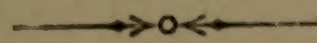

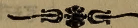
(१३) चारुदत्तम्

श्लोकानुक्रमणिका

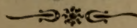
(१२) स्वप्नवासवदत्तम्

श्लोकानुक्रमणिका

(११) प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

श्लोकानुक्रमणिका

(१०) प्रतिमा-नाटकम्

श्लोकानुक्रमणिका

(९) अविमारकम्

श्लोकानुक्रमणिका

(८) बालचरितम्

श्लोकानुक्रमणिका

(७) अभिषेकनाटकम्

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकानुक्रमणिका

(५) पञ्चरात्रम्

श्लोकानुक्रमणिका

(४) मध्यमव्यायोगः

श्लोकानुक्रमणिका

(३) दूतघटोत्कचम्

श्लोकानुक्रमणिका

(२) कर्णभारम्

श्लोकानुक्रमणिका

भासनाटकचक्र-परिशिष्टम्

(१) दूतवाक्य-श्लोकानुक्रमणिका

गणिका—हञ्जे ! पेक्ख जागरन्तीए मए सिविणो दिट्ठो एव्वं । [हञ्जे ! पश्य जाग्रत्या मया स्वप्नो दृष्टः एवम् ।]

चेटी—पिअं मे, अमुदंकणाडअं संवुत्तं । [प्रियं मे, अमृताङ्कनाटकंसंवृत्तम्।]

गणिका—एहि इमं अलङ्कारं गण्हिअ अय्यचारुदत्तं अभिसरिस्सामो ! [एहीममलंकारं गृहीत्वार्यचारुदत्तमभिसरिष्यावः ।]

चेटी—अज्जुए ! तह । एदं पुण अभिसारिआसहाअभूदं दुद्दिणं उण्णमिदं । [अज्जुके ! तथा । एतत् पुनरभिसारिकासहायभूतं दुर्दिनमुन्नमितम् ।]

गणिका—हदासे ! मा हु वड्ढावेहि । [हताशे । मा खलु वर्धय ।]

चेटी—एदु एदु अज्जुआ । [एत्वेत्वज्जुका ।] (निष्क्रान्ते ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

अमृताङ्कनाटकम्—अमृतम् = अमृतवत् सुखप्रदः अङ्कः यस्मिन् नाटके तत् अमृताङ्कम् , अमृताङ्कञ्च तत् नाटकञ्च इति अमृताङ्कनाटकं संवृत्तम् = समाप्तम् । एतेन प्रकृतनाटकस्य सुसमाप्तिः अपि सूच्यते ।

अभिसारिका सहायभूतम्—अभिसारिकायाः सहायभूतम् = सहायतुल्यम् दुर्दिनम् = घनान्धकारो वृष्टिर्वा (घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः, इति सिद्धान्तः) उन्नमितम् = प्रादुर्भूतमुत्थितं वा ।

गणिका—आर्ये ! देखो, जागती हुई मैंने ऐसा स्वप्न देखा है ।

चेटी—प्यारी बात है । बहुत अच्छा । यह मेरे लिए अमृत से भरा नाटक जैसा सिद्ध हुआ ।

गणिका—आओ । अलंकार को पहन कर आर्य चारुदत्त के पास अभिसरण करेंगे ।

चेटी—आर्ये ! ऐसा ही हो । तो, फिर अभिसारिकाओं का सहायक यह दुर्दिन (=काले बादल से घिरा हुआ दिन तथा बुरा दिन) उमड़ आया ।

गणिका—अभागिन, मेरे काम को अधिक उत्तेजित मत करो ।

चेटी—माननीये ! आइये, आइये । (दोनों निकल जाती हैं ।)

॥ चौथा अङ्क समाप्त ॥

मदनिका—अज्जुए ! किं एदं । [अज्जुके ! किमेतत् ।]

गणिका—मा खु मा खु एवं मन्तिअ । अय्या खु सि दाणिं संवुत्ता । गण्हदु अय्यो ! । (मदनिकां गृहीत्वा सज्जलकाय प्रयच्छति ।) [मा खलु मा खल्वेवं मन्त्रयित्वा । आर्या खल्वसीदानीं संवृत्ता । गृह्णात्वार्यः ।]

सज्जलकः—(आत्मगतम्) भोः ! कदा खल्वस्याः प्रतिकर्तव्यं भविष्यति । अथवा, शान्तं शान्तं पापम् ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तौ लभते फलम् ।
द्विषतामेव कालोऽस्तु योऽस्या भवतु तस्य वा ॥ ७ ॥

(तया सह निष्क्रान्तः सज्जलकः ।)

गणिका—चउरिए ! । [चतुरिके !]

चेटी—(प्रविश्य) अज्जुए ! इअम्हि । [अज्जुके । इयमस्मि ।]

नर इति—प्रत्युपकारार्थी = प्रत्युपकारमर्थयते इति प्रत्युपकारार्थी = उपकारिणः प्रत्युपकारेच्छुः, नरः विपत्तौ = आपत्काले, फलम् = प्रत्युपकाररूपफलम् , सुयोगम् वा लभते = प्राप्नोति । परन्तु यः = यादृशः अस्याः = वसन्तसेनायाः, अस्य = चारुदत्तस्य वा विपत्कालः अस्ति सः द्विषताम् एव अस्तु अनयोः शत्रूणामेव (शकारादीनाम्) अस्तु मा भवतु = तस्य, तस्याः वा मा भवतु इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मदनिका—आर्ये ! यह क्या है ?

गणिका—ऐसी बात मत कहो। तुम इस समय श्रीमती हो गई हो। आर्य ग्रहण करें।

(मदनिका को लेकर सज्जलक को देती है।)

सज्जलक—(स्वगत) भो ! इनके (वसन्तसेना के) उपकारों का बदला कब चुकाऊंगा। अथवा पाप शान्त हो।

प्रत्युपकार करनेवाला प्राणी आपत्ति में फल का उपभोग करता है। किन्तु उसका (चारुदत्त का) और इसका (वसन्तसेना का) जो विपत्ति काल है, वह शत्रु को ही हो ॥ ७ ॥

(मदनिका के साथ सज्जलक का निष्क्रमण)

गणिका—चतुरिके !

चेटी—(प्रवेश कर) माननीये ! मैं यहां हूँ।

गणिका—इमं तस्स चारुदत्तस्स देदु अय्यो । [इमं तस्मै चारुदत्ताय ददात्वार्यः ।]

सज्जलकः—भवति ! न खल्वहं गच्छामि ।

गणिका—अहं जाणामि तस्स गेहे साहसं करिअ आणीदो अअं अलङ्कारो । तस्स गुणाणि अणुकम्पेदु अय्यो । [अहं जानामि तस्य गेहे साहसं कृत्वानीतोऽयमलङ्कारः । तस्य गुणाननुकम्पतामार्यः ।]

सज्जलकः—(आत्मगतम्) कथं विदितोऽस्म्यनया ।

गणिका—को एत्थ, पवहणं दाव अय्यस्स । [कोऽत्र, प्रवहणं तावदार्यस्य ।] णेमिसद्दो विअ सुणीअदि ! आअदेण पवहणेण होदव्वं [नेमिशब्द इव श्रूयते । आगतेन प्रवहणेन भवितव्यम् ।] (स्वैराभरणैर्मदनिकामलङ्कृत्य) आरुहदु अय्यो अय्याए सह पवहणं ! [आरोहत्वार्य आर्यया सह प्रवहणम् ।]

प्रवहणं तावद् आर्यस्य = आर्यस्य (सम्बन्धे) तावत् प्रवहणम् = शकटम् आनीयताम् इत्यर्थः ।

नेमिशब्दः = नेमेः शब्दः इत्यर्थः । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः ।

क्योंकि घर का ठीक से उपयोग न होने के कारण वह टूटी-फूटी दशा में है (चोर आसानी से प्रवेश कर सकते हैं) और कुटुम्बी लोग भी पास नहीं रहते (जिनसे चीजों की रक्षा हो पाती) ।

गणिका—आर्य इसे चारुदत्त को दे दें ।

सज्जलक—माननीये ! मैं नहीं जाऊंगा ।

गणिका—मैं जानती हूँ कि आर्य उनके घर में चौर्यरूप साहस कार्य करके इस अलंकार को लाये हैं । आपको उनके गुणों के साथ सहानुभूति तो दिखानी ही चाहिये ।

सज्जलक—(स्वगत) क्या इसने मुझे जान लिया है ?

गणिका—यहाँ कोई है ? आर्य (सज्जलक) के लिए गाड़ी लाए । नेमि का-सा शब्द सुनाई पड़ रहा है । शायद कोई गाड़ी आ रही है । (अपने अलंकारों से मदनिका को अलंकृत करके) आर्य (आर्या—मदनिका) के साथ इस गाड़ी पर सवार होइये ।

सर्वांस्तांस्तुलयति दोषतो मनो मे
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ ६ ॥

मदनिका—एसा अज्जुआ । उवसप्पदु अय्यो । [एषाज्जुका । उपसर्पत्वार्यः ।]

सज्जलकः—(उपसृत्य) सुखं भवत्यै ।

गणिका—साअदं अय्यस्स । हञ्जे ! आसणं देदु अय्यस्स । [स्वागतमार्यस्य । हञ्जे ! आसनं दीयतामार्याय ।]

सज्जलकः—भवतु भवतु । गृहीतमासनम् । त्वरिततरमनुष्ठेयं किञ्चित् कार्यमस्ति ।

गणिका—एवं भणादु अय्यो । [एवं, भणत्वार्यः ।]

सज्जलकः—आर्यचारुदत्तेनास्मि प्रेषितः-यस्तावदलङ्कारो मम हस्ते निक्षिप्तः, स त्वसंभोगमलिनतया गृहस्यासान्निध्यात् कौटुम्बिकानां दुरारक्षः । तद् गृह्यताम् इति ।

स्थितो भवति, दोषतः = चौर्यदोषहेतोः मे = मम मनः सर्वान् तान् तुलयति अर्थात् मम दोषात् मां ग्रहीतुमागता इति मनः निर्णयति । हि = यतः मनुष्यः स्वैः दोषैः = अपराधैः शङ्कितो भवति ॥ ६ ॥

असम्भोगमलिनतया—न सम्भोगः = संस्कारः, व्यवहारात् संमार्जनादिकम् इत्यर्थः, तेन मलिनं = धूलिधूसरितं तस्य भावः तया तथोक्तया । कौटुम्बिकानाम्= परिवाराणाम् असान्निध्यात्—न सान्निध्यम् इति असान्निध्यम् तस्मात् हेतोः, अनुपस्थितेः इत्यर्थः । दुरारक्षः = दुःखेन रक्षितुं योग्यः इत्यर्थः ।

पकड़ने न आ रहा हो । क्योंकि मनुष्य अपने ही दोषों से शङ्कित हुआ करता है ॥

मदनिका—माननीया यहां हैं । आर्य स्वयं समीप में जायं ।

सज्जलक—(समीप जाकर) आपका कल्याण हो ।

गणिका—आर्य का स्वागत है । आर्ये ! श्रीमान् को आसन दो ।

सज्जलक—अच्छा, अच्छा । आसन ग्रहण कर लिया, परन्तु शीघ्र सम्पादन योग्य कुछ कार्य है ।

गणिका—तब आर्य उसे कहें ।

सज्जलक—मुझे आर्य चारुदत्त ने भेजा है और यह सन्देश कहलवाया है कि जो अलङ्कार मेरे हाथ में धरोहर रूप में दिया गया था उसकी रक्षा करना कठिन है

आअदो इच्छइ अज्जुअं पेक्खिउं। [अज्जुके ! सार्थवाहपुत्रस्य सकाशात् कश्चिद् मनुष्य आगत इच्छत्यज्जुकां द्रष्टुम्।]

गणिका—किं दिट्ठपुरुवो णवदंसणो वा। [किं दृष्टपूर्वो नवदर्शनो वा।]

मदनिका—अज्जुए ! णहि, तस्संकेरओ त्ति मे पडिभादि। [अज्जुके ! नहि, तदीय इति मे प्रतिभाति।]

गणिका—गच्छ, पवेसेहि णं।] गच्छ, प्रवेशयैनम्।]

मदनिका—तह। (निष्क्रान्ता।) [तथा।]

गणिका—अहो रमणिज्जदा अज्ज दिवसस्स। [अहो रमणीयताऽद्य दिवसस्य।]

(ततः प्रविशति मदनिका सज्जलकेन सह।)

सज्जलकः—कष्टा खल्वात्मशङ्का नाम,

यः कश्चिच्चकितगतिर्निरीक्षते मां
सम्भ्रान्तो द्रुतमुपसर्पति स्थितो वा।

आत्मशङ्का आत्मनः शङ्का = भीरुता, खलु = निश्चयेन कष्टा नाम = कष्ट-दायिका एव।

यः कश्चिदिति—यः कश्चित् चकितगतिः सन् चकिता = चञ्चला, त्रस्ता वा गतिः यस्य सः, मां निरीक्षते—पश्यति, सम्भ्रान्तो द्रुतमुपसर्पति वा समीपे

मिलना चाहता है।

गणिका—वही है, अर्थात् पहले जो देखा गया था या दूसरा।

मदनिका—माननीये ! ऐसा लगता है कि वह उसका निजी आदमी नहीं है।

गणिका—जाओ और उसे अन्दर लाओ।

मदनिका—ऐसा ही हो। (निकल जाती है।)

गणिका—अहो ! आज का दिन तो बड़ा ही मनोरम है।

(तब सज्जलक के साथ मदनिकाका प्रवेश)

सज्जलक—आत्मशंका ही तो कष्ट देनेवाली वस्तु है।

जो व्यक्ति चकित होकर मुझे देखता है या मेरे समीप खड़ा होता है तो चौर्यरूप अपराध के कारण मेरा मन सबको इस रूप से तोलता है कि कहीं

गणिका—(आत्मगतम्) धिक् खु गणिआभावं। लुद्धत्ति मं तुलअदि। जइ ण पडिच्छे, सो एव्व दोसो भविस्सदि। (प्रकाशम्) आणेदु अय्यो। [धिक् खलु गणिकाभावम्। लुब्धेति मां तुलयति। यदि न प्रतीच्छामि, स एव दोषो भविष्यति। आनयत्वार्यः।]

विदूषकः—इदं गण्हदु भोदी। [इदं गृह्णातु भवती।]

गणिका—(गृहीत्वा) पडिच्छिदं तए त्ति अय्यो णिवेदेदु। [प्रतीष्टं तयेत्यार्यो निवेदयतु।]

विदूषकः—(आत्मगतम्) कोवि उवआरो वि ण एदाए भणिदो। (प्रकाशम्।) एवं होदु। (दत्त्वा निष्क्रान्तः।) [कोऽप्युपचारोऽपि नैतया भणितः। एवं भवतु।]

गणिका—साहु चारुदत्त ! साहु। भाअधेअपरिवुत्तदाए दसाए माणावमाणं रक्खिदं। [साधु चारुदत्त ! साधु। भागधेयपरिवृत्ततायां दशायां मानावमानं रक्षितम्।]

(प्रविश्य)

मदनिका—अज्जुए ! सत्थवाहपुत्तस्स सआसादो कोच्चि मणुस्सो

तुलयति = तुलया योजयति इति भावः। प्रतीष्टम् = स्वीकृतम् इत्यर्थः।

भागधेयपरिवृत्ततायाम्—भागधेयस्य परिवृत्तता = प्रतिकूलता यस्याम् तस्याम् तथा।

गणिका—(स्वगत) इस गणिकावृत्ति को धिक्कार है। जनता तो मुझे 'लालची' कहेगी। यदि न लूंगी तब भी वही अपराध लगेगा। (प्रकाश) अच्छा, दीजिये।

विदूषक—आप इसे ग्रहण करें।

गणिका—(ग्रहण कर) कृपया आर्य चारुदत्त से निवेदन कर दीजियेगा कि वह मैंने इच्छापूर्वक स्वीकृत कर लिया है।

विदूषक—(स्वगत) इसने कुछ उपचार के रूप में भी नहीं कहा। (प्रकाश) ऐसा ही हो। (देकर निकल जाता है।)

गणिका—वाह ! चारुदत्त, वाह। भाग्य के विपरीत दशा में भी आपने मानवता की रक्षा की।

(प्रवेश कर)

मदनिका—आर्ये ! सार्थवाहपुत्र के यहाँ से कोई व्यक्ति आया है और आपसे

विदूषकः—(उपविश्य) पडिच्छदु आसणं भोदी । अहं किञ्चि भणिदुं आअदो । [प्रतीच्छत्वासनं भवती । अहं किञ्चिद् भणितुमागतः ।]

गणिका—(उपविश्य) अवहिदम्हि । [अवहितास्मि ।]

विदूषकः—केत्तिअमत्तं खु तस्स अलङ्कारस्स मुल्लप्पमाणं। [कियन्मात्रं खलु तस्यालङ्कारस्य मूल्यप्रमाणम् ।]

गणिका—किंणिमित्तं खु अय्यो पुच्छदि । [किन्निमित्तं खल्वार्यः पृच्छति ।]

विदूषकः—सुणादु भोदी। तत्तहोदो चारुदत्तस्स गुणप्पच्चाअणणिमित्तं खु तुए अलङ्कारो तहिं णिक्खित्तो। सो तेण जूदे हारिदो। [शृणोतु भवती। तत्रभवतश्चारुदत्तस्य गुणप्रत्यायननिमित्तं खलु त्वयालङ्कारस्तस्मिन् निक्षिप्तः। स तेन द्यूते हारितः।]

गणिका—जूदे। जुज्जइ। तदो तदो। [द्यूते। युज्यते। ततस्ततः।]

विदूषकः—तदो तस्स अलङ्कारस्स मुल्लभूदं इमं मुत्तावलिं पडिच्छदु भोदी। [ततस्तस्यालङ्कारस्य मूल्यभूतामिमां मुक्तावलीं प्रतीच्छतु भवती।]

प्रतीच्छतु = गृह्णातु । अवहितास्मि=अवहिता-निविष्टचित्ता, सावधाना अस्मि ।

किं निमित्तम् = केन निमित्तेन इति भावः ।

गुणप्रत्यायननिमित्तम् गुणानां गुणेषु वा प्रत्यायनम् = प्रतीतिः इति गुणप्रत्यायनम् तदेव निमित्तम् यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । निक्षिप्तः = न्यासरूपेण स्थापितः इति भावः । द्यूते = पाशक्रीडायाम् , हारितः = जितः ।

विदूषक—आप भी एक आसन पर बैठ जायं। मैं कुछ कहने के लिए आया हूँ।

गणिका—(बैठकर) मैं सुन रही हूँ।

विदूषक—उन अलंकारों का कितना मूल्य हो सकता था ?

गणिका—आप किस लिये पूछ रहे हैं ?

विदूषक—आप सुनें। संमाननीय चारुदत्त के गुणों से प्रभावित होकर आपने उनके पास अपने आभूषणों को धरोहर के रूप में रख दिया था, परन्तु वे उसे जुआ में हार गये।

गणिका--जुआ में ! ठीक है। तब क्या हुआ ?

विदूषक—तब आप उन अलंकारों के मूल्य में इस मुक्तावली को ग्रहण करें।

अ आहारप्पआराणि। वीणा वादीअन्ति। सुवण्णआरा अलङ्कारप्पआराणि आदरेण जोजअन्ति। [अहो गणिकावाटस्य सश्रीकता। नानापट्टण-समागतैरागमिकैः पुस्तकानि वाच्यन्ते। संयोज्यन्ते चाहारप्रकाराः। वीणा वाद्यन्ते। सुवर्णकारा अलङ्कारप्रकारानादरेण योजयन्ति।]

चेटी—एसा अज्जुआ। उवसप्पदु अय्यो। [एषाज्जुका। उपसर्पत्वार्यः।]

विदूषकः—(उपगम्य) सोत्थि होदीए। [स्वस्ति भवत्यै।]

गणिका—साअदं अय्यस्स। हञ्जे! आसणं अय्यस्स, पादोदअं च। [स्वागतमार्यस्य। हञ्जे! आसनमार्यस्य, पादोदकं च।]

विदूषकः—(आत्मगतम्) सव्वं आणेदु वज्जिअ भोअणं। [सर्वमानयतु वर्जयित्वा भोजनम्।]

चेटी—जं अज्जुआ आणवेदि। (आसनं ददाति पादोदकं च।) उवविसदु अय्यो। [यदज्जुकाज्ञापयति। उपविशत्वार्यः।]

गणिकावाटस्य = वेश्यागृहस्य, सश्रीकता—श्रिया = लक्ष्म्या, शोभया वा सह वर्तमानम् इति सश्रीकम्, तस्य भावः सश्रीकता = रमणीयता इति भावः। नानापट्टनसमागतैः—नानाविधानि पट्टनानि = पत्तनानि नगराणि वा तेभ्यः समागताः तैः, आगमिकैः आगमः = आगमरूपशास्त्रं तं विदन्ति इति आगमिकाः तैः। अर्थात् निगमागमशास्त्रस्य वेत्तारः पुस्तकानि वाच्यन्ते = पठ्यन्ते इत्यर्थः।

आकर्षण एवं सौन्दर्य! विभिन्न नगरों से आए हुए शास्त्रों के वेत्ता लोग शास्त्रों का पाठ कर रहे हैं। नाना प्रकार के भोजनों का प्रबन्ध किया जा रहा है। वीणा बजाई जा रही है। सुनार ध्यान से नानाविध अलङ्कारों का निर्माण कर रहे हैं।

चेटी—आर्या यहाँ हैं। आर्य स्वयं समीप जायँ।

विदूषक—(समीप जाकर) आपका मंगल हो।

गणिका—आर्य का स्वागत है। चेटी! श्रीमान् को आसन और पादार्घ्य दो।

विदूषक—(स्वगत) भोजन को छोड़कर और सब कुछ ले आओ।

चेटी—जो आज्ञा। (आसन और पैर धोने का जल देती है) आर्य यहां बैठें।

सज्जलकः—मदनिके ! प्रीतोऽस्मि ।

गणिका—भोदु अब्भन्तरं पविसिअ उवविसामि । (तथा करोति ।) [भवत्वभ्यन्तरं प्रविश्योपविशामि ।]

चेटी—सज्जलअ ! आअच्छ, कामदेवउले मं पडिवालेहि । अहं ओसरं जाणिअ अज्जुआए णिवेदेमि । [सज्जलक ! आगच्छ, कामदेव-कुले मां प्रतिपालय । अहमवसरं ज्ञात्वाऽज्जुकायै निवेदयामि ।]

सज्जलकः—बाढम् । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशत्यपरा चेटी ।)

चेटी—सुहं अज्जुआए । एसो सत्थवाहपुत्तस्स सआसादो कोच्चि बम्हणो आअदो अज्जुअं पेक्खिदुं । [सुखमज्जुकायाः । एष सार्थवाहपुत्रस्य सकाशात् कश्चिद् ब्राह्मण आगतोऽज्जुकां द्रष्टुम् ।]

गणिका—(सादरम्) गच्छ, सिग्घं पवेसेहि णं । [गच्छ, शीघ्रं प्रवेशयैनम् ।]

चेटी—तह । (उपसृत्य) एदु एदु अय्यो । [तथा । एत्वेत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्य सर्वतो विलोक्य) अहो गणिआवाडस्स सस्सिरीअदा । णाणापट्टणसमागदेहि आअमिएहि पुत्थआ वाईअन्ति । संओजअन्ति

कामदेवकुले-कामस्य=मदनस्य उत्सवाय निर्मिते देवकुले=मन्दिरे इत्याशयः ।

सज्जलक—मदनिके ! मैं तुमसे प्रसन्न हूँ ।

गणिका—अच्छा, भीतर घुसकर बैठ जाती हूँ । (वैसा ही करती है ।)

चेटी—सज्जलक आओ और कामदेव के मन्दिर में मेरी प्रतीक्षा करो । मैं अवसर जानकर आर्या से निवेदन कर दूँगी ।

सज्जलक—बिल्कुल ठीक । (निकल जाता है ।)

(इसके बाद दूसरी दासी का प्रवेश)

चेटी—आर्या का मंगल हो । यह ब्राह्मण सार्थवाहपुत्र (चारुदत्त) के यहाँ से आया है, जो आपसे मिलना चाहता है ।

गणिका—(आदर के साथ) जाओ उसे शीघ्र ही अन्दर लाओ ।

चेटी—ऐसा ही हो । (समीप जाकर) आर्य ! आइये ! आइये ।

विदूषक—(प्रवेश कर चारों ओर देखकर) अहो ! गणिका के घर का यह

चेटी—अअं अण्णो उवाओ। [अयमन्य उपायः।]

गणिका—एदे गुणा वेसवासस्स। [एते गुणा वेशवासस्य।]

सज्जलकः—कोऽन्य उपायः।

चेटी—णं तव रूपञ्जा अज्जुआ अवि सत्थवाहपुत्तो अ। [ननु तव रूपज्ञाऽज्जुकाऽपि सार्थवाहपुत्रश्च।]

सज्जलकः—न खलु।

चेटी—तेण हि इमं दाव अलङ्कारं तस्स सत्थवाहपुत्तस्स वअणादो अज्जुआए णिय्यादेहि। एवं च किदे तुवं रक्खिदो, सो अय्यो अ अणिव्विण्णो भविस्सदि। अहं च पीडिदा ण भविस्सं। आदु अज्जुअं च पुणो वञ्चिअ पुणो एव्व दासभावो भवे। [तेन हीमं तावदलङ्कारं तस्य सार्थवाहपुत्रस्य वचनादज्जुकायै निर्यातय। एवं च कृते त्वं रक्षितः, स आर्यश्चानिर्विण्णो भविष्यति। अहं च पीडिता न भविष्यामि। अथवा अज्जुकां च पुनर्वञ्चयित्वा पुनरेव दासभावो भवेत्।]

सार्थवाहपुत्रः—सार्थवाहस्य = वणिजः पुत्रः = चारुदत्तः इत्यर्थः, तथा अज्जुका च = गणिकावसन्तसेनेति भावः, तव रूपज्ञा—रूपम् जानातीति रूपज्ञा।

तेन = तेन कारणेन, सार्थवाहपुत्रस्य = चारुदत्तस्य, वचनात् = वचनमाश्रित्य इति भावः, वचनादित्यत्र ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी। 'अज्जुकायै' इत्यत्र सम्प्रदाने चतुर्थी, निर्यातय = समर्पय, अनिर्विण्णः=प्रसन्नः।

चेटी—यह दूसरा उपाय है।

गणिका—ये वेश्याओं के गुण हैं।

सज्जलक—दूसरा उपाय क्या है?

चेटी—निश्चय ही तुम्हारे रूप एवं गुणों को आर्य चारुदत्त और श्रीमती वसन्तसेना भी जानती हैं।

सज्जलक—नहीं।

चेटी—इसलिये सार्थवाहपुत्र (चारुदत्त) के वचनों का आश्रय करके आर्या (वसन्तसेना) के लिये इस अलंकार को ले जाओ। इस प्रकार तुम भी वच जाओगे और वह (चारुदत्त) भी अलंकारों के खो जाने के हेतु दुःखी नहीं होगा और मैं भी दुःखी नहीं होऊँगी। यदि ऐसा न किया तो स्वामिनी की वञ्चना करने के कारण मुझे फिर दूसरे जन्म में दासी होना पड़ेगा।

गणिका—सन्तप्पदि त्ति तक्केमि एदेण अकय्यं किदं ति । [संतप्यत इति तर्कयामि एतेनाकार्यं कृतमिति ।]

सज्जलकः—मदनिके ! एवं गते किं कर्तव्यम् ।

चेटी—तहिं एव णिय्यादेहि, णहि मण्डइस्सदि अज्जुआ । [तत्रैव निर्यातय, नहि मण्डयिष्यत्यज्जुका ।]

सज्जलकः—अथेदानीं सोऽमर्षान्मां चोर इति रक्षिपुरुषैर्ग्राहयिष्यति चेदत्र किं करिष्यामि ।

चेटी—मा भाआहि मा भाआहि । कुलवुत्तो खु सो गुणाणं परितुस्सदि । [मा बिभीहि मा बिभीहि । कुलपुत्रः खलु स गुणानां परितुष्यति ।]

गणिका—साहु भद्दे ! अवत्तव्वासि, अलङ्किदा विअ एदेण वअणेण । [साधु भद्रे ! अवक्तव्यासि, अलङ्कृतेवैतेन वचनेन ।]

सज्जलकः—सर्वथा न शक्याम्यहं तत्र गन्तुम् ।

(शाखाम्) पुनः आश्रितः = आश्रितवान् । अर्थात वसन्तसेनापरिचारिकायां मदनिकायामनुरक्तेन मया न्यासरूपालङ्कारापहरणेन वसन्तसेना वियोजिता इति मदनिकायामनुरक्तेन मह्यं मदनिकां नैव समर्पयिष्यति इति भावः ॥ ५ ॥

सन्तप्यते = सन्तप्तो भवति । अकार्यम् = असत्कार्यम् इत्यर्थः ।

रक्षिपुरुषैः = रक्षिणश्च ते पुरुषाश्च तैः राजपुरुषैः (सिपाही इति भाषायाम्)

गणिका—उसने अपमानित कार्य किया है । इसीलिये पश्चात्ताप कर रहा है ऐसा अनुमान करती हूँ ।

सज्जलक—मदनिके ! ऐसी परिस्थिति में क्या करना चाहिये ?

चेटी—इसे वहीं (चारुदत्त के पास) ले जाओ; माननीया (वसन्तसेना) अपने आपको अलंकृत नहीं करेंगी ।

सज्जलक—यदि इस समय गुस्से के कारण रक्षित-पुरुष (पुलिस) के द्वारा चोर समझकर मैं पकड़ लिया गया, तब क्या करूंगा ?

चेटी—तुम डरो मत । चारुदत्त कुलीन हैं; अतएव गुणों से सन्तुष्ट होंगे ।

गणिका—साधुभद्रे ! तुम आलोचना नहीं कर रही हो, बल्कि तुम्हारे वचन से हम दोनों अलंकृत ही हुये हैं ।

सज्जलक—मैं सर्वथा वहां (चारुदत्त के पास) जाने में समर्थ नहीं होऊंगा ।

रक्षामि मन्मथगृहीतमिदं शरीरं
मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि ॥ ४ ॥

चेटी—सज्जलअ ! सुणाहि । अज्जुआए अअं अलङ्कारो । (कर्णे ।) एव्वं विअ । [सज्जलक ! शृणु । अज्जुकाया अयमलङ्कारः । एवमिव]

सज्जलकः—एवम् ।

अज्ञानाद् या मया पूर्वं शाखा पत्रैर्वियोजिता ।
छायार्थी ग्रीष्मसन्तप्तस्तामेव पुनराश्रितः ॥ ५ ॥

कुले = वंशे प्रसूतः = उत्पन्नः अपि त्वत्स्नेहबद्धहृदयः—तव त्वयि वा स्नेहेन = प्रेम्णा बद्धम् = वशीभूतम् तत् तादृशं हृदयं—मनो यस्य सः, हि = निश्चयेन अकार्यम् = चौर्यादिनिन्दितं कर्म करोमि । मन्मथगृहीतम्—मन्मथेन = कामदेवेन गृहीतम् = अभिभूतम् इदं शरीरं रक्षामि, (परन्तु त्वम्) माम् = सज्जलकम् मित्रं = प्रियम् व्यपदिशसि = वाचा व्यवहरसि अपरं च । (चारुदत्तम्) यासि = हृदयेन प्रियतमम् अङ्गीकरोषि ॥ ४ ॥

अज्ञानादिति—अज्ञानात् = भ्रमवशात् मया या शाखा पूर्वम् पत्रैः = पर्णैः वियोजिता = रिक्तीकृता, पत्रवियोजनेन स्थाणुतां गमिता इति भावः, अर्थात् दुर्भाग्येन वसन्तसेनाया एवायमित्यनभिज्ञोऽहम् अलङ्कारम् अपहृतवान् ग्रीष्मसन्तप्तः—ग्रीष्मकालेन पीडितः (अत एव) छायार्थी=छायाजन्यशैत्यलाभार्थी (सोऽहम्) तामेव

शरीर की भी रक्षा करता हूँ। सामने तो तुम मुझे मित्र (वल्लभ) कहती हो फिर भी मन से किसी दूसरे (चारुदत्त) के साथ संबंध जोड़ती हो ॥ ४ ॥

चेटी—सज्जलक ! सुनो। माननीया (वसन्तसेना) का यह अलङ्कार है। (कान में) यह ऐसी बात है।

सज्जलक—ऐसा है।

अज्ञानवश मैंने जिस [1]शाखा को पहले पत्रों से रहित किया उसी का, ग्रीष्म से सन्तप्त होकर, छाया की खोज करते हुए मैंने आश्रय लिया है, भावार्थ यह है कि मदनाग्नि से सन्तप्त होकर मैं जिस वसन्तसेना से मदनिका को मुक्ति दिलाना चाहा उसी वसेन्तसेना का मैंने अलंकार अपहरण किया ॥ ५ ॥

---

१. यहाँ पर 'शाखा' शब्द से वसन्तसेना और 'पर्णैः' शब्द से धन की तुलना की गई है।

चेटी—सच्चं भणाहि । सत्थवाहकुले साहसं करन्तेण तुए कोच्चि कुलवुत्तो सत्थेण अत्थि परिक्खदो वावादिदो वा । [सत्यं भण । सार्थवाह-कुले साहसं कुर्वता त्वया कश्चित् कुलपुत्रः शस्त्रेणास्ति परिक्षतो व्यापादितो वा ।]

गणिका—सुट्ठु, मए वि पुच्छिदव्वं एदाए पुच्छिदं । [सुष्ठु, मयापि प्रष्टव्यमेतया पृष्टम् ।]

सज्जलकः—मदनिके ! एतावत् किं न पर्याप्तं, द्वितीयमप्यकार्यं करिष्यामि । न खल्वत्र शस्त्रेण कश्चित् परिक्षतो व्यापादितो वा ।

चेटी—सज्जलअ ! सच्चं । [सज्जलक ! सत्यम् ।]

सज्जलकः—सत्यम् ।

चेटी—साहु सज्जलअ ! पिअं मे । [साधु सज्जलक ! प्रियं मे ।]

सज्जलकः—किं किं प्रियमित्याह । ईदृशं मदनिके !

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं
सन्तुष्टपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।

एतावत् किं न पर्याप्तम् = अर्थात् मया अपहृतं धनं तव तोषाय किं न पर्याप्तमस्ति, तदा द्वितीयमपि अकार्यं = शस्त्रेण मारणरूपं क्रूरकर्म अपि करिष्यामि ? कदापि नैव ।

त्वत्स्नेहेति—सन्तुष्टपूर्वपुरुषे = सन्तुष्टः पूर्वपुरुषः यस्मिन् एवंभूते

चेटी—ठीक २ कहो । वणिक्कुल में साहस करते हुए तुमने किसी कुलपुत्र को शस्त्र के प्रहार से घायल तो नहीं किया है ?

गणिका - अच्छा, मुझे भी यही पूछना था, जो इसने पूछा है ।

सज्जलक – मदनिके ! क्या (तुम्हारी प्रसन्नता के लिये) इतना पर्याप्त नहीं है ? क्या दूसरा अकार्य (शस्त्र से मारण रूप कर्म) भी करूँगा ? मेरे चौर्यरूप कर्म में कोई भी शस्त्र-अस्त्र से घायल नहीं हुआ है ।

चेटी—सज्जलक ! क्या यह सत्य है ?

सज्जलक—बिल्कुल सत्य है ।

चेटी—साधु सज्जलक ! साधु । यह मेरे लिये अच्छा ही हुआ ।

सज्जलक—क्या, क्या 'प्रिय' ऐसा कह रही हो ? क्या ऐसी बात है ।

जिस कुल में पूर्व पुरुष सर्वतोभावेन संतुष्ट थे ऐसे वंश में उत्पन्न होकर भी तुम्हारे स्नेह के वशीभूत मैं चौरादि कुकर्म करता हूँ और काम से अभिभूत अपने

सज्जलकः—उन्मत्तिके ! साहसे खलु श्रीर्वसति।

चेटी—अपण्डिदो खु सि। को हि णाम जीविदेण सरीरं विक्कीणिस्सदि। अह कस्स गेहे इअं विस्सासवञ्चणा किदा। [अपण्डितः खल्वसि। को हि नाम जीवितेन शरीरं विक्रेष्यति। अथ कस्य गेहे इयं विश्वासवञ्चना कृता।]

सज्जलकः—यथा प्रभाते मया श्रुतं—श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति सार्थवाहपुत्रश्चारुदत्तो नाम।

उभे—हुम्।

सज्जलकः—अयि,

विषादस्रस्तसर्वाङ्गी सम्भ्रमोत्फुल्ललोचना।
मृगीव शरविद्धाङ्गी कम्पसे चानुकम्पसे॥ ३॥

श्रेष्ठिचत्वरे—श्रेष्ठिनां—वाणिजानां चत्वरे = निवासस्थाने (लक्षणया अयमर्थो बोद्धव्यः)। सार्थवाहपुत्रः—वणिक्पुत्रः 'वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्' इत्यमरः।

विषादेति—विषादस्रस्तसर्वाङ्गी—विषादेन = दुःखेन स्रस्तानि = शिथिलीभूतानि सर्वाण्यङ्गानि यस्याः सा, सम्भ्रमेण = चञ्चलतया उत्फुल्ले = विकसिते तादृशे लोचने = नयने यस्याः सा, शरविद्धाङ्गी—शरेण = बाणेन विद्धम् तादृशम् अङ्गं यस्याः एवंभूता मृगीव = हरिणीव (भयात्) त्वम् कम्पसे = वेपसे (मां) च अनुकम्पसे = दयसे च॥ ३॥

सज्जलक—उन्मत्तिके ! साहस (उद्योग) में ही लक्ष्मी का निवास होता है।

चेटी—तुम मूर्ख हो। कौन है, जो जीते जी अपने शरीर को बेच देगा। विश्वासघात किया है।

सज्जलक—प्रातःकाल जैसा मैंने सुना कि सेठों के महल्ले में सार्थवाह पुत्र, चारुदत्त नामक व्यक्ति रहता है।

दोनों—हाँ।

सज्जलक—प्रिये, विषाद से त्रस्त, चञ्चलता के कारण विकसित नयनों वाली तथा शर (बाण) से विद्ध शरीर वाली मृगी की तरह (भय से) तुम कांप रही हो और दया भी कर रही हो॥ ३॥

चेटी—दिट्ठपुरुवो विअ अअं अलङ्कारो । [दृष्टपूर्व इवायमलङ्कारः ।]

गणिका—ममकेरओ विअ अअं अलङ्कारो । [मदीय इवायमलङ्कारः ।]

चेटी—भणाहि भणाहि । को इमस्स आअमो । [भण भण । कोऽस्यागमः ।]

सज्जलकः—त्वत्स्नेहात् साहसं कृतम् ।

उभे—हं, साहसिओ । [हं, साहसिकः ।]

चेटी—(आत्मगतम्) आ, अज्जुआए खु इमस्स आइदी कम्मदारुणदाए उव्वेअणीआ संवुत्ता । (प्रकाशम्) हद्धि मम किदे उभअं संसइदं संवुत्तं—तव सरीरं चारित्तं च । [आ, अज्जुकायाः खल्वस्याकृतिः कर्मदारुणतयोद्वेजनीया संवृत्ता । हा धिग् मम कृते उभयं संशयितं संवृत्तं—तव शरीरं चारित्रं च ।]

त्वत्स्नेहात्—तव त्वयि वा स्नेहः = अनुरागः तस्मात् हेतोः । साहसम् = चौर्यरूपकम् इत्यर्थः ।

हम् (हुम्) इति स्वीकारार्थकमव्ययम् ।

अस्य = सज्जलकस्य आकृतिः = आकारः अज्जुकायाः=गणिकायाः, वसन्तसेनाया इति भावः (संमुखे) कर्मदारुणतया = चौर्यादिक्रूरकर्महेतोः, उद्वेजनीया = उद्वेजयतीत्युद्वेजनीया (कर्तरि अनीयर्) उद्वेगसम्पादिका, क्षोभणीया इति यावत् । संवृत्ता = संजाता । उभयम्=द्वयम्, शरीरं चारित्रमिति उभयं मत्कृते संशयितम् = संशययुक्तम् संवृत्तम् = जातम् ।

चेटी—यह (अलंकार) पहले देखा गया हो ऐसा मालूम हो रहा है ।
गणिका – यह आभूषण मेरे अलंकार की भांति प्रतीत हो रहा है ।
चेटी – कहो, कहो । यह अलंकार तुम्हें कहाँ से उपलब्ध हुए हैं ?
सज्जलक—तुम्हारे स्नेह के कारण ऐसा साहस किया ।
दोनों—वाहरे ! साहसी ।
चेटी – (स्वगत) अहा, इसकी आकृति चौर्यरूप दारुण कर्म करने के कारण माननीया (वसन्तसेना) के समक्ष उद्विग्न सी हो गई । (प्रकाश रूप से) हाय धिक् ! मेरे लिये तुम्हारे शरीर एवं चरित्र दोनों संदेहयुक्त हो गए ।

स्सदि । (पुनः प्रतिनिवृत्य स्थिता ।) [अहमधिकृतैतस्यां कथायाम् । भवतु, श्रोष्यामि तावद् भविष्यति ।]

सज्जलकः—किं दास्यति त्वां निष्क्रयेण ।

गणिका—सो एव्व एसो । होदु, सुणिस्सं । [स एवैषः । भवतु, श्रोष्यामि ।]

चेटी—सज्जलअ ! मम पदाणं पुढमं एवं अज्जुआए उत्तं । [सज्जलक ! मम प्रदानं प्रथममेवाज्जुकयोक्तम् ।]

सज्जलकः—तेन हीममस्यै प्रयच्छ, एवं वक्तव्या च—

अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।
अप्रकाश्यो ह्यलङ्कारो मत्स्नेहाद् धार्यतामिति ॥ २ ॥

चेटी—पेक्खामि दाव । [पश्यामि तावत् ।]

सज्जलकः—गृह्यताम् । (दर्शयति ।)

निष्क्रयेण = द्रव्यविनिमयेन ।

अयमिति—अयम् अप्रकाश्यः = चौर्यप्राप्तत्वात् । जनसमीपे प्रकाशयितुम् अयोग्यः गोपनीय इति भावः, अलङ्कारः तव = वसन्तसेनायाः शरीरस्य प्रमाणात् इव प्रमाणं कृत्वैवेति भावः (ल्यब्लोपे एषा पञ्चमी बोद्धया) निर्मितः = स्वर्णकारेण विनिर्मितः मत्स्नेहात्—मयि स्नेहहेतोः त्वया धार्यताम् = धारणं क्रियताम् , गृह्यताम् इति ॥ २ ॥

(यह वार्तालाप चाहे जिस ढंग की हो) [फिर घूमकर स्थित होती है]।

सज्जलक—क्या (वसन्तसेना) पैसे से तुम्हें देगी ?

गणिका—यह तो वही (व्यक्ति) है । अच्छा मैं सुनूंगी ।

चेटी—सज्जलक, आर्या मुझे पहले ही देने को कह रक्खा है ।

सज्जलक—तब इसे उन्हें दे दो और कहो कि—गुप्त रखने योग्य यह अलङ्कार तुम्हारे शरीर के प्रमाण से ही मानों निर्मित हुआ है । अतः मुझ में प्रेम होने के कारण तुम्हें इसे धारण करना चाहिए ॥ २ ॥

चेटी—तब इसे मैं देखूंगी ।

सज्जलक—लो । (अलङ्कार को दिखाता है) ।

सज्जलकः—न खलु, किञ्चित् कथयितुकामः।

गणिका—हञ्जे! इमं चित्तफलअं सअणीए ठावेहि (विलोक्य) कहिं गआ हदासा। अहव अदूरगआए होदव्वं। जाव णं पेक्खिस्सं (परिक्रम्यावलोक्य) अम्मो इअं सा अदिसिणिद्धाए दिट्ठीए केण वि मणुस्सेण पिबन्ती विअ सह मन्तअन्ती चिट्ठइ। तक्केमि एसो जो कोवि कएण मं याचेदि। [हञ्जे! इदं चित्रफलकं शयनीये स्थापय। कुत्र गता हताशा। अथवा अदूरगतया भवितव्यम्। यावदेनां प्रेक्षिष्ये। अम्मो इयं साऽतिस्निग्धया दृष्ट्या केनापि मनुष्येण पिबन्तीव सह मन्त्रयमाणा तिष्ठति। तर्कयाम्येष यः कोऽपि क्रयेण मां याचते।]

सज्जलकः—श्रूयतां रहस्यम्।

गणिका—अजुत्तं पररहस्सं सोदुं, अहं गमिस्सं। [अयुक्तं पररहस्यं श्रोतुम्, अहं गमिष्यामि।]

सज्जलकः—अपि वसन्तसेना (इत्यर्धोक्ते)।

गणिका—अहं अहिइदा एदाअं कहाअं। होदु, सुणिस्सं दाव भवि-

कथयितुकामः—कथयितुं कामः = अभिलाषो यस्य सः।

हताशा = हता = विनष्टा आशा यस्याः सा। प्रेक्षिष्ये = पश्यामि इत्यर्थः। क्रयेण = मूल्येन।

सज्जलक—वस्तुतः ऐसा नहीं है, मैं कुछ कहना चाहता हूं।

गणिका—अरी! यह चित्रफलक शय्या पर रख दो। (इधर-उधर देखकर) वह कम्बख्त कहाँ चली गई। अथवा यहीं कहीं पास में ही है! तब तक इसे देखती हूँ। (घूमकर और देखकर) अरे! यह तो यहीं स्नेहभरी आँखों से देखती हुई किसी पुरुष से बात कर रही है। मैं अनुमान करती हूँ कि यह मुझे पैसों से खरीदना चाहता है।

सज्जलक—रहस्य तो सुनो।

गणिका—दूसरे का रहस्य सुनना असङ्गत है। इसलिये मैं चली जाती हूं।

सज्जलक—वसन्तसेना भी होगी...(इस प्रकार अधूरा कहने पर)

गणिका—इस बात-चीत से तो मैं भी संबन्धित हूं। अच्छा, मैं भी सुनूंगी

दिष्ट्या कर्मान्ते प्रभातम्। यावदिदानीं वसन्तसेनायाः परिचारिकाया मदनिकाया निष्क्रयार्थं मयेदं कृतम्। (परिक्रम्य) इदं वसन्तसेनाया गृहम्। यावत् प्रविशामि। (प्रविश्य) किन्नु खल्वभ्यन्तरस्था मदनिका। अथवा, पूर्वाह्णे गणिकानामभ्यन्तरे सान्निध्यम्। अतस्तत्रैव तया भविष्यम्। यावच्छब्दापयामि। मदनिके ! मदनिके !।

चेटी—(आकर्ण्य) सज्जलअस्स विअ सरो। वावुदा अज्जुआ। ता उवसप्पिस्सं। (उपगम्य] इअम्हि। [सज्जलकस्येव स्वरः। व्यापृताऽज्जुका। तदुपसर्पिष्यामि। इयमस्मि।]

सज्जलकः—इतस्तावत्।

चेटी—किं तुवं सङ्किदवण्णो विअ। [किं त्वं शङ्कितवर्ण इव।]

दुर्बलम् वा, वीर्यम् = पराक्रमम्, सामर्थ्यम्, यस्य सः। दिवाचन्द्रः = दिवाकालीनः चन्द्र इव भीतः अस्मिन् ॥ १ ॥

दिष्टया भाग्यक्रमेण सौभाग्येन इत्यर्थः। कर्मान्ते = मम चौर्यरूपकर्मसमाप्तौ सत्यां प्रभातम् जातम् इत्यर्थः। निष्क्रयार्थम्—निष्क्रयाय इदम् इति निष्क्रयार्थम्= दासीत्वबन्धनान्मोचयितुमिति भावः। (Deliverance By paying money ransom) पूर्वाह्णे—पूर्वम् अह्नः इति पूर्वाह्णस्तस्मिन्।

व्यापृता = कार्ये व्यस्ता इत्यर्थः।

शङ्कितवर्ण इव—शङ्कितः वर्णः = आकृतिः यस्य सः तद्वदिति भावः।

सौभाग्यवश चौर्य कर्म के समाप्त होते ही सबेरा हो गया। इस समय वसन्तसेना की परिचारिका मदनिका, जिसको मैं प्यार करता हूँ; के उद्धार के लिये (अर्थात् गुलामी के बन्धन से छुड़ाने के लिये) यह कार्य मैंने किया है। (घूम करके) यह वसन्तसेना का घर है। तब प्रवेश करता हूँ। (प्रवेश कर) क्या मदनिका अन्दर है ? अथवा पूर्वाह्ण (=दिन के पहला पहर) में (वह) गणिकाओं के पास ही रहती है। अतः वह वहीं होगी। तब उसे बुलाता हूँ। मदनिके ! मदनिके !

चेटी—(सुनकर) सज्जलक की सी आवाज है। आर्या तो अन्य कार्य में व्यस्त हैं। तब मैं ही जाऊँगी। (समीप जाकर) मैं यहाँ हूं।

सज्जलक—तब यहाँ आओ।

चेटी—क्यों तुम शंकित की भांति दीख रहे हो।

चेटी—पसीददु पसीददु अज्जुआ । सन्देसं खु अहं मन्तेमि । (पादयोः पतति ।) [प्रसीदतु प्रसीदत्वज्जुका । सन्देशं खल्वहं मन्त्रये ।]

गणिका—उट्ठेहि उट्ठेहि । कुसन्देसं असूआमि, ण तुवं । [उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कुसन्देशमसूयामि, न त्वाम् ।]

चेटी—किं अहं अत्तं भणामि । [किमहमम्बां भणामि ।]

गणिका—भणेहि अत्तं—जदा अय्यचारुदत्तो अभिसारइदव्वो तदा मण्डेमि त्ति । [भणाम्बां—यदाऽऽर्यचारुदत्तोऽभिसारयितव्यस्तदा मण्डयामीति ।]

चेटी—तह । (निष्क्रान्ता ।) [तथा ।]

(ततः प्रविशति सज्जलकः ।)

सज्जलकः—

कृत्वा निशायां वचनीयदोषं निद्रां च हित्वा तिमिरं भयं च ।
स एव सूर्योदयमन्दवीर्यः शनैर्दिवाचन्द्र इवास्मि भीतः ॥ १ ॥

कृत्वेति—निशायाम् = रात्रौ, निद्रां, तिमिरम् = अन्धकारम्, भयं च, हित्वा = त्यक्त्वा, वचनीयदोषम् = चौर्यरूपदोषम्, कृत्वा स एवाहं, शनैः = मन्दं मन्दमित्यर्थः, सूर्योदयमन्दवीर्यः (सन्)—सूर्यस्य उदयेन मन्दम्=क्षीणम्,

---

चेटी—माननीये, प्रसन्न हों प्रसन्न हों ! मैं केवल सन्देश दे रही हूँ। (पैरों पर गिर जाती है)।

गणिका—उठो, उठो ! मैं सन्देश को ही बुरा भला कह रही हूँ, न कि तुमको।

चेटी—मैं अम्बा से क्या कहूँगी ?

गणिका—माता से कहो कि जब मैं चारुदत्त के पास जाऊँगी उस समय अपने आपको अलंकृत करूँगी।

चेटी—अच्छी बात है। (निकल जाती है।)

(तब सज्जलक का प्रवेश।)

सज्जलक—रात्रि में निद्रा, अन्धकार और भय को छोड़कर तथा चौर्यरूप दोष करके वही मैं इस समय सूर्योदय के कारण शनैः शनैः मन्दकान्ति वाले दिन के चन्द्रमा की भांति भयभीत हो रहा हूँ (दिन में चोर गण निस्तेज एवं असहाय हो जाते हैं) ॥ १ ॥

गणिका—हञ्जे ! साअदं दे । [हञ्जे ! स्वागतं ते ।]

चेटी—अज्जुए ! अत्ता आणवेदि—इदं दुवारं पविट्ठं पोक्खरं उवावत्तिदं पहवणं । ता तुवरमाणमण्डणा गह्नीदावउण्ठणा आअच्छदु त्ति । इह अलङ्कारं अलङ्करेदु अज्जुआ । [अज्जुके ! अम्बाऽऽज्ञापयति—इदं द्वारं प्रविष्टं पौष्करमुपावर्तितं प्रवहणम् । तत् त्वरमाणमण्डना गृहीतावगुण्ठनाऽऽगच्छत्विति । इहालङ्कारमलङ्करोत्वज्जुका ।]

गणिका—किं अय्यचारुदत्तो मण्डइस्सिदि । [किमार्यचारुदत्तो मण्डयिष्यति ।]

चेटी—णहि, जेण अलङ्कारो पेसिदो सो राअसालो सण्ठाणो । [न हि, येनालङ्कारः प्रेषितः स राजश्यालः संस्थानः ।]

गणिका—अवेहि अविणीदे ! [अपेह्यविनीते ।]

पौष्करम् = पद्माकरसन्निवेशम् इति भावः । उपावर्तितम् = आगतम्, सुसज्जितम् वा प्रवहणम् = गोशकटम्, स्त्रीजनोचितगोयानम् इत्यर्थः । त्वरमाणमण्डना = त्वरमाणं मण्डनं यस्याः सा । गृहीतावगुण्ठना—गृहीतम् = धृतम् अवगुण्ठनं = बाह्यावरणम् यया सा ।

संस्थानः = (कामवासनादिदोषैः) स्थीयतेऽस्मिन् इति अधिकरणे ल्युट् संस्थानमस्त्यस्मिन्निति अर्शआदित्वादच् संस्थानः एतन्नामकः ।

अपेहि = दूरमपसर इति भावः । कुत्सितः संस्थानः संस्थानकः (कुत्सायां कप्रत्ययः) राज्ञः श्यालः इति भावः ।

गणिका—अरी ! तुम्हारा स्वागत हो ।

चेटी—माननीये, अम्बा आज्ञा दे रही हैं कि तुम्हारे द्वार पर कमलध्वज से अंकित प्रवहण (=बैलगाड़ी) आया हुआ है । अतः आपको शीघ्र ही अलंकृत हो जाना चाहिए और घूंघट करके इस पर (सवार होकर) चला जाना चाहिए । ये रहे अलंकार आप इन्हें धारण कर लें ।

गणिका—क्या आर्य चारुदत्त मुझे अलंकृत करेंगे ?

चेटी—नहीं, जिसने अलंकार भेजा है, वह राजा का साला संस्थान है ।

गणिका—ओ अविनीते ! दूर हटो !

चेटी—किं एदं वेसवासजणो सव्वो दक्खिणो होइ त्ति। पेक्खदु अज्जुआ, चम्पआरामे पिचुमन्दा जाअन्ति। अदिसरिसं त्ति मम हिअअं अहिरमदि। परमत्थदो एव्व पसंसीअदि, णं कामदेवो। [किमेतद् वेशवासजनः सर्वो दक्षिणो भवतीति। पश्यत्वज्जुका, चम्पकारामे पिचुमन्दा जायन्ते। अतिसदृश इति मम हृदयमभिरमते। परमार्थत एव प्रशस्यते, ननु कामदेवः।]

गणिका—हञ्जे ! सहीजणेण अवहसणीअत्तणं अत्तणो परिहरामि। [हञ्जे ! सखीजनेनापहसनीयत्वमात्मनः परिहरामि। [

चेटी—एदं जुज्जइ। सहीजणसपत्तिओ गणिआजणो णाम। [एतद् युज्यते। सखीजनसपत्नीको गणिकाजनो नाम।]

(ततः प्रविशत्याभरणहस्ताऽपरा चेटी।)

चेटी—सुहं अज्जुआए। [सुखमज्जुकायाः।]

प्रवादं, पूरयन्ती = सार्थकं कुर्वती, त्वम्, अलीकं = मिथ्या ('अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः) भणसि।

चम्पकारामे = चम्पकोद्याने। पिचुमन्दाः—निम्बवृक्षाः इत्यर्थः।

अपहसनीयत्वम् = उपहास्यत्वम्।

सखीजनसपत्नीकः—समानः पतिर्यस्याः इति सपत्नी, सखीजनः सपत्नी यस्य सः।

चेटी—क्या सब वेश्याएँ दक्ष हुआ करती हैं ? माननीये, देखिये। चम्पकोद्यान में निम्बवृक्ष भी उत्पन्न हो गये हैं। यह चित्रगत व्यक्ति इसके (चारुदत्त के) अत्यन्त अनुरूप है। एतदर्थ इस चित्र में मुझे बड़ा आनन्द मिल रहा है अर्थात् मेरा मन इसमें रम रहा है। वास्तव में मैं इसकी प्रशंसा करती हूँ। सचमुच में इसका रूप प्रशंसा के योग्य है जैसे कामदेव ही हो।

गणिका—अरी ! मैं सखीजनों के द्वारा अपना उपहास नहीं चाहती।

चेटी—ठीक कह रही हैं। सखीजन तो गणिकाजन के सपत्नी स्वरूप ही हैं।

(इसके बाद आभरण हाथ में लिए हुए दूसरी दासी का प्रवेश।)

चेटी—श्रीमतीजी, (वसन्तसेने !) आप कुशल से तो हैं ?

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सोत्कण्ठा वसन्तसेना, चित्रफलकमादाय
वर्तिकाकरण्डहस्ता चेटी च ।)

गणिका—हञ्जे । पेक्खसि सरिसो तस्स जणस्स । [हञ्जे ! पश्यसि सदृशस्तस्य जनस्य ।]

चेटी—अज्जुए ! तस्सिं हत्थिविमद्दकोलाहले बहुमाणपय्यत्थाए दिट्ठीए दूरदो दिट्ठो सो भट्टिदारओ ईदिसो एव्व । [अज्जुके ! तस्मिन् हस्तिविमर्दकोलाहले बहुमानपर्यस्तया दृष्ट्या दूरतो दृष्टः स भर्तृदारक ईदृश एव ।]

गणिका—तुमं दाव दक्खो वेसवासजणो त्ति जणवादं पूरअन्ती अलिअं भणासि । [त्वं तावद् दक्षो वेशवासजन इति जनवादं पूरयन्त्यलीकं भणसि ।]

वर्तिकाकरण्डहस्ता—वर्तिकाकरण्डः=तूलिकासमुद्गकः, हस्ते=करे, यस्याः सा ।

तस्य जनस्य = चारुदत्तस्य, सदृशः = अनुरूपः, किम् ? अर्थात् एष चित्राङ्कितो जनः चारुदत्तस्य सदृशः किम् इति प्रश्नः ।

हस्तिना हस्तिनो वा, विमर्दः = आक्रमणम् , तेन कोलाहलः, तस्मिन् हस्तिविमर्दकोलाहले । बहुमानपर्यस्तया—बहुमानेन = समादरेण, पर्यस्ता = प्रेरिता, विक्षिप्ता वा, इति बहुमानपर्यस्ता, तया दृष्ट्या = लोचनेन ।

वेशवासजनः = वेश्याजनः । दक्षः = दक्षिणः, सुपण्डितः इति जनवादं =

(इस के बाद उत्कण्ठित वसन्तसेना एवं चित्रफलक, वर्त्तिका (ब्रश)
और रङ्गों की पेटी हाथ में लिए हुए चेटी का प्रवेश ।)

गणिका—अरी ! इसे देख रही हो, चारुदत्त के समान ही तो है ।

चेटी—श्रीमती जी, हाथी के आक्रमण-जनित कोलाहल के समय सम्मान भरी आंखों के द्वारा दूर से देखे गए भर्तृदारक के समान ही यह मालूम पड़ता है ।

गणिका—तब तुम 'वेश्याएँ (वाक्चातुरी में) दत्त होती हैं' इस लोकापवाद को पुष्ट एवं सार्थक बनाती हुई झूठ बोल रही हो ।

मुल्ला मुत्तावली णीआदइदव्वा । [अहो अल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डकस्य कृते शतसहस्रमूल्या मुक्तावली निर्यातयितव्या ।]

नायकः—वयस्य ! मा मैवम् ।

यं समालक्ष्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु कृतस्तया ।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्य प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

यमिति—तया = वसन्तसेनया यम् = दृढम् विश्वासम् = प्रत्ययम् समालक्ष्य = मनसि उद्भाव्य, उद्दिश्य वा अस्मासु = धनहीनजनेषु न्यासः = स्वर्णभाण्डनिक्षेपः कृतः । तस्य = पूर्वोक्तस्य महतः = प्रधानभूतस्य प्रत्ययस्य = विश्वासस्य मूल्यम्=मूल्यस्वरूपम् एतत=मुक्तावलीरूपम् द्रव्यम् प्रदीयताम् ॥१९॥

तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

मूल्यवाली यह मुक्तावली क्यों दी जानी चाहिये ?

नायक—मित्र ! ऐसी बात मत कहो ।

जिस विश्वास के ऊपर उसने (वसन्तसेना) मेरे पास धरोहर रक्खी, उस महान् विश्वास का मूल्यस्वरूप यह 'मुक्तावली' तुम उसे दो ॥ १९ ॥

(सबके सब चले जाते हैं ।)

॥ तीसरा अङ्क समाप्त ॥

अर्थतः पुरुषो नारी या नारी साऽर्थतः पुमान् ॥ १७ ॥

विदूषकः—तत्तहोदी हिअएण तुमं याचेदि । अहं सीसेण याचेमि । गण्ह एदं । [तत्रभवती हृदयेन त्वां याचते । अहं शीर्षेण याचे । गृहाणैतत् ।]

नायकः—तथा । (गृहीत्वा) वयस्य ! इमां मुक्तावलीं गृहीत्वा वसन्तसेनायाः सकाशं गच्छ ।

अर्थेषु काममुपलभ्य मनोरथो मे
स्त्रीणां धनेष्वनुचितं प्रणयं करोति ।
माने च कार्यकरणे च विलम्बमानो
धिग् भोः ! कुलं च पुरुषस्य दरिद्रतां च ॥ १८ ॥

विदूषकः—अहो अप्पमुल्लस्स सुवण्णभण्डअस्स किदे सदसहस्स-

अर्थतः = वस्तुतः नारीकार्यवशात् सम्पद्यते । एवं या साहाय्यविधायिनी नारी सा अर्थतः = कर्मतः पुमान् = पुरुषसदृशी, कार्यकाले पुरुषवत् कार्यकरणात् ॥१७॥

अर्थेषु इति—मे = मम मनोरथः अर्थेषु = धनविषयेषु कामम् = यथेष्टम् सन्तुष्टिम् इत्यर्थः, उपलभ्य = प्राप्य अधुना माने = स्वकीयमानरक्षणे च कर्तव्यकरणे = न्यासप्रत्यर्पणरूपकर्तव्यकरणे विलम्बमानः सन् = कालक्षेपं कुर्वन् स्त्रीणां धनेषु अनुचितम् = अयोग्यम् प्रणयम् = आसक्तिम् करोति = दर्शयति इति आशयः । अतः पुरुषस्य कुलम् = उच्चकुलं, दरिद्रतां च धिक् ॥ १८ ॥

सचमुच यहाँ पुरुष नारीतुल्य हो गया और नारी वास्तव में पुरुष हो गई ॥१७॥

विदूषक—माननीया ब्राह्मणी हृदय से आपको चाहती हैं और मैं नत मस्तक द्वारा । अतः इसे आप ग्रहण करें ।

नायक—ऐसा ही हो । (ग्रहण कर) मित्र ! इस मुक्तावली को लेकर वसन्तसेना के पास जाओ ।

धन के विषय में मेरा मनोरथ अत्यन्त तृप्ति को पाकर इस समय (स्वकीय) मानरक्षा करने में और कर्तव्य । (न्यास-प्रत्यर्पण रूप) कार्य को करने में विलम्ब होता हुआ देखकर स्त्रियों के धन में अनुचित अनुराग दिखा रहा है । अतः इस मर्यादा से बद्ध उच्चकुल तथा दरिद्रता (दोनों) को धिक्कार है ॥ १८ ॥

विदूषक--अहो ! अल्पमूल्यवाले सुवर्णभाण्ड के लिए शत सहस्र (एक लाख)

ब्राह्मणी—हद्धि । (निष्क्रान्ता ।) [हा धिक् ।]

विदूषकः—एसा वाआए दुक्खं रक्खिअ अस्सूहि सूइअ गआ । (उपगम्य) भो ! इदं । [एषा वाचा दुःखं रक्षित्वाऽश्रुभिः सूचयित्वा गता । भोः ! इदम् ।]

नायकः—किमेतत् ।

विदूषकः—सरिसकुलदारसङ्गहस्स फलं । [सदृशकुलदारसंग्रहस्य फलम् ।]

नायकः—किं ब्राह्मणी मामनुकम्पते ।

विदूषकः—एवं विअ । [एवमिव ।]

नायकः—धिगात्मानम् । अद्य हतोऽस्मि ।

मयि द्रव्यक्षयक्षीणे स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।

सदृशकुलदारसंग्रहस्य—सदृशम् = समानं योग्यं वा कुलम् इति सदृशकुलम् दाराणां = स्त्रीणां संग्रहः इति दारसंग्रहः सदृशकुलात् दारसंग्रहः इति सदृशकुलदारसंग्रहः तस्य ।

मयि इति—मयि द्रव्यक्षयक्षीणे—द्रव्यक्षयेण = धननाशेन क्षीणः = दुर्बलः एवंभूते सति स्त्रीद्रव्येण = स्वकीयभार्यायाः मुक्तावलीरूपद्रव्येण = धनेन अनुकम्पितः = यथाकाले साहाय्यप्रदानेन दयाविषयीकृतः । पुरुषः = पौरुषगुणाश्रयः

ब्राह्मणी—हा धिक् ! (निकल जाती है)

विदूषक—इस वाक्य से दुःख का संवरण करके और आँसुओं द्वारा सूचना देकर चली गई ।

(नायक के समीप जाकर) भो ! यह देखिये ।

नायक—यह क्या है ?

विदूषक—उपयुक्त कुल की पत्नी मिलने का यह फल है ।

नायक—क्या ब्राह्मणी ने मेरे ऊपर दया की है ?

विदूषक—ऐसा ही है ।

नायक—मुझे धिक्कार है । आज मर गया ।

मैं धन के नाश होने से दुर्बल दशा में स्त्रीरूप द्रव्य से अनुकम्पित हुआ हूँ ।

एदण्णिमित्तं भट्टिदारओ सन्तप्पदि त्ति भट्टिदारिआ तव हत्थे दइअ अय्यउत्तं अणिरिणं करिस्सामि त्ति एवं करेदि। ता गण्ह एदं। [किन्तु खलु तस्मै जनाय दातव्यं भविष्यतीत्येतन्निमित्तं भर्तृदारकः संतप्यत इति भर्तृदारिका तव हस्ते दत्त्वाऽऽर्यपुत्रमनृणं करिष्यामीत्येवं करोति। तद् गृहाणैतत्।]

ब्राह्मणी—उदअसम्भवदाए मुत्तावलीए तव अदुल्लहदाए उवआरो विस्सरिदो। गण्ह एदं। (ददाति।) [उदकसम्भवतया मुक्तावल्यास्तव च दुर्लभतयोपचारो विस्मृतः। गृहाणैतत्।]

विदूषकः—(गृहीत्वा) सव्वं दाव चिट्ठदु। रोदिदी विअ होदीए दिट्ठी। [सर्वं तावत् तिष्ठतु। रोदितीव भवत्या दृष्टिः।]

ब्राह्मणी—देवउलधूमेण रोदाविदा। [देवकुलधूमेन रोदिता।]

विदूषकः—साविदासि तत्तहोदा चारुदत्तेण, जइ अलिअं भणासि। [शापितासि तत्रभवता चारुदत्तेन, यद्यलीकं भणसि।]

अनृणम् = ऋणरहितम् इत्यर्थः।

उदकसम्भवतया—उदकात् = सलिलात् सम्भवः = उत्पतिर्यस्याः सा तस्याभावः तया।

देवकुलधूमेन—देवकुलस्य = मन्दिरस्य धूमेन अहं रोदिता इति भावः।

स्वामी सन्तप्त हो रहे हैं' इसीलिए भर्तृदारिका आपके हाथ में यह (मुक्तावली) देकर स्वामी को ऋणमुक्त करना चाहती हैं। अतः आप इसे ले लें।

ब्राह्मणी—मुक्तावली की उत्पत्ति जल से हुई तिस पर भी आपके दर्शन उचित समय पर न हो सके। इसलिये इस भेंट द्वारा आपका सत्कार करना भूल गई थी। इसे ग्रहण करें। (दे देती है।)

विदूषक—(ग्रहण करके) ये सब रहने दीजिए। आपकी आँखें मानो रो रही हों।

ब्राह्मणी—देव-मन्दिर का धुँआ मुझे रुला रहा है।

दूविषक—आर्य चारुदत्त के नाम की शपथ है, यदि आप झूठ बोलोगी।

विदूषकः—अवत्थाविरुद्धो खु अअं पदाणविभवो । कुदो एदस्स आगमो । [अवस्थाविरुद्धः खल्वयं प्रदानविभवः । कुत एतस्यागमः ।]

ब्राह्मणी—णं सट्ठिं उववसामि । सव्वसारविभवेण बम्हणेण सोत्थि वाअइदव्वं त्ति एसो इमस्स आगमो ! [ननु षष्ठीमुपवसामि । सर्वसारविभवेन ब्राह्मणेन स्वस्ति वाचयितव्यमित्येषोऽस्यागमः ।]

विदूषकः—अट्ठमी खु अज्ज । [अष्टमी खल्वद्य ।]

ब्राह्मणी—पमादादो अदिक्कमो किदो । अज्ज पूआ णिव्वत्तीअदि । [प्रमादाद् अतिक्रमः कृतः । अद्य पूजा निर्वर्त्यते ।]

विदूषकः—अणणुरूवदाए पदाणस्स अणुक्कोसो विअ पडिभादि । (जनान्तिकम्) रदणिए ! किं करिस्सं । [अननुरूपतया प्रदानस्यानुक्रोश इव प्रतिभाति । रदनिके ! किं करिष्यामि ।]

चेटी—(अपवार्य) किणु खु तस्स जणस्स दादव्वं भविस्सदि त्ति

प्रदानविभवः = प्रदानस्य विभवः = संपत् तथा ।

सर्वसारविभवेन सर्वेषां सारः एवंभूतः विभवः तेन ।

जनान्तिकम्—जनान्ते = पात्रगणमध्ये यदन्योन्यामन्त्रणं परस्परमालापस्तज्जनान्तिकं भवति; यथोक्तं दर्पणे-'अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्' इति अननुरूपतया = प्रदानस्य अवस्थाविरुद्धतया इत्यर्थः । अनुक्रोशः = दया ।

विदूषक—दान की यह संपत्ति इस अवस्था के अनुकूल नहीं है । यह कहां से मिली है ?

ब्राह्मणी—मैं षष्ठी के दिन उपवास रहती हूँ । ऐसी परिस्थिति में मैं अपने सर्वश्रेष्ठ विभव के द्वारा ब्राह्मण से स्वस्ति-पाठ कराना चाहती हूँ । यही इस (उपहार) का कारण है ।

विदूषक—आज तो अष्टमी है ।

ब्राह्मणी—प्रमाद के कारण दिन का ध्यान नहीं रहा हो । आज पूजा करनी है ।

विदूषक—अवस्था विरुद्ध होने के कारण यह दान दया की भांति मालूम हो रहा है । (जनान्तिक में) रदनिके ! क्या करूँ ?

चेटी—(सबको न सुनाकर) वसन्तसेना को क्या दूँगा—इसी निमित्त से

किं पुनः स कलाजीवी वञ्चनापण्डितो जनः ॥ १६ ॥

विदूषकः—**मण्णे मए मन्दभग्गेण कुम्भीलस्स हत्थे दिण्णं।** (विषण्ण-स्तिष्ठति ।) [मन्ये मया मन्दभाग्येन कुम्भीलस्य हस्ते दत्तम् ।]

(प्रविश्य)

ब्राह्मणी—**रदणिए ! अय्यमेत्तेअं सद्दावेहि ।** [रदनिके ! आर्यमैत्रेयं शब्दापय ।]

चेटी—**अय्यमेत्तेअ ! भट्टिदारिआ तुमं सद्दावेदि ।** [आर्यमैत्रेय ! भर्तृदारिका त्वां शब्दापयति ।]

विदूषकः—**भोदि ! किं मं ।** [भवति ! किं माम् ।]

चेटी—**आम् ।** [आम् ।]

विदूषकः—**एस आअच्छामि ।** [एष आगच्छामि ।] (उपसर्पति ।)

ब्राह्मणी—**अय्यमेत्तेअ ! इमं पडिग्गहं पडिगण्ह ।** [आर्यमैत्रेय ! इमं प्रतिग्रहं प्रतिगृहाण ।]

नित्यज्ञः = नित्यकर्मज्ञः भवान् (मयि) अविश्वासी तावत्, (तदा) कलाजीवी = अभिनयादिकलोपजीवी वञ्चनापण्डितः = परवञ्चनायां पण्डितः=प्रवीणः जनः = वसन्तसेनारूपः वेश्याजनः किं पुनः विश्वासी भवेत् ? न कदाचिदपि मां विश्वसेत् इति भावः ॥ १६ ॥

प्रतिग्रहम् = दानम् ।

कर रहे हैं तो अभिनयादि कला की मर्मज्ञ तथा वञ्चना कला में पण्डित वसन्तसेना मेरा कैसे विश्वास करेगा ? ॥ १६ ॥

विदूषक – तब मानता हूँ कि मुझ कम्बख्त ने उसे चोर के हाथ में दे दिया। (दुःखी होकर बैठ जाता है ।)

(प्रवेश कर)

ब्राह्मणी—रदनिके ! आर्य मैत्रेय को बुलाओ ।

चेटी—आर्यमैत्रेय ! भर्तृदारिका आपको बुला रही हैं ।

विदूषक—ओ माननीया, क्या मुझको बुला रही हैं ?

चेटी—हां ।

विदूषक—यह मैं आता हूँ । (समीप जाता है ।)

ब्राह्मणी—आर्यमैत्रेय ! यह दान ग्रहण करें ।

ब्राह्मणी—किंणु खु तस्स जणस्स दादव्वं भविस्सदि। अहव एदं दइस्सं। (कर्णौ स्पृष्ट्वा) हद्धि तालीपत्तं खु एदं। सो दाणिं परिओ मं विलम्बेदि। किं दाणिं करिस्सं। (विचिन्त्य) भोदु, दिट्ठं। मम ञादिकुलादो लद्धा सदसहस्समुल्ला मुत्तावली। तं पि अय्यउत्तो सोढीरदाए पडिच्छदि। भोदु, एवं दाव करिस्सं (निष्क्रान्ता) [किन्तु खलु तस्मै जनाय दातव्यं भविष्यति। अथवैतद् दास्यामि। हा धिक् तालीपत्रं खल्वेतत्। स इदानीं परिचयो मां विडम्बयति। किमिदानीं करिष्यामि। भवतु, दृष्टम्। मम ज्ञातिकुलाद् लब्धा शतसहस्रमूल्या मुक्तावली। तामप्यार्यपुत्रः शौटीरतया प्रतीच्छति। भवतु, एवं तावत् करिष्यामि।]

विदूषकः—इमस्स अन्धआरुप्पादिदस्स अवराहस्स किदे भवन्तं सीसेण पसादेमि। दाणिं मे हत्थे पडिच्छदु अत्तभवं। [अस्यान्धकारोत्पादितस्यापराधस्य कृते भवन्तं शीर्षेण प्रसादयामि। इदानी मे हस्ते प्रयच्छत्वत्रभवान्।]

नायकः—कि भवानिदानीं मां बाधते।

भवांस्तावदविश्वासी शीलज्ञो मम नित्यशः।

शौटीरतया = अभिमानेन, आभिजात्येन हेतुना वा प्रतीच्छति किम् = ग्रहीष्यति किम्? इति प्रश्नकाकुः अर्थात् स्त्रीधनत्वात् न ग्रहीष्यति इति भावः।

अन्धकारोत्पादितस्य = अन्धकारे उत्पादितस्य इत्यर्थः।

भवानिति—यदि मम शीलज्ञः—शीलं स्वभावं जानाति इति शीलज्ञः,

ब्राह्मणी—अब उस वसन्तसेना को क्या दिया जायगा? अथवा इसको दे दूँगी। (कानों को स्पर्श करके) हाय! यह तो तालपत्र का कर्णभूषण है। आभूषणों के पुराने परिचय मुझे कष्ट दे रहे हैं। तब मैं इस समय क्या करूँ? (चिन्ता करके) अच्छा, मैंने उपाय सोच लिया। मुझे अपने सम्बन्धियों से सहस्रमूल्य वाली 'मुक्तावली' मिली है। क्या उसे आर्यपुत्र स्वकुल के अभिमान से चाहेंगे (अर्थात् लेंगे)? अच्छा, तब ऐसा ही करूंगी। (निकल जाती है।)

विदूषक—मैंने अंधेरे में आपको अलंकार देकर जो अपराध किया उसके लिए सिर नवाकर आपको प्रसन्न करता हूँ। इस समय आप उसे मेरे हाथ में दें।

नायक—आप मुझे (इन शब्दों से) क्यों पीडित कर रहे हैं?

आप मेरे दैनिक कर्म एवं स्वभाव से सुपरिचित हैं तथापि मेरे ऊपर अविश्वास

(प्रविश्य)

ब्राह्मणी—रदणिए ! रदणिए ! आअच्छ । णहि सुणादि । कवाडसद्दं दाव करिस्सं । (तथा करोति ।) [रदनिके ! रदनिके ! आगच्छ । न हि शृणोति । कवाटशब्दं तावत् करिष्यामि ।]

चेटी—हं, कवाडसद्दो विअ । भट्टिदारिआ मं सद्दावेदि भट्टिदारिए ! इअ म्हि । [हं, कवाटशब्द इव । भर्तृदारिका मां शब्दापयति । भर्तृदारिके ! इयमस्मि ।]

ब्राह्मणी—ण परिक्खदो ण वावादिदो अय्यउत्तो अय्यमेत्तेओ वा । [न परिक्षतो न व्यापादित आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयो वा ।]

चेटी—कुसली भट्टिदारओ अय्यमेत्तेओ अ । जो तस्स जणस्स अलङ्कारो चोरेण गहीदो । [कुशली भर्तृदारक आर्यमैत्रेयश्च । यस्तस्य जनस्यालङ्कारश्चोरेण गृहीतः ।]

ब्राह्मणी—किं भणासि चोरेण गहीद त्ति । [किं भणसि चोरेण गृहीत इति ।]

चेटी—अह इं । [अथ किम् ।]

निष्प्रभावा = निर्गतः प्रभावः यस्याः सा एवंभूता दरिद्रता = दैन्यम् शङ्कनीया = ईक्षणीया, अर्थात् समस्य शङ्का स्थानम् भवतीति भावः ॥ १५ ॥

(प्रवेश कर)

ब्राह्मणी—रदनिके ! रदनिके ! आओ । नहीं सुनती हो । तब मैं दरवाजा खटखटाऊँगी । (वैसा ही करती है ।)

चेटी—यह कपाट के शब्द की तरह (आवाज आ रही है)। भर्तृदारिका मुझको बुला रही हैं ? (घूमकर) भर्तृदारिके ! मैं यहाँ हूँ ।

ब्राह्मणी—आर्यपुत्र अथवा मैत्रेय आहत या मारे तो नहीं गए ?

चेटी—आर्यपुत्र और मैत्रेय दोनों सकुशल हैं । केवल उनके भूषण चोर चुरा ले गया ।

ब्राह्मणी—क्या कह रही है 'चोर ले गया है' ?

चेटी—हाँ,

नायकः—किं भवता दत्तम्।

विदूषकः—अहइं। [अथ किम्।]

नायकः—कस्यां वेलायाम्।

विदूषकः—अद्धरत्ते। [अर्धरात्रे।]

नायकः—किमर्धरात्रे। बाढं दत्तम्।

विदूषकः—भो चारुदत्त! जं वेलं पडिबुद्धो आसि, तस्सिं वेलाअं खु दिण्णं। [भोश्चारुदत्त! यस्यां वेलायां प्रतिबुद्ध आसीः, तस्यां वेलायां खलु दत्तम्।

नायकः—हन्त हृतं सुवर्णभाण्डकम्।

विदूषकः—दाणिं मे हत्थे पडिच्छिदु अत्तभवं। [इदानीं मम हस्ते प्रयच्छत्वत्रभवान्।]

नायकः—(आत्मगतम्)

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति।
शङ्कनीया हि दोषेषु निष्प्रभावा दरिद्रता ॥ १५ ॥

क इति—कः = लोकः भूतः = सत्यः अर्थः = चौरकर्तृकस्वर्णभाण्डापहरण-रूपा घटना तम् श्रद्धास्यति = विश्वसिष्यति (अपितु) सर्वः जनः माम् = दरिद्रं चारुदत्तम् तुलयिष्यति = शठो वा तस्करो वा इति तुलया निर्णेष्यति, अर्थात् यथार्थवृत्तान्तेऽविश्वासतया स्वयमेवापहृतमिति अपवादोत्पादनेन तूलवद् लघु करिष्यति इत्याशयः। हि = यतः मयि दोषे असति अपि दोषेषु = दोषविषयेषु

नायक—क्या आपने दे दिया?

विदूषक—और क्या?

नायक—किस समय?

विदूषक—आधी रात को।

नायक—क्या आधी रात में? क्या आपने सचमुच मुझे दे दिया?

विदूषक—भो चारुदत्त! जिस समय आप जगे हुए थे, उसी समय दिया था।

नायक—हाय! सुवर्णभाण्ड की चोरी हो गई।

विदूषक—इस समय आप मेरे हाथ में दें।

नायक—(मन में) इस सही बात का कौन विश्वास करेगा, सब लोग मुझे ही चोर बतायेंगे। मुझमें दोष न होने पर भी प्रभाव मिटानेवाली दरिद्रता के कारण मुझे ही (दोषी) लगाया जायगा ॥ १५ ॥

विदूषकः—अविहा दासीएवुत्तेण कुक्कुरेण पवेसो किदो। भोदि! आअच्छ, चारुदत्तस्स पिअं णिवेदेमि। [अविहा दास्याः पुत्रेण कुक्कुरेण प्रवेशः कृतः। भवति! आगच्छ चारुदत्तस्य प्रियं निवेदयामि।

(उभावुपगम्य)

भो चारुदत्त! पिअं दे णिवेदेमि। [भोश्चारुदत्त! प्रियं ते निवेदयामि।]

नायकः—(बुद्ध्वा) किं मे प्रियम्। ननु वसन्तसेना प्राप्ता।

विदूषकः—ण खु वसन्तसेणा, वसन्तसेणो पत्तो। [न खलु वसन्त-सेना, वसन्तसेनः प्राप्तः।]

नायकः—रदनिके! किमेतत्।

चेटी—भट्टिदारअ! अम्हाणं रुक्खवाडिआपक्खदुवारे सन्धि छिन्दिअ चोरो पविट्ठो। [भर्तृदारक! अस्माकं वृक्षवाटिकापक्षद्वारे सन्धिं छित्त्वा चोरः प्रविष्टः।]

नायकः—किं चोरः प्रविष्टः।

विदूषकः—भो वअस्स! सव्वहा तुवं भणासि, मुक्खो मेत्तेओ अपण्डिदो मेत्तेओ त्ति। णं मए सोभणं किदं तं सुवण्णभण्डअं तव हत्थे समप्पअन्तेण। [भो वयस्य! सर्वथा त्वं भणसि, मूर्खो मैत्रेयोऽपण्डितो मैत्रेय इति। ननु मया शोभनं कृतं तत् सुवर्णभाण्डकं तव हस्ते समर्पयता।]

विदूषक—आह! दासीपुत्र कुक्कुर ने प्रवेश किया था। चलो चलें और यह प्रिय सन्देश आर्य चारुदत्तको निवेदन कर दें। (दोनों समीप जाकर) भो चारुदत्त! मैं आपसे कुछ प्रिय संदेश निवेदन करना चाहूँगा।

नायक—(उठकर) मेरे लिए क्या प्रिय संदेश है? क्या वास्तव में वसन्त-सेना आ गई?

विदूषक—वसन्त सेना नहीं, बल्कि वसन्तसेन आया है।

नायक—रदनिके! यह क्या है?

चेटी—महाशय! मेरी वृक्षवाटिकाके पक्षद्वारमें चोर सुरङ्ग बनाकर घुस गया।

नायक—क्या चोर घुस गया?

विदूषक—भो मित्र! आप हमेशा कहा करते थे कि मैत्रेय मूर्ख है अपण्डित है। परन्तु मैंने अच्छा किया कि सुवर्णभाण्ड आपके हाथ में दे दिया।

(नेपथ्ये पटहशब्दः क्रियते ।)

सज्जलकः—(कर्णं दत्त्वा) अये प्रभातसमयः संवृत्तः । अपसरामि तावत् ।

(निष्क्रान्तः सज्जलकः ।)

(प्रविश्य)

चेटी—(साक्रन्दम्) अय्यमेत्तेअ ! अम्हाणं रुक्खवाडिआपक्खदुवाले सन्धि छिन्दिअ चोरो पविट्ठो । [आर्यमैत्रेय ! अस्माकं वृक्षवाटिकापक्षद्वारे सन्धिं छित्त्वा चोरः प्रविष्टः ।]

विदूषकः—(सहसोत्थाय) किं भणादि होदी । [किं भणति भवती ।]

(चेटी रुक्खवाडिअत्ति पठति ।)

विदूषकः—चोरं छिन्दिअ सन्धी पविट्ठो । [चोरं छित्त्वा सन्धिः प्रविष्टः ।]

चेटी—हदास ! सन्धिं छिन्दिअ चोरो पविट्ठो ! [हताश ! सन्धिं छित्त्वा चोरः प्रविष्टः !]

विदूषकः—आअच्छ णं दंसेहि । [आगच्छ ननु दर्शय ।]

चेटी—[परिक्रम्य) एदं । [एतत् ।]

(नेपथ्य में नगाड़े का शब्द होता है ।)

सज्जलक—(ध्यान देकर) अरे ! सबेरा हो गया । तब मैं भाग जाता हूँ । (सज्जलक निकल जाता है) ।

(प्रवेश कर)

चेटी—(जोर से चिल्लाकर) आर्य मैत्रेय ! मेरी वृक्षवाटिका के पक्षद्वार में चोर सुरङ्ग बनाकर घुस गया ।

विदूषक—(सहसा उठकर) आप क्या कह रही हैं ?

(चेटी फिर उसी को दुहराती है)

विदूषक—सुरङ्ग बनाकर चोर घुस गया ।

चेटी—हाय ! सुरङ्ग बनाकर चोर घुस गया ।

विदूषक—आइये और मुझे दिखाइये ।

चेटी—(घूमकर) यह है ।

गृहाणेमं सुवर्णालङ्कारम्। अहं खलु भीत्योत्पथप्रवृत्त इव वणिग् निद्रां न लभे। मम ब्रह्मत्वेन शापितोऽसि, यदि न गृह्णासि।]

सज्जलकः—किमत्र शपथपरिग्रहेण। एष प्रतिगृह्णामि। (गृह्णाति)

विदूषकः—(दत्वा) अहं विक्किणिदभण्डओ विअ वणिजओ सुहं सइस्सं। [अहं विक्रीतभाण्डक इव वणिक् सुखं शयिष्ये।]

सज्जलकः—सुखं स्वपिहि महाब्राह्मण ! (विचिन्त्य) भोः ! ब्राह्मणेन विश्वासाद् दीयमानं मया हर्तव्यमासीत्।

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदं च यौवनम्।
यदिदं दारुणं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १४ ॥

शपथपरिग्रहेण = शपथस्य परिग्रहेण किं स्याद् इत्यर्थः।

विक्रीतभाण्डकः—विक्रीतं भाण्डकं येन सः। शयिष्ये = निद्रां लभे।

धिगिति—दारिद्र्यम् = अकिञ्चनत्वम्, धिक्=धिक्कारः अस्तु अनिर्वेदम्—अविद्यमानः निर्वेदः = तृप्तिः यस्मिन् भोगेन अतृप्तम् इत्यर्थः, यौवनम्=मम यौवनम् खलु = निश्चयेन (धिगस्तु) यत् = यस्मात् कारणात् (अहम्) इदम् दारुणम्= चौर्यरूपनिन्दितम् कर्म निन्दामि च (तथापि) करोमि च ॥ १४ ॥

उसी प्रकार भय से नींद आ रही है जैसे रास्ता भूले हुए व्यापारी को। यदि तुम नहीं लेते हो तो मैं ब्राह्मण के नाते तुम्हें शपथ दे दूँगा।

सज्जलक—इसमें शपथ लेने की आवश्यकता ही क्या है। मैं इसे ग्रहण करता हूँ। (ग्रहण करता है।)

विदूषक—(देखकर) मैं भाण्ड की विक्री करनेवाले वणिक् की भांति सुखपूर्वक सो रहा हूँ।

सज्जलक—भो महाब्राह्मण ! सुखपूर्वक सोओ। (चिन्ता करके) भो ! मैंने चुरा लिया, जो ब्राह्मण के विश्वास पर दिया गया था (अर्थात् यह चारुदत्त को दिया जा रहा है उसे मैंने हरण किया)।

मेरी दरिद्रता को धिक्कार है तथा इस यौवन को धिक्कार है जो प्रायश्चित्त से रहित (अतृप्त) है। क्योंकि मैं बुरे कार्य की निंदा भी कर रहा हूँ और फिर भी इसे कर रहा हूँ ॥ १४ ॥

दीपं चैव न मर्षयेदभिमुखः स्याल्लक्षसुप्तो यदि ॥ १३ ॥

क नु खलु तत्। अये जर्जरप्रावरणैकदेशे दीपप्रभाव्यक्तीकृतरूपं दृश्यते। सुपरिगृहीतमनेन। अयमत्र प्राप्तकालः। इमे मया गृहीताः शलभाः। दीपनिर्वापणार्थमेकं मुञ्चामि। (भ्रमरकरण्डकादेकं मुञ्चति।) अये! एष दीपं निर्वाप्य पतति।

विदूषकः—अविहा णिव्वाविदो दीवो दाणिं। मुसिदो म्हि। भो चारुदत्त! गण्ह एवं सुवण्णालङ्कारं। अहं खु भीदीए उप्पहप्पवुत्तो विअ वणिजो णिद्दं ण लभामि। मम बम्हत्तणेण साविदो सि, जइ ण गण्हसि। [अविहा निर्वापितो दीप इदानीम्। मुषितोऽस्मि। भोश्चारुदत्त!

सम्पुटिता पक्ष्मान्तरम् = नेत्रलोमस्थानम् चपलं न जायते, यदि एष लक्ष-सुप्तः = व्याजसुप्तः भवेत् तदा अभिमुखम् = पुरोवर्तमानम् सः दीपम् न मर्षयेत् = न सहेत (एतेन गाढा निद्रा व्यज्यते। अतः अनुमीयते यद् अयं सत्यमेव सुप्तः ॥ १३ ॥

जर्जरप्रावरणैकदेशे—जर्जरं = जीर्णं प्रावरणम् = आच्छादनवस्त्रं तस्य एक-देशः तस्मिन्। दीपप्रभाव्यक्तीकृतरूपम्—दीपस्य प्रभया व्यक्तीकृतं रूपं यस्य तत्। प्राप्तकालः = अपहरणस्य समुचितसमयः।

मुषितः अस्मि=अहम् हृतसुवर्णभाण्डः अस्मि। भीत्या—भयेन उत्पथप्रवृत्तः= विमार्गे प्रवृत्तः। अर्थाद् वाणिज्यमार्गमुल्लङ्घ्य गमनशील इत्यर्थः।

यह सोने का बहाना कर रहा होता तो सामने दीपक की रोशनी को बर्दास्त न करता (अर्थात् दीपक की ओर मुँह करके न सोता) ॥ १३ ॥

वह (सुवर्णभाण्ड) कहाँ है? अये! पुराने वस्त्र के भीतर दीप के प्रकाश में इसका रूप दिखाई पड़ रहा है। इसने अच्छी तरह पकड़ लिया है। यही उपयुक्त समय है। मैंने इन शलभों को पकड़ लिया है। दीपक बुझाने के लिए एक को छोड़ देता हूँ। (भ्रमर-पेटिकासे एक को छोड़ता है।) अये! यह दीप को बुझाकर गिर जाता है (अर्थात् स्वयं नष्ट हो जाता है)।

विदूषक—आह! खेद की बात है कि इस समय दीपक बुझा दिया गया। मैं बर्बाद हो गया। भो चारुदत्त! इस सुवर्णालङ्कार को ग्रहण करो। मुझे

भवतु पश्यामस्तावत्। अथवा, न खलु मे तुल्यावस्थः कुलपुत्रः पीडयितव्यः गच्छामि तावत्।

विदूषकः—भो ! गण्ह एदं सुवण्णभण्डअं। [भोः ! गृहाणैतत् सुवर्ण-भाण्डम्।]

सज्जलकः—कथं सुवर्णभाण्डमित्याह । किं मां दृष्ट्वाऽभिभाषते। आहोस्वित् सत्त्वलाघवात् स्वप्नायते। भवतु पश्यामस्तावत्। (दृष्ट्वा) भूतार्थं सुप्त एवायम्। तथाहि,

निःश्वासोऽस्य न शङ्कितो न विषमस्तुल्यान्तरं जायते
गात्रं सन्धिषु दीर्घतामुपगतं शय्याप्रमाणाधिकम्।
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न चपलं पक्ष्मान्तरं जायते

सत्त्वलाघवात्—सत्त्वस्य = मनसः लाघवम् दौर्बल्यम् तस्मात् क्षीणबलत्वाद् इत्यर्थः।

निःश्वास इति—अस्य निःश्वासः न शङ्कितः = न शङ्काव्यञ्जकः, शङ्काहेतुः (जागरणस्येति भावः) न विषमः परन्तु तुल्यान्तरं = तुल्यरूपं यथा स्यात् तथा, जायते गात्रं सन्धिषु = जान्वादिसन्धिषु दीर्घतामुपगतम् = सुप्रसारणात् दीर्घं सत्। शय्याप्रमाणाधिकम्—शय्यायाः प्रमाणम् इति शय्याप्रमाणम् तस्मात् अधिकम् = बहिर्भूतम् च प्रतीयते दृष्टिः = नेत्रम् गाढम् = अत्यन्तम् निमीलिता=

अच्छा तब तक देखता हूँ। अथवा मैं अपने समान दरिद्र इस कुलीन व्यक्ति को कष्ट नहीं दूँगा। तब मैं जाता हूँ।

विदूषक—भो ! इस सुवर्णभाण्ड को ग्रहण करो।

सज्जलक—क्यों सुवर्णभाण्ड की (चर्चा) करता है ? क्या मुझे देखकर कह रहा है ? अथवा दुर्बल मन के कारण स्वप्न देख रहा है अच्छा, तब तक देखता हूँ। (देखकर) यह सचमुच में सोया है।

क्योंकि—इसका श्वास निःशङ्क होकर, सम एवं तुल्यरूप से चल रहा है। शरीर की सन्धियों में फैलाव के कारण दीर्घता आ गई है, एवं शय्या के प्रमाण से वे अधिक लम्बी हो गई हैं। आँखें बन्द हैं एवं पलकें भी निश्चल हैं। यदि

(सर्वतो विलोक्य) आगन्तुकत्वादविदितसमृद्धिविस्तरः केवलं भवन-प्रत्ययादिह प्रविष्टोऽस्मि । न चेदानीं कञ्चित् परिच्छदविशेषं पश्यामि । किन्तु खलु दरिद्र एवायम् । उताहो अयं संयमननिरर्थकं द्रष्टव्यं धारयति । अथवा, अभिजातोऽयं भवनविन्यासः । उपभुक्तप्रनष्टविभवे-न, नेन भवितव्यम् ।

तथा विभवमन्दोऽपि जन्मभूमिव्यपेक्षया ।
गृहं विक्रयकालेऽपि नीलस्नेहेन रक्षति ॥ १२ ॥

आगन्तुकत्वात् = वैदेशिकत्वाद् अविदितसमृद्धिविस्तरः—अविदितः = अज्ञातः समृद्धिविस्तरः = ऐश्वर्यप्रसरः येन । किन्तु भवनप्रत्ययात् = रमणीय-भवनदर्शनाद् अत्र ईप्सितम्, अस्ति इति हेतोः प्रविष्टोऽस्मि । संयमननिरर्थ-कम्—संयमनेन = भूमौ स्थापनादिना निरर्थकम् = निष्प्रयोजनम् अभिजातः = मनोरमः उपभुक्तप्रनष्टविभवः—पूर्वमुपभुक्तः पश्चात् प्रनष्टः इति उपभुक्तप्रनष्टः विभवः यस्य तादृशेन भवितव्यमित्यर्थः ।

तथेति—तथा = अनेन नष्टविभवप्रकारेण अयं गृहस्वामी विभवमन्दः अपि= क्षीणविभवोऽपि विक्रयकाले = दारिद्र्याद् गृहविक्रयकाले समुपस्थितेऽपि जन्मभूमि-व्यपेक्षया—स्वकीयजन्मभूमौ व्यपेक्षया = अनुरागेण इत्यर्थः । गृहं नीलस्नेहेन = गाढस्नेहेन 'नीलीरागः स्थिरप्रेमा' इति यादवः, रक्षति ॥ १२ ॥

(चारों ओर देखकर) आगन्तुक होने के नाते मुझे इस घर की सम्पत्ति के विषय में कुछ भी ज्ञान नहीं है। केवल सुन्दर भवन को देखकर मैंने प्रवेश किया है। परन्तु कोई विशेष पोशाक नहीं देख रहा हूँ। क्या यह सचमुच में दरिद्र है ? अथवा यह संयम के द्वारा (बहुमूल्यवान वस्तुओं को भूमि में गाड़कर) निरर्थक वस्तु को ही बाहर रखकर रक्षा करता है। अथवा यह रमणीय भवन-विन्यास, इस बात का साक्षी है कि यह (व्यक्ति) किसी समय धन का उपभोग कर चुका है, बाद में विभवहीन हो गया है।

इस प्रकार निर्धन होकर भी यह गृहस्वामी केवल जन्मभूमि को ममता से इस घर की रक्षा कर रहा है अन्यथा ऐसी हालत में उसे यह घर बेच देना चाहिये था ॥ १२ ॥

नमः खरपटाय । नमो रात्रिगोचरेभ्यो देवेभ्यः । (तथा करोति ।) हन्त अवसितं कर्म । प्रविशामस्तावत् । (प्रविश्य) अये ! ज्वलति दीपः । अपसरामि तावत् । धिक् , सज्जलकः खल्वहम् ।

मार्जारः प्लवने वृकोऽपसरणे श्येनो गृहालोकने
निद्रा सुप्तमनुष्यवीर्यतुलने संसर्पणे पन्नगः ।
माया वर्णशरीरभेदकरणे वाग् देशभाषान्तरे
दीपो रात्रिषु सङ्कटे च तिमिरं वायुः स्थले नौर्जले ॥ ११ ॥

हन्त इति हर्षे । कर्म = छेदनकर्म अवसितम् = समाप्तम् । अतएव गृहे प्रविशाम इत्यर्थः ।

मार्जार इति—(अहम्) प्लवने = उत्प्लुत्य पलायनविषये मार्जारः = विडालतुल्यः 'ओतुर्विडालो मार्जार' इत्यमरः, अपसरणे = द्रुतगमने वृकः, गृहावलोकने = गृहस्थवस्तुदर्शनविषये श्येनः (बाजपक्षी) तद्वत् खरदृष्टिः, सुप्तमनुष्यवीर्यतुलने—सुप्तमनुष्याणाम् वीर्यम् तस्य तुलने = परिमापने निद्रा यतः सा हि मनुष्यवीर्यम् कीदृक् इति जानाति इति भावः । देशभाषान्तरे = विभिन्नदेशभाषाविषये वाक् = वाग्देवी, सरस्वती भवामि, (तथा) अहं रात्रिषु = रजनीषु दीपः = आलोकः, अर्थाद् दीपतुल्यः वस्तुदर्शनसमर्थः सङ्कटे = विपत्काले तिमिरम् = लौकिकपदार्थानां तिरोधानसामर्थ्याद् अन्धकार इव, स्थले = भूमौ वायुः = तत्तुल्यः सर्वत्रगः, दक्षः दक्षः जले च नौः=नौका इव भवामि ॥११॥

खरपट को नमस्कार । रात्रि के देवता को नमस्कार । (वैसा वह करता है ।) वाह ! छेदन कर्म समाप्त हो गया । तब प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश करके) अरे ! दीपक जल रहा है । तब तक हट जाता हूँ । मुझे धिक्कार है, मैं सचमुच में सज्जलक हूँ ।

मैं कूदकर भागने में मार्जार, द्रुत गमन में वृक, गृह के वस्तुओं को अवलोकन करने में बाज, सुप्तमनुष्य के वीर्य (बल) को मापने में निद्रादेवी, चलने में सर्प के तुल्य, स्थूल शरीर के विश्लेषण करने में माया, देश-देशान्तर की विभिन्न भाषा के विषय में विद्यादेवी(सरस्वती), रात्रि में दीप, आपत्तिकाल में अन्धकार तुल्य (अदृश्य), स्थूल (पृथ्वी) पर वायु और जल में नौका की भांति हूँ ॥११॥

मणओ णिद्दं ण लभामि। वामं खु मे अक्खि फन्देदि। चोरो सन्धिं छिन्ददी विअ पेक्खामि। जइ ईदिसी अवत्था अत्थाणं, जादीए दरिद्दो एव्व होमि। [अहं खलु तावत् कर्तव्यकरणीकृतसङ्केत इव शाक्यश्रमणको निद्रां न लभे। वामं खलु मेऽक्षि स्पन्दते। चोरः सन्धिं छिनत्तीव पश्यामि। यदीदृश्यवस्थाऽर्थानां, जात्या दरिद्र एव भवामि।]

नायकः—मूर्ख! धिक् त्वाम्! दारिद्र्यमभिलषसि।

सज्जलकः—अथ केनेदानीं सन्धिच्छेदमार्गः सूचयितव्यः स्यात्। नन्विदं दिवा ब्रह्मसूत्रं रात्रौ कर्मसूत्रं भविष्यति।

अद्यास्य भित्तिषु मया निशि पाटितासु
छेदात् समासु सकृदर्पितकाकलीषु।
काल्यं विषादविमुखः प्रतिवेशवर्गो
दोषांश्च मे वदतु कर्मसु कौशलं च॥ १०॥

तादृशः संकेतः=समयनिर्देशः यस्य यस्मै वा तथा। शाक्यश्रमणः = बौद्धश्रमणकः। सूचयितव्यः = परिमातव्यः स्यात्। ब्रह्मसूत्रम् = उपवीतम्।

अद्येति—अद्य अस्य = गृहस्य भित्तिषु निशि = रात्रौ मया पाटितासु, छेदात्=छेदं प्राप्य अपि सकृदर्पितकाकलीषु—सकृत् अर्पिता काकली यत्र तासु अर्थात् सकृत् काकलीयन्त्रेण आहतासु अतश्च, समासु = रम्यासु सतीषु काल्यम् = कल्यमित्यर्थः। विषादविमुखः—विषादेन विमुखः = विवर्णमुखः, प्रतिवेशवर्गः = शत्रुवेश्यावर्गः मे = मम दोषान् वदतु कर्मसु कौशलं च वदतु॥ १०॥

की भांति निद्रा का आनन्द नहीं ले रहा हूँ और मेरी बांई आँख फड़क रही है। मुझे ऐसा लगता है कि चोर (मेरे घर में) सुरङ्ग बना रहा हो। यदि धन की यही हालत है, तब तो मैं जन्मना या स्वभावतः दरिद्र ही होना चाहूँगा।

नायक—मूर्ख! तुम्हें धिक्कार है। क्यों तुम दरिद्रता को पसन्द करते हो?

सज्जलक—इस समय मैं किससे सुरङ्गमार्ग की माप करूंगा! अथवा यह ब्रह्मसूत्र रात्रि में कर्मसूत्र होगा (अर्थात् यज्ञोपवीत द्वारा माप करूंगा)।

आज रात्रि में इस घर के दिवाल में छेद कर दिया, काकलीयन्त्र (खनती) के एक ही बार के आघात से यह मनोरम सुरङ्ग बन गया। प्रातःकाल प्रसन्न होकर पड़ोसी लोग मेरे दोषों का तो बखान करेंगे ही साथ ही साथ मेरे कार्य-कौशल की भी प्रशंसा करेंगे॥ १०॥

इवायं भवनविन्यासः। इह तावत् प्रवेशावकाशं करिष्ये। भोः! कीदृश इदानीं सन्धिच्छेदः कर्तव्यः स्यात्।

सिंहाक्रान्तं पूर्णचन्द्रं झषास्यं चन्द्रार्धं वा व्याघ्रवक्त्रं त्रिकोणम्।
सन्धिच्छेदः पीठिका वा गजास्यमस्मत्पक्ष्या विस्मितास्ते कथं स्युः॥९॥

भवतु, सिंहाक्रान्तमेव च्छेदयिष्ये।

विदूषकः—भोः! जागत्ति खु भवं, णहि। [भोः! जागर्ति खलु भवान्, न हि।]

नायकः—किमर्थम्।

विदूषकः—अहं खु दाव कत्तव्वकरत्थीकिदसङ्केदो विअ सक्किअस-

वास्तुगृहस्य विभागक्रिया इयमत्र दृश्यते इति भावः। सोपस्नेहतया = स्निग्ध-तया इत्यर्थः। भवनविन्यासः = भवनस्य विन्यासः = सन्निवेशः गृहविशिष्ट इव विशिष्टं गृहं यत्र तादृशः अपि, सूचयति इति भावः।

सिंहेति—सिंहाक्रान्तं, पूर्णचन्द्रं, झषास्यं, चन्द्रार्धं वा व्याघ्रवक्त्रं, त्रिकोणं, पीठिका, गजास्यम्, इति वा (कतमः) सन्धिच्छेदः स्यात्, कथं वा अस्म-त्पक्ष्याः ते (जनाः) विस्मिताश्च स्युः (अर्थात् सुरङ्गादिमार्गनिर्माणविधौ मम कर्मकौशलदर्शनाद् आश्चर्यान्विता वा स्युः।)॥९॥

कर्तव्यकरस्त्रीकृतसंकेतः—कर्तव्यं करोतीति कर्तव्यकरः, तस्य स्त्री, तया कृतः,

---

नमी के कारण इस घर का बनाव कुछ विशेष प्रकार का है। यहीं पर प्रवेश के उपयुक्त सुरङ्ग बनाऊँगा। भो! यहाँ कैसा सुरङ्ग बनाना उचित होगा?

सिंह की उछाल के समान वक्रगति की या पूर्णचन्द्राकार जैसी, मकर के मुख की तरह की, अथवा अर्धचन्द्राकार सरीखा; व्याघ्र के मुख की भांति अथवा तिकोनी, चौकोनी, (पीठिका) या गज के मुख की आकृति वाली सुरङ्ग हो जिससे चौरकार्य में दक्ष लोग भी (मेरे सुरङ्ग-निर्माण की कला से) आश्चर्यित हो जायँ॥९॥

अच्छा, 'सिंहाक्रान्त' नामक सुरङ्ग का ही निर्माण करूँगा।

विदूषक—भो! क्या आप जाग रहे हैं या नहीं?

नायक—किसलिये?

विदूषक—मैं मजदूर की स्त्री के द्वारा संकेत-स्थल पर बुलाये गये बौद्ध संन्यासी

यद्वा तद्वा भवतु। किं वा न कारयति मन्मथः। यावदारभे कर्म। भोः!

देशः को नु जलावसेकशिथिलश्छेदादशब्दो भवेत्।
भित्तीनां क नु दर्शितान्तरसुखः सन्धिः करालो भवेत्।
क्षारक्षीणतया चलेष्टककृशं हर्म्यं क जीर्णं भवेत्
कुत्र स्त्रीजनदर्शनं च न भवेत् स्वन्तश्च यत्नो भवेत्॥ ८॥

(परिक्रम्य) इयं वास्तुविभागक्रिया। सोपस्नेहतया गृहविशिष्ट-

देश इति—भित्तीनाम् = प्राकाराणाम् क नु देशः = स्थानम् जलावसेकशिथिलः—जलानाम् = वृष्ट्यादिजलानाम् अवसेकः = पतनम् तेन शिथिलः = कोमलः सन् छेदात् सुरङ्गादिनिर्माणसमये अशब्दः = खटखटाशब्दरहितः भवेत्, क नु सन्धिः = रन्ध्रम् (सेंध इति लोकभाषायाम्) दर्शितान्तरसुखः—दर्शितम् अन्तरम् अभ्यन्तरं येन, तादृशश्च सुखकरश्च सन् करालः=अभूतपूर्वदर्शनीयत्वेन विशालः, भयङ्करो वा भवेत्। क्षारक्षीणतया—क्षारेण = क्षारमृदा, लवणेन वा क्षीणतया = क्षीणताहेतोः, शिथिलतया वा चलेष्टककृशम्—चलम् इष्टकम्, तेन कृशम् = ह्रासप्राप्तम् अर्थात् कृशं च क्षीणं च एवंभूतं हर्म्यम् = भवनम् क = कुत्र जीर्णम् भवेत् = भग्नप्रायम् अतएव सुखपूर्वकं छेदनयोग्यं च भवेत्, कुत्र अनभिप्रेतम् स्त्रीजनदर्शनम्—स्त्रीजनानाम् दर्शनम् = साक्षात्कारः च न भवेत् तथा मम यत्नः = चौर्यरूपोपायः, स्वन्तः = गलप्रदः भवेत्॥ ८॥

वास्तुविभागक्रिया—'वास्तु' इति पदेन वास्तुगृहं परामृश्यते अतः वास्तुनः=

जो कुछ भी हो। कामदेव मनुष्य से क्या नहीं करा लेता? तब तक मैं अपना कार्य आरम्भ करता हूँ।

सज्जलक—यहाँ दीवार का कौन स्थान वर्षा आदि जल से नरम हो गया है जिससे छेदने के समय शब्द न हो सके, अथवा कहाँ पर छेद (सुरङ्ग) विशाल होगा जिसके द्वारा भीतर की सारी चीजें सरलता से दिखाई पड़े; भवन की किस स्थान पर भित्ति जीर्ण एवं क्षार (लोना) लगने के कारण नष्ट होकर शिथिल पड़ गई है, कहाँ पर स्त्रियाँ देख न सकेंगी। और (इसी बीच में) मेरा यत्न भी सफल हो जाय॥ ८॥

(घूमकर) यहाँ मकान की दर्ज है (रद्दों के या ईंटों के बीच का अवकाश)

स्वाधीना वचनीयताऽपि तु वरं बद्धो न सेवाञ्जलि-
र्मार्गश्चैष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥ ६ ॥

(विचिन्त्य)

लुब्धोऽर्थवान् साधुजनावमानी वणिक् स्ववृत्तावतिकर्कशश्च।
यस्तस्य गेहं यदि नाम लप्स्ये भवामि दुःखोपहतो न चित्ते ॥ ७ ॥

कर्म एव भवति। (तथापि) वचनीयताऽपि = निन्दा अपि स्वाधीना = स्वातन्त्र्य-गुणयोगिनी वरम् = मनाक् प्रिया भवति तु = किन्तु बद्धः सेवाञ्जलिः = दास्य-भावेन सेवार्थं हस्ताञ्जलिः प्रणामाद्याचारस्तु न वरं स्यात् = मनागपि न इष्यते। अर्थात् परभाग्योपजीवनापेक्षया चौर्यादिनीचकर्मजीवनं स्वातन्त्र्येण प्रशस्तम् इति आशयः। पूर्वम् = द्वापरयुग एव, महाभारतकाले वा एषः मार्गः = वधादिनिर्दयकर्ममार्गः नरेन्द्रसौप्तिकवधे सुप्ते भवः इति सौप्तिकः, नरेन्द्राणां सौप्तिकः अथवा नरेन्द्राश्च ते सौप्तिकाश्च, तेषाम् वधः तस्मिन्, अर्थाद् विश्वस्तनिद्राकाले धृष्टद्युम्नादिनृपाणाम् वधे इत्यर्थः, द्रौणिना द्रोणपुत्रेण अश्व-त्थाम्ना कृतः = अनुसृतः, आचरितः। (अतएव अहमपि चौर्यकर्म करिष्ये, द्रौणिप्रभृतिभिः आचरितत्वात्) ॥ ६ ॥

लुब्ध इति। यः लुब्धः = परद्रव्यलोभी, अर्थवान् = धनवान् अथ च साधु-जनावमानी, यश्च वणिक् = व्यवसायी स्ववृत्तावतिकर्कशश्च—स्ववृत्तौ = क्रयविक्रय-व्यापारे अतिकर्कशश्च = असाधुत्वात् कठोरश्च तस्य = एतयोः द्वयोः एकतरस्य इत्यर्थः, गेहम् = गृहम् यदि नाम लप्स्ये = यदि वा प्रविशामि, तदा चित्ते = मनसि दुःखोपहतो न भवामि ॥ ७ ॥

तथा स्वाधीन चौर्यादि वृत्ति, सेवा के निमित्त हाथ जोड़ने की अपेक्षा कुछ अच्छी ही है। अतीतकाल (महाभारतकाल) में द्रोणपुत्र अश्वत्थामा ने विश्वस्त एवं निद्रामग्न द्रौपदी के पाचों पुत्रों के वध करने में इसी क्रूरकर्म का अनुसरण किया था ॥ ६ ॥

(चौर्यादि विषय में विशेष चिन्ता करके)

यदि मैं लोभी, धनी अथवा शिष्टजन के द्वेषी (व्यक्ति) या निज व्यवसाय में कठोर (असाधु) वणिक् के घर में प्रवेश करता हूँ तो अपने मन में कभी भी दुःखी नहीं होऊँगा ॥ ७ ॥

गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वो
निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥ ५ ॥

भोः ! वृक्षवाटिकापक्षद्वारे सन्धिं छित्त्वा प्रविष्टोऽस्मि । यावदिदानीं चतुःशालमुपसर्पामि । (सनिर्वेदं विचिन्त्य) भोः !

कामं नीचमिदं वदन्तु विबुधाः सुप्तेषु यद्वर्तते
विश्वस्तेषु हि वञ्चनापरिभवः शौर्यं न कार्कश्यता ।

कृत्वा = विधाय भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वः—भूमौ = सुरङ्गभूमौ परिसर्पणम्=शयितः सन् अग्रे गमनम् इत्यर्थः, तेन घृष्टौ=प्राप्तघर्षणौ पार्श्वौ यस्य सः । निर्मुच्यमानः = कञ्चुकेन कञ्चुकाद् वा हीयमानः सन् अतएव जीर्णतनुः—जीर्णा = जराजर्जरा तनुः शरीरम् यस्य स भुजङ्ग इव = सर्प इव गच्छामि = धीरं यथा स्यात् तथा प्रविशामि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्धिं छित्त्वा = छेदनकर्मणा सुरङ्गादिमार्गं सम्पाद्य अहम् प्रविष्टोऽस्मि इति भावः । सनिर्वेदम्—निर्वेदेन = दुःखेन सह वर्तमानं यथा स्यात् तथा विचिन्त्य = चिन्तयित्वा (सज्जलक आह)

काममिति—यत् = चौर्यादिकम् सुप्तेषु = निद्रावस्थां गतेषु जनेषु वर्तते = क्रियते इत्यर्थः, इदम् = कर्म विबुधाः = पण्डिताः कामम् = यद्यपि, यथेष्टं वा नीचम् = निकृष्टम्, पातकं वा वदन्ति = कथयन्ति । हि = यतः विश्वस्तेषु = स्निग्धेषु, विश्रम्भयुक्तेषु वा वञ्चनापरिभवः—वंचनया = कपटरीत्या, परिभवः = अनादरः घर्षणं वा शौर्यम् = वीरस्य कर्म न = नास्ति । अपि तु कार्कश्यं = क्रूर-

---

मुक्त जीर्ण शरीरवाले (वृद्ध) सर्प की भांति (धीरे-धीरे) प्रवेश करता हूँ (आगे) जाता हूँ ॥ ५ ॥

भो ! मैंने वृक्षवाटिका वाले द्वार में सुरङ्ग बनाकर प्रवेश किया है । तब तक इस समय चतुःशाला में प्रवेश करता हूँ । (दुःखपूर्वक सोचकर) भो !—

लोगों के सो जाने पर जो (चौरादि कर्म) किया जाता है, उसे पण्डित लोग निकृष्ट (कर्म) कहते हैं । क्योंकि विश्वस्तजन का छल द्वारा जो अपमान किया जाता है वह वीर-कार्य नहीं, अपितु क्रूरकर्म ही कहा जाता है । तथापि निन्दनीय

विदूषकः—अहं भरिदगद्दभो विअ भूमीए पलोट्टामि। [अहं भरितगर्दभ इव भूम्यां प्रलुठामि।]

नायकः—निद्रा मां बाधते। तूष्णीं भव।

विदूषकः—सअदु भवं सुहप्पबोहाअ। जाव अहं पि सुविस्सं। [शेतां भवान् सुखप्रबोधाय। यावदहमपि स्वप्स्यामि।]

(द्वावपि स्वपितः।)

(ततः प्रविशति सज्जलकः।)

सज्जलकः—एष भोः!

कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं
शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम्।

भरितगर्दभ इव—भरः सञ्जातः अस्य इति भरितः, भरितश्चासौ गर्दभश्च इति भरितगर्दभः तद्वद् भूम्याम् प्रलुठामि।

सुखप्रबोधाय = सुखपूर्वकं यथा स्यात् तथा जागरणाय इत्यर्थः।

'भो!' इति विस्मयसूचकमव्ययम्।

कृत्वेति—(एषोऽहम्) शिक्षाबलेन—शिक्षायाः बलेन = सामर्थ्येन, चातुर्येण वा बलेन = शरीरबलेन च शरीरपरिणाहसुखप्रवेशम्—शरीरस्य = देहस्य, परिणाहः = विशालता 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः, इति शरीरपरिणाहः तस्य सुखप्रवेशः सुखेन प्रवेशः यस्मात् तम् (अनायासेन निर्गमप्रवेशयोग्यम् इत्यर्थः) एतादृशम् कर्ममार्गम्—कर्मणः = चौर्यकर्मणः मार्गम् = सन्धिच्छेदम्, सुरंगम् वा

विदूषक—मैं बोझा लिए हुए गधे की भांति भूमि पर लोट रहा हूँ।

नायक—नींद मुझे सता रही है। चुप रहो।

विदूषक—आप सुखपूर्वक जागने के लिए सो जायं। तब तक मैं भी सो जाता हूँ (दोनों सो जाते हैं।)

(तब सज्जलक का प्रवेश)

सज्जलक—भो!

शिक्षाबल से तथा शारीरिक बल के द्वारा विशाल शरीर के प्रवेश योग्य सुरङ्ग बनाकर भूमि पर परिसर्पण करने से कठोर पार्श्वभागवाला मैं केंचुल से

नायकः—मूर्ख ! बाह्यजनधारितमलङ्कारं गृहजनो न द्रक्ष्यति ।

विदूषकः—का गई । आणेहि गण्हामि चोरेहिं गण्हिअमाणं । [का गतिः । आनय गृह्णामि चोरैर्गृह्यमाणम् ।]

(चेटी दत्त्वा निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—भो ! किंणिमित्तं सो पावरओ तस्स गणिआपरिआरअस्स दिण्णो । [भोः ! किन्निमित्तं स प्रावारकस्तस्मै गणिकापरिचारकाय दत्तः ।]

नायकः—सानुक्रोशतया ।

विदूषकः—इह वि साणुक्कोसदा । [इहापि सानुक्रोशता ।]

नायकः—वयस्य ! मा मैवम् ।

अभ्यन्तरे अभ्यन्तरस्य वा चतुःशालम् इति तथा ।

'बाह्यजन' इति पदेन 'गणिका' (वसन्तसेना) ध्वन्यते । 'गृहजन' इति पदेन चारुदत्तस्य पत्नी 'ब्राह्मणी' आक्षिप्यते । अत एव आह—बाह्यजनेन धारितम् एवंभूतम् अलङ्कारं गृहजनः = मम भार्या यथा न द्रक्ष्यति, (अत एव आभ्यन्तरचतुःशालम् न प्रवेक्ष्यते इति भावः) ।

सानुक्रोशतया—अनुक्रोशेन = अनुकम्पया सह वर्तमानः इति सानुक्रोशः, तस्य भावः तया, दयाभावेन इत्यर्थः ।

नायक—मूर्ख ! बाह्यजन (वेश्या) के द्वारा धारण किए जानेवाले अलङ्कार को मेरी पत्नी नहीं देख सकेगी ।

विदूषक—दूसरा रास्ता ही क्या है (अर्थात् दूसरा उपाय क्या है ?) । लाओ, चोरों के द्वारा ग्रहण करने योग्य इस अलंकार को ग्रहण करता हूँ । (चेटी आभूषण देकर चली जाती है ।)

विदूषक—भो ! वह उत्तरीय गणिका के भृत्य (कर्णपूरक) को क्यों दिया गया ?

नायक—दया भाव से ।

विदूषक— क्या इसमें भी दया भाव है ?

नायक—मित्र ! ऐसा न कहो ।

मैत्रेय ! सुप्यताम् ।

(निष्क्रान्तश्चेटः ।)

(प्रविश्याभरणसमुद्गहस्ता)

चेटी—अय्यमेत्तेअ ! उट्ठेहि उट्ठेहि । [आर्यमैत्रेय ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।]

विदूषकः—भोदि ! किं एदं । [भवति ! किमेतत् ।]

चेटी—इअं सुवण्णभण्डं सट्ठीए सत्तमीए परिवेट्टामि । अट्ठमी खु अज्ज । [इदं सुवर्णभाण्डं षष्ठ्यां सप्तम्यां परिवर्तयामि । अष्टमी खल्वद्य ।]

नायकः—इदं तद् वसन्तसेनायाः स्वकम् ।

चेटी—आम । भणादु भणादु भट्टिदारओ, गण्हदु त्ति । [आम । भणतु भणतु भर्तृदारकः गृह्णात्विति ।]

नायकः—मैत्रेय ! गृह्यताम् ।

विदूषकः—किं णिमित्तं अअं अलङ्कारो अब्भन्तरचउस्सालं ण पवेसीअदि । [किन्निमित्तमयमलङ्कारोऽभ्यन्तरचतुःशालं न प्रवेश्यते ।]

जरा इव = वृद्धावस्था इव, या मनुष्यवीर्यम् = मनुष्यबलम् , प्रभावम् वा परिभूय = अभिभूय वर्द्धते एव = वृद्धिं प्राप्नोत्येव ॥ ४ ॥

आभरणसमुद्गहस्ता—आभरणस्य = अलङ्कारस्य समुद्गकम् , 'पेटी' इति लोके प्रसिद्धम् तद् हस्ते यस्याः सा तथा ।

अभ्यन्तरचतुःशालम् = चतसृणाम् शालानाम् समाहारः इति चतुःशालम् ,

---

(अतः) हे मैत्रेय ! सो जाओ । (चेट बाहर चला जाता है ।)

(अलंकार की पेटी को हाथ में लिये हुए प्रवेश कर)

चेटी—आर्य मैत्रेय ! उठो, उठो ।

विदूषक—माननीये ! यह क्या है ?

चेटी—यह सुवर्ण-भाण्ड है, षष्ठी तथा सप्तमी तिथि व्यतीत होने पर मैं इसे परिवर्तन कर देना चाहूँगी क्योंकि आज अष्टमी है ।

नायक—क्या यह वसन्तसेना की सम्पत्ति है ?

चेटी—हां, हां, भर्तृदारक (विदूषक से) कहें कि 'इसे ले लें' ।

नायक—मैत्रेय ! इसे ले लो ।

विदूषक—क्या कारण है कि यह अलङ्कार अन्तःपुर की चतुःशाला में नहीं रक्खा गया ?

चेटः—(परिक्रम्य) इदं पादोदअं । (नायकस्य पादौ प्रक्षालयति ।) [इदं पादोदकम् ।]

विदूषकः—वड्ढमाणअ ! मम वि पादं पक्खालेहि । [वर्धमानक ! ममापि पादं प्रक्षालय ।]

चेटः—सुहोदेसु पादेसु भूमीए पलोट्टिदव्वं । उदअं विणासेहि । अहव आणेहि । पक्खालइस्सं । (नाट्येन विदूषकस्य पादौ प्रक्षालयति ।) [सुधौतयोः पादयोर्भूम्यां प्रलोठितव्यम् । उदकं विनाशय । अथवा नय । प्रक्षालयिष्यामि ।]

विदूषकः—ण केवलं दासीएपुत्तेण पादा धोदा, मुहं वि धोदं। [न केवलं दास्याः पुत्रेण पादौ धौतौ, मुखमपि धौतम् ।]

नायकः—वयस्य !

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।
अदृश्यमाना चपला जरेव या मनुष्यवीर्यं परिभूय वर्धते ॥४॥

सुधौतयोः—सुष्ठु धौतौ सुधौतौ तयोः पादयोः = चरणयोः सुधौतयोः (सतोः) भूम्यां प्रलोठितव्यम् । उदकम् = जलम् ।

इयमिति—हि = यतः नयनावलम्बिनी—नयने अवलम्बते या सा इयं निद्रा ललाटदेशात्=मस्तकस्थानात्, माम् उपसर्पति इव=हठात् आगत्य परिभवति इव, अदृश्यमाना चपला = कतिक्षणस्थायित्वेन चञ्चला, दुर्विनीता, अजेया इत्यर्थः,

---

चेट—(घूम करके) यह चरणोदक है। (नायक के चरणों को धोता है।)

विदूषक—वर्द्धमानक ! मेरा भी पैर प्रक्षालन करो ।

चेट—(चारुदत्त का सेवक) अच्छी तरह धुले हुए पैरों को तो भूमिपर ही लोटना होगा। पानी खराब करो अथवा लाओ। परों को धो दूं। (नाटकीय ढङ्ग से विदूषक के पैरों को धोता है।)

विदूषक—दासीपुत्र ने केवल पैर ही नहीं धोए, अपितु मुख धो दिया।

नायक—मित्र ! यह निद्रा आंखों में लटकती हुई ललाट प्रदेश से उतरकर उसी प्रकार सता रही है जैसे अदृश्य और चञ्चल वृद्धावस्था मनुष्य की शक्ति को परास्त करके बढ़ जाती है ॥ ४ ॥

विदूषकः—सुट्ठु भवं भणादि। अन्तद्धिअमाणचन्दलद्धावआसो ओदरदी विअ पासादादो अन्धआरो। [सुष्ठु भवान् भणति। अन्तर्दधान-चन्द्रलब्धावकाशोऽवतरतीव प्रासादादन्धकारः।]

नायकः—(परिक्रम्य) इदमस्मदीयं गृहम्। वर्धमानक ! वर्धमानक !

विदूषकः—वद्धमाणअ ! वद्धमाणअ ! दुवारं अवावुद। [वर्धमानक ! वर्धमानक ! द्वारमपावृणु।]

(प्रविश्य)

चेटः—अम्मो अय्यमेत्तेओ। [अम्मो आर्यमैत्रेयः।]

नायकः—वर्धमानवक !

चेटः—अम्मो भट्टिदारओ। भट्टिदारअ ! वन्दामि। [अम्मो भर्तृदारकः। भर्तृदारक ! वन्दे।]

नायकः—पादोदकमानय।

पक्षचन्द्रः = शुक्लपक्षाष्टम्याः क्षीणचन्द्रः तिमिरावकाशं = अन्धकारप्रसारस्थानम्, दत्त्वा अस्तं = तिरोहितं गतः ॥ २ ॥

अन्तर्दधानचन्द्रलब्धावकाशः—अन्तर्दधानश्चासौ चन्द्रश्च (अस्तंगतचन्द्रः इत्यर्थः) तस्मात्, लब्धः = प्राप्तः अवकाशः येन स तथा।

पादोदकम् = चरणोदकम्।

विदूषक—आपने ठीक कहा। अन्धकार मानों इस प्रासाद से उतर रहा हो, क्योंकि चन्द्रमा के अस्त होने से उसे अवसर उपलब्ध हो गया है।

नायक—(घूम करके) यह हम लोगों का घर है। हे वर्द्धमानक ! हे वर्द्धमानक !

विदूषक—हे वर्द्धमानक, हे वर्द्धमानक ! दरवाजा खोलो।

(प्रवेश कर)

चेट—आर्य मैत्रेय यहाँ हैं।

नायक—वर्द्धमानक !

चेट भर्तृदारक भी यहां हैं। भर्तृदारक, मैं आपकी वन्दना करता हूँ।

नायक—पैर धोने के लिए जल लाओ।

रत्तसुमणावेट्ठिदो विअ पुरोहिदो दिढं ण सोहइ। इत्थिआ वि पठन्ती छिण्णणासिआ विअ धेणुआ अदिविरूवा होइ। [कामं प्रशंसतु भवान्। मम खलु तावद् गायन् मनुष्यः स्त्र्यपि पठन्त्युभयमादरं न ददाति। गायंस्ताव-न्मनुष्यो रक्तसुमनोवेष्टित इव पुरोहितो दृढं न शोभते। स्त्र्यपि पठन्ती छिन्नना-सिकेव धेनुरतिविरूपा भवति।]

नायकः—सखे! उपारूढोऽर्धरात्रः। स्थिरतिमिरा राजमार्गाः। निस्सम्पातपुरुषत्वात् प्रसुप्तेवोज्जयिनी प्रतिभाति। कुतः,

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं गतो ह्यष्टमपक्षचन्द्रः।
तोयावगाढस्य वनद्विपस्य विषाणकोटीव निमज्जमाना॥ ३॥

आदरम् = प्रीतिम्। रक्तसुमनोवेष्टितः—रक्ताश्च ते सुमनसश्च ताभिः वेष्टितः, रक्तपुष्पभूषित इत्यर्थः। छिन्ननासिका—छिन्ना नासिका यस्याः सा तथा।

अर्धरात्रः—रात्रेः अर्धम् इति अर्धरात्रः। उपारूढः = संजातः, उपस्थितो वा। स्थिरतिमिराः—स्थिरम् = घनं तिमिरम् = अन्धकारम् यत्र एवंभूताः राज-मार्गाः सन्ति। निःसम्पातपुरुषत्वात्—निरस्तः सम्पातः गमनागमनं यस्मात्, एवंभूतः पुरुषः यत्र, तेषां भावः तस्मात्, अर्थात् सर्वत्र पुरुषसंचारा-भावाद् इत्यर्थः।

असाविति—तोयावगाढस्य—तोये जले, अवगाढः = स्थितः तस्य, जल-मग्नस्येत्यर्थः, वनद्विपस्य = वनगजस्य, निमज्जमानाः = मज्जनप्राया विषाणकोटीव= दन्ताग्रभागः इव 'विषाणः स्यात्पशुश्रृङ्गेभदन्तयोः' इत्यमरः। असौ हि अष्टम-

---

पुरोहित की भांति गाता हुआ मनुष्य शोभा का पात्र नहीं होता और पाठ करती स्त्री भी कटी नासिका वाली गाय की तरह रूपहीन दिखाई पड़ती है।

नायक—मित्र आधी रात हो गई। राजमार्ग में घोर अन्धकार का साम्राज्य है। पुरुषों के गमनागमन के अभाव के हेतु मानों उज्जयिनी सोई हुई की तरह प्रतिभासित हो रही है।

क्योंकि—

वह अष्टमी का चन्द्रमा अन्धकार को अवकाश देकर अस्त हो रहा है। लगता है जैसे जल के भीतर डुबकी खाये हुए बनैले हाथी के दांतों की कोटियां भी डूब गई हों (अष्टमी के चन्द्रमा की भी दो कोटियाँ होती हैं)॥ ३॥

अजिण्णं होइ। [अत एवैतामहं न रमे। मधुरमपि बहु खादितमजीर्णं भवति।]

नायकः—सर्वथा सुव्यक्तं गीतम्। कुतः,

रक्तं च तारमधुरं च समं स्फुटं च
भावार्पितं च न च साभिनयप्रयोगम्।
किं वा प्रशस्य विविधैर्बहु तत्तदुक्त्वा
भित्त्यन्तरं यदि भवेद् युवतीति विद्याम्॥ २॥

विदूषकः—कामं पसंसेदु भवं। मम खु दाव गाअन्तो मणुस्सो इत्थिआ वि पठन्ती उभअं आदरं ण देदि। गाअन्तो दाव मणुस्सो

रक्तेति—(तया = वीणया) रक्तम् = अनुरागपूर्णम् च तारमधुरम्—तारम् = उच्चैश्च च मधुरम् = श्रुतिसुखम्, च इति तारमधुरम्, अर्थाद् उच्चं तथा शोभनम् इत्यर्थः, च समम् = वैषम्याभावम्, स्वरतालसामञ्जस्यसंवलितम् वा स्फुटं च = प्रसन्नं सुव्यक्तं च भावार्पितम्—भावेन = अनुरूपभावेन अर्पितम्= युक्तम् इत्यर्थः, अथवा अर्पितः = प्रदत्तः, भावः = अनुरूपश्रृङ्गारादिभावः यत्र, अथ च न साभिनयप्रयोगम् = अभिनयसंयुक्तभावमित्यर्थः, गीतम्, वा तत्तद् बहुविधैः = नानाप्रकारैः उक्त्वा किं भवेत्, यदि सा भित्त्यन्तरं = कुड्यान्तरितं यथा स्यात् तथा भवेत् तर्हि अहम् ताम् युवती इति विद्याम् = जानीयाम्। (यतः सामान्यतः पुरुषगीते स्वरकार्कश्यं जायते, रमणीगीते तु समधिकमधुरता भवतीति भावः।)॥ २॥

पदार्थ भी अधिक खा लेने पर अजीर्ण कर देता है। (तात्पर्य यह कि अनेकों बार का गाया हुआ अत्यन्त मधुर गीत भी उद्वेग को बढ़ा देता है)

नायक—वीणा ने सब प्रकार से सुस्पष्ट गान किया है। क्योंकि—

रागयुक्त, उच्च एवं मधुर, वैषम्यरहित, परिस्फुट, भावपूर्ण, तथा अभिनय प्रयोग से युक्त (गान किया है)। उपर्युक्त स्वरों को नाना प्रकार से कह-कहकर कहाँ तक प्रशंसा की जाय। ऐसा मालूम पड़ता है कि मानों दीवार की आड़ से कोई युवति ही गा रही हो॥ २॥

विदूषक—आप भले ही प्रशंसा करें। किन्तु गाते हुए पुरुष या पढ़ती हुई स्त्री दोनों ही मेरे अनुराग को नहीं बढ़ा सकते। लालमाला को धारण किए हुए

विदूषकः—भो वयस्य ! को कालो किदपरिघोसणदाए णिसम्पादा राअमग्गा । कुक्कुरा वि ओसुत्ता । वअं णिद्दं ण लभामो । अण्णं च दाणि अच्छरीअं । इमं हदवीणं ण रमामि । अहिअदिढत्थाणे विच्छिण्णतन्तिआ होदु । [भो वयस्य ! कः कालः कृतपरिघोषणतया निःसम्पाता राजमार्गाः । कुक्कुरा अप्यवसुप्ताः । वयं निद्रां न लभामहे । अन्यच्चेदानीमाश्चर्यम् । इमां हतवीणां न रमे । अधिकदृढस्थाने विच्छिन्नतन्त्रीका भवतु ।]

नायकः—वयस्य ! भावशाबलेन बहुशः खल्वद्य मधुरं गीतम् । न च भवान् रमते ।

विदूषकः—अदो एव्व एदं अहं ण रमामि । महुरं पि घहु खादिअं

विघ्नकरी = स्वामिप्रणयबाधिका सपत्नी इव भवति (यतः सा पुरुषाणाम् परमाकर्षिणी इत्यर्थः) ॥ १ ॥

कः कालः = कं कालं व्याप्येति भावः । कृतपरिघोषणतया—कृता परिघोषणा येषु, तेषां भावः तया । निःसम्पाताः—निर्गतः सम्पातः = गमनागमनम् यस्मात् ते । अर्थाद् गमनागमनशून्याः राजमार्गाः = राजपथाः इत्यर्थः । अधिकदृढस्थाने = निरापदस्थाने इति भावः । विच्छिन्नतन्त्रीका = विच्छिन्ना श्लथीकृता तन्त्री यस्याः सा, अर्थात् श्लथतन्त्रीयुक्ता भवतु = तिष्ठतु इति आशयः ।

भावशाबलेन—भावानां शाबलेन = वैचित्र्येण । बहुशः = बहुवारमित्यर्थः ।

विदूषक—हे मित्र ! बहुत देर हुई, नगरपाल की घोषणा के हेतु इस समय राजमार्ग जन समागम से शून्य है । कुक्कुर भी सो गये हैं, किन्तु हम लोग आनन्द (अब भी) नहीं ले रहे हैं । दूसरा आश्चर्य यह है कि मैं इस बीणा में भी आनन्द नहीं ले रहा हूँ । अतएव इसे इसी निरापदस्थान में श्लथतन्त्रीयुक्त बनाकर रख दिया जाय (भावार्थ यह है कि किसी पक्की जगह पर पटककर इसकी तान तोड़ दी जाय) ।

नायक—मित्र ! वीणा ने अनेक भावों के कारण आज कई बार मधुर गान किया । किन्तु आप क्यों नहीं आनन्दित हो रहे हैं ?

विदूषक—इसलिये तो मैं इससे आनन्दित नहीं हूँ । (क्योंकि) मधुर

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।)

नायकः—वयस्य ! वीणा नामासमुद्रोत्थितं रत्नम् । कुतः,

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगता सखीव
सङ्कीर्णदोषरहिता विषयेषु गोष्ठी ।
क्रीडारसेषु मदनव्यसनेषु कान्ता
स्त्रीणां तु कान्तरतिविघ्नकरी सपत्नी ॥ १ ॥

असमुद्रोत्थितम्—समुद्राद् उत्थितम् इति समुद्रोत्थितम्, न तथा इति असमुद्रोत्थितम् । अर्थाद् 'वीणा नाम' रत्नमिव उत्तमवस्तु, समुद्रस्तु रत्नाकरः अस्त्येव, परन्तु तत्प्राप्तरत्नाद् अन्यद् रत्नं भुवने अस्ति चेत्, तत्तु वीणा एव इति तात्पर्यम् । कुतः = कस्माद् हेतोः एवं वच्मि इति चेत् ? तर्हि वीणायाः गुणान् शृणु ।

उत्कण्ठितस्येति—'वीणा' उत्कण्ठितस्य = इष्टप्राप्त्यै व्याकुलीभूतस्य, एवं कृतनिश्चयस्य (जनस्य) हृदयानुगता—हृदयस्य हृदयं वा अनुगता इति हृदयानुगता = मनोऽनुकूला सखीव विनोदकरी भवतीति भावः, विषयेषु = भोग्यवस्तुषु संकीर्णदोषेण रहिता गोष्ठी = संगीतपरिषद् इव अस्ति, मदनव्यसनेषु—मदनस्य व्यसनानि तेषु, अर्थात् कामव्यापारेषु इत्यर्थः, क्रीडारसेषु = कामलक्षणासु क्रीडासु कान्ता इव = स्वकीयवनिता इव, रागवर्द्धिनी अस्ति तथैव स्त्रीणाम् कान्तरति-

---

(इसके बाद नायक और विदूषक का प्रवेश)

नायक—वयस्य ! वीणा एक ऐसा रत्न है जो समुद्र से उत्पन्न नहीं हुआ है (समुद्र से चौदह रत्न उत्पन्न माने जाते हैं) ।

क्योंकि—(वीणा) उत्कण्ठित जन के लिये मनोनुकूल सखी की भाँति, भोग्य विषय में सङ्कीर्ण दोषरहित, (वीणा पक्ष में कनसुरा दोष से रहित) गोष्ठी पक्ष में विषयान्तर = अस्पष्टता दोषरहित) गोष्ठी की तरह, काम की रसीली क्रीडाओं में कान्ता की भांति, और पति के प्रति स्त्रियों के प्रेम में विघ्न डालने वाली सपत्नी के समान है (वीणा के प्रति पुरुषों का विशेष आकर्षण पत्नियों को दुःसह होता है इसलिये वीणा से उनकी सपत्नी जैसी ईर्ष्या होती है) ॥ १ ॥

चेटी—जइ एवं, इह तुए को त्ति[1] मन्तिदं। [यद्येवम् , इह त्वया क इति मन्त्रितम् ।]

चेटः—अहं एत्तअं तु जाणामि—भद्दओ अविम्हओ त्ति । [अहमेतावत् तु जानामि—भद्रकोऽविस्मय इति ।]

गणिका—एहि दाव तं पेक्खामो । [एहि तावत् तं पश्यामः ।]

चेटः—पेक्खदु पेक्खदु अज्जुआ । एसो गच्छइ । [पश्यतु पश्यत्वज्जुका । एष गच्छति ।]

गणिका—(प्रासादाद् विलोक्य) हञ्जे ! एसो हि सो अय्यचारुदत्तो एव्व जण्णोववीदमत्तपावरओ गच्छइ। ता जाव दूरं गओ ण भविस्सदि एसो, पेक्खम्ह दाव णं। [हञ्जे ! एष हि स आर्यचारुदत्त एव यज्ञोपवीतमात्रप्रावारको गच्छति। तद् यावद् दूरं गतो न भविष्यत्येष, पश्यामस्तावदेनम् ।] (निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

द्वितीयोऽङ्कः ।

इह = नाम विषये इत्यर्थः, कः इति = सः साधुजनः कः भवेद् इति त्वया मन्त्रितम् = युक्त्या निश्चितम् ।

भद्रकः=आकृत्य प्रकृत्या व्यवहारेण च भद्र एव, तथा अविस्मयः=गर्वहीनः ।

प्रासादात् = प्रासादमारुह्य इति भावः । यज्ञोपवीतमात्रप्रावारकः—यज्ञस्य उपवीतम् तदेव परिमाणम् इति यज्ञोपवीतमात्रम् तदेव प्रावारकः = उत्तरीयः (दुपट्टा) यस्य सः ।

ततः सर्वे = अभिनेतारो जनाः निष्क्रान्ताः = रङ्गमञ्चाद् अपगता इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।

चेटी—यदि ऐसा है, तो आपने इस नामके विषय में किसका अनुमान किया है।

चेट—मैं इतना तो अवश्य जानता हूँ कि वह स्वभावतः निरभिमानी एवं भद्रपुरुष हैं।

गणिका—तब आओ हम लोग उसे देखेंगे।

चेटी—आप देखें। यह जा रहा है।

गणिका—(प्रासाद से देखकर)—अयि ! ये वे ही आर्य चारुदत्त जा रहे हैं जिसका यज्ञोपवीत ही उत्तरीय वस्त्र का काम कर रहा है। अतः जब तक वे दूर न चले जायं तब तक हम लोग उन्हें देखते रहें। (सबका प्रस्थान हो जाता है।)

॥ द्वितीय अङ्क समाप्त ॥

---

१. किं ति ।

गणिका—को णु खु अय्यचारुदत्तस्स गुणाणं अणुकरेदि। [को नु खल्वार्यचारुदत्तस्य गुणाननुकरोति ।]

चेटी—अज्जुए ! मम वि कोदूहलं अत्थि। को णु खु एसो। [अज्जुके ! ममापि कौतूहलमस्ति । को नु खल्वेषः ।]

गणिका—केण वि साहुणा पुरुसेण होदव्वं। [केनापि साधुना पुरुषेण भवितव्यम् ।]

चेटी—साहु पुच्छीअदु दाव। [साधु पृच्छयतां तावत् ।]

गणिका—हञ्जे ! एकपुरुसपक्खवादिदा सव्वगुणाणं हन्ति। [हञ्जे ! एकपुरुषपक्षपातिता सर्वगुणान् हन्ति ।]

चेटी—भद्द ! से णाम तुवं जाणासि। [भद्र ! अस्य नाम त्वं जानासि ।]

चेटः—ण हु जाणामि। [न खलु जानामि ।]

गणिका—अदिलहु तुए किदं। [अतिलघु त्वया कृतम् ।]

एकपुरुषपक्षपातिता—एकपुरुषे = चारुदत्तरूपे स्नेहविषयीभूते तादृशे एकपुरुषे पक्षपातिता = गुणपक्षपातिता अर्थात् 'को नु खल्वार्यचारुदत्तस्य गुणान् अनुकरोति' इति कथनेन गुणपक्षपातिता सिद्ध्यति, अत एव सर्वगुणाश्रयः नान्यः इति गुणविषये एकाङ्गिदृष्टिदोषता 'सर्वगुणान्' अन्येषां सर्वगुणान् हन्ति = असहनेन न मर्षयति ।

अतिलघु = त्वया अतिशयेन लघु = हीनं कर्म कृतम् = आचरितम् , यतः त्वं तस्य नाम जिज्ञासयाऽपि न जानासि ।

गणिका—(चेटी की ओर देखकर) सचमुच में यह कौन है, जो आर्य चारुदत्त के गुणों का अनुकरण करता है ?

चेटी—माननीये ! मुझे भी कौतूहल हो रहा है। यह कौन है ?

गणिका—वह निश्चय ही कोई सत्पुरुष है।

चेटी—अच्छा, तब पूछना चाहिये।

गणिका—माननीये ! एक पुरुष के गुणों के प्रति पक्षपात दूसरों के गुणों को सहन नहीं करता।

चेटी (चेट के प्रति)—भद्र ! क्या आप उसका नाम जानते हैं ?

चेट—मैं नहीं जानता।

गणिका—आपने ठीक नहीं किया।

चेटः—तदो सव्वो जणो भणादि—अहो चेडस्स कम्म त्ति। ण उण कोचि किं पि इच्छइ दाउं। तदो अज्जुए! केण वि कुलवुत्तेण उइदाणि आभरणट्ठाणाणि विलोइअ अङ्गुट्ठेणाणिअ वि उण अलद्धं पेक्खिअ दव्वं उवालभिअ दिग्घं णिस्ससिअ एत्तओ मे विभवो त्ति करिअ परिजणहत्थे अअं पावरओ पेसिदो। [ततः सर्वो जनो भणति—अहो चेटस्य कर्मेति। न पुनः कश्चित् किमपीच्छति दातुम्। ततोऽज्जुके! केनापि कुलपुत्रेणोचितान्याभरणस्थानानि विलोक्याङ्गुष्ठेनानीयापि पुनरलब्धं प्रेक्ष्य दैवमुपालभ्य दीर्घं निःश्वस्यैतावान् मे विभव इति कृत्वा परिजनहस्तेऽयं प्रावारकः प्रेषितः।]

भणति = कथयति, चेटस्य = वसन्तसेनाभृत्यस्य कर्म = वीरकर्म एतत् भवति, यत् परिव्राजकः हस्तिहस्ताद् रक्षितः ततः = तदनन्तरम् कुलपुत्रेण = कुलीनेन जनेन (आर्यचारुदत्तेन इति शेषः) उचितान्याभरणस्थानानि—उचितानि, अभ्यस्तानि, चिरपरिचितानि आत्मनः बहुमणिबन्धनानि आभरणस्थानानि = अलङ्कारधारणस्थानानि विलोक्य = तानि आभरणशून्यानि दृष्ट्वा अङ्गुष्ठेन = दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेन (करणे तृतीया) 'कर्णादिस्थानानि' अलङ्कारः अस्ति न वा इति ज्ञातुम् आनीय=सयत्नम् आकृष्य पुनः आभरणम् अलब्धम् = अप्राप्तं प्रेक्ष्य= विज्ञाय दैवम् उपालभ्य = तिरस्कृत्य दुःखाद् दीर्घं निःश्वस्य = दीर्घश्वासं परित्यज्य 'एतावान् मे विभव इति कृत्वा' इति मत्वा परिजनहस्ते (अधिकरणविवक्षया सप्तमी वस्तुतस्तु तृतीया एव भवितुमर्हति) साधारणवस्तुदाने स्वयं संकुचितः भृत्यहस्तेन प्रावारकः = आत्मनः उत्तरीयवस्त्रम् प्रेषितः = वीरकर्मणः पुरस्काररूपं वस्त्रखण्डम् प्रेषितवान्।

चेट—तब सब लोग एकत्रित हो गये और कहने लगे कि 'चेट का यह (अद्भुत) वीरतापूर्ण कार्य है'। किन्तु कोई कुछ देना नहीं चाहता था। तब माननीये! किसी कुलीन महानुभाव ने अन्य आभरणों के सुपरिचित स्थानों को शून्य देखकर अंगूठे के द्वारा अदृष्ट कर्णादिगत स्थानों को भूषण है या नहीं यह जानने के लिये खींचा, पर कुछ भी नहीं उपलब्ध हुआ। तब दैव को उपालम्भ देकर और लम्बी सांस लेते हुए 'मेरा वैभव इतना ही है'—ऐसा कहकर परिजन के हाथ में (सामान्य द्रव्य के दान देने में स्वयं संकुचित भाव से) देकर यह उत्तरीय वस्त्र भेज दिया।

गणिका—हं, तदो तदो। [हं, ततस्ततः।]

चेटः—तदो मए हत्थिहत्थामिद्दताडिअमाणो दन्तन्तरपरिवत्तमाणो हत्थिहत्थपडिदचरणो तदा हा हा विपाडिदो हा हा हदो त्ति जणवादे संवुत्ते तदो दिण्णकरप्पहारेण परिवत्तिदं हत्थिं करिअ मोइदो सो परिव्वाजो। [ततो मया हस्तिहस्तामर्दताड्यमानो दन्तान्तरपरिवर्तमानो हस्तिहस्तपतितचरणः ततो हा हा विपाटितो, हा हा हत इति जनवादे संवृत्ते ततो दत्तकरप्रहारेण परिवर्तितं हस्तिनं कृत्वा मोचितः स परिव्राट्।]

गणिका—पिअं मे। तदो तदो। [प्रियं मे। ततस्ततः।]

पोतकश्च तेन, मंगलहस्तिना = माङ्गलिककर्मसु उपयुक्तेन हेतुना, प्रस्नुतमदगन्धम्-प्रस्नुतेन मदेन गन्धम्—गन्धयुक्तम् राजमार्गम् राजकीयपथम् इत्यर्थः, एवंभूतेन भद्रकपोतकेन प्रव्रजितः = परिव्राट् समासादितः = प्राप्तः।

हस्तिहस्तामर्दताड्यमानः—हस्तिनः = गजस्य हस्तः शुण्डादण्डः तस्य आमर्देन = आघातेन ताड्यमानः, दन्तान्तरपरिवर्तमानः—दन्तयोः अन्तरम् = मध्यम्, तत्र परिवर्तमानः, हस्तिहस्तपतितचरणः—हस्तिहस्ते पतितः तादृशः चरणः यस्य सः करिकरगृहीतपादः इत्यर्थः। विपाटितः = विदलितः (परिव्राट् इति शेषः) जनवादे—जनानाम् वादः = रवः तस्मिन् प्रवृत्ते = उत्थिते सति, दत्तकरप्रहारेण—दत्तः करप्रहारः येन तेन (मयेति शेषः)

मे प्रियम् = मम प्रियं (वस्तु) जातम् इति भावः।

गणिका—हाँ! तब फिर क्या हुआ?

चेट—तब वह हाथी के दांतों के आघात से पीड़ित होकर उसके दांतों के भीतर आ गया। जब हाथी ने उसे सूँड़ के सहारे चरण से दबाना चाहा, तब जनता का 'हाय! हाय! फाड़ दिया गया, हाय! हाय मारा गया।'—यह राव (शब्द) हुआ। मैंने अपने हाथों के प्रहार के द्वारा उसकी स्थिति में परिवर्तन लाया और उस संन्यासी को बचाया।

गणिका—मेरे लिये अच्छा हुआ (अर्थात् मेरा प्रिय ही हुआ)। तब फिर क्या हुआ?

चेटः—हं, विप्पलद्धो म्हि, वाहाअणणिक्खामिदपुव्वकाआए ओण-मिअपओहराए कण्णऊरस्स परिप्फन्दो अज्जुआए जेण ण दिट्ठो। [हं, विप्रलब्धोऽस्मि, वातायननिष्क्रामितपूर्वकाययाऽवनमितपयोधरया कर्णपूरस्य परिस्पन्दोऽज्जुकया येन न दृष्टः ।]

गणिका—लहुजणस्स सुलहो विम्हओ । किं दे उस्सेअस्स कारणम् [लघुजनस्य सुलभो विस्मयः । किं ते उत्सेकस्य कारणम् ।]

चेटः—सुणादु अज्जुआ—एसो उग्गवेगेण ओगाहणणिव्वत्तिदेण पस्सुदमदगन्धं राअमग्गं करन्तेण मङ्गलहत्थिणा भद्दकवोदएण अणेअपुरुससङ्कुलेसु राअमग्गेसु उत्तरिअपडविराअदाए अहिअलक्खणीओ कोच्चि प्पव्वइदो समासादिदो। [शृणोत्वज्जुका एष उग्रवेगेनावगाहननिर्वर्तितेन प्रस्नुतमदगन्धं राजमार्गं कुर्वता मङ्गलहस्तिना भद्रकपोतकेनानेकपुरुषसङ्कुलेषु राजमार्गेषूत्तरीयपटविरागतयाऽधिकलक्षणीयः कश्चित् प्रव्रजितः समासादितः ।]

विप्रलब्धोऽस्मि = अहं वञ्चितः, अकृतार्थो वा अस्मि यतः वातायननिष्का-मितपूर्वकायया—वातायने = गवाक्षे निष्कामितः = संक्रामितः पूर्वकायो यस्याः तया, अवनमितपयोधरया— धरतीति धरः, पयसां धरः इति पयोधरः, अवनमितः पयोधरः यस्याः तया, एवं भूतया अज्जुकया (भवत्या) कर्णपूरस्य = 'वसन्त-सेनायाः भृत्यविशेषः सुधामधुरशब्देन श्रोतुः कर्णौ पूरयतीत्यर्थकः' (एवंभूतस्य मम) परिस्पन्दः = वीरतापूर्णकर्म न दृष्टः तेन हेतुना अहं वंचितः ।

उत्सेकस्य = गर्वस्य ।

भद्रकपोतकेन दशवर्षः भवेत् पोतः स एव पोतकः स्वार्थे कः, भद्रकश्चासौ

चेट—मेरा दुर्भाग्य है क्योंकि गवाक्षके बाहर अपने शरीर का ऊपरी भाग निकालकर और नवनें के कारण झुके हुए स्तनों के साथ आपने मेरा (कर्णपूरका) वीर कर्म नहीं देखा।

गणिका—साधारणजन में सहज ही विस्मय होता है। तुम्हारे गर्व का क्या कारण है ?

चेट आर्या सुनिये—मंगल कार्य के योग्य भद्रक नामक हाथी के बच्चा जब कि स्नान करके बड़ी तेजी से राजमार्ग को अपने मदगन्ध से आमोदित करते हुए लौट रहा था तब उसने अनेक पुरुषों से व्याप्त राजमार्ग में उत्तरीय वस्त्र से युक्त एक परिव्राजक को पकड़ लिया।

अप्पणा किदं पच्चुअआरेण विणासेदि । (प्रकाशम्) अय्ये ! गच्छामि दाव अहं । [निपुणं खलु प्रत्याख्यातोऽस्मि । को हि नामात्मना कृतं प्रत्युपकारेण विनाशयति । आर्ये ! गच्छामि तावदहम् ।]

गणिका—गच्छदु अय्यो पुणोदंसणाअ । [गच्छत्वार्यः पुनर्दर्शनाय ।]

संवाहकः—अय्ये ! तह। (निष्क्रान्तः ।) [आर्ये ! तथा ।]

गणिका—हं सद्दो विअ । [हं शब्द इव ।]

(प्रविश्य)

चेटः—विच्छित्तिए ! विच्छित्तिए ! कहिं कहिं अज्जुआ । [विच्छित्तिके ! विच्छित्तिके ! कुत्र कुत्राज्जुका ।]

गणिका—हञ्जे ! किं एदं । [हञ्जे किमेतत् ।]

निपुणम् = सुस्पष्टं यथा स्यात् तथा प्रत्याख्यातः = अस्वीकृतः, निन्दितो वा गणिकया इति शेषः ।

दर्शनाय = दर्शनं दातुम् इत्यर्थः ।

तथा = तथा अस्तु । एवं 'तावत् नायकविषया रतिः परिपोषिता' इति तात्पर्यार्थः ।

'विच्छित्तिका' इति तत्रस्था काचित् परिचारिका अस्ति तस्या इयं संज्ञा अत एव सम्बोधयति 'विच्छित्तिके' इति ।

किमेतत् = किमेतत् आपतितम् इत्यर्थः ।

ख्यान किया । कौन व्यक्ति अपने किए उपकार को उपकार के द्वारा विनाश करना चाहता है ? (प्रकाश रूप से) आर्ये ! तब मैं जाता हूँ ।

गणिका—आर्य जाइये और फिर दर्शन दीजियेगा ।

संवाहक—ऐसा ही हो । (निकल जाता है ।)

गणिका—हां, किसी की आवाज आ रही है ।

(प्रवेश कर)

चेट (वसन्तसेना का सेवक)—विच्छित्तिके, विच्छित्तिके ! माननीया गणिका (वसन्तसेना) कहां हैं ?

गणिका—आर्य ! क्या बात है ?

चेटी—अज्जुए ! विसज्जिदो सो जणो, परितुट्टो गदो अ । [अज्जुके ! विसर्जितः स जनः, परितुष्टो गतश्च ।]

संवाहकः—अणुग्गहिदो म्हि । [अनुगृहीतोऽस्मि ।]

गणिका—गच्छदु अय्यो सुहिज्जणदंसणेण पीदिं णिव्वत्तेदुं । [गच्छत्वार्यः सुहृज्जनदर्शनेन प्रीतिं निर्वर्तयितुम् ।]

संवाहकः—अज्ज एव कदाइ णिव्वेदेण पव्वजेअं । जइ इअं परिअणे सङ्कन्ता कला भवे, तदो अय्याए अणुग्गहिदो भवेअं । [अद्यैव कदाचिन्निर्वेदेन प्रव्रजेयम् । यदीयं परिजने सङ्क्रान्ता कला भवेत् , तत आर्ययानुगृहीतो भवेयम् ।]

गणिका—जस्स किदे इअं कला सिक्खिदा, सो एव्व अय्येण उवचिट्ठिदव्वो भविस्सदि । [यस्य कृते इयं कला शिक्षिता, स एवार्येणोपस्थातव्यो भविष्यति ।]

संवाहकः—(स्वगतम्) णिउणं खु पच्चाचक्खिदो म्हि । को हि णाम

सुहृज्जनदर्शनेन—सुहृज्जनानाम् दर्शनेन प्रीतिं निर्वर्तयितुम् = सम्पादयितुम् गच्छतु आर्यः इति भावः ।

निर्वेदेन = वैराग्येण हेतुना ।

उपस्थातव्यः = सेवितव्यः पूजयितव्यश्च ।

चेटी—माननीये ! उसको द्रव्य दे दिया है और वह सन्तुष्ट होकर चला भी गया ।

संवाहक—मैं अनुगृहीत हूँ ।

गणिका—कृपया आप जायँ, अपने बन्धुओं को दर्शन देकर प्रसन्न करें ।

संवाहक—मैं आज ही उद्वेग के कारण 'संन्यास' या प्रव्रज्या ले लूँगा । किन्तु यदि आप अनुग्रह करके अनुमति दें तो अभ्यस्त सम्मर्दन कलाको आपके परिवार के लोगों को सिखा दूँ ।

गणिका—जिसके लिये आपने इस कला का अभ्यास किया उसी की आप सेवा करें ।

संवाहक—(स्वगत) गणिका ने बड़ी निपुणता के साथ मेरी बात का प्रत्या-

तस्स भएण इह पविट्ठो । एवं अय्या जाणादु । [ततोऽद्य वेशमार्गे यदृच्छोपनतः समासादितोऽस्मि । तस्य भयेनेह प्रविष्टः । एवमार्या जानातु ।]

गणिका—(आत्मगतम्) अहो अच्चाहिदं ! एवं खु मण्णे वासपाद-पविणासेण पक्खिणो आहिण्डन्ति त्ति । (प्रकाशम्) एवं गदे अत्तकेरओ अय्यो । हला ! एहि तं जणं विसज्जेहि । [अहो अत्याहितम् । एवं खलु मन्ये वासपादपविनाशेन पक्षिण आहिण्डन्त इति । एवं गत आत्मीय आर्यः । हला ! एहि तं जनं विसर्जय ।]

चेटी—तह । (निष्क्रान्ता । [तथा ।]

गणिका—ण खु अय्येण अत्थणिमित्ता चिन्ता कादव्वा । अय्यचारु-दत्तो एव देदि त्ति अय्यो जाणादु । [न खल्वार्येणार्थनिमित्ता चिन्ता कर्तव्या । आर्यचारुदत्त एव ददातीत्यार्यो जानातु ।]

(प्रविश्य)

वेशमार्गे—वेशस्य = वेश्यागृहस्य मार्गः तस्मिन् अर्थात् यत्र गणिकाः निवसन्ति इति भावः । यदृच्छोपनतः—यदृच्छया उपनतः = आगतः अहम् तैः समासादितः = प्राप्तः ।

अत्याहितम्—अति अधिकम् अतिशयेन वा आहितम् = महद्भयम् समुप-स्थितम् 'अत्याहितं महद्भयम्' इत्यमरः । वासपादपविनाशेन = निवासवृक्षविनाशेन हेतुना, आहिण्डन्ते = व्याकुलीभूय इतस्ततः उड्डीयन्ते, पक्षिणः इति शेषः ।

वेश्यालय (की गली) के समीप में वह धनिक (विजयी जुआरी) मिल गया । उसी के भय से मैं यहाँ आया हूँ । मेरी कहानी आप इस रूप से जानें ।

गणिका—(स्वगत) आह ! बहुत बड़ी आपत्ति है । आवास-वृक्ष के विनाश के कारण जैसे पक्षी इधर-उधर आश्रयहीन होकर घूमते-फिरते हैं वैसा मैं समझती हूँ । (प्रकाश रूप से) ऐसी स्थिति में आप तो मेरे आत्मीय (सम्बन्धी) हैं । (चेटी के प्रति) हला ! जाओ विजयी जुआरी को (कुछ द्रव्य देकर) विदा करो ।

चेटी—ऐसा ही हो (निकल जाती है ।)

गणिका—आप धन के विषय में चिन्ता न करें । आर्य चारुदत्त ही धन दे रहे हैं, ऐसा आप समझें ।

(प्रवेश कर)

अहमपि तेनार्येणाभ्यनुज्ञातोऽन्यमुपतिष्ठतामिति । कथमन्यमीदृशं मनुष्यरत्नं लभेयेति, कथं च तस्य कोमलललितमधुरशरीरस्पर्शकृतार्थं मे हस्तं साधारण-शरीरसंमर्देन शोचनीयं करिष्यामीति जातनिर्वेदो दग्धशरीररक्षणार्थं द्यूतो-पजीवी संवृत्तः ।]

(गणिका सहर्षबाष्पं-चेटीमवलोकयति ।)

चेटी—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो बहूणि दिणाणि मए पराइदेण पुरुसेण कदाइ अहं पि दहसु सुवण्णेसु पराइदो म्हि । [तदो बहूनि दिनानि मया पराजितेन पुरुषेण कदाचिदहमपि दशसु सुवर्णेषु पराजितोऽस्मि ।]

गणिका—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो अज्ज वेसमग्गे जइच्छोवणदो समासादिदो म्हि ।

जनम् इति शेषः । कोमलललितमधुरशरीरस्पर्शकृतार्थम्—कोमलं च तत् ललितं च इति कोमलललितं च मधुरं च इति कोमलललितमधुरम् एवंभूतं शरीरं तस्य स्पर्शेन कृतार्थम् = कृतकृत्यम् एवंरूपं हस्तमित्यर्थः, साधारणशरीर-संमर्देनेन—साधारणशरीरस्य = सामान्यजनशरीरस्य संमर्दनेन । दग्धशरीररक्ष-णार्थम्—दग्धं शरीरं तस्य रक्षणार्थम् द्यूतोपजीवी-द्यूतेन उपजीवति आत्मनिर्वाहं करोतीत्यर्थः ।

और उसके कोमल, मधुर, एवं ललित शरीर के स्पर्श से कृतार्थ एवं अभ्यस्त यह मेरा हाथ सर्वसाधारण शरीर के सम्मर्दन से कैसे सन्तुष्ट होगा ? यही शोचनीय हो गया । उसी दुःख से दुखी मैं इस कम्बख्त शरीर की रक्षा के लिये 'जुआरी' हो गया हूँ ।

(गणिका आनन्द की आंसू के साथ सहर्ष चेटी को देखती है)

चेटी – तब फिर क्या हुआ ?

संवाहक—तब मैंने जिसे बहुत दिनों तक पराजित किया उसी ने एक दिन जुए में मुझको दश स्वर्ण मुद्रा से पराजित कर दिया ।

गणिका—तब क्या हुआ ?

संवाहक—इसके बाद आज, भाग्य के उलटा होने के कारण यहाँ मुझको इसी

संवाहकः—कहं अणाचक्खिदे अय्या जाणादि। [कथमनाख्यात आर्या जानाति।]

गणिका—एअस्सिं दुल्लहो गुणविभवो त्ति। तदो तदो। [एकस्मिन् दुर्लभो गुणविभव इति। ततस्ततः।]

चेटी—को णाम सो अय्यो। [को नाम स आर्यः।]

संवाहकः—अय्यचारुदत्तो णाम। [आर्यचारुदत्तो नाम।]

गणिका—जुज्जइ। तदो तदो। [युज्यते ततस्ततः।]

संवाहकः—तदो सो विभवमन्ददाए अस्साहीणपरिजणो विसज्जिअकुडुम्बभरणो चारित्तमत्तावसेसो सत्थवाहकुले पडिवसिदि। अहं पि तेण अय्येण अब्भणुण्णादो—अण्णं उवचिट्ठदु त्ति। कहं अण्णं एरिसं मणुस्सरअणं लभेअं त्ति, कहं च तस्स कोमललिदमहुरसरीरप्परिसक्किदत्थं मे हत्थं साहारणसरीरसम्मद्देण सोअणीअं करिस्सं त्ति जादणिव्वेदो दद्धसरीररक्खणत्थं जूदोवजीवी संवुत्तो। [ततः स विभवमन्दतया स्वाधीनपरिजनो विसर्जितकुटुम्बभरणश्चारित्रमात्रावशेषः सार्थवाहकुले प्रतिवसति।

अस्वाधीनपरिजनः—न स्वाधीनः आत्माधीनः परिजनः यस्य सः। विसर्जितकुटुम्बभरणः—विसर्जितम् = दूरीकृतं, परित्यक्तं वा कुटुम्बभरणं = परिवारपालनं येन सः। चारित्रमात्रावशेषः—चारित्रमात्रम् = स्वकीयव्यक्तित्वमात्रम् अवशेषः यस्य सः। अभ्यनुज्ञातः = आदेशितः। उपतिष्ठताम् = सेवताम्, अन्यम्

संवाहक—बिना कही बात को भी आप कैसे जान जाती हैं?

गणिका—एक व्यक्ति में यह सम्पूर्ण गुण दुर्लभ हैं (इसीलिये मैं ऐसा कह रही हूँ)। तब फिर क्या हुआ?

चेटी—उस आर्य का नाम क्या है।

संवाहक—उसका नाम आर्य चारुदत्त है।

गणिका—उपयुक्त ही है। तब क्या हुआ?

संवाहक—इसके बाद वह अर्थहीनता के कारण अपने परिजनों से छूट गया और कुटुम्ब का भरण-पोषण त्यागकर एकमात्र अपने चरित्र की रक्षा करते हुए वणिक्कुल में रहने लगा। उस महात्मा ने मुझे भी आदेश दिया कि तुम भी किसी दूसरे की सेवा करो। ऐसा ही अन्य पुरुषरत्न कैसे उपलब्ध हो सकेगा

ततयाविस्मयश्चतुरो मधुरो दक्षः सदाक्षिण्योऽभिमत आचितस्तुष्टो भवति। दत्त्वा न विकत्थते। अल्पमपि स्मरति, बहुकमप्यपकृतं विस्मरति। अज्जुके! किं बहुना, तस्य कुलपुत्रस्य गुणानां चतुर्भागमपि सुदीर्घेणापि ग्रीष्मदिवसेन वर्णयितुं न शक्यम्! किं बहुना, दक्षिणतया परकीयमिवात्मनः शरीरं धारयति।]

गणिका—(अपवार्य) हञ्जे! कोणु क्खु सो अय्यचारुदत्तस्स गुणाणं अणुकरेदि। [हञ्जे! को नु खलु स आर्यचारुदत्तस्य गुणानामनुकरोति।

चेटी—मम वि कोदूहलं सोदुं। को णु हु उज्जअणिं अत्तणो गुणेहिं मण्डेदि। [ममापि कौतूहलं श्रोतुम्! को नु खलूज्जयनीमात्मनो गुणैर्मण्डयति।]

गणिका—तदो तदो। [ततस्ततः।]

संवाहकः—तदो तस्स गुणविक्किणिदसरीरो विस्सरिदकलत्तो उवजीविओ संवुत्तो। [ततस्तस्य गुणविक्रीतशरीरो विस्मृतकलत्र उपजीवी संवृत्तः।]

गणिका—किं सो दरिद्दो। [किं स दरिद्रः।]

द्यमानः विस्मयः यस्य स तथोक्तः। सदाक्षिण्यः—दाक्षिण्येन सह वर्तमानः सदाक्षिण्यः। किं बहुना = कथितेन किं स्यात्, न किमपि स्यात्। दक्षिणतया = सहृदयतया।

गुणविक्रीतशरीरः—गुणेन विक्रीतं वशीकृतं तादृशं शरीरं यस्य सः। विस्मृतकलत्रः—विस्मृतं कलत्रं भार्या येन सः।

क्या कहूँ? उस गुणवान् कुलपुत्र के गुणों का वर्णन करने के लिये ग्रीष्मकाल का लम्बा दिन भी अपर्याप्त है। संक्षेप में, दया-दाक्षिण्यादि गुणों से वह ऐसा जान पड़ता है कि मानो अपना शरीर दूसरों के लिये ही धारण करता है।

गणिका—(बीच में रोककर) प्रिय दासी? सचमुच में कौन है, जो आर्य चारुदत्त के गुणों का अनुकरण कर सके? अर्थात् कोई नहीं।

चेटी—मुझे भी सुनने से कौतूहल हो रहा है। वास्तव में कौन है जो अपने गुणों से उज्जयिनी को भूषित करता है?

गणिका—तब क्या हुआ?

संवाहक—तब उसके गुणों के वशीभूत हो मैं उसका सेवक बन गया और अपनी पत्नी को भी भुला दिया।

गणिका—क्या वह दरिद्र है?

विसेसकोदूहलेण आअदो म्हि इमं उज्जअणिं । [अज्जुके ! स इदानीमहमागन्तुकानां श्रुत्वा पुरुषविशेषकौतूहलेनागतोऽस्मीमामुज्जयनीम् ।]

गणिका—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो इह आअदमत्त एव्व कोच्चि सत्थवाहपुत्तो समासादिदो । [तत इहागतमात्र एव कश्चित् सार्थवाहपुत्रः समासादितः ।]

गणिका—केरिसो । [कीदृशः ।]

संवाहकः—आइदिमन्तो अविब्भमन्तो अणुच्छित्तो ललिदो ललिददाए अविम्हओ चउरो महुरो दक्खो सदक्खिण्णो अभिमदो आइदो तुट्ठो होदि । दय्य ण विकत्थेदि । अप्पं वि सुमरदि, बहुअं पि अवइदं विसुमरदि । अज्जुए ! किं बहुणा, तस्स कुलपुत्तस्स गुणाणं चउब्भाअं पि सुदिग्घेण वि णिम्हादिअहेण वण्णिदुं ण सक्कं । किं बहुणा, दक्खिण्णदाए परकेरअं विअ अत्तणो सरीरं धारेदि । [आकृतिमान् अविभ्रमन् अनुत्सिक्तो ललितो ललि-

आगन्तुकानाम्—इत्यत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, 'आगन्तुकेभ्यः' इति रमणीयः पाठः । पुरुषविशेषकौतूहलेन—पुरुषाणाम् विशेषः अर्थात् विशिष्टः पुरुष इत्यर्थः, पुरुषविशेषस्य वा तस्मिन् कौतूहलम् तेन हेतुना, अर्थात् 'संवाहकवृत्त्युपजीव्याः पुरुषविशेषा उज्जयिन्यां सुलभा इति आगन्तुकमुखात् विज्ञाय पुरुषविशेषकौतूहलेन = सेव्यपुरुषविशेषलिप्सया' इति शास्त्रिणोऽभिप्रायः ।

आगतमात्रः—आगतम् आगमनम् मात्रा = परिमाणम् यस्य, तस्मिन् आगतमात्रे एव समासादितः = प्राप्तः ।

अनुत्सिक्तः—न उत्सिक्तः = गर्वरहितः । अविस्मयः—विस्मयः=गर्वः, अवि-

यह बात आगन्तुकों के मुख से सुनकर यहां (उज्जयिनी में) आया ।

गणिका—तब, क्या हुआ ?

संवाहक—तब यहां आते ही एक वणिक्पुत्र से मेरी भेट हुई ।

गणिका—वह कैसा है ?

संवाहक—वह रूपवान् , विद्वान् , मदरहित, ललित, एवं अपने सौन्दर्य पर अभिमान न करने वाला, चतुर, मधुर, दक्ष, सहृदय, प्रतिष्ठित और याचकों को सन्तुष्ट करने वाला है । दान देकर किसी से कहता नहीं । अल्प उपकार को भी स्मरण करता है । बहुत अपकार को भी विस्मृत कर देता है । माननीये, अधिक

गणिका—अवहिदम्हि । [अवहितास्मि ।]

संवाहकः—पाडलिपुत्तं मे जम्मभूमी । पकिदीए वणिजओ अहं । तदो भाअधेअपरिवुत्तदाए दसाए संवाहअवुत्तिं उवजीवामी । [पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः । प्रकृत्या वणिगहम् । ततो भागधेयपरिवृत्ततया दशया संवाहकवृत्तिमुपजीवामि ।]

गणिका—संवाहओ अय्यो । सुउमारा कला सिक्खिदा अय्येण । [संवाहक आर्यः । सुकुमारा कला शिक्षितार्येण ।]

संवाहकः—कलेत्ति सिक्खिदा । आजीविअं दाणिं संवुत्तं । [कलेति शिक्षिता । आजीविकेदानीं संवृत्ता ।]

गणिका—णिव्वेदसूअअं विअ वअणं अय्यस्स । तदो तदो । [निर्वेदसूचकमिव वचनमार्यस्य । ततस्ततः ।]

संवाहकः—अज्जुए ! सो दाणिं अहं आअन्तुआणं सुणिअ पुरुस-

अवहितास्मि = श्रोतुं सावधानास्मि ।

भागधेयस्य—भाग एव इति स्वार्थे धेय-प्रत्ययः-भागधेयम् , परिवृत्तम् 'तस्य भावः' इति भावे तल् प्रत्ययः, भागधेयस्य परिवृत्तता = प्रतिकूलता यस्याम् तया एवंभूतया दशया = अवस्थया या भाग्यदशा चक्रारपंक्तिरिव परिभ्रमति । संवाहकवृत्तिम्—संवाहकस्य = अङ्गमर्दकस्य वृत्तिम् = उपजीविकाम् उपजीवामि ।

निर्वेदसूचकम् = दुःखसूचकम् ।

गणिका – मैं सावधान हूँ ।

संवाहक—पाटलिपुत्र (=पटना) मेरी जन्मभूमि है । मैं स्वभावतः वणिक् (=बनिया) हूँ । इसके बाद, मैं भाग्य के परिवर्तन होने के कारण संवाहक की वृत्ति को ग्रहण किये हुए हूँ ।

गणिका—आप संवाहक हैं । आपने सुकुमार कला की शिक्षा ली है ।

संवाहक—मैंने इसे कला के रूप में तो सीखा था पर साथ ही साथ इस समय मेरे लिये यही जीविका भी है ।

गणिका—आर्य का यह वचन निर्वेदसूचक है । तब फिर क्या हुआ ?

संवाहक—आर्ये ! संवाहकवृत्ति के उपयुक्त बड़े लोग उज्जयिनी में सुलभ हैं

संवाहकः—अय्ये ! धणिआदो। [आर्ये ! धनिकात्]

गणिका—जइ एवं, आसणं देदु अय्यस्स। [यद्येवम्, आसनं दीयतामार्यस्य।]

चेटी—तह। (आसनं ददाति।) [तथा।]

गणिका—उवविसदु अय्यो। [उपविशत्वार्यः।]

संवाहकः—(स्वगतम्) पूआविसेसेण जाणामि कय्यं त्ति। (उपविशति।) [पूजाविशेषेण जानामि कार्यमिति।]

गणिका—हञ्जे ! एवं विअ। [हञ्जे ! एवमिव।]

चेटी—अज्जुए ! तह। अय्य ! राअमग्गे विस्सत्थसम्पादं अय्यं कादुं इच्छदि अज्जुआ। कस्स किं कत्तव्वं। [अज्जुके ! तथा। आर्य ! राजमार्गविश्वस्तसम्पातमार्यं कर्तुमिच्छत्यज्जुका। कस्य किं कर्तव्यम्।]

संवाहकः—सुणादु अय्या। [शृणोत्वार्या।]

पूजाविशेषेण = पूजायाः विशेषेण—बहुसमादरेण इति भावः। जानामि = अनुमिनोमि यत् मम कार्यम् = प्रयोजनम्, इष्टकार्यम् वा अत्र सिद्ध्येत् इति भावः। श्रीगणपतिशास्त्री महोदयस्तु 'कार्यम्—धनिकोपद्रवपरिहारलक्षणं मदीप्सितम् अनया सम्पादयितुं शक्यम्' एवं कथयति।

विश्वस्तसम्पातम्—विश्वस्तः सम्पातः यस्य तम्।

संवाहक—आर्ये ! मुझे धनिक से भय है।

गणिका—यदि ऐसा है तो इन्हें आसन दो।

चेटी—ऐसा ही हो (आसन देती है।)

गणिका—आर्य (इस आसन पर) बैठें।

संवाहक—(स्वगत) मैं पूजा विशेष के द्वारा अनुमान करता हूँ कि कार्य की सिद्धि होगी। (बैठता है।)

गणिका—अरी ! ऐसा ही होने दो। (चेटी के प्रति)

चेटी—माननीये, ऐसा ही हो। (संवाहक के प्रति) आर्य ! माननीया आपको राजमार्ग में भयरहित करना चाहती हैं। कोई क्या कर सकता है।

संवाहक—आर्या सुनें।

चेटी—हं को दाणिं एसो । [हं क इदानीमेषः ।]

गणिका—उम्मत्तिए ! किं सरणाअदो पुच्छीअदि । [उन्मत्तिके ! किं शरणागतः पृच्छयते ।]

चेटी—अवि णाम साहसिओ भवे । [अपि नाम साहसिको भवेत् ।]

गणिका—उम्मत्तिए ! गुणवन्तो रक्खिदव्वो होदि । [उन्मत्तिके ! गुणवान् रक्षितव्यो भवति ।]

संवाहकः—अय्ये ! णं भएण उवआरो विस्सरिदो, ण परिभवेण । पेक्खदु अय्या, भीदा हुवा पधरिसिदा हुवा आवण्णा हुवा सुलभचारित्तवञ्चणा हुवा अवराहेदुं समत्था होन्ति । [आर्ये ! ननु भयेनोपचारो विस्मृतः, न परिभवेन । पश्यत्वार्या, भीता अथवा प्रधर्षिता अथवा आपन्ना अथवा सुलभचारित्रवञ्चना अपराधयितुं समर्था भवन्ति ।]

गणिका—भोदु, भोदु । विस्सत्थो भोदु अय्यो । गणिआ क्खु अहं । [भवतु, भवतु । विश्वस्तो भवत्वार्यः । गणिका खल्वहम् ।]

संवाहकः—अभिजणेण, ण सीलेण । [अभिजनेन, न शीलेन ।]

गणिका—हञ्जे ! एवं विअ । [हञ्जे ! एवमिव ।]

चेटी—अज्जुआ अय्यं पुच्छदि, कुदो अय्यस्स भअं ति । [अज्जुका आर्यं पृच्छति, कुत आर्यस्य भयमिति ।]

चेटी—हाँ, यह कौन है ?

गणिका—उन्मत्तिके ! शरणागत के विषय में क्या पूछती हो ?

चेटी—हो सकता है कोई साहसी (अपराधी) हो ।

गणिका—उन्मत्तिके ! गुणवान् की रक्षा होनी चाहिये ।

संवाहक—मैं सचमुच में भय के कारण उपचार (भद्रता) भूल ही गया था, न कि अपमान से । महाशया देखें—भयभीत, तिरस्कृत, विपद्ग्रस्त तथा चरित्र-भ्रष्ट (जन) शिष्टता के व्यवहार में अपराध कर जाता है ।

गणिका—अच्छा, अच्छा । आर्य आश्वस्त हों । मैं वास्तव में गणिका हूँ । अतएव यहाँ शिष्टाचार के अंश को लेकर कुछ भी नहीं कहूँगी ।

संवाहक—आप जन्म से 'गणिका' हैं व्यवहार से नहीं ।

गणिका—अरी ! यह ऐसा ही है ।

चेटी—माननीया आपसे पूछ रही हैं कि, आपको किसका भय है ?

चेटी—हं, किं एतण्णिमित्तं तहि एव्व सो अलङ्कारो ठाविदो। [हं, किमेतन्निमित्तं तत्रैव सोऽलङ्कारः स्थापितः।]

गणिका—ईदिसं एव्व! [ईदृशमेव।]

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण संवाहकः।)

संवाहकः—अय्ये! सरणागदो म्हि। [आर्ये! शरणागतोऽस्मि।]

गणिका—अलं अय्यस्स सम्भमेण। [अलमार्यस्य सम्भ्रमेण।]

हेतोः स पुनः मे = मम सम्बन्धे दुर्लभः = अप्राप्यः भवेत् यदि अर्थात् मम समीपं नागच्छेत् इति हेतोः अहम् इदानीं विलम्बे = विलम्बं करोमि, इत्यर्थः।

[1]अपटीक्षेपेण—पटयाः पटस्य वा = जवनिकायाः क्षेपः = निरसनम् इति पटीक्षेपः जवनिकापसारणम्, न पटीक्षेपः तेन, जवनिकामनपसार्य एव प्रविशति संवाहकः = कश्चित् अङ्गमर्दनकलाजीवी इत्यर्थः। अत्र 'पटीक्षेपो न कर्त्तव्यः आर्त-राजप्रवेशने' इति नियमबलात् आर्तस्य भयार्तस्य वा संवाहकस्य अपटीक्षेपेण प्रवेशो न असङ्गतः।

'नाम' इति प्राकाश्ये वा सम्भावनायामव्ययम्, साहसेन चरतीति साहसिकः।

सुलभचारित्रवञ्चनाः—चरित्रमेव चारित्रम्, चारित्रस्य वञ्चनम् = भ्रंशः, सुलभं चारित्रवञ्चनं येषाम् ते तथा। अपराधयितुम्—अपराधं कर्तुमित्यर्थः।

अभिजनेन—जन्मना गणिका न तु शीलेन = चारित्रेण इत्याशयः।

संवाहक इति—धनिकात् = धनिको द्यूतविजयी अतः तत् सकाशात् मम भयम् अस्ति इति भावः।

आर्यस्य इत्यत्र सम्बन्धविवक्षया षष्ठी वस्तुतस्तु चतुर्थी एव उपयुक्ता।

चेटी—हाँ, क्या इसी उद्देश्य से आप अपने अलङ्कारों को उनके (चारुदत्त के) पास रख आई हैं?

गणिका—सचमुच यही बात है।

(तब पर्दा के विना गिराये ही संवाहक (पैर दबानेवाले) का प्रवेश)

संवाहक—आर्ये! शरणागत हूँ।

गणिका—आपको व्याकुल होने की आवश्यकता नहीं है।

---

१. श्री पं० गणपति शास्त्री द्वारा संपादित ग्रन्थ में 'अपटाक्षेपेण' यह पाठ मिलता है।

चेटी—किं, विहवमन्ददाए वेसवासप्पसङ्गकादरो दुक्खं त्ति जइ ण आअच्छे । [किं, विभवमन्दतया वेशवासप्रसङ्गकातरो दुःखमिति यदि नागच्छेत् ।]

गणिका—णं अहं तं कामेमि । [नन्वहं तं कामये ।]

चेटी—जइ एत्तओ बहुमाणो, किं णाभिसरीअदि । [यद्येतावान् बहुमानः, किं नाभिस्रियते ।]

गणिका—ण हु ण गच्छामि । किन्तु सहसा अभिसरिदो पच्चुअ-आरदुल्लभदाए पुणो मे दुल्लभो भवे त्ति विलम्बेमि । [न खलु न गच्छामि । किन्तु सहसाभिसृतः प्रत्युपकारदुर्लभतया पुनर्मे दुर्लभो भवेदिति विलम्बे ।]

विभवमन्दतया—विभवस्य = ऐश्वर्यस्य मन्दता = क्षीणता इति विभवमन्दता तया । वेशः (=वेश्याजनसमाश्रयः) वेशे वासः, तस्य प्रसङ्गः=प्रसक्तिः, आसक्तिः वा तस्मिन् कातरः (सः चारुदत्तः), एतादृशः चारुदत्तः वेशवासः दुःखम् = दुःखजनकम् इति मत्वा यदि नागच्छेत् तदा किं करिष्यामि इति आशयः ।

तदा विभवक्षीणतादुःखस्य स यथा विषयो न भवेत् तथा करिष्यामि, तं कामयमाना च तादृशम् आचरेयम् अत आह—'नन्वहं तं कामये' इति ।

अभिस्रियते = स किं न अभिस्रियते त्वया इति शेषः ।

न खलु न गच्छामि—अहं न खलु गच्छामि इति न, अपि तु गच्छाम्येव । किन्तु सहसा = हठात् इदानीमेव अभिसृतः सन् प्रत्युपकारदुर्लभतया—प्रत्युपकारे दुर्लभः = असमर्थः चारुदत्तः तद्भावतया, 'अहं प्रत्युपकर्तुं न समर्थोऽस्मि' इति

चेटी—यदि वेश्याजन में अनुराग होने से कातर (चारुदत्त) वैभव के विनाश के कारण यहाँ वेशवास में (=वेश्यागृह में) न आये, तब आप क्या करेंगी ?

गणिका—मैं तो वास्तव में उसे ही चाहती हूँ ।

चेटी—यदि उसके प्रति आपका बड़ा आकर्षण एवं समादर है तो क्यों नहीं आप स्वयं चली जातीं ?

गणिका—मैं अवश्य जाऊंगी । किन्तु इस समय मेरा सहसा अभिसरण बाद में उसे अनुपयोगी (दुर्लभ) बना देगा, क्योंकि वह इस समय प्रत्युपकार करने में असमर्थ है । इसीलिये, मैं विलम्ब कर रही हूँ ।

चेटी—जेण सरणागदा तुवं रक्खिदा। [येन शरणागता त्वं रक्षिता।]

गणिका—सो एव्व। [स एव।]

चेटी—हद्धि, दरिद्दो क्खु सो। [हा धिक्, दरिद्रः खलु सः]

गणिका—अदो क्खु कामीअदि। अदिदरिद्दपुरुससत्ता गणिआ अवअणीआ होइ। [अतः खलु काम्यते। अतिदरिद्रपुरुषसक्ता गणिका अवचनीया भवति।]

चेटी—अज्जुए! उद्धूदपुप्फं सहआरं महुअरा उवासन्ति। [अज्जुके। उद्धूतपुष्पं सहकारं मधुकरा उपासते।]

गणिका—हञ्जे! एवं, उवासन्ति। दे महुअरा त्ति पुच्छीअन्ति। [हञ्जे! एवम्, उपासते। ते मधुकरा इति पृच्छयन्ते।]

अवचनीया—न वचनीया अवचनीया = अनिन्दनीया इत्यर्थः।

उद्धूतपुष्पम्—उद्धूतानि = उद्गतानि पुष्पाणि यस्य तम् एवंभूतम् सहकारम् = आम्रवृक्षम्, रसालं वा, मधुकराः = मधुग्रहणशीलाः भ्रमराः (मधुहराः) उपासते। लोकेऽपि मधुवत् धनरता गणिका अस्ति इति ख्यातिः। करोतेरनेकार्थत्वात् अत्र ग्रहणार्थे हरणार्थे वा व्यवह्रियते।

अत्र वसन्तसेना स्वकीयदास्याः कथनस्य प्रतिवादं कुर्वन्त्याह—एवमिति। अत एव ते = एवमुपासीनाः भ्रमराः 'मधुकराः' मधुग्रहणशीला इति पृच्छयन्ते = उपालभ्यन्ते इति भावः।

चेटी—जिसने आपकी रक्षा की थी।

गणिका—वही।

चेटी—हा धिक्! वास्तव में वह दरिद्र है।

गणिका—इसीलिये तो उसे चाहती हूँ। अति दरिद्र पुरुष में आसक्त वेश्या किसी से वचनीया नहीं होती।

चेटी—माननीये! जिसमें मञ्जरी निकल आई हो उसी आमवृक्ष की उपासना मधुकर किया करते हैं।

गणिका—सखि! वे बैठते हैं इसीलिए तो (लोग) उनको 'मधुकर' (मधुहारक या धनहारक) ऐसा कहकर उपालम्भ देते हैं।

गणिका—उन्मत्तिए । आसाच्छेदं उक्कण्ठन्ता का सहेदि । [उन्मत्तिके ! आशाच्छेदमुत्कण्ठमाना का सहते ।]

चेटी—किं ण सक्कं सोदुं । को अम्हाणं मणोरहाउत्तो । [किं न शक्यं श्रोतुम् । कोऽस्माकं मनोरथावुत्तः !]

गणिका—किं तुवं कामदेवाणुयाणे ण आअदा सि । [किं त्वं कामदेवानुयाने नागतासि ।]

चेटी—णं आअदम्हि । [नन्वागतास्मि ।]

गणिका—केण उदासीणं मन्तेसि । [केनोदासीनं मन्त्रयसे ।]

चेटी—भणादु, भणादु अज्जुआ, भणादु । [भणतु, भणत्वज्जुका, भणतु ।]

गणिका—हञ्जे ! सुणाहि दाव । अत्थि सत्थवाहपुत्तो चारुदत्तो णाम । [हञ्जे ! शृणु तावत् । अस्ति सार्थवाहपुत्रश्चारुदत्तो नाम ।]

उत्कण्ठमाना=अभीष्टं कामयमाना, भोगकामा वा का नाम स्त्री वैदेशिके प्रीतिं संस्थाप्य वैदेशिकस्य अन्यत्र गमनात् आशाच्छेदम् = आशाभङ्गं सहते, न काचिदपि तत् सहते इत्यर्थः । अतस्ते मम अभीष्टविषये तादृशं वणिक्पुत्रस्य अनुमानं चित्तविभ्रमप्रसूतम् एव, तस्मात् त्वम् उन्मत्तिका असि ।

मनोरथावुत्तः—मनोरथस्य आवुत्तः = भगिनीपतिः ।

कामदेवानुयाने—कामदेवस्य अनुयाने = उत्सवे समागमे वा ।

गणिका—उन्मत्तिके ! क्या उत्कण्ठित एवं भोग की कामना करनेवाली कोई नारी वैदेशिक में प्रीति करके (उसके अन्यत्र चले जाने के कारण) आशाभंग को सहन कर सकती है ? अर्थात् कोई नहीं सहन कर सकती ।

चेटी—क्या मैं नहीं सुन सकती कि कौन हमारे जीजा साहब हैं ।

गणिका—क्या तुम कामदेव के उत्सव में नहीं आई थी ?

चेटी—हाँ, मैं आई थी ।

गणिका—क्यों उदासीन होकर बोलती हो ?

चेटी—आप कह लीजिए ।

गणिका—अरी ! तब तुम सुनो । वणिक्पुत्र चारुदत्त है ।

चेटी—अज्जुए ! इच्छामि पुच्छिदुं बहुमाणो विअ रमणीओ कोच्चि राअकुमारो। [अज्जुके। इच्छामि प्रष्टुं बहुमान इव रमणीयः कश्चिद् राजकुमारः।]

गणिका—रमिदुं इच्छामि, ण सेविदुं। [रन्तुमिच्छामि, न सेवितुम्।]

चेटी—किण्णु खु विज्जाविसेसरमणीओ कोच्चि बम्हणदारओ। [किन्तु खलु विद्याविशेषरमणीयः कश्चिद् ब्राह्मणदारकः।]

गणिका—अत्थि अदिबहुमदो विस्सम्भो। पूअणीओ खु सो जणो। [अस्त्यतिबहुमतो विश्रम्भः। पूजनीयः खलु स जनः।]

चेटी—किण्णु हु वणिजदारओ कोच्चि आगन्तुओ। [किन्तु खलु वणिग्दारकः कश्चिदागन्तुकः।]

विद्याविशेषरमणीयः—विद्यायाः विशेषेण रमणीयः गुणवान् एवंभूतः कश्चित् ब्राह्मणदारकः = ब्राह्मणपुत्रः कामयते किम् ?

अतिबहुमतः = मम ब्राह्मणपुत्रे बहुसमादरयुक्तः विस्रम्भः = प्रणयः अस्ति। खलु = निश्चयेन स जनः पूजनीयः = भोजनवस्त्रादिदानसम्मानाभ्यामर्हणीयः अत एव पूजार्हः न खलु रमणार्हः। अपरं च पूजनीयाः विलासवैमुख्यं भजन्ते इत्यभिप्रायः।

कश्चित् आगन्तुकः = वैदेशिकः वणिग्दारकः = वणिक्पुत्रः कामयते किम्।

चेटी—माननीये ! मैं यह पूछना चाहती हूँ कि क्या आप रमणीय एवं बहुमानित किसी राजकुमार को चाहती हैं ?

गणिका—मैं किसी सुन्दर सुकुमार की सेवा करना नहीं चाहती बल्कि प्रेमी के साथ रमण करना चाहती हूँ।

चेटी—क्या विद्या विशेष से रमणीय (गुणी) किसी ब्राह्मण-कुमार को तो नहीं चाहती ?

गणिका—(मेरा ब्राह्मण-पुत्र में) बहुत बड़ा अनुराग है, परन्तु वह पूजा के योग्य है (अर्थात् उपभोग एवं आनन्द के योग्य नहीं है)।

चेटी—तब क्या कोई आगन्तुक (वैदेशिक) वणिक्पुत्र को चाहती हैं ?

चेटी—अप्पओअणदाए गणिआभावस्स अज्जुआ कं पि कामेदि त्ति तक्केमि । [अप्रयोजनतया गणिकाभावस्याज्जुका कमपि कामयत इति तर्कयामि ।]

गणिका—सुट्ठु तुए किदं । अवत्थिदा दे दिट्ठी । ईदिसवण्णय्येव । [सुष्ठु त्वया कृतम् । अवस्थिता ते दृष्टिः । ईदृशवर्णैव !]

चेटी—अणलंकिदं पि अज्जुअं मण्डिदं विअ पेक्खामि । कामो हि भअवं अणवगीदो ऊसुवो तरुणजणस्स । [अनलङ्कृतामप्यज्जुकां मण्डितामिव पश्यामि । कामो हि भगवाननवगीत उत्सवस्तरुणजनस्य ।]

गणिका—हदासे ! उक्कण्ठिदव्वे का दे रदी । [हताशे ! उत्कण्ठितव्ये का ते रतिः ।]

गणिकाभावस्य—गणिकाया = वेश्यायाः भावस्य धनोपार्जनवृत्तेः त्वद्विषये अप्रयोजनतया = प्रयोजनाभावात्, यतः त्वं धनाढ्या एव अर्थात् वारांगनासम्बन्धे यत् प्रयोजनम् धनोपार्जनलक्षणं भवति तस्य अनावश्यकत्वात् अहं अनुमिनोमि यत् श्रीमती कमपि प्रियजनम् अभिलषति इति आशयः ।

कृतम् = तर्कितम्, आलोचितम् वा, ईदृशवर्णा—ईदृशो वर्णः स्वरूपं यस्याः सा एवंभूता अहम् अस्मि इत्यर्थः ।

अनवगीतः—न अवगीत इति अनवगीतः = अनिन्दितः; कामः = कामदेवः, उत्सवः = शोभादायकः ।

उत्कण्ठितव्ये = प्राप्तव्ये इष्टवस्तुनि अप्राप्ते ते का रतिः = संतोषः प्राप्ते हि तस्मिन् स युक्तः इत्यभिप्रायः इति गणपतिशास्त्री ।

चेटी—जब आपको गणिकावृत्ति (धनोपार्जन वृत्ति) की आवश्यकता नहीं है तब मैं कल्पना करती हूँ कि आप किसी 'प्रेमी' को चाहती हैं ।

गणिका—तुमने अच्छा अनुमान किया । तुम्हारी दृष्टि अचूक है । मेरी अवस्था सचमुच ऐसी ही है ।

चेटी—यद्यपि आप अलङ्कार से रहित हैं, फिर भी मैं आपको सुसज्जित एवं अलंकृत (नारी) की भांति देख रही हूँ । भगवान् कामदेव तरुणजन के उत्सव स्वरूप एवं शोभादायक (आनन्दस्वरूप) हैं ।

गणिका—हाय रे ! आकांक्षित एवं अभीष्ट वस्तु की अनुपलब्धि के पहले ही (तुमको) आनन्द कैसे हो सकता है ?

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति गणिका चेटी च ।)

गणिका—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

चेटी—अम्महे ण किञ्चि मए भणिदं । किं तदो तदो त्ति । [अम्महे न किञ्चिन्मया भणितम् । किं ततस्तत इति ।]

गणिका—हञ्जे ! किं मए मन्तिदं । [हञ्जे ! किं मया मन्त्रितम् ।]

चेटी—अज्जुए ! सिणेहो पुच्छदि, ण पुरोभाइदा[1] । किं चिन्तीअदि । [अज्जुके ! स्नेहः पृच्छति, न पुरोभागिता । किं चिन्त्यते ।]

गणिका—हञ्जे । तुमं दाव किं ति तक्केसि । [हञ्जे ! त्वं तावत् किमिति तर्कयसि ।]

किं ततस्ततः = न मया किञ्चित् उक्तम् । तथापि कथं श्रीमती 'ततः किं भूतम्' इति केन हेतुना ब्रूते इति भावः ।

'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रती'त्यमरवचनात्, 'हञ्जे !' इति चेटीं प्रति सम्बोधनम् । मन्त्रितम् = भणितम् ।

'अज्जुके !' इति सम्बोधनपदम्, 'गणिके !' इत्यर्थे प्रयुक्तम्, यथोक्तम् अमरकोषे—'नाट्योक्तौ गणिकाऽज्जुका' इति । स्नेहः पृच्छति=त्वां प्रति मदीयः स्नेहः पृच्छति, अर्थात् मां कथयितुं प्रेरयति, न मे पुरोभागिता = अवगुणैकदर्शिता, औद्धत्यं वा 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इत्यमरः ।

(इसके बाद गणिका और चेटी का प्रवेश)

गणिका—तब फिर क्या हुआ ?

चेटी—मैंने कुछ भी नहीं कहा, तब आप क्यों पूछ रही हो कि 'तब फिर क्या हुआ' ?

गणिका—प्रियदासी, मैंने क्या कहा ?

चेटी—माननीये ! आपके प्रति जो मेरा स्नेह है वही पूछने को बाध्य कर रहा है, न कि उद्दण्डता । आप क्या सोच रही हैं ?

गणिका—प्रियदासी ! (इस विषय में) तुम क्या अनुमान कर रही हो ?

---

१. पुरोभाइदाए ।

भवति ! राजमार्गे निष्क्रमणः क्रियताम् । सखे ! अनुगच्छात्रभवतीम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । एदु एदु भोदी । [यद् भवानाज्ञापयति । एत्वेतु भवती ।]

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रथमोऽङ्कः ।

तादृशे पङ्के = कर्दमे 'पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमरः, क्षीरधारा इव = दुग्धधारा इव पतन्ति । अयमत्राशयः—घनान्धकारे शुभ्राः चन्द्रकिरणाः कृष्णवर्णपङ्कमध्ये दुग्धधारा इव प्रतीयन्ते ॥ २९ ॥

इति प्रथमः अङ्कः—अङ्कयते वर्ण्यते लोकचरितम् एव रूपः अङ्कः समाप्तः इति ।

प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

आप राजमार्ग पर चलें । मित्र ! आपके पीछे-पीछे (साथ) जाओ ।

विदूषक—जो आपकी आज्ञा । माननीया इधर से आइये । (सबके सब निकल जाते हैं) ।

॥ प्रथम अङ्क समाप्त ॥

नायकः—कृतं दीपिकया। (विलोक्य) उदितो भगवान् सर्वजन-सामान्यप्रदीपश्चन्द्रः। अतः खलु,

उदयति हि शशाङ्कः क्लिन्नखर्जूरपाण्डु-
युवतिजनसहायो राजमार्गप्रदीपः।
तिमिरनिचयमध्ये रश्मयो यस्य गौरा
हृतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥ २९ ॥

पक्षे) निर्गतः स्नेहः = अनुरागः यस्याः सा, संवृत्ता = संजाता (दीपिकेति भावः)।

कृतम् = व्यर्थं पर्याप्तमिति यावत् 'युगपर्याप्तयोः कृतम्' इत्यमरः, दीपकस्य तैलाभावकृतं प्रज्वालनायोग्यत्वं वसन्तसेनाम् विवक्षुश्चारुदत्तः अधुना प्रकृतिनिर्मित-स्वतःसिद्धप्रकाशमयचन्द्रकिरणैरेव कार्यस्य सम्पादनीयत्वं वक्ति।

उदयतीति—हि=यतः क्लिन्नखर्जूरपाण्डुः—क्लिन्नः=क्लेदयुक्तः खर्जूरः। ताडफलविशेषः तद्वत् पाण्डुः = श्वेतः, 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः, समुज्ज्वल इत्यर्थः, युवतिजनसहायः = अभिसारविषये युवतिजनानाम् सहायः = पथप्रदर्शकः, राजमार्गस्य प्रदीपः = प्रकाशकः, शशाङ्कः = चन्द्रः, उदयति = आकाशमुद्गच्छति। तिमिरनिचयमध्ये—तिमिराणाम् = अन्धकाराणां निचयः = समूहः तस्य मध्ये यस्य चन्द्रस्य गौराः = शुभ्रवर्णाः 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी, रश्मयः = किरणाः 'किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः। हृतजले—हृतं, निर्गतं वा जलं यस्मात् यस्य वा

नायक—दीप की कोई आवश्यकता नहीं है। (देखकर) सबके लिये सामान्य प्रदीप स्वरूप भगवान् चन्द्रमा का उदय हो गया है। इसी लिए यह ऐसा कहा जाता है—

आर्द्र खजूर की तरह शुभ्र, युवतिजन के (अभिसरणकाल में) सहायक, राजमार्ग का प्रदीप चन्द्रमा उदय हो रहा है जिसकी शुभ्र रश्मियां घनान्धकार में जलशून्य पङ्क में दूध की धारा की तरह गिर रही हैं (अर्थात् गाढ अन्धकार में शुभ्र चन्द्रमा की किरणें काले रङ्ग के पंक में दूध की धारा की तरह प्रतीत हो रही हैं।) ॥ २९ ॥

नायकः—अन्वर्थमुपदिशति । मैत्रेय ! गृह्यताम् ।

विदूषकः—ण मे सद्धा । [न मे श्रद्धा ।]

नायकः—मूर्ख ! गृह्यताम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । आणेदु भोदी । [यद् भवानाज्ञापयति । आनयतु भवती ।]

(गणिका विमुच्यालङ्कारं प्रयच्छति ।)

विदूषकः—(गृहीत्वा) रदणिए ! गह्न एदं सुवण्णालङ्कारं तुवं । सट्ठीए सत्तमीए अ धारेहि । अहं अट्ठमीए अणद्धाए धारइस्सं । [रदनिके । गृहाणैतं सुवर्णालङ्कारं त्वम् । षष्ठ्यां सप्तम्यां च धारय । अहमष्टम्यामनध्याये धारयिष्यामि ।]

चेटी—(विहस्य) सत्थं वक्खाणअन्तस्स भट्टिपुत्तस्स तदाणिं अवसरो होदि । आणेदु अय्यो । (गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)

[शास्त्रं व्याचक्षाणस्य भर्तृपुत्रस्य तदानीमवसरो भवति । आनयत्वार्यः ।]

नायकः—कोऽत्र भोः ! । दीपिका तावत् ।

विदूषकः—भोः ! दीविआ गणिका विअ णिस्सिणेहा संवुत्ता । [भोः ! दीपिका गणिकेव निःस्नेहा संवृत्ता ।]

अन्वर्थम् = प्रयोजनमिति भावः ।

निःस्नेहा—(दीपिकापक्षे) निर्गतः स्नेहः (तैलम्) यस्याः सा, (गणिका-

---

नायक—उचित कह रही हैं । मैत्रेय, इसे ले लो ।

विदूषक—मेरी श्रद्धा नहीं है ।

नायक—मूर्ख ! (क्रोध के साथ) ग्रहण करो ।

विदूषक—जो आपकी आज्ञा । महाशया लाइये ।

(गणिका अलङ्कार को उतार कर देती है)

विदूषक—(ग्रहण करके) रदनिके, तुम इस सुवर्णालङ्कार को रखो । षष्ठी और सप्तमी को धारण करना । मैं अष्टमी तिथि को अनध्याय होने पर धारण करूंगा ।

चेटी—(हंसकर) शास्त्रों के व्याख्यान में व्यस्त आपको इसी दिन अवसर मिलता है । आर्य, लाइये । (ग्रहण करके निकल जाती है ।)

नायक—अरे ! यहाँ कौन है ? दीप लाओ ।

विदूषक—यह दीपक गणिका की भांति निःस्नेह (तेलहीन और प्रेमहीन) हो गया है ।

पसादेमि । रदणिए ! पसीदटु, पसीदटु होदी । [भोः ! विवदन्ताविव शकटिकां दुर्विनीतबलीवर्दावन्योन्यं संक्लेशयतः । अहमिदानीं कं प्रसादयामि । भवतु, इदानीं रदनिकां प्रसादयामि । रदनिके ! प्रसीदतु, प्रसीदतु भवती ।]

नायकः—भवति ! परवानस्मि । किमनुतिष्ठति स्नेहः ।

गणिका—(आत्मगतम्) महुरं खु इच्छिदव्वं । अदक्खिणं खु पढमदंसणे जइच्छागदाए इह वसिदुं । ता एवं करिस्सं । (प्रकाशम्) जइ मे अय्यो पसण्णो, अअं मे अलङ्कारो इह एव्व चिट्ठदु । अलङ्कारणिमित्तं पावा मं अणुसरन्ति । अहं पि अय्येण रक्खिदा गेहं गन्तुमिच्छामि । [मधुरं खल्वेष्टव्यम् । अदक्षिणं खलु प्रथमदर्शने यदृच्छागतयेह वस्तुम् । तदेवं करिष्यामि । यदि मे आर्यः प्रसन्नः अयं मेऽलङ्कार इहैव तिष्ठतु । अलङ्कारनिमित्तं पापा मामनुसरन्ति । अहमप्यार्येण रक्षिता गेहं गन्तुमिच्छामि ।]

परवान् = अहं त्वद्विषयकानुरागेण तवाधीनः अस्मीति भावः, अतः मदीयस्नेहः = अनुरागः किमनुतिष्ठति = किम् तव विधास्यतीति त्वमेव वदेत्यभिप्रायः ।

'मधुरम्' वस्तुवासनालिङ्गनादिरूपम् 'एष्टव्यम्' एषितुं योग्यं = प्रार्थनयोग्यमधुना । किन्तु 'प्रथमदर्शने' तत्काले 'यदृच्छागतया' अतर्कितोपस्थितया मया 'इह' चारुदत्तगृहे 'वस्तुम्' स्थातुम् 'अदक्षिणम्' अयोग्यं स्यात् , तदा अपराधो भवेदिति श्री कुमुदरञ्जनमहोदयाः । पापाः = दुष्टा इत्यर्थः ।

प्रसन्न करूं ? अच्छा, इस समय रदनिका को मनाता हूँ । अयि रदनिके ! तुम प्रसन्न होओ, प्रसन्न होओ ।

नायकः— माननीये, मैं (आपके प्रति प्रेम के कारण) पराधीन हूँ । अतः यह मेरा स्नेह आपको क्या देगा ?

गणिका—(स्वगत) मधुर वस्तु प्राप्त करने योग्य समय है । किन्तु एक बार देख लेने पर ही स्वेच्छया यहाँ आकर रहना अनुचित है । तब ऐसा करूंगी । (प्रकाश) यदि आर्य मेरे ऊपर प्रसन्न हैं, तब ये अलङ्कार यहीं रहें । अलङ्कार के निमित्त पापीजन (विट एवं शकार) मेरा पीछा कर रहे हैं और मैं भी आर्य के द्वारा रक्षित होकर घर जाना चाहती हूँ ।

यत्र मे पतितः कामः क्षीणे विभवसञ्चये ।
रोषः कुपुरुषस्येव स्वाङ्गेष्वेवावसीदति ॥ २८ ॥

गणिका—अदिण्णभूमिप्पवेसपधरिसणेण अवरद्धा अहं अय्यं सीसेण पसादेमि । [अदत्तभूमिप्रवेशप्रधर्षणेनापराद्धांहमार्यं शीर्षेण प्रसादयामि ।]

नायकः—यद्येपमहमपि तावदविज्ञातप्रयुक्तेन प्रेष्यसमुदाचारेण सापराधो भवतीं प्रसादयामि ।

विदूषकः—भो ! विवहन्ता इव सअडिअं दुव्विणीदबलीवद्दा अण्णोण्णं सङ्किलेसन्ति । अहं दाणि कं पसादेमि । भोदु, दाणि रदणिअं

यत्रेति—विभवसञ्चये क्षीणे = विनष्टे सति यत्र = यस्यां (वसन्तसेनायाम्) पतितः = सञ्जातः मे = मम कामः = गाढानुरागः, सम्भोगवासना वा कुपुरुषस्य = अधमस्य, सामर्थ्यरहितस्य वा रोषः = क्रोध इव स्वांगेषु एव = स्वशरीरेषु एव अवसीदति = अन्तर्लीनो भवति नतु बहिर्भूय मनोरथपूरणादिना सफलीभवति अर्थात् करणीयशक्तेरभावाद् यथा मनुष्यस्य रोषः शत्रूणां कमपि अपकारन्न करोति अपितु क्रोधकर्तुरेव हानिरित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

अदत्तभूमिप्रवेशप्रधर्षणेन = अदत्तः भूमिप्रवेशः = भूमिप्रवेशानुमतिः तेन प्रधर्षणम् = पीडनम् तेन करणेनेत्यर्थः ।

प्रेष्यसमुदाचारेण—प्रेष्यस्य = भृत्यस्य समुदाचारः = योग्यव्यवहारः तेन हेतुनेति भावः ।

यद्यपि मेरा वैभव नष्ट हो गया है तथापि इसके (वसन्तसेना के) प्रति मेरी कामना (दृढ अनुराग) बनी हुई है । (कामना का स्थान हृदय है) जैसे बलहीन अधम पुरुष का क्रोध उसके शरीर में ही विलीन हो जाता है ॥ २८ ॥

गणिका—मैं गृह-प्रवेश की अनुमति के बिना आपके घर में जबर्दस्ती प्रवेश करने के कारण अपराधी हूं तथा इसके लिये आर्य को मस्तक नवाकर प्रार्थना करती हूं ।

नायक—यदि ऐसी बात है तब तो मैं भी अनजाने में आपके साथ भृत्यवत् व्यवहार करने के कारण अपराधी हूं और इसके लिये आपसे प्रार्थना करता हूँ ।

विदूषक—गाड़ी को खींचने में लगे हुए दो दुर्विनीत बैलों की तरह ये परस्पर एक दूसरे को अनुनय प्रार्थना द्वारा क्लेश पहुँचा रहे हैं । मैं इस समय किसको

तुम्हाणं गेहं पविट्ठा। सा सुवे णिय्याअइदव्वत्ति। [भोः चारुदत्त! राजश्यालः संस्थानः सपट्टेन शीर्षेणानुबन्ध्य विज्ञापयति—नाटकश्री वसन्तसेना नाम गणिकादारिकास्माभिर्बलात्कारेण नीयमाना महता सुवर्णालङ्कारेण युष्माकं गेहं प्रविष्टा। सा श्वो निर्यातयितव्येति।]

गणिका—(आत्मगतम्) हं बलक्कारेण णीअमाणत्ति णं भणादि। भोदु, अअं पत्तकालो। (प्रकाशम्) अय्य! सरणागदम्हि। [अहं बलात्कारेण नीयमानेति ननु भणति। भवतु, अयं प्राप्तकालः। आर्य! शरणागतास्मि।]

नायकः,—न भेतव्यं, न भेतव्यम्। किं वसन्तसेनैषा।

विदूषकः—अविहा वसन्तसेणा। (अपवार्य) भो चारुदत्त! वसन्तसेणा खु इअं, जा भवदा कामदेवाणुआणप्पहुदि णअणमत्तसंथुदा सण्णिहिदमणोभवेण हिअएण उव्वहीअदि। ता पेक्खदु इअं। [अविहा वसन्तसेना। भोः चारुदत्त! वसन्तसेना खल्वियं, या भवता कामदेवानुयानप्रभृति नयनमात्रसंस्तुता सन्निहितमनोभवेन हृदयेनोदुह्यते। तत् पश्यत्विमाम्।]

नायकः—वयस्य! पश्याम्येनां,

नयनमात्रसंस्तुता—नयनमात्रेण संस्तुता = परिचिता, न तु आलपनसम्भाषणादिनेति भावः, सन्निहितमनोभवेन—मनसि भवः उत्पत्तिर्यस्य स मनोभवः = कामः, सन्निहितः = सञ्जातः मनोभवः यस्य तेन, अर्थात् उपचितकामेनेत्यर्थः एवंभूतेन (हृदयेनेति भावः) उदुह्यते = उद्वाहस्वरूपेण धार्यते।

हमलोग बलात्कार करके लाये थे। वह प्रचुर अलङ्कार के साथ आपके महल में प्रवेश कर गई है। उसे कल प्रातः अपने यहां से निकाल दीजिये।

गणिका—(स्वगत) अरे! वह कहता है कि मैं बलात्कार से लाई गई हूं। अच्छा, यह समय तो आ ही गया। (प्रकाशरूप से) आर्य मैं शरणागत हूँ।

नायक—डरो मत, डरो मत। क्या यह वसन्तसेना है।

विदूषक—हाय, वसन्तसेना। (अलग करके) भो चारुदत्त! यह वसन्तसेना ही है जिसका आपने कामदेव के उत्सवारम्भ के दिन नयनमात्र से ही परिचय किया था, तथापि आपको प्रीतिपूर्ण हृदय से स्वागत करती है। अतः इसे आप देखें।

नायक—मित्र! मैं इसे देखता हूं—

(रदनिकाविदूषकावुपसृत्य)

चेटी—भट्टिदारअ ! इअं म्हि । [भर्तृदारक ! इयमस्मि ।]

नायकः—इयमिदानीं का ।

अविज्ञातप्रयुक्तेन धर्षिता मम वाससा ।
संवृता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव शोभते ॥ २७ ॥

गणिका—(आत्मगतम्) दीवालोअसूइदरूवो सो एव्व दाणि एसो, जस्स किदे अहं णिस्सासमत्तलक्खिदं सरीरं उव्वहामि । [दीपालोकसूचितरूपः स एवेदानीमेषः, यस्य कृतेऽहं निःश्वासमात्ररक्षितं शरीरमुद्वहामि ।]

विदूषकः—भो चारुदत्त ! राअसालो सण्ठाणो सवट्टेण सीसेण अणुवन्दिअ विण्णवेदि-णाडअइत्थिआ वसन्तसेणिआ णाम गणिआदारिआ अम्हेहिं बलक्कारेण णीअमाणा महन्तेण सुवण्णालङ्कारेण

अविज्ञात इति—अविज्ञातप्रयुक्तेन–न विज्ञातम् इति अविज्ञातम् अविज्ञातेन= अज्ञानेन प्रयुक्तम्=दत्तम् तेन, मम वाससा=वस्त्रेण धर्षिता=संयोजिता पीडिता वा इति भावः । शरदभ्रेण = शरत्कालीनमेघेन इत्यर्थः । संवृत्ता=संछन्ना, आवृता वा चन्द्रलेखा इव शोभते = राजते ॥ २७ ॥

दीपालोकसूचितरूपः = दीपस्य आलोकः = प्रकाशः तेन सूचितं तादृशं रूपम्= आकृतिः यस्य सः, निःश्वासमात्ररक्षितम् = निःश्वासमात्रेण धृतम् इति भावः । उद्वहामि = धारयामि ।

(रदनिका और विदूषक समीप जाकर)

चेटी—भर्तृदारक, मैं यहाँ हूँ ।

नायक—इस समय यह (महिला) कौन है जिसे मैंने अपनी अज्ञानता के कारण वस्त्र दे दिया है । इसे ओढ़कर यह शरत्कालीन मेघ से आच्छन्न चन्द्रमा की रेखा की तरह शोभा पा रही है ॥ २७ ॥

गणिका—(स्वगत) दीप के प्रकाश से सूचित आकृति वाले यह चारुदत्त ही हैं, जिसके निमित्त केवल मैं श्वांसों में जीवित हूँ ।

विदूषक—भो चारुदत्त ! राजश्याल, संस्थानक (शकार) सवस्त्र सिर से वंदना करके आपसे निवेदन करते हैं कि नटी युवती वेश्यापुत्री वसन्तसेना को

विदूषकः—एहि गच्छामो ! [एहि गच्छावः ।]

(उभौ परिक्रामतः ।)

नायकः—भद्रे ! कृतं देवकार्यम् ।

गणिका—(आत्मगतम्) परिजणत्ति मं सद्दावेदि । भोदु, रक्खिदम्हि । [परिजन इति मां शब्दापयति । भवतु, रक्षितास्मि ।]

नायकः—मारुताभिलाषी प्रदोषः । तद् गृह्यतां प्रावारकम् ।

गणिका—(प्रावारकं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम्) अणुदासीणं जोव्वणं से पडवासगन्धो सूएदि । [अनुदासीनं यौवनमस्य पटवासगन्धः सूचयति ।]

नायकः—रदनिके ! प्रवेश्यतामभ्यन्तरचतुःशालम् ।

गणिका—(आत्मगतम्) अभाइणी अहं अब्भन्तरप्पवेसस्स । [अभागिन्यहमभ्यन्तरप्रवेशस्य ।]

नायकः—किमिदानीं न प्रविशसि ।

गणिका—(आत्मगतम्) इदाणिं अहं किं भणिस्सं । [इदानीमहं किं भणिष्यामि ।]

नायकः—रदनिके ! किं विलम्बसे ।

प्रावारकम् = उत्तरीयवस्त्रम् 'दुपट्टा' इति लोकभाषायाम् ।

विदूषक—आओ, चलें। (दोनों घूमते हैं।)

नायक—भद्रे ! क्या आपने देवकृत्य को पूरा कर लिया ?

गणिका—(स्वगत) मुझे परिचारिका समझकर बुला रहे हैं। जो कुछ हो, मेरी रक्षा हुई है।

नायक—संध्या समय ठंढी हवा चल रही है। अतः दुपट्टा ले लो !

गणिका—(सहर्ष दुपट्टा ग्रहण करके) इस वस्त्र का सुगन्ध सूचित करता है कि इसका यौवनकाल उदासीन नहीं है।

नायक—रदनिके, इसे (वस्त्र को) अन्तःपुर के चतुःशाला में रख दो।

गणिका—(स्वगत) मैं अन्तःपुर के प्रवेश के सम्बन्ध में अनधिकारिणी हूँ।

नायक—क्यों अब भी अन्दर नहीं जा रही हो ?

गणिका—(स्वगत) मैं इस समय क्या कहूँगी।

नायक—रदनिके, क्यों विलम्ब कर रही हो ?

नुबन्ध्य भणति-नाटकस्त्री वसन्तसेना नाम गणिकादारिका सुवर्णवर्णा द्वाभ्यामावाभ्यां बलात्कारेण नीयमाना महता सुवर्णालङ्कारेण तव गेहं प्रविष्टा । सा श्वो निर्यातयितव्या । मा तावत तव च मम च दारुणः क्षोभो भवतीति । बटुक ! मारिष ! इदं च भण-मा दास्याःपुत्र । पारावतगलप्रविष्टमिव मूलकन्दं शीर्षकपालं मडमडायिष्यामि । मा खलु कपाटसम्पुटप्रविष्टमिव पक्वकपित्थं शीर्षं ते चूर्णचूर्णं मडमडायिष्यामि इति ।]

विदूषकः—भो ! तह । (शकारं दीपेनोद्वेजयति ।) [भोः ! तथा ।]

शकारः—(सर्वतो विलोक्य) कहिं भावे । गदे भावे । अविहा भावे ! । [क्व भावः । गतो भावः । अविहा भाव ! ।]

(निष्क्रान्तः शकारः ।)

विदूषकः—किदं देवकय्यं ति तत्तहोदो णिवेदइस्सामो । भोदि ! अवणीअदु दे हिअअमण्णू । अअं पुत्तन्तो अब्भन्तरं ण पेसिदव्वो । [कृतं देवकार्यमिति तत्रभवतो निवेदयिष्यावः । भवति ! अपनीयतां ते हृदयमन्युः । अयं वृत्तान्तोऽभ्यन्तरं न प्रेषयितव्यः ।]

चेटी—अय्य ! रदणिआ खु अहं । [आर्य ! रदनिका खल्वहम् ।]

सुवर्णवर्णा—सुवर्णस्य वर्ण इव वर्णः कान्तिः आभा वा यस्याः सा ।

मैं कपोत के कण्ठ में पड़े हुए मूलकन्द की भांति तुम्हारे सिर तथा कपाल को नहीं फोड़ूंगा, अथवा दरवाजा के मध्य में गिरे हुए पक्के कैथ की तरह तुम्हारे सिर को चूर चूर करके नहीं खाऊंगा ।

विदूषक—भो ! ऐसा ही हो । (शकार को दीप दिखाकर व्याकुल करता है ।)

शकार—(चारों ओर देखकर) महाशय, आप कहाँ है, आप कहाँ चले गए, हाय महाशय !

(शकार निकल जाता है ।)

विदूषक—देव कार्य समाप्त हुआ । यह (संवाद हमलोग) सम्माननीय चारुदत्त से निवेदन करेंगे । माननीये, हृदयगत दुःख को दूर कीजिए । मैं भी इस वृत्तान्त को अन्तःपुर में नहीं कहूँगा ।

चेटी—आर्य, मैं रदनिका हूँ ।

निदाघसंशुष्क इव ह्रदो महान्
नृणां तु तृष्णामपनीय शुष्यति ॥ २६ ॥

महाब्राह्मण ! अयमर्थः सार्थवाहपुत्रस्य न कथयितव्यः ।

(निष्क्रान्तो विटः ।)

शकारः—मालिश ! वडुअ ! मालिश ! भणेहि तं दलिद्दशत्थवाहपुत्तं चालुदत्तवडुअं मम वअणेण—लाअशाले शण्ठाणे शवट्टेण शीशेण अणुवन्दिअ भणादि—णाडअइत्थिआ वशन्तशेणिआ णाम गणिआदारिआ शुवण्णवण्णा दुवेहि अम्मेहि बलक्कारेण णीअमाणा महन्तेण शुवण्णालङ्कारेण तव गेहं पविट्ठा । शा शुवे णिय्याअइदव्वा । मा दाव तव अ मम अ दालुणो खोहो होदि त्ति । वडुअ ! मालिश ! इदं च भणाहि-मा दाशीएपुत्त ! पारावदगलप्पविट्ठं विअ मूलकन्दं शीशकवालं मडमडाइश्शं । मा खु कवाडशम्पुडप्पुडप्पविट्ठं विअ पक्ककवित्थं शीशं दे चुण्णचुण्णं मडमडाइश्शं ति । [मारिष ! बटुक ! मारिष ! भण तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रं चारुदत्तबटुकं मम वचनेन—राजश्यालः संस्थानकः सपट्टेन शीर्षेणा-

---

चारुदत्तः निदाघे = ग्रीष्मर्तौ शुष्कः = संशुष्कः महान् ह्रद इव = जलाशयसदृशः नृणां = याचकवर्गाणाम् , (ह्रदपक्षे) पिपासूनां जनानां तृष्णां = धनाभिलाषां, जलपानाभिलाषाश्च अपनीय = दूरीकृत्य शुष्यति = धनाभावमाप्नोति ॥ २६ ॥

एवं संतुष्ट हुए)। ग्रीष्मकाल में सबकी प्यास बुझाने में ही स्वयं सूखे हुए एक महान सरोवर की भांति, वह सब (याचकों) की तृष्णा को शान्त करके निर्धन हो गया है ॥ २६ ॥

महाब्राह्मण, सार्थवाहपुत्र को यह कथा नहीं कहनी चाहिये। विट का निष्क्रमण ।)

शकार—मारिष ! बटुक ! मारिष ! दरिद्र सार्थवाहपुत्र चारुदत्त को मेरी ओर से कहना कि, राजश्याल संस्थानक पगड़ी बाँधे हुए सिर से प्रणाम करके कहता है कि—सुवर्ण की तरह कान्तिवाली, नटी वेश्यापुत्री वसन्तसेना को हम दोनों लाए थे, जो सहसा बहुमूल्य सुवर्णालङ्कार के साथ आपके घर में प्रवेश कर गई। कल प्रातः उसे घर से निकाल दें। जिससे मेरे और आपके बीच दारुणतर मनोमालिन्य न हो जाय। बटुक ! मारिष ! और यह भी कहो कि, हे दासीपुत्र,

विदूषकः—मा दाव । ण जुत्तमिदं । [मा तावत् । न युक्तमिदम् ।]

विटः—भो महाब्राह्मण ! अयमनुनयसर्वस्वमञ्जलिः ।

विदूषकः—भोदु, भोदु ! अणवरद्धो भवं । अणुणीदो अहं एव्व एत्थ अवरद्धो । [भवतु, भवतु । अनपराद्धो भवान् । अनुनीतोऽहमेवात्रापराद्धः ।]

शकारः—भावे ! दिढं खु भाआशि तं दलिद्दशत्थवाहपुत्तं चालुदत्तवडुअं । [भाव ! दृढं खलु बिभेषि तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रं चारुदत्तबटुकम् ।]

विटः—सत्यं भीतोऽस्मि ।

शकारः—किश्श भावे ! किश्श । [कस्मात् भाव ! कस्मात् ।]

विटः—तस्य गुणेभ्यः ! पश्यतु भवान्,

स मद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो
न तस्य कश्चिद् विभवैरमण्डितः ।

सा एवंभूतया त्वयेति शेषः ।

अनुनयस्य = आदरातिशयस्य सर्वस्वं = परमप्रधानम् अयम् अञ्जलिः प्रणामाञ्जलिरिति भावः ।

स इति—सः = चारुदत्तः मद्विधानाम् = मादृशानां याचकानां प्रणयैः = प्रार्थनादिभिः कृशीकृतः = दरिद्रीकृतः, क्षीणकोषतां नीत इति भावः । तस्य = आर्यचारुदत्तस्य विभवैः = धनैः कश्चित् सामान्योऽपि न अमण्डितः = न असत्कृतः अर्थात् धनवितरणेन सर्व एव सत्कृता इति भावः । तु = किन्तु साम्प्रतं स

विदूषक—ऐसा मत कहो । यह असङ्गत है ।

विट—भो महाब्राह्मण, यह मेरी अनुनयरूपी अञ्जलि है ।

विदूषक—अच्छा, अच्छा, आप अपराधी नहीं हैं । आपसे अकारण अनुनय कराने के कारण मैं ही अपराधी हूँ ।

शकार—भाव ! दरिद्र वणिक्पुत्र से निश्चय ही आप डर रहे हैं ।

विट—मैं सचमुच में (उससे) डरता हूँ ।

शकार—क्यों महाशय, क्यों (आप उससे डर रहे हैं ?)

विट—उसके गुणों से । आप देखें—

वह मुझ जैसे जनों की याचना के हेतु क्षीण काय हो गया है । उसके वैभव से कोई भी व्यक्ति असत्कृत नहीं हुआ (अर्थात् उसके ऐश्वर्य से सब ही सत्कृत

अकामा ह्रियतेऽस्माभिः काचित् स्वाधीनयौवना ।
सा भ्रष्टा शङ्कया तस्याः प्राप्तेयं शीलवञ्चना ॥ २५ ॥

शकारः—अविहा दलिद्दशत्थवाहपुत्तश्श चालुदत्तवडुअश्श चेडी खु इअं, ण होइ वशन्तशेणिआ । शाहु, वशन्तशेणिए ! शाहु ! अन्धआलं कलिअ अन्तला वञ्चिदे भावे, अहके दाव वञ्चिदे कूडकावडशीलए । शौवहा दुक्खडे कडे । [अविहा दरिद्रसार्थवाहपुत्रस्य चारुदत्तबटुकस्य चेटी खल्वियं, न भवति वसन्तसेना । साधु वसन्तसेने ! साधु । अन्धकारं कृत्वाऽन्तरा वञ्चितो भावः । अहं तावद् वञ्चितः कूटकपटशीलया । सर्वथा दुष्करं कृतम् ।]

धावकः पावकश्चैतान् षड्विप्रान्नाभिवादयेत्' इति स्मृत्युक्तदिशा गर्हितकर्मानुविधायित्वान्महाब्राह्मणत्वेन सम्बोधनं परोपजीवित्वादिति हरिदासभट्टाचार्याः । अपरं च 'शंखे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते' इत्युक्तेर्महच्छब्दप्रयोगाद् महाब्राह्मणपदस्य नीचार्थप्रत्यायकत्वम् इति सूचितं भवति । अन्यशङ्कया—अन्यस्य शङ्का = धारणा तया ।

अकामेति—अकामा = अस्मासु कामरहिता निरभिलषिता इति भावः, स्वाधीनयौवना स्वाधीनं यौवनं यस्याः सा, अर्थात् स्वेच्छानुचरितयौवनव्यवहारा न तु पत्यधीनेत्यभिप्रायः । काचित् = वसन्तसेना नाम्नी रमणी अस्माभिः ह्रियते= नीयते खलु । गाढान्धकारे सा भ्रष्टा = अदृश्या पलायिता च जाता, तस्या एव शङ्कया = भ्रान्त्या अर्थात् इयं सा एव इति भ्रमबुद्धयेत्यर्थः । इयं रदनिकाग्रहणजनिता शीलवञ्चना = शीलस्य स्वभावस्य वञ्चना = स्खलनं, सदाचारनष्टसम्भावना प्राप्ता (अस्माभिरिति शेषः) ॥ २५ ॥

कूटकपटशीलया—कूटं च = माया च कपटं च ते शीलम् = स्वभावः यस्याः

हम लोग ऐसी स्त्री का पीछा कर रहे थे जो हम से प्यार नहीं करती थी और जिसे अपनी जवानी का अभिमान था। पर वह तो हमारे हाथ से निकल गई उसके धोखे में इस बेचारी की बेइज्जती हो गई ॥ २५ ॥

शकार—हाय ! यह दरिद्र वणिक्पुत्र चारुदत्त की चेटी है, वसन्तसेना नहीं। साधु; वसन्तसेने ! साधु ! तुमने (माया) से अन्धकार करके विट को छुला है। कपटशीलवाली तुमने मुझे भी वंचित किया। अतः तुमने सर्वथा दुष्कर (अर्थात् प्रशंसनीय) कार्य किया है।

पदे पदे विक्खोहिअमाणजणिअतरङ्गतेल्लपुण्णभाअणं दीवं कहं वि रक्खिअ गण्हिअ आअदो म्हि । [राजमार्गसङ्कीर्णेन शीतसुकुमारेण वातेन पदे पदे विक्षोभ्यमाणजनिततरङ्गतैलपूर्णभाजनं दीपं कथमपि रक्षित्वा गृहीत्वा-गतोऽस्मि ।]

चेटी—(शकारं पादेन ताडयन्ती रुदित्वा) अय्य ! मेत्तेअ ! अयं परिभवो आदु अवलेवो । [आर्य ! मैत्रेय ! अयं परिभवोऽथवाऽवलेपः ।]

विदूषकः—मा दाव, मा दाव । (सखड्गं विटं शकारं च दृष्ट्वा शङ्कितस्तिष्ठति ।) [मा तावद् , मा तावत् ।]

विटः—अये आर्यचारुदत्तस्य वयस्यो मैत्रेयः खल्वयम् । नेयमपि वसन्तसेना । महाब्राह्मण ! अन्यशङ्कया खल्विदमस्माभिरनुष्ठितं, न दर्पात् । पश्यतु भवान् ,

---

शीतसुकुमारेण = शीतस्निग्धेन इति भावः । वातेन = वायुना विक्षोभ्यमाण-जनिततरङ्गतैलपूर्णभाजनम्—विक्षोभ्यमाणम् = आलोडितम् अत एव जनिततरङ्गम् तैलपूर्णं भाजनं = तैलाधारः यस्य एवंभूतं दीपं गृहीत्वा = आदाय इति भावः । अतएव एतादृशं दीपकं गृहीत्वा रक्षित्वा च आगमने मे विलम्बः सञ्जात इत्यभिप्रायः ।

अवलेपः = दर्पः ।

महाब्राह्मण ! ब्राह्मणाधम । 'असिजीवी मसीजीवी देवलो ग्रामयाचकः ।

सुकुमार वायु के द्वारा पग-पग पर हिलने से तैल पूर्ण-पात्र में तरङ्ग-लहरियाँ उठती थीं । ऐसे दीप को किसी तरह रखाकर तथा लेकर के यहाँ आया हूँ ।

चेटी—(शकार को पैर से मारती हुई रोकर) आर्य मैत्रेय ! यह मेरा अपमान है अथवा शकार जैसे लोगों का घमण्ड ।

विदूषक—ऐसा मत करो, ऐसा मत करो । (खड्गयुक्त विट तथा शकार को देखकर शंकित हो रुक जाता है ।)

विट—अरे ! यह तो आर्य चारुदत्त के मित्र मैत्रेय हैं यह भी वसन्तसेना नहीं है । हे महाब्राह्मण, हम लोगों ने अन्य स्त्री (वसन्तसेना) की शङ्का से ऐसा किया है, दर्प से नहीं । आप देखें—

कूज क्रन्द लप वार्तं महेश्वरं शङ्करमीश्वरं वा ॥ २३ ॥]

(चेटीं बलादाकर्षति ।)

चेटी—किं अय्यमिस्सेहि ववसिदं । [किमार्यमिश्रैर्व्यवसितम् ।]

शकारः—भावे ! जाणामि शलयोगेण ण होइ वशन्तशेणिआ ।

[भाव ! जानामि स्वरयोगेन न भवति वसन्तसेना ।]

विटः—न मोक्तव्या । वसन्तसेनैवैषा ।

एषा रङ्गप्रवेशेन कलानां चैव शिक्षया ।
स्वरान्तरेण दक्षा हि व्याहर्तुं तन्न मुच्यताम् ॥ २४ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः—(दीपं गृहीत्वा) राअमग्गसङ्किण्णेण सीअसुउमारेण वादेण

लप=उक्तदेवमुद्दिश्य विलापं कुरु, क्रन्द, कूज वा तथापि त्वां गृह्णामि इति भावः ॥

आर्यमिश्रैः = पूज्यवर्यैः, व्यवसितम् = प्रारब्धम् ।

शकार इति—एषा = वसन्तसेना रङ्गप्रवेशेन = नाट्यागारप्रवेशेन बहुविध-वाचिकाभिनयसम्पादनेन (हेतुना) इति यावत् , कलानां = विविधगानभङ्गीनां शिक्षया = अभ्यासेन चैव स्वरान्तरेण = भिन्नस्वरेण व्याहर्त्तुम् = आक्रन्दितु-मित्यर्थः । दक्षा = चतुरा तस्मात् (एषा) न मुच्यताम् त्वया इति शेषः ॥२४॥

पकड़ा है । (चेटी को लक्ष्य करके) तुम विलाप करो, चिल्लाओ या कातरभाव से शङ्कर, ईश्वर या महेश्वर को बुलाओ; तथापि मैं तुम्हारे केशों को पकड़े रहूँगा ॥

(चेटी को बलपूर्वक खींचता है ।)

चेटी—आर्य लोगों के द्वारा यह क्या किया जा रहा है ?

शकार—भाव ! स्वर के योग से (वाणी से) मैं समझ रहा हूँ कि यह वसन्त-सेना नहीं है ।

विट—छोड़ना नहीं । यह वसन्तसेना ही है । क्योंकि, यह रंगशाला में नाटकीय ढङ्ग से प्रवेश करने के कारण तथा नानाविध धोखा देने की कलाओं के अभ्यास के कारण विभिन्न स्वरोंके माध्यम से बोलने में प्रवीण है । अत इसे छोड़ना नहीं ॥ २४ ॥

(प्रवेश कर)

विदूषक—(दीपक लेकर) राजमार्ग की संकीर्णता के कारण, शीत एवं

केशेषु कुसुमन्यासैः सेवितव्येषु धर्षिता ॥ २२ ॥

शकारः—भावे ! किं गहीदा । [भाव ! किं गृहीता ।]

विटः—अथ किम् । एषा गन्धानुसारेण गृहीता ।

शकारः—दाशीए पुत्तीए शीशं दाव छिन्दिअ पच्चा मालइश्शं । [दास्याःपुत्र्याः शीर्षं तावच्छित्त्वा पश्चान्मारयिष्यामि ।]

विटः—गृह्यतां तावत् ।

शकारः—(चेटीं गृहीत्वा)

एशा हि वाशू शिलशि ग्गहीदा केशेशु बालेशु शिलोलुहेशु ।
कूजाहि कन्दाहि लवाहि वात्तं महेश्शलं शङ्कलमिश्शलं वा ॥२३॥

[एषा हि वासूः शिरसि गृहीता केशेषु बालेषु शिरोरुहेषु ।

णीति भावः अथवा कुलपुत्रम् अवमन्यते या सा इति यावत् । एषा = वसन्तसेनेति भावः, कुसुमन्यासैः—कुसुमानां = पुष्पाणां न्यासैः = विन्यासैः स्थापनैर्वा, सेवितव्येषु = भूषणोपेतेषु केशेषु धर्षिता = बलाद् गृहीता ॥ २२ ॥

शीर्षम् = 'शीर्षस्थकेशम्' इति लक्षणया अर्थो बोद्धव्य इति श्रीकुमुदरञ्जनः ।

एषा हीति—एषा वासूः—बाला शिरसि केशेषु = कचेषु, बालेषु, शिरोरुहेषु इत्यधिकं केशापरपर्यायत्वात् तथाहि—'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । एवमेवाग्रेऽपि शिवादिपदानामधिकपदत्वं ज्ञेयम् । गृहीता (असि) साम्प्रतम् शङ्करम् ईश्वरं = विष्णुं महेश्वरं वा आर्तम् = कातरभावेन

पकड़ लिया है, (क्योंकि) यह तरुणावस्था के अभिमान से हमारे जैसे कुलपुत्रों को अपमानित कर रही है ॥ २२ ॥

शकार—भाव, क्या वह पकड़ ली गई ?

विट—और क्या ? यह केशों में लगाए हुए गन्धयुक्त प्रसाधन द्रव्यों के प्रभाव से पकड़ी गई है ।

शकार—सर्वप्रथम इस दासीपुत्री (दोगली) का शिर काटूँगा तदनन्तर मारूंगा ।

विट—तब तक पकड़े ।

शकार—मैंने इस बाला को सिर से, केशों से तथा सिर के बालों द्वारा

विटः—(विलोक्यात्मगतम्) भवनान्निर्गत्य काचिदियमागच्छति। भवतु, अनया वराकं वञ्चयामि। (प्रकाशम्) सुरभिस्नानधूपानुविद्ध इव गन्धः।

शकारः—आम भावे! शुणामि गन्धं शवणेहि। अन्धआलपूलिदेहिं णाशापुडेहि शुट्ठु ण पेक्खामि। [आम भाव! शृणोमि गन्धं श्रवणाभ्याम्। अन्धकारपूरिताभ्यां नासापुटाभ्यां सुष्ठु न पश्यामि।]

विटः—तिष्ठ तिष्ठ। क्व यास्यसि। (चेटीं गृह्णाति।)

(चेटी सभयं भूमौ पतिता।)

शकारः—गण्ह भावे! गण्ह। [गृहाण भाव! गृहाण।]

विटः—

एषा हि वयसो दर्पात् कुलपुत्रावमानिनी।

वराकम् = हतभाग्यम (शकारम् इति शेषः)। सुरभिस्नानधूपानुविद्धः—स्नानस्य धूपः = गात्रानुलेपनद्रव्यविशेषः, इति स्नानधूपः, सुरभिः स्नानधूपः तेन अनुविद्ध इव गन्ध इति भावः।

अन्धकारपूरिताभ्याम्—अन्धकारेण पूरिते ताभ्याम् (नासापुटाभ्याम् इति भावः)।

एषा इति—वयसः = यौवनस्य, दर्पात् = अभिमानात् (हेतोः) कुलपुत्रावमानिनी—कुलपुत्राणाम् = अस्मद्विधानां कुलपुत्राणाम् अवमानिनी = अवमानकारि-

---

विट—(देखकर अपने आप) भवन से निकलकर यह कोई आ रही है। अच्छा, मैं इसी के द्वारा (शकार को) छलूंगा। (प्रकाश रूप से) सुगन्धित स्नान द्रव्य से व्याप्त यह गन्ध है।

शकार—हाँ, (बिल्कुल ठीक) भाव! मैं कानों के द्वारा गन्ध सुनता हूँ एवं अन्धकार से परिपूर्ण नासिका के द्वारा कुछ भी नहीं देख रहा हूँ।

विट—ठहरो, ठहरो। कहाँ जाओगी? (चेटी को पकड़ता है।)

(चेटी भय के कारण भूमि पर गिर पड़ती है।)

शकार—भाव, पकड़ो, पकड़ो।

विट—मैंने पुष्प के विन्यास से भूषण योग्य केशों के द्वारा (इसे) बलात्

विदूषकः—अवावुदपक्खदुवारपिण्डीकिदप्पविट्ठेण राअमग्गसङ्कि-ण्णेण वादेण सहसा णिग्गच्छन्तस्स मम हत्थे णिव्वावुदो दीवो। [अपावृतपक्षद्वारपिण्डीकृतप्रविष्टेन राजमार्गसङ्कीर्णेन वातेन सहसा निर्गच्छतो मम हस्ते निर्वापितो दीपः ।]

नायकः—मूर्ख ! धिक् त्वाम् ।

विदूषकः—अप्पं खु मे अवरद्धं। रदणिए ! गच्छ, चउप्पहे मं पडि-वालेहि। जावं अहं वि अब्भन्तरचउस्सालादो दीवं गह्णिअ आअ-च्छामि। (निष्क्रान्तः ।) [अल्पं खलु मेऽवराद्धम् । रदनिके ! गच्छ, चतुष्पथे मां प्रतिपालय । यावदहमप्यभ्यन्तरचतुश्शालाद् दीपं गृहीत्वाऽऽगच्छामि ।]

चेटी—अय्य ! तह । (परिक्रामति ।) [आर्य ! तथा ।]

गणिका—दिट्ठिआ मम पवेसणिमित्तं अवावुदं पक्खदुवालं। अलं चारित्तभएण। जाव पविसामि। (अभ्यन्तरं प्रविश्य तिष्ठति ।) [दिष्ट्या मम प्रवेशनिमित्तमपावृतं पक्षद्वारम् । अलं चारित्रभयेन । यावत् प्रविशामि ।]

अभ्यन्तरचतुःशालात्—चतसृणां शालानाम् समाहारः इति चतुःशालम्, अभ्यन्तरस्य, अभ्यन्तरस्थं वा चतुःशालम् तस्मात् तथा ।

प्रवेशनिमित्तम् = प्रवेशस्य निमित्तम् अथवा प्रवेशः निमित्तं कारणम् यस्मिन् तत्तथा, अपावृतम् = उद्घाटितम् ।

विदूषक—ज्योंही मैं शीघ्रता से दीपक लिए हुए बाहर हो रहा था, उसी समय सङ्कीर्ण राजमार्ग से आचानक आया हुआ वायु खुले हुए पार्श्व द्वार में एकत्रित हो गया और उसने दीप को बुझा दिया।

नायक—मूर्ख ! तुम्हें धिक्कार है ।

विदूषक—सचमुच में, मेरा बहुत थोड़ा अपराध है। रदनिके ! चलो, चौराहे पर मेरी प्रतीक्षा करना। तब तक मैं भी दीप लेकर आता हूँ। (निकल जाता है।)

चेटी (रदनिका)—आर्य, ऐसा ही हो। (घूमती है।)

गणिका—सौभाग्य से मेरे प्रवेश के निमित्त चारुदत्त के घर का पार्श्वद्वार खोल दिया गया। चरित्र का भय करना अनुपयुक्त है। (अर्थात् ऐसी परिस्थिति में चरित्र का भय करने से कार्य नहीं चलेगा।) तब तक प्रवेश करती हूँ। (भीतर प्रवेश कर बैठ जाती है।)

नायकः—मूर्ख ! यथाविभवेनार्च्यताम् । भक्त्या तुष्यन्ति दैवतानि । तद् गम्यताम् ।

विदूषकः—एआई अहं कहं गमिस्सं । [एकाक्यहं कथं गमिष्यामि ।]

नायकः—रदनिके ! अनुगच्छात्रभवन्तम् ।

रदनिका—जं भट्टा आणवेदि । [यद् भर्ताज्ञापयति ।]

विदूषकः—भोदि ! दीवं अहं णइस्सं । [भवति ! दीपमहं नेष्यामि ।]

नायकः—यथा भवान् मन्यते तथास्तु ।

विदूषकः—(दीपं गृहीत्वा) भो रदणिए ! अवावुद पक्खदुवालं । [भो रदनिके ! अपावृणु पक्षद्वारम्]

रदनिका—तह । (नाट्येन द्वारमपावृणोति) [तथा ।]

(गणिका वस्त्रान्तेन दीपं निर्वापयति ।)

विदूषकः—अविहा ! अविहा ! । [अविहा ! अविहा ! ।]

नायकः—वयस्य ! किमेतत् ।

नायक इति—यथाविभवम् = विभवमनतिक्रम्य यथा स्यात्तथेति भावः । 'अविहा' ! इति खेदे अव्ययम् ।

नायक—मूर्ख ! अपनी आर्थिक स्थिति के अनुरूप पूजा करो। भक्ति से ही देवता सन्तुष्ट होते हैं । अतः जाओ ।

विदूषक—मैं अकेला कैसे जाऊँगा ?

नायक—रदनिके ! इनके साथ जाओ ।

रदनिका—जो महाराज की आज्ञा ।

विदूषक—माननीये, मैं दीप लूँगा ।

नायक—जो आपकी इच्छा हो वही कीजिए ।

विदूषक—(दीप हाथ में लेकर) अयि रदनिके ! पार्श्वद्वार खोलो ।

रदनिका—अच्छी बात है । (अभिनय द्वारा पार्श्वद्वार (दरवाजा) को खोलती है ।)

(इसी बीच में द्वार के खुलते ही वहीं बैठी हुई गणिका वसन्तसेना वस्त्राञ्चल के द्वारा दीप को बुझा देती है ।)

विदूषक—हाय ! हाय !

नायक—मित्र ! क्या हुआ ?

गणिका—अम्महे भित्तिपरिणामसूइदं पक्खदुवालं । असम्भोअमलिणदाए इह अहिअं अन्धआरो । ता इह एव्व चिट्ठिस्सं । (स्थिता ।) [अहो भित्तिपरिणामसूचितं पक्षद्वारम् । असम्भोगमलिनतयेहाधिकमन्धकारः । तद् इहैव स्थास्यामि ।]

नायकः—मैत्रेय ! गच्छ, चतुष्पथे बलिमुपहर मातृभ्यः ।

विदूषकः—ण मे सद्धा, अण्णो गच्छदु । [न मे श्रद्धा, अन्यो गच्छतु ।]

नायकः—किमर्थम् ।

विदूषकः—मम बुद्धी आदंसमण्डलगआ विअ छाआ वामेसु दक्खिणा दक्खिणेसु वामा होइ । [मम बुद्धिरादर्शमण्डलगतेव च्छाया वामेषु दक्षिणा दक्षिणेषु वामा भवति ।]

सेनां द्रष्टुं (दृष्टिः) व्यापारिताऽपि अन्धकारेण (हेतुना) निमीलिता = पुनः मुद्रिता इव (भवति) ॥ २१ ॥

भित्तिपरिणामसूचितम्—भित्तेः परिणामः = परिवर्तनम् तेन सूचितम् = बोधितं, चिह्नितम् वा पक्षद्वारम् = पार्श्वद्वारम् (मुख्य द्वार के बगल का द्वार), असम्भोगमलिनतया—असम्भोगेन = भित्त्यादेः असंस्कारेण मलिनतया इति भावः ।

आदर्शमण्डलगता—आदर्शस्य = दर्पणस्य मण्डलम् तम् गता छाया इव इत्यर्थः ।

गणिका—हाय ! (चारुदत्त के घर का) पक्षद्वार देख रही हूँ–भित्ति (दिवाल) में भी विशेष परिवर्तन आ गया है, एवं इसका दिवाल असंस्कार (सफेदी आदि के अभाव) के कारण मलिन हो गया है, जिससे यहाँ अन्धकार का विशेष साम्राज्य परिलक्षित हो रहा है । अतएव मैं यहीं ठहरूँगी । (ठहर गई ।)

नायक—मैत्रेय, आओ, चतुष्पथ (चौराहे) पर मातेश्वरी आदि शक्तियों को बलि चढ़ा आओ ।

विदूषक—इन सब में मेरी श्रद्धा नहीं है । अतः किसी दूसरे को जाने दीजिये।

नायक—क्यों ?

विदूषक—मेरी बुद्धि दर्पण में पड़ी हुई छाया की भांति अनुकूल विषय में प्रतिकूल एवं प्रतिकूल विषय में अनुकूल हो रही है ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ १९ ॥

अपि च,

सुलभशरणमाश्रयो भयानां वनगहनं तिमिरं च तुल्यमेव ।
उभयमपि हि रक्षतेऽन्धकारो जनयति यश्च भयानि यश्च भीतः ॥२०॥

तथाहि—

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशसञ्छन्ना ।
उन्मीलितापि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ २१ ॥

आकाशः अञ्जनम् = कज्जलं वर्षतीव = पातयतीव असत्पुरुषसेवा इव मम दृष्टिः निष्फलतां गता अर्थात् येन प्रकारेण हीनजनसेवा फलवती न भवेत्, तथैव मम दृष्टिः किञ्चिदपि द्रष्टुं न समर्था, अत एव निष्फला जाता इत्याशयः ॥ १९ ॥

दृष्टिव्याघातकस्य अन्धकारस्योपयोगित्वमपि प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—अपि चेति । **सुलभेत्यादि**—सुलभशरणम्—सुलभं शरणं यत्र इत्यर्थः । तिमिरं = तमः वनगहनम् च = सघनवनश्च तुल्यमेव भयानां = भयार्तानाम् आश्रयः । यश्च भयं जनयति यथा तस्करादयस्तथा यश्च भीतः इति उभयमपि अन्धकारः रक्षति= प्राणरक्षां करोति ॥ २० ॥

आलोकेत्यादि—आलोकविशाला—आलोके=दर्शनविषये विशाला = पटुः, अर्थात् तीव्रदर्शनशक्तियुक्तेति भावः । मे = मम दृष्टिः सहसा तिमिरप्रवेश-सञ्छन्ना—तिमिरस्य=अन्धकारस्य प्रवेशेन=आविर्भावेन, आगमनेन वा सञ्छन्ना= सन्निरुद्धा सती अर्थात् दर्शनशक्तिरहिता वा अतएव उन्मीलिताऽपि = वसन्त-

---

विलेपन कर रहा हो, आकाश मानों काले अञ्जन की वर्षा कर रहा हो, अत एव असत पुरुष की सेवा की भांति मेरी दृष्टि निष्फल हो गई है ॥ १९ ॥

और भी—

गहन जंगल तथा घन अन्धकार दोनों समानरूप से भयभीत जन के लिये और जो भय उत्पन्न करता है उसके सुलभ शरण एवं आश्रय हैं ॥ २० ॥

और भी—

(वस्तु के) दर्शन के विषय में (देखने में) पटु मेरी दृष्टि सहसा अन्धकार के आविर्भाव से आच्छन्न हो जाती है। यद्यपि मेरी दृष्टि खुली हुई है तथापि अन्धकार के द्वारा मानों मूंद सी गई है ॥ २१ ॥

विटः—कथं नष्टा । अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः—भावे ! ण दिश्शदि । [भाव ! न दृश्यते ।]

विटः—हन्त वञ्चिताः स्मः । वसन्तसेने ! उपलब्धेदानीमसि ।

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामनीव जलदोदरसन्निरुद्धा ।
त्वां सूचयिष्यति हि वायुवशोपनीतो
गन्धश्च शब्दमुखराणि च भूषणानि ॥ १८ ॥

(गणिका मालामपनीय भूषणानि चोत्सारयति ।)

विटः—अहो बलवांश्चायमन्धकारः । सम्प्रति हि,

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

गाढान्धकारतिरोहितां वसन्तसेनामुद्दिश्य अदर्शनेऽपि तस्या मालागन्धाद्यनुमेयतां प्रस्तौति—**काममिति** । त्वम् जलदोदरसन्निरुद्धा—जलदस्य = मेघस्य उदरम् = अभ्यन्तरम् तत्र सन्निरुद्धा—तिरोहिता सौदामनीव = विद्युदिव प्रदोषतिमिरेण—प्रदोषस्य = सन्ध्याकालस्य तिमिरेण = अन्धकारेण हेतुना कामं = निश्चितम् , पर्याप्तं यथा स्यात्तथा न दृश्यसे (अस्माभिरिति शेषः) । (परन्तु) वायुवशोपनीतः—वायोः वशेन उपनीतः गन्धः = तव मालासुरभिः शब्दमुखराणि शब्देन मुखराणि = वाचालानि भूषणानि च त्वाम् सूचयिष्यति हि ॥ १८ ॥

उत्सारयति = अङ्गात् अवतारयति इत्यर्थः । बलवान् = गाढ इत्यर्थः ।

गाढान्धकारविनष्टदृष्टिर्विटः किमपि द्रष्टुमसमर्थः स्वकीयां दशां वर्णयन् आह—**लिम्पतीति**—तमः अन्धकारः अङ्गानि = शरीराणि लिम्पतीव = म्रक्षतीव नभः=

विट—कैसे और कहाँ चली गई; यहीं खोजो, यहीं खोजो ।

शकार—भाव, नहीं दिखाई पड़ रही है ।

विट—हाय, हम छले गये । वसन्तसेने ! तुम इस समय मिल जाओगी ।

यद्यपि तुम मेघ के भीतर छिपी हुई सौदामनी (विद्युत्) की भांति सन्ध्याकालीन अन्धकार के कारण नहीं दिखाई पड़ती हो, तथापि हवा के संसर्ग से लाया हुआ (तुम्हारी माला का) गन्ध एवं अलङ्कार के शब्द तुम्हें प्रकाशित कर देंगे ॥ १८ ॥

(वसन्तसेना (उपलब्धि के साधन) माला को दूर फेंककर अलङ्कार को भी (शरीर) से उतारती है ।)

विट—अहो ! यह गाढ अन्धकार है । इस समय अन्धकार मानों अङ्गों का

शकारः—भावे ! एशा अन्धआलपूलिदगम्भीला लच्छा दीशइ। मा खु णाए एत्थ भंशइदव्वा। आ कामदेवाणुआणप्पहुदि णअण-मत्तशत्थुलं दलिद्दशत्थवाहपुत्तं चालुदत्तवडुअं कामेदि एशा। इदं तश्श गेहश्श पक्खदुवालं। [भाव ! एषान्धकारपूरितगम्भीरा रथ्या दृश्यते। मा खलु ज्ञाता अत्र भ्रंशयितव्या। आ कामदेवानुयानात् प्रभृति नयनमात्रसंस्थुलं दरिद्रसार्थवाहपुत्रं चारुदत्तबटुकं कामयत एषा। इदं तस्य गृहस्य पक्षद्वारम्।]

गणिका—(सहर्षमात्मगतम्) एवं तस्स गेहं। दिट्ठिआ दाणिं अमित्तजणणिरोहेण पिअजणसमीवं उवणीदम्हि। भोदु, एवं दाव करिस्सं। (अपसरति।) [एतत् तस्य गेहम्। दिष्ट्येदानीममित्रजननिरोधेन प्रियजन-समीपमुपनीतास्मि। भवतु, एवं तावत् करिष्यामि।]

शकारः—(विलोक्य) भावे ! णट्ठा णाए णट्ठा। [भाव ! नष्टा ज्ञाता नष्टा।]

स्वकीयकुलपरम्परया इत्याशयः।

अन्धकारपूरितगम्भीरा—अन्धकारेण पूरिता = परिपूर्णा इति, अन्धकार-पूरिता चासौ गम्भीरा च इति तथोक्ता। कामदेवानुयानात्—कामदेवस्य अनुया-नम् = उत्सवे अनुगमनमिति भावः, तस्मात् प्रभृति = आरभ्य इत्यर्थः, नयनमात्र-संस्थुलम्—नयनमात्रम् संस्थुलः = रम्यः तम् (चारुदत्तबटुकमिति शेषः)।

दिष्ट्या = सौभाग्येन, अमित्रजननिरोधेन = शत्रुजनप्रेरणया प्रियजनसमीपम् = आर्यचारुदत्तसमीपम् इत्यर्थः।

शकार—भाव ! यह गली अन्धकार से परिपूर्ण एवं गम्भीर दिखाई पड़ रही है। ऐसे स्थान पर यह कहीं गायब न हो जाय। यह कामदेव के उत्सव में गई हुई थी और उसी दिन से केवल (सौंदर्य के कारण) आँखों को सुख देनेवाले, वणिक्पुत्र चारुदत्त के प्रति आकृष्ट हो गई। यह उसके (चारुदत्त के) घर का पक्षद्वार है।

गणिका—(अपने मन में हर्षित होती है) यह उसी का (चारुदत्त का) घर है। सौभाग्यवश दुर्जनों के निरोध से प्रियजन के समीप लाई गई हूँ। (वसन्त-सेना का अपसरण)

शकार—(देखकर) भाव ! ज्ञाता, जो अभी दिखाई पड़ रही थी (दृष्टि से) ओझल हो गई।

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं
सममुपचर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियं च ॥ १७ ॥

गणिका—एसो मे अभिणिवेसो अभिजणेण तुलीअदि । [एष मेऽभिनिवेशोऽभिजनेन तोल्यते ।]

किम् = कथं अभिहितम् = कथितम् त्वयेति शेषः । अयमत्राशयः—यदि त्वं पति॰परायणा आर्यमहिलाऽसि तर्हि गणिकाभवने कथं निवससि । शकारकृतप्रस्तावं 'शान्त' इत्यनेन वसन्तसेनया निन्दितमाकर्ण्य तदुक्तेरनौचित्यं निम्नश्लोकेन प्रस्तौति—

तरुणजनेति—वेशवासः—वेशे = वेश्यालये वासः = स्थितिः 'वेशो वेश्या॰जनाश्रयः' इत्यमरः, तरुणजनसहायः—तरुणजनः = युवजनः सहायः = आश्रयो यस्य तादृशः (त्वया) चिन्त्यताम् = स्मर्यताम् । त्वं मार्गजाता = पथि समुत्पन्ना सकलजनसंसर्गयोग्येति भावः, लता इव = वल्लीव गणिका = वेश्या । अर्थात सामान्यजनोपभोग्या इति = एवंरूपा विगणय = जानीहि आत्मानमिति शेषः । हि= यतः पण्यभूतम् = विक्रेयवस्तुस्वरूपमत एव धनहार्यम्—धनेन हार्यम् अर्थात् अर्घविनिमये क्रय्यं शरीरं वहसि = धारयसि । (अत एव) हे भद्रे ! सुप्रियम् = स्वाभीष्टम् अप्रियम् च = अनभिमतश्च (सर्वम् जनमिति भावः) समम् समानभावेन उपचर = भजस्व इत्यर्थः । 'निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि । वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥' इति वेश्यालक्षणात् अत्र वयमप्रिया अपि त्वया सेव्या इति आशयः ॥ १७ ॥

अभिनिवेशः = चारुदत्तं—प्रति प्रेमसङ्कल्प इति भावः, अभिजनेन =

वेश्यालय, तरुणजन के सहायक हैं ऐसा तुम्हें सोचना चाहिये । तुम एक वेश्या हो और मार्ग में पड़ी हुई लता की भांति सर्वसाधारण के उपभोग की वस्तु हो । तुम पण्यभूत एवं धन के द्वारा एकमात्र खरीदने योग्य शरीर को धारण करती हो । अतएव हे भद्रे ! प्रिय (रसिक) और अप्रिय (अरसिक) दोनों को समान भाव से स्वीकार करो ॥ १७ ॥

गणिका—मेरा यह सङ्कल्प (अर्थात् चारुदत्त के प्रति प्रेम॰संकल्प) मातृ॰पितृ कुल के अनुरूप है ।

विटः—(आत्मगतम्) आक्रुष्टमात्मानं न जानाति मूर्खः । ध्वंस इत्युक्ते श्रान्त इत्यवगच्छति । अपि च,

अभिनयति वचांसि सर्वगात्रैः
किमपि किमप्यनवेक्षितार्थमाह ।
अनुचितगतिरप्रगल्भवाक्यः
पुरुषमयस्य पशोर्नवावतारः ॥ १६ ॥

(प्रकाशम्) वसन्तसेने ! किमिदं मत्सन्निधौ वेशवासविरुद्धमभिहितम् । पश्य,

---

आक्रुष्टम् = निन्दितम् इत्यर्थः ।

अभिनयतीति—(एषः) सर्वगात्रैः वचांसि अभिनयति = शरीरावयवभङ्गिभिः मनोभावं प्रकटयतीति भावः, किमपि किमपि अनवेक्षितार्थम्—न अवेक्षितः इति अनवेक्षितः = अनालोचितः अर्थः = प्रयोजनं यस्मिन् तत्तथा, आह = कथयति । पुरुषमयस्य = पुरुषरूपस्य पशोः = जीवस्य (एषः) अनुचितगतिः—अनुचिता गतिः अस्य तथा अर्थात् निन्दितव्यवहार इत्यर्थः, अप्रगल्भवाक्यः—अप्रगल्भं = प्रतिभाशून्यम् वाक्यं यस्य सः, नवावतारः = नवीनोत्पत्तिः इत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेशवासविरुद्धम्—वेशे = गणिकाभवने वासः = स्थितिस्तस्य वेश्याभावस्येतिभावः, विरुद्धम् = अनुचितम् , विपरीतम् 'शान्त' इत्युक्तवचनं

विट—(स्वगत) यह मूर्ख (शकार) अपने को निन्दित नहीं समझता । (वसन्तसेना के द्वारा) 'ध्वंस' (= विनाश एवं घृणासूचक) कहे जाने पर भी 'श्रान्त' (= थका हुआ) ऐसा समझ रहा है ।

और भी—

यह सम्पूर्ण अङ्गों (की भाव-भङ्गिमा) के द्वारा मनोगत भाव को प्रकट कर रहा है, तथा कुछ-कुछ अस्पष्ट अभिप्राय को कह रहा है । यह पुरुष रूपी पशु (जीव) का एक नया अवतार है, जिसका व्यवहार निन्दित एवं वाक्य प्रतिभाशून्य है ॥ १६ ॥

(प्रकाश रूप से) वसन्तसेने ! तुमने क्यों मेरे सामने वेश्याओं के विरुद्ध वाक्य कहा ? देखो—

गणिका—अय्य ! इमादो जणादो किं इच्छीअदि सरीरं वा आदु अलङ्कारो वा । [आर्य ! अस्माज्जनात किमिष्यते शरीरं वाथवालङ्कारो वा ।]

विटः—न पुष्पमोक्षणमर्हति लता । कृतमलङ्कारेण ।

गणिका—अहं खु दाणिं अत्ताणं ण सन्दावेअं । [अहं खल्विदानी-मात्मानं न सन्तापयेयम् ।]

शकारः—वशन्तशेणिए ! अहं भट्टिपुत्ते कामइदव्वे । [वसन्तसेने अहं भर्तृपुत्रः कामयितव्यः ।]

गणिका—सन्तो सि । [शान्तोऽसि ।]

शकारः—शुणाहि भावे ! शुणाहि । एशा वशन्तशेणिआ मं शन्तो शि त्ति भणादि । [शृणु भाव ! शृणु । एषा वसन्तसेना मां श्रान्तोऽसीति भणति ।]

पुष्पमोक्षणम्—पुष्पाणां = कुसुमानां मोक्षणम् = त्रोटनं नार्हति, लता = वल्ली अतः कृतम् = अलम्, व्यर्थम् इत्यर्थः, अयमत्राशयः—यथा कुसुम-समृद्धा लता पुष्पापहरणेन अशोभना सम्पद्यते तथैव तव शरीरात् अलङ्कार-विमोचनेन रमणीयताहानिर्भविष्यति । अनेन विशेषणेन वसन्तसेनायाः सयत्न-वर्धितलावण्यमङ्गविलासपाटवञ्च सूचितं भवति ।

गणिका—आर्य, मुझ जैसे जन से क्या शरीर चाहते हैं अथवा अलङ्कार ?

विट—लता, पुष्प एवं पत्तों का मोक्षण (मुक्ति) नहीं चाहती (अर्थात् जैसे लता, पुष्प एवं पत्तों से अलग होना नहीं पसन्द करती वैसे ही तुम भी लता की भाँति अलङ्कार से पृथक् नहीं हो सकती)। अतएव अलङ्कार की आवश्यकता नहीं है ।

गणिका—मैं अपने आपको (आपकी बातों का उल्लङ्घन करके) दुःखी करना नहीं चाहती ।

शकार—वसन्तसेने ! मैं स्वामी का पुत्र, कामासक्त हूँ। अतः तुम मेरी कामना करो ।

गणिका—शान्त हो ओ ।

शकार—सुनो जी, सुनो। यह वसन्तसेना मुझे 'थक गये हो' ऐसा कहती है।

[वसन्तसेने ! सुष्ठु भावो भणति । बहु मान्यते खलु तावद् बलवज्जन-दुर्लभोऽनुनयः । पश्य वासु !

असिः खलु तीक्ष्णः शिखिग्रीवामेचकः क्षिपामि शीर्षं तव मारयेऽथवा ।
अलं त्वस्मादृशकान् रोषयित्वा मृतः खलु यो भवति न नाम जीवति ॥१५॥]

गणिका—अय्य ! कुलउत्तजणस्स सीलपरितोसोवजीविणी गणिआ खु अहं। [आर्य ! कुलपुत्रजनस्य शीलपरितोषोपजीविनी गणिका खल्वहम् ।]

विटः—अतः खलु प्रार्थ्यसे ।

बलवज्जनदुर्लभोऽनुनयः—बलवज्जनात् दुर्लभः यदा कदा लभ्यः अनुनयः अपि लोकैः बहु मान्यते = शिरो धार्यते, परिपाल्यते इत्यर्थः। तस्मात अस्माकम् प्रार्थनां स्वीकुरु इति फलितार्थः। हे वासु ! = हे बाले ! 'बाला स्याद्वासूः'इत्यमरः। अत्र वासू शब्दः कोमलामन्त्रणे प्रयुक्तः। तस्यैव वासू शब्दस्य सम्बुद्धौ 'वासु' इति रूपम् भवति । पश्य = विचारय इति भावः ।

असिरिति—शिखिग्रीवामेचकः—शिखिनः = मयूरस्य ग्रीवा तद्वत मेचकः= श्यामः तीक्ष्णः = निशितः असिः = कृपाणः मे = मम (हस्ते अस्ति इति शेषः, अनेन) तव शीर्षम् = मस्तकं क्षिपामि भूमौ पातयामीति भावः, अथवा त्वाम् मारये=प्राणविनाशं करोमि । अस्मादृशकान = मद्विधान् जनान् रोषयित्वा अलम् = व्यर्थं न किमपि फलं सेत्स्यतीति भावः। कुत इत्याह—मृत इति । यो जनो मृतः भवति स जनः खलु = निश्चयेन न जीवति नाम = न प्राणान् धारयति । अतः अस्मद्धस्तगतत्वेन तव मरणस्य अनिवार्यतया पलायनं निरर्थक-मिति भावः ॥ १५ ॥

शीलपरितोषोपजीविनी—शीलेन परितोषः इति शीलपरितोषः तेन जीवतीति शीलपरितोषजीविनी गणिका = वेश्या ।

मयूर के कंठ के समान श्याम मेरा तीक्ष्ण (तेज) तलवार है । (इसलिये) तुम्हारे सिर को काट डालूंगा अथवा तुम्हें मार दूँगा । मेरे जैसे जन को क्रोधित करना उचित नहीं है । और जो मर जाता है वह जीवित भी नहीं होता ॥ १५ ॥

गणिका—आर्य, मैं कुलपुत्रजन के शीलरूपी परितोष से जीवित रहनेवाली वेश्या हूँ ।

विट—इसीलिए तो मैं तुम्हारी प्रार्थना करता हूँ ।

जनयति खलु रोषं प्रश्रयो भिद्यमानः
किमिव च रुषितानां दुष्करं मद्विधानाम् ।
अनुनयति समर्थः खड्गदीर्घः करोऽयं
युवतिवधघृणाया मां शरीरं च रक्ष ॥ १४ ॥

गणिका—(आत्मगतम्) अणुणओ वि खु से भाएदि । [अनुनयोऽपि खल्वस्य भाययति ।]

शकारः—वशन्तशेणिए । शुट्ठु भावे भणादि । बहुण्णिअदि खु दाव बलिअजणदुल्लहे अणुणए ! पेक्ख वाशु !

अशि क्खु तिक्खे शिहिगीवमेअए
खिवेमि शीशं तव मालए हवा ।
अलं तु अम्हालिशकाणि लोशिअ
मडे खु जो होइ ण णाम जीवइ ॥ १५ ॥

जनयतीति—प्रश्रयः = विनयः भिद्यमानः = प्रत्याख्यायमानः सन् रोषम् = क्रोधम् जनयति खलु = निश्चयेन, मद्विधानां रुषितानाम् किमिव च दुष्करम् अर्थात् न किमपि अकरणीयम् स्यादिति भावः । अयम् समर्थः = वधादिक्रूर-कर्मशक्तः खड्गदीर्घः—खड्गेन दीर्घः करः = हस्तः त्वाम् अनुनयति = प्रार्थयति अतः (अनुनयपरिपालनं कृत्वा) मां शरीरं च युवतिवधघृणायाः = युवत्याः वधः तत्र घृणा तस्याः रक्ष = परिपालय अर्थात् येन विधिना युवतिर्वधः न भवेत् तथा कुरु इति भावः ॥ १४ ॥

भाययति = भयमुत्पादयति इत्यर्थः ।

भंग होता हुआ अनुनय निश्चय ही क्रोध को उत्पन्न कर देता है। मेरे जैसे क्रोधित जन के लिये कुछ भी दुष्कर नहीं है। (वधकर्म में) समर्थ, लम्बी तलवार को धारण किए हुए यह हाथ (आप से) निवेदन करता है कि (अनुनय को स्वीकार करके) मुझे और मेरे शरीर को युवति-वध की घृणा से बचाओ ॥१४॥

गणिका—(स्वगत) इसका अनुनय भी मुझे भय उत्पन्न करता है ।

शकार—वसन्तसेने ! माननीय विट उचित कहते हैं। बलवान् जन से जो अनुनय मिलता है वह दुर्लभ होने के कारण बहुत कीमत रखता है । देखो, वासु !

बहुलतिमिरकालास्तीर्णपूर्वा विघट्टाः ।
युवतिजनसमक्षं काममेतन्न वाच्यं
विपणिषु हतशेषा रक्षिणः साक्षिणो मे ॥ १३ ॥

गणिका—(आत्मगतम्) हं इदाणिं संसइदा संवुत्ता, जो अप्पगुणाणि सअं एव्व मन्तेदि। कहं एदे अकय्यं ण करिस्सन्ति। [अहम् इदानीं संशयिता संवृता, य आत्मगुणान् स्वयमेव मन्त्रयते। कथमेतेऽकार्यं न करिष्यन्ति ।]

विटः—भवति ! क्रियतामस्माकमनुनयप्रग्रहः । पश्य,

चिततिमिरा—परिचितं तिमिरं यस्यां सा (आसीत्) तथा बहुलतिमिरकालाः = कृष्णपक्षानुकारकालवर्णाः विघट्टाः = मासाः तीर्णपूर्वाः = पूर्वं भ्रान्ताः एतत् = कुकर्म वा क्रूरकर्म युवतिजनसमक्षम् कामम् = यथेष्टम् न वाच्यम् = कथनीयम् । परन्तु हतशेषाः-हतेभ्यः शेषा इत्यर्थः । विपणिषु = आपणेषु (बाजार) इति लोकभाषायाम् रक्षिणः = प्रहरिणः मे = मम साक्षिणः=वधादिकर्मसाक्षिणः, प्रत्यक्षद्रष्टारः अर्थात् राजपुरुषपरिकीर्णेऽपि राजमार्गे राजश्यालादिबन्धुसत्त्वात् मे वधादिसाहसकर्मसु स्वेच्छाचारित्वम् जानीहि इति भावः ॥ १३ ॥

संशयिता = संदेहयुक्ता संवृता = कृता अनेनेति शेषः, आत्मगुणान् = स्वक्रूर-कार्याणि मन्त्रयते = ख्यापयति अकार्यं = पापकर्म ।

विट इति—अनुनयप्रग्रहः—अनुनयस्य प्रग्रहः = प्रवाहः, अनुबन्धो वेति भावः ।

(तात्पर्य यह है कि मैं रात्रि में ही कुकर्म करता हूँ), और मैंने पहले कृष्ण-पक्ष में अन्धकार-पूर्ण टेढ़ी मेढ़ी गलियों का भ्रमण भी किया है । मैं इन सब बातों को युवतिजन के समक्ष निर्देश (चर्चा) करना नहीं चाहता, किन्तु बचे जो रक्षक हैं वे ही मेरे (वधादि क्रूर) कर्म के साक्षी भी हैं ॥१३॥

गणिका—(स्वगत) मैं (पूर्वोक्त वृत्तान्त) से इस समय सन्देह में पड़ गई हूँ, जो स्वयं अपने गुणों को प्रकाशित करता है क्या निन्दित कार्य को नहीं करेगा ? अपितु करेगा ही ।

विट—हे माननीये ! आप हमारे अनुनय को स्वीकार कीजिए । देखें—

अहं त्वां गृहीत्वा केशहस्ते[1] दुःशासनः सीतामिवाहरामि ॥ १२ ॥]

विटः—वसन्तसेने ! सर्वत्र भयानभिज्ञहृदयं मां कुरु । पश्य,

परिचिततिमिरा मे शीलदोषेण रात्रि·

श्रीकृष्णः किं त्वां परित्रास्यते ? इति अध्याहारः, एवमग्रेऽपि यथोचितपदे एतन्निवेशनीयम् । वा शवपत्तनेशः—शवानाम् पत्तनम् = स्थानम् , नगरं वा श्मशानम् , तस्य ईशः = यमराजः, वा = अथवा कुन्तीपुत्रः = कर्णोऽर्जुनो वा तयोरेव धनुर्धरत्वेन प्रसिद्धत्वादिति आशयः । कुत्रचित् युधिष्ठिर इति पर्यायोऽपि भवितुमर्हति युधिष्ठिरस्य धार्मिकत्वाद् धार्मिकस्यैव पुरुषस्य परनारीरक्षणसम्भवात् इत्याशयः, जनमेजयः = परिक्षितपुत्रः अर्थात् न कोऽपि परित्रास्यत इति भावः, अहं (त्वां) केशहस्तं = केशसमूहमित्यर्थः 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः, (तव इति शेषः) गृहीत्वा = धृत्वा दुःशासनः सीतामिव आहरामि = आकृष्य नयामीत्यर्थः । वस्तुतस्तु दुःशासनः द्रौपदीमिव इत्येव समुचितः पाठः । परन्तु शकारस्य अविवेकपूर्णोक्तिः उपमाश्रेण्यां असत्पक्षं नावगाहते, यथोक्तमभियुक्तैः—'अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धञ्च शकारवचनं विदुः ।' अपरञ्च, 'आगमलिंगविहीनं देशकालन्यायसमयविपरीतम् । व्यर्थैकार्थमपार्थं भवति हि वचनं शकारस्य ॥' एवमेवोत्तरोत्तरमपि विवेचनीयम् सहृदयैः ॥ १२ ॥

सर्वत्र = सर्वस्मिन् काले भयानभिज्ञहृदयम् = भयशून्यमिति भावः, कुरु = जानीहि, धातूनामनेकार्थत्वात् इत्यर्थो भवति ।

परिचितेति—शीलदोषेण=स्वभावदोषेण, चौर्यादिदोषेण वा मे रात्रिः परि-

---

कर पायेगा) मैं तुम्हारे केशों को पकड़कर दुःशासन, जैसे [2]सीता को बलात् खींचकर (सभा के बीच) लाया था; वैसे ही खींचकर लाता हूँ ॥ १२ ॥

विट—अयि वसन्तसेने ! मुझे सब परिस्थिति में भयरहित जानो । देखो, मेरे स्वभाव-दोष के कारण, रात्रि का समय (मेरे लिये) विशेष परिचित है

---

१. 'केशहस्ते' इत्यत्र केशहस्तम्' एतदेव पाठो रमणीयः स्यात् ।

२. यह शकार लोगों की योग्यता पर फबती है जिन्हें ऐतिहासिक एवं पौराणिक जानकारी नहीं के बराबर होती थी और जिनकी अर्थयोजना भौंड़ी एवं अनगढ़ चला करती थी । यही बात प्रस्तुत शकार में भी दृष्टिगोचर हो रही है ।

किं त्वां ग्रहीतुमथवा न हि मेऽस्ति शक्तिः ॥ ११ ॥

गणिका—(समन्तादवलोक्य) पल्लवअ ! पल्लवअ ! परहुदिए ! परहुदिए ! महुअरअ ! महुअरअ ! सारिए ! सारिए ! हद्धि, णट्ठो मे परिजणो। एत्थ सअं एव्व अप्पा रक्खिदव्वो। [पल्लवक ! पल्लवक ! परभृतिके ! परभृतिके ! मधुकरक ! मधुकरक ! शारिके ! शारिके !। हा धिक्, नष्टो मे परिजनः। अत्र स्वयमेवात्मा रक्षितव्यः।]

शकारः—विलव विलव णाए ! विलव पल्लवं वा, परहुदिअं वा, महुअरं वा, शालिअं वा, शव्वं वशन्तमाशं वा। के के तुमं परित्तअशि।

किं वाशुदेवे शवपट्टणेशे कुन्तीशुदे वा जणमेजए वा।
अहं तुमं गह्णिअ केशहत्थे दुःशाशले शीदमिवाहलामि ॥ १२ ॥

[विलप विलप ज्ञाते ! विलप पल्लवं वा, परभृतिकां वा, मधुकर वा, शारिकां वा, सर्वं वसन्तमासं वा। कः कस्त्वां परित्रास्यते।

किं वासुदेवः शवपत्तनेशः कुन्तीसुतो वा जनमेजयो वा।

ग्रहीतुम् (समर्थः), अथवा त्वां ग्रहीतुं मे=मम शक्तिः न अस्ति हि=नास्त्येव ॥११॥

पल्लव इति—पल्लव इव पल्लवकस्तत्सम्बुद्धौ हे पल्लवक नूतनकिसलय-तुल्यरक्तवर्णशरीरत्वात् पूर्वोक्तनामधेयो वसन्तसेनाभृत्यः, परभृतिका नाम्नी दासी तत्सम्बोधने परभृतिके ! संज्ञायाम् कन् एवं मधुकरक ! शारिके इत्युभयत्रापि विवेचनीयम् सहृदयैः। मे = मम परिजनः = रक्षकः नष्टः, अत्र = अस्यां परि-स्थितौ स्वयमेव आत्मा रक्षितव्यः स्वकीयां रक्षामहं कुर्याम् इति भावः।

शकारो लोकविश्रुतवीराणामपि रक्षणासामर्थ्यं प्रदर्शयति—किमिति। वासुदेवः=

पकड़ने के लिये समर्थ हूँ; अथवा तुम्हें पकड़ने के लिये मुझमें सामर्थ्य नहीं है ॥११॥

गणिका—(चारों ओर देखकर) पल्लवक ! पल्लवक ! परभृतिके ! परभृतिके ! मधुकरक ! मधुकरक ! शारिके ! शारिके ! हा धिक् ! मेरा परिजन नष्ट हो गया। ऐसी दशा में मैं स्वयं अपनी रक्षा करती हूँ।

शकार—ओ औरत ! विलाप करो, पल्लवक, परभृतिका, मधुकरक, शारिका इन्हीं को क्यों, (बल्कि) इकट्ठे वसन्तमास को भी बुलाओ। (देखता हूँ) कौन तुम्हारी रक्षा एवं सहायता करता है ?

क्या वासुदेव (श्रीकृष्ण) या श्मशान के स्वामी (यमराज) या कुन्तीपुत्र (अर्जुन) या जनमेजय तुम्हारी रक्षा करेंगे ? (अर्थात् कोई नहीं तुम्हारी रक्षा

दुवेहि अम्हेह्यणुबन्धअन्ती जहा शिगाली विअ कुक्कुलेहि ।
शणूपुला मेहलणादहाशा शवेट्टणं मे हलअं हलन्ती ॥ १० ॥

[भाव ! एषा गच्छति वसन्तसेना,
द्वाभ्यामावाभ्यामनुबध्यमाना यथा शृगालीव कुक्कुराभ्याम् ।
सनूपुरा मेखलानादहासा सवेष्टनं मे हृदयं हरन्ती ॥ १० ॥]

विटः—वसन्तसेने !

किं त्वं पदात् पदशतानि निवेशयन्ती
नागीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।
वेगादहं प्रचलितः पवनोपमेयः

शकार इति—भाव !—भावयति चिन्तयति गूढतत्त्वमिति भावो विद्वान्, तत्सम्बोधने हे भाव ! = हे विद्वन्, 'भावो विद्वान' इत्यमरः ।

द्वाभ्यामिति—द्वाभ्याम्=आवाभ्याम् (विटशकाराभ्याम्), अनुवध्यमाना= अनुगम्यमाना एषा वसन्तसेना कुक्कुराभ्याम् अनुगम्यमाना शृगालीव गच्छति= धावति (तथा) सनूपुरा = नूपुरेण सह वर्तमाना इत्यर्थः । मेखलानादहासा— मेखला = कांची तस्या नादः = शब्दः सः हासः = उद्धासः यस्याः सा एषा मे = मम, सवेष्टनम् = सावरणं धैर्यादिपूर्णम्, भावयुक्तम् हृदयम् हरन्ती (गच्छति इति शेषः) ॥ १० ॥

तथापि वेगात्पलायमानां तां विलोक्य विटः पुनरपि वदति—**किमिति**—त्वम् पदात् = प्रथमपदात् शतपदानि निवेशयन्ती = पदशतदूरे द्वितीयचरणं निक्षिपन्ती इति भावः, पतगेन्द्रभयाभिभूता—पतगानाम् इन्द्रः = श्रेष्ठः (गरुडः) तस्मात् भयम् तेन अभिभूता = आक्रान्ता नागीव = सर्पिणीव किम् = कथं यासि = गच्छसि ? । पवनोपमेयः = पवनेन तुल्यः अहम् वेगात् प्रचलितः अपि किं त्वां

हम दोनों से पीछा की गई यह वसन्तसेना, श्वान, (कुत्तों) से पीछा की गई श्रृगाली की भांति भाग रही है ; तथा नूपुर के सहित मेखला (काञ्ची) के शब्द भावयुक्त मेरे हृदय (मन) को हरण कर रहे हैं ॥ १० ॥

विट—वसन्तसेना,

तुम क्यों गरुड़ के भय से त्रस्त नागिन की तरह शीघ्र, एक पैर में सैकड़ों पैर रखती हुई जा रही हो ? वायु के समान मैं शीघ्रता से चल कर क्या तुम्हें

विटः—वसन्तसेने !

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या
नृत्तोपदेशविशदौ चरणौ क्षिपन्ती।
उद्विग्नचञ्चलकटाक्षनिविष्टदृष्टि-
र्व्याघ्रानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥ ९ ॥

शकारः—भावे ! एशा गच्छइ वशन्तशेणिआ,

चर्मखण्डमिव = मांसखण्डमिव, सम्प्रति = अधुना हि मे = मम शरीरम् , कामेन= मदनाग्निना, दह्यते = सन्तप्यते, पीड्यते इति भावः ॥ ८ ॥

मृदुमन्दगामिनीं वसन्तसेनां भीतिविह्वलतया द्रुतगामिनीमवलोक्य तदनुगामी विट आह—**किमिति**—त्वम् = वसन्तसेने, भयेन = भीत्या, परिवर्तितसौकुमार्या—परिवर्तितं = द्रुततमगमनाय परित्यक्तं सौकुमार्यं = गमनमृदुता मन्थरगमनमिति यावत् यया सा, एवंभूता सती नृत्तोपदेशविशदौ—नृत्तस्य = भावाश्रयस्य इत्यर्थः, 'भवेद् भावाश्रयं नृत्तं नृत्यं ताललयाश्रयम्' इति दशरूपके। उपदेशः = शिक्षणम् तत्र विशदौ = भूरिदक्षौ, निर्दोषनर्तनादिकलाभिज्ञौ इति यावत् एतादृशौ चरणौ क्षिपन्ती = क्षिप्रं पातयन्ती, वहन्ती वा (तथा) उद्विग्नचञ्चलकटाक्षनिविष्टदृष्टिः = उद्विग्नश्च = अत्यन्तव्यग्रश्च, अतएव चंचलश्च एतादृशः कटाक्षः = अपाङ्गदृष्टिः 'कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने' इत्यमरः। तेन निविष्टा एवंभूता दृष्टिर्यस्याः सा तादृशी (सती) अर्थात् कियद् दूरे पापिष्ठौ स्तः इत्याननमीषत् परावर्त्य तिर्यङ् नयनेन सभीतिमवलोकयन्तीत्यभिप्रायः। व्याघ्रानुसारचकिता = व्याघ्रस्य अनुसारं = अनुगमनं, पश्चाद्धावनं वा तेन चकिता = भयभीता, चंचला वा एवंभूता हरिणी इव = मृगीव, किं = कथं, केन हेतुना वा यासि = गच्छसि ! त्वत्स्नेहसूत्रनिबद्धौ (विटशकारौ) दृष्ट्वा भीतिर्नैव विधेयेति भावः ॥ ९ ॥

विट—अयि वसन्तसेने !

तुम भय के कारण अपनी सुकुमार गति को परिवर्तित करती हुई एवं नृत्त कला में दक्ष (दोनों) चरणों को रखती हुई, उद्विग्न एवं चञ्चल कटाक्षों से हमारे ऊपर आघात करती हुई तथा व्याघ्र के द्वारा पीछा की गई अतएव डरी हुई हरिणी की तरह क्यों जा रही हो ? ॥ ९ ॥

शकार—भाव ! यह वसन्तसेना जा रही है।

(ततः प्रविशति गणिका सम्भ्रान्ता विटेन शकारेण चानुगम्यमाना ।)

शकारः—चिट्ठ चिट्ठ वशन्तशेणिए ! चिट्ठ,

किं याशि धावशि पधावशि पक्खलन्ती
शाहु प्पशीद ण मलीअशि चिट्ठ दाव ।
कामेण शम्पदि हि उज्झइ मे शलीलं
अङ्गालमज्झपडिदे विअ चम्मखण्डे ॥ ८ ॥

[तिष्ठ तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ,

किं यासि धावसि प्रधावसि प्रस्खलन्ती
साधु प्रसीद न मार्यसे तिष्ठ तावत् ।
कामेन सम्प्रति हि दह्यते मे शरीर-
मङ्गारमध्यपतितमिव चर्मखण्डम् ॥ ८ ॥]

अस्ति, अतः एतद्-दुर्लभत्रयसान्निध्यात् अहं सर्वसम्पन्नः अस्मि नाहं दरिद्र इत्याशयः ॥ ७ ॥

'तिष्ठ तिष्ठ' इति आवेगे द्विरुक्तम् ।

'शकारो राष्ट्रियः स्मृतः' इति वचनात् शकारस्य भाषा राष्ट्रिया विज्ञेया । शकारः पलायनपरां वसन्तसेनामनुसरन् कथयति— **किमिति**—(त्वम्) प्रस्खलन्ती = स्खलितचरणा, किं = कथं यासि, धावसि, प्रधावसि=अति वेगं गच्छसीति भावः । साधु प्रसीद = मयि प्रसन्ना भव, न मार्यसे = नाहं त्वां हन्मीत्यर्थः, तिष्ठ = शीघ्रगमनात् विरता भव, तावदिति वाक्यालङ्कारे, किंवा यावत्कालं वयं ब्रूमः तावदिति कालनिर्देशः, अङ्गारमध्यपतितम् = प्रज्वलिताग्निमध्ये पतितम्

(तब विट और शकार से पीछा की गई सम्भ्रान्त एवं व्याकुल गणिका का प्रवेश ।)

शकार (= राजा का साला)—ठहरो, ठहरो वसन्तसेना, ठहरो ।

क्यों जा रही हो, (क्यों) दौड़ रही हो ? नीचे ऊँचे मार्ग में लड़खड़ाती हुई भी (अत्यन्त वेग से) दौड़ रही हो । मेरे ऊपर प्रसन्न होओ । ठहरो, मैं तुम्हें नहीं मारूंगा । इस समय मेरा शरीर आग में पड़े हुए चर्म-खण्ड की तरह कामरूपी अग्नि से जल रहा है ॥ ८ ॥

माणस्स वसन्ते वुढ्ढस्स सरत्थम्बस्स विअ अङ्कुरङ्कुरा उब्भमन्ति। ता अलं भवदो सन्दावेण। [एत इदानीं दास्याः पुत्रा अर्थव्यापारा गोपदारका इव मशकभीता गृहाद् निर्गच्छन्ति। धनविनाशदुःखस्य पुनश्चिन्त्यमानस्य वसन्ते वृद्धस्य शरस्तम्बस्येवाऽङ्कुराङ्कुरा उद्भ्रमन्ति। तदलं भवतः सन्तापेन।]

नायकः—वयस्य ! किमर्थं सन्तापं करिष्ये। किञ्चाहं दरिद्रः, यस्य मम,

विभवानुवशा भार्या समदुःखसुखो भवान्।
सत्त्वं च न परिभ्रष्टं यद् दरिद्रेषु दुर्लभम् ॥ ७॥

(यथा) वसन्ते = वसन्तमासे, वृद्धस्य = परिपक्वस्य, शरस्तम्बस्य = शरगुच्छस्य ('शरपत' 'शरकण्डा' इति लोकभाषायाम्). अङ्कुराङ्कुराः—अङ्कुरात् अंकुरा उद्भ्रमन्ति = उच्चलन्ति, निर्गच्छन्ति वा, (तथैव) धनविनाशदुःखस्य चिन्त्यमानस्य (जनस्येति भावः) नानाविधाश्चिन्ताङ्कुराः, उद्भ्रमन्ति = प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः।

विभवेति। यस्य मम विभवानुवशा—प्रचुरविभववशात् सर्वदा अनुवशा= अनुकूलकार्यकारिणी भार्या = पत्नी अस्ति, (तथा) समदुःखसुखः = सम्पत्तौ विपत्तौ च एकभाव इत्यर्थः, भवान् = मैत्रेयः, (विदूषकः) अस्ति, सत्त्वम् = मनः च न परिभ्रष्टम्। यत्=सत्त्वादिरक्षणम् दरिद्रेषु = अस्मादृशेषु भाग्यहीनेषु दुर्लभम्

के जैसे अंकुरों में से अंकुर निकलते हैं वैसे ही धन-विनाश से दुःखी एवं चिन्तित (व्यक्ति) को और भी नाना प्रकार की चिन्ता के अंकुर पैदा होते रहते हैं। इसलिये आपको सन्ताप नहीं करना चाहिए।

नायक—मित्र ! मैं क्यों धन के लिये सन्ताप करूं? क्या मैं दरिद्र हूँ? जिस मेरे—

विपुल विभव के कारण सर्वदा पास रहने वाली भार्या तथा सुख एवं दुःख में समान रूप से आप जैसे सहृदय बन्धु (मित्र) साथ हैं और सत्त्वशाली मन भी पथभ्रष्ट नहीं हुआ है जब कि ये तीनों दरिद्रावस्था में दुर्लभ हैं। (भावार्थ यह है कि चारुदत्त को ऐसी दशा में भी गुणग्राहिणी पत्नी, सहृदय मित्र तथा सन्मार्गगामी मन का जब सांनिध्य उपलब्ध है तो वह सबसे धनवान है।) ॥ ७ ॥

अपि च—

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते
सत्त्वं हास्यमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते ।
निर्वैरा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फीता भवन्त्यापदः
पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥ ६ ॥

विदूषकः—एदे दाणि दासीएपुत्ता अत्थवावारा गोवदारआ विअ मसअभीदा गिहादो णिग्गच्छन्ति । धणविणासदुक्खस्स उण चिन्तअ-

---

प्रयुक्तबन्धुतामपि त्यजन्ति, हतादराणि भवन्ति वा, एतदेव दुःखाकरोति मामित्याशयः ॥ ५ ॥

दारिद्र्यादिति—दारिद्र्यात् = धनाभावात् , पुरुषस्य = लोकस्य, वाक्ये बान्धवजनः = सुहृज्जनः, कुटुम्बवर्गः 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । वाक्ये न संतिष्ठते = वचने न प्रत्येतीति भावः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यनेन सन्तिष्ठत इत्यत्रात्मनेपदम् । सत्त्वम्=बलम् , मनस्विता वा हास्यम् = हासविषयम्, उपैति = प्राप्नोति, शीलशशिनः = चारित्र्यचन्द्रस्य, कान्तिः = दीप्तिः शरीरसौन्दर्यम् , वा परिम्लायते = सर्वतो ग्लानिं, म्लानं वा गच्छति । निर्वैराः=अत्यनुरक्ताः, सुहृदः = मित्राणि, विमुखीभवन्ति = प्रातिकूल्यमाचरन्ति, दरिद्रं प्रति न गच्छन्ति कार्याभावात् वा (दरिद्रपुरुषस्य), आपदः = विपत्तयः, स्फीताः=विशालाः बहुलाः वा, भवन्ति = जायन्ते, यत् पापं कर्म = निन्दितं कर्म, चौर्यादिकमिति यावत् । परैः = सामान्यजनैः अपि, कृतम् = आचरितम् भवेत् तत् कर्म = पापजनकं कुत्सितं कर्म, तस्य = दरिद्रपुरुषस्य, संभाव्यते = अनुमीयते अर्थाभावात् इदमनेनैव कृतमिति जनैः निर्णीयत इति भावः ॥ ६ ॥

और भी—

दरिद्रता के कारण, पुरुष का कुटुम्ब या बन्धुवर्ग वाणी में आस्था नहीं रखता, मनस्विता हास्य का विषय बन जाती है, शीलयुक्त (पुरुष) की कान्ति भी मलिन हो जाती है । बिना शत्रुता के ही मित्रलोग विमुख हो जाते हैं, आपत्तियाँ बड़ी हो जाती हैं और जो पाप कर्म साधारण जन के द्वारा घटित होता है, उसे भी दरिद्रता (अर्थाभाव) के कारण लोग उसीका किया हुआ मानने लगते हैं ॥६॥

विदूषक—इस समय ये कम्बख्त रुपया-पैसा, मशक (मच्छड़) से भयभीत गड़ेरियों के बच्चों की तरह अपने घर से बाहर निकलते हैं । वसन्त ऋतु में सरकण्डे

एतत्तु मे प्रत्ययदत्तमूल्यं
सत्त्वं सखे ! न क्षयमभ्युपैति ॥ ४ ॥

(चिन्तां नाटयति)

विदूषकः—किं भवं अत्थविभवं चिन्तेदि । [किं भवानर्थविभवं चिन्तयति ।)

नायकः—

सत्यं न मे धनविनाशगता विचिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि पुनर्भवन्ति ।
एतत्तु मां दहति नष्टधनश्रियो मे
यत् सौहृदानि सुजने शिथिलीभवन्ति ॥ ५ ॥

अपमानितम् नैव स्मरामि । हे सखे ! एतत्तु प्रत्ययदत्तमूल्यम्—प्रत्ययेन = 'दानं श्रेयस्करमिति विश्वासेन दत्तं मूल्यम् = धनं येन एतादृशं दृढं मे सत्त्वम् = मम मनः 'सत्त्वसंज्ञकं मनः' इति चरकः । न क्षयम् अभ्युपैति = न कदापि क्षयं प्राप्नोति ॥४॥

सत्यमिति—सत्यमेव धनविनाशगता = वित्तध्वंसोत्पन्ना, विचिन्ता = दैन्यं, मे = मम, नास्ति = न वर्तते, कथमित्याशङ्कायामाह—हि = यतः, भाग्यक्रमेण = अदृष्टानुसारेण, धनानि पुनर्भवन्ति = पुनरप्यायान्ति । तर्हि चिन्ताबीजङ्किमित्याह—एतदिति, एतत्तु = एतदेव, मां दहति = भृशं पीडयति, दुःखाकरोति, यत् नष्टधन-श्रियः—नष्टा धनश्रीः = वैभवश्रीः यस्य एवंभूतस्य मे = मम सौहृदानि = कुटुम्बा-दयः, मित्रवर्गा वा, सुजने = मादृशे सुजने सत्यपि शिथिलीभवन्ति = अर्थवैकल्य-

---

(अन्य किसी भी याचक को) असन्तुष्ट नहीं किया । हे मित्र ! 'दान देना उत्तम कार्य है' इसी विश्वास से सम्पूर्ण सम्पत्ति एवं ऐश्वर्य को लुटा देने वाला सत्त्व-शाली मेरा मन कभी भी क्षय भाव को नहीं प्राप्त होता ॥ ४ ॥

(चिन्ता युक्त अभिनय करता है ।)

विदूषक—क्या आप ऐश्वर्य की चिन्ता करते हैं ?

नायक – मित्र ! यह सत्य है कि मुझे धन के नाश की विशेष चिन्ता नहीं है । क्योंकि भाग्य के क्रम से धन पुनः हो जाते हैं। परन्तु यही तो मुझे विशेष कष्ट प्रतीत होता है कि निर्धन होने पर मेरे बन्धुवर्ग मेरे जैसे सुजन व्यक्ति में भी निरादर की भावना रखते हैं ॥ ५ ॥

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
यथान्धकारादिव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति दशां दरिद्रतां
स्थितः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ ३ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! समुद्दपट्टणसारभूदो तादिसो अत्थसञ्चओ कहिं गओ । [भो वयस्य ! समुद्रपत्तनसारभूतस्तादृशोऽर्थसञ्चयः क्व गतः ।]

नायकः—(निःश्वस्य) वयस्य ! यत्र गतानि मे भागधेयानि । पश्य—

क्षीणा ममार्थाः प्रणयिक्रियासु
विमानितं नैव परं स्मरामि ।

सुखमिति—सुखम् दुःखानि अनुभूय, हि=निश्चयेन, शोभते = राजते एव, अन्धकारात् = अन्धकारं प्राप्येत्यर्थः, दीपदर्शनम् = दीपस्य प्रकाशः यथा शोभते । तु = किन्तु, यः = पुरुषविशेषः, सुखात् = सुखमनुभूय तु, दरिद्रतां दशां याति = गच्छति, प्राप्नोति वा, शरीरेण स्थितः अपि, सः, मृतः=मृतप्रायः सन्, जीवति = निःश्वासं धारयति, अतः तज्जीवनकर्म्मण्यं सद्धेयमेव भवतीत्यभिप्रायः । अहमपि सुसम्पन्नावस्थातः परं दारिद्रयदशोपनिबद्धो जीवन्मृत एवास्मीति विचार एव चिन्ताहेतुः ॥ ३ ॥

समुद्रपत्तनसारभूतः—समुद्रश्च पत्तनञ्च = नगरञ्च, तयोः सारभूतः = सारतुल्य इत्यर्थः, अर्थसञ्चयः = सञ्चितार्थः ।

क्षीणेति—मम अर्थाः = वैभवाः, प्रणयिक्रियासु—प्रणयिनां = मयि स्नेह-भाजाम् , क्रियासु = प्रार्थनापूरणकार्येषु, क्षीणाः=क्षयं प्राप्ताः, परम् विमानितम् =

दुःख की अनुभूति के बाद ही सुख अच्छा लगता है । जैसे अन्धकार में दीप का प्रकाश रुचिकर प्रतीत होता है । जो सुखावस्था से दुःख की दशा को प्राप्त होता है वह तो शरीर धारण करके भी मरे हुए की भांति जीवन धारण करता है ॥ ३ ॥

विदूषक—मित्र ! समुद्र और नगर का सारभूत आपका अर्थ-संचय कहाँ चला गया ?

नायक—(उच्छ्वास भरकर) मित्र ! जहाँ मेरे भाग्य गए हुए हैं । देखो—
मेरी सम्पत्ति प्रेमी जन के कार्यों की पूर्ति करने में ही नष्ट हुई है । परन्तु

बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥ २ ॥

विदूषकः—**अलं दाणि भवं अदिमत्तं सन्तप्पिदुं । पुरुसजोव्वणाणि विअ गिहजोव्वणाणि खु दसाविसेसं अणुहोन्ति । आसमुद्दआणविपण्णविभवस्स बहुलपक्खचन्दस्स जोह्णापरिक्खओ विअ भवदो एव्व रमणीओ अअं दरिद्दभावो ।** [अलमिदानीं भवानतिमात्रं सन्तप्तुम् । पुरुषयौवनानीव गृहयौवनानि खलु दशाविशेषमनुभवन्ति । आसमुद्रदानविपन्नविभवस्य बहुलपक्षचन्द्रस्य ज्योत्स्नापरिक्षय इव भवत एव रमणीयोऽयं दरिद्रभावः ।]

नायकः—**न खल्वहं नष्टां श्रियमनुशोचामि । गुणरसज्ञस्य तु पुरुषस्य व्यसनं दारुणतरं मां प्रतिभाति । कुतः,**

यासु, तासु एव गृहदेहलीषु कीटमुखावलीढ—कीटानां मुखैः अवलीढः = खण्डितः, अर्द्धभुक्त इति वा बीजाञ्जलिः—बीजानां यवादिबीजानामञ्जलिः, अर्थात् अञ्जलिपरिमितधान्यादि इत्यर्थः, पतति, अनेन अननुभूतपूर्वमिदं दारिद्र्यदुःखम् ध्वनितः । अपरञ्च 'दद्याद्धात्रे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्य चे'ति मार्कण्डेयपुराणवचनाद् गृहद्वारे बलिप्रदानवर्णनं भारतीयप्राचीनसभ्यतां सूचयति ॥ २ ॥

आसमुद्रदानविपन्नविभवस्य—आसमुद्रम् यथा स्यात् तथा दानम् तेन विपन्नः = क्षीणभावयुक्तः एवंभूतः विभवः = धनम् यस्य, तस्य, बहुलपक्षचन्द्रस्य = कृष्णपक्षचन्द्रस्येत्यर्थः ।

गुणरसज्ञस्य—गुणश्च रसश्च इति गुणरसौ तौ जानातीति गुणरसज्ञः तस्य गुणरसज्ञस्य = अनुभूतविभवफलसारस्येत्यर्थः । व्यसनम् = दारिद्र्यम् ।

छिप्त यव के अङ्कुर निकल आए हैं, इन कीटों के द्वारा खण्डित (चाटी हुई) बीजाञ्जलि पड़ी हुई है ॥ २ ॥

विदूषक—इस समय आपको अत्यन्त सन्ताप करना उचित नहीं है । पुरुष की युवावस्था की भांति गृह का यौवन दशाविशेष को प्राप्त करता है । समुद्र पर्यन्त की सम्पत्ति को दान में विनष्ट करने वाले आपकी यह दरिद्रावस्था कृष्णपक्ष में क्षय हुई चन्द्रमा की कला की तरह रमणीय ही लगती है ।

नायक—मैं विनाश होने वाली सम्पदा की चिन्ता नहीं करता । योग्यता आदि गुण एवं कारुण्यादि रसके अनुभवी सहृदय पुरुष की विपत्ति मुझे असह्य प्रतीत होती है । क्योंकि—

(ततः प्रविशति बलिमुपहरन्नायको विदूषकश्चङ्गेरिकाहस्ता चेटी च ।)

नायकः—(दीर्घं निःश्वस्य) भोः ! दारिद्र्यं खलु नाम मनस्विनः पुरुषस्य सोच्छ्वासं मरणम् । कुतः,

> **यासां बलिर्भवति मद्गृहदेहलीनां**
> **हंसैश्च सारसगणैश्च विभक्तपुष्पः[1] ।**
> **तास्वेव पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरासु**

तत इति—बलिम् =पूजाद्रव्यम् , उपहरन् = गृह्णन् , चङ्गेरिकाहस्ता—चङ्गेरिका=पुष्पाधारपात्रविशेषः हस्ते यस्याः सा एवंभुता चेटी = दासी (रदनिका), विदूषकः (मैत्रेयः), नायकः (चारुदत्तश्च) प्रविशतीति भावः ।

यासामिति । यासाम् मद्गृहदेहलीनाम् = मम गृहाणि मद्गृहाणि तेषां या देहल्यः द्वारपिण्डिकाः बहिर्द्वारस्य काष्ठखण्डविशेषाः तासां 'गृहावग्रहणी देहली' इत्यमरः । अत्र लक्षणया देहलीसमीपस्य चत्वराणां 'बलिः' तत्र प्रक्षिप्तः प्रचुरयवधान्यादिबलिः, अक्षतादिपूजोपहारो वा, हंसैः = मरालैः, च = पुनः, सारसगणैश्च=सारसाख्यपक्षिविशेषैश्च, विभक्तपुष्पः—विभक्तानि पृथक् कृतानि पुष्पाणि यस्मिन् वा यस्य तादृशः, भवति = अभूदित्यर्थः । पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरासु—पूर्वः बलिः = पूजोपहारः तस्मात् रूढानि = उद्गतानि, इति पूर्वबलिरूढानि यवाङ्कुराणि

(निकल जाता है ।)

(इसके बाद पूजा द्रव्य लिए हुए नायक (चारुदत्त) विदूषक तथा चङ्गेरिका (चंगेरी=फूल रखने की डलिया) हाथ में लिए हुई चेटी का प्रवेश)

नायक—(दीर्घ उच्छ्वास लेकर) भो ! दरिद्रता (निःसन्देह) मनस्वी पुरुषों के लिये उच्छ्वास युक्त मरण है ।

क्योंकि—

हमारे गृह की जिन देहलियों पर बलि पड़ी रहा करती थी और जिसे हंस तथा सारस खाया करते थे । आज उसी देहली पर जहाँ पहले के बलि कर्म में

---

१. विमुक्तपूर्वः' इति पाठः समीचीनः ।

प्रकारैश्चित्रकर इव बहुमल्लकैः परिवृत आकण्ठमात्रमशित्वा चत्वरवृषभ इव मोदकखाद्यै रोमन्थायमानो दिवसं क्षिपामि, स एवेदानीमहं तत्रभवतश्चारुदत्तस्य दरिद्रतया समं पारावतैः साधारणवृत्तिमुपजीवन् अन्यत्र चरित्वा चरित्वा तस्यावासमेव गच्छामि । अन्यच्चाश्चर्यम् । ममोदरमवस्थाविशेषं जानाति । अल्पेनापि तुष्यति । बहुकमप्योदनभरं भरिष्यति दीयमानम् । न याचते अदीयमानं, न प्रत्याचष्टे । न खल्वहमीदृशेन न सन्तुष्टः । तत् षष्ठीकृतदेवकार्यस्य तत्रभवतश्चारुदत्तस्य कारणाद् गृहीतानि सुमनसोऽन्तरीयवासश्च । यावदस्य पार्श्वपरिवर्ती भवामि । एष तत्रभवांश्चारुदत्तः प्रभातचन्द्र इव सकरुणप्रियदर्शनो यथाविभवेन गृहदैवतान्यर्चयन् इत एवागच्छति । यावदेनमुपसर्पामि ।]

पानीयम् = मध्यकालीनपानीयम् येषु तैः, अशनप्रकारैः = भोजनप्रकारैः बहुमल्लकैः = बहुवर्णकपात्रैः, आकण्ठम् = कण्ठपर्यन्तम् , चत्वरवृषभ इव = अंगनस्थसुखलालितः वृषभ इव, रोमन्थायमानः = चर्वितस्य पुनरपि चर्वणं वर्तयन् सन्, दिवसं क्षिपामि = कालक्षेपं करोमि, अवस्थाविशेषम् = वर्तमानावस्थां दारिद्र्यमित्यर्थः । षष्ठीकृतदेवकार्यस्य—षष्ठयाम् = षष्ठीतिथौ कृतम् देवकार्यं येन तस्य (चारुदत्तस्येति शेषः), अन्तरीयवासः = परिधानवस्त्रम् , सकरुणप्रियदर्शनः—सकरुणश्चासौ प्रियदर्शनश्च इति सकरुणप्रियदर्शनः एवंभूतः चारुदत्तः इत एव आगच्छतीति भावः ।

भोजन उपलब्ध होगा ? मैं सब कुछ जानता हूँ (अर्थात् इन सब से मैं सतर्क हूँ)। अत्यन्त मधुर आम के उपलब्ध न होने पर उसकी गुठली कोई दूसरा आश्चर्य यह है कि मेरा उदर (पेट) अवस्था-विशेष को जानता है, जो थोड़े में ही सन्तुष्ट हो जाता है। यदि देने वाले हों तो अधिक से अधिक अन्न को ग्रहण करता है। न देने वाले से नहीं माँगता और न उसकी निन्दा ही करता है। इस प्रकार के अवस्था विशेष से मैं सन्तुष्ट नहीं हूँ ऐसा नहीं है, अपितु सन्तुष्ट हूँ। इस सन्तोष के कारण षष्ठी तिथि पर देव-कार्य को सम्पादन करने वाले मान्य चारुदत्त के निमित्त पुष्प एवं परिधेय (पहनने योग्य) वस्त्र लाया हूँ। तब तक इनके समीप जाता हूँ। (घूम कर और देख कर) यह मान्य चारुदत्त इधर ही आरहे हैं। ये प्रातःकालीन चन्द्रमा की भांति सुन्दर एवं मलिन दिखाई पड़ रहे हैं। विभव के अनुसार गृह के देवताओं की अर्चना करते हुए इधर ही आरहे हैं। तब तक मैं भी इनके समीप जाता हूँ।

आम्रस्य अयोग्यतया अस्थि न भक्ष्यत इति। किमिदानीं मामुल्लाल्योल्लाल्य भणसि। भणामि व्यापृत इति। किं भणसि—दक्षिणा माषका भविष्यन्तीति। एष वाचा प्रत्याख्यातो हृदयेनानुबध्यमानो गम्यते। अहो अत्याहितम्। अहमपि नाम परस्यामन्त्रणानीति तर्कयामि। योऽहं तत्रभवतश्चारुदत्तस्य गेहेऽहोरात्रपर्याप्तसिद्धैर्नानाविधैर्हिङ्गुविद्धैरुद्गारसुगन्धिभिः भ्रूक्षेपमात्रप्रतीष्टैरान्तरान्तरापानीयैरशन-

(गुठली) इति लोके प्रसिद्धः; अयोग्यतया = भक्षणायोग्यतयेत्यर्थः, उल्लाल्य उल्लाल्य = उपच्छन्द्य (प्रलोभनं दत्त्वा इति शेषः) व्यापृतः = कार्यान्तरे व्यस्तः, अत एव बिलम्बितुं वा अन्यत्र गन्तुं न समर्थोऽस्मि, (तेन हेतुना उक्तं मया 'अन्यमन्यं = अन्यं ब्राह्मणं, निमन्त्रयतु = भोजनार्थमानयतु तावद् भवान् इति शेषः)। प्रत्याख्यातः = निन्दितः अस्वीकृतो वा, अनुबध्यमानः = अनुस्रियमाणः, गम्यते = गन्तुमिष्यते इत्यर्थः। अहो अत्याहितम् = दुर्भाग्यं दुर्घटनं वा आपतितम्। तत्रभवतः = मान्यस्य, अहोरात्रम् = दिवानिशम्, पर्याप्तसिद्धैः = पर्याप्तरूपेण पक्वैः, हिङ्गुविद्धैः—हिंगुना विद्धैः = मिश्रितैः, उद्गारसुगन्धिभिः = उद्गारकाले मनोरमगन्धयुक्तैः, भ्रूक्षेपमात्रप्रतीष्टैः—भ्रूचालनमात्रेण प्रतीष्टैः = प्रस्तुतैः आनीतैः, अन्तरान्तरपानीयैः—अन्तरे अन्तरे प्रत्येकभोजनमध्यकाले

नहीं खाता। अर्थात् मैं भी चारुदत्त के घर अतिमधुर पदार्थ खा चुका हूँ। अब उसकी अपेक्षा हीन अन्य के अन्नादि को खाना नहीं चाहता। फिर भी आप मुझे ही फुसलाकर या लोभ दिखाकर क्यों कहते हैं ? मैं दूसरे कार्य में लगा हूँ। क्या कहते हो, दक्षिणा स्वरूप मुद्रा भी है ? यह केवल वाणी से ही प्रत्याख्यान किया गया है, पर हृदय से तो सर्वथा अनुमोदन किया गया है। अहो ! यह क्या हुआ ? मैं भी दूसरे के आमन्त्रण की कल्पना करता हूँ। एक समय था जब कि मैं बहुविध वर्णों (रङ्गों) से सुसज्जित पात्रों से घिरे हुए चित्रकार की भांति आर्य चारुदत्त के घरमें रात-दिन पर्याप्त रूप से पके हुए नानाविध हिङ्ग्वादि पदार्थों से मिश्रित एवं सुगन्धित डकार (उद्गार) लाने वाले, आँखों के संकेत पर ही प्रस्तुत हो जाने वाले एवं भोजन के समय में पीने योग्य तथा अनेक प्रकार के विशिष्ट भोज्य पदार्थों से घिरा हुआ मैं आवश्यकता से अधिक खाकर आंगन के बैल की तरह मोदक खाद्यों से पागुरी करते हुए सारा दिन व्यतीत कर देता था; वही मैं इस समय पूज्य चारुदत्त की दरिद्रता के कारण कबूतरों के साथ साधारण वृत्ति को वहन करते हुए अन्य जगह चर कर (अर्थात् भक्षणार्थ नाना स्थान को जाकर) पुनः उन्हीं के निवास स्थान को (लौट) जाता हूँ।

विदूषकः—अण्णं अण्णं णिमन्तेदु दाव भवं। अरित्तओ दाव अहं। णं भणामि अहं अरित्तओ त्ति। किं भणासि—सम्पण्णं असणं अहिदव्वं भविस्सदि त्ति। अहं पुण जाणामि। अहिअमहुरस्स अम्बस्स अट्ठो-ग्गदाए अट्ठि ण भक्खीअदि त्ति। किं दाणि मं उल्लालिअ उल्लालिअ भणासि। भणामि वावुदो त्ति। किं भणासि—दक्खिणामासआणि भविस्सदि त्ति। एसो वाआ पच्चाचक्खिदो हिअएण अणुबन्धीअमाणो गच्छीअदि। अहो अच्चाहिदं। अहं वि णाम परस्स आमन्तणाणि त्ति तक्केमि। जो अहं तत्तहोदो चारुदत्तस्स गेहे अहोरत्तपय्यत्तसिद्धेहि णाणाविधेहि हिङ्गुविद्धेहि ओग्गारणसुगन्धेहि भूक्खेवमत्तपडिच्छिदेहि अन्तरन्तरपाणीएहि असणप्पआरेहि चित्तअरो विअ बहुमल्लएहि परिवुदो आअण्ठमत्तं अहिअ चच्चरवुसहो विअ मोदअखज्जएहि रोमन्था-अमाणो दिवसं खेवेमि, सो एव्व दाणि अहं तत्तहोदो चारुदत्तस्स दरिद्ददाए सम पारावदेहि साहारणवुत्ति उवजीवन्तो अण्णहिं चरिअ चरिअ तस्स आवासं एव्व गच्छामि। अण्णं च अच्छरिअं। मम उदरं अवत्थाविसेसं जाणादि। अप्पेणावि तुस्सदि। बहुअं वि ओदणभरं भरिस्सदि दीअमाणं। ण आएदि अदीअमाणं, ण पच्चाचक्खदि। ण खु अहं एरसेण ण सन्तुट्ठो। ता सट्ठीकिददेवकय्यस्स तत्तहोदो चारुदत्तस्स कारणादो गहीदो सुमणो अन्तलिक्खवासो अ। जाव से पस्सपरिवत्ती होमि। (परिक्रम्यावलोक्य) एसो तत्तभवं चारुदत्तो पभादचन्दो विअ सकरुणप्पिअदंसणो जहाविभवेण गिहदेवदाणि अच्चअन्तो इदो एव्व आअच्छदि। जाव णं उवसप्पामि। (निष्क्रान्तः।) [अन्यमन्यं निमन्त्र-यतु तावद् भवान्। अरिक्तकस्तावदहम्। ननु भणाम्यहमरिक्तक इति। किं भणसि—सम्पन्नमशनमशितव्यं भविष्यतीति। अहं पुनर्जानामि। अधिकमधुरस्य

अरिक्तकः = धनादिसंपन्नः, नेपथ्ये पुनराह्वानं श्रुत्वा इव विदूषकः कथयति 'किं भणसि—सम्पन्नम् = सुपक्वम्, अशनम् = भोजनम्, अशितव्यम् = भक्षणीयम्, तवार्थे भविष्यति। आम्रस्य = आम्रफलस्य, अस्थि = बीजकोषः

विदूषक—तब तक किसी दूसरे को निमन्त्रित करें। मैं सर्वसम्पन्न हूँ। निश्चय पूर्वक कहता हूं कि मैं सर्वसम्पन्न हूँ। क्या कहते हो, सब कुछ स्वादयुक्त

[घृतगुडदधिसुसमृद्धं धूपितसूपोपदंशसम्भिन्नम् ।
सत्कारदत्तमिष्टं भुज्यतां भक्तमार्येण ॥ १ ॥]

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

निमन्त्रणं निन्दितं वा अस्वीकृतम् इति मत्वा पुनरपि ब्राह्मणमनुरुध्य सूत्रधार आह—घृतगुडेत्यादि ।

घृतगुडेति- घृतगुडदधिसुसमृद्धम्—घृतं च गुडश्च दधि च इति घृतगुडदधीनि, तैः सुसमृद्धम् = सुसंस्कृतम् , धूपितसूपोपदंशसम्भिन्नम्—धूपितेन = हिङ्ग्वादि-सुगन्धितद्रव्यविशेषेण वासितेन, सूपेन = द्विदलेन, उपदंशेन = उपदश्य भक्ष्येण । कन्दमूलादिना च सम्भिन्नम् = मिश्रितम् अथवा सूपश्च उपदंशश्च इति सूपोपदंशौ धूपितौ=सुगन्धितद्रव्यविशेषेण वासितौ सूपोपदंशौ ताभ्याम् संभिन्नम् = मिश्रितम् इत्यर्थः । सत्कारदत्तम् = सत्कारेण दत्तम् , तथा इष्टम्=रमणीयं यथेष्टं च अर्थात् यज्ञकाले देवतायै निवेदितम् प्रसादरूपमित्यर्थः । भक्तम् = पक्कान्नम् आर्येण (यथेष्टम्) भुज्यताम् ॥ १ ॥

स्थापना = सूत्रधारकृतः प्रस्तावोऽयं, प्रारप्स्यमानस्य कथावस्तुनः स्थापनात् , प्रस्तावनापरपर्याया 'स्थापना' इत्यभिधीयते **नाट्यशास्त्रकारैः** । आमुखमपि एतस्या एव नामान्तरम् । तथा च **साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजः**— 'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥' इति ।

और कन्द-मूलादि पदार्थ से मिश्रित, सत्कारपूर्वक दिया हुआ तथा मनोरम 'पक्वान्न' का आर्य उपभोग करें ॥ १ ॥

(निकल जाता है ।)

स्थापना

(इसके बाद विदूषक का प्रवेश होता है ।)

गुलं दहिं तण्डुला अ सव्वं अत्थि। अविअ दक्खिणामासआणि भविस्सन्ति। [कुत्र नु खलु दरिद्रब्राह्मणं लभेय। एष आर्यचारुदत्तस्य वयस्य आर्यमैत्रेयो नाम ब्राह्मण इत एवागच्छति। यावदुपनिमन्त्रयामि। आर्य ! निमन्त्रितोऽसि। आमन्त्रणस्य मा दरिद्र इति मामवमन्यस्व। सम्पन्नमशितव्यं भविष्यति। घृतं गुडो दधि तण्डुलाश्च सर्वमस्ति। अपि च दक्षिणामाषका भविष्यन्ति।]

(नेपथ्ये)

अण्णं अण्णं णिमन्तेदु दाव भवं। अरित्तओ दाव अहं। [अन्यमन्यं निमन्त्रयतु तावद् भवान्। अरिक्तकस्तावदहम्।]

सूत्रधारः—

घिदगुलदहिसुसमिद्धं धूविअसूवोवदंससम्भिण्णं।
सक्कारदत्तमिट्ठं भुञ्जीअदु भत्तमप्येण ॥ १ ॥

भोजनानन्तरं ब्राह्मणेभ्यो देयं द्रव्यमेव दक्षिणाशब्देन लोके व्यवह्रियते अत आह—दक्षिणामाषकाः = दक्षिणास्वरूपा माषकाः = मुद्राः कार्षापणविशेषा भविष्यन्तीत्याशयः।

नेपथ्ये = वेशपरिग्रहस्थाने, अन्तर्जवनिकामाहुर्नेपथ्यम्। केचित्तु मेदिनीकारानुरोधेन नेपथ्यं रङ्गमित्यर्थमाहुः।

अरिक्तकः = अभावरहितः, अदरिद्रो वा अर्थात् आर्यचारुदत्तं दरिद्रं परिज्ञाय मामपि न तथा मन्यस्वेत्याशयः।

न करें। सब कुछ भोज्यवस्तु उपलब्ध होगी। घी, गुड़, दधि और चावल सब कुछ (मेरे घर) है तथा दक्षिणा के निमित्त माषक मुद्रा (= सोने की गिन्नी या सिक्का) भी प्रस्तुत की जायगी।

(नेपथ्य में)

तब तक किसी दूसरे को निमन्त्रित करें। मैं अभावग्रस्त या दरिद्र नहीं हूं।

सूत्र०—घी, गुड़ एवं दधि से सुसंस्कृत, सुगंधित द्रव्य से सुवासित, व्यंजन

नटी—इमिणा वडिवस्सएण चुण्णगोट्ठेण। [अनेन वरिवस्यकेन चूर्णगोष्ठेन।]

सूत्रधारः—साहु चुण्णगोट्ठ ! साहु। [साधु चूर्णगोष्ठ ! साधु।]

नटी—जइ अय्यस्स अणुग्गहो, तदो इच्छेअं अम्हारिसजणजोग्गं कञ्चि बम्हणं निमन्तेदुं। [यद्यार्यस्यानुग्रहः, तत इच्छेयमस्मादृशजनयोग्यं कञ्चिद् ब्राह्मणं निमन्त्रयितुम्।]

सूत्रधारः—धम्मिट्ठो खु णिओओ। तेण पादरासो वि मे भविस्सदि। जइ एव्वं, पविसदु अय्या। अहं वि अम्हारिसजणजोग्गं कञ्चि बम्हणं अण्णेसामि। [धर्मिष्ठः खलु नियोगः। तेन प्रातराशोऽपि मे भविष्यति। यद्येवं प्रविशत्वार्या। अहमप्यस्मादृशजनयोग्यं कञ्चिद् ब्राह्मणमन्वेषे।]

नटी—जं अय्यो आणवेदि। (निष्क्रान्तः) [यदार्य आज्ञापयति।]

सूत्रधारः—कहि ण्णु खु दरिद्दबम्हणं लभेअं। (विलोक्य) एसो अय्य-चारुदत्तस्स वअस्सो अय्यमेत्तेओ णाम बम्हणो इदो एव्व आअच्छदि। जाव उवणिमन्तेमि।(परिक्रम्य) अय्य ! णिमन्तिदो सि। आमन्तणस्स मा दरिद्द त्ति मं अवमण्णेहि। सम्पण्णं अह्निदव्वं भविस्सदि। घिदं

वरिस्यकेन—वरिवस्यकः = देवभक्तः, व्रतधारको वा तेन।

नटी—इसी वरिवस्यक (धार्मिक) चूर्णगोष्ठकने मुझे ऐसा उपदेश दिया है।

सूत्र०—साधु चूर्णगोष्ठक, साधु।

नटी—यदि आर्य की अनुकम्पा हो, तो मैं चाहूँगी कि अपने योग्य किसी ब्राह्मण को निमन्त्रित करें।

सूत्र०—यह अत्यन्त धर्मसङ्गत कार्य एवं सङ्कल्प है। इस तरह से मेरा प्रातःकालीन भोजन भी उपलब्ध होगा। तब तुम (घर के अन्दर) जाओ। मैं भी अपने योग्य किसी ब्राह्मण की खोज करता हूँ।

नटी—जो आर्य की आज्ञा हो। (निकल जाती है।)

सूत्र०—कहाँ मैं दरिद्र ब्राह्मण पाऊँगा ? (चारों ओर देखकर) यह चारुदत्त का समवयस्क आर्य मैत्रेय-नामधारी ब्राह्मण इधर ही आरहा है। तब तक (एक ही को) निमन्त्रित करता हूँ। (घूमकर) आर्य ! आपको निमन्त्रण देता हूँ। निमन्त्रण का परित्याग न करें तथा मुझे दरिद्र जानकर अपमानित भी

नटी—मा भाआहि मा भाआहि । मुहुत्तअं पडिवालेदु अय्यो । सव्वं सज्जं भविस्सदि । लद्धं णाम एदं । अज्ज मम उववासस्स अय्यो सहायो होदु । [मा बिभीहि मा बिभीहि । मुहूर्तकं प्रतिपालयत्वार्यः । सर्वं सज्जं भविष्यति । लब्धं नामैतत । अद्य ममोपवासस्यार्यः सहायो भवतु ।]

सूत्रधारः—किण्णामहेओ अय्याए उववासो । [किन्नामधेय आर्याया उपवासः ।]

नटी—अभिरूववदी णाम । [अभिरूपपतिर्नाम ।]

सूत्रधारः—किं अण्णजादीए । [किमन्यजात्याम् ।]

नटी—आम । [आम् ।]

सूत्रधारः—सव्वं दाव चिट्ठदु । को णु दाणिं अय्याए उववासस्स उवदेसिओ । [सर्वं तावत तिष्ठतु । को न्विदानीमार्याया उपवासस्योपदेशिकः ।]

तात = अत्युन्नतमनोरथात् स्थानाच्चेति वा पातितः = भ्रंशितः (एवमेव त्वयाऽपि भोजनरूपामाशां दत्त्वा निराशः कृत इति आशयः) ।

अभिरूपपतिर्नाम—अभिरूपः = सुन्दरः पतिर्येन यस्मात् वा तन्नामकमुपवासात्मकं व्रतम् , अनेन व्रतेन पतिः सुन्दरो भवतीति भावः ।

अन्यजात्याम्—अन्या जातिः (= जन्म) तस्याम् इत्यर्थः ।

उत्क्षिप्त तृण-समूह की भांति पर्वत से भी दूर उठाकर नीचे गिरा दिया गया हूँ । (अर्थात् जैसे तृण समूह, तूफानी हवा के द्वारा पर्वत से भी ऊँचे फेंक दिया जाता है और क्रमशः नीचे गिर जाता है वैसे ही मेरी (भोजनसम्बन्धी) आशाएँ पहले तो उच्च से उच्च कल्पना में डूबी रहीं फिर बाद में निराशा से चकनाचूर हो गईं ।)

नटी—त्रस्त एवं भयभीत न हों । क्षणभर आर्य प्रतीक्षा करें । सब कुछ प्रस्तुत होगा । सब कुछ मौजूद है । आज मेरे उपवास के आर्य सहायक बनें ।

सूत्रधार—आर्या के उपवास का नाम क्या है ?

नटी—'अभिरूप-पति' नाम है ।

सूत्र०—क्या अन्य जन्म में भी है ?

नटी—हाँ ।

सूत्र०—अच्छा, वह सब रहने दो । इस समय आर्या के उपवास का उपदेशक कौन है ?

सूत्रधारः—अय्ये ! किं अत्थि अब्भत्थिदं ! [आर्ये ! किमस्त्यभ्यर्थितम् ।]

नटी—अत्थि । [अस्ति ।]

सूत्रधारः—एव्वं देवा तुमं अस्सासअन्तु । अय्ये ! किं किं । [एवं देवास्त्वामाश्वासयन्तु । आर्ये ! किं किम् ।]

नटी—घिदं गुलं दहिं तण्डुला अ सव्वं अत्थि । [घृतं गुडो दधि तण्डुलाश्च सर्वमस्ति ।]

सूत्रधारः—एदं सव्वं अम्हाणं गेहे अत्थि । [एतत् सर्वमस्माकं गेहेऽस्ति ।]

नटी—णहि णहि । अन्तलावणे । [नहि नहि । अन्तरापणे ।]

सूत्रधारः—(सरोषम्) आः अणय्ये ! एव्वं दे आसा छिन्दीअदु । अभावं च गमिस्ससि । अहं चण्डप्पवादलण्डिओ विअ वरण्डी पव्वदादो दूरं आरोविअ पाडिदो म्हि । [आः अनार्ये ! एवं ते आशा छिद्यताम् । अभावं च गमिष्यसि । अहं चण्डप्रवातलण्डित इव वरण्डः पर्वताद् दूरमारोप्य पातितोऽस्मि ।]

अभ्यर्थितम् = प्रार्थितम् वस्तु इति भावः । एवम् = अनेन प्रकारेण, ते = तव आशा = अभिलाषः, छिद्यताम् = भज्यताम् , अभावञ्च गमिष्यसि = अभिलषितद्रव्याणां क्षयं प्राप्स्यसि इत्यर्थः । चण्डप्रवातलण्डितः—चण्डः = उद्वेगकरः प्रवातः = वायुः तेन लण्डितः = उत्क्षिप्त इत्यर्थः । वरण्डः = तृणसमूह इव इत्यर्थः । पर्व॰

सूत्र॰—आर्ये ! तब कौन सी प्रार्थित वस्तु है ?

नटी—है ।

सूत्र॰—यदि ऐसा है तो देवता तुम्हें आश्वासन दें । आर्ये ! क्या क्या (भोज्यवस्तु) है ?

नटी—घी, गुड़, दही और चावल है ।

सूत्र॰—क्या ये सब हमारे घर में ही हैं ?

नटी—नहीं-नहीं, बाजार में हैं ।

सूत्र—(क्रोधित होकर) आह अनार्ये ! यदि ऐसा है तो तुम्हारी भी आशा भङ्ग हो जाय, और तुम भी अभावग्रस्त हो जाओ । मैं प्रचण्डवायु के द्वारा

अथवा बुभुक्षयौदनमयमिव जीवलोकं पश्यामि । यावदार्यां शब्दापयामि । आर्ये ! इतस्तावत् ।]

(प्रविश्य)

नटी—अय्य ! इअं म्हि । अय्य ! दिट्ठिआ खु सि आअदो । [आर्य ! इयमस्मि ! आर्य ! दिष्ट्या खल्वस्यागतः ।]

सूत्रधारः—अय्ये ! किं अत्थि अम्हाणं गेहे को वि पादरासो । (आर्ये ! किमस्त्यस्माकं गेहे कोऽपि प्रातराशः ।]

नटी—अत्थि । [अस्ति ।]

सूत्रधारः—चिरं जीव । एव्वं सोभणाणि भोअणाणि दन्तिआ होहि । [चिरं जीव । एवं शोभनानि भोजनानि दात्री भव ।]

नटी—अय्य ! तुवं एव्व पडिवालन्ती चिट्ठामि । [आर्य ! त्वामेव प्रतिपालयन्ती तिष्ठामि ।]

भोजनव्यवस्था कृता इत्यर्थः । जीवलोकम् = समग्रं जगत् इत्यर्थः । ओदनमयमिव = सिद्धान्नमयमिव, शब्दापयामि = शब्देन आह्वयामि इत्यर्थः ।

प्रातराशः—प्रातः = प्रातः काले अश्यते = भोज्यते इति प्रातराशः—कर्मणि घञ् , प्रभातभोज्यम् (जलपान) इति लोकभाषायाम् ।

अथवा क्षुधा के कारण ही मैं इस संसार के सब पदार्थों को अन्नमय देख रहा हूँ । तब तक आर्या को बुलाता हूँ । आर्ये ! यहां आओ ।

(प्रवेश कर)

नटी—आर्य ! मैं यहाँ हूँ । आर्य, सौभाग्य से आप भी आ गए ।

सूत्र०—आर्ये ! क्या घर में कोई कलेवा की व्यवस्था है ?

नटी—है ।

सूत्र०—तुम चिरञ्जीवी हो और इसी तरह सुन्दर भोजन देती रहो ।

नटी—आर्य ! मैं तो बैठी आप की ही प्रतीक्षा कर रही हूँ ।

बुभुक्खाए पुक्खरपत्तपडिदजलबिन्दू विअ चञ्चलाअन्ति विअ मे अक्खीणि। (परिक्रम्य) जाव गेहं गच्छिअ जाणामि किण्णु खु संविधा विहिदा ण वेत्ति। (परिक्रम्य) एदं अम्हाणं गेहं। जाव पविसामि । (प्रविश्यावलोक्य) जह लोहीपरिवट्टणकालसारा भूमी, णेउब्भामणसुगन्धो विअ गन्धो, सुणिमित्तं विअ परिब्भमन्तो वडिवस्सअजणो, किण्णु खु संविधा विहिदा । आदु बुभुक्खाए ओदणमअं विअ जीवलोअं पेक्खामि । जाव अय्यां सद्दावेमि। अय्ये ! इदो दाव । [किन्तु खल्वद्य प्रत्यूष एव गेहान्निष्क्रान्तस्य बुभुक्षया पुष्करपत्रपतितजलबिन्दू इव चञ्चलायेते इव मेऽक्षिणी । यावद् गेहं गत्वा जानामि किन्नु खलु संविधा विहिता न वेति। एतदस्माकं गेहम्। यावत् प्रविशामि । यथा लौहीपरिवर्तनकालसारा भूमिः, स्नेहोद्भावनसुगन्ध इव गन्धः, सुनिमित्तमिव परिभ्रमन् वरिवस्यकजनः, किन्नु खलु संविधा विहिता।

प्रत्यूष एव = उषःकाले एव । अक्षिणी = लोचने, बुभुक्षया = क्षुधया। पुष्करपत्रपतितजलबिन्दू इव—पुष्करस्य = कमलस्य पत्रम् तत्र पतितौ इति पुष्करपत्रपतितौ जलबिन्दू इव इत्यर्थः । गेहं = भवनम् , गत्वा = प्रविश्य, संविधा = भक्षणव्यवस्था, लौहीपरिवर्तनकालसारा—'लौही' इति पदेन लोहनिर्मितरन्धनदण्ड आक्षिप्यते, अतो लौह्याः परिवर्तनेन = अवघर्षणेन हेतुना कालसारा = अतीव कृष्णवर्णा इत्यर्थः । स्नेहोद्भावनसुगन्धः—स्नेहस्य = घृतादिस्नेहयुक्तपदार्थस्य उद्भावनम् = उद्गमनम् इति स्नेहोद्भावनम् अर्थात् उद्भूतस्नेहस्तेन सुगन्ध इत्यर्थः । सुनिमित्तम् = शोभनं निमित्तं, सुन्दरं कारणं वा वरिवस्यकजनः—वरिवस् इति अव्ययपदम् 'शुश्रूषा, पूजा' इति अर्थो भवति, वरिवस्यकजनः = शुश्रूषकजनः, व्रतानुष्ठापकः, पूजकजनो वा इति भावः । संविधा विहिता=

कारण कमल के पत्ते पर पड़े हुए जल-बिन्दु की भांति चंचल हो रही हैं। तब तक घर के अन्दर जाकर यह पता लगाता हूँ कि खाने-पीने का कोई प्रबन्ध है या नहीं। यह रहा मेरा घर। तो प्रवेश करता हूँ। (प्रवेश कर और चारों तरफ देख कर) लोहे के बर्तनों के बार-बार घर्षण करने से भूमि काली सी पड़ गई है; गन्ध ऐसी आरही है जैसे घृतादि स्नेह द्रव्यों की उद्भावना (छौंक) देने से उत्पन्न होती है। किसी मनोरम निमित्त के उद्देश्य से ही धार्मिक जन (इधर-उधर) घूमते हुए दिखाई पड़ रहे हैं। तब क्या कोई (भोजन की) व्यवस्था है

भासनाटकचक्रे

चारुदत्तम्

'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—किण्णु खु अज्ज पच्चूस एव्व गेहादो णिक्खन्तस्स

नान्द्यन्ते इति—नान्द्याः—पूर्वरङ्गीभूताया मंगलक्रियायाः, आशीर्वाद-रूपाया वा, अन्ते = समाप्तौ, नान्दीविधानानन्तरमित्यर्थः । आरम्भे हि विघ्न-विघातादिप्रयोजनं मंगलं नितरामावश्यकं नाटकीयरचनानियमप्राप्तं च कर्तव्यं प्रथममुद्दिशन् कविः 'नान्दी'ति समारब्धवान् । 'देवद्विजनृपादीनां स्तुत्याशीरन्य-तरपरं वचो नान्दी भवति । तस्याश्च लक्षणमुक्तवान् भरतमुनिः—'आशीर्वचन-संयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता' इति । तत इति–नान्द्यां च नेपथ्य एवावसितायां, ततः तस्मात् स्थलाद् नेपथ्यादिति यावत् । अथवा ततो नाम नान्दीविधानाव्यवहितोत्तरकाल इति । तसिल्प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थाश्रयणम् । प्रविशति = रंगमञ्चं समागच्छति । कस्यात्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—सूत्रधार इति । सूत्रधारः = प्रधाननटः—नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । अथवा सूत्रं = नाटकबीजं तद् धारयति वहति उपन्यस्यतीत्यर्थः ।

(मङ्गल गान-वाद्य के बाद सूत्रधार आता है ।)

सूत्रधार—क्यों आज उषाकाल में घर से बाहर होते ही मेरी आँखें भूख के

(१३)

चारुदत्तम्

व्याख्याकारः—
आचार्य कपिलदेव गिरि

पद्यानुक्रमणिका

—:०:—

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

षष्ठोऽङ्कः ।

इति स्वप्नवासवदत्तं समाप्तम् ।

'निष्क्रान्ताः सर्वे' इत्यनेन रङ्गभूमेः सर्वेषां प्रस्थानं प्रदर्शितम् ।

षष्ठाङ्कस्योपसंहारं प्रतिजानीते—षष्ठोऽङ्क इति ।

इतीत्यादिना प्रकृतग्रन्थस्य समाप्तिं सूचयति ग्रन्थकारः ।

पूज्यश्रीदगुरुभालचन्द्रकरुणामात्रैकभव्याश्रयः
श्रील्लक्ष्मणसद्गुरुक्तिविलसत्साहित्यविज्ञानभूः ।
श्रीदमत्सूरिविनायकाऽऽप्तजननः श्रीरुक्मिणीगर्भजः
काशीवृत्तिरनन्तरामसुकृती वेतालवंशाङ्कुरः ॥ १ ॥

श्रीमद्भासकवीश्वरेण रचिते क्लिष्टार्थके नाटके
मुग्धाऽबोधजनप्रबोधजननव्यापारबद्धादराम् ।
ग्रन्थग्रन्थिविभेदनेन सकलच्छात्रोपकारक्षमां
कोषव्याकृतिभावगर्भिततनूं टीकामिमां व्यातनोत ॥ २ ॥

इति स्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां षष्ठोऽङ्कः परिपूर्णः ।

समाप्ता चेयं श्रीमदनन्तरामशास्त्रिवेतालविनिर्मिता

प्रबोधिन्याख्या व्याख्या ।

(सबका प्रस्थान)

छठा अङ्क समाप्त ।

श्रीजगन्नाथशास्त्री होशिङ्गकृत स्वप्नवासवदत्त नाटक का

हिन्दी अनुवाद समाप्त ।

[भरतवाक्यम्—]

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ १९ ॥

नाट्याचार्यस्य वा वाक्यत्वेन प्रतिपादिता भवतीति यौगन्धरायणमुखेन तदेव भरतवाक्यं प्रदर्श्यते कविना—इमामिति । इमां परिपालनीयां, महीं पृथ्वीं, नः अस्माकं, राजसिंहो नृपतिवरः, 'राजा सिंह इवे'त्युपमितसमासः, 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः, प्रशास्तु प्रकर्षेण पालयतु, प्रकर्षश्चाधिक्यम् , तदत्र गुणकृतं कालकृतं च वेदितव्यम् , परितः स्वकीयादेशप्रवर्तनपूर्वकं सविशेषं चिरं परिपालयतादित्याशंसनम् । कथम्भूतां महीमित्याह—सागरपर्यन्तामिति । सागराः समुद्राः पर्यन्ता अन्तिमाः सीमा यस्यास्ताम् समग्रामिति यावत् । पुनः कीदृशीं हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् , हिमवान् हिमालयो विन्ध्यश्चेति पर्वतावेवे कुण्डले कर्णवेष्टनसंज्ञकालङ्कारविशेषौ यस्यास्तादृशीम्, हिमवद्विन्ध्यभूभृतावुत्तरदक्षिणदिशोः सीमाभूताविति पृथिव्याः कुण्डलाकारत्वेन कल्पितावत्र, पुनरपि कथम्भूताम् एकातपत्राङ्काम्, एकमद्वितीयमातपत्रं श्वेतच्छत्ररूपम् अङ्को राज्यलक्ष्मीत्वसूचकं चिह्नं यस्यां तथाभूतामिति, 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क' इति कोषः । या किल चरमसीमारूपान् सकलान् समुद्रान् व्याप्य स्थिता वर्तते, पुण्यभूमेरार्यावर्तस्य दक्षिणोत्तरदिक्सीमाभूतेन विन्ध्येन हिमवता च यस्याः सुषमाविशेषः समन्ततः स्तीर्यते, यत्र चैकाधिपत्यसूचकं तत्सितच्छत्रमेकमुद्द्योतते, समस्तां तां पृथ्वीं निष्कण्टकमस्माकं राजाधिराजः श्रीमानुदयनश्चिरं परिपालयतादित्यर्थः ।' सार्वभौमो भवन् भूमौ राजाऽस्माकं विराजताम्' इति तात्पर्यार्थः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ १९ ॥

(भरतवाक्य)—

हमारे राज-सिंह अर्थात् राजाओं में श्रेष्ठ महाराज उदयन समुद्र तक विस्तृत, हिमाचल और विन्ध्याचल रूपी दो कर्ण कुण्डलों से युक्त एक श्वेतच्छत्र से चिह्नित इस सम्पूर्ण पृथ्वी का पालन करें ॥ १९ ॥

राजा—न, न। सर्वे एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या सह।

यौगन्धरायणः—यदाज्ञापयति स्वामी।

'नाथ! तौ मातरपितरौ देव्याश्चिराद् वृत्तान्तं कमप्यनधिगच्छन्तौ कुशलं श्रोतुमुत्कण्ठिता'विति तन्निवेदनाय श्रीमता रैभ्येण श्रीमत्या वसुन्धरया च सत्वरं तत्रोपस्थातव्यम्। ततः खलु कुशलप्रश्नसन्देशहारित्वेनात्र समागतयोर्द्वयोरेतयोरितोऽद्यतन एव दिवसे वासवदत्ताकुशलसन्देशहारित्वेन पुनरुज्जयिनीं प्रति प्रस्थानं स्थाने। नात्र विलम्बेन भवितव्यमिति भावः।

'धात्रीकाञ्चुकीयमुखेन कुशले निवेदिते मयि चानुपस्थिते तत्र मदीयमिदमौद्धत्यमिव प्रतिभायाद् गुरुजनस्ये'ति सपरिवारं तत्रास्माभिरुपस्थायाऽस्मिन्समये स्वात्मप्रदर्शनपुरःसरं स्वयमेव तन्निवेदनीयमित्येवमाशयं दर्शयन्नाह राजा—न नेति। द्वौ नञौ तयोरेकाकिनोस्तत्र गमनं सर्वथा निषेधतः। मन्त्रिवर! नैवम्, प्रस्तावस्तवायं न समीचीनः नवोढया पद्मावत्या समं सकलैरस्माभिस्तत्रोपस्थातव्यमिदानीम्। चक्षुर्विषयतां प्रयातयोर्वासवदत्तापद्मावत्योः परस्परमीर्ष्याभावाऽस्पृष्ट सविशेषं प्रेमभावमवलोक्य मदीयौ श्वशुरौ भृशं तुष्येताम्। अतः प्रतिष्ठेमहि सर्वे वयमुज्जयिनीं प्रतीति भावः।

तत्रभवतः स्वामिन आदेशं प्रमाणयन यौगन्धरायणो ब्रूते—यदाज्ञापयतीति। श्रीमतः स्वामिनो वचनं प्रमाणमस्माकम्। यथाभिलाषं कर्तुमर्हति स्वामी वयन्तु किङ्कराः श्रीमदाज्ञाकारिणः स्म इत्यर्थः।

इत्थमत्र द्वितीयप्रेयसीप्राप्तिद्वारेण सपत्नोन्मूलनपुरःसरं पुना राज्यलाभे प्रधानप्रियतमासमागमे च नायकस्य सञ्जाते, उपसंहारं गते सति सकले नाटकीयसंविधानके, समाप्तौ मङ्गलार्थं भरतवाक्यं प्रदर्श्य नाटकमिदं समापयिष्यते। भरतवाक्यं च शुभाशंसनात्मकप्रशस्तिरूपं निर्वहणसन्धेरङ्गमुच्यते। तथा चोक्तं दशरूपके—'प्रशस्तिः शुभशंसनम्' इति। 'नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते' इत्यन्यत्रापि तल्लक्षणमुक्तम्। एषा च प्रशस्तिरनुकर्तुर्भरतस्य (नटस्य) श्रीमतो

राजा—नहीं नहीं। हम सभी लोग देवी पद्मावती के साथ जाएंगे।

यौग०—जो महाराज की आज्ञा।

राजा—अहो! शठः खलु रुमण्वान्।

यौगन्धरायणः—स्वामिन्! देव्याः कुशलनिवेदनार्थमद्यैव प्रतिनिवर्ततामत्रभवान् रैभ्योऽत्रभवती च।

केवलं किम्, तत्रभवतः श्रेयसि दत्तावधानाः सर्वेऽप्याप्ततमा अर्थमेनं जानन्ति स्म। तावदेकाकिना मयेदं मन्त्रितं कृतं च। सकलसम्मत्यैव प्रवृत्तोऽहमस्मिन् कर्मणीति भावः।

'सर्वेऽपि विषयमेनं जानन्तीति' यौगन्धरायणोक्तमाकर्ण्य राजा तमर्थं जानन्तमप्यप्रकाशितवन्तं रुमण्वन्तमुद्दिश्य सप्रणयोपालम्भवचनं प्रस्तौति—अहो इति। शठो वञ्चकः, वञ्चकत्वारोपश्च राज्ञो रुमण्वति वासवदत्ताऽप्रकाशनमूलकः। अन्यैश्च मदीयैर्विषयोऽयं न प्रकाशितो मत्पुरस्तादित्यास्तां तावत्, परमत्रार्थे चित्रं यदेषोऽवगतैतदर्थोऽपि रुमण्वान् मदीयदुःखैकसाक्षिभूतोऽपि वासवदत्तायाः कुशलवृत्तमिदं नाम किञ्चिदपि सूचितवान्। एतदेवास्य नूनं वञ्चकत्वम्। कथमत्र वञ्चयति स्मैष मां विश्वासपात्रं मे सततपरिचर्यापरोऽप्यर्थमेनं मत्तो गोपयन्निति भावः

इदमत्रावगन्तव्यम्—श्रीमतो महीपतेर्हितमुद्दिश्य विहितं प्रधानमहिष्या अपनयनादिकमात्मनः सकलं कार्यजातं सफलतां प्राप्तमिति, शुभोदर्कदर्शिनो भर्तुर्मदीयचेष्टितमेतदरुचिकरं न जातमित्येवं च पर्यालोचयतो यौगन्धरायणस्य 'सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे' इतीदक्पूर्वोक्तं शङ्कितं साम्प्रतं हृदयादपगतम्। राजा तु विषयमेतमवगच्छन् पद्मावत्यां वासवदत्ताया न्यासीकरणात्तत्र विश्वासात्कामपि तत्राऽननुरूपां शङ्कां नाऽचकलत्।

राजा—अहो! रुमण्वान् बडा ठग है।

यौग०—महाराज! देवी वासदत्ता का कुशल निवेदन करने के लिये आज ही माननीय रैभ्य और वसुन्धरा लौट जायँ।

यौगन्धरायणः—पुष्पकभद्रादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति ।

राजा—इदमपि रुमण्वता ज्ञातम् ?

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! सर्वैरेव ज्ञातम् ।

यणस्तदेव प्रतिपादयन्नाह—पुष्पकेत्यादि । आदेशिकैः सिद्धपुरुषैर्ज्यौतिषिकैर्वा, पद्मावतीति विशेष्यपदं पूर्ववाक्यार्थादवगन्तव्यम् , आदिष्टा भाव्यर्थसूचनविषयीकृता। पुष्पकभद्रप्रभृतिभिः सिद्धैर्महात्मभिर्दैवज्ञैर्वा 'श्रीमतो महीपतेर्महिषीदमेषाऽलङ्करिष्यती' त्येवं किल श्रीमतीं पद्मावतीमुद्दिश्य भविष्यत्फलं पूर्वमेव सूचितमासीत, अतस्तेषां वचनेष्वनन्यथाभाविषु विश्वासात्तत्रभवत्याः पद्मावत्याः समीप एव श्रीमती वासवदत्ता न्यासरूपेण स्थापिता । 'यथासमयमेतया च सूचिता वासवदत्ताचारित्र्यशुद्धिः श्रीमतः स्वामिनो नूनं विश्वासास्पदं भविष्यति, एतद्बन्धोः साहाय्येन वत्सराज्यमपि सपत्नाहृतं स्वामिना सुखेन प्राप्स्यत' इत्येवं मनसिकृत्य भविष्यत्कार्यगौरवेण श्रीमत्यां पद्मावत्यां विश्वासपात्रता न्यासरक्षणयोग्यतापि मया सम्भावितासीदिति भावः । अयमर्थः प्रथमाङ्के (१५-१६, २४ पृष्ठेषु) द्रष्टव्यः ।

'सम्पादितस्त्वयार्थोऽयमाफलोदयं गोपितः कस्याप्यन्तरङ्गसचिवस्य विज्ञातो वे'ति तत्वं बुभुत्सू राजा रुमण्वत्येवात्मनः परिपूर्णभक्ते तादृग्गूढार्थसचिवे तन्मन्त्रविचारसाहचर्यमुचितं मन्यमानस्तमर्थमनुयुङ्क्ते यौगन्धरायणम्—इदमपीति । इदं वासवदत्ताया अपनयनं पद्मावत्यन्तिके न्यसनं चेत्युभयम् । अये ! यत्किल त्वं परिणामदर्शी सन् वासवदत्तां मत्तोऽपनीय पद्मावतीकृतं तद्रक्षणमाकाङ्क्षंस्तत्रैव न्यासरूपेण तस्या अवस्थानं कल्पितवान् , किमेतमप्यर्थं त्वत्तो विज्ञातवान् रुमण्वान् ? सर्वोऽपि विषयः प्रायोऽन्तरङ्गसचिवेन रुमण्वतालोचितो भवतीत्येषोऽपि तेनालोचितः पूर्वं किम् ? अपिरत्र भिन्नक्रमो रुमण्वता वा योज्यः । अत्र च पक्षे किमिदं ते चेष्टितं रुमण्वतोऽप्यर्थसचिवस्य विज्ञातमासीदित्यर्थः ।

अत्रोत्तरं प्रस्तवीति यौगन्धरायणः—स्वामिन्निति । नाथ ! रुमण्वानेव

यौग०—पुष्पकभद्रादि सिद्ध या ज्योतिषियों का कहना था कि पद्मावती आपकी रानी होंगी । (यह कारण था)

राजा—यह भी रुमण्वान् को अथवा यह रुमण्वान् को भी ज्ञात था ?

यौग०—महाराज ! सभी को विदित था ।

राजा—अथ पद्मावत्या हस्ते किं न्यासकारणम् ?

ऽवधारणे, कौशाम्बीमेवेत्यर्थः, परिपालयामीति देव्यपनयनकालिकी वर्तमानार्थता। राज्यपरिपालनं च प्रधानमन्त्रिणो राज्ञः प्रियतमस्य यौगन्धरायणस्य प्रधानं कर्तव्यम्। एतदुक्त्या च तस्य तत्र सुतरां स्वीयत्वसूचकः स्नेहः प्रदर्शितः। अयमर्थः—इदानीं केवलं कौशाम्बीनगरी राजशासनानुसारं परिपाल्यते। मया 'समग्रं वत्सराज्यं राज्ञः शासनविषयीकृतं परिपालयितुमिष्टं परहस्तगतं कथं नामात्मनो हस्तगतं भवे'दिति विचारणायां निर्धारितम्, यत्किल—'देवी वासवदत्ता फलोदयकालं यावत् प्रच्छन्नरूपा कुत्रापि स्थापनीया। देव्यनुपलब्ध्या रुमण्वदादिमन्त्रिवरप्रार्थनया च पुनरन्या काचिद्राजकुमारी परिणेष्यते श्रीमता। ततः स्वभार्याबन्धुसाहाय्येन श्रीमतो वत्सराज्ये पुनः करगते सञ्जाते, साकल्येन वत्सदेशपरिपालकत्वं मदीयमव्याहतं स्या'दिति। एवमेवार्थं ध्रुवं निर्धार्य देव्या अपनय चिकीर्षितमासीत्तदा। 'प्रणयविशेषपात्रभूतायां सत्यां च देव्यां न कदापि दारान्तरं तत्रभवता स्वीकरिष्यते, समुचितसाहाय्याऽनवाप्त्या च वत्सराज्यप्राप्तिः सर्वथा दुःसम्भवा। वासवदत्ताबन्धुना महासेनभूपतिना कृतं साहाय्यं कार्यसिद्धेः प्रयोजकं भविता, किन्तु कन्यापहरणकारणेन तदीयप्रसादद्दष्टेरसम्भावनया तदपि दुर्लभं दूरेतरा'मिति विचार्य 'देवी दग्धे'ति मिथ्याप्रवादः प्रख्यापितः। एतेन च 'वासवदत्ताया अनुपलब्ध्या कथञ्चिन्मन्त्रिणामनुरोधात्स्वीकरिष्यति दारान्तरं तत्रभवा-नि'ति सम्भावितमासीत्। 'यदा चेदं मदुक्तम्, तथा स्फुटमेव सकलमालोकितं तत्रभवते'ति नाधिकं किमप्यत्र विषये वक्तुमवशिष्यत इति।

श्रुत्वेदं 'पद्मावत्याः समीपे किमिति सा येन्यासरूपेण स्थापिते'त्येवं पुनः पृच्छामात्मनः प्रकटीकरोति राजा—अथेति। अथ देव्या अपनयनानन्तरम्। देवीं वासवदत्तां मत्तोऽपनीय पद्मावत्याः सन्निधौ स्थापयतः कस्तवाभिप्रायः? किमत्रापि विषये मानसमुद्दिष्टमासीत्तवेत्यर्थः। एषोऽपि तद्बुद्धिपरीक्षां चिकीर्षतो राज्ञःप्रश्नः। पद्मावत्यामपरिचितायां न्यासरक्षणयोग्यतां सम्भाव्य तत्र ते विश्वासपात्रत्वबुद्धिः कथं जातेति प्रश्नस्याशयः।

इदमत्र पद्मावत्याः समीपे वासवदत्तान्यासस्य कारणं राज्ञा पृष्टो यौगन्धरा-

राजा—और पद्मावती के हाथ धरोहर रखने का क्या कारण था ?

पद्मावती—(क) अणुग्गहिदह्मि ।

राजा—वयस्य ? यौगन्धरायण । देव्यपनये का कृता ते बुद्धिः ?

योगन्धरायणः—कौशाम्बीमात्रं परिपालयामीति !

(क) अनुगृहीताऽस्मि ।

ऽभावं निषेधन्नखण्डितसौभाग्यरूपमर्थं बोधयति । तेन 'अखण्डितमास्तां ते सौभाग्य'मिति पद्मावतीं प्रत्याशीर्वचनं ध्वन्यते वासवदत्तायाः । अत आपाततोऽनुचितवत्प्रतीयमानोऽप्यमङ्गलरूपोऽर्थः शाश्वतिकमङ्गलसूचकाऽखण्डितसौभाग्यरूपव्यङ्ग्यार्थबोधनक्षमो न काश्चिदत्राऽनौचितीमुद्भावयेदिति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् । इत्थमेव कालिदासोऽपि मेघदूते 'भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे' इत्यत्र गूढार्थं दर्शितवानित्यलम् ।

पूर्वोक्तेन वचसा प्रकाशितं स्नेहभावानुग्रहं वासवदत्तायाः सादरमभिनन्दति पद्मावती—अणुग्गहिदह्मीति । इदमित्थमिदानीं मां गौरवपदमारोपयन्त्याः श्रीमत्याः केवलमनुग्रहोऽयं मयि । अहन्तु सर्वथैतद्गौरवाऽनर्हास्मीति पद्मावत्युक्तेराशयः ।

वासवदत्तापद्मावत्योः परस्परालाप एवं प्रचलिते विरतिं गते, नरपतिर्वत्सराजो वासवदत्तापनयनविषये यौगन्धरायणस्य मानसमाशयं स्फुटं जिज्ञासमानस्तद्विधानकारणं पृच्छति तम्—वयस्येति । वयस्यपदप्रयोगश्चायं राज्ञो यौगन्धरायऽणेतिशयसद्भावं सूचयत्यत्र । का किं फलमुद्दिश्येति यावत्, बुद्धिर्मानसो विचारः । मित्र ! मन्त्रिवर ! यन्नाम देवी वासवदत्ता त्वया मत्सकाशादपनीता, तत्र किं ते मानसं विचारितम् ? भावि तत्फलं मनसा किमुद्दश्य कृतमिदं त्वया, परिणतौ हितं किं प्रयोजनमेतस्य तदा सम्भावितमासीत् ? अत्र च—'स्फुटं वस्तुतत्वं ज्ञातुमिच्छयैव राज्ञः प्रश्नोऽयम्, न तु विश्वासयोग्येऽस्मिन यौगन्धरायणे तथाऽनुचितकार्यकारित्वेनाऽविश्वस्तत्वबुद्धये'ति वेदितव्यम् ।

यौगन्धरायणो राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दित्सुर्देव्यपनयनविषयकं हृद्गतमात्मनोऽभीप्सितं तत्कारणं प्रतिपादयति—कौशाम्बीमात्रमिति । अत्र मात्रशब्दो-

पद्मा०—(आप के इस गौरव से) मैं अनुगृहीत हूँ ।

राजा—सखे ! यौगन्धरायण ! देवी को छिपाने में तुम्हारा क्या अभिप्राय था ?

यौग०—यह कि केवल कौशांबी ही अधिकार में रह गई ।

उट्ठेहि । अत्थिसअं णाम सरीरं अवरद्धइ ।

अयं वासवदत्तायां भक्तेरतिशयो व्यङ्ग्यः । अविधवा सौभाग्यवती, तत्सम्बुद्धौ हे अविधवे ! अयि सौभाग्यवति ! मुहुरेवमुत्थाप्यमानापि मया किं नाम नोत्तिष्ठसि ? उत्तिष्ठ, पर्याप्तमिदमाचारप्रदर्शनम् । विदितस्ते यथावद्भावो ममेत्यर्थः । अत्थिसअमिति ! अर्थिस्वम्, अर्थिनः त्वत्कृतं न्यासरक्षणं कामयमानस्य त्वत्समीपे न्यासं निक्षेप्तुमिच्छतो वा यौगन्धरायणस्य स्वं धनम्, नामेति प्रसिद्धौ, यौगन्धरायणेन 'मदीयमिद'मिति व्यपदिश्यमानं न तु वास्तविकं तस्येत्यर्थः । शरीरम् अर्थान्मे वासवदत्तायाः लक्षणया अहमिति यावत्, अपराध्यतीति भूतकालार्थे वर्तमानकालिकः प्रयोगः । न्यासरूपेण मां क्वचिन्निक्षेप्तुकामेन यौगन्धरायणेन 'मदीयेय'मिति कृत्रिमं व्याहरता यदहमत्र ते सन्निधौ निक्षिप्ता, तेनैव मे स्वातन्त्र्यमपगतम् । आचारविरुद्धकारिता च प्रायः पराधीने जने सम्भवति । अतश्च नूनमहमेवापराधिनी । विनयवत्यां त्वय्यपराधसम्भावनापि कीदृशी ? त्वं तु मां तदानीं रक्षितवती ममोपकारिणी खल्वसीति भावः । अथवा—अर्थिस्वम्, अर्थिनः शरणअर्थिन्या ममेति यावत्, स्वं स्वात्मीयं तथात्वेन सम्भावितम्, शरीरम् अर्थात्पद्मावत्यास्तव । अत्र च पक्षे 'अपराध्यती'ति काकुः, सर्वथा नापराध्यति स्मेत्यर्थः । मदीयशुश्रूषाविधौ त्वया विनियुक्ते मया च स्वात्मीयत्वेन सम्भाविते़ऽस्मिंस्तव शरीरे, लक्षणया तादृश्यां त्वयि, कथन्तावदपराधभाजनत्वं भवितुमर्हति ? उपकारकारिण्यपराधसम्भावनाप्यत्र कर्तुं न शक्येति भावः । वचनमिदं वासवदत्तायाः पद्मावतीं प्रति सापत्न्यद्वेषलेशतोऽप्यस्पृष्टं समानभावोचितं प्रेमभावं प्रकटयति । 'अविहवे' इति सम्बुद्ध्यन्तपदप्रयोगोऽप्येवमेवार्थं दर्शयति ।

अत्र 'सधवापदे प्रयोक्तव्ये विधवापदेन सह प्रयुक्तोऽयं तदभावो नोचितः, अभावेन सह भावस्यापि प्रतीतेरमङ्गलव्यञ्जकमिदम् अविधवापदं न तावत्प्रयोगयोग्य'मिति केचिदाक्षिपन्ति व्याख्याकृतः । तदेतदाक्षेपदुःसाहसमिदं तेषां व्यङ्ग्यार्थमर्यादाऽनाकलनमूलकं सहृदयहृदयोद्वेजकं ननु ? इदमत्र गूढं तात्पर्यम्—सधवापदे प्रयुक्ते 'सौभाग्यवती'त्येवार्थो लभ्यते, अविधवापदप्रयोगः पुनः सौभाग्या-

---

चाहनेवाले यौगन्धराय का धन-रूप यह शरीर अर्थात मैं ही अपराधी हूं । अथवा शरण चाहती हुई मुझसे अपनाया गया यह (तुम्हारा) शरीर अपराधी ! यह सर्वथा असम्भव है

पद्मावती—(क) अम्महे ! अय्या खु इअं। अय्ये सहीजणसमुदा-आरेण अजाणन्तीए अदिक्कन्दो समुदाआरो। ता सोसेण पसादेमि !

वासवदत्ता—[पद्मावतीमुत्थाप्य] (ख) उट्ठेहि उट्ठेहि अविहवे !

(क) अहो ! आर्या खल्वियम् । आर्ये ! सखीजनसमुदाचारेणाऽजानन्त्याऽतिक्रान्तः समुदाचारः । तच्छीर्षेण प्रसादयामि ।

(ख) उत्तिष्ठोत्तिष्ठाविधवे ! उत्तिष्ठ । अर्थिस्वं नाम शरीरमपराध्यति ।

यावत् । श्रीमतः स्वामिनो भाग्यानि यदा यादृशि विलसन्ति, तथा तादृगेव तेषामनुसरणमस्माभिः सेवकैरनुष्ठीयेते । वयं तु तद्भागधेयनोदितास्तदौपयिकमेव यथासमयमाचरामः । तत्र भवतो भाग्यान्येव कल्पन्ते प्राधान्येन फलनिष्पत्तौ । अस्वतन्त्रा अकिञ्चित्कराश्च वयं न तावत्प्रशंसनार्हा इति भावः ।

अथ यावदावन्तिकां पद्मावती सखीनिर्विशेषं पश्यति स्म । साम्प्रतं तामार्यपुत्रप्रियां वासवदत्तां महाराज्ञीं विदित्वा भूतपूर्वसखीभावोचिताचारप्रदर्शनरूपस्वीयापराधक्षमापनचिकीर्षया तत्प्रसादनौपयिकं वचनं प्रस्तौति—अम्महे इति । खलुपदं त्वर्थे अहो ! विचित्रमिदम् । आवन्तिकेति प्रसिद्धां यामहं सखीं सम्भावितवती, सैषा तु पूज्या श्रीमती वासवदत्तार्यपुत्रप्रियतमा वर्तते । इत्येवं स्वयमभिधाय तां प्रत्याह—अय्ये इति । तत् आचारोल्लङ्घनरूपापराधात्कारणात् । अयि ! मन्ये ! स्वरूपेण श्रीमत्या अपरिचयादद्यावधि सखीजनोचित आचारस्तत्र तत्र प्रदर्शितो मया ! पूज्येषु यथाचारं यथा वर्तितव्यम्, न तथाऽवर्तिषि । अतो यथोचितमाचारमुल्लङ्घितवती क्षमां प्रार्थयमानैषाऽहं प्रसादनाय श्रीमतीं शिरसा प्रणमामि । आशासे च नूनं क्षमिष्यतेऽपराधो मामकीनः श्रीमत्योदारचित्तयेति । प्रणामकरणप्रतिज्ञेयं पद्मावत्याः । प्रणामश्चानुक्तोऽपि प्रसङ्गोचितोऽत्र वेदितव्यः ।

इत्येवं प्रणमन्ती पादपतितां पद्मावतीमुत्थापयन्ती प्राह वासवदत्ता—उट्ठेहि इति । 'उट्ठेही'ति त्रिरुक्त्या वासवदत्ताप्रसादनसम्भ्रमस्यातिशयः पद्मावत्या दर्शितः कविना । 'पुनः पुनरुत्थातुं प्रेरितापि प्रणामकरणात्पद्मावती न विरन्तुमर्हते'ति तस्या

पद्मा०—अरे ! ये तो आर्या वासवदत्ता हैं । न जानती हुई मैंने सखी के समान व्यवहार करने से शिष्टाचार का उल्लंघन किया है । इसलिये सिर झुकाकर क्षमा चाहती हूँ ।

वासव०—(पद्मावती को उठाकर) उठो, उठो, सौभाग्यवती ! उठो । न्यास का रक्षण

मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रितैः।
भवद्यत्नैः खलु वयं मज्जमानाः समुद्धृताः ॥ १८ ॥

यौगन्धरायणः—स्वामिभाग्यानामनुगन्तारो वयम्।

यैतया व्यर्थया किमयमात्मा सङ्कोचमानीयते। न चैष भवत्कर्तृकोऽपराधः प्रत्युत भवतो मत्कर्मकाराधनमेवैतदिति भावः।

इत्थं तावल्लक्षणामूलार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिविधया प्रशंसितं तमेव यौगन्धरायणमुपकारिणं कृतज्ञताप्रकाशनपुरःसरं पुनः प्रशंसत्यभिधया वृत्त्या—मिथ्योन्मादैरिति। चकाराः समुच्चयार्थाः, ते चोन्मादादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धाय पृथक्पृथक्प्रयुक्ताः मज्जमानाः मज्जनशीला वयम्, अवरोधबन्धनरूपे दुस्तरे विपत्सिन्धौ मग्नोऽहमिति यावत्। मज्जमानशब्दोऽत्र ताच्छील्ये चानशा साधनीयः मज्जतेः परस्मैपदित्वेन शानचस्तु न प्रसङ्गः। मिथ्योन्मादैः कल्पितैरसत्यैश्चित्तविभ्रमैः, 'उन्मादश्चित्तविभ्रम' इति कोषः, चित्तविभ्रमश्च चेतसोऽनवस्थितिरेव, युद्धैः प्रवर्तितैः सङ्ग्रामैः शास्त्रदृष्टैः राजनीतिसिद्धान्तानुकूलैः मन्त्रितैर्गूढविचारैश्च, तथा भवद्यत्नैः भवतो यौगन्धरायणस्य तैस्तैरितरैरस्मदुद्धारकारणीभूतैरनुरूपैरुद्योगविशेषैः, खलु निःसंशयम्, समुद्धृताः विपत्सागराद् बहिर्निष्कासिता अभूम। यदा किल प्रद्योतराजोऽन्तःपुरे मां बन्धनं प्रापितवान्, दुःखाकरे तत्र काले विपद्बन्धुः समदुःखसुखः स्वामिभक्तो भवानेव समयोचितं विचारयन्नात्मानमुन्मत्तमिव तत्र प्रदर्शयन् युद्धं च कार्यसिद्ध्यौपयिकं प्रवर्त्तयन्नर्थनीत्युचितविचारपूर्वकं प्रशंसनीयं प्रयत्नमाधाय मां तदवरोधबन्धनात्मोचितवान्। एषा च भवतः साधारणेतरोपकृतिः कथं नाम विस्मृतिं नेष्यते कृतज्ञेन मया? सर्वथोपकर्ता मे भवान् प्रशंसनीय एवेति भावः। उन्मादयुद्धराजनीत्यनुकूलविचारसाधनप्रभृतिभिः प्रयत्नैर्यौगन्धरायणेन वरेण कृतं वत्सराजस्य प्रद्योतराजावरोधबन्धनान्मोचनं चेदं प्रतिज्ञायौगन्धरायणे द्रष्टव्यम्। अनुष्टुप् छन्दः ॥ १८ ॥

गुणगृह्येण राज्ञा कृतमात्मनः प्रशंसनं समवेद्य तद्गौरवाल्लज्जमान इव सविनयं वचनमाह यौगन्धरायणः—स्वामीत्यादि। वयम्, मादृशाः सेवका इति

असत्य उन्माद-चेष्टाएँ, युद्ध, शास्त्रोक्त विचार और आपके उपायों से डूबते हुए हम उबारे गये हैं ॥ १८ ॥

यौग०—हमलोग स्वामी के भाग्यों का अनुसरण करने वाले हैं।

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! देव्यपनयेन कृतापराधः खल्वहम्। तत् क्षन्तुमर्हति स्वामी। [इति पादयोः पतति।]

राजा—[उत्थाप्य] यौगन्धरायणो भवान् ननु।

प्रवृत्तिमधिगत्य समुद्रगृहान्तर्गतेन शयनं प्राप्तेन पुरा दृष्टासीन्मया। दृष्टिगोचरतां प्रयातापि तदा तत्क्षणमेवाऽदर्शनं गतवती दुर्दैवान्निराशं वितन्वती मां प्रतारितवती खल्वसौ। अधुनापि तादृगेव किमहमेतया न प्रतार्येय ? तदानीं तदिवेदानीमिदमपि दर्शनं क्षणिकं सत् फलविधौ शून्यं तु न स्यात्किमु ? दुग्धदग्धाननस्य पुनर्दधिभक्षण इव दर्शनेऽस्मिन् शङ्का मे भवितुमर्हतीति भावः। छन्दोऽनुष्टुप्॥ १७॥

राज्ञ आज्ञां विनैव राज्ञीं स्थानान्तरं नीतवतः स्वस्य मन्तोरमुष्य क्षमापनं राजानं याचते यौगन्धरायणः—स्वामिन्निति। देव्यपनयेन, देव्या वासवदत्ताया अपनयः स्वरूपप्रच्छादनपुरःसरमन्यत्र नयनं तेन, खलु निःशंसयम्। तत् देव्यपनयनरूपं दुर्विनयचेष्टितम्। स्वामिन्! श्रीमतीं वासवदत्तां गृहीतवेषान्तरां प्रच्छन्नरूपां विधाय यदहं श्रीमत्सकाशादन्यत्र नीत्वा न्यस्तवान्, श्रीमदभ्युदयसाधनत्वेन समयोचितं तदपि श्रीमन्तमनावेद्य कृतं निःसन्देहमनौचित्यपक्ष एव निक्षिप्तं भवतीति तमेतं नूनमपराधं कृतवान्। क्षन्तव्य एषोऽपराधः स्वामिना सेवकस्येति भावः। तदेतदभ्यर्थयमानस्य यौगन्धरायणस्य तदुचितं स्वामिचरणयोः प्रणिपातं दर्शयति—इति पादयोरिति।

स्वामिभक्तस्य यौगन्धरायणकृतपूर्वाण्यसाधारणानि कार्याणि स्मरन् प्रियापनयनमपीदं तत्कृतं शुभोदर्कमनिक्षिपन्नपराधपक्षे, पदयोः पतितं तं स्नेहादुत्थापयन् प्रशंसन्नाह राजा—यौगन्धरायण इति। नन्विति वाक्यालङ्कारे। अत्र यौगन्धरायणमुद्दिश्य वदतो राज्ञः पुनस्तन्नामग्रहणं तद्गतं गुणविशेषं लक्षयति। स एवास्ति भवान् यौगन्धरायणः, यो हि स्वामिनो हितमेव स्वार्थं मन्यते। बुद्धिबलभक्तिसमन्वितेन प्रशंसनीयगुणगणेन यन्नामेदमापाततोऽनुचितमिव प्रतीयमानमाफलोदयं क्लेशकरं परिणामहितं विहितं भवता, तत्र विषये स्वपराधसम्भावन-

---

यौग०—महाराज ! महारानी के छिपाने से मैं अपराधी हूँ। मेरे इस दुर्विनय को आप क्षमा करें। (पैरों पर गिरता है।)

राजा—(उठाकर) तुम सचमुच यौगन्धरायण ही हो।

वासवदत्ता—(ख) जेदु अय्यउत्तो ।

राजा—अये । असौ यौगन्धरायणः, इयं महासेनपुत्री ।

किन्नु सत्यमिदं स्वप्नः सा भूयो दृश्यते मया ।
अनयाऽप्येवमेवाहं दृष्टया वञ्चितस्तदा ॥ १७ ॥

(क) जयत्वार्यपुत्रः ।

प्रकटितस्वरूपा वासवदत्तापि तत्रभवतो भर्तुर्जयाशंसनं कुर्वती ब्रूते-जेदु इति । सर्वोत्कर्षेण वर्ततामत्रभवान् श्रीमान् पतिदेवः ।

एवं विजयाशंसनेन स्वात्मानं प्रकाशयन्तावेतौ वासवदत्तायौगन्धरायणाविति प्रत्यभिजानन् सविस्मयं सहर्षं च वचनमाह राजा—अये इति । 'अये' इत्याश्चर्यानन्दसूचकमत्राव्ययम् । विस्मयहर्षौ च राज्ञस्तयोर्गृहीतवेषान्तरयोस्तद्वेषापनयनपुरःसरं यथावत्स्वरूपं प्राप्तवतोरतर्कितप्राप्त्यैव बोद्धव्यौ । अहो ! अयं मे मन्त्री यौगन्धरायणः, एषा च श्रीमन्महासेनराजकुमारी मत्प्रिया वासवदत्ता ! किन्न्विदम् ? स वेषः पूर्वमेतयोः, इदानीं चायम् ! किमत्र तत्त्वम् ?

किन्नु सत्यमिति । वासवदत्ताविषयकं दर्शनमुद्दिश्य राज्ञो वितर्कवचनमेतत् । इदं वासवदत्तायाः प्रत्यक्षं दर्शनमेतत्, किन्नु सत्यं यथार्थम्, किन्नु स्वप्नः स्वप्नरूपमयथार्थं वा वर्तते । सा पूर्वं समुद्रगृहे दृष्टा प्रियतमा वासवदत्ता, भूयः पुनरस्मिन्समये, दृश्यते दर्शनविषयीक्रियते । सत्येऽपि दर्शनविषयेऽसत्यत्वसम्भावना कथमिति तत्प्रयोजकं प्राक्तनानुभवमात्मनो दर्शयति—अनयेति । अपिरत्र भिन्नक्रमो 'दृष्टये'त्यनेनान्वेतव्यः । अहम् उदयनः, तदा तस्मिन् समुद्रगृहावस्थानसमये, एवमेवामुनैव प्रकारेण, दृष्टया जाग्रदवस्थायां नयनयोः पुरस्तादुपस्थितयापि, अनया वासवदत्तया, वञ्चितः स्वरूपान्तर्धानेन प्रतारितः, अभूवमिति शेषः । साम्प्रतिकं वासवदत्तादर्शनं तात्त्विकमतात्त्विकं वा ? अपि नाम सफलमेतन्निष्फलं वा भवेत् ? यथेयमिदानीं दृश्यते, नूनं तथैव पद्मावत्या अस्वस्थता-

---

वासव०—आर्यपुत्र की जय हो ।

राजा०—हैं, यह यौगन्धरायण हैं और यह महासेन की पुत्री वासवदत्ता !

क्या यह सत्य है ? अथवा क्या यह स्वप्न है जो कि इसे फिर देख रहा हूँ । उस समय अर्थात् समुद्र-गृह में सोते समय दिखाई पड़ने पर भी इसने इसी प्रकार मुझे ठगा था ॥१७॥

राजा—भवतु, पश्यामस्तावद् रूपसादृश्यम्। संक्षिप्यतां जवनिका।
यौगन्धरायणः—जयतु स्वामी।

'एवं पुनरुत्तरप्रत्युत्तरैर्न किञ्चित्कार्यं सेत्स्यति। अस्यां च प्रियतमाकृतिसादृश्यं न तावदद्यापि मे पूर्णतया निश्चितम्। अतस्तन्निश्चय एव साम्प्रतं विधेयः, तेनैवेयमात्मनो हस्तगता भवे'दित्येवमन्तश्चिन्तयन् राजा तदाकृतिसादृश्यपरीक्षणाय पक्षान्तरमुपक्षिपति—भवत्विति। 'पश्याम' इति बहुत्वमात्मनो गौरवाय प्रयुक्तं राज्ञा। तावत्पदं वाक्यालङ्कारे। जवनिका तिरस्करिणी, सा चात्र पुरुषान्तरदर्शनपरिहाराय कृतं मुखावरणमेव, अवगुण्ठनमिति यावत्, संक्षिप्यताम् अपनीयताम्। अस्तु तावत्, ममैषा भवतो वेति नैवं जातु निर्णेष्यते। इदानीमाकृतेः साम्यमस्याः पूर्णं परीक्षीयं मया। भवता च मुखावरणवस्त्रमेतदीयं किञ्चिदपनेयम्, येन सुस्पष्टमेतन्मुखं द्रष्टुं शक्येत निर्णीयेत च ततः 'केयमावयोः कस्ये'ति। तथा सति न कश्चिद्विवादस्यावसरः स्यादिति भावः। द्वित्रा अत्र टीकाकृतः–'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च से'ति कोषानुरोधाज्जवनिकां तिरस्करिणीं तां स्त्रियमन्तरयितुं वपुषि प्रसारितां निर्दिशन्ति। अत्रैतद् विचारणीयं भवति–स्वरूपदर्शनपरिहाराय वपुषि पद्मावत्याः सत्यां जवनियाकां पूर्वं तत्र तत्रोद्गीतस्य स्वरूपसादृश्यस्य शङ्कैव नोदीयात्। तिरस्करणवस्त्रे च शरीरमावृत्य तिष्ठति रूपप्रतिभासोऽपि प्रायो दुःशकः, किमुत सादृश्यसम्भावना। अतो हि जवनिकाशब्दस्यौचित्यादत्राऽवगुण्ठनरूप एवार्थः करणीयः। एषोऽप्यर्थोऽवगुण्ठनस्य मुखतिरस्करणकारित्वेन मुख्यार्थ एव पर्यवस्यति। अवगुण्ठनेन संवीतेऽपि वदने कायच्छायया स्वरूपप्रतिभासे दुर्निवारे तदाकारसादृश्यसम्भावना भवितुमर्हतीति। इतोऽनन्तरमावन्तिकावगुण्ठनापनयनं ध्वनिमर्यादया बोद्धव्यम्।

देव्या वासवदत्तायाः स्वरूप एवं प्रकारेण प्रकाशतां गते सत्यात्मनोऽपि तदानीं प्रकाशनं तेनैव सममेतद्विषयकरहस्योद्घाटनं च समयोचितं मन्वानः स्वामिनो जयाशंसनं करोति यौगन्धरायणः—जयत्विति। सम्प्रत्यात्मानं प्रकाशयितुकामेन यौगन्धरायणेन राजानमुद्दिश्य स्वामीति पदं प्रयुज्य सेवकभावः स्वीयो व्यक्तीकृतः। एतेन सहैव यौगन्धरायणस्य स्वीयकृत्रिमपरिव्राजकवेषापनयनमपि ध्वनितम्।

राजा—अच्छा, आकृति की समानता देखें। जरा घूँघट हटाइये।
यौग०—महाराज की जय हो!

राजा—किं भवानाह ? महासेनपुत्री खल्वेषा ।

यौगन्धरायणः—भो राजन् !

भारतानां कुले जातो विनीतो ज्ञानवाञ्छुचिः ।
तन्नार्हसि बलाद्धर्तुं राजधर्मस्य देशिकः ॥ १६ ॥

निःसंशयमियं मे स्वसा वर्तते । महासेनपुत्रीत्वशङ्कया किमित्यभ्यन्तरं नीयते भवतैषेति भावः । 'परिचयप्रदानपुरःसरं स्वस्वरूपप्रकाशनानन्तरमेव श्रीमन्महाराजाय तत्रभवती स्वामिनीयं प्रत्यर्पणीये'ति विचारयन् प्रच्छन्नदशानुरूपमेव वचनं प्रयुञ्जानो रहस्यमेतद्विषयं नाद्यापि समुद्घाटितवान् यौगन्धरायणः ।

किमिति । यौगन्धरायणवचनश्रवणानन्तरमिदं राज्ञो वचनम् , ममेयं भगिनीत्येवं किमुच्यते भवता, असत्यमेवास्तीदं सर्वथा वचनं भवतः । नूनमियं महासेनभूपतेः पुत्री प्रिया मे वासवदत्ता । ममैतां प्रेयसीं बलादपहर्तुमुद्यतस्य भवतो महदिदं दुःसाहसमिति भावः ।

तदिदं राज्ञो वचनं निशम्य पुनरुवाच तं सम्बोध्य यौगन्धरायणः—भोः इति । भो राजन्निति श्लोकान्वयि ।

भारतानामिति । भरतानां भरतकुलजानां राज्ञां पाण्डवानामिति यावत् , कुले वंशे, जातो गृहीतजन्मा, विनीतः शिक्षितो नम्रः, ज्ञानवान् सदसद्विवेकशीलो बुद्धिमान्, शुचिः पवित्राचारो निर्मलान्तःकरणः राजधर्मस्य राजोचितकर्तव्यस्य, देशिकः प्रवर्तक आचार्यश्च, असीति शेषः । तत् पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टत्वाद्धेतोः, इमामिति शेषः, ममैतां भगिनीं परकीयामिति यावत्, बलात् हठात्, हर्तुं ग्रहीतुमात्मसात्कर्तुं, नार्हसि न योग्योऽसि त्वम् । भारतकुलजस्य विनयज्ञानशालिनः शुचे राजधर्मोपदेशकस्य च सर्वथेदमसदृशं ते, यदिदं प्रसह्य परकीयापहारचेष्टितं नाम । न चैतच्छोभते नरपतेर्विशेषतो भारतवंशीयत्वादिगुणगणविशिष्टस्य । परकीयवस्तुनोऽपहार एतादृशस्त्वादृशैर्निवारणीयो न किल स्वयमेव प्रवर्तनीय इति भावः । वत्सराजस्य पाण्डववंशीयत्वं च विष्णुपुराणादवगम्यते । 'अर्जुनपुत्रस्याऽभिमन्योः पञ्चविंशोऽयं पुरुष इति तत्रास्ति प्रतिपादितम् । वृत्तमनुष्टुप् ॥ १६ ॥

राजा—क्या आप कहते हैं ? यह तो महासेन की पुत्री है ।

यौग०—हे राजन् !

आप पाण्डव-वंशी राजाओं के कुल में उत्पन्न हुए हैं, नम्र, ज्ञानी, पवित्रात्मा तथा राजधर्म के प्रवर्तक भी हैं । इसलिये आपको इसे बलपूर्वक छीनना उचित नहीं है ॥ १६ ॥

पद्मावती—(क) अय्य ! णीअदां दाणिं अय्या ।

धात्री—[आवन्तिकां निर्वर्ण्य] (ख) अम्मो ! भट्टिदारिआ वासवदत्ता ?

राजा—कथं महासेनपुत्री ? देवि ! प्रविशत्वमभ्यन्तरं पद्मावत्या सह ।

यौगन्धरायणः—न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम् । मम भगिनी खल्वेषा ।

(क) आर्य ! नीयतामिदानीमार्या ।

(ख) अम्भो ! भर्तृदारिका वासवदत्ता ?

निक्षेपारं पद्मावती—अय्येति । अयि मान्य ! अत्रभवता न्यासरूपेण मत्सन्निधौ स्थापिता श्रीमत्यावन्तिकेयं मया श्रीमते प्रत्यर्प्यते, साम्प्रतं नेतव्या च स्वात्मना सार्धं श्रीमता ।

न्यासप्रत्यर्पणकाले दृग्गोचरमावन्तिकां कृत्वा स्वरूपच्छाययैतां परिचितां वासवदत्तां कलयन्ती धात्री तदुपलब्धौ विस्मयं प्रकटयन्ती—ब्रूते अम्मो इति । आश्चर्यसूचकम् 'अम्मो' इत्यव्ययम् । 'अहो ! राजकुमारीयं वासवदत्ता । कथङ्कारमेतस्या इदानीमत्रोपलब्धिः ? वासवदत्तायास्तु दहनज्वालया कवलितायाः कुतोऽपि न वर्तते दर्शनयोग्यते'त्यसौ धात्र्या वचसोऽभिप्रायः ।

नृपोऽपि धात्रीवचनं निशम्य स्वयं तामावन्तिकां निपुणं निरूप्य वासवदत्तां प्रियां प्रत्यभिज्ञाय साश्चर्यं प्राह—कथमिति । कथम् , किमित्यर्थः । 'किमेषा श्रीमन्महासेनस्य दुहिता वासवदत्ता ? अहो ! चिराद् दर्शनं गतापि साम्प्रतं दृश्यते मत्प्रिया वासवदत्ता ।' इत्येवं निगद्य तां गृहान्तर्गन्तुमादिशन् ब्रूते—देवीति । अयि ! प्रिये ! वासवदत्ते पद्मावतीमात्मनः सहचारिणीं विधाय त्वया समयेऽस्मिन् गृहान्तः प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ।

गृहान्तःप्रवेशान्निवारयत्यावन्तिकां यौगन्धरायणः—न खल्विति । खलुपदद्वयं वाक्यालङ्कारे, द्वौ नञौ निषेधार्थं द्रढयतः । नैव तावत्प्रविश त्वं गृहाभ्यन्तरं राज्ञः, मया समं प्रयाहीत्यर्थः । ममेति । राजानं प्रतीदं वचनम् । खलु निश्चये !

पद्मा०—आर्य ! यौगन्धरायण ! अब आर्या को ले जाइये ।

धात्री—(आवन्तिका को गौर से देखकर) अरे, यह तो राजकुमारी वासवदत्ता हैं !

राजा—क्या महासेन की पुत्री ? देवी ! पद्मावती के साथ भीतर जाओ ।

यौग०—नहीं, भीतर न जाना चाहिये । यह तो मेरी बहन है ।

आवन्तिका—(क) दिट्ठिआ दाणिं पि सुमरदि।

पद्मावती—[उपसृत्य] (ख) जेदु अय्यउत्तो। एसो ण्णासो।

राजा—निर्यातय पद्मावति! साक्षिमन्न्यासो निर्यातयितव्यः। इहात्रभवान् रैभ्यः अत्रभवती चाधिकरणं भविष्यतः।

(क) दिष्ट्येदानीमपि स्मरति।

(ख) जयत्वार्यपुत्रः। एष न्यासः।

आत्रागमनवृत्तमाकर्णयन्त्यावन्तिका ब्रूते—दिट्ठिआ इति। दिष्ट्येति हर्षे, भाग्येनेति वा तदर्थः। अत्र मन्निक्षेपसमयादद्य यावत्तु विस्मृतवानासीत्स माम्। सौभाग्यं हर्षस्य वाऽवसरोऽयं मम, यत्साम्प्रतमसौ मम स्मरणं कृत्वा समागतवानत्र।

इदानीं पद्मावती श्रीमतो भर्तुः समीपं गत्वा न्यासभूतां तामवन्तिकां तं दर्शयन्ती वचनमिदं प्रयुङ्क्ते—जेदु इति। विजयः स्तात्तत्रभवतः स्वामिनः। एषाहमानीतवती न्यासभूतामिमाम्।

न्यासभूतां तामुपस्थितां दृष्ट्वा 'ब्राह्मणस्य भगिनीत्वेन नेयं वासवदत्ते'ति चेतसा निश्चितवांश्चित्रसादृश्यपरीक्षणविषयाद्विमुखीभवन्नरपतिः समागताय तस्मै तन्न्यासप्रत्यर्पणं कारयितुकामस्तदर्थं पद्मावतीं प्राह—निर्यातयेति। निर्यातनं न्यासप्रत्यर्पणम्, तथा चामरः—'निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च' इति। साक्षी विद्यते यत्रेति साक्षिमत् साक्षिपुरःसरम्, क्रियाविशेषणमिदम्, अत्रभवती धात्रीत्यर्थः। अधिकरणं निर्णयस्थानम्। अयि पद्मावति! न्यासोऽयं प्रत्यर्पणीय एतस्मै, न्यासप्रत्यर्पणं च सम्भाव्यमानाऽनभ्युपगमप्रसङ्गभिया कञ्चित्साक्षिणं पुरस्कृत्यैव कर्तव्यम्। अत एतस्मिन्विषये श्रीमान रैभ्यः श्रीमती धात्री चेत्युभौ निर्णयस्थानतां नेतव्यौ। एतावेव साक्षिणौ कृत्वा न्यासप्रत्यर्पणमिदं कार्यमित्यर्थः।

राजवचनादुभयोः साक्षित्वे न्यासं प्रत्यर्पयितुमुद्यता तदुचितं वचनमाह न्यास-

---

आव०—धन्य भाग्य! अब भी सुध ले रहे हैं।

पद्मा०—(पास पहुँच कर) आर्यपुत्र की जय हो। यह धरोहर है।

राजा—पद्मावती! धरोहर लौटा दो। साक्षियों के सामने धरोहर लौटाना चाहिये। इस विषय में आये रैभ्य और आर्या वसुन्धरा साक्षी अथवा न्याय-सभा के सभ्य होंगे।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि। [निष्क्रान्ता]

[ततः प्रविशति पद्मावती आवन्तिका प्रतीहारी च।]

पद्मावती—(ख) एदु एदु अय्या। पिअं दे णिवदेमि।

आवन्तिका—(ग) किं किं ?

पद्मावती—(घ) भादा दे आअदो।

(क) यद् भर्ताज्ञापयति।

(ख) एत्वेत्वार्या। प्रियं ते निवेदयामि।

(ग) किं किम् ?

(घ) भ्राता ते आगतः।

'यथा श्रीमदादेशोऽनुष्ठीयते मये'त्याह प्रतीहारी स्वामिनम्—जमिति। राजाज्ञां निर्वर्तयितुं प्रतीहार्याः प्रस्थानं ततः सूचयति—निष्क्रान्तेति।

नरपतेराज्ञयावन्तिकामानेतुं पूर्वं पद्मावती ततश्च तां त्वरयोपस्थापयितुं गतासीत्प्रतीहारी। साम्प्रतं तिस्रोऽप्येता रङ्गमञ्चं प्रविशन्तीर्दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति।

राजानमुपसर्पन्ती पद्मावती तद्भ्रातुरुपस्थितेर्वार्तामावन्तिकां निवेदयितुमुद्यता ब्रूते—एदु एद्विति। एतुपदद्विरुक्तिरियमागमनत्वरां सूचयति। सत्वरमागन्तव्यं श्रीमत्या, भवतीमहं किञ्चिद्रुचिकरमभीष्टं श्रावये वृत्तम्, यच्छ्रुत्वा भृशं प्रसन्नया भूयेत भवत्या।

तदभीष्टवृत्तान्तश्रवणविधावात्मनः कौतूहलं दर्शयत्यावन्तिका—किमिति। द्विरुक्तं किंपदं प्रियवार्ताश्रवणकौतूहलं व्यनक्ति। किम् कीदृशं तत् ? सविशेषं तत्स्वरूपं निवेदनीयमित्यर्थः।

तदेव प्रियं निवेदयति पद्मावती—भादेति। समुपस्थितोऽद्य भवदीयो भ्राता, येन किलात्र भवती निक्षिप्ता, यद्दर्शनं च भवत्याः प्रतिवासरमाकाङ्क्षितमासीत्।

प्रती०—जैसी प्रभु की आज्ञा। (चली गई)।

(पद्मावती आवन्तिका और प्रतीहारी आती है।)

पद्मा०—आओ, आर्या ! आओ। मैं तुम्हें प्रिय बात सुनाती हूँ।

आव०—क्या ? क्या'

पद्मा०—आपके भाई आए हैं।

यौगन्धरायणः—[उपसृत्य] जयतु भवान् जयतु।

राजा—श्रुतपूर्व इव स्वरः। भो ब्राह्मण! किं भवतः स्वसा पद्मावत्या हस्ते न्यास इति निक्षिप्ता?

यौगन्धरायणः—अथ किम्?

राजा—तेन हि त्वर्यतां त्वर्यतामस्य भगिनिका।

समीपमुपगतो राज्ञः प्रस्तौति जयाशंसनं यौगन्धरायणः—जयत्विति। आदरातिशये पौनःपुन्ये च 'जयतु जय'त्विति द्विरुक्तिः, पुनःपुनर्विजयश्रीरलङ्करोतु तत्रभवन्तं भवन्तमित्यर्थः।

श्रुतपूर्व इति। पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वः, 'पूर्वकालैके'त्यादिना समासः, स्वरः शब्दविशेषः, इति एवंरूपेण। 'श्रूयमाणः शब्दविशेषोऽयं पूर्वं श्रुतः परिचित इव मे प्रतीयत' इतीदं राज्ञो वचनमात्मगतत्वेन युज्यते। राजा च यौगन्धरायणकृतं विजयाशंसनं निशम्य, पूर्वं बहुशः श्रुतं तदीयं स्वरं परिचितवान्, किन्तु तत्प्रयोक्तारं प्रच्छादितात्मरूपं तेन रूपेणाऽपरिचितं पुरुषविशेषं 'सोऽय'मित्येवं न नाम प्रत्यभिज्ञातवान्, अत एवमुक्तवान् श्रुतिगोचरीकृतं न्यासरूपं विषयं तन्मुखेन स्फुटयितुं प्रकाशं पृच्छति यौगन्धरायणं राजा—भोः इति। हे विप्र! किं भवान् स्वकीयां भगिनीं पद्मावत्याः सन्निधौ न्यासरूपेण स्थापितवान्? अपि नाम सत्योऽयं विषयः?

राज्ञा पृष्टस्य विषयस्य सत्यतां दर्शयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—अथेति। किमन्यत्? यथार्थमेवास्तीदम्। अहमेवात्मभगिनीं न्यासरूपेण स्थापितवानत्रेत्यर्थः।

तेन हीति। पद्मावतीं सत्वरमुपस्थापयितुकामस्य राज्ञो वचनमिदं प्रतिहारीं प्रति। तेन हि ततः कारणादित्यर्थः। 'त्वर्यता'मिति णिजन्तात्त्वरयतेः कर्मणि लोट्, द्विरुक्तिस्त्वराविशेषं सूचयति, त्वयेति कर्तृपदं गम्यम्। ब्राह्मणोऽयं न्यासमात्मनो ग्रहीतुमागतः। अत एतस्य भगिनीं त्वरय त्वम्। यथा च सेयमतिशीघ्रमत्रोपस्थिता भवेत्तथा विधेहीत्यर्थः।

यौग०—(समीप जाकर) जय हो, आप की जय हो।

राजा—स्वर तो पहले सुना हुआ सा प्रतीत होता है। हे ब्राह्मण! पद्मावती के पास आपकी बहन न्यास-रूप से रक्खी हुई है क्या?

यौग०—और क्या?

राजा—(प्रतीहारी से) तो इनकी बहन को यहाँ आने की जल्दी करो।

सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ
किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे ॥ १५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा उपसप्पदु अय्यो ।

(क) एष भर्ता । उपसर्पत्वार्यः ।

लङ्कारे, मम कर्मणि मत्कृते कार्ये, सिद्धेऽपि स्वामिनः सन्निधौ शत्रुहृतराज्यप्रापकत्वेन सिद्धिं गतेऽपि सति, असौ पुरा दृश्यमानोऽस्मत्स्वामी, पार्थिवः श्रीमान् राजोदयनः, किं वक्ष्यति समीचीनमसमीचीनं वाऽभिधास्यति, इति इत्येवं, मे मम, हृदयं मनः, परिशङ्कितं परितः शङ्काकुलं वर्तते । 'प्रणयविशेषशालिन्यां वासवदत्तायामवस्थितायां न कदापि राज्ञे परिणयान्तरमात्मनो रोचेत, संवृत्ते च पद्मावत्या समं परिणये श्रीमन्महासेनमहीपालसहायकलाभेन शत्रुं पराजित्य राजा परायत्तमात्मनो राज्यं पुनः स्वायत्तीकर्तुं प्रभवे'दित्येवं भाविशुभोदर्कमर्थं पर्यालोच्य सिद्धादेशप्रत्ययादहं श्रीमन्महाराज्ञीं वासवदत्तां 'वह्नावियं दग्धे'ति मिथ्याप्रवादविषयीभूतां तद्भिन्नरूपवेषामावन्तिकारूपेण पद्मावत्याः समीपे 'मदागमनं यावन्न्यासोऽयमभिरक्षणीय' इत्येवं निगद्य सम्यङ् निक्षिप्तवान् । कालेन पद्मावत्यां परिणीतायां प्राप्तायां च परहस्तगतायां राज्ञा विजयिना राजलक्ष्म्यां, यद्यपि मे सकलं कार्यं सफलतामध्यगच्छत्तथापि यन्मया 'वासवदत्तोपरते'त्यलीकवार्ताप्रख्यापनपुरःसरमात्मनो भगिनीत्वेन निर्दिश्य सा परहस्ते न्यासीकृता, तमेतं विषयमनुचिन्त्य 'श्रीमान् वत्सराजोऽयं कार्यमिदं मदीयमुचितमनुचितं वा वेत्स्यति तदर्थं च साध्वसाधु किं वाऽभिधास्यति मा'मित्येवमिदानीं बलवती मे शङ्का वर्तत इति भावः । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ १५ ॥

स्वामिनं प्रदर्श्य तदुपसर्पणं कारयन्ती यौगन्धरायणमाह प्रतीहारी—एसो इति । अयमत्र स्वामी विराजते, सन्निधावुपस्थीयतां भवता ।

पूर्ति के लिए उनकी प्रधान रानी वासवदत्ता को 'वह आग में जल गई' इसी प्रकार झूठ बात के साथ स्वरूप से छिपा कर, 'यह कार्य राज्य-प्राप्ति का साधन अत एव हितकर होगा' इसी विचार से, पद्मावती के पास वासवदत्ता को धरोहर के रूप में रखना तथा महाराज का पद्मावती के साथ विवाह-सम्बन्ध सिद्ध करना—यह कार्य मैंने अपनी इच्छा से किया । मेरे सब काम के सिद्ध होने पर भी ये महाराज उदयन इसी विषय में अच्छा या बुरा मुझे क्या कहेंगे'–इस प्रकार मेरा मन शंका से व्याकुल हो रहा है ॥ १५ ॥

प्रती०—ये महाराज हैं । आप आगे बढ़ें ।

राजा--पद्मावति! त्वमपि तामानय।

पद्मावती—(क) जं अय्यउत्तो आणवेदि।

[ततः प्रविशति यौगन्धरायणः प्रतीहारी च]

यौगन्धरायणः—भोः। [आत्मगतम्]

प्रच्छाद्य राजमहिषीं नृपतेर्हितार्थं
कामं मया कृतमिदं हितमित्यवेक्ष्य।

(क) यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति।

इदानीं भूपतिर्न्यासभूतां तां तत्रोपस्थापयितुं प्रेरयति पद्मावतीम्--पद्मावतीति। प्रिये! त्वयापि गम्यतां तत्र, न्यासभूता समानीयतां सेयम्। अवेक्षणीयस्तावदयं समुपस्थितो विषयः।

'श्रीमदाज्ञानुसारं विधीयते मये' त्याशयेन पद्मावत्याह राजानम्--जमिति। सूचनानुसारं तद्गमनं दर्शयति—निष्क्रान्तेति।

इदानीं राजादेशानुसारं प्रतीहार्या सह यौगन्धरायणस्य प्रवेशं दर्शयति कविः—तत इति।

चिराद् दृग्गोचरीकृतं राजानमुपगच्छन् स्वीयानि कार्याणि कृतपूर्वाणि स्मरणगोचरीकुर्वन् यौगन्धरायणो मानसमात्मनो वितर्कं दर्शयति--भोः इत्यादि। आत्मानमुद्दिश्य भोः इतीदं सम्बोधनपदं वितर्कसूचकं प्रायुङ्क्त यौगन्धरायणः।

तमेव तद्वितर्कमाह—प्रच्छाद्येति। नृपतेः स्वामिनो राज्ञ उदयनस्य, हितार्थं हिताय, हितमत्र नूतनपद्मावतीविवाहसङ्घटनैकरूपं बोद्धव्यम्, राजमहिषीं महाराज्ञीं, वासवदत्तामिति यावत्, प्रच्छाद्य 'वह्नावियं दग्धे'ति मिथ्याप्रवादप्रचारणपुरःसरं स्वरूपेण सङ्गोप्य, हितं शत्रुहृतराज्यप्रत्याहरणसाधनत्वेन हितकरं, भवेदिति शेषः, इति इत्थम्, आलोच्य मनसिकृत्य, मया यौगन्धरायणेन, इदं पद्मावत्याः समीपे न्यासरूपेण वासवदत्ताया अवस्थापनं स्वामिना सह पद्मावत्याः परिणयनं चेत्येतत्कार्यद्वयं, कामं स्वैरं यथा स्यात्तथा, कृतं सम्पादितम्। नामेति वाक्या-

---

राजा—पद्मावती! तुम भी उस स्त्री को ले आओ।

पद्मा०—आर्यपुत्र की जो आज्ञा। (चली गई।)

(बाद यौगन्धरायण और प्रतीहारी का प्रवेश।)

यौगं०—(स्वगत) ओह!

पद्मावतीके साथ विवाह होने से महाराज का हित है—ऐसा सोचकर उस कार्य की

राजा— पद्मावति ! किन्नु स ब्राह्मणः ?

पद्मावती—(क) होदव्वं ।

राजा—शीघ्रं प्रवेश्यतामभ्यन्तरसमुदाचारेण स ब्राह्मणः ।

प्रतीहारी—(ख) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता]

(क) भवितव्यम् ।

(ख) यद् भर्ताज्ञापयति ।

सीत्पुरा, स चोज्जयिनीनिवासी विप्र आत्मनो न्यासभूतामेनामिदानीं पुनरादातुं द्वारदेशं समागतो वर्तत इति स्पष्टार्थः ।

पद्मावतीति । 'उज्जयिनीनिवासिनस्तस्य ब्राह्मणेतरत्वे सति तेन न्यासीकृतेयं पद्मावत्युक्तरूपसाम्याद्वासवदत्ता भवितुमर्हति, अन्यथा च नेदं सम्भवतीति पूर्वोक्तमेतस्य ब्राह्मणत्वं द्रढयितुं तेन च सन्देहमात्मनो निराकर्तुं पद्मावतीं प्रति प्रश्नोऽयं राज्ञः । अयि ! स चायं न्यासनिक्षेप्ता पुरुषो ब्राह्मणजातीयः किमु ?

होदव्वमिति । भवदुक्तेनेति शेषः ! भवदुक्तं सम्भवत्येतत् । ब्राह्मण एव स्यादयमित्यर्थः ।

पद्मावतीवचनात्तदीयं ब्राह्मणत्वमवगच्छन्नतिथिसत्कारप्रदर्शनपुरःसरं तं किल तत्रोपस्थापयितुमादिशंस्त्वरयति प्रतीहारिणं राजा—शीघ्रमिति । अभ्यन्तरसमुदाचारेण, अभ्यन्तरे गृहाभ्यन्तरे यः समुदाचारः पाद्यादिप्रदानरूपोऽभ्यागतजनोचितः सत्कारस्तेन तत्प्रदर्शनेन । गृहाभ्यन्तरमानीय गृहागतजनोचितं सत्कारं प्रदर्श्य विप्रममुं सत्वरमत्रोपस्थापय त्वम् । विलम्बमत्र मा कार्षीरित्यर्थः ।

राजाज्ञामङ्गीकृत्य तथा कर्तुं प्रतिजानीते प्रतीहारी—जमिति । स्वामिन आदेशं साधयितुं साधयाम्यहमित्यर्थः । निष्क्रान्तेति । प्रस्थानं ततस्तस्याः सूचयत्येतत् ।

राजा—पद्मावती ! क्या वह ब्राह्मण है ?

पद्मा०—हो सकता है !

राजा—घर के भीतर लाकर उचित सत्कार करके उस ब्राह्मण को शीघ्र यहाँ उपस्थित करो ।

राजा—स्वामी की जो आज्ञा । ।

(चली गई ।)

परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुल्यता ॥ १४ ॥

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(क) जेदु भट्टा । एसो उज्जइणीओ बह्मणो, भट्टिणीए हत्थे मम भइणिअत्ति ण्णासो णिक्खित्तो, तं पडिग्गहिदुं पडिहारं उवट्ठिदो ।

(क) जयतु भर्ता । एष उज्जयिनीयो ब्राह्मणः, भर्तृन्या हस्ते मम भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्तः; तं प्रतिग्रहीतुं प्रतीहारमुपस्थितः ।

सम्भाव्यते । रूपसादृश्येन तथात्वं शङ्क्यते चेत्, तत्राह—परस्परगतेति । लोके जगति, परस्परगता पारस्परिकी, एकस्या व्यक्तेरन्यया सहेति यावत्, रूपतुल्यता स्वरूपसादृश्यं दृश्यते प्रत्यक्षमनुभूयते । अत्रैषा न्यासरूपेण स्थापिता यतो ब्राह्मणभगिनीपदमालम्बते, ततो निःसन्देहमसौ काचिद्वासवदत्ताव्यतिरिक्ता भवेत् । ब्राह्मणी सा क्षत्रियराजकुमारी वासवदत्ता कथं स्यात ? परस्परं रूपसादृश्येन 'सैवेय'मिति च नैव निर्धारयितुं शक्यम् । रूपेण सादृश्यं हि बहूनां बहुत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते, किन्तु नैतावतोपलब्धं तत्र ताद्रूप्यम् । न हि केवलं रूपसादृश्यं ताद्रूप्यप्रयोजकं भवतीति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १४ ॥

इदानीं कविः प्रसङ्गोचितं यौगन्धरायणप्रवेशं कारयिष्यंस्तत्र तस्योपस्थितिं सूचयन्त्याः प्रतीहार्याः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति ।

तद्वाचं प्रपञ्चयति—जेदु इति । 'विजयोऽस्तु स्वामिन' इत्येवं जयाशंसनरूपोऽयं समुदाचारः प्रतीहार्याः । एसो इति । एष उपस्थापयिष्यमाणः 'उज्जयिनीनिवासोऽस्ये'त्युज्जयिनीयः । 'सोऽस्य निवास' इत्यधिकारे 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यये तस्य ईयादेशः । 'ब्राह्मण' इत्येतस्य 'प्रतीहारमुपस्थित' इत्यनेन सम्बन्धः । भट्टिन्याः पद्मावत्या इति यावत्, इति इत्येवमुक्त्वा, 'य' इति शेषः, आवन्तिकारूपेण प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'इयं मे भगिनी परिपालनीये'त्युक्तिपूर्वं तत्रभवत्याः पद्मावत्याः सन्निधौ न्यासरूपेण येन या स्थापिता-

---

रूप की समानता दिखाई पड़ती है ॥ १४ ॥

प्रती०—(आकर) महाराज की जय हो। यह उज्जयिनी का ब्राह्मण राजकुमारी के पास धरोहर-रूप में रक्खी हुई अपनी बहन को लेने के लिये द्वार पर आ खड़ा है ।

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! मम कण्णाभावे केणवि बह्मणेण मम भइणिअत्ति ण्णासो णिक्खित्तो। पोसिदभत्तआ परपुरुसदंसणं परिहरदि। ता अय्यं मए सह आअदं पेक्खिअ जाणादु अय्यउत्तो।

राजा—

यदि विप्रस्य भगिनी व्यक्तमन्या भविष्यति।

(क) आर्यपुत्र ! मम कन्याभावे केनापि ब्राह्मणेन मम भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्तः। प्रोषितभर्तृका परपुरुषदर्शनं परिहरति। तदार्यां मया सहागतां दृष्ट्वा जानात्वार्यपुत्रः।

अय्यउत्तेति। कन्याभावे अनूढावस्थायाम्, अनुकम्पनीया भगिनी भगिनिका, अनुकम्पायां कन्, इति इत्थम्, उक्त्वेति शेषः। तत् तस्मात्कारणात्, जानातु निश्चयं करोतु। स्वामिन्! न सञ्जातमासीद्यदा मत्पाणिग्रहणं तदा किल ब्राह्मणः कश्चिदागत्य 'ममेयं दयापात्रं भगिनी'ति न्यासरूपेण तां मत्सविधे स्थापितवान्। अस्याः पतिः परदेशं गतो वर्तते, इयत्र 'परपुरुषो न दर्शनीय' इत्येतद् व्रतं धत्ते। अतस्तामहमात्मना सार्धमत्राऽऽनये। मत्साहचर्येण समागतां च नयनयोः पन्थानमानीय निश्चयमेतं कर्तुमर्हतीदानीं भवान्, यत्—'सैव न वे'ति। अत्र 'ता अय्यं' इत्येतद्वाक्यस्थले 'ता अय्या पेक्खदु सदिसी ण वेत्ति' (तदर्या पश्यतु सदृशी न वेति) इत्यदः पाठान्तरमुपलभ्यते कुत्रचित्पुस्तके। अस्यार्थः—यतः सा परपुरुषस्य दर्शनं न करोति, ततः कारणात्पूज्या वासवदत्तोपमाता वसुन्धरा 'वासवदत्तासादृश्यमस्यां वर्तते न वे'ति विषयमेनं प्रत्यक्षीकरोत्विति।

पद्मावत्या वचनमाकर्ण्य, ब्राह्मणभगिनीत्वात्तस्य आवन्तिकाया वासवदत्तासादृश्यं तत्राऽसम्भवम्मन्यमानो ब्रवीति राजा—यदीति। यदि चेत्, सेति प्रकरणानुरोधाद्गम्यम्, विप्रस्य भगिनी ब्राह्मणस्य कस्यचित्स्वसा वर्तते तर्हीत्यार्थम्, व्यक्तम् स्पष्टम्, अन्या वासवदत्ताया इतरा काचिद्, भविष्यति स्यादिति

पद्मा०—आर्यपुत्र ! मेरे कुआँरेपन में किसी ब्राह्मण ने 'मेरी बहन है' ऐसा कहकर न्यास (थाती) रूप से उसे रक्खा है। वह प्रोषित-भर्तृका होने से पर-पुरुष का दर्शन बचाती है, तथापि मैं (युक्ति से) उसे यहाँ लिवा लाती हूँ। तब आप उसे देखकर समझ लें कि यह वही है या नहीं। (इसलिये आर्या वसुन्धरा देखें कि यह उसके ऐसी है या नहीं ?)

राजा—यदि वह ब्राह्मण की बहन है, तो निश्चय दूसरी होगी। संसार में एक दूसरेके

पद्मावती—(क) अय्यउत्त । इमाए । पडिकिदीए सदिसी इह एव्व पडिवसदि ।

राजा—किं वासवदत्तायाः ?

पद्मावती—(ख) आम् ।

राजा—तेन हि शीघ्रमानीयताम् ।

(क) आर्यपुत्र । अस्याः प्रतिकृत्याः सदृशीहैव प्रतिवसति ।

(ख) आम् ।

कालादारभ्य प्रसन्ना व्याकुला च दृश्यसे । किन्तु नामेदं ? कथमेतौ परस्परविरोधिनौ ते भावौ ? किं तावदत्रास्ति रहस्यम् ?

समयेऽस्मिन्समुचितप्रकाशनं रहस्यमेतद्विषयकं प्रकाशतां नयन्ती पद्मावती प्राह—अय्यउत्तेति । इहैव मत्समीप एवेति यावत् । एतस्याश्चित्रेण समानाकारा नाथ ! काचित्कान्ता मदन्तिक एव साम्प्रतं निवसन्ती वर्तते । इदमेव नूनं भावद्वयशबलां दशामनैषीन्मामिति भावः । हर्षोद्वेगयोरात्मनः स्फुटतरं कारणं किमप्यनिर्दिशन्ती पद्मावत्यत्र तावदित्थमिमां वस्तुस्थितिं दर्शयामास ।

पद्मावत्या वचनमिदं श्रवणगोचरीकृत्य तां राजा सकुतूहलमाचष्टे-किमिति । सदृशीति शेषः । किं वासवदत्तया समानमाकारं वहन्ती विद्यते काचिदत्र ?

आमिति । 'सत्यमेतत, तादृशी वर्तते काप्यत्रे'ति पद्मावत्या उत्तरमिदं पूर्वोक्ते राज्ञः प्रश्ने ।

सञ्जातकौतूहलश्च वासवदत्तोपलब्धिसम्भावनया नरपतिः 'समीचीनः साम्प्रतं शुभोदर्कश्च विषयोऽयं प्रत्यक्षीकर्तव्य' इत्येवं तात्पर्येण तदानयनमादिशन् ब्रूते—तेन हीति । एवं चेद्विद्यते, तदसौ सत्वरं पुरस्तान्मे समानेतव्या । वृत्तान्तमेनं सम्यक् निरूपयिष्यामीति भावः ।

आर्यपुत्रस्य सन्निधौ तदुपस्थितेर्यथावत्प्रकारं प्रदर्शयन्ती पद्मावती पुनराह—

पद्मा०—आर्यपुत्र ! इस चित्र जैसी एक स्त्री यहीं रहती है ।

राजा०—क्या वासवदत्ता जैसी ?

पद्मा०—हाँ ।

राजा०—तो शीघ्र लिवा लाओ ।

धात्री—(क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ ।

पद्मावती—[दृष्ट्वा] (ख) अय्यउत्तस्स पडिकिदीए सदिसदाए जाणामि इअं अय्याए सादिसित्ति ।

राजा—देवि ! चित्रदर्शनात् प्रभृति प्रहृष्टोद्विग्नामिव त्वां पश्यामि । किमिदम् ?

(क) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका ।

(ख) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृत्याः सदृशतया जानामीयमार्यायाः सदृशीति ।

अत्रार्थेऽनुमतिं दर्शयन्त्याह धात्री—पेक्खदु इति । क्रियापदद्विरुक्तिरियं तद्विलोकनस्यावश्यकर्तव्यतां द्योतयति । राजकुमार्याऽवश्यं दर्शनीयं तच्चित्रं परीक्षणीयं च यथार्थं तत्स्वरूपमित्यर्थः । इतोऽनन्तरं वत्सराजप्रतिकृतिदर्शनं पद्मावत्या धात्रीकारितमर्थानुरोधादवगम्यम् ।

विलोकितार्यपुत्रप्रतिकृतिश्च पद्मावती सादृश्यं तत्रोपलभमानाऽभिधत्ते—अय्यउत्तस्सेति । दृष्ट्वा, अर्थात्पत्युश्चित्रम् । जानाम्यनुमिनोमि । चित्रमिदं तत्रभवतः पत्युराकारेण पूर्णं संवदति । अतो वासवदत्ताया अपि तद्यथार्थं तदाकाराविसंवादि स्यादित्येवमनुमीयते । एकत्राकारसंवादोपलब्ध्याऽन्यत्रापि तत्संवादकल्पना भवितुमर्हतीति भावः ।

इदानीं वासवदत्तायाः प्रतिकृतिं तत्स्वरूपेण संवदन्तीं विलोक्य तस्याश्च स्वसमीपन्यस्तावन्तिकासमानाकृतित्वमाकलय्य पद्मावती 'सम्प्रत्यार्यपुत्रप्रियतमा जीवन्त्युपलब्धा वासवदत्तेति हर्षं, वासवदत्तारूपा च सेयमावन्तिका स्वान्तिके न्यासरूपेण केनापि स्थापिता कथङ्कारमस्माभिर्लभ्ये'त्युद्वेगं च मानसं भूयस्तरां प्राप्नोति स्मेत्येवात्र वस्तुस्थितिः । राजा तु चित्रदर्शनादुद्भूतां हर्षोद्वेगशबलीकृतां पद्मावत्या अवस्थां संलक्ष्य तस्याः पुरस्तात्प्रश्नमेवमुपस्थापयति—देवीति । प्रहृष्टा प्रसन्ना चोद्विग्ना व्याकुला चेति तां प्रहृष्टोद्विग्नाम् । प्रिये ! चित्रदर्शन-

---

धात्री—देखिये, देखिये राजाकुमारीजी !

पद्मा०—(देखकर) आर्यपुत्र की प्रतिकृति के संवाद से 'यह आर्या से मिलती-जुलती है' ऐसा मैं समझती हूँ ।

राजा—दवी ! चित्र देखने के समय से तुम्हें प्रसन्न और साथ ही उद्विग्न-सा देख रहा हूँ । यह क्या ?

अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य विपत्तिर्दारुणा कथम् ?
इदं च मुखमाधुर्यं कथं दूषितमग्निना ? ॥ १३ ॥

पद्मावती—(क) अय्यउत्तस्स पडिकिदिं पेक्खिअ जाणामि इअं अय्याए सादसी ण वेत्ति ।

(क) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिं दृष्ट्वा जानामीयमार्यायाः सदृशी न वेति ।

प्रश्ने राज्ञ उत्तरमिदम् । अत्र तस्याः सादृश्यं न दृश्यते, सादृश्यस्य भेदघटितत्वात् सर्वथाऽनुपलब्धेः । एषा तु तदभिन्ना ध्रुवं तद्रूपैव साक्षादित्येवं कल्पना ममेत्यर्थः । सम्प्रति प्रियायाः प्रतिकृतेर्दर्शनादुद्बुद्धं विषादभावोदयं दर्शयति राज्ञः-भो इति । भो इत्यव्ययं कष्टसूचकम् । अहह ! महत् कष्टम् , कथमिदं सोढव्यम् ?

तदेव कष्टं विशदयति—अस्येति । अस्य पुरो दृश्यमानस्य मयाऽनुभूतचरस्येत्यर्थः, स्निग्धस्य सरसस्य लावण्यपूर्णस्य , वर्णस्य रूपस्येति यावत् , दारुणा भीषणा असदृशीति यावत् , विपत्तिर्विनाशः, कथं किमिति, अभूत् इति शेषः । च अपि च, इदम् अलौकिकं, मुखमाधुर्यं मुखस्याननस्य माधुर्यं सौन्दर्यमाकर्षकत्वम् , अग्निना वह्निना, कथं केन प्रकारेण, दूषितं रूप्यं नीतं विध्वंसितमित्यर्थः । स्वरूपलावण्यं वदनसौन्दर्यं च दर्शनीयमिदमेतदीयं कथङ्कारमसदृशं विनाशमभ्यगच्छत् ! उचितो न चासीत्कमनीयाकृतिर्देहोऽयं दाहविषयीभवितुम् । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ १३ ॥

'अभिन्नाकृतिरियं वासवदत्तायाः प्रतिकृति'रित्येवं पत्युर्विदित्वापि स्वयं तथ्याथ्यं जिज्ञासमाना पद्मावती 'आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिस्तदाकारसंवादिनी चेद्वासवदत्ताया अपि तादृश्येव सा कल्प्येत, एकस्याः प्रतिकृतेर्यथारूपत्वे तदितरस्या अपि तथात्वमनुमातुं शक्य'मिति स्वरूपेण पूर्णतया परिचितस्य पतिदेवस्य प्रतिकृतिं द्रष्टुमिच्छन्ती ब्रूते—अय्यउत्तस्सेति । जानामीति भविष्यत्कालसामीप्ये लट्, निर्णेष्यामीत्यर्थः । 'प्रतिकृतावत्र वासवदत्तायाः सादृश्यं विद्यते न वे'ति विषयं निर्णेतुमार्यपुत्रस्य प्रतिकृतिः पूर्वं मया दर्शनीया । ततस्तद्दर्शनेन तत्रेवात्रापि सादृश्यमसादृश्यं वा किमपि यथोचितं निर्धारणीयमिति भावः ।

इस सुन्दर रूप पर भयानक, विपदा कैसी ? और इस मुख की मधुरता (लावण्य) को आग ने कैसे बिगाड़ दिया ? ॥ १३ ॥

पद्मा०—आर्यपुत्र की तसवीर देखकर यह दूसरी तसवीर आर्या के समान है या नहीं. यह मैं समझूंगी ।

पद्मावती—[दृष्ट्वा आत्मगतम्] (क) हं ! अदिसदिसा खु इअं अय्याए आवन्तिआए । [प्रकाशम्] अय्यउत्त ! सदिसी खु इअं अय्याए ?

राजा—न सदृशी ! सैवेति मन्ये । भोः ! कष्टम् ।

(क) हम् ! अतिसदृशी खल्वियमार्याया आवन्तिकायाः । आर्यपुत्र ! सदृशी खल्वियमार्यायाः ?

तस्यास्तद्दर्शने धात्र्याः ससम्भ्रमोक्तिरियम् । अर्थानुरोधादत्र चित्रमिदं गुरुजनं वेति कर्मपदाक्षेपः 'पेक्खदु' पदद्विरुक्तिरत्रेयं पद्मावतीं तद्दर्शयितुं धात्र्याः सम्भ्रमं, सम्यग्दर्शनरूपमर्थं वा बोधयति । दिदृक्षितं तावद् दृश्यतां समीचीनतया निर्वर्त्यतां च राजकुमार्याऽस्मिन्समये स्वीयमनोगताभिप्रायपरिपूर्तिरित्यर्थः ।

चित्रेऽभिलिखितां वासवदत्तां स्वान्तिकन्यस्ताऽऽवन्तिकाकारेण संवदन्तीं संलक्ष्य पद्मावती सशङ्कमानसं ब्रूते—हमिति । 'हम्' इत्यव्ययं शङ्कायाम् । अतिसदृशी अत्यन्तं समाना, खलुपदं त्वर्थे, इयं वासवदत्तायाः प्रतिकृतिः । इदमहं किं पश्यामि ? अत्रैषा तु वासवदत्तायाः प्रतिकृतिर्ब्राह्मणेन तेन पूर्वं मत्समीपे स्थापितायास्तत्रभवत्या आवन्तिकायाः सर्वतः संवादं भजत्याकारेण । तेन च पूर्णमत्रोपलभ्यते साम्यम् । किमावन्तिका वासवदत्तैव ? एवं चेत्तथ्यापह्नवात्प्रतारिताः सर्वे वयं परिव्राजकवेषधारिणा ब्राह्मणेन तेन । किमस्तीदम् ? भूतार्थं नावधारये किमपीति भावः । इत्येवं शङ्कित्वा 'वासवदत्तायाः स्वरूपेण सदृशी चेदियं प्रतिकृतिस्तर्हि नूनमेतदीयाकृतिसादृश्यविशेषशालिनी श्रीमत्यावन्तिका वासवदत्तैव । यथार्थं च वासवदत्तास्वरूपं प्रियः पतिरेव परिचिनोती'ति राजानमुद्दिश्य प्रकाशं काकूक्तिमुपन्यस्यति—अय्य उत्तेति । खलुपदं वाक्यालङ्कारे, आर्याया वासवदत्ताया इति यावत् । नाथ । किमिदं चित्रमाकारेण वासवदत्तया समानं वर्तते ? एतादृशाकारैव भवतः प्रियासीद्वासवदत्ता ?

नेति । 'प्रतिकृतावस्यां वासवदत्तासादृश्यमस्ति न वे'त्येतादृशि पद्मावत्याः

पद्मा०—(देखकर स्वगत) हैं, यह तो आर्या आवन्तिका से बहुत ही मिलती-जुलती है । (प्रकट) आर्यपुत्र ? यह तसवीर आर्या के ऐसी है ?

राजा—सदृश नहीं, मैं समझता हूँ कि यह वही है । हाय ! शोक !—

वाक्यमेतत् प्रियतरं राज्यलाभशतादपि ।
अपराद्धेष्वपि स्नेहो यदस्मासु न विस्मृतः ॥ १२ ॥

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! चित्तगदं गुरुअणं पेक्खिअ अभिवादेदुं इच्छामि ।

धात्री—(ख) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ । [चित्रफलकां दर्शयति।]

(क) आर्यपुत्र ! चित्रगतगुरुजनं दृष्ट्वाभिवादयितुमिच्छामि ।
(ख) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका ।

वात्सल्यातिशयसूचकं तदेतदाकर्णयतोऽतितरां प्रसीदत्यन्तरात्मा मे ।

वाक्यमिति । एतद्वाक्यं धात्रीमुखेन श्रीमत्या महाराज्ञ्या सूचितं सन्देशवचनमिदं, राज्यलाभशतादपि, शतशब्दोऽत्रायं बहुत्वं बोधयति, प्रभूतराज्येप्राप्तेरपीति यावत्, प्रियतरमतिप्रियं वर्तते, अर्थान्मम । प्रियतरत्वमेव तस्याह—अपराद्धेष्वपीति । यत्, अपराद्धेष्वप्यस्मासु, बहुत्वमिदामात्मनो गौरवार्थम्, कन्यापहरणादिरूपगुरुतरापराधभाजनेऽपि मयि, अम्बयेति शेषः, जनन्याङ्गारवत्येति तदर्थः, स्नेहः स्वीयत्वसूचकं वात्सल्यं, न विस्मृतो विस्मृतिं न प्रापितः, अनुसृत एवेति यावत् । अयमाशयः—प्राप्तानि भूयांस्यपि राज्यानि न तथा मां प्रीणयितुं प्रभवेयुर्यथेदमिदानीं श्वश्रूवाचिकं प्रीणयति । योहं तदीयकन्यापहारादिकमक्षम्यापराधजातं कृतवांस्तत्रापि मयि तयोदारचितया यत्तावत्तादृशं वात्सल्यं दर्श्यते, तदेतदालोचयन् वचनमुदारमेतदीयमेतस्याः समधिकं रोचये । सर्वथैतादृशमुदारार्थं सन्दिशन्ती श्वश्रूरभिनन्दनीया मयेति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १२ ॥

मान्यां वासवदत्तां चित्रविन्यस्तां द्रष्टुं तत्र स्वीयमुचितमादरं च दर्शयितुं प्रस्तौति पद्मावती—अय्यउत्तेति । गुरुजनं वासवदत्तामिति यावत्, स्वामिन् ! चित्रस्थमेतं पूजनीयं वासवदत्तालक्षणं जनं नयनगोचरं कुर्वत्याः प्रणामेन तं सम्भावयितुमीहते ममेदं मन इत्यर्थः ।

पेक्खदु इति । 'प्रणामकरणव्याजेन चित्रमिदं द्रष्टुमिष्यते नियतमेतये'ति

यह (दाई के द्वारा सास का भेजा हुआ संदेशरूप) वाक्य सैकड़ों राज्य-लाभ से अधिक प्रिय है । क्योंकि उन्होंने मुझ अपराधी पर से भी अपना प्रेम नहीं भुलाया ॥१२॥

पद्मा०—आर्यपुत्र ! तसवीर में गुरुजन का दर्शन कर प्रणाम करना चाहती हूँ ।

धात्री—देखिये, राजकुमारीजी देखिये (चित्रपट दिखलाती है ।)

सआसं पेसिदा । एदं पेक्खिअ णिव्वुदो होहि ।

राजा—अहो ! अतिस्निग्धमनुरूपं चाभिहितं तत्रभवत्या ।

चित्रफलका तव सकाशं प्रेषिता । एतां दृष्ट्वा निर्वृतो भव ।

च्छायाम्, चित्रफलकायां चित्रफलके काष्ठपटपत्रादिरूपचित्राधारविशेषे, स्त्रीत्वमिदं कवेर्निरङ्कुशत्वात् । आलिख्य सम्पाद्य, निर्वृतः कृतः । निर्वृतः अपगतप्रियावियोगव्यथः स्वस्थचित्तः, सुखीति यावत् । अयमर्थः—दैववशादिदानीं कालेन कवलिताया वासवदत्ताया दर्शनं दुर्लभम् । वत्सयोर्गोपालकयोर्विषये श्रीमतो महाराजस्य मम च यथा वात्सल्यं वर्त्तते तथा त्वय्यपि । युष्मासु न कश्चिदावयोर्भेदभावः । उज्जयिन्यां त्वदागमनात्पूर्वमेव त्वद्गुणलुब्धाभ्यामावाभ्यां मनसा त्वं जामाता कल्पितः तदेव च मानसोद्दिष्टं पूरयितुं त्वदीयजामातृभावसम्बन्धसङ्घटनाभिप्रायेण पुरा त्वमुज्जयिन्यामुपस्थापितः । अकृत्वाऽग्निं साक्षिणं तत्र वीणावादनकलाकौशलशिक्षणच्छलेन तुभ्यं दत्ता स्वकन्या वासवदत्ता । गान्धर्वविवाहविधिना च स्वीकृत्य तां तत्प्रीतिपाशपरवशेन त्वया चेतश्चाञ्चल्येन विवाहमङ्गलविधानमस्मत्सम्पादयिष्यमाणमनपेक्ष्येव तया सह गूढं स्वां नगरीमागतम् । आवां च तदेतदालोच्य त्वया सह वासवदत्तायाः परिणयं कर्तुमिच्छन्तौ तदिच्छापूर्तेरुपायमनुरूपं कमप्यपश्यन्तौ चिरतिथात्कालादभिलषितं विवाहमङ्गलं युवयोरालेख्यकल्पितयोः कृत्रिमं सम्पाद्य कथञ्चित्सन्तोषं लब्धवन्तौ । मनस्तु नौ साक्षात्सत्यं सम्बन्धं युवयार्मिथः सम्पादयितुमिच्छति । अस्तु तावत्, गतं न शोच्यम् । 'विधेः सङ्केत एतादृगेव स्यात्कदाचि'दिति मत्वा तूष्णीमास्यते । चित्रफलकं च तदिदं युवयोराकृतिभ्यां संवदन्त्यौ प्रतिच्छाये बिभ्रत् साम्प्रतं प्रहितं त्वत्समीपम् । वासवदत्ताविरहानलज्वालाजालाकुलेन त्वया खलु चित्रदर्शनेनैव कथञ्चिच्छान्तिं नेयोऽन्तरात्मा । अयमेव तावदिदानीमुपायोऽस्ति मनसस्तेऽनुरञ्जनस्येति ।

श्रीमत्या अङ्गारवत्याः सन्देशभाषितमिदं प्रशंसति सानन्दं राजा—अहो इति । अहो इत्यानन्दसूचकमव्ययम् । अतिस्निग्धं स्नेहातिशयसमन्वितम् । श्रमती मान्या मे श्वश्रूरसाधारणस्नेहपरिपूर्णं योग्यं च वचनमेतदुक्तवती ।

तसवीर चित्र-पट पर उतारकर तुम दोनों का विवाह कर दिया । यह चित्र-पट तुम्हारे पास भेजा है । इसे देखकर शान्त हो जाओ ।

राजा—अहा ! महारानी ने अत्यन्त प्रेम-युक्त और अपने अनुरूप कहा ।

धात्री—(क) आह भट्टिणी--उवरदा वासवदत्ता । मम वा महासेणस्स वा जादिसा गोवालअपालआ, तादिसो एव्व तुमं पुढमं एव्व अभिप्पेदो जामादुअत्ति । एदण्णिमित्तं उज्जइणि आणीदो । अणग्गिसक्खिअं वीणाववदेसेण दिण्णा । अत्तणो चवलदाए अणिवुत्तविवाहमङ्गलो एव्व गदो । अहअ अह्मेहिं तव अ वासवदत्ताए अ पडिकिदिं चित्तफलआए आलिहिअ विवाहो णिव्वुत्तो । एसा चित्तफलआ तव

(क) आह भट्टिनी—उपरता वासवदत्ता । मम वा महासेनस्य वा यादृशौ गोपालकपालकौ, तादृश एव त्वं प्रथममेवाभिप्रतो जामातेति । एतन्निमित्तमुज्जयिनीमानीतः । अनग्निसाक्षिकं वीणाव्यपदेशेन दत्ता । आत्मनश्चपलतयाऽनिर्वृत्तविवाहमङ्गल एव गतः । अथ चावाभ्यां तव च वासवदत्तायाश्च प्रतिकृति चित्रफलकायामालिख्य विवाहो निर्वृत्तः । एषा

तमेतमुपस्थितं राज्ञः प्रियतमाऽतीतविषयानुचिन्तनप्रसङ्गमाक्षिप्य धात्री श्रीमन्महारारयाः सन्देशवाचोऽवशेषमुक्षिपन्ती ब्रूते—आहेति । भट्टिनी स्वामिनी, आह सन्दिष्टवतीति यावत् । अस्मदीयस्वामिन्या वक्ष्यमाणमिदं सन्दिष्टमस्तीत्यर्थः । तमेव सन्देशाकारं दर्शयति—उवरदेति । मम वा महासेनस्य वेत्यत्र वापदद्वयं चार्थे, चकारार्थश्च समुच्चयः, गोपालकपालकौ, गोपालकश्च पालकश्चेत्येतन्नामकौ द्वौ राजकुमारौ, यादृशौ प्रीतिभाजाविति शेषः, प्रथममेव उज्जयिन्यां तवानयनात्पूर्वमेव, एतन्निमित्तं जामातृभावं त्वां प्रापयितुम् , जामातरं कर्तुमिति यावत् । न विद्यतेऽग्निर्वैवाहिकाऽग्निः साक्षी साक्षाद् द्रष्टा यस्मिन्कर्मणीत्यनग्निसाक्षिकम् , इदञ्च दत्तेति क्रियाया विशेषणम् , वीणाव्यपदेशेन वीणावादनशिक्षणव्याजेन, वस्तुतस्त्वदीयभार्यात्वेन, 'तुभ्यं से'ति शेषः । चपलतया अधीरतया, न निर्वृत्तं न सम्पन्नं विवाहमङ्गलं परिणयोत्सवो यस्येत्यनिर्वृत्तविवाहमङ्गलः, 'त्वं तया सहे'ति शेषः । अथ च तदनन्तरम् , प्रतिकृतिम् , आकारसंवादिनीं काय-

---

धात्री—महारानी कहती है कि वासवदत्ता तो मर गई । मेरे या महाराज के जैसे गोपालक और पालक दो पुत्र प्रिय हैं, वैसे ही तुम हो और पहले ही से जामाता मान लिये गये हो । इसलिए तुम उज्जयिनी में लाये गये थे । अग्नि को साक्षी किये विना ही वीणा सिखाने के बहाने वह तुम्हारे स्वाधीन कर दी गई । किन्तु अपनी चञ्चलता के कारण विवाह मंगल हुए विना ही तुम चले गये । तब हम दोनों ने तुम्हारी और वासवदत्ता की

राजा—आर्य ! मा मैवम्,

महासेनस्य दुहिता शिष्या देवी च मे प्रिया।
कथं सा न मया शक्या स्मर्तुं देहान्तरेष्वपि ॥ ११ ॥

नात्माऽनुतापनायः, कथमसौ दैवाद्विनश्यन्ती रक्षितुं शक्यासीद्भवता। तथा च श्रीहर्षः—'न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः' इति। अत्र 'तुल्यधर्म' इति पदे 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनिच् प्रत्ययः समासान्तविधेरनित्यत्वकल्पनया न कृतः कविना। 'तुल्यधर्मा' इति युक्तं पठितुम्। 'छिद्यते वह्यते' चेत्यत्रोभयत्र कर्तुः कर्मवद्भावः, तेन यगात्मनेपदे। शालिनीनामकं छन्दोऽदः, लक्षणमुक्तं प्रागेतदीयम् ॥ १० ॥

आर्येति। दर्शनविषयातीतवासवदत्तास्मरणविषयान्निवारयन्तं काञ्चुकीयं प्रति वासवदत्ताविस्मरणस्य दुःसम्भवत्वं प्रतिपादयतो वचनमिदं राज्ञः। अत्र वाक्ये 'वोचः' इति शेषः। श्रीमन्! नैवेदं वक्तव्यं भवता, यद् 'वासवदत्ताऽनुचिन्तनं न कर्तव्य'मीति। स्मृतिपथादपनेतुं न शक्या सा मत्प्रिया।

तथा हि—महासेनस्येति। महासेनस्य तन्नाम्नो भूपतेः, दुहिता कन्या, मे शिष्या मत्तः सङ्गीतविद्यां शिक्षितवती, देवी कृताभिषेका महिषी, प्रिया असाधारणप्रणयास्पदं चेत्येवंगुणविशिष्टा, साऽनुभूता वासवदत्ता, देहान्तरेषु अन्येषु जन्मस्वपि, किं पुनरेतस्मिञ्जन्मनीत्यपिशब्दार्थः, मया तद्गुणान् जानता, कथं केन प्रकारेण, स्मर्तुं चिन्तयितुं न शक्या न पार्या। या किल निरतिशयं मयि वात्सल्यं वहतः श्रीमतो महीपतेर्महासेनस्य कन्यासीत, यां च विनेयां सपरिश्रमं सङ्गीतविद्यामहं शिक्षितवान्, यया हि मन्महिषीत्वपदं गुणैर्विभूषितं व्यधीयत, यस्यै च प्रेमसर्वस्वाय मे परवशं चेतः सुतरां स्पृहयते स्म, तादृशाऽवर्णनीयगुणविशेषशालिनीं प्रियतमां तां वासवदत्तामस्मिञ्जन्मनि कथमहं विस्मर्तुं शक्नुयाम्? जन्मान्तरेऽप्यविस्मरणीयं कुतो नाम नाकलनीयं तद्गुणगौरवं गुणज्ञेन मयेति भावः। अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ११ ॥

राजा—आर्य ! नहीं, (ऐसा न कहिये)

वह महासेन की पुत्री मेरी प्रिय शिष्या और प्रिय रानी थी। मैं उसका जन्म-जन्मान्तर में भी कैसे स्मरण नहीं कर सकता ? अर्थात् मैं उसे कभी भी भूल जाने की इच्छा रखने पर भी नहीं भूल सकता ॥ ११ ॥

एवमनुकम्प्यमानार्यपुत्रेण । अथवा—
कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति ? ।
एवं लोकस्तुल्यधर्मो वनानां काले काले छिद्यते रुह्यते च ॥ १० ॥

पारितवा'नित्यत्रापि विषये भवता विषादो न विधेय इत्याशयेनाह—अथवेति । वासवदत्तारक्षणविधावक्षमतापि सेयं दैवकृता न भवतश्चिन्तनीयेति भावः ।

तथा हि—कः कमिति । मृत्युकाले आयुषः क्षयस्यावसरे समुपस्थिते, कः सप्रयत्नोऽपि नरः, कं प्रीतिपात्रमपि जनं, रक्षितुं शक्तः मृत्योः सकाशात्परित्रातुं समर्थो भवति, अर्थात्, आसन्नमृत्युर्म्रियत एव सर्वोऽपीति भावः । अत्र विषये दृष्टान्तं दर्शयति—रज्जुच्छेद इति । रज्जुच्छेदे, रज्जोर्गुणस्य घटबन्धनसमर्थस्य वस्तुन इति यावत् छेदे भङ्गे सति, के पुरुषा जलमुद्धर्तुमिच्छन्तोऽपि, घटं रज्जुबलात्कूपमध्ये प्रवेशितं कलशं धारयन्ति कूपान्तःपतनान्निवारयितुं पारयन्ति, न केऽपीत्यर्थः । भग्नरज्जुर्घटस्तावत्कूपान्तः पतत्येवेति भावः । यथासमयं दैवादुपनतौ शरीरिणामुत्पत्तिविनाशौ भवत एवेत्याह—एवमिति । एवं पूर्वप्रदर्शितप्रकारेण प्राणिनामदृष्टमात्रैकपरतन्त्रतयेति यावत्, वनानाम्, अत्र वनपदं तत्रस्थवृक्षोपलक्षकम्, वनस्थानां वृक्षाणमित्यर्थः, तुल्यधर्मः, तुल्यः समानो धर्मः वक्ष्यमाणो गुणो यस्य तादृशः, लोको मनुष्यः, काले काले तत्र तदनुकूले समये, छिद्यते छिन्नो भवति नश्यति, रुह्यते रोहत्युत्पद्यते च । अयं भावः—अवलम्बभूतायां रज्जौ सत्यामेव यथोपरिष्टाद्घटस्तिष्ठति तदभावे च स कूपान्तर्नूनं पतति, तथैव सति शेषे जीवितकालस्य जनोऽवतिष्ठतेऽन्यथा च परवशो मृत्युमुखं प्रविशति । भग्नरज्जुर्घटो गतायुश्च पुमान् प्रयत्नशतैरपि केनापि तदानीं नियतभाविनो विनाशाद्रक्षितुं न शक्येते, दुर्लभस्तत्र सर्वथा पुंप्रयत्नः । वनस्थाः पादपा यथा यथासमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, एवमेव, प्राणिनां जन्ममृत्यू नियतकालभाविनावनिवार्यौ नियतम् । अतश्च 'न मया वासवदत्ता रक्षितुं पारिते'त्येवं चिन्तया

कर सका-यह भी आपको नहीं सोचना चाहिये)—

मृत्यु का समय आजाने पर कौन किसको बचा सकता है ? रस्सी के टूट जाने पर कौन घड़े को धारण करते हैं अर्थात् गिरने से रोक सकते हैं ? इसी तरह मनुष्य भी वृक्षों के समान—जैसे वृक्ष समय-समय पर काटे जाते हैं और उत्पन्न होते हैं—समय-समय पर मरते उत्पन्न होते हैं ॥ १० ॥

धात्री—(क) मा दाणि भट्टा अदिमत्तं सन्तप्पिदुं।

काञ्चुकीयः—धारयत्वार्यपुत्रः। उपरताऽप्यनुपरता। महासेनपुत्री

(क) मेदानीं भर्तातिमात्रं सन्तप्तुम्।

मपि शरीरं कुशलं वर्तते, मानसं तु तन्नास्त्येव साम्प्रतं हतभाग्यस्य ममेति भावः।

अत्र च 'यादृशं कुशल'मित्येवं कुशलस्वरूपं किमप्यनभिधाय 'ईदृश'मित्यनेन ध्वनिमर्यादया स्वीयमकुशलं तावद् व्यक्ततां नीतं राज्ञा। एतेन प्रियाविरहाद्राज्ञोऽवस्थाविशेषस्य कष्टमयत्वमनिर्वचनीयत्वं च द्योत्येते। 'स्वावस्थायां च यथार्थतो निवेदितायामुद्बुद्धकन्यावियोगदुःखा च माता समधिकं दुःखं प्राप्नुया'दित्येवं तत्कालोचितं विचारयन् राजा किमपि गूढं सूचितवान् कुशलविषये चविशिष्य किञ्चिन्नोक्तवान्। पूर्वं कञ्चुकिमुखेन श्रीमन्महासेनकृतमात्मनोविषये कुशलप्रश्नमाकर्ण्यापि तत्र किमपि स्वावस्थानिवेदनं कष्टकरमनुचितं च मन्यमानेन तद्विषये राज्ञा मौनमेवावलम्बितम्। इदानीं पुरस्तात्पुनरप्युपगतं तमेव धात्रीमुखेन महाराज्ञ्याः प्रश्नमवगत्य 'किमपि तद्विषये सूचनीयमेवे'ति तदुचितमुत्तरं तदेतदस्फुटं कल्पितमिति दिक्।

पूर्वोक्तेन वचसा श्रीमतो राज्ञः शोकाकुलत्वमाकलयन्ती राजानं समाश्वासयति धात्री—मेति। अर्हतीति शेषः। स्वावस्थास्मरणेन नात्यर्थमवलम्बनीयोऽस्मिन्समये श्रीमता सन्तापः। न मनः खेदनीयमेवम्। वियोगदुःखं पुनः स्मृतं सद् दुःखमेवोद्बोधयेत्। सर्वथेदमिदानीमनुचितं निष्फलं चेति भावः।

काञ्चुकीयोऽपि राज्ञः शोके समुचितं समाश्वासनवचनं प्रस्तौति—धारयत्विति। धारयतु निगृह्णातु, शोकावेगमिति शेषः। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, अनुकम्प्यमाना, अनुकम्पा कृपा सा चात्र स्मरणरूपा, स्मर्यमाणेति यावत्। साम्प्रतं तत्रभवता भवतैव शोकावेगोऽन्तर्निग्रहीतव्यः। अदर्शनं गतापि श्रीमती वासवदत्ता सम्प्रतीदमीदृशं श्रीमता स्मरणविषयत्वं नीयमाना ध्रुवं जीवत्येव। अतस्तद्विनाशविषये न किञ्चिच्छोचितव्यं भवतेत्याशयः। 'वासवदत्ताया रक्षणमहं न तावत्कर्तुं

धात्री—अब आप अधिक शोक न करें।

कञ्चुकी—श्रीमान् शोक के आवेग को रोकें। श्रीमान् से इस प्रकार स्मरण की जानेवाली महासेन की पुत्री वासवदत्ता मर कर भी नहीं मरी। अथवा (मैं वासवदत्ता का रक्षण नहीं)

मम प्रवासदुःखार्ता माता कुशलिनी ननु ? ॥ ९ ॥

धात्री--(क) अरोआ भट्टिणी भट्टारं सव्वगदं कुसलं पुच्छदि ।

राजा—सर्वगतं कुशलमिति ? अम्ब ! ईदृशं कुशलम् ।

(क) अरोगा भट्टिनी भर्तारं सर्वगतं कुशल पृच्छति ।

अन्तःपुराणामन्तःपुरस्थानां राजभोग्यस्त्रीणां मध्ये ज्येष्ठा प्रधानभूता महिषीति यावत्, 'स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुर'मिति कोषादन्तःपुरशब्दो राजमहिलागार-वाचकोऽप्यत्र तात्स्थ्याद्राजदारेषूपचरितो बोद्धव्यः, पुण्या पवित्रचरिता, नगरदेवता पूजनीयत्वान्नगरस्य देवतेव स्थिता, मम मे, प्रवासदुःखार्ता, प्रवासदुःखेन वियोग-रूपेण कष्टेन आर्ता पीडिता, माता मातृकल्पा श्वश्रूरङ्गारवती, कुशलिनी, ननु-शब्दः प्रश्नार्थे, कुशलयुक्ता वर्तते वा ? या किल शुद्धेन चारित्रेण पूजनीया राज-महिषी नगरदेवतेव मन्यते लोकैः, या च मदीयवियोगदुःखेन दुःखिनी वर्तते, तस्या मातुरङ्गारवत्याः कुशलं विद्यते ? अत्र राज्ञा कृतं मातुरङ्गारवत्या दुःखिनीत्ववर्णनं स्वात्मजासम्बन्धेन पुत्रनिर्विशेषे राजनि वात्सल्यभावोदयेन च स्वाभाविकतयो-चितं वेदितव्यम् । षोडशान्तःपुरज्येष्ठेति मातुर्विशेषणेन महासेनभूपतेर्भोगिन्यः स्त्रियः षोडशाऽऽसन्निति सूचितम् । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् । ९ ॥

धात्रीदानीं स्वामिन्याः कुशलं, तया कृतं वत्सराजमुद्दिश्य कुशलप्रश्नं च निवेदयति—अरोआ इति । अरोगा आरोग्यवती कुशलिनीति यावत्, भर्तारं स्वामिनं वत्सराजम्, 'अकथितं चे'त्यनेन कर्मसंज्ञा । अस्मदीया स्वामिनी स्वयं कुशलिनी श्रीमतः सपरिवारस्य कुशलं जिज्ञासत इत्यर्थः ।

राजा च स्वात्मनः सपरिवारस्य श्वश्रूकृतममुं कुशलप्रश्नमाकर्ण्य सशोकं ब्रूते—सर्वगतमिति । इतिशब्दादनन्तरं 'पृच्छयते' इत्यर्थबलाद् योजनीय-मत्र । किं सपरिवारस्य मे कुशलं मात्रा पृष्टमित्यर्थः । इत्येवमुक्त्वा स्वकुशल-विषये स्वावस्थां निवेदयति—अम्बेति । मातः ! ईदृशं कुशलं वर्तते, यादृशं मया-नुभूयतेऽधुना वासवदत्तावियोगविकलेन । अकुशलमेव ममेत्यर्थः । अकुशलिन्या प्रियया वियुक्तोऽहं कष्टेन कथञ्चित्प्राणिमि । एतेनैव कुशलं मदीयमुन्नेयम् । केवलं कथ-

---

दुःखी माताजी कुशल-पूर्वक तो हैं ? ॥ ९ ॥

धात्री—सकुशल महारानी सपरिवार आपका कुशल-मंगल पूछती हैं ।

राजा—सबका कुशल पूछती है ? माँ। यहाँ तो ऐसा कुशल है ।

काञ्चुकीयः—एष महासेनस्य सन्देशः। देव्याः सन्देशमिहात्रभवती कथयिष्यति।

राजा—हा! अम्ब!

षोडशान्तः पुरज्येष्ठा पुण्या नगरदेवता।

प्रदर्शनमिदम्। अयमर्थः—पुरा किल गजमृगयापराधभाजं बन्दीकृत्यापि मां गुणग्राही पुत्रवत् पालितवान् सर्वतो महासेनः। अहञ्च तांस्तदुपकारानवगणय्य कृतघ्नो राजकन्यामपाहरं दैवादग्निना दह्यमानां च तां रक्षितुं नापारयम्। निजात्मजाविनाशवृत्तमिदं कालेन विदित्वापि सापराधेऽप्युदारो मयि महासेनोऽद्यापि तादृशीमेव स्वीयत्वबुद्धिं यदवलम्बते, तदिदं कृतदौर्जन्येऽपि मयि तदीयं सौजन्यमभिनन्दनीयं नाम। सन्देहलेशस्यापि नात्रावकाशो वर्तते-यदाहं परैरपहृतं पुनरात्मनो राज्यं करगतं कर्तुं समर्थोऽभूवम्, स एष श्रीमन्महासेनस्यैव प्रभुशक्तेर्महीयान् महिमा। मदीयराज्यप्राप्तौ ध्रुवं तेनैव राज्ञा कारणीभूतेन जातम्। अहन्त्वकिञ्चित्करो महत्तमेऽस्मिन्कर्मण्यसमर्थ एवासं सर्वथेति। हरिणीच्छन्दः। 'रसायुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गौ यदा हरिणी तदा' इति तल्लक्षणम्॥ ८॥

राज्ञो वचनं श्रुत्वा काञ्चुकीय आह—एषः इति। एष पूर्वोक्तः। इह अस्मिन्समये। महाराजमहासेनस्य सन्देशवागियं मया निवेदिता। इदानीं महाराज्या अङ्गारवत्याः सन्देशस्तावन्मान्यया वासवदत्तोपमात्रा निवेदयिष्यते सोऽयं च तत एवावगन्तव्यो भवतेत्यर्थः। 'अत्रभवती'ति पदप्रयोगोऽयं काञ्चुकीयस्य राजकन्याया वासवदत्ताया उपमातरं वसुन्धरां प्रत्यादरभावं सूचयति।

श्वश्रूसन्देशश्रवणात्पूर्वं मातृतुल्यां तां मातृपदेन सम्बोधयंस्तदीयं कुशलं जिज्ञासू राजा तदुचितं वचः प्रयोक्ष्यन्नाह—हा! अम्बेति। मातः! कष्टम्। एष च राज्ञः स्वामिनो वियोगेन दुःखिनीं मातृकल्पां श्वश्रूमुद्दिश्य शोकानुभावो दर्शितः कविना।

षोडशेत्यादि। षोडशान्तःपुरज्येष्ठा, षोडशानां षोडशसंख्याकानाम्

कंचुकी—यह श्रीमहासेन का संदेश है! देवी (महारानी) का संदेश आर्या वसुन्धरा कहेंगी।

राजा—हाय! माता!

सोलह रानियों में प्रधान (महिषी), पवित्र नगर की देवता मेरे प्रवास-दुःख से

अहमवजितः पूर्वं तावत् सुतैः सह लालितो
हृढमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ।
निधनमपि च श्रुत्वा तस्यास्तथैव मयि स्वता
ननु यदुचितान् वत्सान् प्राप्तुं नृपोऽत्र हि कारणम् ॥ ८ ॥

दुःस्त्वपरिवर्तनम् । प्रभावजन्यमिति तस्यार्थः । वचनं चेदमभिमानाशून्यतां विनयालङ्कृततां द्योतयति राज्ञः । कुतः इति विजयस्य तत्प्रभावसाध्यत्वसूचनमिदम् ।

तथा हि—अहमिति । पूर्वं पुरा गजमृगयावसरे, तावत्पदमप्यर्थे, अवजितः पराजित्य निगृहीतोऽप्यहं, गुणवत्सलत्वात् सुतैः सह स्वपुत्रैः समं, दृढमत्यर्थं लालितो लालनपूर्वकं पालितोऽभवम्, अर्थान्महासेनेन । तदानीं च तत्र तिष्ठता मया, कन्या तस्यैव राज्ञो महासेनस्य कुमारी वासवदत्तेति यावत्, अपहृता अपहरणपूर्वकं ततः स्वं नगरमानीता, भूयः, पुनश्च, न रक्षिता अग्निदाहान्न पालिता । च किञ्च, तस्याः स्वकन्यायाः निधनं श्रुत्वापि विनाशश्रवणादपीत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव, मयि मद्विषये, महासेनस्येति शेषः, स्वता आत्मीयता वर्तते, स्वो ज्ञातावात्मनि-स्वं त्रिष्वात्मीये' इत्यमरः । ननु निःसंशयम्, उचितान्वत्सान् प्राप्तुं मदीयशासनयोग्यं वत्सराज्यं पुनः शत्रोः सकाशात् स्वायत्तीकर्तुं यत्, 'मया समर्थेन जात'मिति शेषः, 'शकधृषे'त्यादिना 'प्राप्तुमि'ति तुमुन् प्रत्ययः, अत्र राज्यप्राप्तिक्षमतारूपेऽस्मिन्विषये, नृपो हि, हिपदमेवार्थे, राजा महासेन एव, कारणं निमित्तभूतोऽस्तीत्यर्थः । 'पुरा खलु वत्सदेशाधीश्वरमुदयनं नाम वीरं वैणिकाचार्यं गजविद्याविदं गुणिनं तदीयगुणलोभेन स्वकन्याया वासवदत्तायाः पतिं कर्तुमिच्छंस्तदुचितावसरान्वेषणपरायणः प्रद्योतनामा नरपतिः कदाचित् स्वरसान्मृगयायै कमपि वनोद्देशमागतं तं गजमृगयापरावेन च्छलाद्बन्दीकृतमात्मनोऽन्तःपुरमानीय वासवदत्तावीणाशिक्षणे नियुज्य पुत्रवत्पालयाञ्चक्रे । कियच्चिरं च तत्रावस्थाय वत्सराजो यौगन्धरायणनामधेयस्य मन्त्रिणश्चातुर्येण वासवदत्तां नाम निजप्रीतिपात्रं राजकन्यां ततोऽपहृत्य कौशाम्बीं निजां राजधानीं पर्यापयत् ।' एतत्कथानुसार्येव राज्ञः स्वीयावस्था-

---

पहले मैं जीता जाकर अपने लड़कों के साथ जिनसे पाला गया, उनकी कन्या को मैं बलपूर्वक भगा ले आया और फिर उसकी रक्षा न कर सका । उस कन्या की मृत्यु का समाचार पाकर भी उनका मेरे ऊपर वही पूर्ववत् प्रेम या ममता बनी हुई है । निश्चय, मेरे शासन के योग्य वत्सराज्य के फिर पाने में वे राजासाहब ही कारण है ॥ ८ ॥

कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते।
प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ॥ ७ ॥

राजा—आर्य ! सर्वमेतन्महासेनस्य प्रभावः । कुतः-

शब्दो वाक्यसमाप्तिसूचकः । सपत्नापहृतराज्यः श्रीमान् यत्किल परान् पराभूय पराक्रमेण विजयश्रियाऽलङ्कृतः स्वं राज्यं पुनः प्राप्तवांस्तदेतदिदानीं महतः प्रमोदस्य स्थानम् । तदर्थं च भवानभिनन्दनीय इत्यर्थः । धीरतासहचरितोत्साहसम्पत्तिश्च भवतोऽस्मिन् विजये हेतुभूतास्तीति गूढमत्र व्यङ्ग्यम् । तदेव समर्थयन्नाह-कुत इति । यत इत्यर्थः ।

तथा हि—कातरा इति । ये पुरुषाः कातरा अधीराः, अपि वा अपि च अशक्ताः शक्तिरहिताः सन्ति, तेषु पुरुषेषु, उत्साहोऽध्यवसायः 'उत्साहोऽध्यवसायः स्या'दित्यमरः, न जायते लब्धावकाशो न भवति । हि युक्तमेवैतत् , प्रायेण बहुधा, नरेन्द्रश्रीः राजलक्ष्मीः समृद्धं राज्यसुखमिति यावत् , सोत्साहैरुत्साहसम्पन्नैरेव पुरुषैः, भुज्यते आस्वाद्यत इत्यर्थः ।(शक्तिमन्तोऽप्यधीरा ये, ये च धीरा अप्यशक्ता वर्तन्ते, उभयविधा अप्यमी उत्साहशक्त्या विरहिता भवन्ति । उत्साहस्तु धैर्यं शक्तिं चेत्युभयमप्यपेक्षते, बहुत्रेदं दृश्यते, यदुत्साहेन सम्पन्ना एव राजश्रियं भोक्तुं पारयन्ते, अलसानामनुद्यमिनां च राज्यसुखं सर्वथा दुर्लभमिति । सोत्साहं च भवन्तं विजयलक्ष्मीः स्वयं वृतवतीति लब्धराज्यो भवानभिनन्दनीय इत्येष भवन्तमुद्दिश्य श्रीमन्महासेनस्य सन्देशो वर्तत इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७ ॥

'श्रीमतो महासेनस्य सन्देशमेतं निशम्य श्रीमन्महासेनप्रभावेणैव सर्वमिदं सम्पन्नम् , अन्यथा दुर्लभविजयावाप्तौ मम का वा शक्ति'रित्यर्थकं वचनमाह राजा—आर्येति । 'आर्ये'त्ययं सम्बुद्ध्यन्तपदप्रयोगो वृद्धं काञ्चुकीयं प्रत्यादरभावं सूचयति राज्ञः । सर्वमेतदिति सामान्ये नपुंसकता, विजयश्रियो लाभः पराहृतराज्यस्य पुनः प्रत्याहरणं चेति तदर्थः । प्रभावशब्दस्य नियतलिङ्गत्वान्

जो अधीर और असमर्थ होते हैं, उनमें उत्साह उत्पन्न नहीं होता । प्रायः उत्साही पुरुष ही राज-संपत्ति का उपभोग करते है ॥ ७ ॥

राजा = आर्य ! यह सब महासेन का प्रभाव है । क्योंकि—

काञ्चुकीयः—सदृशमेतद् वैदेहीपुत्रस्य। नन्वासनस्थेनैव भवता श्रोतव्यो महासेनस्य सन्देशः।

राजा—यदाज्ञापयति महासेनः। [उपविशति]

काञ्चुकीयः—दिष्ट्या परैरपहृतं राज्यं पुनः प्रत्यानीतमिति। कुतः—

किमप्यनुत्तरयन्निदानीं राजा श्रीमन्महासेनसन्देशं श्रोतुमिच्छुस्तदुचितमिदं वचनं प्राह काञ्चुकीयम्। ज्ञाधातोर्ण्यन्ताल्लट्, तस्य चात्र माधवमतेऽचाक्षुषज्ञानार्थकतया मित्वाभावान्न ह्रस्वः। कस्तावदादेशोऽस्ति मत्कृते श्रीमतो महासेनस्य? आसनोत्थानपुरःसरं राज्ञः सन्देशश्रवणोद्यतत्वमिदं पूज्यवर-श्रीमन्महासेनविषये परमादरं सूचयति श्रीवत्सराजस्य। अत एव 'आज्ञापयती'त्युक्तं न तु 'सन्दिशती'ति।

'आसनादुत्थायैव गुरुजनादेशः श्रवणीय' इत्याशयेन राज्ञस्तादृशमाचारं दर्शितवतो विनयभावं प्रशंसन्नाह काञ्चुकीयः—सदृशमिति। एतत् आसनत्यागरूपादरविशेषाविष्करणम्, वैदेहीपुत्रस्य, विदेहस्य मिथिलाधीश्वरस्यापत्यं स्त्री वैदेही उदयनस्य जननी, 'तस्यापत्य'मित्यण्, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्, तस्याः पुत्रस्य। ननु किन्त्वित्यर्थः। श्रीमन्महासेनसन्देशश्रवणविधौ तदेतदासनोत्थानरूपसमुदाचारप्रदर्शनं विदेहराजदौहित्रस्य भवतो युज्यत एव। मातृवंशपरम्परागतोऽयं विनयः स्थानेऽलङ्करोति भवन्तम्। युक्तमेवैतत्सर्वथा। किन्तु समयेऽस्मिन्नासनमासीन एव श्रीमान् महासेनभूपतेः सन्देशभाषितं शृणुयात्। तच्छ्रवणे पुनः स्वासनादुत्थानस्य नावश्यकतेयमिति भावः।

'आसनादनुत्थायैव भवता स्वामिनः सन्देश आकर्णनीय' इत्येवं कञ्चुकिनाऽनुरुद्धो राजा महासेनभूपतिनैव यथाऽऽदिष्ट इव ब्रूते—यदाज्ञापयतीति। भवदीयमनुरोधमेतमनुल्लङ्घनीयं महासेनस्यैवादेशं मन्ये। अतस्तदनुसारमेव साम्प्रतं वर्तेऽहमित्यर्थः। इत्युक्तवती राज्ञ उपवेशनं दर्शयति—उपविशतीति।

अवसरोचितमिदानीं श्रीमन्महासेनसन्देशं निवेदयति काञ्चुकीयः—दिष्ट्येति। 'दिष्ट्या' इत्यव्ययं हर्षार्थे, 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः। इति

कञ्चुकी—यह वैदेही-पुत्र के योग्य ही शिष्टाचार है। किन्तु महाराज महासेन के सन्देश को आप आसन पर बैठकर ही सुनें।

राजा—महासेन की जैसी आज्ञा। (बैठता है।)

काञ्चुकी—आनन्द की बात है कि शत्रुओं द्वारा छीन गया राज्य फिर लौटा लिया गया। क्योंकि—

पृथिव्यां राजवंश्यानामुदयास्तमयप्रभुः ।
अपि राजा स कुशली मया काङ्क्षितबान्धवः ॥ ६ ॥

काञ्चुकीयः—**अथ किम्? कुशली महासेनः। इहापि सर्वमतं कुशलं पृच्छति।**

राजा—[**आसनादुत्थाय**] **किमाज्ञापयति महासेनः?**

प्रष्टव्यांशं दर्शयति—**पृथिव्यामिति**। पृथिव्यां भूमौ, राजवंश्यानां राजवंशोद्भवानां राज्ञामिति यावत्, भवार्थे यत् प्रत्ययः, उदयास्तमयप्रभुः, उदय उन्नतिः अस्तमयोऽस्तगमनम् अवनतिश्च तयोः प्रभुः समर्थः, मण्डलेश्वरः सम्राडिति यावत्, अस्तमित्यव्ययेन सह कप्रत्ययान्तस्य 'अय'शब्दस्य समासे 'अस्तमय'शब्दः सिध्यति, मया कर्त्रेति स्वात्मनो निर्देशः काङ्क्षितबान्धवः काङ्क्षितमभीष्टं बान्धवं बन्धोर्भावः सम्बन्धः, भावार्थेऽण्प्रत्ययः, यस्य तादृशः, अथवा—मया, सहेति शेषः, काङ्क्षितबान्धवः काङ्क्षितं बान्धवं येन सः, स राजा पूजनीयः प्रतापी महासेनो नाम भूपतिः, अपि कुशली, अपीति प्रश्नार्थकम्, कुशलमस्यास्तीति कुशली, वर्त्तते कुशलयुक्तो वा? तुष्टो रुष्टश्च राज्ञां निग्रहानुग्रहौ कर्तुं समर्थो यो हि मत्सम्बन्धाय सातिशयं स्पृहयते, अहं वा यदीयं सम्बन्धमभिलषामि भृशम्। अपि नाम तत्रभवतो मान्यस्य महीपतेः सर्वतः कुशलं वर्तते? तदेतन्निवेदनीयं भवतेत्याशयः। अनुष्टुप् छन्दः ॥ ६ ॥

स्वस्वामिनो विषये राज्ञा वत्सराजेन कृतं कुशलप्रश्नमाकर्ण्य काञ्चुकीयस्तन्निवेदयन् ब्रूते—**अथेति**। किमन्यत्, एवमेव वर्तते। अस्ति तावच्छ्रीमतो महासेनस्य कुशलम्। इत्येवं निवेद्य कुशलं स्वामिनो महासेनस्य, तत्कृतमपि वत्सराजविषयकं कुशलप्रश्नं सूचयति—**इहापीति**। इहापि वत्सराज्येऽपि सर्वगतं सर्वविषयकं, सर्वेषामिति यावत्, पृच्छतीति भूतार्थे वर्तमानता। सकुशलेन श्रीमदस्मत्स्वामिनेह भवद्राज्येऽपि सर्वेषां कुशलं पृष्टमित्यर्थः।

किमिति। प्रियाविरहेण स्वकीयं कुशलमपश्यन्नात्मनः कुशलप्रश्नविषये

पृथिवी के राजाओं को उन्नति तथा अवनति करने में समर्थ, मेरे साथ सम्बन्ध चाहने वाले या जिनका सम्बन्ध मुझे अभीष्ट है, वे राजा कुशल-सम्पन्न तो हैं? ॥ ६ ॥

कंचुकी—और क्या? महासेन कुशलपूर्वक हैं। यहाँ भी आप सब लोगों का कुशल पूछते हैं।

राजा—(आसन से उठकर) महासेन की क्या आज्ञा है?

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा, उवसप्पदु अय्यो।
काञ्चुकीयः—[उपेत्य] जयत्वार्यपुत्रः।
धात्री—(ख) जेदु भट्टा।
राजा—[सबहुमानम्] आर्य!

(क) एष भर्ता, उपसर्पत्वार्यः।
(ख) जयतु भर्ता।

दैवेन पुरा प्रतिकूलतां गच्छता वत्सराज्यं रिपुणाऽपहारितम्, साम्प्रतं तेनैवानुकूलतां कलयता पुनरेतदुपस्थापितम्। इदानीं तु यदि नाम राज्यमिव श्रीमतीं वासवदत्तां वत्सराजाद् वियोज्य भूयस्तेन संयोजयेद् दैवम्, तर्हि नूनं सुवर्णे सौरभयोगदानमिव श्रीमतोरुभयोर्महासेनोदयनयोः सर्वतोऽनुष्ठितं भवेद् दैवेन हितम्। लब्धमपीदं राज्यं देव्याः कुशलवृत्तान्तस्योपलब्धिं विना नीरसायमानं न तावत्तादृशं तोषमुत्पादयितुं प्रभवतीति भावः। अयनप्रहर्षयोः स्मरणविषादयोश्चेह समानकर्तृकतया एत्य स्मृत्वे'त्युभयत्र क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिं कल्पयन्ति केचित्। वसन्ततिलकं नामेदं वृत्तम् ॥ ५ ॥

स्वामिनः समीपमुपगच्छन्ती प्रतीहारी काञ्चुकीयमाह—एसो इति। एष इत्यङ्गुल्या निर्देशः। विराजत इति शेषः, आर्य इत्यादरसूचकम्। सिंहासनमेतदलङ्क्रियते श्रीमता महाराजवत्सराजेन। अत्रोपगम्यतां तत्रभवता भवता।

प्रतीहारीसूचनानुसारं समीपमुपस्थाय राज्ञा जयाशंसनं करोति काञ्चुकीयः—जयत्विति। सुगृहीतनामधेयस्य मान्यस्य सन्तानः तत्रभवान् सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थः। इदञ्च सेवकाचारसमुचितं कञ्चुकिनो वचनम्।

इदानीं वत्सराजमुदयनं साक्षात्कुर्वती धात्री विजयवाचाभिनन्दत्याह—जेदु इति। वत्सदेशाधिपतेः श्रीमतः सर्वतो विजयः स्यादित्यर्थः।

विजताशंसनं कुर्वाणं काञ्चुकीयं तत्रभवतो महासेनभूपतेः कुशलं प्रष्टुमिच्छन् सविशेषादरं वचनमाह राजा—आर्येति। सम्बोधनमिदं श्लोकान्वयि।

प्रती०—ये स्वामी हैं। आप पास जाँय।
कंचुकी—(पास पहुँचकर) श्रीमान् की जय हो।
धात्री—स्वामी की जय जयकार हो।
राजा—(बड़े आदर से) आर्य!

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयो धात्री प्रतीहारी च ।]

काञ्चुकीयः—

सम्बन्धिराज्यमिदमेत्य महान् प्रहर्षः
स्मृत्वा पुनर्नृपसुतानिधनं विषादः ।
किं नाम दैव ! भवता न कृतं यदि स्याद्
राज्यं परैरपहृतं कुशलं च देव्याः ॥ ५ ॥

प्रतीहार्या सहितयोरुभयो राज्ञः सन्निधौ प्रवेशं सूचयति—ततः प्रविशतीति । तत्रोपतिष्ठतः काञ्चुकीयस्य मानसमुद्गारं दर्शयति—भो इति । मानसं सम्बोधनमिदम् ।

सम्बन्धिराज्यमिति । अत्र महानिति विशेषणं प्रहर्षविषादयोरुभयत्रा-ऽन्वेति । इदं दृश्यमानं शत्रोः सकाशात्प्रत्यावर्तितं वा, सम्बन्धिराज्यं स्वामिजा-मातुः शासनविषयीकृतां, भूमिम्, एत्यागत्य, ममेति शेषः, महान् भूयान् , प्रहर्षः प्रमोदो भवति, पुनः किञ्च, नृपसुतानिधनं, नृपसुताया राजकुमार्या वासवदत्तायाः निधनं मरणं, 'मरणं निधनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, स्मृत्वा चिन्तयित्वा, महान् विषादो-ऽनल्पः खेदो भवति । हे दैव ! विधे ! परैः, शत्रुभिः, अपहृतं स्वायत्तीकृतं, राज्यं वत्सदेशाधिपत्यं, देव्या वासवदत्तायाः, कुशलं क्षेमं पुनरुपलब्धिश्चेत्युभयं, यदि पक्षान्तरे, स्याद्भवेत, सम्पद्येत, तर्हि भवता त्वया, किं नाम, हितमिति शेषः, नामेत्य-लङ्कृतिर्वाक्यस्य, न कृतं स्यात न सम्पादितं भवेत् । श्रीमदस्मत्स्वामिसम्बन्धिनो वत्सराजोदयनस्य राज्येऽत्र समुपागमे न सुतरां प्रसीदत्यन्तरात्मा मे, राज-कन्याश्रीमद्वासवदत्ताविनाशवार्ताव्यतिकरस्मरणेन च भृशं विषीदत्यधुना ।

(तब कंचुकी, धाई तथा प्रतीहारी का प्रवेश ।)

कंचुकी—ओह !

संवन्धी के राज्य में आकर बड़ा हर्ष हो रहा हैं और राजकन्या की मृत्यु का स्मरण कर दुःख हो उठता है । हे देव ! यदि शत्रु-द्वारा छीन गया हुआ राज्य फिर होकर देवी वासवदत्ता का कुशल भी प्राप्त होता तो तूने क्या भला न किया होता ? अर्थात् ये दोनों बातें एक साथ होतीं तो सभी कुछ बन जाता ॥ ५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो कञ्चुईओ धत्ती अ पडिहारं उवट्ठिदा ।

राजा—शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

प्रतीहारी—(ख) जं भट्टा आणवेदि ! [निष्क्रान्ता ।]

(क) एष काञ्चुकीयो धात्री च प्रतीहारमुपस्थितौ ।
(ख) यद् भर्ताऽऽज्ञापयति ।

कस्य वस्तुनस्तदा रक्षणं न कर्तुं शक्यते, अपि तु सर्वं सुरक्षितं जायते । श्रीमता च यदत्र वासवदत्ता रक्षितुं न पारिता, तत्र श्रीमतो न दोषः, प्रतिकूलः समय एवापराधी तत्कारणत्वेनाऽवतिष्ठते । अतो ध्रुवं समयप्रतिकूल्येन दुर्दैवमहिम्ना तद्रक्षणं यथोचितं कर्तुमपारयता श्रीमता किमपि तद्विषये न चिन्तनीयम्, दैवादुपनतं सर्वं तूष्णीं सोढव्यमेवेति भावः ।

सम्प्रति प्रतीहारी पद्मावतीं श्रावयितुं पुनर्निवेदनमुचितं मन्यमाना स्वामिनं दूतागमनवार्तां निवेदयति—एसो इति । एष उपस्थापयिष्यमाणः कञ्चुकिनोपमात्रा चागतया द्वारदेशोऽलङ्क्रियते । एतौ च सन्देशहारकौ राजदर्शनमिदानीमर्थयेते । कस्तावन्नियोगो भवत्येतयोः कृते ।

प्रतीहार्युक्तमाकर्ण्य राजा तत्र तयोः स्वसमीपप्रवेशनानुमतिं दत्ते—शीघ्रमिति । यथा विलम्बो न भवेत्तथैतावत्र प्रवेशयितव्यावित्यर्थः । अत्र काञ्चुकीयो धात्री चेति कर्मणोः पृथक्-पृथक् प्रवेशनक्रियायां सम्बन्धकरणेन 'प्रवेश्यता'मित्येकवचनान्तप्रयोग उपपादनीयः । शीघ्रमितिपदेन राज्ञस्तदीयसन्देशश्रवणोत्सुकत्वं द्योत्यते ।

'तत्रभवतः स्वामिनो निदेशानुसारं साध्यते मये'त्याशयेनाह प्रतीहारी—जं भट्टेति । निष्क्रान्तेति । कञ्चुकिनं धात्रीं च तत्रोपस्थापयितुं तयोः समीपं प्रतीहारी प्रस्थितेत्यर्थः ।

प्रती०—कंचुकी और धाई दोनों द्वार पर उपस्थित है ।

राजा—जल्दी लिवा लाओ ।

प्रती०—जो स्वामी की आज्ञा । (चली गई ।)

पद्मावती—(क) ण किं सक्कं रक्खिदुं पत्तकाले ?

(क) न किं शक्यं रक्षितुं प्राप्तकाले ?

तत्रापि तद्रक्षणेऽक्षमतां गतोऽहं प्रत्युत तां नाशितवानस्मी'त्येतं विषयमुद्दिश्य ताभ्यां किं वक्ष्यते ? शङ्कयाऽनया नितरां पर्याकुलं मे मनः । दैवदोषात्सदाचार-विरुद्धमाचरितं मया । ध्रुवमधुना पितरं कोपयन्पुत्र इवाहं भीतोऽस्मीत्यर्थः । अत्र 'भाग्यैश्चलै'रिति वचनेन—'समयानुरोधपरिवर्तमानतत्तच्छुभाशुभदैवयोगेन सुख-दुःखयोरुपलब्धिर्दृश्यते लोके । श्रीमन्महाराजमहासेनस्पृहणीयसम्बन्धोपलब्धं प्राज्य-राज्यसुखसौभाग्यं प्राप्तवतोऽपि मम केनचिद् दुर्दैवेन सदाचारमर्यादाव्यतिक्रमोप-स्थिता विपत्तिरियमतीव दुःसहा । अहो दैवस्य महिमा !' इत्येष राज्ञश्चिन्तानु-भावोऽतिगूढं ध्वनितः ।

अत्रेदमालोचनीयम्—नियतेर्नियोगाद्राजा वासवदत्तामपहृतवान् रक्षितुं च न पारितवान् । तदेतत्तस्य बुद्धिपूर्वकं नासीदिति वस्तुतोऽयं दोषभाजनं नास्ति । अतो राजविषये ताताम्बयोः कोपस्यावकाशस्तस्माच्च राज्ञो भयस्य सम्भावना न काचि-द्विद्यते । किन्तु 'केवलं तमिमं दोषमुद्दिश्य दैवं नाम तदीयं कारणमविगणय्य ताते-ऽम्बा च कुपितौ भविष्यत' इत्येतद्दृष्ट्या भयं सम्भाव्यतेऽपि । तच्च पुनर्निवारणीयं सदत्र सामान्यरूपेणोपतिष्ठते । तदिदं 'पुत्रः पितुर्जनितरोष इवे'त्युपमया स्फुटं प्रति-पादितम् । एतेन—सापराधे सुते कुपितोऽपि केनापि कारणेन पिता कालान्तरे यथा करुणार्द्रहृदयः सन् प्रशान्तकोपोऽवश्यमेव प्रसीदति, तथा वासवदत्ताऽपहरणतदी-याऽरक्षणापराधभाजोऽपि वत्सराजस्यापराधमेनं क्षमित्वा नियतमेव तस्मिन्नु-दारचरितौ गुणग्राहिणौ तत्पितरौ प्रसादपूर्णां दृशं निक्षिपेतामितीदृग् ध्वन्यते । अतः कुपितयोरपि तयोर्महानुभावतया कोपस्यास्य सम्भाव्यमानस्य सत्वरं निवार्य-त्वं तेन राज्ञो भयस्याल्पाल्परूपताऽवगन्तव्येत्यलम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

'वासवदत्ताया रक्षणं कर्तुमक्षमोऽभूव'मित्येवं पत्युरन्तरे विलसन्तीं चिन्तां निवारयन्ती ब्रवीति पद्मावती—**ण किमिति** । प्राप्तश्चासौ कालश्च तस्मिन् प्राप्त-काले योग्येऽवसरे, अनुकूले समय इति यावत् । यदा किल समयोऽनुकूलो भवति,

---

मैं, अपने ऊपर कुपित किये हुये पिता से पुत्र जिस भाँति भयभीत होता है, वैसे ही इस समय भयभीत हो रहा हूँ ॥ ४ ॥

पद्मा०—उचित समय आने पर क्या नहीं बचाया जा सकता !

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे
कन्या मयाप्यपहृता न च रक्षिता सा ।
भाग्यैश्चलैर्महदवाप्तगुणोपघातः
पुत्रः पितुर्जनितरोष इवास्मि भीतः ॥ ४ ॥

मेतत् यद्भवत्या शङ्कितं तत्तथैवेत्यर्थः । अयि ! पद्मावति ! सन्देक्ष्यमाणविषयस्येदानीं प्रियत्वाप्रियत्वसम्भावनया भवत्याश्चित्तं यद्व्याकुलं जायते, तन्नूनं युज्यते । ममापि तादृश्येव दशा वर्तते ।

तथा हि—**किं वक्ष्यतीति** । अत्र प्रथमे चरणे तातोऽम्बा वेति कर्तृपदे पूर्वतोऽनुसृते तयोश्च पृथक् पृथक् प्रत्येकं सम्बन्धाद् 'वक्ष्यती'त्येकवचनोपपत्तिः । वासवदत्तायास्तातः प्रद्योतो माताऽङ्गारवती च दूतमुखेन किं वक्ष्यति किं सन्देक्ष्यति, इति अस्मिन् विषये, मे द्वितीयचरणादपिशब्दोऽत्रानुकर्षणीयः, भवत्या इव ममापीति यावत्, हृदयं मनः, शङ्कितं शङ्कायुक्तं वर्तते । 'तदस्य सञ्जात'मित्यादिना इतच् प्रत्ययः । तामेव हार्दिकीं शङ्कां प्रवर्तयत्कारणं प्रदर्शयति—**कन्येति** । मया वत्सराजेन, कन्या अनूढा वासवदत्तेति यावत्, 'कन्या त्वजातोपयमे'ति दर्पणः, यद्वा तयोस्तातम्बयोः कुमारी, अपहृता उज्जयिन्याः पलाय्य कौशाम्बीमानीता, च अपि च, सा वासवदत्ता, न रक्षिता न परिपालिता । 'पूर्वं वासवदत्ताया अपहरणमेवासीदनुचितम् । तत्रापि रक्षणं कृतं चेदपहरणं न तावद् दूषणाय कल्पेत । किन्तु तद्रक्षणेऽक्षमतां गतवताऽनुचितेऽप्यनुचितं पुनर्मयाचरितम्, एतदेव मे हार्दिकीं शङ्कां जनयतीति भावः । पुनः सभयत्वमेवाह—**भाग्यैरिति** । चलैरस्थिरैः परिवर्तनशीलैः, भाग्यैः पूर्वजन्मकृतकर्मभिर्हेतुभूतैः, महदवाप्तगुणोपघातः, महत्सु गुरुजनेषु अवाप्तः प्राप्तः कृत इति यावत् गुणानां सदाचारादीनाम् उपघातो भङ्गो येन तादृशः, अहमिति शेषः, उत्तरपदस्य समानाधिकरणत्वाभावान्महत आत्वं न सदाचारभङ्गश्चात्र गुरुजनादेशाऽप्रतीक्षणपुरःसरं वासवदत्ताया अपहरणमेव । पितुर्जनयितुः. जनितरोषः, जनित उत्पादितो रोषः अनुचितकारितामूलकः क्रोधो येन तथाभूतः, पुत्र इव तनयो यथा, भीतो भयान्वितोऽस्मि । 'वासवदत्तामपहृत्य

वे क्या कहेंगे-इस विषय में मेरा भी हृदय संशयग्रस्त हो रहा है । मैंने लड़की तो भगाई, पर उसकी रक्षा न की । चञ्चल भाग्यों से गुरुजनों के विषय में सदाचारविरुद्ध काम करनेवाला

पद्मावती—(क) जं अय्यउत्तो आणवेदि। [उपविश्य] अय्यउत्त! तादो वा अम्बा वा किं णु खु भणिस्सदि त्ति आविग्गा विअ संवुत्ता।

राजा—पद्मावति! एवमेतत्।

(क) यदार्यपुत्र आज्ञापयति आर्यपुत्र! तातो वाऽम्बा वा किन्नु खलु भणिष्यतीत्याविग्नेव संवृत्ता।

जनाद्विमुखः, 'भार्या वाऽस्य कुरूपा स्यात्' इत्येवमन्यादृशांश्च बहून्दोषानारोपयेदावयोः। द्वितीयपत्नीदर्शनं न रोचेताऽस्मै' इत्येष भवत्या सम्भावितो दोषस्त्वकिञ्चित्करः। प्रथमभार्याया अभावे च मया स्वीकृतां द्वितीयां भार्यां भवतीं पश्यन्नयं जनस्तात्कालिकीं स्थितिमवधारयन् गुणग्राही कदाचिद् प्रमोदेताऽपि। अतोऽत्रैव समीपे भवत्योपवेष्टव्यम्। एतदेवोचितमस्मिन्समय इत्यर्थः।

पत्युराज्ञां शिरोधार्यां मत्वा तथा कर्तुं प्रतिजानीते पद्मावती—जमिति। स्वामिन्! यथेदमादिश्यते भवता, तथाहमधुना कर्तुमुद्यतास्मि। प्रदर्शिता सेयं मानसी शङ्कैव भवदिच्छाविरुद्धं विधातुं प्रैरयन्माम्, न किल भवेन्निदेशोल्लङ्घनेच्छा। एषाहमुपविशाम्यत्र भवत्सन्निधौ। उपविश्येत्यनेन तदुपवेशनं दर्शितम्। उपविष्टा च सा समागतबन्धुजनविषये मानसमात्मनो वितर्कितमार्यपुत्रं निवेदयन्ती ब्रूते—अय्यउत्तेति। तातः पिता महासेनः, अम्बा माताऽङ्गारवती, अर्थाद्वासवदत्तायाः, वा पदद्वयं चार्थे, 'नु खलु' इति वाक्यालङ्कारे, इति पूर्वोक्तम्, विचार्येति शेषः, आविग्ना उद्विग्ना, अस्मीत्यार्थम्। 'श्रीमान्महासेनः श्रीमत्यङ्गारवती च वासवदत्तायाः पितरौ किं नाम कञ्चुकिधात्रीभ्यां सन्देशवचनं प्रेषयिष्यत' इत्येतद्विषये विचारयन्त्याऽस्मिन् समये व्याकुलमेव भूयते मया। 'तदेतत्तयोर्वाचिकं प्रियमप्रियं वाऽस्माकं भवे'दित्येवायं विचार उद्भवतीत्यर्थः। अत्र तातम्बापदप्रयोगोऽयं वासवदत्ताबन्धुजनेषु स्वात्मीयभावं पद्मावत्याः पूर्वोक्तं द्रढयति। तेन वासवदत्तायां पद्मावत्याः प्रीत्यतिशयो व्यङ्ग्यः।

'तातेनाऽम्बया च किं नाम कीदृशं सन्देक्ष्यत' इत्येवं व्याकुलां पद्मावतीं निशम्य भूपतिरात्मनोऽपि तादृशं शङ्काकुलत्वं प्रतिपादयति—पद्मावतीति। एव-

---

पद्मा०—आर्यपुत्र की जो आज्ञा। (बैठकर) आर्यपुत्र! पिताजी अथवा माताजी ने क्या कहा होगा—यह सोचकर व्याकुल सी हुई हूँ।

राजा—पद्मावति! यह ठीक है।

राजा—कोऽत्र दोषः?

पद्मावती—(क) अय्यउत्तस्स अवरो परिग्गहो त्ति उदासीणं विअ होदि।

राजा—कलत्रदर्शनार्हं जनं कलत्रदर्शनात् परिहरतीति बहुदोष-मुत्पादयति। तस्मादास्यताम्।

(क) आर्यपुत्रस्यापरः परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति।

मानो राजा ब्रूते—कोऽत्रेति। अत्र अस्मिन्विषये सहोपवेशनरूपे, दोषः अनौचित्यरूपः। भवत्या सहोपविश्य मया करिष्यमाणे तद्दर्शनेऽस्मिन् किं तावदनुचितं मन्यते भवती?

तदेवाऽनौचित्यं दर्शयति पद्मावती—अय्यउत्तस्सेति। अपरः परिग्रहः द्वितीया पत्नी, 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः, इति पूर्वोक्तो वाक्यार्थः कर्तृरूपः। उदासीनमिव अनभीष्टमिव अर्थाद्विलोकनीयस्य बन्धुजनस्य, भवति भवेदिति यावत्। स्वामिन्! भवता सहोपविष्टाया भवदीयद्वितीयपत्न्या मे दर्शनं कदाचिद्वासवदत्तास्वजनाय न रोचेत, अयुक्तमिवैतत्तद्दृष्टौ भासेत। जामातुर्द्वितीयां भार्यां निभालयतो भूतपूर्वभार्यासम्बन्धिनश्चेतसि तद्विषयक ईर्ष्याभावोदयः सुतरां सुलभः। अत एवोदर्कदर्शिनी सहोपवेशनमिदं निषेधाम्यहम्। नान्यत्किमपि शङ्कनीयमत्रार्यपुत्रेणेति भावः।

तत्कालोचितं सहोपवेशनं समर्थयन् पद्मावत्याः शङ्कितं निराकुरुते राजा—कलत्रेत्यादि। कलत्रं भार्या 'कलत्रं श्रोणिभार्ययो'रिति कोषः, परिहरति निवारयति, अयमिति शेषः। उदयन इति तस्यार्थः। इति पूर्वोक्तो वाक्यार्थः, बहुदोषमिति जातावेकवचनम्, भवत्या सम्भाविताद् दोषाद् भूयसो दोषानित्यर्थः। प्रिये! भवत्या विचारितं न सम्यक्। अत्रागत्य भवतीमपश्यन्नेष बन्धुजनो 'यस्मै सम्बन्धिजनाय भार्या दर्शनीया, तस्मै तां वत्सराजो न दर्शयति। नूनमयं सम्बन्धि-

---

राजा—इसमें कौन सा दोष है?

पद्मा०—आर्यपुत्र की यह दूसरी पत्नी है—यह उन्हें अप्रिय-सा लगे।

राजा—स्त्री-दर्शन के योग्य व्यक्ति को स्त्री-दर्शन से रोकता है—यह बात अनेक दोष उत्पन्न करेगी। इसलिये बैठ जाओ।

राजा—अनुरूपमेतत् भवत्याभिहितम्-वासवदत्तास्वजनो मे स्वजन इति । पद्मावति ! आस्यताम् । किमिदानीं नास्यते ?

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! किं मए सह उवविट्ठो एदं जणं पेक्खिस्सदि ?

(क) आर्यपुत्र ! किं मया सहोपविष्ट एतं जनं द्रक्ष्यति ?

श्रीमन् ! प्रियं मे वृत्तमिदम् । वासवदत्ताया बन्धुजनोऽयं ममैव बन्धुजनः । नात्र मे भेदभावः कोऽपि । बन्धुजनस्य कुशलवार्तेयं चिरादुपलभ्यमाना श्रोतुमिष्यते मयेत्यर्थः ।

पद्मावत्युक्तं प्रशंसन्नाह राजा—अनुरूपमिति । अनुरूपं योग्यम्, अर्थात्कुलशीलादिनः, एतत् 'वासवदत्ताबन्धुजनोऽयं ममैव बन्धुजन' इत्येवंरूपम् । अयि ! प्रिये ! वासवदत्ताबन्धुजनं स्वजनं निर्दिशन्ती नूनं कुलशीलादिसदृशमेवं साम्प्रतमुक्तवती भवती । सर्वथा प्रशंसनीयमिदं वचनं सापत्न्यद्वेषं हृदये स्वल्पमप्यवहन्त्या भवत्या इत्यर्थः । समयोचितं किञ्चिद्विचार्य तत्र तिष्ठन्तीं पद्मावतीं पश्यन् 'ममाज्ञामन्तरेण नैषोपवेक्ष्यती'ति तां स्वसमीपमुपवेशयितुमिच्छन् राजा तदुचितां चाटूक्तिमुपन्यस्यति—पद्मावतीति । श्रीमति ! पद्मावति ! किमेवं स्थीयते ? समयेऽस्मिन् किमिति नोपविश्यते ? नात्र किञ्चिद्विचारणीयं निःशङ्कमत्रोपवेष्टव्यं भवत्येत्यर्थः ।

प्रियेण सहोपवेशनं तत्कालानुचितं मन्यमाना प्रियतमं तद्विषये पृच्छति पद्मावती—अय्यउत्तेति । एतं जनं समुपागतं वासवदत्तायाः स्वजनम् । भवानिति शेषः । स्वामिन् ! नूतनपरिणीतया मया सार्धं किमत्रोपविश्य भवता वासवदत्तायाः स्वजनोऽयं साक्षात्करिष्यते ? अनुचितमेतन्मन्येऽहम् । एकाकिन एव भवतस्तद्दर्शनं युक्तमित्याशयः ।

इत्थं नाम स्वनिमर्यादया सहोपवेशनं निषेधन्तीं पद्मावतीं तत्कारणं जिज्ञासु-

---

राजा—यह तुमने उचित कहा कि वासवदत्ता के भाई—बन्धु मेरे भाई-बन्धु हैं । पद्मावती ! बैठो । इस समय क्यों नहीं बैठती ?

पद्मा०—आर्यपुत्र ! क्या आप मेरे साथ बैठ कर उन लोगों से भेंट करेंगे ।

प्रतीहारी—(क) एदु एदु भट्टिदारिआ।

पद्मावती—(ख) जेदु अय्यउत्तो।

राजा—पद्मावति! किं श्रुतम्-महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चुकीयः प्राप्तः, तत्रभवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधात्री च, प्रतीहारमुपस्थिताविति।

पद्मावती—(ग) अय्यउत्त! पिअं मे ञादिकुलस्स कुसलवुत्तंतं सोदुं।

(क) एत्वेतु भर्तृदारिका।

(ख) जयत्वार्यपुत्रः।

(ग) आर्यपुत्र! प्रियं मे ज्ञातिकुलस्य कुशलवृत्तान्तं श्रोतुम्।

कुमार्ये'त्यर्थकं वचनमाह पद्मावतीं प्रतीहारी—एदु एदु इति। राजदर्शनोपसर्पणत्वरयैव प्रतीहार्या वचनेऽस्मिन् 'एतु एतु' इति वीप्सेयं प्रयुक्ता।

उपगता च भर्तुर्विजयाभिनन्दनं कुर्वती ब्रूते पद्मावती—जेदु इति। सर्वोत्कर्षेण वर्तता तावदार्यः श्रीमानित्यर्थः।

दूतोपस्थितिवार्तामुद्दिश्य पद्मावतीं पृच्छति राजा—पद्मावतीति। अयि! पद्मावति! 'श्रीमन्महासेनाङ्गारवतीप्रहिताभ्यां काञ्चुकीयवसुन्धराभ्यां द्वारदेशोऽलङ्क्रियते सम्प्रती'ति श्रवणपदवीं तव प्रयातं किमु? किन्तु जानासि वार्तामिमाम्?

अय्यउत्तेति। पूर्वोक्तं प्रियस्य वचनं निशम्य वासवदत्ताबन्धुजनेषु स्वीयत्वाभिमानं वहन्त्या पद्मावत्या उत्तरमिदम्। प्रियम् अभीष्टम्, ज्ञातिकुलस्य सम्बन्धिबन्धुजनस्य, 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समा' इत्यमरः, 'मे' इति पदं मध्यमणिन्यायेन 'प्रियं ज्ञातिकुलस्ये'त्युभयत्रान्वेति। इच्छार्थक एककर्तृके 'प्रिय'मित्युपपदे सति 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'श्रोतुमिति तुमुन् प्रत्ययः।

प्रतीहारी—आइये, राजकुमारी! आइये।

पद्मा०—आर्यपुत्र की जय हो।

राजा—पद्मावती! क्या तुमने सुना कि महासेन के पास से रैभ्य नामक कंचुकी और माननीय अङ्गारवती की भेजी वासवदत्ता की दाई वसुन्धरा ये दोनों आये हैं और द्वार पर खड़े हैं।

पद्मा०—आर्यपुत्र! आत्मीयों का कुशल-वृत्तान्त सुनना मुझे अच्छा लगता है।

राजा—तेन हि पद्मावती तावदाहूयताम् ।
प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता]
राजा—किन्नु खलु शीघ्रमिदानीमयं वृत्तान्तो महासेनेन विदितः ?
[ततः प्रविशति पद्मावती प्रतीहारी च ।]

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

प्रतीहार्या वचनं श्रुत्वा राजाह—तेन हीति । तावत्पदं वाक्याऽलङ्कारे । एवं चेत् पद्मावत्याह्वयितव्या पूर्वम् । तत एव दूताविमावुपस्थापयितव्यौ । वाचिकं चानयोः प्रियासहचरेणैव मया श्रवणीयमित्यर्थः । वसुन्धराप्रेषणमिदं तावदङ्गारवत्याः पद्मावतीमुद्दिश्यैव सम्भवतीत्यतस्तस्याः पद्मावत्या अत्रोपस्थानमावश्यकम् । समुपस्थितायां च तस्याम्, सा किलाङ्गारवतीसन्देशमहं च महासेनसन्देशं सहैव श्रोष्याव' इत्येवमन्तस्तात्पर्येण राजा पद्मावतीमाजूहवत् । 'वासवदत्ताबन्धु दर्शनमिदं पद्मावत्या सममेवात्मनो युज्यत' इत्याशयेन केचिदन्ये च—'सपत्नीभूतवासवदत्ताबन्धुविषये कीदृग्भावोऽस्ति पद्मावत्या इति जिज्ञासया पद्मावत्युपस्थिती राज्ञस्तत्राभिमते'ति व्याचक्षते ।

पद्मावत्याह्वानरूपां भर्तुराज्ञां सादरं स्वीकुरुते प्रतीहारी—जं भट्टा इति । यत्किलादिष्टमार्येण, तत्तावत्साध्यते मयेत्यर्थः । ततस्तस्यास्ततो निर्गमनं सूचयति–निष्क्रान्तेति ।

प्रतीहार्यां गतायां राजा स्वगतं भाषते—किन्नु खल्विति । 'नु खलु इति पदे वाक्यालङ्कृतौ, वृत्तान्तः पद्मावतीपरिणयरूपो राज्यप्राप्तिरूपो वा । किमिदं वृत्तमेतदस्मदीयमस्मिन्समये सत्वरमेवार्यो महासेन उपलब्धवान् ? यदुद्दिश्य दूतप्रेषणं कृतं तेन ?

पद्मावत्या सह पुनः प्रतीहारीं प्रवेशयति कविः—ततः प्रविशतीति ।
'अयमसौ तत्रभवान् भर्ता विराजते, अत्र किलोपसर्पणीयं श्रीमत्या राज-

---

राजा—तब तो पद्मावती को बुला लाओ ।
प्रतीहारी—स्वामी की जो आज्ञा । (चली गई ।)
राजा—क्या महासेन महाराज ने यह वृत्तान्त शीघ्र अभी जान लिया ?
(पद्मावती और प्रतीहारी का प्रवेश ।)

विदूषकः—(क) जं भवं आणवेदि। [वीणां गृहीत्वा निष्क्रान्तः।]

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(ख) जेदु भट्टा। एसो खु महासेणस्स सआसादो रेभसगोत्तो कंचुईओ देवीए अङ्गारवदीए पेसिदा अय्या वसुन्धरा णाम वासवदत्ताधत्ती अ पडिहारं उवट्ठिदा।

(क) यद् भवानाज्ञापयति।

(ख) जयतु भर्ता। एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चुकीयो देव्याऽङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधात्री च प्रतीहारमुपस्थितौ।

योगां, नवो नूतनो योगतन्त्रीदण्डादिसम्बन्धो यस्यां तादृशीम्। मित्रवर! चिरादनुपयोगान्नष्टभ्रष्टावयवैषा घोषवती सञ्जाता। अत एतां तत्संस्कारविदुषां मार्मिकाणां समीपं नीत्वा यथास्थलं तत्तत्प्राचीननष्टावयवपरिवर्तनपुरःसरं नूतनावयवयोजनेन प्रकल्पितजोर्णोद्धारां पुनः समीचीनतमां सुन्दरावयवां विधाय त्वयेयं सत्वरमानीयतां ममान्तिकमित्यर्थः।

राजाज्ञापरिपालनं प्रतिजानीते विदूषकः—जं भवमिति। एषोऽहमादेशं भवतोऽनुसृत्य तदुचितं कर्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः। इत्युक्तवतो विदूषकस्य वीणां संस्कारयितुं वीणासहचरस्य ततः प्रस्थानमाह—वीणां गृहीत्वेति।

सूर्यामुखप्रासादादवतरन्तं राजानमुद्दिश्य गमनं प्रतीहार्या निर्दिष्टमासीत्पुरा। तदानीं राज्ञः समीपवर्तिनि प्रदेशे तस्याः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति।

विजयाशंसनपूर्वकं पूर्वोक्तकाञ्चुकीयसन्देशं राजानं निवेदयन्ती प्रतीहारी ब्रूते—जेदु इति। विजयतां भवान्। श्रीमान् महासेनभूपती रैभ्यसगोत्रं काञ्चुकीयं, श्रीमती प्रद्योतराज (महासेन) पत्नी अङ्गारवती च वसुन्धरानाम्नीं वासवदत्ताया उपमातरं श्रीमतोऽन्तिकं किमपि सन्दिश्य प्रैषयताम्, तौ च द्वारदेशमागतौ स्तः।

विदू०—आप आज्ञा दें। (वीणा लेकर जाता है।)

(आकर)

प्रतीहारी—महाराज की जय हो। महाराज महासेन के पास से यह रैभ्य नामक कंचुकी और अङ्गारवती की भेजी गई वासवदत्ता की धाई बसुंधरा ड्योढ़ी पर उपस्थित हैं।

राजा—वयस्य ! मा मैवम्,

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।
तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥ ३ ॥

वसन्तक ! शिल्पिजनसकाशान्नवयोगां घोषवतीं कृत्वा शीघ्रमानय ।

निरर्थकः । आन्तरः सन्तापोऽयं भवता दूरीकरणीयः शान्तिश्चावलम्बनीयेत्यर्थः ।

सन्तापनिवारणैकसूचकमित्थं विदूषकवचनं श्रुत्वा स्वकीयसन्तापस्यानिवार्यत्वं सूचयति राजा—**वयस्येति** । एवं सन्तापप्रशमनसूचकम्, वादीरिति शेषः । नैव ते वक्तव्यं मित्र ! मत्सन्तापशान्त्यै । सोऽयमनिवार्यो मे नियतं परितापः प्रियतमावियोगजन्मा ।

चिरप्रसुप्त इति । चिरप्रसुप्तः चिरं शयितः उद्बोधकाभावादप्रबुद्ध इति यावत्, मे मम, कामः वासवदत्ताविषयको मानसोऽभिलाषः, वीणया अनया घोषवत्या, प्रतिबोधितः उद्बोधितः । घोषवती सेयं वीणा यस्या वासवदत्तायाः, प्रिया प्रीतिपात्रम्, आसीदिति शेषः, तां मत्प्रेमसर्वस्वं, देवीं वासवदत्तां तु, न पश्यामि न साक्षात्करोमि । वियोगदिवसादारभ्य प्रियतमाविषयिणी गाढोत्कण्ठा मयेयं परिपूर्तिसाधनाभावादद्य यावत् क्रमेण परिक्षीणतां गच्छन्ती हृदये निलीनप्रायैव जाता, उद्बोधकं च नासीत्तस्याः किमपि । अद्य तूपलब्धेयं वीणा मत्प्रियां वासवदत्तां स्मारयन्ती नितान्तं तदीयमुत्कण्ठाविशेषमुद्भावयति मे । एषा च घोषवती यस्यै भृशमरोचत, दुर्दैवादद्य सा मे प्रिया वासवदत्ता न तावल्लोचनगोचरतां गच्छति हन्त ! तां न विस्मारयति वीणेयं तत्तदनुभूतं स्मारयन्ती माम् । अतः कथमयं निवारणीयो मे महत्तमस्तत्परीताप इति भावः । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ ३ ॥

इत्येवं निगद्य विकलाङ्गवीणासंस्कारसम्पादनविधौ प्रवर्तयितुमिच्छन् विदूषकं ब्रूते—**वसन्तकेति** । शिल्पिनो जनाः वीणासंस्करणकलाकुशला मनुष्याः, नव-

---

राजा—मित्र ! नहीं ऐसा नहीं—

वीणा ने चिर-काल से सुप्त मेरे काम को जगा दिया कि यह घोषवती वीणा जिसकी प्यारी है, उस देवी वासवदत्ता को नहीं देख रहा हूँ ॥ ३ ॥

वसन्तक ! घोषवती को कारीगरों के पास से मरम्मत कराकर शीघ्र लाओ ।

उद्दिश्य मां च विरहे परिदेवितानि ।
वाद्यान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥ २ ॥

विदूषकः—(क) अलं दाणिं भवं अदिमत्तं सन्तप्पिअ ।

(क) अलमिदानीं भवानतिमात्रं सन्तप्य ।

युज्यते, सामर्थ्याभावात् समासश्चिन्त्यः, उपगूहितान्युपगूहनानि आलिङ्गनानि, च किञ्च, विरहे मद्वियोगे, माम् उद्दिश्याभिलक्ष्य, कृतानीति शेषः, परिदेवितानि विलापाः, 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः, च अन्यच्च, वाद्यान्तरेषु वादनीयप्रकारविशेषेषु, सस्मितानि मन्दहासेन सहितानि, स्मितमत्रालौकिकवादनप्रकारदर्शनादन्तर्गतानन्दसन्दोहोद्रेकं सूचयति, कथितानि प्रशंसापराणि वचनानि न स्मरसि स्मृतिमार्गं न प्रापयसि, तदेतत्सर्वं विस्मरसीत्यर्थः । 'वादनावसरे च यत्किल वाद्यभाण्डमङ्केन वासवदत्ता धृतवती, तच्च तस्यास्तदानीं पार्श्वभागेन वीणादण्डस्य सङ्घर्षणं जायते स्म, वादनपरिश्रमान्मध्ये विश्रमार्थं यत्सा वक्षोजमध्यभागेन वीणादण्डमालिङ्ग्य तूष्णीं कियच्चिरमवतस्थे, वियोगविक्लवतया च मद्विषयकान् यद् बहून्विलापान् कृतवती, लोकोत्तरेषु मत्प्रदर्शितेषु तत्तद्वादनकलाकौशलविशेषेषु हृद्गताऽसीमसहजस्नेहोचितहर्षप्रकर्षसूचकं सहासं यच्च किञ्चिद्वचनजातमुक्तवती मत्प्रशंसायाम्, तदेतदखिलं चेष्टितमिदानीं दीनां दशां वहन्त्या दुःसहवियोगदूनायास्तस्या वासवदत्तायाः किमपि न स्मर्यते त्वया ? यत्किल समुपेक्षितस्नेहानुबन्धया समयेऽस्मिन्सहजस्नेहापि सेयं परित्यक्ता मत्प्रिया । नूनमयं तत्परित्यागस्तवायं वीणे । पूर्वानुभूतैतद्वृत्तान्तविस्मरणं तेन च तस्यां निःस्नेहरौद्यं च विशदं प्रत्याययती'ति भावः । अत्र चैतद्वीणादर्शनं राज्ञो वासवदत्तावियोगदुःखमुद्दीपयत् कारणभावमवलम्बते भृशं विलपितेष्वमीषु । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ २ ॥

प्रियावियोगपरिप्राप्तचित्ततया पूर्वोक्तमेतदित्थं बिलपन्तं ततो निवारयन् सुहृदमाश्वासयितुकामो वचनमाह विदूषकः—अलमिति । अतिमात्रं भृशम्, अधिकमित्यर्थः, 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भर'मित्यमरः । अयि मित्र ! भृशं व्याकुलो मा भूद्भवान् ! कथमपि तस्या उपलब्धेरभावादिदानीं शोको

रखना, थकनेपर कुचोंके बीचमें सुखसे आलिंगन करना, विरह की दशामें मुझे उपलक्ष कर विलाप करना तथा अनेक प्रकार के बाजोंके बजते हुए स्मित-पूर्वक वचनोंका कहना इत्यादि ॥

विदू०—बस अब आप अतिसंताप न करें ।

अपि च, अस्निग्धासि घोषवति ! या तपस्विन्या न स्मरसि—

श्रोणीसमुद्वहनपार्श्वनिपीडितानि

खेदस्तनान्तरसुखान्युपगूहितानि ।

स्थानम् 'हलश्चे'ति घञ्, अरण्यमेव वासस्तम् वनस्थलमिति यावत्, 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम्, कथन्तु केन प्रकारेण कीदृशम्, अध्युषिता असि आश्रितवत्यसि, अधिपूर्वाद्वसतेः कर्तरि क्तः । अयि ! सुस्वरे ! घोषवति ! या त्वं पुरा वीणावादनक्रीडावसक्तचित्तया वासवदत्तया सस्नेहं कमनीयकोमलोत्सङ्गदेशे लालिता सती तत्र सुस्थलेऽवस्थानसुखं सुचिरमन्वभूः, कथमहो ! दुर्दैवादमीषु दिवसेषु पक्षिगणजुष्टं धूलिधूसरं पक्षिमलदूषितं वा वीणादण्डं दधानया त्वया भयानकवनवासयातना असह्या सोढाः ? गुणवद्वासवदत्तासङ्गतिसौभाग्यसमन्वितायाः अपि तद्वियोगसमयोपनीतवनवासक्लेशभारोपचितदौर्भाग्यव्यतिकरोपलब्धिरियं ते न तावत् सर्वथोचितेति भावः । पुष्पिताग्रा नाम वृत्तमिदम्, 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति च तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

अपि चेति । अस्निग्धा स्नेहरहिता । इदमपि निश्चितं वीणे ! यत्तवाधुना वासवदत्तायां स्नेहो नास्तीति । इदानीं वासवदत्ताविषयकं तदेव स्नेहराहित्यं तस्या विशदीकरोति—येत्यादि । इदं श्लोकान्वयि ।

श्रोणीति । या त्वं, तपस्विन्या दीनायाः, विपत्काले रक्षकं कञ्चिदप्राप्तवत्या इति यावत्, 'मुनिदीनौ तपस्विना'वित्यमरः, अत्र 'वासवदत्ताया' इति विशेष्यमर्थानुगतम्, श्रोणिसमुद्वहनपार्श्वनिपीडितानि, श्रोण्या तत्पुरोभागेन जघनेनेति यावत्, 'कटिः, श्रोणि'रित्यमरः, 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति दीर्घान्तोऽपि श्रोणीशब्दः, समुद्वहनानि वाद्यभाण्डस्य धारणानि च, पार्श्वेन कक्षाधःप्रदेशेन निपीडितानि, भावे क्तः, दण्डस्य घर्षणानि च तानि, इतरेतरयोगो नाम द्वन्द्वसमासः, खेदस्तनान्तरसुखानि, खेदे वादनश्रमे सति स्तनान्तरे कुचमध्यभागे, 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'त्यमरः, सुखानि सुखकराणि, अत्र 'खेदे स्तनान्तरे' इति व्यस्तपदप्रयोगो

और भी–ऐ घोषवती ! तू स्नेह–रहित है,

जोकि तू उस बेचारीकी (अधोलिखित बातों की) याद नहीं करती । तुझे गोद और बगलमें

मिश्रविष्कम्भकः ।

[ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।]

राजा—

श्रुतिसुखनिनदे ! कथं नु देव्याः
स्तनयुगले जघनस्थले च सुप्ता ।
विहगगणरजोविकीर्णदण्डा
प्रतिभयमध्युषिताऽस्यरण्यवासम् ॥ १ ॥

मिश्रविष्कम्भक इति । उदयनस्य राज्ञः पुनः राज्यप्राप्तिर्महासेनभूपते॰ र्वाचिकं राज्ञे निवेदयिष्यमाणं चेति भूतभविष्यद्वृत्तान्तावत्र प्रतीहारीकाञ्चुकीयाभ्यां नीचमध्यमपात्राभ्यां प्रतिपादितावित्यतो मिश्रः सङ्कीर्णोऽयं विष्कम्भक इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः' इति ।

ततः प्रविशतीति । कविरिदानीं श्रीमतो वत्सराजस्य रङ्गमञ्चे प्रवेशमिमं विदूषकेण समं प्रदर्शयति, यत्र पुनः प्राक्प्रकल्पितसूचनानुसारमुपस्थास्यते श्रीमन्महाराजमहासेनसन्देशनिवेदनाय प्रतीहार्या ।

प्रविष्टस्य वासवदत्तावियोगदौर्भाग्यदूषितां घोषवतीं वीणामुद्दिश्य राज्ञः शोकोद्गारमाह—श्रुतिसुखेत्यादि । हे श्रुतिसुखनिनदे ! श्रुत्योः सुखः श्रवणानन्ददायी निनदो निक्वणस्तालस्वरसमन्वितः शब्दो यस्यास्तादृशि ! वीणे इति विशेष्यमर्थानुरोधाद् गम्यम्, देव्या वासवदत्तायाः, स्तनयुगले कुचयुगे, जघनस्थले कटिपुरोभागे च, सुप्ता सुशयनं प्राप्ता समुखमवस्थितेति यावत् , वादनावसरे हि वीणाया उत्सङ्गसन्निन्याः स्तनजघनसम्बन्धो भवत्येव, एतादृग्विशेषणविशिष्टा त्वं विहगगणरजोविकीर्णदण्डा, विहगगणेन पक्षियूथेन रजोभिर्धूलिभिश्च विहगगणस्य रजसा मल॰ रूपेण वा विकीर्णो व्याप्तो दूषित इति यावत् दण्डो यस्यास्तादृशी सती, प्रतिभयं भयङ्करं , 'भयङ्करं प्रतिभय'मित्यमरः, अरण्यवासम् , उष्यते यत्रेति वासो निवास-

---

(मिश्रविष्कम्भक)

(तब राजा और विदूषक आते हैं)

राजा—ऐ कर्ण-मधुर शब्द वाली वीणा ! देवी वासवदत्ता के कभी स्तनों पर या कभी जाँघों पर सोनेवाली तू इस समय चिड़ियों और धूलि से वा चिड़ियों के मल से दूषित दण्ड वाली होती हुई भयानक अरण्य-वास कैसे करती है ॥ १ ॥

प्रतीहारी—(क) अय्य ! इअं णिवेदेमि । एसो भट्टा सुय्यामुहप्पासादादो ओदरइ ! ता इह एव्व णिवेदइस्सं !

काञ्चुकीयः—भवति ! तथा ।

[उभौ निष्क्रान्तौ ।]

(क) आर्ये ! इयं निवेदयामि । एष भर्ता सूर्यामुखप्रासादादवतरति । तदिहैव निवेदयिष्यामि ।

ताम्, अस्मदागमनमिति शेषः । तदाश्रयम् , सा वासवदत्ता आश्रयो यस्य तत् तद्विषयकमिति यावत् । अयि ! देवि ! अस्मदागमनमद्येदं वासवदत्तामेव विषयीकरोति, तदिदं भवत्या राज्ञे निवेदनीयमित्यर्थः । वासवदत्ताविषयकं वृत्तजातं किमप्युद्दिश्यैव सञ्जातमत्रास्मदीयमागमनम् । राज्ञे च तदस्मद्वाचिकं रोचेत । रुचितरो विषयस्तावदयं प्रस्तोतव्य एव राज्ञः पुरस्तान्निःशङ्कमित्याशयः ।

श्रुत्वैतत्काञ्चुकीयवचनं तदागमनं राज्ञे निवेदयितुं प्रतिजानीते प्रहीहारी—अय्येति । इयमित्यनेन 'निवेदयितुमहमुद्यतास्मी'ति सूचितम् । इदमधुना भवद्वाचिकं निवेद्यते मयेत्यर्थः । इत्थं निवेदनाय राज्ञः समीपं गन्तुमुद्यता प्रतीहारी सूर्यामुखप्रासादादवतरन्तं राजानमवलोक्य तत्रैव तन्निवेदनावसरमुचितं मन्यमाना ब्रूते—एसो इति । एषः पुरो दृश्यमानः । घोषवत्या वृत्तान्तमधिगन्तुं पुरा सूर्यामुखप्रासादं गतवता राज्ञा ततोऽवतीर्यतेऽधुना । अतोऽत्रैव भवदुक्तं निवेदयिष्यते मया ।

प्रतीहार्युक्तं संमनुते काञ्चुकीयः—भवतीति । अयि ! श्रीमति ! एवमेव कर्तव्यम् । समीचोनोऽयमवसरो राज्ञे निवेदयितुमित्यर्थः ।

उभौ निष्क्रान्तावित्यनेन सूर्यामुखप्रासादसमीपे प्रतीहार्याः कञ्चुकीयस्य च गमनं सूचितम् ।

प्रतीहारी—आर्य ! यह मैं निवेदन करती हूँ । ये महाराज सूर्यामुख-प्रासाद से उतर रहे हैं, तो यहीं पर निवेदन करूंगी ।

कंचुकी—श्रीमती ! ऐसा ही सही । (दोनों का जाना)

अङ्के करिअ मोहं गदो भट्टा । तदो मोहप्पच्चागदेण बप्फपय्याउलेण मुहेण भट्टिणा भणिअं-दिट्ठासि घोसवदि । सा हु ण दिस्सदि त्ति । अय्य ! ईदिसो अणवसरो । कहं णिवेदेमि ?

काञ्चुकीयः—भवति ! निवेद्यताम् । इदमपि तदाश्रयमेव ।

मोहप्रत्यागतेन बाष्पपर्याकुलेन मुखेन भर्त्रा भणितम्–दृष्टासि घोषवति ! सा खलु न दृश्यत इति । आर्य ! ईदृशोऽनवसरः । कथं निवेदयामि ?

गम्यम् । तं चेति । उपनीतां समर्पिताम् , अर्थाद्वीणावादकेन । ततः स वीणावादकस्तां वीणां राज्ञे समर्पितवान् । राजा च तां गृहीत्वा निजोत्सङ्गसङ्गिनीं विधाय वासवदत्तायाः स्मरन्मूर्च्छितोऽभवत् । तदो इति । मोहप्रत्यागतेन मोहात्प्रतिनिवृत्तेन चेतनां प्राप्तेनेति यावत, बाष्पपर्याकुलेन मुखेन, बाष्पेणाऽश्रुणा पर्याकुलं व्याप्तं मलिनं वा तादृशेन वदनेन, उपलक्षितेनेति शेषः । भर्त्रेत्यस्य विशेषणद्वयमिदम् । कियतः समयादनन्तरं चेतनामधिगतो राजा रोदितुमारेभे । अश्रुपातमलिनाननश्च सन् 'अयि ! घोषवति ! त्वदीयं दर्शनं जातम्, वासवदत्ता तु सा त्वामङ्के कृतवती दैवात् दृष्टिपथं न प्रयाती'त्येवं प्रत्यवोचत् । इत्थं सति राज्ञोऽवस्थाविशेषे, सन्देशनिवेदनयोग्योऽयमवसरो नास्तीत्याह प्रतीहारी—अय्येति । अनवसरः अयोग्यः समयः, निवेदनस्येति शेषः । निवेदयामीति विध्यर्थे लट् । श्रीमन् ! इत्थमयं साम्प्रतं न तावत्साम्प्रतं समयो निवेदनस्य, राज्ञश्च वासदत्ताध्यानमग्नतया विचारपदवीं न प्रयायात्किमपि निवेदितम् । सर्वथा व्यर्थं च तदस्मिन्समये, न च तस्मै रोचेत नूनम् । अतः कथमिदानीं प्रापणीयं राज्ञः समीपं मया भवदीयं सन्देशभाषितम् ।

प्रतीहार्या वचनमेतदाकर्ण्य काञ्चुकीयो ब्रूते—भवतीति । निवेद्यतां सूच्य-

---

है तो महाराज को यह भेंट दे दूँ (ऐसा कह उसने वह वीणा भेंट दे दी) तब उसे गोद में लेकर महाराज मूर्च्छित हो गये । फिर सचेत होने पर मुख पर आँसू बहाकर बोले-घोषवती ! तू दिखाई पड़ी, वह तो नहीं, दिखाई पड़ती । आर्य ! इस प्रकार योग्य अवसर नहीं है, कैसे खबर पहुँचाऊँ ?

कंचुकी—श्रीमती ! निवेदन करिये, क्यों यह भी उसीसे सम्बन्ध रखता है ।

काञ्चुकीयः—ततस्ततः ?

प्रतीहारी—(क) तदो तहिं गच्छिअ पुच्छिदो-कुदो इमाए वीणाए आगमो त्ति। तेण भणिअं—अह्मेहि णम्मदातीरे कुच्चगुम्मलग्गा दिट्ठा। जइ प्पओट्ठणं इमाए, उवणीअदु भट्टिणो त्ति। अ च उवणीदं

(क) ततस्तत्र गत्वा पृष्टः-कुतोऽस्या वीणाया आगम इति। तेन भणितम्-अस्माभिर्नर्मदातीरे कूर्चगुल्मलग्ना दृष्टा। यदि प्रयोजनमनया, उपनीयतां भर्त्रे इति। तां चोपनीतामङ्के कृत्वा मोहं गतो भर्ता। ततो

तदनन्तरं किं संवृत्तमिति काञ्चुकीयः पृच्छति प्रतीहारीम्—ततस्तत इति। द्विरुक्तिरियं तदुत्तरकालिकवृत्तान्तश्रवणे कौतूहलं व्यनक्ति काञ्चुकीयस्य।

काञ्चुकीयप्रश्नानुरूपमुत्तरयति प्रतीहारी—तदो इति। अत्र भट्टिणा (भर्त्रा) इति कर्ता पूर्वतोऽनुसृतः, वीणावादक इत्यार्थं कर्म। ततः तदनन्तरम्, आगमः प्राप्तिः। ततो घोषवतीस्वरसदृशं स्वरं निशम्य तत्र स्थले वीणावादकस्योपकण्ठं गत्वा 'कस्मात्पुरुषात् कस्मात्स्थानाद्वा वीणामिमां लब्धवान् भवान् ? तत्प्राप्तिप्रकारः कथ्यतां भवते'ति राजा तं पृष्टवानित्यर्थः। ततस्तस्योत्तरं प्रकाशयति—तेणेति। अस्माभिरिति स्वस्वार्थाभिप्रायेण बहुत्वम्। कूर्चगुल्मलग्ना, कूर्चानां दर्भाणां 'कूर्चोऽस्त्री श्मश्रुपीठयोः, भ्रूमध्ये कत्थने दर्भे' इति कोषः, गुल्मे स्तम्बे लग्ना सक्ता। फलस्यापि हेतुत्वेन ग्रहणात्फलार्थे 'अनये'ति हेतौ तृतीया। भर्त्रे स्वामिने उपनीयतां समर्प्यताम्, अर्थादस्माभिः। ततो वीणोपलब्धिविषयकं राज्ञः प्रश्नमाकर्ण्य 'सहचरैः सह गतोऽहमासं नर्मदायास्तटम्, तत्र च दर्भस्तम्बेषु पतितेयं वीणा दृग्गोचरतामुपगताऽस्माकं करगताऽभवत्। आवश्यकताऽस्ति यद्येतस्याः श्रीमतस्तर्हि समर्पणीयैषाऽस्माभिः श्रीमते, श्रीमन्तमेवेयमधुनाऽलङ्करुता'दित्येवं वीणावादकेनोत्तरं दत्तम्। ततस्तत्कर्तृकं राज्ञे वीणासमर्पणमर्थात्

कंचुकी—उसके बाद फिर क्या ?

प्रतीहारी—तब हाँ जाकर (बजाने वाले से) पूछा-यह वीणा कहाँ मिली ? उसने कहा-हमने नर्मदा नदी के किनारे कुश की झाडी में पड़ी हुई देखी। यदि इसकी आवश्यकता

प्रतीहारी—(क) सुणादु अय्यो । अज्ज भट्टिणो सुय्यामुहप्पासाद-गदेण केण वि वीणा वादिदा । तं च सुणिअ भट्टिणा भणिअं घोसवदीए सद्दो विअ सुणीअदि त्ति ।

(क) शृणोत्वार्यः । अद्य भर्तुः सूर्यामुखप्रासादगतेन केनापि वीणा वादिता । तां च श्रुत्वा भर्त्रा भणितम्-घोषवत्याः शब्द इव श्रूयत इति ।

तदुत्तरं सोपपत्तिकं वक्तुमुपक्रते प्रतीहारी—सुणादु इति । श्रोतव्यं श्रीमतेति श्रवणेऽवधानदानप्रार्थनमिदम् । अज्जेति । भर्तुः वत्सराजस्य, सूर्यामुखप्रासादगतेन, सूर्याया नवपरिणीतायाः पद्मावत्याः मुखं मुखभूतः प्रधानरूपो यः प्रासादो राजभवनं तं गतेन, 'प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमरः । भागवतदशमस्कन्धीयप्रथमाध्याये 'देवक्या सूर्यया सार्धम्' इति पद्यव्याख्यावसरे श्रीधरः सूर्याशब्दस्य नवोढेति व्याख्यातवानर्थम् । यद्वा एकाग्निकाण्डभाष्ये 'सूर्या यः प्रत्यक्षं विद्यात्' इत्यादिमन्त्रव्याख्याने 'सूर्या नाम विवाहदेवता' इति प्राह हरदत्तमिश्रः, तेन च सूर्या विवाहदेवता मुखे अग्रभागे यस्य तादृशं प्रासादं गतेनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु—'सूर्यामुख' इत्येवमव्युत्पन्नं प्रासादस्य नामेदं प्रतिभाति, न तत्र व्युत्पत्त्यन्वेषणमावश्यकम् । केनापि अनिर्दिष्टनाम्ना । तां वीणाम्, श्रवणतात्पर्यानुपपत्त्या वीणाशब्दो वीणाध्वनिं लक्षयति, भर्त्रा वत्सराजेन, घोषवत्याः तदाख्याया वीणायाः इव तत्समान इति यावत् । वासवदत्ताप्रियतमाया घोषवत्याख्यवीणायाः स्वरेण परिचयो राज्ञः सुचिरमासीत्, अथ किल राजा राजभवनान्निर्गतं कमपि वीणाध्वनिं श्रुत्वा तत्स्वरश्रवणसमकालमेव 'केनेदं घोषवतीस्वरसदृशं श्राव्यत' इति सकौतुकं मानसमुक्तवानित्यर्थः । वसुनेमिदत्तामिमां सुस्वरां घोषवतीमुपलभ्य तद्वादनकौशलेन राजा गजहृदयं वशीचकारेति कथासरित्सागर प्रसिद्धम् ।

प्रतीहारी—आर्य ! सुनिये । आज महाराज के सूर्यामुख-प्रासाद में जाकर किसी ने वीणा बजाई । उसे सुनकर महाराज ने कहा—कि घोषवती (वासवदत्ता की वाणा) का-सा शब्द सुनाई पड़ता है ।

कीयः प्राप्तः, तत्रभवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधात्री च, प्रतीहारमुपस्थिताविति ।

प्रतीहारी—(क) अय्य । अदेसकालो पडिहारस्स ।

काञ्चुकीयः—कथमदेशकालो नाम ?

(क) आर्य । अदेशकालः प्रतीहारस्य ।

इत्यामनो निर्देशः, खलु वदं वाक्यालङ्कारे, महासेनस्य तदाख्यस्य राज्ञः वासवदत्तायाः पितुरिति यावत्, सकाशात् तदाज्ञयेत्यर्थः, प्राप्तः समागतः, रैभ्यसगोत्रः, रैभ्यगोत्रोत्पन्न इत्यर्थः, 'सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता । सकारः कुतुपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं वदेत्' इति धर्मशास्त्रानुशासनाद् गोत्रनाम्नः परं 'स'शब्दः प्रयुज्यते । रैभ्येण समानं तदानुपूर्वीकं गोत्रं नाम यस्य तादृशः तन्नामधेय इति वऽर्थः । अङ्गारवत्या प्रद्योतनृपतेः पत्न्या, प्रतीहारं द्वारम् 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । उपस्थितौ, एताविति शेषः । श्रीमन्महासेनमहीपतेराज्ञया समागतो रैभ्यनामा काञ्चुकीयोऽहम् अङ्गारवत्या श्रीमत्या प्रद्योतनृपतेः पत्न्या प्रेरिता वसुन्धराख्या वासवदत्ताया उपमाता चेत्येतावुभौ वत्सराजस्य विजयावसरेऽस्मिन्नपि स्वामिनः सन्देशं कथयितुमुपस्थितौ द्वारि तिष्ठतः । इत्येव तावन्निवेदनीयमित्यर्थः ।

काञ्चुकीयोक्तं राज्ञे निवेदनीयं सन्देशमाकर्ण्य तन्निवेदनस्याऽनवसरं सूचयति प्रतीहारी--अय्येति । प्रतीहारस्य द्वारपालस्य, तद्गमनयोग्य इति यावत् 'प्रतीहारो द्वारपालः' इत्यमरः, अदेशकालः, देशसहितः कालो देशकालः न देशकाल इति अदेशकालः, मध्यमपदलोपी समासो नञ्समासश्च । राज्ञो निवेदनार्थमयं द्वारपालोपस्थितियोग्यो देशः कालश्च नास्तीत्यर्थः । इदानीं यस्मिन् स्थले राजा तिष्ठति यथा वाऽवसरः तत्र द्वारपालगमनयोग्यता नास्तीति भावः ।

अवसरोऽयमस्मत्सूतसन्देशप्रापणाऽननुकूलः कथमिति जिज्ञासमानो वचनमाह काञ्चुकीयः—कथमित्यादि ।

एक कंचुकी और माननीय अङ्गारवती से भेजी गई आर्या वसुन्धरा—नाम की वासवदत्ता की धाई ये दोनों द्वार पर उपस्थित हैं ।

प्रतीहारी—आर्य ! ड्योढ़ीदार को (कहने का) यह देश (स्थल) और अवसर नहीं है ।

कञ्चुकी—देश और अवसर नहीं, यह कैसे !

[प्रविश्य]

प्रतीहारी--(क) अय्य ! अह विजआ । किं करीअदु ?

काञ्चुकीयः--भवति ? निवेद्यतां निवेद्यतां वत्सराज्यलाभप्रवृद्धोदयायोदयनाय--एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चु-

(क) आर्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ?

प्रश्नसमकालमेव समुचितप्रवेशां प्रतीहारीमुपस्थापयति-प्रविश्येति । प्रतीहारत्वजातिविशिष्टा स्त्री प्रतीहारी, गौरादित्वान्ङीष् द्वारपालिकेति यावत् । रङ्गस्थले-समुपस्थाय ब्रूत इत्यर्थः ।

तदेव तद्वचनमाह-अय्येति । अयि ! मान्य ! एषाहमत्रास्मि विजयानाम्नी समुपस्थिता । किं करणीयमस्ति मया ? मत्कार्यं कार्यमादिश्यतां भवतेत्यर्थः ।

ततः स्वीयमागमनं निवेदनीयं सूचयन्नाह काञ्चुकीयः—भवतीति । निवेद्यतामिति क्रियापदद्विरुक्तिर्निवेदनस्य सत्वरं करणीयतामभिधत्ते । वत्सराज्यलाभप्रवृद्धोदयाय, वत्सराज्यस्य लाभः पुनः प्राप्तिः तेन प्रवृद्धो वृद्धिं गत उदयः समुन्नतिर्यस्य तथाभूताय । अयि ! श्रीमति ! सपत्नावहृतस्वीयराज्यप्राप्तिरूपप्राज्यमहोत्कर्षलक्ष्मीशालिने श्रीमते राज्ञ उदयनाय सत्वरमिदं निवेदनीयमित्यर्थः । अत्रेदमवगन्तव्यम्—पञ्चमाङ्कसमाप्तौ खलु श्रीमतो नरपतेरुदनस्य सपत्नाभिगमनोचितः समरसमारम्भोत्साहो दर्शितः । तदनुसारं च युद्धं विधाय बलेन शत्रुं जित्वा परहस्तगतं निजं राज्यं पुनः स्वहस्तगतमकरोद्वत्सराजः युद्धं हि रसभङ्गभिया न तावद्वर्णनीयं भवति नाटकेषु । 'दूराह्वानं वधं युद्धं......प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत्' इत्यादिना दशरूपके निषिद्धं च तत् कयापि विधया सूचनीयम् । अत्र तु युद्धं विना राज्ञो वत्सराज्यप्राप्तिर्न सम्भवतीति राज्यप्राप्तिरूपेण कार्येण तत्कारणीभूतं भूतकालिकं युद्धं कल्प्यते । तच्चात्र कविना प्रकृतरसविच्छेदभीरुणा फलेन परिचायितं न किल केनापि पात्रेण सूचितम्, वत्सराज्यलाभप्रवृद्धोदयायेत्युदयनविशेषणेन चैतदभिव्यक्ततां नीतमिति । राज्ञो निवेदनीयं विषयमाह—एष इति । एष

(प्रवेश कर)

प्रतीहारी—आर्य मैं विजया (उपस्थित हूं) मुझे क्या करना होगा ?

कञ्चुकी—श्रीमती जी ! वत्सदेशके राज्य की प्राप्ति से विशेष उदय पानेवाले महाराज उदयन से शीघ्र जाकर कहिए महासेन के पास से आया हुआ रैभ्य-गोत्र अथवा इस नाम का

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।]

काञ्चुकीयः—क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ?

वादितां श्रुतवतो वत्सराजस्य तत्प्राप्तिस्तयैव समं प्रियाऽनवाप्तिमूलको मानसः शोकाविर्भावः, तत्रैव तत्समीपे महासेनभूपतिना देव्या महाराज्या प्रेषितयोर्नूतन-राज्यलाभविजयाभिनन्दनाय कुशलवृत्तान्तावगतये च दूतयोरुपस्थितिः, वत्सराजस्य स्वसमीपे पद्मावत्युपस्थानम् , महाराज्ञीप्रेरितदूतीकर्तृकं वत्सराजाय वासवदत्ताचित्रपटसमर्पणम् , चित्रदर्शनेन तदाकारसंवादात्पद्मावत्याः स्वान्तिकन्यस्तायामावन्तिकायां वासवदत्तात्वशङ्का, पद्मावत्याः सन्निधौ पूर्वं न्यासरूपेण स्थापितां वासवदत्तां ग्रहीतुं यौगन्धरायणस्य तत्रागमनम् , स्वसमीपोपनीतावन्तिकावलोकनेन राज्ञोऽपि तत्र महासेनपुत्रीत्वसम्भावना, अपनीतकपटवेषयौगन्धरायणस्वरूपपरिचयो, रहस्योद्भेदपुरःसरं यौगन्धरायणेन कृतं वासवदत्तावियोजनरूपस्वापराधक्षमाप्रार्थनं महासेनमहाराजसमीपे सर्वेषां प्रस्थानप्रस्तावश्चे'ति विषयाःसकौशलंप्रदर्शिताः।

तत्र तावद् भूपतेरुदयनस्य पुनर्वत्सराज्यलाभं घोषवतीवीणोपलब्ध्या वासवदत्तास्मरणेन विमनायमानमानसमुदयनं भूपतिमुद्दिश्य, महाराजमहासेनसन्देशवचनं च काञ्चुकीयप्रतीहारीभ्यां मध्यमनीचपात्राभ्यां मिश्रविष्कम्भकेण सूचयितुं तदुचितमादौ काञ्चुकीयस्य प्रवेशं दर्शयति—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

महाराजमहासेननृपतेः सन्देशहरोऽयं काञ्चुकीयः सन्देशवाचं तां निवेदयितुमिच्छन् राजद्वारान्तिकमगतो वत्सराजस्य भूपतेर्द्वारपालत्वेन क इहोपस्थितोऽस्ति, येन मे सन्देशस्तं प्रति प्राप्येते'ति तात्पर्योचितं तथाऽनुयुङ्क्ते—क इहेति । तत्रत्यं जनमुद्दिश्य 'भोः' इति सम्बोधितमत्र । काञ्चनतोरणद्वारम् , काञ्चनं सुवर्णमयं च तत्तोरणद्वारं बहिर्द्वारं तत् । अत्र 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरेण तोरणशब्दादेव बहिर्द्वाररूपेऽर्थेऽवगते पुनर्द्वारशब्दोपादानात्तोरणशब्दस्य 'बहि'रित्येवार्थः करणीयः, अथवा द्वारपदप्रयोगः स्पष्टार्थप्रतिपत्तये । अशून्यं सनाथम् । 'कः पुनरत्र राजभवनस्य द्वारभूमौ स्थितः सन् स्वीयं कार्यं कुर्वन्ननवरतं जागर्ती'ति प्रश्नाभिप्रायः ।

(तब कुंचुकी का प्रवेश ।)

कंचुकी—ऐ ! यहाँकौन है ? सुवर्ण के बने हुए बाहर के द्वार को कौन सनाथ करता है ?

[निष्क्रान्ताः सर्वे]

पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः

आरुणिं तन्नामकं शत्रुं, नाशयामि उन्मूलयामि नामशेषं करोमीत्यर्थः । एषोऽहं चतुरङ्गसेनया शत्रुमाक्रामन् गजवाजिसञ्चारसङ्कुले बाणजालाच्छन्ने रणाङ्गणे दुष्टमात्मनः शत्रुं निपात्य समूलं विध्वंसयाम्यधुना । कोऽयं मत्पुरो वराकः स्थातुं समर्थः ? अचिरादेव निष्कण्टकं प्रियतमासहचरोऽनुभूतचरं राज्यसुखं निर्वेक्ष्यामि चिरं यथारुचीति भावः । स्त्रियामित्यविकारे युधूधातोः सम्पदादित्वात्क्विपि स्त्रीवाची युध्शब्दः सिध्यति । कोषोऽपि 'समित्याजिसमियुधः' इति स्त्रीवाचकशब्दसाहचर्येण शब्दस्यैतस्य स्त्रीरूपमेव लिङ्गं ग्राहयति । अत्र तु महार्णवाभे इति विशेषणानुगुण्येन पुंसि प्रयुक्तः शब्दोऽयं प्राचां महाकवीनां क्वचित्प्रयोगविषये सर्वतन्त्रापरतन्त्रता सूचयन्निरङ्कुशतामाविष्करोति । अत्र किल युद्धं समुद्रेणोपमातुं तदुचितं बाणांस्तरङ्गैर्गजतुरगांश्च तरणशीलैः प्राणिभिः सादृश्यं प्रापितवान् कविः । उपेन्द्रवज्राभिधं वृत्तमिदम्, 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति च तल्लक्षणम् ॥१३॥

यद्धोपक्रमं नाम भविष्यत्कार्यं संसूच्य तदनुरूपं प्रसङ्गान्तरमवतारयितुं ततः सर्वेषां निष्क्रमणं दर्शयति—निष्क्रान्ता इति ।

पञ्चमोऽङ्क इति । पञ्चमाङ्कस्य समाप्तिं सूचयत्येतत् ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां पञ्चमोऽङ्कः ।

पञ्चमाङ्कसमाप्त्यनन्तरं क्रमप्राप्तः षष्ठाङ्कारम्भस्तावदिदानीमभिधीयते—अथ षष्ठोऽङ्कः इत्यनेन ।

पद्मावतीशिरोवेदनाजनिताऽस्वस्थताधिगमान्नवोढपद्मावतीशयनसदनोपस्थितेन स्वप्नावसानसमयसमुपागतस्मरणीयप्रियतमवासवदत्ताऽभिलषणीयदर्शनसौभाग्यसम्बन्धं विदूषकाऽनङ्गीकृतमनुभवता श्रीमता वत्सराजेन महाराजदर्शकनिदेशवशंवदेन सोत्साहं परिपन्थिनमारुणिं प्रत्यभियानाय सन्नद्धमित्येतत्पञ्चमाङ्कसमाप्तौ प्रतिपादितम् । चरमे च षष्ठेऽङ्के-'घोषवतीं नाम वीणां वासवदत्तीयां केनापि

(सब चले जाते हैं ।)

पाँचवां अंक समाप्त ।

राजा— [उत्थाय] बाढम् । अयमिदानीम्,
उपेत्य नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे तमारुणिं दारुणकर्मदक्षम् ।
विकीर्णबाणोग्रतरङ्गभङ्गे महार्णवाभे युधि नाशयामि ॥ १२ ॥

'जनपदवाचिनः शब्दा भूम्नि प्रयुज्यन्त' इति सङ्केतानुसारं बहुत्वमिदम्, तव भवतः, तस्ते करगतास्त्वदधीनाः सन्तीति सम्भावनीयम् । शत्रूणां परस्परं भेदः, शात्रवधीनतां प्राप्तवतां पूर्वानुभूतभवद्गुणगणानुरागशालिना पौराणां 'सत्वरं कष्टान्मुक्तिर्भविष्यती'ति वचनेन सम्यगाश्वासनं, समरप्रयाणसमयोचितः सैन्यदृष्टरक्षोपायश्चेति सर्वं सम्पादितम् । किं बहुना = शत्रुविध्वंसनोचितं सकलमपि संविधानकमारचितम् । सेनापि गङ्गाया उत्तरतीरं गता सती सन्नद्धाऽवतिष्ठते । सति चैवंविधे व्यतिकरे पुनर्वत्सदेशसाम्राज्यशासनरज्जुरचिरादेव भवत्करगता स्यादित्येतन्निश्चितमवगम्यतामित्यर्थः । यथोचितकल्पितोपकरणैः सम्पादितमिदं सर्वं भवत्करिष्यामणसपत्नाभिगमनोचितकार्यानुकूल्यं मन्मुखेन श्रीमहाराजदर्शको भवन्तं निवेदयन् समरायोत्थापयितुमाकाङ्क्षतीत्यविलम्बेन भवतापि तत्प्रयाणायोद्यमः सम्यगवलम्बनीय इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम् ॥ ११ ॥

समयोचितसमरसन्नाहसूचकं काञ्चुकीयवचनं निशम्य राजा शौर्यभावोद्भेदभावितं समरोत्साहमभिनयन्ब्रूते —उत्थायेत्यादि । बाढं साधु । समाचीना व्यवस्थेयं कृता । भवत्स्वामिनो निदेशमनुसृत्य समुपस्थितेऽस्मिन् महति सङ्ग्रामसंरम्भे स्वकर्तव्यं सम्पादयितुमप्युद्यतोऽस्मीत्यर्थः । 'अयमिदानी'मिति वक्ष्यमाणश्लोकान्वयि ।

उपेत्येति । इदानीं समयेऽस्मिन् , सिद्धेषु युद्धोचितसाधनेषु, अयमहम्, उपेत्याभिगम्य शत्रुमाक्रम्येति यावत्, नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे, नागेन्द्रैर्गजश्रेष्ठैरश्वैश्च तीर्णे तरणक्रीडाविषयीकृते, विकीर्णबाणोग्रतरङ्गभङ्गे, विकीर्णा व्याप्ताः बाणाः शराः उग्रा भीषणास्तरङ्गभङ्गा ऊर्मीणां लहर्य इव यस्मिंस्तादृशे, अत एव महार्णवाभे महार्णवस्य आभेवाभा यस्य तथाभूते महासमुद्रसदृशे, युधि युद्धे, दारुणकर्मदक्षम्, दारुणेषु कष्टकरेषु कर्मसु दक्षं निपुणं, तं प्रसिद्धं राज्यापहारिणम्,

---

राजा—(उठ कर) ठीक, अभी यह मैं—

जाकर उस घोरकर्म में चतुर आरुणि को हाथी और घोड़ों से पार किये गये और चलाये हुए बाणरूपी भयानक-तरंग वाले महोदधि-तुल्य युद्ध में मारता हूँ ॥ १२ ॥

भिन्नास्ते रिपवो, भवद्गुणरताः पौराः समाश्वासिताः
पार्ष्णी यापि भवत्प्रयाणसमये तस्या विधानं कृतम् ।
यद्यत् साध्यमरिप्रमाथजननं तत्तन्मयानुष्ठितं
तीर्णा चापि बलैर्नदी त्रिपथगा, वत्साश्च हस्ते तव ॥ १२ ॥

सोत्साहं विपक्षमारुणिमभियातुमुद्यतेन भूयताम् । निश्चिन्तोपवेशनस्य नायं समयः, उत्थानावसर एष श्रीमतः समुपस्थितोऽस्तीति भावः । आक्रमणकार्योचितानि संविधानकान्यपि यथोचितमारचितानीत्यपि सूचयन्नाह—अपि चेत्यादि ।

भिन्नास्ते इति । ते मिथः संहता अपीति यावत्, रिपवः शत्रवः, भिन्नाः भेदं प्रापिताः परस्परं विरोधप्रोद्भावनेन पृथक्कृताः । भवद्गुणरताः भवदीयेषु दयादाक्षिण्यादिगुणेष्वनुरागं वहन्तः, पौराः पुरे भवा नागरिकाः प्रजा इति यावत्, 'तत्र भव' इत्यण् प्रत्ययः, समाश्वासिताः 'विजयलक्ष्म्याऽलङ्कृतः श्रीमान् वत्सराजोऽचिरादेव लब्धराज्यो भवतः पालयिष्यती'ति समाश्वासनदानेन सम्यक्सम्भाविताः । अपि तथा, या पार्ष्णी यत्सैन्यपृष्ठं, भवत्प्रयाणसमये भवदीयसमरविजययात्रावसरे, रक्षणीयतयोपयुज्यत इति शेषः, तस्या विधानं कृतं तद्रचना साधु संपादिता । सैन्यपृष्ठं यथा रक्षितं स्यात्तथा तदुचित उपायः कल्पित इत्यर्थः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदः स्त्रियाम्, स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे' इति मेदिनीकोषप्रामाण्यात् 'पार्ष्णि-शब्दः स्त्रीलिङ्गः, 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीषि पार्ष्णीशब्दोऽपि सिध्यति । अरिप्रमाथजननं शत्रुविध्वंसकं, यद्यत्कार्यं, साध्यं साधनीयमासीत्, तत्तत्सर्वं मया दर्शकेनेति यावत्, अनुष्ठितं संसाधितम् । त्रिपथगा त्रयाणां स्वर्गमृत्युपातालात्मनां पथां मार्गाणां समाहारस्त्रिपथमिति द्विगुः, तेन गच्छति सेत्युपपदसमासः, नदी गङ्गा नाम पुण्या सरित, बलैः सैन्यैः, तीर्णा तरणविषयं नीता । एवंविधाखिलासाधनसंपादनवशाद्भाविनीं कार्यसिद्धिं प्राप्तकालां सूचयति—वत्साश्चेति । वत्सा वत्सदेशाश्च,

---

आपके शत्रुओं में फूट कर दी गई अर्थात् उनमें भेद डाला गया, आपके गुणों में लग्न नागरिकों को पूरा धीरज दिया गया । चढ़ाई करते समय आपकी सेना के पृष्ठभाग के रक्षण की व्यवस्था भी अच्छी की गई है । शत्रुओं का नाश करने के लिए जो करना चाहिए वह सब मैंने ठीक कर लिया है । सेना ने गंगा नदी भी पार कर ली । अब वत्सदेश भी (जो शत्रु के अधीन हो गया था) आप अपने हाथ में आ गया समझिए ॥ १२ ॥

काञ्चुकीयः—जयत्वार्यपुत्रः। अस्माकं महाराजो दर्शको भवन्तमाह-एष खलु भवतोऽमात्यो रुमण्वान् महता बलसमुदायेनोपयातः खल्वारुणिमभिघातयितुम्। तथा हस्त्यश्वरथपदातीनि ममाकानि विजयाङ्गानि सन्नद्धानि। तदुत्तिष्ठतु भवान्। अपि च—

जयत्विति। वचनं चेदं राजानमुपजग्मुषो राजविजयाभिलाषिणः काञ्चुकीयस्य समुदाचारानुरूपम्। आर्यपुत्रः श्रीमान्, जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम्। विजयतां तत्रभवान् वत्सराज इत्यर्थः। 'आर्यस्य पुत्र' इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेन संसाधितमत्रार्यपुत्रपदम् 'आर्यस्य पुत्रोऽप्यार्य इव भवती'ति तात्पर्यं कलयतः काञ्चुकीयस्य वचनेऽस्मिन् राज्ञः श्रेष्ठतां द्योतयितुं प्रयुक्तम्। 'आर्यश्चासौ पुत्रश्चे'ति कर्मधारयो वाश्रयणीयः। अयमप्यर्थो राज्ञः शुभाशंसनं कुर्वतो वृद्धस्य काञ्चुकीयस्य वचने युज्यत एव। इत्थमाचारमुचितं प्रदर्श्य साम्प्रतं प्रस्तुतार्थमुपक्षिपन् ब्रूते कञ्चुकीयः-अस्माकमिति। अत्र षष्ठ्यन्तोऽस्मत्पदप्रयोगः काञ्चुकीयस्य स्वामिविषयं भक्तिभावं गौरवं चात्यधिकं प्रकाशयति। खलुपदद्वयं वाक्यालङ्कारे बलसमुदायेन सैन्यसमूहेन, सहेति शेषः, उपयात उपस्थितः, अभिघातयितुं नाशयितुम्, हन्तेर्णिजन्तात्तुमुनि 'हनस्तोऽचिण्णलो'रिति तकारान्तादेशे 'हो हन्ते'रिति कुत्वे च रूपमिदम्। अत्र तावदुदयनो हन्तेः स्वतन्त्रः कर्ता प्रयोजकश्च रुमण्वान् बोध्यः। हस्त्यश्वरथपदातीनि, हस्तिनोऽश्वा रथाः पदातयश्च येषु सन्ति तादृशानि, मामकानि मत्सम्बन्धीनि, ममेत्यर्थेऽस्मच्छब्दात्पाक्षिकेऽण्प्रत्यये 'तवकममकावेकवचने' इत्यनेनास्मदो ममकादेशः, महाराजदर्शकस्वामिकानीत्यर्थः, विजयाङ्गानि विजयसाधनानि, सैन्यानीति शेषः, सन्नद्धानि सज्जानि सन्ति। तदिति हेत्वर्थकमव्ययम्, उत्तिष्ठतु विजययात्रार्थमुद्यतो भवतु। अयमर्थः—अस्मन्महाराजदर्शकमहोदयाः श्रीमन्तं निवेदयन्ति, यत्किल श्रीमन्त्रिणा रुमण्वता परिपन्थिनमारुणि भवता प्रमाथयितुमिच्छता महान्तं सेनासमूहमात्मना सममादाय सम्प्रत्यत्रोपस्थितम्। हस्त्यश्वरथापादातं च मे सेनाङ्गचतुष्टयं जयैकसाधनं सर्वतः सज्जीभूतं श्रीमदागमनं प्रतीक्षते। अतः श्रीमतापि

कंचुकी—महाराज की जय हो। हमारे महाराज दर्शक ने आप से कहा है कि—यह आपका मन्त्री रुमण्वान् बड़ी सेना के साथ आरुणि का आपके द्वारा समूल नाश कराने के लिए आ पहुँचा है। तथा मेरी विजय—सहायक हाथी, घोड़े, रथ और पैदल आदि सेनाएँ भी तैयार हैं। तो आप उठिये। और भी—

विदूषकः--(क) मा दाणिं भवं अणत्थं चिन्तिअ। एदु एदु भवं। चउस्सालं पविसामो।

[प्रविश्य]

(क) मेदानीं भवाननर्थं चिन्तयित्वा। एत्वेतु भवान्। चतुःशालं प्रविशामः।

अयं भावः—अत्रागत्य चिरकालस्पृहणीयोपलब्धमदीयदर्शनसम्भवानन्दसन्दोहसंरम्भवशान्मद्भुजपरिरम्भणं कर्तुकामा प्रिया मे वासवदत्ता प्रणयेन मदीयं भुजं गृहीतवती। स्वप्नगतेनापि तत्पाणिपङ्कजस्पर्शेन भुजो मे रोमाञ्चितोऽभूदयम्। अयमसौ सात्त्विकभावः प्रियतमापाणिपङ्केरुहस्पर्शमन्तरेण न सम्भवतीति वासवदत्तादर्शनोपलब्धिपक्षोऽयं दृढं सिद्ध एव। कमपि नात्रावकाशं लभतेऽवन्तिसुन्दरीसम्बन्ध इति। छन्दोऽनुष्टुप्॥ ११॥

प्रियतमास्मरणमुह्यमानसमवधार्य सुहृदं राजानं तदनुचिन्तनविषयान्निवर्तयितुकामो विदूषकस्तदुचितं वचनमाह—मेति। अनर्थम् असम्भवनीयमर्थम्। 'एदु एदु' इति वीप्सा चतुःशालगमनत्वरासूचिका। चतुःशालं च–चतसृभिः शालाभिः परस्पराभिमुखीनाभिर्भूषितं गृहम्। 'प्रविशाम' इति तु 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति' बहुत्वम्, विध्यर्थे च वर्तमानप्रयोगोऽयम्। वासवदत्तोपलब्धेत्येतदसम्भावनीयं न नाम चिन्तनीयं भवता। अलमतीतमर्थान्तरमफलं दुःखकरं चिन्तयित्वा। सत्वरमागम्यताम्, चतुःशालमुद्दिश्य साम्प्रतं प्रस्थानमावाभ्यां क्रियतामित्यर्थः। अत्रावस्थितौ सत्यामनुभूतविषयस्मरणाद्विरतिश्चेतसो नियतं रात्रौ दुष्करेति स्थान खलु ततः स्थानात्प्रस्थानप्रस्तावोऽयं विदूषकस्य। अत्र माङ्योगे 'चिन्तयित्वे'ति त्वाप्रत्ययश्चिन्त्यः। केचिदलङ्खल्वोरुपलक्षणार्थकत्वकल्पनया माङोऽपि योगे कथञ्चित्साधयन्तीमम्।

इत्थमयं वासवदत्ताविषयको वत्सराजकथितः स्वाप्नो विषयः सरसं निरूपितः। अधुना च सपत्नापहृतराज्यप्रत्याहरणलक्षणप्रधानकार्यसंपादनौपयिकं महाराजदर्शकसूचनानुरूपं सपत्नारुणिकर्मकाक्रमणं नाम करणीयं कार्यं लब्धावसरमावेदयितुं नृपतेरुदयनस्य समीपे दर्शकभूपतिप्रेरितस्य काञ्चुकीयस्य प्रवेशमुचितं दर्शयति कविः—प्रविश्येति।

विदू०—अब व्यर्थ यह न सोचिये। आइये आप आइये। चौसाल में चलें।

(प्रवेश कर)

अपि च वयस्य ! पश्य पश्य,

> योऽयं सन्त्रस्तया देव्या तया बाहुर्निपीडितः ।
> स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्षं न मुञ्चति ॥ ११ ॥

शीलमपीत्यर्थः, रक्षन्त्याः पालयन्त्याः, वासवदत्ताया इति विशेष्यं प्रकरणानुरोधा-द्गम्यम् , नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् , नेत्राभ्यां विप्रोषितं प्रवासं गतं दूरभूतमिति यावत्, अञ्जनं कज्जलं यत्र तादृशम् । दीर्घालकम् , दीर्घा लम्बमाना अलकाश्चूर्णकुन्तला यत्र तथाभूतं च मुखं वदनं, दृष्टं साक्षात्कृतम् । निद्रावसाने यदाहं प्रबुद्धोऽभवं तदा वासवदत्तामुखं दृष्टवान् । । नेत्रे तस्या अञ्जनशून्ये अलकाश्च केशानां यथाव दसंयतत्वेन परितः प्रसर्पन्तो लम्बमाना आसन् । सा किल मद्वियोगेऽस्मिन्न केवलं कष्टमयं जीवितम्, अपि तु तेन समं सतीजनोचितमाचारमप्यद्य यावत्समी-चीनं रक्षतीत्येतन्मया प्रत्यक्षमनुभूतम् । अतो हि विशिष्य तन्मुखदर्शनेन प्रत्यभि-ज्ञाबलात्सेयं वासवदत्तैवेति दृढं निश्चिनोमीत्यर्थः । प्रोषितभर्तृकाभिर्नेत्रयोरञ्जनस-म्बन्धो वेणीबन्धश्च सर्वथापरिहरणीय इत्यत्र प्रकल्पितेन 'नेत्रविप्रोषिताञ्जनं दीर्घा-लक' मित्यनेन मुखस्य विशेषणद्वयेन विरहव्यथावैकल्येऽपि वासवदत्तायाः सतीजना चारपरिपालनव्रतमक्षुण्णमनुस्यूतमेवास्तीति गम्यते । तच्च 'चारित्रमपि रक्षन्त्या' इति विशेषणवचनेन कविना भृशं व्यक्ततां नीतम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

उक्तार्थसाधनाय स्वशरीरसमुद्भूतं चिह्नं च किञ्चिद्दिदर्शयिषू राजा तदुचितां वाचमवतारयति—अपि चेति ! 'पश्य पश्ये'ति द्विरुक्तिर्वक्ष्यमाणस्य सम्यङ्-निरूपणीयतां सूचयति । वक्ष्यमाणोऽर्थः कर्म । मित्र ! वासवदत्तासाक्षात्कारैक-लक्षणं मया वक्ष्यमाणमिदमन्यदपि लक्षणं समीचीनतयाऽवधारयेत्यर्थः ।

तथाहि—योऽयमिति । सन्त्रस्तया मत्प्रबोधसम्भावनाभीतया तया देव्या वासवदत्तया, अयं पुरो दृश्यमानो. यो बाहुर्मम भुजो, निपीडितः स्वकरेण गृहीतः, स्वप्ने स्वाप्नवस्थायामपि, उत्पन्नसंस्पर्शः उत्पन्न सञ्जातः संस्पर्शो दयिताकरसम्पर्को यत्र तादृशः, स बाहुरिति शेषः, रोमहर्षं रोमाञ्चं, न मुञ्चति अद्यापि न त्यजति ।

और भी मित्र ! देखो, देखो :—

(कहीं ये जाग न जाएँ इस विचार से) डरती हुई उस देवी ने यह जो मेरा हाथ पकड़ा, वह निद्रावस्था में भी स्पर्श हो जाने से अपने में उत्पन्न रोमाञ्च को अभी तक नहीं छोड़ता है, अर्थात् अभी तक वह हाथ रोमांचित ही है ॥ ११ ॥

विदूषकः—(क) भो ! वअस्स ! तदस्सिं णअरे अवन्तिसुन्दरी णाम जक्खिणी पडिवसदि । सा तुए दिट्ठा भवे ।

राजा—न न,

स्वप्नस्यान्ते विबुद्धेन नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् ।
चारित्रमपि रक्षन्त्या दृष्टं दीर्घालकं मुखम् ॥ १० ॥

(क) भो ! वयस्य ! एतस्मिन् नगरेऽवन्तिसुन्दरी नाम यक्षी प्रतिवसति । सा त्वया दृष्टा भवेत् ।

वासवदत्तादर्शनमिदं स्वप्नसम्भवं न चेद्, भ्रान्तिमूलकं सम्भवति । प्रबुद्धावस्थायामपि सङ्कल्पबलान्मनस उन्मादवशाद्यत्र कुत्रापि कस्यचिच्चिन्तितार्थभ्रमो भवितुमर्हति । किन्तु सेयं तद्विषया भ्रान्तिरपि मे भूयांसं समयं यावदनुवर्तताम् । तावदेव क्षणं मनोऽनुरञ्जनस्य सम्भवादिति भावः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ९ ॥

स्मृतिगतस्यानुभूतचरस्य वस्तुनो भ्रान्तिस्तत्समानवस्त्वन्तरदर्शनात्सम्भवतीति वस्त्वन्तरदर्शनं राज्ञः सम्भाव्यमानं विदूषको निर्दिशति—भो इति । मित्र ! नाम्नाऽवन्तिसुन्दरी कापि यक्षी पुरमेतदलङ्करोति निजावासेन । अवन्तीनगरे सकललोकातिशायि सौन्दर्यं वहन्तीयं यथार्थनामधेयाऽवन्तिसुन्दरी वासवदत्तामनुकरोत्यात्मनो रूपवेषाभ्याम् । तस्या एव दर्शनमिदानीं भवता लब्धं स्यादित्यहं सम्भावये ।

तन्निषेधन्नाह राजा--न नेति । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं द्रढयतः । न हि भोः ! अवन्तिसुन्दरी न दृष्टा मया, लोचनगोचरतां गता मे वासवदत्तैव साऽऽसीत् । अत्र निश्चयो मे ।

तथाहि—स्वप्नस्यान्ते इति । स्वप्नस्यान्ते स्वप्नावस्थायां निवृत्तायां, विबुद्धेन जाग्रदवस्थायां स्थितेन, मयेति शेषः, चारित्रमपि, चरित्रमेव चारित्रमिति स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः, अपिशब्देन जीवितमाक्षिप्यते, जीवितेन सह पतिव्रतानुरूपं

विदू०—हे मित्र ! इस राजकुल में एक अवन्तिसुन्दरी नाम की यक्षिणी (चुड़ैल) रहती है । वह आप से देखी गई होगी ।

राजा०—नहीं, नहीं ।

नींद के टूटने पर जागते हुए मैंने (प्रोषितभर्तृका स्त्री के योग्य) चरित्र की रक्षा करनेवाली उस वासवदत्ताके बिना काजलकी आँखवाले तथा लम्बे छूटे हुए बालवाले मुखको देखा ॥१०॥

राजा—एवम्, मया स्वप्नो दृष्टः ?

यदि तावदयं स्वप्नो धन्यमप्रतिबोधनम्।
अथायं विभ्रमो वा स्याद्, विभ्रमो ह्यस्तु मे चिरम्॥ ९॥

वासवदत्तादर्शनोपलब्धेः कारणम्, किन्तु तद्दर्शनं स्वप्नावस्थायां सुसम्भवं न किल जाग्रदवस्थायाम्। 'उज्जयिन्यामुदकस्नानानि परमं रमणीयानि सन्ती'त्येवं मया यद्वर्णितं पुरा कथाख्यानप्रसङ्गे, तदेतदाकर्ण्य भवता श्रीमतीं वासवदत्तां हृदन्तर्ध्यायता सुप्तेन स्वप्नावस्थायां तद्दर्शनं लब्धं स्यात्। स्वप्ने च दृष्टं वस्तुजातं जागर्तौ सत्यां नोपलब्धं भवतीति भवद्बोधने तद्गमनं सम्भवत्येवेति भावः। अथवा—एतत् वासवदत्तागमनं रुमण्वद्वचनं च। असम्भावनीयम् अकल्पनीयम्, नेति काकुः। असम्भावनीयमेवेत्यर्थः। 'दर्शनगोचरतां प्रयाता वासदता भवन्तं बोधयित्वा गता। अन्यथोक्तवता च पूर्वं रुमण्वता भवान् वञ्चित' इत्येतन्नैव सम्भावनीयम्। एतादृक्कल्पनापि न कर्तुं शक्या। विश्वासपात्रस्य रुमण्वतो मिथ्याभाषणेन भवत्कर्मकं प्रतारणं, तेन वासवदत्तादर्शनं चेति वार्ता न विश्वसनीयेति भावः।

विदूषकोक्तौ सवितर्कमाह राजा—एवमिति। इत्थमिदम्? किमहं स्वप्नं दृष्टवान्? स्वप्नबलेन च मे तद्दर्शनम्? राज्ञः काकूक्तिरियम्।

पुनस्तत्रापि तर्कयति राजा—यदीति। यदि चेत् भवद्वचनाभ्युपगमे इति यावत् तावद्वाक्यालङ्कारे, अयं वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, स्वप्नः स्वप्नरूपो वर्तते, तर्हि अप्रतिबोधनं ततो जागराऽभावः, धन्यं समीचीनं मन्य इति शेषः। स्वप्ने हि वासवदत्तादर्शनादिविषयाणामुपलब्धेस्तदानीं तदानन्दोहमनुभवतो जाग्रदवस्थायाः स्वप्नावस्थैव मे बहुमतेति भावः। अथवा पक्षान्तरे 'नायं स्वप्नः किन्तर्हि जागर्त्तिरेवे'ति कल्पनायाम्, अयं वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, विभ्रमो वा, वेति पादपूरणे, मनोभ्रान्तिः, स्याद् भवेदिति सम्भावना। विभ्रमो हि, हिशब्दोऽयमर्थे, सा मानसी भ्रान्तिरपि, मे मम, चिरं बहुकालं यावत्, अस्तु जायताम्,

---

राजा—ऐसा, मैंने स्वप्न देखा ?

यदि यह स्वप्न है तो न जागना ही अच्छा होता। अथवा यह मेरा भ्रम हो, किन्तु वह भी बहुत देर के लिये बना रहे॥ ९॥

विदूषकः—(क) अविहा । असम्भावणीअं एदं ण । आ उदअह्लाण-सङ्कित्तणेण तत्तहोदि चिन्तअन्तेण सा सिविणे दिट्ठा भवे ।

(क) अविहा ! असम्भावनीयमेतन्न ! आ ! उदकस्नानसङ्कीर्तनेन तत्रभवतीं चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

स्वप्नवासवदत्तादन्यदेव स्यादिदं 'स्वप्नवासवदत्त'मित्याशङ्कामुपस्थाप्य तैः शास्त्रिवरैः 'उपलब्धेष्वादर्शपुस्तकेषु पद्ययोरनयोः सद्भावस्यानुमातुं शक्यतया भास-रचितग्रन्थाद् भिन्नकत्वकल्पनमेतस्य ग्रन्थस्य नोचितं प्रतीयत' इत्येवं समाहितम् । अस्तु तावत्, नाटकमिदं तदेवान्यद्वेति विषये किमपि नेदानीं वक्तव्यमस्माभिः प्रकाशयिष्यते च विषयेऽस्मिन् ग्रन्थावसाने स्वकीयं वक्तव्यं भूमिकायाम् । इदं तावदत्रावगन्तव्यम्—वासवदत्ताकरकौशलैकनिष्पाद्यं पद्मावत्यास्तिलकमवलोक्य 'जीवत्यावन्तिके'त्यनुमाने कर्तुं सुशकेऽपि 'आवन्तिकेयं वासवदत्तैवे'ति यौगन्धरायणं विहाय न कोऽपि जानाति, वासवदत्तामिदानीं स्वप्नगतां पश्यन् शयनादुत्थितो राजा तत्रैनामुपलभ्य जीवन्तीं विदितवान् , किन्तु 'आवन्तिका-रूपेण ज्ञानं तस्य नासीद्वासवदत्तायाः' । इत्यतो 'जीवत्यावन्तिके'ति पदस्योल्लेखात्तत्प्रयोगस्य च राज्ञो वचनेऽत्यन्तमनुचितत्वाच्छ्लोकोऽयममूल एव केनापि प्रक्षिप्त इति प्रतिभाति । अन्यच्च—पद्यस्यास्य चतुर्थे चरणे पाठान्तराणि स्वयं शास्त्रिमहाभागैः कल्पितान्युपन्यस्तानि । प्राचीनपाठपरिवर्तनपुरःसरं स्वकल्पनानुरूपपाठान्तरकल्पनं पुनर्दुःसाहसमात्रतां प्रदर्शयदनौचितीमेव पुष्णातीत्यलम् ।

वासवदत्ताविषयकं राज्ञः शोकानुभावमवलोक्य स्नेहवशात्तत्र शोकमात्मनोऽपि प्रकटयन् विदूषको ब्रूते—अविहा इति । आवहेत्यव्ययं शोकसूचकम्, शोकश्च वासवदत्तागमनश्रवणादेव । एतत् वासवदत्तादर्शनम् । 'मित्र ! वासवदत्ता मया दृष्टा, सा मां बोधयित्वा गता' इति यद्भवतोक्तं तत्तावदसम्भावनीयं नास्ति, सम्भवत्येतत् । कथमिति चेत्पूर्वोदन्तस्मरणेन वासवदत्तादर्शनस्य सम्भाव्यतामेवाह--आ इति ! आ इति च तद्दर्शनकारणस्मरणाभिनयनम् । सखे ! स्मृतं मया

विदू०—हाय ! यह असंभव नहीं । हाँ (ठीक है), उज्जयिनी के नहाने के स्थानों का वर्णन मैंने किया था, उससे माननीया वासवदत्ता की याद करते हुए आपने उसे स्वप्न में देखा होगा ।

दग्धेति ब्रुवता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमण्वता ॥ ८ ॥

प्रकरणबलादनुसन्धेयम् , गता दृशोरगोचरतां प्रयाता । सा च दग्धा भस्मीभूता, इतीत्थं ब्रुवता सूचयता रुमण्वता तदाख्येन मन्मन्त्रिणा, पूर्वं पुरा, वञ्चितः प्रतारितः अस्मीति भूतार्थे लट् , अभूवमित्यर्थः । पद्मावतीमस्वस्थामवगत्य तदवस्थावलोकनाय गतोऽहं यदा तदीयं गृहं, तदा तत्र तामनुपलभ्य तस्या एव शयने क्षणं तत्प्रतीक्षयाऽवस्थितो निद्रितः स्मरणगोचरायमाणवासवदत्ताविषयकस्वप्नदर्शनसुखानुभवेषु मग्नोऽभूवम् । मन्ये च तत्रान्तरे मत्स्मरणमहिम्ना न विदितवार्तया नु पद्मावतीं द्रष्टुमिच्छन्त्या वासवदत्तयापि तत्रोपस्थितम् । पद्मावतीशयनमधिशयानं मां पद्मावतीमेव पूर्वं मत्वा यथार्थं च ततो विद्रित्वा निदितं मां प्रबोध्य तया स्वयं ततो निर्गतम् । तत्क्षणमेव शयनादुत्थाय वासवदत्तायाः प्रियतमाया दुर्लभतमं दैवप्रदत्तं दर्शनं प्राप्य प्रसन्नेन तदानीं मया सप्रेम तामनुसर्तुमुद्यतम् । किन्तु त्वरितं ततो गच्छन्ती सा स्वरूपदर्शनशङ्कया हन्त ! दैवान्नयनपदवीं नोपयाता मे । पुरास्मासु लावाणकग्राममधितिष्ठत्सु कदाचित्सम्प्रवृत्तेन सहसा ग्रामदाहेन सा दग्धेति विश्वासपात्रेण मन्त्रिणा मे रुमण्वता सूचितमासीद्, अद्य यावत्तथैव च तत्सम्भावितमस्माभिः । परमद्य वासवदत्तायाः समुपलब्ध्या न तावत्तिरोहितमिदं यद्रुमण्वान्नाम तदानीं तदलीकवार्ताप्रख्यापनेन मां प्रतारितवान् । असत्यमेव तद्वचनं समयेऽत्र मे प्रतिभातीति भावः । अनुस्टुब् वृत्तम् ॥ ८ ॥

एतत्पद्यानन्तरञ्च—'पद्मावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविभूषितम् । जीवत्यावन्तिकेत्येवं पूर्वं विज्ञातमेव मे' इत्येवं पद्यमादर्शपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं चिरभ्रष्टप्रचारमपि प्रसङ्गोचितं मत्वा योजितं—श्रीगणपतिशास्त्रिमहोदयैः । 'इदञ्च दर्शरूपकलक्षणप्रदर्शनावसरे भावप्रकाशस्याष्टमेऽधिकारे बीजसमुद्भेदोदाहरणत्वेन स्वप्नवासवदत्तादुद्धृत्य पठितं वासवदत्तागमनसाक्षात्कारेण सम्प्रत्यवधारितो वासवदत्ता जीवतीत्ययमर्थः पूर्वं साक्षात्कृतायाः पद्मावत्या मुखे वासवदत्ताकरकौशलैकनिष्पाद्यस्य तिलकवैचित्र्यस्य दर्शनेन स्वयं मे विदित एवासी'दित्याशयं प्रकाशयत्पद्यं राजकीयवचनत्वेन स्थानेऽस्मिन्नर्थौचित्यान्निवेशनीय'मिति तैः स्वकीयटीकायां प्रतिपादितम् । पूर्वमधुना च प्रदर्शितयोः 'पादाक्रान्तानि पुष्पाणि' 'पद्मावत्या मुखं वीक्ष्ये'ति पद्ययोरुपलब्धेष्वादर्शपुस्तकेष्वनुपलम्भेन भासकृतात्

कह कर रुमण्वान् ने मुझे धोखा दिया ॥ ८ ॥

विदूषकः—(क) अविहा! वासवदत्ता? कहिं वासवदत्ता! चिरा खु उवरदा वासवदत्ता।

राजा—वयस्य! मा मैवम्,

शय्यायामवसुप्तं मां बोधयित्वा सखे! गता।

(क) अविहा! वासवदत्ता? कुत्र वासवदत्ता? चिरात् खलूपरता वासवदत्ता।

सञ्जातचरवासवदत्तादर्शनविषयकं प्रियं वृत्तं सुहृदमुपयातं विदूषकं निवेदयितुकामस्तदुचितं वचः प्रस्तौति राजा—वयस्येति। प्रियं प्रीतिकरम्, वृत्तमिति शेषः। धरते धत्ते, अत्र प्राणान् जीवितं वेति कर्मपदमर्थबलादाक्षेप्यम्, जीवतीत्यर्थः, खलु निश्चये। मित्रवर! प्रसन्नतासूचकं वृत्तान्तमेतर्हि सूचयामि त्वाम्! जीवति वासवदत्ता। निश्चितमेतदवगच्छेत्यर्थः।

निशम्य राज्ञो वचनं विदूषकस्तदुक्तं निषेधन्नाह—अविहेति। कष्टमद्यापि वासवदत्ताया दर्शनं सम्भाव्यते? क्व किलोपलब्धव्या, समयेऽस्मिन्कुतोऽद्य सा? परलोकं प्रस्थितायास्तस्या भूयान्समयोऽतिक्रान्तः, दुर्लभं तद्दर्शनम्! मन्ये, विरहकातरेण यत्किमप्यसम्भावितं प्रलप्यते भवतेत्यर्थः। 'वासवदत्ता दग्धे'ति चिरप्रसिद्धया तत्प्राप्तिरद्याऽसम्भवा, राजा तु विरहाकुलस्तत्सङ्कल्पेन यत्किञ्चिदेतत्प्रलपतीत्यभिप्रायाद्विदूषको राजोक्तं न्यषेधीत्।

विदूषकोक्तिं खण्डयन् राजा ब्रूते—वयस्येति। मा मा, नैवेत्यर्थः, एवं पूर्वोक्तप्रकारकम्, वादीरिति शेषः। 'वासवदत्ता नास्तीदानीं दुर्लभं च तद्दर्शन'मित्येवं मित्र! त्वया न वक्तव्यम्।

तद्दर्शनविषयकं वृत्तं निर्दिशति—शय्यायामिति। सखे! हे मित्र! शय्यायां पर्यङ्के, अवसुप्तं शयितं मां, बोधयित्वा जागरयित्वा, सा वासवदत्तेति

विदू०—हाय? वासवदत्ता, वासवदत्ता कहाँ? वासवदत्ता को मरे बहुत दिन हुए।
राजा०—मित्र! नहीं, ऐसा नहीं।

मित्र! पलंग पर सोते हुए मुझको वह जगाकर गई। पहले 'वासवदत्ता जल गई' यह

[प्रविश्य]

विदूषकः—(क) अइ ! पडिबुद्धो अत्तभवं ।

राजा—वयस्य ! प्रियमावेदये, धरते खलु वासवदत्ता ।

(क) अयि ! प्रतिबुद्धोऽत्रभवान् ।

दूरं निर्गता हन्त ! दृग्गोचरत्वं नोपगच्छति । अमुना च गतेः प्रतिरोधेन हेतुना निश्चितं न ज्ञायते मया, केवलं तदाकारसादृश्येन कल्प्यते 'सैव स्यादिति । तद्वार्ता-परीक्षाचिकीर्षा च सेयं मे विनष्टा । दैवादिच्छापूर्तिर्न जातेति स्पष्टार्थः । दुर्दैवेऽपि केनापि सुदैवांशेन स्वप्नदृष्टाया वासवदत्ताया जागरावस्थायां दर्शनावसर आनीतोऽपि सोऽयं भूयो बलवत्तरेण विरहवेदनामनुभावयता दुर्दैवदुर्विपाकेन मे समयेऽस्मिन्नकस्मादाच्छिन्नः । दुर्दैवं हि सुखं प्रतिरुणद्धीत्यहो ! मन्दभागिता ममेति भावः । अथवा—ततः पूर्वोक्तेन द्वारपार्श्वाभिघातेन गतेः प्रतिरोधात्, अयम् इदानीमनुभूतो वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, भूतार्थो यथार्थः सत्यः किम् ? मनोरथः केवलं मानसिकी कल्पना वा किम् ? उभयत्र प्रश्नकाकुरियम्, इति वाक्यार्थः कर्मरूपः, व्यक्तं स्पष्टरूपेण, न जानामि । गतेरूपरोधाद्वासवदत्तादर्शनमिदं वास्तवं सङ्कल्पमयं वेति किमप्यहं निर्धारयितुं न प्रभवामीत्यर्थः । यद्वा—अयं मनोरथो, वासवदत्तादर्शनाभिलाषो भूतार्थः सत्यरूपोऽस्तीति न जानाम्यहम् । मनोरथस्य सत्यताकथनमिदं मनोरथविषयस्य सत्यतां गमयति । वासवदत्तादर्शनमिदं सत्यमस्तीति स्फुटं न ज्ञायते मयेति भावः । अनुष्टुब्वृत्तमिदम् ।

राजनि शयाने सति शैत्यवेदनापनोदनार्थिनः प्रावरणवस्त्रानयनार्थं पुरा सूचितं गमनमासीद्विदूषकस्य । इदानीं 'राजा प्रबुद्धः स्या'दिति सम्भावयतस्तस्य पुनः राज्ञः सन्निधावुपस्थितिं सूचयति— प्रविश्येति ।

तत्रोपगतो राजानं जाग्रतमालोक्य सप्रसादं विदूषको मानसं ब्रूते--अइ इति । अयीति प्रसन्नतासूचकमव्ययम् । अहो ! परमं प्रियमिदम्, श्रीमान् मान्यो महीपतिरिदानीं शयनादुत्थितो वर्तते ।

(प्रवेश कर)

विदू०—अरे आप जाग गये ।

राजा—मित्र ! खुशी की बात सुनाता हूँ, वासवदत्ता जीती है ?

राजा—[सहसोत्थाय] वासवदत्ते ! तिष्ठ तिष्ठ । हा ! धिक् !

निष्क्रामन् सम्भ्रमेणाहं द्वारपक्षेण ताडितः ।
ततो व्यक्तं न जानामि भूतार्थोऽयं मनोरथः ॥ ७ ॥

मे प्रस्थानमितः स्थानेऽस्मिन्समये । अथ गच्छन्त्यापि मया, मत्प्रसादनाय प्रसारितयोरेकतः शयनाधःप्रदेशे लम्बमानं प्रियस्य करं पुनः शयनस्थलेऽवस्थाप्य गन्तव्यमिति । तथा कृत्वेत्यादिना लम्बमानस्य प्रियकरस्य शयनेऽवस्थापनं ततः प्रदेशान्निर्गमनं च वासदत्तायाः सूचिते ।

प्रेयसीकरसरोजसंस्पर्शात्तदानीमकस्मात्प्रबुद्धो राजा समीपतो गच्छन्तीं वासवदत्तामिव पश्यन शयनादुत्थाय तां जिघृक्षुर्जिज्ञासमानश्चाह—वासवदत्ते इति । 'तिष्ठ तिष्ठे'ति द्विरुक्ती राज्ञो वासवदत्ताग्रहणविषयिणीं त्वरामविष्करोति । अयि ! वासदत्ते ? स्थीयतां किञ्चित्त्वया स्थीयताम् । विहाय मामेकाकिनमत्रोपेक्षितप्रणयानुबन्धया कुत्र गम्यते ? इत्येवं वदंस्तद्ग्रहणसंरम्भेण गच्छन् द्वारपार्श्वदेशाभिहतः सत्वरमग्रे गन्तुमशक्नुवंस्तात्प्राप्तौ निराशो भूत्वा शोचति राजा—हा धिगिति । हन्त ! कष्टम्, गतैव सा । किमिदानीं विधेयम् ?

तात्कालिकीं निजामवस्थां वर्णयति—निष्क्रामन्निति । सम्भ्रमेण तद्विषयपरीक्षणत्वरया, निष्क्रामन् ततः प्रदेशान्निर्गच्छन्नहं, द्वारपक्षेण द्वारस्य पार्श्वभागेन, ताडित आहतोऽस्मि, ततस्तस्मात्कारणात्, व्यक्तं न जानामि सैव स्यान्न वेति स्पष्टं न वेद्मि, तन्मुखानवलोकनान्निश्चितमत्र ज्ञानं मे किमपि नाभूत् । अयं मनोरथः तद्विषयपरिज्ञानारूपोऽभिलाषः भूतार्थः भूतः सञ्जातोऽर्थो निवृत्तिर्यस्य तादृशोऽभूत्, 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इति कोषः । वस्तुतत्त्वपरीक्षणाभिलाषो विनष्ट इत्यर्थः । वासवदत्तानुरूपाकृतिमितो निर्यान्तीं कान्तामेकां विलोकयता तद्विषयपरिज्ञानाय तामनुगन्तुमिच्छता मयापि निर्गन्तुमुपक्रान्तम्, किन्तु त्वरावशाद्गच्छता ततो बहिर्गमनद्वारपार्श्वप्रदेशात्सङ्घट्टनं प्राप्य तदाघातवेदनावशान्निरुद्धगतिना च गन्तुमग्रे न पारितं किमपि । अन्तरेऽस्मिन्नियं तु

राजा—(एकाएक उठकर) वासवदत्ते ! ठहर, ठहर । हाय ! हाय !!

मैं (वासवदत्ता का स्वरूप जानने की) जल्दी में निकलता हुआ द्वार के बगल से टकरा गया । इससे यह मैं स्पष्टरूप से नहीं जानता कि यह वही है या नहीं ? मेरा (इस विषय के जानने का) मनोरथ व्यर्थ हो गया ॥ ७ ॥

वासवदत्ता—(क) चिरं ठिदह्मि। को वि मं पेक्खे। ता गमिस्सं। अहव सय्यापलम्बिअं अय्यउत्तस्स हत्थं सअणीए आरोविअ गमिस्सं। [तथा कृत्वा निष्क्रान्ता।]

(क) चिरं स्थितास्मि। कोऽपि मां पश्येत्। तद् गमिष्यामि। अथवा शय्याप्रलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीय आरोप्य गमिष्यामि।

एतावदवधि राज्ञो विरहिणः स्वप्नावस्थोचितालापा उपवर्णिताः। इतः परं जागर्तिं प्राप्तवतो वासवदत्तां स्वसमीपतो गच्छन्तीं पश्यतस्तस्य शोकानुभावो वर्णयिष्यते। अत्र तावत्—'जाग्रदवस्थायां मनसि दृढं भावितं वस्तुजातं भावनावैभवेन स्वप्नावस्थायामप्यनुमतं दृश्यते। असाधारणस्तावत्प्रणयो वत्सराजस्य वासवदत्तायां बहुशः प्रकाशितचरः। जागरावस्थायां तामेव सन्ततं वासवदत्तां ध्यायतस्तस्योदयनस्यातिवेलध्यानयोगबलात् स्वप्नेऽपि तद्विषयानुचिन्तनं सहजमेव। अत एव स्वप्नदर्शनविषयतां नूनं गतासीद्राज्ञो वासवदत्ता। स्वप्नवासवदत्तादर्शनरूपं तमेनं विषयमधिकृत्य कृतं 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति नामकरणं च नाटकस्यैतस्यानुगतार्थतां कलयती'ति रहस्यमाकलनीयम्।

तमेतं पूर्वोक्तं प्रियकृतमात्मप्रसादनोद्यमं दृष्ट्वा, कोपं च स्वप्नगतार्थसम्भूतं व्यर्थं विचिन्त्य वासवदत्ता नादत्त चित्तेऽवकाशं कोपाय। इदानीं हस्तप्रसारणाद्राज्ञो निद्राभङ्गं तत्रान्यजनोपगमनं चाभिशङ्क्य स्वस्वरूपगोपनार्थं ततः प्रस्थातुकामायाः प्रियं भर्तारं चिरतिथात्क्षमयतः समुपलब्धवत्यास्तस्या वचनमाह कविः—चिरमिति। आर्यपुत्रं पश्यन्त्यास्तदीयप्रणयसूचकस्वप्नदर्शनकालिकालापश्रवणमुग्धस्वान्ततया स्वीयामवस्थामपश्यन्त्या अत्र स्थिताया मे भूयान्समयोऽतीतः। दैवादेतावत्कालपर्यन्तं न केनापि दृष्टाऽहम्। 'दृष्टिगोचरतां कस्यापि नोपैष्यामी'ति प्रतिक्षणं शङ्का मां बाधते। अतो यावन्न कस्यापि संमुखं गतम्, तावदितः प्रस्थातव्यं मयेत्यर्थः। इत्यभिधाय किञ्चिद्विचार्य स्नेहोचितं कर्तव्यान्तरं निर्दिशन्ती पुनः पक्षान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—अहवेति। शय्यायाः प्रलम्बितं शय्याप्रलम्बितम् शयनाधस्तले लम्बमानम्। प्रच्छन्नरूपाया ममार्यपुत्रप्रबोधशङ्का तु दूरापेता। स चाधुनापि शयित एव। किन्तु सुचिरादत्रागताया जनान्तरोपगमनसम्भावनया च

वासव०—देर तक ठहर गई। कोई देख लेगा, अतः जाती हूं। अथवा, पलंग पर से लटके हुए आर्यपुत्रके हाथ को फिर पलंग पर रखकर जाऊँगी। (हाथ उठाकर चली गई)।

वासवदत्ता—[सरोषम्] (ख) आ अवेहि, इहावि विरचिआ ?

राजा—तेन हि विरचिकार्थं भवतीं प्रसादयामि । [हस्तौ प्रसारयति ।]

(ख) आ अपेहि, इहापि विरचिका ?

सञ्जातं किमु ? अत एव रुष्टासि त्वम् ? विरचिकानाम्नी च भोगिनी काचिदासीदुदयनस्य राज्ञो दाराः । तत्सम्बद्धा च कथा कथामुखलम्बकेऽस्ति प्रतिपादिता कथासरित्सागरे ।

सपत्नीनामस्मरणात्कोपकलुषिता सती सरोषं ब्रवीति वचनं वासवदत्ता—आ इति । आ इत्यव्ययं कोपे स्मरणे च, तथा चोक्तम्—'वाक्यस्मरणयोरङित्' इति 'आ अपेहि' इत्यत्र 'निपात एकाजनाङ्'इति प्रगृह्यसंज्ञा 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति प्रकृतिभावश्च । तेन सवर्णदीर्घो निषिद्धः । इहापि, मत्सामीप्येऽपि वियोगदुःखेऽपि पद्मावतीगृहेऽपि वा, विरचिका तन्नाम्नी सपत्नी, स्मार्यते स्मार्यते चेति शेषः । हन्त भोः ! विरचिकायास्तस्या नामधेयं गृह्णन्निदानीं दूरमपसर त्वम् । मत्पुरोऽपि सपत्नीस्मरणं कुर्वतो मत्समीपे न स्थातुमुचितं ते । वियोगदुःखेऽपि मे, तस्याः स्मरणं स्वयं कुर्वता मां च कारयता पुनरिदं दुःखमुत्पाद्यते त्वया । सम्प्रत्यत्र पद्मावत्याः सदने तस्याः प्रसङ्गो न किलोपक्षेपणीयः । न रोचते हि मह्यं ते वचनमेतदिति भावः ।

विरचिकासम्बन्धस्मरणमूलकमेव कोपं सम्भावयंस्तत्कृते तां प्रसादयितुमुद्यतो राजा ब्रूते—तेन हीति । विरचिकार्थं विरचिकानामग्रहणजन्यापराधक्षमापनार्थमिति यावत् । यदि नाम विरचिकास्मृतिस्त्वां कोपयति, तर्हि 'त्वं प्रसन्ना भवे'त्यनुनयाम्यहम् । तन्नामग्रहणरूपो मन्तुरेष मे क्षन्तव्यस्त्वया । इति वदंस्तत्प्रसादनोपायमभिनयति—हस्तौ 'प्रसारयतीत्यनेन अञ्जलिबन्धं प्रापितयोर्हस्तयोः प्रसारणं प्रसादनोपायभूतं लोकाचारानुगतम् । अन्यासङ्गरूपापराधक्षमाप्रार्थनादिभिर्यथावसरं प्रयुज्यमानैरुपायैः प्रियायाः कुपितायाः प्रसादनमपि प्रणयमहिमैकमूलकम् । प्रणयप्रकर्षेण प्रियाप्रसादनस्य बहुशोऽभ्यस्ततया दृढतरसंस्कारबलेन स्वप्नदर्शनेऽप्ययं तत्प्रसादनप्रयत्नो राज्ञः साम्प्रतमेव साम्प्रतम् ।

वासव०—(क्रोध से) आः, हटो, यहाँ भी विरचिका ?

राजा—तो विरचिका के लिए तुम्हें मनाता हूँ। (दोनों हाथ फैलाता है ।)

वासवदत्ता—(क) ण हि ण हि, दुक्खिदह्मि ।
राजा—यद्यकुपिता, किमर्थं नालङ्कृतासि ?
वासवदत्ता—(ख) इदो वरं किं ?
राजा—किं विरचिकां स्मरसि ?

(क) नहि नहि, दुःखितास्मि ।
(ख) इतः परं किम् ?

राज्ञो वचनं निशम्याह वासवदत्ता—ण हीति । नैवास्मि कुपिता किल, न चास्ति कोऽपि कोपस्यावकाशः साम्प्रतं प्रियतमे । किन्तु हतभाग्याहं विरहिणी दुःखमयीं दशामनुभवामीत्यर्थः ।

व्यतिरेकमुखेन तां कुपितां निश्चित्य चित्ते भूयोऽभिधत्ते राजा—यद्यकुपितेति । यदीति सम्भावनायाम् । अथ सम्भाव्यते—त्वं कुपिता नासीति, तर्हि पुनः केन हेतुना न धत्सेऽलङ्कारान् शरीरे ? कोपं विनाऽलङ्कारसम्बन्धाभावो न सम्भवी । कारणान्तरस्याऽनवसरेण च 'कोपादेव त्वयालङ्करणानि परित्यक्तानी'ति स्पष्टमुन्नीयते । तस्मात्त्वं कुपितैवासीति-मन्ये । यद्वा—प्रणयविशेषशालिन्यां कोपाऽनुदयं सम्भाव्य तत्र पुनः कोपे कारणान्तरं जिज्ञासमानस्य राज्ञो वचनमिदम् । अत्र पक्षे-'क्रोधाभावे सति न तर्कये किमितीदमलङ्कारवैकल्यं ते' इत्यर्थः करणीयः । विरहिणीं वासवदत्तां ध्यायतो राज्ञः स्वप्ने तादृशविरहावस्थोचितालङ्कारवियोगवत्येव सा प्रादुरासीत् । यथाकल्पितं हि दृश्यते स्वप्ने ।

तत्राह वासवदत्ता—इदो इति । इतः 'दुखितास्मी'त्येतदपेक्षा, परमन्यत्, कारणमिति शेषः । विरहयोगादहं दुःखितास्मरीत्यत एवालङ्कारधारणं न मे रोचते । नान्यत्किमपि तत्परित्यागे कारणं दुःखं विना । दुःखितानामलङ्कारा हि भारभूता भवन्तीति भावः ।

सपत्नीस्मरणात्स्त्रीणां कोपानुभावः प्रादुर्भवतीति तत्स्मरणं तस्याः कोपकारणं सम्भावयन्नाह राजा—किमिति । सपत्न्या विरचिकायाः स्मरणमिदानीं ते

वासव०—नहीं, नहीं । मैं दुखी हूँ ।
राजा—यदि कुपित नहीं हो तो शरीर पर अलङ्कार क्यों नहीं धारण किये ?
वासव०—(मैं दुःखी हूँ) इससे दूसरा कारण क्या होगा ?
राजा—क्या विरचिका की याद कर रही हो ?

एत्थ कोच्चि जणो। जाव मुहूत्तअं चिट्ठिअ दिट्ठिं हिअअं च तोसेमि।

राजा—हा ! प्रिये ! हा ! प्रियशिष्ये ! देहि मे प्रतिवचनम्।

वासवदत्ता—(क) आलवामि भट्ट ! आलवामि।

राजा—किं कुपितासि ?

न्मुहूर्तकं स्थित्वा दृष्टिं हृदयं च तोषयामि।

(क) आलपामि भर्तः ! आलपामि !

गतेन प्रियतमं स्वप्नावस्थाऽवस्थितमवधारयन्त्या वासवदत्तया वचनमिदम्। खलु वाक्यालङ्कृतौ, यावत् अतः। सौभाग्यमेतन्मे, यदयं प्रियतमः स्वप्नचेष्टितान्यातनुते। एतदीयप्रबोधशङ्कया 'मत्स्वरूपं प्रकाशितमभू'दित्येवं यन्मे शङ्कितमासीत्तदिदानीं दैवान्निवृत्तम्। अत्र किल स्थले शयितमार्यपुत्रं विहाय न विद्यते कश्चिदन्यो मनुष्यः, अतः 'कोऽपि मां पश्ये'दिति शङ्काया अवसरो नास्ति। चिरात्प्रियविलोकनोत्कलिकाकुले लोचनयुगलं मनश्च मे। तस्मादहं प्रियदर्शनादेतयोस्तृप्तिं सम्पादयेक्षणकालमिहावस्थानसुखमनुभवन्तीत्यर्थः।

राजा पुनः प्रलपति--हा ! प्रिये इति। अयि ! प्रीतिपात्रच्छात्रे। प्रियतमे। मौनमवलम्बमाना किमिति प्रतिवचनं न दत्से ? क्वासी'ति सप्रेम त्वामाह्वयन्तम् 'इयमत्रास्मी'ति प्रत्युत्तरवितरणेन सम्भावय माम्।

पुनः पुनरेवं तत्तन्नामग्रहणरूपा प्रत्युत्तरश्रवणाभिलाषसूचिकां भर्तुः प्रणयवाचमालोचयन्ती प्रणयानुरोधात्तदुचितां वाचं रोद्धुमपारयन्ती वासवदत्ता ससम्भ्रमं ब्रूते-आलवामीति। सम्भ्रमे क्रियापदद्विरुक्तिः। प्राणप्रिय ! किमर्थं व्याकुलेन भूयते भवता। इदमिदानीमालप्यते, प्रत्युत्तरं दीयते मया।

'अपि नाम कोऽपि कोपस्ते मयि ?' इत्येवं पुनराह राजा--किमिति। वासवदत्तया किल स्वाप्नं वचनं निशम्य राज्ञः स्नेहात्तदुचितमुत्तरं कल्प्यते राज्ञा तु स्वप्नगतेन वासवदत्तोत्तरं न श्रोतुं शक्यत इति वारंवारं तदुत्तरश्रवणोत्कण्ठया तत्तादृशं प्रलप्यत इत्येवमत्राकलनीयम्।

घड़ी भर बैठकर अपनी दृष्टि और हृदय को आनन्दित करूँ।

राजा—हा ! प्रिये ! प्रियशिष्ये ! मुझे उत्तर दो।

वासव०—उत्तर देती हूँ स्वामी ! उत्तर देती हूँ।

राजा—क्या तुम कुपित हुई हो ?

वासवदत्ता—[सहसोत्थाय] (क) हं ! अय्यउत्तो, ण हु पदुमावदी ? किं णु खु दिट्ठह्मि ? महन्तो खु अय्यजोअन्धराअणस्स पडिण्णाहारो मम दंसणेण णिप्फलो संवुत्तो।

राजा—हा ! अवन्तिराजपुत्रि !

वासवदत्ता—(ख) दिट्ठिआ सिविणाअदि खु अय्यउत्तो। ण

(क) हम् ! आर्यपुत्रः, न खलु पद्मावती ? किन्नु खलु दृष्टास्मि ? महान् खल्वार्ययौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञाभारो मम दर्शनेन निष्फलः संवृत्तः।

(ख) दिष्ट्या स्वप्नायते खल्वार्यपुत्रः। नात्र कश्चिज्जनः। याव-

---

स्वकीयनामग्रहणं प्रियतमेन कृतमालोच्य वासवदत्ताऽकस्मात्ससम्भ्रममुत्थिता सविस्मयशङ्कावितर्कं वचनमाह—हमिति। हु, नु, खलु, इति वाक्यालङ्कारे अहो ! किमिदम्, आर्यपुत्रोऽत्र शयितः न खलु पद्मावती ? प्रयत्नप्रच्छादितस्व-स्वरूपा किमहमिदानीं प्रबुद्धस्यार्यपुत्रस्य दृग्गोचरतां गता ! एवं चेच्छ्रीमती यौगन्ध-रायणस्य मत्स्वरूपप्रच्छादनमूला स्वामिराज्यप्रत्याहरणरूपा कृतपूर्वा महती प्रतिज्ञा मत्स्वरूपप्रदर्शनादद्य नैष्फल्यं गता। शङ्के, कथङ्कारमियं सिद्धिं प्राप्स्यतीति। महान्खल्वयं विचारावसरः समुपस्थित इति। 'अत्रार्यपुत्रः स्वप्नदर्शनोचितं प्रलपतीत्यनवगत्य वासवदत्तया तत्प्रबोधनं स्वस्वरूपप्रत्यायकतयाऽनर्थमूलं सम्भा-वितम्। पद्मावत्या सह स्वामिनो विवाहस्य सङ्घटनेन यौगन्धरायणप्रतिज्ञा यद्यपि भूयसांशेन सिद्धा, तथापि शत्रोः सकाशाद्राज्यप्रत्याहरणरूपो मुख्यस्तदीयोंऽशः साध्य एव। तत्र च प्रच्छादनीयस्वस्वरूपप्रकटनं नाम कार्यसिद्धेः शङ्कां जनयतीति स्थाने वितर्कितमिदं वासवदत्ताया' इत्येवमवगन्तव्यम्।

पुनरपि राजा स्वप्नदृष्टां वासवदत्तां नामान्तरेण सम्बोधयति–हेति। अयि ! प्रद्योतनृपतेः पुत्रि ! त्वदीयाऽदर्शनादहं विषीदामि, क्वासि त्वं ! देहि मे दर्शन-मिति राज्ञो हृद्गतमत्र।

दिट्ठिएति। पुनः प्रयुक्तेन सम्बोधनान्तरेण लक्षणेन च केनचिच्चक्षुषोर्लक्ष्यतां

वासव०—(एकाएक उठकर) हैं आर्यपुत्र, पद्मावती नहीं ? क्या मैं देखा गई ! आर्य-यौगन्धरायण का बड़ा प्रतिज्ञा का भार मेरे दर्शन से व्यर्थ हुआ।

राजा—हा ! अवन्तिराजनन्दिनी !

वासव०—सौभाग्य है कि आर्यपुत्र स्वप्न में बोल रहे हैं। यहाँ कोई मनुष्य नहीं है।

सूएदि मे आलिङ्गेहि त्ति । जाव सइस्सं [शयनं नाटयति ।]'

राजा—[स्वप्नायते ।] हा वासवदत्ते !

देशसंविभागतया शयनीयस्य सूचयति मामालिङ्गेति । यावच्छयिष्ये ।

सहशयनं नाम तत्कालोचितं कर्तव्यं मन्यमाना पक्षान्तरमुपक्षिपतीदम् । शयनीयस्य शय्यायाः, एकदेशसंविभागतया, एकदेशे एकत्र प्रदेशे नतु सर्वत्र संविभागः पार्थक्येनावस्थितिः यस्य तत् तद्भावस्तत्ता तया हेतुभूतया, शयनस्यैकदेशे स्थित्येति यावत् 'याव'दित्यस्य 'अत' इत्यर्थः । इयमत्र पद्मावती' शयनस्यैकदेशे शयाना वर्तते । शयनैकदेशस्य च स्वाधिष्ठिततया स्वाऽनधिष्ठितं प्रदेशं प्रियजनशयनोचितं ध्वनयन्ती 'सविध इह शयित्वा साऽहमाश्लेषणीया' इति व्यक्तमाकूतमात्मनो निवेदयति माम् । अतः कारणादेतदिच्छापूरणमात्मनः कर्तव्यं मत्वा सहैतया शयिष्यते मया । शयनं नाटयतीत्यनेन शयनाभिनयप्रदर्शनपूर्वकं तत्र शयनीये वासवदत्ताया अवस्थानं दर्शितम् ।

दृढसङ्कल्पबलात्सुलभस्मरणां हृदयगतां प्रियतमां वासवदत्तां विचिन्तयन् सुप्तो राजा 'हा । हन्त ! वासवदत्ते ।' इति स्वप्नविषयं तन्नामग्रहणं कुर्वन्नात्मनो विरहविह्वलतां दर्शयति—स्वप्नायते । इत्यादिना । स्वप्नायते इत्यत्र स्वप्नशब्दः स्वप्नचेष्टाख्यमर्थं बोधयति । स्वप्नलक्षणं च—'बाह्येषु करणेषूपसंहतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तदर्थाभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितम्' इत्युक्तम् । यथाहुः—'इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनम् ॥' स च सप्तविधः, यथा—'दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा । भावितो दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधः स्मृतः ॥' इति । स्वप्नं करोतीत्यर्थे 'तत्करोती'त्यनेन णिच् । स्वप्नसुलभां चेष्टां करोति, स्वप्नं पश्यतीत्यर्थः । अथवा स्वप्नशब्दः स्वप्नविषयपरः, अत्र 'स्वप्नमाचष्ट' इत्यर्थे 'तदाचष्टे' इति णिच्, स्वप्नोचितं विषयं प्रलपतीत्यर्थः । इत आरभ्य 'हस्तौ 'प्रसारयती'ति यावद्विरहिणो वत्सराजस्य विलापप्रलापाः स्वप्नोचिताः क्वचिद्वासवदत्ताप्रकल्प्यमानतदुत्तरदानसङ्कृता वर्णयिष्यन्ते ।

है कि मेरा आलिंगन करो ऐसा सुझा रही है । तो सोती हूँ । (सोनेका भाव दिखाती है ।)

राजा—(स्वप्न में) हाय ! वासवदत्ता !

इअं पदुमावदी ओसुत्ता। जाव उवविसामि! अहव अण्णासणपरिग्गहेण अप्पो विअ सिणेहो पडिभादि। ता इमस्सिं सय्याए उवविसामि। [उपविश्य] किं णु हु एदाए सह उवविसन्तीए अज्ज पह्लादिदं विअ मे हिअअं। दिट्ठिआ अविच्छिण्णसुहणिस्सासा। णिव्वुत्तरोआए होदव्वं। अहव एअदेससंविभाअदाए सअणीअस्स

दीपसहायां कृत्वा परित्यजति। इयं पद्मावत्यवसुप्ता। यावदुपविशामि। अथवान्यासनपरिग्रहेणाऽल्प इव स्नेहः प्रतिभाति। तदस्यां शय्यायामुपविशामि। किं नु खल्वेतया सहोपविशन्त्या अद्य प्रह्लादितमिव मे हृदयम्। दिष्ट्याऽविच्छिन्नसुखनिःश्वासा। निवृत्तरोगया भवितव्यम्। अथवैक-

---

परिचारिकावर्गस्य, योऽधुना वेदनावशादस्वस्थतामनुभवन्तीं पद्मावतीमत्रैकाकिनीं परित्यक्तवान्। रोगिणः सन्निधौ केनापि नूनमवस्थातव्यम्, अत्र तु कोऽपि नास्तीत्यनुचितकारितेयं परिजनस्य। शेते किलैषा पद्मावती, इदानीमत्रोपविश्यते मया। इत्थं तद्दूरेऽन्यत्रोपवेशनं विचार्य पुनः किञ्चिच्चिन्तयन्ती ब्रूते—अहवेति। अन्यासनपरिग्रहेण स्थानान्तरोपवेशनेन। अस्यामवस्थायामेतस्या दूरेऽवस्थातुं नोचितं मे। स्थानान्तरेऽवस्थित्या स्नेहस्याल्पतेव दृश्यते। रोगिणो दूरेऽवस्थातुर्मनसि जुगुप्साभाव इवोदितः सम्भाव्यते लोकैः। अतोऽत्रैव शयनीयेऽस्याः समीपमेवोपविश्यते मया। तथाकरणं दर्शयति--उपविश्येति। पद्मावतीशयनीयमुविष्टायाश्च तस्या मनोगतान्वितर्कानाह--किं णु हु इति। किं नु खलु, किमितीत्यर्थः। प्रह्लाद आनन्दः सञ्जातोऽस्य तत् प्रह्लादितम्, 'तदस्य सञ्जात'मितीतच् प्रत्ययः। न जानामि; केन कारणेनात्र पद्मावत्या सहोपवेशनान्मनः प्रसीदतीव मे। मन्दं मन्दं चरन्ति रोगिणां निःश्वासपवनाः। अस्यास्तु निःश्वासपरम्परा दैवादनवरुद्धाऽयत्नसञ्चारा दृश्यते। सम्भावयाम्यतः स्वस्था लब्धारोग्या भवेदियमिति। अहवेति। पूर्वोक्तं विचार्य वासवदत्ता स्नेहाऽनुरूपं

छोड़ दिया है। यह पद्मावती सोई है। तो मैं बैठता हूँ। या दूसरा आसन स्वीकार करनेसे प्रेम न्यून-सा प्रतीत होता है। इसलिये इस सेज पर हो बैठ जाऊँ (बैठकर) क्यों भला इसके साथ बैठते हुए मेरा हृदय आज आनन्दित-सा हो रहा है? सौभाग्य की बात है कि साँस सुख से ले रही है। रोग निकल गया होना चाहिए। अथवा, एक ओर सोने से मालूम होता

सीसाणुलेवणं तुवारेमि। [निष्क्रान्ता।]

वासवदत्ता—(क) अहो! अकरुण खु इस्सरा मे। विरहपय्युस्सुअस्स अय्यउत्तस्य विस्समत्थाणभूदा इअं बि णाम पदुमावदी अस्सत्था जादा। जाव पविसामि [प्रविश्यावलोक्य] अहो! परिजणस्स पमादो। अस्सत्थं पदुमावदिं केवलं दीवसहाअं करिअ परित्तजदि।

(क) अहो! अकरुणाः खल्वीश्वरा मे। विरहपर्युत्सुकस्यार्यपुत्रस्य विश्रमस्थानभूतेयमपि नाम पद्मावत्यवस्था जाता। यावत् प्रविशामि। अहो! परिजनस्य प्रमादः। अस्वस्थां पद्मावतीं केवलं

ततस्तस्याः प्रस्थानमाह—निष्क्रान्तेति।

अन्तः प्रविशन्त्येव वासवदत्ता तत्र पद्मावत्याः शय्यायामेव शयितं प्रियतमं नायकं पद्मावतीबुद्ध्या पश्यन्ती तदीयमस्वास्थ्यं विचिन्त्य दूयमाना ब्रूते—अहो इति। अहो इति विषादसूचकमव्ययम्, खल्विति निश्चये, मे मद्विषये। विश्रमस्थानभूता मनोविनोदास्पदम्, नामेति वाक्यालङ्कारे। यावत् अस्तु प्रविशामीति विध्यर्थे लट्। 'हन्त! सर्वथा दैवैर्निर्दयत्वमवलम्बितं मयि, यदसौ पद्मावती मद्वियोगवशाद् गाढमुत्कण्ठाभावं बिभ्रतः प्रियस्य सन्तापजातं प्रशमय्य मनो विनोदयति स्म, सापि साम्प्रतं शिरोवेदनया दुःखिता सती सुतरामस्वास्थ्यं भजते मन्ये दुःसहां विरहवेदनामनुभवन्त्याः, विरहवेगपर्याकुलस्य पत्युर्मनोविनोदनौपयिकं कमप्युपायमिदानीमपश्यन्त्या मम दैवदुर्विपाकादप्रसन्नानामीश्वराणामकारुण्यस्यैव परिणामोऽयम्। अस्तु, किं कार्यम्? प्रविश्यतामन्तर्मया' इत्येवं वदन्त्या वासवदत्तायास्तद्गृहान्तः प्रवेशं परितो वीक्षणं चाभिधाय चिन्तापुरःसरं वचनोद्गारमाह—प्रविश्यावलोक्येत्यादि। प्रमादोऽनवधानता। दीपसहायां, दीप एव सहायः सहचरो यस्यास्ताम् अनन्यसहायामेकाकिनीमित्यर्थः। परित्यजतीति भूतार्थे लट्। यावत् अधुना। असावधानतेयं भृशं विस्मयकरी पद्मावत्याः

लिये शीघ्रता करती हूँ। (चली गई)

वासव०—देव लोग मेरे विषय में अतीव निर्दय हो रहे हैं मेरे विरह से दुःखी होने वाले आर्यपुत्र के लिये विश्राम-रूप यह पद्मावती भी भला अस्वस्थ हुई। भीतर जाती हूँ (प्रवेशकर देखकर) हाय! सेवकों की भारी गलती है। जिन्होंने बीमार पद्मावती को केवल दीपक के सहारे

चेटी—(क) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा ।
वासवदत्ता—(ख) तेण हि अग्गदो याहि ।
[उभे परिक्रामतः ।]
चेटी—(ग) इदं समुद्दगिहकं । पविसदु अय्या । जाव अहं वि

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।
(ख) तेन ह्यग्रतो याहि ।
(ग) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशत्वार्या । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

शयनीयस्थानमित्थं पृच्छति चेटीम् । महत्कष्टमिदम्, अस्वस्थतेयं पद्मावत्याः कष्टाय मे कल्पते । इदं तु ब्रूहि—तस्याः शयनीयं कुत्र कल्पितम् ?

समुद्दगिहके इति । 'समुद्रगृहे शयनं तदीयमास्तीर्ण'मित्युत्तरं दत्तं चेट्याऽऽवन्तिकायाः पूर्वोक्ते प्रश्ने ।

आवन्तिका तत्राह—तेण हीति । अस्वस्था वर्तते पद्मावती, समुद्रगृहे तस्याः शयनीयमारचितम् । इत्थं सति साम्प्रतं तत्र मयोपस्थातव्यम् तदर्थं च समुद्रगृहस्य पन्थानं दर्शयितुं त्वया मदग्रे भूयताम् । अहं च त्वामनुयामीति भावः ।

'उभे परिक्रामत'—इत्यनेन द्वयोर्वासवदत्ताचेट्योः समुद्रगृहं प्रति प्रस्थानं सूचितम् ।

गन्तव्यदेशान्तिकं गत्वा ब्रूते—इदमिति । यावत इदानीम् । एतद्वर्तते समुद्रगृहम्, प्रवेशोऽत्र विधीयतां श्रीमत्या । मया च पद्मावत्याः शिरोवेदनाऽपनोदनाय लेपनीयमौषधं त्वरया सम्पादयितुं गम्यत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—शीर्षानुलेपनमिदमात्मना सम्पादयितुं पद्मिनिकया पूर्वं सूचितमासीत । तस्यैव कार्यस्य सत्वरं पूर्तये पद्मिनिकां सखीं त्वरयितुं, कार्ये च तदौपयिकेऽवशिष्टे स्वयं साहाय्यं कलयितुमिच्छन्ती तदनुकूलमिदं गमनमात्मनः प्रास्तावीन्मधुकरिकाख्या चेटीति ।

दासी—बिछौना तो समुद्रगृह में बिछाया गया है ।
वासव०—तो आगे आगे चलो ।
(दोनों घूमती हैं ।)
दासी—यह समुद्रगृह है । आप प्रवेश करें । तब तक मैं भी मस्तकपीड़ाहारक लेप के

इअं वेला । अत्तणो पावारअं गह्णिअ आअमिस्सं । [निष्क्रान्तः ।]

[ततः प्रविशति वासवदत्ता आवन्तिकावेषेण, चेटी च ।]

चेटी—(क) एदु एदु अय्या । दिढं खु भट्टिदारिया सीसवेदणाए दुक्खाविदा ।

वासवदत्ता—(ख) हद्धि, कहिं सअणीअं रइदं पदुमावदीए ?

अयि ! सुप्तोऽत्रभवान् ? अतिशीतलेयं वेला । आत्मनः प्रावारकं गृहीत्वाऽऽगमिष्यामि ।

(क) एत्वेत्वार्या । दृढं खलु भर्तृदारिका शीर्षवेदनया दुःखिता ।

(ख) हा ! धिक्, कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः ?

किं कार्यम् ? तात्कालिकीं तत्र पुनः शैत्यबाधामनुभवन्नूते—अदिसीदलेति । प्रावार एव प्रावारकस्तं प्रावरणवस्त्रम् प्रपूर्वादाच्छादनार्थाद् वृञ्धातोर्घञि 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल'मित्यनेनोपसर्गस्य दीर्घे प्रावारशब्दो निष्पन्नः, ततः स्वार्थे कः । अस्मिन् खलु शीतकाले शीतताऽतितमां व्याकुलीकरोति माम्, अतः स्वकीयमुत्तरीयवस्त्रमादाय समागन्तव्यं मया यदाच्छादितवपुषो मे शैत्यबाधा पुनर्न स्यात् इत्युक्तवतो विदूषकस्य प्रावरणवस्त्रानयनार्थं ततः प्रस्थानं सूचयति—निष्क्रान्त इति ।

पूर्वं पद्मिनिका नाम चेटी पद्मावत्याः शिरोवेदनां निवेदयितुं मधुकरिकां नाम स्वीयां वयस्यां वासवदत्तायाः (आवन्तिकायाः) समीपं प्राहिणोत् । सा च मधुकरिका नाम चेटी वासवदत्तामुपगत्य तदागमनं प्रतीक्षते स्म । साम्प्रतं तदनुकूलमेव तयोर्द्वयोरेकत्र सम्मेलनं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

आवन्तिकामागच्छन्तीमवलोक्य प्रकृतमाह चेटी वचनं ताम्—एदु एदु इति । एतु एत्विति वीप्साऽऽगमनविषयिणीं शीघ्रतां द्योतयति । दृढम् अत्यधिकम्, खलु वाक्यालङ्कारे । श्रीमत्या सत्वरमागन्तव्यम् । राजकुमारीं पद्मावतीं भृशं शिरोव्यथा व्याकुलीकरोत्यधुना ।

हद्धीति । चेट्युक्तं वृत्तमिदं श्रुतवती वासवदत्ता दुःखमभिनयन्ती पद्मावत्याः

समय है । अपना ओढ़ना लेकर आता हूँ । (चला गया ।)

(आवन्तिका के वेश में वासवदत्ता का आना, साथ ही दासी का भी ।)

दासी—आर्या ! आइये आइये, राजकुमारीजी मस्तक-पीड़ा से बहुत ही दुखी हैं ।

वासव०—हाय ! कष्ट ; पद्मावती का बिस्तर कहाँ लगा है ?

राजा—मूर्ख ! राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यमित्यभिधीयताम् ।

विदूषक—(क) किं राआ ब्रह्मदत्तो, णअरं कंपिल्लं ?

राजा—एवमेतत् ।

विदूषकः...(ख) तेण हि मुहुत्तअं पडिवालेदु भवं, जाव ओट्ठगअं करिस्सं । राजा ब्रह्मदत्तो, णअरं कंपिल्लं । [इति बहुशस्तदेव पठित्वा] इदाणिं सुणादु भवं । अयि ! सुत्तो अत्तभवं ? अदिसीदला

(क) किं राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यम् ?

(ख) तेन हि मुहूर्तकं प्रतिपालयतु भवान्, यावदोष्ठगतं करिष्यामि । राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यम् । इदानीं शृणोतु भवान् ।

विदूषकभ्रान्तिमपाकुर्वन् 'अयि ! वैधेय ! काम्पिल्ये नगरे राजासीत् ब्रह्मदत्त इत्येवं वदे'ति वस्तुतत्त्वं दर्शयन्नाह—मूर्खेति ।

अज्ञेन विदूषकेण राज्ञो वचनं निशम्य तदीयं याथार्थ्यमवगन्तुम् 'अपि सत्यमिदं भवदुक्त'मित्येवं पुनस्तदनूद्य पृच्छ्यते—किमिति ।

'इत्थमेवैतद्वर्तते, त्वया त्वेतद्विपरीतमुक्त'मित्येवं प्राह राजा विदूषकम्—एवमेतदिति ।

राज्ञो वचनं निशम्य विदूषक आह—तेण हीति । तेन हि तेन कारणेन । ओष्ठगतं मुखगतम्, अभ्यस्तमिति यावत् । तथैवं तर्हि क्षणकालपर्यन्तं प्रतीक्षितव्यं भवता, यावन्मया भवदुक्तं कण्ठस्थं विधास्यते । तदेव पठ्यमानमाह—राजेति । 'राजा ब्रह्मदत्त' इत्यादि पुनः पुनरावृत्त्या पठन्नभ्यस्तं कृत्वा कथयति—इदाणिमिति । ननु मित्र ! कण्ठस्थं कृतमेतन्मया, न कदापीतः परं विस्मरिष्यते । सम्प्रति श्रूयतां भवता । इत्थं निगद्य विदूषको राजानं निद्राणमालोक्य स्वयमपि किञ्चिच्चिकीर्षुरभिधत्ते—अयीति । अयीत्यव्ययं प्रश्नार्थकम्, माननीयः श्रीमान् राजा सुप्तः किम् ? एवं चेन्मयापि जागरित्वैकाकिना

राजा—मूर्ख ! राजा ब्रह्मदत्त और नगर काम्पिल्य-ऐसा कहो ।

विदू०—क्या राजा ब्रह्मदत्त और नगर काम्पिल्य ?

राजा—हाँ ऐसा ही है ।

विदू०—तो आप क्षणभर ठहरें, जब तक मैं यह याद कर लूं । राजा ब्रह्मदत्त, नगर काम्पिल्य । (इसीको कई बार कहकर) अब आप सुनिये । अरे ! आप सोगए । यह बहुत ठण्ड

विदूषकः—(क) भोदु, अण्णं कहइस्सं। अत्थि णअरं ब्रह्मदत्तं णाम। तहिं किल राआ कंपिल्लो णाम।

राजा—किमिति किमिति ?

विदूषकः—[पुनस्तदेव पठति।]

(क) भवतु, अन्यां कथयिष्यामि। अस्ति नगरं ब्रह्मदत्तं नाम। तत्र किल राजा काम्पिल्यो नाम।

न तावदुज्जयिनीविषयकं वर्णनं ममाऽप्रियमित्याशयः। राजमुखदर्शनस्पृहयालुता करात् कोणस्रंसनं च वासवदत्ताया राजविषयकं प्रेमभावमतिभूमिं गतं गूढं द्योतयतः। अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ६ ॥

वर्णनीयोज्जयिनीविषयस्याऽप्रियाभावतां श्रुत्वापि राज्ञस्तेन विमनायमानमानसत्वमाकलयन् विदूषको विषयान्तरवर्णनप्रस्तावमुपक्षिपति—भोदु इति। इयं कथेत्यार्थम्। राजन्नास्तां तावदुज्जयिनीविषयिणी कथा। सा च भवन्तमनुभूतमतीतं स्मारयन्ती नूनं विमनीकरोति। अधुना च तदन्या कथा वर्णयिष्यते मया। इत्येवमुक्त्वा तत्स्वरूपमवतारयति—अत्थीति। किलेति प्रसिद्धिः। ब्रह्मदत्तनामके नगरे काम्पिल्यनामको राजा प्रसिद्धोऽस्तीत्यर्थः। अत्र 'नगरं काम्पिल्यं, राजा ब्रह्मदत्त' इति वक्तव्ये तद्विपरीतं वचनं मूर्खतानिदानं हास्यरसव्यञ्जकं विदूषकस्य हास्यरतित्वमाविष्करोति।

नामधेयव्यत्यासास्पदं वचनमिदमाकर्ण्य विदूषकमुखादनवधानवशादेतदित्थं निर्गतं भ्रमाद्वेति वस्तुतत्त्वपरीक्षाचिकीर्षया 'किमुक्तं त्वये'त्येवं पृच्छति तं राजा—किमितीति। उक्तमित्यर्थादायातम्। किमितीत्येषा द्विरुक्ती राज्ञो विदूषकमुखात्तदर्थश्रवण औत्सुक्यं दर्शयति।

विदूषकेण पुनर्मौर्ख्येण हास्यं जनयितुं विपरीतरूपं तत्तथैव पूर्वोक्तं पठ्यते—पुनरित्यादि।

विदू०—अच्छा दूसरी कहता हूँ। ब्रह्मदत्त नामक नगर है। वहांका राजा काम्पिल्य है।
राजा—क्या ? क्या (कहा) ?
विदू०—(फिर वही कहता है।)

बाष्पं प्रवृत्तं नयनान्तलग्नं स्नेहान्ममैवोरसि पातयन्त्याः ॥ ५ ॥

अपि च,

बहुशोऽप्युपदेशेषु यथा मामीक्षमाणया ।
हस्तेन स्रस्तकोणेन कृतमाकाशवादितम् ॥ ६ ॥

तथा च तल्लक्षणम्—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥' इति । चतुर्दशभेदासूपजातिषु प्रथमोऽयं कीर्तिनामको भेदो वृत्तरत्नाकरटीकायां नारायणभट्टेनोक्तः ॥ ५ ॥

अन्यदपि वासवदत्तागतमतीतं वक्तुं प्रतिजानीते—अपि चेति ।

तथाहि—बहुशोऽपीति । बहुशोऽपि अनेकविधेष्वपि, 'बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्या'मित्यनेन सप्तम्यर्थे शस्प्रत्ययः, उपदेशेषु मत्कर्तृकवीणावादनशिक्षणावसरे दीयमानासु तदुचितासु शिक्षासु, माम् ईक्षमाणया आत्मनो मुखं मदभिमुखं कुर्वत्या । एतेन विशेषणेनात्र 'यथावदुपदेशश्रवणपरायणा वासवदत्ता तत्र प्रसक्ते विषये दत्तावधाने'ति सूचितम् । किं 'किमुच्यत' इति श्रोतुमुत्कण्ठितानां शिक्षकवदनप्रेक्षिता प्राकृतिकी प्रसिद्धैव शिष्याणाम् । यया वासवदत्तया, स्रस्तकोणेन स्रस्त उपदेशश्रवणमुग्धचित्ततयाऽविदितं पतितः कोणो वीणावादनसाधनीभूतोऽङ्गुलीगतो वस्तुविशेषो यस्मात्तादृशेन, 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोषः, हस्तेन करेण, आकाशवादितं लयतालादिशून्यं वादनं कृतं विहितम् । यदा किल वासवदत्ता मत्तो वीणावादनकलां शिक्षते स्म, तदा तदुचितास्तस्यै बहव उपदेशा मया दीयन्ते स्म । सा तु तान् बहूनप्युपदेशान् साकल्येन सावधानव्याकुलं शृण्वती स्नेहान्मन्मुखार्पितदृष्टिरासीत्तत्र क्षणे । तेन च तदानीं स्वीयहस्ताच्च्युतः कोणो न विदितस्तया । कोणाभावेऽपि प्रेममुग्धतया वीणा रागस्वरव्यक्तिविरहितं सा कथञ्चिद् वादितवती । इदमेव सर्वमुज्जयिनी नाम धेयश्रवणाद् 'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकं भवती'ति मन्मनोरङ्गमञ्चेऽधुना मुहुर्नृत्यतीति तेन किञ्चित्तदन्यदिव मे संवृत्तम् ।

गिरानेवाली उज्जैन के राजा की कन्या वासदत्ता का स्मरण (इस नाम के सुनने से) मुझे हो रहा है ॥ ५ ॥

और भी—

अभ्यास के समय बहुत सी (दी हुई) शिक्षाओं में भी (सावधानी से) मेरी ओर देखते हुए जिसने हाथ से कोण (मेजराब) के छूट जाने पर बिना ताल-लय के बीणा बजाई(उसीकी याद आ रही है) ॥ ६ ॥

स्मराम्यवन्त्याधिपतेः सुतायाः प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः।

भावान्तरमिव व्यक्तीकृत'मित्याशङ्कायां तत्कारणमाह—

स्मरामीति। प्रस्थानकाले गमनकाले, यौगन्धरायणनीतिमहिम्ना स्वीयजनानुमतिमन्तरेणैव स्नेहान्मदीयमार्गानुसरणं कुर्वाणया वासवदत्तया समं यदाहमुज्जयिन्याः कौशाम्बीं गतवांस्तदेत्यर्थः, स्वजनं परित्यज्यमानमात्मीयवर्गं, स्मरन्त्याः सोत्कण्ठं चिन्तयन्त्यास्तत्परित्यागदुःखानुभवं कुर्वत्याः, प्रवृत्तं स्वत उद्गतं, नयनान्तलग्नम् अपाङ्गयोः सङ्गतं तत्रावरुद्धमिति यावत्, बाष्पमश्रु जातावेकवचनम्, ममैवोरसि मदीय एव वक्षःस्थले, पातयन्त्या मुञ्चन्त्याः, अवन्त्याधिपतेः अवन्तिदेशाधीश्वरस्य प्रद्योतस्य सुताया वासवदत्तायाः, कर्मणः शेषत्वविवक्षायाम् 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी, स्मरामि, तत्स्मरणं करोमीत्यर्थः। स्वजनं विहाय मया सह स्नेहादुज्जयिनीतः कौशाम्बीं प्रति प्रयाणसमये यथा स्वजनस्मरणं मुहुः कृतमासीद्, स्वजनस्नेहान्मत्प्रेम्णो वा तदानीमुद्गतान्यश्रूणि च यस्या मद्भुजाश्लेषेण मदीयोरःस्थले भृशं निपतितानि, सैवाद्य प्रद्योतनृपतेः सुता वासवदत्ता मित्रवर! त्वया क्रियमाणमुज्जयिनीवर्णनमाकर्णयतो मम स्मरणसरणिं गाहमाना सती पूर्वानुभूतानि स्मारयतीत्येष एव भावोदयः समयेऽस्मिन्मनसि मामके सञ्जात इति भावः। अत्र 'अवन्त्याधिपते'रिति पदप्रयोगश्चिन्त्यः। समासे 'अवन्त्यधिपते'रिति, व्यासे च 'अवन्त्या अधिपते'रिति स्यात्। वृत्तभङ्गप्रेक्षितया च तदिदं द्वयमपि तत्रानुसर्तुमपारयन् 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं कदापि ने'ति कविना तथा प्रतिकूलं चेष्टितं स्यात्। केचित्तु—'गवा स्वामी' तिवत् स्वामित्वहेतुताविवक्षया तृतीयान्ते 'अवन्त्ये'ति पदे कल्पिते ततो दीर्घसन्धौ, अधिपतिपद आङः प्रश्लेषात् षष्ठीसमासे वा 'अवन्त्याधिपते' रित्युपपादयन्ति। वयन्तु—'अवन्तीषु साधु'रित्यर्थे 'तत्र साधु'रित्यनेन यत्प्रत्यये 'अवन्त्य' इति रूपे संसाधिते 'अवन्त्यश्चासावधिपतिश्चेति कर्मधारयसमासाश्रयणात्तत्प्रयोगोपपत्तिं कथमपि कल्पयामः। अस्य श्लोकस्य प्रथमे चरणे उपेन्द्रवज्रा द्वितीयादिचरणत्रये इन्द्रवज्रा चेत्यनयोर्योगादुपजातिनामकं वृत्तम्।

उज्जैनसे मेरे साथ चलते समय आत्मीयलोगों अर्थात् पिता-माता आदियोंकी याद करने वाली, निकल कर भी आँखों के कोने में रुके हुए आँसुओं को प्रेम से मेरी ही छाती पर

विदूषकः—(क) अत्थि णअरी उज्जइणी णाम। तहिं अहिअरमणीआणि उदअह्णाणाणि वत्तन्ति किल।

राजा—कथमुज्जयिनी नाम?

विदूषकः—(ख) जइ अणभिप्पेदा एसा कहा, अण्णं कहइस्सं।

राजा—वयस्य! न खलु नाभिप्रेतैषा कथा। किन्तु।

(क) अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम। तत्राधिकरमणीयान्युदकस्नानानि वर्तन्ते किल।

(ख) यद्यनभिप्रेतैषा कथा, अन्यां कथयिष्यामि।

ष्यामि। त्वं पुनः स्वेच्छया कथां प्रस्तुहीत्यर्थः।

ततः काञ्चित्कथां प्रस्तौति विदूषकः—अत्थीति। उदकस्नानानि जलावगाहनस्थानानि, स्नातेरधिकरणे ल्युट्, किल श्रूयते। वर्तते काचिदुज्जयिनीत्याख्यया किलोज्जयिनीनामधेयं प्रस्तुत्य तद्विषयकं किमपि कमनीयं वर्णनमकृत्वा तत्र सुन्दरजलाशयाधारताप्रदर्शनमिदं विदूषकस्य प्राज्ञतातिशयं दर्शयति।

विदूषकेण प्रस्तुतमुज्जयिनीनामधेयं श्रुत्वा तत्सम्बन्धेन प्रियाविषयकं किमप्यतीतं वृत्तं मनसिकृत्य 'किमुज्जयिनी? तत्सम्बद्धा कथेयं प्रस्तुता त्वये'त्येवमाशयं सूचयदस्फुटार्थं वचनमाह राजा—कथमिति। नामेति वाक्यालङ्कारे।

'उज्जयिनीविषयिणी कथा नास्मै रोचत' इत्याशयमवबुद्ध्य विदूषकः प्राह राजानम्—जइ इति। अनभिप्रेता अप्रिया। मदुक्तेयमुज्जयिनीविषयिणी कथा न चेद्रोचते भवते, तर्हि तदन्या काचित् प्रस्तोष्यते मया। कथ्यतां राजन्! किं तावद्भवतोऽभीष्टम्?

तत्कथाया अप्रियात्वं निषेधन् राजा तन्नामश्रवणादुद्गतमात्मनो मानसं भावं विशदयिष्यन्ब्रूते—वयस्येति। न खलु, नाभिप्रेता, नूनं प्रियैवेति यावत्, निषेधद्वयं विधिमेव गमयति। मित्र! प्रस्तुता त्वयेयं कथा मम तावदप्रियेति न मन्तव्यम्। नूनं प्रियैव सेत्यर्थः। किन्त्विति। 'अप्रिया न चेत्तन्नामश्रवणात्किमिति

विदू०—एक उज्जैन नामक नगरी है। वहां बहुत सुहावनी स्नान करने की जगहें हैं।

राजा—क्या उज्जयिनी? (उज्जयिनी की कथा तुमने छेड़ी?)

विदू०—यदि यह कथा अच्छी न लगती हो तो मैं दूसरी कहूँगा।

राजा—मित्र! मुझे यह कथा अच्छी नहीं लगती सो नहीं। किन्तु—

विदूषकः—(क) तेण हि इमस्सिं सय्याए मुहुत्तअं उवविसिअ तत्त-होदि पडिवालेदु भवं।

राजा—बाढम्। [उपविश्य] वयस्य! निद्रा मां बाधते। कथ्यतां काचित् कथा।

विदूषकः—(ख) अहं कहइस्सं। हों त्ति करेदु अत्तभवं।

राजा—बाढम्।

(क) तेन ह्यस्यां शय्यायां मुहूर्तकमुपविश्य तत्रभवतीं प्रतिपालयतु भवान्।

(ख) अहं कथयिष्यामि। हों इति करोत्वत्रभवान्।

पवेशनं प्राप्तकालं सूचयन्विदूषक आह—तेण हीति। यद्येवं तर्हि नूनमत्र शयनीये क्षणकालमवस्थातव्यं भवता श्रीमत्याः पद्मावत्या आगमनं च प्रतीक्षितव्यम्। अचिरादागमिष्यति सा, ततस्तस्याः प्रवृत्तिर्लप्स्यत इत्यर्थः।

बाढमिति। समयोचितमिदानीं सम्यक्सूचितं त्वयेत्यहमत्रोपवेष्टुमुद्यतोऽस्मीति भावः। उपविश्येति। राज्ञस्तत्रोपवेशनसूचनम्। शयनीयमुपविष्टो निद्रोपगमस्य लक्षणं पश्यन् राजाह विदूषकम्—वयस्येति। ममोपरि मित्र! निद्रादेवी कर्तुमिच्छत्याक्रमणम्, तयाऽहं पीडयेऽधुना। तन्निवारणार्थं कथय काञ्चित्कथाम्, यत्समाकर्णनवशादन्यचित्तो भवन्न तयाऽहं पीडितो भवेयमित्यर्थः। मनोऽनुरञ्जनसमर्थायाः सरसकथायाः श्रवणयोगान्निवारणं सुशकमायास्यन्त्या निद्राया' इति तात्कालिकनिद्रापनोदनौपयिके कथाकथनरूपे कर्मणि प्रेरितवान् विदूषकं राजा।

राज्ञः कथनानुसारं कथां कथयितुं प्रतिजानानो विदूषक आह—अहमिति। 'हो'मित्यनुकरणम्। श्रवणसावधानतासूचकमिदं च लोके व्यवहृतं दृश्यते। मित्र! भवदीयं मनो विनोदयितुं मया कथयिष्यते कथा। तत्र परं श्रीमता श्रूयते, सावधानोऽस्मि, कथ्यतां विषयोऽग्रिमः' इत्येतत्सूचनार्थकं 'हो'मितिशब्दोच्चारणं मध्ये मध्ये क्रियताम्, येन पुनरग्रिमविषयवर्णने ममोत्साहेन भूयतामिति भावः।

विदूषकोक्तमङ्गीकरोति राजा—बाढमिति। स्वीकृतं ते वचः, एवं करि-

विदू०—तो इस सेज पर घड़ी भर बैठकर आप उनकी प्रतीक्षा करें।
राजा—ठीक! (बैठकर) मित्र! नींद मुझे सताती है। कोई कथा कहो।
विदू०—मैं कहूँगा। आप हुँकारी भरते जाइये।
राजा—अच्छा।

रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं शोभा न काचित् कृता
प्राणी प्राप्य रुजा पुनर्न शयन शीघ्रं स्वयं मुञ्चति ॥ ४ ॥

साधनानि लक्षणानि शय्यागतानीत्थं प्रतिपाद्य तत्र शय्यागृहान्तर्गतं लक्षणान्तरमप्याह—रोग इति । रोगे आमये व्याधौ सति, दृष्टिविलोभनं दृष्टेरावर्जनं, जनयितुमाधातुं, काचिच्छोभा भित्तौ चित्रलेखनादिसम्भवा कापि सुन्दरता, न कृता नापादिता । अमीभिर्हेतुभिस्तत्र पद्मावत्या अनागमनकार्यं संसूच्य 'अत्रागत्य तया पुनरितो गतं स्या'दिति विदूषकोक्तमपि निराकुरुते—प्राणीति । रुजा रोगेण कारणेन तदुपलक्षितो वा, हेतावुपलक्षणे वा तृतीया, प्राणी शरीरधारी यः कोऽपि जन्तुः शयनं प्राप्य शय्यामासाद्य, पुनः शीघ्रं भूयस्तदानीमेव, स्वयं स्वतो न मुञ्चति तद्विहायान्यत्र गन्तुं न वाञ्छतीत्यर्थः । ननु मित्र ! पद्मावत्या अत्रागतौ सत्यां सरोगावस्थासुलभयोः शयनोपवेशनयोश्च सञ्जातयोः शय्यायां तद्देहपातात्तत्राक्रमणजनिताऽवनतिः शरीरचलनवलनादिना तूलिकास्तरणे वैषम्यं किमपि प्रच्छदपटे वलीभङ्गश्चेति नूनं सम्भवि, किन्तु तदेतन्न दृश्यते किमपि । किञ्च शिरःस्थानीयमुपधानमपि निर्मलमेव । शिरसि वेदनापनोदनस्यौषधस्य लेपेन तत्सम्बन्धात्तत्र मालिन्यं सुलभमपि न किञ्चिल्लब्धावकाशं खलु । अन्यच्च सरोगावस्थायां दृष्टिर्व्याकुला क्वापि धत्ते न स्थिरताम् । तस्याश्चैकत्रावर्जनेन स्थैर्यं सम्पादयितुं शयनभागस्य पुरो भित्तावालेख्यरचनादिकं किमपि कामनीयकं तन्यते । किन्तु नैतदप्यत्र सम्पादितम् । कदाचिदेवं कल्प्येत-'यत्किल पद्मावतीहागत्य त्वरितमेव स्थानान्तरं प्रस्थिते'ति, तदपि नैव सम्भवति । यतः क्वापि शयनं प्राप्ता आतुरो जनः पुनस्तदानीमेव शयनं तद्विहातुं न तावच्चेष्टते । अस्वस्थतावशात्तत्क्षणमेव तत्त्यागे तदीयप्रवृत्तेरदर्शनात् । अतः पूर्वोक्तैर्लिङ्गैः पद्मावत्या आगमनाभावो निःसन्देहमनुमातुं शक्य' इति भावः । अत्र शय्यावनत्यभावादिहेतुभिः पद्मावत्यागमनाभावरूपसाध्यस्य साधनादनुमानालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

अनुकूलतर्कयुक्तमिदं वचनमाकर्ण्य राज्ञः पद्मावतीप्रतीक्षायां तत्र क्षणकालिको-

---

भी मैली नहीं हुई है । यहां पर रोग की दशा में आँखों को लुभाने के लिये कोई सजावट भी नहीं बनाई गई है । और एक बात यह भी है कि आदमी रोग से बिछौने पर आकर फिर शीघ्र उसे स्वयं नहीं छोड़ता ॥ ४ ॥

विदूषकः--(क) कहं भवं जाणादि ?

राजा--किमत्र ज्ञेयम् ? पश्य,

शय्या नावनता तथास्तृतसमा न व्याकुलप्रच्छदा
न क्लिष्टं हि शिरोपधानममलं शीर्षाभिघातौषधैः।

(क) कथं भवान् जानाति ?

मित्र ! मन्ये सेयमत्रानागता भवेदिति।

केन पुनर्लक्षणेन ज्ञायत इदं भवता 'यत्किलोपस्थितिस्तदीया नाभूद्यापी'ति विदूषको राजानमनुयुङ्क्ते--कहमिति।

राजोत्तरं दत्ते--किमत्रेति। मयोच्यमानमिति शेषः। अत्र विषये किं नाम वक्तव्यं मया ? किंवा तदवगन्तव्यं त्वया ? तस्या अनागमनसाधनं किमपि कथनं नावश्यकम्। ननु प्रत्यक्षमेवैतत्, तथापि सन्तोषार्थं ते तद्विशदीकरोमि। ज्ञायतामवधार्यताञ्च।

तथाहि—शय्येति। हि यस्मात्कारणात् शय्या शयनीयं न अवनता शरीरभारेण हेतुनाऽवनतिं न प्राप्ता, तथा एवम्, आस्तृतसमा, आस्तृता कुथाद्यास्तरणेनालङ्कृता च सा समा, पूर्ववदेवास्ति मनागपि विषमतां नाधिगतेति यावत्, अथ च व्याकुलप्रच्छदा, व्याकुलो गात्रपरिवर्तनादिना सङ्कुचितो वलीभङ्गं प्राप्तः प्रच्छदो निचोलपट उत्तरपिधानवस्त्रं यस्यां तथाभूता, न वर्तते 'निचोलः प्रच्छदपट' इत्यमरः। अमलं शिरःसम्बन्धसुलभेन मलेन विरहितं स्वच्छं, शिर उपधीयत आरोप्यते यत्रेति शिरोपधानं शिरःस्थानीय उपबर्हः अधिकरणे ल्युट्। अत्र 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' ति कोषान्तरप्रामाण्यात् 'विचकर्त शिरान् द्रौणिः' 'पिण्डं दद्याद्गयाशिरे' इति प्रयोगदर्शनाच्च 'शिरोपधान'मिति शृणातेर्घञर्थे कप्रत्ययविधानेन साधितमकारान्तं शिरशब्दं स्वीकृत्य तस्योपधानशब्देन सह षष्ठीसमासः। शीर्षाभिघातौषधैः शिरोवेदनापनोदकैरनुलेपनीयैरोषधिविशेषैः, क्लिष्टं मलिनीकृतं दूषितं, न नास्ति। श्रीमत्याः पद्मावत्या अनागमन-

विदू०—यह आप कैसे जानते हैं।

राजा—इसमें जानना क्या है ? देखो—

सेज (बिछौना) ज्यों की त्यों बिछी हुई है, कुछ भी दबी नहीं, न उस पर की चादर सिकुड़ी है। सिर-दर्द की दवाइयों से सिरहाने की तकिया, जो कि बिलकुल साफ थी कुछ

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना
किञ्चित् करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥ ३ ॥

विदूषकः—[निरूप्य] (क) सुट्ठु भवं भणादि । ण हु अअं काओअरो । [प्रविश्यावलोक्य] तत्तहोदी पदुमावती इह आअच्छिअ णिग्गदा भवे ।

राजा—वयस्य ! अनागतया भवितव्यम् ।

(क) सुष्ठु भवान् भणति । न खल्वयं काकोदरः । तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

'अयि ! सखे प्रधानभूतेऽस्मिन्समुद्रगृहस्य बहिर्द्वारेऽवलंबिना सरला लम्बमाना च मालेयमिदानीं भूमौ पतिता मन्दगतिना पवनेन किञ्चिचाञ्चल्यं नीयते, तेनैव सर्पसाधारणीश्चेष्टा वितन्वाना मूर्खा ! त्वयैषा 'सर्प' इति सम्भाव्यते । पवनेन कम्पमानायां तत्र ते सर्पभ्रमो जायते, सोऽपि सम्यक्प्रकाशरहिते नैशे किल समयेऽस्मिन्नापाततो युज्यते । वस्तुतो नायं सर्पः किन्तर्हि मालेयमिति वस्तुस्थितिमपर्यालोचयतस्ते मौर्ख्यं प्रशंसनीय'मिति भावः । वसन्ततिलकं नामेदं छन्दः ॥ ३ ॥

राज्ञैवं दर्शितां सर्पभ्रान्तिनिराकरणक्षमां वस्तुस्थितिमवधारयन् विदूषको ब्रूते—सुट्ठु इति । खलु निश्चये । राजन् सम्यगुच्यते भवता, निरूपितं मया । भवदीयं वचस्तथ्यं, मिथ्यैवासीन्मम भ्रमः । बहिर्द्वारे वर्तमानो दृश्यमानः । कम्पमानो लम्बमानश्च पदार्थोऽयं सर्पो नास्तीत्यधुना निःसन्देहमवगतमित्यर्थः । इत्येवं वदंस्तद्गृहान्तः प्रवेशं कृत्वा पद्मावत्यास्तत्रानुपस्थितिं दृष्ट्वा कल्पमान आह—तत्तहोदी इति । स्थानेऽस्मिन्नुपस्थाय पद्मावत्या पुनरितः प्रस्थितं स्यादिति सम्भाव्यते । पद्मिनिकया हि सूचितमत्र शयनीयं पद्मावत्याः, तद्दर्शनं तु न जायत इत्यतः कल्प्यते तस्याः समागत्येतो निर्गमनम् । अन्यथा, यदि स्यादत्रोपलभ्येत सेति भावः ।

लक्षणैस्तस्या अनागमनं सम्भाव्य राजा विदूषकोक्तं निराकुरुते—वयस्येति ।

विदू०—(अच्छी तरह देखकर) आप ठीक कहते हैं । यह सांप नहीं है । (प्रवेशकर तथा देखकर) माननीया पद्मावती यहाँ आकर निकल गई होंगी ।

राजा—मित्र ! अभी आई न होगी ।

राजा—[प्रविश्यावलोक्य सस्मितम्] अहो ! सर्पव्यक्तिर्वैधेयस्य ।
ऋज्वायतां हि मुखतोरणलोलमालां
भ्रष्टां क्षितौ त्वमवगच्छसि मूर्ख ! सर्पम् ।

अयं काकोदरः ।

करणीया । यः किल दीपप्रकाशितात्मरूपश्चेष्टते लम्बमानो भूतले, सोऽयं सर्पोऽस्तीत्यर्थः । अत्र दीपप्रभावसूचितरूप इत्यनेन–दीपस्य पूर्णे प्रकाशे इति रुग्णायाः पद्मावत्या दृशोरुपघातः स्यात्, स च मा भूदित्यौचित्यात्तत्र मन्द एव दीपप्रकाशः कल्प्यते । अत एव सुस्पष्टं द्रष्टुमशक्नुवतो विदूषकस्य तत्रत्यवस्तुनि सर्पभ्रान्तिर्भवति । रूपं तदीयं दीपेन किञ्चित्सूचितम्, वस्तुगत्या तु विदूषकेण तन्नैव निरूपयितुं पारितम् । अनिलान्दोलनाद्भवन्तीं चलनवलनात्मिकां तत्र सर्पसाधारणीं चेष्टां पश्यतस्तस्य सर्पभ्रमस्तत्रत्यवस्तुनि युज्यत इति ।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य तत्र स्थले किञ्चित्प्रवेशं कृत्वा विदूषकीयसर्पप्रतिभासविषयं तद्वस्तु सम्यगुद्वीक्ष्य तन्मूर्खतायां मन्दं हसन् राजा विस्मयमाविष्करोति स्वान्ते––अहो इति । सर्पव्यक्तिः सर्प इति ज्ञानम्, तच्च भ्रमात्मकम् । आश्चर्यम्, मूर्खोऽयं विदूषकः, यो हि दृश्यमानममुं वस्तुविशेषं सर्परूपेण गृह्णाति ।

वस्तुस्थितिं दर्शयंस्तस्य सन्देहं दूरीकरोति––ऋज्वायतामिति । अत्र हीति पदं पादपूरणे । अयि ! मूर्ख ! अयथार्थज्ञानिन् ! ऋज्वायताम्, ऋजुः सरला आयता दीर्घा च तामिति विशेषणोभयपदः कर्मधारयः, क्षितौ भ्रष्टां समीचीनबन्धनसम्बन्धाभावाद् भूमावधः पतितां, मुखतोरणलोलमालाम् , मुखं प्रधानं यत्तोरणं गृहस्य बहिर्द्वारं, 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः, तत्र या लोला पवनकम्पनवशाच्चञ्चला माला शोभार्थमवलम्बिता पुष्पस्रक् तां, त्वं सर्पमवगच्छसि 'सर्पोऽय'मिति रात्रौ, मन्दानिलेन मन्दं वहता समीरेण, किञ्चित्परिवर्तमाना परितः स्पन्दमाना, भुजगस्य विचेष्टितानि सर्पसदृशीश्चलनादिकाः क्रियाः, करोति वितनोति ।

यह सांप है ।

राजा०—(जाकर और देखकर मुस्कुराते हुए) अहो क्या ही मूर्खका सर्पविषयक ज्ञान है ।

मूर्ख! तुम सीधी, पृथ्वी लंबी, पर गिरी और सदर फाटक पर लटकने वाली मालाको सांप समझ रहे हो जो कि रात में मन्द पवन से कम्पित हो कुछ सांप की सी चेष्टायें करती है ॥३॥

विदूषक—(क) भो ! तह । [प्रविश्य] अविहा ! चिट्ठदु चिट्ठदु दाव भवं ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—(ख) एसो खु दीवप्पभावसूइदरूवो वसुधातले परिवत्तमाणो अज्ज काओअरो ।

(क) भोः ! तथा । अविहा ? तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान् ।

(ख) एष खलु दीपप्रभावसूचितरूपो वसुधातले परिवर्तमानः,

भोः इति राजन् ! भवद्वचनानुसारं पूर्वमत्र प्रविश्यते मयेत्यर्थः । प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशोपक्रमं कृत्वा, वक्ष्यमाणं वदतीति शेषः । तदेवाह—अविहेति । 'तिष्ठतु तिष्ठत्वि'ति सम्भ्रमे द्विर्भावः । सम्भ्रमश्चाऽतर्कितवस्तुदर्शनात्सुसम्भवः । तावद्वाक्यालङ्कारे । अहह ! कष्टम्, सखे । स्थीयतामत्रैव भवता, नाग्रे समागन्तव्यम् । 'तत्र प्रवेशद्वारेऽवलम्बिनीं स्रजं सर्पबुद्धया पश्यन् विदूषकस्तत्र स्वयं तिष्ठन् राजानमेवमग्रे गन्तुं निरुद्धवानि'त्यतदग्रे स्फुटीभविष्यति ।

निरुद्धगतिर्भूपतिरात्मनो गतेर्निरोधस्य कारणं पृच्छति विदूषकम्—किमर्थमिति ।

विदूषकस्तत्कारणं वर्णयति—एसो इति । एष इति जन्तुसामान्यनिर्देशः । व्यञ्जितं दीपस्य प्रभया प्रकाशेन अवसूचितं वा रूपं स्वरूपमाकारविशेषो । यस्य सः, खलुपदं वाक्यालङ्कारे । दीपप्रभावसूचितरूपः, दीपप्रभावेण प्रदीपमहिम्ना सूचितं परिवर्तमानश्चेष्टमानः । मित्रात्र प्रवेशद्वारे कोऽपि जन्तुर्वर्तते । दृश्यतां तावत्, दीपोऽस्य रूपं प्रकाशयति, एष तावद् भूतले लम्बमानश्चेष्टितं करोतीत्यर्थः । इत्येवं जन्तुसामान्यं निर्दिश्य तद्विशेषरूपतां प्रतिपादयति—अअमिति । अयं पूर्वोक्तः, काकोदरः सर्पः, 'काकोदरः फणी' इति सर्पपर्यायेषु कोषः 'ईषत अकति' इत्यर्थे 'अक कुटिलायां गता' वित्यतः पचादेराकृतिगणत्वादचि 'ईषदर्थे चे' ति कोः कादेशे 'काक'मिति रूपम्, तादृशम् अर्थात्कुटिलगतिशालि उदरमस्येति व्युत्पत्तिः

विदू०—जी, अच्छा । (प्रवेश कर) ठहरिये, जरा आप ठहरिये ।

राजा—क्यों ?

विदू०—दीपक के प्रकाश से स्पष्ट दिखाई पड़नेवाला जमीन पर लोट-पोट करता हुआ

राजा--तेन हि तस्य मार्गमादेशय।

विदूषकः--(क) एदु एदु भवं।

[उभौ परिक्रामतः।]

विदूषकः--(ख) इदं समुद्दगिहकं। पविसदु भवं।

राजा--पूर्वं प्रविश।

(क) एत्वेतु भवान्।

(ख) इदं समुद्रगृहकम्। प्रविशतु भवान्।

राज्ञः प्रश्नं विदूषकः।

तेन हीति। हिशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे। तेन हेतुना, तस्य समुद्रगृहस्य। आदेशय सूचय, आङ्पूर्वाद्दिशतेर्निवृत्तप्रेषणव्यापारात्स्वार्थिकोऽयं णिच्। 'समुद्रगृहे तदीयं शयनीयं कल्पितमस्तीत्यतस्तत्प्रदेशं गच्छन् मार्गस्त्वया सखे! दर्शनीयो मे'।

मार्गं प्रदर्शयन्नाह विदूषकः—एदु एदु इति। "एत्वेतु' इति वीप्सा त्वराभिप्रायिका। सा च त्वरा 'गन्तव्यस्थाने त्वरयोपस्थातुमिदानीं स्थान' इति तात्पर्यं बोधयति।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन तन्मार्गानुसरणं कुर्वतो राजविदूषकयोस्तत्र गमनोद्यमः सूचितः।

गन्तव्यस्थानसामीप्यं प्राप्य तद्दर्शयंस्तत्र राजानं प्रवेशयितुमिच्छन् विदूषक आह—इदमिति। अस्तीति शेषः, मित्रैतद्वर्तते समुद्रगृहम्। अत्र किल साम्प्रतं प्राप्तौ स्वः। प्रविश्यतामन्तर्भवता।

'अग्रे सेवकेन गन्तव्यं स्वामिना च पश्चा'दित्येवं लौकिकं व्यवहारमपेक्ष्य प्रथमं तत्र विदूषकप्रवेशनं चिकीर्षन् राजा ब्रूते—पूर्वमिति।

राजा—तो उसका रास्ता बताओ।

विदू०—आइये, आप आइये।

(दोनों घूमते हैं)

विदू०—यह समुद्र-गृह है। आप प्रवेश करें।

राजा—पहले तुम प्रवेश करो।

पूर्वाभिघातसरुजोऽप्यनुभूतदुःखः
पद्मावतीमपि तथैव समर्थयामि ॥ २ ॥

अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्त्तते पद्मावती ?

विदूषकः—(क) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा ।

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।

षष्ठ्यन्तमिदं ममेत्यस्य विशेषणं वा । अपि पुनः अनुभूतदुःखः, अनुभूतं भुक्तं दुःखं कष्टं येन सोऽहं, पद्मावतीं नवोढामिमामपि, तथैव मामिव दुःखानुभवकारिणीं दुःखिताम्, अथवा विनाशं गतां वासवदत्तामिव विनाशं गमिष्यन्तीं, समर्थयामि सम्भावये 'पद्मावती यावत् सुरूपा गुणवती चेति प्रिया मे वर्तते । तत्प्राप्त्या च वासवदत्तावियोगविकलस्य मम सा तद्दर्शनाभावसम्भवस्य शोकस्य मात्रा कियतांशेन न्यूनतामासादितवती । वस्तुतो बह्वंशेन स शोकस्तदवस्थ एव, किन्तु तदन्तरे पद्मावतीलाभात्तत्र किञ्चित् समाश्वासनं जातम् । विनष्टवासवदत्तावियोगवज्रपातोऽयमिदानीं मदुपरि एव संवृत्तः । तेन पुनर्दुःखं भूयोऽनुभूतं भवति । इतः पूर्वमहं कदापि वियोगदुःखमेवं नान्वभूवम् । विधेरनुग्रहाद्यथाहमधुना दुःखी पुनर्दुःखभाग् भवामि तथा पद्मावत्यापि भूयो दुःखभाजा भाव्यम्, अथवा वासवदत्ता यथाभूद्विनष्टा तथेयं वेदनाक्रान्ता पद्मावत्यपि विनाशं गमिष्यतीति सम्भाव्यते । 'विपन्नो जनः सर्वतो विपत्तिमेवाभिशङ्कत' इति भावः । अत्र किल वासवदत्ताया विनाशमाकलय्य नवां प्रेयसीमुद्वहतोऽपि वत्सराजस्य भूतपूर्वप्रियाविषयकप्रणयविशेषस्याऽनुस्यूततया वासवदत्ताविषयको रतिभावः परमां पुष्टिमानीतः कविना । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

इममीदृशमात्मनो दुःखोद्गारं प्रकटयन् पद्मावतीसमीपं जिगमिषू राजा विदूषकं प्रत्यनुयुङ्क्ते—अथेति । अथेत्यव्ययं प्रश्नवाचि, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । कुत्र खलु स्थीयते साम्प्रतं पद्मावत्या ? कस्तावदलङ्क्रियते स्थानविशेषस्तया ? कुत्र वा मया प्रयातव्यम् ?

समुद्दगिहके इति । 'समुद्रगृहके यस्याः शयनं कल्पित'मित्येवमुत्तरितवान्

अर्थात् पीड़ित समझता हूँ ॥ २ ॥

अच्छा पद्मावती किस स्थान पर हैं ?

विदू०—समुद्र-गृह में सेज बिछी है ।

राजा-- केनैवमाह ?

विदूषकः--(क) पदुमिणिआए कहिदं ।

राजा--भोः ! कष्टम्,

रूपश्रिया समुदितां गुणतश्च युक्तां
लब्ध्वा प्रियां मम तु मन्द इवाद्य शोकः ।

(क) पद्मिनिकया कथितम् ।

'पद्मावती शिरोवेदनामनुभवतीत्येतत्केन पुनः कथित' मित्येवं पृच्छति विदूषकं राजा--**केनैवमिति** ।

पदुमिणिआए इति । 'वृत्तमिदं पद्मिनिका कथितवती'त्युत्तरं विदूषकस्य पूर्वप्रदर्शिते राज्ञः प्रश्ने ।

प्रेयस्याः पद्मावत्या अस्वस्थतायाः श्रवणात्कष्टमनुभवन्नाह राजा—**भोः ! कष्टमिति** । अहो ! कष्टकरीयं वार्ता ।

किं तत्कष्टमित्याह—**रूपश्रियेति** । अथ वर्तमाने समये, रूपश्रिया स्वरूप-शोभया समुदितां समेतां, च पुनः, गुणतो गुणैः, सार्वविभक्तिकस्तसिः, युक्तां सहि-ताम्, अत एव प्रियां प्रीतिपात्रं पद्मावतीमिति यावत्, लब्ध्वा प्राप्य, समाश्वस्त-स्येति शेषः, मम वासवदत्तावियुक्तस्य मे, शोकस्तद्विनाशजन्मा विषादस्तु, मन्द इव किञ्चिन्न्यून इव, सञ्जात इति सामान्यक्रियाक्षेपः । पूर्वाभिघातसरुजः, पूर्वः प्राथमिकश्चासावभिघातो वासवदत्ताविनाशरूपवज्रपातः तेन कारणेन सरुजो रुजया पीडया सह वर्तमानो दुःखीति यावत् । 'आपं चैव हलन्तानां'मिति भागुरिमतेना-त्राबन्तो रुजाशब्दः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यनेन बहुव्रीहिसमासः, 'वोपसर्ज-नस्ये'ति सहस्य सादेशः । 'रुजा सह वर्तमानः सरुक् तस्य सरुज' इति हलन्तात्

राजा—किसने ऐसा कहा ?
विदू०—पद्मिनिका ने कहा ।
राजा—हाय ! दुःख—
रूप सम्पत्ति तथा गुणों से युक्त प्रिया को पाकर मेरा शोक आज मन्द सा हो गया था, कि प्राथमिक आघातः से पीड़ित और दुःख का अनुभवी मैं पद्मावती को भी उसी तरह

विदूषकः—(क) तुवरदु तुवरदु दाव भवं।
राजा—किमर्थम् ?
विदूषकः—(ख) तत्ताहोदी पदुमावदी सीसवेदणाए दुक्खाविदा।

(क) त्वरतां त्वरतां तावद् भवान्।
(ख) तत्रभवती पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखिता।

विनाशमाकलयन्नशक्यनिवेदनां तद्वियोगवेदनां सोढुमपारयन्पुनः परिग्रहान्तरं कर्तुमनिच्छन्नपि कार्यगौरवमाकलय्य बलात्पद्मावतीमहं परिणीतवान्। स चायं विवाहस्तद्वियोगव्याकुलस्य नियतं भारभूत इव मे प्रतीयते। लौकिकः किलायमत्र मे प्रणयो वासवदत्ताविषयकप्रणयमहिमानं न नाम विस्मारयितुं पारयते। कथञ्चित्पद्मावतीं परिणीतवतोऽपि वह्नौ दग्धां प्रशंसनीयगुणगणामनुरूपां राजकुमारीं वासवदत्तामुद्दिश्य मे मनोमार्गमारूढः शोकभारो न तावल्लघूभवति। वारं वारं सैव मत्स्मरणपदवीं गाहते। अहो! तुहिनपातविहता सरोजिनीव सा मन्मानसं सुतरां दुःखाकरोती'ति भावः। एतेन नूतनं परिणयनं कृतवतोऽपि भूतपूर्वप्रियाविनाशशोकाकुलस्य राज्ञो वासवदत्ताप्रणयानुवृत्तिरतिभूमिं गता ध्वन्यते। वृत्तमिदं वसन्ततिलकं नाम लक्षणमुक्तं प्रागेतस्य॥ १॥

राजानं पद्मावतीवृत्तं निवेदयिष्यतो विदूषकस्य प्रवेशमाह—प्रविश्येति। राज्ञः समीपं गत्वेत्यर्थः।

त्वरयन् राजानं विदूषको ब्रूते—तुवरदु इति। 'त्वरतां त्वरता'मिति द्विरुक्तिस्त्वराधिक्यं सूचयति। तावद्वाक्यालङ्कारे। राजन्! भवताऽत्यन्तं त्वरा कर्तव्या।

ईदृश्यास्त्वरायाः किं कारणं का च वार्तेति विपृच्छिषया राजाह–किमर्थमिति।

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दित्सुर्विदूषकः, 'पद्मावतीं तत्रभवतीं बाधते शिरोवेदने'त्येवं प्रकृतार्थं निवेदयति—तत्तहोदी इति। पद्मावत्या अस्वस्थतां श्रुत्वा सत्वरं तत्र भवतोपस्थातव्यमित्येष विदूषकोक्तेर्गूढोऽभिप्रायः।

(प्रवेश कर)

विदू०—आप बहुत शीघ्रता करें

राजा—किस लिये ?

विदू०—माननीया पद्मावती शिरोवेदना से दुःखी हुई हैं।

[ततः प्रविशति राजा ।]

राजा—

श्लाघ्यामवन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां
　　कालक्रमेण　पुनरागतदारभारः ।
लावाणके हुतवहेन हृताङ्गयष्टिं
　　तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥

परस्परं भेदः । तथा चोक्तमिदं दशरूपके—'अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ एकानेककृतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः । तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तःशेषार्थस्योपसूचकः' । इति ।

सम्प्रति पद्मावतीप्रवृत्तिसूचनाय समयोचितं प्रवेशं राज्ञो दर्शयति कविः—तत इत्यादिना ।

अचिरेण पद्मावतीं परिणीतवानपि चिरविरहकातरः श्रीमानुदयनो वासवदत्तायाः प्रणयमहिमानं जानंस्तदीयस्मरणानुभावं नाटयन्ब्रूते—श्लाघ्यामिति । कालक्रमेण समयमहिम्ना वासवदत्ताविनाशकालात्कतिपयकालातिक्रमानन्तरं वा पुनरागतदारभारः, पुनर्भूय आगत उपस्थितो दारभारः पद्मावतीपरिग्रहरूपा धूर्यत्र सोऽहम्, लावाणके तन्नाम्नि ग्रामे, हुतवहेनाऽग्निना, हृताङ्गयष्टिं हृता दग्धा अङ्गयष्टिस्तनुलता यस्यास्तादृशीम्, श्लाघ्यां गुणगौरवात्प्रशंसनीयाम्, अवन्तिनृपतेः अवन्तिदेशाधीश्वरस्य प्रद्योतनाम्नो नृपतेः, सदृशीमनुरूपां, तनूजां कुमारीं, तां भूयोऽनुभूतपूर्वां वासवदत्तामिति यावत्, हिमहतां हिमेन पतितेन तुषारेण, 'तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः, हतां विदलितां नाशितां, पद्मिनीं कमलिनीमिव, चिन्तयामि ध्यायामि स्मरामीत्यर्थः । अत्र 'लावाणके हुतवहेन हृताङ्गयष्टि'मितीदं प्रथमाङ्कसूचितां कार्यविशेषोद्भावितां प्रसिद्धिमनुसृत्य प्रोक्तम् । 'प्रियतमाया वासवदत्ताया

(तब राजा का प्रवेश)

राजा—समयमाहात्म्य से फिर भी जिस पर स्त्री-परिग्रह रूपी भार आपड़ा ऐसा मैं सर्वथा प्रशंसायोग्य अपने अनुकूल, लावाणक नाम गाँव में जो आग से जली अतएव तुषार से मारी हुई कमलिनी की भाँति अवन्तिराज महासेन की कन्या वासवदत्ता को याद करता हूँ

विदूषकः—(क) कहिं असणीअं रइदं पदुमावदीए ?

पद्मिनिका—(ख) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा ।

विदूषकः—(ग) गच्छदु भोदी । जाव अहं वि तत्तहोदो णिवेदइस्सं ।

[निष्क्रान्तौ ।]

[प्रवेशकः ।]

(क) कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः ?

(ख) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा !

(ग) गच्छतु भवती । यावदहमपि तत्रभवते निवेदयिष्यामि ।

'शिरोवेदनावशादस्वस्थतां वदन्ती पद्मावती क्वापि शयानैवाऽवश्यं वर्तेत' इत्यभिप्रायेण विदूषकस्तां पृच्छति—कहिमिति । प्रागुक्तोऽर्थः ।

समुद्दगिहके इति । 'समुद्रगृहे तस्याः शयनं कल्पितमित्यतस्तत्रैव तत्रभवान् भर्ता भवतोपस्थापयितव्य' इत्येष पद्मिनिकावचसोऽर्थः ।

उक्तचरं पद्मिनिकावचनमनुमोदमानो विदूषक आह—गच्छदु इति । यावद्वाक्यालङ्कारे गम्यतां पद्मिनिके ! भवत्या तत्रभवत्याः पद्मावत्याः शिरोवेदनापनोदनमौषधं त्वरया सम्पाद्यताम्, मयाऽपि तत्रभवन्तं भूपतिमेतां वार्तां निवेदयितुं तदन्तिकमेव गम्यते ।

द्वयो रङ्गमञ्चान्निष्क्रमणं सूचयति—निष्क्रान्ताविति ।

प्रवेशक इति । लक्षणमेतस्योक्तं प्राक् विशेषस्तु—सूच्यं वस्तु तावन्नाटके 'विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशक'नामकैः पञ्चभिरर्थोपक्षेपकैः प्रतिपाद्यते । अत्र किल प्रवेशकमुखेन भूतकालिकी पद्मावत्या अस्वस्थता भविष्यत्कालिकं राज्ञस्तदीयशयनस्थानं प्रत्युपसर्पणं चेति भूतभविष्यदर्थज्ञापनं कृतम् । प्रवेशकस्तावदप्रदर्शनीयमर्थं सूचयन्नङ्कद्वयस्याऽन्तरेण प्रयुक्तो दृश्यते । अयं च नीचेन पात्रेण विष्कम्भकस्तु मध्यमेन मध्यमाभ्यां मध्यमाधमैर्वा पात्रैः प्रयुज्यत इत्यनयोः

विदू०—पद्मावती की सेज कहाँ रची है ?

पद्मि०—समुद्र गृह नाम के घर में सेज बिछी है ।

विदू०—तुम जाओ । मैं भी महाराज से निवेदन कर दूँगा ।

(दोनों गये ।)

(प्रवेशक समाप्त ।)

पद्मिनिका—(क) अय्य ! वसन्तअ ! किं ण जाणासि तुवं—भट्टिदारिआ पदुमावदी सीसवेदणाए दुःखाविदेत्ति।

विदूषकः—(ख) भोदि ; सच्चं ? ण जाणामि।

पद्मिनिका—(ग) तेण हि भट्टिणो णिवेदेहि णं। जाव अहं वि सीसाणुलवणं तुवारेमि।

(क) आर्य ! वसन्त ! किं न जानासि त्वं-भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखितेति।

(ख) भवति ! सत्यं ? न जानामि।

(ग) तेन हि भर्त्रे निवेदयैनाम्। यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि।

द्वारेण राज्ञो निवेदनीयं पद्मावतीवृत्तं निवेदयति—अय्येति। अयि ! मान्य ! विदूषक ! तत्रभवती पद्मावतीदानीं शिरोवेदनामनुभवतीति वार्ता नोपलब्धा किं भवता ?

तद्विषयकमज्ञानं दर्शयत्यात्मनो 'विदूषकः—भोदि' इति। सत्यमिति काकुः। अयि ! सत्यं ते कथितमिदम् ? अथवा--सत्यम्, वदामीति शेषः। सत्यमेतदुच्यते मयेत्यर्थः। पद्मावत्या अस्वस्थतेयं त्वया सूच्यमाना न ज्ञायते नूनं मयेति।

तेण हीति। तत्रभवत्याः पद्मावत्या अस्वस्थतायां विदूषकोचितं कर्तव्यं निर्दिशन्त्याः पद्मिनिकाया वचनमिदम्। हीति वाक्यालङ्कारः। तेन पूर्वोक्तेन हेतुना, एनां शिरोवेदनाम्। यावत् अधुना शीर्षानुलेपनं शिरस्यनुलेपनीयं पीडापनोदनमौषधम्, सम्पादयितुमिति शेषः, त्वरयति त्वरयामि त्वरां शीघ्रतां करोमि। पद्मावत्याः शिरसि काचित्पीडा समुत्पन्नेति वृत्तमिदं तत्रभवतः स्वामिनो निवेदनीयं भवता। मयापि साम्प्रतं तदीयशिरोवेदनाऽपनोदकं किञ्चिदौषधं त्वरया सम्पादनीयमिति भावः।

पद्मि०—आर्य वसन्तक ! राजकुमारी पद्मावती सिर की पीडा से दुःखी हो रही हैं—यह क्या तुम नहीं जानते ?

विदू०—अजी ! सच ? मैं नहीं जानता।

पद्मि०—तब तो तुम अपने मालिक से यह बात कह देना। मैं भी तब तक सिर की पीडा को दूर करनेवाले लेप की जल्दी करती हूँ।

विदूषकः--(क) अज्ज खु देवीविओअविहुरहिअअस्स तत्तहोदो वच्छराअस्स पदुमावदीपाणिग्गहणसमीरिअस्स अच्चन्तसुहावहे मङ्गलोसवे मदणग्गिदाहो अहिअदरं वड्ढइ। [पद्मिनिकां विलोक्य] अयि! पदुमिणिआ? पदुमिणि! किं इह वत्तदि?

(क) अद्य खलु देवीवियोगविधुरहृदयस्य तत्रभवतो वत्सराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्यात्यन्तसुखावहे मङ्गलोत्सवे मदनाग्निदाहोऽधिकतरं वर्धते। अयि! पद्मिनिका? पद्मिनिके! किमिह वर्तते?

विदूषकस्य चिन्तनीयमाह—अज्ज खु इति। खलु इति वाक्यसौन्दर्ये। देवीवियोगविधुरहृदयस्य देव्या वासवदत्ताया वियोगेन विरहेण हेतुना विधुरहृदयस्य व्याकुलचेतसः, विषयनिरपेक्षस्येति यावत्, पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्य,पद्मावत्यास्तन्नामिकाया राजकुमार्याः पाणिग्रहणेन विवाहेन हेतुना समीरितस्य विषयाभिमुखं प्रवर्तितस्य, मङ्गलोत्सवे मङ्गलमये समये। 'प्रियतमाया वासवदत्तायाश्चिरविरहेण विमनायमानो विषयनैरपेक्ष्यं प्राप्तोऽपि गुणवतीं पद्मावतीं परिणीय ततोभवानुदयनो महीपतिर्विषयेषु प्रवृत्तिमाधत्तेऽधुना। स चायं नूतनविवाहव्यतिकरमये सर्वतः शुभे समये मदनानलज्वालाभिरतितरां पर्याकुलत्वमधिगच्छति। तमेनमतिविषमां दशामानीतवानद्याहो! निर्दयो मनसिजः'। इत्येवं प्रियसुहृदो राज्ञः स्थितिं चिन्तयन्विदूषकस्तत्र पद्मिनिकां नयनयोर्गोचरीकृत्य तस्याः अतर्किताग-मनेन विस्मयं प्रकटयति--अयीति। आश्चर्यसूचकम् 'अयी' त्यव्ययम्। अहो! पद्मिनिकेयं समुपस्थिता! इत्थं विस्मीयमाणस्तदागमनकारणं जिज्ञासते—पदुमिणिए इति। किम्, कार्यमिति शेषः। अयि! पद्मिनिके! किमत्र कार्यं ते, किमर्थमिह त्वमायातवत्यसि? केन वा कारणेनात्र भ्रम्यते सम्प्रति त्वया?

श्रीमन्तं विदूषकं तत्रोपनतमुद्वीक्ष्य तस्यैव मार्गणे परायणा पद्मिनिका तद्

विदू०—वासदत्ता के विरह से विकल-हृदय तथा पद्मावती के साथ विवाह करने से उत्सुक श्रीमान् वत्सज के मदनानल का ताप आज सुखदायक इस उत्सव में बहुत अधिक बढ़ रहा है। (पद्मिनिका को देखकर) अरे! यह पद्मिनिका आई! पद्मिनिका! यहाँ क्या है?

अहं वि भट्टिणो णिवेदणत्थं अय्यवसन्तअं अण्णेसामि।

मधुकरिका— (क) एव्वं होदु। [निष्क्रान्ता]

पद्मिनिका— (ख) कहिं दाणिं अय्यवसन्तअं पेक्खामि ?

[ततः प्रविशति विदूषकः।]

अहमपि भर्तुर्निवेदनार्थमार्यवसन्तकमन्विष्यामि।

(क) एवं भवतु।

(ख) कुत्रेदानीमार्यवसन्तकं पश्यामि ?

कल्पितं समुद्रगृहे तत्रभवत्याः पद्मावत्या इत्येवं श्रूयते। तत्रोपस्थापयितुमावन्तिकां सम्प्रति गन्तव्यं त्वया तत्समीपम्' इत्येवं पद्मावत्याः समीपे वासवदत्तामुपस्थापयितुं नियुज्य मधुकरिकाम्, आत्मनोऽपि दर्शयति करणीयं पद्मिनिका—अहं वीति। भर्तुर्निवेदनार्थं स्वामिनं वत्सराजं निवेदयितुम्। तत्रभवान् भर्तापि वृत्तमिदं निवेदनीयः, तच्च कार्यं वसन्तकेनैव सुहृदा करणीयमित्यतो वसन्तकमुखेन श्रीमन्तं स्वामिनमिदं वृत्तं सूचयितुं पूज्यं वसन्तकमन्वेष्टुं मयापि गम्यत इति भावः।

सख्या वचनमनुमोदमाना मधुकरिका ततः प्रस्थातुमिच्छन्ती ब्रूते—एव्वमिति। आर्यामावन्तिकामुद्दिश्य गच्छाम्यहम्, प्रयाहि यावत्त्वमपि पूज्यं वसन्तकमन्वेष्टुमित्यर्थः।

ततस्तस्याः प्रस्थानं दर्शयति—निष्क्रान्तेति।

विदूषकदर्शनविषयिणीं चिन्तां नाटयति पद्मिनिका—कहिम् इति। समयेऽस्मिन् श्रीमान्विदूषकः क्वोपलप्स्यते मया, कुत्र वा स्थितं स्यात्तेन क्व किलाहं तद्दर्शनं प्राप्नुयाम् ?

पद्मिनिकाचिन्तासमकालमेव तत्र स्थाने विदूषकं प्रवेशयति कविः--ततः प्रविशतीति।

मदनसन्तापवशादस्वस्थस्य सुहृदो राज्ञश्चिन्तयेतस्ततः सञ्चरतस्तत्र प्रविष्टस्य

को खबर देने के लिए आर्य वसन्तक की खोज करती हूँ।

(चली गई।)

मधु०—ठीक है।

पद्मि०—अब आर्य वसन्तक को कहाँ ढूँढूँ ?

(तब विदूषक प्रवेश करता है।)

पद्मिनिका—(क) सा खु दाणिं महुराहिं कहाहिं भट्टिदारिआए सीसवेदणं विणोदेदि।

मधुकरिका—(ख) जुज्जइ। कहिं सअणीअं रइदं भट्टिदारिआए ?

पद्मिनिका—(ग) समुद्दगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा। गच्छ दाणिं तुवं

(क) सा खल्विदानीं मधुराभिः कथाभिर्भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदनां विनोदयति।

(ख) युज्यते। कुत्र शयनीयं रचितं भर्तृदारिकायाः ?

(ग) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा। गच्छेदानीं त्वम्।

तयैव सखीनिर्विशेषया मनसो विनोदनं पद्मावत्याः सम्भावयन्त्याह पद्मिनिका-सा खु इति। खलु निश्चये। विनोदयतीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्। अपनेष्यति लघूकरिष्यतीत्यर्थः। सखि! नूनं तयावन्तिकया समयेऽस्मिन्सरसानि वचनानि प्रयुज्य राजकुमार्याः शिरोवेदना कश्चिदपनेष्यते। दुःखसमये च सुहृदां सरसमधुराणि वचनान्येव कश्चित्कष्टभारं लघूकृत्य दुःखिनां मनोऽनुरञ्जयन्तीत्यसौ सत्वरं त्वया सूचनीयेति भावः।

पद्मिनिकया चिन्तितमुपायमभिनन्दन्ती 'क्वेदानीं पद्मावत्या अवस्थितिर्वर्तते, यत्र किल पूज्ययावन्तिकयोपस्थातव्य'मिति पद्मिनिकां पृच्छन्ती ब्रूते मधुकरिका—जुज्जइ इति। शयनीयं शय्या, शयनस्थानमिति यावत्, रचितं कल्पितम्! सखि! त्वयोक्तमिदं साधूपपद्यते नूनमयमेवावलम्बनीय उपायः। इदं तावद्वक्तव्यमिदानीं त्वया, यत्किलावन्तिकया कुत्र गन्तव्यम्? क्व च सा राजकुमारी शिरोवेदनाक्रान्ता सती शेते? 'सरोगावस्थायां विशेषतस्तु शिरोवेदनायां शयनमेव शरणीकृतं सुखाय कल्पत' इत्यतः स्थाने खलु पद्मावतीशयनस्थानजिज्ञासेयं मधुकरिकायाः।

वचनमेतदाकर्ण्य मधुकरिकायाः पद्मिनिका तदुचितं वचः प्रस्तुवन्त्याह—समुद्दगिहके इति। समुद्रगृहके, तदाख्यया विख्याते भवने, समुद्राभ्यन्तरे शयनं कृत्रिमसमुद्रसमीपवर्तिनि स्थाने वा। किलेत्यस्य श्रूयत इत्यर्थः। 'सखि! शयनं

पद्मि०—इस समय वे मधुर कथाओं से राजकुमारी के सिर पीडा हल्की करेंगी।
मधु०—ठीक है, राजकुमारी की सेज कहाँ रची है ?
पद्मि०—समुद्र-गृह नामक कमरे में सेज बिछाई गई है। अब तू जा। मैं भी मालिक

मधुकरिका—(क) हद्धि।

पद्मिनिका—(ख) हला! गच्छ सिग्घं, अय्य अवन्तिअं सद्दावेहि। केवलं भट्टिदारिआए सीसवेदणं एव्व णिवेदेहि। तदो सअं एव्व आगमिस्सदि।

मधुकरिका—(ग) हला! किं सा करिस्सदि?

(क) हा धिक्।

(ख) हला! गच्छ शीघ्रम्, आर्यामावन्तिकां शब्दायस्व। केवलं भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदनामेव निवेदय। ततः स्वयमेवागमिष्यति।

(ग) हला! किं सा करिष्यति?

वृत्तमिदमाकर्ण्य कष्टानुभवं नाटयति मधुकरिका = हद्धीति। कष्टं सखि! नूनं कष्टकरममुं वृत्तान्तं श्रावितवत्यसि। किमधुना विधेयम्?

तत्कालोचितं तदीयं कर्तव्यं निर्दिशति पद्मिनिका—हलेति। शब्दायस्व शब्दं कुरु, कथयेत्यर्थः। वृत्तमेतदिति शेषः। सखि! सत्वरमितो गम्यतां त्वया तत्र भवतीमावन्तिकां प्रति वृत्तान्तश्चाभिधीयतां श्रीमत्याः पद्मावत्या अस्वस्थतासूचकोऽयमित्यर्थः। वृत्तमिदं च केवलं सूचयन्त्यास्ते तदाह्वानं नावश्यकम्, श्रुतवतीदं सा स्वयमेव तत्रोपस्थिता भवेदित्याह— केवलमिति। राजकुमार्याः शिरसः पीडैव केवलं तत्समीपे सूचनीया, श्रुत्वैव तथाऽनाहूतयापि स्वत एव पद्मावतीस्नेहान्नियतं तत्रोपस्थास्यते। समयेऽस्मिन् सखीसमदुःखसुखा च सा पूज्यावन्तिका पद्मावत्याः प्रवृत्तिमेतामधिगत्य दुःखिता क्षणमपि तामदृष्ट्वा न स्थास्यतीति भावः।

'कार्यमधुना चिकित्सकस्य, किं तयावन्तिकयोपस्थाय विधास्यत' इत्याशयेनाह मधुकरिका—हलेति।

मधु०—हा! कष्ट!!

पद्मि०—अरी! जल्दी जा और उज्जैनवाली आर्या को बुला ला। केवल राजकुमारी का सिरदर्द ही बताओ, यह सुनकर वे स्वयं ही आवेंगी।

मधु०—अरी! वे क्या करेंगी?

पद्मिनिका—(क) महुअरिए ! महुअरिए ! आअच्छ दाव सिग्घं ।

[प्रविश्य]

मधुरिका—(ख) हला ! इअह्मि । किं करीअदु ?

पद्मिनिका—(ग) हला ! किं ण जाणासि तुवं-भट्टिदारिआ पदुमावदी सीर्षवेदणाए दुक्खावदेत्ति ।

(क) मधुकरिके ! आगच्छ तावच्छीघ्रम् ।

(ख) हला ! इयमस्मि । मधुकरिके ! कि क्रियताम् ?

( ) हला ! कि न जानासि त्वं-भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

पद्मिनिका चेयं भर्तृदारिकायाः पद्मावत्याः शिरोवेदनां मधुकरिकानामिकायाः सहचारिण्या मुखेन श्रीमतीं वासवदत्तां, विदूषकमुखेन च स्वयं राजानं निवेदयितुमुत्सुका सती मधुकरिकामन्विष्यन्ती तदुचितं वचः प्रस्तौति—महुअरिए इति । मधुकरिके इत्यामन्त्रणं त्वरायां द्विरुक्तम् । तावद्वाक्यालङ्कारः । अयि ! मधुकरिके ! सत्वरमागम्यतां त्वया, कार्यविशेषस्ते समुपस्थित इत्यर्थः ।

तदामन्त्रणानुसारं मधुकरिकायाः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति ।

सख्या पद्मिनिकयाऽऽमन्त्रिता कृतप्रवेशा च मधुकरिका ब्रूते—हलेति । सखि ! एषाहं समुपागता । किमर्थमाहूतास्मि सख्या ? किं तावत्करणीयं मया ?

प्रस्तुतं निवेदयति पद्मिनिका—हलेति । शीर्षवेदनया हेतुभूतया शिरोव्यथया । सखि ! साम्प्रतं श्रीमत्या राजकुमार्याः शिरसि वेदना सञ्जाता । तेन हेतुनाऽतितरामस्वस्थतां वहन्ती दुःखिता वर्तते सा । अवस्था च कष्टकरी तस्याः किमियं न ज्ञायते त्वया ?

पद्मि०—मधुकरिका ! मधुकरिका ! जल्दी आओ ।

(आकर)

मधु०—अरी ! यह मैं हूँ । क्या किया जाय ?

पद्मि०—अरी ! तू क्या नहीं जानती कि, सिर की पीड़ा ने राजकुमारी को दुःखी बना दिया है ।

कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ ९ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः

[ततः प्रविशति पद्मिनिका ।]

ज्ञाश्च लोके स्वल्पतमा एव । अयमाशयः—'उपकारं सत्कारं च परेषां तत्कर्तृक-प्रत्युपकारप्रतिसत्कारलिप्सया बहवः प्रयुञ्जते, न तत्र कोऽपि विशेषः । परं परकृतो-पकारसत्कारप्रकाशनपुरःसरं सादरं तत्स्वीकरणं कर्तुं बहवो न जानन्ति । जान-न्तोऽपि वा तत्रोपेक्षन्ते । तद्गुणशालिनस्तु नियतं विशिष्टाः शिष्टगोष्ठीषु गण्या भवन्ति । अतो मगधराजपूजास्वीकरणं नाम तदीयसत्कारज्ञानरूपमिदमनायास-लभ्यमन्यदुर्लभं कार्यं मे कर्तुं साम्प्रतं साम्प्रतमस्तीति तत्रैव मयोपस्थातव्य'मित्यलम् । अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ ९ ॥

'निष्क्रान्ताः सर्वे' इत्यनेन सर्वेषां राजादीनां ततो निर्गमनं सूचितम् ।

अङ्कसमाप्तिं दर्शयति—चतुर्थोऽङ्क इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमाङ्कः प्रस्तूयते साम्प्रतम्—अथ पञ्चमोऽङ्क इति ।

विदूषकमुखाद्वासवदत्तां प्रियतमामाकलय्य तत्प्रसङ्गाद्वासवदत्तावियोगविकलस्य राज्ञो रोदनं पद्मावतीसमागमो मगधराजोपगमनं चेति संसूचिताश्चतुर्थेऽङ्के विषयाः । अत्र किल पञ्चमेऽङ्के—शिरोवेदनावशात्पद्मावत्या अस्वस्थतामधिगत्य तत्रोपस्थाय तत्प्रतीक्षया तस्या एव शय्यायां शयनसुखं प्राप्तवतस्तान् वासवदत्ताविषयकान् स्वप्न-दर्शोपयिकान् विलापप्रलापाननुपवर्ण्य जाग्रदवस्थानां विदूषकेण समं तद्विषयकमाल-पतो राज्ञो महाराजदर्शकादेशात्परिपन्थिममारुणिं प्रति सेनयाऽभिगमनोत्साहो दर्शयिष्यते । तदनुगुणमेव प्रवेशकमुखेन चेटीद्वयस्य करणीयं दर्शयन् पद्मिनिकां नाम चेटीं प्रवेशयति कविः—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

हुआ करते हैं, किन्तु उनके ज्ञाता (जानकार) तो दुर्लभ हैं ॥ ९ ॥

(सब चले गये ।)

चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥

(पद्मिनिका आती है ।)

भवन्तं अग्गदो करिअ सुहिज्जणदंसणं। सक्कारो हि णाम सक्कारेण पडिच्छिदो पीदिं उप्पावेदि। ता उट्ठदु दाव भवं।

राजा—बाढम्। प्रथमः कल्पः। [उत्थाय]

गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः।

सुहृज्जनदर्शनम्। सत्कारो हि नाम सत्कारेण प्रतीष्टः प्रीतिमुत्पादयति। तदुत्तिष्ठतु तावद् भवान्।

जनयति, अर्थात् सत्कर्तुः। तावद्वाक्यालङ्कारे। अयं भावः '—पूज्याः कन्यापक्षीया हि नूतनं जामातरं दर्शयितुं तेन सहैव परिचितान्सुहृदः समुपगच्छन्तीति प्रायो दृश्यते। अपराह्णश्चायं यत्र तत्र गमनादिभिर्नीयते लोकैः। समयेऽस्मिन् मगधराजः श्रीमान् भवन्तं पुरस्कृत्य मार्गे परिचितानां दर्शनार्थं गन्तुमर्हति। निश्चितं प्रसिद्धं चैतत्, यत्—सम्मानः सम्मानपूर्वकं स्वीकृतः सन् सम्मानकर्तुरान्तरं तोषविशेषमुद्भावयितुं प्रभवति। स एवेतरथा स्वीकृतो विपरीतं भावमुद्भावयति। मगधराजकर्तृकं च पुरस्करणं भवतः सत्कार एव ? तमेतं तेन करिष्यमाणमादरं स्वीकर्तुमर्हति भवान् ! अतस्तदर्थं तथोपस्थातुमित उत्थातव्यमिदानीं भवतेति।

विदूषकोक्तेः स्वीकृतिं दर्शयति राजा—बाढमिति। बाढं वरम्, प्रथमः कल्पः मुख्यो विधिः, प्रधानं कार्यमिति यावत्, 'मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्प' इति कोषः। मित्र ! सुन्दरस्तवायं प्रस्तावः। मगधराजोपसर्पणं नाम कार्यमिदं मया कार्यमेवाधुनेत्यर्थः। तदौपयिकं च राज्ञस्ततः प्रदेशादुत्थानं दर्शयति—उत्थायेति। उत्तिष्ठन् ब्रवीतीत्यर्थः।

तदेव राज्ञो वचनमाह कविः—गुणानामिति। अत्र वाशब्दचशब्दौ समुच्चयवाचिनौ। कर्तारो विज्ञातारश्चेति पदे द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः सम्बध्येते। लोके जगति, विशालानां महतामुदाराणां गुणानां परोपकारादिसत्कर्मणां, सत्काराणां परपूजाप्रभृतीनां च, नित्यशः सन्ततं, कर्तारः प्रयोजका लोकाः सुलभाः सुखमनायासेन लब्धुं शक्यास्ते भूयांसः सन्ति, गुणानां सत्काराणां च विज्ञातारस्तु सादरं तत्स्वीकर्तारः, पुनः, दुर्लभाः दुःखेन लब्धुं शक्याः, विरलास्तादृशः सन्तीत्यर्थः। नित्यमुपकर्तारः सत्कर्तारश्च लोकाः स्वार्थप्रेरिता बहुतमा दृश्यन्ते, किन्तु कृतज्ञाः सत्कार-

---

करना उचित है। सत्कार—पूर्वक स्वीकृत सत्कार ही सन्तोष उत्पन्न करता है। तो अब आप उठें।

राजा०—ठीक—मुख्य बात है। (उठकर)

बड़े-बड़े उदारता आदि गुणों और सत्कारों के करनेवाले लोग संसार में सर्वदा सुलभ

[आत्मगतम्]

इयं बाला नवोद्वाहा सत्यं श्रुत्वा व्यथां व्रजेत्।
कामं धीरस्वभावेयं स्त्रीस्वभावस्तु कातरः ॥ ८ ॥

विदूषकः—(क) उइदं तत्तहोदो मअधराअस्स अवरह्लकाले

(क) उचितं तत्रभवतो मगधराजस्यापराह्णकाले भवन्तमग्रतः कृत्वा

नवोढां पुनः पद्मावतीं प्रत्येतद् गुणाये'ति तस्यौचित्यं समर्थयन् स्वगतमाह राजा—इयमिति। बाला नूतनवयाः मुग्धेति यावत्, नव उद्वाहो यस्याः सा नवोद्वाहा नवोढा, इयं पद्मावती, सत्यं श्रुत्वा रोदनस्य वास्तवं कारणं निशम्य, व्यथां व्रजेत् व्यथिता दुःखिता भवेत्। इयमेषा, धीरस्वभावा धीरो गम्भीरोऽचञ्चलः स्वभावः प्रकृतिर्यस्यास्तादृशी, कामं बाढं वर्तते, तु किन्तु, स्त्रीणां योषितां स्वभावः, कातरोऽधीरो भवति, 'अधीरः कातर' इत्यमरः। 'मदीयाश्रुपातस्य प्रियतमवासवदत्ता-वियोगहेतुतायामाकर्णितायां नवोढया मुग्धया पद्मावत्या भृशं व्यथितचित्तया भूयेत। यद्यपि प्रकृत्या धीरयाऽनया सत्यकारणश्रवणेऽपि सापत्न्यसहजमीर्ष्याभावं भजन्त्या विकृतचित्तया न भवितुं शक्यते तथापि स्वभावतः स्त्रियोऽधीरा भवन्तीति तादृशी शङ्का युज्यतेऽस्यां कर्तुम्। चञ्चलं मनः सर्वेषां विशेषतस्तु बालानाम्, तेन सा किन्नाम कदाचिन्न चिन्तयेत्। अतो मृषैतत्कारणं प्रदर्शयता युक्तमेवाचरितं मये'ति भावः। अत्राप्यनुष्टुप् छन्दः ॥ ८ ॥

अथेदानीं प्रियपतेश्रुपातस्य कारणं विज्ञाय पद्मावत्यां नवोढाभावसुलभया लज्जया तत्र किञ्चिद्वक्तुमपारयन्त्यां, नृपतौ च सरसोचितवक्तव्यान्तरविचारचुम्बितचेतसि क्षणकालं तूष्णींभावं भजमाने, तत्कालसमुचितं मगधराजोपसर्पणरूपं राज्ञोऽनुष्ठेयमावश्यकं स्मारयन् राजानमुद्दिश्य विदूषको वक्तुमारभते—उइदमिति। मगधराजस्य मगधदेशाधीशितुः, अपराह्णकाले, पञ्चधा विभक्तस्य दिनस्य चतुर्थो भागोऽपराह्णकालस्तत्र। समयश्चायमष्टादशदण्डोत्तरं षड्दण्डपरिमितो वेदितव्यः। अह्नोऽपरोऽपराह्णः, 'पूर्वापरे'त्यादिनैकदेशिसमासः, 'अह्नोऽह्न एतेभ्य' इत्यह्नादेशः। हि निश्चये, नाम प्रसिद्धौ, प्रतीष्टः स्वीकृतः प्रीतिमुत्पादयति सन्तोषं

(स्वगत) नई ब्याही हुई यह बाला सुनकर सचमुच ही दुःखी होगी। फिर भी यह गम्भीरप्रकृति की है। किन्तु स्त्रियों का, स्वभाव अधीर होता है ॥ ८ ॥

विदू०—महाराज मगधस्वामी को आपके आगे कर शाम के समय अपने मित्रों से भेंट

राजा—पद्मावति !

शरच्छशाङ्कगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ! ।
काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥

आज्ञापयति, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, आदन्तत्वात्पुगागमः । तत्रभवता श्रीमता यदादिश्यते, तत्पूरयितुमेतया मया सन्नद्धया भूयते । भर्तुराज्ञां शिरोधार्यां सादरमूरीकृत्य सम्प्रत्येषाहमुपविशामीति भावः । ततस्तस्या अत्रोपवेशं दर्शयति—उपविशतीति ।

इत्थमात्मनः समीपमुपवेश्य पद्मावतीं 'मदश्रुपातकारणं तत्त्वतो विज्ञाय बालेयमीर्ष्याकषायिता कोपना सती विमनायेत, अनुक्ते च मया तत्कारणे नूनमन्यथा किमपि शङ्केते' त्येवं किल विदूषकवचनानुसारं सम्भाव्य राजा वस्तुस्थितिं गोपयन्नश्रुपाते कारणान्तरमन्यथा निर्दिशन्वक्तुमुपक्रमते—पद्मावतीति । सम्बुद्धिरियं श्लोकान्वयिनी ।

तदेव राज्ञो वचनं दर्शयति कविः—शरदित्यादि । अत्र पद्ये वासवदत्ता-वियोगहेतुतामश्रुपातस्य तर्कयन्तीं सम्भाव्यकोपां पद्मावतीमुद्दिश्य तत्कृते राज्ञा कृतमिदं 'भामिनी'ति सम्बोधनं युज्यते । भामिनि ! कोपने ! 'कोपना सैव भामिनी'त्यमरः, अयि ! पद्मावति ! शरच्छशाङ्कगौरेण शारदचन्द्रवद्धवलेन, वाताविद्धेन वायुना वेल्लितेन चालितेन, 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लित'मित्यमरः, काशपुष्प-लवेन काशाख्यप्रसूनकणेन धूलिरूपेण नयनयोरन्तरं गतेनेति शेषः, इदं दृश्यमानं मम मुखं मदीयमाननं, साश्रुपातं रोदनजलोद्गमेन सहितम् , सञ्जातमासीदिति सामान्यक्रियाक्षेपः । अयि प्रिये ! सम्प्रति मदीयाश्रुपातविषयकं मनस्यन्यथा किमपि शङ्कमानया न त्वया मयि कुपितया । विमनायमानयापि भाव्यम् । अत्र हि प्रमदवने काशपुष्परेणवो वायुना समन्ततः क्षिप्यन्ते । त एवामी मन्नयनान्तरे निपतिता अश्रूण्युद्भावयन्ति । इदमेव तावत्कारणं मद्रोदने । नेत्रयोर्धूलिपातादश्रूद्गमो युज्यत एवे'ति भावः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ ७ ॥

'रोदनस्य वास्तवकारणापह्नवान्मृषा भाषितं समयोचितमिदानीं नेदं दूषणाय । महानुभावा अपि कारणविशेषादसत्यं रोचयन्ते । अन्यथाशङ्कनपरिहाराय प्रयुक्तं

राजा—पद्मावती ! शरदृऋतु के चन्द्रमा की भाँति गौरवर्ण, हवा से उड़ी हुई काश-कुसुम की धूल के आँख में गिरने से मेरे मुख पर हे प्यारी ! आँसू आ गिरे ॥ ७ ॥

विदूषकः—[कर्णे] (क) एव्वं विअ।
राजा—साधु वसन्तक ! साधु। [आचम्य] पद्मावति ! आस्यताम्।
पद्मावती—(ख) जं अय्यउत्तो आणवेदि। [उपविशति।]

(क) एवमिव।
(ख) यदार्यपुत्र आज्ञापयति।

किन्तावदेतत्, आपतितमिति शेषः। अयि ! मित्र ! सहसोपलब्धया हि पद्मावत्या कथं किमेतदानीतम् ? इदानीं रोदनकारणं च किमस्यै मया निवेदनीयम् ?

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं कर्णे कथयति विदूषकः—एव्वं विअ इति। इवेति वाक्यालङ्कारे। एवमित्युत्तरणप्रकारप्रदर्शनम्। तच्च गूढं पद्मावत्या नाकर्णनीयमिति तस्य कर्णे कथनम्। तत्तावद्विदूषकोक्तमिदमेव—'इमं प्रदेशमागतया पद्मावत्या मित्र ! भवतोऽवस्थामिमां मत्कर्तृकतत्सलिलानयनं च नयनयोः पदवीमानीय तत्कारणं मत्पुरो जिज्ञासितम्। अस्पष्टं यत्किमप्युक्ता च सा मया, स्पष्टतया पुनस्तदेतद्वक्तुमामतितरामन्वरोत्सीत्। ततोऽहं भवतो वास्तवं रोदनकारणं वक्तुमनुचितं मन्वानः काशपुष्परागेणाक्षिपतितेन राजा रोदिति, तदर्थं च मुखप्रक्षालनौपयिकमिदं पानीयमानीतं मया, भवत्योपनीयतां श्रीमतो राज्ञः समीपमित्येव निवेदितवान्। सम्प्रत्येतां प्रति भवताऽप्येतदेव रोदनकारणमात्मनः प्रकटनीय'मिति।

विदूषकनिवेदितं रहस्यार्थमवधार्य तदर्थं तं प्रशंसन्नाह राजा—साध्विति। साधु साध्विति भृशार्थे द्विरुक्तिः। मित्रवर ! सुतरां समीचीनमुत्तरं सूचितं त्वया। मयापि तदेवेदं निवेदयिष्यत इत्यर्थः। कर्णे कथितं विदूषकवचनं निशम्य राज्ञस्तत्प्रशंसनं चेदमौचित्यात्कर्ण एवाऽपवार्य वा कृतमत्र वेदितव्यम्। पद्मावत्योपहृतं मुखप्रक्षालनजलं गृहीत्वा तेन राजा कृतं मुखप्रक्षालनं दर्शयति कविः—आचम्येति। मुखं प्रक्षाल्येत्यर्थः। पद्मावतीति। पद्मावतीमुपवेशयितुमिच्छतो राज्ञः 'प्रिये ! समुपविश्यतां' मितीदं पद्मावतीं प्रति वचनम्।

भर्तुराज्ञायाः सादरस्वीकरणं नाटयति पद्मावती—जमिति। आज्ञां करोति

विदू०—(कान में) यह ऐसा।
राजा—शाबास वसन्तक ! शाबास। (मुँह धोकर) पद्मावती ! बैठ जाइये।
पद्मा०—जैसी आपकी आज्ञा। (बैठती है)

पद्मावती—[आत्मगतम्] (क) अहो ! सदक्खिण्णस्स जणस्स परिजणो वि सदक्खिण्णो एव्व होदि । (उपेत्य) जेदु अय्यउत्तो । इदं मुहोदअं ।

राजा—अये ! पद्मावती ? (अपवार्य) वसन्त ! किमिदम् ?

(क) अहो ! सदाक्षिण्यस्य जनस्य परिजनोऽपि सदाक्षिण्य एव भवति । जयत्वार्यपुत्रः । इदं मुखोदकम् ।

वातनीतेन पवनावधूतेन, अश्रुपातो रोदनजलोद्गमस्तेन सहितं साश्रुपातम्, खलु निश्चये । तत् तस्मात्कारणात् । श्रीमति ! वातावधूतं काशकुसुमानां रजो नयनाभ्यन्तरं गतम् । नियतमेतेन हेतुना समयेऽस्मिन्पूजनीयस्य राज्ञो मुखेऽश्रूणि पतन्ति दृश्यन्ते । अतो राजकीयमुखप्रक्षालनार्थं मयानीतमेतत्पानीयं गृह्यतां भवत्या प्रक्षाल्यतां च श्रीमतो राज्ञो मुखमश्रुपातमलिनमित्यर्थः ।

विदूषकस्य वचनमुदारमाकर्ण्य तदौदार्यं प्रशंसति स्वान्ते पद्मावती—अहो इति । अहो इत्यव्ययं प्रशंसावाचि, परिजनः स्वात्मीयवर्गः । उदारो जन उदारमेव जनं लभते । यो यादृशः स तादृशमेवाप्नोति सहचरम् । इदमौदार्यं सर्वथा प्रशंसनीयं विदूषकस्य, यदनेन राज्ञो दुःखेन दुःखिना सता राजानं स्वस्थतां नेतुं कुतोऽप्यन्विष्य जलमानीतम् । समदुःखसुखत्वमेव तावदौदार्यम् । अहो ! कीदृशीमेष राज्ञो विषये चिन्तामुद्वहति । इत्येव स्वगतमभिधाय भर्तुः समीपं गत्वा ब्रवीति—जेद्विति । श्रीमान् पतिदेवः सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । स्वामिन् ! मुखप्रक्षालनार्थमेतत्सलिलम् एतेन मुखं प्रक्षालनीयमित्यर्थः ।

मुखप्रक्षालनजलमुपनयन्तीं पद्मावतीमुपनतां विलोक्य सानन्दं राजा ब्रूते—अये इति । अये इति सम्भ्रमं व्यनक्ति । पद्मावत्यास्तत्र सहसोपलब्ध्या सम्भ्रमो युज्यते राज्ञः । समुपस्थितेति शेषः । अहो ! प्रियतमा पद्मावतीयं समागता ? अपवार्य पद्मावत्याः सकाशान्मुखं परावर्त्य विदूषकसम्मुखं कृत्वेत्यर्थः । किमिदं

पद्मा०—(स्वगत) अहा ! उदार लोगों के सेवक भी उदार होते हैं । (पास पहुँच कर) आर्यपुत्र की जय हो । यह मुँह धोने का पानी है ।

राजा—ऐ पद्मावती ? (पद्मावती से मुँह फेर कर विदूषक से) वसन्तक ! यह क्या !

विदूषकः—(क) एदं इदं। इदं एदं।

पद्मावती—(ख) भणादु भणादु अय्यो भणादु।

विदूषकः—(ग) भोदि! वादणीदेण कासकुसुमरेणुणा अक्खिणिपडिदेण सस्सुपादं खु तत्तहोदो मुहं। ता गह्णदु होदी इदं मुहोदअं।

(क) एतदिदम्। इदमेतद्।

(ख) भणतु भणत्वार्यो भणतु।

(ग) भवति! वातनीतेन काशकुसुमरेणुनाऽक्षिनिपतितेन साश्रुपातं खलु तत्रभवतो मुखम्। तद् गृह्णातु भवतीदं मुखोदकम्।

जलानयनं चेत्युभयं किङ्कारणकमित्यर्थः। अयि! मान्य! वसन्तक! किमर्थमार्यपुत्रेणाद्य रुद्यते भवता च पानीयमानीयते? कथ्यतां तत्कारणं यथार्थं भवतेति भावः।

रोदनजलानयनयोः कारणे ज्ञातुं पूर्वोक्तं पृच्छन्त्याः पद्मावत्या अभिप्रायं बुद्ध्वापि, यथार्थं तत्कारणं गोपनीयमनुद्घाटयन्प्रकटं करगतवस्तुविषयकप्रश्नस्योत्तरं दित्सुर्विदूषकः सहासमस्फुटं किमप्याह—एदमिति। एतद् करस्थम्, इदं जलम्। मत्करे किमस्तीत्येवं पृच्छयते चेद्भवत्या, जलमिदं वर्तत इत्युत्तरं दीयते मया। पदप्रातिलोम्येन पुनरपि तदर्थकमेव वाक्यान्तरमाह—इदमिति। जलमेवेदं नान्यत्किमपि। प्रत्यक्षमेवैतद्भवत्या इति वाक्यद्वयार्थः।

भणादु इति। प्रियतमस्य रोदनकारणं ज्ञातुं तदुचितं च विदूषकवदनादुत्तरं सुस्पष्टमधिगन्तुमिच्छन्त्याः पद्मावत्या वचनमिदम्। त्रिरुक्तं 'भण' त्विति पदं तदुत्तरश्रवणे सत्वराया अत्यन्तौत्सुक्यं सूचयति पद्मावत्याः। यत्किमप्येवं किमुच्यते श्रीमता? कथ्यतां यथार्थं कारणमार्यपुत्राश्रुपातस्य भवतो जलानयनस्य च। तत्समाकर्णयितुं भृशमुत्कण्ठितास्मीति भावः।

'वासवदत्तावियोगवैक्लव्याद्राजा रोदितीत्युक्ते सति सपत्नीभावसहजमीर्ष्याभावं भजन्तीयं पद्मावती प्रियतमे प्रणयकोपमाविष्कुर्या'दिति हेतोर्विदूषकः सत्यं कारणमपलप्य कारणान्तरं तत्र समयोचितमसत्यं निर्दिशति—भोदि। इति।

विदू०—यह यह, यह यह!

पद्मा०—कहिये, कहिये, आप कहिये!

विदू०—आर्ये! हवा से उड़ाई गई कास के फूल की धूल के आँख में पड़ने से राजा के मुख पर आँसू बह आये हैं। तो आप मुख धोने के इस पानी को लें।

पद्मावती—(क) किं णु खु पविसामि ?

वासवदत्ता—(ख) हला ! पविस। [इत्युक्त्वा निष्क्रान्ता।]

विदूषकः—[नलिनीपत्रेण जलं गृहीत्वा] (ग) एसा तत्तहोदी पदुमावदी ?।

पद्मावती—(घ) अय्य ! वसन्तअ ! किं एदं ?

(क) किन्नु खलु प्रविशामि ?

(ख) हला ! प्रविश।

(ग) एषा तत्रभवती पद्मावती ?

(घ) आर्य ! वसन्तक ! किमेतत् ?

प्रियोपसर्पणं प्रति चेष्टया प्रेरिता पद्मावती विषयेऽस्मिन्नावन्तिकाया अभ्यनुज्ञां याचते—किं णु खु इति। नु खलु इति वाक्यालङ्कारे। प्रविशामीति विध्यर्थे लट्, प्रियावस्थानपवित्रीकृतं प्रदेशमिति शेषः। किमधुना भर्तुः समीपं गम्यतां मया ? अभ्यनुज्ञायते च किमिदं भवत्या ?

अत्र विषयेऽभ्यनुज्ञां दर्शयत्यात्मन आवन्तिका—हलेति। सखि ! स्वैरमुपसर्पणीयस्ते प्रियः साम्प्रतम्। इत्येवमुचितं। पद्मावतीं निगद्य वासवदत्ता (आवन्तिका) ततो निर्गच्छति स्मेत्याह—इत्युक्त्वेत्यादि।

राज्ञो मुखस्य प्रक्षालनार्थमुदकमानेतुं गतस्य विदूषकः साम्प्रतं राजसन्निधौ प्रवेशमाह—प्रविश्येति।

कमलिनीपत्रपुटे जलमादाय राज्ञः समीपमुपेयिवान्विदूषकस्तत्रोपनतां पद्मावतीं पश्यन् सप्रमोदाश्चर्यं वचनमाह—एसेति। अहो ! अत्र पूज्या पद्मावती श्रीमतीयं विराजते ? चिरात्किल यस्या दर्शनं प्रत्युत्कण्ठिता वयं, सेयमनायासमेवास्माकं पुरस्तात्समुपस्थितेति नूनमानन्ददायी क्षणोऽयं प्रियसखस्य राज्ञः कृते।

प्रियतमं रुदन्तं विदूषकं च जलमानयन्तमालोक्य तत्कारणं जिज्ञासमाना विदूषकं पृच्छति पद्मावती—अय्येति। एतत्किम् आर्यपुत्रकर्तृकरोदनं भवत्कर्तृकं

पद्मा०—क्या मैं आऊँ ?

वासव०—हाँ, सखी जाओ। (ऐसा कह चली गई।)

(प्रवेशकर)

विदू०—(कमल के पत्ते में पानी लेकर) अहा ! ये माननीय पद्मावती यहाँ आ गई ?

पद्मा०—आर्य वसन्तक ! यह क्या ?

णिक्कमह्य ।

वासवदत्ता—(क) एव्वं होदु । अहव चिट्ठ तुवं । उक्कण्ठिदं भत्तारं उज्झिअ अजुत्तं णिग्गमणं । अहं एव्व गमिस्सं ।

चेटी—(ख) सुट्ठु अय्या भणादि । उवसप्पदु दाव भट्टिदारिआ ।

(ख) एवं भवतु । अथवा तिष्ठ त्वम् । उत्कण्ठितं भर्तारमुज्झित्वाऽयुक्तं निर्गमनम् । अहमेव गमिष्यामि ।

सुष्ठ्वार्या भणति । उपसर्पतु तावद् भर्तृदारिका ।

कृतमेतन्मुखं प्रतीयते वस्त्रेणेवाच्छन्नम् । अश्रूणि किल वस्त्रकार्यमावरणं मुखे कुर्वन्ति प्रेयसः । एतेन स किलास्मान् वीक्षितुमस्मिन्क्षणे क्षमो भविष्यतीति हेतोरितो निष्क्रामो वयमित्यर्थः । समीचीनोऽयमवसरो निर्गमनस्येति पद्मावत्यावन्तिकाया-स्तत्रानुमतिमेतेन वचसा प्रार्थयते ।

कुञ्जान्निर्गमनेऽनुमतिं प्रार्थयमानां पद्मावतीं प्रत्यब्रवीदावन्तिका—एव्वमिति । समीचीनस्ते विचारोऽयम् । इतो निर्गन्तव्यमधुनास्माभिरित्यर्थः । पुनः किञ्चित् समयोचितं विचार्य पद्मावतीं ततो निर्गमनान्निवारयितुकामा पक्षान्तरमुपक्षिपति—अहवेति । उज्झित्वा त्यक्त्वा, उपेक्ष्येति यावत् । अयि ! पद्मावति ! सर्वासां नो निर्गमनपक्षोऽयं न समीचीनः । त्वयात्रैव स्थीयताम् । त्वद्दर्शनविषयिणीं भृशमुत्कण्ठां वहन्तं प्रियतमं पतिमुपेक्षापथं नीत्वा नेतो निर्गन्तुमर्हसि त्वम् । एकाकिन्या मयैवेतः प्रस्थास्यते, न मया सार्धमिदानीं गन्तुमुचितं भावः । 'अत्रावस्थितायां मयि मदर्थमेषापि प्रियदर्शनाद्विरहिता भवती'ति तस्मात्प्रदेशादात्मनो निर्गमनप्रस्तावः समुपस्थापितोऽयं समयोचितो वासवदत्तया (ऽऽवन्तिकया) ।

आवन्तिकयोपस्थापितं तमेतं प्रस्तावमनुमोदमाना चेटी ब्रूते—सुट्ठु इति । सुष्ठु उचितम् , आर्या आवन्तिका । उपसर्पतु, भर्तारमिति शेषः । तावद्वाक्यालङ्कारे । श्रीमत्याऽऽवन्तिकया वचनमेतदुचितं प्रस्तूयते । एतया गम्यतामितः । राजकुमार्या पुनर्भर्तुः समीपं गन्तव्यम् । कालेऽस्मिंस्तदेव कार्यं कार्यमिति भावः ।

इस समय हम लोग निकल चलें ?

वासव०—ऐसा ही सही । अथवा तुम यहीं ठहरो । उत्कण्ठित भये हुए स्वामी को छोड़कर तुम्हारा यहाँ से जाना ठीक नहीं । मैं ही जाऊँगी ।

दासी०—आर्या ठीक कहती हैं । आप स्वामी के पास जायें ।

विदूषकः—(क) अस्सुपादकिलिण्णं खु तत्तहोदो मुहं। जाव मुहोदअं आणेमि ! [निष्क्रान्तः ।]

पद्मावती—(ख) अय्ये ! बप्फाउलपडन्तरिदं अय्यउत्तस्स मुहं ! जाव

(क) अश्रुपातक्लिन्नं खलु तत्र भवतो मुखम् । यावन्मुखोदकमानयामि ।

(ख) आर्ये ! बाष्पाकुलपटान्तरितमार्यपुत्रस्य मुखम् । यावन्निष्क्रामामः !

विरहावस्थोचितं दौःस्थ्यमनुभवता नियतमधिगन्तव्यं मया रुदित्वैव साम्प्रतं स्वास्थ्यमिति भावः। अत्र च 'स्मृत्वे'ति हेत्वर्थे क्त्वाप्रत्ययश्चिन्त्यः। 'व्याकुलीभवत' इति पदाक्षेपात्कथञ्चित्समर्थनीयो वा। केचित्तु कृत्प्रत्ययान्तां 'दुःख'मिति क्रियां कल्पयित्वा समानकर्तृकतया क्त्वाप्रत्ययमुपपादयन्ति। इत्थमेव 'विमुच्ये'-त्यत्रापि भावार्थे प्रयुक्तस्त्वाप्रत्ययो विचारणीयः। 'स्थातव्य'मिति पदाक्षेपेण वा स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया। शालिनी वृत्तमिदम्, 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥

सुहृदो वियोगदुःखाद्रुदितं दृष्ट्वा विदूषकः प्राह—अस्सुपादेत्यादि। अश्रुपातक्लिन्नम्, अश्रुपातेन रोदनजलोद्गमेन क्लिन्नमार्द्रम्। क्लिन्नमित्यत्र क्लिद्यते क्त प्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इत्यनेन तकारदकारयोर्नत्वम्। खलु वाक्यालङ्कृतौ, यावदित्यस्य 'अत' इत्यर्थः। मुखोदकं मुखप्रक्षालनजलम्, मध्यमपदलोपी समासः। अहह ! रुदितेन हेतुनाऽधुना माननीयस्य राज्ञो वदनं भृशमार्द्रं मलिनं सञ्जातम्। अतो मुखप्रक्षालनाय मया जलमानेतुं गम्यत इत्यर्थः। प्रस्तावोचितं विदूषकस्य सलिलाहरणाय निर्गमनं दर्शयति कविः—निष्क्रान्त इति।

'सन्निधावेव शिलातले समवस्थितं सविदूषकं राजानमाकलय्य वासवदत्तादयो माधवीकुञ्जं प्रविष्टास्तद्दर्शनपरिहाराय तत्रैवाऽवरुद्धाः सत्यो बहिर्निर्गन्तुं ततो न प्रभवन्ति स्मे'ति पूर्वं प्रतिपादितम्। अस्मिन्क्षणे तु पतदश्रुपूर्णेक्षणः प्रियतमो न किलास्माद् द्रष्टुं शक्नुयादिति कुञ्जान्निर्गमनावसरमुदीक्षमाणा पद्मावत्यावन्तिकां ब्रूते—अय्ये इति। बाष्पाकुलपटान्तरितम्, बाष्पेणाश्रुणा आकुलं व्याप्तम्, अतः पटेन वस्त्रेणेवान्तरितं व्यवहितमाच्छादितं चेति कर्मधारयः। यावदित्यस्य 'अधुने'त्यर्थः। अयि ! मान्ये ! प्रियतमस्य सम्प्रत्यश्रुपातमलिनी-

---

विदू०—आपका मुख आँसुओं के गिरने से मलिन हो गया है, तो मुख धोने के लिये पानी ले आता हूँ। (चला गया।)

पद्मा०—आर्ये ! आर्यपुत्र का मुख अश्रु-पूर्ण होने से मानो कपड़े से ढँका हुआ है।

ईदिसं दाणिं एदं।

राजा—वयस्य ! न जानाति भवानवस्थाम् ! कुतः,

दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम्।
यात्रा त्वेषा यद् विमुच्येह बाष्पं प्राप्ताऽऽनृण्या याति बुद्धिः प्रसादम्॥

मिदानीमेतत्।

मापतितमिदं सह्यतां भवता, यतो विधिगतिर्न केनाप्युल्लङ्घयितुं शक्या। भाव्यं भवत्येव। तदानीं भूयोऽनुभूतं तत्तादृशं सुखम्, इदानीं पुनर्वियोगवैकल्यमपि कष्टकरमिदं दैवोपनतं तूष्णीं सोढव्यमेव। अत्र न स्वातन्त्र्यं किमपि कस्यापीति भावः।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य विषादभावं नाटयन् राजा ब्रूते—वयस्येति। अवस्थां दुःखदां दशाम्, ममेति शेषः। न ज्ञायते मित्र ! कष्टकरी विरहावस्था मे भवता। अत एतादृशमुपदिश्यते ! कुत इति तस्याः कष्टकारणताप्रदर्शनम्।

तथाहि—दुःखमिति। बद्धं मूलं यस्य स बद्धमूलो दृढः, अनुरागः, प्रियाविषयकं प्रेम, त्यक्तुं दुःखं दुस्त्यजः। स्मृत्वा तत्प्रेम्णो मुहुः स्मरणेन, दुःखं मे कष्टं, नवत्वं याति नवमिव सम्पद्यते। कष्टं पुनः प्राक्कालिकमपि स्मृतिबलेन तात्कालिकमिव सञ्जायत इति भावः। इह अस्मिन्प्रसङ्गे, यात्रा गतिरुपायस्तु, एषा वक्ष्यमाणा वर्तते, यत् बाष्पं विमुच्य रोदनमित्यर्थः। भावार्थे क्त्वाप्रत्ययः। (तेन च) प्राप्तानृण्या प्राप्तं लब्धमानृण्यं तत्प्रेम्णो निष्कृतिर्यया सा, बुद्धिर्मनः, प्रसादं नैर्मल्यं, याति गच्छति, प्रसीदतीति यावत्। महीयान्खलु निस्तुलः श्रीमान् वासवदत्तायाः प्रणयमहिमा। विरहे च तत्स्मरणं मुहुर्दुःखमुद्बोधयति। तेन चातितरां मुग्धं व्याकुलं जायते मनः। रोदनेन हि दुःखभारो लघूभवतीति तदानीं रोदनमेव मनसश्चञ्चलस्याकुलस्य नूनं स्थिरीकरणोपायः। प्रीतिपात्रप्रेमसम्पादनाद् ध्रुवं मनोऽधमर्णं भवति, अश्रुपात एव तदृणनिर्यातनं नाम वियोगावस्थायाम्। इत्थं सति वियोगवशादवसन्नं मनः पर्याकुलं कथमपि प्रसन्नतामधिगच्छति। अतो हि

वह वियोग (चुपचाप सहना ही होगा)!

राजा—मित्र ! तुम मेरी अवस्था को नहीं जानते। क्योंकि—

प्रियजनों में दृढ भये हुए प्रेम को छोड़ना कठिन है ? बार-बार उसकी स्मृति करने से दुःख नया-सा हो जाता है। इस दशा में आँसू बहाना (ही एकमात्र उपाय है। इससे प्रियजन के प्रेम से उऋण होकर मन प्रसन्न होता है॥ ६॥

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु, विस्सत्थह्मि। अहो! पिअं णाम, ईदिसं वअणं अप्पच्चक्खं सुणीअदि।

विदूषकः—(ख) धारेदु धारेदु भवं। अणदिक्कमणीओ हि विही:।

(क) भवतु भवतु, विश्वस्तास्मि। अहो! प्रियं नाम, ईदृशं वचनमप्रत्यक्षं श्रूयते।

(ख) धारयतु धारयतु भवान्। अनतिक्रमणीयो हि विधिः। ईदृश-

दुर्जनेन विदूषकेण वासवदत्ताया असत्तां स्मारयता सम्प्रत्यहो! विघटितः। 'चिरात्खलूपरता वासवदत्ते'ति यद्यसौ नासूचयिष्यद्विदूषकस्तर्हि किं किं न प्रालपिष्यत्प्रीतिमुग्धः सोऽयमार्यपुत्रः। तेन च तदीयं किमपि मया हृद्गतं वेदितुमपारयिष्यतेति हार्दमाकूतं वचनमेतदुदीरयन्त्याः पद्मावत्याः।

भोदु भोद्विति। पूर्वप्रदर्शितमेतं वचःप्रपञ्चमाकलयन्त्या वासवदत्तायाः ससन्तोषं मानसोद्गारोऽयम्। भवतु भवत्विति भृशार्थे द्विर्भावः। विश्वस्ता समुत्पन्नविश्वासा, अहो इति प्रशंसायाम्, नामेति निश्चयार्थम्, अप्रत्यक्षं परोक्षम्। वासवदत्ता विनष्टां सूचयन्विदूषको हृदयङ्गमं तमेतं प्रस्तुतं कथाप्रसङ्गं विघटितवांस्ततश्चार्यपुत्रो मत्प्रीतिविषयकं किमप्यधिकं नोक्तवानित्यतः का नाम हानिः? तावदेव तत्प्रियतमोक्तं पर्याप्तम्। तदीयाऽनिर्वचनीयनिर्व्याजप्रेम्णः प्रत्ययं प्राप्तवत्यस्मि, तद्विषये च न वर्तते कापि मे शङ्का। सन्तोषकरमिदं नूनं प्रशंसनीयम् यत्किलैतादृशप्रणयसूचकमार्यपुत्रप्रयुक्तं वचनं परोक्षमपि श्रवणाभ्यां पीयते मया। सर्वथाहं धन्यास्मि। प्रत्यक्षं प्रायः सर्वेऽपि प्रीतिवैभवं प्रकटयन्ति, परोक्षं तु तत्प्रकटनं कथं नाम न प्रशंसनीयं भवेदिति भावः।

सुहृदं राजानं विषादभावापन्नमाकलयन्विदूषकस्तं समाश्वासयन्नाह—धारेदु इति। धारयतु धारयत्विति दार्ढ्ये द्विरुक्तिः। स्वार्थिकोऽयं णिच्, धैर्यं कर्म हि हेतौ, अनतिक्रमणीयः अनुल्लङ्घनीयः। ईदृशं कष्टकरम्, एतद् वियोगवैक्लव्यम्, सोढव्यमिति शेषः। मित्रवर! शोकावेगं निरुध्य दृढतमं सन्धार्य धैर्यमिदानीं दुःख-

वासव०—[स्वगत] अच्छा अच्छा (प्रियतम का इतना ही कहना पर्याप्त है), मुझे विश्वास हो गया। ऐसा वाक्य आड़ से (छिपकर) सुनाई देता है—यह बहुत ही प्यारा निश्चय प्रशंसनीय है।

विदू०—सम्हल जाइये, आप सम्हल जाइये। दैव का उल्लङ्घन नहीं हो सकता। इस समय

राजा—[सविषादम्] एवम् ? उपरता।

अनेन परिहासेन व्याक्षिप्तं मे मनस्त्वया।
ततो वाणी तथैवेयं पूर्वाभ्यासेन निःसृता ॥ ५ ॥

पद्मावती—(क) रमणीओ खु कहाजोओ णिसंसेण विसंवादिओ।

(क) रमणीयः खलु कथायोगो नृशंसेन विसंवादितः।

काकुः कथयिष्यत इति शेषः। चिरात् बहोः समयात् खल्विति वाक्यालङ्कारे। हा हन्त ! सखे ! अद्यापि वासवदत्ता ? भवानिदं प्रीतितारतम्यं तां कथयिष्यति ? क्वेदानीं सा ? सा तु विनष्टा। विनष्टायां च तस्यां भूयान्समयोऽतीतः।

ततो राजा विषीदन् ब्रूते—एवमिति। सखे ! सत्यं ते वचः। वासवदत्ता हि परलोकं प्रस्थिता, न साम्प्रतं सोपलब्धव्या।

अनेनेति। अनेन पूर्वोक्तेन 'वासवदत्ता पद्मावती वा प्रिये'त्येवंरूपेण, परिहासेन सलीलवचसा, त्वया मे मनो मदीयं चेतः, व्याक्षिप्तं मुग्धतां नीतं चञ्चलीकृतमिति यावत्। ततस्तस्मात्कारणात् मनसो मुग्धत्वाद्धेतोरिति यावत्, इयं वाणी 'सर्वमेतत्कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै' इत्येवंरूपा, पूर्वाभ्यासेन प्राक्कालिकसंस्कारबलात्, तथैव तत्कालसदृश्येव, निःसृता निर्गता, मन्मुखादिति शेषः। प्रियाप्रीतितारतम्यरूपं त्वदुक्तं सलीलं वचनं निशम्य प्रमुदितश्चपलचित्तो वासवदत्तावियुक्तमहमात्मानं विस्मृतवानस्मि। वासवदत्तायाः सत्ताकाले च त्वदीयाऽविनयादिकं तां सूचयितुं बहुशोऽभ्यस्तमासीत्पुरा। मनसो मुग्धतया हि तत्तादृक्पूर्वकालिकाभ्यासवशात्तादृगेवेदं वचनं परवशस्य मे वदनान्निःसृतं साम्प्रतम्, बुद्धिपूर्वं तु मया नोक्तमिति भावः। अनुष्टुब् वृत्तमिदम् ॥ ५ ॥

रमणीओ इति। खल्विति वाक्यसौन्दर्ये। नृशंसेन क्रूरेण, 'नृशंसो घातुकः क्रूर' इति कोषः, दुष्टेनेति यावत्, विदूषकेणेत्यर्थः, विसंवादितः नाशितः। प्रियाविषयकप्रियतमप्रणयप्रकाशकतया हृदयङ्गमः प्रस्तुतस्तावदयं वार्तालापप्रसङ्गो

राजा—(खेद से) ऐसा ? मर गयी वासवदत्ता।

इस परिहास से तो तुमने मेरा मन चंचल बना दिया। उससे, पहिले के अभ्यास में वैसी ही यह बात निकल पड़ी ॥ ५ ॥

पद्मा०—दुष्ट विदूषक ने सुन्दर कथाप्रसङ्ग को बिगाड़ दिया।

राजा—भवतु भवतु वसन्तक ! सर्वमेतत् कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै।

विदूषकः—(क) अविहा वासवदत्ता ? कहिं वासवदत्ता ? चिरा खु उवरदा वासवदत्ता।

(क) अविहा, वासवदत्ता ? कुत्र वासवदत्ता ? चिरात् खलूपरता वासवदत्ता।

पूर्वोक्तं वासवदत्तागुणवर्णनं कर्तृ, एतां बहुमतात्वेनाभिमतां वासवदत्ताम्। अयि ! वसन्तक ! त्वत्कर्तृकमिदं मदीयगुणवर्णनं पुनः पर्याप्तमिदानीम्, न तस्यावश्यकता। जानाम्यहं ते मानसं भावम्। समयेऽस्मिन्ममाऽनुपलब्ध्या मम स्मरणमेव केवलं कुर्वंस्तेनैवात्मानं विनोदयेति भावः। अथवा एतां पद्मावतीम्। अनुपलभ्यमानायां मयि मदीयस्मरणं दुःखदायकतया व्यर्थमेवास्तीत्यधुना पद्मावत्याः स्मरणं कुर्याः। सैव त्वां साम्प्रतं सम्भावयिष्यतीत्यर्थः 'एदं' इति प्राकृतस्य 'एतत्' इति वा संस्कृतम्। एतत् प्रत्युद्गमनम्। अयमर्थः—सरसेन भोजनेन मत्कर्तृकं ते प्रत्युद्गमनमिदानीं त्वया स्मरणीयमेव। ज्ञायते पुनरिदं कदा लभ्येतेति।

'श्रीमती वासवदत्ता बहुमता ममे'त्येवं विदूषकं प्रशंसन्नाह राजा-भवतु भवत्विति। एषाऽप्याभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः। वासवदत्तायां बहुमानस्य वर्णनं पर्याप्तमिदानीमित्यर्थः। 'देव्यै वासवदत्तायै' इति सम्प्रदाने चतुर्थी कथंचित्साध्या। वस्तुतस्तु सम्प्रदानत्वाविवक्षया 'अकथितं चे'त्यनेन कर्मसंज्ञायां द्वितीया विभक्तिः प्रयोक्तुमुचिता। साधु मित्र ! साधूक्तं त्वया, वासवदत्तागुणवर्णनं पुनः पर्याप्तम् सकलमिदं ते वचनजातं देवीं वासवदत्तां सूचयिष्यामि। तयाप्यस्मदीयो भावो वेदितव्यः। 'अहं बहुमताऽस्मी'ति श्रुत्वा च मोदमाना बहुमानमात्मन्येषा कलयिष्यतीति भावः।

राजा किल वासवदत्ताप्रेममग्नः पूर्वोक्तं प्रलपितवात्। विदूषकस्तु वासवदत्ताया उपरमं तं स्मारयन्नाह—अविहेति। अविहेत्यव्ययं विषादे, वासवदत्तेति

राजा—बस, वसन्तक जी ! बस ठीक है, देवी वासवदत्ता से यह सब मैं कह दूँगा।
विदू०—हाय ! वासवदत्ता। वासवदत्ता कहाँ। वासवदत्ता को मरे बहुत दिन हुए।

बहुमदा । तत्तदोही पदुमावदी तरुणी दस्सणीआ अकोवणा अणहङ्कारा महुरवाआ सदक्खिणा । अअं च अवरो महन्तो गुणो, सिणिद्धेण भोअणेण मं पच्चुग्गच्छइ वासवदत्ता–कहिं णु खु गदो अय्यवसन्तओ त्ति ।

वासवदत्ता—(क) भोदु भोदु, वसन्तअ ! सुमरेहि दाणिं एदं ।

तत्रभवती पद्मावती तरुणी दर्शनीया अकोपना अनहङ्कारा मधुरवाक् सदाक्षिण्या । अयं चापरो महान् गुणः, स्निग्धेन भोजनेन मां प्रत्युद्गच्छति वासवदत्ता—कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तक ! इति ।

(क) भवतु भवतु, वसन्तक ! स्मरेदानीमेताम् ।

इति मित्रवर ! मन्मुखादुत्तरं श्रोतुमुत्सुकेन भवता श्रूयतां तदिदमिदानीं मया निगद्यमानम् । बहुमानदृष्ट्या पश्याम्यहं श्रीमतीं वासवदत्ताम् । इत्थमात्मनो वासवदत्तायां बहुमानं संसूच्य 'कदाचिदेतदवगत्य पद्मावत्या मह्यं कुप्येते'ति तद्गुणानपि विवर्णयिषुः, सममेव वासवदत्तागतमात्मनो बहुमानस्य कारणीभूतमनुभूतचरं गुणविशेषं दिदर्शयिषन् वक्तुमुपक्रमते भोजनभट्टो विदूषकः—तत्तदोही इति । अकोपना शान्तस्वभावा, सदाक्षिण्या उदारा । 'अयं चापर' इत्यनेन पद्मावत्यां प्रदर्शितास्त एते गुणा वासवदत्तायामपि यथासम्भवमुपलभ्यन्त एवेति ध्वनितम् । स्निग्धेन सरसेन । प्रत्युद्गच्छतीति भूतार्थे वर्तमानता । अन्वेषणपुरःसरं संमुखमागत्य सम्भावयति स्मेति यावत् । अयि ! सखे ! माननीया श्रीमती पद्मावती यौवनं कामनीयकं शान्तस्वभावमभिमानशून्यत्वं प्रियभाषितमौदार्यं चेत्यार्यगुणगणं वहन्ती नूनं प्रशंसनीया । सत्स्वप्येतेषु गुणेषु तत्र वासवदत्तायां गुणविशेषोऽयमन्योऽनन्यसामान्यः समुपलब्धो मया—यदसौ 'श्रीमान् विदूषकः क्वास्ती'ति मामितस्ततोऽन्विष्योपलभ्य सरसं भोजनं मत्पुरस्तादुपस्थापयन्ती मदीयं महीयांसमादरं करोति स्मेति तस्यां वासवदत्तायां मे बहुमान उचित एवास्तीति भावः ।

विदूषकमुखेन स्वां बहुमतां पद्मावतीं च गुणवतीं निशम्य स्वगतं वासवदत्ताह-भोदु भोदु इति । आभीक्ष्ण्ये (पौनःपुन्ये) भवतु भवत्विति द्विर्भावः ।

पद्मावती, सुन्दर, क्रोधहीन, अभिमानरहित, मिष्टभाषिणी तथा सभी लोगोंपर समान अनुराग करनेवाली हैं । यह भी दूसरा बड़ा भारी गुण है कि 'आर्य वसन्तक कहाँ गये' इस प्रकार खोजती हुई वासवदत्ता स्वादिष्ट भोजन से मेरा आदर करती थीं ।

वासव०—अच्छा, अच्छा । वसन्तक ! अब इन्हीं को याद करिये ।

राजा—अथ किम्, बलात्कारेण।
विदूषकः—(क) तेण हि ण सक्कं सोदुं।
राजा—प्रसीदतु प्रसीदतु महाब्राह्मणः स्वैरं स्वैरमभिधीयताम्।
विदूषकः—(ख) इदाणिं सुणादु भवं। तत्तहोदी। वासवदत्ता मे

(क) तेन हि न शक्यं श्रोतुम्।
(ख) इदानीं शृणोतु भवान्। तत्रभवती वासवदत्ता मे बहुमता।

तदेव करणीयं सूचयति राजा—अथ किमिति। अथ किम् किमन्यत्? अत्र कः सन्देह इत्यर्थः। पृच्छामीति शेषः। नूनं सखे? बलात्करिष्यामि त्वामहमत्र विषये। त्वन्मुखादिदं बलाच्छ्रोष्यामीति भावः।

बलात्कारस्य स्वविषये नैष्फल्यं दर्शयति विदूषकः—तेण हीति। तेन बलात्कारेण, हि निश्चये! मित्र! बलात्कारश्चेद्विधीयते मयि, तन्नूनं नाभिधास्ये। न शक्यते च भवता तदुत्तरमधिगन्तुं कुर्वता हठप्रयोगम्।

तत्र तावदात्मनो बलात्करणं निरर्थकमाकलय्य तत्प्रयोगेण च कुपितं विदूषकं प्रति सामोपायं प्रस्तुवन्नाह राजा—प्रसीदत्विति। क्रियापदद्विरुक्तिरेषा प्रसादनस्य शैघ्र्येऽतिशये च। 'महाब्राह्मण' इति परिहासवचनम्, तथोक्तिश्चैषा विदूषकस्य भोजनप्रियतामूढताद्यभिप्रायेण। विदूषको हि मूढो 'महाब्राह्मण' शब्दस्य 'अधमब्राह्मण' रूपमर्थविशेषं बोद्धुमपारयन् सामान्यतो 'विशिष्ट उदारो ब्राह्मण' इत्येवमर्थमवगच्छन्नात्मसंमानसम्भावनया प्रसीदेदिति राज्ञा तत्कृते तत्पदं युक्तं प्रयुक्तम्। स्वैरं स्वच्छन्दं निःशङ्कं च, द्विःप्रयोगस्तु स्वाच्छन्द्यस्य निःशङ्कतायाश्चातिशयं द्योतयति। पूर्ववाक्यगतं कर्तृपदमुत्तरवाक्ये तृतीयान्तेन विपरिणमय्य योजनीयम्। मित्रेण मदीयबलात्करणप्रीतिमसम्भाव्य शीघ्रं भृशं प्रसद्य निःशङ्कं स्वेच्छया वक्तव्यमुत्तरं मत्प्रश्नस्येत्यर्थः।

राजा—और क्या जबर्दस्ती से।
विदू०—तब तो सुना नहीं जा सकता।
राजा—कृपा करिये, महाराज! मान जाइये। इच्छानुसार बेधड़क कहिये।
विदू०—अब आप सुने—पूजनीया वासवदत्ता मुझे अधिक सम्मत है। माननीया

विदूषकः—(क) किं मे विप्पलविदेण। उभओ वि तत्तहोदीओ मे बहुमदाओ।

राजा—वैधेय! मामेवं बलाच्छ्रुत्वा किमिदानीं नाभिभाषसे?

विदूषकः—(ख) किं मं पि बलक्कारेण?

(क) किं मे विप्रलपितेन। उभे अपि तत्रभवत्यौ मे बहुमते।

(ख) किं मामपि बलात्कारेण?

षको यथा प्रियतमं पूर्वं द्वयोः प्रीतितारतम्यं पृष्टवान्, साम्प्रतं तदेव प्रियतमो विदूषकं पृच्छतीति प्रियतमेनापि विदूषकेणेव सञ्जातमित्यर्थः।

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दातुमनिच्छन् विदूषक आह—किं मे इति। विप्रलपितेन अनर्थकेन वचसा, भावे क्तः। 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः'। तत्रभवत्यौ पूज्ये। ममैतत्कथनेन मित्र! कोऽर्थः? एकत्र नास्ति मे बहुमानः कुत्रापि। उभयोरपि मे समानैव दृष्टिः। मम तु बहुमानास्पदं श्रीमती वासवदत्ता पद्मावती चेत्युभयं वर्तते।

तदिदं विदूषकस्योक्तिचातुर्यमाकलय्य पुनः प्राह तं राजा—वैधेयेति। वैधेयो मूर्खः? 'मूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः, 'माम्' इति कर्मपदं तावद् 'अभिभाषसे' इति क्रियापदेनान्वेति। एवं प्रीतितारतम्यम्, बलाच्छ्रुत्वा बलात्कारपूर्वकं निशम्य, अर्थान्मत्तः। अयि! मूर्ख! बलात्कारपूर्वकं तदानीमुभयोर्बहुमानविषयकप्रश्नस्योत्तरं मन्मुखान्निष्कास्य त्वया मम प्रश्नेऽस्मिन्न तावदुत्तरं दीयतेऽधुना? अदत्ते सत्युत्तरे, जानीहि, त्वयेव मया बलात्कारः प्रयोक्ष्यते। अतो हि मित्र! त्वया वक्तव्यमेवेत्यर्थः।

उपालम्भपूर्णं राज्ञो वचनमाकर्ण्य तत्कर्तृकं बलात्कारं शङ्कमानो विदूषकः पृच्छति राजानम्—किं मं पीति। अर्थानुरोधादत्र 'पृच्छसी'ति क्रियापदमध्याहरणीयम्। आत्मनः प्रश्नस्य मन्मुखादुत्तरमाकर्णयितुं हठप्रयोगः करिष्यते किं भवता?

विदू०—मेरे निरर्थक कहने से क्या लाभ? मुझे तो दोनों आर्याएँ माननीय हैं।

राजा—मूर्ख! मुझसे जबर्दस्ती सुन कर अब तुम मुझसे क्यों नहीं कहते?

विदू०—क्या मुझसे और भी जबर्दस्ती (सुनना चाहते हैं)?

वासवदत्ता—(क) भद्दे ! अभिजणस्स सदिसं मन्तिदं ।

राजा—उक्तं मया । भवानिदानीं कथयतु । का भवतः प्रिया ? तदा वासवदत्ता, इदानीं पद्मावती वा ।

पद्मावती—(ख) अय्यउत्तो वि वसन्तओ संवुत्तो ।

(क) भद्रे ! अभिजनस्य सदृशं मन्त्रितम् ।

(ख) आर्यपुत्रोऽपि वसन्तकः संवृत्तः ।

भर्तुः प्रशंसायामुदारभावानुरूपं तथा वदन्तीं प्रशंसति पद्मावतीं वासवदत्ता—भद्रे इति । अभिजनस्य कुलस्य, 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । सदृशं योग्यमिति यावत् । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या'मित्यनेन 'तृतीयाविकल्पात्पक्षेऽभिजनस्ये'ति षष्ठी । मन्त्रितं कथितम् । अयि ! सभ्ये ! सुन्दरि वासवदत्तागुणानुरक्तं प्रियं प्रशंसन्ती पुनः सापत्न्यसहजमीर्ष्याभावमनावहन्ती त्वं सत्कुलोचितं तदेतदुक्तवत्यसि । श्लाघनीयकुलायास्ते वचनमेतदुदारं सर्वथा श्लाघनीयमेव भर्तुरन्यासङ्गेऽपि तत्र कुलीनया खण्डिताभावो नावलम्बनीय एवेति भावः ।

विदूषकप्रश्नानुसारं प्रिययोरेकत्र प्रीतिविशेषमात्मनः संसूच्य गूढं राजा मुखरे विदूषके तद्रहस्योद्घाटनं सम्भाव्य तमपि तादृशार्थप्रकाशनापराधभाजनं चिकीर्षुस्तन्मुखादपि तदर्थप्रचिकाशयिषया स्वयमपि तत्र तादृशं प्रश्नमुपन्यस्यति–उक्तं मयेति । प्रिया बहुमता । मित्र ! भवद्वचनाऽनुरोधेन 'का मे प्रियतरे'ति तथ्यं कथितवानहम् । समयेऽस्मिन्भवतापि तदेतत्कथनीयम् । उभयोर्मध्ये का नाम भवतो बहुमता ? वासवदत्तां बहुमानदृष्ट्याऽपश्यद्भवान् पश्यति वा पद्मावतीम् ? सुस्पष्टमेतदधुनाऽभिधीयतां भवतेति भावः ।

सुहृदं विदूषकं प्रति प्रीतितारतम्यविषयकं पत्युः प्रश्नमेनं निशम्य पद्मावती ब्रूते—अय्यउत्तो वीति । वसन्तकस्तन्नामधेयो विदूषक इवेति यावत् । विदू-

---

वासव०—भद्रे ! तुमने अपने कुल के अनुरूप कहा ।

राजा—मैंने कहा । अब तुम कहो—उस समय वासवदत्ता या इस समय पद्मावती, कौन तुम्हें अच्छी मालूम होती है ?

पद्मा०—आर्यपुत्र भी वसन्तक हो गये ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! अदक्खिण्णो खु भट्टा।

पद्मावती—(ख) हला ! मा मा एव्वं ! सदक्खिण्णो एव्व अय्यउत्तो, जो इदाणि वि अय्याए वासवदत्ताए गुणाणि सुमरदि।

(क) भर्तृदारिके ! अदाक्षिण्यः खलु भर्ता।

(ख) हला ! मा मैवम्। सदाक्षिण्य एवार्यपुत्रः, य इदानीमप्यार्याया वासवदत्ताया गुणान् स्मरति।

मे न तावद् दूषणास्पदम्, प्रत्युतैषा प्रियप्रेमातिरेकपरिचयप्रदायिनी गुणविशेषशालिनी सञ्जायत इति भावः।

पूर्वोक्तेन वचसा वासवदत्तायां राज्ञः प्रीतिविशेषं तन्न्यूनतां च पद्मावत्यामवगत्य चेटी तदयुक्तं मन्वाना पद्मावतीं प्रत्याह—**भट्टिदारिए** इति। नास्ति दाक्षिण्यं यत्र सोऽदाक्षिण्यः। दाक्षिण्यं च सर्वासु नायिकासु समानप्रीतिमत्त्वम्। तथा च साहित्यदर्पणे—'अनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथित' इति। खलु निश्चये भर्ता भवत्याः पतिः। अयि ! राजकुमारि ! वासवदत्तायां प्रणयविशेषं प्रकटयन्नूनं भवत्याः प्रियः सर्वत्र समानस्नेहशालित्वलक्षणेन दाक्षिण्यलक्षणेन शून्यो वर्तते। नेदं तस्य दाक्षिण्यम्, यदुभयोरेकत्र प्रीतिविशेषसन्धारणम्। युज्यते हि समानं प्रेम तस्योभयत्रेत्यर्थः।

चेट्युक्तं निषेधन्ती भर्तारं च वासवदत्तागतचित्तं प्रशंसन्ती ब्रवीति पद्मावती—**हलेति**। 'मा मे'ति द्विरुक्तिर्निषेधं द्रढयति, एवं पूर्वोक्तम्, 'वादी'रिति शेषः। सखि ! एकत्र प्रीतिविशेषं वहत्यार्यपुत्रे 'दाक्षिण्यं नास्ती'ति नैव त्वया वक्तव्यम्। तदेव तत्र दाक्षिण्यं दर्शयति—**सदक्खिण्णो** इति। सदाक्षिण्यो दाक्षिण्यसहितः, यो हि श्रीमत्या वासवदत्ताया अभावेऽपि तस्याः श्लाघनीयगुणानां स्मरणद्यापि तत्र प्रीतिभावं बिभर्ति भूयांसम्। दाक्षिण्यं नाम कृतस्य निर्वहणम्। कृतपूर्वं प्रेमाणं निर्वहन्नेष न वाच्यो भवतीत्याशयः। इदं च सापत्न्यसुलभं द्वेषमनावहन्त्या ध्रुवं कुलीनत्वानुरूपमुक्तं पद्मावत्या।

दासी—राजकुमारी जी ! राजा उदार नहीं। (क्योंकि सबको समान प्यार नहीं करते।)

पद्मा०—अरी ! नहीं, ऐसा नहीं ! आर्यपुत्र समानानुरागी ही हैं, जो कि अब भी आर्या वासवदत्ता के गुणों को याद करते हैं।

वासवदत्ताबद्धं न तु तावन्मे मनो हरति ॥ ४ ॥

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु । दिण्णं वेदणं इमस्स परिखेदस्स । अहो ! अञ्ञादवासं पि एत्थ बहुगुणं सम्पज्जइ ।

(क) भवतु भवतु । दत्तं वेतनमस्य परिखेदस्य । अहो ! अज्ञातवासोऽप्यत्र बहुगुणः सम्पद्यते ।

स्पदत्वेऽपि, सा वासवदत्ताबद्ध वासवदत्तयाऽतीतया प्रणयिन्या बद्धं स्वगुणैराकृष्टं, मे मनो मदीयं मानसं तु, न तावत् हरति नैव चोरयति, स्वोन्मुखं न करोतीति यावत् । पद्मावत्याः सौन्दर्यादिगुणेषु लुब्धोऽहं तत्र सखे ! बहुमानं वहामि, परं वासवदत्ताप्रीतिपाशविवशं मे मनस्तया हर्तुं न शक्यते कथमपीत्यर्थः । अत्र पद्मावत्यां बहुमानं वासवदत्तायां च मनोबन्धमात्मनो निरूपयता सहृदयहृदयङ्गमा तथेयं चातुरी दर्शिता राज्ञा, यथेदं कदापि श्रुत्वापि पद्मावती तात्पर्यमेतदीयमित्थमवधार्य सन्तोषं वक्ष्यति स्वान्ते—'यदद्य सौभाग्यात्पत्युर्बहुमानास्पदमहं वर्ते, नवोढाहमिदानीं प्रौढवासवदत्ताप्रीतिबद्धं प्रियमनो न हर्तुं शक्नोमि, परं कालान्तरे परिचयातिरेकात्तन्नूनमेव हर्तुं शक्ष्यामी'ति । आर्या वृत्तम् , तल्लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ ४ ॥

इत्थमिदमात्मनि प्रीतिविशेषं पत्याविष्कृतमवगत्य वासवदत्ता सप्रसादमात्मगतं वचो वक्ति = भोदु इति । 'भवतु भवत्वि'ति भृशार्थे द्विर्भावः, कर्ता चात्र परिखेदरूप उत्तरवाक्याद् गम्यः । अस्य विरहरूपस्य, परिखेदस्य क्लेशविशेषस्य, वेतनं दत्तं पुरस्कारो वितीर्णः, अर्थात्प्रियेण । अत्र पद्मावत्याः समीपे, अज्ञातवासः अज्ञातः केनाप्यविदितश्चासौ वासः स्थितिश्चेति कर्मधारयः, बहुगुणो यत्रेति बहुगुणः । प्रियवियोगविक्लवाया मम क्लेशाधिक्यमभितो वर्ततां नाम, 'तत्तूपेक्षणीयं मया । निशम्य चात्मनि भर्तुः प्रीतिविशेषं वियोगस्यैतस्य पुरस्कारं प्राप्तवत्यस्मि । श्रीमत्याः पद्मावत्याः सन्निधानेऽधुना प्रच्छन्नरूपेण क्लेशकारिणो स्थितिरपि

यद्यपि पद्मावती अपने रूप, शील और माधुर्य से मुझे प्यारी है, फिर भी वासवदत्ता में लगे हुए मेरे मन को नहीं हरती ॥ ४ ॥

वासव०—(स्वगत) बस, बस । इस दुःख का पुरस्कार दे दिया, अर्थात् जो मैंने इतना दुःख उठाया उसका इनाम पा लिया । हाँ, यहाँ छिपकर पद्मावती के पास रहना भी अत्यन्त लाभदायक हो रहा है ।

विदूषकः—(क) पसीददु पसीददु भवं। वअस्सभावेण साविदो सि, जइ सच्चं ण भणासि।

राजा—का गतिः। श्रूयताम्—

पद्मावती बहुमता मम यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः।

(क) प्रसीदतु प्रसीदतु भवान्। वयस्यभावेन शापितोऽसि, यदि सत्यं न भणसि।

च्छ्रूयत इति। पश्यामि, बलपूर्वकश्रवणप्रतिज्ञेयं ते सफला भवति मम वा तद्विषयाऽकथनप्रतिज्ञेति राज्ञो वचनस्याशयः।

दृढप्रतिज्ञे राज्ञि बलात्कारमात्मनोऽकिञ्चित्करं मत्वोपायान्तरं प्रस्तुवन्नाह विदूषकः—पसीददु इति। प्रसीदतु प्रसीदतु इत्येषा द्विरुक्तिः प्रसादातिशये। वयस्यभावेन शापितोऽसि मित्रतायाः शपथं ते दापयिष्यामि। 'प्रसद्यतां प्रसद्यता'-मिति वदन् मदीयबलात्करणकुपितं भवन्तमहं प्रसादयाम्यधुना। क्षम्यतां मे बलात्कारजनितोऽपराधः। किन्तु तत्रार्थे निजाग्रहं नैव त्यक्ष्यामि पुनरपि यथार्थं मत्पृष्टप्रतिवचनं न दीयते चेद् भवता, तर्हि सत्यमिदमवगन्तव्यम् यद् विहन्येत मित्रताऽऽवयोरिति। अतो मित्रतासम्बन्धरक्षणाय भवता पुनर्न पृष्टं प्रत्युत्तरणीयमेवेति भावः।

'उत्तरमश्रुत्वा हठी विदूषको न मंस्यते कथमपी'ति तदुत्तरप्रदानप्रवणतामात्मनो दर्शयन्नाह राजा—का गतिरिति। मित्रतासम्बन्धरक्षणाय सखे! तदेतद्वक्तुमेवापतितम्। किं करवाणि, सन्तोषार्थं ते तत्प्रीतितारतम्यं निवेदयितुमुद्यतोऽस्मि? सावधानमिदमाकर्णनीयं त्वया।

पूर्वोक्तं तदिदं वचनं प्रयुज्य राजा, विदूषकस्य तस्मिन 'का नाम प्रियतरे'ति पूर्वप्रदर्शिते प्रश्ने चातुर्यपूर्णमुत्तरं प्रतिपादयति—पद्मावतीति। रूपं सौन्दर्यं शीलं सच्चरितं माधुर्यं प्रियभाषिता चेत्येतैः कारणीभूतैर्गुणैः, इतरेतरयोगो नाम द्वन्द्वसमासः, यद्यपि, पद्मावती तन्नाम्नी नवोढा नायिका, मम मे, बहुमता बहुमानास्पद वर्तते? 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इत्यनेन 'ममे'ति षष्ठी। तथापि बहुमाना-

---

विदू०—मान जाइये, मान जाइये। मित्रता की शपथ, यदि सच नहीं कहते हैं।

राजा—क्या उपाय? (लाचारी है) सुनो—

विदूषकः—(क) किं ण भणादि मम ? अणाचक्खिअ इमादो सिलावट्टआदो ण सक्कं एक्कपदं वि गमिदुं। एसो रुद्धो अत्त भवं।

राजा—किं बलात्कारेण ?

विदूषकः—(ख) आम, बलक्कारेण।

राजा—तेन हि पश्यामस्तावत्।

(क) किं न भणति मम ? अनाख्यायाऽस्माच्छिलापट्टकान्न शक्यमेकपदमपि गन्तुम्। एष रुद्धोऽत्र भवान्।

(ख) आम्, बलात्कारेण।

नापि विदूषकस्य बुद्धेः प्रस्थानं नारोहतीत्यस्य मूर्खतायाः परा काष्ठेयमिति भावः।

सौहार्दभावसुलभं तत्रार्थे सनिर्बन्धं वचः प्रयुङ्क्ते विदूषकः—किं णेति। मम मह्यं 'शिलापट्टका'दित्यत्र 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इत्यनेन पञ्चमी, शिलापट्टकं विहाय ततोऽन्यत्रेत्यर्थः। एषः अकथयन्। अयि! सखि! मत्प्रश्नविषयीकृतं प्रीतितारतम्यं न प्रकाश्यते किम्? अप्रकाशिते च तस्मिन्नितः पदमेकमप्यन्यत्र गन्तुं न शक्यते भवता। अनिशम्योत्तरं भवदीयमस्माच्छिलातलादुत्थानं भवतो नानुमंस्ये। एषोऽहमधुना रुणध्मि भवन्तं तदेतदप्रकाशयन्तम्। पश्यामि, कथं नोच्यत इति।

विदूषकमित्थं बलात्कर्तुमुद्यतं पृच्छति राजा—किमिति। श्रोतुमिच्छसीति शेषः। बलपूर्वकं किमिदं मत्तो ज्ञातुमिच्छसि त्वम्?

तदेतत्प्रसह्यैव श्रवणं प्रतिजानीते विदूषकः—आमेति। आमिति पूर्वोक्तस्वीकारः। एवम्, अत्र कः सन्देहः? मित्र! बलात्कारेणैव नूनमिदं भवतः श्रोष्यामि।

तेन हीति। तेन हि एवं सति, पश्याम इत्यादरे बहुत्वम्, तावदिति वाक्यसौन्दर्ये। इत्थमिदं बलात्कारेण श्रोतुमिष्यते चेत्त्वया, मयालि दृश्यते कथमेत-

---

विदू०—क्या मुझे नहीं कहते? बिना कहे इस पत्थर की चौकी को छोड़कर एक पैर भी नहीं जा सकते। यह आप यहाँ रोके गये।

राजा—क्या जबर्दस्ती से (जानना चाहते हो)!

विदू०—हाँ जबर्दस्ती से।

राजा—तब तो देखते हैं।

विदूषकः—(क) भो! सच्चेण सवामि, कस्स वि ण आचक्खिस्सं। एसा सन्दट्ठा मे जीहा।

राजा—नोत्सहे सखे? वक्तुम्।

पद्मावती—(ख) अहो! इमस्स पुरोभाइदा। एत्तएण हिअअं ण जाणादि।

(क) भोः! सत्येन शपे, कस्मा अपि नाख्यास्ये। एषा सन्दष्टा मे जिह्वा।

(ख) अहो! अस्य पुरोभागिता। एतावता हृदयं न जानाति।

भो इति। सत्येन धर्मेण, एषा रहस्यप्रकाशनात्मना सम्भविष्यद्दोषेणोपलक्षितेति यावत्, मे मयेत्यर्थः। अये! मित्र! सत्यस्य धर्मस्य शपथं कृत्वा ब्रवीमि, भवदुक्तं कुत्रापि न प्रकाशयिष्ये। प्रकाशिते च तत्राऽधर्मरूपं पातकं मे स्यात्। भवता किमपि तादृशं न शङ्कनीयं मयि, नाऽसं रहस्यमिदमुद्घाटयिष्ये। शङ्कितं च भवदीयं निराकर्तुं जिह्वामिमां सम्भावितदोषां दशनसन्दंशमध्ये। कृत्वा निरुणध्मि दृढम्, यतश्चाहं किमपि वक्तुं न पारयिष्ये।

तत्रापि तत्कथनाऽनुत्साहं दर्शयत्यात्मनो राजा—नोत्सहे इति। मित्र! शपथं कृतवतोऽपि ते तद्विषयाऽप्रकाशनविषये विश्वासाभावात्किमपि तादृशं सूचयितुं नोत्साहो भवति मे। अतो वक्तुं तमर्थमसमर्थोऽस्मीत्यर्थः।

अथापि राज्ञो हृद्गतमज्ञातवतो विदूषकस्य, मौर्ख्ये विस्मयमाविष्करोति पद्मावती—अहो इति। अस्य विदूषकस्य, पुरोभागिता दोषैकदर्शिता 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इति कोषः। एतावता इदमित्थं ध्वनिमार्गेण पुनः सूचनेनापीति यावत्, हृदयं हृद्गतमाशयम्, अर्थाद्राज्ञः। राजनि गूढवचने तादृशाऽतिगूढविषयाऽप्रकाशनरूपदोषारोपणं नाम साहसमिदानीं विदूषकस्येदं मूर्खतातिशयं द्योतयत्परमं मे मनसि विस्मयं जनयति। रहस्यविषयोद्घाटनरूपां भीतिं विदूषकात्सम्भावयता हि राज्ञा मुहुर्वासवदत्तायाः प्रीतिविशेषास्पदत्वं तावद्, गूढमाविष्कृतम्। तदेतदबु-

---

विद०—राजन्! सत्य की सौगन्ध, किसी से भी न कहूँगा। यह देखो मैंने जीभ काट खाई।

राजा—मित्र कहने का उत्साह नहीं होता।

पद्मा—हाय! इनकी दोषदृष्टि (हठ)। इतने से भी हृदय (की बात) नहीं जानते।

राजा—वयस्य ! न खलु ब्रूयाम् । भवांस्तु मुखरः ।

पद्मावती—(क) एत्तएण भणिदं अय्यउत्तेण ।

(क) एतावता भणितमार्यपुत्रेण ।

सरः । अतः स्वच्छन्दं 'का नाम प्रियतरे'ति भवता यथार्थं कथनीयमिति भावः ।

विदूषकप्रश्नस्योत्तरं प्रदातुमनिच्छन्नाह राजा—वयस्येति । खल्विति वाक्यालङ्कृतौ । 'न खल्वि'ति वीप्सा च निषेधस्य दार्ढ्यं गमयति । 'ब्रूया' मित्यौचित्ये लिङ् । 'भवत्प्रश्नोत्तर'मित्यार्थं कर्म । मुखरः वावदूकः, रहस्यार्थं गोपयितुमसमर्थ इति यावत् । मित्रवर ! प्रीतितारतम्यविषये यत्तावत्पृष्टं भवता, तदुत्तरं नैव मया वक्तव्यम् । भवता तु प्रकृत्या वावदूकेन मदुक्तोऽयमर्थो न गोपयितुं शक्यते । अवश्यं यत्र कुत्रापि प्रकाशयेत । अतस्तत्प्रकाशनं नोचितं ममेति भावः ।

श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो हृद्गतं भावमवबुध्य कुञ्जान्तःस्था पद्मावत्याह—एत्तएणेति । एतावता पूर्वोक्तेन वचसा । श्रीमता प्रियतमेन विदूषकानुयुक्तेऽस्मिन्विषये यदासीद्वक्तव्यं, तत्तु सममन्तरोक्तेन वचसा निषेधमुखेन सूचितम् । तदुत्तरप्रदानप्रतिषेधमभिधाय तदुभयोरेकतरा निजप्रीतिविशेषास्पदं तेन ध्वनितेत्यर्थः । अत्रेदमवगन्तव्यम्—विदूषकस्य मुखरता हि राज्ञस्तदुत्तरप्रदानविधौ मनसि शङ्कां जनयति 'पद्मावती प्रियतरे'त्येवं सति राजकीयगूढार्थाभिप्राये कल्पिते–वासवदत्ताया अभावात्तदीर्ष्यादेरनवसरेण तादृशार्थप्रकाशनान्न कोऽपि शङ्कावकाशः । 'वासवदत्ता प्रियतरे'त्येवं पुनस्तत्कल्पनायाम्—श्रुत्वैतत्पद्मावती सपत्नीभावसहजं द्वेषमवलम्बमाना न चैतत्सोढुं शक्नुयादिति शङ्का तत्र नूनं लब्धावकाशा । अतश्च वावदूकाद्विदूषकात्तादृशार्थप्रकाशनं शङ्कमानस्य राज्ञस्तदुत्तरप्रदानप्रतिषेधभाषितमिदं वासवदत्तायामेव प्रणयविशेषं गूढमाविष्करोति । अयमर्थो राज्ञा गोपितो न प्रकाशनीय इति तत्प्रकाशनमकृत्वा केवलं ज्ञानमात्मनस्तदीयं वचसानेन सूचितं पद्मावत्येति ।

रहस्यार्थप्रकाशनरूपामात्मविषयिणीं शङ्कां विदूषक इदानीं निराकरोति राज्ञः-

---

राजा—मित्र ! मैं कहूँगा ही नहीं । तुम तो मुखर (बकवादी मुँहफट) हो ।

पद्मा०—आर्यपुत्र ने तो इतने से कह दिया ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) अहं अ मन्दभाआ।

विदूषकः—(ख) सेरं सेरं भणादु भवं। एक्का उवरदा, अवरा असण्णिहिदा।

(क) अहं च मन्दभागा।

(ख) स्वैरं स्वैरं भणतु भवान् एकोपरता, अपरा असन्निहिता।

बिहाय कोऽन्यो जानीयात ? नूनं तत्स्वसंवेद्यमेव। स्वापतितकार्यदुष्करत्वानुभवः स्वेनैव करणीय इत्यर्थः। 'आर्यपुत्रकर्तृकमेकस्यां बहुमानसूचनं त्वपरस्याश्चेतसि बहुलमीर्ष्याभावं जनये'दित्यनया शङ्कया प्रीतितारतम्यकथनमिदानीं तस्य नूनं दुष्करमेवेति भावः।

पद्मावत्या भाषितं श्रुतवती वासवदत्ता स्वात्मनोऽपि तामेव दशां दर्शयन्ती मानसं वितर्कमाह—अहं अ इति। अत्र चकारः पूर्वोक्तं समुच्चिनोति। तच्च 'यादृशे सङ्कटे निक्षिप्ता तत्तु अहमेव जानामी'त्येवंरूपम्। मन्दोऽल्पो भागो भाग्यं यस्याः सा मन्दभागा, पतिवियोगवैक्लव्यरूपां दुर्दैवदशामनुभवन्तीति यावत्। विदूषकेण ध्रुवं प्रश्नमेनमुपस्थाप्य प्रियतमेन सार्धमहमपि सर्वथा स्वसंवेद्ये सङ्कटे निपातितास्मीति शब्दार्थः। 'चिरविरहेऽपि भर्तुरुपलभ्यमानं शरीरस्वास्थ्यमिदं स्फुटमित्थं प्रत्याययत्यधुना—यन्मदीयोऽयं विरहो नूतनपरिणीतपद्मावतीसमागमेन विस्मृतातीतमत्प्रणयानुभावं कथमपि प्रियमेनं न नाम व्यथयतीति। अतो निःसंशयमार्यपुत्रेण पद्मावत्यामेव प्रणयविशेष आत्मनो निरूपणीयः। स च मया मन्दभाग्यया समयेऽत्र श्रवणीय इत्येवं महत्कष्टमापतितम्। एतच्च नूनमवर्णनीयं स्वसंवेदनीयमेवे'ति वासवदत्तोक्तेर्गूढोऽभिप्रायः।

प्रश्नोत्तरं दातुमनिच्छन्तं राजानमवलोक्य विदूषकः पुनस्तदेव प्रस्तौति—सेरमिति। स्वैरं निःशङ्कम्, द्विरुक्तिश्च निःशङ्कतातिशयद्योतिका। उपरता नष्टा, असन्निहिता दूरे स्थिता। भवतः प्रणयिन्योरेका पुरातनी प्रिया वासवदत्ता तु नोपलभ्यतेऽधुना, अन्या च नूतना पद्मावती समीपे न वर्तते। इत्थं सति 'भवदुक्तमेकत्र प्रणयविशेषं निशम्य तयोः कापि कुपिता भवे'दित्येतादृशः शङ्काया नाव-

---

वासव०—(स्वगत) मैं भी मंदभागिनी जिस संकट में गिराई गई।

विदू०—निःसंकोच आप कहिये। एक तो मर गई और दूसरी पास नहीं है।

दत्ता, इदाणिं पदुमावदी वा ।

राजा—किमिदानीं भवान् महति बहुमानसङ्कटे मां न्यस्यति ?

पद्मावती—(क) हला ! जादिसे सङ्कटे निक्खित्तो अय्यउत्तो ।

पद्मावती वा ।

(क) ! हला ! यादृशे सङ्कटे निक्षिप्त आर्यपुत्रः ।

प्रिया प्रीतिपात्रम् , अधिकमिति शेषः, प्रियतरेति यावत् । तदानीं तस्मिन्नतीते समये स्थिता, इदानीं समयेऽस्मिन्वर्तमाना । श्रीमन्मान्या वासवदत्ता भवतोऽधिकमासीत्प्रेमास्पदं पद्मावती वा वर्तते ? कुत्राधिको भवतः स्नेहो वासवदत्तायां पद्मावत्यां वा ? उभयोः प्रीतितारतम्यं कथनीयं भवतेत्यर्थः ।

प्रश्नमेनं निशम्य तदुत्तरणस्य दुष्करत्वमेवाह राजा—किमिदानीमिति । किं किमर्थम् । बहुमानसङ्कटे बहुमानकथनरूपे क्लेशे, 'उभयोः का नाम बहुमते'—त्येतदुत्तरप्रदानरूपे दुष्करे कर्मणीति यावत् । न्यस्यति निपातयति । सखे ! वासवदत्ता तदा बहुमन्यत मया, पद्मावती वा साम्प्रतं बहु मन्यते ? उभयोः कतरस्यामधिकं मम प्रेम ? इत्येतत्कथनं तु मे दुष्करम् । एतत्कथनरूपेऽस्मिन् विषमे कर्मणि किमिति निपातितोऽस्मि समयेऽस्मिन्भवता ? अत्र च 'अवर्णनीयस्तावन्मे वासवदत्ताविषयकः प्रणयविशेषः । इदानीं तस्या अभावात्तत्प्रकाशनं तु व्यर्थम् तदपेक्षया च न्यूनं प्रेम मे पद्मावत्याम्—इत्येवं पुनः कथिते, विदूषकस्य मौखर्यात्कदाचित्ततस्तदवगत्य पद्मावत्या कुपितया भूयेत । अत एतत्प्रेमतारतम्यकथनं नैवोचितम्'—इत्येवं तावन्मानसाकूतं राज्ञः । 'विदूषकस्य च मानसेऽन्यथा शङ्का मा भू'दिति चातुर्येण यथार्थमनुक्त्वा केवलं तत्प्रश्नोत्तरणस्य दुष्करत्वं प्रश्नस्य च वैयर्थ्यमित्थं प्रतिपादितं राज्ञेति ।

विदूषकप्रश्नानन्तरं पतिदैवोक्तमित्थं वचनमाकर्ण्य पद्मावती कुञ्जान्तर्गता सखीं चेटीं प्रति ब्रूते—हला इति । अत्र वाक्यसमाप्तौ 'तत्तु स एव जानाति' इत्येवमध्याहरणीयम् । 'उभयत्र प्रेयस्योः का नाम ते प्रियतरे'त्येतादृशं पृच्छता विदूषकेण तदुत्तरप्रदानरूपे यादृशेऽतिदुष्करे कर्मणो नियुक्तोऽधुना प्रियतमः, तत्तु तं

राजा—क्यों तुम इस समय मुझे इस बड़े बहुत आदररूपी संकट में गिराते हो ?

पद्मा०—सखी ! (वसन्तक से) आर्यपुत्र जैसे संकट में गिराये गये ।

पद्मावती—(क) जुज्जइ ।

विदूषकः—(ख) भो ! सुण्णं खु इदं पमदवणं । पुच्छिदव्वं किञ्चि अत्थि । पुच्छामि भवन्तं ।

राजा—छन्दतः ।

विदूषकः—(ग) का भवदो पिआ । तदाणिं तत्तहोदी वासव-

(क) युज्यते ।

(ख) भोः ! शून्यं खल्विदं प्रमदवनम् । प्रष्टव्यं किञ्चिदस्ति । पृच्छामि भवन्तम् ।

(ग) का भवतः प्रिया ? तदानीं तत्र भवती वासवदत्ता, इदानीं

तदेतत्कारणमत्र सम्भवतीति पद्मावत्याह—जुज्जइ इति । भ्रमरपरिभ्रमण-वशादुत्पततां काशप्रसूनपरागाणां सम्पातान्नेत्रयोरस्रोद्गमोऽयं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अथास्मिन्समये 'तत्र स्थले तृतीयः कोऽपि नास्ती'ति रहस्यार्थप्रकाशनयोग्य-मवसरं पश्यन् सुहृदं प्रति 'प्रीतिपात्रं ते पद्मावती वासवदत्ता वे'त्येवं प्रश्नमुपक्षेप्तुकामस्तदुचितं वचः प्रस्तौति विदूषकः—भो इति । खल्विति वाक्या-लङ्कारे । प्रमदवनस्य शून्यत्वकथनादेव तत्र स्थाने रहस्यार्थप्रकाशनं स्यात इति सूचितम् । अयि ! राजन् ! प्रमदवनेऽस्मिन्नधुना नौ विहाय कोऽप्यन्यो नास्ति । पृच्छा च ममास्ति काचित् । अतोऽहं किमपि भवन्तं प्रष्टुमुद्यतोऽस्मी-त्यर्थः । इह किल भवत्कथितं मद्विना कोऽपि न जानीयात , अहं च भवतो नर्मसचिवः सखा, मत्तो गोपयितुं किमपि नोचितमित्यतो मदीयः प्रश्नोऽयं यथो-चितमुत्तरणीयो निःशङ्कं भवतेति विदूषकोक्तेराशयः ।

तत्राह राजा—छन्दत इति । छन्दोभिप्रायः, 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः, अभिप्रायानुसारमित्यर्थः । पृच्छेति शेषः । यदभीष्टं ते, तत्प्रष्टुमर्हसि । नात्र किमपि शङ्कनीयमिति भावः ।

तमेव प्रश्नमात्मनो राज्ञः सन्निधौ समुपस्थापयति विदूषकः—का इति ।

पद्मा०—ठीक है, हो सकता है ।

विदू०—महाराज ! यह नजर-बाग सूना है ! कुछ पूछना है । आपसे पूछता हूं ।

राजा०—इच्छानुसार (निःसंकोच) पूछो ।

विदू०—उस समय की वासवदत्ता या इस समय की पद्मावती, कौन आपको प्यारी है ?

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! सस्सुपादा खु अय्याए दिट्ठी !

वासवदत्ता—(ख) एसा खु महुअराणं अविणआदो कासकुसुमरेणुणा पडिदेण सोदआ मे दिट्ठी ।

(क) भर्तृदारिके ! साश्रुपाता खल्वार्याया दृष्टिः ।

(ख) एषा खलु मधुकराणामविनयात् काशकुसुमरेणुना पतितेन सोदका मे दृष्टिः ।

अस्तीति शेषः । अतिचिराद् दृष्टिगोचरतां गच्छतः श्रीमतः प्रियतमस्य शरीरमद्येदं दैवात्स्वस्थं दृश्यते । विरहावस्थायामस्वस्थता भृशं सुलभापि प्रेयांसमेनं न सा समाक्रान्तवतीति महत्सौभाग्यं ममेत्यर्थः ।

उपलभ्य भर्तुः शरीरस्वास्थ्यं वासवदत्ता पूर्वं मोदाश्रूणि पुनः स्वास्थ्येनैव हेतुना सूचितां भार्यान्तरगतचेतसः प्रेयसः स्वविषये स्नेहस्य न्यूनतां सम्भाव्य दुःखाश्रूणि तदानीं मुञ्चति स्म । चेटी च तामश्रूणि मुञ्चन्तीमवेक्ष्य तत्कारणजिज्ञासया पद्मावतीं प्रत्याह—भट्टिदारिए इति । साश्रुपाता अश्रुपातेन सहिता बाष्पकलुषेति यावत् । खलु वाक्यसौन्दर्ये, आर्याया आवन्तिकायाः । दृष्टिरित्येकत्वं जातौ । अयि ! राजकुमारि श्रीमत्या आवन्तिकाया नयनाभ्यामिदानीमश्रूणि पतन्ति । किं कारणमेतस्य ?

आत्मनोऽश्रुपातं चेटयाऽवगतं विभाव्य तत्र पद्मावतीचेटयोरन्यथाशङ्कनं परिहर्तुकामा नायकदर्शनादुद्गतं सात्त्विकभावमश्रूद्गमनहेतुभूतं निह्नुवाना स्वकीयाश्रुपाते सम्भवत्कारणान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—एसा इति । खल्विति निश्चयार्थकम् । अविनयात् शासनाभावात् स्वच्छन्दमत्रेतस्ततो भ्रमणादिति यावत् , सोदका अश्रुपूर्णा, सञ्जातेति शेषः । अत्र किल प्रदेशे भ्रमराः स्वैरं सर्वतो भ्रमन्ति, तेन काशपुष्पाणां परागः परिपतति, स चेदानीं मच्चक्षुषोरन्तर्गतः । नूनमनेनैव हेतुना तत्रैतान्यश्रूण्युद्गतानि सन्ति । एतदेवाश्रुपाते कारणं ममेत्यर्थः ।

दासी—राजकुमारी ! आर्या वासवदत्ता की आँखों से आँसू गिरते हैं ।

वासव०—भौरों की गड़बड़ से कास के फूलों की धूलि पड़ने के कारण मेरी आँखों में पानी आ गया ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! रुद्धा खु ह्म वयं ।
पद्मावती—(ख) दिट्ठिआ उपविट्ठो अय्यउत्तो !
वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ग) दिट्ठिआ पकिदित्थसरीरो अय्यउत्तो ।

(क) भर्तृदारिके ! रुद्धाः खलु स्मो वयम् ।
(ख) दिष्ट्योपविष्ट आर्यपुत्रः ।
(ग) दिष्ट्या प्रकृतिस्थशरीर आर्यपुत्रः ।

माह—अवलोकयेत्यादि । अवलोक्य समन्ततो दृष्टिं दत्त्वाऽनुभवोचितं विचार्येत्यर्थः । वदतीति शेषः । तदेवाह—पदाक्रान्तानीति । पुष्पाणि भूमौ पतितानि शेफालिकाप्रसूनानि, पदाक्रान्तानि पददलितानि चरणन्यासेन मृदितानि सन्ति, इदम् अस्मदाश्रयीभूतं शिलातलं च सोष्म ऊष्मणा सहितम् उष्णमिति यावत्, वर्तते । अतो हेतोर्नूनं निःसंशयं, काचिदबला, इहात्र शिलातले, आसीनोपविष्टासीत्पूर्वम् । एवं चेत्सेयमधुना कुतो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह—मामिति । मां दृष्ट्वा अत्रागच्छतो मे दूराद्दर्शनं कृत्वा, सहसाऽकस्मादितः प्रदेशात्क्वापि गता पलायिता । अत्र च पुष्पाणां पददलितत्वेन समन्ततः प्रान्तेऽस्मिन्सञ्चरणं, शिलातल ऊष्मोपलब्ध्या च पूर्वमत्रोपविश्याऽचिरादित उत्थानं च कस्याश्चिदबलाया अनुमीयते । सम्भाव्यते च मद्दर्शनपरिहाराय तया कुत्रापि पलायितं स्यादिति भावः ।

तत्र द्वारान्तिक एव तयोर्द्वयोरुपवेशान्निर्गमनप्रतिरोधं स्वीयं सम्भावयन्त्याह चेटी पद्मावतीम्—भट्टिदारिए इति । खलु निश्चये, स्मेति वाक्यपूरकम् । अयि ! राजकन्ये ! एतयोः श्रीमद्राजविदूषकयोरत्र शिलातले सम्प्रत्युपवेशेन सर्वा वयं कुञ्जेऽस्मिन् प्रतिरुद्धाः सञ्जाताः । तद्दृष्टिपरिहारेण नेतो निर्गन्तुं शक्यतेऽस्माभिरिति ।

अत्रावरुद्धभावेप्यात्मन आनुकूल्यं दर्शयति पद्मावती—दिट्ठिआ इति । दिष्ट्या दैवेन । आर्यपुत्रः श्रीमान् मे प्रियतमस्तावदत्रैव शिलातले समुपविष्टो न किलान्तः प्रविष्ट इत्येतदस्माकं सौभाग्यम् । संवृते च कुञ्जान्तःप्रवेशे तस्य दर्शनं नूनमनिवार्यम्, तत्तु नापतितमित्येतन्नियतं सुदैवेन सञ्जातमिति भावः ।

प्रियदर्शनसौभाग्यं सहसेदं लब्ध्वा सानन्दं मानसं वचनमुद्गिरति वासवदत्ता—दिट्ठिआ इति । प्रकृतिस्थशरीरः, प्रकृतिस्थं स्वस्थं नीरोगं शरीरं वपुर्यस्य सः ।

दासी—राजकुमारी ! हम लोग यहाँ पर रोकी गईं ।
पद्मा०—भाग्य से आर्यपुत्र (वहीं) बैठ गये ।
वासव—(स्वगत) बड़ा ही सौभाग्य है कि स्वामी शरीर से स्वस्थ हैं ।

तस्मादिहैवासिष्यावहे ।

विदूषकः—(क) एव्वं होदु ।

[उभावुपविशतः ।]

(क) एवं भवतु ।

इत्थमिदं कुञ्जान्तःप्रवेशानौचित्यं प्रदर्श्य तत्रैव शिलातलेऽवस्थितिं रोचयति राजा-तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तान्मधुकरत्रासपरिहाररूपात्कारणादिति यावत् इहैव लतामण्डपात् बहिः शिलातल एव, आसिष्यावहे उपवेक्ष्यावः । मधुकरत्रास-भिया कुञ्जान्तः प्रवेष्टुं नोचितमित्यतोऽत्रैव शिलातलेऽवस्थितिं कृत्वा पद्मावत्या आगमनं प्रतीक्षणीयमावाभ्यामिति भावः ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीयां विदूषकः—एव्वमिति । नूनमिमं कुञ्जान्तःप्रवेशा-भिलाषं त्यक्त्वा शिलातल एवावस्थितिरिदानीं करणीयेत्यर्थः ।

द्वयोस्तत्रोपवेशं दर्शयति-उभावुपविशत इति । एतदनन्तरं त० गण-पतिशास्त्रिकृतव्याख्याने स्वप्नवासवदत्तेऽस्मिन् 'राजा-[अवलोक्य] पदाक्रान्तानि पुष्पाणि सोष्म चेदं शिलातलम् । नूनं काचिदिहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता' ॥ इत्यधिकः पाठो दृश्यते । तत्र च रामचन्द्रकृते नाट्यदर्पणेऽनुमानोदाहरणप्रदर्शनप्रसङ्गे 'पदाक्रान्तानीति पद्यस्योपलब्धेः पूर्वोक्तः पाठः सुचिरं प्रचाराभावादिदानीं भ्रंशं प्राप्तोऽनुमीयत इत्युक्तम् । यत्किमप्यास्ताम्, पाठोऽयं पूर्वमासीत् प्रचाराभावेन च चिराद् भ्रष्टः केनापि मध्ये प्रक्षिप्तो वेत्यत्र नेदानीं निर्णेतुं पार्यते । अत्रैतन्निवेशनमन्तरेणापि पूर्वापरग्रन्थसङ्गतिरविच्छिन्नैवास्तीति न काप्येतस्यावश्यकता प्रतीयते । समुचितप्रमाणोपलम्भाभावाच्च मूले तन्निवेशनं नोचितमिति केवलं सङ्ग्रहाभिलाषाल्लोकलोचनपदवीमानेतुं च पाठोऽयं व्याख्यायां प्रदर्श्यते । स्फुटमर्थावगतये च तद्व्याख्यानं यथा-तत्र च शिलातले समन्ततो दत्त-दृष्टी राजा विदूषकेण सूचितचरं शिलातलगतमूष्माणमनुभवँस्तत्र स्वीयमनुमान-

---

इसलिये हम दोनों यहीं बैठें ।

विदू०—अच्छा यही सही ।

(दोनों बैठते हैं)

पश्य—

मधुमदकला मधुकरा मदनार्ताभिः प्रियाभिरुपगूढाः।
पादन्यासविषण्णा वयमिव कान्तावियुक्ताः स्युः॥ ३॥

द्विरुक्तिर्निषेधं द्रढयति। एवं कोपयुक्तं वचनमिति यावत्। मधुकराणां सन्त्रासो मधुकरसन्त्रासः, अस्मत्कर्तृको मधुकरकर्मकत्रासविशेषः परिहार्यः, दूरीकार्यः, न कार्य इति यावत्। भ्रमरेष्वेवं सरोषं वचो न प्रयोक्तव्यं भवता। इतो निवार्य न चैतेऽस्माभिस्त्रासयितव्या इति भावः। तत्र कारणं दर्शयन्नाह—पश्येति। भ्रमणपीडायाः परिहारे वक्ष्यमाणं कारणं जानीहीत्यर्थः। तथाहि—

मधुमदकला इति। मधुमदकलाः, मधुनः पुष्परसस्य, 'मधु मद्ये पुष्परसे' इत्यमरः, मदः पुष्परसपानजन्मा मानसो विकारविशेषः, तेन कला अव्यक्तमधुराः, अव्यक्तमधुरं यथा तथा कूजन्त इति यावत्, तथा मदनार्ताभिः कामाकुलाभिः, प्रियाभिर्भ्रमरीभिः, उपगूढाः आश्लिष्टाः। विशेषणद्वयेन चैतेन भ्रमराणां परमानन्दमग्नानां वियोजने कारणीभविष्यतो निवारणस्यात्यन्ताऽनुचितत्वं दर्शितम्। पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा मधुकरा भ्रमराः, पादन्यासविषण्णाः, पादयोर्न्यासेन अस्मत्कृतेन लतामण्डपाभ्यन्तरे चरणयोर्निक्षेपेण करणेन विषण्णा विषादं प्राप्ताः पीडिताः सन्तः, वयमिवेति यावत्, कान्तावियुक्ताः प्रियाविरहिताः, स्युर्भवेयुः सम्भावनायां लिङ्। भ्रमरैस्तावत्सम्प्रति प्रियासहचरैर्मकरन्दास्वादमग्नैरमन्दानन्दसन्दोहः समनुभूयते मञ्जु गुञ्जद्भिः। कुञ्जे च करिष्यमाणः प्रवेशोऽस्मदीयोऽयं नूनं ततः सम्भ्रमादितस्ततो भविष्यतो भ्रमान्प्रियाभिर्वियोजयेत्। इत्थं सति अहमिव ते वियोगवैकल्यं प्राप्स्यन्ति। न चैतत्कर्तुमुत्सहे पुनर्वियोगमहिमानं पूर्णतया जानन्निति भावः। अत्र च 'वयमिवे' त्यनेन विरहस्य दुःसहत्वं सूचयतो वत्सराजस्य वासवदत्ताविषयो हृद्गतः परतरो विषादभावः सुविशदं व्यक्ततां नीतः। एतेन—कार्यगौरवात् प्रियां नूतनां परिणीतवतोऽपि राज्ञः प्रेम वासवदत्तायां पद्मावत्यपेक्षया विशिष्टं दर्शितम्। पद्येऽस्मिन्नार्यावृत्तम्। तथा च तल्लक्षणम्—'यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या' इति॥३॥

मकरन्द-पान से मत्त भौंरे काम-पीड़ित प्रियाओं से आलिङ्गित होते हुए, पैर की आहट से दुखी हो हम लोगों की भांति कान्ताओं से वियुक्त हो जायँगे॥ ३॥

विदूषकः—(क) अविहा अविहा, चिट्ठदु, चिट्ठदु दाव भवं।
राजा—किमर्थम् ?
विदूषकः—(ख) दासीएपुत्तेहिं महुअरेहिं पीडिदो ह्मि।
राजा—मा मा भवानेवम् ! मधुकरसन्त्रासः परिहार्यः।

(क) अविह अविह, तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान्।
(ख) दास्याः पुत्रैर्मधुकरैः पीडितोऽस्मि।

पूर्वसूचितानुसारं माधवीलताकुञ्जाभ्यन्तरं प्रवेष्टुमुद्यतस्तत्र प्रवेशद्वारे भ्रमरबाधामनुभवन् विदूषको राज्ञो गतिं निवारयन् ब्रूते—अविहा इति। अविहेत्यव्ययं विषादसूचकम्, भृशार्थे च तस्यात्र द्विरुक्तिः। 'तिष्ठतु तिष्ठत्वि'ति द्विःप्रयोगः सम्भ्रमं व्यनक्ति, तावद्वाक्यालङ्कृतौ। अहह! महत्कष्टं समुपस्थितम्। स्वीयां गतिं निरुध्य स्थीयतामत्रैव भवता। न तावदितोऽग्रे समागन्तव्यम्।

किमर्थमिति। किमिति नाग्रे समागन्तव्यं मया? 'मद्गतिनिवृत्तौ किं तावदन्तर्गतं ते कारण'मिति तत्कारणं ज्ञातुमिच्छतो विदूषकं प्रति प्रश्नोऽयं राज्ञो निवर्तितगतेः।

उत्तरं विदूषकस्य तदुपरि—दासीएपुत्तेहिं इति। दास्याः पुत्रैरिति निन्दायाम्, नीचैरिति तदर्थः। 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यनेन चात्र षष्ठीविभक्तेर्न लुक्। अत्र किल परितो भ्रमन्ति भ्रमराः। एते च नीचास्त्रासयन्ति मामित्यर्थः। अत्र दास्याः पुत्रैरित्युक्त्या भ्रमरेषु कोपः सूचितो भवति विदूषकस्य। तेन च—'गतिमस्वदीयां निरुन्धतो बाधमानान्दुष्टानेतान्निवार्यैव शक्यतेऽन्तर्गन्तुम्। अतस्तावदत्रैव तिष्ठतु भवान्, यावदहमेतान्नीचान्निवारयामी'ति विदूषकोक्तेस्तात्पर्यमवगन्तव्यम्।

भ्रमरोद्भूतां बाधामनुभूय ततो निवारणेन तान् भ्रमरान् बाधितुमिच्छन्तं विदूषकं तदुद्योगान्निवर्तयन् राजा ब्रूते—मा मेति। ब्रवीत्विति शेषः, मा मेति

विदू०—हाय! हाय! ठहरिये, जरा आप ठहरिये।
राजा—क्यों?
विदू०—इन दुष्ट भौरों से सताया जा रहा हूँ।
राजा—नहीं नहीं, तुम ऐसा न कहो। भौरों को दुख नहीं देना चाहिये।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! एदं महुअरपरिणिलीणं ओलम्बलदं ओधूय भट्टारं वारइस्सं ।

पद्मावती—(ख) एव्वं करेहि ।

[चेटी तथा करोति]

(क) भर्तृदारिके ! एतां मधुकरपरिनिलीनामवलम्बलतामवधूय भर्तारं वारयिष्यामि ।

(ख) एवं कुरु ।

तदानीं करणीयं राजदर्शनपरिहारोपायं निरूपति चेटी—भट्टिदारिए इति । मधुकरपरिनिलीनाम् , मधुकरा भ्रमराः परिनिलीनाः पुष्परसपानार्थं निश्चलतया समन्ततोऽवस्थिता यत्र ताम् । क्तान्तस्य पूर्वनिपाते युक्तेऽपि परिनिलीनशब्दस्य परनिपातोऽत्र कथञ्चिदग्न्याहितादिवत् समाधेयः । परिनिलीनमधुकरामिति युक्तं पठितुम् । अथवा—मधुकरैः परिनिलीनां व्याप्तामित्यर्थः करणीयः । अवलम्बलताम् , पद्मावत्या इतरासां वा लतानामाश्रयभूतां वल्लीम् । यस्या अधस्तात्पद्मावत्युपविष्टा, यां वावलम्ब्येतरा लता अवस्थिताः सन्ति, तां लतामित्यर्थः । अवधूय कम्पयित्वा, भर्तारं भवत्याः प्रियं पतिं राजानं, वारयिष्यामि अर्थात्कुञ्जान्तःप्रवेशात् । अयि ! राजकन्ये ! न किल कोऽपि चिन्ताया अवसरः । मधुपाननिश्चलभ्रमरपूर्णा येयमाश्रयभूता लता वर्तते तामहं कम्पयामि । एतेन तावत्—एकत्रावस्थिता भ्रमराः सर्वतः प्रसरिष्यन्ति, त एव भवदीयं पतिं कुञ्जान्तःप्रवेशोद्यमान्निवारयिष्यन्तीत्यर्थः । परिचालितायां चैतस्यां लतायां तत्र परितः प्रसृत्य प्रवेशमार्गावरोधं करिष्यद्भ्यो भ्रमरेभ्यस्त्रासादेव नूनं भवत्याः पत्या नात्र प्रवेक्ष्यते । तत्तमेवैनमुपायं करोमीति भावः ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीयां पद्मावती—एव्वम् इति । त्वत्सूचितोऽयमुपायः सुन्दरो मयाऽनुमन्यते । एतदेव करणीयं त्वया करणीयमिदानीमित्यर्थः ।

चेटी तथा करोतीति पूर्वोक्तं लताकम्पनं सूचितम् ।

दासी—राजकुमारी ! भौंरोंसे लदी इस शाखाको, जिसका सहारा आपने वा लताओं ने लिया है, हिलाकर मालिक को (आने से) रोकती हूँ ।

पद्मा०—ऐसा ही करो ।

(दासी वैसा ही करती है ।)

विदूषकः—(क) एव्वं होदु ।

[उभौ परिक्रामतः ।]

पद्मावती—(ख) सव्वं आउलं कत्तुकामो अय्यवसन्तओ । किं दाणिं करेह्म ?

(क) एवं भवतु ।

(ख) सर्वमाकुलं कर्तुकाम आर्यवसन्तः । किमिदानीं कुर्मः ।

एव्वम् इति । 'अग्रतो भूयते मया, त्वया च सखे ! मन्मार्गोऽनुगन्तव्य' इत्येवं विदूषकवचसोऽभिप्रायः ।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन द्वयो राजविदूषकयोर्माधवीलतामण्डपमुद्दिश्य गमनं सूचितम् ।

प्रमदवनमागतं प्रियतमं प्रेक्ष्य पुरा पद्मावती परपुरुषदर्शनं परिहरन्त्या आवन्तिकायाः कृते स्वरूपगोपनक्षमं सह तया माधवीमण्डपं प्रविशति स्मेति पूर्वं प्रतिपादितम् । परं तदेव राजदर्शनं परिहर्तुं तदानीं तया शरणीकृतमासीत्कुञ्जम्, तत्रापि तदिदानीं दैववशादुपस्थितं भवतीति तत्र स्वकीयप्रयत्नवैफल्यं दर्शयन्ती चिन्तां नाटयति पद्मावती-सव्वम् इति । सर्वम् आवन्तिकारक्षणौपयिकं मत्कृतं सकलं प्रयत्नमिति यावत्, आकुलं कर्तुकामः विघातयितुं विफलतां नेतुमुद्यतः । मत्समीपे न्यासरूपेण स्थापितायाः श्रीमत्या आवन्तिकायाः प्रच्छन्नरूपाया राजदर्शनपरिहारार्थमद्य यावन्मया यो यः प्रयत्नः आचरितः स किल सकलो हन्त ! वैफल्यं नीयते सम्प्रति कुञ्जेऽस्मिन् राजानं प्रवेशयितुमिच्छता श्रीमद्विदूषकेण । किमधुना विधेयम् ?' सहसोपनतमिदं पुरा राजदर्शनं परिहर्तुं कस्तावदुपायः समाश्रयणीयः ? अहो ! किङ्कर्तव्यमूढा बुद्धिर्मे, किमपि समयेऽस्मिन्न स्फुरतीति भावः । सर्वथाऽभीष्टमपि प्रियदर्शनं भविष्यदुपेक्ष्य पुनस्तत्परिहारे किमप्युपायान्तरमन्विष्यन्त्याऽत्र पद्मावत्या सर्वतः स्वात्मनो निक्षेपरक्षणक्षमत्वं स्वीकृतपरिपालनकौशलं च सुस्पष्टं प्रकटीकृतम् ।

वि०—ऐसा ही हो ।

(दोनों परिक्रमा करते हैं ।)

पद्मा०—आर्य वसन्तक सभी (बना-बनाया खेल) बिगाड़ना चाहते हैं । अब हम लोग क्या करें ?

राजा—बाढम्, गच्छाग्रतः।

केचिदत्र महानुभावाः—प्रमदवने च्छायाबहुले ऊष्मण उपलम्भविषये सम्भवत्कारणान्तरमूहितुमशक्नुवता विदूषकेण तत्रोष्मणि कृते दुःसहातपजनितत्ववर्णनेऽस्मिन्नसङ्गतत्वं भण्डतानुरूपतया कल्पितत्वं स्वव्याख्यायामुल्लिखन्ति। तत्र तावद्विचारणीयं सहृदयैः—यदि नाम शिलातले दुःसहोष्णतासद्भावमुद्दिश्य राज्ञा ततः प्रदेशान्तरगमनप्रस्तावोऽकरिष्यत, विदूषकेण पुनस्तत्र वियोगजनितत्वादि कारणान्तरं तर्कयितुमपारयता मन्दबुद्धिना सौरातपजनितत्वमकल्पयिष्यतः ततो जातु विदूषकोक्तौ तस्यामसङ्गतत्वेन भण्डतानुरूपकल्पनारोपेण च पूर्वोक्तेन सङ्गतेनाऽभाविष्यत। अत्र तु नैतादृक् प्रसङ्गः। विदूषकेण किल शिलातले समुपविष्टेन शारदातपस्य दुःसहत्वं वर्णयित्वा ततोऽन्यत्र गमनप्रस्तावो राज्ञः पुरस्तादुपस्थापितोऽत्र। इत्थं सति, न ज्ञायते, विदूषकेण सूचितमनुभवगोचरीकृतमूष्मणि दुःसहातपजनितत्वं नाम कारणमसङ्गतं मत्वा महानुभावैस्तत्र तैः कारणान्तरकल्पनायाः का वाऽऽवश्यकता सम्भाविता? प्रत्युत सम्भावितं किमपि कारणान्तरमेवासङ्गतं प्रतिभायात्प्रत्यक्षापलापेन। प्रच्छायशीतलप्रमदवनसमीपवर्तिन्यमुष्मिन् शिलातले तादृशातपोपलम्भसम्भवो न्यून एवेति ततः स्थानान्तरप्रस्थानविधौ कारणत्वेन कल्पितामूष्मोपलब्धिमन्तरेण कारणान्तरस्य कल्पना तु करणीया स्यात्, किन्तु साऽप्यापातरमणीयैव नूनम्। नात्रोपलभ्यते पद्मावती, माधवीमण्डपे पुनस्तदवाप्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण विदूषकेण पद्मावतीवियोगविकलं तत्र स्थले विमनायमानं राजानं सखायमुद्दिश्य ततः स्थानान्तरगमने तदीयवियोगवैकल्यादिकारणप्रदर्शनमनुचितं दुःसाहसं च मन्यमानेन बुद्ध्या तदेव दुःसहातपसन्तापरूपं कारणमुपन्यस्तं पर्यायोक्तविधया। विचित्रवचसो विदूषकस्य दोषबहुलेऽपि वचने क्वचित्कोऽपि कदाचिद् गुणोऽपि सम्भवति। अत्र चेदं व्यङ्ग्यार्थसुन्दरं वचो विदूषकस्य समयोचितकारितां बुद्धिमत्तां च भूयसीमाविष्करोतीत्यलमधुनाऽप्रसक्तानुप्रसक्त्या।

बाढमिति। बाढं शोभनं स्वीकृतमिति यावत्, अर्थात्त्वदुक्तम्। अग्रतो गच्छेति मार्गदर्शनाभिप्रायकम्। अयि! सखे! माधवीमण्डपप्रवेशप्रस्तावस्त्वया समीचीनः कृतः, अनुमतोऽयं मे। मार्गप्रदर्शनार्थं पुनस्त्वमग्रतो गच्छेः, अहन्तु त्वामनुगन्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः। मण्डपे तत्र पद्मावत्या दर्शनं सम्भवतीति राज्ञा विदूषकोक्तमनुमोदितम्।

राजा—अच्छा, आगे चलो।

राजा—वसन्तक ! अस्मिन्नेवासीनौ शिलातले पद्मावतीं प्रतीक्षिष्यावहे ।

विदूषकः—(क) भो ! तह । [उपविश्योत्थाय] ही ! ही ! सरअकालतिक्खो दुस्सहो आदवो । ता इमं दाव माहवीमण्डवं पविसामो ।

(क) भोस्तथा । ही ! ही ! शरत्कालतीक्ष्णो दुस्सह आतपः । तदिमं तावन्माधवीमण्डपं प्रविशावः ।

वासमस्मिन्काले स्मारयति माम्, तदानीं बहुशस्तथानुभवादिति भावः ।

पुना राजा विदूषकमाह—वसन्तकेति । अस्मिन् समीपवर्तिनि, शिलातले दृषत्फलके । आसीनावुपविशन्तौ, 'आस उपवेशने'इत्यतः शानचि 'ईदासः'इत्यनेन तस्य ईत्त्वम् । 'प्रतीक्षिष्यावहे' इति विध्यर्थे लृट् , 'प्रतीक्षावहै' इति तदर्थः । एतदेव समीपस्थं दृषत्फलकमुपविश्यावाभ्यां पद्मावती प्रतीक्षणीया । तदागमनमत्र सम्भाव्यते पुनः । अतस्तावत्कालपर्यन्तमत्रैवावस्थितिरावयोः साम्प्रतमित्याशयः ।

मित्रवरेण राज्ञा चिकीर्षितं शिलातलोपवेशं प्रति स्वीयामनुमतिं प्रदर्शयन् ब्रूते विदूषकः—भो इति । तथा साधु । राजन् ! भवत्प्रस्तावोऽयमनुमोद्यते मया, शिलातलेऽस्मिन्नुपवेष्टव्यमावाभ्यामित्यर्थः । ततस्तत्र शिलातले क्षणमुपविश्य शरदातपसन्तापमनुभवन्नुत्थाय पुनराह—ही ही इति ! ही हीति दुःखसूचकम् । शरत्कालतीक्ष्णः शरत्समयसम्बन्धात्तीव्रः, अत एव दुःसहः दुःखेन सोढुं शक्यः 'ईषद्दुःसुषु' इत्यादिना खल । तदित्यव्ययं हेत्वर्थे, तावदिति वाक्यालङ्कृतौ । 'प्रविशाम' इति लटः प्रयुक्तिर्विध्यर्थे । हन्त ! बाधन्ते भृशं तीव्रतराः शारदविभाकरांशवः सम्प्रति । अत्र किलातपतापान्न स्थातुं शक्यते किञ्चित् । अतः सन्निकृष्टैतद्वासन्तीलताकुञ्जाभ्यन्तरमेव गन्तव्यमिति भावः । अत्र वर्षापगमादनन्तरमुल्लसतः शारदोष्मणस्तापकारित्वं त्वनुभवसंवेद्यम् । अस्य च ग्रीष्मोष्मण इवातीव दुःसहत्वं नास्ति, परं तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनदुःसहत्वं तावन्नापरोक्षम् ।

राजा—वसन्तक ! इसी पत्थर की चौकी पर बैठ पद्मावती की हम लोग प्रतीक्षा करें ।

विदू०—जी ! ठीक है (बैठ और फिर उठकर) हो ! हो !! शरद्-ऋतु का कड़ा घाम असह्नीय है । इसलिये इस माधवी–कुञ्ज के मण्डप में चलें ।

विदूषकः—(क) इमाणि अवइदकुसुमाणि सेफालिआगुच्छआणि पेक्खदु दाव भवं।

राजा—अहो! विचित्रता कुसुमस्य वसन्तक!।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) वसन्तअसङ्कित्तणेण अहं पुण जाणामि उज्जइणीए वत्तामि त्ति।

(क) इमानपचितकुसुमान् शेफालिकागुच्छान् प्रेक्षतां तावद् भवान्।
(ख) वसन्तकसङ्कीर्तनेनाहं पुनर्जानामि उज्जयिन्यां वर्त इति।

तदेव स्वकीयानुमानकारणं प्रकाश्यते विदूषकेण—इमाणि इति! अत्र शेफालिकागुच्छकानुद्दिश्य तत्रापचितकुसुमत्वं विधेयम्। अपचितकुसुमान्, अपचितानि विध्वंसितानि त्रोटितानीति यावत्, कुसुमानि येभ्यस्तान्, गुच्छः स्तबकः, स्वार्थे कः, 'स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः' इत्यमरः। तावदिति वाक्यालङ्कारे। इदमिदानीं 'निरूपयतु श्रीमान्, यदमीभ्यः शेफालिकाप्रसूनस्तबकेभ्यः प्रसूनान्यपगतानि सन्ति। श्रीमतीं पद्मावतीं विना प्रमदवनादस्मात्पुष्पाणि केनापि न शक्यन्ते ग्रहीतुम्। अतस्तदागमनमत्राहं तर्कयामीति भावः।

विदूषकस्य तर्केऽस्मिन् किमप्यनुक्त्वा मनसैव तत्रानुमतिं कलयंस्तत्प्रसूनसौन्दर्यं प्रशंसति राजा—अहो इति। विचित्रता अनेकवर्णता सुन्दरतेति यावत्, अस्तीति शेषः। कुसुमस्येति जातावेकवचनम्। अयि! सखे! वसन्तक! कथमेतानि पुष्पाणि विचित्राणि मनोहारीणि दृश्यन्ते?

विदूषकमुद्दिश्य राज्ञा प्रयुक्तं 'वसन्तके'ति सम्बुद्धिपदमुज्जयिन्यां स्थितिसमये बहुशः श्रुतमासीद्वासवदत्तया। अद्य किल चिरात्तदेव पदं तं प्रति प्रियेण प्रयुक्तं निशम्य तथा पुरातनसमयस्मरणं कुर्वत्या विमोहेन स्वगतं चिन्त्यते—वसन्तअ इत्यादि। सङ्कीर्तनं नामग्रहणम्, पुनः पदं वाक्यशोभायाम्, जानामि मन्ये सम्भावय इति यावत्। प्रियतमेन विहितं वसन्तकनामग्रहणमिदं पूर्वकालिकमुज्जयिनी-

---

विदू०—आप इन हरसिंगार के गुच्छों को देखें, जिनमें से फूल चुन लिये गये हैं।

राजा—वसन्तक! क्या ही रङ्ग-बिरंगे फूल हैं।

वासव०—(स्वगत) वसन्तक का नाम लेने से तो मुझे मालूम पड़ता है कि मैं उज्जयिनी में ही हूँ।

वासवदत्ता—(क) एव्वं होदु ।

[तथा कुर्वन्ति]

विदूषकः—(ख) तत्तहोदी पदुमावदी इह आअच्छिअ णिग्गदा भवे ।

राजा—कथं भवान् जानाति ।

(क) एवं भवतु ।

(ख) तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

कुञ्जेऽस्मिन् प्रविष्टा वयं प्रच्छन्नरूपेण स्थितास्यद्विलोचनपथस्य नैवातिथीभविष्याम इत्यतस्तदेव कुञ्जं सत्वरं शरणीयकरणीयमिति भावः । एवं किल करणे पद्मावत्या मानसं तात्पर्यमेतदप्यासीद्, यदत्र गूढस्थितया मया निर्बाधं विस्रम्भभाषितं भर्तुः श्रोतुं लभ्येत ।

सम्मतिमत्रार्थे दर्शयत्यात्मन आवन्तिका—एव्वम् इति । एवं कुञ्जेऽत्र प्रवेश इति यावत् । सुष्ठूक्तं त्वया, समयोचितं वासन्तीकुञ्जं गच्छामेत्यर्थः ।

तत्र तासां सर्वासां प्रवेशमाह—तथा कुर्वन्तीति ।

पद्मावतीप्रभृतीनामित्थं लताकुञ्जप्रवेशं प्रदर्श्य प्रियाविरहकातरस्य राज्ञो वृत्तं वर्णयिष्यन्विदूषकोक्तिमवतारयति कविः—तत्तहोदी इति । अयि मित्र ! प्रदेशमिममालक्ष्य समयेऽस्मिन्ननुमानमेवं भवति मे, यदत्र पद्मावत्या श्रीमत्या समागत्य कियच्चिरं भवत्प्रतीक्षया स्थित्वा ततो निराशया प्रस्थितं स्यादित्यर्थः । राज्ञः कृते चिरात्पद्मावत्या मार्गणे लग्नो विदूषकः क्वापि तामपश्यन्नत्र तदागमचिह्नं किञ्चिदुपलभ्यं तदौपयिकं सतर्कं वचनमिदं प्रायुङ्क्त ।

निशम्येदं वचो राजा तं पृच्छति—कथमिति । कथं केन लक्षणेनेति यावत् । पद्मावत्या इहागमनमितो निर्गमनं च पुनः केन लक्षणेन ज्ञायते त्वया ? पूर्वोक्तानुमानसाधकोऽत्र कस्तावत्तवानुकूलस्तर्कः ?

वासव०—ऐसा ही हो ।

(लतामण्डप में प्रवेश करती है ।)

विदू०—माननीया पद्मावती यहाँ आकर चली गई होंगी ।

राजा—तुम कैसे जानते हो ?

पण्डररमणीअं सारसपन्तिं जाव समाहिदं गच्छन्तिं । अम्भो ! भट्टा !

पद्मावती—(क) हं ! अय्यउत्तो । अय्ये ! तव कारणादो अय्यउत्तदंसणं परिहरामि । ता इमं दाव माहवीलदामण्डवं पविसाभो ।

त्तारसपङ्क्तिं यावत् समाहितं गच्छन्तीम् । अहो ! भर्ता ।

(क) हम् ! आर्यपुत्रः । आर्ये ! तव कारणादार्यपुत्रदर्शनं परिहरामि । तदिमं तावन्माधवीलतामण्डपं प्रविशामः ।

तथापि प्रसन्नानुरोधादौचित्याच्च सोऽयं श्वेतकमलरूपमर्थं बोधयत्यत्र । यावत्पदं वाक्यालङ्कृतौ । 'समाहितं गच्छन्ती'मित्यस्यार्थः प्रागुक्तः । श्वेतकमलमालेव श्वेततां सुन्दरतां च बिभ्राणा सारसश्रेणिरियं गतिविषये सौष्ठवं प्रकटयन्ती दर्शनपथं नेतव्या सादरमिदानीं श्रीमत्या राजकुमार्येत्यर्थः । इतस्ततोऽक्षिणी निक्षिपन्ती तदनु सहसा तत्रैव समीपे भर्तृदारिकायायाः पद्मावत्याः प्रियतमं नायकमवलोक्य तां दर्शयन्ती साश्चर्यमाह—अम्भो इति । भर्ता पतिः, अर्थात्पद्मावत्याः । अत्रोपगत इति शेषः । अयं तावद्भर्तृदारिकायाः प्राणप्रियः प्रियः प्रदेशेऽस्मिन् समागतः । किमधुना प्रतिपत्तव्यमस्माभिरिति भावः ।

प्रियदर्शनाल्लज्जमानां ससङ्कोचं वदति पद्मावती—हम् इति । हमिति सङ्कोचमन्तर्गतं ध्वनयति । अहो ! श्रीमान् पतिदेवोऽयमत्रैवोपगत इत्यर्थः ! ततस्तदानीं करणीयं निवेदयत्यावन्तिकाम् । अय्ये इति । तव कारणात् त्वदर्थम्, आर्यपुत्रदर्शनम्, आर्यपुत्रकर्तृकमस्मत्कर्मकं दर्शनम् परिहरामि वर्जयामि ! अयि ! मान्ये ! त्वं तावत्परपुरुषं द्रष्टुं नेहसे, भर्ता च मे समीप एव सम्प्रति वर्तते । दैववशादुपस्थितस्यैतस्य दर्शनं तु परं स्पृहयाम्यहम् । परमस्माकं तत्सांमुख्ये सति सञ्जाते ते नियमो भज्येत । अतस्तदर्थं कमप्युपायमाचरामि, येन सोऽयमस्मान् विलोकयितुं न पारयेदित्याशयः । तमेव चिन्तितमुपायं दर्शयति—ता इति । तत् तस्मात्कारणात् तावच्छब्द एवार्थकः । इमं समीपतो दृश्यमानम् । आर्यपुत्रदर्शनं परिहर्तुं वासन्तीलताकुञ्जमेव समीपवर्तीदं प्रविश्यतामस्माभिः ।

सावधानी से जाती हुई इस सारसों की पंक्ति को देखिये । अरे ! स्वामी (आ पहुँचे) ।

पद्मा०—हे आर्यपुत्र ! आर्ये तुम्हारे लिये (आर्यपुत्र हमलोगों को न देख सकें इसलिये) आर्यपुत्र के दर्शन को त्यागती हूँ । तो इस माधवीलता के मण्डप में जाँय ।

निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य सीमामिवाम्बरतलस्य विभज्यमानाम्॥२॥

चेटी—(क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ एदं कोकणदमाला-

(क) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका एतां कोकनदमालापाण्डररमणीयां

मध्ये स्थितां, नता च उन्नता च तां नतोन्नतां बन्धुरां नीचोच्चप्रदेशेषु विद्यमानां, निवर्तनेषु वामदक्षिणयोस्तिर्यग् विवलनेषु, सप्तर्षिवंशकुटिलां सप्तर्षिवंशस्तदाख्य-तारकामण्डलं तद्वत्कुटिलां वक्राकारेण स्थिताम्। पुनस्तामेवोत्प्रेक्षते–निर्मुच्यमा-नेति। निर्मुच्यमानो मुच्यमानकञ्चुकः कञ्चुकहीन इति यावत्, यो भुजगः सर्पः तदुदरवन्निर्मलस्य स्वच्छस्य, अम्बरतलस्य गगनाङ्गणस्य विभज्यमानां क्रिय-माणविभागां घनविरलत्वादिरूपेण पार्थक्यं दर्शयन्तीं, सीमां मर्यादां विभागसूचिकां रेखामिव, तदाकारतया प्रतिभान्तीम्, 'एनां पूर्वोक्तां गगनस्थां सारसपंक्तिमहं पश्या-मी'ति पूर्वेणान्वयः। सारसपंक्तिश्चेयं गगनभागे गतिविशेषकौशलं दर्शयन्ती क्वचिद् घना क्वचिद्विरला क्वचनोन्नता क्वचिच्चावनता दृश्यते। यदा च कुत्रचि-त्पार्श्वतो विवलनं कुर्वती कुटिलां गतिमालम्बते, तदा तु वक्रसन्निवेशेन सप्तर्षि-तारकामण्डलेन सादृश्यं लभते। शङ्के, गगनस्य मानसूचिका विभागप्रदर्शिका सेयं सीमेव समुद्भासत इति। कविनात्र शरत्समागमान्निर्मलं मेघनिर्मुक्तमाततं चाकाशं निर्मुक्तसर्पोदरेणानुमितम्। वसन्ततिलका नाम वृत्तम्, लक्षणमुक्तं प्राक्॥ २॥

इतो राजा विदूषकसूचनानुसारं सारसावलिमित्थं वर्णयति। ततश्च पूर्वतः प्रविष्टा चेट्या समं सवासवदत्ता पद्मावती प्रमदवनैकदेशे यथासुखं पर्यटन्ती वर्तते तत्र तावच्चेटी तामेव सारसपंक्तिं गगनाङ्गणभूषायमाणामुद्वीक्ष्य राजकुमारीं पद्मावतीं प्रतीत्य तन्निरीक्षणमुद्दिश्य वचोऽभिधत्ते—पेक्खदु इति। अत्र पेक्खदु पेक्खदु इत्यसौ द्विरुक्तिरादरार्था। कोकनदमालापाण्डररमणीयाम्, कोकनदानां श्वेत-कमलानां माला पंक्तिः स्रग् वा सेव पाण्डरा श्वेता रमणीया मनोहरा च ताम्, 'विशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः। इदं च सारसपङ्क्तेर्विशेषणम्। यद्यपि 'रक्तो-त्पलं कोकनद'मिति कोषानुरोधात्कोकनदशब्दो रक्तकमलार्थस्य वाचको विद्यते,

---

मुड़ती है तो ठीक सप्तर्षियों के मण्डल की भाँति टेढ़ी-मेढ़ी भी हो जाती है। अत एव तत्काल ही केंचुली छोड़ने वाले साँप के पेट की तरह स्वच्छ आकाश के–पृथग् विभाग के रूप से स्पष्ट होने वाली–सीमा की भाँति प्रतीत होती है॥ २॥

दासी—राजकुमारी! देखिये, श्वेतकमल की माला के समान धवल और सु ःदर रथ

गदा भवे । [ऊर्ध्वमवलोक्य] ही ! ही ! सरअकालणिम्मले अन्तरिक्खे पसारिअबलदेवबाहुदंसणीअं सारसपन्तिं जाव समाहिदं गच्छन्तिं पेक्खदु दाव भवं ।

राजा—वयस्य ! पश्याम्येनाम् ।

ऋज्वायतां च विरलां च नतोन्नतां च सप्तर्षिवंशकुटिलां च निवर्तनेषु ।

ही ! शरत्कालनिर्मलेऽन्तरिक्षे प्रसारितबलदेवबाहुदर्शनीयां सारसपङ्क्तिं यावत् समाहितं गच्छन्तीं पश्यतु तावद् भवान् !

दत्तोर्ध्वदृष्टिः सन् वदति—ही ही इति ही हीति प्रसन्नतासूचकम् । अत्र वाक्ये यावत्तावत्पदे वाक्यालङ्कृतये प्रयुक्ते । अन्तरिक्षे आकाशे, प्रसारितबलदेवबाहुदर्शनीयाम्, प्रसारितौ विस्तारितौ बलदेवस्य बलरामस्य बाहू भुजाविव दर्शनीयां मनोहराम् , 'पसादिअ' इति पाठे प्रसादितौ प्रसादं नैर्मल्यं प्रापिताविव्यर्थः, समाहितं सावधानं सम्यग्रूपेण सुन्दरं यथा स्यात्तथा, गच्छन्तीं चलन्तीं सारसपङ्क्तिं सारसाख्यपक्षिविशेषश्रेणिम् । शरत्समयनिर्मलाकाशप्रदेशशालिनां पंक्तिबन्धेन सुन्दरं गच्छतां बलदेवबाहुसदृक्षाणां सारसपक्षिणां यूथं दृश्यतामिदानीं भवता । कथमेतन्मनोहरं दृश्यते । तदिदमक्ष्णोर्लक्ष्यतामानीय क्षणं मनो विनोदनीयं नेत्रे च सफलयितव्ये इति भावः ।

ततो राजा ब्रूते—वयस्येति । विदूषकदर्शितां सारसश्रेणिमुद्दिश्य 'एना' मिति निर्देशः । अन्वादेश इदम एनादेशः । मित्र ! विलोकयेऽहं त्वत्सूचितां सारसपङ्क्तिमिमां गगनाङ्गणे ।

निगद्येदं तामेव सारसपङ्क्तिं विवर्णयिषुर्विशिनष्टि पद्येन—ऋज्वायता मिति । अत्र पूर्वार्धे चत्वारि विशेषणानि समुच्चिन्वन्ति । ऋज्वायताम् , ऋजुः सरला आयता दीर्घा च तां घनामिति यावत् , विरलां क्वचन मध्ये

शरद् ऋतु के कारण निर्मल आकाश में फैलाई हुई बलरामजी की भुजाओं की तरह सुन्दर सारस-पक्षियों की इस पंक्ति को आप देखें कि वह कैसी सुन्दरता से जा रही है ।

राजा—मित्र ! इसे देखता हूँ ।

यह कहीं सीधी है, कहीं फैली है, कहीं विरल है और कहीं ऊँची-नीची है । जब कहीं

मण्डवं गदा भवे, उदाहो असणकुसुमसञ्चिदं वग्घचम्मावगुण्ठिदं विअं पव्वदतिलअं णाम सिलापट्टअं गदा भवे, आदु अविअकडुअगन्धसत्तच्छदवणं पविट्ठा भवे, अहव आलिहिदमिअपक्खिसङ्कुलं दारुपव्वदअं

उताहो असनकुसुमसञ्चितं व्याघ्रचर्मावगुण्ठितमिव पर्वततिलकं नाम शिलापट्टकं गता भवेत्, अथवा अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवनं प्रविष्टा भवेत्, अथवा आलिखितमृगपक्षिसङ्कुलं दारुपर्वतकं गता भवेत्। ही!

गता स्यादित्येको वितर्कः। वितर्कान्तरमाह—उदाहो इति। उताहो अथवा, 'आहो उताहो किमुत' इत्यमरः, असनकुसुमसञ्चितम्, असनानां सर्जकवृक्षाणां, 'सर्जकाऽसनबन्धूके'त्यमरः, कुसुमैः पुष्पैः सञ्चितं व्याप्तम्, अत एव व्याघ्रचर्मावगुण्ठितं शार्दूलचर्माच्छादितमिव, तद्वत्प्रतीयमानमिति यावत्, पर्वततिलकं नामतन्नामधेयं पर्वतशिखरं, तिलकस्योर्ध्वस्थानीयत्वादत्र तत्पदेन शिखरं गृह्यते, शिलापट्टकम् उपवेशनयोग्यं चतुष्कोणं शिलाखण्डम्। व्याघ्रचर्माणीव प्रतीयमानानि सर्जकपुष्पाणि यत्र भूयः समन्तात्प्रसृतानि वर्तन्ते, तादृशं शैलशिखरस्थं पर्वततिलकनामकं शिलाशकलमुपवेष्टुं प्रयाता स्यात्किमु? पुनस्तृतीयं वितर्कं दर्शयति—आदु इति। अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवनम्, अधिकं कटुकोऽतिकटुर्गन्ध आमोदो येषां तादृशां सप्तच्छदानां सप्तपर्णवृक्षाणां वनं तत्प्रचुरं स्थलमिति यावत्, प्रविष्टा तदन्तर्गता। पुष्पसुगन्धिसप्तपर्णपादपव्राताऽऽवृतं स्थलविशेषमाश्रिता वा स्यात्? चतुर्थमन्यं वितर्कं कलयति—अहव इति। आलिखितमृगपक्षिसङ्कुलम्, आलिखितैश्चित्ररूपेण विन्यस्तैः मृगैः पशुभिः पक्षिभिश्च सङ्कुलं, पूर्णम्, दारुपर्वतकं काष्ठनिर्मितं पर्वतप्रतिकृतिम्, 'इवे प्रतिकृता'विति कन्। चित्रलिखिता यत्र भूयांसः पशुपक्षिणो विलसन्ति, तं कृत्रिमकाष्ठमयपर्वतं प्रस्थिता भवेत्किंवा? एतादृशो विकल्पानुद्भाव्य सुहृन्मनोविनोदाय विषयान्तरमाश्रयन्

मढ़े हुए की भाँति रंग-बिरंगी असन के फूलों से लदे हुए पर्वततिलक नामक पत्थर की चौकी पर गई हों, या उत्कट-गन्धवाली छतिवन (सप्तपर्ण) के वन में गई हों, किंवा जहाँ पशु और पक्षियों के चित्र लिखे हैं, उस लकड़ी के पहाड़ पर गई हो। (ऊपर देखकर) अहा हा!

तैरद्यापि सशल्यमेव हृदयं भूयश्च विद्धा वयं
पञ्चेषुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः शरः पातितः ॥ १ ॥

विदूषकः—(क) कहिं णु खु गदा तत्तहोदी पदुमावदी, लदा-

(क) कुत्र नु खलु गता तत्र भवती पद्मावती, लतामण्डपं गता भवेत्

बाणाः प्रयुक्ता' इत्यनेन राज्ञी मनसि तदा वासवदत्ताविषयप्रेमोत्पत्तेः परा काष्ठा सूचिता। अद्यापि ततश्चिरतिथे समयेऽतिगतेऽपि, हृदयं मदीयं मनः कामप्रयुक्तैर्घातकैः, पञ्चभिर्बाणैः, सशल्यं कीलितमेव वर्तते, भूयश्च पुनरपि पद्मावतीं विषयीकृत्य, वयं विद्धाः अहं ताडितोऽस्मि, 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुत्वम्' पञ्चापि ते बाणा अद्यावधि मद्धृदये लग्ना एव सन्ति, हा ! हन्त ! ततोऽप्यपरितुष्यता निष्करुणेन कामेन पुनरिदानीं मयि वेधनमारब्धमिति भावः। किन्तु, यदा यदि, मदनः कामः, पञ्चेषुः। पञ्चेषवो बाणा यस्येत्येतादृशः प्रसिद्धः, तर्हि तेन षष्ठः पञ्चातिरिक्तः षष्ठसङ्ख्याकः, अयं व्यथयन्निति यावत्, शरो बाणः, कथं कुतः, पातितः प्रक्षिप्तः, अर्थान्मयि। पञ्चबाणेन। पञ्चापि बाणान्निपात्य निःशेषितबाणेन सता मयि पातयितुमिदानीं पुनरयं षष्ठो बाणः आनीतः? शरैरसङ्ख्यैर्विष्यतस्तस्य पञ्चबाणता विस्मयं जनयतीति भावः। वस्तुतस्तु-पञ्चबाणपदे पञ्चशब्दो विस्तारवचनः। पञ्च विस्तृता असङ्ख्या इति यावत्, बाणा यस्येति विग्रहः एवं च न कोऽप्यत्र विरोधः। 'परप्रेमास्पदवासवदत्तावियोगवैश्वानरोऽद्यापि ज्वलयत्येव माम्। पुनरियमपरापि पद्मावतीविषयिण्युत्कटोत्कण्ठा सम्प्रत्यतीव व्याकुलीकरोति मे मानसम्। अहो दुर्दैवान्महति सङ्कटे सम्पतितोऽस्मी'ति चिन्ताभावमन्तर्नाटयति राजा। अत्र वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम्, लक्षणं चास्य दर्शितचरम् ॥

प्रियतमादर्शनोत्कण्ठितं सुहृदं राजानमभिलक्ष्य पद्मावतीविषये विविधान् वितर्कानुपक्षिपति विदूषकः—कहिं णु खु इति। लतामण्डपं समन्ततो लताभिराच्छन्नं स्थलं कुञ्जमिति यावत्! क्व तावत्पूज्या पद्मावती प्रस्थिता भवेत्? कुञ्जं

देखकर जब कि मेरी विचित्र दशा हो रही थी, कामदेव ने अपने पांच बाण मेरे ऊपर गिराये। उनसे मेरा हृदय अभी तक निष्कण्टक नहीं हुआ कि फिर भी हम वेधे गये। जब कि कामदेव के पाँच ही बाण है, तब यह छठा बाण उसने कहाँ से फेंका ॥ १ ॥

विदू०—माननीया पद्मावती भला कहां गई, कुञ्ज में गई, हो, अथवा बाघ की खाल से

रमणिज्जं पमदवणं । इदो दाव भवं ।

राजा—वयस्य ! वसन्तक ! अयमयमागच्छामि ।

कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थां गते
दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनयां पञ्चेषवः पातिताः ।

वनम् । इतस्तावद् भवान् ।

ऽऽनन्दसूचको ध्वनिविशेषः । प्रचितपतितबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं प्रचिता-न्यवचितानि पतितानि च यानि बन्धुजीवकुसुमानि 'दुपहरिया'इत्याख्याप्रसिद्धबन्धूकपुष्पाणि तेषां विरलेनेतस्ततः पातेन पतनेन हेतुना रमणीयसुन्दरम् , अस्तीति शेषः । अवचयाविशिष्टानि बन्धूककुसुमान्यत्रेतस्ततः पतितानि वर्तन्ते । तेन प्रमदवनस्यैतस्य सौन्दर्यं चित्तमाह्लादयतीत्यर्थः । मार्गं दर्शयन् राजानमाह—इदो इति । इतः दृश्यमानादस्मात्प्रदेशात्, तावद्वाक्यसौन्दर्ये । 'आगच्छतु' इति शेषः । अमुना मत्सूचितेन मार्गेण भवताऽऽगन्तव्यमधुनेत्यर्थः ।

तदनु राजाऽभिधत्ते = वयस्येति । अत्र 'अयमय'मिति द्विरुक्तिरियमुद्दीपन-साधनप्रमदवनकमनीयताविलोकनसम्भवोत्कलिकाकुलस्य राज्ञो वासवदत्तावियोग-वैकल्यं पद्मावतीदर्शनस्पृहयालुतां च द्योतयति । अयि ! मित्र ! वसन्तक ! एषोऽहं त्वत्सूचितं पन्थानमनुसरामीत्यर्थः ।

तदेवात्मनो मदनज्वरवैकल्यमभिधावृत्त्या बोधयति विदूषकं राजा—कामेनेति । तदा प्रद्योतनृपतेः सचिवेन कृतस्य मे निग्रहस्य [१]समये, उज्जयिनीम् अवन्तिराजनगरीं, गते प्रयाते, अवन्तिराजतनयां वासवदत्तां, स्वैरमिच्छानुसारं, दृष्ट्वा नयनपदवीं नीत्वा, कामप्यनिर्वाच्याम् , अवस्थां मोहमयीं दशां, गते प्राप्ते, मयि मदन्तरिति यावत् , कामेन मन्मथेन,पञ्च तत्सङ्ख्याकाः,इषवो बाणाः पातिताः प्रतिरोपिताः निखाता इत्यर्थः । 'पञ्चबाणेन प्राप्तवासवदत्तादर्शने राजनि पद्मापि

बाग सुन्दर दिखाई दे रहा है । आप इधर से (आइये) ।

राजा—मित्र ! वसन्तक ! यह, यह मैं आया ।

उस समय जब मैं उज्जैन में गया और अवन्तिराज-तनया वासवदत्ता को पूरी तरहसे

---

१. स्पष्टं चेदं प्रतिज्ञायौगन्धरायणे ।

पद्मावती—(क) तक्केमि अय्याए वासवदत्ताए गुणाणि सुमरिअ दक्खिणदाए मम अग्गदो ण रोदिदि त्ति।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) धण्णा खु ह्मि, जदि एव्वं सच्चं भवे।

[ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च।]

विदूषकः—(ग) ही ! ही ! पचिअपडिअबन्धुजीवकुसुमविरलवाद-

(क) तर्कयाम्यार्याया वासवदत्ताया गुणान् स्मृत्वा दक्षिणताया ममाग्रतो न रोदितीति।

(ख) धन्या खल्वस्मि, यद्येवं सत्यं भवेत्।

(ग) ही ही ! प्रचितपतिबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं प्रमद-

तद्विषये स्वकीयं तर्कं दर्शयति पद्मावती–तक्केमि इति। दक्षिणतायाः औदार्यात्, रोदितीति लङ् भूतार्थे। एतदेवात्रानुमिनोम्यहं यदेतं मत्कृतं वीणावादनशिक्षणप्रस्तावमुपलभ्य तदानीं तत्र विषये पूर्वं दत्तशिक्षणाया वासवदत्तायाः श्लाघनीयगुणानां स्मरणात्तस्य तादृगवस्थया भवितुं युज्यते। उदारतया च मत्पुरो नारोदीत्सः। अन्येन च केनापि तादृश्यां दशायां शोकावेगवशात्सम्भवन्तमश्रुपातं निरोद्धुं न कदापि प्रभूयेतेति भावः।

पद्मावत्या वितर्कमेनमाकर्ण्य धन्यम्मन्या वासवदत्ता स्वगतं भाषते–धण्णा इति। एवं पद्मावतीवितर्कितम् ? पद्मावत्या अनुमानमिदं वास्तवरूपतां चेत्कलयेत्तर्हि निःसन्देहमधुना धन्यास्मि संवृता। अन्यूनानुस्यूतनिःसामान्यपतिप्रेमसम्भावनयाऽनया नूनं मे जीवनमिदानीं सफलमित्याशयः।

अथेदानीं पद्मावतीं प्रेयसीमन्विष्यतो वत्सराजस्य राज्ञः सुहृदा विदूषकेण सह प्रमदवनप्रवेशं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति।

समयोचितं तत्र विदूषको वचनमुद्गिरति—ही ही इति। 'हीही'त्ययमत्रा-

---

पद्मा०—आर्या वासवदत्ता के गुणों का स्मरण कर उदारता के कारण मेरे आगे नहीं रोए—ऐसा मैं समझती हूँ।

वासव०—(स्वगत) यदि यह सत्य है, तो मैं धन्य हूँ।

(तब राजा और विदूषक आते हैं।)

विदू०—अहाहा ! बटोरने पर भी थोड़े गिरे हुए दुपहरिया के फूलों से यह नजर-

पद्मावती—(क) उत्तो मए अय्यउत्तो ।

वासवदत्ता—(ख) तदो किं भणिदं ?

पद्मावती—(ग) अभणिअ किञ्चि दिग्घं णिस्ससिअ तुह्णीओ संवुत्तो ।

वासवदत्ता—(घ) तदो तुवं किं विअ तक्केसि ?

(क) उक्तो मयार्यपुत्रः ।

(ख) ततः किं भणितम् ?

(ग) अभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य तूष्णीकः संवृत्तः ।

(घ) ततस्त्वं किमिव तर्कयसि ?

'वासवदत्ता यथा वीणावादनं शिक्षिता भवता, तथाऽहमपि तदिदं शिक्षणीयास्मी'ति राजकन्यया श्रीमत्या सादरं प्रार्थनीयस्तत्रभवान् भर्ता ।

स्वकृतां तद्विषये तत्प्रार्थनां सूचयति पद्मावती—उत्तो इति । आर्यपुत्रमहं तदर्थं प्रार्थितवतीत्यर्थः ।

ततः स त्वां तदुत्तरं किमाचष्टेत्याहावन्तिका—तदो इति । अत्र 'तेने'त्यार्थः । कर्ता । प्रश्नोऽयं वासवदत्तायाः स्वविषयकप्रियप्रेमपरीक्षाभिलाषिण्यास्तदुत्तरवचनश्रवणकौतूहलमाविष्कुरुते ।

आवन्तिकाप्रश्नमेनं निशम्य पद्मावती ब्रूते—अभणिअ इति । तूष्णीकस्तूष्णींशीलः, मौनीति यावत् । आर्यपुत्रेण तु मदीयं तत्प्रार्थनावचनमाकर्ण्य तदुत्तरं किमप्यनुक्त्वा दीर्घं निःश्वसता केवलं मौनमेवाऽवलम्बितम् । एतेन च तात्कालिकतदवस्थाप्रदर्शने वासवदत्तागतशिष्यजनोचितगुणगणस्मरणमहिम्ना स्नेहमग्ने वत्सराजचित्ते दत्तपदो विषादभावः सुगूढं ध्वनितः कविना ।

तत्र किल पद्मावत्या मानसं तर्कं जिज्ञासुर्वासवदत्ता पुनराह—तदो इति । ततः तत्र, सप्तम्यां तसिः । इवेति पदप्रयोगो वाक्यसौन्दर्यं दर्शयितुम्, तर्कयसि अनुमानं करोषि । तत्र तावद्भर्तृकृते दीर्घनिःश्वासे मौनधारणे च कीदृशं तवानुमानम् ? किमत्र कारणं सम्भावयसि त्वम् ?

पद्मा०—मैंने आर्यपुत्र से कहा था ।

वासव०—तब उन्होंने क्या कहा ?

पद्मा०—बिना कुछ कहे ही ऊँची साँस लेकर चुप हो गये ।

वासव०—उसपर तुम क्या अनुमान करती हो ?

अदिक्कन्दो समुदाआरो। एव्वं दाव भणिस्सं [प्रकाशम्] जइ अप्पो सिणेहो, सा सजणं ण परित्तजदि।

पद्मावती—(क) होदव्वं।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए! साहु भत्तारं भणाहि—अहं पि वीणं सिक्खिस्सामि त्ति।

भणिष्यामि। यद्यल्पः स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति।

(क) भवितव्यम्।

(ख) भर्तृदारिके! साधु भर्तारं भण अहमपि वीणां शिक्षिष्य इति।

प्रेम्णो महिम्ना मुग्धयाऽत्यन्तमनुचितं कृतमेतन्मया यन्नाम यत्नेन गोपनीयमप्यात्मनो रूपं तादृशेन वचसा प्रकाशितम्। इत्येवमनुतप्य तत्रोत्तरमुपलभ्याह–एव्वम्। इति। तावद्वाक्यसौन्दर्ये। वक्ष्यमाणमीदृशं वचोऽत्र प्रयोक्तव्यं मयेत्यर्थः। तदेव प्रकटं ब्रूते–जइ इति। स्वजनं स्वात्मीयवर्गम्। 'परित्यजती' त्ययं वर्तमानत्वाविवक्षया सम्भावनार्थे लट्। परित्यजेदिति तदर्थः। न्यूनश्चेदभविष्यत्प्रेमा पत्यौ वासवदत्तायास्तर्हि सा स्वजनपरित्यागं कदापि नाकरिष्यत्*। न हि स्वल्पे सति प्रेम्णि सम्भवत्येतत्। अतो निश्चितमनुमातुं शक्यते तस्याः समधिकं प्रेम पत्याविति भावः।

स्वजनपरित्यागेन हेतुना प्रेमाधिक्यं कल्पयितुं युज्यत इत्याह पद्मावती–होदव्वं इति। अनेनेति कर्तुराक्षेपः। एतत्त्वदुक्तं सम्भवतीत्यर्थः।

'भर्तुर्वीणां वादनकौशलं शिक्षित्वा यथा वासवदत्ता भर्तृवल्लभा सञ्जाता, तथा त्वमपि तत्कौशलशिक्षणेन भर्तुः प्रीतिपात्रतामधिगन्तुं चेष्टस्वे'त्याशयेन वचनं प्रयुङ्क्ते पद्मावतीमुद्दिश्य चेटी—भट्टिदारिए! इति। साधु सम्यक्, सादरमित्यर्थः। 'अहमपी'त्यपिशब्दो 'वासवदत्ता वे'त्यर्थं बोधयति। वीणां वीणावादनम्।

गई या मेरा सदाचार सीमा से बाहर हुआ। अच्छा तो इस तरह कहूँगी। (प्रकाश) यदि उसका प्रेम थोड़ा होता तो वह कभी आत्मीय लोगों को न छोड़ती।

पद्मा०—हो सकता है।

दासी—राजकुमारी! पति से अच्छे ढंग से कहना कि मैं बीन सीखूँगी।

---

*भर्तुरनुसरणं कर्तुकामया वासवदत्तया कृतः स्वजनपरित्यागस्तु प्रतिज्ञानाटिकायां द्रष्टव्यः।

पद्मावती—(क) जह मम अय्यउत्तो, तह एव्व अय्याए वासवदत्ताए त्ति ?

वासवदत्ता—(ख) अदो वि अहिअं !

पद्मावती—(ग) कहं तुवं जाणासि ?

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (घ) हं, अय्यउत्तपक्खवादेण

(क) यथा ममार्यपुत्रस्तथैवार्याया वासवदत्ताया इति ।

(ख) अतोऽप्यधिकम् ।

(ग) कथं त्वं जानासि ?

(घ) हम् , आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः । एवं तावद्

तदैव संशयविषयकं प्रष्टव्यमुपक्षिपति पद्मावती—जह इति । अत्र प्रसङ्गानुरोधात् 'प्रिय' इति योज्यम् । यादृशं यत्परिमाणमार्यपुत्रे मम प्रेम, तादृशं तत्परिमाणमेव तद्वर्तते वा पूज्यायास्तत्र वासवदत्तायाः ? संशयश्चैष एवास्ति ममेत्यर्थः । उज्जयिनीवासिनीयं सूचितपूर्वं पत्युर्दर्शनसौभाग्यमिव पत्यौ वासवदत्ताप्रीतेरियत्तामपि कलयितुमर्हतीति स्थाने प्रश्नोऽयमावन्तिकां प्रति पद्मावत्याः ।

तत्रोत्तरमावन्तिका ब्रूते—अदो वीति । अत्रापि 'प्रिय' इत्यार्थम् । अतोऽपि त्वदपेक्षयापि, अधिकमिति क्रियाविशेषणम् , अस्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः । यावत्प्रेम ते पत्यौ वर्तते, ततोऽप्यधिकरूपेण तस्या इत्यर्थः ।

'कथमिदं त्वया ज्ञायते, यत्किल तस्यास्तत्र मत्तोऽधिकं प्रेमे'त्याशयकं पुनः प्रश्नं करोति, पद्मावती—कहम् इति ।

पद्मावतीप्रश्नाकर्णनेनात्मस्वरूपप्रकाशनभिया स्वकीयोक्तौ सानुतापं मानसं वितर्कमाचरति वासवदत्ता—हम् इति । हमिति शङ्कावितर्कानुतापसूचकमव्ययम् । आर्यपुत्रस्य पत्युः पक्षपातेन प्रेम्णा तन्महिम्नेति यावत् , समुदाचार आचारो मर्यादा, स चाऽत्र स्वरूपगोपनरूपः, अतिक्रान्त उल्लङ्घितः । अहो ! पत्युः

पद्मा०—जैसे मुझे आर्यपुत्र (प्रिय) हैं, वैसे ही आर्या वासवदत्ता को भी हैं ?

वासव०—इससे भी अधिक ।

पद्मा०—तुम कैसे जानती हो ?

वासव०—(स्वगत) हूँ ! आर्यपुत्र की तरफदारी (पक्षपात) से मैं व्यवहार को भूल

चेटी—(क) अभिजादं खु भट्टिदारिआए मन्तिदं—पिओ मे भत्तेति।

पद्मावती—(ख) एक्को खु मे सन्देहो !

वासवदत्ता—(ग) किं किं ?

(क) अभिजातं खलु भर्तृदारिकया मन्त्रितं-प्रियो मे भर्तेति।

(ख) एकः खलु मे सन्देहः।

(ग) किं किम् ?

मन्त्रयते गूढं भाषते। अनया पद्मावत्यापि यदा पूर्वोक्तमिदं निगद्यते, तदा निःसन्देहमेव मे तत्रानुरागस्तदनुरागसम्पादनविषये चिरात्साफल्यं तदभावं वा कलयेदित्यर्थः। एतेन—'साम्प्रतमहं सर्वथा सङ्कटे पतितास्मी'ति वासवदत्तायाश्चित्तानुवर्ती विषादोदयो व्यञ्जयः। अस्त्ययं प्रेम्ण एव महिमा, येन किल मध्ये मध्ये स्थिरभावपरिवर्तनं कृत्वा चित्ते भावान्तरमुत्थाप्यत इत्यलम्।

पद्मावत्या गूढोक्तेरभिप्रायं प्रकाशयति प्रशंसनपुरःसरं चेटी—अभिजादम् इति। अभिजातं कुलीनतोचितम्, खलु निश्चये, मन्त्रितं गूढमुक्तम्। राजकुमार्या श्रीमत्या 'पत्यौ मम प्रेम वर्तते' इतीदृशं नूनं कुलीनतासदृशं त्रपावशाद् गूढं ध्वनिमार्गेणोक्तम्। इत्थमेव कुलीनया वक्तव्यमित्यर्थः। अथवा मन्त्रितं कथितम्। अत्र च पक्षे—आत्मनः प्रेम पत्यौ यत्प्रकाशितं वचसा राजकुमार्या, तत्तु कुलीनतासदृशमेव कृतम्। युज्यत एव कुलीनायाः प्रेम पत्याविति भावः।

सम्प्रति पद्मावती वासवदत्ताया आत्मनश्च प्रियविषयां प्रीतिं परिच्छेत्तुकामाऽऽवन्तिकां वक्ति—एक्को इति। खल्विति वाक्यसौन्दर्ये। वक्ष्यमाण एकोऽयं संशयो वर्तते मे, स चायमपनोद्यस्त्वया यथोचितमुत्तरं दत्त्वेत्याशयः।

कीदृशस्ते संशय इति तं तन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छन्ती वासवदत्ताह—किं किम् इति। द्विरुक्तिरियं तत्सूचने त्वरयति पद्मावतीम्।

दासी—'पति मुझे प्रिय हैं' यह राजकुमारी ने अपनी कुलीनता के अनुकूल ही कहा।

पद्मा०—मुझे एक सन्देह है।

वासव०—क्या ? क्या ?

पद्मावती—(क) अय्ये ! ण जाणामि, अय्यउत्तेण विरहिदा उक्कण्ठिदा होमि ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) दुक्करं खु अहं करेमि । इअं वि णाम एवं मन्तेदि !

(क) आर्ये ! न जानामि, आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भवामि ।

(ख) दुष्करं खल्वहं करोमि । इयमपि नामैवं मन्त्रयते ।

सखि ! पतिमेतं प्रेमदृष्ट्या पश्यसि त्वम् ? अपि नाम ते वर्तते सहजं प्रेम पत्यौ ?

नवोढानुरूपलज्जाभावगोपितामुत्कण्ठाविशेषप्रकाशितां पतिविषयिणीमात्मनः प्रीतिं ध्वनयति पद्मावती—अय्ये इति । 'राजमन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य स्वसारमिमां स्वसमीपे न्यासरूपेण स्थापितामावन्तिकामादरदृष्ट्या पश्यति पद्मावती'ति तामुद्दिश्य पद्मावतीप्रयुक्तम् 'आर्ये' इति सम्बोधनपदं युज्यते । 'न जानामी'त्यत्र पूर्वप्रश्नार्थः, कर्म, विरहिता वियुक्ता । 'अयि ! मान्ये ! आर्यपुत्रो मम प्रीतिपात्रं वर्तते न वे'त्येवं किमपि न ज्ञायते, किन्तु तद्वियुक्तया पर्युत्सुकया भूयते मयेत्यर्थः । आर्यपुत्रेण विना विमनायमानाहं तद्वियोगं न सोढुं शक्नोमीति तात्पर्यम् । अत्र 'न जानामी'ति नवोढाभावसुलभलज्जाभावाच्छन्नं प्रेम पद्मावत्या प्रियवियोगकालिकोत्कण्ठाभावप्रदर्शनाद् ध्वनिमर्यादया स्फुटं व्यक्ततां नीतम् । एतेन 'पतिर्मे प्रियो वर्तत' इत्येवमावन्तिकाप्रश्नोत्तरमशब्दं चतुरया पद्मावत्या स्फुटं प्रतिपादितम् ।

श्रुतैतत्पद्मावतीवचसो वासवदत्ताया मानसं वितर्कं दर्शयति कविः—दुक्खरम् इति । दुष्करं दुःखेन कर्तुं शक्यम् , असम्भाव्यमिति यावत् , 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इत्यनेन खल् । अत्रार्थे प्रेमेति कर्म, खलु निश्चये । 'अहो ! यत्र सहजं निःसामान्यमनन्यगोचरं प्रेमाहं बिभर्मि, तत्रैव पद्मावत्यसौ प्रीतिमती वर्तते । स नूनमुभयाकृष्टश्चलचित्तो नैकत्र विशिष्टं स्थिरं प्रेम कर्तुं शक्नोति, येन किल द्वयोः प्रियतमेन भूयते । न ज्ञायते मदीयं तद्विषयकं प्रेमेदं तत्प्रीतिमत्तां सम्पाद्य कथङ्कारं साफल्यमधिगच्छेदित्यतो नूनमिदमसम्भाव्यमेवाहं कर्तुं प्रवृत्तास्मि, यत्किल तत्प्रीतिमत्त्वसम्भावनया तमार्यपुत्रं प्रेमदृशा पश्यामी'ति गूढमाकूतं वासवदत्तायाः । तदेव दुष्करत्वं दर्शयते—इअं वि इति । अत्र नामेत्यलङ्कारो वाक्यस्य ।

पद्मा०—आर्ये ! यह मैं नहीं जानती, पर उनके बिना जी नहीं लगता ।

वासव०—(स्वगत) मैं बड़ा ही कठिन करती हूँ । यह भी तो इसी प्रकार कहती है ।

वासवदत्ता—(क) हला ! किंणिमित्तं वारेसि ?

पद्मावती—(ख) अय्यउत्तो इह आअच्छिअ इमं कुसुमसमिद्धिं पेक्खिअ सम्माणिदा भवेअं ।

वासवदत्ता—(ग) हला ! पिओ दे भत्ता ?

(क) हला ! किंनिमित्तं वारयसि ?

(ख) आर्यपुत्र इहागत्येमां कुसुमसमृद्धिं दृष्ट्वा सम्मानिता भवेयम् ।

(ग) हला ! प्रियस्ते भर्ता ?

हला इति । आवन्तिका चेयं वासवदत्ता कार्यगौरवं कलयन्ती सपत्नीमपि तां पद्मावतीं प्रियसखीसमानभावेन सम्भावयतीति पूर्वं भूयः प्रतिपादितम् । अतश्च 'हला' इति सम्बुद्धिः पद्मावतीं प्रति युज्यते तस्याः । सखि ! पद्मावति ! वैचित्र्यममीषां कुसुमानां पूर्वं प्रशंसितवत्यसि । साम्प्रतं रुचिराण्यपि तानि पुनराहर्तुं किमिति चेटीं निषेधसि ?

तन्निषेधकारणं प्रकटीकरोति पद्मावती—अय्यउत्तो इति । कुसुमानां समृद्धिराधिक्यं परिपूर्णतेति यावत् , ताम् । सम्मानिता आदृता, 'भवेय'मिति सम्भावानायां लिङ् । अत्र 'सम्माणिदा (सम्मानिता)' इति कर्मवाच्यप्रयोगानुरोधाद् 'अय्यउत्तेण (आर्यपुत्रेण)' इति तृतीयान्तः प्रयोक्तुं युज्यते कर्ता । 'अय्यउत्तो (आर्यपुत्रः)' इत्ययं प्रथमान्तकर्तृकपदप्रयोगस्तु चिन्त्यः । 'पेक्खिअ (दृष्ट्वा)' इत्यनन्तरं 'पसीदे, तेण च, (प्रसीदेत् तेन च)' इति मध्ये मुद्रणप्रमादात् त्रुटितं वा योजनीयम् । इत्थं सति कल्पिते 'प्रसीदे'दित्यनेन सम्बद्धः प्रथमान्तः कर्ता सङ्गच्छते । सम्भावयेऽहमत्रागतो मत्प्रियः समन्तात् पुष्पितं प्रमदवनं पश्यन् प्रसन्नो ममादरं कुर्यादित्यर्थः । अयमाशयः—'मत्प्रयत्नविशेषसम्पादितप्रसूनसुषमासम्भारवीक्षणोत्फुल्लमानसो मदीयकार्यसन्तुष्टो मम स्वामी गौरवं दर्शयन् मयि परां प्रीतिं कलयंस्तैर्मामलङ्कुर्यात् । कुसुमैर्हीनता च प्रमदवनस्य तन्मानसं दुःखाकुर्यात्ततश्च मयि प्रीतिरपि तदीया नूनं न्यूनतां दध्यात् । अतो हेतोरहं नेतोऽधिकं पुष्पावचयं रोचयामी'ति । अथवा 'अय्यउत्तो' इति प्रथमान्तपाठे' सम्माणिदो भवे' दिति पाठः कल्पनीयः ।

पतिप्रीतिविषयकं ध्वनिमार्गेण प्रस्तावमुपक्षिप्तं पद्मावत्या अवगत्य तत्प्रीतेरियत्तां तत्र परिच्छेत्तुमिच्छन्ती पृच्छति पद्मावतीं वासवदत्ता—हला इति ।

वासव०—हे सखि ! क्यों मना करती हो ?

पद्मा०—आर्यपुत्र यहाँ आकर फूलों की यह बहार (देख प्रसन्न होंगे, उससे) मैं सम्मानित होऊँगी ।

वासव०—सखि तुम्हें पति प्यारे हैं ?

पेक्खदु अय्या।

वासवदत्ता—(क) अहो ! दस्सणीअदा कुसुमाणं।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! किं भूयो अवइणुस्सं ?

पद्मावती—(ग) हला ! मा मा भूयो अवइणिअ।

(क) अहो ! दर्शनीयता कुसुमानाम्।

(ख) भर्तृदारिके ! किं भूयोऽवचेष्यामि ?

(ग) हला ! मा मा भूयोऽवचित्य।

कुसुमान्येकवर्णानि भवन्ति, एतानि तु वर्णद्वयवन्तीति नूनं विस्मयकरत्वमेतेषाम्। को नाम तान्येतान्यवलोक्य विस्मयविकस्वरस्वान्तो न स्यात् ? इत्येवमुक्त्वा तानि पुष्पाण्यावन्तिकां दर्शयन्ती ब्रूते—पेक्खदु इति। अत्रापीयं वीप्सा पौनःपुन्ये, अर्थाक्षिप्तमत्र पुष्परूपं तत्सौन्दर्यरूपं वा कर्म। अयि ! मान्ये ! वारंवारमवलोकनीयं तत्रभवत्या 'कुसुमानि कथं तावदेतानि सौन्दर्यं दर्शयन्ती'ति।

तेषां पुष्पाणाममन्दं सौन्दर्यमभिनन्दन्ती ब्रूते वासवदत्ता—अहो इति। दर्शनीयता सुन्दरता। अयि ! अमूनि किल पुष्पाणि विचित्रं सौन्दर्यं दर्शयन्ति।

उभाभ्यां पद्मावत्यावन्तिकाभ्यां कृतं प्रसूनप्रशंसनं श्रुत्वा पुनः प्रसूनानयनप्रस्तावमुपस्थापयन्ती पृच्छति चेटी पद्मावतीम्—भट्टिदारिए इति। अवचेष्यामीति विध्यर्थे लट्, अवचिनुयामिति तदर्थः। अयि ! राजकन्ये ! किमिदानीं पुनः प्रसूनान्यवचेतव्यानि मया ?

चेट्याश्चिकीर्षितं प्रसूनावचयनं निषेधति पद्मावती—इति। हलेति चेट्याः सम्बोधनम्, 'मा मे'ति द्विरुक्तिर्निषेधं द्रढयति। अयि ! सखि ! न तावदिदानीं प्रसूनावचयस्ते कार्यः। नास्ति तत्प्रयोजनं किमपि। अत्र मायोगे अवचित्येति क्त्वाप्रत्ययः पाणिनीयशासनविरुद्धो महाकविना निरङ्कुशत्वात्कृतो वेदितव्यः।

कृते च पद्मावत्या तन्निषेधे तत्र कारणजिज्ञासां दर्शयत्यावन्तिका—

वासव०—ये फूल तो बड़े ही दर्शनीय हैं।

दासी—राजकुमारी ! क्या फिर और चुनूँ ?

पद्मा०—अरी ! नहीं, और मत चुनना।

[उभे उपविशतः ।]

चेटी—[तथा कृत्वा] (क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ अद्ध-मणसिलावट्टएहिं विअ सेहालिआकुसुमेहिं पूरिअं मे अञ्जलिं ।]

पद्मावती—(दृष्टवा) (ख) अहो । विइत्तदा कुसुमाणं । पेक्खदु

(क) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका अर्धमनःशिलापट्टकैरिव शेफालि-काकुसुमैः पूरितं मेऽञ्जलिम् ।

(ख) अहो ! विचित्रता कुसुमानाम् । पश्यतु पश्यत्वार्या ।

'उभे उपविशतः' इत्यनेन द्वयोर्वासवदत्तापद्मावत्योरुपवेशनं दर्शितम् ।

अवचितपुष्पा चेटी पद्मावतीमुपगम्य ब्रूते—पेक्खदु इति । तथा कृत्वा पुष्पा-ण्यवचित्य तैर्हस्तद्वयमापूर्य । 'पश्यतु पश्यतु' इति पौनःपुन्ये द्विःप्रयोगः, तेन च सौन्दर्यममीषां कुसुमानां लोचनासेचनकं सूचितम् । अर्धमनःशिलापट्टकैरिव, अर्था-नुकूल्यसामर्थ्याभावादत्रार्धपदं व्यस्तं युज्यते, अर्धे मूलभागे मनःशिलायाः 'मैनसिल' इति लोके प्रसिद्धस्य गिरिप्रभवरक्तवर्णधातुविशेषस्य पट्टकैः खण्डैरिव, स्थितैरिति शेषः । 'धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः' 'मनःशिला मनोगुप्ता' इत्यमरौ । पूरितं पूर्णम् , पूरयतेः क्तः । अञ्जलिं कनिष्ठिकाप्रदेशतः संयोजितौ पुटरूपतां प्रापितौ हस्तौ, 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । 'कुसुमैः परिपूर्णमञ्जलि'मित्यस्य 'अञ्जलिस्थानि पुष्पाणी'ति तात्प-र्यम् । अयि ! राजकुमारि ! ममेदं पाणिद्वयमिदानीं शेफालिकाप्रसूनैः परिपूर्णं वर्तते अमूनि किल कुसुमानि कथं नाम सुन्दरतां वहन्ति ? मुहुरालोचनीयमेतद-मीषां सौन्दर्यं भवत्येति भावः । इदमित्थं निगद्य चेट्यास्तत्समर्पणं पद्मावत्यै व्यञ्जयमर्यादया बोद्धव्यम् । इह किल शेफालिकापुष्पाणामारुण्येन मूलप्रदेशे मनः-शिलाशकलसादृश्यं दर्शितं कविना । तानि च शकलानि लम्बमानान्येवात्र कवेः शेफालिकाकुसुमोपमानत्वेनाभिमतानीति ।

चेट्या दत्तानि तानि पुष्पाण्यादाय दृष्ट्वा च पद्मावती तत्सौन्दर्यं प्रशंस-न्त्याह—अहो इति । विचित्रता श्वेतरक्तेत्युभयविधवर्णसौन्दर्यशालिता । प्रायः

(दोनों बैठती हैं ।)

दासी०—(फूलों को बटोर कर) देखिये, राजकुमारी ! देखिये, आधे भाग में मैनसिल के टुकड़े की तरह हरसिङ्गार के फूलों से मेरी अँजुली भर गई ।

पद्मा०—(देखकर) वाह ! क्या ही विचित्र ये फूल हैं । आप देखें तो सही ।

चेटी—(क) तेण हि इमस्सिं सिलावट्टए मुहुत्तअं उपविसदु भट्टिदारिआ। जाव अहं वि कुसुमावचअं करेमि।

पद्मावती—(ख) अय्ये! किं एत्थ उपविसामो?

वासवदत्ता—(ग) एव्वं होदु।

(क) तेन हि अस्मिन् शिलापट्टके मुहूर्तकमुपविशतु भवती। यावदहमपि कुसुमावचयं करोमि।

(ख) आर्ये! किमत्रोपविशावः?

(ग) एवं भवतु।

विलम्बं करोषि, अर्थात्कुसुमावचये। यदि सखि! शेफालिका विकसितास्तर्हि साम्प्रतं तत्कुसुमावचये किमिति त्वया विलम्बः क्रियते! अतिशीघ्रं तानि कुसुमान्यवचीयन्तामित्यर्थः।

इत्थं पद्मावतीवचनमाकर्ण्य कुसुमावचयं प्रतिजानीते चेटी—तेण होति। तेन हि अतो हेतोः, पुष्पावचयस्येदानीं मया करणीयत्वादित्यर्थः। अस्मिन् समीपस्थे शिलापट्टके बृहत्पाषाणफलके, मुहूर्तकं क्षणमिति क्रियाविशेषणम्। यावता कालेन मया कुसुमावचयं कृत्वाऽऽगम्यते, तावत्कालपर्यन्तं भवत्या राजकुमार्या विशाले दृषत्फलकेऽस्मिन्नुपविश्य विश्रम्यताम्। अत्र 'मुहूर्तकमुपविश्य' इत्यनेन 'कार्येऽस्मिन् मत्कर्तृको विलम्बो न स्यात्, सत्वरमेवाहमवचितकुसुमा समागमिष्यामि भवत्याः समीप'मिति चेटया सूचितम्।

चेटीवचनानुरोधाद् दृषत्फलके समुपवेष्टुमुद्यता पद्मावती स्थानमात्मोपवेशनयोग्यं निर्दिशन्ती तत्रोपवेशने आवन्तिकाया अनुमतिं प्रार्थयते—अय्ये इति। अयि माननीये! स्थानेऽस्मिन्नावाभ्यामुपवेष्टव्यं किमु अत्रोपवेशनमिदानीमस्मदीयं भवत्यै रोचते?

आत्मनोऽनुमतिं तत्रोपवेशने दर्शयत्यावन्तिका–एव्वम् इति। बाढम्, अत्रोपविश्यतामावाभ्यामित्यर्थः।

दासी—तब तो इस पत्थर की चट्टान पर राजकुमारी घड़ी भर बैठें। तबतक मैं भी फूलों को बटोरती हूँ।

पद्मा०—(आवन्तिका से) आर्ये! क्या हम दोनों यहाँ बैठें?

वासव०—हाँ, ऐसा ही हो।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! ताणि कुसुमिदाणि णाम, पवालन्तरिदेहिं विअ मौत्तिआलम्बएहिं आइदाणि कुसुमेहिं।

पद्मावती—(ख) हला ! जदि एव्वं, किं दाणिं विलम्बेसि ?

(क) भर्तृदारिके ! ते कुसुमिता नाम, प्रवालान्तरितैरिव मौक्तिकलम्बकैराचिताः कुसुमैः।

(ख) हला ! यद्येवं, किमिदानीं विलम्बसे ?

गुल्मकाः, स्वार्थे कः। मूलादारभ्य शाखावधिको वृक्षस्य भागः 'प्रकाण्ड' उच्यते, तद्रहिता वृक्षा हि 'गुल्म' नाम्ना व्यवह्रियन्ते। तथा च 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः' 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरौ। कुसुमिताः, कुसुमानि पुष्पाणि सञ्जातानि येषां तादृशाः, 'तदस्य सञ्जात'मित्यादिना इतच् प्रत्ययः। 'पश्यामी'ति क्रियापदं च वाक्यसमाप्तिसूचकात् 'इति' शब्दादनन्तरं योज्यम्, इति पूर्वप्रदर्शितो वाक्यार्थः कर्मरूपः। अयि ! सखि ! तेषु शेफालिकावृक्षेषु पुष्पाण्युद्गतानि न वेत्येवावलोकयाम्यहम्। अत एतद्दिदृक्षयैव साम्प्रतमत्रागतास्मीति भावः।

प्रमदवनागमनप्रयोजनं निशम्यैवं पद्मावत्याः शेफालिकाकुसुमोद्गमसम्बन्धिनि प्रश्ने प्रतिपादयत्युत्तरं चेटी—भट्टिदारिए इति। इत्यनेन पूर्वप्रक्रान्ताः शेफालिकागुल्मका गृह्यन्ते, 'नामे'त्यत्र निश्चयार्थकम्। प्रवालान्तरितैः, प्रवालैर्विद्रुममणिभिरन्तरितानि व्यवहितानि युक्तानीति यावत् तैः, मौक्तिकलम्बकैरिव, मुक्ता एव मौक्तिकानि तेषां लम्बकानि ललन्तिकाभिधाः कण्ठभूषणविशेषाः तत्सदृशैः कुसुमैरित्यस्योपमानमिदम्, 'लम्बकं तु ललन्तिका' इति कोषः। आचिताः व्याप्ताः परिपूर्णा इति यावत्, दृश्यन्ते इति शेषः। शेफालिका ध्रुवं विकसिताः सन्ति, पश्य, मूलेऽरुणानि तदूर्ध्वं च धवलान्येतानि पुष्पाणि खलु प्रवालमिश्रमुक्तामणिनिर्मितकण्ठभूषणसदृक्षाणि लक्ष्यन्ते। इतस्ततो लग्नानि कुसुमानि लम्बमानकण्ठाभरणानीव प्रतीयन्त इति कुसुमानां ललन्तिकासाम्यं प्रतिपादितमत्र।

शेफालिकाविकासमाकलय्य पद्मावती चेटीं तत्कुसुमावचयनक्रियायां नियोक्तुमिच्छन्ती ब्रूते—हला इति एवं, शेफालिकाः कुसुमिता इति यावत्। विलम्बसे

दासी०—राजकुमारी ! वे तो खिल गये, बीच बीचमें मूँगों से मिले हुए मोतियों के हारों की भाँति फूलों से परिपूर्ण हैं।

पद्मा०—यदि ऐसा है, तो क्यों देर कर रही हो ?

प्रवेशकः

[ततः प्रविशति सपरिवारा पद्मावती आवन्तिकावेषधारिणी वासवदत्ता च ।]

चेटी—(क) किण्णिमित्तं भट्टिदारिआ पमदवणं आअदा ?

पद्मावती—(ख) हला ! ताणि दाव सेहालिआगुम्मआणि पेक्खामि कुसुमिदाणि वा ण वेत्ति ।

(क) किन्निमित्तं भर्तृदारिका प्रमदवनमागता ?

(ख) हला ! ते तावत् शेफालिकागुल्मकाः पश्यामि कुसुमिता वा न वेति ।

प्रवेशक इति । उक्तपूर्वमेतस्य लक्षणं विष्कम्भलक्षणप्रदर्शनप्रसङ्गे द्वितीयाङ्कप्रारम्भे, तत्रैव द्रष्टव्यम् । अयं च चेटीविदूषकाभ्यामनुदात्तभाषितेन प्रयोजितः सन् वृत्तं वत्सराजोदयनविवाहसम्बन्धलक्षणं वर्तिष्यमाणं च पुष्पहरणादिरूपं कथांशं निदर्शितवानिति ।

कविरिदानीं भाविघटनानुरूपप्रसङ्गानुरोधेन सपरिवारां पद्मावतीं समं वासवदत्तया प्रमदवनं प्रवेशयति—तत इत्यादिना ।

सुमनोवर्णकग्रहणादिकार्यार्थं गते सत्यन्तःपुरं भर्त्तरि तत्रानुपस्थाय प्रमदवनमागतां पद्मावतीं तत्प्रदेशागमनकारणं पृच्छति चेटी—किण्णिमित्तम् इति । अयि ! राजकन्ये ! भवत्याः पतिरिदानीमन्तःपुरे वर्तते तदुपसर्पणमुपेक्ष्य भवती किं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रमदवनमेतदागता ।

चेटीप्रश्नानुसारं प्रमदवनागमनप्रयोजनं स्वं दर्शयति-पद्मावती—हला इति । हलेति चेटयाः सम्बोधनम् । अत्र यद्यपि 'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इति कोषप्रामाण्येन चेटीं प्रति 'हञ्जे' इति प्रयोक्तुमुचितं, तथापि चेटीमिमां सखीनिर्विशेषं पश्यन्त्यास्तामुद्दिश्य पद्मावत्या 'हला' इत्याह्वानं नाऽसङ्गतम् । एवमेवाग्रेऽपि सर्वत्राकलनीयम् । ते प्रसिद्धाः प्रयत्नसंवर्धिता अदूरतो दृश्यमाना इति यावत्-तावत्पदं वाक्यालङ्कृतौ । शेफालिकागुल्मकाः, शेफालिकाख्या वृक्षविशेषाः । शेफालिका च 'हरसिंगार, पारिजाता' इत्येवं लोके प्रसिद्धा । गुल्मा एव

(प्रवेशक)

(परिजन-सहित पद्मावती तथा उज्जैन-निवासिनी के वेश में वासवदत्ता आती है ।)

दासी—राजकुमारी नजरबाग में किस लिये आई ?

पद्मा—अरी ! वे हरसिंगार (पारिजाता) के गुच्छे खिले या नहीं यह मैं देखती हूँ ।

कुक्खिपरिवट्टो संवुत्तो।

चेटी—(क) ईदिसो एव्व होदि।

विदूषकः—(ख) गच्छदु भोदी। जाव अहं वि तत्तहोदो सआसं गच्छामि।

[निष्क्रान्तौ।]

(क) ईदृश एव भव।

(ख) गच्छतु भवती। यावदहमपि तत्र भवतः सकाशं गच्छामि।

परिपूर्वाद् वृत्धातोर्भावे घञि परिवर्तशब्दः सिध्यति। कुक्षिपरिवर्तः उदरविकारः, संवृत्तः सञ्जातः। अयं भावः—'नेत्रपरिवर्तनं कोकिलानामिव मन्दभाग्यस्य ममोदरविकारो भुक्ताऽपरिपाकरूपः साम्प्रतं वरीवर्तीत्यत एवाहं भोजनमानेतुं निषेधामि त्वाम्। राजा तु मां विहाय नैकाकी भोजनं कुर्यात्कदापि, अहं च भोजनमुपस्थितं कथमपि त्यक्तुं कर्तुं च न शक्नुयाम्। यथेच्छं भोक्तुमददानोऽयमुदरविकारो हन्ताऽतितरां कष्टायते। अतो हि भोक्तुमसमर्थोऽधुना ध्रुवमहं मन्दभाग्योऽस्मी'ति।

विदूषकस्योक्तिमिमां निशम्य चेटी सहासं वितनुते प्रेम्णा शुभाऽऽशंसनं तत्र—ईदिसो इति। वाक्येऽस्मिन्नौचित्यात् 'सदा' इति पदमध्याहरणीयम्। ईदृशः उदरविकारवान्। उदरविकारेणाक्रान्त एव त्वं सर्वदा वर्तस्व, आस्तां च तावत्ते शाश्वतं साहचर्यममुना विकारेणेत्यर्थः।

इदमीदृशं चेट्या समं संलप्य साम्प्रतं पद्मावत्युपसर्पणाय चेटीं विस्रष्टुमिच्छन् कार्यान्तरकरणाभिप्रायेण स्वयमपि सुहृदः श्रीमतो नरपतेः समीपं जिगमिषन् विदूषकः प्राह—गच्छदु इति। गच्छतु अर्थात्पद्मावत्याः समीपम्। यावदित्यस्य अधुनेत्यर्थः।

विदूषकप्रस्तावानुसारं तयोश्चेटीविदूषकयोस्ततः प्रस्थानं दर्शयति कविः—निष्क्रान्ताविति।

रोग-पूर्ण लाल-लाल हो जाती है, उसी तरह मेरे पेट में भी उलट फेर हो गया है कि खाया हुआ समय पर ठीक पचता नहीं।

दासी—ऐसे ही आप (सदा) बने रहें।

विदू०—तुम जाओ। अब मैं भी राजासाहब के पास जाता हूँ।

(दोनों चले गये)

विदूषकः—(क) ह्लादो तत्तभवं। सव्वं आणेदु भोदी वज्जिअ भोअणं।
चेटी—(ख) किंणिमित्तं वारेसि भोअणं ?
विदूषकः—(ग) अधण्णस्स मम कोइलाणं अक्खिपरिवट्टो विअ

(क) स्नातस्तत्रभवात्। सर्वमानयतु भवती वर्जयित्वा भोजनम्।
(ख) किंनिमित्तं वारयसि भोजनम् ?
(ग) अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः।

पुष्पस्रक्, वर्णकशब्देन च चन्दनं गृह्यते 'आनयामी'ति विध्यर्थे लट्, 'आनयेय'मिति तदर्थः। किमत्रेतरत्कारणम् ? क्रियमाणेऽस्मिञ्जामातुः स्नानविषयके प्रश्ने कारणमेतदेव खलु, यन्मया पुष्पस्रक् चन्दनं चानेतव्ये। स्नानानन्तरं पुष्पस्रग् धारणीया चन्दनं च लेपनीयं शरीरे जामात्रा। यदि नाम तदीयं स्नानं सम्पन्नं, तर्हि साम्प्रतमानयाम्यहं पुष्पस्रजं चन्दनं च तत्कृते। तत्कथ्यतामिदं याथातथ्येन त्वया। निशम्येदं चेटीवचो वचनं प्रयुङ्क्ते विदूषकः—ह्लादो इति। तत्रभवान् उदयनो भूपतिः, वर्जयित्वा त्यक्त्वा। सञ्जातः स्नानविधिर्भूपतेरुदयनस्य। अतस्तदर्थं त्वया भोजनं विनेदानीं सर्वमानेतव्यमित्यर्थः। अत्रेदं तात्पर्यम्—समुपस्थिते सति भूपतेः कृते भोजने यत्सुहृदा विदूषकेणापि तद्भोक्तुं लभ्येत। किन्तु स्वभावतो भोजनप्रियोऽपि सूचितपूर्वोऽजीर्णरोगग्रस्तोऽयं न तावदिदानीं भोजनाय स्पृहयति सः। 'आनीतं च भोजनं चेतो बलादाकर्षे'दित्यतस्तन्निषेधं चाकार्षीत्। इत्थङ्कारमस्वारस्यं प्रकटय्यापि भोजनानयने विदूषकोऽप्रस्तुतभोज्यपदार्थानयननिषेधमुखेन स्वात्मनो भोजनप्रियतामाविष्कृतवानिति।

इत्थं किल भोजनानयनं निषेधन्तं विदूषकं प्रति चेटी तन्निराकरणे कारणं जिज्ञासमाना 'किमर्थं तन्निषिध्यत' इत्येवं पुनरात्मनः पृच्छां दर्शयति—किंणिमित्तम् इति। भोजनं भोजनानयनमित्यर्थः।

स्वकर्तृकेऽस्मिन् भोज्यपदार्थोपस्थापनप्रतिषेधे हासकारणं प्रकटयति विदूषकः—अधण्णस्सेति। अधन्यस्य भाग्यहीनस्येत्यर्थः। अक्षिपरिवर्त इव, परिवर्तः परिवर्तनं परितो भ्रमणमिति यावत्, अक्ष्णोः परिवर्तोऽक्षिपरिवर्तः स यथा।

विदू०—वे नहा चुके। भोजन-सामग्री छोड़ तुम सब पदार्थ ला सकती हो।
दासी—खाने की चीज लाने को क्यों मना कर रहे हैं ?
विदू०—मैं बड़ा अभागा हूँ, क्योंकि—कोइलों की आंख जिस भाँति उलट पड़ती है या

चेटी—(क) अह्माणं भट्टिणी भणादि—अवि ह्लादो जामादुओ त्ति।
विदूषकः—(ख) किंणिमित्तं भोदि! पुच्छदि।
चेटी—(ग) किमण्णं। सुमणोवण्णअं आणेमि त्ति।

(क) अस्माकं भट्टिनी भणति—अपि स्नातो जामातेति।
(ख) किन्निमित्तं भवति! पृच्छति?
(ग) किमन्यत् सुमनोवर्णकमानयामीति।

तत्सम्बुद्धौ भद्रे इति। कल्याणशीले! इति तदर्थः। अथवा भद्रे! सभ्ये!, भद्रशब्दः सभ्यार्थः। अयि! कथय, किमर्थमेतन्ममान्वेषणं ते? किं वा मत्कार्य-मिति वाक्यार्थः।

तदन्वेषणकारणमाह चेटी—अह्माणं इति। भट्टिनी अनभिषिक्ता राज्ञः स्वामिनी, महाराजदर्शकस्य पत्नीति यावत्, भणति पृच्छतीत्यर्थः। अपिशब्दः प्रश्नवचनः, अयं च वाक्यारम्भे प्रायः प्रयुज्यतेऽस्मिन्नर्थे। 'स्नात' इति 'गत्यर्थाक-र्मके'त्यादिना कर्तरि क्तः, जामाता वत्सराजः उदयनः। अस्मत्स्वामिन्या मन्मुखेन पृच्छ्यते, यत्किल जामातू राज्ञः स्नानं जातं न वा? इदं च त्वत्तो ज्ञातुं शक्यते, अतस्त्वामहमन्विष्यामीत्यर्थः। 'अस्माकं भट्टिनी'त्युक्त्या स्वामिन्यां गौरवभाव आत्मनः प्रकटीकृतश्चेट्या।

विदित्वापि निजान्वेषणकारणं चेट्याः पुनस्तत्कृतं जमातृस्नानप्रश्नमुद्दिश्य विदूषकः प्रश्नयति ताम्—किंणिमित्तम् इति। भवति! शोभने! दीप्त्यर्थकाद् भाधातोर्डवतुप्रत्यये कृते स्त्रियां ङीपि सम्बुद्धौ रूपमिदम्। किंनिमित्तं किमर्थम्। अयि! किं प्रयोजनमुद्दिश्य ते स्वामिन्या कृतोऽयं प्रश्नः।

उत्तरयति चेटी—किमण्णम् इति। अन्यत्किम्, वक्ष्माणमिदमेव निमित्त-मित्यर्थः। सुमनसश्च वर्णकं चेत्यनयोः समाहारः सुमनोवर्णकम्, समाहार-द्वन्द्वोऽयम्, तेनैव क्लीबत्वमेकत्वं च। 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इति कोषात् स्त्रियां बहुत्वे च प्रयुज्यमानः सुमनःशब्दः पुष्पमभिधत्ते। अत्र हि सुमनःशब्देन

दासी—हमारी स्वामिनी पूछती हैं कि क्या जामाता नहा चुके?
विदू०—अरी! (तुम्हारी मालकिन) क्यों पूछती है?
दासी—दूसरा क्या चन्दन, फूल, माला आदि लाऊँ—इसलिये।

[ततः प्रविशति चेटी]

चेटी—(क) कहिं णु खु गदो अय्यवसन्तओ ? [परिक्रम्यावलोक्य] अह्मो ! एसो अय्यवसन्तओ । [उपगम्य] अय्य ! वसन्तअ ! को कालो, तुमं अण्णेसामि ।

विदूषकः—[दृष्ट्वा] (ख) किंणिमित्तं भद्दे ! मं अण्णेससि ?

(क) कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तकः ? अहो ! एष आर्यवसन्तकः । आर्य वसन्तक ! कः कालः, त्वामन्विष्यामि ।

(ख) किन्निमित्तं भद्रे मामन्विष्यसि ?

स्वामिन्या महाराजदर्शकपत्न्या आज्ञया नूतनजामातू राज्ञः प्रवृत्तिमधिगन्तुमिच्छन्त्यास्तदर्थं च राज्ञो मित्रं विदूषकमन्विष्यन्त्याः साम्प्रतं चेट्याः प्रवेशमनुरूपं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

विदूषकदर्शनोत्सुकतामात्मनः प्रकटीकरोति चेटी—कहिं णु खु इति । नु खलु इति वाक्यपूरणाय । वसन्तक इति विदूषकस्याभिधानम् , आर्येति तद्विशेषणं च पूजनीयजामातृमित्रस्य तस्यापि पूज्यत्वं द्योतयितुम् । श्रीमता विदूषकेण क्व गतं स्यात् ? कथं कुत्र वा तस्योपलब्धिर्भवेदिदानीम् ? तदन्वेषणार्थमितस्ततः परिभ्रम्य कुत्रचन स्थाने च तं दृष्ट्वा हर्षोक्तिं दर्शयति—अह्मो इति । अयमत्र मान्यो वसन्तको वर्तते । समीपं गत्वा ब्रूते—अय्येति । कः कालः कियान् समयः, व्यतीत इति शेषः । चिरादहं तत्रभवतोऽन्वेषणे लग्नास्मीत्यर्थः ।

आत्मानमन्विष्यन्तीं विलोक्य चेटीं तत्कारणं पृच्छति विदूषकः—किंणिमित्तम् इति । किं निमित्तमस्यां क्रियायामिति किन्निमित्तम् , क्रियाविशेषणमिदम् । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याण'मिति कोषाद्भद्रशब्दः कल्याणवचनः, स चोपचारात्तद्वत्यपि प्रयुज्यते, विशेष्यानुसारेण चात्र स्त्रीत्वम् । 'भद्रमस्या' इत्यर्थे 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यनेनाऽर्शआदेराकृतिगणत्वेनाच्प्रत्यये वा स्त्रियां भद्राशब्दः सिद्ध्यति ।

(तब दासी आती है ।)

दासी—आर्य वसन्तक (विदूषक) कहाँ गये ? (घूमकर) अच्छा माननीय वसन्तक ये हैं । (पास पहुँच कर) आर्य वसन्तक ! आपको ढूँढ़ते हुए मुझे कितनी देर हुई ।

विदू॰—(देख कर) भद्रे ! मुझे क्यों खोज रही हो ?

दोसो, मम आहारो सुट्ठु ण परिणमदि, सुप्पच्छदणाए सय्याए णिद्दं ण लभामि। जह वादसोणिदं अभिदो विअ वत्तदि त्ति पेक्खामि! भो! सुहं णामअपरिभूदं अकल्लवत्तं च।

ममाहारः सुष्ठु न परिणमति, सुप्रच्छदनायां शय्यायां निद्रां न लभे। यथा वातशोणितमभित इव वर्तत इति पश्यामि। भोः! सुखं नामयपरिभूतमकल्यवर्तं च।

विकारः, समुत्पन्न इति शेषः सुष्ठु सम्यक्, परिणमति परिपाकं गच्छति। सुप्रच्छदनायाम्, अपीत्युपरिष्टाद्योजनीयमत्र, सु सुन्दरं कोमलं प्रच्छदनमास्तरणं यत्र तस्याम्। प्रकर्षेण छद्यत आस्तीर्यतेऽनेनेति प्रच्छदनम्, 'आधृषाद्वे'ति णिजभावपक्षे 'छद अपवारणे' इत्यतः करणे ल्युट्। यथा येनेति यावत्, पूर्वोक्तेन हेतुनेत्यर्थः, वातशोणितम्, वातरक्तनामा रोगविशेष इति यावत्। यत्र हि वातरक्ते दूषिते सति अस्वप्नाहाराऽपरिपाकप्रभृतीन विकारानुद्भावयतः, स खलु वातरक्ताख्यो निगद्यते रोगः। अभितः समन्तत इव, इव शब्दो वाक्यसौन्दर्ये, देहमभिव्याप्येत्यर्थः, वर्तते उपस्थितोऽस्ति। पश्यामि जानामि, दृशिरत्र ज्ञानार्थः। इह तावदेतर्हि मधुमनोहराऽऽहारसौभाग्यसमन्वितस्यापि गुरुतर एकोऽयं विकारः समुद्भूतो वर्तते, यत्किल—'जीर्णं न जायतेऽन्नं कोमलशयनेऽपि नैति निद्रा मे'। अतोऽहं मन्येऽधुना वातरक्तव्याधिना समाक्रान्तोऽस्मीति। ईदृशावस्थाविशेषस्य पुनर्दुःखात्मकत्वमेव द्रढयति—भो इतीति। आमयपरिभूतम्, आमयेन रोगेण परिभूतमाक्रान्तं संसृष्टमिति यावत्, अकल्यवर्तम्, कल्यवर्तः प्रातराशः 'कलेवा' इत्यपभ्रंशेन भाषायां प्रसिद्धं प्रातःकालिकं भोजनं, तन्नास्ति यत्रेत्येवम्भूतम्, एतादृशविशेषणद्वयविशिष्टं सुखं, न, सुखमिति शेषः। सुखमपि व्याधिसम्बन्धेन समन्वितमाहारपरिपाकाभावात्प्रातराशयोगविरहितं सत् सुखपदेन व्यवहार्यं नैव भवतीति भावः। युज्यते तावदजीर्णामयग्रस्तता यथेच्छमत्यधिकं भुञ्जानस्य भोजनभट्टस्य विदूषकस्यैषा।

का ही अभाव है। किन्तु एक बड़ा भारी दोष है कि मुझे खाना अच्छी तरह नहीं पचता और कोमल गद्दी की सेज पर नींद भी नहीं आती। मानों वातरक्त की बीमारी मुझ में चारों ओर से आ समाई है। जो रोग से आक्रान्त हो और जिसमें कलेवा (प्रातर्भोजन) न मिलता हो वह सुख, सुख नहीं माना जाता।

उम्मज्जिस्सामो त्ति। इदाणिं पासादेसु वसीअदि, अन्देउरदिग्घिआसु ह्णाईअदि, पकिदिमउरसुउमाराणि मोदअखज्जआणि खज्जीअन्ति त्ति अणच्छरसंवासो उत्तरकुरुवासो मए अणुभवीअदि। एक्को खु महन्तो

वर्ते प्रक्षिप्ताः पुनरुन्मङ्क्ष्याम इति। इदानीं प्रासादेषूष्यते, अन्तःपुरदीर्घिकासु स्नायते, प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि मोदकखाद्यानि खाद्यन्त इत्यनप्सरस्संवास उत्तरकुरुवासो मयानुभूयते। एकः खलु महान् दोषः,

दैवमेवास्मान् कष्टमयीं तादृशीं दशामनुभाव्य पुनः प्रमदमयीं तामिदानीमारोपयामासेति भावार्थः। राज्ञा सममनुभूयमानं तदेव सुखं वर्णयति—इदाणिम् इति। प्रासादेषु राजभवनेषु, 'हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमरः, उष्यते निवासः क्रियते, वसतेः कर्मणि यकि किर्त्वात्सम्प्रसारणम्। अन्तःपुरदीर्घिकासु, अन्तःपुरं स्त्रीणां निवासस्थानं तस्य दीर्घिकासु वापीषु, 'वापी तु दीर्घिका' इति कोषः, स्नायते स्नानं क्रियते। एतेनास्य राज्ञः 'सुहृदः सर्वत्राऽप्रतिहतगतित्वमतिविश्वासास्पदत्वं च व्यक्तीकृतम्। प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि, प्रकृत्या स्वभावेन न तु कृत्या मधुराणि मिष्टानि सुकुमाराणि मृदुलानि च, स्वभावतो मिष्टैर्मृदुभिश्च पदार्थैर्निर्मितानीति यावत्। मृदुतया च चर्वण आयासो न भवतीति खाद्यपदार्थानां सौकुमार्यस्य वर्णनम्। मोदकखाद्यानि, मोदका लड्डुकादयस्तद्रूपाणि खाद्यानि भोज्यवस्तूनि, खाद्यन्ते भुज्यन्ते। इति अतो हेतोः, अनप्सरःसंवासः नास्ति अप्सरसां स्वर्वेश्यानां संवासः सहवासो यत्रेत्येतादृशः, उत्तरकुरुवासः, उत्तराः कुरवो नाम काचिद् देवभूमिः तत्र वासोऽवस्थानम्, मयेति स्वात्मनो निर्देशः, अनुभूयतेऽनुभवगोचरीक्रियते। स्वर्गीयाणि सुखान्यत्रोपलभ्यन्ते मया। किन्तु स्वर्गेऽप्सरसो वसन्ति, अत्र च तासामभाव इत्येव ततो वैलक्षण्यमिति व्यतिरेकः। अहं किलास्मिन् समये प्रियसुहृद्वत्सराजीयनूतनविवाहमङ्गलमहिम्ना प्रासादवासान्तःपुरविहारमधुभोजनोपचितप्रभूतदिव्यसुखसौभाग्यशाली नूनमिमां भूमिं स्वर्गमेव मन्ये किन्तु खिद्ये यदप्सरसामत्र साहचर्यं नास्तीत्यर्थः। एतादृक्सुखविशेषानुभवेऽप्यतिमात्रभोजनवशादात्मनो दुःखं दर्शयति—एक्को इति। दोषो

निकल आवेंगे। इस समय तो राजमहलों में रहते हैं, जनानखाने (अन्तःपुर) की बावड़ियों में नहाते हैं, स्वभावतः मीठा और मुलायम लड्डुआ आदि खाने को चीजों को खा रहे हैं, इससे यही जान पड़ता है कि हम स्वर्गसुख का अनुभव कर रहे हैं। केवल यहाँ अप्सराओं

राअस्स अभिप्पेदविवाहमङ्गलरमणिज्जो कालो दिट्ठो। भो! को णाम एदं जाणादि—तादिसे वयं अणत्थसलिलावत्ते पक्खित्ता उण

णीयः कालो दृष्टः। भोः! को नामैतज्जानाति—तादृशे वयमनर्थसलिला-

दिष्ट्या दैवेन, तत्रभवतो मान्यस्य, राजत्वात्पूज्यत्वोक्तिरियम्, वत्स-राजस्योदयनस्य, इदं च पदमभिप्रेतपदेन सह सम्बध्यते। अभिप्रेतविवाहमङ्गल-रमणीयः, अभिप्रेतमभीष्टं यद् विवाहमङ्गलं पद्मावतीपरिग्रहमहोत्सवस्तेन रमणीयः सुन्दरः, कालः अतीतः समयः, दृष्टः साक्षात्कृतः, अस्माभिरिति शेषः। यत्र स सुहृदो राज्ञ उदयनस्याऽभिमतो विवाहोत्सवः समं पद्मावत्या संवृत्तः, स किल सुन्दरः समयोऽस्माकं पुरो विधिवशादिदानीमुपस्थितोऽभूदित्यर्थः। पुरुषप्रयत्ना-ऽसाध्यस्य मङ्गलकार्यस्यैतस्य संसिद्धौ नियतमतर्किताऽघटितघटनापटुतमं दैवमेव कारणं जातमिति भावः। तदेवास्य दैवघटितत्वं स्फुटीकरोति—भो इति। नामेति वाक्यालङ्कारे। एतद् वक्ष्यमाणम्, जानातीति भूतार्थे लट्। स एवं चिन्तितवानि-दम्? न कोऽपीत्यर्थः। किमिदमित्याह—तादिसे इति। तादृशे महत्तमेऽति-भयङ्करे, अनर्थसलिलावर्ते, अनर्थो राज्यापहारलक्षणं वत्सराजेनाऽनुभूयमानमनाहार-देहाऽसंस्कारादिलक्षणं च दुःखं स एव सलिलावर्तः अम्भोभ्रमः तत्र। आवर्तशब्दे-नैव सलिलभ्रमरूपार्थेऽवगते पुनरत्र प्रयुक्तः सलिलशब्दः स्पष्टार्थः। 'स्यादावर्तो-ऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः। यत्र च मध्ये गर्तरूपे पतितो जनश्चक्राकारजलीयगतिवि-शेषाद्वाहितः परिभ्रमन्नन्तर्नीयमानोऽतिकष्टाद् बहिरुपैति, स तावज्जलान्तःस्थानवि-शेष आवर्तपदेनोच्यते। प्रक्षिप्ता निपातिताः, वयं राज्ञा समन्विताः सर्व एव राज-कीया इति यावत्, उन्मङ्क्ष्याम; ततो बहिर्भविष्यामः। 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिं-वृत्तेऽपि' इत्यनेन असम्भावनार्थायामनवक्लृप्तौ लृटः प्रयोगोऽयम्। अपहृतराज्येन वासवदत्तावियोगविकलेन राज्ञा तत्समसुखदुःखैरस्माभिश्च साक्षात्परम्परया वा यन्नाम तादृशं महत्कष्टमनुभूतं दैवबलात्तस्मादुन्मुक्ता वयं भूयः पद्मावतीपरिग्रहैक-हेतुकवर्णयिष्यमाणप्रासादवासादिसम्भवाऽनिर्वचनीयसुखविशेषानुभूतिभाजनं भवि-ष्याम इतीदं केन सम्भावितमासीत्? नियतमेतदचिन्तितोपतनं सर्वथेत्यर्थः।

हमलोगों को बड़े ही सौभाग्य से देखने को मिला। कहो जी, कौन भला यह जानता था कि हमलोग वैसे (भयानक राज्यापहरणरूप) अनर्थकारी चक्कर में गिराये हुए भी फिर बाहर

[निष्क्रान्ता ।]

तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः

[ततः प्रविशति विदूषकः ।]

विदूषकः—[सहर्षम्] (क) भो ! दिट्ठिआ तत्तहोदो वच्छ-

(क) भोः ! दिष्ट्या तत्रभवतो वत्सराजस्याभिप्रेतविवाहमङ्गलरम-

णिद्रामधिगमिष्यामि । दुःखापहन्त्री निद्रैव मे शरणम् । परन्तु मन्ये 'सापि मत्कृते दुर्लभा' इति प्रलपन्ती वासवदत्ता निर्गता ।

पूर्वोक्तं चिन्तयन्त्या वासवदत्ताया निर्गमनमाह—निष्क्रान्ता इति ।

अङ्कसमाप्तिं दर्शयति—तृतीयोऽङ्क इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थाङ्कप्रारम्भं प्रतिजानीते—अथ चतुर्थोऽङ्क इति ।

तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्योदयनस्य पद्मावतीविवाहसम्बन्धान्तरनिष्पत्तिं सूचयित्वा चतुर्थेऽस्मिन्नङ्के परस्परं तयो रतिभावपरिपोषं वासवदत्ताविषयकं प्रणयमप्यनुस्यूतमुदयनस्य दर्शयिष्यंस्तदनुरूपां संवादभङ्गीं घटयितुं सपरिवारपद्मावत्युदयनप्रवेशं च सूचयितुमङ्कारम्भे विदूषकचेटीप्रयोक्ष्यमाणप्रवेशकमुखेन पूर्वं विदूषकस्य प्रवेशं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

विदूषको हि विचित्रवाग् वसन्तादिपदव्यपदेश्यो हास्यरसप्रधानः पात्रविशेषः । अयं च भोजनप्रियो ब्राह्मणो राज्ञः सुहृत्त्वेनैव सर्वत्र नाटकेषूपवर्ण्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—'कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः' । निष्पन्ने च राज्ञो विवाहमङ्गले तत्सुहृदो विदूषकस्यास्य हर्षो युज्यते । तमेव साम्प्रतमदसीयं मानसोद्गारमाह—भो इति ।

यदि नींद आ जाती तो सेज (पलंग) पर मेरा दुःख दूर हो जाता ।

(जाती है ।)

तीसरा अङ्क समाप्त

(तब विदूषक आता है ।)

विदू०—(हर्ष से) अजी महाराज उदयन के मनचाहे मङ्गलमय विवाह का शुभ समय

चेटी—(क) सोहणं। अय्ये! गच्छामि दाव अहं।

[उभे निष्क्रान्ते।]

वासवदत्ता—(ख) गदा एसा। अहो! अच्चाहिदं। अय्यउत्तो वि णाम परकेरओ संवुत्तो। अविदा! सय्याए मम दुक्खं विणोदेमि, जदि णिद्दं लभामि।

(क) शोभनम्। आर्ये! गच्छामि तावदहम्।

(ख) गतैषा। अहो! अत्याहितम्। आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः। अविदा! शय्यायां मम दुःखं विनोदयामि, यदि निद्रां लभे।

तां मङ्गलस्रजं गृहीत्वा तत्सुन्दरतां प्रशंसन्ती ततो जिगमिषन्ती द्वितीयचेट्याह—सोहणं इति। गुम्फनं मङ्गलस्रजं वोद्दिश्य सामान्यतः 'शोभन'मिति नपुंसकपदप्रयोगः। तावदिति वाक्यसौन्दर्ये। सुन्दरमिदम्, भवत्या गुम्फितेयं स्रङ् मनोहारिणी। साम्प्रतं गम्यते मया। इत्युक्त्वा प्रथमया चेट्या सह निर्गता।

'उभे निष्क्रान्ते' इत्यनेन द्वयोश्चेटयोर्निर्गमनं सूचितम्। वासवदत्तायास्तु प्रच्छन्नरूपायास्तत्र विवाहोत्सवे जनसंमर्दे गन्तुमनौचित्यात्तन्नोक्तम्।

द्वयोश्चेटयोर्गमनानन्तरं वासवदत्ता मनसा समं भाषते—गदा इति। एषा चेटी अथवा माला। 'अहो! अत्याहितम्, आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्त' इत्यस्यार्थः प्रागुक्तः। 'अविदा' इति विषादसूचकमव्ययम्। मम, स्वीयमित्यर्थः। 'विनोदयामि लभे' इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लटौ। विनोदनं दूरीकरणम्। विवाहमङ्गलस्रजं गृहीत्वा चेटी गतवती। अधुना पद्मावत्या विवाहो भविष्यति। हन्त! कष्टम् आर्यपुत्रो मयि प्रीतिमानपि साम्प्रतं पद्मावतीप्रियः सञ्जातः। कथं नाम कष्टमिदं सहिष्ये? शय्यामधिशय्य स्वकीयं कष्टमिदमपनेष्यामि, यदि दैवा-

---

दासी—आर्ये! यह तो बहुत सुन्दर गूँथी गयी। अब मैं जाती हूँ।

(दोनों दासियाँ चली गईं।)

वासव०—वह गई। क्या ही अनर्थ है। आर्यपुत्र (पति) भी पराये हुए। हाय!

[प्रविश्यापरा]

चेटी—(क) तुवरदु तुवरदु अय्या । एसो जामादुओ अविहवाहि अब्भन्तरचउस्सालं पवेसीअदि ।

वासवदत्ता—(ख) अइ ! वदामि, गह्ण एदं ।

(क) त्वरतां त्वरतामार्या । एष जामाता अविधवाभिरभ्यन्तरचतुश्शालं प्रवेश्यते ।

(ख) अयि ! वदामि, गृहाणैतत् ।

सम्बद्धां कार्यविशेषसम्भावितां लोकप्रसिद्धिमनुसृत्योक्तिरियं वासवदत्तायाः । एतदौषधस्याऽगुम्फने वासवदत्ताया मानसं तात्पर्यं त्वेतदेव—यदिदमौषधमत्र गुम्फितं मां मर्दयेत, तेनाहं हतप्रभा भवेयम् ।

मङ्गलस्रङ्-निष्पत्तये गतां प्रथमां चेटीं विलम्बं कुर्वतीं विचार्य तां त्वरयितुं द्वितीयस्याश्चेट्याः प्रवेशमाह—प्रविश्यापरेति ।

तदुक्तिमाह—तुवरदु इति । 'त्वरतां त्वरताम्' इति भृशार्थे द्विरुक्तिः । आर्यया भवत्या विवाहमङ्गलस्रजो गुम्फनेऽत्यन्तं शीघ्रता कर्तव्या । कथमिति चेदाह—एसो इति । अविधवाभिः सौभाग्यवतीभिः अभ्यन्तरचतुःशालम् , अभ्यन्तरेऽन्तःपुरे चतुःशालम् , अन्तःपुरस्थं विवाहगृहमिति यावत् । सुवासिन्यो जामातरमेनं विवाहगृहं प्रवेशयन्ति । अस्याः स्रजः साम्प्रतमेवावश्यकता वर्तते । अत एषा सत्वरमेव पूर्यतामिति भावः ।

त्वरमाणाया द्वितीयचेट्या वचनमिदं निशम्य स्रग्गुम्फनं पूरितवत्या वासवदत्ताया उक्तिरियम्—अइ इति । अयीति कोमलामन्त्रणे, द्वितीयचेट्याः सम्बोधनमिदम् । वदामि कथयामि, ग्रहीतुमिति शेषः । एतदिति सामान्ये नपुंसकम् , कौतुकस्रजमित्यर्थः । कथयाम्यहं ग्रहीतुमिमाम् , गृह्यतामियं स्रक् । मत्कार्यं पूर्णम् , मत्कर्तृको विलम्बो नास्तीत्यर्थः । एतदनन्तरं चेटीहस्ते तस्याः स्रजः समर्पणं 'वासवदत्ताकर्तृकमर्थाद् गम्यम्' ।

(दूसरी दासी का आना ।)

दासी—जल्दी करें, जल्दी । ये दामाद सुहागिनों द्वारा कोहबर में लाये जा रहे हैं ।

वासव०—अरी ! कहती हूँ कि यह ले ।

चेटी—(क) सवत्तिमद्दणं णाम।
वासवदत्ता—(ख) इदं ण गुम्हिदव्वं।
चेटी—(ग) कीस ?
वासवदत्ता—(घ) उवरदा तस्स भय्या, तं णिप्पओअणं त्ति।

(क) सपत्नीमर्दनं नाम।
(ख) इदं न गुम्फितव्यम्।
(ग) कस्मात् ?
(घ) उपरता तस्य भार्या, तन्निष्प्रयोजनमिति।

उत्तरं चेट्याः—सवत्तिमद्दणं इति। अत्रापि नामशब्दः प्रसिद्धयर्थः। सपत्नीमर्दनम्, सपत्नी मर्द्यतेऽनेनेति पूर्ववत्करणे ल्युट्। औषधमिदं सपत्नीं मर्दयति। सपत्नीमदमर्दनेऽस्मिन्नौषधे सन्निवेशिते सति तद्धारयित्र्याः सम्भविष्यन्नपि सपत्नीद्वेषः किमपि कर्तुं न प्रभवतीत्याशयः।

पद्मावतीसपत्नीभविष्यन्त्या ममैतेन वस्तुना मर्दनं भविष्यतीति तद्गुम्फनं सहसा निषेधति वासवदत्ता—इदं णेति। सपत्नीमदमर्दनमिदमौषधं नात्र मया गुम्फितुं युज्यते ?

तदनन्तरं चेट्याः प्रश्नः—कीस इति। कस्मात्कारणादिदम् ? एतस्याऽगुम्फने किं कारणम् ?

सहसोक्तेनैतेन वचसाऽऽत्मनः स्वरूपं प्रकटीकृतमिवाभिलक्ष्य पुनः स्वोक्ति समर्थयन्त्या वासवदत्ताया उत्तरम्—उवरदेति। उपरता मृता, तस्य उदयनस्य राज्ञः भार्या वासवदत्ता, तदिति हेत्वर्थमव्ययम्, निर्गतं प्रयोजनं यस्मात्तन्निष्प्रयोजनमिति बहुव्रीहिः। इदमौषधं कर्तृ पूर्वतोऽनुवृत्तम्। उदयनभूपतेः पत्न्या वासवदत्ताया मृत्युः सञ्जात इति सपत्न्या अभावादस्यौषधस्यात्र गुम्फने प्रयोजनं किमपि नास्तीति शब्दार्थः। 'वासवदत्ताग्नौ दग्धे'ति प्रथमाङ्ककथा-

---

दासी—सौत के मद को चूर करनेवाली।
वासव०—यह न गूँथी जायगी।
दासी—क्यों ?
वासव०—उनकी स्त्री मर गई, इसलिये यह व्यर्थ है।

चेटी—(क) अविहवाकरणं णाम।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) इदं बहुसो गुह्मिदव्वं मम अ पदुमावदीए अ। [प्रकाशम्] इमं दाव ओसहं किं णाम ?

(क) अविधवाकरणं नाम।

(ख) इदं बहुशो गुम्फितव्यं मह्यं च पद्मावत्यै च। इदं तावदौषधं किं नाम ?

गम्यम्। वर्जयित्वा पृथक् कृत्वा अर्थात्पुष्पातिरिक्तं वस्तु। विलोक्य तन्निरीक्ष्य। इमं दाव इति। तावन्नामपदे वाक्यालङ्कारौ। पुष्पेषु निवेशितः कोऽयमोषधिविशेष इति वाक्यार्थः। अत्र केचन 'वर्जयित्वे'त्येतस्य 'पुष्पभाजनात्पुष्पाणि बहिर्निःसार्ये'त्यर्थं कुर्वन्ति। अत्र किल वर्जनं विलोकनं च तस्यैवास्ति वस्तुनः, यस्य विषयेऽग्रिमः प्रश्नः। एवं सति कैश्चित्प्रदर्शितोऽर्थः स कथं नाम सङ्गतो भवेदिति विज्ञैरेव निरूपणीयम्।

आवन्तिकाप्रश्नेऽस्मिन्नुत्तरमाह चेटी—अविहवाकरणं णामेति। नामशब्दः प्रसिद्धौ। अविधवाकरणम्, न विधवा अविधवेति नञ्समासः, ततः अविधवा क्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट्। औषधमिदं स्त्रीणां सौभाग्यं सम्पादयतीति प्रसिद्धिः। अतः सौभाग्यसम्पादनमिदं गुम्फनीयमत्रेत्यर्थः। आत्मनः। सौभाग्यरक्षायै पत्युः प्रीतेः सम्पादनाय च मङ्गलमाल्ये वनस्पत्यादिकं किमपि गुम्फनीयमिति स्त्रीणामाचारः।

ईदृशोपयोगिनस्तस्य वस्तुनो गुम्फनं चित्ते प्रशंसन्त्यावन्तिकाह—आत्मगतमिति। बहुशः अवश्यमित्यर्थः। मह्यम् आत्मार्थम्। यत इदं वस्तु सौभाग्यसम्पत्त्या आवश्यकम्, ततः स्वार्थं पद्मावत्यर्थं च मयैतद्गुम्फनमवश्यं करणीयमत्रेति तात्पर्यम्। सौभाग्यमूलकस्य प्रियतमजीवनस्य तावदात्मनोऽप्यभीष्टतया तद्गुम्फनावश्यकत्वोक्तिरुचिता वासवदत्तायाः। मानसमिदं विचार्य तद् गुम्फित्वा तादृशं वस्त्वन्तरं च दृष्ट्वा प्रकटरूपेण पुनस्तद्विषये 'किमिदमौषध'मिति पुनः पृच्छति वासवदत्ता—इमं दाव इति। प्रागुक्तोऽर्थः।

दासी०—यह सोहाग बढ़ाने वाली है।

वासव०—(मन में) मेरे और पद्मावती के लिये यह अवश्य गूथनी चाहिये। (प्रकाश) यह दूसरी कौन सी ओषधि है ?

चेटी—(क) तेण हि गुह्मदु अय्या सिग्घं।
वासवदत्ता—(ख) इअं गुह्मामि। आणेहि दाव।
चेटी—(ग) गह्णदु अय्या।
वासवदत्ता— वर्जयित्वा विलोक्य] (घ) इमं दाव ओसहं किं णाम ?

(क) तेन हि गुम्फत्वार्या शीघ्रम्।
(ख) इयं गुम्फामि। आनय तावत्।
(ग) गृह्णात्वार्या।
(घ) इदं तावदौषधं किं नाम ?

नीयमित्यतो यावच्छ्रुतं तावदेव पर्याप्तम्, नाधिकमन्यदहं किमपि श्रोतुमीहे। अतएव त्वां निवारयामि। नान्यथा किमपि सम्भावयेति भावः।

तेण हीति। तेन हि नूनं तेन कारणेन, एवं चेत्तर्हीत्यर्थः। मालिकारूपं कर्म पूर्वतोऽनुसृतम्। यद्येवं तर्हि बाढम्, न वदिष्यामि। मङ्गलमालिका परं भवत्या सत्वरं गुम्फनीयेत्येवं किल वदिष्याम्येवेत्यभिप्रायश्चेटीवचनस्य।

तत्कार्यं कर्तुमुद्यता वासवदत्ता—इअमिति। 'इयं गुम्फामी'त्यनेन गुम्फितुमहमुद्यतास्मीति सूचितम्। 'आनये'त्यानयनक्रियायाः कर्म च पुष्पाद्युपकरणरूपं प्रसङ्गानुरोधाद् गम्यम्। तावत्पदं वाक्यमलङ्करोति। एषाहं मङ्गलस्रजं गुम्फितुमुद्यतास्मि। आनीयतां तदर्थं त्वया पुष्पाद्युपकरणमित्यर्थः।

इत्थं पुष्पाद्यानयने नियुक्ता चेटी पुष्पादिसामग्रीमुपनयन्ती ब्रवीत्यावन्तिकाम्—गह्णदु इति। पुष्पादिसामग्रीयं गृह्यतां भवत्येत्यर्थः। गृह्णातु इत्युक्त्या तत्समर्पणमार्थम्।

चेट्या दत्तेषु पुष्पेषु पुष्पातिरिक्तं किमपि वस्तु पश्यन्ती पृच्छति चेटीमावन्तिका—वर्जयित्वेत्यादि। अत्रापि पुष्पोपकरणग्रहणं वासवदत्ताकर्तृकमर्थाद्

दासी०—ऐसा है, तो आप जल्दी गूथें।
वासव०—अच्छा, गूथती हूँ। लाओ तो सही।
दासी—आप लें।
वासव०—(कुछ हटाकर और देखकर) यह औषधि कौन सी है ?

चेटी—(क) सक्कं भणिदुं सरचावहीणो खामदेवो त्ति।
वासवदत्ता—(ख) होदु एत्तअं।
चेटी—(ग) किण्णिमित्तं वारेसि ?
वासवदत्ता—(घ) अजुत्तं परपुरुससङ्कित्तणं सोदुम्।

(क) शक्यं भणितुं शरचापहीनः कामदेव इति।
(ख) भवत्वेतावत्।
(ग) किन्निमित्तं वारयसि ?
(घ) अयुक्तं परपुरुषसङ्कीर्त्तनं श्रोतुम्।

आवन्तिकाप्रश्ने चेट्युत्तरं ददाति—सक्कं इति। जामाता पूर्वतोऽनुवर्तते। स किल जामाता पुष्पमयाभ्यां बाणकार्मुकाभ्यां विरहितः साक्षात्कामदेव इति कथयितुं शक्यते। कामदेवः किल बाणकार्मुकाभ्यां समन्वितः श्रूयते, अयन्तु ताभ्यां विहीनोऽपि सौन्दर्यातिरेकात्तथात्वेनोपलक्ष्यत इति भावः। स्वरूपेणावतीर्णः कामो बाणकार्मुकौ धत्ते, एतद्रूपेणावतीर्णस्तु न तथेति तात्पर्यम्। भेदेऽपि न्यूनता-द्रूप्यरूपकालङ्कृतिरत्र।

चेट्या वचनमिदं निशम्य प्रियतमस्वरूपं मूर्त्तमिव पश्यन्ती वियोगविकला तदु-द्दीपकमधिकं श्रोतुमिच्छन्ती प्रियप्रेम्णात्मानं विस्मृत्य वासवदत्ता ब्रूते—होदु-इति भवतु अलमिति यावत्, एतावत् इयत्, वर्णनमिति शेषः। पर्याप्तमियत् तत्स्वरूपवर्णनम्, नेतोऽधिकं किमपि वर्णय।

इत्थं निषेधन्तीमावन्तिकां पृच्छति चेटी—किंण्णिमित्तं इति। किं निमित्तं यस्यां वारणक्रियायामिति किन्निमित्तम्। क्रियाविशेषणमिदम्। जामातृविषयकं वर्णनं कुर्वतीं मां किमर्थं निषेधसि ? किं तात्पर्यं तन्निवारणस्य ते ?

रभसादुक्तचरमात्मनोऽवस्थाविचारेण समर्थयन्ती चेट्या वचनमुत्तरयति वा-सवदत्ता—अजुत्तं इति। सङ्कीर्तनम् वर्णनम्। परपुरुषवर्णनं पतिव्रताभिर्नाकर्ण-

---

दासी—विना धनुष और बाण के कामदेव हैं—ऐसा कहा जा सकता है।
वासव०—इतना ही बस।
दासी—क्यों मना करती हैं।
वासव०—पराये पुरुष का वर्णन सुनना ठीक नहीं।

चेटी—(क) आम, दिट्ठो भट्टिदारिआए सिणेहेण अह्माअं कोदूहलेण अ ।

वासवदत्ता—(ख) कीदिसो जामादुओ ?

चेटी—(ग) अय्ये ! भणामि दाव, ण ईरिसो दिट्ठपुरुवो ।

वासवदत्ता—(घ) हला ! भणाहि भणाहि, किं दंसणीओ ?

(क) आम् , दृष्टो भर्तृदारिकायाः स्नेहेनास्माकं कौतूहलेन च ।

(ख) कीदृशो जामाता ?

(ग) आर्ये भणामि तावत् , नेदृशो दृष्टपूर्वः ।

(घ) हला ! भण भण, किं दर्शनीयः ?

आमेति । आमेत्यव्ययं स्वीकृतौ । अन्यत्किम् ? राजकुमार्याः पद्मावत्याः स्नेहादस्मदीयकौतूहलाच्च जामातुर्दर्शनसौभाग्यं लब्धं मयेति चेट्युक्तिः । तद्दर्शने राजकुमार्यास्माकं स्नेहोऽस्मदीयतद्दर्शनोत्कटाभिलाषश्चेत्युभयं कारणमित्यर्थः ।

प्रियतमस्वरूपं पूर्णं जानत्यपि चेटीमुखेन तद्वर्णनं श्रोतुमिच्छन्त्युत्कण्ठातिशयेन चेटीं तत्स्वरूपं पृच्छति वासवदत्ता—कीदिसो इति । सुरूपः कुरूपो वा सः ? कथय, तत्स्वरूपं कीदृशम् ?

आवन्तिकाकुतूहलोद्वर्धनायोभयथापि सङ्गच्छमानमस्पष्टमाचष्टे चेटी—अय्ये इति । अत्र वाक्यार्थः कर्मः, तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे । दृष्टपूर्वः पूर्वं दृष्टः, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । कथयाम्यहम् , एतज्जामातृसदृशः पुरुषो न कुत्रापि पूर्वं दृष्टोऽभूत् । अपूर्वदर्शनः स नूनं जामाता वर्तत इत्यभिप्रायः ।

औत्सुक्यमात्मनो दर्शयन्ती ततोऽभिधत्ते वासवदत्ता—हलेति । 'भण भण' इति श्रवणत्वरया द्विरुक्तिः । दर्शनीयः द्रष्टुं योग्यः अर्थात्सुरूपः ? गूढमुक्तं त्वया । सुरूपः स कुरूपो वेत्यत्र न किमपि ते स्फुटीकरोति वचनम् । स्फुटं कथय शीघ्रम् , स किं सुन्दरः ?

दासी—हाँ, राजकुमारी के स्नेह और अपने कौतूहल से देखा ।

वासव०—दामाद कैसे हैं ?

दासी—आर्ये ! कहती हूँ कि ऐसे दामाद कभी पहले देखे ही नहीं !

वासव०—अरी ! कहो कहो, क्या सुन्दर हैं ?

चेटी—(क) अय्ये ! मा दाणिं अण्णं चिन्तिअ। एसो जामादुओ मणिभूमीए ह्णाअदि। सिग्घं दाव गुम्हदु अय्या।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्]—(ख) ण सक्कुणोमि अण्णं चिन्तेदुं। [प्रकाशम्] हला ! किं दिट्ठो जामादुओ ?

(क) आर्ये ! मेदानीमन्यच्चिन्तयित्वा। एष जामाता मणिभूम्यां स्नायति। शीघ्रं तावद् गुम्फत्वार्या।

(ख) न शक्नोम्यन्यच्चिन्तयितुम्। हला ! किं दृष्टो जामाता ?

ऽनभिलषणीयमिदं वस्तु मत्करेण सम्पादयितुं समर्था देवास्तदधिकारिणो नरा वा मयि नूनं निर्दयतां दर्शयन्ति, समर्थानां कृते किमशक्यम् ? सर्वं ते कर्तुमर्हन्तीति भावः।

आवन्तिकां किमप्यन्तश्चिन्तयन्तीमभिलक्ष्य चेटी ब्रूते—अय्ये इति इदानीं समुपस्थितेऽस्मिन् विवाहावसरे अन्यत् मा चिन्तयित्वा विषयान्तरं न विचारणीयम्। मङ्गलकार्यावसरे विचारान्तरमकृत्वा तदेव शीघ्रं निष्पादनीयमिदानीं भवत्येत्यर्थः। 'मा चिन्तयित्वा' इत्यत्र मायोगे क्त्वाप्रत्ययस्तु 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति सूत्रे अलंखल्वोरुपलक्षणार्थकत्वकल्पनया कथञ्चित्साध्यः। वस्तुतस्तु महाकवयः कुत्रचित्किमपि यथेच्छं प्रयुञ्जानाः प्रयोगविषये स्वतन्त्रतामात्मनः ख्यापयन्तो निरङ्कुशत्वं स्वकीयं व्यञ्जयन्तितमाम्। एष समीपस्थः, जामाता वरः, मणिभूम्यां मणिमयगृहे मणिमयवेदिकायां वा, स्नायति स्नानं करोति, 'ष्णै शौचे' इति भौवादिकस्येदं रूपम्। तावद्वाक्यालङ्कारे। विचारान्तरानुष्ठानस्य नायं समयः। मङ्गलस्नानमाचरत्यधुना जामाता। स्नानानन्तरमेव हि मङ्गलमालिका धारणीया वरेण। अतः सत्वरमेव सा ग्रथ्यतां भवत्येति तात्पर्यार्थः।

आत्मगतमित्यादिना 'दुर्दैवादवसराभावाच्चेदानीं विचारान्तरं कर्तुं न पारयाम्यहं तपस्विनी'त्यात्मनि गूढार्थं विचार्य पुनः स्वभर्तृविषयकं वृत्तं श्रोतुमुत्कण्ठमाना प्रकटार्थं ब्रूते वासवदत्ता—हलेति। चेट्या समं विस्रम्भालापं कर्तुकामया प्रियप्रवृत्ति जिज्ञासमानया वासवदत्तया चेटीयं सखीबुद्धया हलेति सम्बोध्यते। किं इति। अपि नाम जामातुर्दर्शनं जातम् ?

दासी०—आर्ये ! इस समय दूसरा न सोचें ये दामाद मणिमय चौकी पर नहा रहे हैं। इसलिये आप जल्दी गूंथ दें।

वासव०—(स्वगत) दूसरा नहीं सोच सकती हूँ। (प्रकाश) अरी ! क्या दामाद को देखा ?

वासवदत्ता—(क) अह कस्स किल गुम्फिदव्वं ?

चेटी—(ख) अह्माअं भट्टिदारिआए !

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ग) एदं पि मए कत्तव्वं आसी। अहो अकरुणा खु इस्सरा।

(क) अथ कस्मै किल गुम्फितव्यम् ?

(ख) अस्माकं भर्तृदारिकायै।

(ग) एतदपि मया कर्तव्यमासीत्। अहो ! अकरुणाः खल्वीश्वराः।

ऽलङ्कारे, कौतुकमालिकां सौभाग्यसूचिकां मङ्गलस्रजं गुम्फतु ग्रथ्नातु। प्रार्थनायां लोट्। कुलीनया स्नेहशालिन्या कुशलया च भवत्या मङ्गलमालिका सम्यग् ग्रथितुं शक्येत्यतः सेयं ग्रथनीयेति तात्पर्यम्। चेट्यादीनां परिचारिकाणां स्वामिन्यपि सा सन्निधौ स्थापितामर्थिभगिनीमावन्तिकां सगौरवमेव पश्यतीति तद्वचने साधारणतया 'भणती'ति प्रयुक्तं न तावदुपदिशतीति।

ततः पृच्छति वासवदत्ता—अहेति। अथशब्दः प्रश्नार्थः। 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इति कोषः। किलेति वाक्यसौन्दर्ये। गुम्फितव्यम्। ग्रथनीयम्। सामान्ये नपुंसकत्वम्। कस्य कृते मालिकेयं ग्रथनीया मया ?

उत्तरं दत्ते चेटी–अह्माअं इति। भर्तृदारिकायै राजकुमार्यै पद्मावत्यै। तादर्थ्ये चतुर्थी। अस्मदीयपद्मावत्यर्थं कौतुकमालिकामिमां ग्रथ्नातु भवतीत्यर्थः। अस्माकमिति पदं पूर्ववदात्मनो भक्तिविशेषं द्योतयितुं पद्मावत्यां स्नेहबाहुल्यं वहन्तीं वासवदत्तामपि सङ्ग्रहीतुं प्रायुज्यत चतुरया चेट्या।

श्रुत्वेदं वासवदत्ता मनसि कुरुते विचारम्—आत्मगतमित्यादिना। एतदपि पूर्वोक्तं मालाग्रथनमपि, मया मद्द्वारा, कर्तव्यम्, सम्पादनीयमासीत् ? अहमेवास्मिन् नियुक्ता मालाग्रथनकर्मणि ? यत्र ममास्ति प्रणयः, स प्रियो भवति दैवादद्य पद्मावत्या इति तदौपयिकमिदं कार्यं कथं नाम कर्तुं पारणीयं मयेत्याशयः। अहो इति खेदे। अकरुणाः निर्दयाः, खलु निश्चयेन, ईश्वरा देवा; समर्था लोका वा। मया-

---

वासव०—किसके लिये गूँथी जाय ?

दासी०—हमारी राजकुमारी के लिये।

वासव०—(स्वगत) यह भी मेरे द्वारा करना था ! आह ! देवता या समर्थ लोग भी निश्चय ही निर्दयी हैं।!

जाव उवसप्पामि [उपसृत्य] अय्ये ! आवन्तिए ! को कालो, तुमं अण्णेसामि ।

वासवदत्ता—(क) किण्णिमित्तं ?

चेटी—(ख) अह्माणं भट्टिणी भणादि महाकुलप्पसूदा सिणिद्धा णिउत्ता त्ति इमं दाव कोदुअमालिअं गुह्मदु अय्या ।

कः कालः, त्वामन्विष्यामि ।

(क) किन्निमित्तम् ?

(ख) अस्माकं भट्टिनी भणति–महाकुलप्रसूता स्निग्धा निपुणेति इमां तावत् कौतुकमालिकां गुम्फत्वार्या ।

भावः । यावदुपसर्पामि तत्समीपं गच्छामि । उपसृत्य समीपं गत्वा, वदतीति शेषः । किं तदित्याह—अय्ये इति । कः कालः कियान् समयोऽतिक्रान्तः, त्वामन्विष्यामि त्वदन्वेषणं करोमि । बहोः कालादन्विष्यन्ती साम्प्रतमत्र त्वां प्राप्तवत्यस्मि । अथवा सुचिरात्ते वार्ता कापि नाधिगता, दैवयोगादधुना दर्शनं जातमिति भावः ।

चेटीवचनेऽस्मिन् वासवदत्तायाः प्रश्नः—किण्णिमित्तं इति । ममान्वेषणस्य किं प्रयोजनम् ? केन कारणेनाहं स्मृतास्मि ?

चेट्युत्तरयति—अह्माअं इति । भट्टिनी अनभिषिक्ता स्वामिनी, दर्शकस्य पत्नीति यावत् । 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी' इत्यमरः, भणति कथयति । अस्मत्स्वामिन्या उक्तिरियं वक्ष्यमाणेत्यर्थः । अत्रास्मत्पदप्रयोगश्चेट्याः स्वामिन्यां भक्तिविशेषप्रदर्शनार्थः । तामेवोक्तिमाह—महाकुलेत्यादि । महाकुलप्रसूता महति कुले प्रसूता उच्चे वंशे गृहीतजन्मा कुलीनेति यावत् , स्निग्धा स्नेहयुक्ता निपुणा तत्कार्यकुशला । आर्याया आवन्तिकाया (वासवदत्तायाः) विशेषणानीमानि तत्कर्तृकमालाग्रथनयोग्यताभिप्रायगर्भाणि । इत्युक्तविशेषणविशिष्टतया तद्योग्या, आर्या तत्रभवती, इमां हृदयस्थां भाविनीम् , तावदिति वाक्या-

---

जाकर) आर्ये आवन्तिके ! कितना समय बीता, मैं आपको ढूँढ़ रही हूँ ।

वासव०—किसलिये ?

दासी—हमारी मालकिन कहती हैं—आप बड़े कुल में उत्पन्न हुई हैं, स्नेह रखती हैं और चतुर भी हैं, इसलिये आप इस सोहाग की माला को गूँथ दें ।

[ततः प्रविशति पुष्पाणि गृहीत्वा चेटी ।]

चेटी—(क) कहिं णु खु गदा अय्या आवन्तिआ ? [परिक्रम्यावलोक्य] अम्मो ! इअं चिन्तासुण्णहिअआ णीहारपडिहदचन्दलेहा विअ अमण्डिदभद्दअं वेसं धारअन्दी पिअङ्गुसिलापट्टए उवविट्ठा ।

(क) क्व नु खलु गता आर्यावन्तिका ? अम्मो ! इयं चिन्ताशून्यहृदया नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखेवामण्डितभद्रकं वेषं धारयन्ती प्रियङ्गुशिलापट्टके उपविष्टा । यावदुपसर्पामि । आर्ये ! आवन्तिके !

मीहमानायाश्चिरं तन्मार्गणं कुर्वत्या गृहीतपुष्पायाश्चेट्याः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति ।

वासवदत्तान्वेषणपरायणायाश्चेट्या मानसिकं वितर्कमाह—कहिं णु इति । आवन्तिका अवन्त्यां भवेत्यर्थः । 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इत्यनेन काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया ञिठप्रत्ययः, तस्येकादेशे स्त्रीत्वाट्टाप् । पूज्या आवन्तिका साम्प्रतं क्वास्तीति चेट्या वितर्कः । परिक्रम्यावलोक्य, किञ्चिद् गत्वा प्रमदवनस्थां तां दृष्ट्वाह—अम्मो इति । विस्मयानन्दसूचकमव्ययमिदम् । तां सचिन्तावस्थां दृष्ट्वा विस्मयस्तत्प्राप्त्या च हर्षः । चिन्ताशून्यहृदया, चिन्तया प्रियचिन्तनेन हेतुना शून्यं ज्ञानशून्यं किङ्कर्तव्यमूढं हृदयं मनो यस्यास्तादृशी, नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखा, नीहारेण हिमेन प्रतिहता ताडिता आवृता या चन्द्रलेखा चन्द्रकला तादृशी, अमण्डितभद्रकम् अलङ्काररहीनमपि सुन्दरम् , भद्रकमिति स्वार्थे कः, स्वभावसुन्दरमिति यावत , वेषं स्वरूपं धारयन्ती बिभ्राणा । उभयत्रोपमानोपमेययोरिदं विशेषणं योज्यम् । प्रियङ्गुशिलापट्टके, प्रियङ्गोः फलिनीवृक्षस्य तत्सम्बन्धिनि तदधःस्थे तत्समीपस्थे वा शिलापट्टके विशालपाषाणखण्डे, उपविष्टा स्थिता, वर्तत इति शेषः । सेयमावन्तिका विचारमग्ना तुहिनच्छन्नेन्दुकलेव स्वाभाविकं सौन्दर्यं वहन्ती फलिनीवृक्षसम्बन्धिनी विशालपाषाणखण्डे स्थिता दृश्यत इति

(दासी फूलों को लेकर आती है ।)

दासी—आर्या अवन्ति-देशवाली भला कहाँ चली गईं ? (घूमकर और देखकर) अहो ! ये तो मारे चिन्ता के अपने आपको भी भूलकर कुहरे के पड़ने से चन्द्रमा की कला की भाँति फीकी मालूम पड़ती हुई प्रियङ्गुलता के नीचे पत्थर की चौकी पर बिना बनाये ही सुन्दर मालूम होनेवाले वेश को धारण किये हुए बैठी हैं । अच्छा पास जाऊँ । (पास

वि णाम परकेरओ संवुत्तो। जा उवविसामि। [उपविश्य] धण्णा खु चक्कवाअवहू, जा अण्णोण्णविरहिदा ण जीवइ। ण खु अहं पाणाणि परित्तजामि। अय्यउत्तं पेक्खामि त्ति एदिणा मणोरहेण जीवामि मन्दभाआ।

उपविशामि। धन्या खलु चक्रवाकवधूः, याऽन्योन्यविरहिता न जीवति। न खल्वहं प्राणान् परित्यजामि। आर्यपुत्रं पश्यामीत्येतेन मनोरथेन जीवामि मन्दभागा।

पद्मावत्याः सम्बन्धी पतिरिति यावत्, संवृत्तः सञ्जातः। मय्यनुरागबाहुल्यं वहतोऽप्यार्यपुत्रस्य पद्मावतीप्रियतमभावो मे महते विस्मयाय कष्टाय चेति भावः। पुनरपि चिन्तावैकल्यमेव दर्शयति—उपविश्येति। क्वचित्प्रदेशे स्थितिं कृत्वेत्यर्थः। परिक्रमोपवेशौ वासवदत्ताया एकत्रानवस्थानेच्छामूलकं चिन्ताविशेषं सूचयतः। प्रियवियोगिनीं जीवन्तीमात्मानं निन्दति—**धण्णेति**। धन्या अभिनन्दनीया, खलु निश्चये, अन्योन्यविरहिता परस्परं वियुक्ता प्रियेण विनाकृतेत्यर्थः, न जीवति प्राणांस्त्यक्तुं चेष्टत इति यावत्। खलुस्त्वर्थे अहन्तु इत्यर्थः। 'एकाकिनी चक्रवाकी जीवितुं नोत्सहमाना नूनं प्रशंसनीया, अहन्तु प्रियवियुक्तापि जीवन्ती निन्दनीयास्मो'ति तिर्यग्जातितोऽपि हीनमात्मानं मन्यते वासवदत्ता। जीवने कारणमाह—**अय्यउत्तं** इति पश्यामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे लट्। एतेनार्यपुत्रदर्शनस्य सम्प्रति प्राप्तावसरत्वं सूच्यते। मनोरथेन आशया पद्मावतीविवाहप्रसङ्गेन समागत आर्यपुत्रो नूनं नयनगोचरतां गच्छेदित्याशातन्तुरेव प्रियवियोगदशायां वासवदत्ताया मम जीवनेऽवलम्बनमस्तीति भावः। वियोगे किल प्राणिनां प्रियजनसमागमप्रत्याशयैव किमपि समाश्वासनं भवति। तथा च मेघदूते—'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां, सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि' इति।

पद्मावतीपरिणयौपयिकीं मङ्गलस्रजं वासवदत्तया (आवन्तिकया) निर्मापयितु-

---

(घूमकर) हाय ! अनर्थ (गजब) हुआ। आर्यपुत्र भी भला पराये हो गये अच्छा बैठूँ। (बैठ कर) चकई धन्य है, जो एक दूसरे (चकवा) से बिछुड़ते ही जीती नहीं रहती। मैं तो प्राणों को नहीं छोड़ती। मैं अभागिन पति को फिर देखूंगी, इस इच्छा से जीती जागती हूँ

वासवदत्ता—(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्तेउरचउस्साले परिच्चजिअ पदुमावदिं इह आअदह्मि पमदवणं। जाव दाणिं भाअधेअणिव्वुत्तं दुःखं विणोदेमि। [परिक्रम्य] अहो ! अच्चाहिदं। अय्यउत्तो

(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्तःपुरचतुश्शाले परित्यज्य पद्मावतीमिहागतास्मि प्रमदवनम्। यावदिदानीं भागधेयनिर्वृत्तं दुःखं विनोदयामि अहो ! अत्याहितम्। आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः। यावद्

प्रियतमोदयनस्य विवाहसम्बन्धं पद्मावत्या समं निश्चितमवगत्य तद्धेतुकं चिन्तानुभावं नाटयन्त्याः पद्मावतीकौतुकमालिकागुम्फने नियोक्ष्यमाणाया वासवदत्तायाः समुचितं प्रवेशमाह कविः।

वासवदत्ताया मनोगतं वितर्कमाह—विवाहामोदेत्यादि। विवाहस्य पद्मावतीपरिणयस्य आमोद आनन्दो येषां तादृशैर्बान्धवजनैरिति यावत्, सङ्कुले परिपूर्णे, अथवा विवाहामोदेन बान्धवजनाभिनीतेन पद्मावतीपरिणयानन्देन सङ्कुले विवाहमहोत्सवशालिनीत्यर्थः। विवाहोत्सवानन्दसन्दोहमग्नैर्बान्धवजनैः परिपूर्णस्यान्तःपुरचतुःशालस्येयमानन्दपूर्णत्वोक्तिरौपचारिकी वा बोद्धव्या। अत्र च पक्षे तत्रत्यानन्दोत्सवस्य सर्वतो व्याप्तत्वं भूयस्त्वं च द्योत्येते। विशेषणं चेदमन्तःपुरचतुःशालस्य। चतुःशालं हि परस्पराभिमुखीनां शालानां चतुष्टयेन संयुक्तं सदनमुच्यते। प्रमदवनञ्च अन्तःपुरविहारोचितमुद्यानम्। अन्तःपुरे पद्मावत्या अवस्थानं तु वरागमनप्रतीक्षामूलकम्। तत्र च बहुजनाकीर्णे वासवदत्तायाः प्रच्छन्नरूपाया अवस्थातुमनौचित्येन प्रमदवनप्रस्थानं युज्यते। भागधेयनिर्वृत्तम् स्वीयदुर्दैवलब्धम्, दुःखम् आर्यपुत्रानवाप्तिरूपम्, विनोदयामि यावत्; अपनेष्यामीत्यर्थः। 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट्। विजने दुःखस्य लब्धप्रसरत्वात्तदुत्कण्ठाविनोदैरिवात्मानं विनोदयिष्यामीत्यर्थः। तामेव चिन्तां नाटयति—परिक्रम्येति। कतिचित्पदानि गत्वेत्यर्थः। अहो इत्याश्चर्ये। अत्याहितं महाभीतिः महत्कष्टमिदम्। तदेवाह—अय्यउत्तो इति। नामेति स्मरणे। परकीयः अन्यस्याः

वासव०—व्याह की खुशी से भरे हुए राजमहल के कोहबरमें पद्मावती को छोड़कर मैं यहाँ आराम-बाग में आई हूँ। तो अब मेरे दुर्भाग्य से उपस्थित दुःखको कुछ शान्त करूँ।

धात्री—(क) एदु एदु भट्टिदारिआ।

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः

[ततः प्रविशति विचिन्तयन्ती वासवदत्ता ।

(क) एत्वेतु भर्तृदारिका ।

'सम्पद्यकर्तरि च्वि'रिति च्विप्रत्ययः, 'अस्य च्वा'वितीत्वम् । हृदयं कर्म । हृदयस्यान्ध्यं च अज्ञानरूपम् , तेन च तत्र विवेकदर्शितायाः प्रतिरोधः सुलभ एव । यावद्यावदियं त्वरयति धात्रीं चेटी, तावत्तावन्मदीयं हृदयमिदमज्ञानमयीं विचारशून्यतादशां नयतीत्यर्थः । त्वरयन्त्याश्चेट्या वचनान्मूढं मनो मेऽधुना प्रतिपत्तिशून्यतां गाहत इति भावः । पूर्वं किल वासवदत्तया धात्रीवचनेन प्रियतमोदयनविवाहसम्बन्धान्तरसम्भवं मानसं शङ्काकलङ्कमपनयन्त्या कथमपि हृदयं समाहितमासीद्विवेकमहिम्ना । इदानीं तु पुनरसावपरस्याश्चेट्या इदं पद्मावतीविवाहमङ्गलाचरणत्वरासम्पादकं वचनं निशम्य महामोहमयीं विवेकाभावकृतां विषण्णावस्थां प्रत्यपद्यतेत्यहो ! सहजस्नेहस्य महिमा ।

चेटीवचनात्पद्मावतीं तत्र गन्तुं प्रवर्तयन्ती धात्री वचनमाह—एदु एदु इति । द्विरुक्तिरियं गमनत्वरायामादरे च । आगम्यतामागम्यतां राजकुमार्या मन्निर्दिष्टेनाध्वना गम्यतां कौतुकागारमित्यर्थः ।

इत्थं पद्मावत्याः कौतुकागारगमनं प्रस्तुत्य तदनुसारं द्वितीयाङ्कसमाप्तिसूचकं रङ्गमञ्चात्सकलानां निर्गमनं दर्शयति कविः—निष्क्रान्ता इति ।

अङ्कसमाप्तिं सूचयति—द्वितीयोऽङ्क इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयाङ्कोपक्रमं प्रतिजानीते—अथेति । अथ द्वितीयाङ्कसमाप्तेरनन्तरम् , तृतीयाङ्कः उपक्रम्यत इति शेषः ।

ततः प्रविशतीति । इत्थमधुना सुन्दरतरसखीसंलापभङ्ग्या द्वितीयाङ्के सूचितं

धाई—आओ, राजकुमारी ! आओ ।

(सब लोगों का प्रस्थान)

दूसरा अङ्क समाप्त ।

(सोचती हुई वासवदत्ता आती है)

चेटी—(क) तुवरदु तुवरदु दाव अय्या। अज्ज एव्व किल सोभणं णक्खत्तं। अज्ज एव्व कोदुअमङ्गलं कादव्वं त्ति अह्माणं भट्टिणी भणादि।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) जह जह तुवरदि, तह तह अन्धीकरेदि मे हिअअं।

(क) त्वरतां त्वरतां तावदार्या। अद्यैव किल शोभनं नक्षत्रम्। अद्यैव कौतुकमङ्गलं कर्तव्यमित्यस्माकं भट्टिनी भणति।

(ख) यथा यथा त्वरते, तथा तथान्धीकरोति मे हृदयम्।

कृतप्रवेशा चेयं चेटी ब्रूते—तुवरदु इति। 'त्वरतां त्वरता'मिति त्वराऽतिशयद्योतनार्था द्विरुक्तिः। तावद्वाक्यालङ्कृतौ, आर्या धात्री। सम्प्रतीतः प्रस्थातुं धात्र्या त्वराविशेषोऽवलम्ब्यतामित्यर्थः। तदेव त्वराकरणस्य कारणमाह—अज्ज-एव्वेति। किलेति निश्चये, कौतुकमङ्गलं विवाहमङ्गलसूत्रबन्धनरूपं शुभकार्यम्, भट्टिनी अकृताभिषेका दर्शकस्य राज्ञः पत्नी, 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी'त्यमरः। भणति कथयति, आज्ञापयतीति यावत्। नूनमद्यतन एव दिवसे मङ्गलकार्यानुकूलं सुन्दरं नक्षत्रं वर्तते। अस्मिन्नेव दिने पद्मावत्याः करे वैवाहिक-मङ्गलोचितं मङ्गलसूत्रं बन्धनीयमित्यतस्तदर्थं तत्र कौतुकागारे (मङ्गलगृहे) शीघ्रं प्रवेशनीया पद्मावतीत्यस्मदीयस्वामिन्या आदेश इत्यर्थः। 'शुभं शीघ्रं विधातव्यम्', 'श्रेयांसि च बहुविघ्नानि भवन्ती'ति नयानुसारेण पद्मावतीविवाह-मङ्गलकार्यमिदानीं शीघ्रमनुष्ठातव्यम्, अद्यैव दिनशुद्धिरिति मङ्गलकार्यानुकूलं दिनान्तरं नान्वेषणीयम्, एष एव च मङ्गलसूत्रबन्धनौपयिकः समीचीनोऽवसर इति लग्नवेला यथा न विचलेत्तथा त्वरयैतत्सम्पादनीयम्, अतः श्रीमत्या पद्मा-वत्या सह विवाहमङ्गलागारे शीघ्रमुपस्थातव्यं भवत्ये'ति राज्ञ्या सूचयन्त्या-श्चेट्या वचनस्याभिप्रायः।

अमुना हि चेटीवचनेन पद्मावतीविवाहसमयस्यासन्नतमत्वं विचार्य पुनरप्य-विवेकवशादिव सपत्नीभावसमुचितं महामोहं नाटयति चित्ते वासवदत्ता—जह ज-हेति। अत्र चेटी कर्त्री। अन्धीकरोति, अनन्धमन्धं करोतीत्यर्थे 'कृभ्वस्तियोगे

दासी—बस आप शीघ्रता करें! आज ही अच्छा नक्षत्र (दिन) है, आज ही मङ्गल कार्य (सगुन) करना होगा–ऐसा हम लोगों की स्वामिनी रानी कहती हैं।

वासव०—(स्वगत) जैसे जैसे यह त्वरा कर रही है, वैसे वैसे मेरे हृदय को अन्धा (किंकर्तव्यमूढ) बना रही है।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) एव्वं ! अणवरद्धो दाणिं एत्थ अय्यउत्तो ।

[प्रविश्यापरा]

(क) एवम् ! अनपराद्ध इदानीमत्रार्यपुत्रः ।

वयो नूतनं युवावस्थेति यावत्, रूपं सौन्दर्यम् । महाराजेन दर्शकनामधेयेन राज्ञा । केनापि कारणेन सम्प्रति राजभवनं प्राप्तस्य राज्ञ उदयनस्य कुलीनता कलाकौशलं यौवनं सुन्दरतां च प्रत्यक्षं निरूप्य महाराजो दर्शकः किल स्वभगिनीं पद्मावतीं तेनाप्रार्थितामपि तस्मा उदयनाय वरगुणसम्पन्नाय वराय स्वयं सादरं प्रतिपादितवानिति भावः ।

धात्र्या प्रतिपादितमेतादृशं स्वभर्तुः पद्मावतीप्राप्तेः प्रकारमवगत्य तां तद्विषयिणीं मानसीं शङ्कामपाकुर्वाणा चित्तेऽभिधत्ते ससन्तोषं वासवदत्ता—एव्वं इति । एवम् इत्थम्, एतादृशः पद्मावतीपरिग्रहप्रकार इति यावत् । अत्र पद्मावतीपरिग्रहविषये, अनपराद्धः अकृतापराधो निर्दोष इत्यर्थः, कर्तरि क्तः । भर्तुः किल पद्मावत्याः प्राप्तेर्विषये वृत्तमेतादृशं वर्त्तते । इत्थं सति समयेऽस्मिन्नप्रार्थनयैव स्वयमुपगतां साक्षाल्लक्ष्मीमिव पद्मावतीं प्रतिगृह्णन्नार्यपुत्रो मत्प्रियोऽयं दोषभाजनं नास्तीति न मया तत्र मृषा स्वविषयकं निःस्नेहरौक्ष्यं शङ्कनीयमिति भावः । 'कार्यविशेषापेक्षितया हि महत्तमार्थसाधिकां पद्मावतीं पर्यग्रहीदार्यपुत्रो न किल कामनया । न च सम्भावनीयं मयाऽदो, यदेष तां प्रतिगृह्णन् सहजं मयि स्नेहानुबन्धं लघयिष्यति । सर्वथेदं कार्यं प्रशंसनीयं प्रियतमाभ्युदयाभिलाषिण्या मये'ति वासवदत्तात्मगतोक्ते रहस्यम् ।

इत्थमेतावता प्रबन्धेन वाच्यार्थमहिम्ना पद्मावत्या उदयनगतं सविशेषं रतिभावं प्रतिपाद्य व्यङ्ग्यमर्यादयोदयनस्यापि हृद्गतं पद्मावतीविषयकानुरागविशेषं संसूच्य परस्परं दम्पत्योरनयोश्च तस्य लौकिमप्रेमबीजारोपणं कविना कृतम् । एतेन प्रकृतकार्यसिद्धेः सूचनापि संवृत्ता ।

इदानीं किलैतस्मिन्महनीयतमे वासवदत्तयाऽनुमते विवाहे पद्मावत्याः कौतुकमङ्गलाचरणस्य लब्धावसरत्वं सूचयितुं तदर्थं च धात्रीं त्वरयितुमपरस्याश्चेट्याः प्रवेशमाह—कविः—प्रविश्येति । अपरा चेटीत्यर्थः—

वासव०—(स्वगत) ऐसा ! तो इस विषय में आर्यपुत्र अब दोषी नहीं ।

(दूसरी दासी आकर)

वासवदत्ता—(क) अय्ये ! सअं एव्व तेण वरिदा ?

धात्री—(ख) णहि णहि । अण्णप्पओअणेण इह आअदस्स अभिजणविण्णाणवओरूवं पेक्खिअ सअं एव्व महाराएण दिण्णा ।

(क) आर्ये ! स्वयमेव तेन वरिता ?

(ख) नहि नहि । अन्यप्रयोजनेनेहागतस्याभिजनविज्ञानवयोरूपं दृष्ट्वा स्वयमेव महाराजेन दत्ता ।

किञ्चित्कुर्वन्तोऽपि ते शास्त्रोपदिष्टमानसिकविवेकबलेन स्वीयां पूर्वां प्रकृतिं न कदापि त्यजन्तीति वाक्यार्थः । अयमाशयः—महानुभावः श्रीमानुदयनः कार्यविशेषेण पद्मावत्याः प्रतिग्रहं कृतवानपि वासवदत्तायाः स्नेहमहिमानं न नाम जातु विस्मरिष्यति । अङ्गीकृतपरिपालनं हि महात्मनां प्रकृतिरेव । अतो नूतनोऽयमारोपितः पद्मावतीविषयकः स्नेहभावस्तस्य राज्ञो हृदयेऽनुस्यूतचरं वासवदत्ताविषयकं रतिभावं कथमप्यपाकर्तुं न तावत्प्रभविष्यतीति ।

इत्थं धात्र्या वचनेन भर्तुर्निःस्नेहत्वसम्भावनायां शिथिलितायामपि स्वविषये पुनस्तदीयप्रेमदार्ढ्यं परीक्षितुकामा पृच्छति धात्रीं वासवदत्ता—अय्ये इति । वरिता प्राप्तुमिष्टा, ईप्सार्थकाच्चौरादिकाद् वरधातोः क्तप्रत्यये स्त्रीत्वाट्टाप् । अयि ! पूज्ये ! श्रीमानुदयनः स्वत एव तां पद्मावतीं प्राप्तुमैच्छत्किमिति प्रश्नार्थः । पद्मावतीगतचेता यदि स मत्प्रियो राजा न तां प्रार्थितवांस्तर्हि पूर्वोक्ता मम तद्विषयिणी शङ्का नूनं तदवस्थैवेति मनोगतमाकूतं प्रश्नेऽस्मिन् वासवदत्तायाः ।

उत्तरयति वासवदत्तायाः प्रश्नं धात्री—णहीति । अत्र च पूर्वोक्तं निषिध्यते, द्वौ नञौ, पूर्वोक्तार्थस्य सर्वथाऽभावं द्योतयतः । उदयनः स्वयं पद्मावतीं प्राप्तुं नैवैच्छदित्यर्थः । तर्हि कथं तस्य तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्य 'तस्य तत्प्राप्तीच्छा न स्वतः, किन्तु परत' इत्याह—अण्णप्पओअणेणेति । अन्यप्रयोजनेन कारणान्तरेण, इह राजभवने, अभिजनविज्ञानवयोरूपम् , अभिजनश्च विज्ञानं च वयश्च रूपं चेति समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वमेकत्वं च, अभिजनः कुलम् , 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति कोषः, विज्ञानं वीणावादनादिविषयकं विशिष्टं ज्ञानम् ,

---

वासव०—आर्ये ! क्या स्वयं ही उन्होंने वरण किया ?

धाई—नहीं नहीं । दूसरे काम से यहाँ आये हुए उनके कुल, ज्ञान, वय और रूप को देखकर महाराज ने स्वयं ही उन्हें दे दिया ।

वासवदत्ता—(क) ण हु किञ्चि। तह णाम सन्तप्पिय उदासीणो होदि त्ति।

धात्री—(ख) अय्ये! आअमप्पहाणाणि सुलहपय्यवत्थाणाणि महापुरुसहिअआणि होन्ति।

(क) न खलु किञ्चित्। तथा नाम सन्तप्योदासीनो भवतीति।

(ख) आर्ये! आगमप्रधानानि सुलभपर्यवस्थानानि महापुरुषहृदयानि भवन्ति।

भयं सम्भाव्यते भवत्या तदेतदधुना स्पष्टीकरणीयमिति धात्रीवचनस्याभिप्रायः।

प्रणयरभसादुक्तस्य वचसः सङ्गतिं दर्शयति चातुर्येण रहस्यगोपनं कर्तुकामा वासवदत्ता—ण हु इति। खल्विति वाक्यालङ्कारे, अन्यदिति शेषः, अत्याहितं कर्तृ। तथा तेन प्रकारेण ब्रह्मचारिसूचितेन पूर्वोक्तेन 'हा! प्रिये! वासवदत्ते' इत्यादि रूपेणेति यावत्, नामेति वाक्यालंकृतौ, सन्तप्य सन्तापं कृत्वा विलप्येत्यर्थः, उदासीनो विरक्तः स्नेहशून्यः अर्थाद्वासवदत्तायाम्, भवति अभूत्, भूतार्थे लट्। अत्रोदयनः कर्ता। अन्यत्तु महद्भयं किमपि नास्ति, एतदेव किल तद्वर्तते यद्राज्ञोदयनेन वासवदत्तया वियुक्तेन तदर्थं 'हा प्रिये' इत्यादि पूर्वं बहु विलप्येदानीं पुनस्तत्सर्वं विस्मृत्य नूतनां पत्नीं प्रतिगृह्णता वासवदत्तायां नूनं स्नेहरहितेन सञ्जातमिति विचार्य तथोक्तं मयेति भावः।

वासवदत्तया सम्भावितमत्याहितं निषेधन्ती वचनं प्रयुङ्क्ते धात्री—अय्ये इति। 'आगमप्रधानानि महापुरुषहृदयानि सुलभपर्यवस्थानानि भवन्ती'त्यन्वयः। आगमः प्रधानं मुख्यो येषु तान्यागमप्रधानानि, आगमपदेनात्राऽऽगमोपदेशो गृह्यते, आगमश्च शास्त्रम्। महापुरुषहृदयानि महात्मनामुदारप्रकृतीनां चेतांसि, सुलभं सुसम्भवं सुकरमिति यावत्, पर्यवस्थानविकारपरित्यागद्वारा स्वरूपेणावस्थितिर्येषां तानि सुलभपर्यवस्थानानि, भवन्ति जायन्ते। अयि! मान्ये! आवन्तिके! महात्मनां चेतःसु शास्त्रोपदेशः स्थानं लभते, अतः समयमहिम्ना विकृतमानसा यत्-

---

वासव०—और कुछ नहीं! वैसे दुखी होकर (वासवदत्ता में) उदासीन हो गये।

धाई—बड़े लोगों के हृदय शास्त्रों की (उपदेशों की) ओर झुके होने से सहज ही अपनी प्रकृति पर आ जाते हैं।

धात्री—(क) कुसली सो आअदो । तस्स भट्टिदारिआ पडिच्छिदा अ ।

वासवदत्ता—(ख) अच्चाहिदं ।

धात्री—(ग) किं एत्थ अच्चाहिदं ?

(क) कुशली स आगतः । अस्य भर्तृदारिका प्रतीष्टा च ।

(ख) अत्याहितम् ।

(क) किमत्रात्याहितम् ?

भृशं सम्भावनया विरहावस्थायां तदीयं कुशलमसम्भावयन्त्यास्तादृशप्रश्नविधानस्य लब्धावसरस्य प्रियतमाया वासवदत्तायास्तदानीमत्यन्तं युज्यमानत्वात् ।

वासवदत्ताप्रश्नोत्तरगर्भं तदग्रिमवृत्तान्तं निवेदयति धात्री—कुशलीति । आगत उपस्थितः, अर्थाद्राजभवनम् । 'तस्ये'ति च सम्बन्धसामान्ये कर्त्रर्थाविवक्षायां षष्ठी, तेनेत्यर्थः । प्रतीष्टा स्वीकृता, अर्थाद्वाचैव । सकुशलावस्थायां विद्यमान उदयनो राजा समयेऽस्मिन् राजभवनं समायातः । आगत्य च सोऽयं वाचा दत्तां, राजकुमारीं पद्मावतीं वाचा स्वीकृतवानित्यर्थः । कुशलिनाऽत्रागतेन राज्ञोदयनेन वाग्दत्तायाः पद्मावत्याः परिग्रहं कर्तुकामेन तत्स्वीकृतेर्वचनं दत्तमिति भावः ।

प्रियतमेनोदयनेन कृतं पत्न्यन्तरपरिग्रहं निशम्य चित्ते समुद्भूतं प्रणयभावसुलभं शोकावेगं निरोद्धुमसमर्था, स्वविषये तदीयनिःस्नेहत्वसम्भावनया महद् भयमुपस्थितं शङ्कमाना सहसा वचनमुद्गिरति वासवदत्ता—अच्चाहिदं इति । अत्याहितं महद् भयम् , 'अत्याहितं महाभीति'रिति कोषः । महतो भयस्य स्थानमिदं यत्किलोदयनस्य पद्मावतीपरिग्रहोऽयम् । सम्भावये, तदिदं महान्तमनर्थं जनयिष्यतीति भावः ।

कीदृशं महाभयमिति तत्स्वरूपं पृच्छति धात्री—किं इति । अत्र उदयनकृते पद्मावतीपरिग्रहे । उदयनेन यदियं पद्मावती परिगृहीता, किं नामात्र विषये महद्-

---

धाई—वे सकुशल आये ! उन्होंने राजकुमारी को स्वीकार भी कर लिया ।

वासव—महान् अनर्थ ।

धाई—इसमें क्या अनर्थ हुआ ?

वासवदत्ता—(क) अय्ये ! कस्स ?
धात्री—(ख) वच्छराअस्स उदअणस्स ।
वासवदत्ता—(ग) अह कुसली सो राआ ?

(क) आर्ये ! कस्मै ?
(ख) वत्सराजायोदयनाय।
(ग) अथ कुशली स राजा ?

ते निर्वृत्तम् , सञ्जातपाणिग्रहणेवाधुना त्वं परकीया संवृत्तेति भावः ।

अथैतर्हि तद्विषयकमेव कञ्चन मिथः संलापप्रकारं धात्रीवासवदत्तयोर्दर्शयति कविः । तत्र च धात्रीमुखान्निशम्य पद्मावत्या दानं, पूर्वतो विदितार्थाऽप्यविदतीव वासवदत्ता स्वभर्तुरात्मनि तादृशं दृढमनुरागं विचिन्त्य तदीयभार्यान्तरस्वीकरण-विषये भृशं शङ्कमाना पृच्छति साकूतं धात्रीम्—अय्ये इति । 'आर्ये' इत्येषा च सम्बुद्धिः स्थान एव वासवदत्ताया वृद्धां मातृनिर्विशेषां धात्रीं प्रति । दत्तेति पूर्व-तोऽनुवर्तते, कस्मै किन्नामधेयाय पुरुषाय । अयि ! मान्ये ! पुरुषाय कस्मै इयं प्रतिपादिता पद्मावती, कस्तावदस्याः परिग्रहीता परः । पत्युरस्या नाम निर्देष्टव्यं भवत्या सुस्पष्टमिति प्रश्नार्थः ।

उत्तरमाह धात्री—वच्छराअस्स इति । 'वत्सराजाये'त्युदयनस्य विशेषण-मुदयनान्तरप्रतीतिव्यवच्छेदाय । वत्सदेशाधिपतय उदयनाय प्रतिपादितेयमिति तमेवोदयनमस्याः पतिं जानीहीत्यर्थः ।

पद्मावतीपतीभूतमुदयनं श्रुत्वा तत्कुशलं पृच्छति वासवदत्ता—अहेति । अथशब्दः प्रश्नार्थः, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । कुशली कुशलयुक्तः, 'अत इनिठनौ' इतीनिः । 'सः' इत्यनेन प्रक्रान्तः प्रसिद्धश्च उदयनो गृह्यते । अपि कुशलं वर्तते राज्ञ उदयनस्य ? तत्कुशलवृत्तान्तं जिज्ञासमानायै मह्यं तदिदं सुविशदं भवत्या निवेदनीयमिति भावः । अत्र किल—'वत्सराजाय पद्मावती दत्तेति विषयस्यावगतौ वासवदत्तायास्तत्कुशलप्रश्नस्य को वाऽवसरः ?' इत्येवं न शङ्कनीयम् , असह्यतमां नूतनां विरहवेदनामनुभवतो भर्तुरस्वस्थभावस्य

वासव०—आर्ये ! किसे ?
धाई—वत्सराज उदयन को ।
वासव०—वे राजा कुशल से तो हैं ?

सव्वजणमणोभिरामं खु सोभग्गं णाम।

[ततः प्रविशति धात्री।]

धात्री—(क) जेदु भट्टिदारिआ। भट्टिदारिए। दिण्णासि।

खलु सौभाग्यं नाम।

(क) जयतु भर्तृदारिके। दत्तासि।

यिनीपदेनात्र तद्वासिनो जना लक्ष्यन्ते। 'सौभाग्यं नाम सर्वजनमनोऽभिरामं खलु इति सम्बन्धः। सौभाग्यं सौन्दर्यम्, नामेति प्रसिद्धौ, सर्वेषां जनानां मनसोऽभिरामं सुन्दरमाकर्षकम्, खलु वाक्यालङ्कारे। श्रीमानुदयनो नाम दयालु राजा श्वशुरालयं गतः सर्वैरुज्जयिनीवासिभिर्दर्शनमार्गं नीयत इत्यतस्तद्दर्शनसौभाग्यं प्राप्य तथा तस्य सौन्दर्यं शक्यते वर्णयितुम्। प्रसिद्धं चैतत्, यत्—सौन्दर्यं बलादाकर्षतीव चेतः सर्वेषाम्। अतो राजानमुदयनं दृष्ट्वा तत्सौन्दर्याकृष्टचेतसः सर्व एव तत्रत्यास्तदीयं कामनीयकमलौकिकं सर्वतः प्रशंसन्तीति सम्भवत्येतत्। अत्र च-'आवन्तिकया त्वया कदाचिदवलोकितचरैतदीयरामणीयकगुणावर्जितस्वान्ता कथ्यते चेदिदं तदपि नातीवाश्चर्यकर'मिति गूढमाकूतं पद्मावत्याः।

इत्थं तावदनया मिथः सखीसंलापभङ्ग्या पद्मावत्याश्चेतस्युदयनविषयाभिलाष-विशेषमनिवार्यं गाढमुत्पाद्य साम्प्रतं तदीयवाग्दानपरिसमाप्तिसूचनाभिप्रायेण धात्रीं प्रवेशयति कविः-तत इति। ततः उदयनप्राप्तिप्रवणपद्मावतीहृदयस्थैर्यपरीक्षणा-नन्तरम्, धात्री उपमाता मातृवत्पालनं कुर्वती सेविकेत्यर्थः, 'धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु' इति कोषः। इयं चात्र पद्मावत्या एवोपमाता बोद्धव्या।

प्रविष्टा च धात्री प्रस्तुता तामेव पद्मावतीविवाहसम्बन्धनिष्पत्तिं सूचयति—जेदु इति। भर्तृदारिका पद्मावती, जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्याशीः। एषा च वृद्धया धात्र्या प्रयुक्ता युज्यत एव। चिरं जीवतु सौभाग्यवती नः स्वामिनः कन्या पद्मावतीत्यर्थः। तदेव जयस्य कारणं प्रकृतमाह—भट्टिदारिए इति। दत्ताऽसि दानविषयीकृताऽसि, परस्वं जाताऽसीत्यर्थः दानं चात्र वाचैव सम्भवति। वाग्दानं हि दातृप्रतिग्रहीत्रोः परस्परैकवाक्यतापूर्वको वाङ्निश्चयः। राजकुमारि! वाग्दानं

मन को हरने वाली होती है।

(तब धाई प्रवेश करती है।)

धाई—राजकुमारी की जय हो। हे राजकुमारी! तुम दी गई।

क्कन्दो समुदाआरो। किं दाणि करिस्सं? होदु, दिट्ठं। [प्रकाशम्] हला! एव्वं उज्जइणीओ जणो मन्तेदि।

पद्मावती—(क) जुज्जइ। ण खु एसो उज्जइणीदुल्लहो!

ष्यामि? भवतु, दृष्टम्। हला! एवमुज्जयिनीयो जनो मन्त्रयते।

(क) युज्यते। न खल्वेष उज्जयिनीदुर्लभः। सर्वजनमनोऽभिरामं

स्वीयं कर्तव्यं विस्मृतम्, यत्किलैतत्स्वरूपसौन्दर्यं प्रतिपाद्य तत्परिज्ञानमात्मनो दर्शितम् आर्यपुत्रपरिज्ञानशङ्कोत्थापनयाऽनया च नूनं प्रकाशतां नीतमप्रकाशनीयमप्यात्मस्वरूपम्। किमधुना विधेयम्? कथं किमु वा प्रदेयं प्रश्नस्यैतस्योत्तरं पद्मावत्यै? महदनुचितं मयैतत्कृतमार्यपुत्रस्वरूपपरिचयप्रदानं नामेति। इत्थं किञ्चिद्विचारानन्तरं प्रश्नस्योत्तरमुपलभ्याह—होदु इति। भवतु अस्तु, अर्थादार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, दृष्टं ज्ञातम्। उत्तरमिति शेषः। आस्तां तावदिदं मया कृतमार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, न तत्र किमपि शङ्कनीयं मया उत्तरं दास्यमानमिदानीमुपलब्धम्। इत्येवं मानसं विचार्य तदेव प्रकाशमुत्तरं ब्रूते—हलेति। उज्जयिनीयो जन उज्जयिनीनिवासी लोकः, एवं पूर्वोक्तम्, मन्त्रयते विचारयति, कथयतीति यावत्। 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चौरादिकणिजन्तादात्मनेपदे रूपमिदम्। सखि पद्मावति! यन्मयोक्तं राज्ञ उदयनस्य दर्शनीयत्वं, तत्किलोज्जयिनीवासिनो जनाः कथयन्ति। श्रुत्वैवेदं मया निगदितम्। सत्यं चेदं त्वया मन्तव्यम्, यतो 'न ह्यमूला प्रसिद्धि'रिति' भावः। 'उज्जयिनीवासिनो जना दर्शनसौभाग्यं प्राप्नुवन्त उदयनस्य राज्ञो दर्शनीयत्वं प्रख्यापयन्तीत्यहमपि तत्रत्या तद्दर्शनसौभाग्यं प्राप्तवती तस्य सौन्दर्यं वचसा प्रकाशयामीत्यत्र किं नामाश्चर्यं सख्याः' इत्येवं गूढमत्र ध्वनितं चतुरिम्णा वासवदत्तयाऽऽवन्तिकया।

आवन्तिकयोक्तममुमर्थं समर्थयन्ती पद्मावत्याह—जुज्जइ इति। युज्यते सम्भाव्यते, त्वदुक्तं कर्तृ। उज्जयिनीवासिनामुक्तिरियं सङ्गच्छत इत्यर्थः। तत्रापि पुनः कारणमाह—ण खु इति। 'एष उज्जयिनीदुर्लभो न खलु' इत्यन्वयः। एष उदयनलक्षणः, उज्जयिन्या दुर्लभ उज्जयिनीदुर्लभः न खलु अर्थात्सुलभः। उज्ज-

---

अच्छा, उत्तर ध्यान में आ गया। (प्रकाश) ऐसा उज्जयिनी के लोग कहते हैं।

पद्मा०—हो सकता है। यह उज्जैन के लिये असम्भव नहीं। सुन्दरता सब लोगों के

वासवदत्ता—(क) णहि णहि। दंसणीओ एव्व।
पद्मावती—(ख) अय्ये! कहं तुवं जाणासि?
वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ग) अय्यउत्तपक्खवादेण अदि-

(क) नहि नहि। दर्शनीय एव।
(ख) आर्ये! कथं त्वं जानासि?
(ग) आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः। किमिदानीं करि-

चेट्या कृतं प्रश्नममुं निशम्य सौन्दर्ये रतिपतेः पत्युरुदयनस्य स्वरूपसम्पदा पूर्णं परिचिता तत्सौन्दर्यगुणाकृष्टेव वासवदत्ता तदीयं सौन्दर्यातिशयं निह्नोतुं तद्विषयवचनावेगं च रोद्धुमपारयन्ती सुस्पष्टमाचष्टे—णहि णहीति। निषेधे दार्ढ्यं दर्शयितुं 'नहि नही'ति द्विप्रयोगः। अत्र च 'विरूप' इत्यार्थः कर्ता, राजा तु प्रकृत एव। स खलु राजा विरूपो नास्ति, तत्र तु वैरूप्यशङ्का स्वप्नेऽपि न सम्भवतीत्यर्थः। विरूपता न चेत्साधारणरूपवत्ता स्यादित्याशङ्कायामाह—दंसणीओ इति। एवकारोऽत्रायोगव्यवच्छेदाय। नास्त्यत्र सौन्दर्यस्यायोगः, प्रत्युत सर्वथा तस्य योगः (सत्ता) विद्यत इत्यर्थः। वैरूप्याऽभाववान् स पुनर्दर्शनीयः सुन्दरो नूनमिति भावः।

आवन्तिकासूचितं तत्सौन्दर्यं श्रवणाभ्यां निपीय तृष्यन्त्यापि प्रियजनगदित-सरसवाक्यजातादतृप्तिमत्येव पद्मावत्या भूयः प्रियविषयकं किमपि प्रियं श्रवणगोचरतां नेतुमुत्कण्ठितयाऽऽवन्तिकामुद्दिश्य विधीयते प्रश्नः—अय्ये इति। आर्ये माननीये इति यावत्, पूर्ववाक्यार्थः कर्म। अयि मान्ये! श्रीमानुदयनः सर्वथा दर्शनीय एवेति कथमवगम्यते भवत्या? अत्र किल भवत्या वचने सत्यतासूचकं प्रमाणं वर्तते? उत किमप्येवमेवेदमुच्यते तत्प्रशंसायामिति पद्मावत्युक्तेराशयः।

श्रुत्वा च पद्मावत्या वचनमिदम्, आर्यपुत्रस्वरूपपरिचयप्रदानेनात्मस्वरूपाविष्करणं शङ्कमाना, चिन्तयत्येवं मनसि वासवदत्ता—अय्यउत्तेत्यादि। आर्यपुत्रस्य पत्युरुदयनस्येति यावत्, पक्षपातः प्रेमा तेन कारणभूतेन, समुदाचारः कर्तव्यमिति यावत। अतिक्रान्त उल्लंघितः। अहो! आर्यपुत्रप्रेम्णो महिम्ना मयायं

वासव—नहीं, नहीं। वे तो सुन्दर ही है।
दासी०—आर्ये! तुम कैसे जानती हो?
वासव—(स्वगत) आर्यपुत्र के पक्षपात से मैं अपना कर्तव्य भूल गई। अब क्या करूँ?

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) जाणामि जाणामि। अअं वि जणो एव्वं उम्मादिदो।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! जदि सो राआ विरूवो भवे ?

[क] जानामि जानामि। अयमपि जन एवमुन्मादितः।

[ख] भर्तृदारिके ! यदि स राजा विरूपो भवेत् ?

अनुक्रोशो दया, 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः, तेन सहितः दयालुरित्यर्थः, अर्थादुदयनः। उदयनो नाम राजा दयालुरस्तीत्येतदेव कारणं तत्र विद्यते प्रधानं पद्मावत्याः प्रेमोत्पत्तौ। पत्यौ हि दयालुत्वं पत्नीप्रेमसम्पादकम्, तस्य च राज्ञो दयालुत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति स एव पद्मावत्योचितं काम्यते वर इत्यर्थः।

स्वानुभवगोचरं दयालुत्वलक्षणं पत्युर्गुणमभिनन्दन्ती मनस्याह वासवदत्ता—जाणामि इति भृशार्थे द्विरुक्तिरियम्। पूर्ववाक्यार्थः कर्म। स किलार्यपुत्रो दयालुरस्तीति भृशमहं जानामीत्यर्थः। तस्य दयालुत्वं मया बहुशोऽनुभूतमिति भावः। अयमपि। अयं जनोऽपि, मल्लक्षणः अहमपीति यावत्, एवं तस्य सानुक्रोशत्वेन कारणेन, उन्मादित उन्मत्ततां प्रापितः, उत्पूर्वाण्णिजन्तामदेः क्तः। सत्यमिदमनयोच्यते चेटया। आत्मनो दयालुत्वगुणेनोन्माद्य मामहमपि तेनार्यपुत्रेण सरभसं प्रणयविवशीकृताऽस्मीति भावः।

अथ किलोदयनविषयाभिलाषदार्ढ्यं परीक्षितुं पद्मावतीं प्रति चेटयाः प्रश्नः—भट्टिदारिए इति। विरूपः, विगतं विकृतं वा रूपं यस्य स रूपहीनः कुरूपो वा अदर्शनीय इति यावत् एतद्वाक्यानन्तरं 'तर्हि किं करिष्यते' इति योजनीयम्। अयि राजकुमारि ! स भवत्याः प्रेमपात्रं राजा रूपहीनः कुरूपो वा चेत्स्यात्तर्हि भवत्या वरिष्यते न वा ? अत्र च दयालुतागुणवत् वरगतं सौन्दर्यमप्यपेक्षणीयं भवति कन्यकाजनस्येति पद्मावत्या वरणीयत्वेन निश्चितस्योदयनस्य स्वरूपविषयेऽपि जिज्ञासितमासीद् गूढं चेटया। राजकुमार्याः पद्मावत्यास्तत्र किलोदयने हार्दिकाभिलाषदृढतायाः परीक्षणीयत्वाच्चतुरतमायाश्चेटयाः पद्मावतीं प्रत्यनुयोगोऽयं युज्यत एव।

वासव०—(मन ही मन) हाँ जानती हूँ। यह भी मनुष्य इस तरह उन्मत्त बनाया गया था !

दासी—राजकुमारी ! यदि वे राजा कुरूप हों, तो !

चेटी—(क) अत्थि वच्छराओ उअअणो णाम। तस्स गुणाणि भट्टिदारिआ अभिलसदि।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) अय्यउत्तं भत्तारं अभिलसदि। [प्रकाशम्] केण कारणेण ?

चेटी—(ग) साणुक्कोसो त्ति।

(क) अस्ति वत्सराज उदयनो नाम। तस्य गुणान् भर्तृदारिकाभिलषति।

(ख) आर्यपुत्रं भर्तारमभिलषति। केन कारणेन ?

(ग) सानुक्रोश इति।

आवन्तिकायाः प्रश्नस्योत्तरं दत्ते चेटी—अत्थीति। वत्सराजः वत्सानां राजा, 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्, वत्सनामकदेशस्याधिपतिरित्यर्थः। तस्य उदयनस्येति यावत्, गुणान् सौन्दर्यदयादाक्षिण्यादीन्। 'उदयन' इति सुगृहीत-नामधेयस्य वत्सदेशाधिपतेर्गुणेषु लुब्धाऽस्माकं राजकुमारी तमेव भर्तारं कामयते। सद्गुणरत्नाकरं श्रीमन्तमुदयनं वरीतुमिच्छन्तीं पद्मावतीं चेटीमुखान्निशम्य चिन्तां नाटयति चित्ते वासवदत्ता—अय्यउत्तं इति। आर्यपुत्रं मत्पतिं, भर्तारं पतिं, प्राप्तुमिति शेषः, अभिलषति इच्छति, अर्थात्पद्मावती। किमियं पद्मावती मम प्रियं प्रणयिनमुदयनं स्वपतिं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः। अत्रेदं बोद्धव्यम्—'चिन्ता चेयं वासवदत्तायाः केवलं सपत्नीप्राप्तिरूपा, न किल पद्मावत्यां सापत्न्यद्वेषमूलिका। भर्तुर्विजयलाभलक्षणप्रधानकार्यस्य संसिद्धौ–'पद्मावत्येव कारणं भविष्यतीति वासवदत्तायाः कार्यगौरवमाकलयन्त्याश्चेतसि तद्विषये सापत्न्यद्वेषस्य लेशतोऽप्य-नुदयात्।' मानसमेवेदं पूर्वोक्तं गूढं विचिन्त्य स्वात्मस्वरूपगोपनं कुर्वती प्रच्छन्न-रूपा वासवदत्ता तदभिलाषसकारणं ज्ञातुमिच्छन्ती प्रकटं पृच्छति चेटीम्—केण इति। केन कारणेन तस्य गुणानभिलषतीति प्रश्नः। को नाम तत्रोदयने विशिष्टो गुणो वर्तते, यः खलु पद्मावत्यास्तत्राभिलाषे कारणं जातः। 'केन गुणेन पुनराकृष्ट-चेता इयं राजानमुदयनं कामयत' इति प्रश्नाभिप्रायः।

तमेवोदयनस्य पद्मावत्यभिलषणीयं गुणमाह चेटी—साणुक्कोसो इति।

दासी—उदयन नामक वत्सदेश का राजा है। राजकुमारी उसके गुणों को चाहती है।
वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र को पति बनाना चाहती है! (प्रकाश) किस कारण से ?
दासी—इसलिए कि वे दयालु हैं।

तस्स परिमाणणिव्वुत्तं णामहेअं महासेणोत्ति ।

चेटी—(क) भट्टिदारिआ तेण रञ्ञा सह सम्बन्धं णेच्छदि ।

वासवदत्ता—(ख) अह केण खु दाणिं अभिलसदि ?

परिमाणनिर्वृत्तं नामधेयं महासेन इति ।

(क) भर्तृदारिका तेन राज्ञा सह सम्बन्धं नेच्छति ।

(ख) अथ केन खल्विदानीमभिलषति ?

उज्जयिनीयः, उज्जयिन्या अयम् उज्जयिनीसम्बन्धीत्यर्थः । सम्बन्धश्च स्वस्वामिभावरूपः । 'तस्येदम्' इत्यधिकारे 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इत्यनेन छप्रत्ययः, तस्य च 'आयनेयीनीयियः' इत्यादिना ईयादेशः । बलपरिमाणनिर्वृत्तम् , बलस्य सेनायाः परिमाणेन महत्स्वरूपेण निर्वृत्तं कृतम् । नामधेयं नाम, 'नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । विजयते राजा कश्चिदुज्जयिन्याः प्रद्योतनामधेयः, तस्य च राज्ञः सेनायाः परममहत्त्वपरिमाणेन कारणेन 'महती सेना यस्य' इत्यन्वर्थं 'महासेन' इति नामधेयं कृतं वर्तत इत्यर्थः ।

इदानीं विनयवत्या राजकुमार्याः पद्मावत्याः स्वसम्बन्धविषये स्वयं वक्तुमयुक्तत्वेन तस्या मनोगतमाकूतं जानत्याः परिचारिकायाश्चेट्या मुखेन पूर्वोक्तविवाहसम्बन्धेऽरुचिं दर्शयति कविः-भट्टिदारिआ इति । तेन राज्ञा प्रद्योतनाम्ना नृपेण, सम्बन्धं तत्पुत्रवरणरूपं योगम् । श्रीमत्या राजकुमार्या पद्मावत्या प्रद्योतराजकुलसम्बन्धो नेष्यते कर्तुम् । तद्राजकुमारमियं राजकुमारी वरीतुं नेच्छतीति भावः ।

कर्णगोचरीकृतचेटीवचना पृच्छति चेटीं पुनरावन्तिका—अहेति । अथ पक्षान्तरे, केन किन्नामधेयेन राज्ञा, सहेति शेषः, खलु वाक्यालङ्कारे, सम्बन्धरूपं कर्म पूर्वतोऽनुवर्तते, अभिलषति वाञ्छति । यदि नाम ते राजकुमारी प्रद्योतराजसम्बन्धं नेच्छति, तर्हि केन पुना राजा सह सम्बन्धोऽस्यै रोचते ?

प्रियसख्यास्ततो गोपनं न युक्तमिति पद्मावत्या हृदयप्रियं प्रियं प्रकाशं नयन्ती

महासेन ऐसा नाम हो गया है ।

दासी०—राजकुमारी उस राजा के साथ सम्बन्ध नहीं चाहतीं ।

वासव०—तो अब किसके साथ अपना सम्बन्ध चाहती हैं ?

वासवदत्ता—(क) एसह्मि तुह्णीआ भविस्सम्महासेणबहू !
पद्मावती—(ख) को एसो महासेणो णाम ?
वासवदत्ता—(ग) अत्थि उज्जइणीओ राआ पज्जोदो णाम।

(क) एषास्मि तूष्णीका भविष्यन्महासेनवधु !।
(ख) क एष महासेनो नाम ?
(ग) अस्त्युज्जयिनीयो राजा प्रद्योतो नाम। तस्य बल-

लुङो विधानाभावात्र लुङ्। सपरिहासं वचो वदन्ती ममान्तिकाद् दूरं गच्छ नाहमिदं वचस्ते श्रोतुमिच्छामि। ममोपहासो न विधेयः सखि ! न स मह्यं रोचत इत्यर्थः।

इदानीं भाविश्वशुरकुलनिर्देशेन पद्मावत्या हृद्गतं दयितं वरं जिज्ञासमानाऽऽवन्तिका सपरिहासचातुर्यं स्ववचनोपसंहारं प्रतिजानीते—एतह्मि इति। हे भविष्यन्महासेनवधु ! महासेन इति राज्ञः प्रद्योतस्य नामान्तरम्, तस्य वधूः स्नुषा, 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमरः। भविष्यन्ती चासौ महासेनवधूश्च तथा तत्सम्बुद्धौ हे भविष्यन्महासेनवधु ! महासेनस्य स्नुषाभावं गमिष्यन्ति ! हे पद्मावतीत्यर्थः। 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्का'दित्यादिना 'भविष्यन्ती'ति पूर्वपदे पुंवद्भावः। 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति नदीसंज्ञायाम् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' इति ह्रस्वे 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धे'रित्यनेन सोर्लुप्। एषा कृतोपहासेति यावत्, अस्मीत्यनेन अहंपदाक्षेपः। तूष्णीका तूष्णींशीला, 'तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः' इत्यमरः। तूष्णीमित्यव्ययम्, ततः 'शीले को मलोपश्चे'ति कप्रत्यये मकारलोपे च तूष्णीकशब्दः सिध्यति, ततः स्त्रीत्वे टापि तूष्णीकेति। अस्मि भवामि। अयि पद्मावति ! यदि मद्वचनं परिहासं मन्यसे, न रोचते च तत्तुभ्यं, तर्हि त्वदीयं परिहासं कृतवतीयमहं 'राज्ञो महासेनस्य स्नुषा त्वं भविष्यसि, अर्थात्तत्पुत्रस्ते पतिर्भविष्यति' इत्येव केवलं निगद्याऽद्य मौनमालम्बे। नातः परं स्वेच्छया किञ्चिदभिधास्ये।

महासेन इति नवीनमश्रुतपूर्वं नाम श्रुत्वा तद्विषये पृच्छत्यावन्तिकां पद्मावती—को इति। कोऽयं महासेनः ? यमिदानीं त्वमुदाहृतवत्यसि। तत्परिचयं ब्रूहीत्यर्थः।

महासेनपरिचयप्रदानं प्रस्तौति पद्मावतीप्रश्नानुसारं वासवदत्ता—अत्थीति।

वासव०—महासेन की बहू होनेवाली ! बस अब मैं चुप हुई।
पद्मा०—यह महासेन कौन है ?
वासव०—उज्जयिनी का राजा प्रद्योत नामक है। सेना के परिमाण से इसका

अभिदो विअ दे अज्ज वरमुहं पेक्खामि।

पद्मावती—(क) अवेहि। मा दाणिं मं ओहस।

वरमुखं पश्यामि।

(क) अपेहि। मेदानीं मामपहस।

निषेधं द्रढयितुम्। अत्र हि पूर्ववाक्यार्थो निषिध्यते। न किल त्वदुपहासार्थं मे त्वद्दर्शनोपक्रमः, नास्ति मे मनसि सर्वथा परिहासकामनया त्वद्दर्शनाभिलाषोऽय-मित्यर्थः। इत्येवं परिहासस्य हेतुतां निषिध्य तद्दर्शने कारणं दर्शयति—हलेति। उत्तरवाक्यार्थानुसारेण वाक्येऽस्मिन् मुखं कर्तृ। शोभते प्रकाशते। एतद्वाक्यानन्तरं वाक्यान्तरारम्भे 'अतः' इति योजनीयम्। 'अद्य ते वरमुखम् अभित इव पश्या-मी'त्यन्वयः। वरमुखम्, 'वरं च तन्मुख'मिति कर्मधारयः। अत्र च समासा-त्किञ्चिदर्थे गौणत्वमापतितं, तथाप्यर्थान्तरध्वननाभिप्रायेण समासः कृतोऽत्र कविना सति च समासाभावेऽर्थान्तरप्रतीत्युच्छेदापत्तेः। अभितः सर्वतः, इवेति वाक्यालं-कृतौ। सखि! पद्मावति! त्वन्मुखमिदानीमतीव सौन्दर्यं दर्शयति, नूनमवर्णनीयैषा त्वन्मुखचन्द्रमसः सुषमा। अत एव चक्षुःप्रीतये समयेऽस्मिन् सुन्दरं ते मुखं सर्वावच्छेदेनाहमवलोकये। अहो! सर्वतः सौन्दर्यं ते मुखस्येति स्फुटोऽर्थः। परि-हासं न करोमी'ति स्फुटं प्रतिज्ञायापि वासवदत्ता 'वरस्य मुखं वरमुख'मित्यर्था-न्तरगर्भं श्लिष्टं पदं प्रयुज्य गूढं पुनः सखीभावोचितं परिहासमातनुते। अत्र चार्थे 'अधिकमद्य शोभते' इत्यत्र वाक्ये भवतो कर्त्री। अयमर्थः—इदानीं सखि! भव-त्याः शोभाऽतिमहती वर्तते' अमुष्मिन्काले भवत्या वरस्य परिणेतुर्मुखं सर्वतोऽहं साक्षात्करोमीवेति। मन्ये भवत्याः पतिः समीप एव वर्तते, अत इदानीं समासन्न-प्रियसमागमसौभाग्या भवती भृशं शोभास्पदं जातेति भावः। 'पद्मावत्याः परिणेतु-स्तदानीमभावेऽपि तदीयविवाहसम्बन्धसङ्घटनस्याऽतिसन्निकृष्टतयोत्प्रेक्षाविधया 'वरस्य मुखं सर्वतः पश्यामीवे'ति सपरिहासं वचनं प्रायुज्यत सख्या वासवदत्तया।

परिहासगर्भामिमामुक्तिमाकर्ण्य सविलासं प्रणयरोषान्वितं च प्रियसखीनिर्विशेषं वचनमाहावन्तिकां प्रति पद्मावती—अवेहि इति। अपेहि दूरमपसर, 'ओहस' इति विध्यर्थे लोट्, 'मा' इति निषेधार्थकमव्ययम्, 'माङि लुङ्' इति माङ् योगे

वरमुख आसन्न ही समझती हूँ।

पद्मा०—हट जा, अब मेरी हँसी मत करना।

दाव अअं कण्णाभावरमणीओ कालो।

पद्मावती—(क) अय्ये! कि दाणिं णं ओहसिदुं विअ णिज्झाअसि?

वासवदत्ता—(ख) णहि णहि। हला! अधिअं अज्ज सोहदि।

कन्याभावरमणीयः कालः।

(क) आर्ये! किमिदानीं मामपहसितुमिव निध्यायसि?

(ख) नहि नहि। हला! अधिकमद्य शोभते। अभित इव तेऽद्य

दारिद्र्या' इति पूर्ववाक्यगतं कर्तृपदं तृतीयया विपरिणम्य योजनीयम्। कन्याभावरमणीयः, कन्याभावेन बाल्येन बालोचितलीलयेति यावत्, रमणीयः सुन्दरः, निर्वर्त्यतां क्रियताम्। नूतनं वयो वहन्त्या भवत्या कन्दुकक्रीडनरूपया बालोचितया लीलया समयोऽयं सुन्दरतां नेय इत्यर्थः। नूतने वयसि क्रीडैव शोभत इति भावः। अस्मिन्नर्थे 'कन्याभावेन रमणीय' इति व्यस्तं पदं युज्यते। 'कन्याभावरमणीयः कालोऽयं निर्वर्त्यता'मिति वा समन्वयः। कालो वयस उपलक्षणम्, निर्वर्त्यतां समाप्यताम्। कन्यात्वेन सुन्दरमिदं वयः खेलनेन पूर्णतां नेयमित्यर्थः। विवाहसम्बन्धानन्तरं खेलनावसरस्यानुपलभ्यमानत्वान्नाधुना बालोचितं खेलनमवशेषणीयं भवत्येति भावः।

चिरखेलनपरिक्लान्ताया अपि सौकुमार्यमलौकिकं वहन्त्याः सहजसौन्दर्यशालिन्याः पद्मावत्या लोचनासेचनकमाननं साकूतमालोकयन्तीम् आवन्तिकामुद्दिश्य पद्मावतीवचः प्रयुङ्क्ते कविः—अय्ये इति। मामपहसितुमिव ममोपहासं कर्तुमिवेति सम्भावना। निध्यायसि पश्यसि, 'निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः। मन्ये ममोपहासार्थमेव ते मन्निरीक्षणमिदमित्यर्थः। पुनः किमपि मदीयमुपहासं कर्तुकामेव त्वमिदानीं पश्यसि मां साभिप्रायमिति भावः। अमुना हि पद्मावत्या वचनेन शब्दानुपात्तमपि तस्याः साकूतमालोकनं वासवदत्ताकर्तृकं गम्यते, अन्यथाऽस्य पद्मावतीवाक्यस्यानवसरत्वापत्तेः।

पद्मावत्याः शङ्कितं निषेधन्त्यावन्तिका ब्रूते—णहि णहीति। द्विःप्रयोगश्चायं

सफल करें।

पद्मा०—आर्ये! इस समय क्या तुम मेरी हँसी करनेके लिये ही मुझे देख रही हो।

वासव०—नहीं नहीं। आज (मुख) अधिक अच्छा लगता है। अब तुम्हारा

सञ्जादराआ परकेरआ विअ दे हत्था संवुत्ता ।

चेटी—(क) कीलदु कीलदु दाव भट्टिदारिआ । णिव्वत्तीअदु

कीयाविव ते हस्तौ संवृत्तौ ।

(क) क्रीडतु क्रीडतु तावद् भर्तृदारिका । निर्वर्त्यतां तावद् अयं

सञ्जातरागौ, अधिकमत्यन्तम् , विशेषणञ्चेदं सञ्जननक्रियायाः, सञ्जात उत्पन्नो रागो रक्तिमा ययोस्ताविति हस्तयोर्विशेषणम् । एतेन करयोः कोमलत्वं तेन च पद्मावत्या अद्वितीयं सौकुमार्यं व्यज्यते । सहजं रागं वहन्तौ करौ पद्मावत्याश्चिरतरं कन्दुकक्रीडयाऽतितरां सरागौ सञ्जातावित्यर्थः । परकीयाविव परकीयसदृशावित्युत्प्रेक्षा-पराधीनाविति यावत् , खेलनपरिश्रान्तिवशात्कन्दुकक्रीडायामन्यदीयसाहायकं विना स्वयमप्रभवन्तावित्यर्थः, संवृत्तौ सञ्जातौ । बहुलं खेलित्वा परिक्लान्तायास्तवैतत्पाणिद्वयं किल खेलनायासेन सहजारुण्यतोऽप्यतितरामारुण्यं सम्प्राप्तमिति खेलनाद्विरतिरेव साम्प्रतं ते साम्प्रतमिति वाच्योऽर्थः । परिहासमूलको व्यङ्ग्योऽर्थस्तु—अरुणिमातिशयशालिनौ ते कराविदानीं स्वकीयौ न स्तः अपि तु परकीयौ परस्य हस्तं गतावन्यदीयावेवेति । परेण वरेण कृतं ग्रहणं प्राप्तवतोः करयोः परकीयत्वं स्फुटमेव । पद्मावतीविवाहसमयस्यासन्नतामालक्ष्य 'सखि ! मन्येऽहं सञ्जातपाणिग्रहणाऽभवस्त्वम् , अतएव ते परकृतपाणिपीडनात्पाणी अरुणिमानं गृहीतवन्ताविति परिहासपूर्वकं पद्मावतीं प्रति वचनं वासवदत्तायाः सखीभावं वहन्त्या युज्यत एव । रागपदेन प्रेमापि ध्वन्यते । परकर्तृकस्वकीयग्रहणविषयिणी वाञ्छा हस्तयोरपि ते समुत्पन्नेति मन्ये प्रत्यासन्नविवाहायास्तेऽधुना पाणिग्रहणं जातमेवेत्यतो हेतोरयं खेलनयोग्यः कालो नास्तीति गूढं तात्पर्यं वासवदत्तोक्तेः ।

परिश्रान्तां पद्मावतीं क्रीडितुमनिच्छन्तीम् , आवन्तिकां च तमेवार्थमनुमोदमानामवलोक्य चेटी प्रत्यासन्नविवाहसमयां विवाहानन्तरं च परायत्तामनुचितक्रीडनां क्रीडितुमपारयिष्यन्तीं पद्मावतीं पुनः कन्दुकक्रीडायां प्रवर्तयन्त्याह—कीलदु इति । पौनःपुन्ये 'क्रीडतु क्रीडतु' इति द्विः प्रयोगः । न यावत्पाणिपीडनं जातं तावद्राजकन्यया पद्मावत्या पुनः पुनः क्रीडनीयमित्यर्थः । तावत्पदे वाक्यालङ्कृतौ प्रयुक्ते । 'अयं कालः कन्याभावरमणीयो निर्वर्त्यता'मित्यन्वयः । अत्र च 'भट्टि-

---

हाथ मानों दूसरे के हो रहे हैं ।

दासी—राजकुमारी और भी खेलें । कुँवारीपन के इस काल को खेल के आनन्द से

वासवदत्ता—(क) हला ! एसो दे कन्दुओ ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! भोदु दाणिं एत्तअं ।

वासवदत्ता—(ग) हला ! अदिचिरं कन्दुएण कीलिअ अहिअ-

(क) हला ! एष ते कन्दुकः ।

(ख) आर्ये ! भवत्विदानीमेतावत् ।

(ग) हला ! अतिचिरं कन्दुकेन क्रीडित्वाधिकसञ्जातरागौ पर-

प्रमादेन भूमौ पतितमपश्यन्त्या इव पद्मावत्याः पुरस्तात् कन्दुकं कुर्वती वासवदत्ताह—हला इति । हलेति सम्बोधनसूचकम् , हे सखीत्यर्थः । सखीं प्रत्याह्वाने हलेति पदं प्रयुज्यते । तथा च–'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः । इदञ्च वासवदत्ताकर्तृकमाह्वानं तस्याः पद्मावत्यां सखीनिर्विशेषभावं द्योतयति । अयमस्ति तावकीनो गेन्दुकः गृह्यतां क्रीडयतां च पुनर्यथारुचीति भावः ।

चिरविरचितक्रीडाविशेषोपजातपरिश्रमा पुनः पद्मावतीयं तत्र स्वीयामरुचिं दर्शयति—अय्ये इति । आर्ये इति आवन्तिका (वासवदत्ता-)-मुद्दिश्य सम्बुद्धिपदप्रयोगः पद्मावत्यास्तत्र विनयभावसहकृतमादरभावं प्रकाशयति । वाक्येऽत्र पूर्वप्रक्रान्तं क्रीडनमिति कर्तृपदमार्थम् । भवतु अस्तु, पर्याप्तमिति यावत् । सुचिरं क्रीडित्वा परिश्रान्तिं गताहमितोऽधिकं नेच्छामि क्रीडितुमित्यतः कालेऽस्मिन्नियदेव खेलनमास्तामित्यर्थः । यावत्क्रीडितमावाभ्यां तावदेवास्ति पर्याप्तमित्यतः खेलनमधुनाऽऽवयोः समापनीयमिति भावः ।

अत्रार्थे स्वीयानुमतिं दर्शयन्ती सपरिहासं ब्रूते वासवदत्ता—हला इति अतिचिरम् अत्यधिकम् , कन्दुकेनेति साधकतमे तृतीया क्रीडित्वेति हेत्वर्थे क्त्वाप्रत्ययः, कन्दुकेन क्रीडनाद्धेतोरित्यर्थः । अत्र च हेतौ क्त्वाप्रत्ययस्य कुत्राप्यविहितत्वात्समानकर्तृकस्य क्रियाद्वयस्य चासद्भावात् क्रीडित्वेति पदप्रयोगश्चिन्त्यः । अथवा क्रीडित्वेत्यनन्तरं 'परिश्रान्ताया' इत्यस्य पदस्याक्षेपात् 'समानकर्तृकयोः क्रीडनपरिश्रान्तिरूपयोर्धात्वर्थयोः कल्पनया क्त्वाप्रत्ययोऽयमुपपादनीयः । अधिक-

---

वासव०—बहन ! यह तुम्हारी गेंद है ?

पद्मा०—आर्ये ! बस, इस समय इतना ही ।

वासव०—बहन ! गेंद से बड़ी देर तक खेलने के कारण कलाई के बढ़ने से तुम्हारे

इदो एव्व आअच्छदि । जाव उवसप्पिस्सं ।

[निष्क्रान्ता ।]

प्रवेशकः ।

[ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रीडन्ती पद्मावती सपरिवारा वासदत्तया सह ।

णीयदर्शनेन मुखेन कन्दुकेन क्रीडन्तीत एवागच्छति । यावदुपसर्प्स्यामि।

मानममुमेव प्रदेशमायाति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा तत्रभवती पद्मावती कन्दुकक्रीडापराऽत्रैव समागच्छतीत्यर्थः । सैषा हि पूर्वं बहु क्रीडित्वाऽऽत्मानमायासितवतीति मुखविशेषणैः स्पष्टमेव । अनेन च वाक्येन तादृश्यामवस्थायां विद्यमानाया राजकन्यायाः पद्मावत्यास्तत्रैव स्थानेऽनुपदमेव भाविनं प्रवेशं सूचयित्वा कविर्वाक्यान्तरेण तत्कालोचितां चेटयास्तत्समीपगमनेच्छां दर्शयति—जात इत्यादिना। यावदिति वाक्यालङ्कारार्थमुपसर्पणे त्वराप्रदर्शनार्थं वा । उपसर्प्स्यामि समीपं गमिष्यामीति वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरक्षणे करिष्यमाणस्य निजोपसर्पणस्याभिप्रायेणायं भविष्यत्कालिकः प्रयोगः । इयमधुना तत्समीपमहं गच्छाम्येवेति तदर्थः ।

निक्रान्ता इति । एतेन ततः स्थानाच्चेटया अपगमनं दर्शितम् ।

प्रवेशक इति । अनया खलु पूर्वोक्तविधया चेटीमुखेन भाविपद्मावतीरूपपात्रप्रवेशसूचनादिदमत्र प्रवेशकनाम्ना व्यवह्रियते । एष च प्रथमाङ्कातिरिक्ताङ्कद्वयान्तः प्रयुक्तो नीचपात्रद्वारा पात्रप्रवेशसूचकः पञ्चविधोपक्षेपकान्यतमः । तथा च तत्स्वरूपमुपवर्णितं विश्वनाथेन—'प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥' इति । विष्कम्भकस्वरूपमपि तत्रैव । यथा—'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥' इति ।

पूर्वोक्तचेटीकृतसूचनानुसारमधुना वासवदत्तया समं कन्दुकेन क्रीडन्त्याः पद्मावत्याः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । सपरिवारा, परिवारश्चेटीरूपस्तेन सहिता । इयञ्चागतप्रत्यागता पद्मावतीमुपगन्तुमनास्तत्समीपं गतैव चेटी बोद्धव्या ।

सजाती हुई थकने पर भी सुन्दर मालूम पड़ती हुई गेंद से खेलते-खेलते इधर ही आ रही है तो मैं भी पास पहुँचूँ ।

(तब गेंद से खेलती हुई पद्मावती अपने परिवार और वासवदत्ता के साथ आती है ।)

कन्दुएण कीलदित्ति। जाव भट्टिदारिअं उवसप्पामि। [परिक्रमम्याव-लोक्य] अम्भो ! इअं भट्टिदारिआ उक्करिदकण्णचुलिएण वाआमसञ्जादसेदबिन्दुविइत्तिदेण परिस्सन्तरमणीअदंसणेण मुहेण कन्दुएण कीलन्दी

क्रीडतीति। यावद् भर्तृदारिकामुपसर्पामि। अम्मो ! इयं भर्तृदारिका उत्कृतकर्णचूलिकेन व्यायामसञ्जातस्वेदबिन्दुविचित्रितेन परिश्रान्तरम-

---

लता' इत्यमरः, मण्डपं स्थानं निकुञ्जमिति यावत् तस्य, पार्श्वतः समीप एव, कन्दुकेन गेन्दुकेन क्रीडनीयकविशेषेण, करणे तृतीया, क्रीडति खेलति। सेयं तत्र-भवती राजकन्या पद्मावती माधवीलतानिर्मितमण्डपसमीपे कन्दुकक्रीडां कुर्वाणा वर्तत इत्यर्थः। एतेन राजदुहितुः पद्मावत्याः स्थितिस्थानमवस्था च प्रदर्शिते इत्थं प्राप्तोत्तरा च सा चेटी स्वकीयमनन्तरकरणीयं कार्यं दर्शयति—जाव इति। यावदित्यस्य अत इत्यर्थः। आर्या पद्मावत्यस्मिन्प्रदेशे क्रीडन्ती वर्तते, अतो हेतो-रहमधुना तस्याः समीपं गच्छामीति चेटयास्तत्कालोचितो विचारः। परितस्तदन्वे-षणपुरःसरं तत्प्राप्तेः सूचनं नाटयति—परिक्रम्येत्यादिना। परिक्रम्य इतस्ततो गत्वाऽन्विष्य अवलोक्य दृष्टिपथं नीत्वा, अर्थात्पद्मावतीम्। अम्मो इति। विस्म-यानन्दार्थप्रकाशनगर्भम् अम्मो इत्यव्ययम्। उत्कृतकर्णचूलिकेन, उत्कृते ऊर्ध्वं कृते कन्दुकक्रीडावसरे लम्बनपतनभयात्कर्णयोरुपरिष्टात्कृते कर्णचूलिके कर्णाभरणविशेषौ यत्र मुखे तथाभूतेन, व्यायामसञ्जातस्वेदबिन्दुविचित्रितेन, व्यायामात् कन्दुकादान-प्रदानविधौ धावनादिसमुत्थितादायासात् सञ्जाताः समुत्पन्ना ये स्वेदस्य घर्मोदकस्य बिन्दवः पृषताः, 'घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्', 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरौ, तैः विचित्रितेन सुषमावैचित्र्यं प्रापितेन, परिश्रान्तरमणीयदर्शनेन, परिश्रान्तं परिश्रान्तिः, भावे क्तः 'तस्मिन् सत्यपि' इत्यपिशब्दार्थोऽत्र समासान्तर्भूतः रमणीयं सुन्दरं दर्श-नमवलोकनं यस्य तादृशेन। परिश्रमे मालिन्यस्य सम्भवेऽपि मुखे रमणीयदर्शन-त्वस्य वर्णनेनात्र स्वाभाविकं सौन्दर्यं व्यज्यते पद्मावत्याः। मुखेन वदनेन, उप-लक्षितेति शेषः, 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया। पद्मावत्या विशेषणमिदम्। कन्दुकेन क्रीडन्ती कन्दुकक्रीडाभिमनो विनोदयन्तीति यावत्, इत एवागच्छति पुरो दृश्य-

---

(टहल कर और देखकर) ओहो ! इस समय राजकुमारी तो अपने कानों की बालियों को ऊपर उठाकर खेल की मेहनत से पसीने की बूँदों से अपने मुख को मानों मोतियों से

अथ द्वितीयोऽङ्कः

[ततः प्रविशति चेटी ।]

चेटी—(क) कुञ्जरिए ! कुञ्जरिए ! कहिं कहिं भट्टिदारिआ पदुमावदी ? किं भणासि, एसा भट्टिदारिआ माहवीलतामण्डवस्स पस्सदो

(क) कुञ्जरिके ! कुञ्जरिके ! कुत्र कुत्र भर्तृदारिका पद्मावती ? किं भणसि, एषा भर्तृदारिका माधवीलतामण्डपस्य पार्श्वतः कन्दुकेन

अङ्कान्तरस्य प्रारम्भं सूचयति—अथ इत्यादिना । अथ अनन्तरम् , एकाङ्कपरिसमापनजन्यपरिश्रमापनोदनपुरःसरं भाव्यङ्ककथोपयुक्तपात्रादीनां सन्निधिकरणानन्तरमित्यर्थः, द्वितीयः प्रथमानन्तरं क्रमोपस्थितः अङ्कः, प्रारभ्यत इति शेषः । अङ्कस्य लक्षणं प्रथमाङ्कपरिसमाप्तावुक्तम् ।

इदानीं कन्दुकक्रीडापरायाः पद्मावत्याश्चेतसि सञ्जातं प्रथमाङ्कसूचितोदयनविषयाभिलाषस्य परिपोषं कविः सुन्दरतमसखीसंलापभङ्गया प्रकाशयिष्यंस्तदनुरूपं, चेट्याः प्रवेशं दर्शयति—तत इत्यादिना । ततः द्वितीयाङ्कप्रारम्भे, सप्तम्यास्तसिल् । चेटी दासी, प्रविशति रङ्गमध्यं समागच्छतीत्यर्थः ।

प्रविष्टा चेयं चेटी स्वसजातीयाया अपरस्याश्चेट्या नामोल्लेखपुरःसरं प्रसङ्गानुकूलं वचनमुपन्यस्यति—कुञ्जरिए इति । वीप्सा चेयं त्वरायामामन्त्रणस्य कहिं कहिंमिति । एषापि द्विरुक्तिस्त्वराभिप्रायिका पद्मावतीदर्शनविषयकमुत्कण्ठाविशेषं व्यनक्ति चेट्याः । श्रीमती पद्मावती नाम राजकन्या कस्मिन्प्रदेशेऽधुना वर्तते, तत्कथयेति वाक्यतात्पर्यम् । किं भणासीति । प्रश्नोऽयं प्राप्तोत्तरसूचकः । अनुक्तमप्युत्तरं प्राप्तमिवेति दर्शयन्ती एसा इत्यारभ्य किलदित्ति इत्यन्तेन वाक्येन प्रकटयति चेटी । एवं किल पात्रान्तरं विना यत्र तदुक्तिश्रवणमभिनीय प्रश्नस्योत्तरं स्वयमेव सम्पाद्यते तत्तावत् आकाशभाषितं नाम कथ्यते नाटकेषु । तथा हि विश्वनाथः साहित्यदर्पणे—'किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥' इति किं तदेतदित्याह—एसेति । माधवीलतामण्डपस्य, माधवीलताया वासन्त्याः, 'वासन्ती माधवी

(दासी आती है ।)

दासी—अरी कुञ्जरिका ! कहाँ, राजकुमारी पद्मावती कहाँ हैं ? क्या कहती हो कि यह राजकुमारी माधवी-कुञ्ज की बगल में गेंद खेलती है । अच्छा, राजकुमारी के पास जाऊँ ।

परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च सङ्क्षिप्तकिरणो
रथं व्यावर्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥ १६ ॥
[निष्क्रान्ताः सर्वे]

प्रथमोऽङ्कः।

प्रसरणार्थकतया अधिकरणत्वाविवक्षायां कर्मणि प्रयोगोऽयम्। अपि च किञ्च, असौ अस्तं गमिष्यन्, दूरात् दूरप्रदेशात् दूरवर्तिनो गगनतलादित्यर्थः, परिभ्रष्टः पतितः अस्ताचलसमीपं गत इति यावत्, रविः सूर्यः, सङ्क्षिप्तकिरणः, सङ्क्षिप्ता उपसंहृताः सङ्कोचिताः किरणा मरीचयो येन सः मन्दीकृतकरः सन्नित्यर्थः। करसङ्कोचनक्रियायाः सूरसूते सम्भवेऽपि रवौ तदुक्तिरत्रोपचारात्। रथं व्यावर्त्य, वेगवतीं रथस्य गतिं निरुध्येत्यर्थः। व्यावर्तनस्याश्ववृत्तित्वेऽपि रथे तदभिधानमौपचारिकम्। व्यावर्तनं चारुणकर्तृकमपि सूर्यकर्तृकमत्र तथैवोपचारमूलकम्। शनैः क्रमेण, अस्तशिखरम् अस्ताचलस्य चूडां, प्रविशति गाहते। चरमाचलनितम्बे लम्बते मरीचिमालिनः सूर्यस्य बिम्बमित्यर्थः। सायंसन्ध्या शनैः शनैः समुपसर्पतीति श्लोकार्थः। यतश्च लक्षणैरमीभिः सायंसन्ध्या सन्निधौ वर्तते, तत एव मत्प्रदर्शितं पन्थानमवलम्ब्य गम्यतां भवत्या। नेदानीमत्रावस्थातुमुचितमित्यतः पर्णशालाभ्यन्तरं गन्तव्यमिति काञ्चुकीयवचसोऽभिप्रायः। अत्र च श्लोके पक्षिणां नीडप्रवेशनादिभिर्हेतुभिः सन्ध्यासमयस्यानुमानात्तस्य च सहृदयाकर्षकत्वेन अनुमानालङ्कारः। स चात्र शब्दानुपात्ततया व्यञ्जनावृत्त्या वेदितव्यः। शिखरिणीवृत्तमिदम्, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १६ ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे इत्यनेन सर्वेषां निर्गमनमङ्कसमाप्तिप्रसङ्गेऽत्र सूचितम्।

प्रथमाङ्कस्य समाप्तिं दर्शयति—प्रथमोऽङ्क इति। अङ्कश्च रसभावादिभिरर्थस्य पोषको बहुविधकार्यसामग्रीसम्पन्नो दृश्यकाव्यस्य कश्चन भागविशेषः। तन्निरुक्तिर्यथा नाट्यशास्त्रे-'अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान्। नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥' इति।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिन्यां प्रथमोऽङ्कः।

है। तपोवन में धूआं फैल रहा है और बहुत ऊंचे से गिरे हुए सूर्य भी अपनी किरणों को समेटते हुए रथ लौटा कर धीरे-धीरे अस्ताचल को जा रहे हैं ॥ १६ ॥

(सब चले गये।)

प्रथम अङ्क समाप्त।

खगा वातोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।

अध्वनः सूचनम् । भवतीति स्वामिनः कुमारीं पूज्यां पद्मावतीं प्रति सम्बुद्धिवचनम् । गम्यतामित्यार्थम् । आगच्छतु भवती, अनेन मया प्रदर्श्यमानेन मार्गेण गच्छतु चेत्यर्थः । सम्प्रति हीति श्लोकान्वितम् । हि यस्मात्कारणात्, सम्प्रति समयेऽस्मिन्नित्यर्थः ।

किं तावदित्याह—खगा इति । खगाः पक्षिणः, खे गच्छन्तीति खगाः डप्रकरणे 'सुदुरोरधिकरणे' इति वार्तिके 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनात् खोपपदात् गम्धातोर्डप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः वासोपेताः, वासं वसतिस्थानं कुलायम् उपेताः प्राप्ता इति द्वितीयातत्पुरुषः, वासेन उपेता युक्ता इति तृतीयातत्पुरुषो वा, भवन्तीति शेषः । पक्षिणो नीडं प्रविशन्तीत्यर्थः । पक्षिणो ह्याहारार्थं दिनं गगने परिभ्रम्य सायं वृक्षान्तर्गतं निजावासं गच्छन्तीति स्वभावोक्तिः । उपेता इति 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना गत्यर्थादुपपूर्वादिण्धातोः कर्तरि क्तः । अत एव कर्तुरभिहितत्वात् खगा इति कर्त्तरि प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । क्रियायाश्च कर्तुरधीनतया उपेता इति बहुत्वम् । तथा च—'कर्तृवाच्यप्रयोगे तु प्रथमा कर्तृकारके । द्वितीयान्तं भवेत्कर्म कर्त्रधीनं क्रियापदम् ॥' इत्यभियुक्ताः । इत्थमेवान्यत्र कर्तरि प्रयोगे सर्वत्रोह्यम् । मुनिजनस्तापसलोकः, सलिलं जलाशयजलम्, 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः, अवगाढः प्रविष्टो भवति, स्नातीति यावत् । सायं स्नानमाचरितुं मुनयो जलाशयं गत्वा जलावतरणक्रियामनुतिष्ठन्तीति भावः । अत्रापि गत्यर्थतया अवगाढ इति कर्तरि क्तः । प्रदीप्तः प्रकाशपूर्णः प्रज्वलित इति यावत् । दीप्यतेरकर्मकतया पूर्वोक्तसूत्रेण कर्त्रर्थे क्तः । अग्निः संस्कारपूर्वकं गृहीतः श्रौतः स्मार्तो वाऽग्निः, भाति प्रकाशते । अत्र प्रकाशमानस्याग्नेः पुनर्भातिक्रियायोगः प्रकाशप्रकर्षद्योतनाय । तेन समित्कुशादिभिः पूर्वं प्रदीप्तोऽप्यग्निर्होमद्रव्यप्रक्षेपेणाधिकं प्रकाशत इत्यर्थः । अथवा प्रदीप्तोऽग्निः भाति शोभते । आहुतिप्रदानेन प्रदीप्तस्याग्नेः शोभा दर्शनीयाऽस्तीति भावः । धूमः होमजन्यः, मुनिवनं, मुनीनां वनं तापसाश्रमं तपोवनमित्यर्थः, प्रविचरति व्याप्नोतीति यावत् । प्रविचरणस्य व्यापनमर्थं स्वीकृत्य 'मुनिवनम्' इति कर्मणि द्वितीयोपपत्तिः । वस्तुतस्तु प्रविचरणस्य

चिड़ियां घोसलों में गईं, मुनिलोग नहाने लगे, होम की अग्नि प्रदीप्त मालूम हो रही

वासवदत्ता—(क) अय्ये ! वन्दामि दाव अहं !
तापसी—(ख) तुवं पि अइरेण भत्तारं समासादेहि।
वासवदत्ता—(ग) अणुग्गहीदह्मि।
काञ्चुकीयः—तदागम्यताम्। इत इतो भवति ! सम्प्रति हि—

(क) आर्ये ! वन्दे तावदहम्।
(ख) त्वमप्यचिरेण भर्तारं समासादय।
(ग) अनुगृहीतास्मि।

सदृशशब्दयोगे 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन तृतीयाविकल्पात्पक्षे 'तवे'ति षष्ठी। पुत्रि ! पद्मावति ! आत्मानुरूपं गुणिनं पतिं प्राप्नुहीत्यर्थः। वरार्थिनीं पद्मावतीं प्रति सुताभावं वहन्त्या वृद्धायास्तापस्याः समयोचितेयमाशीः।

पद्मावत्या गमनेन वासवदत्ताया अपि तत्समीपे न्यासीकृतायास्ततः प्रस्थानं स्थान इति सापि गन्तुमुद्यता गमनकालोचितां तापस्याः प्रणतिं समाचरति—अय्ये इति। तावच्छब्दो वाक्यशोभां तनोति। अयि पूजनीये ! गन्तुमुद्यतया प्रणम्यते मया। गमनाज्ञा दीयतां मह्यं भवत्येति भावः।

प्रणामानुकूलामाशिषं प्रयुङ्क्ते तापसी—तुवं पीति। त्वयापि शीघ्रं प्रोषितस्य पत्युः समागमसुखं भूयोऽनुभूयतामित्यर्थः। परदेशं गतस्ते पतिः सत्वरमेव प्रत्यागच्छत्विति भावः। अत्र किल सर्वत्र प्रणामाशीर्वचनेषु गमनेच्छा तत्प्राप्तिश्च व्यङ्ग्यमर्यादया बोद्धव्ये।

आशिषं स्वीकरोति वासवदत्ता—अणुग्गहीदह्मीति। भूयाननुग्रहोऽयमार्याया मयि। आशीर्वचनमिदं शिरसा प्रतिगृह्णामीत्यर्थः। कन्याभावसुलभां लज्जां वहन्त्याः पद्मावत्यास्तु तापस्याशीःपरिग्रहोक्तिर्नोचितेति सा कविना नोपन्यस्ता।

मार्गप्रदर्शनरूपं सेवकोचितं कर्तव्यं पूरयति काञ्चुकीयः—तदागम्यतामिति। तत् तस्मात्, सायंसन्ध्यासमयस्य सन्निधानादित्यर्थः। 'इति इतः' इति तु

वासव०—आर्ये ! मैं भी प्रणाम करती हूँ।
तापसी०—तुम्हें भी शीघ्र तुम्हारा पति मिले।
वासव०—अनुगृहीत हूँ।
कञ्चुकी—तो आइये। इधर से चलिये। इस समय तो—

काञ्चुकीयः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

यौगन्धरायणः—तथास्तु ।

[निष्क्रान्तः ।]

काञ्चुकीयः—समय इदानीमभ्यन्तरं प्रवेष्टुम् ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! वन्दामि ।

तापसी—(ख) जादे । तव सदिसं भत्तारं लभेहि ।

(क) आर्ये ! वन्दे ।

(ख) जाते तव सदृशं भर्तारं लभस्व ।

साधयामो वयमिदानीम् । आदरे बहुत्वम् , तावद्वाक्यालङ्कारे ।

गच्छत्विति । भूयः स्वकीयं दर्शनं दातुमितः साम्प्रतं गम्यतां भवतेत्यर्थः । गत्वा च पुनः कृपया दर्शनमस्मभ्यं दातव्यमित्यसावनुरोधोऽस्माकमङ्गीकरणीयस्तत्रभवतेत्याशयः । पद्मावत्या अनुमतिं ज्ञात्वा यौगन्धरायणगमनानुज्ञासूचकमिदं वाक्यं काञ्चुकीयस्य ।

तथास्त्विति । तथैव भवेत् । गच्छामि साम्प्रतमागमिष्यामि च पुनर्यथावसरं भवतो दर्शनं कर्तुमित्यर्थः ।

यौगन्धरायणस्य गमनं दर्शयति—निष्क्रान्त इति ।

ब्रह्मचारियौगन्धरायणयोर्गमनानन्तरं कर्तव्यशेषस्याभावे सायंसन्ध्यायां च शनैः शनैः प्रवर्तमानायां ततः प्रदेशात्प्रस्थानमुचितं मन्यमानः काञ्चुकीय आह—समय इति । अभ्यन्तरं पर्णशालाभ्यन्तरमित्यर्थः । पर्णशालान्तःप्रवेशयोग्यः कालोऽयमुपस्थितः । अतः साम्प्रतं गन्तव्यं मया पर्णशालां प्रतीत्यर्थः ।

अय्ये इति । पूज्ये ! तापसि ! प्रणमामीत्यर्थः । कञ्चुकीयवचनानुसारं गन्तुं प्रवृत्ता पद्मावती गमनानुमतिप्राप्तये प्रस्थानकालोचितममुं प्रणतिभावं तापसीं प्रति दर्शयति ।

जादे इति । जाते ! पुत्रि ! तव सदृशम् आत्मतुल्यमिति यावत् । अत्र च

कञ्चुकी—जाइये, फिर दर्शन दीजियेगा ।

यौग०—अच्छी बात है ।

(चला गया ।)

कञ्चुकी—अब भीतर चलने का समय हुआ ।

पद्मा०—आर्ये ! प्रणाम करती हूँ ।

तापसी—बेटी ! तुम्हारे समान योग्य पति तुम्हें मिले ।

काञ्चुकीयः—तत्रभवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छति किल ।

पद्मावती—(क) अय्यस्स भइणिआ अय्येण विना उक्कण्ठिस्सदि ।

यौगन्धरायणः—साधुजनहस्तगतैषा नोत्कण्ठिष्यति । [काञ्चुकीयमवलोक्य] गच्छामस्तावत् ।

(क) आर्यस्य भगिनिकाऽऽर्येण विनोत्कण्ठिष्यते ।

पूज्यया पद्मावत्या । पूज्यायाः श्रीमत्या अनुज्ञां लब्ध्वा साम्प्रतं ममापीतः प्रस्थातुमिच्छा वर्तते । अतः श्रीमत्या मदीयं प्रस्थानमिदानीमनुज्ञायतामित्यर्थः ।

इत्थं गमनानुमतिं लब्धुमिच्छति यौगन्धरायणे, कञ्चुकीयोऽपि तमेवार्थं पद्मावतीं प्रार्थयते—तत्रभवत्येति । किलेति वाक्यशोभायाम् । आर्यया भवत्या अनुमत्या गन्तुमिच्छतेऽस्मै यौगन्धरायणाय गमनानुज्ञां भवती दातुमर्हतीत्यर्थः ।

आगन्तुकस्यास्य गमनेनैतद्भगिनीं विमनायमानां सम्भाव्य तस्मै यौगन्धरायणाय गमनानुज्ञां दातुमनिच्छन्ती पद्मावत्याह—अय्यस्स इति । भगिनिकेत्यनुकम्पायां कन् । उत्कण्ठिष्यते उन्मना भविष्यति, खेदं प्राप्स्यतीति यावत् । अनुकम्पनीया श्रीमद्भगिनीयं श्रीमतो दर्शनेन विना खिन्ना भविष्यतीत्यर्थः । गन्तुमर्हति भवान् , परं भवतीतः प्रस्थिते कदाचिदेकाकिन्यै भवतो भगिन्यै नात्र वासो रोचिष्यत इत्येतदेव चिन्तयामीति भावः ।

साधुजनेत्यादि । साधुश्चासौ जनश्चेति कर्मधारयः तस्य, भवादृश इति यावत् , हस्तगता हस्तं गता आश्रये स्थितेत्यर्थः, द्वितीयातत्पुरुषोऽयम् , एषा मद्भगिनी । मन्ये, सौजन्यं वहन्त्याः स्वात्मजननिर्विशेषं पालयन्त्या भवत्या आश्रये स्थितेयं मे भगिनी न तावदुद्विग्ना भविष्यतीति भावः । अनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदत्वे सिद्धे पुनश्चक्षिङो ङित्करणेन अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनादत्र 'उत्कण्ठिष्यतो'ति परस्मैपदप्रयोगो यथाकथञ्चित्समर्थनीयः । 'उत्कण्ठिष्यते' इति तु साम्प्रतम् 'काञ्चुकीयमिति । तं दृष्ट्वा वदतीत्यर्थः । गच्छामस्तावत्

कञ्चुकी—(पद्मावती से) आपकी आज्ञा लेकर ये भी जाना चाहते हैं ।

पद्मा०—आपकी बहिन आपके विना उदास होगी ।

यौग०—अच्छे आदमी के आश्रय में रहने से उदास न होगी । (कंचुकी को देखकर) तो मैं जाता हूँ ।

ब्रह्मचारी—आ पृच्छामि भवन्तौ । गच्छामस्तावत् ।

उभौ—गम्यतामर्थसिद्धये ।

ब्रह्मचारी—तथास्तु ।

[निष्क्रान्तः]

यौगन्धरायणः—साधु, अहमपि तत्र भवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छामि ।

स्ततो गन्तुमिच्छन्नाह—आ पृच्छामीति । 'आ पृच्छामि' इति भिन्ने पदे । एकपदत्वे च आपृच्छामीति रूपासिद्धेः, 'आङि नुप्रच्छयो'रित्यनेनात्मनेपदत्वस्य दुर्वारतया 'आपृच्छे' इति रूपापत्तेः । आशब्दश्च 'वाक्यस्मरणयोरङित्' इति वचनेन स्मरणार्थकः । कार्यान्तरस्मरणं नाटयन् ब्रवीतीत्यर्थः । पृच्छामि, गन्तुमिति शेषः । परिव्राजकं काञ्चुकीयं चोद्दिश्य 'भवन्ता'विति कर्मणि द्विवचनम् । गमने परिव्राजककाञ्चुकीययोर्भवतोरनुज्ञां लब्धुमिच्छामीत्यर्थः । गमनं मे भवन्तावनुमन्येतामिति भावः । गच्छामस्तावत साम्प्रतं गम्यतेऽस्माभिरित्यर्थः । बहुत्वं चेदमात्मनो गौरवार्थम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे ।

वृद्धयोः परिव्राजककाञ्चुकीययोराशीर्वादगर्भां गमनाज्ञां दर्शयति कविः—गम्यतामिति । प्रक्रान्तश्चात्र भवतेति तृतीयान्तः कर्ता । विद्याध्ययनपूर्णतारूपस्यार्थस्य सिद्ध्यर्थं यथेच्छं गच्छतु भवानित्यर्थः ।

तथास्त्विति । तेन प्रकारेण भवतु । श्रीमत्सूचितां गमनाज्ञां स्वीकृत्य गच्छाम्यहमित्यर्थः ।

निष्क्रान्तः इत्यनेन ततः प्रस्थानं सूचितं ब्रह्मचारिणः ।

सम्प्रति कृतकार्यो यौगन्धरायणोऽपि ततो गन्तुमुद्यतः श्रीमत्याः पद्मावत्या अनुज्ञां गमने लब्धुमिच्छन्नाह—साध्विति । साधु समीचीनम् । मद्भगिन्या रक्षणं तत्रभवत्या स्वीकृतमिति तदर्थं श्रीमत्यभिनन्दनीयेत्यर्थः । तत्रभवत्या

ब्रह्म०—आप दोनों की आज्ञा चाहता हूँ । अब मैं जाता हूँ ।

दोनों—अपनी अभीष्ट-सिद्धि के लिये जाइये ।

ब्रह्म०—तथास्तु ।

(चला गया)

यौग०—अच्छा, मैं भी श्रीमतीजी की आज्ञा पाकर जाना चाहता हूँ ।

वि इमिणा एव्वं पसंसीअदि ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! किं णु अवरा इत्थिआ तस्स हत्थं गमिस्सदि ।

पद्मावती—[आत्मगतम्] (ख) मम हिअएण एव्व सह मन्तिदम् ।

(क) भर्तृदरिके ! किन्नु खल्वपरा स्त्री तस्य हस्तं गमिष्यति ?

(ख) मम हृदयेनैव सह मन्त्रितम् ।

भूपतिर्निश्चयेन प्रशंसनीयदयादाक्षिण्याद्यनेकगुणसम्पन्नो वर्तते, यमिमं ब्रह्मचारी पथिकोऽयमपरिचितोऽपीत्थं प्रशंसतीति वाच्योऽर्थः । सर्वथासौ दयार्द्रहृदयो वर-गुणसम्पन्नो राजा नूनं पद्मावतीसम्बन्धयोग्योऽस्तीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

तापस्या अभिप्रायमवबुध्य वराभिलाषिणीं पद्मावतीं प्रति तदाशयजिज्ञासया चेट्या वचनमिदम्—भट्टिदारिए इति । तस्य तादृग्गुणविशिष्टस्य उदयनस्येति यावत् । राजकुमारि ! पद्मावति ! किं काचिदन्या योषित् भूपतेरुदयनस्य हस्तगता भविष्यतीति शब्दार्थः । यः किल प्राणेभ्योऽधिकं प्रियां सम्भावयति, तस्य लोकोत्तरं निरतिशयं योषिति प्रेमभावं बिभ्रतो महीपतेरुदयनस्य पाणिग्रहणसौभाग्यं लप्स्यते किं काचिदन्या योषित् ? यदि हि तेन गुणिनोदयनेन सह कस्याश्चिद-न्यस्या विवाहसम्बन्धः स्यात्तर्हि साऽनुरूपवरलाभेन धन्या भवेदित्याशयः । त्वया वरणीयोऽयं श्लाघ्यगुणो राजा कथमपीति व्यङ्ग्यार्थः ।

गुणलुब्धा पद्मावती गुणिनं राजानमुदयनं प्राप्तुमिच्छन्ती चेटीवचसो लक्ष्यमात्मानं बुद्ध्वा हृदयाभिमतार्थप्रस्तावोपजातहर्षा सहजलज्जावशात् स्वकीयं भावमपह्नुवाना मनस्येव चेटीमभिनन्दति—ममेति । एवशब्दोऽत्र सहशब्देना-ऽन्वेति । मन्त्रितं विचारितम् , अर्थाच्चेट्या । मदीयेन हृदयेन सह विचारं कृत्वैव चेट्या वितर्कोऽयं कृत इत्यर्थः । मदीयहृदयसंमतमेवेदं विचारितं चेटयेति भावः । चेटीवचनानुसारमुदयनसम्बन्धसौभाग्यमिदं मनो मे लब्धुमिच्छतीत्याशयः । उदयनविषयकमुत्पन्नपूर्वं प्रेमाङ्कुरं पुष्णाति चायं हृद्गतोऽभिलाषः पद्मावत्याः ।

पद्मावत्या उदयनेऽभिलाषमुत्पादयितुमुपस्थितो ब्रह्मचारी विचारपूर्वकं तदनु-रूपमुदयनावस्थाविशेषमुपस्थाप्य चेटीवचसा च तदर्थोपक्षेपणमभिलक्ष्य कृतकार्य-

---

दासी—राजकुमारी जी ! क्या भला दूसरी स्त्री उनके हाथ जायगी ?

पद्मा०—(मन ही मन) मेरे मन के समान ही सोचा ।

तस्माद् ग्रामाद् गृहीत्वापक्रान्तम् । ततो निष्क्रान्ते राजनि प्रोषितनक्षत्र-चन्द्रमिव नभोऽरमणीयः संवृत्तः स ग्रामः । ततोऽहमपि निर्गतोऽस्मि ।

तापसी—(क) सो खु गुणवन्तो णाम राआ, जो आअन्तुएण

(क) स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनाप्यनेनैवं प्रशस्यते ।

ग्रामादमात्यैरपक्रान्तमित्यन्वयः । अपक्रान्तमिति भावे क्तः, निर्गतमित्यर्थः । 'अत्रात्र प्रदेशे तया सह मया हासाधिकमनुभूतम्' इत्यादिबहुप्रकाराणि परिदेविताक्षराण्युद्गिरता भूपतिना समं प्रयत्नविशेषेण मन्त्रिणोऽवसरचतुरास्ततो लावाणकग्रामान्निर्जग्मुरिति वाक्यार्थः । 'महता यत्नेन' इत्यनेन राज्ञो विलापस्यात्यधिकत्वमनिवार्यत्वं च सूचिते । तत्र तत्र प्रियया सह पूर्वानुभूतं स्मृत्वा राज्ञो विलपनं चात्रावस्थानेन तत्तत्प्रदेशवीक्षणतो वृद्धिमेवोपगच्छेत् प्रदेशान्तरप्राप्त्या च नूनं राजा विलापाद्विरमेदित्यवसरोचितं विचार्य तत्प्रदेशपरित्यागप्रयत्नोऽयं युज्यते मन्त्रिणाम् । तत इत्यादि । ततः तस्माद् ग्रामादिति यावत् । निष्क्रान्ते राजनि इति पूर्वक्रियानिर्देशः, लावाणकग्रामाद्राज्ञो निर्गमनानन्तरमित्यर्थः । प्रोषितनक्षत्रचन्द्रमिव, प्रोषितान्यस्तं गतानि नक्षत्राणि चन्द्रश्च यस्मात्तदिति नभसो विशेषणम् , इवेति नभसाऽन्वेति, नभ आकाशम् , अरमणीयः सौन्दर्यशून्यः । चन्द्रमसा नक्षत्रैश्च विहीनमाकाशं यथा न शोभते तथा राज्ञा मन्त्रिभिश्च विरहितस्य लावाणकग्रामस्य शोभा तदानीं सर्वथा विनष्टाऽभूदिति भावः । ग्रामस्य राज्ञो मन्त्रिणां च यथाक्रमं नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि चोपमानानि बोध्यानि । इत्येवं लावाणकव्यसनवृत्तान्तं सूचयित्वा, 'यद्यनवसिता, विद्या, किमागमनप्रयोजनम् ?' इति पूर्वं कृतस्य यौगन्धरायणप्रश्नस्योत्तरं दित्सुराह ब्रह्मचारी—ततोऽहमिति । राजादिनिर्गमनेन ग्रामस्य निःश्रीकतया तत्र वस्तुमनिच्छता मयापि तस्माद् ग्रामात् प्रस्थानं कृतम् । प्रस्थितश्चाहमध्वपरिश्रान्तो विश्रमाभिलाषादत्रोपस्थितोऽस्मि भवत्सन्निधिम् । नूनमिदमेव निमित्तं वर्तते विद्याध्ययनं पूर्णमकृत्वैव तत्प्रदेशपरित्यागे ममेति भावः ।

सो खु इति । गुणवान् प्रशस्तगुणयुक्तः, प्रशंसायां मतुप् । नामेति वाक्यमलङ्करोति । आगन्तुकेन तटस्थेन पान्थेनापि, अनेन ब्रह्मचारिणा । स चायमुदयनो

चले गये । राजा के चले जाने पर चन्द्रमा-नक्षत्र-हीन आकाश की भांति वह गांव सुन्दरता से हीन हो गया । इस कारण मैं भी वहां से निकला हूँ ।

तापसी—वे राजा बड़े ही गुणी मालूम होते हैं, जिनकी यह बटोही भी प्रशंसा करता है।

तस्मिन् सर्वमधीनं हि यत्राधीनो नराधिपः ॥ १५ ॥

[प्रकाशम्] अथ भोः ? पर्यवस्थापित इदानीं स राजा ?

ब्रह्मचारी—तदिदानीं न जाने। 'इह तया सह हसितम्, इह तया सह कथितम्, इह तया सह पर्युषितम्, इह तया सह कुपितम्, इह तया सह शयितम्' इत्येवं तं विलपन्तं राजानममात्यैर्महता यत्नेन

तया कर्त्र्या कृतः। तद्भारस्य वैशिष्ट्यमेव प्रतिपादयति—तस्मिन्निति। हि हेतौ यस्मात्कारणादित्यर्थः, नराधिपो राजा, यत्राधीनः यस्मिन्नायत्तः, सर्वं राजसम्बन्धि समस्तं कार्यजातं तस्मिन्नधीनं तत्रायत्तम्। 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमरः। भूपालपरिपालनाभिधाऽसाधारणकार्यकारिता यत्रावतिष्ठते, राजकीयसकलकार्यसम्बन्धिनी धूस्तस्यैव मन्त्रिणो मूर्धानमधिरोहतीति महतीं धुरं दधानो रुमण्वानभिनन्दनीय इति भावः। अत्र च उत्तरार्धप्रतिपाद्येन सामान्येन द्वितीयचरणप्रतिपाद्यो विशेषः समर्थित इति सामान्येन विशेषसमर्थनं नामाऽर्थान्तरन्यासालङ्करणम्। अनुष्टुब् वृत्तम् ॥ १५ ॥

प्रकाशमिति। सर्वजनं श्रावयन् ब्रूते इत्यर्थः। किं तदित्याह—अथेति। अथ किमित्यर्थः। भोः इति ब्रह्मचारिणं सम्बोधयति। पर्यवस्थापितः प्रकृतौ स्थापितः। समयेऽस्मिन् विकारपरिहारेण पूर्ववत् स्वस्थतां प्रापितो वा मन्त्रिभिर्भूपतिः।

उत्तरमाह—तदिदानीमिति। राज्ञः स्वस्थताविषये किमपि साम्प्रतं निश्चितं नावगच्छामीत्यर्थः। जानातेः परस्मैपदिषु पाठादत्र 'जाने' इत्यात्मनेपदप्रयोगः पाणिनीयव्याकरणविरुद्ध एव। 'जाने, जानीमहे' इत्यादयः प्रयोगाः पुनर्बहुत्र बहुभिः कृता उपलभ्यन्ते। नात्र मूलं जानीमः। यथावत्प्रत्यक्षमनुभूतं तत्रस्थं वृत्तमुपसंहरति—इहेति। शयितमित्यन्तोऽयं राज्ञो विलापः। इहेति सर्वत्र हासाद्यधिकरणीभूतं तत्तत्स्थलं निर्दिश्यते। हसितमित्यादीनि भावे क्तान्तानि, तदनुसारं चैवात्र क्लीबत्वम्। पर्युषितं, स्थितमिति यावत्। राजानं महता यत्नेन गृहीत्वा तस्माद्

राजा जिसके अधीन होता है, सब उसीके अधीन रहता है ॥ १५ ॥

(प्रकाशरूप से) क्यों जी ! राजा साहब अब प्रकृति में आये ?

ब्रह्म०—अब यह मैं नहीं जानता। 'यहाँ उसके साथ हँसा था, यहाँ उसके साथ बातचीत की थी, यहाँ उसके साथ बैठा था, यहाँ उसके साथ रूठा था, यहां उसके साथ सोया था' इत्यादि विलपने वाले राजा को बड़े प्रयत्न से मन्त्री लोग लेकर उस गांव से बाहर

अय्यउत्तो ।

यौगन्धरायणः—[आत्मगतम्] अहो ! महद्भारमुद्वहति रुमण्वान् । कुतः—

सविश्रमो ह्ययं भारः प्रसक्तस्तस्य तु श्रमः ।

दैवेन, सौभाग्येनेति यावत् । सुष्ठु सम्यक् निक्षिप्तः सुनिक्षिप्तः । तत्र भवतः प्रियतमस्य रक्षाभारोऽयं समयेऽस्मिन् समुचिते स्निग्धे रुमण्वत्यारोपितोऽस्तीति सौभाग्यमस्माकम् ।

महतीं राजरक्षाधुरां दधतो रुमण्वतः प्रशंसामुखेन सविस्मयं मानसं ब्रूते यौगन्धरायणः—अहो इति । अहो आश्चर्यम्, महद्भारम्, महतो विशिष्टस्य कार्यस्य राजपरिपालनरूपस्येति यावत् भारो धूस्तमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽत्र शरणीकरणीयः । महांश्चासौ भारश्चेति कर्मधारयस्तु न साधीयान्, तथा सति भारस्य समानाधिकरणत्वेन 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययो'रित्यनेन आत्वप्रसङ्गान्महाभारमिति रूपापत्तेः । उद्वहति गृह्णाति उत्थापयतीत्यर्थः । राज्ञः संरक्षणं नाम गुरुतरं कार्यं सावधानमनुतिष्ठतो रुमण्वतो विस्मयकरः प्रयत्नोऽयं सर्वथा प्रशंसनीयोऽस्तीति भावः ।

कुत इति चेत् तदेवाह—सविश्रम इति । 'हि हेतावनधारणे' इति कोषात् हिशब्दो निश्चये । अयं वासवदत्तारक्षणरूपो मदीय इति प्रत्यक्षनिर्देशः, भारः धूः, सविश्रमः, विश्रमेण विरामेण सहितो युक्तः विरतोऽभूदिति यावत् । पद्मावत्याः समीपे वासवदत्ताया निक्षेपादिदानीं भारस्यास्य मन्मूर्धानमधिरूढस्य वासवदत्तापरिपालनरूपस्य नूनं विश्रान्तिर्जातेति भारापगमान्निर्वृतोऽहमस्मीति भावः । 'विश्रम' इति विपूर्वात् श्राम्यतेर्घञ्, 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिनिषेधः । 'विश्राम' इति त्वपाणिनीयं प्रकारान्तरेण यथाकथञ्चित्समर्थनीयम् । तस्य रुमण्वतस्तु, श्रमो नराधिपरक्षणलक्षणः परिश्रमः, प्रसक्तः, प्रकर्षेण विशेषेण सक्तो लग्नः विशेषरूपेण स्थितोऽस्तीति यावत् । राजसंरक्षणरूपस्य मदीयभारापेक्षया विशिष्टस्य तद्भारस्य तु सम्प्रत्यपि वर्तमानतया रुमण्वतो व्यग्रता तदवस्थैवेत्यर्थः । प्रसक्त इति अकर्मक-

---

आदमी के हाथों में है ।

यौग०—(स्वगत) अहो ! रुमण्वान् ने बड़े का बोझा संभाला है । क्योंकि—

मेरा यह भार तो कुछ हलका हुआ है, परन्तु रुमण्वान् का और भी बढ़ गया है । क्योंकि,

दिवा वा रात्रौ वा परिचरति यत्नैर्नरपतिं
नृपः प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरमः ॥ १४ ॥

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) दिट्ठिआ सुणिक्खित्तो दाणीं

(क) दिष्ट्या सुनिक्षिप्त इदानीमार्यपुत्रः ।

यस्य सः । राज्ञ इव रुमण्वतोऽपि मुखमविच्छिन्नाश्रुपातेन विच्छायतां गतमित्यर्थः । रुदितमिति भावे क्तः, क्षाममिति क्षै-धातोः क्ते तस्य 'क्षायो म' इति मत्वम् । नृपतिसमदुःखं, नृपतिना राज्ञा समं तुल्यं दुःखं कष्टं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम्, शरीरे देहे, संस्कारं मार्जनं स्नानादिजनितां स्वच्छतामित्यर्थः, 'संस्कारो मार्जनं मृजा' इत्यमरः, परिवहन् दधानः सन् । राजा यथा कष्टाधिक्येन कथञ्चिदत्यावश्यकं स्नानादिसंस्कारमाचरति, तथा रुमण्वानप्यावश्यकतातिशयमवेक्ष्य कथञ्चित्कष्टभूयिष्ठं शरीरसंस्कारमङ्गीकरोतीति भावः । दिवा वा रात्रौ वा, दिवेत्यव्ययं दिनवाचि, 'दिवाऽह्नीति' इत्यमरः, वाशब्दश्चार्थे चकारार्थस्तु समुच्चयः, स च परस्परनिरपेक्षयोर्दिनरात्र्योरधिकरणयोरेकत्र परिचरणक्रियायामन्वेति, अहर्निशमित्यर्थः । यत्नैः प्रयत्नैः, नरपतिं राजानम्, परिचरति सेवते । दिवानिशं प्रयत्नपूर्वं राज्ञः शुश्रूषणान्नैष दत्तावधानो विरमतीत्यर्थः । साम्प्रतं प्राणेभ्योऽपि प्रियं तस्य राजानुवर्तनं दर्शयति—नृप इति । नृपो राजा, दुःसहेन वासवदत्ताशोकेन सद्यस्तत्कालं प्राणान् त्यजति यदि असून् मुञ्चति चेत् म्रियते चेदिति यावत्, तर्हि तस्य रुमण्वतोऽपि, उपरमः मृत्युः, जात इति शेषः । शोकासहिष्णुतया राजनि गतप्राणे सति रुमण्वन्तमपि नूनं गतप्राणं जानीहीत्यर्थः । सर्वात्मनैष राजानमनुसरन् राजेव कष्टमयं जीवनं बिभर्तीति भावः । उदयनसमदुःखसुखावस्थो विद्यते साम्प्रतं रुमण्वानिति सारांशः । अत्र च 'सद्यस्त्यजती'त्यनेन सुदुःसहस्य राज्ञः शोकस्य परा काष्ठा सूचिता । शिखरिणीनामकं छन्दोऽत्र । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी' इति च तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

रुमण्वतो भृशं निःसीमया परिचर्यया तादृग्दुरवस्थस्य पत्युः समुचितं रक्षणं सम्भावयन्त्या हर्षोद्गारोऽयं मानसो वासवदत्तायाः—दिट्ठिएति । दिष्ट्या

करता है । दिन हो या रात्रि, वह राजा की सेवा परिश्रम से कर रहा है । यदि राजा शीघ्र ही प्राणों का त्याग करें तो उसका भी प्राण गया हुआ समझा जाय ॥ १४ ॥

वासव०—(आप ही आप) सौभाग्य से इस समय स्वामी की देख-भाल अच्छे

यौगन्धरायणः—अथ भोः ! तं तु पर्यवस्थापयितुं न कश्चिद् यत्नवानमात्यः ?

ब्रह्मचारी—अस्ति रुमण्वान्नामामात्यो दृढं प्रयत्नवांस्तत्रभवन्तं पर्यवस्थापयितुम् । स हि—

अनाहारे तुल्यः प्रततरुदितक्षामवदनः
शरीरे संस्कारं नृपतिसमदुःखं परिवहन् ।

न्तरं गृह्णती साम्प्रतं जीवत्येवेति भावः । अत्र पूर्वार्धे प्रसिद्धानां चक्रवाकादीनामुपमानानामुपमेयत्वप्रतिपादनात् प्रतीपं नामालङ्कारः । वृत्तं चेदं शालिनीनामधेयम् । तल्लक्षणं यथा—'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति ॥ १२ ॥

विषण्णं राजानं शोचनीयावस्थं विदित्वा ब्रह्मचारिणं पृच्छति यौगन्धरायणः—**अथेति** । अथेत्यव्ययं प्रश्ने । इति वाक्यालङ्कारे । पर्यवस्थापयितुं परितोऽवस्थापयितुम् अर्थात् प्रकृतौ, विकृतावस्थातः प्रकृतावस्थां प्रापयितुमित्यर्थः । यत्नवान्, यत्नो विद्यतेऽस्येति मतुप् । किमहो ब्रह्मचारिन् । राजानं प्रकृतिस्थं विधातुं केनचिन्मन्त्रिणा प्रयत्नो न कृतः ?

उत्तरं दत्ते ब्रह्मचारी—**अस्तीति** । दृढं गाढं भूयिष्ठमिति यावत्, 'गाढबाढदृढानि च' इत्यमरः । श्रीमन्तं महाराजं प्रकृतौ कर्तुं सचिवः कोऽपि नाम्ना रुमण्वान् गाढं प्रयत्नमातनुते । अस्तीति वर्तमानक्रिययाऽद्यापि तत्प्रयत्नस्यानुवृत्तिर्भूपतेः शोकावेगस्य गरीयस्त्वं च सूच्येते । 'स हि' इति श्लोके योजनीयम् ।

रुमण्वतः प्रयत्नमाह—**अनाहारे** इति । स हि, हिशब्दस्त्वर्थे हेत्वर्थे वा । तच्छब्देन प्रक्रान्तो रुमण्वान् गृह्यते । सः रुमण्वान्, अनाहारे आहारो भोजनं तदभावे, तुल्यः सदृशः अर्थान्नृपेण । वासवदत्ताशोकविकलेन राज्ञेव भोजनं परित्यक्तं रुमण्वतापि राजचिन्तयेत्यर्थः । प्रततरुदितक्षामवदनः, प्रततेन सन्ततेन अविच्छिन्नेनेति यावत् रुदितेन रोदनेन क्षामं क्षीणं निष्प्रभतां गतं वदनं मुखं

यौग०—क्या कोई मंत्री उनको प्रकृति में लाने का प्रयत्न नहीं करता है ?

ब्रह्म०—हाँ, रुमण्वान् नामक मंत्री उनको होश में लाने के लिये खूब उद्योग कर रहा है । वह तो—

राजा के न खाने से नहीं खाता, सर्वदा रोने से राजा के सदृश ही उसका मुख भी मलिन हुआ है और राजा के समान दुःख का अनुभव करता हुआ स्नान आदि भी कष्ट से

इति किमपि बहु प्रलपितवान् । किं बहुना—

नैवेदानीं तादृशाश्चक्रवाका नैवाप्यन्ये स्त्रीविशेषैर्वियुक्ताः ।
धन्या सा स्त्री यां तथा वेत्ति भर्ता भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाऽप्यदग्धा ॥

किं बहुनेति । भूयसा जल्पितेन किं तावत्फलं स्यात् ? वर्णनीयमपि कियत् ? उदयनस्य वासवदत्तावियोगजन्यदुरवस्थाविशेषविषये निवेदितमेतावदेव पर्याप्तमिदानीमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तं राज्ञः शोकावेगमुपसंहरति—नैवेति । तादृशाः तत्पदेन प्रक्रान्तस्योदयनस्य परामर्शः, उदयनसदृशा इति यावत् , चक्रवाकास्तदाख्याः पक्षिविशेषाः, नैव न नूनं सन्ति । प्रतिदिनं वियुज्यमाना विरहं सोढुं दृढतमा अपि चक्रवाका उदयनविरहावस्थासमानकोटितां न गच्छन्तीत्यर्थः । चक्रवाकाणां विरहावस्थातोऽभ्यधिकैवास्ति वियोगदुरवस्थोदयनस्येति भावः । तादृशा इत्यत्र तदुपपदाद् ज्ञानार्थाद् दृशधातोः कन् प्रत्ययः । अचेतनानां सुलभमोहानां का नाम तिरश्चां वार्ता ? चेतनेष्वपि तत्साम्यं नास्तीत्याह—नैवाप्यन्ये इति । स्त्रीविशेषैः सीताशकुन्तलादमयन्तीप्रभृतिभिः प्रसिद्धाभिर्योषिद्भिः, वियुक्ता विरहिताः, अन्येऽपि इतरे रामदुष्यन्तनैषधप्रभृतयोऽपि, तादृशा नैव वासवदत्तावियुक्तोदयनेन सदृशा न सन्तीति निश्चयः । सीतादिवियुक्तरामादीनामपि प्रियावियोगजन्या दुरवस्था तदीयविरहावस्थातो न्यूनैवेति तैरपि साम्यं नात्र सम्भवतीत्यर्थः । सकलविलक्षणैवास्य विरहवेदनाऽस्तीति भावः । प्रियप्रेम्णां पात्रं स्त्रियं प्रशंसन्नाह—धन्येति । भर्ता पतिः, यां स्त्रियं तथा वेत्ति जानाति तादृशस्नेहदृशा पश्यतीति यावत् , सा स्त्री योषित् , धन्या धनं लब्धा, 'धनगणं लब्धे'ति यत्प्रत्ययः । स्त्रीषु विशिष्टा अभिनन्दनीयेत्यर्थः, अस्तीति शेषः । अतः हि निश्चयेन दग्धा भस्मीकृतापि, सा वासवदत्ता, भर्तृस्नेहात् प्रियस्य प्रणयात् , अदग्धा सुरक्षिता जीवन्ती वर्तत इत्यर्थः । पत्युर्निरतिशयप्रीतिपात्रं स्त्री नूनं कृतकृत्येति प्रियप्रेमसर्वस्वभूता विशिष्टस्त्रीषु गणनीया सेयं वासवदत्ता वह्नौ पाञ्चभौतिकं शरीरं त्यक्त्वापि प्रियेण प्रदत्तं प्रेमरूपं शरीरा-

---

इत्यादि बहुत विलाप करने लगे । अधिक क्या कहा जाय ?

इस समय उन राजा के समान न कोई वैसे चकवे हैं और न कोई वैसे स्त्री के वियोगी ही हैं । वह स्त्री धन्य है, जिसे पति वैसा मानता है । पति-प्रेम के कारण जल जाने पर भी वह जली नहीं अर्थात् जीती जागती है ॥ १३ ॥

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततः स राजा महीतलपरिसर्पणपांसुपाटलशरीरः सहसोत्थाय हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजपुत्रि ! हा प्रिये ! हा प्रियशिष्ये !

श्रवणानन्तरमचेतनया मया हृदयशून्ययेव सञ्जातमित्यर्थः । अवस्था चेयं पद्मावत्या मनस्युदयनविषयकप्रेमाङ्कुरोत्पत्तिं व्यनक्ति । भाविघटनानुसारं पद्मावत्या हृदये दैवादुत्पन्नोऽयमुदयनगतप्रेमाङ्कुरो भाविनो राजसम्बन्धरूपस्य कार्यस्य साधको भविष्यतीत्यनेन तादृशकार्यसिद्धेः सौकर्यं सूच्यते ।

ततस्तत इति । एषा च द्विरुक्तिर्यौगन्धरायणस्योत्कण्ठातिशयमाविष्करोति मूर्च्छापगमादनन्तरं राज्ञोऽवस्थाविशेषं श्रोतुम् ।

तमेव राज्ञोऽवस्थाविशेषमाह—तत इति । महीतलपरिसर्पणपांसुपाटलशरीरः, महीतले भूतलप्रदेशे यत्परिसर्पणं परिवर्तनं तेन ये पांसवो लग्ना धूलयस्तैः पाटलं श्वेतरक्तं धूसरमिति यावत् शरीरं वपुर्यस्य तादृशः । 'स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना' 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरौ । 'हा वासवदत्ते' इत्यादि प्रतिसम्बोधनं । 'हा' पदप्रयोगः शोकावेगस्य भूयस्त्वं प्रतिपादयितुम् । *प्रियशिष्ये ! प्रिया चासौ शिष्येति तत्सम्बुद्धौ । किमपि बहु इति क्रियाविशेषणे । प्रलपितवान् विलापं कृतवानिति यावत् । चेतनाप्राप्त्यनन्तरं स किल भूपतिर्भूतले परितः सर्पणेन धूलिधूसरकलेवरोऽकस्मादुत्थाय कथमप्यलब्धनिर्वृतिरन्तःशोकावेगं दुःसहमपारं रोद्धुमपारयन् 'हा अवन्तीश्वरकुमारि ! मदीयप्रीतिपात्रच्छात्रे ! वल्लभे । वासवदत्ते !' इत्येवं तत्तन्नामधेयग्रहणपुरःसरम् कमप्यनल्पं विलापमकरोदित्यर्थः ।

यौग०—उसके बाद ?

ब्रह्म०—बाद वे राजा पृथ्वी पर लौटने लगे और जब उनका शरीर धूलि से भर गया तब एकाएक उठकर 'हा ? प्यारी ! हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजकुमारी ! हा प्रियशिष्ये !

---

* कदाचिदवन्तिदेशोपकण्ठप्रदेशं मृगयावशादभ्यागतो वत्सराज उदयनः प्रद्योतनाम्नाऽवन्तिदेशाधीश्वरेणात्मनः कुमारीं वासवदत्तां तेन गुणिना सह संयोजयितुमिच्छुना तदर्थं पूर्वं बहु यतित्वाऽप्यन्ते निरर्थप्रयत्नेन सकपटं स्वभवनमानीतः । तत्र च राजानुरोधाद्वीणाशास्त्रमर्मज्ञोऽयं वीणावादनमशिक्षयद्वासवदत्ताम् । क्रमेण परिचयोपचयात्परस्परं गाढानुरागे समुत्पन्ने मन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य नीत्या बलेन ततः प्रत्यागच्छत प्रियया वासवदत्तया सह निजां वत्सराजधानीम् । इति कथात्राऽनुसन्धेया ।

यौगन्धरायणः—अथ किमथ किम् ? प्रकृत्या सानुक्रोशा मे भगिनी। ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततः शनैः शनैः प्रतिलब्धसंज्ञः संवृत्तः।

पद्मावती—(क) दिट्ठिआ धरइ। मोहं गदो त्ति सुणिअ सुण्णं विअ मे हिअअं।

(क) दिष्ट्या ध्रियते। मोहं गत इति श्रुत्वा शून्यमिव मे हृदयम्।

तृतीयायां विपरिणम्य योजनीयम्। रुदती चेयं दयावती सञ्जाता भवेदित्यर्थः। उदाराशया विशेषतः स्त्रियो हि परदुःखप्रसङ्गे दुःखयुक्ता भवन्तीत्युदारचित्तया साम्प्रतं तया रुदितं स्यादिति भावः।

अथ किमिति। अन्यत् किम् अन्यत् किम्, रोदनेऽत्र कारणमेतदेव सम्भाव्यत इत्यर्थः। पद्मावत्या वितर्कितं द्रढयितुं द्विप्रयोग एषः। प्रकृत्येत्यादि। प्रकृत्येति तृतीया च 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि'त्यनेन। मदीया भगिनीयं स्वभावतो दयावती वर्तते। स्वाभाविकं दयाभावमावहन्त्या राजमूर्च्छाश्रवणादेतस्या रोदनं युज्यत इत्यर्थः। अत्रत्यः कोपि कीदृशीमपि शङ्कां मा कार्षीदेतद्विषयकं रहस्यं च मा ज्ञासीदित्यभिप्रायेण यौगन्धरायणस्येदं दैवोपनतं पद्मावत्युक्तमेवार्थं पोषयतो वचनं किल प्रकृतकार्ये दत्तावधानतां सूचयत् सन्मन्त्रितामाविष्करोति। पुनरग्रिमवृत्तान्तकथने त्वरयति यौगन्धरायणो ब्रह्मचारिणम् ततस्तत इति।

तत इत्यादि शनैः शनैः कालक्रमेणेति यावत्। प्रतिलब्धा प्राप्ता संज्ञा सम्यग् ज्ञानं चेतना येनेति प्रतिलब्धसंज्ञः, संवृत्तः सञ्जातः अर्थाद्राजा। मूर्छां गतेन च राज्ञा कियतः कालादनन्तरं चेतना लब्धेत्यर्थः।

दिट्ठिआ इति। दिष्ट्येत्यव्ययम्। ध्रियते अवतिष्ठते, दैवेन जीवतीत्यर्थः। मोहं गत इति। शून्यमिव, असदिव चेतनारहितमिवेति वार्थः। इवशब्दोऽयं 'देवदत्त इवाभाती'तिवत् उत्प्रेक्षायां सादृश्ये वा। राजा मूर्च्छितोऽभूदिति वाक्य-

---

यौग०—और क्या, और क्या। मेरी बहिन स्वभाव से बड़ी दयालु है। फिर क्या ?

ब्रह्म०—बाद धीरे धीरे राजा को होश आया।

पद्मावती—सुदैव है कि वे जीते जागते हैं। 'मूर्च्छित हुए' यह सुन मेरा हृदय तो सूना सा हो गया।

सर्वे—हा ?

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) सकामो दाणिं अय्यजोअन्धराअणो होदु ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! रोदिदि खु इअं अय्या ।

पद्मावती—(ग) साणुक्कोसाए होदव्वं ।

(क) सकाम इदानीमार्ययौगन्धरायणो भवतु ।

(ख) भर्तृदारिके ! रोदिति खल्वियमार्या ।

(ग) सानुक्रोशया भवितव्यम् ।

राजमूर्च्छाकर्णनेन सर्वेषां विषादोदयमाह—हेति ।

स्वगतमित्यादि । यौगन्धरायणोपालम्भगर्भो वासवदत्ताया हृद्गत उद्गारोऽयम् । सकाम इति । कामेनाभिलाषेण सह समृद्ध इति सकामः । सहशब्दः समृद्ध्यर्थकः, 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः । समृद्धाभिलाषः । परिपूर्णकाम इत्यर्थः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यनेन तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात् समासः, 'वोपसर्जनस्य' इत्यनेन सहशब्दस्य स इत्यादेशः । अमुष्मिन्समये हि भवतु तावत्तत्रभवतो यौगन्धरायणस्येच्छापूर्तिः । एतदर्थमेव कूटकपटौपयिकं प्रियेण सह मद्वियोजनमिदं यौगन्धरायणस्यास्य पूर्वं मनसोद्दिष्टमासीत् अद्य किल तादृशेच्छानुकूलैवार्यपुत्रस्य मूर्च्छेयमुपगतेत्युपालभतेऽत्र मनसा यौगन्धरायणं वासवदत्ता। यौगन्धरायणोपलम्भानन्तरं च शोकावेशेन प्रवृत्तं वासवदत्ताया रोदनानुभावं शब्दानुपात्तमप्यर्थानुगतं प्रकल्प्य पद्मावतीमुद्दिश्य चेटीवचनं प्रयुङ्क्ते कविः—भट्टिदारिए इति । भर्तृदारिके राजकुमारीत्यर्थः । खल्विति वाक्यशोभायाम् , आर्या मान्या । आवन्तिका तावदश्रूणि मुञ्चत्यसौ । ज्ञायतामवधार्यतां च राजोदयनमूर्च्छाश्रवणोपनतेऽस्मिन् रोदने कारणमस्या इत्यर्थः ।

वासवदत्तारोदने पद्मावत्या वितर्कमाह—साणुक्कोसाए इति । अत्र च भवितव्यमिति कर्मवाच्यप्रयोगानुसारात् पूर्ववाक्यगतम् 'आर्या' इति कर्तृपदं

सभी—हाय !

वासव०—(आप ही आप) आर्य यौगन्धरायण का मनोरथ पूर्ण हो !

दासी—राजकुमारी ! ये आवन्तिका तो रो रही हैं ।

पद्मावती—ये दयालु होंगी ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) जाणामि जाणामि अय्यउत्तस्स-मइ साणुक्कोसत्तणं ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततस्तस्याः शरीरोपभुक्तानि दग्धशेषाण्याभरणानि परिष्वज्य राजा मोहमुपगतः ।

(क) जानामि जानाम्यार्यपुत्रस्य मयि सानुक्रोशत्वम् ।

प्रियपते राज्ञः प्रियावियोगादग्निप्रवेशोद्यमं निशम्य हृदये तं प्रशंसति वासवदत्ता—जाणामीति । आर्यपुत्रस्य, आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्र आर्यपुत्रस्तस्य पत्युरित्यर्थः । साक्षात् पत्युर्नामधेयं पतिशब्दं च विहाय आर्यपुत्रशब्देन तदर्थसूचनं चात्र वासवदत्तायाः । कुलीनतोचितं लज्जामर्यादाऽनतिक्रमणं दर्शयति । इत्थमेव च नाटकेषु सर्वत्र पत्यावार्यपुत्रशब्दप्रयोगो दृश्यते । सानुक्रोशत्वम्, अनुक्रोशो दया, 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः, तेन सहितः सानुक्रोशः तस्य भावस्तत्त्वं दयालुत्वमिति यावत् । जानामि जानामीत्यनया द्विरुक्त्या परिपूर्णं ज्ञानं लक्ष्यते । तत्रभवान् प्रियतमो मद्विषये दयालुरस्तीत्यहं पूर्णतयाऽवगच्छामि । प्राणाधिकप्रियायाश्च वियोगं मे सोढुमशक्नुवतस्तस्य तादृशी चेष्टा सम्भवतीति भावः ।

ततस्तत इति । अग्निप्रवेशान्निवारितस्य राज्ञः कीदृशी वर्तते वार्तेति जिज्ञासात्वराभिप्रायेण प्रश्नो यौगन्धरायणस्यैषः ।

तत इति । शरीरोपभुक्तानि शरीरोपभोगसाधनीभूतानि शरीरशोभार्थमुपयुक्तानीति यावत्, दग्धशेषाणि दग्धेभ्यः शेषाणि दग्धावशिष्टानीति यावत् । मोहो वैचित्त्यं मूर्च्छेति यावत् तम् । तदनु वह्निप्रवेशरूपान्मरणोद्योगान्निवृत्य तत्रभवान् भूपतिः शरीरशोभार्थं धृतानि दग्धावशिष्टानि वासवदत्तायाः भूषणान्यालिङ्ग्य तत्स्मरणवशात्तदानीं मूर्च्छितोऽभूत् । एतेन राज्ञो गाढतमः प्रियानुरागः सूच्यते ।

वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र की मुझ पर रहनेवाली दया को खूब अच्छी तरह मैं जानती हूँ ।

यौग०—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्म०—तब वासवदत्ता के पहने हुये और जलकर बचे-खुचे आभरणों को छाती से लगाकर राजा मूर्च्छित हो गये ।

यौगन्धरायणः—सत्यं पतित इति। ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततः प्रतिनिवृत्तो राजा तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वियोगजनितसन्तापस्तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामोऽमात्यैर्महता यत्नेन वारितः।

सत्यमिति। वासवदत्तामुद्धर्तुमिच्छोर्यौगन्धरायणस्य वह्नौ पतनमिदं सत्यं किमु ? सत्यं चेत्। स्वामिभक्तिं दर्शयतस्तस्येदं साहसं प्रशंसनीयमस्तीत्यर्थः। रहस्योद्भेदभियाऽज्ञानमभिनयतः स्वात्मानमपह्नुवानस्य यौगन्धरायणस्यैषाऽर्थान्तरगर्भा प्रश्नकाकुः। अर्थान्तरं च–प्रियवियुक्तां वासवदत्तां स्वामिना योजयितुं कूटघटनोचितं महान्तमायासमनुभवन् दुःसहं क्लेशभारमावहन्नहं सत्यमग्नावेव पतित इति। पद्मावतीपरिणयौपयिकदुःसाधाऽनेकविधकार्यसाधनव्यग्रतेयं मे सत्यमग्निप्रवेशतुल्यैवेति भावः। अग्निप्रवेशसदृशीं व्याकुलतामनुभवाम्यहममुष्मिन्दुष्करे कर्मणीति स्वात्मानमुद्दिश्योक्तिरियम्। अत्र केचिद्व्याख्याकृतः—पतितशब्दं नीचार्थकं मत्वा 'वासवदत्तोदयनयोर्वियोगे कारणीभूतोऽहं नीचोऽस्मी'ति सनिर्वेदं यौगन्धरायणस्योक्तिमिमामात्मगतत्वेन योजयन्ति। 'यौगन्धरायणस्तत्रैवाग्नौ पतित' इति ब्रह्मचारिणो वचनानन्तरं प्रयुक्ते 'सत्यं पतितम्' इति यौगन्धरायणस्य वचने पतितशब्दस्य नीचार्थकत्वं कथं नाम सङ्गतमिति सहृदयैरेवाकलनीयम्। ततस्तत इति पुनः शेषवृत्तान्तश्रवणत्वराभिनयनम्।

तत इति। अत्र किल 'तद्वृत्तान्त'मिति पदे 'तयोर्वृत्तान्तस्तमि'ति 'स चासौ वृत्तान्तस्त'मिति वा समासः कल्पनीयः। पृथक्पदत्वे तदिति क्लीबताया दूषणास्पदत्वात्। तयोः वासवदत्तायौगन्धरायणयोः, अमात्यैः रुमण्वत्प्रभृतिभिर्मन्त्रिभिः। परित्यक्तुकाम इत्यत्र परित्यक्तुं कामो यस्येति विग्रहः। तदनन्तरं मृगयातः प्रत्यागतं, तत्तादृशं वासवदत्तायौगन्धरायणयोर्दाहविषयकं वृत्तमुपलभ्य तदुभयोर्विरहेण सन्तप्यमानं, दुःसहत्वेन शोकावेगस्य तत्रैव दहने निपत्य प्राणपरित्यागे कृतमतिं नरपतिं दहनप्रवेशतो न्यवारयन् कथमत्यतिप्रयासेन रुमण्वत्प्रभृतयो मन्त्रिणः।

यौग०—सचमुच में वह ! बाद क्या हुआ।

ब्रह्म०—फिर लौट कर राजा ने जब यह खबर सुनी तब उन दोनों के विरह से उत्पन्न दुःख के कारण उसी आग में कूद कर प्राण देने की इच्छा करनेवाले राजा को अन्य मन्त्रियों ने बहुत परिश्रम से निवृत्त किया।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) अलिअं अलिअं खु एदं। जीवामि मन्दभाआ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततस्तामभ्यवपत्तुकामो यौगन्धरायणो नाम सचिवस्तस्मिन्नेवाग्नौ पतितः।

(क) अलीकमलीकं खल्वेतत्। जीवामि मन्दभागा।

लावणकग्रामस्य दाहेन दग्धाऽभवत्सा वासवदत्ता। अत्र च-ग्रामदाहानन्तरं 'वासवदत्तायौगन्धरायणौ दग्धा'विति तत्र कारणविशेषेण प्रवृत्तं मिथ्याप्रवादमनुसृत्यैष कथितो वासवदत्ताया वक्ष्यमाणश्चाग्रे यौगन्धरायणस्य दाहोऽवगन्तव्यः।

आत्मनो दाहवृत्तान्तं श्रुत्वा रहस्यस्फोटभीत्यात्मगतमाह वासवदत्ता—अलिअमित्यादि। एतदिदं मदीयदाहवृत्तम्, अलीकमलीकम असत्यमसत्यम्, 'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः, भृशार्थे द्विरुक्तिः, सर्वथा मिथ्येत्यर्थः। जीवामीति। प्रियवियोगेऽप्यनपगतप्राणा हतभाग्याऽहमद्य यावत् प्राणान् बिभर्मि, न खलु दग्धाऽभूवमित्यर्थः।

ततस्तत इति। वासवदत्तादाहानन्तरं संवृत्तं वृत्तं श्रोतुं त्वराभावगर्भः प्रश्नोऽयं पुनर्यौगन्धरायणस्य।

तत इति। तत इत्यादि पुनरग्निवृत्तान्तप्रकाशनं ब्रह्मचारिणः। अभ्यवपत्तुकामः, अभ्यवपत्तुं व्यसने साहाय्यं दातुं कामोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, 'तु काममनसोरपी'ति मकारलोपः। विपत्तौ साहाय्यं दित्सुरित्यर्थः। अभ्यवपत्तिश्च व्यसने साहाय्यदानम्। तथा च कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—'व्यसनसाहाय्यमभ्यवपत्ति'रिति। तदनन्तरमग्निदाहव्यसनाद्वासवदत्तामुद्धर्तुं यौगन्धरायणनामधेयो राजमन्त्री तत्रैव वह्नावात्मानमपातयत्।

वासव०—(आप ही आप) यह सरासर झूठ है। अभागिनी मैं जीती हूँ।

यौग०—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्म०—तब वासवदत्ता को उस आपत्ति से बचाने के वास्ते मन्त्री यौगन्धरायण उसी आग में कूद पड़ा।

यौगन्धरायणः—**कथमिव ?**

ब्रह्मचारी—**तत्रोदयनो नाम राजा प्रतिवसति ।**

यौगन्धरायणः—**श्रूयते तत्रभवानुदयनः । किं सः ?**

ब्रह्मचारी—**तस्यावन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी दृढमभिप्रेता किल ।**

यौगन्धरायणः—**भवितव्यम् । ततस्ततः ?**

ब्रह्मचारी—**ततस्तस्मिन् मृगयानिष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन सा दग्धा ।**

कथमिवेति । किंप्रकारकं तद्व्यसनमिति प्रश्नो यौगन्धरायणस्य ।

तत्रेति । तत्र लावाणकग्रामे । प्रतिवसतीति भूतार्थे वर्तमानता । उदयनाख्यो नरपतिर्मृगयानिर्गतः कदाचिल्लावाणके वसतिमकरोत् ।

श्रूयते इति । तत्रभवान मान्यः श्रीमानिति यावत्, श्रूयते आकर्ण्यते । अस्माभिरपीति कर्ताऽऽक्षिप्यते । वयमप्याकर्णयामः श्रीमतस्तस्योदयनस्य नामधेयमित्यर्थः । स किम् ? तद्विषये किं वृत्तम् ? उदयनसम्बद्धः क्रियाविषयकोऽयं प्रश्नः । उदयनस्य लावाणकवासानन्तरकालिकी क्रिया कथनीयाऽधुनेत्यर्थः ।

तदग्रिमवृत्तान्तं सूचयति ब्रह्मचारी—तस्येति । दृढमभिप्रेता अत्यतं प्रिया । किलेति लोकप्रसिद्धौ । तस्योदयनस्य वासवदत्तानाम्नी, काचित् प्रद्योतनाम्नोऽवन्तीश्वरस्य कुमारी प्रियतमा भार्याऽस्तीति लोकप्रसिद्धिर्वर्तते ।

भवितव्यमिति । पूर्ववाक्यार्थः कर्ता । भवद्रुक्तेन भवितव्यम् । सम्भवत्येतत्, युज्यते किल तदीयं प्रेम वासवदत्तायामित्यर्थः । ततस्ततः अनन्तरमनन्तरमिति प्रश्नः अग्रिमवृत्तान्तश्रवणत्वरया द्विरुक्तिरियम् । तदनन्तरं किं जातमिति तदग्रिमं वृत्तं सत्वरं कथयन्तु भवन्त इति ।

तत इति । तदनन्तरं तस्मिन्नृपतौ कदाचन मृगयार्थं निर्गते सति प्रवृत्तेन

यौग०—कैसा ?

ब्रह्म०—वहाँ उदयन नाम राजा रहते थे ।

यौग०—उदयन का नाम सुना है । उनकी क्या खबर है ?

ब्रह्म०—अवन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम की पत्नी उनकी अत्यन्त प्रिया थी ।

यौग०—होगी, फिर क्या ?

ब्रह्म०—तब शिकार के लिये उन राजा के जानेपर गाँवमें आग लगने से वह जल गई ।

णअसङ्कित्तणेण पुणो णवीकिदो विअ मे सन्दावो ।

यौगन्धरायणः—अथ परिसमाप्ता विद्या ?

ब्रह्मचारी—न खलु तावत् ।

यौगन्धरायणः—यद्यनवसिता विद्या, किमागमनप्रयोजनम् ?

ब्रह्मचारी—तत्र खल्वतिदारुणं व्यसनं संवृत्तम् ।

नामेति तत्रत्यानुभूतवृत्तान्तस्मृतेर्नाटनम् । लावाणअसङ्कित्तणेणेति । अनवोऽपि नव इव कृतः नवीकृतः, अभूततद्भावे च्विः । प्राचीनः कथञ्चित्प्रशमितोऽपि प्रिय-विरहजन्मा मदीयः परितापो लावाणकनामधेयग्रहणेन मन्येऽधुना भूयो नूतनोऽयं कृतः । लावाणके प्रियविश्लेषस्योपलब्धेस्तन्नामोच्चारणेन पूर्वावस्थासंस्मरणान्न-वीकृतत्वं स्थाने सन्तापस्य ।

अथेति । अथशब्दः प्रश्ने । विद्ययाऽत्र विद्याध्ययनमुपलक्षितम् । विद्याध्य-यनं परिपूर्णतां गतं किमु ? लावाणके विद्याध्ययनार्थं पुरा गतवन्तं साम्प्रतं तत आगतवन्तं ब्रह्मचारिणं प्रति प्रश्नोऽयं युज्यते यौगन्धरायणस्य ।

उत्तरयति ब्रह्मचारी—न खल्विति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । अद्यापि विद्याध्ययनं पूर्णतां न प्राप्तमित्यर्थः ।

यदीत्यादि । पुनः प्रश्नोऽयं यौगन्धरायणस्य । अवसिता समाप्ता ततो नञ्समासे अनवसिता असमाप्तेत्यर्थः । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्येतस्मादवपूर्वात् कर्तरि क्तः । विद्याध्ययनं चेन्न समाप्तं, तर्हीदानीं ततः प्रत्यागमने किं कारणम् ?

तत्रेति । तत्रेत्यादि ब्रह्मचारिण उत्तरम् । तत्र खलु लावाणकग्रामे किल, अतिदारुणमत्यन्तभीषणं व्यसनं विपत्तिः, 'दारुणं भीषणं भीष्मं', 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरौ । संवृत्तं सञ्जातम् । लावाणकग्रामेऽधुनाऽतिभीषणा विपत्तिः समुप-स्थिता, अत एवाऽसमाप्तविद्याध्ययनोऽपि ततः प्रदेशादत्रागतोऽस्मीति भावः ।

नया सा हुआ ।

यौग०—क्या पढ़ना समाप्त हुआ ?

ब्रह्म०—अभी तक नहीं ।

यौग०—यदि पढ़ना समाप्त नहीं हुआ, तो फिर क्यों चले आये ?

ब्रह्म०—वहाँ तो भयानक आपत्ति पड़ी ।

यौगन्धरायणः—भोः ! कुत आगम्यते, क्व गन्तव्यं, काधिष्ठानमार्यस्य ?

ब्रह्मचारी—भोः ! श्रूयताम् ! राजगृहतोऽस्मि । श्रुतिविशेषणार्थं वत्सभूमौ लावाणकं नाम ग्रामस्तत्रोषितवानस्मि ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) हा लावाणअं णाम । लावा-

(क) हा लावाणकं नाम । लावाणकसङ्कीर्तनेन-पुनर्नवीकृत इव मे सन्तापः ।

निवृत्तः परिश्रमो यस्य स निवृत्तपरिश्रमः । निवृत्ता मे साम्प्रतं परिश्रान्तिरित्यर्थः ।

आतिथ्यं कृतवति काञ्चुकीये स्वागतं पृच्छति यौगन्धरायणः-भोः इति । अधिष्ठानं निवासः । भो ब्रह्मचारिन् ! आर्यस्तत्रभवान् कुतः प्रदेशादागतः ? कुत्र जिगमिषति ? अलङ्कुरुते च कं वा देशमात्मनो निवासेन ? कृपया च तदेतत्कथनपरिश्रमोऽङ्गीकरणीयस्तत्रभवता ।

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरमाह ब्रह्मचारी—भोः इत्यादि । श्रूयतां निशम्यताम् । राजगृहतोऽस्मीति । आगत इति प्रश्नानुरोधादाक्षिप्यते । 'अपादने चाहीयरुहोः' इत्यपादानपञ्चम्यन्ताद्राजगृहशब्दात्तसिः । राजभवनात् समागतोऽहमस्मीत्यर्थः । वत्सभूमौ लावाणकं नाम ग्रामोऽस्ति, तत्र श्रुतिविशेषणार्थम् उषितवानस्मीत्यन्वयः । वत्सो वत्सराज इति नामैकदेशग्रहणम् , तस्य भूमौ, उदयनराज्ये इति यावत् । श्रुतेर्विशेषणायेति श्रुतिविशेषणार्थम् , श्रुतेरधीतस्याम्नायस्य विशेषणमर्थानुसन्धानपूर्विका विशिष्टा ज्ञानोत्पत्तिस्तदर्थम् । उषितवानिति कर्तरि क्तवतुः, 'वसतिक्षुधोरिट्' इतीडागमो यजादित्वात्सम्प्रसारणं च । श्रुतेः शब्दज्ञानं सम्पाद्य पुनस्तदर्थज्ञानं सम्पादयितुमुदयनराज्यान्तर्गते लावणकनाम्नि ग्रामे कञ्चित्कालं यावत् वासः कृतो मयासीदिति स्फुटोऽर्थः ।

लावाणकनामधेयं श्रुत्वा वासवदत्ता मनस्याह—हेति । हा कष्टम् , लावाणकं

यौग०—अजी ! आप कहाँ से आते हैं, कहाँ जायँगे और आपका स्थान कहाँ पर है ?

ब्रह्म०—सुनिये । राजगृह से आया हूँ । वत्सराज के राज्य के अन्तर्गत एक लावाणक नाम गाँव है, वहाँ मैं वेद के अर्थज्ञान के लिये कुछ काल तक रहा ।

वासव०—(स्वगत) ओह ! लावाणक ! लावाणक नाम लेने से मेरा सन्ताप फिर

वासवदत्ता—हं ।

पद्मावती—(क) अम्भो ! परपुरुसदंसणं परिहरदि अय्या । भोदु, सुपरिवालणीओ खु मण्णासो ।

काञ्चुकीयः—भोः पूर्वं प्रविष्टाः स्मः । प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः ।

ब्रह्मचारी—[आचम्य] भवतु भवतु । निवृत्तपरिश्रमोऽस्मि ।

(क) अम्भो ! परपुरुषदर्शनं परिहरत्यार्या । भवतु, सुपरिपालनीयः खलु मन्न्यासः ।

काञ्चुकीयवचनान्निःशङ्कं प्रविशति ब्रह्मचारिणि, परपुरुषदर्शनाल्लज्जमाना वासवदत्ता तत्प्रवेशेऽसम्मतिं सूचयति–हमिति । असम्मतिसूचकश्चायमनुकरणशब्दः ।

आवन्तिकाया असम्मतिं बुद्ध्वा पद्मावत्या वितर्कमाह—अम्भो इति ! अव्ययमिदं वितर्कार्थकम् । आर्या पूज्या आवन्तिका, परपुरुषस्य दर्शनं, परिहरति निषेधति । भवतु आस्तां तावत् , मन्न्यासः मम न्यासः मत्समीपे स्थापितो न्यास इति यावत् , सुपरिपालनीयः सुष्ठु रक्षणीयः । न्यासस्य समीचीनतया परिपालनावसरोऽयमुपस्थित इत्यर्थः ।

प्रविष्टस्य ब्रह्मचारिण आतिथ्यं कर्तुमिच्छन् काञ्चुकीयो वदति–भोः इति । ब्रह्मचारिणः सम्बोधनचिह्नमिदम् । प्रविष्टाः स्म इति त्वादरे बहुत्वम् । भवतामुपस्थितेः प्राग् वयमत्रोपस्थिताः । अतोऽत्रत्यैरस्माभिः क्रियमाणमतिथियोग्यं सत्कारमनन्तरोपस्थिताः प्रतिगृह्णन्तु तत्रभवन्तो भवन्तोऽभ्यागताः । एतदनन्तरं काञ्चुकीयकृतमाचमनीयजलप्रदानमर्थानुरोधाद् गम्यम् ।

आचम्येति । उपचारप्रदत्तमाचमनं स्वीकृत्येत्यर्थः । प्रणयानुरोधाद् गृहीतोपचारः पुनरप्युपचारप्रदर्शनतः काञ्चुकीयं निवारयितुं त्वरमाण आह–भवतु भवत्विति । पर्याप्तः पर्याप्तोऽयमुपचारः, नेतोऽधिकस्योपचारस्यावश्यकता वर्तते,

---

वासव०– हैं ।

पद्मावती– हूं, आर्या (वासवदत्ता) परपुरुष का दर्शन नहीं चाहती ! अच्छा, अब अपने धरोहर की रक्षा मुझे अच्छी तरह करनी चाहिये ।

कञ्चुकी—अजी ! हम लोग पहिले आये हुए हैं, अतः आप अतिथिसत्कार ग्रहण करें ।

ब्रह्म०—(आचमन कर) अच्छा अच्छा । अब मेरा परिश्रम शान्त हो गया ।

यावत् प्रविशामि । [प्रविश्य] अये ! आश्रमविरुद्धः खल्वेष जनः । [अन्यतो विलोक्य] अथवा तपस्विजनोऽप्यत्र निर्दोषमुपसर्पणम् । अये ! स्त्रीजनः ।

काञ्चुकीयः—स्वैरं स्वैरं प्रविशतु भवान् । सर्वजनसाधारणमाश्रमपदं नाम ।

च यथातथात्वं तथा सहृदयसाक्षिकमेवेत्यलं बहुना । शार्दूलविक्रीडितमत्र वृत्तम्, लक्षणं चोक्तचरमेतस्य ॥ १२ ॥

यावत् प्रविशामीति । यावदिति वाक्यालङ्कारे, प्रविशामि तपोवनत्वेन निश्चितेऽत्र ब्रह्मचारिणो मम प्रवेशयोग्ये स्थले प्रवेशं करोमीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्वाल्लट् । प्रविश्य प्रवेशोपक्रमं नाटयित्वा । नागरिकवेषं काञ्चुकीयं दृष्ट्वा पुरः प्रवेष्टुं शङ्कते—अये इति । अव्ययशब्दोऽयं शङ्कायाम् । एष जनः काञ्चुकीयलक्षणः, आश्रमविरुद्धः खलु आश्रमानुकूलो नास्ति नूनम् । आश्रमविरुद्धवेषस्य सत्त्वान्नेदं तपोवनमिति नात्र मया प्रवेष्टव्यमित्याशयः । पुनः अन्यतो विलोक्य प्रदेशान्तरे दृशं दत्वा । आश्रमोचितवेषौ तापसीपरिव्राजकौ विलोक्य पूर्वोक्तां शङ्कां निराकुरुते—अथवेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे तपस्विजनोऽपि तापसीप्रभृतिस्तापसलोकोऽपि वर्तते, अतः उपसर्पणं प्रवेशनं ममेति शेषः, निर्दोषं दोषरहितम्, निर्गतो दोषो यस्मात्तन्निर्दोषम् । अत्र किल तपस्विजनस्याप्युपलब्ध्या न शङ्कनीयस्तावत्प्रवेशो ममेति भावः । पुनः पद्मावतीं, वासवदत्तां चेटीं च तत्र पश्यन् प्रवेशशङ्कां नाटयति—अये स्त्रीजन इति । स्त्रीजनस्य पद्मावतीप्रभृतिलक्षणस्य सन्निधानेन तत्र ब्रह्मचारिणः प्रदेशे सङ्कोचो युक्त एव ।

प्रवेशे सशङ्कं ब्रह्मचारिणं दृष्ट्वा काञ्चुकीयः प्राह—स्वैरं स्वैरमिति । वीप्सेयं प्रवेशशङ्काप्रशमनत्वराभिप्रायिका स्वैरं स्वच्छन्दं निःशङ्कमिति यावत् । सर्वजनानां साधारणं सर्वजनसाधारणम्, नामेति प्रसिद्धौ । भवता निःशङ्कं प्रवेष्टव्यम् । अवारितप्रवेशे ह्याश्रमे सर्वेषामप्यविचारितं प्रवेशो भवति । नात्र कापि प्रवेशशङ्का कार्येति भावः ।

तो चलें भीतर। (प्रवेश कर) अरे ! यह तो आश्रमका मनुष्य नहीं मालूम होता। (दूसरी ओर देखकर) या यहाँ तपस्वीलोग भी हैं । पास जाने में दोष नहीं । अरे ! स्त्रियाँ ।

कञ्चुकी—आप बेधड़क आइये । आश्रम तो सर्वसाधारण हुआ करता है ।

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो
निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥ १२ ॥

विद्यत इत्यभिप्रायः। एतेन—गोसामान्यस्य रक्षणं प्रशस्तं, कपिलगवां तु सुतरामिति तादृशगुणवत्त्वेन पवित्रतमस्यास्य प्रदेशस्य सर्वतोऽभ्यर्हितत्वं द्योतितम्। बहुत्वातिशये द्योत्ये बहुशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति इष्ठन्प्रत्यये 'इष्ठस्य यिट् च'त्यनेन बहुशब्दस्य भू इत्यादेशे यिडागमे च भूयिष्ठशब्दः सिध्यति। दिशः ककुभः प्रान्तभूभागा इति यावत्, अक्षेत्रवत्यः सन्ति, क्षेत्राणि कृषिसाधनानि स्थलानि विद्यन्तेऽत्रेति क्षेत्रवत्यः, तादृशा न भवन्तीत्यक्षेत्रवत्यः। मतुबन्ताक्नञ्समासः। प्रान्तभूमिषु कृषिप्रयोजनानां क्षेत्राणां नामापि नास्तीत्यर्थः। अत एतादृक्कारणसामग्रीसमवधानेन, इदं तपोवनं तापसाश्रमोऽयम्, इति निःसन्दिग्धं निश्चितम्। स्थलस्यास्य तपोवनत्वे संशयलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः। यथात्र हरिणाः निःशङ्कं चरन्तः, शाखिनः पुष्पफलसमृद्धिशालिनः कपिला गावो भूयस्यः पर्यन्तभूमयश्च क्षेत्रवर्जिताः सन्ति तथा नूनमिदं तपोवनमेवेत्यनुमीयते। पुनरप्यसाधारणं हेत्वन्तरमाह—हि यावत् बह्वाश्रयः बहूनि होमद्रव्याणि आश्रय आधारो यस्य सः हवनीयद्रव्याश्रयशाली, अयं पुरोवर्ती, धूमः हवनाधिकरणीभूतादग्नेरुद्भूतः, प्रसरतीति शेषः। द्रव्यविशेषाहुतिप्रदानोद्भूतं सौरभं वहतो धूमस्य सर्वतः प्रसरणेन तपस्विनामाहिताग्नीनां नूनमियं निवासभूमिरिति भावः।

नन्वत्र चरणत्रयसूचितैर्हेतुभिस्तपोवनानुमानकार्यस्य प्रतिपादनोत्तरं वाक्यस्य परिसमाप्तौ पुनः 'अयं धूमो हि बह्वाश्रयः' इति हेत्वन्तरप्रदर्शनेन समाप्तपुनरात्तत्वं नाम दोषः प्रसज्जत इति चेन्न, साधारणैः पूर्वोक्तहेतुभिः साधितं तपोवनानुमानं द्रढयितुमसाधारणस्य हेतोः पुनः प्रतिपादनस्यावश्यकत्वात्, अस्य च हेतोः पूर्वापेक्षया वैशिष्ट्यात्। वाक्यार्थपरिसमाप्त्यनन्तरमनावश्यकं यत्र यत्किञ्चिदुच्यते तत्रैव समाप्तपुनरात्तत्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति। अनुमानाकारश्च यथा—इदं, तपोवनम्, निःशङ्कहरिणसञ्चरणशालित्वादिधर्मवत्त्वात्, यत्र तादृशधर्मवत्त्वं तत्र तपोवनत्वम्, यन्नैवं तन्नैवमिति। इदं चानुमानं वर्णनवैचित्र्याच्चमत्कारमाविष्करोतीत्यत्रानुमानालङ्कारः। चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्यैवालङ्कारत्वादस्य

रहा है। अत एव यह निःसन्देह तपोवन है ॥ १२ ॥

विस्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया
वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।

स्थानमुपलब्धमिदम् । अनुमीयते किल समीप एव तपोवनं स्यादिति । तथा हि युक्तमेवेदमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तं तपोवनत्वानुमानं द्रढयन्नाह—**विस्रब्धमिति** । श्लोकेऽस्मिन् 'अत्रे'-त्युपरिष्टाद्योजनीयम् । दृश्यमानेऽस्मिन् स्थाने इति तदर्थः । हरिणा मृगा देशागत-प्रत्ययाः देशात् जनपदात् जनपदापेक्षयेत्यर्थः, अथवा देशे प्रदेशेऽस्मिन्नित्यर्थः, आगतः प्राप्तः प्रत्ययो विश्वासो येषां तथाविधाः, अत एव अचकिताः निर्भयाः सन्तः विस्रब्धं निःशङ्कं यथा स्यात्तथा, चरन्ति सञ्चरणं कुर्वन्ति । मृगाणां निःशङ्कसञ्चरणे लब्धविश्वासत्वं निर्भयत्वं च हेतुः । सर्वे वृक्षाः समस्ताः पादपाः, दयारक्षिताः दयया-ऽनुकम्पया प्रेम्णा रक्षिताः पालिताः वर्धिता इति यावत् , अत एव पुष्पफलैः पुष्पाणि च फलानि च पुष्पफलानि तैः इतरेतरयोगो द्वन्द्वसमासः, पुष्पैश्च फलैश्चेत्यर्थः पुष्प-सहितानि फलानीति मध्यमपदलोपी समासो वा, पुष्पसहितैः फलैरिति तदर्थः, समृ-द्धविटपाः समृद्धाः परिपूर्णा विटपाः शाखा येषां ते तथाभूताः सन्ति । सुरक्षितानां वृक्षाणां शाखासु पुष्पफलसमृद्धिः शोभत इति भावः । सर्वे वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धवि-टपा अत एव दयारक्षिताः सन्तीति वा योजना । अत्र च पक्षे पुष्पफलसमृद्धिशा-लिनां शाखिनां सुरक्षितत्वं गम्यते । वृक्षाणां रक्षणं चात्र यथोचितसेचनादिमूलकं बोध्यम् । 'पुष्पफलैः समृद्धविटपा' इत्यनेन पुष्पादीनां स्वरूपशोभैकफलत्वं सर्वथा लोककार्यानुपयोगित्वं च ध्वन्येते । कपिलानि पिशङ्गानि पीतवर्णानीति यावत्, 'कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ' इत्यमरः, गोकुलधनानि गोकुलानि गोयूथानि धनान्यर्था इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभि'रित्यनेनोपमितसमासः, कपिलत्वविशेषणानुगुण्येन पूर्वपदगोकु-लार्थप्रधानस्य तस्यैव समासस्य युक्तत्वात् । गोकुलान्येव धनानीत्युत्तरपदार्थप्रधानम-यूरव्यंसकादिसमासाश्रयणे तु कपिलत्वविशेषणमनुपपन्नं स्यादिति । भूयिष्ठं बहुतम-मिति क्रियाविशेषणम् , सन्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः । अत्र च धनसादृश्यवर्णनेन गवां सर्वत्र सुरक्षितत्वं गम्यते । सर्वप्रकारैः प्रयत्नैः सम्यक् संरक्षितानां गवामत्र प्राचुर्यं

तपोवन ही के कारण यहाँ पर हरिण निर्भय तथा निश्चित हो घूमते हैं, प्रेमपूर्वक यत्नों से पाले-पोसे पेड़ों की डालियाँ फल फूलों से जल्दी हुई हैं, कपिला (कैली) गायें भी बहुत सी घूम रही हैं, आसपास की जमीन खेती में नहीं ली गई हैं और धूआँ भी बहुतायत से निकल

[ततः प्रविशति ब्रह्मचारी]

ब्रह्मचारी—[ऊर्ध्वमवलोक्य] स्थितो मध्याह्नः। दृढमस्मि परिश्रान्तः। अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमयिष्ये ? [परिक्रम्य] भवतु, दृष्टम्। अभितस्तपोवनेन भवितव्यम्। तथाहि—

दवितथानि सिद्धानां वचांसि भवितव्यतेत्यर्थः। भाविनोऽर्था हि सिद्धजनसूचनानुसारमेव परिणमन्तीति पूर्वोक्तार्थे विश्वासयोग्यताऽस्तीति भावः। एतेन-राज्ञो महिष्याऽत्र पद्मावत्या सूच्यमानं वासवदत्ताचारित्र्यशुद्धिविषयकं साक्ष्यं स्वामिनः समधिकविश्वासास्पदं भविष्यतीति यौगन्धरायणस्य तदौपयिकवासवदत्तानिक्षेपलक्षणप्रधानकार्यसंसिद्ध्या कियतांशेन कृतकृत्यता सूचितेत्यलम्। अत्र च काव्यलिङ्गमलङ्कारः, वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीम् उदयनविषयकं प्रेम पद्मावत्याश्चित्ते समुत्पादयितुं विरहविधुरां दीनां च वासवदत्तां समाश्वासयितुं प्रियया वियुक्तस्योदयनस्य दशां वर्णयिष्यन् कविस्तदौपयिकं ब्रह्मचारिणः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति।

ऊर्ध्वमवलोक्येति। आकाशे दृष्टिं दत्त्वेत्यर्थः। स्थित इति कर्तरि प्रयोगोऽयम्। अह्नो मध्यं मध्याह्नः, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यनेन सर्वैकदेशवाचिमध्यशब्दात्परस्याहन्शब्दस्य अह्नादेशः। दृढमित्यव्ययं क्रियाविशेषणम्। अथशब्दः प्रश्नार्थकः, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः। विश्रमयिष्ये, इति हेतुमण्णिजन्तायाः सकर्मकक्रियायाः कर्मपदम् 'आत्मान'मित्यध्याहार्यम्। स्वार्थिको वा णिच्, अत्र च पक्षे क्रियाया अकर्मकत्वात् कर्मणो नावश्यकता। परिक्रम्य इतस्ततः परिक्रम्येति विश्रमोचितस्थलान्वेषणम्। भवतु अस्तु तावत्। स्थानोपलब्धिं सूचयति—दृष्टमिति। अत्र हि 'स्थान'मिति कर्मपदस्यार्थबलादाक्षेपः। अभितः समीपे, 'समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित' इत्यमरः। दिनस्य मध्यभागो वर्तते, अधुनैव प्रचण्डांशुकिरणसम्पातसन्तापात् परिभ्रमणपरिश्रमो मां भृशं बाधते। कः खलु प्रदेशोऽत्र भविता मे विश्रमयोग्यः। हन्त! विश्रमोचितं

(तब ब्रह्मचारी आता है।)

ब्रह्मचारी—(ऊपर देखकर) दो पहर हुआ। मैं बहुत थक गया हूँ। अब किस स्थल पर विश्राम करूँ? (घूमकर) अच्छा, स्थान देखा। मालूम होता है कि यहाँ चारों ओर तपोवन होगा, क्योंकि—

पद्मावती नरपतेर्महिषी भवित्री
दृष्टा विपत्तिरथ यैः प्रथमं प्रदिष्टा।
तत्प्रत्ययात् कृतमिदं न हि सिद्धवाक्या-
न्युत्क्रम्य गच्छति विधिः सुपरीक्षितानि ॥ ११ ॥

वियोगिनीं वासवदत्तां योजयिष्यन्नहं वासवदत्ताचरितस्य निर्दोषताविषये पद्मावती-मेव साक्षिणीं कर्तुं प्रभविष्यामीति सकलवाक्यार्थः। एतादृशाखिलकार्यसिद्धिपर्या-लोचनयैव हर्षोक्तिरियं यौगन्धरायणस्य।

कुत इति पूर्वोक्तमेवार्थं समर्थयन्नाह—पद्मावतीति। यैः पुष्पकभद्रप्रभृतिभिः सिद्धैः, विपत्तिः आगमिष्यन्ती विपत्, सा च विपक्षाचरितस्वामिराज्यापह-रणरूपैव, पूर्वं तदुपस्थितेः प्राक्, प्रदिष्टा सूचिता, अथानन्तरं, सैव दृष्टा प्रत्यक्ष-मनुभूता अर्थादस्माभिः। साम्प्रतं च तत्प्रत्ययात् तेषु सिद्धेषु तत्र वा सिद्धवचने प्रत्ययाद्विश्वासात्, इदमेतद् पद्मावत्याः समीपे न्यासरूपेण वासवदत्तायाः स्थापन-मिति यावत्, कृतं विहितं मयेति शेषः, अतश्च नूनं, पद्मावती सेयं मगधराज-कुमारी, नरपतेर्महाराजस्योदयनस्य, महिषी कृताभिषेका पत्नी, 'कृताभिषेका महि-षी' इत्यमरः, भवित्री कालान्तरे भाविनी, भविष्यदर्थे तृच्, ऋदन्तत्वान्ङीप्। 'उदयनस्य राज्यं परहस्तगतं भविष्यती'ति प्रथममेव सिद्धैः सूचितायाः स्वामिनो विपत्तेः प्रत्यक्षानुभवादेव, साम्प्रतं पुनस्तैः संसूचिते 'पद्मावती राजमहिषी भवि-ष्यती'त्यत्रापि भाविन्यर्थे विश्वासमवलम्ब्य पद्मावत्याः सन्निधौ स्थापिता न्यास-रूपेण मया वासवदत्ता। अतः सिद्धानां प्रथमस्यादेशस्य सत्यतयैव द्वितीयस्यापि तेषामादेशस्य सत्यत्वसम्भावनयैव मन्ये पद्मावती नूनं स्वामिनो भार्या भविष्य-तीति भावः। उक्तस्यार्थस्य युक्तत्वं समर्थयते—न हीति। हि तथा हि युक्तमेवे-त्यर्थः। विधिर्दैवं भवितव्यता, सुपरीक्षितानि सत्यत्वपरीक्षायां समुत्तीर्णानि अर्था-ऽविसंवादीन्यवितथानीति यावत्, सिद्धवाक्यानि ज्ञानगोचरीकृतत्रैकालिकाशेष-विषयाणां सिद्धपुरुषाणां वचनानि, उत्क्रम्योल्लङ्घ्य, न गच्छति, अनुसरत्येव ताव-

---

जिन ज्यौतिषियों ने आनेवाली विपत्तिको पहले ही कहा था उस विपदा को हम लोग देख चुके, अब उन्हीं के वचनों पर विश्वास करने से यह भी (वासवदत्ता को पद्मावती के हाथ सौंपना) हमने किया और इसी से हम जानते हैं कि समय आने पर पद्मावती महाराज की रानी होगी। क्योंकि होनहार (भवितव्यता) सिद्धों के सुपरीक्षित वचनों का उल्लङ्घन नहीं करती ॥ ११ ॥

यौगन्धरायणः—[आत्मगतम्] हन्त भोः ! अधमवसितं भारस्य । यथा मन्त्रिभिः सह समर्थितं, तथा परिणमति । ततः प्रतिष्ठिते स्वामिनि तत्रभवतीमुपनयतो मे इहात्रभवती मगधराजपुत्री विश्वासस्थानं भविष्यति । कुतः—

हन्तेति । हर्षसूचकं हन्तेत्यव्ययम् , भोः इति आत्मानमुद्दिश्य सम्बुद्धिः । भारस्य स्वशिरोऽधिरूढस्य विपक्षापहृतस्वामिराज्यप्रत्याहरणरूपस्येति यावत् , अर्धं समानांशः समानोऽर्धभागः, अवसितं समाप्तं सम्पन्नम् । 'अर्धं समेंऽशके' इति कोषात् समांशार्थवाचिनोऽर्धशब्दस्य क्लीबत्वम् । सम्पादितस्य वासवदत्तानिक्षेपरूपस्य कार्यस्यार्धत्वं च पद्मावतीविवाहसम्बन्धसङ्घटनप्रभृतिकरणीयकार्यान्तरापेक्षया बोद्धव्यम् । अवसीयते स्म इति विग्रहे अन्तकर्मार्थकात् अवपूर्वात् षोधातोः क्त प्रत्यये 'द्यतिस्यतिमास्थामिति किति' इति इत्वे च अवसितमिति रूपम् । मन्त्रिभिः रुमण्वत्प्रभृतिभिः सह, यथा समर्थितं येन प्रकारेण कार्यं कर्तुमवधारितं, तथा परिणमति तेन प्रकारेण कार्यं फलति । ततः तदनन्तरं क्रमेणेत्यर्थः, स्वामिनि उदयने, प्रतिष्ठिते पुनः स्वीयराज्यसिंहासनमधिरूढे सति तत्रभवतीं पूज्यां वासवदत्ताम् , उपनयतः स्वामिनः सन्निधि नयतः मे मम यौगन्धरायणस्य, इह अस्मिन् विषये वासवदत्तायाश्चारित्र्यशुद्धिरूपे, अत्रभवती मान्या मगधराजस्य पुत्री कन्या पद्मावती, विश्वासस्थानं विश्वासास्पदं साक्षिभूतेति यावत् , भविष्यति सम्पत्स्यते, इति शब्दार्थः । अत्र वासवदत्तोपनयनस्य भविष्यत्कालिकत्वेऽपि 'उपनयत' इति वर्तमानसामीप्यविवक्षया वर्तमानकालिकः प्रयोगः । तेन स्वामिनो राज्यप्राप्तेर्वासवदत्तासमागमस्य च प्राप्तावसरत्वं सूच्यते । 'विपक्षापहृतं स्वामिनो राज्यम् अधिकारिष्यामो'ति कृतप्रतिज्ञस्य तदुचितेषु कर्तव्येषु वासवदत्तानिक्षेपलक्षणं गुरुतरं कार्यं सम्पादितवतो मे शिरसोऽवतीर्णः साम्प्रतं स्वावलम्बितस्य भारस्यायमर्धभागः । रुमण्वदादिभिः सार्धं तस्य निर्णयस्याविरोधेनैव नूनमिदानीं कार्यस्य फलवत्ता दृश्यते । क्रमेण च निजं राज्यसिंहासनमधिरूढेन स्वामिनोदयनेन सह

यौग०—(आप ही आप) अहा ! आधा भार तो उतर गया । मन्त्रियों के साथ जैसा ठीक किया था वैसा ही हो रहा है । महाराज उदयन के फिर भी राज्य पाने पर उनके पास इसको पहुँचाने वाले मुझे यहां पर यह मगधराज की पुत्री विश्वासपात्र (साक्षिणी) होगी । क्योंकि—

पद्मावती—(क) भोदु भोदु। अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता।

तापसी—(ख) जा ईदिसी से आइदी, इयं वि राअदारिअत्ति तक्केमि।

चेटी—(ग) सुट्ठु अय्या भणादि। अहं वि अणुहूदसुहत्ति पेक्खामि।

(क) भवतु भवतु। आत्मीयेदानीं संवृत्ता।

(ख) या ईदृश्यस्या आकृतिः, इयमपि राजदारिकेति तर्कयामि।

(ग) सुष्ठु आर्या भणति। अहमप्यनुभूतसुखेति प्रेक्षे।

दपि गत्यन्तराभावादल्पभाग्यया मया पद्मावत्युपसर्पणरूपं पाराधीन्यमिदमङ्गी-कर्त्तव्यमेवेति भावः।

उपसर्पन्तीं तां विलोक्य पद्मावत्याह—भोद्विति। भवतु भवतु, आदरार्था द्विरुक्तिरेषा, यौगन्धरायणभगिन्युपसर्पणं कर्तृ, तस्यैव प्रस्तुतत्वात्। आत्मीया संवृत्ता स्वकीया सञ्जाता। उपसर्पतु मामियमादरणीया, स्वीयजननिर्विशेषं सम्प्र-त्येषा परिपाल्यते मयेति भावः।

जा इति। अस्याः पद्मावतीमुपगताया अर्थिभगिन्या एतस्या इत्यर्थः, या ईदृशी आकृतिः योऽयमीदृशो रमणीय आकारः, तेन इयमपि पद्मावती समागतार्थि-भगिन्यपि, राजदारिका राज्ञः कुमारी, स्यादिति शेषः, इति तर्कयामि इत्थं कल्प-याम्यहम्। आकृतिसौन्दर्येण यथा पद्मावत्या राजकन्यात्वं स्फुटं प्रतीयते, तथा न्यासरूपेण स्थापिता सेयमपि नूनमाकृतिसौन्दर्यशालिनी काचिद्राजकन्यैव स्यादिति सम्भावयामीत्यर्थः।

सुट्ठु इति। आर्या पूज्या तापसीति यावत्, सुष्ठु भणति समीचीनं युक्तिसङ्गतं वदति। अहमिति। इयमिति प्रस्तावानुरोधादध्याहर्तव्यम्। अर्थिनः स्वसेति तदर्थः, अनुभूतसुखा, अनुभूतमनुभवविषयीकृतमुपभुक्तं सुखं राजकन्यकोचितमैश्वर्यं यया तादृशी विद्यते, इति इत्थम् पश्याम्यवगच्छामि। 'राजकन्यासुलभं वैभवमनुभूतं पूर्वमनये'त्यहमपीदमीयरमणीयाकारविलोकनतोऽवगच्छामीति पूज्याया भवत्यास्तर्क-मनुमोदे इति भावः।

योग्यस्थले वासवदत्तां निक्षिप्य लब्धनिर्वृतिर्यौगन्धरायणश्चित्ते पर्यालोचयति-

---

पद्मा०—अच्छा, अच्छा। अब यह आत्मीय हुई।

तापसी—इसकी जैसी आकृति है इससे यह भी राजकुमारी है ऐसा मालूम होता है।

दासी—आप ठीक कहती हैं। मैं समझती हूँ कि इसने राजसुख का अनुभव किया होगा।

भवतो भगिन्याः परिपालनमत्रभवत्या।

यौगन्धरायणः—अनुगृहीतोऽस्मि तत्रभवत्या। वत्से! उपसर्पात्र-भवतीम्।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) का गई। एसा गच्छामि मन्द-भाआ।

(क) का गतिः। एषा गच्छामि मन्दभागा।

यथा भवत्याज्ञप्तं तथा सादरं स्वीकृतं मया। भवत्या आदेशमनुसृत्य कार्यमिदं करिष्यत इति भावः। उपगम्य यौगन्धरायणस्य समीपं गत्वा, वक्ष्यमाणं वचनमिदं यौगन्धरायणमुद्दिश्येत्यर्थः। तदेवाह—भोः इति। सम्बोधनचिह्नमिदं यौगन्धराय-णोद्देश्यकम्। अभ्युपगतम्, अत्रभवतः पूज्यस्य, अत्रभवत्या पूज्यया पद्मावत्या। न्यासरूपेणात्मभगिनीमत्र स्थापयितुमिच्छतो भवतोऽभिलाषं पूरयितुमिदानीं संनद्धा वर्तते पूज्या पद्मावतीत्यर्थः।

पद्मावत्याः सन्निधौ वासवदत्तानिक्षेपरूपं प्रस्तावमात्मनोपस्थापितं सफल-मालोक्य ततः कार्यैकदेशस्य सिद्धिमवधार्य सप्रसादं यौगन्धरायणो वचनं प्रयुङ्क्ते—अनुगृहीतोऽस्मीति। श्रीमत्याः पद्मावत्या महाननुग्रहोऽयं मयि यन्मदीयोऽभि-लाषोऽयं तया फलेग्रहितामापादयिष्यत इत्यर्थः। वासवदत्तामुद्दिशति—वत्से इत्यादि। वत्से! बाले! अत्रभवतीं माननीयां पद्मावतीमुपसर्प, कियन्तं चित् कालमत्र निवासं कर्तुं पद्मावत्याः समीपं गच्छेत्यर्थः। राज्ञः प्रियतमेन प्रधानामात्येन प्रयुक्तं 'वत्से' इति सम्बोधनपदं वासवदत्ताया युज्यत एव।

यौगन्धरायणोक्तं पद्मावतीसन्निधावुपसर्पणमात्मनः प्राप्तकालमालोक्य चेत-सीत्थं चिन्तयति वासवदत्ता—का गई इति। का गतिः किमत्रान्यत् करणीयम्, गत्यन्तरमत्र नास्तीत्यर्थः। मन्दभागा, भाग्यपर्यायो भागशब्दोऽप्यस्ति मन्दो-ऽल्पो भागः भाग्यं यस्याः सैषा, अल्पभाग्या, सेयमहं गच्छामि, पद्मावत्याः समीप-मिति शेषः। प्रियवियोगं कथञ्चित्सहमानया कार्यान्तरं कर्तुं गमिष्यतो यौगन्धराय-णस्यापि वियोगोऽयमिदानीं तदेकमात्रसहायया तूष्णीं मया सोढव्य एवेति कथञ्चि-

---

पालन (देखभाल) करना स्वीकृत किया!

यौग०—श्रीमती ने बड़ा ही मुझपर अनुग्रह किया। वत्से! इनके समीप जा।

वासव०—(आपही आप) क्या करूँ, अब मुझ मन्दभागिनी को जाना पड़ा।

काञ्चुकीयः—अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम् ।

चेटी—(क) चिरं जीवदु भट्टिदारिआ एवं सच्चवादिणी ।

तापसी—(ख) चिरं जीवदु भद्दे ! ।

काञ्चुकीयः—भवति ! तथा । [उपगम्य] भो ! अभ्युपगतमत्र-

(क) चिरं जीवतु भर्तृदारिकैवं सत्यवादिनी ।

(ख) चिरं जीवतु भद्र !

विषये 'अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ती' त्यविचारितं प्रवर्तितव्यम् अत इदानीं यौगन्धरायणाभिलाषस्य पूरणं कर्तव्यमेवेति भावः। राजकुमार्या प्रयुक्तं चात्र मान्यार्थकम् 'आर्ये'ति सम्बोधनं काञ्चुकीयस्य वृद्धत्वाद्विशिष्टाधिकारित्वाच्च युक्तमेव ।

अनुरूपमिति । अनुरूपं योग्यम्, समयधर्मकुलोचितमित्यर्थः । युक्तमुक्तं भवत्या, समयधर्माद्युचितं कार्यमिदानीं कर्तव्यमेवास्माभिरिति तत्रार्थे पुनरप्यात्मनोऽनुरूपां प्रवृत्तिं प्रदर्शितवान् काञ्चुकीयः,

महतोऽप्यर्थस्य पूरणं स्वौदार्येण समर्थयन्ती पद्मावतीमभिनन्दति चेटी—चिरंजीवद्विति । एवं सत्यवादिनी, ताच्छील्ये णिनिः नान्तत्वात् ङीप्, इत्थं सत्यभाषणशीलेति यावत्, प्रतिज्ञातपूर्वाद्विषयादविचलन्तीत्यर्थः, भर्तृदारिका राज्ञः कन्या पद्मावती, चिरं जीवतु दीर्घायुर्भवतात् । आशीश्चैषा प्रधानपरिचारिकायाः सखीनिर्विशेषायाः सहचारिण्याश्चेट्याः स्वामिनीं राजकुमारीं प्रत्यपि युज्यते प्रीतिप्रयुक्ता । अथवा नेयमाशीः, सानन्दमुदीरितो मानसः सोऽयमभिलाषश्चेट्या इति ।

अत्रार्थे प्रसादं दधत्यास्तापस्या अपि तदुचितं वचनमाह—चिरमिति । भद्रे ! कल्याणरूपे ! पद्मावति ! चिरं जीवतु, भवतीति शेषः । सामान्यतोऽर्थिकामपूरणं पूर्वं स्वीकृत्य, ततो वासवदत्तानिक्षेपरक्षणलक्षणं विशिष्टं तमर्थं श्रुत्वा तस्य दुष्करतां काञ्चुकीयोक्तामवधार्यापि तत्र स्थैर्यं दधाना त्वं दीर्घमायुर्लभस्वेति शुभाशीर्वचनगर्भं तापस्या कृतं पद्मावत्या अभिनन्दनम् ।

भवतीति । भवति । मान्ये पद्मावति । वृद्धस्यापि काञ्चुकीयस्य राज्ञः कुमारीमुद्दिश्य सम्बोधनवचनं चेदं पद्मावतीविषयकमादरभावं सूचयति । तथा,

कञ्चुकी—यह आपने योग्य कहा ।

दासी—इस प्रकार सत्यभाषिणी राजकुमारी चिरकाल जीयें ।

तापसी—कल्याणी ! चिरञ्जीविनी होओ ।

कञ्चुकी—बहुत ठीक, (पास पहुँचकर) श्रीमती राजकुमारी ने आपकी भगिनी का

सुखमन्यद् भवेत् सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥ १० ॥

पद्मावती—(क) अय्य ! पढमं उग्घोसिअ को किं इच्छदित्ति अजुत्तं दाणिं विआरिदुं । जं एसो भणादि, तं अणुचिट्ठदु अय्यो ।

(क) आर्य ! प्रथममुद्घोष्य कः किमिच्छतीत्युक्तामिदानीं विचारयितुम् । यदेष भणति, तदनुतिष्ठत्वार्यः ।

तपसो दानानुपपत्त्याऽत्र तपःशब्देन तत्फलं लक्ष्यते, सुखमनायासेन दातुं भवेदिति पूर्वोक्तानुवृत्तिः । उदारचेतसो मुनयस्तपसो दुष्करस्यापि फलं परापन्निवारणाय दातुं प्रवर्तन्ते सुखेनेत्यर्थः । अन्यत्सर्वं सकलमितरद् वस्तुजातं सुखमक्लेशेन, दातुमिति पूर्वतोऽनुवर्तते, दातुं भवेत् । परार्थं सतां सकलवस्तुप्रदाने प्रवर्तनमक्लेशं भवत्येवेत्यर्थः । यद्वा दातुमिति नात्रानुवर्तनीयम् , सर्वमन्यत् सुखं भवेत् सकलं कार्यान्तरं सुकरं स्यादित्यर्थः । किन्तु सकलापेक्षया न्यासस्य निक्षेपस्य, रक्षणं पालनं तु, दुःखं दुष्करम् , अस्तीति शेषः । अर्थप्रभृतीनां समस्तानां वस्तूनां वितरणं तावल्लोके सुकरं, परं निक्षेपरक्षणं नाम स्वस्मिन्नुत्तरदायित्वेन सर्वथा दुष्करमेवेत्यमुष्मिन् दुष्करे कर्मणि कथमिदानीं प्रवर्तितव्यमस्माभिरिति । काञ्चुकीयवचसोऽभिप्रायः । यौगन्धरायणाभिलाषस्य गरीयस्त्वं दुष्करत्वं च समर्थयितुं श्लोकोऽयमवतीर्ण इति स्फुटमत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः प्रागुक्तलक्षणम् ॥१०॥

यौगन्धरायणाभिलाषपूरणं दुष्करं सम्भाव्य प्रतिज्ञातपूर्वात्तदर्थात्पराङ्मुखीभवतः काञ्चुकीयस्य विकारं परिवर्तयितुमुद्यता पद्मावत्याह—अय्येति । 'कः किमिच्छती'ति प्रथममुद्घोष्य 'कस्यार्थः कलशेन' इत्यादिना 'कस्य कीदृशोऽभिलाषः ? स किल निःशङ्कं प्रकटनीयः' इत्येवं पूर्वमुद्घोषणां कृत्वा, इदानीं, तदभिलाषश्रवणानन्तरमित्यर्थः, विचारयितुमयुक्तम् तत्पूरणस्य दुष्करत्वमाकलय्य किमपि तत्रार्थे विचिन्तयितुं नोचितम् । अत इति शेषः, एष यद्भणति यौगन्धरायणो यादृशमभिलाषं प्रकाशयति, आर्यः तदनुतिष्ठतु यत्र भवता स किल पूरयितुं स्वीकर्तव्य इति स्पष्टोऽर्थः । 'अर्थिनः सर्वोऽप्यर्थोऽवश्यं पूर्येतास्माभि'रित्यत्र प्रतिज्ञातचरे

की रक्षा करना कठिन है ॥ १० ॥

पद्मावती—आर्य ! कौन क्या चाहता है—ऐसी पहले घोषणा कर, अब सोचना अनुचित है । ये जो कहते हैं, आप उसे करें ।

कामो अय्ययोगन्धरायणो ? होदु, अविआरिअ कमं ण करिस्सदि ।

काञ्चुकीयः—भवति ! महती खल्वस्य व्यपाश्रयणा । कथं प्रतिजानीमः ? कुतः—

सुखमर्थो भवेद् दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः ।

अविचार्य क्रमं न करिष्यति ।

क्रमं पादविन्यासं प्रवृत्तिमिति यावत् , न करिष्यति न विधास्यति, अर्थायौगन्धरायणः । मदीयनिक्षेपरूपेऽस्मिन् विषये न कदापि यौगन्धरायणोऽविचार्य प्रवर्तिष्यते । विचारपूर्विकैव नूनं तस्येयमीदृशे कर्मणि प्रवृत्तिरिति भावः ।

यौगन्धरायणोपस्थापितस्यार्थस्य सुतरां दुष्करत्वमाकलयन् काञ्चुकीयः पद्मावतीं प्रत्याह—**भवतीति** । भवति ! मान्ये ! पद्मावति ! अस्य यौगन्धरायणस्य, व्यपाश्रयणा व्यपाश्रयः, आश्रय इत्यर्थः, आश्रयार्थितेति यावत् । व्यपाङ्पूर्वात् श्रिधातोर्बाहुलकात् स्त्रियां भावे युच् प्रत्ययः, ततष्टाप् । महती खलु निश्चयेन गुर्वी । कथं केन प्रकारेण, प्रतिजानीमः स्वीकुर्मः । यौगन्धरायणस्तावदत्र स्वभगिनीं निक्षिप्य तद्रक्षणार्थी भवत्या आश्रयं लब्धुमिच्छति । परं निक्षेपरक्षणस्य दुःसम्पादकतया विशिष्टैतदभिलाषपूरणं दुःशकमेव । अतः कथङ्कारमीदृशो दुष्करोऽर्थः स्वीकर्तव्य इति भावः ।

कुतः कस्मादिति तस्यार्थस्य दुष्करत्वमेवाह—**सुखमिति** । अर्थो धनं, सुखं सुखपूर्वकमनायासं यथा स्यात्तथा दातुं वितरीतुं, भवेत् स्यात् । भवतेरिह सम्भवरूपार्थता । उदारेषु धनदानशौण्डत्वं बहुशः सम्भवतीत्यर्थः । दातुं भवेदिति 'शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्' इति सूत्रेण अस्त्यर्थे भूधातावुपपदे दाधातोस्तुमुन् । प्राणा असवः, 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इति कोषात् प्राणशब्दः पुंसि बहुत्वमात्रे प्रयुज्यते, सुखमायासरहितं यथा तथा दातुं, भवेयुरिति वचनविपरिणामेनाऽनुवर्तनीयम् । परोपकाराय स्वान् प्राणानपि सन्तस्त्यजन्तीत्यर्थः । तथा तपः तपश्चरणं तपःफलमिति यावत् , दुष्करकर्मरूपस्य स्वसमानाधिकरणस्य

हैं । अच्छा, ये बिना सोचे ऐसा कार्य न करेंगे ।

कन्चुकी—माननीये ! आश्रय की प्रार्थना इस संन्यासी की बड़ी कठिन है, कैसे प्रतिज्ञा (स्वीकार) करें । क्योंकि—

अर्थ, प्राण, तपस्या का फल तथा और सब कुछ देना सहल है, किन्तु न्यास (थाती)

धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा
शक्ता चारित्रं रक्षितुं मे भगिन्याः ॥ ९ ॥

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) हं, इह मं णिक्खिविदु-

(क) हम्, इह निक्षेप्तुकाम आर्ययौगन्धरायणः ? भवतु,

क्तः । पूर्वोक्तार्थनिषेधेन तत्र स्वाभिमतार्थसिद्धियोग्यतां दर्शयति—धीरेति । धीरा पण्डिता, 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः । दृष्टधर्मप्रचारा, धर्मस्य सत्कर्मणः प्रचारः प्रख्यापनम्, 'हलश्चेति' घञ्, दृष्टः ज्ञातः धर्मप्रचारो यस्याः सेति बहुव्रीहिः । यस्याश्च सत्कर्माचरणप्रवणता 'तीर्थोदकानि समिधः' 'कस्यार्थः कलशेने'त्यादिवचनैर्बहुशो विदितास्माभिरित्यर्थः । इमे च विशेषणे पद्मावत्या न्यासरक्षणस्य सर्वथा योग्यत्वातिशयं पुष्णीतः । सेयं पुरो दृश्यमानैषा, कन्या राज्ञः कुमारी पद्मावती, मे भगिन्याः मम स्वसुः, चारित्रं चरितं शीलमिति यावत्, रक्षितुं गोपायितुं, शक्ता समर्था वर्तते । यतः कारणादियं 'विदुषी धर्मप्रचारबद्धादरा पद्मावती मद्भगिन्याश्चरितं रक्षितुं समर्था, तत एव कारणादहमत्रभवत्याः पद्मावत्याः सन्निधौ निक्षेप्तुमेतामिच्छामीति स्पष्टोऽर्थः । योग्यस्थलेऽस्मिन् स्वीयां भगिनीं न्यासरूपेण स्थापयित्वा निश्चिन्तो भवितुमिच्छन्नहमर्थादिकं किमपि नाधिगन्तुं वाञ्छामीति श्लोकार्थः । 'चर्यतेऽनेन' इति विग्रहे 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इत्यनेन चरतेः इत्रप्रत्यये चरित्रशब्दः सिध्यति, ततः चरित्रमेव चारित्रमिति स्वार्थेऽणि चारित्रशब्दो निष्पद्यते । अथवा 'चरेर्वृत्ते' इत्यौणादिकसूत्रेण चर धातोर्णित्रन् प्रत्यये णित्वादादिवृद्धौ चारित्रशब्दं संसाध्य पूर्वोक्तप्रत्ययद्वयकल्पनागौरवं परिहरणीयमिति । पद्मावत्या निक्षेपरक्षणक्षमत्वस्य समर्थनादत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वैश्वदेवीनामकं छन्दः । तल्लक्षणं च यथा—'पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ' इति ॥ ९ ॥

पद्मावत्याः समीपे स्वात्मनिक्षेपरूपं यौगन्धरायणोपस्थापितं प्रस्तावं श्रुतवत्या वासवदत्तायाः स्वगतं वितर्कं दर्शयति कविः—हमिति । हमित्यव्ययं प्रश्ने, आर्ययौगन्धरायण इह मां निक्षेप्तुकामोऽस्ति ? निक्षेप्तुं कामो यस्येति विग्रहः । 'तुं काममनसोरपि' इति मलोपः । किमत्र पद्मावत्याः सन्निधावार्यो यौगन्धरायणो मां निक्षेप्तुमिच्छति ? भवतु निक्षेपोऽप्ययमस्तु तावन्ममेत्यर्थः । अविचार्य अविमृश्य,

---

की रक्षा कर सकती हैं, अत एव यह मेरी प्रार्थना है ॥ ९ ॥

वासव०—(आप ही आप) ऐं, आर्य यौगन्धरायण मुझे पद्मावती को सौंपना चाहते

भवत्या कञ्चित् कालं परिपाल्यमानाम् । कुतः—

कार्यं नैवार्थैर्नापि भोगैर्न वस्त्रै-
र्नाहं काषायं वृत्तिहेतोः प्रपन्नः ।

भर्तृकामिमाम् अत्रभवत्या कञ्चित् कालं परिपाल्यमानामिच्छामीत्यन्वयः । 'अत्रभवत्या पद्मावत्या । देशान्तरगतस्य पत्युर्वियोगमनुभवन्तीं दीनां ममैतां भगिनीं परिपालयतु साम्प्रतं किञ्चित्कालपर्यन्तं पूज्या पद्मावतीत्येष एवार्थो ममेत्यर्थः । पद्मावत्याः समीपे न्यासरूपेण स्थापयितुमेनामहमिच्छामीति भावः । प्रोषितो भर्ता यस्यास्तां प्रोषितभर्तृकाम्, 'नद्यृतश्च' इति कप्, स्त्रीत्वाट्टाप् । प्रोषितेति प्रपूर्वाद् वसधातोः कर्तरि क्ते 'वसतिक्षुधोरिट्' इतीडागमे यजादित्वात्सम्प्रसारणे च रूपम् । कञ्चित्कालमिति 'कालाध्वनो'रित्यनेन अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावता कालेन पुनः प्रत्यागमिष्यामि तावत्कालपर्यन्तमिति तदर्थः । अत्र च शत्रुकृतराज्यापहारलक्षणे व्यसने पतितस्य स्वामिनोऽर्थं राज्यप्राप्तिलक्षणं साधयितुं चेष्टमानस्य कार्यगौरवमाकलयतो मन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य राज्ञः प्रियां वासवदत्तां प्रोषितभर्तृकामात्मभगिनीं निर्दिशतस्तादृशमसत्यभाषणमपि सञ्चक्षमाणं न कल्पते दूषणाय । विपदि मृषाभाषणस्य शास्त्रसम्मतत्वेन भूषणास्पदत्वात्तत्र प्रत्युत सत्यभाषणस्यैव दोषावहत्वादसत्यभाषणस्य सर्वथौचित्यादपरिहेयत्वमिति । पूर्वोक्तमर्थं द्रढयति—कुत इति यतः कारणादित्यर्थः ।

तदेवाह—कार्यमिति । ममेति औचित्यादध्याहरणीयम्, मम यौगन्धरायणस्येत्यर्थः । अर्थैर्द्रव्यैः हिरण्यप्रभृतिभिः, नैव कार्यं नैव प्रयोजनमस्ति, भोगैः कलशादिभिर्भोग्यपदार्थैरपि न, कार्यमित्यत्रापि योज्यम्, वस्त्रैर्वसनैः परिधानयोग्यैः न, कार्यमिति यावत् । न नाम सन्ति मत्प्रयोजनविषया अर्थभोगवस्त्राणीति नाभिलाषस्तेषु ममेति भावः । फलस्यापि हेतुत्वादर्थादिषु 'हेतौ' इति तृतीया । अहं वृत्तिहेतोः जीविकार्थम्, काषायं कषायेण रक्तं वस्त्रं 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण्, परिव्राजकलिङ्गमिति यावत्, न प्रपन्नः नाङ्गीकृतवान् । जीविकार्थं न मया परिव्राजकतेयमङ्गीकृतेत्यर्थः । प्रपन्न इत्यत्र गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि-

---

भाल में कुछ समय के लिए इसे रखना चाहता हूं । क्योंकि—

न मुझे द्रव्य से प्रयोजन है, न भोग से और न वस्त्र से । न मैंने जीविका के वास्ते गेरुआ वस्त्र पहना है किन्तु मगधराज की कन्या विदुषी तथा धर्मात्मा है । वे मेरी बहिन के चरित्र

पद्मावती—(क) दिट्ठिआ सहलं मे तवोवणाभिगमणं।

तापसी—(ख) संतुट्ठतवस्सिजणं इदं अस्समपदं। आअन्तुएण इमिणा होदव्वं।

काञ्चुकीयः—भोः किं क्रियताम्?

यौगन्धरायणः—इयं मे स्वसा। प्रोषितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्र-

(क) दिष्ट्या सफलं मे तपोवनाभिगमनम्।

(ख) सन्तुष्टतपस्विजनमिदमाश्रमपदम्। आगन्तुकेनानेन भवितव्यम्।

सौभाग्यादुपस्थितमर्थिनं दृष्ट्वा पद्मावत्याह—दिट्ठिएति। दिष्ट्येत्यव्ययम्, भाग्येनेत्यर्थः। सहलमित्यादि। अर्थिनः प्राप्त्या तपोवनेऽस्मिन्ममागमनमिदमिदानीं सार्थकमभूदित्यर्थः।

संतुट्ठेति। तपोवनाश्रमेषु तापसेषु कमप्यर्थिनमनुपलभमानायास्तापस्या वचनमिदम। इदमाश्रमपदम् एतत्तपोवनं, सन्तुष्टतपस्विजनम्, सन्तुष्टस्तपस्विजनो यत्रेत्येतादृशं, वर्तते। आश्रमस्थाः केऽपि किमपि नार्थयन्ते, अतोऽत्रत्यास्तपस्विनः सन्तुष्टाः सन्तीति भावः। अनेन याचकेन, आगन्तुकेन देशान्तरादागतेन। अर्थित्वमाविष्कुर्वाणः स्थानान्तरादागतोऽयं भवेदित्यर्थः। आगच्छतीत्यागन्तुः। आङ्पूर्वाद् गमेः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्' इत्युणादिसूत्रेण तुन्प्रत्ययः। आगन्तुरेव आगन्तुकः, स्वार्थे कः। 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति नियमात् 'भवितव्यमि'ति भावार्थे तव्यप्रत्ययः। तदनुरोधादेव 'अनेने'ति कर्तुस्तृतीया।

भो इति। 'किं क्रियतां किं विधीयताम् किं तावद्भवतोऽभिमतमस्माभिः साध्यता'मिति प्रश्नोऽयमर्थिनं यौगन्धरायणं प्रति काञ्चुकीयस्य।

स्वार्थमुपक्षिपति यौगन्धरायणः—इयमिति। इयं मत्समीपवर्तिनीति यावत् 'इदमस्तु सन्निकृष्टे' इति सिद्धान्तादीदृशार्थता, इदंपदबोध्या च आवन्तिकावेषधारिणी वासवदत्तैव। मे स्वसा भगिनी मे वर्तते। प्रोषितभर्तृकामिति। प्रोषित-

पद्मा०—अहो भाग्य! आश्रम में मेरा आना सफल हुआ?

तापसी—इस आश्रम के तो सभी मनुष्य सन्तुष्ट हैं, यह कोई आगन्तुक होगा।

कञ्चुकी—अजी! क्या किया जाय?

यौग०—यह मेरी बहन है। इसके पति परदेश गये हुए हैं, इसलिए आपकी देख-

आत्मानुग्रहमिच्छतीह नृपजा धर्माभिरामप्रिया
यद् यस्यास्ति समीप्सितं वदतु तत् कस्याद्य किं दीयताम्॥८॥

यौगन्धरायणः—हन्त ! दृष्ट उपायः। [प्रकाशम्] भोः ! अहमर्थी।

तेनार्थमुत्तरार्धमाह—आत्मानुग्रहमिति। इह अस्मिन्नाश्रमे, धर्माभिरामप्रिया, धर्मे अभिरामोऽभिरतिः रुचिर्येषां ते धर्माभिरामाः धर्मानुरागिणः, ते प्रियाः प्रीतिपात्राणि यस्याः सा धार्मिकेषु जनेषु प्रीतिं कुर्वाणेत्यर्थः। धर्माभिरामाणां प्रिया इति वा विग्रहः एतेन धार्मिकजनस्य प्रीतिपात्रमित्यर्थः। दातृप्रतिग्रहीत्रोः परस्परप्रीतेराव-श्यकतयाऽत्रोभयविधः समासो युज्यते। नृपजा, नृपात् जाता राजकुमारी पद्मावती, आत्मानुग्रहमिच्छति भवत्कर्तृकमात्मन्यनुग्रहं वाञ्छति। अतः यस्य जनस्य, यद्वस्तु समीप्सितमस्ति प्राप्तुमिष्टं वर्तते। सम्पूर्वकात्सन्नन्तादाप्नोतेः क्तः 'मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रेण यस्येति षष्ठी। अर्थानुरोधात्प्रकरणबलाच्च 'स' इति कर्तृ-पदमध्याहरणीयम्। स जनः, तद्वदतु स्वेप्सितं कथयतु, अधीष्टे लोट्। अद्य अद्यतने दिवसे न तु विलम्बेनेत्यर्थः, कस्य कस्मै, पूर्ववत् शेषत्वविवक्षायां षष्ठी, किं दीयताम् किं वितीर्यताम्। भवत्सु कः कं पदार्थमनया दीयमानं प्राप्तुमिच्छति ? किमनया च कस्मै देयम् ? भवन्तः स्वाभिलषितं निःशङ्कं प्रकाशयन्तु। भवदर्थ-श्रवणादेवेयमनुगृहीतामात्मानं मंस्यते इति श्लोकार्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, पूर्वमुक्तं लक्षणम्॥ ८॥

उपरिष्टात्प्रपञ्चितायाः प्रदानोद्घोषणायाः श्रवणेन लब्धहर्षस्य यौगन्धरायणस्य स्वगतोक्तिरियम्—हन्तेति। 'प्रकाश'मित्यनन्तरोक्तेर्वाक्यमिदमात्मगतत्वेनैव प्रत्युक्तमवगन्तव्यम्। हन्त हर्षे, उपायो युक्तिः मार्ग इति यावत्, दृष्टोऽवलोकितः, अर्थान्मयेति। उपस्थितोऽसौ वासवदत्तानिक्षेपयोग्योऽवसर इत्यर्थः। उपाय्यतेऽने-नेत्युपायः, उपपूर्वाद् अयधातोः 'हलश्चे'ति घञ्। प्रकाशं सर्वजनश्रवणीयमित्यर्थः। तथा च तल्लक्षणं दर्पणे–'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्' इति। भोः इति काञ्चुकीय-सम्बुद्धिः, अहमर्थी अहमस्मि याचकः इत्यात्मनोऽर्थित्वाविष्करणं यौगन्धरायणस्य।

अनुग्रह चाहती हैं। अतः जिसको जो अभीष्ट हो वह कहे, किसे आज क्या दिया जाय ?॥८॥

यौग०—(मन में) अहा ! मुझे अच्छी युक्ति सूझी (प्रकाश) अजी ! मैं अर्थी हूँ।

कस्यार्थः कलशेन को मृगयते वासो यथानिश्चितं
दीक्षां पारितवान् किमिच्छति पुनर्देयं गुरोर्यद् भवेत् ।

तापस्याः सत्कारेण या किल निःशङ्काऽभवत्, सेत्यर्थः। अत्रभवती पूजनीया, मगधराजपुत्री महाराजदर्शकस्य कुमारी पद्मावतीति यावत्, धर्मार्थं धर्मायेति क्रियाविशेषणम्, धर्माचरणार्थमित्यर्थः। अर्थेन वितरणीयेन द्रव्येण हेतुना, भवदर्थ-साधनरूपेण प्रयोजनेन वा, 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः, उपनि-मन्त्रयते नियोजयति, अत्र 'भवत' इति कर्मपदमर्थादाक्षेप्यम्। आश्रमप्रवेशसमये तापस्या समाचरितपूर्वेण सत्कारेण लब्धविश्वासा श्रीमती पद्मावती भवन्मनोरथान् पूरयितुं धर्माचरणबुद्ध्या भवतस्तपोधनात् निजाभिलषितार्थप्रकाशनाय प्रवर्तयति। अतः स्वस्वाभिलाषं प्रकटयितुं प्रसीदन्तु भवन्त इति भावः।

तथाहि—**कस्यार्थ** इति। कस्य तपस्विजनस्य, कलशेन कमण्डलुनेति यावत्, अर्थः प्रयोजनं विद्यते, कः कलशाभिलाषीत्यर्थः। फलस्यापि हेतुत्वोक्त्या 'अध्ययनेन वसती'तिवत् 'हेतौ' इत्यनेन 'कलशेनेति' तृतीया। कः वासो वस्त्रं, मृगयते गवेष-यति वाञ्छतीति यावत्, को वा वस्त्रान्वेषक इत्यर्थः। यथानिश्चितं निश्चय एव निश्चितं, भावे क्तः, निश्चयो निर्धारणं सङ्कल्पो वा, निश्चितमनतिक्रम्येति याथार्थ्येऽव्य-यीभावः। 'श्रुत्युक्तं पूर्णमध्येष्ये' इति निर्धारणानुसारं सङ्कल्पानुसारं वेत्यर्थः। दीक्षां गुरुगृहवासपूर्वकमध्ययनव्रतं, पारितवान् समापितवान्, 'पारं तीरे कर्मसमाप्तौ' इति धातुपाठात् पारयतेः समापनमर्थः। एतादृशः; क इति शेषः, किं पुनरिच्छति किं तावद्वस्तु कामयते, पुनरिति वाक्यालङ्कारे। यद्वस्तु, गुरोः गुरवे इति यावत्, सम्ब-न्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी, देयं भवेत् दातव्यं स्यात्। दृढसङ्कल्पो गुरोरधीत्य समापिताध्ययनकृत्यः कस्तपस्वी गुरवे निवेदनीयं गुरुदक्षिणारूपं कियद् द्रव्यमभि-लषतीत्यर्थः। 'उत्तरवाक्यघटितो यच्छब्दः पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं नापेक्षत' इति काव्यसिद्धान्तानुरोधात् 'किमिच्छति पुनः, देयं गुरोर्यद्भवेत्' इत्यत्र पूर्ववाक्ये इच्छतेः कर्मणः 'तत्' इति शब्दस्यानुपादानं न दोषाय। तपस्विनां याचनार्थं प्रव-

---

कौन कमण्डल चाहता है? किसको वस्त्र की आवश्यकता है? ऐसा कौन है—जिसने विधिवत् अपनी शिक्षा समाप्त की है-वह-क्या चाहता है? जो उसे गुरुजी को (दक्षिणा के रूप में) देना है। धर्मात्माओं को माननेवाली राजकुमारी अपने ऊपर यहाँ उनका

हीदुं ? अभिप्पेदप्पदाणेन तवस्सिजणो उवणिमन्तीअदु दाव को किं एत्थ इच्छदित्ति ।

काञ्चुकीयः—यदभिप्रेतं भवत्या । भो भोः आश्रमावासिनस्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः, इहात्रभवती मगधराजपुत्री अनेन विस्रम्भेणोत्पादितविस्रम्भा धर्मार्थमर्थेनोपनिमन्त्रयते ।

नेन तपस्विजन उपनिमन्त्र्यतां तावत् कः किमत्रेच्छतीति ।

आत्मानं मामिति यावत् । अनुग्रहीतुम् अनुगृहीतां कर्तुं, मयि प्रसादं दर्शयितुमिति यावत् । अभिप्रेतप्रदानेन अभीष्टार्थस्य वितरणेन हेतुना, हेतौ तृतीया । उपनिमन्त्र्यतां निमन्त्र्यताम्, निमन्त्रणं च नियोगकरणम्, नियोज्यतां प्रवर्त्यतामित्यर्थः । तपस्विजनं मयि सानुग्रहं कर्तुं कोऽपि कुत्राप्यत्र तपस्विजनो विलोकितः किम् ? विलोकितश्चेत्, अहमभीष्टं तस्य पूरयितुमिच्छामीत्यतस्तं तपस्विजनं स्वस्वाभीप्सितार्थकथने प्रवर्तयतु भवानिति स्पष्टोऽर्थः । मुनिजनाभिलाषपूरणादनुगृहीता भवेयमिति स्वस्वार्थकथने मुनिजनो भवता प्रवर्तनीय इति भावः । तपस्विनो यथा निजाभिलाषं प्रकटयेयुस्तथा चेष्टतां भवानिति सारांशः ।

पद्मावतीवचोऽनुसारं तत्र कर्तव्ये काञ्चुकीयस्य प्रवृत्तिं तथोद्योगं च दर्शयति कविः—यदभिप्रेतमित्यादिना । भवत्या श्रीमत्या, यदभिप्रेतं यदभिलषितम्, यच्छब्दघटितवाक्यस्य तच्छब्दघटितवाक्यान्तरसाकाङ्क्षतया 'तद्विधीयते मये'—त्यत्र प्रकरणानुरोधाल्लभ्यते । भवत्या इच्छानुरूपं मया सम्पाद्यत इत्यर्थः । तदेवाह—भो भो इति । शृण्वन्तु शृण्वन्तु इति वीप्सा आदरे त्वरायां च । तपोवनस्थैः श्रीमद्भिस्तपोधनैर्मया वक्ष्यमाणमिदं श्रोतव्यं श्रोतव्यमिति तेषां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणम् । इह अस्मिन्स्थाने आश्रमेऽस्मिन्नित्यर्थः । अनेन तापस्या प्रदर्शितेनेति यावत्, विस्रम्भेण, स्वागतोपचाररूपेण विश्वासेन, 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः, उत्पादितविस्रम्भा, उत्पादित उद्भावितो विस्रम्भः शङ्काराहित्यं यस्याः तथाभूता, कृतपूर्वेण

अनुगृहीत करें । कौन क्या चाहते हैं ? वे अपना अभीष्ट प्राप्त करने के लिए हमारे समीप उपस्थित किये जांय ।

कञ्चुकी—जैसी आपकी इच्छा । हे आश्रमनिवासी तपस्वियो ! आप लोग अच्छी तरह सुन लें कि यहाँ यह मगधराजकुमारी आपके किये हुए स्वागत से निःशङ्क होती हुई धर्म करने के लिए दान लेने को बुला रही है ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु। एसा अ अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता।

तापसी—(ख) अर्हा खु इअं आइदी इमस्स बहुमाणस्स। उभआणि राअउलाणि महत्तराणि त्ति सुणीअदि।

पद्मावती—(ग) अय्य! किं दिट्ठो मुणिजणो अत्ताणं अणुग्ग-

(क) भवतु भवतु। एषा चात्मीयेदानीं संवृत्ता।

(ख) अर्हा खल्वियमाकृतिरस्य बहुमानस्य। उभे राजकुले महत्तरे इति श्रूयते।

(ग) आर्य! किं दृष्टो मुनिजन आत्मानमनुग्रहीतुम्? अभिप्रेतप्रदा-

सानन्दमनुमोदमाना मानसं वासवदत्ताह—भोदु भोद्विति। भवतु भवत्विति द्विः प्रयोगस्तावद् 'दूतसम्प्रेषणपुरःसरोऽसौ विवाहसम्बन्धः शीघ्रं सङ्घटता'मिति त्वराभिप्रायकः। एसेति। पद्मावती चेयमधुनाऽमुना भविष्यता विवाहसम्बन्धेनात्मीयजनान्तःपातिनी सञ्जाता। भ्रातुर्विवाहसम्बन्धार्थं प्रयुक्तां दूतसम्प्रेषणरूपां वार्तां चेटीमुखतः श्रुत्वा 'पद्मावत्या साम्प्रतमात्मीयया सञ्जात'मित्येवं प्रद्योतराजकुमार्या वासवदत्तायाः सानन्दं मानसोद्गारोऽयम्।

पूर्वोक्तं चेटीवचो निशम्य श्लाघ्यसम्बन्धघटनाकर्णनादानन्दितायास्तापस्या वचनम्—अर्हेति। अर्हा पूज्या, योग्येत्यर्थः। 'अर्ह पूजायाम्' इत्यतः पचाद्यचि स्त्रीत्वाट्टाप्, खल्विति निश्चये, आकृतिराकारोऽवयवसंस्थानविशेषः पद्मावतीविषयकः अस्य बहुमानस्य विवाहसम्बन्धसङ्घटनरूपस्य पूर्वोक्तस्य सम्मानस्य। स्वरूपसौन्दर्यसमन्वितेयं पद्मावती पूर्वोक्तविवाहसम्बन्धसत्कारयोग्यैवेति भावः। उभे राजकुले दर्शकराजकुलं प्रद्योतराजकुलं चेति यावत्। महत्तरे अतिमहती, अतिशये 'तरप्' महत्त्वं चात्र प्रसिद्धिमत्त्वेन प्रशंसनीयत्वेन च बोध्यम्। श्रूयते आकर्ण्यते, श्रवणपथं गच्छति। कुलद्वयस्याप्यस्य राजकुलान्तरतो महत्त्वातिशयेन प्रसिद्धिरस्तीति भावः।

निजोद्वाहसम्बन्धश्रवणेन सञ्जातलज्जा पद्मावती तापसीचेट्योः प्रचलितं वैवाहिकं वार्तालापमपवार्य निजागमनप्रयोजनं प्रस्तुत्याह काञ्चुकीयम्—अय्येति।

वासव०–(स्वगत) अच्छा अच्छा। यह तो अब आत्मीय हुई।

तापसी—इसकी यह आकृति इस आदर के योग्य ही है। दोनों राजकुल बड़े हैं ऐसा सुना जाता है।

पद्मावती—आर्य! क्या आप किसी ऐसे ऋषि-मुनिको देखा है जो (कुछ लेकर) मुझे

तापसी—(क) भद्दे ! इमं दाव भद्दमुहस्स भइणिअं कोवि राआ ण वरेदि ?

चेटी—(ख) अत्थि राआ पज्जोदो णाम उज्जणीए। सो दारअस्स कारणादो दूदसम्पादं करेदि।

(क) भद्रे ! इमां तावद् भद्रमुखस्य भगिनिकां कश्चिद् राजा न वरयति ?

(ख) अस्ति राजा प्रद्योतो नामोज्जयिन्याः। स दारकस्य कारणाद् दूतसम्पातं करोति।

वचनमप्येतदीयं तथेति सर्वथेयं प्रशंसनीयेत्यर्थः। पूर्वप्रदर्शिता विनयोक्तिरेव पद्मावतीवचसो माधुर्यं व्यनक्ति। मधुरवचनेयं कथं नाम नाभिनन्दनीयेति भावः।

इदानीं पद्मावतीविवाहौपयिकं प्रकृतमर्थमवतारयितुमिच्छन् कविस्तापसीमुखेन चेटीं प्रति प्रश्नमाह—भद्द इति। भद्रे ! कल्याणि ! इमां पुरो दृश्यमानामित्यर्थः, तावदिति वाक्यालङ्कारे, भद्रमुखस्य भद्रं मुखं यस्येति विग्रहः, कल्याणसूचकवदनस्य प्रियदर्शनस्येति यावत्, महाराजदर्शकस्येत्यर्थः। भद्रमुखशब्दोऽयं तत्प्रतिपाद्यमहाराजदर्शकविषयिणीं द्योतयति वत्सलतां तापस्याः। भगिनिकाम् अनुकम्पनीयां भगिनीं पद्मावतीमिति यावत्, अनुकम्पायां कन्। न वरयति ? न ईप्सति ? पत्नीत्वेन किं न प्राप्तुमिच्छतीति काकुः। केनचिद्राज्ञा सह पद्मावत्याः प्रियदर्शकभगिन्या विवाहसम्बन्धविषयको वार्तालापो न तावदुपक्षिप्तः किमिति वाक्यार्थः। ईप्सार्थकवरधातोश्चौरादिकाण्णिचि वरयतीति रूपम्। पद्मावतीविवाहसम्बद्धोऽयमर्थः पद्मावतीं प्रष्टुं न साम्प्रतमिति तत्परिचारिकां चेटीं प्रश्नोऽयं युज्यते तापस्याः।

चेट्या उत्तरमाह—अत्थीति। दारकस्य पुत्रस्य, कारणाद्धेतोः, स्वपुत्रार्थमित्यर्थः। दूतसम्पातं, दूतः सन्देशहरः, 'स्यात्सन्देशहरो दूतः' इत्यमरः, तस्य सम्पातः प्रेषणमिति यावत्, तं करोति कुरुते। दूतं सम्प्रेषयतीत्यर्थः। उज्जयिन्याः प्रद्योतनामा राजा स्वपुत्रेण सह पद्मावत्या विवाहसम्बन्धं घटयितुमिच्छतीति भावः।

प्रद्योतराजपुत्रेण सह पद्मावत्याः सम्पत्स्यमानं विवाहसम्बन्धं स्वात्मसम्बन्धेन

तापसी—कल्याणी ! क्या कोई राजा इस दर्शक महाराज की बहिन को नहीं बरता ?
दासी—उज्जैन का प्रद्योत नामक राजा है, उसने लड़के के वास्ते दूत भेजा है।

तापसी—(क) चिरं जीव। पविस जादे! पविस। तवोवणाणि णाम अदिहिजणस्स सअगेहं।

पद्मावती—(ख) भोदु भोदु। अय्ये! विस्सत्थह्मि। इमिणा बहुमाणवअणेण अणुग्गहिदह्मि।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (ग) ण हि रूवं एव्व, वाआ वि खु से महुरा।

(क) चिरं जीव। प्रविश जाते! प्रविश। तपोवनानि नामाऽतिथिजनस्य स्वकगेहम्।

(ख) भवतु भवतु। आर्ये! विश्वस्तास्मि। अनेन बहुमानवचनेनानुगृहीतास्मि।

(ग) न हि रूपमेव, वागपि खल्वस्या मधुरा।

चिरमिति। चिरं जीव दीर्घायुर्भवेति कृतप्रणामां पद्मावतीं प्रत्याशीर्वचनं तापस्याः। अतिथियोग्योपचारं दर्शयति—पविसेति। हर्षार्थे प्रविशेति द्विःप्रयोगः। हर्षश्च तापस्या राजकन्यारूपातिथिविशेषलाभेनैव। जाते! वत्से इत्यर्थः। सम्बोधनं चेदं पद्मावतीविषयकं पुत्रीभावौपयिकं वात्सल्यभावनामाविष्करोति वृद्धायास्तापस्याः। तपोवणाणीति। तपोवनानि किलाभ्यागतानां स्वीयगृहसदृशानि सन्तीत्यर्थः। वत्से! चिरायुर्भव, स्वगृहनिर्विशेषे तपोवनेऽस्मिन्निःशङ्कं कुरु प्रवेशमिति वाक्यार्थः।

भोदु भोद्विति। स्वागतोपचारादमुष्मात् सङ्कुचन्त्याः पद्मावत्याः 'पुनरपि पूज्यायास्तापस्या उपचारप्रदर्शनं मयि मा भूदि'ति तन्निवारणे त्वराविशेषं सूचयति द्विरुक्तिरियम्। आस्तां तावदिदमुपचारप्रदर्शनम्, पर्याप्तोऽयमुपचार इत्यर्थः। विश्वस्ता जातविश्वासा, शङ्काविरहितेति यावत्। बहुमानवचनेन बहुलादरसूचकवाक्येन। स्वागतपरिप्रश्नान्निःशङ्काऽहं भवदीयमेतादृक्प्रबहुसत्कारप्रदर्शनानुग्रहं शिरसा वहामीत्यर्थः।

पूज्यया तापस्या कृतं तादृशं स्वागताभिनन्दनं विलोक्य वैलक्ष्यं वहन्तीं विनयवतीं पद्मावतीं प्रशंसति स्वान्ते वासवदत्ता—णहीति। न केवलं रूपमिदं मनोहरं,

---

तापसी—चिरं जीव, आओ बेटी! आओ। तपोवन तो अतिथियों का अपना घर है।

पद्मावती—अच्छा, अच्छा। आर्ये! निश्चिन्त हूँ। इस आदर के भाषणसे अनुगृहीत हुई हूँ।

वासव०—(आप ही आप) केवल रूप ही नहीं, इसकी वाणी भी मधुर है।

[ततः प्रविशत्युपविष्टा तापसी ।]

तापसी—(क) साअदं राअदारिआए ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (ख) इअं सा राअदारिआ । अभिजणाणुरूवं खु से रूवं ।

पद्मावती—(ग) अय्ये ! वन्दामि ।

(क) स्वागतं राजदारिकायाः ।

(ख) इयं सा राजदारिका । अभिजनानुरूपं खल्वस्या रूपम् ।

(ग) आर्ये ! वन्दे ।

'एतु एतु' इत्यादरे वीप्सा, अधीष्टे लोट्, अधीष्टश्च आदरपूर्वको व्यापारः । भर्तृदारिका राज्ञः सुता, 'राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका' इत्यमरः । आगम्यतां राज्ञः कुमार्याः पुरो दृश्यमानेऽस्मिन्नाश्रमे प्रविश्यतामित्यर्थः ।

ततः इति । प्रविशतीति प्रकृतोपयोगिनमुपविष्टायास्तापस्याः प्रवेशं सूचयति । राजकुमार्याः पद्मावत्या आगमने तापस्या अभ्युत्थानपूर्वकप्रवेशस्यौचित्ये मुखतः प्रतीयमानेऽपि, वृद्धायास्तपोविभूतिशालिन्यास्तस्यास्तादृशाचारप्रदर्शनं नितरामनौचितीमेव पुष्णातीत्युपविष्टाया एव तापस्याः प्रवेशोऽत्र सूचितः ।

तपोवनं प्रविष्टाया राजकुमार्याः पद्मावत्याः शुभागमनमभिनन्दता तापस्याह-साअदमिति । स्वागतं शुभागमनम् ।

रूपवतीं पद्मावतीमवलोक्य हृद्गतं भावं सूचयति वासवदत्तायाः कविः—इअमिति । इयमेषा पुरो दृश्यमानेत्यर्थः, सा काञ्चुकीयसूचिता । अभिजनानुरूपम् अभिजनयोग्यम् कुलोचितमिति यावत्, 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । यथास्या राजकुमार्याः कुलं, प्रशंसनीयं तथा रूपमपि प्रशंसामर्हतीत्यर्थः ।

अय्ये इति । तापसीमुद्दिश्य सम्बुद्धिरियम् । आर्ये ! पूज्ये ! वन्दनं नमस्कारः । नमस्करोतीयं पद्मावती तत्रभवतीं तापसीमित्यर्थः ।

(बैठी हुई तपस्विनी का प्रवेश)

तापसी—राजकुमारी ! तुम्हारा स्वागत है ।

वासव०—(आप ही आप) यह वही राजकुमारी है ! इसका रूप भी कुल के अनुकूल ही है !

पद्मावती—आर्ये ! प्रणाम करती हूँ ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) राअदारिअत्ति सुणिअ भइणिआसिणेहो वि मे एत्थ सम्पज्जइ।

[ततः प्रविशति पद्मावती सपरिवारा चेटी च।]

चेटी—(ख) एदु एदु भट्टिदारिआ इदं अस्समपदं पविसदु।

(क) राजदारिकेति श्रुत्वा भागनिकास्नेहोऽपि मेऽत्र सम्पद्यते।

(ख) एत्वेतु भर्तृदारिका इदमाश्रमपदं प्रविशतु।

त्मीयार्थबोधकता। स्वात्मीयताबुद्धिरस्तीत्यर्थः। पूर्वम् 'अनुचितोत्सारणाज्ञाप्रवर्तिकेय'मिति सङ्कल्पात् पद्मावत्यां द्वेषो ममासीत्, इदानीं तु 'भूयादियं मे महिषी'ति सङ्कल्पो मयि महतीं पद्मावतीविषयिणीं स्वात्मीयताबुद्धिं बलादुत्पादयतीति भावः। अनुष्टुब् वृत्तं प्रागुक्तलक्षणम्॥ ७॥

राअदारिअत्तीति। काञ्चुकीयप्रदर्शितं पद्मावत्याः परिचयं प्राप्य वासवदत्तायास्तद्विषये मानसोद्गारोऽयम्। अत्र पद्मावत्याम्, भगिनिकास्नेहः, भगिन्येव भगिनिका, स्वार्थे कः, तस्याः स्नेहः, भगिनीतुल्यः स्नेह इति यावत्। सेयं पद्मावती 'राजकन्या'स्तीति काञ्चुकीयमुखान्निशम्य भगिनीतुल्यं स्नेहमप्यस्यां वहामीत्यर्थः। राजकुमार्या वासवदत्तायाः पद्मावत्यां राजकुमार्यां भगिनीप्रेम सम्भवत्येव। अपिशब्देनात्र बहुमानः सूच्यते। स च कुलीनाया वासवदत्तायास्तादृश्यां पद्मावत्यां युज्यत एव। तथा च 'आदरविशेष इव भगिनीप्रेमापि वर्ततेऽस्यां पद्मावत्यां ममे'ति वासवदत्तोक्तेराशयः।

साम्प्रतं पद्मावत्या आश्रमप्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति। परिवारेण सहिता सपरिवारेति पद्मावत्या विशेषणम्। 'परिवारः सखीवर्गः' 'चेटी दासी' इत्यनयोर्भेदमाकलय्य चेट्याः पृथक् निर्देशः। वस्तुतस्तु—चेट्या अपि परिवारान्तःपातात् परिवारशब्दादेव तदुपस्थितेः सिद्धौ पुनः प्रयुक्तं चेटीपदं प्रधानपरिचारिकारूपमर्थं बोधयति।

मार्गप्रदर्शनरूपं स्वामिन्युपचारात्मकं चेट्याः स्वकर्तव्यं निर्दिशति-एदु एद्विति।

वासव०—(आप ही आप) 'राजा की कन्या' यह सुनकर इस पर बहिन का सा स्नेह भी मुझे होता है।

(अपनी सहेलियों और दासी के साथ पद्मावती आती है।)

दासी—आइये, राजकुमारी जी ! आइये। इस आश्रम में प्रवेश करिये।

पद्मावती नाम, या पुष्पकभद्रादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति । ततः—

प्रद्वेषो बहुमानो वा सङ्कल्पादुपजायते ।
भर्तृदाराभिलाषित्वादस्यां मे महती स्वता ॥ ७ ॥

सिद्धपुरुषैरित्यर्थः । यद्वा—'ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते' इति **सिद्धान्तशिरोमणौ** प्रतिपादितत्वात् आदेशो नाम ज्योतिःशास्त्रफलम् । अत्रार्थे 'आदेशेन दीव्यति, आदेशः शिल्पमेषा'मित्युभयथापि विग्रहः । उभयत्र यथाक्रमं 'तेन दीव्यति' 'शिल्पम्' इत्याभ्यां ठक् । 'दैवगतिरीदृशी'ति जन्मस्थग्रहानुगत-ज्यौतिषसिद्धान्तानुसारियथोचितफलसूचनचतुरैर्ज्यौतिषिकैरिति यावत् । या आदिष्टा यदीयं भविष्यत् स्वरूपं पूर्वमेव सूचितमित्यर्थः, सेयं मगधराजस्य पुत्री पद्मावती-नामधेयाऽस्तीति । सिद्धदैवज्ञसूचनानुसारं राजमहिष्याः पदमनुभविष्यन्ती सेयमेव पद्मावती वियत इति सङ्क्षिप्तोऽर्थः । ततः तस्मात्कारणात् , राजमहिषी-त्वेनैव निमित्तेनेत्यर्थः ।

प्रद्वेष इति । सर्वत्र पुरुषस्य, प्रद्वेषो द्वेषातिशयः, बहुमानोऽत्यादरो वा, सङ्कल्पात् मानसात्कर्मणः, 'सङ्कल्पः कर्म मानसम्' इत्यमरः, चित्तवृत्तिविशेषादि-त्यर्थः, उपजायते उद्भवति । यस्य चित्ते यादृशो भाव उत्पद्यते यद्विषये, स तद्भा-वानुसारेणैव तं प्रद्वेष्टि बहु मन्यते वा चित्तगतं भावमन्तरेण किमपि कारणान्तरं न सम्भवति प्रद्वेषादरयोरिति भावः । भर्तृदाराभिलाषित्वात् , भर्तुः स्वामिन उदय-नस्य दाराः भार्येति भर्तृदाराः । पुंसि बहुवचने च केवलं दारशब्दः प्रयुज्यते, तथा-चामरः—'अथ पुम्भूम्नि दाराः' इति । भर्तृदारा इत्यभिलाषः स्पृहा अस्यास्तीति भर्तृदाराभिलाषी तस्य भावो भर्तृदाराभिलाषित्वं तस्मात् , 'स्वामिनो भार्येयं भूया-दि'ति स्पृहाशालित्वादित्यर्थः । मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्ताभिलाषिन् शब्दात् 'तस्य भाव-स्त्वतलौ'विति भावार्थे त्वप्रत्ययः । मे मम यौगन्धरायणस्येत्यर्थः, अस्यां पुरो दृश्यमानायां पद्मावत्यां, महती अलघ्वी, स्वता स्वस्य भावः, आत्मीयवाचिस्व-शब्दात्तल् भावार्थे, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये' इति कोषात् स्वशब्दस्या-

---

भद्र-प्रभृति सिद्ध या ज्योतिषियों के कथनानुसार महाराज उदयन की रानी होगी। इसी से—

वैर या आदर मन की भावना से होता है । यह स्वामी की स्त्री हो इस इच्छा से इस पर मुझे बड़ी आत्मीयता (अपनापन) हो रही है ॥ ७ ॥

धर्मप्रिया नृपसुता न हि धर्मपीडा-
मिच्छेत् तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्याः ॥ ६ ॥

यौगन्धरायणः—[स्वगतम्] एवम्! एषा सा मगधराजपुत्री

निवासेन हेतुनेत्यर्थः, भवन्तः वासवदत्तायौगन्धरायणावुद्दिश्य पूज्यत्वेन बहुत्वोक्तिर्जनान्तराभिप्रायेण वा, तपोधनानि तपसे तपश्चर्यार्थं धनानि, द्रव्याणि तपःसाधनीभूतान् पदार्थानित्यर्थः, स्वैरं स्वच्छन्दं, वनात् अरण्यात्, उपनयन्तु आनयन्तु। कानि तानि द्रव्याणीत्याह-तीर्थोदकानि, तीर्थस्य पवित्रस्य नद्यादेर्जलाशयस्य उदकानि जलानि, समिधः पलाशतरोः काष्ठखण्डानि, कुसुमानि पुष्पाणि, दर्भान् कुशान्। तीर्थोदकसमित्कुसुमदर्भाणां चैतेषां यथाक्रमं सकलधर्म्यकार्यहोमदेवार्चनव्रतादिक्रियासूपयुक्तत्वमवगन्तव्यम्। हि यस्मात्कारणात्, धर्मप्रिया, धर्मः प्रियो यस्याः सा धर्मानुरागिणी, नृपसुता राजपुत्री पद्मावती, तपस्विषु तापसजनेषु विषये, धर्मपीडां, धर्मस्य तपोरूपस्य पीडा बाधा, विघ्न इति यावत् तां, 'पीडा बाधे'त्यमरः, न इच्छेत् न वाञ्छेत्, एतत् इदं तपोविघ्नस्पृहाराहित्यम्, अस्याः पद्मावत्याः, कुलव्रतं वंशव्रतम्, अस्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः, कुलपरम्पराचरितो धर्मोऽस्तीत्यर्थः। कुलक्रमागतं मुनिजनतपश्चरणाभिरक्षणव्रतं पालयन्त्या धर्मेऽनुरागं वहन्त्याः पद्मावत्यास्तापसजनतपोविघ्नोपरोधरूपोऽभिलाषः पूरणीयो भवद्भिस्तीर्थादिपदार्थाहरणेनेति तात्पर्यम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। वसन्ततिलका वृत्तम्, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥६॥

काञ्चुकीयसूचितस्वरूपां पद्मावतीमालोच्य यौगन्धरायणोऽपि तत्स्वरूपं मनसा निर्दिशति—एवमिति। एवम् इत्थम्, इदमेवोत्सारणकारणं काञ्चुकीयः प्रतिपादयति। तदेतत् सम्भाव्यत इत्यर्थः। एषा सेति। स्वामिनो भर्तुरुदयनस्य, देवी भार्या, भविष्यति सम्पत्स्यते, इतीत्थं, पुष्पकभद्रादिभिः 'पुष्पकभद्रे'त्यादिनामधारिभिः, आदेशिकैः, आदेश आज्ञा स्वेच्छानुसारिभाविफलसूचनमिति यावत्, आदेशः शीलमेषामित्यादेशिकास्तैः, 'शीलम्' इत्यनेन ठक्। 'इदमित्थं जायता'मिति यदृच्छयाऽनुग्रहबुद्धया शुभाशुभलक्षणफलसूचनशीलैस्त्रैकालिकसकलविषयाऽभिज्ञैः

तपस्या के साधन तीर्थ-जल, समिधा, पुष्प तथा कुश-आदि जङ्गल से अपने इच्छानुसार ले आवें। धर्मात्मा यह राजा की बेटी, तपस्वियों के धर्म में बाधा डालना नहीं चाहती, क्योंकि यह उनका वंश-परम्परागत व्रत है ॥ ६ ॥

यौग०—(आप ही आप) ऐसा ? यह तो वही मगधराजकी कुमारी पद्मावती हैं, जो पुष्पक

काञ्चुकीयः—भोः ! श्रूयताम् । एषा खलु गुरुभिरभिहितनामधेयस्या-स्माकं महाराजदर्शकस्य भगिनी पद्मावती नाम । सैषा नो महाराज-मातरं महादेवीमाश्रमस्थामभिगम्यानुज्ञाता तत्रभवत्या राजगृहमेव यास्यति । तदद्यास्मिन्नाश्रमपदे वासोऽभिप्रेतोऽस्याः । तद् भवन्तः—

तीर्थोदकानि समिधः कुसुमानि दर्भान्
स्वैरं वनादुपनयन्तु तपोधनानि ।

'भोः श्रूयताम्' इत्यादि तदेव पूर्वावशिष्टं काञ्चुकीयस्य वाक्यम् । 'भोः' इति यौगन्धरायणस्य सम्बोधनम् । उत्सारणकारणं नाम कर्मपदं चार्थानुगतम् , श्रूयतामिति श्रवणोन्मुखीकरणम् । यदिदमुत्सारणं क्रियते स्म, तत्करणेऽस्मिन्मया प्रतिपाद्यमानेऽवधानं दीयतां भवतेत्यर्थः । गुरुभिरभिहितनामधेयस्य, गुरुभिः पूज्यै-र्महद्भिः अभिहितं कथितं कृतमिति यावत् । नामधेयं नाम यस्य तादृशस्य, 'नामधेयं च नाम चे'त्यमरः, गुरुकृतनामकरणस्येत्यर्थः । इदं च 'महाराजदर्शकस्ये'त्यस्य विशेषणम् । 'आश्रमस्थां महादेवीमभिगम्य तत्रभवत्याऽनुज्ञाते'त्यन्वयः । आश्रम-स्थामाश्रमवासिनीम् , वार्द्धके मुनिवृत्तिं स्वीकृत्य महादेव्या आश्रमे निवासः । अभिगम्य समीपं गत्वा, अनुज्ञाता लब्धानुज्ञा, आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माऽङ्घ्रिवस्तुषु' इति कोषात् पदशब्दस्य स्थानमर्थः । अभिप्रेतः अभीष्टः । 'तद्भवन्त' इत्यग्रिमश्लोके योजनीयम् । दर्शकनाम्नोऽस्माकं महाराजस्य भगिनीयं पद्मावती तपोवनमधिवसन्त्या महाराजस्य मातुर्महादेव्याः समीपं गत्वा दर्शनं कृत्वा ततोऽनुज्ञां च लब्ध्वा राजभवनं राजगृहनामकं स्थानं वा गमिष्यति, तेन हेतुना राजभगिनी सेयमद्याश्रमे निवासं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र 'गुरुभिरभि-हितनामधेयस्ये'ति महाराजदर्शकविशेषणं 'पूज्यानां नाम न ग्राह्य'मित्यभियुक्तोक्त-सदाचारमर्यादाऽनतिक्रमकारितां द्योतयति काञ्चुकीयस्य । 'गुरवो नामकरणं कुर्व-न्ती'त्याचारपरिपाटीमपि प्रकटयत्येतत् ।

तीर्थोदकानीति । तत् तस्मात्कारणात् , राजभगिन्याः पद्मावत्या आश्रम-

---

कञ्चुकी—अजी ! सुनिये । ये हमारे महाराज की जिनका नाम बड़ों ने 'दर्शक' रक्खा है—बहिन पद्मावती हैं ? वे आश्रम में रहनेवाली हमारे महाराज की माता महादेवी से मिलकर उनकी आज्ञा पाकर फिर राजगृह को ही लौट जायँगी । तो आज उनका निवास इसी आश्रममें माना गया है । अत एव आप—

वासवदत्ता—(क) अय्य ! तह ।

यौगन्धरायणः—[उपसृत्य] भोः ! किङ्कृतेयमुत्सारणा ?

काञ्चुकीयः—भोस्तपस्विन् !

यौगन्धरायणः—[आत्मगतम्] तपस्विन्निति गुणवान् खल्वयमालापः अपरिचयात्तु न श्लिष्यते मे मनसि ।

(क) आर्य ! तथा ।

यौगन्धरायणसूचितं तदुपसर्पणं स्वीकुर्वतो वासवदत्ताऽऽह—अय्येति । तथा, उपसर्पणं कर्तुमहमधुना सन्नद्धैवास्मीति ।

'उत्सारणायां किं कारणमि'ति यौगन्धरायणस्य काञ्चुकीयं प्रति प्रश्नः—किंकृतेयमिति । किंकृता किमिति कृता, किमर्थमिदमुत्सारणं कृतमिति यावत् ।

तत्कारणं सूचयितुमिच्छता काञ्चुकीयेन प्रयुक्तं 'भोस्तपस्विन्' इति सम्बोधनमात्मनः श्रुत्वा तत्र परिव्राजकवेषधारी यौगन्धरायणश्चित्ते किञ्चिद्विचारयति स्म । तदेवाह—(आत्मगतम्) तपस्विन्नितीत्यादिना । आत्मगतं स्वगतम् , मनसीति यावत् । तथा च तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे—'अश्राव्यं स्वगतं मतम्' इति । अश्रावणीयो मानसस्तस्यायं विचार इत्यर्थः । खलुपदं निश्चये । गुणवान् प्रशस्तगुणः, प्रशंसायां मतुप् , आलाप आभाषणं, सम्बोधनमिति यावत् , श्लिष्यते सम्बध्यते । सम्बोधनेऽस्मिन्नूनं प्रशस्तो गुणोऽस्ति, मदीयं वेषमिमं दृष्ट्वा प्रयुक्तं चेदं मत्सम्मानमेव द्योतयति । किन्तु तादृशेन गुणेन परिचयाभावादयथार्थसंन्यासिनो मनसि मे नैतत्सम्बोधनमवकाशं लभते । प्रशंसासूचकस्याप्यस्योपचारस्य लक्ष्यीभवितुमयोग्योऽस्मीति मनसि मन्येऽहमित्याशयः । श्लिष्यतेः परस्मैपदित्वात् 'श्लिष्यते' इत्यात्मनेपदप्रयोगोऽयं 'च्युतसंस्कृति' नामानं काव्यदोषमुद्भावयति । यद्वा—कर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मकर्तरि तत्प्रयोगात् कथमपीदं समर्थनीयमिति कापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया ।

वासव०—आर्य ! अच्छा ।

यौग०—(पास जाकर) अजी ! यह हटाना किसलिये है ?

कञ्चुकी—हे तपस्वी !

यौग०—(आपही आप) इसका 'तपस्वी' कहकर बातचीत करना आदर प्रकट करता है, किन्तु अभ्यास न होने से मुझे अच्छा नहीं लगता ।

उभौ—(क) अय्य ! तह ।

[निष्क्रान्तौ ।]

यौगन्धरायणः—हन्त ! सविज्ञानमस्य दर्शनम् । वत्से ! उपसर्पावस्तावदेनम् ।

(क) आर्य ! तथा ।

आश्रमं गत्वा, वसन्ति निवासं कुर्वन्ति । तापसाश्चैते शान्तचित्ता नगरे सम्भाव्यमानेभ्योऽपमानेभ्य आत्मानं मोचयितुमिच्छयैवाऽसम्भावितदोषं तपोवनमधिवसन्ति । अत्रापि यद्येतादृशी तिरस्क्रिया लभ्या तर्हि तैः क्व गन्तव्यमिति क्रूरवाचा क्रूरतया वा तपस्विनो नोत्सार्य कदर्थनीया इति भावः । तपस्विनामनादरेण समुदाचारविरोधोऽनर्थापत्तिश्चेत्येवंविधानुचितकार्याचरणं न श्रेयस्करमिति गूढोऽर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कृतिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे— 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।' इति ॥ ५ ॥

अय्य तहेति । युक्तियुक्तं यथा भवद्भिरुक्तं तथाङ्गीकृतभावाभ्याम् , गम्यतेऽधुनेत्यर्थः ।

निष्क्रान्ताविति । एतेन तयोर्निर्गमनमुक्तम् ।

काञ्चुकीयोपदेशं गृहीत्वा ताभ्यां निर्गतमिति यौगन्धरायणः काञ्चुकीयस्य वैदुष्यं प्रशंसति-हन्तेति । हन्तशब्दस्य हर्षोऽर्थः, 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो'रित्यमरः । उत्सारणभयनिवृत्त्यैव हर्षः सविज्ञानं विज्ञानेन सहितम् , अस्य काञ्चुकीयस्येत्यर्थः' । दर्शनं ज्ञानं बुद्धिर्वा । वत्से ! इति वासवदत्तायाः सम्बोधनम् , बालिके ! इति तदर्थः । उपसर्पणं समीपे गमनम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे । एनमिति काञ्चुकीयमुद्दिशति । 'उत्सारयन्तौ भटौ स्ववचःप्रभावेण ततोऽनुचितादुत्सारणकार्यान्निवारितवान् ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः काञ्चुकीयोऽयमुपसर्पणयोग्य' इति वाक्यार्थः । अत्र च राज्ञः प्रधानमन्त्रिणो वृद्धस्य यौगन्धरायणस्याऽऽदरणीयस्य वासवदत्तां राजमहिषीमप्युद्दिश्य 'वत्से' इति सम्बुद्धिः स्थान एव ।

दोनों—आर्य ! अच्छा ।

(चले गये ।)

यौग०—अहा ! इसकी बुद्धि विज्ञान से पूर्ण है । बेटी ! हम लोग इसके पास चलें ।

काञ्चुकीयः—सम्भषक ! य खलु न खलूत्सारणा कार्या। पश्य—

परिहरतु भवान् नृपापवादं न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम्।
नगरपरिभवान् विमोक्तुमेते वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥५॥

काञ्चुकीयास्तु ते मताः॥' इत्युक्तलक्षणलक्षितः 'कञ्चुकी'ति प्रसिद्धः। एष च राज्ञः सन्निधावन्तःपुरे वा वर्तमानो वेत्रधरः प्रायो यत्र तत्र नाटकेषु वृद्ध एवोपवर्ण्यते। काञ्चुकीयशब्दश्चायं कञ्चुकशब्दात् छण्प्रत्ययेन सिद्धो वेदितव्यः। छस्य 'आयनेयीनीयियः' इत्यादिना ईयादेशो णित्वादादिवृद्धिश्च। छण्प्रत्ययस्तु 'भक्तिः' इत्यर्थे 'वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्य' इति गहादिगणपठितवार्तिकेन वेणुकादेराकृतिगणत्वान्निष्पद्यते। कञ्चुको भक्तिः भज्यः सेव्योऽस्येति तदर्थः।

सम्भषकेति। इदञ्च पूर्वोक्तयोरुत्सारयतोरेकतरस्य भटस्य नामधेयम्। न खल्विति। खलुपदं निश्चयार्थकम्, द्वौ नञौ निषेधदार्ढ्यं गमयतः। उत्सारणमिदं सर्वथाऽनुचितम्। अकार्यादस्मात्कार्याद्विरमेति भावः। पश्य विचारयेत्यर्थः।

किं तद्विचारणीयमित्याकाङ्क्षायामाह—परिहरत्विति। भवान् त्वं नृपापवादं नृपस्य राज्ञो दर्शकस्य अपवादो निन्दा तम्, सा च निन्दा नगरनिर्विशेषमत्रापि तपोवने प्रवर्तितयाऽनुचितोत्सारणाज्ञया परैरारोप्यमाणैव। परिहरतु दूरीकरोतु, प्राप्तकाले लोट्, मदुक्तस्यैतस्य चायं कालः प्राप्तः राज्ञो निन्दाया अवसरो भवदीयैतत्कार्येण समुपस्थितोऽयमिदानीमित्यर्थः। राज्ञि कलङ्कमुत्पादयितुं न नाम चेष्टनीयं भवता। अतोऽनुचितं प्रवर्तमानमुत्सारणकार्यमिदं निरुध्य सोऽयं राजापवादः परिहरणीय इति भावः। एतत्कार्यस्यानौचितीमेवाह—नेति। आश्रमवासिषु तपोवनाश्रयेषु मुनिषु, परुषं रूक्षं क्रूरमिति यावत्, वाक्यमिति शेषः, परुषमिति भावप्रधानं वा, परुषत्वं कठोरतेत्यर्थः, न प्रयोज्यं न प्रयोक्तुं युक्तम्। यतः मनस्विनः प्रशस्तं मनो येषां ते प्रशस्तमानसाः, प्रशंसायां विनिः। विषयवैतृष्ण्यादिनिबन्धनमेव मनसः प्राशस्त्यं तेषाम्। एते तपोवनस्थास्तपस्विनः, नगरपरिभवान् नगरे सम्भावितानपमानान् विमोक्तुं परिहर्तुं, वनमभिगम्य तपश्चरणोचित-

---

कञ्चुकी—सम्भषक ! मत हटाओ, मत हटाओ, देखो—

तुम राजा की निन्दा को दूर करो, आश्रमवासियों से इस प्रकार रूखा बर्ताव करना उचित नहीं। क्योंकि, ये मानी शहर की आपदाओं को त्यागने के हेतु वन में आकर रहते हैं॥ ५॥

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना
　　चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥ ४ ॥

भटौ—(क) उस्सरह अय्या ! उस्सरह ।

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।]

(क) उत्सरतार्याः । उत्सरत ।

श्रेणिरिव, गच्छति व्रजति । चक्रस्थनाभिनेम्योरन्तःसङ्घटिताः काष्ठखण्डविशेषा अराण्युच्यन्ते । यथा चक्रगतान्यराणि क्रमेणोपर्यधो गच्छन्ति दृश्यन्ते, तथा शुभान्यशुभानि च जनस्य भागधेयान्यपि समयगत्यनुसारं विपरिवर्तन्त एवेत्यद्य समयमहिमोद्भवं क्लेशमनुभवन्त्यापि समयगतिं प्रतीक्षमाणया त्वया न मनः खेदनीयमिति श्लोकार्थः । अमुमेवार्थमुद्घाटितवान् मेघदूते—'कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा, नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेणे' त्यनेन महाकविः श्रीकालिदासः । अत्र पूर्वार्धप्रतिपादितस्य विशेषस्योत्तरार्धप्रतिपादितेन सामान्येनार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् । तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।' इति । कतिचिन्महाशयास्तावदत्र भावार्थे विहितेन क्तप्रत्ययेन साधितस्य गतमित्यस्य गमनमित्यर्थम् अभिमतमिति च क्रियाशब्दं स्वीकृत्य 'गमनं त्वयाऽप्यभिमतमासी'दित्यर्थमाविष्कुर्वन्ति । गमिष्यसीति भविष्यत्कालिकक्रियानुरोधेन गतमिति भूतकालिकीं क्रियामाश्रित्य तत्रैवार्थे स्वारस्यमौचित्यं च पश्यद्भिरस्माभिर्यथा व्याख्यातं तथा स्पष्टमेवोपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

उस्सरहेति । पूर्ववद् भूयोऽपि तदेवोद्घोषणम् ।

अनुचितं तपस्विजनोत्सारणं वारंवारमाचरन्तौ विवेकाभाववन्तौ भटौ वारयिष्यतो विवेकशालिनः काञ्चुकीयस्य प्रवेशमाह—तत इति । राज्ञो भृत्यविशेषः काञ्चुकीयश्च—'ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः

विजय होने पर सेवकों से प्रशंसित होकर जायँगी । क्योंकि समय के फेर से बदलनेवाली जगत् की भाग्यदशा पहिये की अरों की भाँति (ऊपर, नीचे) होती रहती है ॥ ४ ॥

दोनों सिपाही—हटो, लोगो ! हटो ।

(कञ्चुकी आता है ।)

यौगन्धरायणः—'भुक्तोज्झित एव विषयोऽत्रभवत्या, नात्र चिन्ता कार्या। कुतः—

पूर्वं त्वयाप्यभिमतं गतमेवमासी-
च्छ्लाघ्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः।

भुक्तोज्झित इति। अत्रभवतीशब्दः पूज्यार्थवाचकः। एष विषयः, भृत्याचरितलोकोत्सारणपूर्वं गमनमित्यर्थः। भुक्तोज्झितः, 'पूर्वं भुक्तः पश्चादुज्झित' इति मयूरव्यंसकादिसमासः। पूज्यया भवत्याऽनुभूतपूर्वोऽयमुत्सारणाज्ञाप्रदानरूपो विषयः साम्प्रतं कार्यविशेषप्रच्छादितस्वस्वरूपया परित्यक्तः, अतोऽनादरपात्रं जाता भवती। अत्र विषये चिन्तयाऽनया नात्माऽवमाननीयो भवत्येति।

'कुत' इति चिन्ताया अनवसरत्वमेवाह—पूर्वमिति। पूर्वं पूर्वस्मिन् काले नगरावस्थानसमय इत्यर्थः, त्वयापि भवत्यापि, अनया पद्मावत्येवेत्यपिशब्दार्थः, एवमेतादृशम्, एतादृशत्वं चात्र परिजनकर्तृकश्लाघापूर्वकत्वं बोध्यम्, अभिमतमभीष्टम् इच्छानुरूपमिति यावत्, क्रियाविशेषणमिदम्, गतमासीत् प्रस्थितमासीत्। गमेः कर्मणि क्तः, मार्गरूपं कर्म चात्र प्रसिद्धत्वान्नोक्तम्, कर्तुरनुक्तत्वात् 'त्वये'ति कर्तरि तृतीया। पुनः भूयः, भर्तुः विपक्षापहृतराज्यस्योदयनस्य पत्युः, विजयेन सम्पत्स्यमानेन राज्यप्राप्तिलक्षणेन जयेन, श्लाघ्यं परिजनैः प्रशंसनीयं यथा स्यात्तथा गमिष्यसि यास्यसि। पद्मावतीयं सम्प्रति 'इत इतो गच्छतु भवती'ति मार्गस्थलोकोत्सारणपुरःसरं परिजनैः कृतप्रशंसा यथा यदृच्छया गच्छति, तथा पूर्वं नगरे वसन्ती राज्यसुखमनुभवन्ती परिजनाचरितसमुचितसमुदाचारा त्वमपि स्वेच्छया गताऽऽसीः। अग्रेऽपि पत्यौ विजयश्रिया समलङ्कृते सतीत्थमेव गमनसुखमनुभविष्यस्येव। अतः कार्यगौरवादभ्युपगतमाधुनिकमीदृशं वेषान्तरस्वीकृतिरूपं दशाविशेषमभिजग्मुषी परिभवमात्मनः सम्भाव्य मा तावदिदानीं विमनायस्वेति भावः। उक्तमर्थं समर्थयते—कालक्रमेणेति। कालक्रमेण समयानुसारं, परिवर्तमाना विभिन्नरूपतां गच्छन्ती, एकरूपतया सर्वदाऽनवतिष्ठमानेत्यर्थः, जगतो लोकस्य, भाग्यपङ्क्तिः अदृष्टपरम्परा, चक्रारपङ्क्तिरिव चक्रस्य रथाङ्गस्य अराणां पङ्क्तिः

यौग०—आपको तो इसका पहले ही से अनुभव है। किन्तु आजकल छूटा हुआ है। इसमें चिन्ता न करनी चाहिये। क्योंकि—

पहले आप भी इस प्रकार इच्छानुसार जाया करती थीं और फिर भी अपने पति की

वासवदत्ता—(क) अय्य ! ण हि एव्वं वत्तुकामा, अहं वि णाम उस्सारइदव्वा होमि त्ति ।

यौगन्धरायणः—भवति ! एवमनिर्ज्ञातानि दैवतान्यवधूयन्ते ।

वासवदत्ता—(ख) अय्य ! तह परिस्समो परिखेदं ण उप्पादेदि जह अअं परिभवो ।

(क) आर्य ! नह्येवं वक्तुकामा, अहमपि नामोत्सारयितव्या भवामीति ।

(ख) आर्य ! तथा परिश्रमः परिखेदं नोत्पादयति, यथायं परिभवः ।

नान्तं पदं दृश्यते प्रत्युक्तम् । अतो 'भवतुशब्दस्य त्यदादिगणपठितत्वेन ततः सम्बुद्धिरियमसङ्गते'ति न भ्रमितव्यम् । य इति । उचितकारिताख्पाद्धर्मादात्मानमधः पातयन्नेवाऽनुचितोत्सारणकारी पुरुषो विज्ञेय इत्यर्थः । तपस्विनामपसारणं नाम धर्मविरुद्धं कार्यम् , अतोऽस्थानेऽस्यायमुद्योगः पापैकफल एवेति तात्पर्यम् ।

अय्येति । एवं वक्तुकामा नास्मि, 'अहमप्युत्सारयितव्या भवामीत्यस्मि वक्तुकामाऽहम्' इति सङ्गतिः । वक्तुकामेत्युभयान्वयि । वक्तुं कामोऽभिलाषो यस्याः सेति तदर्थः । 'तुं काममनसोरपी'ति मकारलोपः । नामशब्दः प्रश्नार्थः । 'यः किल धर्माच्च्युतः स एवोत्सारणकारी'ति वक्तुं नोत्सहे, किन्तु कदाचिन्मामपि नायमुत्सारये'दिति शङ्कयैव तद्विषयिणी पृच्छाऽस्ति ममेति वाक्यार्थः । 'भृत्यैर्लोकमुत्सारयन्ती पथि याऽहं पुरा गमनसुखमन्वभूवम् , सैवाहमन्येनोत्सारिता कथमीदृशीं तिरस्क्रियां सहिष्ये' इतीदम् अपिशब्देन सूच्यते ।

भवतीति । अनिर्ज्ञातानि स्वरूपतोऽनवगतानि, दैवतानि देवाः, देव एव देवता देवतैव दैवतम् , स्वार्थिकतल्प्रत्ययान्तदेवताशब्दात् स्वार्थेऽण् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अवधूयन्ते तिरस्क्रियन्ते । दैवतशब्देन सहापिशब्दो योजनीय आक्षेपलभ्यः । अपरिचितानां देवानामप्येवमनादरो भवति भवत्याः का कथेत्यर्थः । अनादरश्चायं गृहीतवेषान्तराया भवत्याः स्वरूपस्याऽज्ञानादेवेति भावः ।

अय्येति । गमनपरिश्रमादधिकं परिखिद्येऽधुनाऽमुनाऽपमानेनेत्यर्थः ।

वासव०—आर्य ! मैं ऐसा कहना नहीं चाहती, क्या मैं भी हटाई जाऊँगी ?

यौग०—आर्ये ! पहिचान न होने से देवता भी तिरस्कृत होते हैं ।

वासव०—आर्य ! थकावट मुझे वैसा खेद उत्पन्न नहीं करती है जैसा कि अपमान ।

उत्सिक्तो विनयादपेतपुरुषो भाग्यैश्चलैर्विस्मितः
कोऽयं भो ? निभृतं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया ॥ ३ ॥

वासवदत्ता—(क) अय्य ! को एसो उस्सारेदि ?

यौगन्धरायणः—भवति ! यो धर्मादात्मानमुत्सारयति ।

(क) आर्य ! क एष उत्सारयति ?

द्योतयति तस्य। आज्ञया 'उत्सारणां कुरुते'त्येवंरूपेण स्वकीयादेशेन, निभृतं शान्तम् , इदं तपोवनं तापसाश्रममिमम् , ग्रामीकरोति अग्रामं ग्रामं करोति, अभूततद्भावे च्विः, अग्रामरूपमपि ग्रामरूपतां नयतीत्यर्थः। समुत्सारणाऽऽज्ञया विरक्तांस्तापसान् भृशं क्षोभयन् स्वभावतः शान्तमिदं तपोवनमशान्तेनोद्धतग्राम्यजनप्रायेण ग्रामेण समानतां प्रापयन् क एष मदान्धोऽनुचितमाज्ञापयतीति स्पष्टोऽर्थः। अत्र च भाग्य-विशेषणीभूतेन 'चलै'रिति पदेन समम् अर्थौचित्याक्षिप्तः अपिशब्दः सङ्गमनीयः। ततश्चायमर्थो ध्वन्यते—भाग्यानि सदा कस्याप्येकरूपाणि नावतिष्ठन्ते, चक्रवत् तानि परिवर्तन्ते क्रमेण। एष तु किम्प्रभुः साम्प्रतमैश्वर्यमदेनात्मानं विस्मृत्य 'अस्थिर-मिदमैश्वर्य'मित्यनवधारयन्नस्थिरैरप्यैश्वर्यसूचकैः स्वीयैर्भाग्यैरित्यमवलिप्त इति महीयानस्य बुद्धेर्व्यामोह इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥' इति ॥ ३ ॥

ईदृगनुचितं तपस्विनामुत्सारणं सोढुमशक्नुवती उत्सारणकारी कस्तावदेव पुरुष' इति जिज्ञासया वासवदत्ता ब्रूते—अय्येति ।

भवतीति। पूजनीये ! इत्यर्थः। त्यदादिगणपठितस्य भवतुशब्दस्य स्त्रियां सम्बुद्धिरियम्। भाधातोर्डवतुप्रत्यये स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्प्रत्ययेन तत्सिद्धिः। शत्रन्तस्य भूधातोर्नेदं रूपम् , ततः स्त्रियां 'भवन्ती'ति प्रयोगापत्तेः। 'त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः' इति तु प्रायोवादः। बीजं चात्र तत्सम्बोधनाभावे तादृशप्रयोगप्राचुर्याऽनुपलम्भ एव। भाष्ये तु 'हे सः, असौ' इति सम्बोध-

---

अपनी आज्ञा से गाँव बना रहा है ॥ ३ ॥

वासव०—आर्य ! यह कौन हटा रहा है ?

यौग०—आर्ये ! जो अपने को धर्म से हटाता है ।

यौगन्धरायणः—[कर्णं दत्त्वा] कथमिहाप्युत्सार्यते ? कुतः—

धीरस्याश्रमसंश्रितस्य वसतस्तुष्टस्य वन्यैः फलै-
र्मानार्हस्य जनस्य वल्कलवतस्त्रासः समुत्पाद्यते ।

कर्णं दत्त्वेति । श्रोत्रं शब्दानुसारिण्या दिशोऽभिमुखं कृत्वा, तच्छब्दश्रवणमभिनीयेत्यर्थः । कथमिति । हन्त ! शान्तेऽस्मिन्नाश्रमेऽपि तपस्विनामनुचितमिदमुत्सारणं क्रियत इत्यर्थः ।

'कुत' इति तस्यैव स्वरूपमुपदर्शयति—**धीरस्येति** । धीरस्य गम्भीरस्य स्थिरचित्तस्य इन्द्रियार्थसुखोपभोगनिरपेक्षस्येत्यर्थः, आश्रमसंश्रितस्य, आश्रमं तपोवनं संश्रितस्य 'द्वितीयाश्रिते'ति समासः, वसतः निवासं कुर्वतः तपोवनस्थस्येत्यर्थः, वन्यैः वने भवैरुत्पन्नैः, वनशब्दात भवार्थे यत् , फलैः, फलपदं चात्र साहचर्यात , कन्दमूले अप्युपलक्षयति, तथा च फलशब्दस्य कन्दमूलफलैरित्यर्थः, तुष्टस्य सन्तोषं प्राप्तस्य, मानार्हस्य, मानः सत्कारः तदर्हस्य तद्योग्यस्य आदरणीयस्येति यावत् , वल्कलवतः, वल्कलमस्यास्तीति वल्कलवान तस्य, 'तदस्यास्ती'ति मतुप् । वल्कलं वृक्षत्वक् , तां वसानस्येत्यर्थः । तपस्विनो हि वने सुलभैर्वल्कलैरेव स्वां तनूमाच्छादयन्ति । एतादृक्पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य जनस्य तापसलोकस्य, त्रासः समुत्सारणासमुत्थं कष्टं, समुत्पाद्यते उद्भाव्यते, भृत्यैरिति शेषः । तपोवनस्थास्त्यक्तसंसारास्तापसाः समुत्सारणपरैर्भृत्यैर्व्यर्थमेव क्लेश्यन्त इति भावः । अथवा प्रभुनिदेशपरतन्त्रैर्भृत्यैः किमपराद्धम् , सर्वोऽयमपराधः प्रभोरेवेति स एव वाच्य इत्याशयेनोत्तरार्धमाह—**उत्सिक्त इति** । भोः रे इत्यनादरसूचनम् , उत्सिक्तः अतिक्रान्तमर्यादः, विनयात् अपेतपुरुषः, अत्र विनयपदं समस्तं युज्यते, विनयात् नम्रतायाः अपेता अपगता भ्रष्टाः पुरुषा भृत्यरूपा यस्य स उद्धतभृत्य इत्यर्थः, चलैरस्थिरैः परिवर्तिभिः, भाग्यैरैश्वर्यशालित्वरूपैः, विस्मितो विशेषेण स्मितः अतिगर्वितः, 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यम्' इति कोषाद्विस्मयशब्दस्याश्चर्यार्थकत्वमिव 'दर्पोवऽलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इति कोषप्रामाण्यात् स्मयतेर्दर्पार्थकत्वमपि युज्यते । कोऽयं को नाम प्रभुः, अयमिति सामान्यतो निर्देशात्तत्प्रभुनाम्नोऽनुपादानमत्राऽनादरमेव

यौगन्धरायण—(कान लगाकर) क्यों ? यहाँ भी हटाया जा रहा है । क्योंकि—

धीर, आश्रमनिवासी, वन के फलों से संतुष्ट, वल्कलधारी, सम्मान तथा पूजा के योग्य जनों में भी त्रास उत्पन्न किया जा रहा है, कौन ऐसा है, जिसके सेवक उद्धत हैं और जो स्वयं अभिमानी तथा अस्थिर भाग्यों पर घमण्ड करता है और शान्त इस तपोवन को

[निष्क्रान्ताः ।]

स्थापना ।

[प्रविश्य]

भटौ—(क) उस्सरह उस्सरह अय्या ! उस्सरह ।

[ततः प्रविशति परिव्राजकवेषो यौगन्धरायण आवन्तिकावेषधारिणी वासवदत्ता च]

---

(१) उत्सरतोत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

निष्क्रान्त इति । एवंभाविनं पात्रप्रवेशं संसूच्य कृतकार्यः सूत्रधारो रङ्गान्निर्गतोऽभूदित्यर्थः ।

स्थापनेति । सूत्रधारकृतः प्रस्तावोऽयं, प्रारप्स्यमानस्य कथावस्तुनः स्थापनात्, प्रस्तावनापरपर्याया स्थापनेत्यभिधीयते नाट्यशास्त्रकारैः । आमुखमप्येतस्या एव नामान्तरम् । तथा च साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजः—'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥' इति । अन्यत्र च प्रस्तावनास्वरूपमित्थमुपवर्णितम्—'विधेर्यथैव सङ्कल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥' इति । पञ्चविधासु प्रस्तावनाभिधासु प्रवर्तकाभिधाऽत्र प्रस्तावना । तथा च तल्लक्षणमपि साहित्यदर्पणे—'कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् । तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकम् ॥' इति ।

साम्प्रतं सूत्रधारसूचनानुसारम् उत्सारयतो भटद्वयस्य प्रवेशमाह कविः—प्रविश्येति । उस्सरहेत्यादि नेपथ्यसमुद्भूतस्य तस्यैव शब्दस्याम्रेडनम् ।

तत इति । परिव्राजकवेषः, परिव्राजकस्येव वेषो यस्य सः, काषायवस्त्रधारिसंन्यासिसदृशवेषवानित्यर्थः । आवन्तिकावेषधारिणी, अवन्तिदेशोद्भवया स्त्रिया सदृशं वेषं गृहीतवतीत्यर्थः । 'तत्र भवः' इत्यर्थे 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठा' वित्यनेन काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया अवन्तीशब्दाद् ञिठप्रत्यये ठस्येकादेशे ञित्वादादिवृद्धौ स्त्रीत्वे टापि 'आवन्तिके'ति रूपसिद्धिः ।

(सूत्रधार जाता है ।)

प्रस्तावना समाप्त ।

(दो सिपाहियों का प्रवेश)

दोनों सिपाही—हटो, हटो भाइयो ! हटो ।

(तब संन्यासी के वेषमें योगन्धरायण तथा अवन्तीदेशके लोगों के वेषमें वासवदत्ताका प्रवेश)

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

भृत्यैर्मगधराजस्य स्निग्धैः कन्यानुगामिभिः ।
धृष्टमुत्सार्यते सर्वस्तपोवनगतो जनः ॥ २ ॥

स्थातव्य'मित्येवं लोकानामपसारणम् । नेपथ्यं च नाटकीयपात्राणां तत्तद्वेषभूमिकाग्रहणसाधनं स्थानम् ।

पूर्वोक्तं शब्दविशेषं श्रुत्वाह सूत्रधारः—भवत्विति । भवतु अस्तु, शब्द इति शेषः । नेपथ्यसमुत्थोऽयमपरोक्षोऽप्यस्तु नाम शब्दः, विज्ञातम् किंविधः कस्यायं शब्द इति मया तर्कितमित्यर्थः ।

तदेवाह—भृत्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहपूर्णैः आप्तैर्विश्वस्तैरित्यर्थः, अत एव कन्यानुगामिभिः, अनुगन्तुं शीलमेषां तेऽनुगामिनः परिचारकाः, 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति ताच्छील्ये णिनिः, कन्यायाः कुमार्याः पद्मावत्या अनुगामिनस्तैः पद्मावतीपरिचारकैरित्यर्थः । उत्सारणाकारिणां भृत्यानां पुरोयायित्वस्यौचित्यादत्र पश्चाद्गमनकारितारूपलक्षणलक्षितेनाऽनुगामिपदेन परिचारकरूपोऽर्थो लक्ष्यते । तेनानुगामिशब्दोऽयं लाक्षणिको मन्तव्यः । अत एव 'कन्यामनुगन्तुं शीलमेषा'मिति नात्र विग्रहः कार्यः । मगधराजस्य मगधदेशाधीश्वरस्य दर्शकस्य, 'मगधानां राजे'ति राजान्तात्तत्पुरुषाट्टच् , भृत्यैः सेवकैः भटैरिति यावत् , तपोवनगतः आश्रमस्थः, सर्वः सकलो बालवृद्धादिः, जनस्तापसलोकः, धृष्टं निःशङ्कं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् , उत्सार्यते दूरीक्रियते मार्गमध्यादपसार्यत इत्यर्थः । कर्मणि प्रयोगोऽयम् । उत्सारणायां धृष्टत्वं चात्र भृत्यानां प्रभुनिदेशवशवर्तिनामस्वतन्त्राणां युज्यत एव । पद्मावतीप्रवेशसौकर्योपयोगिनीयं तापसजनोत्सारणा भटैराचर्यमाणा नेपथ्ये प्रवर्तते, तस्या एव शब्दोऽयं श्रूयमाणोऽस्तीति सूत्रधारस्योक्तेराशयः । अनुष्टुप् वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा श्रुतबोधे—श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥' इति ॥ २ ॥

सूत्र०—अच्छा, मालूम हुआ ।

कन्या का अनुयायी मगधराज का प्रिय सेवकवर्ग तपोवन में रहनेवाले सभी लोगों को ढिठाई से हटा रहा है ॥ २ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। अये! किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते? अङ्ग! पश्यामि।

[नेपथ्ये]

(क) उस्सरह उस्सरह अय्या! उस्सरह।

(क) उत्सरतोत्सरतार्याः! उत्सरत।

उदयन–वासवदत्ता-पद्मावती–वसन्तकानां मुख्यपात्राणां सूचनादत्र मुद्रालङ्कारः। तल्लक्षणं च-'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः'। इति। आर्यावृत्तमिदम्। तल्लक्षणं यथा श्रुतबोधे—'यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या॥' इति॥ १॥

इदानीं सूत्रधारः प्रधानपात्रनामधेयसूचनसहचरितं मङ्गलं निबध्य प्रकृतनाटकीयकथावस्तुसूचनोपक्रमं प्रतिजानान आह—एवमिति। आर्यमिश्रान् कुलशीलाद्यार्यगुणसम्पन्नान् श्रेष्ठान् सामाजिकानित्यर्थः, एवं बुद्धिस्थेन वक्ष्यमाणेन वा प्रकारेण, विज्ञापयामि निवेदयामि। नाटकावलोकनकौतूहलेन समुपस्थितानां सामाजिकसहृदयानाम् अभिधास्यमानविषया मनोऽनुरञ्जयामीति भावः। तदानीमेव नेपथ्ये स्ववर्गीयजनोत्थापितं कमपि शब्दविशेषं निशम्य तदर्थं जानन्नप्ययमज्ञानमभिनयति—अये इति। आश्चर्याभिनयसूचकमव्ययमिदम्। किन्तु खलु किं नामेदं, किं कारणं वेत्यर्थः मयि सूत्रधारे, विज्ञापनव्यग्रे निवेदनोन्मुखे सति, सामाजिकान् प्रति कथावस्तु विज्ञापयितुं मनसि कृतविचारे सतीत्यर्थः, शब्द इव श्रूयते कुतोऽपि कोऽपि ध्वनिरिवाकर्ण्यते। 'किमीयः कीदृशोऽय'मिति विशेषाकारेणाऽनिश्चितं कमपि शब्दमहं शृणोमीत्यर्थः। अङ्ग भोः, पश्यामि जानामि, दृशेर्ज्ञानार्थत्वादयमर्थः। कुतस्त्यः कीदृशोऽयं शब्द इति निश्चिनोमीत्यर्थः।

नेपथ्ये तमेव शब्दाकारमाह—उस्सरहेत्यादि। त्रिरुक्तिस्त्वराविशेषं द्योतयति। उत्सरणमपसरणम्। 'ननु भोः! इतः स्थानात्तूर्णमपसरत। मध्येमार्गं न

(दारु) जी की भुजायें आपका (दर्शकों का) रक्षण करें॥ १॥

आप सज्जनों से मेरा यह विज्ञापन है। ऐ! यह शब्द, जब कि मैं आप लोगों से कुछ कह रहा हूँ, इसी समय कहाँ से सुनाई पड़ रहा है? अच्छा, देखता हूँ।

(नेपथ्य में)

हटो, हटो लोगो। हटो।

सूत्रधारः—

उदयनवेन्दुसवर्णावासवदत्ताबलौ बलस्य त्वाम् ।
पद्मावतीर्णपूर्णौ वसन्तकम्रौ भुजौ पाताम् ॥ १ ॥

विधानानन्तरमित्यर्थः ॥ तत इति । नान्द्यां च नेपथ्य एवावसितायां, ततः तस्मात् स्थलात् नेपथ्यादिति यावत् । अथवा ततो नाम नान्दीविधानाऽव्यवहितोत्तरकाल इति । तसिल्प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थाश्रयणम् । प्रविशति रङ्गमञ्चं समागच्छति । कस्यात्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—**सूत्रधारः** इति । सूत्रधारस्तु नाटकीयपदार्थानुष्ठानसंविधानकादिकार्यनिर्वाहकुशलः । सूत्रं नाटकबीजं तद् धारयति वहति उपन्यस्यतीत्यर्थः । तथा च तल्लक्षणं केनाप्येवमभिहितम्—'नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत सूत्रं स्यात् सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृत् सूत्रधार इहोदितः ॥' इति ।

नाटके सर्वत्रैव यस्योक्तिः प्रदर्शनीयत्वेनाभिमता भवति तदुल्लेखपुरःसरं केवलमेवं (—) वक्ररेखारूपं चिह्नं तत्पुरस्तात् प्रदीयत इति तेन तदुक्तिर्ज्ञेया । यथा सूत्रधारः—इति । सूत्रधारः कथयतीति तदर्थः ।

सूत्रधारेण स्थापकेन वा वस्त्वादिनिर्देशः कार्य इति नाटकनियमस्यावश्याभ्युपगम्यत्वेन 'सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा' इत्युक्तदिशा प्रधानपात्रनामधेयसूचनपुरःसरं मङ्गलं निबध्नन् निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामः कविः पदविन्यासकौशलेन सूत्रधारद्वारा पत्रोपक्षेपरूपं वस्त्वंशनिर्देशं समाचरति—उदयेति । उदयनवेन्दुसवर्णौ, उदये उदयकाले यो नवो नूतनो बाल इति यावत्, इन्दुः चन्द्रमाः तेन समानो वर्णो ययोस्तौ औदयिकचन्द्रसदृशकान्तिमन्तौ, आसवदत्ताऽबलौ आसवेन मद्येन दत्तमुत्पादितमबलं बलाभावोऽलसता याभ्यामेवम्भूतौ मद्यपानजनितशैथिल्य-भावभाजौ, पद्मावतीर्णपूर्णौ, पद्मस्य कमलस्य अवतीर्णमवतारः भावे क्तः, तेन पूर्णौ परिपूर्णौ कमलरूपेण समुपस्थितौ कमलतुल्यौ कोमलावित्यर्थः, वसन्तकम्रौ वसन्त इव कम्रौ मनोहरौ शोभावहत्वात्, बलस्य बलरामस्य, भुजौ बाहू, 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो'रित्यमरः, त्वां नाटकावलोकनकुतूहलेनोपस्थितं सामाजिकवर्गमित्यर्थः, पातां रक्षताम् । पातेर्लोटः प्रथमपुरुषद्विवचने रूपम् । कवेः पदरचनाचातुर्यविधया

सूत्रधार—तत्काल उदित होनेवाले चन्द्रमा के सदृश कान्तिवाली, मदिरापानसे आलसी होनेवाली साक्षात् कमल के समान भासमान, वसन्तकाल के सदृश सौन्दर्यपरिपूर्ण बलराम

॥ श्रीः ॥

स्वप्नवासवदत्तम्

नाम

नाटकम्

'प्रबोधिनी' 'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दी-व्याख्योपेतम्

अथ प्रथमोऽङ्कः

[नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।]

श्रीमद्भिल्लीवेषं बर्हविभूषं करोल्लसद्धनुषम् ।
शरणं गुञ्जाहारं परं प्रकाशं प्रपद्यतां चेतः ॥ १ ॥
संविदानन्दजननं वन्दे किमपि तुन्दिलम् ।
प्रत्यूहव्यूहदमनं धाम सिन्दूरसुन्दरम् ॥ २ ॥

तत्रभवान् भासकविर्लोकानुरञ्जनाय 'स्वप्नवासवदत्ता'ख्यं नाटकं प्रारिप्सुर्भूमिकामारचयति—नान्द्यन्ते तत इत्यादिना । तत्र तावत् नाटकं नाम 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलासर्द्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः । सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् ।' इत्यादिसाहित्यदर्पणोक्तलक्षणलक्षितम् । प्रारम्भे हि विघ्नविघातैकप्रयोजनं मङ्गलं नितरामावश्यकं नाटकीयरचनानियमप्राप्तं च कर्तव्यं प्रथममुद्दिशन् कवि 'र्नान्दी'ति समारब्धवान् । तत्र का नाम नान्दी ? नन्दयति हर्षयति देवादीनिति नान्दी स्तुतिरूपेत्यर्थः । तस्याश्च लक्षणमुक्तवान् दर्पणे विश्वनाथः—'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥' इति । तस्याः अन्ते समाप्तौ, नान्दी-

---

बन्दौं श्रीगणनाथ को प्रणतभक्तपरिपाल ।
सुसपनवासवदत्त की भाषा करहुं रसाल ॥

(मङ्गल-गान-वादन के बाद सूत्रधार आता है ।)

(१२)

स्वप्नवासवदत्तम्

व्याख्याकार :—
आचार्य अनन्तराम शास्त्री वेताल,
आचार्य जगन्नाथ शास्त्री होशिंग

भरतरोहकः—भो यौगन्धरायण ! किं ते भूयः प्रियमुपहरति महासेनः ।

यौगन्धरायणः—यदि मे महासेनः प्रसन्नः, किमतः परमिच्छामि ।

(भरतवाक्यम्)

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।
इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ २५ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

इति प्रतिज्ञानाटिकावसिता ।

गावः = धेनवः । अरजसः = निर्दुःखाः, भवन्तु । परचक्रम् = शत्रुसैन्यम् ; शत्रुकपटं वा, प्रशाम्यतु । इमाम् अपि, कृत्स्नां = संपूर्णां, महीं = वसुन्धरां, नः= अस्माकम् । राजसिंहः = राजा, प्रशास्तु = शासनं करोतु इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भरतरोहक—**यौगन्धरायण ! अब महासेन तुम्हारा क्या प्रिय करें ?**

यौग०—**यदि मेरे ऊपर महासेन प्रसन्न हैं तो इससे अधिक हमें क्या चाहिये** (अर्थात् कुछ नहीं चाहिए)

(भरतवाक्य)

गायें खुशी हों, शत्रुओं का कपट शान्त हो और हमारे राजा इस सम्पूर्ण वसुन्धरा का शासन भी करें ॥ २५ ॥

(सब चले जाते हैं)

चतुर्थ अङ्क समाप्त

इति प्रतिज्ञानाटिकावसिता ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयत्यार्यः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) एषा तत्रभवत्यङ्गारवती शोकाभिभूतहृदया प्रासादाच्छरीरं विमोक्तुकामा महासेनेनाभिहिता यथा—क्षत्रधर्मेणोद्दिष्टस्ते दुहितुर्विवाहः। किमिदानीं हर्षकाले सन्तप्यसे तच्चित्रफलकस्थयोर्वत्सराजवासवदत्तयोर्विवाहोऽनुष्ठीयताम्, इति। तत्र हि,

> स्त्रीजनेनाद्य सहसा प्रहर्षव्याकुलक्रमा।
> क्रियते मङ्गलाकीर्णा सबाष्पा कौतुकक्रिया ॥ २४ ॥

यौगन्धरायणः—एवं सम्बन्धं मन्यते महासेनः। तेन ह्यानीयतां शृङ्गारः।

काञ्चुकीयः—गृह्यताम्। (उपनयति।)

अङ्गारवती = महासेनस्य राज्ञी। उद्दिष्टः = सम्पूर्णः, प्रतिपादितः अथवा शास्त्रे उपदिष्टः विवाहवृत्तः इति शेषः।

प्रहर्षव्याकुलक्रमा—प्रहर्षेण व्याकुला भिन्नः क्रमः कार्यपरिपाटी यस्याः सा प्रहर्षव्याकुलक्रमा। मंगलाकीर्णा = पुष्पचंदनहरिद्रादिभिः मंगलद्रव्यैः सान्द्रा परिपूर्णा वा। सबाष्पा = अश्रुयुक्ता। कौतुकक्रिया = मंगलविधिः। स्त्रीजनेनाद्य, सहसा, क्रियते = अनुष्ठीयते ॥ २४ ॥

कंचुकी—जैसी आर्य की आज्ञा। (निकलकर फिर प्रवेश कर) शोकाभिभूत हृदयवाली रानी अङ्गारवती महल से कूदकर प्राण त्याग करना चाहती थी, पर महासेन ने उनसे यह बात कही—तुम्हारी पुत्री (वासवदत्ता) का विवाह क्षात्र-धर्म के अनुसार हुआ है। इसलिए चित्रफलकस्थ उन दोनों का—वत्सराज और वासवदत्ता का—विवाह कर्म कर दो।

स्त्रियाँ रोती हुई मङ्गल-कर्म कर रही हैं, किन्तु प्रसन्नता से सम्पूर्ण कार्य और ही तरह से हो रहे हैं। और मङ्गल की सामग्रियां इधर-उधर बिखरे हैं (अथवा यह भी हो सकता है कि मङ्गल की सामग्रियां यहां बहुत हैं।) ॥ २४ ॥

यौग०—तो महासेन ने इस प्रकार का सम्बन्ध स्वीकार कर लिया है। अच्छा तो शृङ्गार ले आओ।

कंचुकी—लीजिए। (ले आता है।)

गुणेषु न तु मे द्वेषो भृङ्गारः प्रतिगृह्यताम् ॥ २१ ॥

यौगन्धरायणः—हा धिक् ।

गृहा न निर्वान्ति मया प्रदीपितास्तथैव तावद्धृदयानि मन्त्रिणाम् ।
इयं तु पूजा मम दण्डधारिणः कृतापराधस्य हि सत्कृतिर्वधः ॥ २२ ॥

(नेपथ्ये हाहाकारः क्रियते ।)

भरतरोहकः—अये,

को नु खल्वेष सहसा प्रासादाग्राद् विनिःसृतः ।
श्येनपक्षाभिमृष्टानां कुररीणामिव ध्वनिः ॥ २३ ॥

भोः ! ज्ञायतां शब्दः ।

मे=मम द्वेषः=ईर्ष्या गुणेषु न । भृङ्गारः=कनकालुकारूपः स्वर्णनिर्मितपात्रविशेषः । प्रतिगृह्यताम् = उपायनरूपेण स्वीक्रियताम् ॥ २१ ॥

मया प्रदीपिताः गृहाः नलागिरिचितोद्गमनायाग्निना संधुक्षिताः गृहाः न निर्वान्ति न शाम्यन्ति । तथा मन्त्रिणाम् हृदयानि निर्वान्ति । दण्डधारिणः = दण्डविधानाधिकृतात् महासेनात् दण्डार्हस्य मम इयं पूजा न योग्या हि = यतः कृतापराधस्य वधः एव उचितः । सत्कृतिः = पूजा न इति भावः ॥ २२ ॥

श्येनपक्षाभिमृष्टानां कुररीणाम् ध्वनिः इव कः एष (ध्वनिः) सहसा प्रासादाग्रात् विनिःसृतः ॥ २३ ॥

समझता । मेरा गुण से विरोध नहीं है; इस भृङ्गार (स्वर्णरचित पात्रविशेष) को परितोषिक रूप से स्वीकार करो ॥ २१ ॥

यौग०—धिक्कार है ।

मैंने जिन घरों को जलाया है वे और मन्त्रियों के हृदय आज भी ठंडे नहीं हो रहे हैं । दण्डविधान करनेवाले (महासेन) से मेरी यह पूजा की जा रही है । अपराधी की पूजा तो केवल वध है ॥ २२ ॥

(नेपथ्य में हाहाकार होता है)

भरतरोहक—अरे !

श्येन (बाज) द्वारा आक्रमण की हुई कुररी के शब्द के तरह यह सहसा महल में कैसा शब्द हो रहा है !! ॥ २३ ॥

अरे, पता लगाओ कि यह कैसी आवाज है ।

भरतरोहकः—भवतु भवतु। महासेनस्य प्रतिकूलं कृत्वा कौशाम्बीं प्रति का कृता ते बुद्धिः ?

यौगन्धरायणः—अहो हास्यमभिधानम् !

भवतां चाग्रतो यातः शेषकार्येषु का कथा।
समूलं वृक्षमुत्पाट्य शाखाश्छेत्तुं कुतः श्रमः॥ २०॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—(कर्णे) एवमिव।

भरतरोहकः—प्रकाशमुच्यताम्।

काञ्चुकीयः—

कारणैर्बहुभिर्युक्तैः कामं नापकृतं त्वया।

पताका न निपात्यते हस्तगतो न भवतीति भावः॥ १९॥

भवतां च अग्रतः यातः=ये मया साक्षादपकृताः मां सद्यो वध्यमिच्छन्ति तेषां युष्माकम् एव पुरस्तान्निर्भयं प्राप्तोऽहम्। शेषकार्येषु = कौशाम्बीप्रयाणे, का वार्ता महाकार्यनिर्वाहिणः क्षुद्रकार्यसाधने कः प्रयासः इति। यथा समूलं वृक्षम् उत्पाट्य शाखाः छेत्तुं कुतः श्रमः॥ २०॥

त्वया कामं बहुभिः युक्तैः कारणैः न अपकृतम् = त्वया कामं न अपकृतं बहुप्रकारं कपटं प्रयुक्तवतापि भवता ममापकारो न कृत इत्यनुमन्ये। मद्बद्धवत्सराजमोचनम् तद्धरणं मत्कन्याहरणं च त्वया कृतं नाहमपकारं मन्ये इति भावः।

बिना हाथी पर चढ़े हुए हाथी के ऊपर की पताका नहीं हस्तगत हो सकती॥१९॥

भरतरोहक—बहुत अच्छा, महासेन के प्रतिकूल कार्य करके कौशाम्बी जाने के विषय में तुम्हारा क्या विचार है ?

यौग०—यह तो बड़ी हँसी की बात कही।

मैं आप लोगों के समक्ष हूँ। कौशाम्बी जाने की तो बात दूर रही। मूल से वृक्ष को उखाड़ देने पर डाल काटने में क्या परिश्रम है ?॥ २०॥

(प्रवेश कर)

काञ्चुकीय—(कान में) इस तरह से।

भरतरोहक—जोर से कहो।

कञ्चुकीय—बहुविध कारणों से मैं तुम्हारे किये हुए अपकार को अपकार नहीं

यौगन्धरायणः—नेति पश्यत्युपक्रोशभयात् ।

भरतरोहकः—अपरोक्षराज्यव्यवहारो भवानिति ब्रवीति । समरावजितेषु शत्रुषु किमाह शास्त्रम् ?

यौगन्धरायणः—वधः ।

भरतरोहकः—वधार्हो वत्सराजश्चेत् किमस्माभिः स सत्कृतः ?

यौगन्धरायणः—एतदवेक्ष्य खलु यदस्य शरीरं नापहृतम् ।

भरतरोहकः—एतदपि सम्भाव्यं मन्यते स्वामी ।

यौगन्धरायणः—कः संशयः ?

हस्तप्राप्तो हि वो राजा रक्षितस्तेन साधुना ।
न ह्यनारुह्य नागेन्द्रं वैजयन्ती निपात्यते ॥ १९ ॥

उपक्रोभयात् = ससुहृज्जनस्यात्मनो रक्षितारं कृतघ्नोऽयम् पुनर्बध्नाति इति लोकापवादभीतेः ।

अपरोक्षराज्यव्यवहारः = अपरोक्षः राज्यव्यवहारः यस्य सः । साक्षात्कृतराज्यतंत्रः, राजनीतिज्ञोपि भवान् इति = एवम् अर्थहीनम् ब्रवीतीति भावः । समरावजितेषु—समरे युद्धक्षेत्रे अवजितेषु वशीभूतेषु शत्रुषु किमाह शास्त्रम् = शास्त्रेषु किं विधानमस्ति इत्यर्थः ।

हस्तप्राप्तः = सुखम् यथा स्यात्तथा आक्रमणीयतां गत एव वः राजा (महासेनः) तेन साधुना रक्षितः = न मारितः । हि = यतः नागेन्द्रम् अनारुह्य वैजयन्ती =

यौग०—लोकापवाद के भय से उसने ऐसा नहीं किया।

भरतरोहक—राजनीति को जानते हुए भी आप ऐसी बात करते हैं। समर में पकड़े हुए शत्रु को शास्त्र में क्या विधान लिखा है ?

यौग०—वध ।

भरतरोहक—वध के योग्य भी वत्सराज का हम लोगों ने वध क्यों नहीं किया ? (अर्थात् हम लोगों ने उसका वध न कर उसके ऊपर तो कृपा ही की)।

यौग—इसी का विचार कर के ही तो महासेन का वध नहीं किया गया ।

भरतरोहक—इसको भी तुम्हारे स्वामी सम्भव समझते हैं ?

यौग०—इसमें क्या सन्देह है ?

हस्तगत होने पर भी आपके राजा (महासेन) की उस साधु ने रक्षा की ।

भरतरोहकः—अद्यापि महासेनेन प्रयुक्तसत्कारो वत्सराजः। तदिदानीं किं नावेक्षते ?

यौगन्धरायणः—मा मा भवानेवम्।

यदस्य चाज्ञां कुरुते नलागिरिः स शिक्षितानां वचनेषु तिष्ठति।
ततो विमुक्तः स्वशरीररक्षणे यशः प्रदातुं सुहृदां च जीवितम् ॥१८॥

भरतरोहकः—यद्येवं, नलागिरिग्रहणार्थं विमुक्तश्चेद् , न पुनर्बद्धस्ते स्वामी।

कन्याम् पत्नीत्वेन अप्रतिगृह्य न अध्यापयेत्। लोकापवादभयादिति भावः ॥१७॥

वत्सराजस्य बन्धनमोचनं न सत्कारार्थम् महासेनेन विहितं किन्तु स्वार्थमेवेत्यभिप्रायेणाह यत्—यस्मात् कारणात् नलागिरिः अस्य = वत्सेशस्य आज्ञां कुरुते सः शिक्षितानां=हस्तिवशीकरणविद्यानिष्णातानाम् वचनेषु तिष्ठति वचनान्यनुवर्तते। ततः = तस्मात् स्वशरीरक्षणे नलागिरिरस्य मत्तस्य पालने बन्धनान्मोचितः। सुहृदाम् जीवितं = जीवनं यशः = प्रतिष्ठाम् च प्रदातुं महासेनः वत्सराजम् मुक्तः = मुक्तवान्। अविमुक्ते हि वत्सराजे मलागिरिदमनासिद्धौ महासेनसुहृदां नलागिरिदमनासामर्थ्यापवादप्रसरणात् कीर्तिहानिः कीर्तिहानिभिया नलागिरिमभिगच्छतां जीवितहानिश्च स्यात् तदुभयं माभूदित्यर्थं मोचितः इति भावः ॥ १८ ॥

भरतरोहक—आज भी महासेन ने वत्सराज का जो सत्कार किया है क्या वह उसे ज्ञात नहीं। (भावार्थ यह है कि वत्सराज को महासेन ने स्वतंत्र कर दिया था और यदि वत्सराज उस उपकार का ध्यान करता तो वत्सराज वासवदत्ता को लेकर भाग न जाता।)

यौग०—ऐसा आप न कहें—

नलागिरि जो वत्सराज की आज्ञा का पालन करता है इसका कारण यह है कि वह (नलागिरि) शिक्षितों (हस्तिवशीकरणविद्या को जाननेवालों) की आज्ञा का पालन करने वाला है। इसलिए (महासेन से) अपने शरीर की रक्षा के लिए और प्रतिष्ठा प्राप्त करने के लिए तथा मित्रों की जान बचाने के लिए वह (वत्सराज) मुक्त किया गया ॥ १८ ॥

भरतरोहक - यदि यही बात थी तो नलागिरि को पकड़ने के लिए मुक्त किये हुये तुम्हारे स्वामी फिर क्यों नहीं पकड़े गये ?

राज्ञो वारणनिग्रहे परिचयाद् वीणाश्रिता वञ्चना
पूर्वं प्रस्तुतमेव यामि भवता 'नैवापराधो मम ॥ १६ ॥

भरतरोहकः—भो यौगन्धरायण ! यदग्निसाक्षिकं महासेनस्य दुहितरं शिष्यां प्रतिगृह्य अदत्तापनयनं कृतं, युक्तेयं भोस्तस्करप्रवृत्तिः ?

यौगन्धरायणः—मा मा भवानेवम् । विवाहः खल्वेष स्वामिनः ।

भारतानां कुले जातो वत्सानामूर्जितः पतिः ।
अकृत्वा दारनिर्देशमुपदेशं करिष्यति ॥ १८ ॥

परिचयं प्राप्यकौशलात् वीणानिमित्तम् सामर्थ्यम् असोढ्वा (वीणावादन-कौशलमसहमानः) वीणाश्रिता = वीणापहरणलक्षणापक्रिया कृतेति शेषः । भवन्तः तस्य वीणां हृतवन्तः इति । इत्थं बहुभिः प्रकारैः भवता पूर्वं कृतस्य च्छलस्य प्रतिच्छलनमेव मया कृतमित्याह—भवता पूर्वम् प्रथममेव प्रस्तुतम् = प्रक्रान्तमेव छलं यामि = प्राप्नोमि अनुकरोमि इत्यर्थः ॥ १६ ॥

महासेनस्य दुहितरम्=कन्याम् अग्निसाक्षिकम्—यथा स्यात्तथा अग्नेः साक्षिकम् परिकल्प्य शिष्याम् प्रतिगृह्य अदत्तापनयनं कृतम् = अविवाहितायाः अपनयनम् अपहरणम् कृतमित्यर्थः । भो ! तस्करप्रवृत्तिः—तस्करस्य चौरस्य प्रवृत्तिः इति तस्करप्रवृत्तिः = चौरवत् व्यवहारः । इयं युक्ता = उचिता ? न कदापि उचितेति भावः ।

भरतानाम् कुले जातः वत्सानाम् ऊर्जितः पतिः दारनिर्देशम् अकृत्वा उपदेशं करिष्यति । अयं भावः = महाकुलीनो वत्सराजः प्रौढाम् यौवनवतीं वा कामपि

नहीं। (भाव यह है कि पहले आपने छल का प्रयोग किया तो पीछे हम भी उसका अनुकरण कर रहे हैं।) ॥ १६ ॥

भरतरोहक—ऐ यौगन्धरायण महासेन की कन्या को अग्नि की साक्षी देकर (वत्सराज ने) अपनी शिष्या बनाया और फिर उस कुमारी को हर ले गए। क्या यह चौर-कर्म उचित है ?

यौग०—ऐसा मत कहो। यह तो स्वामी का विवाह है।

भरतकुल में उत्पन्न बलवान् वत्सराज क्या किसी (कन्या) को बिना स्त्री बनाये हुये शिक्षा दे सकता है ? (अर्थात् नहीं) ॥ १७ ॥

---

१. नैवात्र दोषो मम ।

भरतरोहकः—अहो छलेनागतगजारम्भस्यात्मसम्भावना !!

यौगन्धरायणः—किं छलेनेति। तत् पुनरिदानीं युक्तम्।

या सा मल्लिकसालवृक्षरचिता नागाश्रिता वञ्चना
बद्धः सेवितवान् हि नो नरपतिर्बाहूपधानां क्षितिम्।

छलेन—छद्मना कपटेन वा आगतगजारम्भस्य आगतः प्राप्तः गजारम्भः गजद्वारक आरम्भः भद्रवत्याख्यहस्तिनीद्वारको वत्सराजहरणोद्यमः येन तस्य तव। आत्मसम्भावना आत्मविषयः शौर्यबहुमानः। अहो आश्चर्यम्। नहि च्छल-प्रयोक्तुः शौर्यगर्व उचित इति भावः।

या सा मल्लिकसालवृक्षरचिता मल्लिकावति सालवृक्षे रचिता निर्मिता। नागाश्रिता = नीलहस्तिसंबद्धा सा प्रसिद्धा। वञ्चना = वत्सराजच्छलनरूपा इति तत् (छद्म) किं युक्तमिति? अर्थात् नोचितम्। बद्धः = बन्दीकृतः। नः = अस्माकम्। नरपतिः = राजा। बाहूपधानाम् = बाहुरेव उपधानम् उपबर्हो यस्यां शय्याभूतायाम् तां क्षितिम् = भूमिम्। सेवितवान् = अधिशयितवान्। हि = यतः राज्ञः—वत्सराजस्य। वारणनिग्रहे = हस्तिदमने। परिचयात्

बदला लेने के लिए उस सेनाका संहार कर दिया। उसी में धृष्टद्युम्न भी था। उसको भी अश्वत्थामा ने मारा। इस प्रकार पिता के संहार करनेवाले का वध कर अश्वत्थामा शान्त हुआ।

भरतरोहक—धोखा देकर हाथी द्वारा (वत्सराज को) भगा कर अपने को वीर समझते हो? धिक्कार है।

यौग०—छल की चर्चा क्यों करते हो? क्या तुम्हारा छल करना ठीक था!!

मल्लिका और सालवृक्ष की ओट में जो (नीले) हाथी की रचना कर छल प्रयोग किया गया था। (क्या वह ठीक था?)। हमारे राजा (वत्सराज) ने आपके बन्धन में पड़कर भूमि पर हाथों की तकिया लगाकर शयन किया। हाथियों को वश करने उन (वत्सराज) की निपुणता को सहन न कर सकने के कारण उनकी वीणा को (आप लोगों ने) छीन ली। मैं तो आप लोगों द्वारा पहले से प्रयोग किये ही कपट का अनुकरण कर रहा हूं। इसमें मेरा अपराध

भटः—अहो सरस्स गम्भीरदा ! अय्यस्स एकक्खरेण पूरिदो अयं देसो !! [अहो स्वरस्य गम्भीरता ! आर्यस्यैकाक्षरेण पूरितोऽयं देशः !!]

भरतरोहकः—(उपविश्य) भोः ! यौगन्धरायण इत्यशरीराण्यक्षराणि श्रूयन्ते । दिष्ट्या भवान् दृश्यते ।

यौगन्धरायणः—दिष्ट्या भवान् दृश्यत इति । पश्यतु भवान् माम्,

एवं रुधिरदिग्धाङ्गं वैरं नियममास्थितम् ।
गुरोरवजितं हत्वा शान्तं द्रौणिमिव स्थितम् ॥ १५ ॥

वैरम् = वीरस्यायम् वैरः तं वीरसम्बन्धिनम्, नियमम् = समुदाचारम् । आस्थितम् = आश्रितम् । रुधिरदिग्धाङ्गम्—रुधिरेण दिग्धम् अङ्गम् यस्य सः रुधिरदिग्धाङ्गः तं रुधिरदिग्धाङ्गम्, गुरोः = जनकस्य अवजितम् = अवजेतारम् । हत्वा = मूलतः उच्छेदं कृत्वेति भावः । शान्तम् द्रौणिमिव—द्रोणास्यापत्यम् पुमान् द्रौणिः (अश्वत्थामा) तम् तथोक्तं । स्थितम् एवं (माम् भवान् पश्यतु) ॥ १५ ॥

भट—(मन ही मन) कैसा गम्भीर स्वर है । आर्य के एक ही शब्द से यह स्थान भर गया ।

भरतरोहक—(बैठकर) ऐ ! अभी तक 'यौगन्धरायण' ये अक्षर ही सुने गए थे । पर भाग्य से आप भी दिखाई पड़ते हैं । (अर्थात् अब तक केवल आपका नाम ही सुना था, पर आज तो आपका दर्शन भी मुझे मिल रहा है) ।

योग०—भाग्य से ही आपके भी दर्शन हुए । आप मुझे देखें—

रुधिर से लिप्त शरीरवाले वीरों के नियमों को पालन करनेवाले मुझको आप पिता (द्रोणाचार्य) के पराजित करनेवाले (धृष्टद्युम्न) को मारकर शान्त हुए द्रौणि के समान देखें ॥ १५ ॥

टिप्पणी—महाभारत द्रोण-पर्व में यह कथा मिलती है । जब द्रोण को युद्ध में कोई न जीत सका तो उनको मारने का यह उपाय सोचा गया कि 'अश्वत्थामा मर गया' ऐसा शोर किया जाय तो पुत्र की मृत्यु सुनकर द्रोण शोकार्त होकर अस्त्र रख देंगे, उस समय उनको मारना आसान हो जायगा । तदनुसार ऐसा ही किया गया । जब द्रोण ने यह झूठी खबर सुनी तो शोक से संतप्त होकर धनुष बाण रख दिया और ध्यान करने लगे । उसी समय द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न ने जाकर द्रोण का सिर काट लिया । महाभारत समाप्त होने पर एक रात को जब पाण्डवों की कुछ बची हुई सेना विश्राम कर रही थी, तो द्रोणपुत्र ने जाकर पिता का

भटः—अय्यजोअन्धराअणो अय्यं पडिवालअन्तो आउहागारे चिट्ठइ।
[आर्ययौगन्धरायण आर्यं प्रतिपालयन् आयुधागारे तिष्ठति।]

भरतरोहकः—भवतु भवतु।

मन्त्रित्वे वञ्चितो ह्येष सव्याजं नीलहस्तिना।
प्रत्यादेष्टुं स तद्वैरं मामिदानीं प्रतीक्षते ॥ १४ ॥

भटः—अय्य ! एसो अमच्चो। [आर्य ! एषोऽमात्यः।]

भरतरोहकः—(उपगम्य) भो यौगन्धरायण !

यौगन्धरायणः—भोः !

सरोषम् = क्रोधयुक्तम्। भुजगमिव। सर्पमिव। धर्षितम्=ग्रहणपरिभूतम्। उच्छ्रितम् = सिद्धसमीहितत्वात् उच्चैःशिरसं च एनं यौगन्धरायणम्। कथमिव = केन प्रकारेण। परिभाषे = उपालभे। सर्वप्रकारश्लाघनीयचरितोऽसौ नोपालम्भार्हः इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

मन्त्रित्वे = मन्त्रिणः कार्ये (विषये वा) एष यौगन्धरायणः सव्याजम् = सकपटम्। नलिहस्तिना=नीलेन गजेन छद्मरचितनीलगजेनेति भावः। वञ्चितः = प्रतारितः। स इदानीम् = अधुना। तद्वैरम् = मत्प्रयुक्तवञ्चनमूलकं विरोधमित्यर्थः। प्रत्यादेष्टुम् = दूरयितुं माम् प्रतीक्षते ॥ १४ ॥

के कारण) अमात्य योग्य गति के प्रतिकूल था। वह अपने स्वामी के लिए विपत्ति में फँसा। पराजित होने पर भी उसका (यौग० का) शिर ऊँचा है। क्रोध से भरे हुए सर्प के समान इसको मैं किस प्रकार उपालंभ (ताना) दे सकता हूँ ? ॥ १३ ॥

भट—आर्य यौगन्धरायण शस्त्रागार में आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं।

भरतरोहक—अच्छा, अच्छा।

अपने मन्त्रित्व (मन्त्री के कार्य) में यह कपटपूर्वक नीले हाथी से ठगा गया, उसी वैर का बदला लेने के लिए वह इस समय मेरी प्रतीक्षा कर रहा है ॥ १४ ॥

भट—आर्य ! ये अमात्य हैं।

भरतरोहक—(समीप जाकर) ऐ यौगन्धरायण !

यौग०—ऐ !

सूक्तैः शास्त्रविनिश्चितैर्विरहितं बुद्ध्याधिकं वञ्चितं
द्रष्टुं मल्लमपक्रियाविनिहतं व्रीलादिवाधोमुखम् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति भरतरोहकः ।)

भरतरोहकः—कासौ कासौ यौगन्धरायणः ?

अवसितनिजकार्यं वञ्चनैर्दुर्निरीक्षं
कथमिव परिभाषे भर्तुरर्थे विपन्नम् ।
चिरमवनतकार्यं चापि नियुक्तमन्त्रं
भुजगमिव सरोषं धर्षितं चोच्छ्रितं च ॥ १३ ॥

समानारम्भरहितम् । शास्त्रविनिश्चितैः = बार्हस्पत्याद्यर्थशास्त्रनिर्णीतैः । सूक्तैः = रमणीयैरुपदेशैः विरहितम् = हीनम् । बुद्ध्या अधिकम् वञ्चितम् यावदहं तेन च्छलितः ततोऽधिकम् मया छलितम् , अपक्रियाविनिहतम् = अपकारेण प्रतिकारेण विनिहतम् प्रतिहतारम्भम् । मल्लम् = शूरम् इव व्रीलात् = लज्जया अधोमुखम्= अवनतमुखम् , न त्वभिमुखमित्यर्थः । भरतरोहकम् द्रष्टुम् इच्छामि ॥ १२ ॥

वञ्चनैः = छलनैः । अवसितनिजकार्यम् = सम्पादितं स्वकार्यम् येन सः तम् अवसितनिजकार्यम् । दुर्निरीक्षम् = व्रीडान्मया दुःखेन द्रष्टुं शक्यम् , भर्तुरर्थे विपन्नम् = स्वामिनः कार्यार्थे विपद्ग्रस्तम् । चिरम् अवनतकार्यम् = अवनतं कार्यं यस्य स अवनतकार्यः, तम् अवनतकार्यम् । अवनतं स्वामिव्यसनवशादधोगतम् , उच्चैर्गतिहीनम् कार्यम् अमात्यकार्यं यस्य सः तेन चापि नियुक्तमंत्रम् = नियुक्तः कार्योन्नमनानुकूलतया निश्चित्य प्रयुक्तो मंत्रो यस्य सः तम् ।

दुखी हो रहा है और जो आरम्भ किए गए नीति के कपट में तौला जाकर घटकर ही निकला, और जो शास्त्र विदित सदुपदेशों से रहित है तथा जो बुद्धि से भी (जितना मैं ठगा गया उससे) अधिक ठगा गया (देखना चाहता हूँ)। भरतरोहक इस समय उस शूरवीर के समान हैं जो अपने-अपने प्रयत्न के निष्फल हो जाने से लाज के मारे नीचा मुंह किये रहता है ॥ १२ ॥

(भरतरोहक का प्रवेश)

भरतरोहक—यौगन्धरायण कहाँ हैं, कहाँ हैं ?

इसने वञ्चनाओं से अपना कार्य सिद्ध कर लिया, मैं इसे (लज्जा के कारण) कठिनता से देख सकता हूँ। इसका कार्य समय तक (स्वामी के पकड़े जाने

१. नृप । २. मुपनत ।

तस्मिन् काले सुप्तमासीदमात्यैर्नीते रत्ने भाजने को निरोधः॥ ११॥

(परिक्रम्य)

भटः—इदं आउहागारं। पविसदु अय्यो। [इदमायुधागारम्। प्रविशत्वार्यः।]

(प्रविश्य)

भटः—अमच्चो आह—अवणीअदु बन्धणं त्ति। [अमात्य आह—अपनीयतां बन्धनमिति।]

यौगन्धरायणः—अक्षीणं मां कुरु। व्यक्तं भरतरोहको मां द्रष्टुमिच्छति। अहमपि तावद् भरतरोहकं द्रष्टुमिच्छामि।

मद्वाक्यैः परिखिद्यमानहृदयं रोषात् प्रमत्ताक्षरैः
प्रारब्धेषु नयच्छलेषु तुलितं तुल्याधिकारोज्झितम्।

यस्मिन् काले। सर्वतो रक्षितव्यम् तस्मिन् काले अमात्यैः = मन्त्रिवर्गैः सुप्तम् आसीत्। रत्ने (वत्सराजरूपरत्ने) नीते = गते सति, भाजने को निरोधः ? किं सावधानतया ?॥ ११॥

अक्षीणम् = विश्रान्तम्। व्यक्तम् = अवश्यम्।

रोषात् = स्वामिच्छलननिमित्तात् क्रोधात। प्रमत्ताक्षरैः = उद्धतैः। मद्वाक्यैः= मदीयवचनैः। परिखिद्यमानहृदयम् = दोदूयमानहृदयम् दुःखिनमित्यर्थः। नयच्छलेषु = नीतिच्छद्मसु प्रारब्धेषु मदुपक्रान्तेषु सत्सु तुलितम् = तुलाधृतम्, निर्धारितच्छलप्रयोगसामर्थ्यम् इत्यर्थः। तुल्याधिकारोज्झितम् = मदीयप्रयुक्तच्छलारम्भ-

---

सब प्रकार से रक्षा करनी चाहिये थी उस समय तो अमात्य-वर्ग सो रहा था। रत्न के (चोरी) चले जाने पर केवल (खाली) पात्र की रक्षा करने से क्या लाभ ? (भाव यह कि वत्सराज के चले जाने पर मेरी चौकसी करना व्यर्थ है।)॥ ११॥

(परिक्रमा कर)

भट—यह शस्त्रागार है। आर्य ! अन्दर चलें।

भट—अमात्य ने कहा है—बंधन (बेड़ी अथवा अन्य बन्धन) हटा दो।

यौग०—मुझे विश्राम कराओ। अवश्य भरतरोहक मुझे देखना चाहते हैं। (अर्थात् मिलना चाहते हैं) मैं भी भरतरोहक से मुलाकात करना चाहता हूँ।

मैं (भरतरोहक को) जिसका हृदय क्रोध में कहे हुए मेरे उद्धत वचनों से

भटः—अणुसारिअ णलागिरिणा गहीदो किल। [अनुसार्य नलागिरिणा गृहीतः किल ।]

यौगन्धरायणः—अस्ति वाहनसामर्थ्यम् । असमायुक्तस्तु सः ।

गजस्याधोरणायुक्तो जवो भवति शिक्षया ।
विमुक्तं वत्सराजेन क एनं वाहयिष्यति ॥ १० ॥

भटः—अय्य ! अमच्चो आह–आउहागारे चिट्ठदु किल अय्यो । पुरुसगुत्तो अअं देसो त्ति । [आर्य ! अमात्य आह–आयुधागारे तिष्ठतु किलार्यः । पुरुषगुप्तोऽयं देश इति ।]

यौगन्धरायणः—अहो हास्यमभिधानम् ।

अग्निं बद्ध्वा वत्सराजाभिधानं यस्मिन् काले सर्वतो रक्षितव्यम् ।

वाहनस्य नलागिरेः सामर्थ्यम् भद्रवत्यनुधावनशक्तिः । असमायुक्तस्तु = असम्यग् व्यापारितः असुष्ठु शिक्षितो वा ।

गजस्य = हस्तिनः । जवः = वेगः । आधोरणायुक्तः = आधोरणेन हस्तिपकेन आयुक्तः उत्पादितः । भवति शिक्षया विमुक्तम् = शिक्षारहितम् एनम् वत्सराजेन सह = भद्रवतीं वाहयता वत्सराजेनेति भावः । कः वाहयिष्यति = नेष्यति न कोऽपि चालयिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

पुरुषैः गुप्तः पुरुषगुप्तः = आगन्तुकेभ्यः बाह्यपुरुषेभ्यः रक्षितः इत्यर्थः ।

वत्सराजाभिधानम् अग्निं बद्ध्वा=अग्निमिव वत्सराजं वशीकृत्य इति भावः ।

भट—नलागिरि को उसके पीछे लगाकर पकड़ा ।

यौग०—क्या उसमें इतनी शक्ति है ? वह तो अच्छी तरह शिक्षा भी नहीं पाये हैं ।

हाथी का वेग महावत से होता है; शिक्षारहित इस (नलागिरि) हाथी को वत्सराज के साथ कौन भगा सकता है ? (भाव यह है कि जिस हाथी को समुचित रूप से शिक्षा नहीं दी गयी है वह अच्छी तरह नहीं दौड़ सकता ।) ॥ १० ॥

भट—मन्त्री ने कहा है कि आप शस्त्रागार में ठहरें । यह स्थान लोगों से गुप्त है । (अर्थात् लोग यहाँ नहीं आ सकते ।)

यौग०—अहो ! यह अत्यन्त हास्यास्पद बात है ।

अग्नि के समान पराक्रमी वत्सराज को बांधकर (कैदकर) जिस समय

उन्मत्तच्छन्नवेषस्य रथ्यासु परिधावतः ।
अवगीतमिदं रूपं कर्म सम्प्रति दृश्यते ॥ ८ ॥

(प्रविश्य)

भटः—अय्य ! पिअं दे णिवेदेमि । गहीदो किल वच्छराओ ।
[आर्य ! प्रियं ते निवेदयामि । गृहीतः किल वत्सराजः ।]

यौगन्धरायणः—नैतदस्ति ।

चिरमरिनगरे निरोधमुक्तः स किल वनान्युपलभ्य भद्रवत्या ।
ग्रहणमुपगमिष्यति प्रयातो निमिषितमात्रगतेषु योजनेषु ॥ ९ ॥

भद्र ! कथं गृहीत इति श्रुतम् ?

उन्मत्तच्छन्नवेषस्य = उन्मत्तत्वावच्छादितस्वरूपस्य । रथ्यासु = प्रतोलीषु । परिधावतः मम इदं अवगीतम् = निन्दितम् , घृणितमित्यर्थः । रूपम् सम्प्रति (मम) कर्म दृश्यते ॥ ८ ॥

चिरम् अरिनगरे=शत्रुनगरे निरोधमुक्तः = निरोधात् मुक्तः इति निरोधमुक्तः स भद्रवत्या वनानि = विन्ध्यवनानि । उपलभ्य = आसाद्य किल प्रयातः निमिषितमात्रगतेषु योजनेषु = निमेषमात्रातीतेषु योजनेषु ग्रहणम् उपगमिष्यति किल ? अर्थात् न गमिष्यति ॥ ९ ॥

उन्मत्तवेष धारण करने से मेरा (यथार्थ) रूप छिपा हुआ था और मैं गली-गली दौड़ता था (अत एव) मेरे निन्दित रूप को इन्होंने देखा (इससे इनकी तृप्ति नहीं हुई), परन्तु अब ये लोग मेरे सुन्दर कर्मों को देखें । अर्थात् इन्हें यह समझने दो कि मैंने क्या किया ॥ ८ ॥

(प्रवेश कर)

भट—हे आर्य ! प्रियवचन निवेदन करने आया हूँ । वत्सराज पकड़ा गया ।

यौ०—ऐसी बात नहीं है (यह हो नहीं सकता) ।

शत्रु के नगर में अनेक आपत्तियों से बचकर भद्रवती पर चढ़कर वनों के बीच से जाता हुआ अनेक योजन एक क्षणमात्र में जाकर (क्या वह) पकड़ा जा सकता है ? (अर्थात् नहीं) ॥ २ ॥

भद्र ! क्या आपने सुना है कैसे वह पकड़ा गया ?

उभौ—उस्सरह उस्सरह अय्या ! उस्सरह । [उत्सरतोत्सरतार्याः ! उत्सरत ।]

यौगन्धरायणः—मद्दर्शनाभिलाषी जनो न कश्चिदुत्सारयितव्यः ।

पश्यन्तु मां नरपतेः पुरुषाः ससत्त्वा
राजानुरागनियमेन विपद्यमानम् ।
ये प्रार्थयन्ति च मनोभिरमात्यशब्दं
तेषां स्थिरीभवतु नश्यतु वाभिलाषः ॥ ७ ॥

उभौ—उस्सरह उस्सरह । किं तुम्हेहि ण दिट्ठपुरुवो अय्यजोअन्धराअणो ! [उत्सरतोत्सरत । किं युष्माभिर्न दृष्टपूर्व आर्ययौगन्धरायणः ?]

यौगन्धरायणः—दृष्टः पूर्वं, न त्वेवम् । मम हि,

राजानुरागनियमेन—राज्ञि अनुरागः राजानुरागः तस्य नियमेन इति राजानुरागनियमेन = राजभक्तिव्रतेन इत्यर्थः । विपद्यमानम् = आपद्ग्रस्तम् । मां ससत्त्वाः = सधैर्याः । नरपतेः = प्रद्योतस्य पुरुषाः = राजकर्मचारिणः प्रजावर्गाः वा पश्यन्तु = अवलोकयन्तु । ये जनाः मनोभिः = हृदयैः । अमात्यशब्दम् प्रार्थयन्ति तेषाम् अभिलाषः = मनोवाञ्छितम् स्थिरीभवतु नश्यतु वा ॥ ७ ॥

अपकीर्ति को दूर हटाकर जय प्राप्त किया, राजा (वत्सराज) को पाया और 'महान्' शब्द की उपाधि पाई (अर्थात् यश प्राप्त किया) ॥ ६ ॥

दोनों—आर्य ! आप लोग हटें, आप लोग हटें ।

यौ०—किसी भी पुरुष को जो मेरा दर्शन करना चाहता है—मत हटाओ ।

राजभक्ति के कारण विपत्ति में पड़े हुए मुझे प्रद्योत के कर्मचारी धीरतापूर्वक देखें । जो लोग मन से अमात्य शब्द को चाहते हैं (अर्थात् मन्त्री बनना चाहते हैं) उनकी अभिलाषा या तो पूरी हो जाती है या नष्ट हो जाती है ॥ ७ ॥

दोनों—हटिये, हटिये ! क्या आप लोगों ने इसके पहले आर्य यौगन्धरायण को नहीं देखा है ?

यौ०—देखा है । परन्तु इस प्रकार नहीं । मेरा तो—

अयमहमपनीतभर्तृदुःखो जितमिति राजकुले सुखं विशामि ॥ ५ ॥

भोः ! सुखं खलु निष्कलत्राणां कान्तारप्रवेशः, रमणीयतरः खलु प्राप्तमनोरथानां विनिपातः, अपश्चात्तापकरः खलु सञ्चितधर्माणां मृत्युः। मया हि,

वैरं भयं परिभवं च समं विहाय
कृत्वा नयैश्च विनयैश्च शरैश्च कर्म।
शत्रोः श्रियं च सुहृदामयशश्च हित्वा
प्राप्तो जयश्च नृपतिश्च महांश्च शब्दः ॥ ६ ॥

सन् अपनीतं पूरीकृतं, निवारितं वा भर्तुः स्वामिनः दुःखम् येन सः अपनीतभर्तृदुःखः, जितमिति = जयः सिद्ध इति बुद्ध्या राजकुले = राजभवने सुखम् = सुखपूर्वकं यथा स्यात् तथा विशामि प्रविशामि ॥ ५ ॥

निष्कलत्राणां स्त्रीरहितानाम् कान्तारप्रवेशः—कान्तारे प्रवेशः इति कान्तारप्रवेशः। तेन वनं गन्तव्यम्। यथा गृहम् तथा वनम् इति भावः। प्राप्तमनोरथानाम्—प्राप्तः सिद्धः मनोरथः यैः ते, तेषां प्राप्तमनोरथानाम्। विनिपातः = दैविकी आपत्तिः। रमणीयतरः खलु, सञ्चितधर्माणाम्—सञ्चितः उपार्जितः धर्मो यैः ते तेषाम् सञ्चितधर्माणाम्।

वैरम् = विरोधम्, भयं, परिभवम् = उन्मत्तचर्यासुलभम् अवमानम् च समं सहैव विहाय = संत्यज्य नयैः = नीतिभिः विनयैः = नम्रतादिगुणैः शरैः = बाणैः च कर्म कृत्वा = कार्यं सम्पाद्य, शत्रोः = वैरिणः श्रियम् = राजलक्ष्मीम्, सुहृदाम् = मित्राणाम्, अयशः = अपकीर्तिम् च हित्वा दूरीकृत्य जयः प्राप्तः, नृपतिः = वत्सराजः प्राप्तः 'महान्' इति शब्दः च प्राप्तः ॥ ६ ॥

दोष (टूटने) से पकड़ा हुआ मैं स्वामी के दुःख को निवारण कर और यह समझकर कि मेरी विजय-सिद्धि पूरी हो गई, राजकुल में प्रवेश कर रहा हूँ ॥ ५ ॥

भो, स्त्री-रहित पुरुषों का वन में जाना सुखदायी होता है। जिनका मनोरथ सिद्ध हो गया हो उनको विपत्ति का होना भी रमणीयतर ही है। जिन्होंने धर्म का उपार्जन किया है उनका मरना भी अच्छा है। मैंने तो—

मैंने शत्रुता, भय और अपमान सबको एक साथ छोड़कर और नीति से, विनयादि गुणों से, बाणों से कार्य करके तथा शत्रु की राजश्री को और मित्रों की

द्वितीयेनाक्षौहिण्या अप्रवेगो मुहूर्तं धारितः। विजयसुन्दरस्य हस्तिनो दन्तान्तचोदितोऽसिर्विपन्नः। असिदोषेण गृहीतो, न पुरुषदोषेण।]

प्रथमः—अंघो अप्पमत्ता होह तुम्हे। पाआरतोरणवज्जं सव्वं कोसम्बी खु इअं। [अङ्गो अप्रमत्ता भवत यूयम्। प्राकारतोरणवर्जं सर्वं कौशाम्बी खल्वियम्।]

उभौ—ओदरदु ओदरदु अय्यो ओदरदु। [अवतरत्ववतरत्वार्योऽवतरतु!]

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः बद्धबाहुः फलकशयनेनानीयमानः।)

यौगन्धरायणः—अयमहमवतरामि।

रिपुगतमपनीय वत्सराजं ग्रहणमुपेत्य रणे स्वशस्त्रदोषात्।

उच्चस्वरेण शब्दं कुर्वतः मम। असिद्वितीयेन—असिः एव खड्ग एव द्वितीयः अपरसहायको यस्य सः असिद्वितीयः (बहुव्रीहिः), अप्रवेगः = अग्रपराक्रमः, प्रबलाक्रमणं वा। धारितः = सोढः। दन्तान्तचोदितः—दन्तान्ते (यौगन्धरायणेन) चोदितः = कृताघातः असिर्विपन्नः यातः। असिदोषेण = खड्गत्रोटनरूपदोषेण गृहीतः = शत्रुवशीभूतः (आर्ययौगन्धरायणः) न पुरुषदोषेण = न तु कापुरुषत्वेन शक्तिहीनत्वादिदोषेण वा।

अयम् अहम् रिपुगतम् = शत्रुहस्तप्राप्तम्, शत्रुवशीभूतम् इत्यर्थः। वत्सराजम् अपनीय = अपहृत्य, मोचयित्वा। रणे = युद्धक्षेत्रे, स्वशस्त्रदोषात् = स्वकीयखड्गरूपशस्त्रत्रोटनात् इत्यर्थः। ग्रहणम् उपेत्य = बन्दीभूय। अपनीतभर्तृदुःखः

तक सेना के वेग को सहन किया। विजयसुन्दर नामक हाथी के दाँत में मारने से तलवार टूट गई—वह तो तलवार के दोष (टूटने) से शत्रु के फंदे में आए; न कि अपनी कायरता या शक्तिहीनता के कारण।

प्रथम—अरे आप लोग सावधान हों। यह तो (उज्जयिनी) प्राकार और तोरण के बिना कौशाम्बी हो रही है।

दोनों—उतरिये, उतरिये, आप उतरिये।

(हाथ बँधे हुए फलकशयन द्वारा लाये हुए यौगन्धरायण का प्रवेश)

यौगन्धरायण—यह मैं उतर रहा हूँ।

शत्रु के वशीभूत वत्सराज को छुड़ाकर, युद्धक्षेत्र में अपने शस्त्र (तलवार) के

(ततः प्रविशतः साधारणौ ।)

उभौ—उस्सरह उस्सरह अय्या ! उस्सरह । [उत्सरतोत्सरतार्याः ! उत्सरत ।]

प्रथमः—अंघो कण्ठस्स दीअमाणस्स ण उच्चं विरमदि । [अङ्घो कण्ठस्य दीर्यमाणस्य नोच्चं विरमति ।]

द्वितीयः—अंघो भट्टिदारिआए वासवदत्ताए अवणअणविब्भमदाए वरुवन्तस्स मे वअणं कोच्चि ण सुणादि । अंघो ! किं भणह–किण्णिमित्तं उस्सारणा वत्तदि त्ति । गहीदो अय्यजोअन्धराअणो । किं भणह—कहं गहीद त्ति । सुणन्तु अय्या । अय्यजोअन्धराअणेण असिदुदीएण अक्खोहिणीए अग्गवेगो मुहुत्तअं धारिदो । विजयसुन्दरस्स हत्थिणो दन्तन्तचोदिदो असी विवण्णो । असिदोसेण गहीदो, ण पुरुसदोसेण । [अंघो भर्तृदारिकाया वासवदत्ताया अपनयनविभ्रमतया विरुवतो मे वचनं कश्चिन्न शृणोति । अङ्घो ! किं भणत–किन्निमित्तमुत्सारणा वर्तत इति । गृहीत आर्ययौगन्धरायणः । किं भणत—कथं गृहीत इति । शृण्वन्त्वार्याः–आर्ययौगन्धरायणेनासि-

---

अंघो इति दुःखे । कण्ठस्य = गलस्य । दीर्यमाणस्य = उच्चारणध्वनेः उच्चत्वकरणाय अत्यायासमनुभवतः कण्ठस्य । अनादरे षष्ठी । उच्चं = मार्गे मिलितं नगरजनकलकलोच्चत्वं न विरमति मत्कंठायासजनितमुत्सारणध्वन्युच्चत्वं जनकलकलोच्चतां न्यक्कर्तुं न प्रभवतीति आशयः ।

भर्तृदारिकायाः=राजपुत्र्याः, वासवदत्तायाः, अपनयनविभ्रमतया—अपनयनेन अपहरणेन विभ्रमः उन्मादो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना । विरुवतः मे =

(दो सामान्य भटों का प्रवेश)

दोनों—हटो हटो लोगो हटो ।

प्रथम—मैं गला फाड़-फाड़कर भी चिल्लाता हूँ, तथापि जनकोलाहल बन्द नहीं हो रहा है ।

दूसरा—अहा, राजकुमारी वासवदत्ता के अपहरण हो जाने से सब पागल हो रहे हैं । इसलिये मेरी बातों को कोई नहीं सुन रहा है । क्या कहते हो ? 'क्यों हटा रहे हो ?' आर्य यौगन्धरायण पकड़ लिये गए हैं । क्या कहते हो ? 'कैसे पकड़े गए ?' आप लोग सुनें, आर्य यौगन्धरायण ने केवल तलवार से एक मुहूर्त

नागेन्द्रदन्तमुसलाहतभग्नबाहु-
भ्रष्टायुधोऽपि ननिवृत्तपदोऽभियातः ॥ ४ ॥

हा धिग्, ग्रहणमुपगतः खल्वार्ययौगन्धरायणः !! यावदहमप्यार्य-यौगन्धरायणस्य प्रत्यन्तरीभविष्यामि । (निष्क्रान्तः)

भटः—कि णु खु एदं पाआरतोरणवज्जं सव्वं कोसम्बी खु इदं । होदु इमं वुत्तन्तं अमच्चस्य णिवेदेमि । [किन्तु खल्वेतत् । प्राकारभृतोरणवर्जं सर्वं कौशाम्बी खल्विदम् । भवत्विमं वृत्तान्तममात्याय निवेदयामि ।] (निष्क्रान्तः ।)

इति प्रवेशकः

अश्वसहितान् योधान्=वीरान् हत्वा, बलात्=बलपूर्वकम् मुहूर्तम् स्वशक्त्या अक्षौहिणीम्=अक्षौहिणीसेनाम् अतिविगाह्य=छिन्न-भिन्नां कृत्वा । नागेन्द्रदन्त-मुसलाहतभग्नबाहुः=नागेन्द्रस्य गजराजस्य दन्तमुसलेन मुसलसदृशदन्तेन आहतः अभिहतः अतएव भग्नः बाहुः यस्य सः नागेन्द्रदन्तमुसलाहतभग्नबाहुः । भ्रष्टायु-धोऽपि—भ्रष्टम् आयुधं यस्य स भ्रष्टायुधः, हस्तच्युतप्रहरणोऽपि इत्यर्थः । ननि-वृत्तपदः=अनपसृतपदः । (परन्तु) अभियातः=शत्रुसम्मुखं गतः ॥ ४ ॥

हा धिग् इति खेदे, ग्रहणमुपगतः=शत्रुवशीभूतः । प्रत्यन्तरीभविष्यामि= प्रत्यासन्नीभविष्यामि, समीपं गमिष्यामीति भावः ।

प्राकारतोरणवर्जम्=प्राकारं तोरणं च वर्जयित्वा इत्यर्थः ।

मुहूर्त भर में अपनी शक्ति से अक्षौहिणी सेना को छिन्न-भिन्न कर मुसल के समान हाथी के दांत से चोट खाकर हाथ के टूट जाने पर और आयुध (हथियार) के गिर जाने पर भी इसने पैर पीछे न हटाया, परन्तु शत्रु के सन्मुख (लड़ने को) गया ॥ ४ ॥

हाय, बड़े खेद की बात है कि आर्य यौगंधरायण पकड़े गए । मैं भी यौगन्ध-रायण के समीप जाऊँगा । (निकल गया)

टिप्पणी—नाटक के अभिनय में 'प्रवेशक' वह स्थल है जहां कोई पात्र दो अंकों के बीच की घटना का (जो दिखाई गई हो) परिचय अपने वार्तालाप द्वारा देता है ।

भट—यह क्या ? प्राकार और तोरण को छोड़कर सभी कौशाम्बी है । अच्छा, यह वृत्तान्त अमात्य से कहूँगा । (निकल जाता है ।)

प्रवेशक समाप्त ।

निशितविमलखड्गः संहृतोन्मत्तवेषः
कनकरचितचर्मव्यग्रवामाग्रहस्तः।
विरचितबहुचीरः पाण्डराबद्धपट्टः
सतडिदिव पयोदः किञ्चिदुद्गीर्णचन्द्रः ॥ ३ ॥

अहो महत् प्रवृत्तं युद्धम्।[1]

हत्वा गजान् सगजिनः सहयांश्च योधा-
नक्षौहिणीमतिविगाह्य बलान्मुहूर्तम्।

केचित् वदन्ति यत् भासकविः कौटिल्यात् पूर्वम् अभवत्।

निशितविमलखड्गः—निशितः विमलः खड्गो यस्य सः निशितविमलखड्गः संहृतोन्मत्तवेषः—संहृतः उन्मत्तवेषो येन सः संहृतोन्मत्तवेषः व्यक्तोन्मत्तवेष इत्यर्थः। कनकरचितचर्मव्यग्रवामाग्रहस्तः—कनकरचिते स्वर्णालङ्कृते चर्मणि शस्त्रनिवारण-साधने फलकाख्ये व्यग्रो व्यापृतः वामः अग्रहस्तः यस्य सः कनकरचितचर्मव्यग्रवामा-ग्रहस्तः। विरचितबहुचीरः—विरचितानि शरीरविन्यस्तानि बहूनि नानाविधानि चीराणि वस्त्राणि येन सः। पाण्डराबद्धपट्टः—पाण्डरः आबद्धः पट्टः उष्णीषपट्टः शिरोवेष्टनं वा येन सः तथोक्तः। सतडित्=सविद्युत्। किञ्चिदुद्गीर्णचन्द्रः = ईषदु-दितचन्द्रः यस्मिन्। एवंभुतः पयोद इव = मेघ इव (भवतीति) शेषः ॥ ३ ॥

सगजिनः = गजी आधोरणः तत्सहितान्, गजान्=हस्तिनः हत्वा, सहयान् =

टिप्पणी—इससे यह प्रतीत होता है कि जो वीर स्वामी के लिए तन-मन से लड़ते थे उनका इसी रीति से स्वागत किया जाता था। 'जो स्वामी के लिए श्रद्धा एवं विश्वास के साथ नहीं लड़ता था उसको इस प्रकार का नहीं किया जाता था।

तेज और चमचमाती हुई तलवार लिए हुए, उन्मत्तों का वेष त्याग कर, स्वर्ण सुसज्जित ढाल में बायाँ हाथ डाले हुए, नानाविध वस्त्रों को धारण किए हुए सफेद पगड़ी बाँधे हुए, विद्युत् युक्त मेघ के समान जिसमें से कुछ-कुछ चन्द्रमा दिखाई पड़ रहा है (यह यौगन्धरायण है) ॥ ३ ॥

अरे यह तो घमासान युद्ध छिड़ गया!

सवारों सहित हाथियों को, अश्वों के साथ वीरों को मार कर और बलपूर्वक

---

१. अहो प्रतिभयमिदं युद्धम्। अहो महत्प्रतिभयं प्रवृत्तमिदं युद्धम्।

गात्रसेवकः—आः को मत्तः, कस्य वा मदः, वयं खल्वार्ययौगन्धरायणेन स्वेषु स्वेषु स्थानेषु स्थापिताश्चारपुरुषाः। यावदहमपि सुहृज्जनस्य संज्ञां करोमि। एते ते सुहृदो निरोधमुक्ता इव कृष्णसर्पा इतस्ततो निर्धावन्ति। भोः भोः सुहृदः! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः—

नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम्।
तत्तस्य मा भून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥२॥

क्व नु खल्वार्ययौगन्धरायणः ? (विलोक्य) अये अयमत्रभवान् आर्ययौगन्धरायणः ! य एषः,

---

चारपुरुषाः = गुप्तचराः इत्यर्थः। स्वेषु-स्वेषु स्थानेषु = भिन्नभिन्नस्थानेषु। स्थापिताः = नियुक्ताः, सुहृज्जनस्य = स्वकीयमित्रमंडलस्य। संज्ञाम् = संकेतम्। निरोधमुक्ताः निरोधात् बंधनात् मुक्ताः इति निरोधमुक्ताः। कृष्णसर्पा इव = कृष्णाश्च ते सर्पाश्च इति कृष्णसर्पाः, तद्वदित्यर्थः।

यः भर्तृपिण्डस्य कृते = भुक्तस्य स्वामिनः अन्नस्यार्थे, न युद्धयेत् = युद्धं न कुर्यात्। तस्य = अनिष्कृतभर्तृपिण्डस्य, कृतघ्नस्य पुरुषस्य वा। सलिलैः=जलैः। सुपूर्णम् = परिपूर्णमित्यर्थः। सुसंस्कृतम् = सम्यक् प्रकारेण संस्कृतम्, आभ्युदयिकैर्मन्त्रैः अभिमन्त्रितम्। भर्तृपिण्डार्थं योद्धृमात्रलभ्यतया प्रसिद्धम्। तत् नवं = नूतनम् शरावम् = पात्रविशेषः; 'सकोरा' इति लोके प्रचलितम्। मा भूत् = न स्यात्। सः = कृतघ्नः। नरकं गच्छेत् = यायात इत्यर्थः॥ २॥

अयं श्लोकः कौटिलीये अर्थशास्त्रेऽपि उपलब्धो भवति। इमं लक्षीकृत्य

गात्रसेवक—कौन मत्त है। किसको नशा हुई है? हम लोग तो गुप्तचर हैं जिनको आर्य यौगन्धरायण ने अपने अपने स्थान पर नियुक्त किया है। मैं भी अपने मित्रवर्ग को संकेत करता हूँ। ये तो वे ही मित्र लोग हैं जो कि बंधन से मुक्त हुए काले सांप की तरह इधर-उधर दौड़ रहे हैं। ए मित्रो! तुम लोग सुनो, सुनो।

जो खाये हुये स्वामी के अन्न के लिए (अर्थात् स्वामी का अन्न खाकर उसका बदला चुकाने के निमित्त) युद्ध न करे, उसे जल से परिपूर्ण, अच्छी तरह संस्कृत और दर्भ (कुश) से परिवेष्टित नया शराव (कुल्हड़) न मिले और वह नरक का भागी बने ॥ २॥

आर्य यौगन्धरायण कहां हैं? (देखकर) अरे यौगंधरायण तो यही हैं।

भटः—हं सद्दो विअ । [हं शब्द इव ।]

गात्रसेवकः—अंधो जाणामि जाणामि, कण्डिलसुण्डिकिणीए गेहं भिन्दिअ भद्दवदी पलाअदि । [अन्धो जानामि जानामि, कण्डिलशौण्डिक्या गेहं भित्त्वा भद्रवती पलायते ।

भटः—किं भणासि ? (आकाशे) एसो भट्टा वच्छराओ वासवदत्तं गण्हिअ णिग्गदो त्ति । [किं भणसि ? एष भर्ता वत्सराजो वासवदत्तां गृहीत्वा निर्गत इति ।]

गात्रसेवकः—(सहर्षम्) अविघ्नमस्तु स्वामिनः ।

भटः—पिब पिब । अज्ज वि तुमं मत्तो आहिण्डेहि । [पिब पिब । अद्यापि त्वं मत्त आहिण्डस्व ।]

शात् किमपि मद्यमूल्यं प्रतिदिनम् , वृद्धिस्थानीयं ते सुलभं भवेत् तदेतद्मूल-नाशनेन मा नाशय इत्यभिप्रायः ।

पलायते = परिधावति ।

अविघ्नम् = विघ्नरहितम् , मङ्गलमित्यर्थः ।

भट—कुछ शब्द (आवाज) हो रहे हैं ।

गात्रसेवक—अरे जानता हूँ, जानता हूँ, मदिरा बेचनेवाली के घर को तोड़कर भद्रवती भाग रही है ।

टिप्पणी—अब यह बतलावेंगे कि वत्सराज वासवदत्ता को लेकर भाग गया है और उसी के कारण से बड़ा शोर हो रहा है ।

गात्रसेवक जानता था कि वासवदत्ता को लेकर वत्सराज भाग रहा है और इसलिए यह आवाज हो रही है । परन्तु सच्ची बात को छिपाने के वास्ते वह ऐसा कर रहा है ।

भट—क्या कहते हो ? —(ऊपर की ओर देखते हुए) स्वामी वत्सराज वासवदत्ता को लेकर भाग गए ।

गात्रसेवक—(सहर्ष) स्वामी का मङ्गल हो अर्थात् स्वामी का कार्य निर्विघ्न समाप्त हो । (यहां पर अपने रूप को छिपाने के लिए अब गात्रसेवक संस्कृत भाषा का प्रयोग करता है जो मध्यम श्रेणी के पात्रों के अनुकूल है) ।

भट—पीओ, पीओ । आज भी तुम मस्त होकर घूमो ।

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्दवदी। अंघो। [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती। अङ्घो।]

भटः—किं अंघो ? [किम् अङ्घो ?]

गात्रसेवकः—अंघो मए। [अङ्घो मया ?]

भटः—किं तुए। [किं त्वया ?]

गात्रसेवकः—अंघो भद्द। [अङ्घो भद्र।]

भटः—किं भद्दत्ति। [किं भद्रेति।]

गात्रसेवकः—अंघो भद्दवदी। [अङ्घो भद्रवती।]

भटः—किं भद्दवदी। [किं भद्रवती ?]

गात्रसेवकः—भद्दवदी पि आढत्ता। [भद्रवत्यप्याहिता।]

भटः—ण तुवं एत्थ अवरज्झो। कण्डिलसुण्डिकिणी खु अवरज्झा, जा राअवाहणं गण्हिअ सुरं देदि। [न त्वमत्रापराद्धः। कण्डिलशौण्डिकी खल्वपराद्धा, या राजवाहनं गृहीत्वा सुरां ददाति।]

गात्रसेवकः—अंघो मए उत्तं—मा मूलविद्धिं विणासेहि त्ति। [अंघो मयोक्तम्—मा मूलवृद्धिं विनाशयेति।]

उक्तम् = कथितम्, अर्थात् कण्डिलशौण्डिक्यै इत्यर्थः। मूलवृद्धिं मा विनाशय = स्थितायां मूलधनस्थानीयायां भद्रवत्यां तत्परिचरणभृतिभाजो मम सका-

---

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो। अरे !

भट—अरे क्या ?

गात्रसेवक—अरे मैंने।

भट—तुमने क्या ?

गात्रसेवक—अरे भद्र।

भट—क्या भद्र ?

गात्रसेवक—अरे भद्रवती।

भट—क्या भद्रवती ?

गात्रसेवक—भद्रवती को भी बंधक रख दिया।

भट—इसमें तुम्हारा अपराध नहीं है। मदिरा बेचनेवाली का अपराध है जो राजा की सवारी को लेकर सुरा देती है।

गात्रसेवक—अरे मैंने उससे कहा है कि मूलवृद्धि का नाश मत करो।

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्दवदी। अंघो मए भद्दवदीए खुरप्पमाला आढत्ता। [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती। अङ्घो मया भद्रवत्याः क्षुरप्रमालाऽऽहिता।]

भटः—पुप्फबन्धिआए भद्दवदीए खुरप्पमालाए किं कय्यं? सिग्घं भद्दवदिं पवेसेहि। [पुष्पबन्ध्याया भद्रवत्याः क्षुरप्रमालया किं कार्यम्? शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय।]

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्दवदी। अंघो मए भद्दवदी एघण्टा आढत्ता! [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती। अङ्घो मया भद्रवत्या घण्टाहिता।]

भटः—उदए कीलिदुकामाए भद्दवदीए घण्टाए किं कय्यं? सिग्घं भद्दवदिं पवेसेहि। [उदके क्रीडितुकामाया भद्रवत्या घण्टया किं कार्यम्? शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय।]

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्दवदी। अंघो मए भद्दवदीए कसिअं आढत्तं। [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती। अङ्घो मया भद्रवत्याः कशिका आहिता।]

भटः—कसिएण किं कय्यं? सिग्घं भद्दवदिं पवेसेहि। [कशिकया किं कार्यम्? शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय।]

क्षुरप्रमाला = अर्धचन्द्रमाला, आहिता = आधीकृता इत्यर्थः।

पुष्पबंध्यायाः = पुष्पेण बन्धुं, वशीकर्तुं योग्यायाः।

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो। अरे मैंने तो भद्रवती की अर्ध-चन्द्रमाला भी बंधक रख दी है।

भट—भद्रवती तो फूलों से ही बांधी जा सकती है। उसको अर्धचन्द्रमाला से क्या प्रयोजन? शीघ्र उसे प्रवेश कराओ।

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो। मैंने तो भद्रवती के घण्टे को भी बंधक रख दिया है।

भट—जल-क्रीड़ा करने को इच्छुक भद्रवती को घण्टे से क्या काम? शीघ्र भद्रवती को ले आवो।

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो। अरे! अरे! मैं तो उसके कशा (कोड़ा, चाबुक) को भी बंधक रख आया हूँ।

भट—कोड़े की क्या आवश्यकता है? शीघ्र भद्रवती को ले आओ।

कुतोऽयमाहिण्डत इति ।]

गात्रसेवकः—इदो आहिण्डामि, एत्थ पिबामि, एदेण पिबामि, मा संरम्भेण । किं करीअदु । [इत आहिण्डे, अत्र पिबामि, एतेन पिबामि, मा संरम्भेण । किं क्रियताम् ?]

भटः—हिज्जउ असम्बन्धप्पलाओ । सिग्घं भद्दवदिं पवेसेहि । [भवत्व-सम्बन्धप्रलापः । शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय ।]

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्दवदी । अंघो मए भद्दवदीए अङ्कुसं आढत्तं । [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती । अङ्घो मया भद्रवत्या अङ्कुशमाहितम् ?]

भटः—सभावविणीदाए भद्दवदीए अङ्कुसेण किं कय्यं ? गच्छ, सिग्घं भद्दवदिं पवेसेहि [स्वभावविनीताया भद्रवत्या अङ्कुशेन किं कार्यम् ? गच्छ, शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय ।]

ननिष्क्राम्य = अप्रवेश्येत्यर्थः । भद्रपीठिका = हस्तिनी, यस्योपरि वासवदत्ता आरोहतिस्म ।

इत आहिण्डे = अत्र भ्रमामि इत्यर्थः । मा संरम्भेण = क्रोधेन अलम् ।

प्रविशतु प्रविशतु = स्वयमेव प्रवेशं करोतु न तु तामहं प्रवेशयामीत्यर्थः । तत्र कारणमाह-अंघो-इति भयध्वनिः भयसूचकशब्दः, 'अरे' इति व्यवहरति लोकः । आहितम् = आधीकृतम् । निःस्वेन मया मद्यमूल्यार्थेऽङ्कुशमाधित्वेन शौण्डिकी-हस्तेऽर्पितम् । अतोऽङ्कुशरहिता भद्रवती कथमहं प्रवेशयेयमित्याशयः ।

यहाँ क्यों घूम रहे हो ?

गात्रसेवक—यहां घूमता हूँ । यहां पीता हूँ; और इसके साथ सुरा पीता हूँ । क्रोध मत करो । क्या करूं ?

भट—व्यर्थ की बातें रहने दो । भद्रवती को शीघ्र ले आओ ।

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो । अरे मैंने तो भद्रवती के अङ्कुश को बंधक रख दिया है ।

भट—भद्रवती स्वभाव से ही नम्र है । उसको अंकुश से क्या प्रयोजन ? (अर्थात् उसके लिए अङ्कुश की कोई आवश्यकता नहीं है ।)

सुरातटाकं न योजयन्ति। ततो जाने यमलोके वा नरकोऽस्ति नास्ति च।]

भटः—(उपसृत्य) भो गत्तसेवअ! को कालो तुमं अण्णेसामि। भट्टिदारिआए वासवदत्ताए उदए कीलिदुकामाए भद्दवदी ण दिस्सदि। तुमं दाव मत्तो एत्थ आहिण्डसि। [भो गात्रसेवक! कः कालस्त्वामन्विष्यामि। भर्तृदारिकाया वासवदत्ताया उदके क्रीडितुकामाया भद्रवती न दृश्यते। त्वं तावन्मत्तोऽत्राहिण्डसे।

गात्रसेवकः—जुज्जइ। सा अ णं मत्ता, सो पुरुसो वि मत्तो, अहं वि मत्तो, तुमं वि मत्तो, सव्वं मत्तसमं होइ। [युज्यते। सा च ननु मत्ता, स पुरुषोऽपि मत्तोऽहमपि मत्तः, त्वमपि मत्तः, सर्वं मत्तसमं भवति। [

भटः—सव्वं दाव चिट्ठदु। राअउले[1] भद्दपीठिअं णणिक्कमिअ कुदो अअं आहिण्डदि त्ति। [सर्वं तावत् तिष्ठतु। राजकुले भद्रपीठिकां न निष्क्राम्य

वेत्यर्थः। सुरातटाकं—सुरायाः तटाकम् सुरातटकम्। 'सुरातटाकम्' इति पदेन इच्छानुरूपमधुपानार्थे वक्तुः तात्पर्यमस्ति। न योजयन्ति नोत्पादयन्ति ते अधन्याः भाग्यहीनाः सन्ति। नरकः = दुःखम्।

आहिण्डसे = परिभ्रमसि।

सा = हस्तिनी (भद्रवती)।

राजकुले = राजभवनसमीपे इति भावः।

गोता नहीं लगाते वे अभागे हैं। पुत्र-कलत्र के पालन-पोषण के कष्टों को छोड़कर यमलोक में और कोई दुःख है या नहीं इसमें सन्देह है।

भट—(समीप जाकर) ऐ गात्रसेवक! कितनी देर से तुम्हे खोज रहा हूँ। जल में क्रीड़ा करने को इच्छुक राजकुमारी वासवदत्ता की भद्रवती (हथिनी) नहीं दिखाई पड़ रही है और तुम नशे में चूर होकर यहाँ घूम रहे हो।

गात्रसेवक— ठीक है। वह (हथिनी) भी मस्त है। वह पुरुष भी मस्त है। मैं भी मदोन्मत्त हूँ। तुम भी मदोन्मत्त हो। सभी नशे में चूर हो रहे हैं।

भट— यह सब रहने दो। राजमहल के समीप भद्रवती को न ले जाकर तुम

---

१. भद्दपीठिआ ण णिक्कमदि। कुदो अअं पिबदि त्ति।

यति। पानागारान्निष्क्रान्तो दृष्टोऽस्मि मम श्वशुरेण सुरुष्टेन। अमृतमल्लकेन घृतमरिचलवणरूषितो मांसखण्डो मुखे प्रक्षिप्तश्च। स्नुषा रज्यति पीता यदि। श्वश्रूर्ननु दण्डोद्यता भवति।

धन्याः सुराभिर्मत्ता धन्याः सुराभिरनुलिप्ताः।
धन्याः सुराभिः स्नाता धन्याः सुराभिः संज्ञापिताः॥ १॥

अधन्या आत्मनः पुत्रदाराणां कष्टं पिष्टं शृण्वन्तो ये मूढा नराः सुसमृद्धाः

पानागारात् = मद्यशालायाः। सुरुष्टेन–सुष्ठु क्रोधितेनेत्यर्थः। अमृतमल्लकेन = अमृतमिव माधुर्यातिशयात् मद्यं तत्पूर्णेन मल्लकेन पात्रविशेषेण सहेत्यर्थः। स्नुषा = पुत्रवधूः। पीता = कृतमद्यपाना रज्यति = श्वशुरे रागवती स्यात्। गम्यागम्यपुरुषविवेकस्य सुरामदेन निमीलनादिति भावः। ये खलु सुरां पिबन्ति ते विवेकरहिता भवन्ति एवं लोकलज्जादिकं त्यक्त्वा शिष्टाचारं उल्लंघयन्ति च। अत एव पुत्रवधूरपि सुरां पीत्वा स्वकीयश्वशुरेण सह अनुरागं करोति इत्याशयः। दण्डोद्यता–दण्डाय उद्यता दण्डोद्यता। श्वशुरकामां स्नुषां दमयितुमुद्यतदण्डा भवति श्वश्रूः।

सुराभिः मत्ताः धन्याः, सुराभिः अनुलिप्ताः धन्याः, सुराभिः स्नाताः धन्याः, सुराभिः संज्ञापिताः = अतिपानवशान्मारिताः मृत्युं प्राप्ता इत्यर्थः। धन्याः हृदयेन सम्मान्याः सन्ति॥ १॥

अधन्येति। ये मूढाः = अविवेकिनः सुसमृद्धाः सन्तः स्फीतधनाश्च सन्तः नराः पुरुषाः आत्मनः = स्वस्य पुत्रदाराणां = स्त्रीपुत्राणां पिष्टम् अर्थात् नूतनम् अहर्निशानुभूतमित्यर्थः, कष्टम् = दुःखम् शृण्वन्तः सन्तः पुत्राणां दुःखं निवारयितुमे-

---

है। (अमृत तुल्य) मद्य के पात्र के साथ-साथ मैंने घी, मिरचा और नमक से तले हुए मांस के टुकड़ों को भी मुख में डाल लिया। मधु पीकर पुत्रवधू भी ससुर से प्रेम करने लगती है। उस समय सास पुत्रवधू को दण्ड देने के लिये उद्यत हो जाती है।

मदिरा से जो मस्त हो जाते हैं वे धन्य हैं। सुरा से अनुलिप्त पुरुष भी धन्य हैं। सुरा से स्नान किए हुए भी धन्य हैं और जो मदिरा पीकर मर जाते हैं वे भी धन्य हैं॥ १॥

जो मूर्ख धनी स्त्री पुत्र के रात दिन के कष्ट को सुनते हुए सुरारूपी सरोवर में

को दाणिं एसो एत्थ राअमग्गे 'गत्तसेवअ! गत्तसेवअ!' त्ति मं सद्दावेदि। [क इदानीमेषोऽत्र राजमार्गे गात्रसेवक! गात्रसेवकेति मां शब्दापयति।]

भटः—एसो गत्तसेवओ सुरं पिबिअ पिबिअ हसिअ हसिअ मदिअ मदिअ जवापुप्फं विअ रत्तलोअणो इदो एव्व आअच्छदि। एदस्स पुरदो ण चिट्ठिस्सं। [एष गात्रसेवकः सुरां पीत्वा पीत्वा हसित्वा हसित्वा मदित्वा मदित्वा जपापुष्पमिव रक्तलोचन इत एवागच्छति। एतस्य पुरतो न स्थास्यामि।] (निवृत्य स्थितः।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो गात्रसेवकः।)

गात्रसेवकः—को दाणिं एसो एत्थ राअमग्गे गत्तसेवअ! गत्तसेवअ! त्ति मं सद्दावेदि। पाणागारादो णिक्कन्तो दिट्ठ म्हि मम सुसुरेण सुरुट्ठेण। अमुदअमज्झएण घिदमरिअलोणरूशिदे मंसखण्डे मुद्दे पक्खित्ते अ। णुसा रज्जइ पीदा जइ। अत्ता णं दण्डुज्जुआ होइ।

धण्णा सुराहि मत्ता धण्णा सुराहि अणुलित्ता।
धण्णा सुराहि ण्हादा धण्णा सुरारि संजविदा॥ १॥

अधण्णा अत्तणो पुत्तदाराणं कट्ठं पिट्ठं सुणन्ता जे मूढा णरा सुसमिद्धा सुरातटाअं ण जोजअंति। ता जाणे जमलोए वा णरअं अत्थि ण त्थि अ।

[क इदानीमेषोऽत्र राजमार्गे गात्रसेवक! गात्रसेवक! इति मां शब्दाप-

---

रक्तलोचनः—रक्ते लोचने नयने यस्य स रक्तलोचनः।

कौन है? जो मुझे इस समय राजमार्ग पर गात्रसेवक गात्रसेवक! कह कर पुकार रहा है!

भट—यह तो गात्रसेवक है जो सुरापान करके हँसता हुआ मदोन्मत्त मस्त होकर 'जपापुष्प' के सदृश लाल लाल आँखें करके इधर ही आ रहा है। मैं तो इसके सामने न खड़ा रहूँगा। (घूमकर बैठ जाता है)।

(उक्त वेष में गात्रसेवक का प्रवेश)

गात्रसेवक—इस समय राजमार्ग पर कौन मुझे 'गात्रसेवक, गात्रसेवक' कहकर पुकार रहा है? मद्यशाला से निकलते समय मेरे क्रोधी ससुर ने मुझे देख लिया

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति भटः ।)

भटः—को कालो अहं भट्टिदारिआए वासवदत्ताए उदए कीलिदुकामाए भद्दवदीपरिचारअं गत्तसेवअं ण पेक्खामि । भाव पुप्फदन्तअ ! गत्तसेवअं ण पेक्खसि । किं भणासि-एसो गत्तसेवओ कण्डिलसुण्डिगिणीए गेहं पविसिअ सुरं पिबदि त्ति । गच्छदु भावो । (परिक्रम्य) इदं कण्डिलसुण्डिगिणीए गेहं । जाव णं सद्दावेमि । भो गत्तसेवअ ! गत्तसेवअ ! । [कः कालोऽहं भर्तृदारिकाया वासवदत्ताया उदके क्रीडितुकामाया भद्रवतीपरिचारकं गात्रसेवकं न प्रेक्षे । भाव पुष्पदन्तक ! गात्रसेवकं न प्रेक्षसे ? किं भणसि-एष गात्रसेवकः कुण्डिलशौण्डिक्या गेहम् । यावदेनं शब्दापयामि । भो गात्रसेवक ! गात्रसेवक !!]

(नेपथ्ये)

क्रीडितुं कामो यस्याः सा तस्याः क्रीडितुकामायाः । भद्रवतीपरिचारकम्–भद्रवत्याः परिचारकं इति भद्रवतीपरिचारकम् । कण्डिलशौण्डिक्याः—कण्डिलायाः मत्तायाः शौण्डिक्याः मद्यविक्रयिण्याः शुण्डा (मद्यं) पण्यम् अस्य इति शौण्डिकी, तदस्य पण्यम् इति ठक् । गेहम् = गृहम् सुराम् = मदिराम् । शब्दापयामि = आह्वयामि । भाव इति पदम् नाटकेषु सम्बोधयितुं प्रयुज्यते ।

जल में क्रीड़ा करने को उत्सुक स्वामी की कन्या (राजकुमारी) की (हथिनी) भद्रवती के महावत गात्रसेवक को कितनी देर से नहीं देख रहा हूँ । (अर्थात् बड़ी देर से नहीं देख रहा हूँ) भाव पुष्पदन्तक ! गात्रसेवक को नहीं देख रहे हो ? क्या कहा—यह गात्रसेवक मदिरा बेचने वाली के घर में घुस कर मदिरा पी रहा है । भाग जाओ । यह मदिरा बेचने वाली का घर है । अब इसको पुकारता हूँ । ऐ गात्रसेवक, ऐ गात्रसेवक !

भद्रवती उस हथिनी का नाम था जिस पर वासवदत्ता सवारी करती थीं ।

गात्रसेवक—गुप्तरूपधारी वत्सराज का चर है जो भद्रवती की देखभाल करता था (है) ।

(नेपथ्य में)

खलु मां ताडयत। किं भणथ—अस्माकं किमपि नृत्येति। पश्यत पश्यत दारकभर्तारः! एते दारकभर्तारः! पुनरपि मां ताडयथ यष्टिभिः। मा खलु मा खलु ताडयत। तेन अहमपि युष्मान् ताडयामि।]

(निष्क्रान्तः।)

तृतीयोऽङ्कः।

चतुष्पथवीथिकायाम्—चतुष्पथवीथिकावत् काश्चिदस्वत्वमपरिणीतत्वात् अप्राप्तायाम् अर्थात् तत्कन्यायां वासवदत्तायाम् विषये एनं प्रद्योतम् आरुह्य न्यक्कृत्य वासवदत्ताहरणेन परिभूय बलिं उपहारवत् प्रियम् कौशाम्बीप्रयाणम् भक्षयिष्यामि साधयिष्यामि। दारकभर्तारः—दारकाश्च ते भर्तारः इति दारकभर्तारः।

(बन्धन) छुड़ा कर भाग रहा है। लो, यह तो चौराहे की गली में आ गया है। इस पर चढ़कर बलि खाऊँगा। ये मालिक लड़के मुझे मार रहे हैं। मुझे मत मारो, मत मारो। क्या करते हो कुछ नाच करो। बालक स्वामियो! देखो। ये मालिक लड़के मुझे छड़ी से मार रहे हैं। मत मारो, मत मारो। मैं भी उस (छड़ी) से आप लोगों को मारूँगा।

यौगन्धरायणः—न न । अभिन्नो नः सङ्घातः । भिद्यतामरिसङ्घातः । स्वकार्यमनुष्ठीयताम् ।

उभौ—तह । [तथा] निष्क्रान्तौ ।)

उन्मत्तकः—ही ही चन्दं गिलदि लाहू । मुञ्च मुञ्च चन्दं । यदि ण मुञ्चेशि, मुहं दे पाडिअ मुञ्चावइस्सं । एशे एशे दुट्ठअश्शे परिब्भट्टे आअच्छदि । एशे एशे चउप्पहवीहिआअं । जाव णं आलुहिअ बलिं भक्खिस्सं । एशे एशे दालअभट्टा ! मं तालेह । माखु माखु मं तालेह । किं भणाशि—अम्हाणं किं पि णच्चेहि त्ति । दक्खह दक्खह दालअभट्टा । एशे दालअभट्टा पुणो वि मं तालेह इट्टिआहि । मा खु मा खु तालेह । तेण हि अहं पि तुम्हे तालेमि । [ही ही चन्द्रं गिरति राहुः । मुञ्च मुञ्च चन्द्रम् । यदि न मुञ्चसि, मुखं ते पाटयित्वा मोचयिष्यामि । एष एष दुष्टाश्वः परिभ्रष्टः आगच्छति । एष एष चतुष्पथवीथिकायाम् । यावदेनमारुह्य बलिं भक्षयिष्यामि । एते एते दारकभर्तारः ! मां ताडयथ । मा खलु मा

अरिसंघातः = शत्रुसमूहः । स्वकार्यम् = अग्निगृहात् निस्सृत्य स्वामिसमीपगमनमित्यर्थः ।

राहुः = प्रद्योतः । चन्द्रं = वत्सराजं । गिरति = परिभवति । दुष्टाश्वः = दुष्टश्चासौ अश्वश्चेति दुष्टाश्वः (कर्मधारय), परिभ्रष्टः=बंधनच्युतः । बलिम् = भिक्षाम् ।

द्वितीयाभ्यन्तरोऽर्थः—दुष्टः प्रद्योतः परिभ्रष्टः सन्मार्गभ्रष्टः छलप्रयोक्तृत्वात्

यौगन्धरायण—नहीं नहीं, हमारे समूह का भेदन न किया जाय, बल्कि शत्रुसमूह का भेदन किया जाय ! हमें अपना कार्य करने चाहिये ।

दोनों—अच्छा । (निकल जाते हैं ।)

उन्मत्तक—ही ही ही चन्द्रमा को राहु निगल रहा है । चन्द्रमा को छोड़ो, छोड़ो । यदि न छोड़ोगे तो तुम्हारा मुँह फाड़कर छुड़ा लूँगा । यह दुष्ट घोड़ा

अपि च,

यदि तां चैव तं चैव तां चैवायतलोचनाम्।
नाहरामि नृपं चैव नास्मि यौगन्धरायणः॥ ९॥

(कर्णं दत्त्वा) अये शब्द इव। ज्ञायतां शब्दः।

विदूषकः—भो ! तह। (निष्क्रम्य प्रविश्य) भो ! पडिवुत्तदिवसविस्सम्भेण अविरलं सञ्चरन्तो जणो दीसइ। किं दाणि करम्ह ?
[भोस्तथा। भोः ! परिवृत्तदिवसविस्रम्भेणाविरलं सञ्चरन् जनो दृश्यते। किमिदानीं कुर्मः ?]

रुमण्वान्—तेन हि चतुर्द्वारमग्निगृहं, भिद्यतां नः सङ्घातः।

स गाण्डीवी = अर्जुनः इव। पद्मालताम् = कमलवल्लीम्, नाग इव = गज इव, यदि ताम् = वासवदत्ताम् न हरेत् (अहम्) यौगन्धरायणः न अस्मि॥ ८॥

यदि तां च—घोषवतीं वीणामित्यर्थः। तं = नलागिरिं हस्तिनम्। ताम् आयतलोचनाम् = विशालनयनाम् वासवदत्ताम् च नृपम् = वत्सराजम् न आहरामि = प्रद्योतसकाशात् आहृत्य कौशाम्बीं न प्रापयामि चेदित्यर्थः। यौगन्धरायणः न अस्मि॥ ९॥

परिवृत्तदिवसविस्रम्भेण—परिवृत्तः प्राच्याः प्रतीच्यभिमुखम् निवृत्तः यो दिवसः अपराह्णः इत्यर्थः, तस्मिन् विस्रम्भात् आतपोष्मशान्तिनिमित्तात्, अविरलम् यथा स्यात्तथा अविरलम् सञ्चरन् जनः दृश्यते = अवलोक्यते।

भिद्यताम् = विश्लिष्यतु। संघातः = समुदायः।

और भी—

यदि उस (घोषवती वीणा) को, नलागिरि हाथी को, उस विशाल नयन वाली (वासवदत्ता का) तथा राजा (वत्सराज) को हर कर (कौशाम्बी) न ले जाऊँ तो मेरा यौगन्धरायण नाम नहीं॥ ९॥

(कान लगाकर) अरे ! कुछ आवाज हो रही है। इसका पता लगाओ।

विदूषक—अच्छा। (बाहर जाकर, फिर प्रवेश कर) मध्याह्न (दोपहर) का समय बीत जाने से (धूप की कमी से) लोग चल फिर रहे हैं। अब क्या करूँ ?

रुमण्वान्—अग्निगृहसे हम लोगों को पृथक् पृथक् चार रास्तों से चलना चाहिये

विदूषकः—सो वि दाव ण जाणादि । [सोऽपि तावन्न जानाति ।]

यौगन्धरायणः—काले ज्ञास्यति ।

विदूषकः—कदमो दाणि सो कालो । [कतम इदानीं स कालः ।]

यौगन्धरायणः—यदेयमारम्भसिद्धिः ।

विदूषकः—तदो तादिसो भवं बन्धणादो राआणं अन्तेउरादो राअदारिअं उभे णिय्यादेदु । [ततस्तादृशो भवान् बन्धनाद्राजानमन्तःपुराद्राजदारिकामुभे निर्यातयतु ।]

रुमण्वान्—इह भवता द्रष्टव्यम् ।

यौगन्धरायणः—उभयमिति । बाढम् । इयं द्वितीया प्रतिज्ञा—

सुभद्रामिव गाण्डीवी नागः पद्मलतामिव ।
यदि तां न हरेद् राजा नास्मि यौगन्धरायणः ॥ ८ ॥

आरम्भसिद्धिः = स्वामिकौशाम्बीप्रापणप्रयत्नस्य फलप्राप्तिः ।

तादृशः = स्वप्रयत्नफलदर्शनाभिनिवेशी । निर्यातयतु = हरतु ।

इह = वसन्तकेन (= विदूषकेण) निर्दिष्टेऽर्थे भवता द्रष्टव्यम् = विवेचनीयं न तूदासितव्यमित्यर्थः ।

उभयमिति = कार्यद्वयम् साधनीयमिति । युवां मन्येथे इति शेषः ।

सुभद्रां = श्रीकृष्णस्य भगिनीम् । गाण्डीवी—गाण्डीवं नाम धनुः अस्ति यस्य

विदूषक—वे भी नहीं जानते ।

यौगन्धरायण—समय पर जान जायँगे ।

विदूषक—वह समय कब आयेगा ?

यौगन्धरायण—जब हम लोगों का कार्य सिद्ध हो जायेगा ।

विदूषक—तो आप यदि यह चाहते हैं तो कारागार से राजा और अन्तःपुर से वासवदत्ता—दोनों को हर ले चलें ।

रुमण्वान्—इस बात पर आप को विमर्श करना चाहिये ।

यौगन्धरायण—दोनों । (अर्थात् वासवदत्ता और वत्सराज को लेकर भागना) अच्छा यह मेरी दूसरी प्रतिज्ञा है ।

जिस प्रकार कमलवल्ली को हाथी सहज ही तोड़ डालता है और सुभद्रा को अर्जुन लेकर भागे थे उसी प्रकार यदि राजा उस (वासवदत्ता) को न हर लें तो मैं यौगन्धरायण नहीं ॥ ८ ॥

विदूषकः—भो ! दंसिदो सिणेहो। णिव्विट्ठं पुरुसआरं। साहु उज्झिअ णं गच्छामो। [भोः ! दर्शितः स्नेहः। निर्दिष्टः पुरुषकारः। साधूज्झित्वैनं गच्छामः।]

यौगन्धरायणः—वसन्तको भवान् ननु। वसन्तक ! मा मैवम्।

परित्यजाम सन्तप्तं दुःखेन मदनेन च।
सुहृज्जनमुपाश्रित्य यः कालं नावबुध्यते॥ ७॥

विदूषकः—एव्वं एव्व जरं गमिस्सामो। [एवमेव जरां गमिष्यामः।]

यौगन्धरायणः—तन्नु श्लाघ्यम्।

विदूषकः—सिलाघणीओ भवे, जदि लोओ जाणादि। [श्लाघनीयं भवेद्, यदि लोको जानाति।]

यौगन्धरायणः—न नः कार्यं लोकेन, स्वामिप्रियार्थोऽयमारम्भः।

मन्मथपटुः = कामातुरः न भवेत्। सर्वोऽपि भवेत् इति उपहासे अत्र काकुः। वस्तुतः न कोऽपि भवेत्। अस्मत्स्वामी तथाविधो यद् भवति तत् अस्मद्भाग्यदोषात् भवति॥ ६॥

भो इति विषादे। स्नेहः = स्वामिभक्तिः। पुरुषकारः = पुरुषार्थः, प्रयत्नः। निर्दिष्टः = यावच्छक्ति कृतः। उज्झित्वा = त्यक्त्वा।

दुःखेन = बंधनव्यसनेन। मदनेन = कन्दर्पेन च सन्तप्तम् = पीडितम् परित्यजाम यः सुहृज्जनम् उपाश्रित्य = मित्रजनवाक्यमनुसृत्य कालं न अवबुद्धयते = कालानुगुणं कर्म कर्तुं न जानाति संतप्तत्वादेव॥ ७॥

विदूषक—हम लोगों ने अपना प्रेम दिखा दिया। यथाशक्ति प्रयत्न भी कर चुके। अब इसको छोड़कर हम लोगों को चल देना चाहिये।

यौग०—ऐसा मत कहो। आप वसन्तक हैं।

दुःख और काम से पीड़ित होने से जो मित्रों की बातों को मानकर समयानुसार कार्य नहीं कर सकता क्या उसको त्याग दें (अर्थात् कदापि नहीं)॥ ७॥

विदूषक—इसी वेष में वृद्धत्व को प्राप्त होंगे।

यौगन्धरायण—यह तो प्रशंसनीय है।

विदूषक—यदि लोग जान जायँ तो यह प्रशंसनीय हो सकता है।

यौगन्धरायण—हमें संसार से क्या प्रयोजन ? हमारा कार्य तो स्वामी को प्रसन्न करने के लिये है।

यौगन्धरायणः—अहो शत्रुजनापहास्यमभिधानम् ! अहो निरपत्रपता खलु बुद्धेः ! अहो सुहृज्जनसन्तापकारणम् ! अदेशकाले ललितं कामयते स्वामी कुतः,

शक्ता दर्पयितुं स्वहस्तरचिता भूमिः कटप्रच्छदा
पर्याप्तो निगलस्वनश्चरणयोः कन्दर्पमालम्बितुम् ।
कः श्रुत्वा न भवेद्धि मन्मथपटुः प्रत्यक्षतो बन्धने
रक्षार्थं परिगण्यमानपुरुषै राजेति शब्दापनम् ॥ ६ ॥

अहो = इति कष्टे । शत्रुजनाय हास्याभिधानमित्यर्थः । निरपत्रपता = निर्लज्जता । सुहृज्जनसंतापकारणम् = सहृज्जनानाम् संतापस्य कारणम् । अदेशकाले अदेशे स्वकीयदेशरहिते इति भावः । अकाले = असमये । ललितं=काम-वासनाम् । कामयते = चेष्टते ।

स्वहस्तरचिता = स्वहस्तेन निर्मिता । कटप्रच्छदा = तृणमयास्तरणा न तु राजार्हकूलहंसतूलशयनाद्यास्तरणा इत्यर्थः । भूमिः दर्पयितुं = मदयितुम् । शक्ता= समर्था योग्या । चरणयोः निगलस्वनः— निगलस्य स्वनः = शब्दः । कन्दर्पम् = कामम् आलम्बितुम् पर्याप्तः = शक्तः । बन्धने = कारागृहे । रक्षार्थम् परिगण्यमानपुरुषैः = निगडितजननाम् रक्षणकर्मणि नियुक्तैः प्रद्योतदासैः इत्यर्थः । राजेति शब्दापनम् = व्रीडावहम् आह्वानम् प्रत्यक्षतः श्रुत्वा कः = हि निगडितः पुरुषः

का जिसमें अपमान हो वही सोच रहा हूँ । मुझे कामी जानकर मेरा अपमान मत करो । मैं तो अपमान की प्रतिक्रिया सोच रहा हूँ ।

यौग०—अहा शत्रुजनों की हँसी की बात । इस निर्लज्जता को धिक्कार है । मित्रों को दुःख देनेवाली इस बात पर शोक है । स्वामी अकाल में और परदेश में कामविलास की वासना प्रकट कर रहे हैं । क्योंकि—

अपने हाथों से बनाई हुई चटाई ही है बिस्तर जिस पृथ्वी पर वह पृथ्वी अवश्य ही मद उत्पन्न करने में समर्थ है । पैर में पड़ी हुई बेड़ियों की ध्वनि कामोद्दीपन कर सकती है । कारागार में अपनी रक्षा के लिए नियुक्त पुरुषों से 'राजा' शब्द से संबोधित होकर भला कौन पुरुष कामातुर होगा ? ॥ ६ ॥

विदूषकः—कि तदो तदो त्ति । बन्धणं दाणिं पमदवणं सम्भाविअ पउत्तो राअलीलं कत्तुं । [किं ततस्तत इति ? बन्धनमिदानीं प्रमदवनं संभाव्य प्रवृत्तो रागलीलां कर्तुम् ।]

यौगन्धरायणः—न खलु तां प्रति समुत्पन्नाभिलाषः स्वामी ?

विदुषकः—भो ! सङ्कआरिणो अणत्थ त्ति ईदिसं एव्व । [भोः ! सङ्क-चारिणोऽनर्था इतीदृशमेव ।]

यौगन्धरायणः—सखे ! रुमण्वन् ! स्थिरीक्रियतामात्मा । अनेनैव वेषेण जरा गन्तव्या ।

विदूषकः—भो ! अहं च एदेण उत्तो—भणाहि जोअन्धराअणस्स जहसमत्थिदा समत्थणा ण रोअदे मे । समाणे गमणे पज्जोदस्स अव-माणविसेसो चिन्तीअदि । मा कामप्पधाण त्ति मं अवमण्णेहि । अव-माणस्स अवजिदिं अण्णेसामि त्ति । [भोः ! अहं चैतेनोक्तः—भण यौगन्ध-रायाणाय यथासमर्थिता समर्थना न रोचते मे । समाने गमने प्रद्योतस्यावमान-विशेषश्चिन्त्यते । मा कामप्रधान इति मामवमन्यस्व । अवमानस्यापचितिमन्वि-ष्यामिति ।]

प्रमदवनम् सम्भाव्य = क्रीडोद्यानं मत्वा । रागलीलाम् = कामचेष्टाम् । समुत्पन्नाभिलाषः = उपजातरागः ।

एतेन = स्वामिना । यथासमर्थिता समर्थना = त्वत्समर्थितप्रकारा कार्यसंप्र-धारणा । प्रद्योतस्यावमानविशेषः चिन्त्यते—तत्कन्याहरणरूपः चिन्यते कार्य-त्वेन विचार्यते । अवमानस्य = स्वकीयापमानस्य । अपचितिम् = निष्क्रयम् अन्वि-ष्याम् = गवेषयेयम् ।

विदूषक—बार-बार 'तब क्या, तब क्या' कहते हो । बन्धन को प्रमदवन समझकर कामातुर हो गया ।

यौग०—क्या उसे देखकर स्वामी को उसके प्रति अनुराग तो नहीं उत्पन्न हुआ ?

विदूषक—विपत्तियां अकेले नहीं आतीं । बात ऐसी ही हुई ।

यौग०—मित्र रुमण्वान् ! मन को स्थिर करो । इसी रूप में वृद्धावस्था आवेगी ।

विदूषक—स्वामी ने मुझसे कहा था कि यौगन्धरायण से जाकर कहो कि तुम्हारी मन्त्रणा मुझे पसन्द नहीं है । कौशाम्बी तो जाना ही है, पर मैं तो प्रद्योत

हृत्य यत्तद् बन्धनद्वारस्याग्रतो भगवत्या यक्षिण्याः स्थानं, तस्मिन् देवकार्यं कर्तुं गतासीत्।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

विदूषकः—तदो तत्तभवं तं दिअसं अब्भन्तरबन्धणपरिरक्खअं सिवअं णाम राअदासं अणुमाणिअ बन्धणदुवारे णिक्कन्तो। [ततस्तत्रभवान् तं दिवसमभ्यन्तरबन्धनपरिरक्षकं शिवकं नाम राजदासमनुमान्य बन्धनद्वारे निष्क्रान्तः।]

उभौ— ततस्ततः ?

विदूषकः—तदो पुरुसक्खन्धपरिवट्टणट्ठिदाए सिविआए पकामं दिट्ठा सा राअदारिआ। [ततः पुरुषस्कन्धपरिवर्तनस्थितायां शिबिकायां प्रकामं दृष्टा सा राजदारिका।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

द्धायाः प्रणाल्याः जलमार्गात् प्रस्रुतैः अभिष्यन्दमानैः सलिलैः जलैः विषमम् दुर्गमम्, राजमार्गम् = राजपथम् परिहृत्य = त्यक्त्वा देवकार्यम् = देवार्चनाम् कर्तुं गतासीत् = गतवती।

अभ्यन्तरबंधनपरिरक्षकम् = अन्तःकारागृहपालकम्।

पुरुषस्कंधपरिवर्तनस्थितायाम् = पुरुषाणां शिविकावाहिनां स्कंधपरिवर्तने श्रमपरिहारार्थांसविनिमये स्थितायाम् प्रकामम् = यथेष्टम्।

आगे जो भगवती 'यक्षिणी' का स्थान है उसमें देवता की पूजा करने के लिये गई थी।

यौग०—तब क्या हुआ ?

विदूषक—तब राजा (वत्सराज) कारागार के अन्दर की रक्षा करनेवाला शिवक नामक राजा के कर्मचारी को, प्रसन्न कर कारागार के द्वार पर आये।

दोनों—तब क्या हुआ ?

विदूषक—जब पालकी ढोनेवाले (थकावट दूर करने के लिए) एक कन्धे से दूसरे कंधे पर पालकी रख रहे थे उसी समय राजकुमारी को (स्वामी ने) खूब अच्छी तरह देखा।

यौग०—तब क्या हुआ ?

यौगन्धरायणः—अथ किंकृता कार्यविपत्तिः ?

विदूषकः—वच्छराअस्स अण्णकय्यदाए[1] । (वत्सराजस्यान्यकार्यतया ।)

यौगन्धरायणः—कथमिव ?

विदूषकः—सुणह भवन्तो । (शृणुतां भवन्तौ)

उभौ—अवहितौ स्वः ।

विदूषकः—जा सा कालट्ठमी अदिक्कन्दा, तहिं तत्तहोदी वासवदत्ता णाम राअदारिआ धत्तीदुदीआ कण्णआदंसणं णिद्दोसं त्ति करिअ अवणीदकञ्चुआए सिविआए ओघट्टिदपणालीपस्सुदसलिलविसमं राअमग्गं परिहरिअ जं तं बन्धणदुवारस्स अग्गदो भअवदीए[2] जक्खिणीए ट्ठाणं, तस्सिं देवकय्यं कत्तु गआ आसी । (या सा कालाष्टमी अतिक्रान्ता, तस्यां तत्रभवती वासवदत्ता नाम राजदारिका धात्रीद्वितीया कन्यकादर्शनं निर्दोषमिति कृत्वाऽपनीतकञ्चुकायां शिबिकायामवघट्टितप्रणालीप्रस्रुतसलिलविषमं राजमार्गं परि-

---

अन्यकार्यतया = आत्ममोचनकौशाम्बीप्रयाणातिरिक्तम् कार्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया ।

कालाष्टमी = कालीदेव्याः पूजनार्थं अष्टमी तिथिविशेषः इत्यर्थः । अतिक्रान्ता = व्यतीता । धात्रीद्वितीया = धात्री एव द्वितीया (सहगामिनी) यस्याः सा धात्रीद्वितीया । अवघट्टितप्रणालीप्रस्रुतसलिलविषमम्—अवघट्टितायाः अवरु-

---

यौग०—कार्य क्यों असफल होगा ?

विदूषक—वत्सराज के दूसरे कार्य में आसक्त होने के कारण ।

यौग०—कैसे ?

विदूषक—आप लोग सुने ।

दोनों—हम लोग ध्यान दे रहे हैं ।

विदूषक- जो कालाष्टमी बीत गई उसी दिन राजकुमारी वासवदत्ता धात्री (दाई) को साथ लेकर कन्यादर्शन को निर्दोष समझकर शिबिका (पालकी) में, जिसका परदा हटा दिया गया था, बैठकर राजमार्ग को, जो कि नाली के जल का प्रवाह रुक जाने के कारण दुर्गम हो गया था, छोड़कर उसके कारागार के द्वार के

---

१. अत्ताकय्यदाए । २. भअवदीए. अवान्तसुन्दरीए

सेनाभिर्मनसानुबद्धजघनं कृत्वा जवे वारणं
सिंहानामसमाप्त एव विरुते त्यक्त्वा सविन्ध्यं वनम् ।
एकाहे व्यसने वने स्वनगरे गत्वा त्रिवर्णां दशां
येनैव द्विरदच्छलेन नियतस्तेनैव निर्वाह्यते ॥ ५ ॥

इति ।

रुमण्वान्—वसन्तक ! किमिदानीं चिन्त्यते ?

विदूषकः—एव्वं चिन्तेमि महन्तो खु भवदो पयत्तो विवज्जिस्सिदि त्ति । [एवं चिन्तयामि महान् खलु भवतः प्रयत्नो विपत्स्यत इति ।]

उभौ—न खलु वयं विज्ञातारः ।

विदूषकः—अहं पुढमं पच्चा भवन्तो । [अहं प्रथमं पश्चाद् भवन्तौ ।]

सेनाभिः = अर्थात् प्रस्थितम् स्वामिनम् अनुधाव्य जिघृक्षुभिः मनसानुबद्ध-जघनम्—मनसैव अनुबद्धम् जघनम् यस्य तं मनसानुबद्धजघनम् = मनसैव अनु-सृतपृष्ठम् । वारणम् = हस्तिनम् जवे कृत्वा = यथा मनसा संकल्पितमनुसरणं कृत्वा सद्यः कायेन कर्तुम् यतमाना अपि सेनाः कथमपि पृष्ठं न लभेरन् तथा वेगातिशय-युक्तम् इत्यर्थः । सिंहानां विरुते असमाप्त एव सविन्ध्यम् वनम् = विन्ध्याद्रिसहित-मरण्यम् । त्यक्त्वा=पारं कृत्वा । एकाहे = एकस्मिन्नेव दिवसे व्यसने स्वनगरे वने वा इति त्रिवर्णां दशाम्=बन्धनावस्थां, वनगमनावस्थां स्वपुरप्रवेशावस्थाञ्च गत्वा = प्राप्य येनैव द्विरदच्छलेन—द्विरदस्य छलेन इति द्विरदच्छलेन नियतः = शत्रुवशी-भूतः तेनैव निर्वाह्यते ॥ ५ ॥

अपने हाथी को, जिसका पीछा शत्रुसेना मन के समान वेग से कर रही है, शीघ्र भगाकर विन्ध्यगिरि समेत वन को पारकर सिंहों की गर्जना समाप्त होने से पहले ही एक ही दिन में तीन अवस्था को प्राप्त होकर (अर्थात् बन्धनावस्था, जंगल, तथा अपने पुर में पहुँचना) जिस कपट से वह पकड़ा गया था उसी कपट से उसकी मुक्ति भी हुई ॥ ५ ॥

रुमण्वान्— वसन्तक ! इस समय क्या सोच रहे हो ?

विदूषक—यही सोच रहा हूँ कि आपका यह महान् प्रयत्न विफल जायगा ।

दोनों— हम लोग तो (कारण) नहीं जानते ।

विदूषक— पहले तो हम जानेंगे फिर आप लोग जानियेगा ।

नलागिरिर्मन्त्रौषधिनियमसम्भृतः पुराणकर्मण्यामोहितः । अनुकूलमारुतमोक्तव्यः सज्जितो धूपः । रोषप्रतिकूलोऽस्य सज्जितः प्रतिगजमदः । शालासन्निकृष्टमल्पसाधनं गृहमादीपयितुमग्निन्त्रासित्वाद् वारणानाम् । गजपतिचित्तोद्भ्रमणार्थं देवकुलेषु स्थापिताः शङ्खदुन्दुभयः । तेन नादेन सर्वसाधनपरिगतशरीरेणावश्यं श्वः प्रद्योतेन स्वामी शरणमुपगन्तव्यः । ततः स्वामिना शत्रोरनुमतेनैव बन्धनान्निष्क्रम्य सहव्यापन्नां घोषवतीं हस्तगतां कृत्वा नलागिरिः स्वाधीनः कर्तव्यः ततो व्यवस्थितासनस्तदानीं स्वामी नलगिरौ,

---

च्छलः । मन्त्रौषधिनियमसम्भृतः = मन्त्रौषध्योः नियमेन नियतकालप्रयोगेण संभृतः= पुष्टः कृतविशेष इत्यर्थः, पुराणकर्मण्यामोहितः = पुराणे नित्ये अनूतने कर्मणि व्यामोहितः । रोषप्रतिकूलः = रोषे सति तद्वृद्धिकरत्वात् रुष्टं प्रत्यहितः पिपासाप्रतिकूलं लवणमितिवत् प्रयोगः । रोषप्रतिकूलः गणमदः । मदः तु रोषं वर्द्धयत्येव परन्तु रोषप्रतिकूलः अत्र उपहासार्थे उक्तः । शालासन्निकृष्टम् = देवालयसमीपम् । सर्वसाधनपरिगतशरीरेण = पूर्वोक्तैः मन्त्रौषधिधूपप्रतिगजमदगजशालासन्नगृहप्रदीपनञ्च सर्वैः मोहमदमत्सरत्रासहेतुभूतैः परिगतशरीरेण = परिवेष्टितात्मना । व्यवस्थितासनः = व्यवस्थितम् आसनं येन सः व्यवस्थितासनः ।

सोने के स्थान में औषध रूपी छल रख दिया गया है। और (नलगिरि को भी) मंत्र व ओषधियों से ठीक कर लिया गया है।

वह अपने प्रतिदिन के काम में आसक्त रहेगा। धूप भी तैयार कर ली गई है जो कि अनुकूल हवा होने पर छोड़ दी जायगी। रोष को बढ़ानेवाला प्रतिगज मद भी तैयार कर लिया गया है। देवालय के समीप का घर भी जलाने के लिये अल्पसाधन कर लिया गया है (उस मकान की सब सामग्रियां हटा दी गई हैं), क्योंकि हाथी आग से डरते हैं।

उस गजराज के चित्त को पागल करने के लिए मन्दिरों में शंख और नगाड़े रख दिये गये हैं। उस शब्द को सुनकर प्रद्योत उसके लिए (उपरोक्त) सब सामग्रियां तैयार कर दी गई हैं, अवश्य कल स्वामी की शरण में जायगा। तब शत्रु की ही आज्ञा से स्वामी बंधन से निकलकर घोषवती को; जो उनके साथ ही विपत्ति में पड़ गई है, लेकर नलागिरि को अपने अधीन कर लेंगे। तब उस नलागिरि पर सवार होकर स्वामी—

स्नातस्य यस्य समुपस्थितदैवतस्य
पुण्याहघोषविरमे पटहा नदन्ति ।
तस्यैव कालविभवात् तिथिपूजनेषु
दैवप्रणामचलिता निगलाः स्वनन्ति ॥ ४ ॥

रुमण्वान्—भवत इदानीं प्रयत्न उचितं तिथिसत्कारमानेष्यति स्वामिनः ।

यौगन्धरायणः—वसन्तक ! गच्छ भूयः स्वामिनं पश्य । विज्ञाप्यतां च स्वामी—या सा प्रयाणं प्रतीह प्रस्तुता कथा, तस्याः श्वः प्रयोगकाल इति । कुतः स्थानावगाहयवसशय्याभागेष्वाश्रयेषूपन्यस्तौषधिव्याजो

स्नातस्य यस्य समुपस्थितदैवतस्य = पूजितदैवतस्य । पुण्याहघोषविरमे = पूजाङ्गपुण्याहावाचनकर्मावसाने । पटहाः वाद्यविशेषा (नगाड़ा) इति लोके विख्याताः नदन्ति । कालविभवात् = कालप्रभावात् । तस्यैव = राज्ञः तिथिपूजनेषु = चतुर्दश्यादितिथिविशेषनिमित्तेषु देवपूजनेषु । दैवप्रणामचलिताः निगलाः एव स्वनन्ति ॥४॥

उचितम्=पुण्याहवाचनपटहवादनानि मङ्गलघोषानुयानम् तिथिसत्कारम् तिथिनिमित्तम् देवपूजनम् इदानीम् अनिष्यति इत्यर्थः ।

प्रयाणं प्रति = कौशाम्बीप्रयाणं प्रति । स्थानावगाहयवसशय्याभागेषु आश्रयेषु = स्थानम् यत्र नलागिरिः तिष्ठति । अवगाहः—यत्र नलागिरिः स्नाति । यवसभगः = यत्र नलागिरिः तृणादि ग्रसते । शय्या = यत्र शेते । उपन्यस्तौषधिव्याजः = उपन्यस्तः औषधिव्याजः यस्य स उपन्यस्तौषधिव्याजः उपस्थितौषधि-

---

स्नान करके देवताओं की पूजा करने के बाद मङ्गल वचन के उपरान्त जिस (राजा) के लिए पटह (नगाड़ा) बजते थे उसी के लिये काल के प्रभाव से विशेष तिथि पर भी देवताओं को प्रणाम करने के लिए हिलती हुई बेड़ियाँ ही बज रही हैं ॥ ४ ॥

रुमण्वान्—आपके प्रयत्न से तिथियों पर स्वामी उचित रीति से देवताओं की पूजा कर सकेंगें ।

यौग०- वसन्तक ! जाओ, स्वामी से पुनः मुलाकात करो और उनसे कहो कि चलने के विषय में यहां जो बात हो रही थी उसको कार्यरूप में परिणत करने का समय कम है । नलागिरि के रहने, स्नान करने, भोजन करने और

यौगन्धरायणः—वसन्तक ! स्वामिना सह कथितं ननु ?

विदूषकः—आम भो ! चिरं एव्व च म्हि तत्तहोद ओवज्झो । अज्ज चउद्दसीं ण्हाअमाणो पडिवालिदो अ। [आम् भोः ! चिरमेव चास्मि तत्रभवतावबद्धः । अद्य चतुर्दशीं स्नायमानः प्रतिपालितश्च ।]

यौगन्धरायणः—स्नातः स्वामी ?

विदूषकः—ण्हादो अत्तभवं। [स्नातोऽत्रभवान्।]

यौगन्धरायणः—कृतं देवकार्यम् ?

विदूषकः—आम भो ! पणाममत्तेण पूइदा देवदा । [आम् भोः प्रणाममात्रेण पूजिता देवताः ।]

यौगन्धरायणः—एतामपि बहुमतामवस्थां प्राप्तः स्वामी। कुतः,

स्पष्टीभूतशत्रुभावानां पुंसाम् । रजनी = रात्रिः । भयम् = प्राणभयहेतुः छलव्यवहारिणः जनेष्वस्निग्धवृत्तयश्च पुरुषाः यदि कदाचित् दिवा केनचित् उपलब्धच्छल-दोषाः स्युः तान् स शत्रून् निश्चित्य रात्रान्विज्ञातोऽवश्यम् हन्यादिति भावः ॥ २ ॥

स्वामिना कथितम् = स्वामिसंभाषणम् ते जातं किम् ? अस्मत्संदेशः स्वामिने निवेदितः किम् ?

विदूषकेति । अवबद्धः = कथयानुबद्धः । स्नायमानः प्रतिपालितश्च = मया-न्वासनेन प्रतीक्षितश्च ।

यौग०– वसन्तक ! क्या स्वामी की और तुम्हारी बातचीत हुई न ?

विदूषक– हाँ, स्वामी ने बड़ी देर तक रोका। यह चतुर्दशी पूजन के लिये स्नान कर रहे थे, इससे बहुत देर तक उनकी प्रतीक्षा की।

यौग०—क्या स्वामी ने स्नान किया ?

विदूषक—स्वामी ने स्नान किया।

यौग०—क्या देवताओं की पूजा की ?

विदूषक—हाँ, केवल प्रणाम करके देवताओं की पूजा की।

यौ० —क्या, स्वामी ऐसी अच्छी अवस्था को प्राप्त हो गये हैं ? (यह बात व्यङ्ग्य विधि से कही गई है । तात्पर्य यह कि स्वामी ऐसी बुरी अवस्था को प्राप्त हो गये हैं)। क्योंकि—

अहः समुत्तीर्य निशा प्रतीक्ष्यते शुभे प्रभाते दिवसोऽनुचिन्त्यते।
अनागतार्थान्यशुभानि पश्यतां गतं गतं कालमवेक्ष्य निर्वृतिः ॥२॥

रुमण्वान्—सम्यग् भवानाह। तुल्येऽपि कालविशेषे निशैव बहुदोषा बन्धनेषु। कुतः,

व्यवहारेष्वसाध्यानां लोके वा प्रतिरज्यताम्।
प्रभाते दृष्टदोषाणां वैरिणां रजनी भयम् ॥३॥

विनानर्थम् देहयात्रा यस्यां (रात्रौ) सा, अतिक्रान्तयोगक्षेमा दिवस इदानीं प्रतिपाल्यते = दिवसः सुसम्पन्नयोगक्षेमो भवेन्न वेत्यनुचिन्त्यते।

अहः = दिनम् समुत्तीर्य = कथमपि विनानिष्टम् अतिवाह्य। निशा = रात्रिः। प्रतीक्ष्यते = प्रतिपाल्यते। शुभे प्रभाते = प्रत्यूषे मंगले दृष्टे सति दिवसोऽनुचिन्त्यते। अनागतार्थानि = भविष्यत्कालसम्बन्धीनि। अशुभानि = अनिष्टानि, अनर्थानि। पश्यताम् = चिन्तयताम्। अस्माकं गतं गतं कालम् अवेक्ष्य शुभेन अतीतं सर्वकालं स्मृत्वैव। निर्वृतिः शान्तिः, सुखं वा भवति ॥ २ ॥

कालविशेषे = कालगते भेदे तुल्येऽपि निशादिवसयोः समाने सत्यपि। बंधनेषु निशा एव = रात्रिः एव बहुदोषा = शङ्कनीयबह्वनर्था।

व्यवहारेषु = कार्येषु। असाध्यानाम् = गुणतो निर्णेतुमशक्यानाम्, व्यवहारित्वात् ईदृशं हृदयमेषामिति असंप्रधारणीयहृदयानाम् इत्यर्थः। लोके = जने अप्रतिरज्यताम् वा = उदासीनवृत्तिस्वीकारात स्नेहमकुर्वताम्। प्रभाते दृष्टदोषाणाम् = दिवा कथञ्चित् परविज्ञातचर्याच्छलानाम्। अतएव वैरिणाम् = शत्रूणाम्

दिन बीत जाने पर रात्रि की प्रतीक्षा की जाती है। कुशलपूर्वक प्रभात होने पर फिर दिन की चिन्ता होती है। भविष्य के अनिष्टों की चिन्ता करने वालों को शान्ति बीते हुए (शुभ) समय को स्मरण करके ही मिलता है ॥ २ ॥

रुमण्वान् **आपने उचित कहा। रात्रि और दिन दोनों के एक-सा होने पर भी कैदियों को रात्रि ही अधिक कष्ट देनेवाली होती है। क्योंकि—**

दैनिक व्यवहार में जिन लोगों के हृदय का पता नहीं चलता और जो संसार के लोगों से स्नेह नहीं रखते तथा दिन में जिनकी कपटयुक्त भावनायें प्रकट हो जाती हैं ऐसे शत्रुओं की रात्रि भयदायक होती है ॥ ३ ॥

यौगन्धरायणः—वसन्तक! शून्यमिदमग्निगृहम्।

विदूषकः—आम भो! सुव्वं खु इदं। [आम् भोः! शून्यं खल्विदम्।]

यौगन्धरायणः—तेन हि परिष्वजेतां भवन्तौ।

उभौ—बाढम्। (परिष्वजेते)

यौगन्धरायणः—भव तु भवतु। तुल्यपरिश्रमौ भवन्तौ। आस्तां भवान्। भवानप्यास्ताम्।

उभौ—बाढम्।

(सर्वे उपविशन्ति)

यौगन्धरायणः—वसन्तक! अपि दृष्टस्त्वया स्वामी?

विदूषकः—आम भो! दिट्ठो तत्तभवं। [आम् भोः! दृष्टस्तत्रभवान्।]

यौगन्धरायणः—हन्त भोः अतिक्रान्तयोगक्षेमा रात्रिः। दिवस इदानीं प्रतिपाल्यते।

मोदकेन प्रयोजनम्। अतो मोदकं तस्मै दास्यामि न रक्षिष्यामि, अपरस्य मम दक्षिणामाषकैः प्रयोजनम्। अतः तान् रक्षितुमिच्छामि इत्यर्थः।

आभ्यन्तरोऽर्थः—एकस्य = स्वामिनः शाटिकया वासवदत्तया कार्यम् = प्रयोजनम्। अपरस्य यौगन्धरायणस्य स्वामिना प्रयोजनम्।

यौगन्धरायणेति। अतिक्रान्तयोगक्षेमा—अतिक्रान्तः अतीतः योगक्षेमः

यौग०—वसन्तक! यह अग्निगृह शून्य है।

विदूषक—हाँ, यह तो निश्चय ही शून्य है।

यौग०—तुम दोनों मुझे आलिङ्गन करो।

दोनों—अच्छा (दोनों आलिङ्गन करते हैं)।

यौग०—अच्छा, अच्छा आप दोनों ने तुल्य परिश्रम किया है आप बैठें। आप भी बैठें।

दोनों—अच्छा।

(सब बैठ जाते हैं)

यौग०—क्या तुमने स्वामी को देखा?

विदूषक—हाँ, स्वामी से भेंट की।

यौग०—बड़े खेद की बात है। रात्रि तो कुशलपूर्वक बीत गई। परन्तु दिन की प्रतीक्षा हो रही है।

हत्थादो पडिग्गहग्गहीदाणि। ताणि भवदो वि उवाअणं भविस्सदि। सो वि समिद्धो होदु। एसो उन्मत्तओ अग्गिगिहं अहिमुहो गच्छइ। ट्ठिदो मज्झह्णो। पुव्वह्णे वि दाव अअं देसो सुञ्ञो भविस्सदि। जाव अहं वि इमाणि दक्खिणामासआणि मग्गगेहे णिक्खिविअ गच्छामि। एकस्स शाडिआए कय्यं अवरस्स मुल्लेण। [ही ही मदीयैः स्वस्ति वाचयामि। मयापि कौटुम्बिकस्य हस्तात् प्रतिग्रहगृहीतानि। तानि भवतोऽप्युपायनं भविष्यति। सोऽपि समृद्धो भवतु। एष उन्मत्तकोऽग्निगृहमभिमुखो गच्छति। स्थितो मध्याह्नः। पूर्वाह्णेऽपि तावदयं देशः शून्यो भविष्यति। यावदहमपीमान् दक्षिणामाषकान् मार्गगेहे निक्षिप्य गच्छामि। एकस्य शाटिकया कार्यमपरस्य मूल्येन।]

(सर्वे अग्निगृहं प्रविशन्ति।)

विदूषकेति। ही शब्दः संतोषे। कौटम्बिकस्य = गृहस्थस्य। प्रतिग्रहगृहीतानि = प्रतिग्रहलब्धानि। स कौटुम्बिकः = गृहस्थः। समृद्धः = कृतार्थः। एषः = उन्मत्तकः। स्थितः = निष्पन्नः। मार्गगेहे = पुरोवर्तिनि गेहे।

आभ्यन्तरोऽर्थः—मदीयैः = मन्मनोगुप्तैः संदेशैः। स्वस्ति वाचयिष्यामि = प्रीणयिष्यामि। ते संदेशाः स्वामिसकाशात् मया प्रतिग्राह्यद्रव्यवत् प्रीतिपूर्वं गृहीताः श्रुताश्च मन्मुखात् उपहारपदार्था इव तव प्रमोदावहा भविष्यन्ति। समृद्धो भवतु—अस्मत्स्वामी युवयोरुभयोरनुकूलवृत्त्या निर्विघ्नसंसिद्धमनोरथो भवतु। इमान् दक्षिणामाषकान् = स्वामिसंदेशान्। मार्गगृहे = मार्गाणाम् उपायानाम् गेहे निकेतनभूते। अर्थात् सर्वप्रकारप्रवीणे यौगन्धरायणे इत्यर्थः। निक्षिप्य = त्यक्त्वा। अहमपि इमम् संदेशं यौगन्धरायणाय निवेद्य गच्छामीति भावः। एकस्य—शाटिकया दक्षिणामाषकाः—आत्मप्रयोजनाय रक्षणीयाः इति अप्रस्तुतप्रशंसाभङ्ग्याह—एकस्य शाटिकया=वस्त्रेण कार्यम्। शाक्यभिक्षोः=बुभुक्षोः

हाथ से प्राप्त किया। वे आपके लिए उपहार हो जायँगे। वह (गृहस्थ) भी कृतार्थ हो। यह उन्मत्तक तो अग्निगृह के सामने जा रहा है। मध्याह्न काल हो गया। मध्याह्न के पहले ही यह स्थान शून्य रहेगा। मैं भी दक्षिणा में प्राप्त इन स्वर्ण के टुकड़ों को (इस) मार्ग वाले घर में रखकर जाता हूँ। एक को शाटिका (साड़ी) से प्रयोजन रहता है, दूसरे (बेचने वाले) को मूल्य से।

(सभी अग्निगृह में प्रवेश करते हैं)

उन्मत्तकः—पशीददु पशीददु शमणअ ! भअवं। मा खु मा खु मं शविदं। गह्ण गह्ण। [प्रसीदतु प्रसीदतु श्रमणक ! भगवन्! मा खलु मा खलु मां शप्तुम्। गृहाण गृहाण।]

श्रमणकः—बम्हणाउस ! पेक्ख पेक्ख मम प्पभावं। [हे ब्राह्मणोपासक ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व मम प्रभावम्।]

विदूषकः—एसो उन्मत्तओ एदेण ईहामत्तएणसमणएण उज्झिदं सावं पेक्खिअ मोदअमल्लअं भीदभीदं अग्गङ्गुलिआए पसारिदाए ठाबिअ चिट्ठई। भो उन्मत्तअ ! आणेहि मम मोदअमल्लअं। [एष उन्मत्तक एतेनेहामात्रकेण श्रमणकेन उज्झितं शापं प्रेक्ष्य मोदकमल्लकं भीतभीतमग्राङ्गुल्यां प्रसारितायां स्थापयित्वा तिष्ठति। भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लकम्।]

श्रमणकः—एदु एदु भवं। एदेहि मोदएहि मं सोत्थि वाअइस्ससि। [एतु एतु भवान्। एतैर्मोदकैर्मां स्वस्ति वाचयिष्यसि।]

विदूषकः—ही ही ममकेरएहिं सोत्थि वाएमि। मए वि कोडुम्बिअस्स

श्रमणकेति। बाह्योऽर्थः—प्रभावम् = निग्रहानुशक्तिमिति भावः।

विदूषकेति। बाह्योऽर्थः—ईहामात्रकेण = चेष्टामात्रकेणेत्यर्थः। उज्झितम् = दत्तम्। आभ्यन्तरः—एषः = यौगन्धरायणः रुमण्वद्वाक्यबहुमानान्मह्यं मंत्रावसरं दातुं दानोन्मुखकराङ्गुल्यग्रवातमिव सज्जं कृत्वा तिष्ठति।

एतु एतु = अत्रागच्छ, अत्रागच्छ। एतैः मोदकैः करणैः। मुष्टमोदकदर्शयित्रे मह्यं तानिमान् मोदकान् उपायनीकृत्य मां 'स्वस्ति तेऽस्तु' इत्याशिषं ब्रुवन्तं प्रयोजयत। मोदकैः—स्वामिसंदेशैः मां स्वस्ति वाचय प्रीणयेत्यर्थः।

उन्मत्तक—प्रसन्न हो, प्रसन्न हो। भगवान् मुझे शाप न दीजिये। लीजिये, लीजिये। (तात्पर्य यह कि मन्त्रणा आरंभ करो।)

श्रमणक—हे ब्राह्मणोपासक, मेरे प्रभाव को देखो।

विदूषक—यह उन्मत्तक तो श्रमणक की शाप देने की इच्छा का ही स्मरण करके भयभीत हो मोदक को फैली हुई अंगुली के अग्रभाग पर रखकर बैठा है। ऐ उन्मत्तक ! मेरा लड्डु लाओ।

श्रमणक—आओ आओ। इन मोदकों द्वारा मुझसे 'स्वस्ति' कहलावोगे।

विदूषक—ह ह, अपने मोदकों से स्वस्ति वचन कहूंगा। मैंने भी गृहस्थ के

बहुपिष्टसमृद्धकोमलानि निष्ठानिताः सुरा इव मधुराणि। मा ते खादितानि क्षयमुत्पादयन्तु।]

विदूषकः—अविहा मोदआणि त्ति करिअ कण्डिललड्डुआ मे पडिच्छिदा। [अविधा मोदका इति कृत्वा कण्डिललड्डुका मे प्रतीष्टाः।]

श्रमणकः—उन्मत्तआउस! णीआदेहि णीआदेहि। जदि ण णीआदेसि, एवं सवेमि। [उन्मत्तकोपासक! निर्यातय निर्यातय। यदि न निर्यातयसि, त्वां शपामि।]

इव च पाण्डराणि धवलानि तानि तथोक्तानि। बहुपिष्टसमृद्धकोमलानि—बहुभिः पिष्टैः मृदिततण्डुलचूर्णैः समृद्धानि कोमलानि च। सुरा = मदिरा।

आभ्यन्तरोऽर्थः—हे यौगन्धरायण! विदूषकस्य कथनेन मन्त्रणावसरम् देहि। मोदकानि = उपायाः। पाण्डराः—अनिष्टशङ्काकलङ्कव्यपोहशुद्धाः; अनिष्टशंकारहिताः इत्यर्थः। बहुपिष्टसमृद्धकोमलाः = बहुपिष्टाः बहुभिः सह बहुकृत्वो विमृष्टाः अतएव समृद्धाः = प्रचुरदोहनक्षमाः। कोमलाः = अक्लेशसाध्याः मधुराः = रमणीयाः। ते त्वया एकाकिना स्वबुद्ध्यनुसारेण इति भावः। खादितानि = निर्णीतानि। क्षयम् उत्पादयन्तु = कुर्युः। अतः विदूषकवचनमपि त्वया श्रोतव्यमिति अभिप्रायः।

अविधा = कष्टम्। मोदका इति कृत्वा = मोदकानि इति कृत्वा कण्डिललड्डुकाः = कण्डिलः सुराकारः तत्सम्बन्धिनो लड्डुकाः। मे प्रतीष्टाः = मया प्रतीक्षिताः।

इत्यादि) वस्तुओं से निर्मित हैं और सिखरन युक्त सुरा के समान मधुर हैं। खाने पर ये कहीं तुम्हें क्षयरोग न पैदा कर दें अर्थात् इनके खाने से कहीं तुम्हें क्षयरोग न हो जाय।

विदूषक—हाय! मैंने लड्डू खाने की इच्छा से मदिरा बनाने वाले के लड्डुओं की प्रतीक्षा की [आभ्यन्तर—मैं मन्त्री का यह शुभ समाचार कहने गया था कि कौशाम्बी को शीघ्र चलना चाहिये। पर स्वामी ने मुझसे कहा कि समय पाकर और वासवदत्ता को लेकर चलूंगा। यह स्वामी का आदेश मैंने अङ्गीकार कर लिया। यही एक कठिन समस्या उपस्थित हो गई।]

श्रमणक—हे उन्मत्तकोपासक, दे दो, दे दो; यदि न दोगे तो तुम्हें शाप दूँगा। (द्वितीय अर्थ—यदि मन्त्रावसर न दोगे तो तुम्हारी बुराई होगी।)

श्रमणकः—मोदअं पेक्खामि दाव । [मोदकं प्रेक्षे तावत् ।]

उन्मत्तकः—पेक्खदु पेक्खदु शमणअ ! भवं [प्रेक्षतां प्रेक्षतां श्रमणक ! भवान् ।]

श्रमणकः—थु थु । [थु थु ।]

विदूषकः—हद्धि उन्मत्तअस्स इत्थे ईहामत्तएण समणएण थुथूकिदा अधण्णस्स मम मोदआ दिट्ठपुरुवा एव्व संवुत्ता । [हा धिग् उन्मत्तकस्य हस्ते ईहामात्रकेण श्रमणकेन थुथूकृता अधन्यस्य मम मोदका दृष्टपूर्वा एवं संवृत्ताः ।]

श्रमणकः—भो उन्मत्तआउस ! णीआदेहि णीआदेहि एदाणि मोदआणि कत्थूलिआफेणपण्डराणि बहुपिट्ठसमिद्धकोमलाणि णिट्ठाणिआ सुरा विअ महुराणि । मा दे खाईदाणि खअं उत्पादन्ति । [भो उन्मत्तकोपासक ! निर्यातय निर्यातय एतानि मोदकानि कस्थूलिकाफेनपाण्डराणि

अधन्यस्य = भाग्यहीनस्य । श्रमणकेन शाक्यभिक्षुणा थुथू कृताः—थु थू करणेन अशुद्धीकृताः । अदृष्टपूर्वाः एव सञ्जाताः—पूर्वं दृष्टाः केवलं जाताः न तु मम इदानीं खादनयोग्याः । हा धिक् = कष्टम् ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—अधन्यस्य—न विद्यते धन्यो यस्मात् स अधन्यः तस्य दृष्टपूर्वाः = ज्ञातपूर्वाः । मोदकाः = स्वामिसंदेशाः । श्रमणकेन थु थू कृताः = अनुमोदिताः ।

बाह्योऽर्थः—उन्मत्तकोपासक = उन्मत्तकस्य भक्त इति भावः । कस्थूलिकाफेनपाण्डराणि—कस्य जलस्य स्थूलिका परिबृंहणम्, कस्थूलिका इव फेनानि

श्रमणक—मोदक तो देखूं (दूसरा अर्थ यह है कि मैं भी सलाह चाहता हूं) !

उन्मत्तक—आप देखिये, देखिये ।

श्रमणक —थू थू ।

विदूषक—हाय बड़े दुःख की बात है कि मुझ भाग्यहीन के मोदक को जो उन्मत्त के हाथ में रक्खे हुए थे, श्रमणक ने थू थू करके (अशुद्ध कर दिया) इससे वे अब केवल देखे हुए के ही समान हो गए (खाने के योग्य नहीं रह गए) ।

श्रमणक—हे उन्मत्तकोपासक, उन्मत्तक के भक्त निकालो, निकालो (फेंक दो) ये । मोदक पाला और फेन की तरह सफेद हैं और अनेक पिसी हुई (तण्डुलचूर्ण

[आगते चन्द्रे समागतानि सर्वनक्षत्राणि । अघं ब्राह्मणभावः। ईहामात्रकेण श्रमणकेनाभयं दीयते ।]

(ततः प्रविशति श्रमणकः ।)

श्रमणकः—मा भाआहि मा भाआहि बह्मणाउस ! मा भाआहि। के के इह, किं कय्यं, विलवन्दि । [मा विभीहि मा बिभीहि ब्राह्मणोपासक । मा बिभीहि । के के इह, किं कार्यं, विलपन्ति ।]

विदूषकः—अविहा पडिहारक्खअवुत्तिं खु समणओ अणुहोदि। भो समणअ ! भअवं ! एसो उन्मत्तओ मम मोदअमल्लअं गहणिअ ण देदि। [अविधा प्रतिहाररक्षकवृत्तिं खलु श्रमणकोऽनुभवति । भोः श्रमणक ! भगवन् ! एष उन्मत्तको मम मोदकमल्लकं गृहीत्वा न ददाति ।]

बाह्योऽर्थः—ब्राह्मणभावः = ब्राह्मणत्वम् अघम् = शोकहेतुः निर्गुणत्वादशोभनीयमित्यर्थः । ईहामात्रकेण = ईहाकर्ममात्रा परिच्छेदो यस्य तेन सत्कर्मप्रधानेन इत्यर्थः । अथवा ईहामात्रकेण—मामकाभयेच्छाप्रकाशनमात्रेणेति भावः । श्रमणकः = भिक्षुकवेषधारी रुमण्वान् । चन्द्रे=दयालौ श्रमणके आगते । सर्वनक्षत्राणि= तत्समाना अपरेऽपि सत्पुरुषाः ।

आभ्यन्तरोर्थः—चन्द्रे यौगन्धरायणे आगते तत्सहचरावावामपि समागतौ इति भावः ।

अविधा इति अव्ययपदम् । प्रतिहाररक्षकस्य = द्वारपालस्य वृत्तिम् = जीविकाम् इति प्रतिहाररक्षकवृत्तिम् अनुभवति = अनुसरति । मोदकमल्लकम् = मन्त्रणावसरम् ।

इच्छा प्रकट करते ही श्रमणक मुझे अभय देने को उपस्थित हो गया।

(श्रमणक का प्रवेश)

श्रमणक—मत डरो, मत डरो । ऐ ब्राह्मणक भक्त, मत डरो । कौन कौन और किसलिये यहां विलाप कर रहे हैं !

विदूषक—श्रमणक तो चौकीदार की वृत्ति अनुभव कर रहा है (चौकीदार का काम कर रहा है) ऐ श्रमणक, भगवान् यह उन्मत्तक मेरे बहुमूल्य मोदक को लेकर अब देता नहीं।

विदूषकः—भो उम्मत्तअ ! ण तुवं मम दइस्सिसि, विलविस्सं दाव अहं । [भो उन्मत्तक ! न त्वं मम दास्यसि, विलपिष्यामि तावदहम् ।]

उन्मत्तकः—विलव विलव विक्कोस वा विलव । [विलप विलप विक्रोश वा विलप ।]

विदूषकः—अब्बम्मण्णं भो ! अब्बम्मण्णं । [अब्रह्मण्यं भोः ! अब्रह्मण्यम् ।]

उन्मत्तकः—अहं पि विलविस्सं । इन्दे वज्झे भो ! इन्दे वज्झे भो ! । [अहमपि विलपिष्यामि । इन्द्रो बद्धो भोः ! इन्द्रो बद्धो भोः ! ।]

विदूषकः—अब्बम्मण्णं भो ! अब्बम्मण्णं । [अब्रह्मण्यं भोः ! अब्रह्मण्यम् ।]

(नेपथ्ये)

मा भाआहि मा भाआहि बम्हणाउस ! मा भाआहि । [मा बिभीहि मा बिभीहि ब्राह्मणोपासक ! मा बिभीहि ।]

विदूषकः—(सहर्षम्) आअदे चन्दे समाअदाणि सव्वणक्खत्ताणि । अघं बह्मणभावं । ईहामत्तएण समणएण अभअं दीअदि ।

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! यदि तुम न दोगे तो मैं विलाप करूंगा । (दूसरा. यदि तुम अकेले मुझसे सलाह न करोगे और रुमण्वान् की भी प्रतीक्षा करोगे तो मैं उसे पुकारूंगा) ।

उन्मत्तक—हे विक्रोश विक्रोशक, रोने वाले) रुदन करो । रुदन करो ! चिल्लाओ ।

विदूषक—अधर्म, अधर्म !

उन्मत्तक—मैं भी विलाप करूंगा इन्द्र बांधा गया, इन्द्र बांधा गया ।

विदूषक—अधर्म, अधर्म !

(नेपथ्य में)

ऐ ब्राह्मणभक्त ! मत डरो, मत डरो (अर्थात् मैं तुम्हारी रक्षा के लिए हूँ ।) दूसरा अर्थ—मैं तुमसे सलाह करने आया हूँ ।

विदूषक—(सहर्ष) चन्द्रमा (यौगन्धरायण) के आ जाने पर सब नक्षत्र (उनके समान और भी सज्जन) आ गये । ब्राह्मणत्व पाप (दुःखदायी) है ।

विदूषकः—किं एलावणो तुवं ? [किमैरावणस्त्वम् ।]

उन्मत्तकः—आम एलावणो अहं। ण हु दाव देवलाजो मं आशणं आलुहदि । शुदं च मया पादपाशिएहि इन्दे वज्झ त्ति। धाराणिअलेहि विज्जुम्मईहि कशाहि तालिअ वाउब्भामेण परिब्भमन्तेण भिन्दीअदि मेहबन्धणं। [आम् ऐरावणोऽहम् । न खलु तावद् देवराजो मामासनमारोहति। श्रुतं च मया पादपाशिकैरिन्द्रो बद्ध इति। धारानिगलैः विद्युन्मयीभिः कशाभिस्ताडयित्वा वातोद्भ्रामेण परिभ्रमता भिद्यते मेघबन्धनम् ।]

आभ्यन्तरोऽर्थः—पूर्वमन्त्ररीत्या कार्याणि साधयितुं किं ते दिव्यशक्तिरस्ति ? बाह्योऽर्थः स्पष्ट एव ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—देवराजः-देवानां राजा देवराजः वत्सराजः राजश्रेष्ठः अस्मत्स्वामी आसनम् किङ्करं मां न आरोहति न नियुङ्क्ते। यदि नियुङ्क्ते मन्त्रितपूर्वम् ततोऽधिकम् वा कर्म कर्तुमहं समर्थः ।

बाह्योऽर्थः—पादपाशिकैः-पादपाशः चरणबन्धनरज्जुः प्रहरणमेषामिति तैः पादपाशिकैः क्षुद्रायुधयोधिभिः इत्यर्थः ।

द्वितीयार्थः—इन्द्रः = वत्सराजः पादपाशिकैः = क्षुद्रैः शालङ्कायनादिभिः ।

बाह्यः—धारानिगलैः—धारायाः वृष्टिजलप्रपातस्य निगलैः प्रतिबन्धकैः विद्युन्मयीभिः कशाभिः = प्रतोदैः ताडयित्वा मेघान् ताडयित्वा मेघबन्धनम् = मेघैः बन्धनम् अन्तरिक्षावरोधनं भिद्यते ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—धारानिगलैः=शत्रुसेनाप्रतिरोधिकाभिः 'धारा प्रवाहे नद्यादेः सैन्याग्रे द्रवसन्ततौ' इति केशवः। विद्युन्मयीभिः कशाभिः ताडयित्वा विद्युद्भिः इव अतर्कितमाविर्भवन्तीभिः कशाभिः । कशासदृशैः अस्माकं गूढभटैः शत्रून् ताडयित्वा मेघबन्धनम् भिद्यते = मेघवत् जगति प्रयस्य स्वामिनो बन्धनं भेत्स्यते ।

विदूषक—क्या तुम ऐरावत हो ?

उन्मत्तक—हाँ, मैं ऐरावत हूँ, परन्तु इन्द्र मेरी सवारी नहीं करते। मैंने सुना है कि इन्द्र को पादपाशिको (शालङ्कायन आदिक तुच्छ लोगों) से बाँध लिया गया था। वृष्टि को रोकनेवाली बिजली के कोड़े से मारकर चारों तरफ बहता हुआ प्रचण्ड वायु मेघबन्धन को भेदन कर रहा है ।

विदूषकः—भो उम्मत्तअ ! आणेहि मम मोदअमल्लअं। इमिणा पच्चएण उवज्झाअउलं गन्तव्वं। [भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लकम्। अनेन प्रत्ययेनोपाध्यायकुलं गन्तव्यम्।]

उन्मत्तकः—मए वि इमिणा पच्चएण जोअणसदं गन्तव्वं। [मयाप्यनेन प्रत्ययेन योजनशतं गन्तव्यम्।]

दत्तमूल्या दत्तं मूल्यं येषां ते दत्तमूल्याः। मूल्यं दत्त्वा गृहीताः नतु चोरिताः। कालवशेन = समयाधीनतया। मुहूर्तदुर्बलाः—क्षणेन नीरसाः मुहूर्ताधिककालपरिवासमसहमाना इत्यर्थः। मोदकाः मम प्रीतिं = तृप्तिम्, उपदातुम् उपस्थिताः = मम करे प्राप्ताः। इति बाह्योऽर्थः।

आभ्यन्तरोऽर्थः—नेपथ्यविशेषमण्डिताः = बधिरपंगुमूकादिभिन्नवेषालंकृताः। राजगृहे दत्तमूल्याः = मया स्वामिना च दत्तभोग्याः वत्सराजगृहे, अत एव प्रीतिम् = संतोषम् आनंदम् वा उपदातुम् = जनयितुम् उपस्थिताः = समीपे उज्जयिन्यामेव गूढस्थिताः।

मोदकाः = स्वामिसेवकाः कालवशेन—कालानुसारेण मुहूर्तदुर्बलाः मुहूर्त दुर्बलाः कियन्तं कालम् अप्रकाशमानशौर्याः सन्ति, परन्तु समये स्वस्वसामर्थ्यम् अवश्यमेव प्रकटयन्ति मम स्वामिनश्च रक्षां च करिष्यन्ति इत्यर्थः॥ १॥

विदूषक इति। मम मोदकमल्लकम् आनय अनेन मोदकेन प्रत्ययेन हेतुना अर्थात् पाथेयेन उपाध्यायकुलम् आचार्यगृहम् इति बाह्योऽर्थः। आभ्यन्तरोऽर्थः-उन्मत्तक ! यौगन्धरायण ! मम मोदकम् मंत्रावसरं देहि। अनेन प्रत्ययेन भवता सह मन्त्रयित्वा कर्तव्यपथं निश्चित्य च उपाध्यायकुलम् = स्वामिवासस्थानम् गन्तव्यम् स्वामिने मन्त्रार्थम् निवेदयितुं तस्मान्मंत्राय त्वरस्वेत्यभिप्रायः।

उन्मत्तक इति। बाह्यार्थः स्फुटः। मयापि स्वामिसहितेन अथवा लक्षणया मत्स्वामिनापि। अनेन प्रत्ययेन मदुल्लिखितपूर्वेण रंध्रेण उपायेन वा योजनशतम् = योजनशतविप्रकृष्टम् कौशाम्बीनगरं गन्तुं शक्यम् इति भावः।

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! मेरे मोदक को लाओ। इसी पाथेय की सहायता से आचार्य के घर जाऊंगा।

उन्मत्तक—मैं भी तो इसी से (इसी को खाकर) सौ योजन जाऊंगा।

उन्मत्तकः—एसा खु मम रसणा खाइदुकामा लिङ्गाणि करेदि।
[एषा खलु मम रसना खादितुकामा लिङ्गानि करोति ।]

विदूषकः—भो उम्मत्तअ ! आणेहि मम मोदअमल्लअं। मा परकेरए सिणेहं करिअ ओवज्झेहि। [भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लकम् । मा परकीये स्नेहं कृत्वा अवबध्यस्व !]

उन्मत्तकः—के के मं वज्झन्ति ? मोदआ खु मं रक्खन्ति।
[के के मां बध्नन्ति ? मोदकाः खलु मां रक्षन्ति ।]

णेवच्छविसेसमण्डिदा पीदिं उवदेदुं उवट्ठिआ।
लाअगिहे दिण्णमुल्लिआ कालवसेण मुहुत्तदुब्बला॥ १॥

[नेपथ्यविशेषमण्डिताः प्रीतिमुपदातुमुपस्थिताः ।
राजगृहे दत्तमूल्याः कालवशेन मुहूर्तदुर्बलाः ॥]

उन्मत्तक इति । बाह्योऽर्थः स्पष्ट एव । मम रसना=बुद्धिः, खादितुकामा=शत्रून् हन्तुकामा लिङ्गानि = जिघांसुचिह्नानि करोति । इति आभ्यन्तरोऽर्थः ।

विदूषक इति । आभ्यन्तरोऽर्थः=मोदकमल्लकम्=मंत्रावसरम् आनय = देहि । वृत्तान्ततत्त्वं ते निवेदयामि इति । परकीये = वत्सराजे पराधीने सति यथानिश्चित-तत्कौशाम्बीप्रयाणाय निवेशं कृत्वा शत्रुबद्धो मा भव ।

उन्मत्तक इति । मोदकाः = स्थानस्थानेषु स्थापिताः, नियुक्ताः छन्नचारिणः; गुप्तपुरुषाः, वत्सराजभटाः वा रक्षन्ति रक्षिष्यन्ति मद्बन्धनोद्यतेभ्यः शत्रुभ्यः इति आभ्यन्तरोऽर्थः ।

नेपथ्येति । नेपथ्यविशेषमण्डिताः—नेपथ्यविशेषैः = अलंकारविशेषैः गुल्म-चणकनालिकेरादिभिरुपस्कारभेदैः मण्डिताः = अलंकृताः पूरितोदराः । राजगृहे

उन्मत्तक—मेरी जीभ तो खाने की इच्छा से भूखे का सा लक्षण दिखा रही है।

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! मेरे मोदक को लाओ। पराये की वस्तु में प्रेम करके मत फँसो।

उन्मत्तक—कौन, कौन मुझे बाँध सकता है ? मोदक मेरी रक्षा करेंगे।

विशेष सामग्रियों से बने हुए, राजगृह में खरीदे हुए और समय पाकर सूखे हुए ये मोदक मेरी तृप्ति के लिए मुझे मिले हैं॥ १॥

उन्मत्तकः—मोदआ ! मोदआ ! अहह । [मोदकाः ! मोदकाः' हहह ।]

विदूषकः—भो उन्मत्तअ ! आणेहि मम मोदअमल्लअं । [भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लकम् । [

उन्मत्तकः—किं मोदआ । कहिं मोदआ । कश्श मोदआ । किं इमे मोदआ उज्झन्ति, आदु पिणज्झन्ति, उदाहो खज्जन्ति । [किं मोदकाः ? कुत्र मोदकाः ? कस्य मोदकाः ? किमिमे मोदका उज्झयन्ते, अथवा पिनह्यन्ते उताहो खाद्यन्ते ?]

विदूषकः—ण खज्जन्ति ण खज्जन्ति ण उज्झन्ति अ । [न खाद्यन्ते न खाद्यन्ते नोज्झयन्ते च ।]

कम् = मम प्रियतरं मन्त्रावसरम् गृहीत्वा = अपहृत्येति भावः ।

बाह्योऽर्थः स्पष्ट एव । आभ्यन्तरार्थः—मोदकाः = मंत्रा अज्ञाताः किम् । किम्शब्दः अज्ञातार्थे ।

कुत्र मोदकः—किं स्वपक्षोत्थदोषप्रतीकारविषये अथवा परपक्षोत्थदोषप्रतीकारविषये मंत्राः कर्तव्याः ।

कस्य मोदकाः—मोदकाः = अस्मत्स्वामिनः । 'आत्मनि गुरौ च बहुत्वम्' इति वचनबलेन आदरार्थे बहुवचनम् प्रयुक्तम् । मोदकः कस्य—किंसम्बन्धी; किमस्माकं वश्य उत परवश्यः ? परवश्यत्वपक्षे आह—मोदकाः = स्वामिप्रत्यानयनार्थे धार्यमाणाः वेषाः किम् उज्झयन्ते = फलनैराश्यात् किं त्यज्यन्ते । अथवा किं पिनह्यन्ते = यावत् फलोदयं किं बध्यन्ते । फलप्रत्याशाबीजं किञ्चिदस्ति किमित्यभिप्रायः । उताहो किं खाद्यन्ताम् किं हन्यन्ताम् ? अर्थात् स्वामिमोचनवामचेष्टिताः शत्रवः ।

उन्मत्त—मोदक, मोदक, ह ह ह !

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! मेरा मोदक लाओ ।

उन्मत्तक—कैसे लड्डू; कहाँ के लड्डू ? किसके लड्डू ? क्या ये लड्डू फेंके जायँगे अथवा बाँधे जायँगे या खाये जायँगे ?

विदूषक—न तो खाये जायँगे और न तो त्यागे जायँगे ।

उज्ज्वलतरं भवति। भवतु, उदकेन प्रमार्जिष्यामि। कुत्र न खलूदकम्? इदं शोभनं शुद्धतटाकम्। अहमिव शिवोऽपि तावद् एतस्मिन् मोदकमल्लके निराशो भवतु।]

(नेपथ्ये)

मोदआ! मोदआ! हहह। [मोदकाः! मोदकाः! हहह।]

विदूषकः—अविहा! एसो उन्मत्तओ मम मोदअमल्लअं गह्णिअ हसमाणो फेणायमाणमलिणवरिसारच्छोदअं विअ इदो एव्वाहावइ। चिट्ठ चिट्ठ उन्मत्तअ! चिट्ठ। इमिणा दण्डकट्ठेण सीसं दे भिन्दामि। [अविधा! एष उन्मत्तको मम मोदकमल्लकं गृहीत्वा हसमानः फेनायमानमिलनवर्षारथ्योदकमिवेत एवाधावति। तिष्ठ तिष्ठोन्मत्तक। तिष्ठ। अनेन दण्डकाष्ठेन शीर्षं ते भिनद्मि।]

(ततः प्रविशत्युन्मत्तकः।)

तथा असारतां च विवेचयामि। उज्ज्वलतरम् = सारतरम्, उदकेन प्रमार्जिष्यामि स्पष्टोऽर्थः। द्वितीयार्थः—उदकव्याजेन इदं सूचयति यत् क्वचित् कश्चित् जले आत्मानं गोपयित्वा मम गोपनीयवचनं शृणोति न वेति भावः। शोभनतटाकम्—शुद्धं निर्मलजलम् अथ च जनसान्निध्यदोषरहितम् तटाकं यस्मिन् तत् तथाभूतम्—अतएव शोभनम् मङ्गलकरम्।

अहमिव भवतु—स्पष्टोऽर्थः। द्वितीयार्थः—शिवोऽपि यौगन्धरायणोऽपि। एतस्मिन् मोदकमल्लके = वासवदत्तारहितवत्सराजहरणे। निराशो भवतु = त्यक्ताभिलाषो भवतु।

गृहीत्वा=अपहृत्य। रथ्योदकमिव=प्रतोलीजलवत्-इत एव=अत्रैव, आधावति= द्रुतमागच्छति। द्वितीयार्थः—उन्मत्तकः=उन्मत्तसदृशः यौगन्धरायणः। मोदकमल्ल-

---

(नेपथ्य में)

मोदक, मोदक, ह ह ह!

विदूषक—यह उन्मत्तक मेरे मोदक को लेकर हँसता हुआ वर्षा के समय गली के गन्दे फेनयुक्त जल के समान इधर ही आ रहा है। उन्मत्तक! ठहरो ठहरो। इस डण्डे से तुम्हारा सिर फोड़ूँगा।

(इसके बाद उन्मत्तक (यौगन्धरायण) का प्रवेश।)

भर्तः । त्वमपि चोरोऽसि । अविधा ! आलिखितं खलु मम मोदकमल्लकं सन्तापतिमिरेण सुष्ठु न प्रेक्षे । भवतु, प्रमार्जिष्यामि तावदहम् । ही ही साधु रे चित्रकर ! भाव ! साधु । युक्तलेखतया वर्णानां यथा यथा प्रमार्ज्मि, तथा तथो-

---

गतिरुपायो नास्ति, अर्थात् यौगन्धरायणं विग्रहीतुम् । अतो महासेनसचिवैः स विज्ञाय निगृहीत इति शङ्काया नावकाशः । अक्षतभक्ततया=अहीनान्नतया पाथेयसम्पन्नतया हेतुना । अलोभनीयम् = अभिलषणीयम् न भवति, अध्वगानाम् = पथिकानाम् । आभ्यन्तरार्थः—पथिकानाम् = नित्यसंचारितया पथिकतुल्यानाम् चाराणाम् । अक्षतभक्तया = भोगोपभोगवस्तुसम्पन्नतयेति भावः । अत एव अलोभनीयम्—स्वामिसकाशात् प्राप्तव्यं किमपि नास्ति एवञ्च पूर्णकामताहङ्कारग्रस्ततया महासेन-चाराणाम् स्वकर्मणि यथावद् व्यापाराभाव इति भावः । अतः यौगन्धरायणः चारैः विज्ञाय गृहीतो भविष्यति इति आशङ्कायाः अनवकाशः । अथवा पथिकानाम्= अस्मद्भृत्यानाम् गूढचारिणाम् , अक्षतभक्तया = अक्षतया अनपायया भक्तया स्वाम्यनुरागेण हेतुना अलोभनीयम् शत्रुपक्षसकाशात् स्पृहणीयम् किमपि नास्ति । तेनास्मदीयैः भृत्यैः परप्रलोभनदूषितैः यौगन्धरायणो ग्राहित इति न शङ्कनीयम् ।

अथवा अपि एनम्—अथवा एनम् मोदकम् अपि खादामि ? भक्षितवान् किम् इति बाह्योऽर्थः । अथवा अहमेव प्रमादयुक्तं वचनमभिधाय यौगन्धरायणं नाशितवानिति आभ्यन्तरार्थः ।

उद्गरिष्यामि तावत्—उदरात् बहिः करिष्यामि इति बाह्यार्थः । प्रमाद-युक्तवचनं आलोचयिष्यामीति आभ्यन्तरार्थः । अविधा—इति खेदे, दुःखसूचकं अव्ययपदम् । आलिखितम्—आलेख्ये = चित्रेऽर्पितम् न तु सत्यम् । सन्तापति-मिरेण—सन्ताप एव तिमिरम् , तेन सन्तापतिमिरेण = उग्रतापाभिघातजनितेन चक्षुर्जडिम्ना । प्रमार्जयिष्यामि = करेणाभिमृश्य शोधयिष्यामि ।

ही हीति शब्दो हर्षसूचकः । चित्रकर ! = आलेख्यशिल्पिन् । वर्णानाम् = शुक्लनीलादीनां वर्णानाम् । युक्तलेखतया = पर्याप्तनिवेशितया हेतुना । यथा यथा प्रमार्ज्मि तथा तथा उज्ज्वलवर्णम् भवति । द्वितीयार्थः—हे चित्रकर ! = अद्भुत-नीतिप्रयोगकुशल ! (यौगन्धरायण) । युक्तलेखतया = यथार्ह प्रणयनतया । वर्णानाम् = प्रकाराणाम् त्वदीयकार्यविधानानाम् इत्यर्थः । प्रमार्ज्मि = सारतां

मामनुसरति । उच्चतया प्राकारस्यागतिः कुक्कुराणाम् । अक्षतभक्ततया लोभनीयं पथिकानाम् । अथवा अप्येनं खादामि ? भवतु, उद्गरिष्यामि तावदहम् । ही ही वृद्ध इव सूकरबस्तिः शुद्धवातमेवोद्गिरामि । अथवा लोहितकात्यायन्याः सम्बन्धि मम सम्बन्धीति कृत्वा शिवेन प्रतिहस्तीकृतं भवेत् । यद्यप्येष ब्रह्मचारी बहुकै रूपैरविनयं करोति । भवतु, प्रेक्षिष्ये तावदहम् । भोः ! एष खलु मम मोदकमल्लकः शिवस्य पादमूले तिष्ठति । यावद् एनं गृह्णामि । देहि भर्तः ! देहि मे मोदकमल्लकम् ।

हीशब्दो हर्षे । वृद्धः = आध्मातः । सूकरवस्तिः—सूकरस्य वस्तिः इति सूकर-वस्तिः = वराहमूत्राशय इवेत्यर्थः । शुद्धवातम् = मोदकगन्धशून्यम् वायुमेव निस्सारयामि इति बाह्योऽर्थः । द्वितीयाभ्यन्तरार्थः—केवलम् शुद्धवाक्यमेव उद्गिरामि = उक्तवान् ।

लोहितकात्यायन्याः सम्बन्धि तन्मन्दिरलब्धत्वात् तदीयमित्यर्थः, मम सम्बन्धीति कृत्वा स्वपरिचारदैवतस्वामिकम् द्रव्यम् स्वीयमिति मत्वा । लोहित-कात्यायन्याः—इति लोहितकात्यायनी = चामुण्डा, देवी । प्रतिहस्तीकृतम् भवेत् = स्वहस्तगतम् कृतम् स्यात् । द्वितीयार्थः—अथवा लोहितकात्यायन्याः सम्बन्धि = वासवदत्तायाः सम्बन्धि वत्सराजरूपम् वस्तु मत्सम्बन्धीति कृत्वा मद्वश्यमनायासेन कौशाम्बीं नेतुं शक्यमिति मत्वा मोदकं प्रियं कर्तुम् संकेतित-पूर्वम् कौशाम्बीप्रयाणविषयम् मंत्रणकर्म प्रतिहस्तीकृतम् भवेत्–अप्रधानी-कृतम् भवेत् । यद्यप्येष ब्रह्मचारी—यद्यपि = अथवा एकस्मिन् निर्जने देवालये प्रतिष्ठितः गणेश इति भावः । एष ब्रह्मचारी = ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी बहुकैः रूपैः = अनेकप्रकारैः अविनयम् = दुर्वृत्तम् मोदकापहाररूपम् करोति = कृतवान् । भवतु प्रेक्षिष्ये तावत् अहम् । द्वितीयार्थः—शिवस्यार्चनां करिष्यामि अथवा यावत् कालं यौगन्धरायणः न आगमिष्यति तावत् प्रेक्षिष्ये इत्यर्थः । मोदकमल्लकः शिवस्य पादमूले तिष्ठति । द्वितीयार्थः—मोदकमल्लकवासवदत्ता-सहितवत्सराजहरणरूपम् शिवस्य यौगन्धरायणस्य पादमूले तिष्ठति यौगन्धराय-णैकसाध्यत्वात् तदधीनमित्यर्थः । एनम् गृह्णामि स्पष्टार्थः । द्वितीयार्थः—'वासव-दत्तासहितवत्सराजपलायनरूपाभिलाषः पूर्णो भवेत्' इत्येवं याचनां करोमि ।

आभ्यन्तरार्थः—प्राकारस्य प्राकारतुल्यस्य यौगन्धरायणस्य उच्चतया प्रणी-तत्वेन हेतुना कुक्कुराणां नीचबुद्धित्वेन श्वतुल्यानां महासेनसचिवानाम् अगतिः

भोदु पमज्जिस्सं दाव अहं। ही ही साहु ले चित्तअर! भाव! साहु। जुत्तलेहदाए वण्णाणं जह जह पमज्जामि, तह तह उज्जलदरं होइ। भोदु, उदएण पमज्जिस्सं। कहिं णु हु उदअं? इदं सोहणं सुद्धतडाअं। अहं विअ सिवो वि दाव एदस्सिं मोदअमल्लए णिरासो होदु। [भोः! देवकुलपीठिकायां मम मोदकमल्लकं निक्षिप्य दक्षिणामाषकान् गणयित्वा बद्ध्वा प्रतिनिवृत्त इदानीं मोदकमल्लकं न प्रेक्षे। आ! एकमोदकपरितोषितो न तावदवलग्नो

देवकुलपीठिकायां—देवकुलस्य = शिवालयस्य पीठिकायाम् अलिन्दे। मोदकमल्लकम्—मोदकाः = अपूपविशेषाः तद्युक्तं मल्लकं = पात्रम्, 'मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि' इति मेदिनी। निक्षिप्य = स्थापयित्वा। दक्षिणामाषकान् = ऋत्विजे दीयमाना भृतिः दक्षिणा दक्षिणात्वेन लब्धान् हेमलवान्। गणयित्वा बद्ध्वा प्रतिनिवृत्तः—प्रतिनिवृत्त्येत्यर्थः, मोदकमल्लकं न प्रेक्षे इति बाह्यः अर्थः। द्वितीयार्थः—देवस्य = महासेनदेवस्य कुलपीठिकायां = वंशपीठिकायां मालिकायाम् कीर्तिगौरवाधिष्ठानभूतायाम् वासवदत्तायामित्यर्थः। मम मोदकमल्लकम्=प्रियश्रेष्ठम् वत्सराजम् निक्षिप्य तस्मिन दृष्टानुरागा सा तमवश्यं चिन्तयिष्यति इति विस्रम्भात् अर्पयित्वा इत्यर्थः। अथवा अर्पितम् आत्मानम् विज्ञाय इत्यर्थः। दक्षिणामाषकान् गणयित्वा=वत्सराजदत्तानि प्रतिसन्देशवाक्यानि' ज्ञात्वा बुद्ध्वा मनसि स्थिरीकृत्य प्रतिनिवृत्तः अहम् इदानीं मोदकमल्लकम् = मोदकस्य सन्तोषस्य वासवदत्ताहरणरूपस्य कार्यस्य मल्लकम् निर्वहणसमर्थम् पात्रम् यौगन्धरायणं मन्त्रार्थम् कृतसमयम् न पश्यामि इत्यभिप्रायः। अवलग्नः = अवसक्तः मोदकखादनसक्तः मोदकानयनवेलायां तदाशया पथि सङ्गतो वा भिक्षुक इत्यर्थः।

इनको लेता हूँ। ऐ स्वामी! मेरा मोदक दो; मेरा लड्डू दो। अरे स्वामी। तुम्हीं ने लड्डू चुराया है। स्वामी! तुम्हीं तो मेरे चोर हो। चित्र में चित्रित अपने मोदक को मैं तेज धूप के कारण चकाचौंध हुई अपनी आँखों से नहीं देख रहा हूँ। अब मैं इनको ढूँढूँगा। धन्य रे चित्रकार! धन्य! रङ्ग इसमें इस प्रकार से भरे गए हैं कि जैसे जैसे साफ करता हूँ वैसे-वैसे वह अधिक सफेद होता जा रहा है। तथापि, जल से साफ करूंगा। जल कहां है। यह स्वच्छ सरोवर है। मेरी तरह महादेव जी को भी इस लड्डू के विषय में निराश होना पड़े।

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति डिण्डिकवेषो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निरूप्य) भो ! देवउलपीठिआए मम मोदअमल्लअं णिक्खिविअ दक्खिणामासआणि गणिअ बन्धिअ पडिणिवुत्तो दाणि मोदअमल्लअं ण पेक्खामि । (विचिन्त्य) आ ! एकमोदअपरितोसिदो ण दाव ओलग्गो मं अणुसरदि । उच्चदाए पाआरस्स अगई कुक्कुराणं । अक्खदभत्तदाए अलोहणीअं पहिआणं । आदु अपि णं खाआमि । भोदु ओग्गारइस्सं दाव अहं । ही ही बुड्ढो विअ सूअरवत्थी सुद्धवादं एव्व उग्गिरामि । अहव लोहिदकच्चाअणीए केरअं मम केरअं त्ति करिअ सिवेण पडिहत्थीकिदं भवे । (निरूप्य) जदि वि एसो बम्हआरी बहुकेहि रूवेहि अविणअं करेदि । भोदु पेक्खिस्सं दाव अहं । भो ! एदं खु मम मोदअमल्लअं सिवस्स पादमूले चिट्ठइ । जाव णं गह्णामि । देहि भट्टा ! देहि मे मोदअमल्लअं । भट्टा ! तुवं वि मम चोरो सि । अविहा ! आलिहिदं खु मम मोदअमल्लअं संदावतिमिरेण सुट्ठु ण पेक्खामि ।

डिण्डिकवेषः = डिण्डिको नाम यो विकृतवेषभाषणादिना जनस्य हास्यं जनयन् भिक्षामर्जयति स उच्यते । तस्येव वेषोयस्य स डिण्डिकवेषः ।

(डिण्डिक वेष में विदूषक का प्रवेश)

विदूषक—**अरे ! शिवालय के चबूतरे पर मैं अपना सुन्दर मोदक (लड्डू) रखकर दक्षिणा में पाये हुए सुवर्ण-खण्डों को गिनकर और बांधकर (चला गया था), पर लौटने पर मैं अपने लड्डुओं को नहीं देखता हूँ । (यह भिक्षु भी) तो जो एक लड्डू खाकर सन्तुष्ट हो गया था, मेरे पीछे-पीछे नहीं आया । चहार दिवाली के ऊँचे होने से कुत्ते भी नहीं आ सकते । पथिक भी इसे न लेंगे, क्योंकि उनके पास खाने की सामग्री पर्याप्त है अथवा मैंने ही इनको न खा डाला हो । अच्छा, अब मैं उगलता हूँ । अरे मेरे उगलने से केवल शुद्ध वायु ही निकल रही है जैसे कि फूले हुए सूकर (सूअर) के पेडू से । अथवा रक्त-चामुण्डा की वस्तुओं को अपनी समझ कर शंकर ने ही उसे ले लिया हो । अथवा इस ब्रह्मचारी (गणेश) ने तो यह अनर्थ (मोदक की चोरी) नहीं किया ? अच्छा देखता हूँ । अरे ! यह मेरा लड्डू शिव जी के चरण के पास है ।**

युद्धक्लिष्टं संशयस्थं विपन्नं
श्रुत्वा त्वेनं संशयं चिन्तयामि ॥ १४ ॥

(निष्क्रान्तौ ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

रहिता । स्यात् = भवेत् ; अहम् तटस्थो जातः इत्यर्थः । किन्तु युद्धक्लिष्टम्—युद्धे क्लिष्टम् संग्रामपीडितं विपन्नम् = ग्रहणरूपां विपत्तिं प्राप्तम् । एनम् संशयस्थम् = 'जीवति वा न वा ?' इति संदेहस्य विषयभूतम् श्रुत्वा = निशम्य संशयम् चिन्तयामि = तज्जीवितसन्देहं स्मरन्नाधिमान् भवामीत्यर्थः । चिन्तिरिह मनोव्यथाकरे स्मरणे वर्तते । स्निग्धचेष्टितं खलु तदेतच्चिन्तनमित्यभिप्रायः । अथवा-संशयं चिन्तायामीत्यस्यायमर्थः—संशयं संशयहेतुं रुजाम् , चिन्तयामि चिकित्सारम्भणैः प्रत्यवेक्षे इति ॥ १४ ॥

आपद्ग्रस्त तथा संशय में पड़े हुए (कि जीवित है या मर गया) इसको सुनकर मैं भी चिन्ता में पड़ गया हूँ ।

(दोनों निकल जाते हैं)

॥ दूसरा अङ्क समाप्त हुआ ॥

देवी—किं सम्बन्धो णिच्चिदो ? [किं सम्बन्धो निश्चितः ।]

राजा—न तावन्निश्चयो गम्यते ।

देवी—अलं दाणि तुवरिअ । बाला मे दारिआ । [अलमिदानीं त्वरित्वा । बाला मे दारिका ।]

राजा—यदभिरुचितं भवत्यै । प्रविशत्वभ्यन्तरम् ।

देवी—जं महासेणो आणवेदि । (निष्क्रान्ता सपरिवारा ।) [यन्महासेन आज्ञापयति ।]

राजा—(विचिन्त्य)

पूर्वं तावद् वैरमस्यावलेपा-
दानीतेऽस्मिन् स्यात् तु मध्यस्थता मे ।

परिश्रमः = भरतरोहकनीतिप्रयोगप्रयासः ।

पूर्वं तावत् = ग्रहणात् पूर्वम् आनयनात् प्राक् इत्यर्थः । अस्य = वत्सराजस्य, अवलेपात् = अभिमानात्, दर्पात्, मम वैरम् = शत्रुता, विरोधः आसीत् । अस्मिन् वत्सराजेऽत्र आनीते सति मे मध्यस्थता = उदासीनता, शत्रुमित्रभाव-

---

देवी—क्या (विवाह) सम्बन्ध ठीक हो गया ?

राजा—अभी तो निश्चय नहीं हुआ ।

देवी—अब शीघ्रता न कीजिये । मेरी लड़की अभी छोटी है ।

राजा—जो तुम्हें अच्छा लगे (वही करो) । अन्दर चलो ।

देवी—जैसी महासेन की आज्ञा (परिचारकों-परिचारिकाओं के साथ निकल जाती है) ।

राजा—(चिन्ता करके)

पहले तो इसके अभिमान के कारण मेरी इसकी शत्रुता थी । इसके यहां (बन्दी बनाकर) ले आने पर मैं तटस्थ हो गया । परन्तु युद्ध में व्यग्र और

द्वितीयस्य प्रतिकर्मण इति। मध्याह्नमारोहति दिवाकरः।

राजा—अथ कस्मिन् प्रदेशे वीरमानी ?

काञ्चुकीयः—मयूरयष्टिमुखे।

राजा—हा धिग्, अनाश्रयणीयः खल्वयं देशः। आतपप्रातिकूल्यार्थं मणिभूमिकायां प्रवेशयेत्याज्ञापय।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) यदाज्ञप्तं महासेनेन तत् सर्वमनुष्ठितम्। अमात्यस्तु भरतरोहको महासेनं द्रष्टुमिच्छति।

राजा—व्यक्तं न रोचते तस्मै वत्सराजसत्क्रिया। अस्यैष नीतेः परिश्रमः। अहमेवैनमनुनयामि।

मयूरयष्टिमुखे—मयूरस्थित्यर्थम् यष्टयो यत्र स्थापिताः स सौधविशेषः, तस्य मुखे अग्रिमकक्षायामित्यर्थः।

अनाश्रयणीयः न आश्रयणीयः इति अनाश्रयणीयः = अधिवस्तुमयोग्यः, आतपप्रातिकूल्यार्थं—आतपसन्निकर्षाद् इत्यर्थसिद्धम्, तद्वारणाय इति भावः।

मणिभूमिकायाम्—मणिप्रचुरकक्षायाम्।

व्यक्तम्=नूनम्, अवश्यम्। एषः = वत्सराजग्रहणरूपकार्यविशेषः; अस्य नीतेः

यह समय नहीं है। सूर्य भी चढ़ आया है और दोपहर हो गया है।

राजा—वह मानी वीर कहां है ?

कञ्चुकी—मयूरयष्टि नामक (महल) के अगले भाग में।

राजा—यह स्थान रहने योग्य नहीं है, क्योंकि यहां धूप अधिक आती है। धूप से बचने के लिये मणिमय भाग में उसे स्थान दो।

कंचकी—महासेन की जैसी आज्ञा (निकल कर फिर प्रवेश कर) जो कुछ महासेन ने आज्ञा दी थी वह सब कर दिया गया। मंत्री भरतरोहक महासेन का दर्शन करना चाहते हैं।

राजा—अवश्य, वत्सराज का यह सत्कार उसे अच्छा नहीं लग रहा है। उसी की नीति का यह फल है (कि वत्सराज पकड़ा गया)। मैं ही इसको समझाऊंगा।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः ।

राजा—अथवा एहि तावत् ।

काञ्चुकीयः—अयमस्मि ।

राजा—अस्य सर्वदर्शनमविमुक्तसत्कारमवगन्तव्यम्। आकारसूचिता अस्य प्रीतयो विज्ञेयाः । अतिक्रान्तविग्रहाश्रिताः कथा न कथयितव्याः। क्षुतादिप्रयोगेष्वाशिषोऽभिधेयाः। कालसंवादिना स्तवेनार्च्यः।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महासेनः। पथ्येव कृतव्रणप्रतिकर्मा वत्सराजः। अकालस्तावदिदानीं

सर्वदर्शनम् = अन्तर्गताभिलाषसूचनी सर्वविद्यादृष्टिः, अविमुक्तसत्कारम्—यथा स्यात्तथा बहुमानपूर्वकम् अवगन्तव्यम् = अवगम्य सफलयितव्यम् । आकारसूचिताः = चेष्टाभिव्यक्ताः प्रीतयः=प्रीतिविषयाः, विज्ञेयाः = ज्ञातव्याः । अतिक्रान्तविग्रहाश्रिताः—अतिक्रान्तः विग्रहः = युद्धम् , अतिक्रान्तविग्रहः तमाश्रिताः इति अतिक्रान्तविग्रहाश्रिताः । कालसंवादिना स्तवेन = स्नानजागरणभोजनादिसमये उचितस्तुत्या, समयानुसारप्रशंसया इति भावः ।

पथ्येव—पथि एव = मार्गे एव । कृतं व्रणप्रतिकर्म यस्य सः कृतव्रणप्रतिकर्मा ।

कञ्चुकी—जैसी महासेन की आज्ञा ।

राजा—अथवा यहाँ आओ ।

कन्चुकी—मैं यहाँ हूँ ।

राजा—इसका सब प्रकार से सत्कार करना। इसकी आकृति (रुख) से ही समझ लेना कि यह क्या चाहता है। बीते हुए युद्ध की चर्चा न करना। जब इसको जमुहाई अथवा छींक इत्यादि आवे तो आशीर्वादात्मक वचन का प्रयोग करना। समयानुसार पूजा की सामग्री से इसकी पूजा करना।

टिप्पणी—लोक में प्रचलित है कि जब किसी को छींक या जमुहाई आती है तो अक्सर लोग कहते हैं 'शतं जीव'। उसी बात से महासेन का तात्पर्य है। राजाओं की स्तुति भिन्न-भिन्न समय पर भिन्न-भिन्न रीति से बंदीजन करते हैं। महासेन के कहने का यही अभिप्राय है कि इसी प्रकार इसकी भी स्तुति की जाय।

कंचुकी—जैसी महासेन की आज्ञा—(जाकर प्रवेश कर) महासेन की जय हो। वत्सराज की मलहम-पट्टी मार्ग में ही हो गई। अब दूसरी पट्टी बांधने का

देवी—वीणाप्पदाणेण भूओ वि उम्मत्ता विअ चिट्ठदि । [वीणाप्रदानेन भूयोऽप्युन्मत्तेव तिष्ठति ।]

राजा—क्रीडतु क्रीडतु। नैतत् सुलभं श्वशुरकुले। बादरायण ! क सा ?

काञ्चुकीयः—अमात्येन सहोपविष्टा ।

राजा—अथ वत्सेष्वधिकृतः ।

काञ्चुकीयः—आहितविनयत्वात् पादयोरङ्के तस्य बहुप्रहारत्वाच्च स्कन्धवाह्येन शयनीयेन मध्यमगृहे प्रवेशितः ।

राजा—हा धिग् !! बहुप्रहारः । एष इदानीं निरुपस्कृतस्य तेजसो दोषः । नृशंसः खल्वस्मिन् काल उपेक्षितवान् । बादरायण ! गच्छ । भरतरोहकं ब्रूहि—क्रियतामस्य व्रणप्रतिकर्मेति ।

काञ्चुकीयः—पादयोः = चरणयोः आहितविनयत्वात्—विनीयतेऽनेनापराधीति विनय इह निगडः 'बेड़ी' इति लोके प्रसिद्धः, स आहितो = निवेशितो यस्य स आहितविनयः, तस्य भावस्तत्त्वम् , तस्मात् ।

राजेति—हा धिगिति बहुप्रहारतानुशोचनम् । निरुपस्कृतस्य = अनाहितसंस्कारस्य तेजसः अयं दोषः । अस्मिन्=व्रणप्रतिकर्मार्हे समये एतस्य उपेक्षां कुर्वन् जनः नृशंसः घातुकः खलु भवति । व्रणप्रतिकर्म = व्रणचिकित्सा ।

देवी—वीणा पाने से तो वह और भी उन्मत्त हो जायगी। तात्पर्य यह है कि वीणा के बिना ही वह संगीत में इतना रम गई है, यदि उसे वीणा दे दी जाय तो वह और भी उन्मत्त हो जायगी।

राजा—खेलने दो, खेलने दो। यह तो ससुराल में नहीं सुलभ हो सकती। बादरायण ! वह कहाँ है ?

कंचुकी—मंत्री के साथ बैठी है।

राजा—वत्सराज कहाँ है ?

कंचुकी—पैर में बेड़ी पड़ी रहने से और शरीर में बहुत चोट लगने के कारण पालकी में बैठा कर उसे मध्यम गृह में ठहरा दिया है।

राजा—हाय ! इतनी अधिक चोट ! यह तो उद्धत तेज का दोष है। ऐसे समय में इसकी उपेक्षा कर के बहुत अनुचित किया। बादरायण ! भरतरोहक से जाकर कहो कि इसके घावों में मलहम-पट्टी बाँधे।

भोः ! समरावजितानां रत्नानामिष्टजनसम्भोगः प्रीतिमुत्पादयति ।

अर्थशास्त्रगुणग्राही ज्येष्ठो गोपालकः सुतः ।
गान्धर्वद्वेषी व्यायामशाली चाप्यनुपालकः ॥ १३ ॥

क्व नु खल्वियं सुन्यस्ता भवेत् ? देवि ! वासवदत्ता वीणामुपक्रान्ता ननु ?

देवी—आम् ।

राजा—तेन हि इयमस्यै प्रदीयताम् ।

मुखोल्लिखिताग्रघृष्टतंत्री, वीणायाः विशेषणमस्ति । ऋषिवचनगता मंत्रविद्या इव गजहृदयानि—गजानां हृदयानि=मनांसि बलात्=हठात् वशीकरोति इत्यर्थः ॥१२॥

समरावजितानाम्—समरे = संग्रामे अवजितानाम् = वशीकृतानाम् रत्नानाम् इष्टजनसंभोगः—इष्टेन = श्रेष्ठजनेन, संभोगः = श्रेष्ठजनकर्तृकोऽनुभवः प्रीतिमुत्पादयति आनन्दं जनयतीत्यर्थः ।

कस्मै वीणा दातव्या, एतदेव स्पष्टीकरोति—अर्थशास्त्रेत्यादिना ।

मम ज्येष्ठः—अग्रजः, सुतः = पुत्रः, गोपालकः (गोपालक इति तस्य ज्येष्ठ. पुत्रस्य नाम आसीत्) अर्थशास्त्रगुणग्राही—अर्थशास्त्रम् = राजविद्या, तस्य गुण-ग्राही = ज्ञाता अस्ति (नहि खलु संगीतविद्यायाः इति ध्वन्यते) । अनुपालकः = गोपालकानुजन्मा (मम सुतः) व्यायामशाली=मल्लविद्याप्रेमी, अत एव गान्धर्व-द्वेषी = संगीतविद्यायामरसिकः इति भावः ॥ १३ ॥

सुन्यस्ता = सुष्ठु निक्षिप्ता । उपक्रान्ता=अभ्यसितुमारब्धवती । क्व नु खलु= कस्मिन्निष्टजने ।

समर में जीते हुए रत्नों का श्रेष्ठ जन द्वारा उपभोग आनन्द का देने वाला है ।

मेरा ज्येष्ठ पुत्र गोपाल तो अर्थशास्त्र का जानने वाला है, उससे छोटा व्यायाम का प्रेमी है और गानविद्या में उसकी स्पृहा नहीं है ॥ १३ ॥

यह वीणा किसको दूं ? देवि ! क्या वासवदत्ता वीणा का अभ्यास करने लगी है ?

देवी—हाँ ।

राजा—इस लिये उसी को यह वीणा दी जाय ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महासेनः । यथाज्ञाप्रयुक्तसत्कारं प्रविष्टः शालङ्कायनः । स तु विज्ञापयति–इदं भरतकुलोपभुक्तं वत्सराजकुले द्रष्टव्यं घोषवती नाम वीणारत्नम् । महासेनः प्रतिग्राहयितव्य इति । (वीणां दर्शयति ।)

राजा—प्रतिगृहीतं जयमङ्गलम् । (वीणां गृहीत्वा) इयं सा घोषवती नाम । यैषा,

श्रुतिसुखमधुरा स्वभावरक्ता करजमुखोल्लिखिताग्रघृष्टयन्त्री ।
ऋषिवचनगतेव मन्त्रविद्या गजहृदयानि बलाद्वशीकरोति ॥१२॥

भरतकुलोपभुक्तम्—भरतकुलेन उपभुक्तम् इति तथोक्तम् , वत्सराजकुले द्रष्टव्यम् = दृष्टिप्रियम् , वीणारत्नम् = प्रशस्ता वीणा । प्रतिग्राहयितव्यः = दातव्यः ।

जयमङ्गलम् = जयरूपस्य मङ्गलस्य ज्ञापकत्वात् जयमङ्गलम् वीणारत्नमित्यर्थः ।

श्रुतिसुखमधुरा—श्रुतिसुखेन मधुरा निस्स्वनेन स्वकीयशब्देन वा कर्णसुखजननी अत एव मधुरा = दर्शनीया । स्वभावरक्ता—स्वभावेन रक्ता इति स्वभावरक्ता रागाख्यगीतिधर्मवती । करजमुखोल्लिखिताग्रघृष्टतन्त्री करजाः नखाः, करजानाम् मुखैः इति करजमुखैः = नखाग्रभागैः यद् उल्लिखितम् = उल्लेखनम् ऊर्ध्वभागे स्पर्शनम् तेन अग्रघृष्टा अग्रे वादिता नादार्थम् तन्त्री यस्याः स करज-

---

(प्रवेश कर)

कंचुकी—महासेन की जय हो । आपके आदेशानुसार सत्कार पाकर शालंकायन आए हैं । उनका कहना है—भरतवंशवालों से उपभुक्त वत्सराज के कुल में की प्रिय यह घोषवती नाम की श्रेष्ठ वीणा है । यह महासेन को दे दी जाय । (वीणा दिखाता है)

राजा—जयमंगल (वीणा रत्न) ले लिया । (वीणा लेकर) यह वही घोषवती नाम की वीणा है जोः—

कानों को सुख देने वाली सुन्दर तथा स्वभाव से ही (नानाविध) रागों को निकालनेवाली और नख के अग्रभाग से जिसके तार बजाये जाते हैं ऐसी यह वीणा ऋषियों के वचन के अन्तर्गत मंत्रविद्या की तरह हाथियों के हृदय (मन) को वश में कर लेती है ॥ १२ ॥

देवी—अभिलसणीआ वरगुणा। कस्स वामदाए दोसो संवुत्तो।
[अभिलषणीया वरगुणाः। कस्य वामतया दोषः संवृत्तः।]

राजा—देवि! किमिदानीमस्थाने विस्मितासि।

पश्य—

अग्निः कक्ष इवोत्सृष्टो दहत् कार्त्स्न्येन मेदिनीम्।
अस्य मे शासनं दीप्तं विषयान्तेऽवसीदति ॥ ११ ॥

कथमपि उत्पन्नः अस्य पौरानुरागः—पौराणां पौरेषु वा अनुरागः इति पौरानुरागः प्रजावत्सलता एनं विस्रम्भयति = विश्वासयति।

वरगुणाः—वरस्य गुणाः अभिलषणीयाः = वाञ्छनीयाः सन्ति। कस्य गुणस्य वामतया = अनभिलषणीयतया दोषः संवृत्तः दूषितो भवतीत्यर्थः।

कक्षे = तृणगुल्मे तृणसमूहे वा, उत्सृष्टः = क्षिप्तः, अग्निः इव मेदिनीम् = वसुन्धराम्, पृथ्वीम्, कार्त्स्न्येन = कृत्स्नस्य भावः कार्त्स्न्यम् तेन तथोक्तेन सर्वतोभावेन, दहत् निखिले पृथ्वीमंडले प्रसरत् इत्यर्थः। दीप्तम् = ज्वलितम्, मे=मम, शासनम् = आज्ञा, अस्य=उदयनस्य, विषयान्ते=जनपदसीमायाम्, अवसीदति—न प्रसरति सर्वेषु राजसु मम शासनमनुत्सरत्सु अयमेको वत्सराजः (शासनं) लङ्घयति इति मां प्रति अप्रह्वत्वमेवास्य दूषणमिति भावः ॥ ११ ॥

देवी—ये गुण तो वर में वांछनीय हैं। किस (गुण) की अवांछनीयता के कारण ये अब दूषित हो रहे हैं।

टिप्पणी—रानी के कहने का आशय यह है कि कुलीनता, सुन्दरता, कुशलता और प्रजा के प्रति वात्सल्य भाव ये सब तो ऐसे गुण हैं जो वर में होने चाहिए और ये सब वत्सराज में हैं भी। पर क्या बात है कि आप इनको दोषी ठहराते हैं? निश्चय ही आप उसके प्रति ईर्ष्या रखते हैं। यह तो इसी से मालूम हो जाता है।

राजा—देवि! तुम इस विषय में क्यों आश्चर्य करती हो?

देखो—

तृणसमूह में फेकी हुई आग के समान सारी पृथ्वी को जलाता हुआ मेरा शासन इसके देश में नहीं चलता। [प्रद्योत के कहने का भाव यह है कि मैं इतना प्रतापी राजा हूँ कि सम्पूर्ण भूमंडल पर मेरा शासन मान्य है पर इसके देश मे मेरा कुछ प्रभाव नहीं है] ॥ ११ ॥

देवी—ण गणेदि । किं बालो अपण्डिदो वा । [न गणयति । किं बालः अपण्डितो वा ।]

राजा—बालः, न त्वपण्डितः ।

देवी—किण्णु हु एणं उस्सेअअदि । [किन्नु खल्वेनमुत्सेकयति ।]

राजा—उत्सेकयत्येनं प्रकाशराजर्षिनामधेयो वेदाक्षरसमवायप्रविष्टो[1] भारतो वंशः । दर्पयत्येनं दायाद्यागतो गान्धर्वो वेदः । विभ्रमयत्येनं वयस्सहजं रूपम् । विस्रम्भयत्येनं कथमप्युत्पन्नोऽस्य पौरानुरागः ।

उत्सेकयति—उत्सेको = गर्वः तद्वन्तं करोति इत्यर्थः । राजेति । प्रकाशराजर्षिनामधेयः—प्रकाशानि प्रसिद्धानि राजर्षीणाम् नामधेयानि यस्मिन् (राजकुले) सः प्रकाशराजर्षिनामधेयः । वेदाक्षरसमवायप्रविष्टः—क्रमवान् क्रमशः वर्णसन्निवेशः 'अक्षरसमवायः' इति कथ्यते, वेदे = वेदरूपे अक्षरसमवाये प्रविष्टः प्रतिपाद्यतया प्रवेशं गतः । वेदः यस्य नामोच्चारणं करोति इत्यर्थः । एवंभूतो भरतवंशः एनम् = वत्सराजम् उत्सेकयति, तथा दायाद्यागतः—दायः = कुलधनम्, आद्यम् = भोज्यवस्तु—दायाद्यम्, दायाद्यत्वेन = वंशपरम्परया आगतः लब्धः गांधर्वो वेदः = सङ्गीतविद्या एनं दर्पयति । वयस्सहजम् = तारुण्यसचिवम्, रूपम् = सौन्दर्यम् एनं विभ्रमयति । अभिमाने सुन्दरता अपि कारणमस्तीत्यर्थः ।

देवी—नहीं समझता ! यह क्या बाल्यावस्था के कारण या मूर्खतावश ऐसा करता है ? (आप के नाम के महत्त्व को कुछ नहीं समझता, इसका कारण या तो इसकी मूर्खता है या इसकी यह बाल्यावस्था)।

राजा—वह लड़का तो है पर मूर्ख नहीं है ।

देवी—इसे किस बात का अभिमान है ?

राजा—भरतवंश, जिसमें अनेक प्रसिद्ध राजर्षि हो गए हैं और जिसकी चर्चा वेदों में भी आई है, इसे अभिमानी बना रहा है । संगीत विद्या जो इसकी खानदानी (बपौती) है, इसके दर्प को बढ़ा रही है । अवस्था के योग्य इसकी सुन्दरता ने इसको अभिमानी बना रक्खा है और पुरवासियों का प्रेम इसे विश्वास दिला रहा है—अर्थात् अपनी प्रजावत्सलता का इसे बहुत बड़ा विश्वास है ।

---

१. प्रतिष्ठितः । देवान्वयसमवायप्रविष्टो ।

देवी—बहूणि अब्भुदआणि इमस्सिं राअउले अणुभूदाणि। ण खु अहं ईदिसं पीदिजोग्गं महासेणस्स सुमरामि। [बहवोऽभ्युदया अस्मिन् राजकुलेऽनुभूताः। न खल्वहमीदृशं प्रीतियोग्यं महासेनस्य स्मरामि।]

राजा—अहमप्येतादृशं प्रीतिविशेषं न श्रुतपूर्वं स्मरामि, यथा गृहीतो वत्सराज इति।

देवी—वच्छराओ णं। [वत्सराजो ननु।]

राजा—अथ किम्।

देवी—बहूणि सम्बन्धप्पओअणागदाणि राअउलाणि सुदाणि। एदिणा ण पेसिदपुरुवो पुरुसो। [बहूनि सम्बन्धप्रयोजनागतानि राजकुलानि श्रुतानि। एतेन न प्रेषितपूर्वः पुरुषः।]

राजा—देवि ! महासेनशब्दमपि न गणयति, किं सम्बन्धमभिलषति।

अस्मिन् राजकुले = राजवंशे, बहवः = नानाविधाः, अभ्युदयाः = ऐश्वर्याणिः, अतः प्रसन्नताया अवसराः अनुभूताः = दृष्टाः, परन्तु ईदृशम् एवंविधम् प्रीति· योग्यम् = वत्सराजग्रहणेन संजातहर्षम् संतोषस्थानम् वा महासेनस्य न खलु अहं स्मरामि इत्यर्थः।

बहूनि—राजकुलानि। सम्बन्धप्रयोजनाभिगतानि—सम्बन्धस्य प्रयोजनेन आगतानि इति सम्बन्धप्रयोजनागतानि राजकुलानि=राजपुत्राः इत्यर्थः। न प्रेषितपूर्वः पुरुषः=दूतः पूर्वं न प्रेषितः इति भावः।

देवी—इस राजकुल में अनेक उत्कर्षपूर्ण घटनाएँ देखी गईं परंतु महासेन को इस प्रकार की आनन्ददायिनी कोई अन्य बात मुझे याद नहीं पड़ती।

राजा—मुझे भी इस प्रकार का संतोषजनक शुभ संवाद पहले कभी नहीं सुनने में आया था जैसा यह कि 'वत्सराज पकड़ा गया'।

देवी—वत्सराज !

राजा—हाँ।

देवी—(वैवाहिक) संबन्ध करने के निमित्त बहुत से राजकुमार आए परन्तु इसने किसी भी दूत को नहीं भेजा।

राजा—देवि ! जब यह महासेन शब्द को कुछ नहीं समझता, तो फिर सम्बन्ध करने की क्या बात है।

काञ्चुकीयः—आहितो[1] भद्रद्वारे ।

राजा—गच्छ । भरतरोहकं ब्रूहि—कुमारविधिविशिष्टेन सत्कारेण वत्सराजमग्रतः कृत्वा प्रवेश्यताममात्य इति ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः ।

राजा—एहि तावत् ।

काञ्चुकीयः—अयमस्मि ।

राजा—वत्सराजदर्शने कश्चिन्नोत्सारयितव्यः ।

> **शत्रुं पश्यन्तु मे पौराः श्रुतपूर्वं स्वकर्मभिः ।**
> **सिंहमन्तर्गतामर्षं यज्ञार्थमिव संयतम् ॥ १० ॥**

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः । (निष्क्रान्तः ।)

वत्सराजदर्शने-वत्सराजस्य दर्शने इति वत्सराजदर्शने । न उत्सारयितव्यः । स्वकर्मभिः=स्ववीरताभिः, पुरुषार्थैः, बलाधिक्यैः वा । श्रुतपूर्वम्=प्राक्प्रसिद्धम् । मे=मम, शत्रुम् = रिपुम् , पौराः = पुरवासिनः जनाः (तथा) पश्यन्तु = अवलोकयन्तु, यथा यज्ञार्थम् यज्ञीयदेवोपहारार्थम् संयतम् = बद्धम् , अन्तर्गतामर्षम्—अन्तर्गतः = अन्तर्निगूढः अमर्षः = क्रोधः यस्य सः तम् तथोक्तम् , सिंहम् = मृगाधिराजम् इव पश्यन्तु । वत्सराजग्रहणम् सिंहग्रहणमिव मन्यन्ते इति भावः ॥ १० ॥

कंचुकी—भद्रद्वार पर खड़ा किया गया है ।

राजा—जाओ, भरत रोहतक से जाकर कहो कि राजकुमार के अनुरूप सत्कार से विधिपूर्वक वत्सराज को आगे कर के अमात्य को भीतर लाओ ।

कंचुकी—जैसी महासेन की आज्ञा ।

राजा—आओ ।

कंचुकी—मैं यहां हूँ ।

राजा—वत्सराज के दर्शन से कोई वंचित न किया जाय ।

अपने पराक्रम के कारण प्रसिद्ध मेरे शत्रु को पुरवासी लोग उस तरह (वैसे ही) देखें जैसे कि यज्ञ के लिये बँधे हुए सिंह को देखते हैं; जिसका क्रोध भीतर ही छिपा रहता है ॥ १० ॥

कंचुकी—जैसी महासेन की आज्ञा हो । (निकल जाता है ।)

---

[1] आस्थितो द्वारे ।

राजा—एवं प्राप्तः। हन्त भोः! अद्य विमुक्तसन्नाहा सुखं विश्राम्य-त्वक्षौहिणी। अद्यप्रभृति प्रच्छन्नकृतदूतसम्प्रेषणा अशङ्किताः स्थास्यन्ति राजानः। एष समासः—अद्यास्मि महासेनः।

देवी—किं अमच्चेण आणीदो। [किममात्येनानीतः।]

राजा—अथ किम्।

देवी—एदण्णिमित्तं कस्स वि ण दिस्सामो वासवदत्तं। [एतन्निमित्तं कस्मा अपि न दित्सामो वासवदत्ताम्।]

राजा—युद्धावजितशत्रुः खल्वेष मम। बादरायण! शालङ्कायनः क।

हन्त भो इति हर्षजनितसंतोषे प्रयुक्तः कविना। अद्य विमुक्तसन्नाहा—विमुक्तः सन्नाहो यया सा विमुक्तसन्नाहा परित्यक्तकवचा इत्यर्थः। महाबल-शालिनः उदयनस्य ग्रहणेनैव अन्येऽपि शत्रवः वशीभूताः इत्येव अनुमिनोमि। अतः, अक्षौहिणी = सेना, सुखं = आनंदपूर्वकम्, विश्राम्यतु इत्यर्थः। अद्यप्रभृति= अद्यारभ्य, प्रच्छन्नकृतदूतसम्प्रेषणाः—प्रच्छन्नम् गुप्तं यथा स्यात्तथा कृता दूत-सम्प्रेषणा यैः ते प्रच्छन्नकृतदूतसम्प्रेषणाः = वत्सराजस्य भयेन मां प्रति अप्रकट-कृतदूतप्रेषणाः, राजानः, शंका संजाता येषां ते शंकिताः 'तारकादिभ्य इतच्' इति इतच्। न शंकिता इति अशंकिताः = भयरहिताः, स्थास्यन्ति = भविष्यन्ति इत्यर्थः। एष समासः=संतोषवचनसंक्षेपः। अयमेव सारांशो वा।

राजा—इस प्रकार से आए हैं। अच्छा आज कवच उतार कर सेना विश्राम करे। आज से मेरे पास गुप्त रूप से दूत भेजने वाले राजा निःशंक हो जायँगे। सारांश यह है कि आज मैं (वास्तव में) महासेन कहलाने के योग्य हो गया हूँ।

देवी—क्या अमात्य ही उसे लाए हैं?

राजा—हाँ, और क्या।

देवी—इसी कारण तो मैं वासवदत्ता को किसी को देना नहीं चाहती (अर्थात् उसका विवाह किसी दूसरे से नहीं करना चाहती)।

राजा—यह मेरा शत्रु है जिसे जीत कर मैंने पकड़ा है। बादरायण, शालंकायन कहाँ है?

काञ्चुकीयः—श्रद्धत्तां महासेनः।

राजा—

> न श्रद्दधाम्युदयनग्रहणं त्वयोक्तं
> व्यावर्तनं करतलैरिव मन्दरस्य।
> यस्याहवेषु रिपवः कथयन्ति शौर्यं
> यौगन्धरायणमतानि च नः स्वनन्ति ॥ ९ ॥

काञ्चुकीयः—प्रसीदतु महासेनः। वृद्धोऽस्मि ब्राह्मणः खल्वहम्। न महासेनसमीपेऽनृतमभिहितपूर्वम्।

राजा—आ अस्त्येतत्। अथ कः प्रियदूतः शालङ्कायनेन प्रेषितः।

काञ्चुकीयः—न पुरुषः। जवातिशययुक्तेन खररथेन वत्सराजमग्रतः कृत्वा स्वयमेवामात्यः प्राप्तः।

त्वया उक्तम् = कथितम्, उदयनस्य ग्रहणम्—राजा उदयनः ममाधीनं गतः इत्यर्थः। करतलैः = हस्तैः। मन्दरस्य = मन्दराचलस्य। व्यावर्तनम् = चक्रवत् भ्रामणम्, इव न श्रद्दधामि = न विश्वसिमि। यस्य आहवेषु=रणेषु। रिपवः= शत्रवः। शौर्यम् = पराक्रमम्, कथयन्ति। यौगन्धरायणमतानि = यौगन्धरायण-मन्त्रफलानि। नः = अस्माकम् (कर्णे) स्वनन्ति = गुंजन्ति ॥ ९ ॥

अनृतम् = असत्यम्। अभिहितपूर्वम् = पूर्वोक्तम्।

जवातिशययुक्तेन = अतिशीघ्रगामिना, खररथेन = दृढरथेन।

कंचुकी—महासेन विश्वास करें।

राजा—उदयन के पकड़े जाने वाली तुम्हारी इस बात को मैं उसी प्रकार नहीं स्वीकार कर सकता जिस प्रकार 'मन्दराचल' पर्वत हाथ से घुमाया गया यह बात अविश्वसनीय है। शत्रु भी युद्धक्षेत्र में जिसके बल एवं पराक्रम की प्रशंसा करते हैं (उसके मंत्री) यौगन्धरायण की कुटनीति (मन्त्रणाएँ) हमारे कर्णकुहरों में आज भी गूँज रही हैं ॥ ९ ॥

कंचुकी—महासेन प्रसन्न हों। सर्वप्रथम तो मैं वृद्ध हूँ, दूसरे ब्राह्मण हूँ। मैंने महासेन के संमुख पहले कभी असत्य नहीं बोला।

राजा—क्या यही बात है ? शालंकायन ने कौन सा प्रिय दूत भेजा है ?

कंचुकी—किसी को नहीं, बल्कि स्वयं मंत्री (शालंकायन) अतिशीघ्रगामी रथ पर चढ़कर वत्सराज को आगे कर यहां आए हैं।

राजा—शतानीकस्य पुत्रः ।
काञ्चुकीयः—दृढम् ।
राजा—सहस्रानीकस्य नप्ता ।
काञ्चुकीयः—स एव ।
राजा—कौशाम्बीशः ।
काञ्चुकीयः—सुव्यक्तम् ।
राजा—गान्धर्ववित्तकः ।
काञ्चुकीयः—एवं ब्रुवन्ति ।
राजा—वत्सराजो ननु ।
काञ्चुकीयः—अथ किं, वत्सराजः ।
राजा—अथ किमुपरतो यौगन्धरायणः ।
काञ्चुकीयः—न खलु, कौशाम्ब्यां किल ।
राजा—यद्येवं, न गृहीतो वत्सराजः ।

नप्तृशब्दस्य प्रथमैकवचने नप्ता = पौत्रः ।
गान्धर्ववित्तकः = संगीतविद्याविशारदः ।
उपरतः = मृतः । श्रद्धत्ताम् = विश्वस्यताम् ।

राजा—शतानीक का पुत्र ?
कंचुकी—हाँ ।
राजा—सहस्रानीक का पौत्र ?
कंचुकी—वही ।
राजा—कौशाम्बी का राजा ?
कंचुकी—अवश्य ।
राजा—संगीत विद्या का जाननेवाला ?
कंचुकी—कहते तो यही हैं । (ऐसा ही कहते हैं ।)
राजा—वत्सराज ?
कंचुकी—हाँ ! वत्सराज ।
राजा—क्या यौगन्धरायण मर गया ?
कंचुकी—नहीं, वह तो कौशाम्बी में (रहता) है ।
राजा—यदि ऐसी बात है तो वत्सराज पकड़ा नहीं गया ।

राजा—प्रियवचनमिति ।

देवी—(उत्थाय) जेदु महासेणो । [जयतु महासेनः ।]

राजा—(सहर्षम्) प्रियवचनपरिहार्या हि देवी । आस्यताम् ।

देवी—जं महासेणो आणवेदि । [यद् महासेन आज्ञापयति ।] (उपविशति ।)

राजा—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, स्वैरमभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः—(उत्थाय) तत्रभवतामात्येन शालङ्कायनेन गृहीतो वत्सराजः ।

राजा—(सहर्षम्) किमाह भवान् ।

काञ्चुकीयः—तत्रभवतामात्येन शालङ्कायनेन गृहीतो वत्सराजः ।

राजा—उदयनः ।

काञ्चुकीयः—अथ किम् ।

स्वैरम् = निर्भयं यथा स्यात् तथा, अभिधीयताम् = उच्यताम् ।

बंदी होने का शुभ संवाद लाया और 'गृहीतो वत्सराजः' न कह कर आनंद के मारे केवल इतना ही कहा 'वत्सराजः'। इस पर राजा ने यही समझा कि मेरे प्रश्न का समाधान कर रहा है अर्थात् यह कह रहा है कि 'वत्सराज' ही वर के अनुरूप हैं ।

राजा—प्रिय वचन ?

देवी—(उठकर) महासेन की जय हो ।

राजा—(हर्ष के साथ) देवी भी प्रिय वचन सुन लें ।

देवी—जैसी आपकी आज्ञा । (बैठती है ।)

राजा—उठो, उठो ! निर्भय होकर कहो ।

कन्चुकी—(उठकर) आप के मंत्री शालंकायन ने वत्सराज को बंदी बना लिया है ।

राजा—क्या कह रहे हो ?

कंचुकी—आपके मंत्री शालंकायन ने वत्सराज को पकड़ लिया है ।

राजा—उदयन ?

कंचुकी—(हाँ) और क्या ।

अस्मत्सम्बद्धो मागधः काशिराजो
वाङ्गः सौराष्ट्रो मैथिलः शूरसेनः ।
एते नानार्थैर्लोभयन्ते गुणैर्मां
कस्ते वैतेषां पात्रतां याति राजा ॥ ८ ॥

काञ्चुकीयः—वत्सराजः ।

राजा—किं वत्सराजः ।

काञ्चुकीयः = प्रसीदतु प्रसीदतु महासेनः । प्रियवचननिवेदनत्वरया क्रमविशेषो नावेक्षितः ।

कारस्य मम अनिष्टहेतुना स्वयं देवी एव तावत् निश्चयं गच्छतु—त्वमेव वरं निर्णेतुम् योग्यासि नाहमिति भावः ।

मागधः = मगधाधिपः, काशिराजः, अङ्गो वा = अङ्गाधिपः अङ्गदेशीयनरेशः इति यावत् । सौराष्ट्रः=सौराष्ट्राधिपो वा, मैथिलः = मिथिलानरेशो वा । शूरसेनः वा = शूरसेनाधिपो वा, अस्मत्सम्बद्धः = प्रत्येकः मया सम्बद्ध, अस्ति । एते= राजानः । नानार्थैः=नानाविधैः प्रयोजनैः, गुणैः=राजकीयगुणैः, कुलशीलवयो-रूपविद्यादिभिः मां लोभयन्ते । एतेषां समागतानां नृपतीनां मध्ये कः तव पात्रतां=योग्यताम्, जामात्रनुरूपतां वा । याति=भजति, अर्थात् त्वम् कम् वरं चिनोषीति ॥ ८ ॥

क्रमविशेषः=वत्सराजपदोच्चारणसम्बद्धो विशिष्टः क्रमः ।

मगधराज, काशिनरेश, अङ्गदेश का राजा, सौराष्ट्र का राजा, मिथिला का राजा और शूरसेन ये सब इससे संबंधित हैं। ये सब अनेक गुणों से मेरे मन को लुभा रहे हैं। इनमें से कौन राजा तुम्हारे विचार से (विवाह के) योग्य हो सकता है अर्थात् किसको चाहती हो ? ॥ ८ ॥

(प्रवेश कर)

कंचुकी—वत्सराज !

राजा—क्या कहा, वत्सराज ?

कंचुकी—महासेन प्रसन्न हों, प्रसन्न हों ! प्रियवचन निवेदन करने की शीघ्रता में मैंने क्रमविशेष का विचार नहीं किया।

टिप्पणी—जिस समय महासेन अपनी रानी से यह विचार-विमर्श कर ही रहा था कि कौन सा राजा तुम्हारे मन के लायक है उसी समय कंचुकी वत्सराज के

त्रेण । (आत्मगतम्) न किञ्चिदाह । अश्रुपूर्वा व्याकुला कथं निश्चयं गमिष्यति । भवतु, निवेदयाम्यस्यै । (प्रकाशम्) श्रूयन्तेऽस्मत्सम्बन्ध-प्रयोजनायागता राजानः ।

देवी—किं दाणि वित्थरेण । जहिं दइअ ण सन्तप्पामो, तहिं दीअदु । [किमिदानीं विस्तरेण । यत्र दत्त्वा न सन्तप्यामहे, तत्र दीयताम् ।]

राजा—अहो महान् खलु लीलाभिहितो दुःखविस्तर इदानीं पश्चादु-पालम्भनं श्रोतुम् । तस्माद् देवी तावन्निश्चयं गच्छतु । श्रूयताम्—

जैवन्तिः । अर्थात् आर्यजैवन्तिना वर्णितं काशिराजस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा मम मनः तत्रैव आकृष्टं भवति इत्यर्थः । अश्रुपूर्वा व्याकुला—कन्याविवाहप्रस्तावे पूर्वं अश्रु मुञ्चतीत्यर्थः । कथं निश्चयं गमिष्यति—केन प्रकारेण कन्यादानविषये निर्णयं करिष्यति ।

देवी—इदानीम्=अधुना । विस्तरेण किम् = विस्तारपूर्वकं कथनेन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।

राजा—अहो इति विस्मयेऽर्थे । महान् खलु=बृहद् दुःखविस्तरः, वरनिर्धा-रणविषयकः परिश्रमः इत्यर्थः । इदानीम् = साम्प्रतम् , अधुना । लीलया अभि-हितः = मदेकवहनीयतया सरलेनोक्तः । पश्चादुपालम्भनम् श्रोतुम्—अधुना मन्नि-र्णीतः वरः यदि कालान्तरे कन्यायाम् स्नेहभावं न दर्शयिष्यति तर्हि तवापि उपालम्भनम्, कटुवचनं वा मया श्रोतव्यं भविष्यति । अत एव उक्तदुःखविस्ताराज्ञी-

---

है । वह तो (राजा के) सुन्दर चरित्र से मुझको लुभा रहा है । (आप ही आप) यह तो कुछ नहीं कहतीं, यह तो पहले से ही आँसू बहा रही हैं तो किस प्रकार निश्चय कर सकती हैं । जो हो, इससे निवेदन करता हूँ (प्रकाश रूप से) सुनते हैं कि हमसे संबंध करने के लिये (अर्थात् वासवदत्ता के विवाह के लिये) राजा लोग आ रहे हैं ।

देवी—इस समय बहुत विस्तारपूर्वक कहने से क्या प्रयोजन ? जिसको देकर पश्चात्ताप न करना पड़े उसे दीजिये ।

राजा—अहा ! कितना कठिन था जिसको ऐसा कह कर (तुमने) सरल बना दिया पर बाद में तो उसके लिये उपालम्भ (=उलाहना) ही सुनना होगा । अतएव हे देवी ! तुम्हीं इस विषय में विचार करो । सुनोः—

देवी—अभिप्पेदं मे पदाणं। विओओ मं सन्तावेदि! अह कस्स उण दिण्णा। [अभिप्रेतं मे प्रदानम्। वियोगो मां सन्तापयति। अथ कस्मै पुनर्दत्ता।]

राजा—न तावन्निश्चयो गम्यते।

देवी—इदाणिं पि ण दाव। [इदानीमपि न तावत्।]

राजा—

अदत्तेत्यागता लज्जा दत्तेति व्यथितं मनः।
धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता दुःखिताः खलु मातरः॥ ७॥

सर्वथा श्वशुरपरिचरणसमर्थे वयसि वर्तते वासवदत्ता। एष चापरः काशिराजोपाध्याय आर्यजैवन्तिरद्य दौत्येन प्राप्तो विलोभयति मां चारि-

मे = मम, कन्याप्रदानम् अभिप्रेतम् = इष्टम्, परंतु वियोगः = कन्यायाः पतिगृहगमनरूपवियोगः, मां सन्तापयति = व्यथयति।

निश्चयः = वरनिर्णयः।

अदत्ता—न दत्ता अदत्ता, वराय न दत्ता इति हेतोः लज्जा = व्रीडा, आगता, यदि समये कन्यादानं न करोमि तदा समाजे उपहासो भविष्यति इति भावः। दत्ता = विवाहे कृते सति मनः = हृदयम्, व्यथितम्, कन्यावियोगचिन्तया अतिदुःखितं भवति इत्यर्थः। धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ताः = निवेशिताः, मातरः दुःखिताः खलु॥ ७॥

विलोभयति मां चारित्रेण—काशिराजस्य सद्व्यवहारेण मां वशीकरोति एष

देवी—लड़की का विवाह करना तो मुझे स्वीकार है, परंतु वियोग मुझको कष्ट दे रहा है। किसके साथ विवाह करने का विचार किया है?

राजा—निश्चय नहीं हुआ है।

देवी—अभी तक निश्चय नहीं हुआ?

राजा—न देने पर (कन्यादान न करने से) तो लज्जा आती है और विवाह कर देने पर मन दुखी होता है। इस प्रकार धर्म और स्नेह के बीच में पड़कर माताओं को बड़ा कष्ट होता है॥ ७॥

वासवदत्ता की अवस्था सब प्रकार से सास-ससुर की सेवा करने के योग्य है। और दूसरी बात यह है कि काशिराज का पुरोहित आर्य जैवंति दूत होकर आया

राजा—किमिति।

देवी—आअय्यं इच्छामि त्ति। [आचार्यमिच्छामीति।]

राजा—उपस्थितविवाहकालायाः किमिदानीमाचार्येण। पतिरेवैनां शिक्षयिष्यति।

देवी—हं एसो दाणि मे दारिआए कालो। [हम् एष इदानीं मे दारिकायाः कालः]

राजा—भोः! नित्यं प्रदीयतामित्यस्मानुपरुध्य किमिदानीं सन्तप्यसे।

अस्मि, अहमपि किञ्चित् निवेदयितुमिच्छामि इति भावः।

आचार्यम् = (वीणा) शिक्षकमित्यर्थः।

राजेति—उपस्थितविवाहकालायाः—उपस्थितः = प्राप्तः विवाहस्य = पाणिग्रहणस्य कालः = समयो यस्याः सा तथोक्ता तस्याः उपस्थितविवाहकालायाः। इदानीम् = साम्प्रतम्, आचार्येण किम् = किमप्यावश्यकमाचार्यस्येत्यर्थः, स्त्रीणाम् पतिरेव एको गुरुः अस्ति अतः पतिः एव एनां शिक्षयिष्यति।

हम् इति पदम् अस्वीकृतिसूचकम्। एष इदानीम् मे = मम, दारिकायाः = कन्यायाः; कालः = विवाहकालः वर्तते।

नित्यम् प्रतिदिनम् प्रदीयताम्—कन्यापाणिग्रहणम् क्रियताम् इति अस्मान् उपरुध्य अनुनयं कृत्वा उक्तवती, इदानीम् = अधुना, किं सन्तप्यसे = कथं शोकाकुलाऽसि।

राजा—क्या कहना चाहती हैं ?

देवी—एक आचार्य (वीणा-शिक्षक) चाहती हूँ।

राजा—अब इसके विवाह का समय समीप आ गया है। इसको आचार्य से क्या प्रयोजन (अर्थात् इसे आचार्य की आवश्यकता नहीं है)। इसका पति ही इसको सिखावेगा।

देवी—हूँ; (क्या) यही मेरी कन्या के विवाह का समय है (अर्थात् नहीं है)।

राजा—तुम तो हमेशा कहती थीं कि इसका विवाह कर दो। अब क्यों (उदास) व्याकुल हो रही हो।

राजा—वासवदत्ता क ।

देवी—उत्तराए वेदालिआए सआसे वीणं सिक्खिदुं णारदीअं गआ आसी । [उत्तराया वैतालिक्याः सकाशे वीणां शिक्षितुं नारदीयां गतासीत् ।]

राजा—कथमुत्पन्नोऽस्या गान्धर्वेऽभिलाषः ।

देवी—केण वि किल उग्घादेण कञ्चणमालं वीणाजोग्गं करअन्तिं पेक्खिअ सिक्खिदुकामा आसी । [केनापि किलोद्घातेन काञ्चनमालां वीणायोग्यां कुर्वतीं प्रेक्ष्य शिक्षितुकामासीत् ।]

राजा—सदृशं बाल्यस्य ।

देवी—महासेणं वि किं वि विण्णविदुकामा म्हि । [महासेनमपि किमपि विज्ञापयितुकामास्मि ।]

उत्तराया वैतालिक्याः = उत्तरानाम्नी एका स्त्री अस्ति यस्याः मुख्यो व्यापारो वीणावादनमेव आसीत् । तस्याः सकाशे = समीपे, नारदीयाम् = नारदीयपद्धतिविशिष्टाम् । वीणाम् = वीणावादनकलाम् , शिक्षितुम् = ज्ञातुं गतासीत् ।

राजेति । अस्याः = वासवदत्तायाः, गान्धर्वे = संगीतविद्यायाम्, अभिलाषः = रुचिः, कथमुत्पन्नः = संजात इत्यर्थः ।

देवी—केनापि किल उद्घातेन = येन केनापि प्रसंगेन, काञ्चनमालां = वासवदत्तायाः सखीम् , वीणायोग्याम्—वीणायाः योग्याम् वीणायोग्याम् = वीणाभ्यासम् कुर्वतीं प्रेक्ष्य = अवलोक्य 'योग्याभ्यासः परिचयः' इति यादवः । शिक्षितुकामा—शिक्षितुं कामः = अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता आसीत् इत्यर्थः ।

राजेति । बाल्यस्य = शैशवस्य सदृशम् = अनुरूपं अस्ति ।

देवी—विज्ञापयितुकामा—विज्ञापयितुं कामो यस्याः सा विज्ञापयितुकामा

राजा—वासवदत्ता कहाँ है ?

देवी—उत्तरा नामवाली वैतालिका के पास नारदीय वीणा सीखने गई है ।

राजा—इसकी रुचि गानविद्या में कैसे उत्पन्न हुई ?

देवी—किसी प्रसंग से (अपनी सखी) कांचनमाला के पास गई थी । उसको वीणा का अभ्यास करते हुए देखकर इसको भी सीखने की अभिलाषा हो गई ।

राजा—यह तो बचपन के योग्य ही है ।

देवी—महासेन को भी कुछ कहना चाहती हूँ ।

राजा—भोः काशिराजदूतसम्प्रेषणेन वत्सराजग्रहणार्थं गतं शालङ्कायनं प्रति गता मे बुद्धिः । किन्तु खल्वद्यापि वृत्तान्तं न प्रेषयति स ब्राह्मणः ।

कामं या तस्य सा लीला तत्रैवानुगतं मनः ।
ये त्वस्य सचिवाः सर्वे यत्नमास्थाय ते स्थिताः ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति देवी सपरिवारा ।)

देवी—जेदु महासेणो । [जयतु महासेनः ।]

राजा—आस्यताम् ।

देवी—जं महासेणो आणवेदि । (उपविशति) । [यन्महासेन आज्ञापयति ।]

राजा इति । काशिराजदूतसम्प्रेषणेन—काशिराजस्य दूतः इति काशिराजदूतः तस्य सम्प्रेषणेन ।

या सा प्रसिद्धा तस्य = वत्सराजस्य लीला = गजाखेटरूपा क्रीडा, अस्ति तत्रैव = तस्यामेव क्रीडायाम् मनः = (वत्सराजस्य) चित्तम् कामम् = यथेष्टम् , अनुगतम् = संलग्नम् अस्ति । परंतु अस्य वत्सराजस्य सचिवाः राजमन्त्रिणः गुप्तचराः वा सन्ति ते यत्नम् = उपायम् आस्थाय=आश्रित्य स्थिताः सन्ति । एतेन अयमर्थ आयाति यत् वत्सराजस्य मन्त्रिणः स्वकीयकार्ये प्रवीणाः स्वामिभक्ताश्च आसन् ॥ ६ ॥

राजा—काशिराज के दूत भेजने से वत्सराज को पकड़ने के लिये गए हुए शालंकायन की ओर मेरा मन चला गया है। क्या बात है कि अभी तक वह ब्राह्मण कोई समाचार नहीं भेज रहा है।

राजा वत्सराज का मन तो अपने प्रिय खेल (हाथियों के शिकार) में लगा रहता है । परन्तु उसके मंत्री भी नाना उपायों के द्वारा (उसकी रक्षा करने के लिये) सदा लगे रहते हैं ।

(तब रानी अपने परिवार के साथ आती है)

देवी—महाराज की जय हो ।

राजा—बैठो ।

देवी—जैसी महाराज की आज्ञा हो । (बैठती है) ।

काञ्चुकीयः—महासेनं वर्जयित्वा न हीदानीमेते गुणाः क्वचिदेकस्था दृश्यन्ते ।

राजा—अतः खलु चिन्त्यते ।

कन्याया वरसम्पत्तिः पितुः (प्रायः) प्रयत्नतः ।
भाग्येषु शेषमायत्तं दृष्टपूर्वं न चान्यथा ॥ ५ ॥

दुहितुः प्रदानकाले दुःखशीला हि मातरः । तस्माद् देवी तावदाहूयताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः । (निष्क्रान्तः)

सम्पन्नम् (वरं) हि = यतः युवतयः = स्त्रियः (अभिकाङ्क्षते) न परिपाल्याः = न इति न अपि तु ननु सर्वतोभावेन रक्षणीयाः = बलवद्भिः पुरुषैः इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रायः कन्यायाः = विवाहसंस्कारयोग्यायाः बालायाः वरसम्पत्तिः वराय यावन्तः गुणाः अपेक्षिताः सन्ति तद्गुणवान् वरलब्धिः पितुः = जनयितुः प्रयत्नतः इतस्ततः अन्वेषणरूपोपायेन वरप्रयुक्तसम्पत्तिदानेन वा (भवति) शेषम् = वरसम्पत्त्यतिरिक्तम् लौकिकभोगभोग्यादिकम् भाग्येषु = कर्त्तव्येषु दैवेषु वा आयत्तम् = अधीनम् , लोके = संसारे दृष्टपूर्वम् = पूर्वालोचितं, इदम् करणीयं इदं प्रकरणीयं इति विविच्य कृतम् कार्यं अन्यथा न=निष्फलं न भवति इत्यर्थः ॥५॥

दुहितुः = कन्यायाः ।

कंचुकी—महासेन के अतिरिक्त ये सब गुण किसी एक पुरुष में इस समय नहीं दिखाई पड़ते ।

राजा—इसी से तो चिन्तित हूँ ।

प्रायः कन्या के लिये सर्वगुणसम्पन्न वर पिता के प्रयत्न से उपलब्ध होता है । शेष बातें तो दैवाधीन हैं । क्योंकि अच्छी तरह विचार कर किया हुआ कार्य निष्फल नहीं होता ॥ ५ ॥

लड़की के विवाह के समय में माताओं को बड़ा दुःख होता है इसलिये देवी (रानी) को बुलाओ ।

कंचुकी—जैसी महाराज की आज्ञा । (निकल जाता है) ।

काञ्चुकीयः—महासेन ! एषा मे विवक्षा—एवं नामाहन्यहनि गोत्रानुकूलेभ्यो राजकुलेभ्यः कन्याप्रदानं प्रति दूतसम्प्रेषणा वर्तते। न च महासेनः कञ्चिदपि प्रत्याचष्टे, न चाप्यनुगृह्णीते। किन्तु खल्विदमिति।

राजा—बादरायण ! एवमेतत्। अतिलोभाद् वरगुणानामतिस्नेहाच्च वासवदत्तायां न शक्नोमि निश्चयं गन्तुम्।

कुलं तावच्छ्लाघ्यं प्रथममभिकाङ्क्षे हि मनसा
ततः सानुक्रोशं मृदुरपि गुणो ह्येष बलवान्।
ततो रूपे कान्ति न खलु गुणतः स्त्रीजनभयात्
ततो वीर्योदग्रं न हि न परिपाल्या युवतयः॥ ४॥

काञ्चुकीयेति—एषा मे विवक्षा=अहं तु इदं वक्तुमिच्छामि।

प्रथमम् = आदौ मनसा = चित्तेन श्लाघ्यम् = प्रशंसनीयम् कुलम् = वंशम् अभिकाङ्क्षे = कामये। ततः = तदनन्तरम् सानुक्रोशम्—अनुक्रोशेन सहितम् सानुक्रोशम् अनुकम्पया सहितमित्यर्थः। हि = यतः एष दयाभावात्मको गुणः मृदुः अपि प्रकृत्या कोमलवृत्तिरपि, बलवान् = सानुक्रोशेन परान् वशीकरोति, ततः = तदनन्तरम्, रूपे = आकृतौ कान्तिं = सुन्दरतां (अभिकाङ्क्षे) न खलु गुणतः (अभिकाङ्क्षे) रूपस्य गुणेषु गणना वर्तते, केवलं एतेनैव कारणेन सौन्दर्यसम्पन्नं वरं न वाञ्छामि अपि तु स्त्रियः रूपमेव अभिनन्दन्ति अत एव स्त्रीजनभयादपि रूपगुणसम्पन्नम् वरं इच्छामि। यथोक्तं केनापि 'कन्या वरयते रूप'मिति। ततः वीर्येन उदग्रम् परिवर्द्धितम् वीर्योदग्रम् परिपाल्या एव सामर्थ्य-

---

कंचुकी—महासेन, मैं यह कहना चाहता हूँ—(शेष अंश की संस्कृत एवं हिन्दी व्याख्या अंक के प्रारंभ में दी हुई है अतएव वहीं अवलोकन करें।)

राजा—बादरायण, जो कह रहे हो उचित है। वर में अधिक गुण होना चाहिए इसके लोभ से तथा पुत्री वासवदत्ता में अत्यन्त स्नेह होने के कारण मैं निश्चय नहीं कर पाता।

सर्वप्रथम मैं मनसे (वर के) परिवार की कुलीनता चाहता हूँ; तत्पश्चात् चाहता हूँ कि वह दयावान्, मृदु और बलवान् हो। फिर उसमें सुन्दरता भी चाहता हूँ; यह (सुन्दरता) गुण के लिये ही नहीं चाहता बल्कि स्त्री समाज के भय से भी चाहता हूँ। और यह भी चाहता हूँ कि वह पराक्रमशाली हो, क्योंकि नारियों की रक्षा सदा होनी ही चाहिये॥ ४॥

राजा—न्याय्यं कृतं राजवंश्यगुणाभिलाषिणा। समागतानां[1] युक्तः पूजया प्रतिग्रहः। अथ सर्वोऽपि कन्याप्रदानं प्रति पृष्टश्चेत् परच्छन्देन तिष्ठति। (काञ्चुकीयमवलोक्य) बादरायण! वक्तुकाममिव[2] त्वां लक्षये।

काञ्चुकीयः—न खलु किञ्चित्। कन्याप्रदानं प्रति समुत्पन्नोऽभिमर्शः।

राजा—अलमलं परिहृत्य। सर्वसाधारणो ह्येष विधिः। अभिधीयताम्।

राजवंश्यगुणाभिलाषिणा—राजवंशभवस्य (जैवन्तिप्रेषयितुः काशिनरेशस्य) गुणाभिलाषिणा राजकीयगुणपक्षपातिना भवता न्याय्यं कृतं = उचितं सम्पादितं। समागतानाम् = अभ्यागतानां पूजया = अतिथिसेवया प्रतिग्रहः = स्वागतः युक्तः = उचितः। सर्वोऽपि = सचिवादिः, कन्याप्रदानं प्रति = स्वकीयकन्यायाः वासवदत्तायाः पाणिग्रहणं प्रति पृष्टश्चेत् परच्छन्देन = पराधीनेन अन्याभिप्रायप्रतीक्षया वा (मदभिप्रायप्रतीक्षया) तिष्ठति। स्वकीयाभिप्रायं लेशमात्रमपि न प्रकटयन्ति अपितु मन्मनोरथमेव वाञ्छन्ति इति भावः।

काञ्चुकीयेति—न खलु किञ्चित् = नहि खलु बहु वक्तव्यमस्ति, केवलं हि कन्याप्रदानं प्रति = स्वकीयकन्यायाः पाणिग्रहणसंस्कारविषये अभिमर्शः = विचारः समुत्पन्नः = मनसि समुपस्थितोऽस्ति इति भावः।

राजेति—परिहृत्य अलम् अलम् = यत् वक्तव्यमस्ति तत् मा परिहर मा गोपय। हि—यतः एष विधिः अयं लौकिको व्यवहारः सर्वसाधारणः = अतिसामान्यः, अर्थात् जगतीतले निवासिनः सर्वे जनाः इत्थं सम्पादयन्ति। अतः त्वमपि स्वकीयं विचारं स्थापयितुं समर्थोऽसि इति भावः।

राजा—राजवंश के गुणों का सम्मान करनेवाले आपने अच्छा किया। अभ्यागत का सम्मानपूर्वक सत्कार करना ही उचित है। कन्या (वासवदत्ता) के स्वयंवर के विषय में जिस किसी से पूछता हूँ वह अपना विचार प्रकट नहीं करता (मेरे मनोरथ को जानना चाहता है)। (कंचुकी की ओर देखकर) बादरायण, मैं देखता हूँ कि तुम कुछ कहना चाहते हो।

कंचुकी—कुछ नहीं। कन्या के विवाह के विषय में कुछ विचार उत्पन्न हुआ है।

राजा—छिपाओ मत। यह कार्य तो सर्वसाधारण का है। कहो।

---

१. समासन्नप्रीतिकारणागतानाम्। २. वक्तुकाम इव।

राजा—

> मम हयखुरभिन्नं मार्गरेणुं नरेन्द्रा
> मुकुटतटविलग्नं भृत्यभूता वहन्ति ।
> न च मम परितोषो यन्न मां वत्सराजः
> प्रणमति गुणशाली कुञ्जरज्ञानदृप्तः ॥ ३ ॥

बादरायण !

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महासेनः ।

राजा—निवेशितो जैवन्तिः ।

काञ्चुकीयः—निवेशितोऽनुरूपतश्च सत्कृतः ।

मम हयखुरभिन्नम्—हयस्य = अश्वस्य खुरैः = शफैः भिन्नम् = विदारितम् उत्थापितं वा, मुकुटतटविलग्नम्—मुकुटतटे = किरीटदेशे विलग्नम् = संलग्नम् , मार्गरेणुम् = मार्गधूलिम्, नरेन्द्राः = अन्ये राजानः भृत्यभूताः—सेवकजना इव वहन्ति = धारयन्ति किन्तु एतावतापि राज्योचितसम्मानेन, गौरवेण वा मम परितोषो = तृप्तिः, मानसिकशान्तिर्वा नास्ति । यत् = यतः गुणशाली—गुणेन शाल्यते = शोभते इति तथोक्तः चतुरः । कुञ्जरज्ञानदृप्तः—कुञ्जरज्ञानेन = गजवशीकरणविद्यया दृप्तः = गर्वितः । वत्सराजः = वत्सराजनृपतिः मां न प्रणमति=ममाधिकारं न स्वीकरोति, न वा वशीभवति इत्यर्थः ।

मेरे अश्वों के खुरपुट से उठी हुई मार्ग की धूल जिन (राजाओं के) मुकुटों में लग जाती है, राजा लोग अनुचर की भांति धारण करते हैं। परन्तु मुझे इतने पर भी शांति नहीं है क्योंकि हाथियों को वशीकरण विद्या को जानने के गर्व से मदमत्त चतुर वत्सराज मुझसे दबता नहीं। (अर्थात् उसने मेरी अधीनता को स्वीकार नहीं किया।) ॥ ३ ॥

(प्रवेश कर)

कञ्चुकी—महासेन की जय हो ।

राजा—जैवन्ति को बैठाया गया ?

कन्चुकी— बैठाया और यथोचित आदर भी किया ।

(निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति राजा सपरिवारः ।)

निष्क्रान्त इति । एतेन ततः स्थानात् काञ्चुकीयस्य अपगमनं दर्शितम् । विष्कम्भक इति ।

कर सकी और उसने अग्नि को दे दिया जिससे इनकी उत्पत्ति हुई। एक और पुराण में लिखा है कि शिव और पार्वती के विहार के समय अग्नि-देवता ब्राह्मण का वेष धारण करके भिक्षा माँगने आए थे। शिव जी ने क्रोध में आकर अपना वीर्य उन्हें दे दिया। अग्नि-देवता वह वीर्य पी गए, पर सहन न कर सके; अतः उन्होंने उसे गंगाजी में वमन कर दिया। गंगा में वह वीर्य छः भागों में पड़ा था; पर पीछे से छः भाग मिलकर एक शरीर हो गया जिसमें छः मुख हुए। वहाँ से उन्हें छः कृत्तिकाएँ उठा लाईं और ये छः मुँहों से उन छः कृत्तिकाओं के स्तन-पान करने लगे। इसीलिये ये षडानन और कार्त्तिकेय कहलाये। इसी प्रकार और भी कथाएँ हैं जिन में शरवण (सरपत) से उत्पत्ति बताई गई है जिससे ये शरवणभव या शरजन्मा भी कहलाए। ये बहुत सुन्दर कहे गए हैं। और इनका वाहन मोर माना जाता है। इनके अस्त्र का नाम शक्ति है और इनकी कांति तपाए हुए सोने के समान कही गई है। इन्होंने तारक और क्रौंच आदि अनेक राक्षसों का वध किया था।

विष्कम्भक—साहित्यदर्पण के अनुसार विष्कम्भक दृश्यकाव्य का एक सूच्य अंश है जो अंक के आरंभ में होता है। जो कथा पहले हो चुकी हो अथवा अभी होने वाली हो, उसकी इसमें मध्यम पात्रों द्वारा सूचना दी जाती है। यह दो प्रकार का होता है—शुद्ध और संकीर्ण। जब एक या अनेक मध्यम पात्र इसका प्रयोग करते हैं, तब यह शुद्ध कहलाता है और जब मध्यम तथा नीच पात्रों द्वारा इसका प्रयोग होता है; तब इसे संकीर्ण कहते हैं। शुद्ध विष्कंभक में मध्यम पात्रों या वार्तालाप संस्कृत भाषा में और संकीर्ण विष्कम्भक में मध्यम तथा नीच पात्रों का वार्तालाप प्राकृत भाषा में होता है। शुद्ध का उदाहरण मालती-माधव में पाँचवें अंक में कुंडलाकृत प्रयोग और संकीर्ण का रामाभिनंद में क्षपणक और कापालिक कृत प्रयोग हैं।

(अपने परिवार के साथ राजा आता है)

दूर्वाङ्कुरस्तिमितनीलमणिप्ररोहैः
पीताङ्गदैः परिगतैः परिणीवितांसः[1]।
अस्माद् घनात् कनकतालवनैकदेशा-
न्निर्धावितः[2] शरवणादिव कार्त्तिकेयः॥ २॥

तथोक्तः अन्तःपुरचराणां स्वच्छन्दाचारपरिहारेण क्वचित् आत्मानं गोपयित्वा अवस्थानात् नाथसान्निध्यमस्मिन् देशे इति अनुमानं भवति।

दूर्वाङ्करेति। दूर्वाङ्कुरस्तिमितनीलमणिप्ररोहैः—दूर्वाङ्कुरा इव स्तिमिताः= स्निग्धाः, चिक्कणाः, नीलमणिप्ररोहाः=नीलरत्नाङ्कुराः येषु तैः। परिगतैः=परितो निविष्टैः। पीताङ्गदैः=पीतवर्णैः केयूरैः अर्थात स्वर्णनिर्मितभुजदण्डैः अलंकार-विशेषैः। परिणीवितांसः-परिणीवितौ=स्थूलितौ परिबृंहणं प्राप्तौ इत्यर्थः, अंसौ स्कन्धौ यस्य सः तथोक्तः। य एषः (महासेनः) घनात्=सान्द्रात् अस्मात् कनकतालवनैकदेशात्—कनकः=चम्पकः, तालः=तृणराजः (लोके 'ताड' इति प्रसिद्धिः)। तदुभयाधिक्यस्य वनस्य एकदेशात् प्रदेशात् निर्गत्य तथा धावति यथा शरवणात् स्वामिकार्तिकेयः निर्धावितः=निर्गतवान्। अर्थात् भगवतः स्कन्दस्य शरवणात् उत्पत्तिः संयाता अत एव अत्र 'शरवणात्' इति शब्दः कविना प्रयुक्तः। तथैव महाकविकालिदासेनापि मेघदूते 'आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लंघिताध्वा' इत्युक्तम्॥ २॥

दूब के अङ्कुर के समान चिकने नीलमणि जिनमें जड़े हैं ऐसे सुवर्ण के केयूरों (भुजबन्द) से इसके कन्धे मोटे पड़ गए हैं। जिस प्रकार कार्त्तिकेय शरवण (सरपत के वन) से निकले थे उसी प्रकार यह इस घने तथा चम्पक और ताल के वृक्षों में भरे हुए वनप्रदेश से निकलकर दौड़ रहा है॥ २॥

टिप्पणी—स्वामि कार्त्तिकेय की उत्पत्ति के विषय में निम्नलिखित पौराणिक कथायें उपलब्ध होती हैं—

ये शिव के पुत्र, देवताओं के सेनापति और युद्ध के देवता माने जाते हैं। ब्रह्मवैवर्त्त पुराण में लिखा है कि शिवजी एक बार पार्वती के साथ क्रीड़ा कर रहे थे। उस समय उनका वीर्य्य पृथ्वी पर गिर पड़ा। पर पृथ्वी उसे सहन न

१. परिणीद्दितांसः। २. निर्धारितः।

वर्तते । न खलु महासेनः कञ्चिदपि प्रत्याचष्टे, न चाप्यनुगृह्णीते । किन्तु खल्विदम् । अथवा दैवमत्र कन्याप्रदानेऽधिकृतम् । कुतः,

व्यक्तं न तावत् समुपैति तस्य दूतो वधूत्वे विहिता हि यस्य ।
ततो नरेन्द्रेषु गुणान् नरेन्द्रो न वेत्ति जानन्नपि तत्प्रतीक्षः ॥ १ ॥

अये संलीयमानान्तःपुरचरः सनाथीभवत्ययं देशः । अये अयं महासेनः, य एषः,

---

दूतसम्प्रेषणा-दूतानां सम्प्रेषणा इति दूतसम्प्रेषणा कन्याप्रदानं प्रति दूतसम्प्रेषणा वर्तते । कन्यापाणिग्रहणाय दूताः इतस्ततः समागच्छन्ति प्रतिदिनम् इति भावः । न प्रत्याचष्टे=न निराकरोति । न अनुगृह्णीते=न चापि अंगीकरोति । इदं किन्तु खलु=अर्थात् इदं महदनुचितमस्ति । अत्र=अस्मिन् कन्याप्रदाने=कन्यापाणिग्रहणविषये दैवमधिकृतम्=दैवाधीनम् इति भावः ।

व्यक्तमिति । यस्य हि वधूत्वे=सा वासवदत्ता विहिता यस्य एव वरस्य वधूभावविधिना सङ्कल्पिता तस्य दूतः न तावत् समुपैति=नैवायाति स समागतदूतमध्ये नास्तीत्यर्थः । व्यक्तम् नूनम्—इदं सुस्पष्टम् वर्तते यत् भगवता यस्मै संकल्पितं स नैव समागतः इति भावः ॥ १ ॥

अये इति । संलीयमानान्तःपुरचरः—संलीयमानाः अन्तःपुरचराः यस्मिन् स

अतिथि-सत्कार को समझ ले (कि मेरा पूर्ण सत्कार हुआ है) वही तुम्हें करना चाहिए। इस प्रकार प्रतिदिन भिन्न-भिन्न राजकुलों से कन्या की शादी के लिये दूत आ जा रहे हैं। न तो महासेन किसी को इन्कार करते हैं और न किसी को अंगीकार ही करते हैं। यह क्या बात है ? अथवा इस कन्या के विवाह में दैव ही सब कुछ है।

वह (वासवदत्ता) जिसकी स्त्री होने वाली है, उसका दूत अभी तक नहीं आया है। यह बात निश्चित है। इसलिये राजा (प्रद्योत) उसके दूत की प्रतीक्षा कर रहा है और राजाओं के गुणों को जानता हुआ भी उनके गुणों को नहीं समझता ॥ १ ॥

इस देश में जहाँ पर अन्तःपुर के चर छिपकर रह रहे हैं, स्वामी भी होंगे। अरे यह तो महासेन हैं जो यह (भाव यह कि जहाँ नौकर-चाकर छिपे हैं वहाँ स्वामी का होना असम्भव नहीं।)

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः—आभीरक ! आभीरक ! गच्छ महासेनवचनात् प्रतीहार-रक्षकं ब्रूहि—एष काशिराजोपाध्याय आर्यजैवन्तिरद्य दौत्येन प्राप्तः। अस्य सामान्यदूतसत्कारं पृष्ठतः कृत्वा सुखमिव निवेश्यताम्। यथा चातिथिसत्कारं जानीयात् तथा प्रयतितव्यम् इति। भोः ! एवं नामा-हन्यहनि गोत्रानुकूलेभ्यो राजकुलेभ्यः कन्याप्रदानं प्रति दूतसम्प्रेषणा

अङ्कान्तरस्य प्रारम्भं सूचयति–अथ इत्यादिना। अथ=अनन्तरम्, द्वितीयः= प्रथमानन्तरं क्रमोपस्थितः अङ्कः, प्रारभ्यत इति शेषः।

ततः=द्वितीयाङ्कप्रारम्भे, काञ्चुकीयः प्रविशति रङ्गमञ्चं समागच्छतीत्यर्थः।

महासेनवचनात्—महासेनस्य वचनात् इति महासेनवचनात् (षष्ठीतत्पुरुष-समासः) महासेनशासनात् इत्यर्थः। प्रतीहाररक्षकम्–प्रतीहारस्य=द्वारस्य रक्षकम् इति प्रतीहाररक्षकम् द्वारपालमिति यावत्। काशिराजोपाध्यायः—काशिराजस्य उपाध्यायः=पुरोहितः। दौत्येन–दूतस्य भावः दौत्यम् तेन दौत्येन (ब्राह्मणादि-त्वात् ष्यञ्) दौत्येन प्राप्तः। अस्य=उपाध्यायस्य। सामान्यदूतसत्कारं पृष्ठतः कृत्वा=सर्वसाधारणदूतसत्कारं दूरीकृत्य विशेषदूत इव सत्कारं आतिथ्यं विधाय सुखमिव=सुखं यथा स्यात् तथा इति क्रियाविशेषणम् निवेश्यताम्। यथा च= येन विधिना अतिथिसत्कारं जानीयात्=अनुभवेत् तथा प्रयतितव्यम्=सैव सरणी अनुसर्तव्या इति भावः। अहनि अहनि (अहन्शब्दस्य सप्तम्येकवचने रूपं भवति)। गोत्रानुकूलेभ्यः राजकुलेभ्यः=भिन्न भिन्नगोत्रोत्पन्नेभ्यः राजवंशेभ्यः, कन्याप्रदानम्—कन्यायाः प्रदानम् इति कन्याप्रदानम् कन्यां परिणेतुम् इत्यर्थः।

(तब कञ्चुकी आता है)

कञ्चुकी—आभीरक, आभीरक ! जाओ, महासेन की ओर से द्वारपाल से कहो कि आज काशीनरेश के पुरोहित आर्य जैवन्ति दूत होकर आये हैं। सामान्य दूतों से अधिक इनका सत्कार करके इनको सुखपूर्वक ठहराओ। जिस विधि से यह

---

१. अन्यसामान्यदूत०।

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद्
भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥ १८ ॥

(निष्क्रान्तः)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

मथ्यमानात् = संघर्षमाणात् काष्ठात् अत्र 'भुवः प्रभवः' इत्यनेन पंचमी । अग्निः = पावकः । जायते = प्रादुर्भवति । खन्यमाना = अवदार्यमाणा । भूमिः = पृथिवी । तोयं = जलं ददाति । सोत्साहानाम् = उत्साहसम्पन्नानाम् नराणाम् किञ्चिदपि असाध्यं कर्तुमशक्यं नास्ति । मार्गारब्धाः—मार्गेण = समुचितेन पथा आरब्धाः = कृताः । सर्वयत्नाः = उपायाः । फलन्ति = सफलीभवन्ति ॥ १८ ॥

अतिशय रगड़ करने पर काठ से भी आग पैदा हो जाती है । खोदने पर पृथ्वी से भी जल मिलता है। उत्साहसम्पन्न मनुष्यों के लिये कुछ भी असाध्य नहीं है । समुचित रीति से किये हुए प्रयत्न सफल होते हैं ॥ १८ ॥

(सब निकल जाते हैं)

॥ प्रथम अङ्क समाप्त ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—अय्य ! भट्टिमादा आह—इच्छामि पुत्तअं पेक्खिदुं त्ति । [आर्य ! भर्तृमाताह—इच्छामि मे पुत्रकं प्रेक्षितुमिति ।]

यौगन्धरायणः—अयमयमागच्छामि । आर्य ! शान्तिगृहे मां प्रतीक्षस्व ।

ब्राह्मणः—बाढम् । (निष्क्रान्तः ।)

यौगन्धरायणः—हंसक ! विश्रम्यतामिदानीम् ।

हंसक—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—विजये ! गच्छाग्रतः ।

प्रतीहारी—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।]

यौगन्धरायणः—भोः !

कृतः, स राजानं मोचयिष्यति = बन्धनादुन्मुक्तं करिष्यति मां च प्रच्छादयिष्यति । च शब्दो हेतौ यस्मान्मां छन्नस्वरूपं करिष्यति ॥ १७ ॥

(प्रवेश कर)

प्रतीहारी—आर्य ! स्वामी की माता ने कहा है कि पुत्र (यौगन्धरायण) को देखना चाहती हूँ ।

यौग०—मैं अभी आता हूँ । आर्य शान्तिगृह में मेरी प्रतीक्षा कीजिये ।

ब्राह्मण—अच्छा ! (निकल जाता है)

यौग०—हंसक ! तुम अभी आराम करो ।

हंसक—आर्य ! जो आज्ञा । (जाता है)

यौग०—विजये ! आगे चलो ।

प्रतीहारी—आर्य ! अच्छा ।

यौग०—अरे !

विशेषाः । एभिः प्रच्छादितशरीरो भगवान् द्वैपायनः प्राप्तः ।

यौगन्धरायणः—एवं, द्वैपायनः प्राप्तः ।

ब्राह्मणः—बाढम् ।

यौगन्धरायणः—तेन हि पश्यामस्तावत् ।

ब्राह्मणः—पश्यतु भवान् ।

यौगन्धरायणः—कथमन्यद् रूपमिव मे संवृत्तम् । हन्त भोः ! गतोऽस्मि स्वामिसन्निकर्षमेव । इदानीं ममोपदेशार्थमिवोत्सृष्टाः ।

उन्मत्तसदृशो वेषो धारितस्तेन साधुना ।
मोचयिष्यति राजानं मां च प्रच्छादयिष्यति ॥ १७ ॥

गृहीताः = उपयुक्ताः । आत्मप्रयोजनोत्सृष्टाः = आत्मप्रयोजनेन निर्वृत्तेन परित्यक्ताः । परिच्छदविशेषाः = उपकरणविशेषाः । प्रच्छादितशरीरः—प्रच्छादितम् शरीरं यस्य सः प्रच्छादितशरीरः ।

द्वैपायनः = व्यासः ।

संवृत्तम् = सञ्जातम् । स्वामिसन्निकर्षम्=वत्सराजस्य अन्तिकम् । गतोऽस्मि= प्राप्तोऽस्मि । इदानीम्=अस्मिन्नवसरे ममोपदेशार्थमिव 'इमान् परिच्छदान् धारयन् शत्रुनगरसमीपमकुतोभयं सञ्चर इति' उपदेशाय उत्सृष्टाः = त्यक्ताः ।

तेन साधुना = सज्जनेन द्वैपायनेन उन्मत्तसदृशो=उन्मत्तानुरूपः वेषः धारितः=

(उन्मत्तवेषधारी ब्राह्मण ने) धारण कर लिया । इनसे अपना शरीर आच्छादित कर भगवान् द्वैपायन (व्यास) पधारे हैं ।

यौग०—द्वैपायन इस प्रकार से आये हैं ?

ब्राह्मण—हाँ ।

यौग०—तो अब देखते हैं ।

ब्राह्मण—आप देखें ।

यौग०—मेरा रूप क्यों दूसरा हो गया । मैं तो स्वामी के समीप पहुँच सा गया हूँ । इस समय मुझे उपदेश देने के लिये अर्थात् 'इन सामग्रियों को धारण कर शत्रु के नगर में निर्भय होकर विचरण करो' यह शिक्षा देने के लिये ये (परिच्छद) छोड़ गये हैं ।

उस साधु ने उन्मत्तों (पागलों) का सा रूप धारण किया । और वह राजा को (बन्धन से) मुक्त करेगा तथा मुझे छिपावेगा ॥ १७ ॥

निर्मुण्डकः—अय्य ! अच्छरिअं णिव्वुत्तं। भट्टिणो सन्तिणिमित्तं उवट्ठिअभोअणं बम्हणजणं पेक्खिअ केण वि किल उन्मत्तवेसधारिणा बह्मणेण [1]उच्चं हसिअ उत्तं—सेरं सेरं अण्हन्तु भवन्तो, अब्भुदअं खु इमस्स राअउलस्स भविस्सदि त्ति। तदो वअणसमआलं एव्व अदंसणं गदो। [आर्य ! आश्चर्यं निर्वृत्तम्। भर्तुः शान्तिनिमित्तमुपस्थितभोजनं ब्राह्मणजनं प्रेक्ष्य केनापि किलोन्मत्तवेषधारिणा ब्राह्मणेनोच्चं हसित्वोक्तं—स्वैरं स्वैरमश्नन्तु भवन्तः, अभ्युदयः खल्वस्य राजकुलस्य भविष्यतीति ततो वचनसमकालमेवादर्शनं गतः।]

यौगन्धरायणः—अपि सत्यम्।

(ततः प्रविशति ब्राह्मणः)

ब्राह्मणः—इमेऽत्रभवता परिगृहीता आत्मप्रयोजनोत्सृष्टाः परिच्छद-

---

निर्वृत्तम् = निष्पन्नम्। शान्तिनिमित्तम् = शान्तिरूपं निमित्तम् दुर्दैवशमनरूपाय फलायेत्यर्थः। उपस्थितभोजनम्—उपस्थितं भोजनं यस्य तं तथोक्तम् = सन्निहितभोज्यम्। ब्राह्मणजनम् = ब्राह्मणसमूहम्। प्रेक्ष्य = दृष्ट्वा। उन्मत्तवेषधारिणा—उन्मत्तस्य वेषं धरतीति उन्मत्तवेषधारी, तेन तथोक्तेन। स्वैरम् = यथेष्टम्। अश्नन्तु = अदन्तु। खलु=निश्चयेन। अस्य राजकुलस्य=वत्सराजकुलस्य अभ्युदयः = वृद्धिः ऐश्वर्यो वा। वचनसमकालमेव = कथनकालम् अदर्शनं गतः = अदृश्यो बभूव।

इमे = मत्करस्थिताः। अत्रभवता = उन्मत्तवेषधारिणा ब्राह्मणेन। परि-

---

निर्मुण्डक—आर्य ! आश्चर्य हो गया। स्वामी की शान्ति के निमित्त भोजन के लिये आये हुए ब्राह्मणसमूह को देखकर किसी ब्राह्मण ने जो उन्मत्तों का सा वेष किये हुये था, जोर से हँसकर कहा 'आप लोग पेट भर खायँ। इस राजकुल का ऐश्वर्य बढ़ेगा (अभ्युदय होगा)।' और यह कहते हुए वह अन्तर्हित हो गया।

यौग०—क्या यह सत्य है ?

(ब्राह्मण का प्रवेश)

ब्राह्मण—अपना कार्य पूर्ण हो जाने पर त्यागे हुए इन वस्त्रों को इन्होंने

---

१. उवहसिअ।

प्रतीहारी—अय्य ! तह । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आवो । [आर्य ! तथा । इमा आपः ।]

यौगन्धरायणः—आनय । (आचम्य) विजये ! किमाह तत्रभवती ।

प्रतीहारी—आणेदु मे पुत्तअं पुत्तओ त्ति । [आनयतु मे पुत्रकं पुत्रक इति]

यौगन्धरायणः—हंसक ! किमाह स्वामी ।

हंसकः—जोअन्धरायणं पेक्खेहि त्ति । [यौगन्धरायणं प्रेक्षस्वेति ।]

यौगन्धरायणः—विजये !

यदि शत्रुबलग्रस्तो राहुणा चन्द्रमा इव ।
मोचयामि न राजानं नास्मि यौगन्धरायणः ॥ १६ ॥

प्रतीहारी—अय्य ! तह । (निष्क्रान्ता ।) [आर्य ! तथा ।]

(प्रविश्य)

राहुणा चन्द्रमा इव यदि (स्वामी) शत्रुबलग्रस्तः—शत्रूणां बलेन ग्रस्तः इति शत्रुबलग्रस्तः । (तर्हि) यदि राजानं न मोचयामि यौगन्धरायणः नास्मि । यथा राहुग्रस्तश्चन्द्रो न चिरं ग्रासमनुभवति किन्तु राहुसकाशान्मोचनं क्षिप्रं प्राप्नोति तथा शत्रुगृहीतः स्वामी न चिरं निरोधदुःखमनुभविष्यति किन्तु शत्रुसकाशान्मोचनं क्षिप्रम् प्राप्स्यतीत्यर्थः राहुग्रस्तचन्द्रोपमया द्योत्यते ॥ १६ ॥

प्रतीहारी—आर्य ! अच्छा । (निकलकर, प्रवेशकर) यह जल है ।

यौग०—लाओ । (आचमन कर) विजये ! राजमाता ने क्या कहा ?

प्रतीहारी—हे पुत्र ! मेरे पुत्र को लाओ ।

यौग०—हंसक ! स्वामी ने क्या कहा ?

हंसक—यौगन्धरायण से मुलाकात करो ।

यौग०—विजये !

राहु से ग्रसित चन्द्रमा के समान शत्रुओं से पकड़े गये स्वामी को यदि मुक्ति न दूँ तो मैं यौगन्धरायण नहीं ॥ १६ ॥

प्रतीहारी—आर्य ! अच्छा । (निकल जाती है)

(प्रवेश कर)

ण समुज्झदि, सो खु बुद्धिमन्तो पुच्छिज्जइ पढमं एव्व मे वच्छस्स वअस्सो पच्चा अमच्चो आणेदु मे पुत्तअं पुत्तओ त्ति। [एवंविधस्य सुहृज्जनेन परिगृहीतस्य वत्सराजस्यायं वृत्तान्तः। किं शक्यं कर्तुमन्तरेण विधानम्। तत् सम्मान्य सुहृज्जनं समर्थ्यताम्। यः खल्विदानीं सङ्कटेषु वा न विषीदति, विषमगतो वा न पर्यवतिष्ठते, वञ्चितो वा न निर्वेदं गच्छति, प्रतिघातेषु वा प्राणान् न समुज्झति, स खलु बुद्धिमान् पृच्छयते प्रथममेव मे वत्सस्य वयस्यः पश्चादमात्य आनयतु मे पुत्रकं पुत्रक इति।]

यौगन्धरायणः—अहो तु खल्वत्रभवत्या राजवंशाश्रितं धीरवाक्यमभिहितम्। अत्रभवत्या सम्भावनां पूजयामि। विजये! आपस्तावत्।

परिगृहीतस्य = युक्तस्य। विधानम् अन्तरेण = वैरनिर्यातनं विना इत्यर्थः। सम्मान्य = पूजयित्वा। समर्थ्यताम् = कर्तव्यं सम्प्रधार्यताम्। विषीदति = क्लेशमनुभवति। विषमगतो न पर्यवतिष्ठते = दुःखस्थानगतो वा न स्वस्थः तिष्ठति किन्तु विषयोत्तरणायैव यतते इत्यर्थः। वञ्चितः = छलितः। निर्वेदम् = अनुत्साहम्। प्रतिघातेषु वा प्राणान् न समुज्झति = विघातेषु वा जायमानेषु प्रयत्नशक्तिर्न त्यजति। स खलु बुद्धिमान् अर्थात् भवान् पृच्छयते। मे = मम। वत्सस्य वयस्यः = सखा, पश्चात् अमात्यः = मन्त्री। 'पुत्रक' इति पदम् यौगन्धरायणाय प्रयुक्तम्। पुत्रकम् = वत्सराजम्।

अत्रभवत्या = राजमात्रा। राजवंशाश्रितम् = राजकुलपरिशीलितम्। धीरवाक्यम् = सत्त्वयुक्तम् वाक्यम्। अभिहितम् = उक्तम्। सम्भावनाम्=मयि स्वाम्यानयनसामर्थ्याभिमानम् इत्यर्थः।

नहीं होते, दुःखावस्था में पड़े रहने पर भी स्वस्थ होकर नहीं बैठते (अर्थात् वत्सराज के मङ्गल की कामना करते ही रहते हो) छले जाने पर खिन्न नहीं होते, बाधाओं में भी धैर्य नहीं छोड़ते, वह बुद्धिमान् यदि मुझसे पूछता है तो सर्वप्रथम मेरे पुत्र का मित्र तदुपरान्त मन्त्री है, मैं यही चाहती हूं कि मेरे पुत्र को ला दो।

यौग०—राजमाता ने राजवंश के अनुकूल धैर्यपूर्ण बात कही है। मैं श्रीमती की इस अभिलाषा को पूर्ण करूंगा। विजये! जल तो लाओ।

यौगन्धरायणः—

एष शोकप्रतीकारो यथाशक्ति निवेद्यते ।
एतत् स्त्रीभिरसामर्थ्यं मन्त्रिणामनुवर्ण्यते ॥ १५ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—अय्य ! भट्टिमादा । [आर्य ! भर्तृमाता ।]

यौगन्धरायणः—किं किम् ।

प्रतीहारी—आह—

यौगन्धरायणः—किमिति ।

प्रतीहारी—एवंविहस्स सुहिज्जणेण परिगहीदस्स वच्छराअस्स अअं वुत्तन्तो ! किं सक्कं कत्तुं अन्तरेण विहाणं । ता सम्माणिअ सुहिज्जणं समत्थिअदु । जो खु दाणि सङ्कटेसु वा ण विसीददि, विसमगदो वा ण पय्यवचिट्ठदि, वञ्चिदो वा ण णिव्वेदं गच्छदि, पडिघादेसु वा पाणा

एषः शोकप्रतीकारः = शोकप्रतिक्रिया । यथाशक्ति निवेद्यते = प्रकाश्यते । स्त्रीभिः एतत् (परिदेवितम्) मन्त्रिणाम् = सचिवानाम् । असामर्थ्यम् = निर्बलत्वम् । अनुवर्ण्यते = अनुवर्धते । 'हा हा' एवंविधरोदनमेव शोकप्रतीकारः अस्ति अबलाजनानाम् । नान्यः पन्थेति भावः । इयमेव हि शोकस्य प्रतिक्रिया स्त्रीभिः कर्तुं शक्या यद् बन्धुजनं विपन्नं संस्मरन्त्य उच्चैः विलपन्ति ॥ १५ ॥

शोक को दूर करने का यही एक उपाय है (जो इस समय) यथाशक्ति किया जा रहा है । अबलाजनों का यह विलाप मन्त्रियों की निर्बलता प्रकट करता है ॥ १५ ॥

(प्रवेशकर)

प्रतीहारी—आर्य ! स्वामी की माता ।

यौग०—क्या क्या ?

प्रतीहारी—कहा है ।

यौग०—क्या ?

प्रतीहारी—इस प्रकार के मित्रों से युक्त वत्सराज का यह वृत्तान्त है । शत्रु से बिना बदला लिए हुए क्या किया जा सकता है इसलिये मित्रों को लेकर (उनके साथ) कर्तव्य निश्चित किया जाय । हे पुत्र ! तुम जो आपत्ति में दुःखी

हंसकः—बाहं। [बाढम्।]

यौगन्धरायणः—पुरुषान्तरितं मां द्रक्ष्यति स्वामी,

रिपुनृपनगरे वा बन्धने वा वने वा
समुपगतविनाशः प्रेत्य वा तुल्यनिष्ठम्।
जितमिति कृतबुद्धिं वञ्चयित्वा नृपं तं
पुनरधिगतराज्यः पार्श्वतः श्लाघनीयम्॥ १४॥

(नेपथ्ये)

हा हा भट्टा ! [हा हा भर्तः !]

भवति तथा उपभुक्तः भर्तृपिण्डः = स्वाम्यन्नं येन स तथाभूतम्। अनुपकृतराजसत्कारम्—अनुपकृतः कुत्सितम् यथा भवति तथा उपयुक्तः राजसत्कारः = स्वामिकर्तृका अर्चना येन तम्।

पुरुषान्तरितम् = परिगृहीतान्यपुरुषवेषमित्यर्थः।

रिपुनृपनगरे = स्वावरोधस्थानभूते शत्रुभूपपुरे। बन्धने वा = कारागारे। वने वा = अरण्ये वा। समुपगतविनाशः—समुपगतः विनाशो यस्य सः समुपगतविनाशः। तुल्यनिष्ठम् = समानावस्थम्। प्रेत्य = यमपुरे इत्यर्थः। (द्रक्ष्यति) जितमिति कृतबुद्धिं = वत्सराजच्छलेन मम जयः सिद्धः इति मन्यमानम् तं नृपं = राजानम् प्रद्योतम् वञ्चयित्वा = उपायैश्छलयित्वा। अधिगतराज्यः = प्राप्तराज्यस्तु स्वामी। श्लाघनीयम् = श्लाघितुं योग्यम्। मां पार्श्वतः=स्वपार्श्वे द्रक्ष्यति॥१४॥

हंसक—हाँ।

यौग०—अन्य वेष में रहूँगा तो भी स्वामी मुझको देखेंगे।

स्वामी मुझको शत्रुओं के राजा की नगरी में, कारागार में तथा वन में अपने समीप ही पावेंगे। (मरने पर भी स्वामी मुझको) मरा हुआ स्वर्गलोक में प्राप्त करेंगे। उस राजा (प्रद्योत) को जो (वत्सराज को) छलकर अपनी विजय समझ रहा है, कपट द्वारा अपने राज्य को प्राप्तकर स्वामी मुझको अपने समीप पावेंगे (अर्थात् वैभवकाल में भी मुझको स्वामी अपने पास ही पावेंगे)॥ १४॥

(नेपथ्य में)

हा, हा, हा, स्वामी !

जोअन्ध–[आर्य ! अस्ति, प्रदक्षिणीकुर्वन् भर्तारमन्तर्जलावगाढया दृष्ट्या बहुकं[1] सन्देष्टुकामेनेवास्मि भर्त्रोक्तः—गच्छ यौगन्ध–] (इत्यर्धोक्ते तिष्ठति ।)

यौगन्धरायणः—स्वैरमभिधीयतां, स्वामिवाक्यमेतत् ।

हंसकः—जोअन्धराअणं पेक्खेहि त्ति । [यौगन्धरायणं प्रेक्षस्वेति ।]

यौगन्धरायणः—मा तावत् । सर्वसचिवमण्डलमतिक्रम्यैको[1] यौगन्धरायणो द्रष्टव्य इत्याह ।

हंसकः—अहइं । [अथकिम् ।]

यौगन्धरायणः—तेन हि अनर्हप्रतिक्रियमनिर्विष्टभर्तृपिण्डमनुपकृतराजसत्कारं यदि खलु मां द्रष्टव्यं मन्यते स्वामी ।

अन्तर्जलावगाढया = अन्तर्बाष्पपूर्णया दृष्ट्या । बहुकम् = बहुमर्थम् ।

स्वैरम् = निर्भयं यथा स्यात् तथा । अभिधीयताम् = कथ्यताम् ।

सर्वसचिवमण्डलम्—सर्वेषाम् सचिवानां मण्डलम् इति तथोक्तम् , सर्वमन्त्रिवर्गमित्यर्थः । अतिक्रम्य = त्यक्त्वा ।

अनर्हप्रतिक्रियम् = योग्यप्रतिक्रियारहितम् । अनागतायामे विपदि योग्यां प्रतिक्रियाम् अकृतवन्तमित्यर्थः । अनिर्विष्टभर्तृपिण्डम्—अनिर्विष्टं = कुत्सितं यथा

और बहुत कुछ कहने की अभिलाषा रखते हुए भी उन्होंने (किसी प्रकार) इतना ही कहा कि—'जाओ यौगन्ध...' इस प्रकार आधी बात कहकर रुक गया ।

यौग०—निर्भय होकर कहो । यह तो तुम स्वामी का सन्देश कह रहे हो; अपने मन से तो कह नहीं रहे हो ।

हंसक—यौगन्धरायण से मिलो ।

यौग०—ऐसी बात मत कहो । क्या सब अमात्यों को छोड़कर उन्होंने मुझसे ही भेंट करने को कहा ।

हंसक—और क्या ।

यौग०—तो स्वामी मुझको जिसने (विपत्ति पड़ने पर) उचित कार्य नहीं किया तथा स्वामी के अन्न को खाकर और उनके सत्कार को प्राप्तकर उसका कुछ नहीं चुकाया, क्या (इतने अवगुणों से युक्त होते हुए भी) देखना उचित समझते हैं ।

---

१. बहुकं इत्यस्याग्रे स्वयं इति पाठान्तरम् ।

यौगन्धरायणः—किन्नु खल्विदानीं निराशमनुसारं कर्तुकामः, उताहो स्निग्धपुरुषसन्निकर्षं परिहरति।

हंसकः—अहइं। [अथकिम्]

यौगन्धरायणः—स स्वकं विस्मयादात्मानमाविष्करोति, उत सर्वारम्भसिद्धौ रमणीयं भवति। अथ मामन्तरेण स्वामी न किञ्चिदाह।

हंसकः—अय्य! अत्थि, पदक्खिणीकरअन्तो भट्टारं अन्तज्जलावगाढाए दिट्ठीए बहुकं सन्दट्ठुकामेण विअ म्हि भट्टिणा उत्तो—गच्छ।

नियुक्तः = आदिष्टः। स्निग्धपुरुषसन्निकर्षम्—स्निग्धस्य भृत्यस्य स्वामिसमीपस्थितिं परिहरति, परिहराभावे हि तन्मुखेन कमपि यत्नं स्वामी मोचनाय प्रच्छन्नमारभेति।

विस्मयात् = दर्पात्। 'चित्रे दर्पे च विस्मयः' इति यादवः। स्वकम् = वञ्चकतया कुत्सितम्। आत्मानम् = स्वीयम् बुद्धिम्। 'आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मनीषायाम्' इति मेदिनी। आविष्करोति = प्रकाशयति। उत = अथवा। सर्वारम्भसिद्धौ—सर्वारम्भस्य सर्वविधस्य स्वस्य आरम्भस्य उद्यमस्य सिद्धौ स्वामिग्रहणरूपफलप्राप्तौ सत्याम्। रमणीयम् भवति = ईदृशम् रतिस्थानम् क्रीडास्थानम् प्रवर्तते किम्? स ह्यवाप्तकामः ईदृशस्वामिवार्ताप्रेषणलीलया किं क्रीडति इत्याशयः। मामन्तरेण = मामुद्दिश्येत्यर्थः।

यौग०—उसने ऐसा क्यों किया—क्या स्वामी की रक्षा की ओर से निराश होकर अथवा प्रेमी सेवक को दूर करने की इच्छा से।

हंसक—और क्या।

यौग०—वह अभिमान से अपनी बुद्धि का परिचय दे रहा है अथवा कार्य सिद्ध होने पर (स्वामी को बन्दी बना लेने पर) आनन्द मना रहा है। मेरे विषय में स्वामी ने क्या कहा?

हंसक—आर्य! है। जब मैं स्वामी की प्रदक्षिणा (परिक्रमा) करके चलने लगा तो उनकी आँखों में आँसू भर आये। (अतः उनका कण्ठ अवरुद्ध हो गया)

---

१. निरागम।

यौगन्धरायणः—विजये ! न खलु त्वयात्रभवत्यै गृहीतः स्वामीति सहसा निवेदयितव्यम् । स्नेहदुर्बलं मातृहृदयं रक्ष्यम् !

प्रतीहारी—कहं दाणि णिवेदेमि । [कथमिदानीं निवेदयामि ।]

यौगन्धरायणः—शृणु—

पूर्वं तावद् युद्धसम्बद्धदोषाः
प्रस्तोतव्या भावनाः संशयानाम् ।
सन्दिग्धेऽर्थे चिन्त्यमाने विनाशे
रूढे शोके कार्यतत्त्वं निवेद्यम् ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—घत्तिस्सं । [ग्रहीष्यामि ।] (निष्क्रान्ता ।)

यौगन्धरायणः—हंसक ! त्वमिदानीं स्वामिना किं न गतः ।

हंसकः—अय्य ! ववसिदो खु अहं अत्ताणं अणुग्गहिदुं सालङ्काअणेण णिउत्तो-गच्छ इमं वुत्तन्तं कोसम्बीए णिवेदेहि त्ति । [आर्य ! व्यवसितः खल्वहमात्मानमनुग्रहीतुं सालङ्कायनेन नियुक्तः-गच्छेमं वृत्तान्तं कौशाम्ब्यां निवेदयेति ।]

पूर्वम् = सर्वप्रथमम् । संशयानाम् भावनाः = उत्पादकाः । युद्धसंबन्धदोषाः = युद्धसंभाविता अनर्थाः । प्रस्तोतव्याः = कथनीयाः संदिग्धे अर्थे विनाशे चिन्त्यमाने शोके रूढे सति = विनाशचिन्ताजन्ये दुःखे प्रतिष्ठिते सति । कार्यतत्त्वम्—कार्यस्य= प्रधानार्थस्य तत्त्वम् = स्वरूपम् भर्त्रा गृहीतः इति निवेद्यम् = कथनीयमित्यर्थः ॥१३॥

व्यवसितः = उद्यतः । आत्मानम् अनुग्रहीतुम् = स्वाम्यनुगमेन कृतार्थयितुम् ।

यौग०—विजये ! अकस्मात् जाकर स्वामी की माता से यह न कहना कि वे पकड़े गये हैं । स्नेह से दुर्बल माता के हृदय की रक्षा करनी चाहिये ।

प्रतीहारी—इस समय किस प्रकार कहूँ ?

यौग०—सुनो ।

पहले तो संशय को उत्पन्न करनेवाले युद्धसम्बन्धी अनर्थों का वर्णन करना । जब वह मन में सन्देह करने लगे और विनाश की चिन्ता करने लगे, तो शोक बढ़ जानेपर मुख्य कार्य (स्वामी का पकड़ा जाना) निवेदन करना ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—ऐसा ही करूंगी ।

यौग०—हंसक ! तुम इस समय स्वामी के साथ क्यों नहीं गये ?

हंसक—आर्य ! मैं स्वामी के साथ जाकर अपने को अनुगृहीत करने को तत्पर था परन्तु शालङ्कायन ने मुझे आज्ञा दी कि जाकर यह वृत्तान्त कौशाम्बी में कहो ।

प्रतीहारी—अय्य ! इमा पडिसरा । [आर्य ! इयं प्रतिसरा ।]

यौगन्धरायणः—विजये ! स्थाप्यताम् ।

प्रतीहारी—किं त्ति भट्टिमादरं णिवेदेमि । [किमिति भर्तृमातरं निवेदयामि ।]

यौगन्धरायणः—विजये ! एवमेतत् ।

प्रतीहारी—किं एदं । [किमेतत् ।]

यौगन्धरायणः—इदम् ।

प्रतीहारी—भणादु भणादु अय्यो भणादु । [भणतु भणत्वार्यो भणतु ।]

यौगन्धरायणः—अथवा नैतच्छक्यं परिहर्तुम् । निवेदयिष्याम्यत्रभवत्यै । विजये ! स्थिरीक्रियतामात्मा । (कर्णे) एवमिव ।

प्रतीहारी—हं[1] ।

यौगन्धरायणः—विजया खल्वसि ।

प्रतीहारी—एसा गच्छामि मन्दभाआ । [एषा गच्छामि मन्दभागा ।]

एतत् = स्वामिवृत्तकथनम् । परिहर्तुं न शक्यम् । तत्रभवत्यै = राजमात्रे । खलु असि = सुप्रसिद्धधैर्या खलु भवसि ।

प्रतीहारी—आर्य ! यह प्रतिसरा है ।

यौग०—विजये ! रख दो ।

प्रतीहारी—स्वामी की माता से क्या निवेदन करूं ?

यौग०—विजये ! इस प्रकार से ।

प्रतीहारी—यह क्या ?

यौग०—यह—

प्रतीहारी—आर्य ! कहिये कहिये ।

यौग०—अथवा इस बात को गुप्त रखना उचित नहीं है । स्वामी की माता को यह बताऊंगा । विजये ! आत्मा को दृढ करो (कान में) इस प्रकार ।

प्रतीहारी—हाय !

यौग०—विजया धैर्य धारण करो ।

प्रतीहारी—मैं मन्दभागिनी जाती हूँ ।

---

१. हं ।

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—अय्य ! एसा पडिसरा । [आर्य ! एषा प्रतिसरा ।]

यौगन्धरायणः—

एतानि तान्यापतितानि काले भाग्यक्षयान्निष्फलमुद्यतानि ।
तुरङ्गमस्येव रणे निवृत्ते नीराजनाकौतुकमङ्गलानि ॥ १२ ॥

क्यम् = कापुरुषसाधारणवचनम् कथं श्रोष्यते अर्थात् अपमानकारकं वचनं श्रवणपथं कथमानयिष्यति इति भावः । अविषयवन्ध्यम्—अविषयेण वन्ध्यम् = विजयत्वाभावेन निष्फलमनोरथम् अमर्षम् = क्रोधम् 'कथं' धारयिष्यति । निरुद्धः = बन्दीकृतो जनः सत्कृतः = पूजितः धर्षितः = तिरस्कृतः वा प्रणिपतति = निरोद्धरि प्रह्वो भवति ॥ ११ ॥

रणे = युद्धे । निवृत्ते = परिसमाप्ते जाते सति । तुरङ्गमस्य = अश्वस्य । नीराजनाकौतुकमङ्गलानि—नीराजना = आरार्तिकाख्यं आरोग्यबलाद्यर्थे युद्धात् प्राक् कर्तव्यं शान्तिकर्म तदेव कौतुकम् = उत्सवः तस्य मङ्गलानि इव तदुपयोग्यानि दीपपुष्पादीनि मङ्गलद्रव्याणि इव उद्यतानि = यत्नसाधितानि । एतानि तानि = इमानि पूर्वप्रार्थितानि वस्तूनि । भाग्यक्षयात् = दैववैपरीत्यात् । काले = समये गते सति निष्फलम्— यथा भवति तथा आपतितानि ॥ १२ ॥

(प्रवेश कर)

प्रतीहारी—आर्य यह प्रतिसरा है ।

यौग०—युद्ध समाप्त हो जाने पर घोड़े की नीराजना विधि के लिये लाई हुई मंगल-सामग्रियाँ जैसे व्यर्थ हो जाती हैं, वैसे ही भाग्य के क्षय होने पर (राजा के बन्दी हो जाने पर) इस समय इन वस्तुओं का मिलना व्यर्थ है क्योंकि समय अब बीत गया ॥ १२ ॥

टिप्पणी—पहले यह नियम था कि युद्ध के पहले अश्वों की एक विशेष प्रकार से पूजा होती थी जिसे 'वाजिनीराजनाविधि' कहते थे । श्री महाकवि कालिदास ने भी रघुवंश में इसका उल्लेख किया है—

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनैव जयं ददौ ॥

यौगन्धरायणः—नीतः स्वामी । एष सोऽनर्थः,

एतत् तद्व्यङ्गमस्माकमेष सोऽतिमनोरथः ।
प्रद्योतस्य मनस्वित्वात् स्वामी दुःखेषु वर्तते ॥ १० ॥

अथ,

कथमगणितपूर्वं द्रक्ष्यते तं नरेन्द्रः
कथमपुरुषवाक्यं श्रोष्यते सिद्धवाक्यः ।
कथमविषयवन्ध्यं धारयिष्यत्यमर्षं
प्रणिपतति निरुद्धः सत्कृतो धर्षितो वा ॥ ११ ॥

भणित्वा = उक्त्वा । गाढबहुप्रहारतया—गाढा = दृढाः बहवश्च प्रहाराः अभिघाताः यस्य तस्य भावस्तत्ता यया गाढबहुप्रहारतया । वाहनासने—अश्वाद्युपवेशे । स्कंधशयनम् = स्कन्धवाह्यम् शयनीयम् आरोप्य = उपवेश्य उज्जयिनीम् = प्रद्योतराजधानीम् एव नीतो भार्ता = स्वामी ।

एषः सोऽनर्थः—एषः = ग्रहीकृत्य स्वामिनो नयनम् इत्यर्थः ।

एतत् तत् अस्माकम् व्यङ्गम् = अपमानजनकम् , कलंकं वा एषः = ग्रहीकृत्य स्वामिनो नयनम् सः अनर्थः पूर्वतर्कितोऽनर्थः । प्रद्योतस्य = महासेनस्य अतिमनोरथः = वाञ्छितार्थः मनस्वित्वात् = धीरचित्तत्वात् स्वामी दुःखेषु ईदृशावसरसहजेषु व्यसनेषु वर्तते दुःखानि अनुभवति ॥ १० ॥

नरेन्द्रः = नृपतिः अगणितपूर्वम्=अवज्ञातपूर्वम् । तं=प्रद्योतम् । कथम्=केन प्रकारेण । द्रक्ष्यते = अवलोकयिष्यति । सिद्धवाक्यः = मङ्गलवचनः । अपुरुषवा-

---

यौग०— स्वामी को ले गये ? यह अनर्थ हुआ ।

यही तो (स्वामी को पकड़ कर ले जाना) हमलोगों के लिये अपमान था जो पहले ही विचार किए हुए थे । और यही प्रद्योत का अभीष्ट भी था । स्वामी अपनी मनस्विता एवं धीरता के ही कारण यह दुःख भोग रहे हैं ॥ १० ॥

राजा उस (प्रद्योत) को किस प्रकार देखेगा जिसे उसने पहले कभी नहीं जाना है । मङ्गल वचनों को श्रवण करनेवाला वह कायरवचनों को किस प्रकार सुनेगा । अभिप्राय पूर्ण न होने के कारण उत्पन्न क्रोध को वह किस प्रकार धारण करेगा । बन्दी किये हुए पुरुष का सत्कार हो या निरादर हो, वह हमेशा लज्जित ही रहता है ॥ ११ ॥

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—तदो तक्कालदुल्लहं पणामं करिअ सरीरअन्तणादो तेण मोइदो भट्टा । [ततस्तत्कालदुर्लभं प्रणामं कृत्वा शरीरयन्त्रणात् तेन मोचितो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—विमुक्तः स्वामी । साधु भोः शालङ्कायन ! साधु । अवस्था खलु नाम शत्रुमपि सुहृत्त्वे कल्पयति । हंसक ! व्यसनात् किञ्चिदुच्छ्वसितमेव मे मनः । अथ किं प्रतिपन्नं तेन साधुना ।

हंसकः—तदो तेण अय्येण अणेअं सोवआरं सन्तिवअणं भणिअ गाढबहुप्पहारदाए असमत्थो वाहणासणत्ति खन्धसअणं[1] आरोविअ उज्जइणिं एव्व णीदो भट्टा । [ततस्तेनार्येणानेकं सोपचारं शान्तिवचनं भणित्वा गाढबहुप्रहारतयासमर्थो वाहनासन इति स्कन्धशयनमारोप्योज्जयिनीमेव नीतो भर्ता ।]

तत्काले = तथाविधपरिभवावसरे दुर्लभम् । शरीरयन्त्रणात् = देहबधनात् । मोचितः = मुक्तवान् ।

अवस्था = दुर्दशा । शत्रुमपि सुहृत्त्वे कल्पयति दुर्दशापरिहारानुकूले मित्र-साध्ये कर्मणि प्रेरयति इत्यर्थः, व्यसनात् = दुःखात् । अथ = मोचनान्तरम् किं प्रतिपन्नं कृतं तेन साधुना = सज्जनेन ।

तेन आर्येण = साधुना शालङ्कायनेन अनेकसोपचारम् = उपचारयुक्तम् वचनं

यौग०—तब क्या हुआ ?

हंसक—तब उसने प्रणाम करके, जो कि उस समय दुर्लभ था, इस शारीरिक बन्धन से स्वामी को मुक्त किया ।

यौग०—स्वामी मुक्त कर दिये गये ? धन्य है, शालङ्कायन धन्य है । दुर्दशा शत्रुओं के मन में भी मैत्रीभाव ला देती है । हंसक ! मेरा मन दुःख से कुछ मुक्त-सा हो गया है । तब सज्जन ने क्या किया ?

हंसक—तब वह सज्जन नानाविध उपचारयुक्त शान्ति-वचन कह कर उनको पालकी (कन्धे से ढोई जानेवाली सवारी) में बैठा कर उज्जयिनी ले गया क्योंकि स्वामी गहरे आघात के कारण अश्व इत्यादि की सवारी पर बैठने में असमर्थ थे ।

---

१. बन्धसअणं ।

यौगन्धरायणः—पतितः पाप एषः । भोः !

परचक्रैरनाक्रान्ता धर्मसङ्करवर्जिता ।
भूमिर्भर्तारमापन्नं रक्षिता परिरक्षति ॥ ९ ॥

हंसकः—तदो भट्टिणा पुढमं कुन्तप्पहारजणिदमोहो सालङ्काअणो णाम पज्जोदस्स अमच्चो 'मा खु मा खु साहसं'त्ति भणिअ तं देसं उवट्ठिदो । [ततो भर्त्रा प्रथमं कुन्तप्रहारजनितमोहः शालङ्कायनो नाम प्रद्योतस्यामात्यो 'मा खलु मा खलु साहसमि'ति भणित्वा तं देशमुपस्थितः ।]

रुधिरस्य पटलमिति रुधिरपटलं तेन पिच्छिलायाम् रुधिरपटलपिच्छिलायाम् = पङ्किलायामित्यर्थः । भूमौ = पृथिव्याम् । स्वेन = निजेन वेगेन = (आधावन्) जनितेन आत्मवेगेन । अवघट्टितचरणः—अवघट्टितौ चरणौ यस्य स तथोक्तः = अवघृष्टपादः । प्रतिहतारम्भः—प्रतिहतः आरम्भो यस्य सः प्रतिहतारम्भः = निष्फलप्रयत्नः, विघ्नितयत्नः । हतः = प्रतिबद्धः, भग्नाशो वा पतितः इत्यर्थः । परचक्रैः = शत्रुसैन्यैः । 'चक्रः लोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दर्भान्तरे' इति मेदिनी । अनाक्रान्ता = अपीडिता । धर्मसङ्करवर्जिता—धर्माणां = वर्णाश्रमसंबन्धिनां सङ्करेण=व्यामिश्रणेन वर्जिता=रहिता अर्थात् वत्सराजस्य राज्यकाले सर्वे वर्णाः स्वस्वधर्मं पालयन्तः तिष्ठन्तिस्मेति भावः । रक्षिता भूमिः = पृथिवी आपन्नम् = आपद्ग्रस्तम् भर्तारम् = स्वामिनम् परिरक्षति = उपकारे सति प्रत्युपकारौचित्यात् सर्वतोभावेन रक्षति इति भावः ॥ ९ ॥

भर्त्रा = स्वामिना । प्रथमम् । सर्वप्रथमम् । कुन्तप्रहारजनितमोहः—कुन्तस्य प्रहारेण जनितः मोहः यस्य सः कुन्तप्रहारजनितमोहः । साहसम् = क्रूरकर्म भणित्वा = उक्त्वा । उपस्थितः = प्राप्तः ।

यौग०—दुष्ट गिर पड़ा ।

शत्रुसेना से पीड़ा न पाई हुई और धर्मसङ्कर (वर्ण-सङ्कर) से रहित यह (वत्सराज की) वसुन्धरा विपत्ति में पड़े हुए अपने स्वामी की रक्षा कर रही है ॥ ९ ॥

हंसक—उसी समय प्रद्योत का मन्त्री शालङ्कायन, जिसको सर्वप्रथम स्वामी ने कुन्त (बरछे) के प्रहार से मूर्च्छित कर दिया था, यह कहता हुआ कि 'ऐसा मत करो; ऐसा मत करो' उस जगह (जहां स्वामी बँधे पड़े थे) आ पहुँचा ।

आमसंखोहिदाणि णिरुवआरं संखिविअ केसाणि पीडिअ करेण करवालं पहारवेगं उप्पादइदुकामो आधावन्तो। [अन्यच्चेदानीमाश्चर्यम्। अन्योन्यानुनयेन तत्रैको व्यवसितोऽकार्यं कर्तुम्। स दक्षिणाभिमुखं परिवर्त्य भर्तारं समरव्यायामसंक्षोभितान् निरुपचारं संक्षिप्य केशान् पीडयित्वा करेण करवालं प्रहारवेगमुत्पादयितुकाम आधावन् -]

यौगन्धरायणः—हंसक ! वृत्तान्तं तावदाधारय,[1] यावदहमुच्छ्वसामि।

हंसकः—तदो लुहिलपडलपिच्छिलाए भूमीए सो णिसंसओ सएण वेएण आघट्टिदचलणो पडिहदारम्भो हदो पडिदो। [ततो रुधिरपटलपिच्छिलायां भूमौ स नृशंसः स्वेन वेगेनावघट्टितचरणः प्रतिहतारम्भो हतः पतितः।]

अन्योन्यानुनयेन = परस्परस्य सान्त्वनेन त्वं कुरु त्वं कुरु इति परस्परं प्रति तेषामेव प्रार्थनावाक्येन इत्यर्थः। अकार्यम् = गर्हितम्, निन्दितकर्म कर्तुं व्यवसितः उद्यतः। दक्षिणाभिमुखम् परिवर्त्य—उत्तानशायितम् अपवर्तनेन दक्षिणाभिमुखम् कृत्वेति भावः। समरव्यायामसंक्षोभितान्—समरव्यायामात् संक्षोभितान् इति समरव्यायामसंक्षोभितान्। निरुपचारम्—उपचारो माल्यालङ्कारादि तच्छून्यं यथा भवति तथेति भावः। केशान् संक्षिप्य = संहृत्य। करेण = हस्तेन करवालम् = खड्गम्। प्रहारवेगम् = प्रहारस्य वेगम् उत्पादयितुं कामः यस्य स उत्पादयितुकामः। आधावन्—

आधारय = ईषत् स्थापय, विरम, मदाश्वासानन्तरम् वृत्तान्तशेषं ब्रूहि इत्यभिप्रायः।

ततः = तदनन्तरम् स नृशंसः = निर्दयो, दुष्टः। रुधिरपटलपिच्छिलायाम्-

---

स्वामी का मुख दक्षिण की ओर करके और उनके केशों को, जो युद्ध में इधर-उधर बिखर गए थे, एकत्रित कर और हाथ में तलवार लेकर वार करने की इच्छा से दौड़ता हुआ—

यौग०—हंसक ! क्षणमात्र के लिये रुक जाओ जब तक मैं साँस तो ले लूँ।

हंसक—तब रुधिर (खून) के समूह से उस पङ्कमयी पृथ्वी पर (दौड़ता हुआ) वह पापी अपने ही वेग से पैर फिसल जाने के कारण गिर पड़ा और उसके सब प्रयत्न विफल हो गए। अर्थात् राजा को मारने की उसकी आशा भी जाती रही।

---

१. तावदवधारय।

हंसक—अय्य ! अवसिदावलेवेसु पावेसु । [आर्य ! अवसितावलेपेषु पापेषु ।]

यौगन्धरायणः—दिष्ट्या ! शरीरं धर्षितं, न तेजः । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो पच्चाअदप्पाणं दाणि भट्टारं पेक्खिअ अणेण मम भादा हदो अणेण मम पिदा अणेण मम सुदो मम वअस्सो त्ति अण्णहा भट्टिणो परक्कमं वण्णअन्ता सव्वदो अभिद्दुदा दे पावा। (ततः प्रत्यागतप्राणमिदानीं भर्तारं प्रेक्ष्यानेन मम भ्राता हतोऽनेन मम पितानेन मम सुतो मम वयस्य इति अन्यथा भर्तुः पराक्रमं वर्णयन्तः सर्वतोऽभिद्रुतास्ते पापाः]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—अण्णं च दाणि अच्चरिअं । अण्णोण्णाणुणएण तहिं एक्को ववसिदो अकय्यं कत्तुं । सो दक्खिणाहिमुहं परिवत्तिअ भट्टारं समरवा-

---

अवसितावलेपेषु—अवसितः = परिसमाप्तः अवलेपः = अविनयः स्वामिबन्धलक्षणो येषां तेषु सत्सु । 'प्रत्यागतप्राणः' इति पूर्वेण सम्बन्धः योजनीयः ।

दिष्ट्या इति हर्षे अव्ययम् । धर्षितम् = परिभूतम् पीडितम् तेजः = शौर्यम् ।

प्रत्यागतप्राणम् = बन्धनोत्तरकाले प्रतिलब्धसंज्ञकम् । प्रेक्ष्य=दृष्ट्वा । वयस्यः= मित्रम् । अभिद्रुताः = समन्तात् अभिमुखम् प्रधाव्य आगतेति भावः ।

हंसक—आर्य ! पापियों के इस अविनयपूर्ण व्यवहार के समाप्त हो जाने पर ।

यौग०—भाग्य से स्वामी का शरीर ही पीड़ित किया गया । उनका पराक्रम नहीं नष्ट हुआ ।

हंसक—तब स्वामी को चेतना आई ऐसा देखकर उन क्रूर पापियों ने यह कहते हुए कि इसने मेरे भाई को मारा है, इसने मेरे पिता का वध किया है, इसने मेरे लड़के का संहार किया है, इसने मेरे सुहृद का विनाश किया है, इस प्रकार स्वामी के पराक्रम को कुछ का कुछ वर्णन करते हुए चारों ओर से दौड़कर उनके सम्मुख आ गये अर्थात् घेर लिया ।

यौग०—तब क्या हुआ ?

हंसक—दूसरी यह आश्चर्य की बात है । उनमें से एक (पापी) परस्पर एक दूसरे के कहने से पापमय (निन्दित) कार्य करने को उद्यत हुआ । उसने

---

१. अच्चाहिदं ।

यौगन्धरायणः—कथं प्रधर्षितः स्वामी ।

पीनांसस्य विकृष्टपर्वमहतो नागेन्द्रहस्ताकृते-
श्चापास्फालिकरस्य दूरहरणाद् बाणाधिकारोपिणः ।
विप्राभ्यर्चयितुः श्रमेषु सुहृदां सत्कर्तुरालिङ्गनै-
र्न्यस्तं तस्य भुजद्वयस्य वलयस्थानान्तरे बन्धनम् ॥ ८ ॥

अथ कस्यां वेलायां प्रत्यागतप्राणः स्वामी ?

जन इव । शरीरयन्त्रणात् = देहबन्धनात् । प्रधर्षितः = अभिभूतः, पीडितः परभटैः इति भावः ।

पीनांसस्य = मांसलस्कन्धस्य । विप्रकृष्टपर्वमहतः = व्यायामसंस्कृतग्रन्थेः अतएव महतः=प्राप्तोच्चयस्य । नागेन्द्रहस्ताकृतेः—नागेन्द्रस्य=गजस्य इव आकृतिः यस्य सः तस्य नागेन्द्रहस्ताकृतेः = गजवरशुण्डाकारस्येत्यर्थः । चापास्फालिकरस्य चापास्फालिनौ = धनुर्व्यापारणशीलौ करौ = हस्तौ यस्य सः तस्य चापास्फालिकरस्य । दूरभरणात्=धनुषः अतिकर्षणात् । बाणाधिकारोपिणः—बाणानाम् अधिकारोपिणः स्वशक्त्यतिक्रमेण आरोपयितुं चापे संधातुं शीलमस्येति तथाभूतस्येत्यर्थः । विप्राभ्यर्चयितुः—विप्राणाम् = ब्राह्मणानाम् अभ्यर्चयितुः = पूजकस्य । श्रमेषु = श्रमसाध्येषु कर्मसु । आलिङ्गनैः = परस्परालिङ्गनैः । सुहृदाम् = कृतकर्मणाम् । सत्कर्तुः = पूजयितुः । तस्य भुजद्वयस्य वलयस्थानान्तरे = केयूरभूषणीये स्थानविशेषे प्रकोष्ठे इत्यर्थः, बन्धनम् न्यस्तम् = निवेशितम् ॥ ८ ॥

प्रत्यागतप्राणः—प्रत्यागताः प्राणाः यस्य स तथोक्तः, चेतनायुक्त इत्यर्थः । वेलायाम् = समये ।

यौग०—**स्वामी कैसे पीड़ित हुए ?**

मोटे कंधे वाले तथा व्यायाम करने से उठी हुई नसों वाले, हाथी की सूँड के समान आकार वाले, तथा धनुष को चलाने में प्रवीण और ब्राह्मणों के पूजक तथा श्रमसाध्य कार्यों में सिद्धि प्राप्त करने वालों का आलिङ्गन करके सत्कार करने वाले उस राजा के दोनों भुजाओं में कंकण (केयूर) के स्थान पर बन्धन ही डाल दिया ॥ ८ ॥

स्वामी को किस समय चेतना आई ?

---

१. दूरभरणात् ।

यादप्यधिकं प्रहरन् अतिबहुकतया परबलस्यातिप्रयुज्यमानव्यायामो विषण्णनष्ट-सर्वपरिजनो मयैकाकिना, नहि नहि, भर्त्रैव रक्ष्यमाणोऽनुबद्धदिवसयुद्धपरिश्रान्तो बहुप्रहारनिपतिततुरगस्ताम्यत्सूर्यदारुणायां वेलायां मोहं गतो भर्ता।]

यौगन्धरायणः—कथं मोहमुपगतः स्वामी। ततस्ततः।

हंसकः—तदो जहासत्ति सण्णिहिदगहणुप्पाडिदाहि अविण्णा अमाण-जादीहि कक्कसाहि लदाहि पाकिदो विअ सरीरअन्तणादो पहरिसिदो भट्टा। [ततो यथाशक्ति सन्निहितगहनोत्पाटिताभिरविज्ञायमानजातिभिः कर्कशाभिर्लताभिः प्राकृत इव शरीरयन्त्रणात् प्रधर्षितो भर्ता।]

मनोरथः ततोऽधिकं क्रियाकाले कुर्वन् इत्यर्थः। परबलस्य = शत्रुसैन्यस्य अति-बहुकतया = आधिक्येन हेतुना। अतिप्रयुज्यमानव्यायामः—अतिप्रयुज्यमानः = स्वशक्तिमतिक्रम्य क्रियमाणः व्यायामः = शारीरिकपरिश्रमः येन सः तथोक्तः। विषण्णनष्टसर्वपरिजनः—विषण्णाः नष्टाश्च सर्वे परिजनाः यस्य सः विषण्णनष्ट-सर्वपरिजनः। एकाकिना=असहायेन। भर्त्रैव = भर्तृभाग्येनैव। रक्ष्यमाणः=पाल्य-मानः। अनुबद्धदिवसपरिश्रान्तः=अविच्छिन्नयुद्धपरिखिन्नः। बहुप्रहारनिपतिततुरगः= बहुप्रहारेण निपतितः तुरगः=अश्वो यस्य स बहुप्रहारनिपतिततुरगः। ताम्यत्सूर्य-दारुणायाम्—ताम्यत्सूर्यायाम् = ग्लायत्सूर्यायाम् च अतएव दारुणायाम् = भया-वहायाम् वेलायाम् = काले मोहं = मूर्च्छाम् गतः भर्ता = स्वामी।

सन्निहितगहनोत्पाटिताभिः—सन्निहितात् गहनात् उत्पाटिता (लताः) ताभिः इति सन्निहितगहनोत्पाटिताभिः लताभिः। कर्कशाभिः=दृढाभिः, अतिकठिनाभिः इत्यर्थः। अविज्ञायमानजातिभिः—न विज्ञायमाना अविज्ञायमाना, अविज्ञायमाना जातिः यासां ताः ताभिः। एवंभूताभिः लताभिः इत्यर्थः। प्राकृत इव = सामान्य-

---

अत्यन्त चोट खाने के कारण अश्व के मर जाने से संध्याकाल की भयावह वेला में (जब सूर्य रक्तवर्ण हो रहे थे) स्वामी मूर्च्छित हो गये।

यौग०—स्वामी कैसे मूर्च्छित हुए ? तब क्या हुआ ?

हंसक—तब (शत्रु के भटों ने) समीप के बन से बड़ी लताओं को जो पहचानी नहीं जाती थीं, उखाड़ कर और उनसे स्वामी के शरीर को बाँध कर बहुत पीड़ित किया।

यौगन्धरायणः—प्रविष्ट इति । अथवा ननु स्थाने,

> व्रीलितो वञ्चनां प्राप्य मानी सत्त्वमुपाश्रितः ।
> शूरश्चैकायनस्थश्च किमन्यत् प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

ततस्ततः ।

हंसकः—तदो कीलाअमाणो विअ अत्तच्छन्दाणुवत्तिणा सुन्दरपाडलेण अस्सेण अत्ताभिप्पाआदो वि अहिअं पहरन्तो आदिबहुकदाए परबलस्स अदिप्पडज्जमाणवाआमो विसण्णणट्ठसव्वपरिजणा मए एक्काइणा, णहि णहि, भट्टिणा एव्व रक्खिअमाणो अणुबद्धदिवसजुद्धपरिस्सन्तो बहुप्पहारणिपडिअतुरओ तम्माअमाणसुय्यदारुणाए वेलाए मोहं गदो भट्टा । [ततः क्रीडन्निवात्मच्छन्दानुवर्तिना सुन्दरपाटलेनाश्वेनात्माभिप्रा-

---

वञ्चनां प्राप्य परैः छलितः व्रीलितः = लज्जितः । मानी = आत्माभिमानी । सत्त्वमुपाश्रितः = धैर्यशाली । शूरः = वीरः । एकायनस्थः—एकम् अयनम् = मार्गम् एकायनम् , तस्मिन् तिष्ठति इति एकायनस्थश्च 'अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः । अर्थात् एकस्मिन्नेव न तु स द्वितीये अयने शत्रुप्रतिकाराभ्युपाये तिष्ठतीति तथाभूतः स्वामी अन्यत्—शत्रुसैन्यप्रवेशातिरिक्तं । किम् = कीदृशं कर्म प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

आत्मछन्दानुवर्तिना = गतिस्थितिविशेषेषु स्वाभिप्रायानुसारिणा । आत्माभिप्रायादपि अधिकं प्रहरन् शत्रुषु विषये प्रहरणकर्म यावत् कर्तव्यमित्यात्मनो

यौग०—घुस गये ? (जाना उचित न था) अथवा उचित ही था ।

शत्रु द्वारा छले जाने पर, लज्जित, मानी बलवान् शूर तथा एक ही लक्ष्य को पूर्ण करने का इच्छुक (अर्थात् शत्रु को परास्त करने में संलग्न) वह दूसरा क्या कार्य करता ? भाव यह है कि ऐसी अवस्था में शत्रु की सेना में प्रवेश करने के अतिरिक्त और कोई रास्ता ही नहीं था ॥ ७ ॥

तब क्या हुआ ?

हंसक—तब अपनी रुचि के अनुसार चलने वाले सुन्दरपाटल नामक अश्व से खेलते हुए तथा अपने अभिप्राय से भी अधिक (शत्रुसेनाओं को) मारते हुए, अत्यन्त परिश्रम करने के कारण और शत्रुसेना की अधिकता से एकाकी मुझ से, नहीं, नहीं (अपने भाग्य से), रक्षित निरन्तर दिन भर युद्ध करने से थक कर और

हंसकः—तदो कण्ठीरवपरिञ्ञाणणिमित्तं परिवुत्ता अ वअं। महामत्तोत्तराउहीआहिट्ठिदो पच्चुग्गदो सो किदअहत्थी। [ततः कण्ठीरवपरिज्ञाननिमित्तं परिवृत्ताश्च वयम्। महामात्रोत्तरायुधीयाधिष्ठितः प्रत्युद्गतः स कृतकहस्ती।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः।

हंसकः—तदो णामगोत्तग्गहणेन समस्सासिह कुलवुत्तजणं सव्वहा पज्जोदप्पओओ एसो, अणुगच्छह मं, अहं दाणि परस्स उवण्णासं विसमारम्भं परक्कमेण समीकरोमि त्ति भणिअ भट्टा पविट्ठो एव्व तं परबलं। [ततो नामगोत्रग्रहणेन समाश्वास्य कुलपुत्रजनं सर्वथा प्रद्योतप्रयोग एषः, अनुगच्छत माम्, अहमिदानीं विषमारम्भं परस्योपन्यासं पराक्रमेण समीकरोमीति भणित्वा भर्ता प्रविष्ट एव तत् परबलम्।

महामात्रोत्तरायुधीयाधिष्ठितः—महामात्रोत्तरैः=गजाध्यक्षप्रधानैः आयुधीयैः योधैः अधिष्ठितः गर्भितः सः। कृतकहस्ती = कृत्रिमगजः। प्रत्युद्गतः = प्रतीतिं गतः।

नामगोत्रग्रहणेन=एकैकनामगोत्रनिर्देशवताभिसम्बोधनेनेत्यर्थः। कुलपुत्रजनम्= आत्मसहायभूतमभिजातपुरुषवर्गमित्यर्थः। प्रद्योतप्रयोगः = प्रद्योतस्य प्रयोगः इति प्रद्योतप्रयोगः, प्रद्योतकपट इति भावः। परस्य = शत्रोः। उपन्यासम् = छद्मप्रयोगम्। विषमारम्भम्—विषमः आशङ्कनीयानर्थः आरम्भो यस्य तं विषमारम्भम्। समीकरोमि = अविषमम् आपादयामि। परबलम्—परस्य=शत्रोः बलम्= सैन्यम्।

हंसक—तब सिंह की प्रतीति के लिये हम लोग लौटे। कृत्रिम हाथी की कुक्षि (पेट) से अस्त्रधारी योधा लोग, जिनका अगुआ उसका महावत था, निकले। उसके पेट के अन्दर से योधाओं के निकलने से मालूम हो गया कि वह हाथी कृत्रिम है।

यौग०—तब क्या हुआ ?

हंसक—तब स्वामी ने प्रशस्त कुल में उत्पन्न अपने अनुयायियों को (यथाक्रम) नाम तथा गोत्र उच्चारण कर आश्वासन दिया और कहा कि यह सब प्रद्योत का कपट है; तुम सब मेरे पीछे-पीछे आवो। मैं इस समय शत्रु के कपट को, जिसमें अनर्थ की आशङ्का है, अपने पराक्रम से शान्त कर दूँगा। यह कहकर स्वामी ने शत्रु की सेना में प्रवेश किया।

हंसकः—तदो दिउणं विअ अद्धाणं गच्छिअ सालरुक्खच्छाआए सवण्णणट्ठणीलदाए परुब्भासिदेहि असरीरविणिक्खित्तेहि विअ दन्तजुअलेहि सूइदो धणुसदमत्तेण विअ दिट्ठो सो दिव्ववारणपडिच्छन्दो। [ततो द्विगुणमिवाध्वानं गत्वा सालवृक्षच्छायायां सावर्ण्यनष्टनीलतया प्रोद्भासिताभ्यामशरीरविनिक्षिप्ताभ्यामिव दन्तयुगलाभ्यां सूचितो धनुःशतमात्रेणेव दृष्टः स दिव्यवारणप्रतिच्छन्दः।]

यौगन्धरायणः—हंसक ! अस्मत्परिताप इत्युच्यताम्। ततस्ततः।

हंसकः—तदो भट्टिणा ओदरिअ अस्सादो आअमिअ देवदाण पणामं करिअ गहीदा वीणा। तदो पिट्ठदो एक्ककिदणिच्चओ विअ महन्तो कण्ठीरवो समुप्पण्णो। [ततो भर्त्रावतीर्याश्वादागम्य देवतानां प्रणामं कृत्वा गृहीता वीणा। ततः पृष्ठत एककृतनिश्चय इव महान् कण्ठीरवः समुत्पन्नः।]

यौगन्धरायणः—कण्ठीरव इति ! ततस्ततः।

सावर्ण्यनष्टनीलतया—सालवृक्षच्छायया यत् सावर्ण्यम् = समानवर्णत्वं तेन नष्टः = विविच्यागृहीतः नीलः = देहगतो नीलगुणो यस्य तस्य भावः तत्ता तया सालवृक्षच्छायायां सावर्ण्यनष्टनीलतया।

एककृतनिश्चयः—एकं नीलहस्तिना समानं यथाभवति तथा कृतः निश्चयः = फलाध्यवसायो यस्य सः तथाभूत इव गजसमानफलाभिसन्धिप्रवर्तित इवेति यावत्। अग्रतः नीलगजस्य पृष्ठतः च सिंहस्य समकालाविर्भावः तयोः तुल्याभिसन्धिप्रवर्तितत्वम् हि गमयति। कण्ठीरवः = सिंहः।

हंसक—**तब दूना मार्ग जा कर (अर्थात् इतनी शीघ्रता से गए कि जो समय उतनी दूर चलने में लगना चाहिये उसका आधा ही समय लगा) सालवृक्ष की छाया में दिव्य हाथी का वह रूप सौ धनुष की दूरी पर से दिखाई पड़ा। उसका नीला रंग सालवृक्ष में छिप गया था और शरीर के बिना ही बाहर निकले हुए चमकते हुए दाँतों से जाना जा सकता था।**

यौग०—**हंसक ! हमलोगों के दुःख का कारण कहो। फिर क्या हुआ ?**

हंसक—**तब स्वामी ने अश्व से उतर कर देवताओं को प्रणाम किया और वीणा ली। उसी समय एक बड़ा भारी सिंह दिखाई पड़ा मानो वह भी उसी हाथी के साथ कार्य के लिये आया हो।**

यौग०—**सिंह ? तब क्या हुआ ?**

यौगन्धरायणः—अपि महाजनसमक्षमेवमुक्तः स्वामी रुमण्वता । एव-मप्यवक्तव्यां स्वामिभक्तिमिच्छामि । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो अत्तजीविदणिद्दिट्ठेण सवहेण णिवारिअ अमच्चं णील-वलाहआदो हत्थिणो ओदरिअ सुन्दरपाडलं णाम अस्सं आलुहिअ अणद्धागए सुय्ये विंसदिमत्तेहिं पदादिहिं सह पआदो भट्टा । [तत आत्मजीवितनिर्दिष्टेन शपथेन निवार्यामात्यं नीलवलाहकाद् हस्तिनोऽवतीर्य सुन्दर-पाटलं नामाश्वमारुह्यानर्धागते सूर्ये विंशतिमात्रैः पदातिभिः सह प्रयातो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—विजयाय । हा धिक्, स्नेहात् पूर्ववृत्तान्तो नावे-क्षितः । ततस्ततः ।

महाजनसमक्षम्—परिजनसमूह इह महाजनपदेन व्यपदिष्टः । समक्षम् = सम्मुखम् । एवमपि = अनेन प्रकारेणापि, अव्यक्ताम्=निरपवादाम्, निन्दारहिताम्, इच्छामि = मन्ये ।

आत्मजीवितनिर्दिष्टेन—आत्मजीविते विषये निर्दिष्टेन स्वजीवितं निर्दिश्य कृतेन इत्यर्थः । शपथेन निवार्य=निषेधयित्वा । अनर्धागते सूर्ये—अनर्धेन=अर्धा-न्न्यूनेनैकदेशेन आगते किंचित् उदिते इत्यर्थः ।

स्नेहात्=हस्तिग्रहणकौतुकात्, अत्र हेतौ पञ्चमी । पूर्ववृत्तान्तः पूर्वम् अनुभूतः वृत्तान्तः = शत्रोः प्रद्योतस्य स्वपराभवोद्यमवार्ता इति भावः । नावेक्षितः = न चिन्तितः ।

यौग०—रुमण्वान् ने यह बात स्वामीसे परिजनों के समक्ष कही होती तो अच्छा होता । मैं तो इस प्रकार की भी स्वामिभक्ति को उत्तम समझता हूँ । तब क्या हुआ ?

हंसक—तब अपने प्राणों की शपथ देकर स्वामी ने मन्त्री को मना कर दिया और नीलबलाहक नामक हाथी से उतर कर 'सुन्दरपाटल' नामक अश्व पर सवार होकर सूर्य के थोड़ा उदय होने पर केवल बीस पैदलों के साथ स्वामी चले गए ।

यौग०—विजय के लिये ? हाय धिक्कार है । हाथी के पकड़ने के कुतूहल से (स्वामीने) पुरानी बात का स्मरण नहीं किया । तब, तब (फिर क्या हुआ ?) ।

अप्रमत्ता भवत यूयमस्मिन् यूथे। गजं तमहं वीणाद्वितीय आनयामीति।]

यौगन्धरायणः—अथ कथमुपेक्षितस्तदानीं स्वामी रुमण्वता।

हंसकः—णहि णहि। पसादिअ भट्टा अमच्चेण विण्णाविदो—णहु दे एलावणादीणं वि दिसागआणं गहणं ण सम्भावणीअं। अविदु दुरारक्खदाए पच्चन्तवासी जणो। ता पदादिमत्ताहिट्ठिदं इमं जूहं करिअ सव्व एव्व गच्छामो, ण एक्काइणा सामिणा गन्तव्वं त्ति। [नहि नहि। प्रसाद्य भर्तामात्येन विज्ञापितः—न खलु ते ऐरावणादीनामपि दिग्गजानां ग्रहणं न सम्भावनीयम्। अपि तु दुरारक्षतयासन्नदोषाणि विषयान्तराणि। तत्र निर्लज्जो निरभिजनः प्रत्यन्तवासी जनः। तत् पदातिमात्राधिष्ठितमिदं यूथं कृत्वा सर्व एव गच्छामः, नैकाकिना स्वामिना गन्तव्यमिति।]

अर्थात् वर्णितः। अतः भवन्तः अस्मिन् यूथे = हस्तिसमूहे अप्रमत्ता = अवहिताः भवत। तं गजं नीलहस्तिनमित्यर्थः। अहम् वीणाद्वितीयः—वीणा द्वितीया यस्य सः वीणासहायः इत्यर्थः तथोक्तः। अर्थात् वीणायाः वादनेनैव आनयिष्यामि सैन्यसाहाय्यं नापेक्ष इति भावः।

न खलु ऐरावणादीनामपि दिशागजानाम् ग्रहणं न सम्भावनीयम्। दुरारक्षतया—दुःखेन आरक्षितुं शक्यानि दुरारक्षाणि तेषां भावस्तत्ता यथा दुरारक्षतया। आसन्नदोषाणि—आसन्नाः दोषाः येषु तानि आसन्नदोषाणि = सन्निहितानर्थानि विषयान्तराणि। प्रत्यन्तवासी—प्रत्यन्तोऽनार्यदेशः तद्वासी जनः। निरभिजनः = दुष्कुलः, दुष्टः। सर्वे = गजयूथविनियुक्तपदात्यतिरिक्तः।

आप इस (गज) समूह के लिये सावधान हों। मैं उस हाथी को अपनी वीणा की एकमात्र सहायता से ही लाऊँगा अर्थात् पकड़ लूँगा।

यौग०—उस समय रुमण्वान् ने स्वामी को ऐसा करते देख क्यों इसकी उपेक्षा की (अर्थात् क्यों अकेले जाने दिया)?

हंसक—नहीं, नहीं। विनयपूर्वक स्वामी से अमात्य ने कहा—आपको ऐरावत ऐसे दिग्गजों का पकड़ना असम्भव नहीं। किन्तु दूसरे देश में रक्षा कठिनाई से होती है इसीसे वे भयास्पद होते हैं। सीमाप्रान्त के रहनेवाले निर्लज्ज और दुष्ट हैं। इसलिये केवल पैदल सेना को इस यूथ की देख-रेख में छोड़ हम सब लोग चलेंगे। स्वामी को एकाकी नहीं जाना चाहिये।

यौगन्धरायणः—तिष्ठ ! इतः क्रोशमात्रे मल्लिकासालप्रच्छादितशरीरो नखदन्तवर्जमेकनीलो हस्ती मया दृश्यत इत्युक्तवान् ननु ।

हंसकः—कहं परिण्णादं खु एदं अय्येण । जागत्ति खु समुप्पण्णो अअं दोसो । [कथं परिज्ञातं खल्वेतदार्येण । जाग्रति खलु समुत्पन्नोऽयं दोषः ।]

यौगन्धरायणः—हंसक ! जाग्रतोऽपि बलवत्तरः कृतान्तः । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो सुवण्णसदप्पदाणेण तं णिसंसं पडिपूजिअ भट्टिणा उत्तं—अत्थि एसो चक्कवट्टी हत्थी णीलकुवलअतणू णाम हत्थिसिक्खाए पठिदो । ता अप्पमत्ता होह तुम्हे इमस्सिं जूहे । गअं तं अहं वीणादुदीओ आणेमि त्ति । [ततः सुवर्णशतप्रदानेन तं नृशंसं प्रतिपूज्य भर्त्रोक्तम्—अस्त्येष चक्रवर्ती हस्ती नीलकुवलयतनुर्नाम हस्तिशिक्षायां पठितः । तद्

मल्लिकासालप्रच्छादितशरीरः—मल्लिकया = लताविशेषेण सालेन=वृक्षविशेषेण च प्रच्छादितं शरीरं यस्य सः तथोक्तः । नखदन्तवर्जम् = नखदन्तरहितम् ।

एतत् = परिचिकीर्षितम् छलनं । जाग्रति = जागरूके सतर्के + सति ।

कृतान्तः = कालो भवितव्यतेति जाग्रतोऽपि पुरुषकारं कुर्वाणादपि बलवत्तरः अस्ति ।

ततः तं नृशंसं=क्रूरं सुवर्णशतप्रदानेन–सुवर्णस्य शतमिति सुवर्णशतं तस्य प्रदानं सुवर्णशतप्रदानं तेन सुवर्णशतप्रदानेन । प्रतिपूज्य = तोषयित्वा भर्त्रा = पूज्यस्वामिना उक्तं = कथितम् इत्थंभूतः एष चक्रवर्ती हस्ती = श्रेष्ठहस्ती । नीलकुवलयतनुः = नीलहस्ती इत्यर्थः । हस्तिशिक्षायां = गजलक्षणशास्त्रे पठितः

यौग०—ठहरो । तुम यही कहोगे कि यहाँ से एक कोश की दूरी पर मल्लिका तथा साल वृक्ष से आच्छादित शरीरवाला दाँत और नाखूनरहित एक नीला हाथी दिखाई दिया ।

हंसक—आपने यह बात कैसे जान ली ? आपके इस प्रकार जागरूक रहने पर भी यह अनर्थ हो गया ।

यौग०—उपाय करने वाले से भी अधिक बलवान् भवितव्यता होती है । फिर क्या हुआ ?

हंसक—तब सौ सुवर्णमुद्रा देकर उस क्रूर की पूजा कर स्वामी ने कहा कि गजलक्षण शास्त्र में इस प्रकार के नीले रंग के श्रेष्ठ हाथी का वर्णन पढ़ा है । अतः

जूहं। [तत इषुक्षेपमात्रोत्थिते सूर्ये एतावन्मात्राणीव योजनानि गत्वा क्रोशमात्रेणेव मदगन्धीरपर्वतमनासाद्य तटाकपङ्कोत्क्षिप्तमर्धनिर्मितशिलाकर्मेव विषमदर्शनं दृष्टं नो नागयूथम् ।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—तदो णिज्झाअन्तीसु सेणासु समुप्पण्णसङ्कापिण्डिदे[1] तस्सिं जूहे इमस्स अणत्थस्स उप्पादओ कोच्चि पदादी भट्टारं एव्व उवट्ठिदो। [ततो निध्यायन्तीषु सेनासु समुत्पन्नशङ्कापिण्डिते तस्मिन् यूथेऽस्यानर्थस्योत्पादकः कश्चित् पदातिः भर्तारमेवोपस्थितः ।]

इषुक्षेपमात्रोत्थिते—प्रक्षिप्तो बाणो यावद् दूरं गच्छति तावदन्तरमिषुक्षेपः, इषुक्षेपमात्रमन्तरम् उत्थिते = उद्गते सति सूर्ये हस्तेन अङ्गुल्या वा निर्देशयति इत्याह—एतावन्मात्राणि योजनं गत्वा क्रोशमात्रेणेव मन्दगन्धीरपर्वतम् अनासाद्य अप्राप्य—ततोऽर्वागित्यर्थः । तटाकपङ्कोत्क्षिप्तम् = सरोवरपङ्कनिर्गतम् अर्धनिर्मितशिलाकर्मेव—अर्धनिर्मितम् = असमग्ररचितम् अथवा अर्धे देहैकदेशे लग्नतटाकपङ्के निर्मितम् रचितम् शिलाकर्म मनश्शिलालेपो यस्य तत् तथाभूतम् । इह देहलग्नस्य पङ्कस्य श्वेतत्वे उत्प्रेक्ष्यमाणा मनश्शिला श्वेता शिला शब्दग्राह्या मनश्शिला हि नाम गिरिप्रभवो धातुविशेष उच्चावचवर्णः । विषमदर्शनम् = भीषणदर्शनम् नागयूथम् = नागानाम् यूथम् इति नागयूथम् गजसमूहमित्यर्थः ।

निध्यायन्तीषु = निर्वर्णयन्तीषु सेनासु । समुत्पन्नशङ्कापिण्डिते—समुत्पन्नया सेनाकर्तृकनिध्यानसञ्जातया भयेन पिण्डिते संहत्य स्थिते । अस्य अनर्थस्य = स्वामिविपदः । उत्पादकः=कारणभूतः ।

योजन जाने पर जब मदगन्धीर पर्वत एक कोस रह गया तो हाथियों का भयङ्कर समूह दिखाई दिया जो कि सरोवर के पंक से निकला हुआ था और ऐसा प्रतीत होता था कि उस पर मैनसिल का आधा काम किया हो।

यौग०—तब, फिर क्या हुआ ?

हंसक—जब सेना ध्यानपूर्वक देख रही थी उस समय गजसमूह भय से पिण्डीभूत हो गया। उसी समय इस अनर्थ का करनेवाला कोई पैदल स्वामी के पास आया।

---

१. पीडिदे।

साए रअणीए वाहणसुहाए वेलाए वालुआतित्थेण णइं णम्मदं तरिअ वेणुवणे कलत्तं आवासिअ छत्तमत्तपरिच्छदेण गजजूहविमद्दजोग्गेण बलेण [1]मग्गमदअणीए वीहीए णाअवणं पआदो भट्टा । [आर्य ! तथा । शृणोत्वार्यः । सावशेषप्रत्यूषायां रजन्यां वाहनसुखायां वेलायां वालुकातीर्थेन नदीं नर्मदां तीर्त्वा वेणुवने कलत्रमावास्य छत्रमात्रपरिच्छदेन गजयूथविमर्दयोग्येन बलेन मार्गमदन्या वीथ्या नागवनं प्रयातो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—तदो इसुक्खेवमत्तोत्थिदे सुय्ये एत्तिअमत्ताणि विअ जोअणाणि गच्छिअ कोसमत्तेण विअ मदअंधीरपव्वदं अणासादिअ तडाअपङ्कुक्खित्तं अद्धणिम्मिदसिलाकम्मं विअ विसमदंसणं दिट्ठं णो णाअ·

सावशेषप्रत्यूषायाम्—सावशेषः किंचिद् अवशिष्टः प्रत्यूषः उषःकालो यस्यां तस्यां रजन्याम् = निशायाम् । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन 'रजन्याम्' इत्यत्र सप्तमी । वाहनसुखायां—वाहनानाम्=अश्वादीनां सुखायां = सुखदायिन्याम् वेलायाम् = समये वालुकातीर्थेन = सिकताप्रायेण नद्यवतारेण । कलत्रम् = स्त्रीम् आवास्य छत्रमात्रपरिच्छदेन-छत्रमात्रम् = आतपत्रमेव परिच्छदः = उपकरणं यस्य तेन तथोक्तेन । गजयूथविमर्दयोग्येन = गजवृन्दमृगयार्हेण इत्थंभूतेन बलेन= सैन्येन । मार्गमदन्या -मार्गम् मृगसमूहःसमूहार्थेऽण् तत् मदयति = हर्षयति आनन्दयति वा इति मार्गमदनी तया मार्गमदन्या इत्थंभूतया वीथ्या = मार्गेण भर्ता = स्वामी प्रयातो = ययौ ।

चलने योग्य सुखदायक समय में बालूपूर्ण घाट से नर्मदा नदी को पार कर वेणुवन में स्त्री को ठहरा कर हाथी का शिकार करने के योग्य (थोड़ी-सी) सेना जिसके पास केवल छत्र ही था, लेकर स्वामी मृग को आनन्दित करने वाले मार्ग से नागवन को गये ।

यौग०—तब तब ।

हंसक—तब जितनी दूर बाण फेंकने पर जा सकता है उतने ऊँचे सूर्य के चढ़ जाने पर तथा इतने (हाथ से अथवा उँगली से संकेत करके बताता है)

---

१. मिअमदकण्ठीए, मग्गमदगन्धिए ।

क्रीतं परैर्गहनदुर्गतया प्रनष्टं
युद्धे समस्तमतिभारतया विपन्नम् ॥ १६ ॥

हंसकः—जइ समग्गजोहबलपरिवारो भवे भट्टा, ण एसो दोसो भवे। [यदि समग्रयोधबलपरिवारो भवेद् भर्ता, नैष दोषो भवेत्।]

यौगन्धरायणः—कथमसमग्रयोधबलपरिवारो नाम स्वामी।

हंसकः—सुणादु अय्यो। [शृणोत्वार्यः।]

यौगन्धरायणः—अध्वश्रान्तो भवान्। आस्यताम्।

हंसकः—अय्य! तह। (उपविश्य) सुणादु अय्यो। सावसेसपच्चू-

पुरुषाः सादिनः यस्मिन् तत् तथाभूतं च व्यायामयोग्यपुरुषम्; गुणार्जितम् च—गुणेन अश्वचर्यानैपुण्यलक्षणेन निमित्तेन अर्जितम् संगृहीतम्, (सर्वम् =) अश्वारोहणीयम् अन्यच्च सर्वविधं परैः = शत्रुभिः क्रीतम् = दानाद्युपायेन वशीभूतम् (किम्) अथवा गहनस्य अरण्यस्य दुर्गतया = दुर्गमतया हेतुना प्रनष्टम् इतस्ततो विशीर्णम् किम्, युद्धे = संग्रामे समस्तम् अतिभारतया=प्रतिसैन्यविग्रहाक्षमतया हेतुनेत्यर्थः विपन्नम् = विध्वस्तम् किम् ॥ १६ ॥

समग्रयोधबलपरिवारः—योधानां बलमिति योधबलं समग्रयोधबलं परिवारो यस्य सः तथोक्तः।

योधानां बलम् इति योधबलं न समग्रयोधबलं परिवारो यस्य सः असमग्रयोधबलपरिवारः। अध्वश्रान्तः—अध्वना श्रान्तः मार्गगमनेन क्लान्तः इति भावः। आस्यताम् = उपविश्यताम्।

गुणों के कारण संगृहीत (संपूर्ण सेना) शत्रुओं द्वारा (धनादिक देकर) वशीभूत कर ली गई क्या? या सब दुर्गम कानन में तितर-बितर हो गई, अथवा क्या सम्पूर्ण सेना शत्रु के वेग को न सह सकने के कारण ध्वस्त कर दी गई? ॥ ६ ॥

हंसक— यदि स्वामी सब सेना के साथ होते, तो यह अनर्थ होता ही नहीं।

यौग०—स्वामी सम्पूर्ण सेना के साथ क्यों नहीं थे?

हंसक—आर्य! सुनें।

यौग०—आप रास्ता चलने से थके हुए हैं। बैठ जायँ।

हंसक—आर्य! अच्छा, सुनिये। थोड़ी रात शेष रह जाने पर सवारियों के

हंसकः—सुट्ठु अय्येण विञ्ञादं । गहीदो भट्टा । [सुष्ठु आर्येण विज्ञातम् । गृहीतो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—कथं गृहीतः स्वामी । हन्त भोः । महान् खलु भारः प्रद्योतस्य भाग्यैर्निस्तीर्णः । अद्य प्रभृति वत्सराजसचिवानां प्रतिश्रितमसामर्थ्यमयशश्च । इदानीमनुत्पन्नकार्यपण्डितो रुमण्वान् क गतः । इदानीमश्वारोहणीयं क गतम् । कुतः—

स्निग्धं च सौहृदहृतं च कुलोद्गतं च
व्यायामयोग्यपुरुषं च गुणार्जितं च ।

विज्ञातम् = अवगतम् ।

स्वामी = राजा वत्सराजः गृहीतः = बद्धः । महान् खलु भारः = वत्सराजग्रहणरूपं दुष्करं कर्म निस्तीर्णः = साधितः, परिपूर्णो वा । अद्य प्रभृति = अस्माद्दिवसादारभ्य । वत्सराजसचिवानाम्=वत्सराजामात्यानाम् । असामर्थ्यम्= शक्तिरहितत्वम् अयशः = अपकीर्तिश्च प्रतिष्ठितम् = प्रख्यापितम् । जनाः परस्परं कथयन्ति यत् वत्सराजमन्त्रिणः शक्तिरहिताः विवेकरहिताश्चेत्यर्थः । अनुत्पन्नकार्यपण्डितः—उत्पन्ने कार्ये अनर्थरूपे पण्डितः = सद्यःप्रतिविधिनिपुणः उत्पन्नकार्यपण्डितः । स न भवति अनुत्पन्नकार्यपण्डितः अप्रत्युत्पन्नमतिः । क गतः = कुत्र अगच्छत् । अश्वारोहणीयम् = अश्वम् आरोहतीति अश्वारोहणीयम् सादिबलम् ' 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि अनीयर् ।

स्निग्धं च = स्वामिनि स्नेहयुक्तं च, सौहृदहृतम् च = सौहृदेन हृतम् सौहृदहृतम् सौहृदम् स्वामिनः तद्विषयः स्नेहः तेन हृतम् वशीकृतम् । कुलोद्गतम् च—कुले = प्रशस्तकुले उद्गतम् = जातम् इति तथोक्तम् । व्यायामयोग्यपुरुषं च—व्यायामेन शारीरिकायासविशेषेण तस्मिन् वा (व्यायामे) योग्याः शक्ताः

हंसक—आर्य ने अच्छी तरह समझ लिया । स्वामी पकड़ लिये गये होंगे ।

यौग०—स्वामी किस प्रकार पकड़े गए । प्रद्योत के भाग्य से बड़ा कठिन कार्य (वत्सराज का पकड़ना) पूर्ण हो गया । आज से वत्सराज के अमात्यों की निर्बलता और अपकीर्ति प्रसिद्ध हो गई । अवसर पर बुद्धिमानी से कार्य न करने वाला रुमण्वान् कहाँ था ? उस समय घुड़सवार कहाँ गये थे ?

स्नेह करने वाली, अच्छे कुल में उत्पन्न, परिश्रमी पुरुषों से पूर्ण और अपने

(ततः प्रविशति हंसको निर्मुण्डकश्च ।)

निर्मुण्डकः—एदु एदु अय्यो । [एत्वेत्वार्यः ।]

हंसकः—कहिं कहिं अय्यो । [कुत्र कुत्रार्यः ।]

निर्मुण्डकः—एसो अय्यो चिट्ठइ, उवसप्पदु णं । [एष आर्यस्तिष्ठति, उपसर्पत्वेनम् !] (निष्क्रान्तः)

हंसकः—(उपसृत्य[1]) सुहं अय्यस्स । [सुखं आर्यस्य]

यौगन्धरायणः—हंसक ! न खलु गतः स्वामी नागवनम् ।

हंसकः—अय्य ! हिज्जो एव्व गदो भट्टा ! [आर्य ! ह्य एव गतो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—हन्त निष्फलमनुप्रेषणम् । छलिताः स्मः । अथास्ति प्रत्याशा, अथवा अद्यैव प्राणा मोक्तव्याः ।

हंसकः—धरदि खु दाव भट्टा । [धरते खलु तावद् भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—धरते तावदित्यनूर्जिता विपत्तिरभिहिता । गृहीतेन स्वामिना भवितव्यं ननु ।

ऊर्जिता = महती, अधिका वा । न ऊर्जिता अनूर्जिता अमहती विपत्तिः ।

(हंसक और निर्मुण्डक का प्रवेश)

निर्मुण्डक—आर्य ! आइये ।

हंसक—कहाँ ! आर्य कहाँ हैं ?

निर्मुण्डक—आर्य यहाँ हैं । इनके समीप आओ ।

हंसक—(समीप जाकर) आर्य, कुशल हो ।

यौग०—हंसक ! स्वामी नागवन को तो नहीं गये ।

हंसक—आर्य ! स्वामी तो कल ही चले गए ।

यौग०—अब भेजना निष्फल है । हम सब छले गए । क्या कुछ आशा है अथवा आज ही प्राण छोड़ देना होगा ?

हंसक—स्वामी अभी जीवित हैं ।

यौग०—स्वामी जीवित हैं, तब तो बड़ी विपत्ति नहीं है । परन्तु स्वामी अवश्य पकड़े गए होंगे ।

---

१. (उपगम्य) ।

यौगन्धरायणः—कथं हंसक एकः प्राप्त इति। सालक! विश्रम्यता मिदानीं मुहूर्तम्। त्वरिततरं वा यास्यति सविश्रमे वा।

सालकः—अय्य! तह [आर्य! तथा] (निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—निर्मुण्डक! प्रवेश्यतां हंसकः।

निर्मुण्डकः—अय्य! तह। [आर्य! तथा।] (निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—स्वामिना विरहितपूर्वो हंसक एकः प्राप्त इति साविग्नमिव मे मनः। कुतः—

यथा नरस्याकुलबान्धवस्य गत्वान्यदेशं गृहमागतस्य।
तथा हि मे सम्प्रति बुद्धिशङ्का श्रोष्यामि किन्नु प्रियमप्रियं वा॥५॥

स्वामिनाविरहितपूर्वः-पूर्वं स्वामिना अविरहितः इति स्वामिनाविरहितपूर्वः। साविग्नम् = सावेगमित्यर्थः।

अन्यदेशम् = देशान्तरं गत्वा गृहमागतस्य आकुलबान्धवस्य—आकुलाः कुटुम्बवार्तानिवेदनम् प्रत्युत्सुकाः बान्धवाः यस्य तस्य नरस्य = पुरुषस्य यथा = येन प्रकारेण बुद्धिशङ्का मनसः शङ्का भवति तथा = तेनैव प्रकारेण मे = मम सम्प्रति = अधुना, अस्मिन्नेकाकिहंसकप्राप्त्यवसरे बुद्धिशङ्का अर्थात् स्वामिविपत्तिविषया जायते इति शेषः। एकाकिहंसकप्राप्तिजनितया बुद्धिशङ्कया ममावेग इति भावः। प्रियं श्रोष्यामि वा किन्नु = अथवा अप्रियम्=अनिष्टम् श्रोष्यामि॥५॥

यौग०—हंसक अकेला कैसे आया? सालक! क्षण भर विश्राम करो। विश्राम करके शीघ्रता से चले जाना या विश्राम करना।

सालक—आर्य! अच्छा। (निकल जाता है)

यौग०—निर्मुण्डक! हंसक को अन्दर बुलाओ।

निर्मुण्डक—आर्य! अच्छा। (निकल जाता है)

यौग०—हंसक तो पहले स्वामी से कभी नहीं अलग होता था, एकाकी आया है इससे मेरा मन व्याकुल हो रहा है। क्योंकि—

दूर देश जाकर घर आने पर जो अवस्था उस पुरुष की होती है, जिसके परिवार के लोग व्याकुल रहते हैं, वही दशा इस समय मेरी हो रही है (मेरी भी बुद्धि शंकित हो रही है) कि मुझे प्रिय या अप्रिय (क्या सुनना पड़ेगा)॥५॥

---

१. त्वरितं।

अदिद्त्ति भट्टिमादा आह। [लेखः खल्वयम्। प्रतिसरा सर्ववधूजनहस्तात् त्वर्यत इति भर्तृमाता आह।]

यौगन्धरायणः—विजये ! विज्ञाप्यतां तत्रभवत्यै—सर्ववधूजनहस्त-युक्ता वा एका वा प्रतिसरा दीयतामिति।

विजया—अय्य ! तह। [आर्य ! तथा।] (निष्क्रान्ता)

(प्रविश्य)

निर्मुण्डकः—सुहं अय्यस्स। [सुखमार्यस्य]

यौगन्धरायणः—कथं निर्मुण्डकः ?

निर्मुण्डकः—अय्य ! एसो भट्टिपादमूलादो ओवट्ठिइओ हंसओ आअदो। [आर्य ! एष भर्तृपादमूलादौपस्थितिको हंसकः आगतः।]

सर्ववधूजनहस्तात्—सर्वेषाम् राजभवनसन्निहितानाम् वधूजनानाम् पुरंध्री-जनानाम् हस्तात् इत्यर्थः। त्वर्यते = त्वरितं स्पर्शयित्वा गृह्यते। अयमर्थः—प्रति-सरायाः सर्ववधूजनहस्ताभिमर्शनमङ्गलविधिः सामुदाचारिकः त्वरितम् अनुष्ठीयते तस्मिन् निर्वृत्ते तां प्रेषयामि इति राजमाताह।

विज्ञाप्यताम् = कथ्यताम्। सर्ववधूजनहस्तप्रयुक्ता—सर्ववधूजनानां हस्तैः प्रयुक्ता इति सर्ववधूजनहस्तप्रयुक्ता। एका = अन्या वा असर्ववधूजनहस्तप्रयुक्ता वा इत्यर्थः।

भर्तृपादमूलात् औपस्थितिकः—उपस्थितिम् = समीपस्थितिम् नित्यमर्हतीति औपस्थितिकः, 'तदर्हति' इति ठञ्।

स्पर्श कराकर शीघ्र ही भेजा जायगा। यह स्वामी की माता ने कहा है।

यौग०—विजये ! राजमाता से कहो कि सब वधुओं के हाथ का स्पर्श किया हुआ या दूसरा ही रक्षासूत्र दें।

विजया—आर्य ! अच्छा। (निकल जाती है)

(प्रवेश कर)

निर्मुण्डक—आर्य का मङ्गल हो।

यौग०—निर्मुण्डक ! तू कैसे ?

निर्मुण्डक—आर्य ! स्वामी के सदा समीप में रहनेवाला हंसक वहीं से आया है।

कुतः—

व्यक्तं बलं बहु च तस्य न चैककार्यं
सङ्ख्यातवीरपुरुषं च न चानुरक्तम्।
व्याजं ततः समभिनन्दति युद्धकाले
सर्वं हि सैन्यमनुरागमृते[1] कलत्रम्॥ ४॥

(प्रविश्य)

विजया—लेहो खु अअं। पडिसरा सव्ववहूजणहत्थादो तुवारी-

तस्य = प्रद्योतस्य। बलम् = सैन्यम् बहु च भवति, एककार्यम् न एकं स्वामि-कार्यानतिरिक्तम् कार्यं यस्य तस्य तत् न च भवति। संख्यातवीरपुरुषं—संख्याताः = परिमिताः न तु बहवः वीरपुरुषाः यस्मिन् तत् तथाभूतं च भवति परन्तु अनुरक्तम् स्वामिनि स्निग्धम् न च न भवति (इति हेतोः) व्यक्तम् = अयमर्थोऽनुमीयते। ततः युद्धकाले = संग्रामसमये। व्याजम् = नील-हस्त्युपन्यासलक्षणम् कपटप्रयोगं न तु युद्धं समभिनन्दति = आद्रियते। युद्धम् उपेक्ष्य व्याजम् प्रयुञ्जानः बलस्य गुणहीनताम् अनुमापयतीति भावः। गुणेष्वपि मध्येऽनुरागस्यैव प्राधान्यम् इति अभिप्रायेणाह—सर्वम्... कलत्रम्—हि = यतः। सर्वम् = सर्वप्रकारकम् एककार्यं वा वीरपुरुषभूयिष्ठं वा अन्यादृशम् वा सकलविधमपि सैन्यं अनुरागम् ऋते = स्वामिविषयस्नेहाभावे। कलत्रम् इव = शत्रुजयासाधकमेवेत्यर्थः॥ ४॥

न हो। प्रद्योत वत्सराज से इतना भयभीत हो रहा है यह आश्चर्य है। उसकी अक्षौहिणी (सेना) की असमर्थता तो प्रकट हो ही गई। क्योंकि—

उसकी सेना बहुत है परन्तु उसका एक ही कार्य नहीं है (अर्थात् स्वामी के कार्य के अतिरिक्त उसकी सेना को दूसरे कार्य भी हैं) और उस (सेना) में परिमित योधा हैं जो उससे अनुरक्त नहीं हैं। वह युद्ध में झूठी कल्पना का (अर्थात् कृत्रिम नील हाथी का) प्रयोग करना चाहता है। प्रेम के बिना सब सेना कलत्र (स्त्री) के समान है॥ ४॥

(प्रवेश कर)

विजया—यह लेख है और प्रतिसरा (रक्षासूत्र) सब वधुओं के हाथ से

१. अनुरागकृते।

विजया—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्ता)

यौगन्धरायणः—अथ दृष्टपूर्वस्त्वयैष पन्थाः ।

सालकः—णहि, सुदपुरुवो । [नहि, श्रुतपूर्वः ।]

यौगन्धरायणः—एतदपि मेधाविलक्षणम् । भोः ! वनगजप्रच्छादितशरीरं नीलहस्तिनमुपन्यस्य प्रद्योतः स्वामिनं छलयितुकाम इति प्रवृत्तिरुपगता नः । अपीदानीं स्वामिनो बुद्ध्यतिक्रमो न स्यात् । अहो नु खलु वत्सराजभीरुत्वं प्रद्योतस्य । व्यक्तीकृतमसामर्थ्यमक्षौहिण्याः ।

स्याद्धस्तसूत्रे नृषण्डयोः··· । व्रणशुद्धौ च केचित्तु स्त्रियां प्रतिसरा विदुः ।' इति केशवः । त्वर्यताम्=शीघ्रं क्रियतामित्यर्थः ।

पन्थाः=मार्गः । श्रुतपूर्वः=श्रवणावगतयावद्विशेष इत्यर्थः ।

एतत् = इदम् अपि मेधाविलक्षणम् = प्रज्ञाशीलस्य चिह्नम् । वनगजप्रच्छादितशरीरं—समन्तात् स्थितैः वनगजैः = वनहस्तिभिः प्रच्छादितम् = तिरोहितम् शरीरं यस्य तं नीलहस्तिनम् = नीलवर्णगजम् । उपन्यस्य = कल्पयित्वा, रचयित्वा । प्रद्योतः = उज्जयिनीपतिः महासेनः । स्वामिनं=राजानम् वत्सराजम् । छलयितुकामः=छलयितुमभिलषति इति प्रवृत्तिः = वार्ता । नः = अस्माकम् । उपगता = प्राप्ता । प्रद्योतः स्वामिनं छलयितुमिच्छतीति भावः । इदानीम् = इयतिकाले । स्वामिनः=वत्सराजस्य । बुद्ध्यतिक्रमः = अयथावत्प्रवृत्तिः, अर्थात् प्रद्योतप्रयुक्तच्छलवागुरापतनमिति न भवेत् । अहो नु खलु वत्सराजभीरुत्वं प्रद्योतस्य = इदमतिविस्मयकारकम् यत् प्रद्योतः वत्सराजात् एवं बिभेति । तस्य अक्षौहिण्याः = सेनायाः असामर्थ्यम् निर्बलत्वम् । व्यक्तम् = प्रकाशितम् , प्रकटीकृतमित्यर्थः ।

विजया—आर्य ! अच्छा । (निकल जाती है)

यौग०—क्या तुमने यह रास्ता देखा है ?

सालक—नहीं, सुना तो है ।

यौग०—यह भी प्रज्ञाशील जनों का लक्षण है । चारों ओर से वनगजों द्वारा छिपाकर एक नीले हाथी की झूठी रचना कर प्रद्योत स्वामी को छलना चाहता है, यह समाचार हमने सुना है । ईश्वर करें कि स्वामी की बुद्धि पथविचलित

अथ वेणुवनाश्रितेषु गहनेषु नागवनं श्वः प्रयाता स्वामी प्रागेव सम्भावयितव्यः ।

सालकः—अय्य ! लेहो खु मं ओवज्झइ, जहिं आअत्तं कय्यसरीरं । [आर्य ! लेखः खलु मामपवहति, यस्मिन् आयत्तं कार्यशरीरम् ।]

यौगन्धरायणः—विजये !

(प्रविश्य)

विजया—अय्य इअह्मि । [आर्य ! इयमस्मि ।]

यौगन्धरायणः—विजये ! त्वर्यतां लेखः प्रतिसरा च ।

वेणुवनाश्रितेषु गहनेषु नर्मदातीरसमीपवर्तिनः वनात् तदुपश्लिष्टेषु वनेषु मध्ये 'नागवनं' तदाख्यं गजबहुलं वनं श्वः प्रयाता स्वामी वत्सराजो यास्यति । प्रागेव सम्भावयितव्यः=नागवनप्रयाणारम्भात् पूर्वमेव द्रष्टव्यः । त्वया तथा वेगमाश्रित्य गन्तव्यम् यथा स्वामी गमनात्पूर्वमेव दृश्यो भवेत् ।

कार्यशरीरम्=कार्यस्य स्वामिने विज्ञाप्यस्य अर्थस्य स्वरूपम् यस्मिन् आयत्तम् अधीनम् प्रतिपादितम् इत्यर्थः स लेखः मामपवहति गन्तुं नानुमन्यते । मन्नेतव्यलेखग्रहणप्रतीक्षाकृत एव मम प्रस्थानविलम्बः अतः शीघ्रं मे लेखो दीयताम् येनाहं सद्यः प्रस्थास्ये ।

लेखः=पत्रम् । प्रतिसरा=हस्तधार्यं रक्षासूत्रम् । सा विपिनचारिणे वत्सराजाय रक्षार्थं प्रेषयितुमिष्टा । प्रतिसराप्रेषणं च सामुदाचारिकम् । 'प्रतिसरस्तु

तदुपरान्त वेणुवन-समीपस्थ गहन वन के मध्य (स्थित) 'नागवन' को स्वामी कल चले जायेंगे । अतः मुझे पहले ही मिल लेना चाहिये ।

सालक—आर्य ! यह लेख मुझे विलम्ब कर रहा है, जिसके अधीन मेरा सम्पूर्ण कार्य है (अर्थात् यह पत्र पाऊँ, तो मैं शीघ्र चला जाऊँ) ।

यौग०—विजये !

(प्रवेश कर)

विजया—आर्य ! यह मैं हूँ ।

यौग०—विजये ! लेख (पत्र) और रक्षासूत्र लाओ ।

---

१. 'वेणुवनाश्रितेषु गहनेषु' इत्यत्र 'वेणुवनात् त्रिषु' इति पाठान्तरम् ।

२. ओवज्झइ ।

यौगन्धरायणः—हन्त यास्यति बलवान्, यस्य सौहार्दम्। कुतः,

स्निग्धेष्वासज्यं कर्म यद् दुष्करं स्याद्
यो वा विज्ञाता सत्कृतानां गुणानाम्।
[1]क्रीतं सामर्थ्यं यस्य तस्य क्रमेण।
दैवप्रामाण्याद् भ्रश्यते वर्धते वा ॥ ३ ॥

सौहार्देन समसुखदुःखत्वप्रयोजिकतया चित्तवृत्त्या न तु भूरिभृतिलोभेन वा भवन्तम् सेवे अर्थात् प्रकृतभवत्प्रियकार्याङ्गीकारेण अयमभिप्रायः यद्यपि महान् अध्वा गन्तव्यः तथापि तदपेक्षया महत्तरः त्वद्विषयः स्नेहः तल्लङ्घनभाविनं मे महाश्रमं साहयिष्यति बुद्धिपूर्वमेव मया कार्यमङ्गीकृतमित्यर्थः।

यत् कर्म दुष्करम् = श्रमसाध्यम् स्यात् तत् = कर्म स्निग्धेषु = स्नेहवत्सु नियोज्येषु आसज्यम् = आसङ्क्तुम् निर्वाहयतार्पयितुं योग्यम्। स्नेहवान् हि नियोक्तुः कार्यमगणितश्रमः स्वकार्यनिर्विशेषम् अनुतिष्ठति इति अवस्थापेद्यो नियोज्यस्य स्नेहः इति भावः। स्निग्धसमानयोगक्षेमं दुष्करस्य कर्मणः आसज्जन-स्थानमन्यदपि प्रसङ्गादाह—यः सत्कृतानां = पूजितानां। गुणानाम् = आसज्य-मानकर्मप्रभावाणाम् लोकहितानां फलानां विज्ञाता = विशेषज्ञः भवति (तस्मिन्) वा नियोज्ये दुष्करं कर्म आसज्यम् इति सम्बध्यते। गुणज्ञः हि नियोक्तरि अस्नि-ग्धोऽपि तदर्पितं कर्म स्वीयम् इव अगणितश्रमः अनुतिष्ठति। क्रमेण = न्यायेन। क्रीतम् = नियोक्त्रा आयत्तीकृतं यस्य तस्य स्निग्धगुणज्ञयोः मध्ये यस्य कस्या-पीत्यर्थः। सामर्थ्यम् = कर्मकौशलम्। दैवप्रामाण्यात् = नियोक्तृभाग्यवैभवात्। भ्रश्यते = फलाच्च्यवते। वर्धते = फलेन युज्यते वा इत्यर्थः॥ २ ॥

यौग०—अवश्य जिसको प्रेम है वह बलवान् जायेगा, क्योंकि—

जो दुष्कर (कठिन) कार्य हो वह प्रेमीजन को (करने के लिए) सौंप देना चाहिये। अथवा जो अच्छे गुणों को जानने वाला हो उसको ऐसे काय का उत्तर-दायित्व देना चाहिये। इन दोनों में से जिस किसी की भी कार्य-कुशलता न्याय-पूर्वक अपने (कार्य कराने वाले) के अधीन किया हुआ होने पर दैवयोग से (नियोक्ता के भाग्य अथवा दुर्भाग्य से) सफल अथवा असफल होता है॥ ३ ॥

१. अतीतं।

(नेपथ्ये) सालक ! सज्जस्त्वम् ?

सूत्रधारः—

पुरुषं प्रेषयत्येष यथा यौगन्धरायणः ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः सालकेन सह)

यौगन्धरायणः—सालक ! सज्जस्त्वम् ?

सालकः—अय्य ! अहइं । [आर्य ! अथकिम् ।]

यौगन्धरायणः—महान् खल्वध्वा गन्तव्यः ।

सालकः—महत्तरेण सिणेहेण अय्यं उवचिट्ठामि । [महत्तरेण स्नेहेनार्यमुपतिष्ठे ।]

योग्यम्, समर्थं वा । व्यक्तम्=बुद्धिमन्तम् 'व्यक्तम् स्पष्टे बुधे तु ना' इति मेदिनी । एवंभूतं पुरुषं प्रेषयिष्यामि ।

हे सालक ! सज्जः = सन्नद्धः किम् मन्नियोगानुष्ठानाय ।

एषः सन्निहितः यौगन्धरायणः, पुरुषं 'व्यक्तमात्महिते क्षमम्' इतीहापि सम्बध्यते । यथा प्रेषयति तथाहं पुरुषं प्रेषयामीति पूर्वार्धेन सम्बन्धः ।

अथ किमिति अङ्गीकारे । अहं सज्जोस्मीत्यर्थः । अध्वा + मार्गः । खलु इति क्रियाविशेषणमव्ययपदम् । उपतिष्ठे = सेवे । महत्तरेण = अतिमहता । स्नेहेन =

(नेपथ्य में) **सालक ! तुम तैयार हो ।**

सूत्रधार—**यौगन्धरायण की भांति मैं इस पुरुष को भेज रहा हूँ ।**

(दोनों निकल जाते हैं)

स्थापना

(सालक के साथ यौगन्धरायण का प्रवेश)

यौग०—**सालक ! तैयार हो ?**

सालक—**आर्य ! मैं तैयार हूँ ।**

यौग०—**बहुत लम्बा मार्ग तय करना होगा ।**

सालक—**मैं आर्य की सेवा बड़े प्रेम से करता हूँ ।**

नटी—अज्ज मए सिविणे ञ्आदिकुलस्स अस्सत्थं विअ दिट्ठं। ता इच्छामि अय्येण कुसलविञ्आणणिमित्तं कञ्चि पुरुसं पेसिदु[1]। [अद्य मया स्वप्ने ज्ञातिकुलस्यास्वास्थ्यमिव दृष्टम् । तदिच्छाम्यार्येण कुशलविज्ञाननिमित्तं कञ्चित् पुरुषं प्रेषयितुम् ।]

सूत्रधारः—बाढम् ।

पुरुषं प्रेषयिष्यामि व्यक्तमात्महिते क्षमम्[2] ।

स्वप्ने = स्वप्नावस्थायाम् । ज्ञातिकुलस्य = तातकुलस्य तथा बन्धुवर्गस्य च । अस्वास्थ्यम् = कुशलक्षेमरहितत्वम् । मया दृष्टम् = अहम् दृष्टवती इत्यर्थः । तत्= तस्मात् कारणात् । इच्छामि यत् कुशलविज्ञाननिमित्तम् = कुशलवार्तां ज्ञातुमित्यर्थः । कञ्चित् पुरुषं = कमपि भृत्यम् , दूतं वा प्रेषयतु ।

आत्महिते—आत्मनः हितम् आत्महितम् तस्मिन्नात्महिते = क्षमम् =

नटी—स्वप्न में मैंने जाति और कुल वालों को (अर्थात् अपने मायके के लोगों को) अस्वस्थ देखा। इसलिए चाहती हूँ कि आर्य कुशल-क्षेम जानने के लिये किसी पुरुष को भेजें।

सूत्रधार—बहुत अच्छा, अपना कार्य करने में जो समर्थ हो ऐसे किसी बुद्धिमान् पुरुष को भेजूँगा।

टिप्पणी-सूत्रधार—'सूत्रं धारयति' इस व्युत्पत्ति के अनुसार सूत्र या सूत धारण करनेवाला अर्थ हुआ। नाट्यशाला का व्यवस्थापक या प्रधान नट, जो भारतीय नाट्यशास्त्र के अनुसार, पूर्वरङ्ग अर्थात् नांदीपाठ के उपरांत खेले जानेवाले नाटक की प्रस्तावना करता है।

प्रकरण—प्रकरण उस नाटक को कहते हैं जिसकी कथा लौकिक और कविकल्पित होती है, इतिहासप्रसिद्ध नहीं होती। इसमें प्रधान रस श्रृङ्गार होता है और नायक ब्राह्मण, मन्त्री अथवा वैश्य होता है और यह नायक विघ्नपूर्ण, धर्म, अर्थ और काम में तत्पर धीरप्रशान्त होता है। प्रकरण में कुलकन्या, कहीं पर वेश्या और कहीं पर दो नायिकाएँ होती हैं।

---

१. पेक्खिदुं।   २. आत्महितक्षमम् ।

(परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अय्य ! इअह्मि । [आर्य ! इयमस्मि ।]

सूत्रधारः—आर्ये ! गीयतां तावत् किञ्चिद् वस्तु । ततस्तव गीत-प्रसादिते रङ्गे वयमपि प्रकरणमारभामहे । आर्ये ! किमिदं चिन्त्यते । ननु गीयते ?

महासेनः = स्कन्दः, षडाननः, कार्तिकेयः (वः = युष्मान् नाटकावलोकनकुतूहलेनोपस्थितान् सामाजिकान्), पातु=रक्षतु । कवेः पदरचनाचातुर्यविधया वासवदत्ता-महासेन वत्सराज यौगन्धरायणानां मुख्यपात्राणां सूचनादत्र 'अर्थतः शब्दतो वाऽपि मनाक् काव्यार्थसूचनमि'ति लक्षणमनुससार । अत्र प्रख्यातनायकचरितवर्णनेन उदात्तालङ्कारः । तल्लक्षणम्—'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः' इति । प्रकृते भावध्वनिः ।

आर्ये इति नटीं प्रति समुदाचारः । इतः तावत् इह तावत् आगम्यताम् इति सामर्थ्यगम्यम् । किंचित् यत् किमपि तवाभिरुचितम् । ततः=गानानन्तरम् । गीतप्रसादिते=गीतेन परितोषिते रङ्गे=रङ्गमंचे वयमपि प्रकरणम्=कथासन्दर्भविशेषम् आरभामहे । श्रुत्वापि स्ववचनं तूष्णीं स्थितां नटीं चिन्ताकुलामिवालक्ष्याह—आर्ये किमित्यादि । ननु गीयते—ननुशब्दः प्रश्नार्थे । किं त्वया गीयते उत न नीयते इति प्रश्नार्थः ।

(परिक्रमा करके और नेपथ्य की ओर देखकर) आर्ये ! यहाँ आओ ।

टिप्पणी—नेपथ्य—वेश, भूषण, सजावट, नृत्य, अभिनय, नाटक आदि में परदे के भीतर का वह स्थान जिसमें नट-नटी नाना प्रकार के वेश बनाते हैं। इसे रङ्गशाला या रङ्गभूमि भी कहते हैं।

(प्रवेश कर)

नटी—आर्य ! यह मैं हूँ ।

(अभिनय करनेवाले नट की स्त्री या नाचनेवाली को नटी कहते हैं।)

सूत्रधार—आर्ये ! कुछ गाओ तो । तुम्हारे संगीत से जब रङ्गमञ्च (दर्शकगण) प्रसन्न हो जायगा तो हम भी अपना अभिनय आरंभ करेंगे। आर्ये ! यह क्या सोच रही हो ? क्यों—गाओगी या नहीं ?

सूत्रधारः—

पातु वासवदत्तायो महासेनोऽतिवीर्यवान्।
वत्सराजस्तु नाम्ना सशक्तिर्यौगन्धरायणः ॥ १ ॥

नाटकीयपदार्थानुष्ठानसंविधानकादिकार्यनिर्वाहकुशलः। सूत्रं=नाटकबीजं तद् धारयति वहति उपन्यस्यतीत्यर्थः।

सूत्रधारेण स्थापकेन वा वस्त्वादिनिर्देशः कार्य इति नाटकनियमस्याभ्युपगम्यत्वेन 'सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा' इति उक्तदिशा प्रधानपात्रनामधेयसूचनपुरःसरं मङ्गलं निबध्नन् निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामः कविः पदविन्यासकौशलेन सूत्रधारद्वारा पात्रोपक्षेपरूपं वस्त्वंशनिर्देशं समाचरति—पातु वासवदत्ताय इति। वासवाय = इन्द्राय दत्तः अयः = शुभावहो विधिः आयो जयरूपो लाभो वा येन स तथा ('अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः) तारकासुरसंग्रामे सेनापत्यमङ्गीकृत्येन्द्रं रक्षितवान् भगवान् कार्तिकेय इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया। अतिवीर्यवान्=अतिशयेन वीरः, नाम्ना तु व्यपदेशेन वत्सराजः वत्सो बालश्चासौ राजा च वत्सराजः। गणपतिर्हि अस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठराज इति वेदे व्यपदिष्टः। अत एव कनिष्ठ औचित्यात् वत्सराज इतीह व्यपदिश्यते। सशक्तिः—शक्त्या आयुधविशेषेण सह वर्तते इति सशक्तिः, 'शक्ति' इत्याख्यास्त्रधारी इत्यर्थः। यौगन्धरायणः—युगन्धरस्य मिथुनरूपधारिणः भगवतः शिवस्य अपत्यम् पुमान्। नडादित्वात् फक्। यौगन्धरायणः—शिवपुत्र इति यावत्। अथवा युगन्धरः पर्वतविशेषः साल्वावयवो देशविशेषो वा युगन्धरस्य सम्बन्धी यौगन्धरम् अयनं निलयो यस्य सः यौगन्धरायणः युगन्धरक्षेत्रप्रतिष्ठित इत्यर्थः।

आमुख (प्रस्तावना-स्थापना)—जहाँ नटी, विदूषक अथवा पारिपार्श्वक सूत्रधार के साथ अपने कार्य के विषय में विचित्र वाक्यों से इस प्रकार बातचीत करें जिससे प्रस्तुत कथा की सूचना हो जाय उसे आमुख कहते हैं और उसी का नाम प्रस्तावना भी है। परन्तु हमारे भास कवि की विशेषता है कि उन्होंने सर्वत्र अपने नाटकों में 'प्रस्तावना' के स्थान में 'स्थापना' पद का ही प्रयोग किया है।

सूत्रधार—इन्द्र को ऐश्वर्य देनेवाले, महाबलशाली और 'शक्ति' नामक अस्त्र को धारण करने वाले भगवान् शिव के पुत्र वत्सराज स्वामि कार्तिकेय आप सब की रक्षा करें ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

'प्रकाश'संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

अथ प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

तत्रभवान् भासकविर्लोकानुरञ्जनाय 'प्रतिज्ञायौगन्धरायणा'ख्यं रूपकं प्रस्तौति—**नान्द्यन्ते तत** इत्यादिना। प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्—प्रतिज्ञाभिः प्रतीतो यौगन्धरायणः यस्मिन् तत् (नाटकम्) प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्। तत्र का नाम नान्दी? नन्दिः आनन्दः, तस्या इयं नान्दी—गीतवाद्यवादनादिरूपा क्रिया। अथवा नन्दयति हर्षयति देवादीनिति नान्दी स्तुतिरूपेत्यर्थः। तस्याः अन्ते समाप्तौ, नान्दीविधानानन्तरमित्यर्थः। आरम्भे हि विघ्नविघातादिप्रयोजनं मंगलं नितरामावश्यकं नाटकीयरचनानियमप्राप्तं च कर्तव्यं प्रथममुद्दिशन् कवि 'र्नान्दी'ति समारब्धवान्। तत इति। नान्द्यां च नेपथ्य एवावसितायां, ततः तस्मात् स्थलात् नेपथ्यादिति यावत्। अथवा ततो नाम नान्दीविधानाव्यवहितोत्तरकाल इति। तसिल्प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थाश्रयणम्। प्रविशति=रंगमञ्चं समागच्छति। कस्यात्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—**सूत्रधार** इति। सूत्रधारस्तु

(मङ्गल गान-वाद्य के बाद सूत्रधार आता है।)

टिप्पणी—नान्दी—अभिनय आरम्भ होने के पहले देवता, ब्राह्मण तथा राजादिकों की आशीर्वादयुक्त स्तुति इससे की जाती है अतः इसे नान्दी कहते हैं। इससे लोग आनन्दित होते हैं अतः यह नान्दी है। इसमें मांगलिक वस्तु—शंख, चन्द्र, चक्रवाक और कुमुदादिकों का वर्णन होना चाहिये एवं इसमें बारह या आठ पद होने चाहिये।

(११)

प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

व्याख्याकारः—
आचार्य कपिलदेव गिरि

लक्ष्मणः—अद्यैव पश्यन्तु च नागरास्त्वां
चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्थम् ॥ १४ ॥
(भरतवाक्यम्)
यथा रामश्च जानक्या बन्धुभिश्च समागतः ।
तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रशास्तु नः ॥ १५ ॥
(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति सप्तमोऽङ्कः ।

लक्ष्मणः समर्थयति–अद्यैवेति। नागराः अयोध्यानगरनिवासिनः च त्वाम् उदयस्थम् उदयाचलशिखरारूढम् अभ्युदयप्रवणं च सनक्षत्रं नक्षत्रगणपरिवृतं सुहृद्बन्धुवृतं च चन्द्रमिव अद्यैव पश्यन्तु । चन्द्रसाम्यादुपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १४ ॥

भरतवाक्यम्—भरतस्य नटस्य वाक्यं सामाजिकाभ्युदयाशंसनरूपम् । एष हि समुदाचारो यत्प्रयोगान्ते भरतेन सामाजिकतत्प्रमुखादीनां शुभाशंसनमाचर्यते । सा चेयं प्रशस्तिः निर्वहणसन्धिचरमाङ्गम् ।

यथा रामश्चेति—रामो यथा जानक्या बन्धुभिश्च समागतः तथा लक्ष्म्या समायुक्तो नोऽस्माकं राजा भूमिं धरणीं प्रशास्तु परिपालयतु ॥ १५ ॥

'निष्क्रान्ताः सर्वे' इति समाप्ति सप्तमाङ्कस्य सूचयति ।

शरदि रामवियदम्बरलोचनमानमितायां,मासि तपसि नागाधिनाथशुभतिथौ सितायाम् ।
प्रतिमानाटकमिदं 'प्रकाश' युतं सम्पन्नं, क्षन्तव्यं कृपया विद्वद्भिरिहानुपपन्नम् ॥१॥

इति मुजफ्फरपुरमण्डलान्तर्वर्त्ति 'पकडी' संज्ञकग्रामवासिना मुजफ्फरपुरस्थधर्मसमाज-संस्कृतमहाविद्यालये वेदान्तदर्शनाध्यापकेन व्याकरणवेदान्तसाहित्याचार्याद्युपाधिना मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रशर्मणा प्रणीतः प्रतिमानाटक 'प्रकाशः' सम्पूर्णः ॥

लक्ष्मण—और आज ही सभी नगरवासी उदयाचलगत नक्षत्रसहित चन्द्रमा की भाँति आपके दर्शन प्राप्त करें ॥ १४ ॥

(भरत-वाक्य)

जिस प्रकार भगवान् राम जानकी तथा बन्धुओंके साथ राज्य करते रहे, उसी तरह राजलक्ष्मी से युक्त हमारे महाराज (राजसिंह) पृथ्वी का पालन करें ॥ १५ ॥

(सबका प्रस्थान)

प्रतिमानाटक समाप्त

गच्छन्तो विज्ञापयन्ति—'दिष्ट्या भवान् वर्धत' इति ।

रामः—'सहायानां प्रसादाद् वर्धत' इति कथ्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

कैकेयी—धन्या खल्वस्मि । इममभ्युदयमयोध्यायां प्रेक्षितुमिच्छामि ।

धण्णा खु म्हि । इदं अब्भुदअं अओज्झाअं पेक्खिदं, इच्छामि ।

रामः—द्रक्ष्यति भवती । (विलोक्य) अये ! प्रभाभिर्वनमिदमखिलं सूर्यवत् प्रतिभाति । (विभाव्य) आः ज्ञातम् । सम्प्राप्तं पुष्पकं दिवि रावणस्य विमानम् । कृतसमयमिदं स्मृतमात्रमुपगच्छतीति । तत् सर्वैरारुह्यताम् ।

(सर्वे आरोहन्ति)

रामः—**अद्यैव यास्यामि पुरीमयोध्यां**

सम्बन्धिमित्रैरनुगम्यमानः ।

सूर्यवत् सूर्ययुक्तम् , अत्र सादृश्यार्थकवत्प्रत्ययो न, किन्तु आश्रयार्थो मतुबेव । कृतसमयं कृतसिद्धान्तम् । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इति कोशः ।

अद्यैवेति—सम्बन्धिमित्रैः सम्बन्धिभिर्भरतप्रभृतिभिर्मित्रैः सुग्रीवविभीषणादिभिश्च अनुगम्यमानोऽहम् अद्यैव अस्मिन्नेवाहनि (विलम्बमकृत्वैव) अयोध्यां तन्नामस्ववंशराजधानीं यास्यामि प्राप्स्यामीति मात्राज्ञां पिपालयिषो रामस्योक्तिः । तदेव

सुग्रीव, नील, मैन्द, जाम्बवान् तथा हनुमान् वगैरह आपके अनुचर निवेदन करते हैं—अहोभाग्य, आपको बधाई ।

राम—'सहायकों की कृपा से सब विजय है' ऐसा कह दो ।

कञ्चुकी—जो आज्ञा ।

कैकेयी—मैं धन्य हूँ । इस अभ्युदय को मैं अब अयोध्या में भी देखना चाहती हूँ ।

राम—आप वहाँ भी देखेंगी । (देखकर) प्रभापुञ्ज से यह समस्त कानन सूर्य की भाँति चमक रहा है । (विचार कर) अच्छा, समझ गया, आकाश में रावण वाला पुष्पक विमान आ रहा है । स्मरणमात्र करने से वह ठीक समय पर उपस्थित हो जाता है । अब आप लोग इसपर चढ़िये ।

(सब सवार होते हैं)

राम—मैं आज ही अपने बन्धु-बान्धवों के साथ मित्रों को लेकर अयोध्या जा रहा हूँ ।

गुरुमधिगतलीलं वन्द्यमानं जनौघै-
नवशशिनमिवार्यं पश्यतो मे न तृप्तिः ॥ १२ ॥

शत्रुघ्नः—एतदार्याभिषेकेण कुलं मे नष्टकल्मषम्।
पुनः प्रकाशतां याति सोमस्येवोदये जगत् ॥ १३ ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण ! अधिगतराज्योऽहमस्मि !

लक्ष्मणः—दिष्ट्या भवान् वर्धते ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान् विभीषणो विज्ञापयति—सुग्रीवनीलमैन्दजाम्बवद्धनूमत्प्रमुखाश्चानु-

---

मितमूर्द्धानम् तीर्थतोयाभिषिक्तं गुरुं पूज्यम् अधिगतलीलम् आसादितश्रीकम् जनौघैः लोकसमूहैर्वन्द्यमानं प्रणम्यमानम् नवशशिनं प्रत्यग्रोदितमिन्दुमिव आर्यं रामं पश्यतो विलोकयतो मे तृप्तिः सन्तोषो न । भवतीति शेषः । यथा सम्भृतशोकस्य लोकैः प्रणम्यमानस्याचिरोदितस्य चन्द्रमसो दर्शनेन चक्षुषी न तृप्यतस्तथैवार्यरामदर्शनान्ममापि चक्षुषी न तृप्यत इत्युपमा । मालिनीवृत्तम् ॥ १२ ॥

एतदार्येति—आर्यस्य पूज्यस्य रामस्याभिषेकेण राज्यारोहणेन नष्टं कल्मषं कलङ्को (न्यायप्राप्तज्येष्ठभ्रात्रभिषेकाभावावसरसमुत्थः) यस्य तदेतन्मे कुलं सोमस्य चन्द्रस्योदये जगदिव पुनः प्रकाशतां दीप्तिशालितां याति । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

'महाराज' की पदवी पाई, राजच्छत्र ग्रहण किया, शिर पर प्रकाशमान मुकुट पहना, पावन तीर्थजल से अभिषेक स्वीकार किया और राजगौरव पाया। चारों ओर प्रजाएं उनका जयकार कराती हैं, नये चाँद की भाँति उनका अभिनन्दन किया जा रहा है ॥ १२ ॥

शत्रुघ्न—जिस प्रकार चन्द्रमा के उदय से सारा संसार प्रकाशित होने लगता है, उसी प्रकार आर्य के राज्याभिषेक से निष्कलङ्क मेरा यह रघुकुल फिर से प्रकाशमान हो रहा है ॥ १३ ॥

राम—वत्स लक्ष्मण, अब मैंने राज्य पा लिया।

लक्ष्मण—अहोभाग्य, आपको बधाई।

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—जय हो महाराज की। यह लङ्काधिपति बिभीषण निवेदन करते हैं,

कैकेयी—अम्महे ! पुत्रस्य मे विजयघोषणा वर्धते ।

अम्महे ! पुत्तस्स मे विजअघोषणा वड्ढइ ।

(ततः प्रविशति कृताभिषेको रामः सपरिवारः)

रामः—(विलोक्याकाशे) भोस्तात !

स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुञ्च दैन्यं
कर्म त्वयाभिलषितं मयि यत् तदेतत् ।
राजा किलास्मि भुवि सत्कृतभारवाही
धर्मेण लोकपरिरक्षणमभ्युपेतम् ॥ ११ ॥

भरतः—अधिगतनृपशब्दं धार्यमाणातपत्रं
विकसितकृतमौलिं तीर्थतोयाभिषिक्तम् ।

ओषमिति समासे सन्धिरपाणिनीयः । केचित्तु 'ये ये सान्तास्ते तेऽदन्ता' इत्यभिमानेनेदमित्याहुः ॥ १० ॥

स्वर्गेपीति—स्वर्गे अपि (लोके तु त्वं नालब्धास्तुष्टिम्) इदानीं दिव्यपि तुष्टिं मद्राज्याभिषेकजन्यमानन्दमुपगच्छ लभस्व, दैन्यं खेदं मनोरथापूर्तिकृतम् विमुञ्च जहीहि । त्वया मयि यत्कर्म राज्यारोहणरूपमभिलषितमिष्टमासीत् एतत् सम्प्रति मत्कर्म राज्याभिषेकरूपमेतत् तत् । त्वयाभीष्यमाणं मद्राज्याभिषेकरूपं कार्यमधुना सम्पन्नमिति स्वर्गस्थस्य तव प्रसादः खेदत्यागश्च प्राप्तावसर इति भावः । तदेवोपपादयति राजेति । भुवि सत्कृतभारवाही समाहृतराज्यरूपभारवाही राजा अस्मि, धर्मेण धर्मपूर्वकम् लोकपरिरक्षणम् (मया) अभ्युपेतम् अङ्गीकृतम् । किलेति वाक्यालङ्कारे ॥ ११ ॥

अधिगतेति—अधिगतः नृपशब्दः राजशब्दवाच्यता येन तम्, धार्यमाणमातपत्रं छत्रं यस्मिन् तं समालम्बितराजधार्यश्वेतातपत्रं विकसितकृतमौलिम् उन्न-

---

कैकेयी अहा, मेरे पुत्र की जयघोषणा बढ़ रही है ।

(कृताभिषेक राम का परिवार के साथ प्रवेश)

राम—(आकाश की ओर देखकर) पितृदेव,

आप अब स्वर्ग में ही आनन्द प्राप्त करें और कष्ट भूल जाँय । आपने मेरा राज्याभिषेक करना चाहा था, वह अब पूरा हुआ । अब मैं पृथ्वी पर पुण्यभार का वहन करने वाला राजा बन गया हूँ । मैंने न्यायपूर्वक प्रजापालन का उत्तरदायित्व उठा लिया है ॥ ११ ॥

भरत—आज अपने पूज्य भ्राता को देखने से मेरी आँखें नहीं थकतीं । उन्होंने

कैकेयी—एते पुरोहिताः कञ्चुकिनः पुत्रकस्य मे विजयघोषं वर्धयन्त आशीर्भिः पूजयन्ति ।
एदे पुरोहिता कञ्चुइणो पुत्तअस्स मे विजअघोसं वड्ढअन्तो आसीहि पूजअन्ति ।

सुमित्रा—प्रकृतयः परिचारकाः सज्जनाश्च पुत्रकस्य मे विजयं वर्धयन्ति ।
पइदीओ परिचारआ सज्जणा अ पुत्तअस्स मे विजअं वड्ढअन्ति ।

(नेपथ्ये)

भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः !

हत्वा रिपुप्रभवमप्रतिमं तमौघं
सूर्योऽन्धकारमिव शौर्यमयैर्मयूखैः ।
सीतामवाप्य सकलाशुभवर्जनीयां
रामो महीं जयति सर्वजनाभिरामः ॥ १० ॥

हत्वेति—अप्रतिमम् अतुलनीयं रिपोः शत्रोः प्रभवं उत्पत्तिर्यस्य तम् तमसः सङ्कटस्य ओघं समूहं सूर्यः अन्धकारमिव शौर्यमयैः पराक्रमरूपैः मयूखैः किरणैः हत्वा विनाश्य सकलैः अशुभैरमङ्गलैर्वर्जनीयां रहितां सीतां प्राप्य सर्वजनाभिरामः सकललोकप्रियः रामः महीं पृथ्वीं जयति स्वायत्तीकरोति । यथा—सूर्योऽशुभिस्तमस ओघं विनाश्य प्रकाशेन भुवं व्याप्नोति तथैव रामोऽपि शत्रुकृतान् क्लेशान् शौर्येणातिक्रम्य सीतां पुनरासाद्य तेजसा भुवं व्याप्नोति । उपमाऽत्र स्फुटा । तमस

कैकेयी—अहा, ये पूज्य पुरोहित, कञ्चुकी वगैरह मेरे पुत्र का जयघोष, आशीर्वाद तथा अभिनन्दन कर रहे हैं ।

सुमित्रा—अहा ! अमात्य, परिचारक तथा अन्य सज्जन वृन्द मेरे पुत्र की जयाशंसा कर रहे हैं ।

(नेपथ्य में)

ओ जनस्थाननिवासी तपस्वियो, आप लोग सुन लें ।

जिस तरह सूर्य अपनी प्रखर किरणों से अन्धकार का नाश करता है, उसी तरह शत्रु से फैलाए हुए अतुल तमःपटल को अपने पराक्रमसे नाशकर मङ्गलमयी सीता को प्राप्तकर नयनाभिराम राम ने समूची पृथ्वी पर अधिकार कर लिया है ॥

शत्रुघ्नः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य त्वद्दर्शनमभिलषतः ।

तीर्थोदकेन मुनिभिः स्वयमाहृतेन
नानानदीनदगतेन तव प्रसादात् ।
इच्छन्ति ते मुनिगणाः प्रथमाभिषिक्तं
द्रष्टुं मुखं सलिलसिक्तमिवारविन्दम् ॥ ९ ॥

कैकेयी—गच्छ जात ! अभिलषाभिषेकम् ।

गच्छ जाद ! अभिलसेहि अभिसेअं ।

रामः—यदाज्ञापयत्यम्बा । (निष्क्रान्तः)

(नेपथ्ये)

जयतु भवान् । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः । जयतु देवः । जयतु भद्रमुखः । जयत्वार्यः । जयतु रावणान्तकः ।

एतौ सन्निहितौ, वसिष्ठवामदेवौ कुलगुरुपुरोहितौ । प्रकृतिभिः प्रजाभिः । अभिषेकं पुरस्कृत्य अभिषेचनमुद्दिश्य ।

तीर्थोदकेनेति—मुनिगणाः ऋषयस्तव प्रसादात् रावणवधकृतसुलभसञ्चारलब्धान्तरानन्दात् स्वयमाहृतेन नानानदीनदगतेन भिन्नभिन्नपुण्यसलिलधारासम्बन्धिना तीर्थोदकेन प्रथमाभिषिक्तं प्राक्कृताभिषेकं तव मुखं सलिलसिक्तं जलाभ्युक्षितं कमलमिव द्रष्टुमिच्छन्ति । अचिराभिषिक्तस्य जलकणशालिवदनं जलसिक्तपद्ममिवेत्युपमा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

शत्रुघ्न—मैं आपका आभारी हूँ । ये महर्षि वसिष्ठ और वामदेव, प्रजावर्ग तथा अमात्यों के साथ राज्याभिषेक के उद्देश्य से आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं ।

मुनिजन स्वयं जाकर छोटे बड़े नदों और नदियों से तीर्थजल लाए हैं । उनकी इच्छा है कि कृपया आप पहले अभिषेक ग्रहण कर लें । उसके बाद अभिषेक जल से सिक्त आप के मुख को वे लोग जलसिक्त कमल की तरह देखें ॥ ९ ॥

कैकेयी—जाओ बेटा, राज्याभिषेक स्वीकार करो ।

राम—माताजी की जो आज्ञा ।

(नेपथ्य में)

आपकी जय, स्वामी की जय, महाराजाधिराज की जय, देव की जय, भद्रमुख की जय, आर्य की जय, रावण के संहारक की जय ।

रामः—वत्स ! कथमिव ?

कैकेयी—जात ! चिराभिलषितः खल्वेष मनोरथः ।

जाद ! चिराहिलसिदो खु एसो मणोरहो ।

(ततः प्रविशति शत्रुघ्नः)

शत्रुघ्नः—विविधैर्व्यसनैः क्लिष्टमक्लिष्टगुणतेजसम् ।
द्रष्टुं मे त्वरते बुद्धी रावणान्तकरं गुरुम् ॥ ८ ॥
(उपगम्य) आर्य ! शत्रुघ्नोऽहमभिवादये ।

रामः—एह्येहि वत्स ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नः—अनुगृहीतोस्मि । आर्ये ! अभिवादये ।

सीता—वत्स ! चिरं जीव ।

वच्छ ! चिरं जीव ।

शत्रुघ्नः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः—स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

चिराभिलषितः सुदीर्घकालवाञ्छितः । एषः त्वत्कर्तृकराज्यभारग्रहणरूपः ।

विविधैरिति—विविधैर्नानाप्रकारकैः व्यसनैः सङ्कटैः क्लिष्टं सम्पीडितम् (तथापि) अक्लिष्टगुणतेजसम् अनुपहतगुणप्रभावम् रावणान्तकरम्, तं गुरुम् पूज्यमार्यरामं द्रष्टुं मे बुद्धिर्मनस्त्वरते शीघ्रतां करोति बलादुत्कण्ठत इत्यर्थः ॥८॥

राम—क्यों ?

कैकेयी—बेटा, यह हमलोगों का चिरमनोरथ है ।

(शत्रुघ्न का प्रवेश)

शत्रुघ्न—नाना प्रकार के संकटों से सताये जाने पर भी अतिगुणी तथा तेजस्वी और रावणसंहारकारी अपने गुरुदेव के दर्शनार्थ मेरा मन उतावला हो रहा है ॥
(पास जाकर) मैं शत्रुघ्न आपको अभिवादन करता हूँ ।

राम—आओ आओ वत्स, तुम्हारा कल्याण हो, तुम चिरायु होवो ।

शत्रुघ्न—बड़ी कृपा । आर्ये, प्रणाम ।

सीता—तुम्हारा कल्याण हो ।

शत्रुघ्न—बड़ा अनुग्रह, आर्य प्रणाम ।

लक्ष्मण—तुम्हारा चिरजीवन मङ्गलमय हो ।

सर्वाः—वत्से ! चिरमङ्गला भव ।

वच्छे ! चिरमङ्गला होहि ।

सीता—अनुगृहीतास्मि ।

अणुग्गहिदम्हि ।

भरतः—आर्य ! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि ।

रामः—एह्येहि वत्स ! इक्ष्वाकुकुमार ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाणमालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।
उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥७॥

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्ये ! अभिवादये भरतोऽहमस्मि ।

सीता—आर्यपुत्रेण चिरसञ्चारी भव ।

अय्यउत्तेण चिरसञ्चारी होहि ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः—एह्येहि वत्स ! दीर्घायुर्भव । परिष्वजस्व गाढम् । (आलिङ्गति)

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! प्रतिगृह्यतां राज्यभारः ।

चिरमङ्गला—अनल्पकालस्थायिसौभाग्या ।

वक्षः प्रसारयेति—व्याख्यातमिदं पद्यं पूर्वं (पृ० ११२) चतुर्थेऽङ्के ॥७॥

सब—बेटी, सदा सुहागिन रहो ।

सीता—कृपा से अनुगृहीत हुई ।

भरत—आर्य, मैं भरत आपको अभिवादन करता हूँ ।

राम—आओ, आओ, इक्ष्वाकुकुमार, तुम्हारा कल्याण हो, चिरजीवी रहो ।

किवाड़ की चौखट के समान चौड़ी अपनी छाती फैलाओ, अपने विशाल बाहुओं से मुझसे मिलो । शरदृऋतु के चाँद से तुलित अपने मुखड़े को ऊपर उठाओ और शोकसन्तप्त मेरे हृदय को आह्लादित करो ॥ ७ ॥

भरत—मैं आपका अतिअनुगृहीत हूँ । आर्ये, मैं भरत आपको अभिवादन करता हूँ ।

सीता—आर्यपुत्र के चिरसङ्गी बनो ।

भरत—बड़ी कृता । आर्य नमस्कार ।

लक्ष्मण—आओ आओ, चिरजीवी रहो, जी भरकर गले लगो । (भेंटता है)

भरत—बड़ी कृपा । आर्य, अपना राज्यभार संभालिए ।

आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः
प्राप्तोऽस्मि तुष्टहृदयः स्वजनानुबद्धः ॥ ६ ॥

रामः—अम्बाः ! अभिवादये ।

सर्वाः—जात ! चिरं जीव । दिष्ट्या वर्धामहे अवसितप्रतिज्ञं त्वां
जाद ! चिरं जीव । दिट्ठिआ वड्ढामो अवसिदपडिण्णं तुमं
कुशलिनं सह वध्वा प्रेक्षे ।
कुसलिणं सह बहूए पेक्खिअ ।

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः—अम्बाः ! अभिवादये ।

सर्वाः—जात ! चिरं जीव ।
जाद ! चिरं जीव ।

लक्ष्मणः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता—आर्याः ! वन्दे ।
अय्या ! वन्दामि ।

मिव तैस्तैर्वाचापि प्रकाशयितुमशक्यैरयोग्यैश्च प्रवृद्धविषयैः नानाप्रकारैः विषमैः सङ्कटैः विमुक्तम् आर्यासहायम् सीतासनाथवामभागम् गुरुम् पितृतुल्यम् पूजनीयम् दिदृक्षुः द्रष्टुमुत्सुकः प्राप्तोऽस्मि । सङ्कटमुक्तस्य रामस्य मेघनिर्मुक्तचन्द्रसादृश्यवर्णनादुपमालङ्कारः, तया चोपमया यथा चन्द्रेण जगदाह्लाद्यते तथा रामेणापि भुवनं स्वगुणैः प्रसादं प्रापयिष्यत इति वस्तु व्यज्यते । वृत्तमनुपदोक्तम् ॥ ६ ॥

अवसितप्रतिज्ञम् पूर्णप्रतिज्ञम् , नियतसमयावधिवनवासनिश्चयोऽत्र प्रतिज्ञा ।

उत्तीर्ण तथा सीता सहित अपने गुरुवर के दर्शनार्थ मैं अतिप्रसन्न हृदय से आत्मीयजनों के साथ यहाँ आया हूँ ॥ ६ ॥

राम—पूज्य माताओं को प्रणाम ।

सब—प्रियपुत्र, चिरञ्जीव हो । हमारे धन्यभाग्य, जो हम चौदह वर्षों के अनन्तर सीता सहित तुमको सानन्द देखती हैं ।

राम—बड़ी कृपा ।

लक्ष्मण—माताओं को प्रणाम ।

सब—चिरञ्जीवी रहो ।

लक्ष्मण—अनुगृहीत हूँ ।

सीता—पूज्य जनों को प्रणाम ।

अयं सैन्येन महता त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
मातृभिः सह सम्प्राप्तो भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ५ ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ?

लक्ष्मणः—आर्य ! अथ किम् ।

रामः—मैथिलि ! श्वश्रूजनपुरोगं भरतमवलोकयितुं विशालीक्रियतां ते चक्षुः ।

सीता—आर्यपुत्र ! एष्टव्ये काले भरत आगतः ।

अय्यउत्त ! इच्छिदव्वे काले भरदो आअदो ।

(ततः प्रविशति भरतः समातृकः)

भरतः—तैस्तैः प्रवृद्धविषयैर्विषमैर्विमुक्तं
मेघैर्विमुक्तममलं शरदीव सोमम् ।

अयमिति—अयं भरतस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकस्त्वदवलोकनार्थमुत्कण्ठितः महता सैन्येन भ्रातृभिश्च सह सम्प्राप्त इहागतः। तस्येहागमनकारणमाह-भ्रातृवत्सल इति॥

श्वश्रूजनपुरोगम् श्वश्रूजनपुरस्सरम् । विशालीक्रियताम् दीर्घीक्रियताम् । अतिप्रियं हि वस्तु विशालाभ्यां दृग्भ्यां द्रष्टुमिष्यते, तथा च प्रयुक्तं कालिदासेन—'विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः' इति । पण्डितराजेनापि—'विशालाभ्यामाभ्यां किमिव नयनाभ्यामिह फलं, न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः।' इति ।

एष्टव्ये—अभीष्टे ।

तैस्तैरिति—अद्य तुष्टहृदयः प्रसन्नमनाः स्वजनानुबद्धः स्वजनानुयातः अहम् शरदि मेघापगमे मेघैः मुक्तम् अपगतावरणम् अमलं दीप्तिशालिनम् सोमं चन्द्रमस-

---

यह देखिये, आपके दर्शनों के लिये लालायित, भ्रातृवत्सल भरत माताओं को साथ लेकर बड़ी भारी सेना से अन्वित यहीं आ गये ॥ ५ ॥

राम—लक्ष्मण, क्या ऐसी बात ? भरत आ गये ?

लक्ष्मण—आर्य, और क्या ?

राम—मैथिली, भरत के साथ तुम्हारी सासें आ रही हैं, उनके दर्शन के लिये आँखों को विशाल बना लो ।

सीता—आर्यपुत्र, ऐन मौके पर भरत आ गये ।

(माताओं के साथ भरत का प्रवेश)

भरत—मेघनिर्मुक्त शरत्कालिक चन्द्रमा के समान नानाप्रकार के संकटों से

सीता—हम् आर्यपुत्र ! मा खलु मा खल्वेवं भणितुम् । (भीता वेपते)
हं अय्यउत्त । मा खु मा खु एवं भणिदुं ।

रामः—अलमलं सम्भ्रमेण । अतिक्रान्तः खल्वेष कालः । (दिशो विलोक्य) अये कुतो नु,

रेणुः समुत्पतति लोध्रसमानगौरः
सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः ।
शङ्खध्वनिश्च पटहस्वनधीरनादैः
सम्मूर्च्छितो वनमिदं नगरीकरोति ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः—जयत्वार्यः । आर्य !

'मा खलु' इत्यादि । अत्र प्रसङ्ग काञ्चनपार्श्वाभिधानस्मरणेन रावणकृतापहार-स्मरणात्सीताया भयमिति तच्चर्चां प्रतिषेधति ।

अतिक्रान्तः व्यतीतः, तादृशदुरदृष्टस्यावसितत्वात् । सैन्यैः परिवारेण च सहितस्य भरतस्यागमनात् समुद्भूतं रजो दूरात् पश्यन् तदुत्पत्तिकारणापरिज्ञानादाह—अये कुतो न्विति ।

रेणुरिति—लोध्रसमानगौरः लोध्रपुष्पतुल्यगौरवर्णयुतः रेणुः समुत्पतति भुव उत्तिष्ठति, (स च रेणुः) पवनेन वायुनाऽवधूतः प्रसारितः दिशः सम्प्रावृणोति समाच्छादयति । पटहस्वनैः धीरनादैः वीरगर्जितैश्च सम्मूर्च्छितः सम्यग्वर्द्धितः शङ्खध्वनिश्च इदं वनं नगरीकरोति नगरभावं नयति ! किन्निमित्तमिदं सर्वासु दिशासु प्रसरति शङ्खध्वनिर्विविधप्रकारका वीरनादाश्च जायमाना वनस्य ग्रामता मर्यादशान्तिमुत्पादयन्तीति भावः । स्वप्नवासवदत्तेऽप्येतादृश्युक्तिरस्य कवेः 'कोऽयं भो निभृतं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया' इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

सीता— आर्यपुत्र, न, न, अब इस प्रसङ्ग को मत छेड़िये (डर जाती है)

राम—डरो मत, अब वे दिन बीत गये । (चारों ओर देखकर) अरे कहाँ से—

यह लोध्रपुष्पसदृश धवल धूल उड़ती आ रही है, जो वायुवेग से सकल दिशाओं को आच्छादित करती आ रही है । यह शङ्खध्वनि, बाजे तथा बहादुरों के गर्जन से उपबृंहित होकर इस शान्त तपोवन को नगर का रूप दे रहे हैं ॥ ४ ॥

(लक्ष्मण का प्रवेश)

लक्ष्मण—जय हो आर्य की । आर्य,

सीता—जानामि जानामि । अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या इदानीं
जाणामि जाणामि । ओलोइअपत्तआ उल्लोअइदव्वा दाणिं
संवृत्ताः ।
संवुत्ता ।

रामः—एवमेतत् । निम्नस्थलोत्पादको हि कालः । मैथिलि ! अभ्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याधस्ताच्छुक्लवाससं भरतं दृष्ट्वा परित्रस्त मृगयूथमासीत् ।

सीता—आर्यपुत्र । दृढं खलु स्मरामि ।
अय्यउत्त । दिढं खु सुमरामि ।

रामः—अयं तु नस्तपसः साक्षिभूतो महाकच्छः । अत्रास्माभिरासीनैस्तातस्य निवपनक्रियां चिन्तयद्भिः काञ्चनपार्श्वो नाम मृगो दृष्टः ।

अवलोकितपत्रकाः अतिबालतया द्वित्रपत्रा अत एव च अवक्षिप्तचक्षुषा दृष्टाः, (इदानीम्) उल्लोकयितव्याः सन्नतत्वादूर्ध्वनिक्षिप्तचक्षुषा द्रष्टव्याः । अत्युन्नतं हि वस्तु वीक्षितुं चक्षुरूर्ध्वं व्यापारणीयं भवतीति भावः ।

निम्नस्थलोत्पादकः निम्नं च स्थलं च तयोरुत्पादकः निम्नोत्पादकः स्थलोत्पादकश्चेति । कश्चिद्धि देशः स्थलरूपः कालतो निम्नभावं भजते, कश्चिच्च निम्नरूपः स्थलतामापद्यत इत्याशयः । अभ्युपलभ्यते स्मर्यते, परित्रस्तं भयकातरम् , मृगयूथं हरिणकुलम् । शुक्लवाससं भरतं दृष्ट्वाऽनारण्यकोऽयमस्मानुपद्रवेदिति चिन्तया तेषां भीतिः ।

महाकच्छः महान् जलाशयः, (जलप्रायं हि कच्छमाहुः) ।

सीता—याद है, खूब याद है, जिन वृक्षों को नन्हें-नन्हें पत्तों वाली अवस्था में देखा था, अब वे आँखें ऊपर करके देखने योग्य हो गये हैं ।

राम—बिलकुल ऐसी ही बात है, समय ही उत्थान-पतन का कारण है । मैथिली, याद है-इस सप्तपर्ण वृक्षके नीचे श्वेतवस्त्रधारी भरत को देखकर मृगगण भयभीत हो उठे थे ?

सीता—आर्यपुत्र, खूब याद है ।

राम—यह हमारे तप का साक्षी महासरोवर है, यहाँ बैठकर हमने पिताजी की श्राद्धक्रिया की चिन्ता करने के समय काञ्चनपार्श्व मृग को देखा था ।

तपस्विदारैर्जनकेन्द्रपुत्री सम्भाष्यमाणा समुपैति मन्दम् ॥ ३ ॥

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

तापसी—हला ! एष ते कुटुम्बिकः। उपसर्पैनम्। न शक्यं त्वामेकाकिनीं प्रेक्षितुम्।
हळा ! एसो दे कुडुम्बिओ। उपसप्प णं। ण सक्कं तुमं एआइणिं पेक्खिदुं।

सीता—हम्, अद्याप्यविश्वसनीयमिव मे प्रतिभाति। (उपसृत्य)
हं अज्ज वि अविस्ससणीअं मं पडिभादि।
जयत्वार्यपुत्रः।
जेदु अय्यउत्तो।

रामः—मैथिलि ! अपि जानासि, पूर्वाधिष्ठानमस्माकं जनस्थानमासीत्। अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षाः।

भिश्च स्नुषेति तपस्विदारैर्मुनिपत्नीभिः स्निग्धतरमतिमधुरं सम्भाष्यमाणा व्याह्रियमाणा जनकेन्द्रपुत्री मन्दं शनैः शनैः समुपैति मामुपसर्पति ॥ ३ ॥

कुटुम्बिको भर्त्ता।

एकाकिनीम् सहायान्तररहिताम्। तथाविधा भूत्वा त्वमपह्रियसे तेन त्वां तथाविधां कर्तुं नेच्छामि तेनोपसर्प प्रियपतिमिति भावः।

अद्यापि प्रियसम्प्रयोगकालेऽपि। अविश्वसनीयं विश्वासानर्हम्, मन्दभागिन्याः प्रियप्राप्तिर्न सम्भविनीति धारणा चिरविरहकदर्थनया जनिता, तदाधारीकृत्येत्थमुच्यते।

अपि जानासि स्मरसि किम् ? पुत्रकृतकाः पुत्रनिर्विशेषं परिवर्द्धितत्वात् कृत्रिमपुत्रकाः।

हैं। अपनी-अपनी अवस्था के अनुसार कोई मुनिपत्नी सीता का 'सखी', कोई 'सीता', कोई 'जानकी' और कोई 'बहू' कहकर पुकारती है ॥ ३ ॥

(सीता और तापसी का प्रवेश)

तापसी—सखी, ये हैं तुम्हारे पतिदेव, उनके पास जाओ। तुम्हें अकेली नहीं देख सकती हूँ।

सीता—आज भी मुझे विश्वास नहीं होता। (समीप जाकर) जय हो आर्यपुत्र की।

राम—मैथिली, क्या जानती हो कि पहले हम इस जनस्थान में रहा करते थे और पहचानती हो इन कृतकपुत्र वृक्षों को ?

(ततः प्रविशति रामः)

रामः—भोः !

समुदितबलवीर्यं रावणं नाशयित्वा
जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम् ।
वचनमपि गुरूणामन्तशः पूरयित्वा
मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि भूयः ॥ २ ॥

तापसीनामभिवादनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा चिरायते खलु मैथिली । (विलोक्य) अये ! इयं वैदेही,

सखीति सीतेति च जानकीति यथावयः स्निग्धतरं स्नुषेति ।

मिश्रविष्कम्भकः नीचमध्यमोभयविधपात्रप्रयोजितत्वात् सङ्कीर्णो विष्कम्भकः । तल्लक्षणमन्यत्रोक्तम् ।

समुदितेति—समुदितमेकत्राहृतम् बलवीर्यं सैन्यसाहसं यस्य तादृशम् (रामेण युद्धे त्रिलोकार्जितयशसः संशयतुलाऽऽरूढतामवगत्य सर्वमपि स्वं बलं साहसं च विन्ययुङ्क्त, तादृशमपि रामो जिगाय तमिति रामबलप्रशंसा बोध्या) रावणं नाशयित्वाऽऽमूलचूलं विनाश्य जगति गुणसमग्रां दारोचितगुणपरिपूर्णाम् विशुद्धाम् अग्निप्रवेशपरीक्षाप्रमाणितनिष्कलङ्कचरित्राम् प्राप्य पुनरासाद्य गुरूणां तातपादानाम् वचनम् आज्ञाम् 'वने वस समाश्चतुर्दश'त्येवंलक्षणाम् अन्तशः अक्षरशः अन्तं यावत् पूरयित्वा परिपाल्य भूयः पुनरपि मुनिजनवनवासं मुनिजनाध्युषितवनवर्त्तिप्राचीनस्वनिवासदेशम् प्राप्तवानस्मि । एतेन रामस्य कृतकृत्यताजनितः प्रमोदो व्यज्यते । मालिनीवृत्तम् ॥ २ ॥

अभ्यन्तरम् उटजाभ्यन्तरम् । चिरायते विलम्बते ।

सखीति--सखीति तुल्यवयोभिः सीतेति जानकीति च वयसाऽधिकाभिः, वृद्धा-

---

(राम का प्रवेश)

राम—अहा !

अतुलबलपराक्रम रावण का संहार करके सर्वगुणसम्पन्ना और निष्कलङ्का सीता को प्राप्त कर और पिताजी की आज्ञा का अन्त तक पूर्णरूप से पालन कर मैं फिर अब उसी मुनि के आश्रम में आ गया हूँ ॥ २ ॥

मुनिपत्नियों की वन्दना के लिये भीतर गई हुई सीता को बहुत विलम्ब हुआ जाता है, (देखकर) अरे यही तो सीता है ।

ऋषिपत्नियाँ इसके साथ मधुर वार्त्तालाप कर रही हैं और सभी इधर आ रही

तापसः—अलमलं सम्भ्रमेण । विभीषणविधेयाः खलु राक्षसाः ।

नन्दिलकः—नमो राक्षससज्जनाय । (निष्क्रान्तः)

णमो रक्खससज्जणाअ ।

तापसः—(विलोक्य) अये अयमत्रभवान् राघवः । य एषः—

जय नरवर ! जेयः स्याद् द्वितीयस्तवारि-
स्तव भवतु विधेया भूमिरेकातपत्रा ।
इति मुनिभिरनेकैः स्तूयमानः प्रसन्नैः
क्षितितलमवतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् ॥ १ ॥

जयतु भवान् जयतु । (निष्क्रान्तः)

(मिश्रविष्कम्भकः ।)

विभीषणविधेयाः तदधीनाः, एतेनात्र तेषामनुपद्रावकत्वं बोधितम् ।

राक्षससज्जनाय राक्षसेषु मुख्याय सत्पुरुषाय !

जयेति—नरवर पुरुषेषु श्रेष्ठ जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, द्वितीयः रावणापेक्षया परस्तव अरिर्जेयो जेतुमर्हः शक्त्या पराभवितुं योग्यः स्यात् , रावणस्य जितत्वाद् द्वितीयारिजयाशंसनम् । भूमिर्धरणी एकातपत्रा अप्रतिद्वन्द्वशासना तवैकस्य राज्ञः पालनेऽवस्थिता स्यादित्यन्वयः । इति एवं प्रकारेण प्रसन्नैः रावणवधसन्तुष्टैरनेकै-र्भूरिभिः मुनिभिः सन्निकटवनवासिभिस्तपस्विभिः स्तूयमानः वन्द्यमानो मानवेन्द्रो मनुजेश्वरो रामो विमानात् पुष्पकाख्यात् व्योमयानात् रावणजयप्राप्तात् क्षितितलं धरणीभागमवतीर्ण अवरूढः ॥ १ ॥

तपस्वी – नहीं, नहीं, डरो मत, सब राक्षस विभीषण के वशवर्त्ती हैं।

नन्दिलक—इस सज्जन राक्षस को नमस्कार ।

(प्रस्थान)

तपस्वी—(देखकर) अहा । ये हैं राघव, जो यह—

हे नरश्रेष्ठ, आपकी जय हो, आप अपने दूसरे शत्रुओं पर भी विजय प्राप्त करें, एकच्छत्र महीमण्डल पर आपका अधिकार हो, आनन्दित-मुनिजन उपर्युक्त प्रकार से अभिनन्दन कर रहे हैं और आप पुष्पक विमान से पृथ्वी पर आ गये हैं ॥ १ ॥

आपकी जय हो । (प्रस्थान)

वानरमुख्यैः परिवृतः सम्प्राप्तस्तत्रभवान् शरद्विमलगगन-
चन्द्राभिरामो रामः । तदद्यास्मिन्नाश्रमपदेऽस्मद्विभवेन
यत् सङ्कल्पयितव्यम्, तत् सर्वं सज्जीक्रियतामिति ।

नन्दिलकः—आर्य ! सर्वं सज्जीकृतम् । किन्तु,
अय्य ! सव्वं सज्जीकिदं । किन्तु,

तापसः—किमेतत् ?

नन्दिलकः—अत्र विभीषणसम्बन्धिनो राक्षसाः । तेषां भक्षणनिमित्तं
एत्थ विभीषणकेरआ रक्खसा । तेसं भक्खणणिमित्तं
कुलपतिः प्रमाणम् ।
कुलवदी पमाणं ।

तापसः—किमर्थम् ?

नन्दिलकः—ते खलु खादन्ति ।
ते खु खज्जन्ति ।

राक्षसवानरमुख्यैः ऋक्षमुख्या जाम्बवदादयः, राक्षसमुख्या विभीषणादयः, वानर-मुख्याः सुग्रीवादयस्तैः । शरद्विमलचन्द्राभिरामः शरदि तदाख्यर्तुविशेषे विमलः निर्मलप्रकाशो यश्चन्द्रस्तद्वदभिरामो रमणीयदर्शनः । अस्मद्विभवेन आरण्यकसुलभेन । सङ्कल्पयितव्यं तत्स्वागतार्थमुपकल्पनीयम् ।

किमेतत् 'किन्तु' इत्यग्रे किं भवता विवक्षितं तदुच्यतामिति भावः ।

विभीषणसम्बन्धिनः तदुपचारकाः परिजनाः । राक्षसाः क्रव्यादाः । भक्षण-निमित्तम् भक्षणार्थे । कुलपतिः अरण्यवासिमुनिमुख्यः । प्रमाणं राक्षसभक्षणीयवस्तु-निर्णयप्रभुः ।

वानराधीश के दलबलों के सहित निर्मल शरदिन्दुसदृश अभिराम राम यहीं आ रहे हैं । आज इस अरण्य में अरण्यसुलभ भोग-वैभव के अनुसार उनका स्वागत करने के लिये जो अभीष्ट है, वह सब सज्जित करके रखा जाय ।

नन्दिलक—सब ठीक कर लिया गया है । किन्तु…

तपस्वी—वह क्या ?

नन्दिलक—जहां विभीषण के साथी राक्षस भी आये हुए हैं, उनके भोजन के विषय में कुलपति ही जानें ।

तपस्वी—क्यों ?

नन्दिलक—वे खाते हैं (नर) मांस ।

अथ सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति तापसः)

तापसः—नन्दिलक ! नन्दिलक !

(प्रविश्य)

नन्दिलकः—आर्य ! अयमस्ति ।

अय्य । अअं ह्मि ।

तापसः—नन्दिलक ! कुलपतिर्विज्ञापयति—एष खलु स्वदारापहारिणं त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं नाशयित्वा राक्षसगणविरुद्धवृत्तं गुणगणविभूषणं विभीषणमभिषिच्य देवदेवर्षिसिद्धविमलचारित्रां तत्रभवतीं सीतामादाय ऋक्षराक्षस-

---

अथ रावणं जितवतो रामस्य सीतया सह तपोवनं प्रति गमनम्, तत्र मातृसहितस्य भरतस्य समागमः,मिलितानां सर्वेषां पुनरयोध्यां प्रतिनिवर्त्तनमित्यादिकथावस्तु निवेश्य प्रबन्धमुपसंहर्त्तुं सप्तमाङ्कमारभते—ततः प्रविशतीति ।

कुलपतिः तपोवनाधिष्ठाता मुनिवरः । विज्ञापयति बोधयति ।

स्वदारापहारिणम् स्वस्य दाराणां पत्न्या अपहारिणम् अपहर्त्तारम्, त्रयो लोका एव त्रैलोक्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तत् विद्रावयति भयद्रुतं करोतीति त्रैलोक्यविद्रावणस्तम् । गुणगणविभूषणं गुणानां दयादाक्षिण्यविवेकादीनां गणास्समूहास्ते विभूषणानि तदाश्रितत्वेन शोभाजनकानि यस्य तादृशः, अथवा गुणगणानां विभूषणम् अलङ्कर्त्तारम् , तमाश्रितवतां गुणगणानां शोभासमृद्धेः अभिषिच्य लङ्काराज्याभिषिक्तं कृत्वा । देवर्षिसिद्धविमलचारित्रां देवैर्ऋषिभिः प्रमाणभूतैः साक्षिभिः सिद्धं निश्चित्य प्रत्यायितं निष्कलङ्कतया विमलं शुद्धं चारित्रं शीलं यस्यास्ताम् । ऋक्ष-

---

(तपस्वी का प्रवेश)

तपस्वी—नन्दिलक, नन्दिलक,

(नन्दिलक का प्रवेश)

नन्दिलक—आर्य, यह आया ।

तपस्वी—नन्दिलक, कुलपति आदेश देते हैं कि अपनी स्त्री को हरकर ले जाने वाले तथा तीनों भुवनों को प्रताप से तबाह करने वाले रावण का नाश कर, दुराचारी राक्षसों के प्रतिकूल आदर्शचरित्र विभीषण को लङ्काराज्य पर अभिषिक्त कर, ऋषियों के समक्ष परीक्षित निष्कलङ्क सीता को साथ लेकर, ऋक्षराज तथा

बलैस्तरद्भिश्च नयामि तुल्यं ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन ॥ १६ ॥

अये शब्द इव । तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—जयतु कुमारः । इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा ज्येष्ठभट्टिनी मोहं गता ।

जेदु कुमारो इमं वुत्तन्तं सुणिअ जेट्टभट्टिणी मोहं गआ ।

कैकेयी—हम् ।

भरतः—कथं मोहमुपगताम्बा ?

कैकेयी—एहि ! जात ! आर्यामाश्वासयिष्यावः ।

एहि ! जाद ! अय्यां अस्सासइस्सामो ।

भरतः—यदाज्ञापयत्यम्बा । (निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति षष्ठोऽङ्कः ।

पृतनयाऽप्रकाशाम् सैन्यौघस्य बलसमूहस्य निवेशैः शिविरैः नद्धाम् व्याप्तां च करोमि । अधुनैव मदीययुद्धवारणाः समुद्रतटमावृण्वन्तु सैन्यानि च तत्र शिविरेषु वसन्तु इत्यर्थः । तरद्भिः समुद्रं प्लवमानैः बलैः सैनिकैश्च रावणेन सह समुद्रं सागरम् तुल्यं समकालं ग्लानिन्नयामि, स्वाधीनं कृत्वा हर्षक्षयभाजं करोमीत्यर्थः । एतेन भरतस्य रावणेऽमर्षातिशयो व्यक्तः । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १६ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते प्रतिमानाटक 'प्रकाशे' षष्ठोऽङ्कः ।

अनन्त सेना के पड़ाव से भर दूंगा । समुद्र पार करती हुई मेरी सेना रावण के साथ ही समुद्र को भी ध्वस्त कर देगी ॥ १६ ॥

अरे, कुछ कोलाहल सा मालूम पड़ता है, जल्दी पता लगाओ, क्या बात है ?

(प्रतिहारी का प्रवेश)

प्रतिहारी—कुमार की जय हो । इस दुःखद समाचार को सुनकर बड़ी रानी मूर्च्छित हो गई ।

कैकेयी—अहो ?

भरत—क्या माताजी मूर्च्छित हो गईं ?

कैकेयी—आओ बेटा, आर्या को धीरज बँधावें ।

भरत—जो माताजी की आज्ञा । (सबका प्रस्थान)

छठा अङ्क समाप्त

चतुर्दश वर्षाणीत्युक्तम् ।

चउद्दस वरिसाणि त्ति उत्तं ।

भरतः--अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम् । अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य ?

सुमन्त्रः--कुमार ! वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनामनुमतं विदितं च ।

भरतः--हन्त त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते । दिष्ट्यानपराद्धात्रभवती । अम्ब ! यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मया दूषितात्रभवती, तत् सर्वं मर्षयितव्यम् । अम्ब ! अभिवादये ।

कैकेयी--जात । का नाम माता पुत्रकस्यापराधं न मर्षयति ?

जात ! का णाम माता पुत्तअस्स अवराहं ण मरिसेदि ?

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कोऽत्र दोषः ।

उट्ठेहि उट्ठेहि । को एत्थ दोसो ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आपृच्छाम्यत्रभवतीम् । अद्यैवाहमार्यस्य साहाय्यार्थं कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि । अयमिदानीम्--

वेलामिमां मत्तगजान्धकारां करोमि सैन्यौघनिवेशनद्धाम् ।

अनुमतं सम्मतम्, न केवलं गुरुजनस्यैतत्सर्वं मदुक्तं विदितमात्रमपि तु सम्मतमपीति भावः ।

एवमवगतेन प्रकरणेन मातुर्निरपराधतां प्रसीदन्नाह--हन्तेति । सुगमम् ।

वेलामिति—इमां वेलां समुद्रतटभूमिं मत्तगजान्धकारां स्रवन्मदवारिकरि-

---

भरत—इसी को कहते हैं बात मिला देने की (स्त्रियों की) चातुरी । तो क्या यह बात गुरुजनों को ज्ञात थी ?

सुमन्त्र—कुमार, वसिष्ठ, वामदेव आदि को यह बात ज्ञात तथा सम्मत थी ।

भरत—अहो भाग्य, ये लोग त्रैलोक्यसाक्षी हैं । भाग्यवश मेरी माँ बेकसूर है । माँ, मैंने भ्रातृस्नेह के कारण क्रुद्ध होकर जो तुम्हारा अपमान किया, उसे क्षमा करो ! माँ, मैं तेरे चरणों पर पड़ता हूँ ।

कैकेयी—बेटा, भला ऐसी कौन माता होगी जो अपने पुत्र का अपराध न क्षमा कर दे । उठो, बेटा, उठो, इसमें तुम्हारा अपराध ही क्या है ?

भरत—मैं तुम्हारा बड़ा अनुगृहीत हुआ । मुझे जाने की आज्ञा दो । आर्य की सहायता के लिये मैं आज ही सम्पूर्ण राजमण्डल को सन्नद्ध करता हूँ । अभी मैं—

इस सागरतट को अपने मतवाले हाथियों से अंधकारमय बना दूँगा, तथा अपनी

भरतः—नन्विदं कष्टं नाम !

कैकेयी—जात ! एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं
जाद ! एतण्णिमित्तं अवराहे मां णिक्खिविअ पुत्तओ रामो वणं
प्रेषितः, न खलु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः
पेसिदो, ण हु रज्जलोहेण । अपरिहरणीओ महरिसिसावो
पुत्रविप्रवासं विना न भवति ।
पुत्तविप्पवासं विणा ण होइ ।

भरतः—अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न प्रेषितः ?

कैकेयी—जात ! मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृतीभूतस्ते विप्रवासः ।
जात ! मादुलकुले वत्तमाणस्स पइदीहूदो दे विप्पवासो ।

भरतः—अथ चतुर्दश वर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि ।

कैकेयी—जात ! चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया
जाद ! चउद्दस दिअस त्ति वत्तुकामाए पय्याउलहिअआए

एतन्निमित्तम् मुनिशापश्चरितार्थः स्यादित्येतदर्थम् । माम् आत्मानम्, अपराधे निक्षिप्य अपराधिनी भूत्वा । रामवनप्रेषणे मुनिशापसार्थक्यकरणमेव कारणं न तु राज्यलोभ इति भावः ।

नन्वेवं पुत्रवियोगस्य राजमरणसाधनत्वेऽहमेव किमिति न वनं प्रेषित इत्यत्राह-प्रकृतीति । प्रकृतीभूतः स्वाभाविकतामापन्नः, तव मातुलकुलवासस्य सार्वदिकतया राजमरणकारणत्वापगमाद्राम एव वनं गमित इत्यर्थः ।

अल्पकालिकेनापि पुत्रप्रवासेन राज्ञो मरणे सिद्ध्यति किमिति रामश्चतुर्दशवर्षव्यापिवनवासक्लेशेन कदर्थित इति पृच्छति भरतः-अथेति ।

पर्याकुलहृदयया सम्भावितप्रियपुत्रामवियोगाद् भ्रान्तचित्तया ।

भरत—यह कष्टकर कथा है ।

कैकेयी - इसीलिये मैंने अपने को दोषी बनाकर बेटा राम को वन भेजा, राज्य के लोभ से नहीं । अवश्यंभावी महर्षिशाप पुत्रवियोग के बिना सफल कैसे होता ?

भरत—पुत्रवियोग तो तुल्य ही था, फिर मुझ को ही क्यों न वन भेजा ?

कैकेयी—मातामह कुल में रहने के कारण तुम्हारा वियोग महाराज के लिए सह्य-सा हो रहा था !

भरत—अच्छा तो फिर चौदह वर्षों की अवधि किस लिये लगा दी ?

कैकेयी—मैं तो चौदह दिन कहना चाहती थी, किन्तु मानसिक व्याकुलता से चौदह वर्ष कहा गया ।

भरतः—किं शप्तो महाराजः ?

कैकेयी—सुमन्त्र ! आचक्ष्व विस्तरेण ।

सुमन्त ! आअक्ख वित्थरेण ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति भवति । कुमार ! श्रूयताम्—पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूरयमाणो वनगजबृंहितानुकारिशब्दसमुत्पन्नवनगजशङ्कया शब्दवेधिना शरेण विपन्नचक्षुषो महर्षेश्चक्षुर्भूतो मुनितनयो हिंसितः ।

भरतः—हिंसित इति । शान्तं शान्तं पापम् । ततस्ततः ?

सुमन्त्रः—ततस्तमेवंगतं दृष्ट्वा,

तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा ।
यथाहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् विपत्स्यसे ॥ १५ ॥ इति ।

मृगयाम् आखेटकम् । बृंहितं करिगर्जितम् । तदनुकरोति सादृश्येनानुहरति, भूतेन शब्देन हेतुभूतेन उत्पन्नो वनगजोऽयमिति शङ्काभ्रमः तथा । शब्दवेधिना शब्दानुसारेण लक्ष्यमदृष्ट्वैव लक्ष्यवेधिना । विपन्नचक्षुषोऽन्धस्य महर्षेः ।

तेनोक्तमिति—सत्यं भाषितुं शीलं यस्य तेन अवितथवचनेन रुदितस्य रोदनस्यान्ते यथाऽहं पुत्रशोकाद् (विपद्ये) एवं त्वमपि विपत्स्यसे मरिष्यसि । इत्येवमुक्तम् अभिशप्तम् । तथा चात्र संवदति कालिदासः—'दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकादन्ते वयस्यहमिवेति' ॥ १५ ॥

भरत—क्या महाराज को शाप था ?

कैकेयी—सुमन्त्र, विस्तारपूर्वक कह दो ।

सुमन्त्र—महारानीजी की जो आज्ञा । कुमार, सुनिये—महाराज एक समय शिकार को गये थे, उन्होंने अन्धमुनि के नयनरूप पुत्र श्रवण को वनगज के भ्रम से मार डाला, जब कि वह जलाशय में घड़ा भर रहा था, जिससे गड़गड़ाहट की धुन आती थी । महाराज ने उसे ही लक्ष्यकर शब्दवेधी बाण छोड़ दिया ।

भरत—मार दिया । महापाप ! इसके बाद क्या हुआ ?

सुमन्त्र—तब उस पुत्र को इस स्थिति में देखकर—

उस सत्यवचन अन्धमुनि ने खूब रो लेने के बाद महाराजको शाप दिया कि—**राजन्, मेरी ही तरह तुम भी पुत्रशोक में तड़प तड़प कर प्राण दोगे ॥ १५ ॥**

भरतः—श्रूयतां,

य: स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्नियोगाद् वनं गतः ।
तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः ॥ १३ ॥

कैकेयी—हं ।

भरतः—हन्त भोः ! सत्त्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।
वधूप्रधर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवतीं वधूम् ॥ १४ ॥

कैकेयी—(आत्मगतम्) भवतु, इदानीं कालः कथयितुम् । (प्रकाशम्)

भोदु दाणि कालो कहेदुं ।

जात ! त्वं न जानासि महाराजस्य शापम् ।

जाद ! तुवं ण आणासि महाराअस्स सावं ।

य: राज्यमिति—यः रामः त्वन्नियोगात् त्वत्प्रेरणावशात् स्वस्यात्मनो राज्यं परित्यज्य वनं गतस्तस्य भार्या सीता (रावणेन) हृता, (इति) ते तव मनोरथः पर्याप्तः अभिलाषः पूरितः । रामस्य वनवासे हेतुत्वं गतायास्तव तद्भार्याहरणवृत्तान्तोऽपि श्रोतुमिष्टः स्यादिति भरतस्य सोल्लुण्ठनं वचनम् ॥ १३ ॥

'हम्' सीताहरणश्रवणे खेदप्रकाशकमव्ययपदमिदम् ।

हन्तेति—अत्रभवतीम् पूजनीयाम्भवतीम् (विपरीतलक्षणया निन्दनीयाचरणां त्वाम्) वधूं प्राप्य वधूभावेन लब्ध्वा सत्त्वयुक्तानां पराक्रमशालिनां मनस्विनाम् मानवताम् (पूर्वं कदापि मानभङ्गावसरमीदृशमप्राप्तवताम्) इक्ष्वाकूणां तदाख्यवंशोद्भवानाम् वधूप्रधर्षणं स्त्रीहरणं प्राप्तमुपनतम् । अतो धिक् त्वामिति भावः ॥

शापम् श्रवणस्य पित्रा प्रदत्तम् । रामस्य वनगमने सः शाप एव कारणं नाहमिति त्वत्कर्तृकं मदुपालम्भनं सर्वं त्वदज्ञानमूलकमित्याशयः ।

भरत—सुनो—

जो राम तुम्हारी आज्ञा से राजपाट छोड़कर वन चला गया था, उसकी भार्या सीता (रावण द्वारा) हर ली गई है । अब तुम्हारा मनोरथ पूर्ण हुआ ॥ १३ ॥

कैकेयी—अहो ?

भरत—हा शोक ! तुम जैसी बहू को पाकर महापराक्रमी और मानवाले इक्ष्वाकुवंश को वधूहरण के दिन भी देखने पड़े ॥ १४ ॥

कैकेयी—(स्वगत) अच्छा, अब रहस्य कह देने का मौका आ गया । (प्रकट) वत्स, तुम महाराज के शाप की बात नहीं जानते ।

प्रविशतु किल !
पविसदु किल ।

भरतः—विजये किं निवेदितम् ?

प्रतिहारी—आम् ।

भरतः—तेन हि प्रविशावः । (प्रविशतः)

कैकेयी—जात ! विजया मन्त्रयते—रामस्य सकाशात् सुमन्त्र आगत इति ।
जाद ! विश्रश्रा मन्तेदि--रामस्य सश्रासादो सुमन्तो श्राश्रद त्ति ।

भरतः—अतः परं प्रियं निवेदयाम्यत्रभवत्यै ।

कैकेयी—जात ! अपि कौसल्या सुमित्रा च शब्दयितव्ये ।
जाद ! श्रपि कोसल्ला सुमित्ता श्र सद्दावइदव्वा ।

भरतः—न खलु ताभ्यां श्रोतव्यम् ।

कैकेयी—(आत्मगतम्) हं किन्नु खलु भवेद् ? (प्रकाशम्) भण जात !
हं किं णु हु भवे ? भणाहि जाद !

शब्दयितव्या आकारयितव्या, रामसकाशागतजनातीतवृत्तान्तस्य तयापि श्रोतुमिष्यमाणत्वान्मातृभावेनौचित्याच्च । ताभ्याम् कौसल्यासुमित्राभ्याम् । भवत्या एव रामनिष्कासनपुण्योपचयशालितया तत्र रामदुःखगाथाश्रवणेऽधिकारो न तयोरिति भरतस्य सोपालम्भं तात्पर्यम् ।

राजकुमार की, आप भीतर चलें ।

भरत—विजया, क्या सूचना दे दी ?

प्रतिहारी—जी हाँ,

भरत—तो भीतर चलें ।

(दोनों भीतर जाते हैं)

कैकेयी—वत्स, विजया कहती है—राम के पास से सुमन्त्र आये हैं ?

भरत--आपको इससे भी अधिक प्रिय बात सुनाता हूँ ।

कैकेयी--वत्स, तो क्या कौसल्या और सुमित्रा को भी बुला लिया जाय ?

भरत—नहीं, उनके सुनने की बात नहीं ।

कैकेयी—(स्वगत) हाय, न जाने, ऐसी कौन-सी बात है ? (प्रकट) सुनाओ बेटा ।

प्रतिहारी—(आत्मगतम्) हं किन्नु खलु भवेत् ? (प्रकाशम्) भर्तः ! तथा !

हं किंणु खु भवे ? भट्टा ! तह ।

(निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति कैकेयी प्रतिहारी च)

कैकेयी—विजये ! मां प्रेक्षितुं भरत आगतः ?

विजए ! मं पेक्खिदुं भरदो आअदो ?

प्रतिहारी—भट्टिनि ! तथा भर्तृदारकस्य रामस्य सकाशात्

भट्टिणि ! तह । भट्टिदारअस्स रामस्स सआसादो

तातसुमन्त्र आगतः । तेन सह भर्तृदारको भरतो

तादसुमन्तो आअदो । तेन सह भट्टिदारओ भरदो

भट्टिनीं प्रेक्षितुमिच्छति किल ।

भट्टिणिं पेक्खिदुं इच्छति किल ।

कैकेयी—(स्वगतम्) केन खलूद्घातेन मामुपालप्स्यते भरतः ?

केण खु उग्घादेण मं उवालम्भिस्सदि भरदो ?

प्रतीहारी—भट्टिनि ! किं प्रविशतु भर्तृदारकः !

भट्टिणि ! किं पविसदु भट्टिदारओ ?

कैकेयी—गच्छ । प्रवेशयैनम् ।

गच्छ । पवेसेहि णं ।

प्रतिहारी—भट्टिनि ! तथा (परिक्रम्योपसृत्य) जयतु भर्तृदारकः ।

भट्टिणि ! तह जेदु भट्टिदारओ ।

उद्घातेन प्रस्तावेन । उपालप्स्यते धिक्करिष्यति ।

प्रतिहारी-(स्वगत) न जाने क्या बात हो? (प्रकट)आपकी जो आज्ञा। (जाती है)

(बाद कैकेयी तथा प्रतिहारी का प्रवेश)

कैकेयी—क्या भरत मुझसे मिलने आया है ?

प्रतिहारी—रानीजी, जी हाँ। राजकुमार राम के पासे से सुमन्त्र लौट आये हैं। सम्भव है उनके साथ राजकुमार रानीजी से मिलना चाहते हों।

कैकेयी—न जाने किस उपक्रम से भरत मुझे उलहना दे ?

प्रतिहारी—रानीजी, क्या राजकुमार आवें ?

कैकेयी—जाओ भीतर बुला लाओ ।

प्रतिहारी—रानीजी, जो आज्ञा । (चलकर तथा पास आकर) यज हो

भोः ! किमिदानीं करिष्ये ? भवतु, दृष्टम् ! अनुगच्छतु मां तातः ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति कुमारः ।

(उभौ परिक्रामतः)

सुमन्त्रः—कुमार ! न खलु न खलु गन्तव्यम् ! देवीनां चतुश्शालमिदम् ।

भरतः—अत्रैव मे कार्यम् । भोः ! क इह प्रतिहारे ?

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—जयतु भर्तृदारकः । विजया खल्वहम् ।

जेदु भट्टिदारओ । विजआ खु अहं ।

भरतः—विजये ! ममागमनं निवेदयात्र भवत्यै ।

प्रतिहारी—कतमस्यै भट्टिन्यै निवेदयामि ?

कदमाए भट्टिणीए णिवेदेमि ?

भरतः—या मां राजानमिच्छति ।

रामस्य पुनः सम्भवति सीतया संयोगरूपं वस्तु व्यज्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥१२॥

चतुश्शालम् गृहप्रकारभेदः । अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयम् ।

राजनमिच्छतीति—कस्यै देव्यै त्वदागमनं निवेदयामीति प्रश्नस्य भरतेनेत्थमुत्तरणे मद्राज्यकामनाकमनर्थमुपस्थापितवतीति मया वक्तुं कैकेय्येव द्रष्टव्येति गूढो भावः ।

हाय ! अब क्या किया जाय ? अथवा सोच लिया, आप मेरे साथ आवें ।

सुमन्त्र—जो आज्ञा ।

(दोनों घूमते हैं)

सुमन्त्र—(भरत को अन्तःपुर की ओर जाते देखकर) कुमार, मत जाइये, यह देवियों का अन्तःपुर है ।

भरत—यहीं मुझे कार्य है । अरे, यहाँ द्वार पर कौन है ?

(प्रतिहारी का प्रवेश)

प्रतिहारी—कुमार की जय हो । मैं हूँ विजया ।

भरत—विजया, माताजी को मेरे आने की सूचना दो ।

प्रतिहारी—कौनसी महारानीजी को सूचना दूँ ।

भरत—जो मुझे राजा देखना चाहती हैं ।

सुमन्त्रः—का गतिः । श्रूयतां,

वैरं मुनिजनस्यार्थे रक्षसा महता कृतम् ।
सीता मायामुपाश्रित्य रावणेन ततो हृता ॥ ११ ॥

भरतः—कथं हृतेति ? (मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः—समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः—(पुनः समाश्वस्य) भोः कष्टम् ।

पित्रा च बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो दुःखं महत् समनुभूय वनप्रदेशे ।
भार्यावियोगमुपलभ्य पुनर्ममार्यो जीमूतचन्द्र इव खे प्रभया वियुक्तः ॥

पादमूलेन मत्पितृचरणेन शापितः शपथं लम्भितः ।

भरतेनैवं दशरथशपथं लम्भितः सुमन्त्रः सम्प्रति सीतापहरणगोपनस्याशक्यत्वात्सानुतापमाह—केति गतिरवस्था मम तव भरतस्य वेति शेषः !

वैरमिति—मुनिजनस्य ऋषिजनस्यार्थे कृते (रामेण) महता बलिना रक्षसा निशाचरेण रावणेनेत्यर्थः, वैरं विरोधः कृतम् । ततस्तस्माद्रावणेन दशाननेन मायां कपटम् , उपाश्रित्य सीता राघबकुलवधूर्मैथिली हृता चोरिता ॥ ११ ॥

सीताहरणमुपश्रुत्य भृशमाहतो भरत आह—कथमिति ।

पित्रेति—मम आर्यः रामः पित्रा बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो दूरीकृतो वनप्रदेशे काननोद्देशे महत् दुस्सहं दुःखं क्लेशमनुभूय लब्ध्वा भार्यावियोगं सीताविप्रवासजन्यपत्नीविरहमुपलभ्य आसाद्य पुनः खे जीमूतचन्द्र इव मेघावृतशशीव प्रभया ज्योत्स्नया वियुक्तो जात इति शेषः। यथाऽऽकाशे वर्त्तमानस्य शशिनो मेघेनावरणे तत्प्रभा वियुज्य तं तापयति तथैव पित्रा बान्धवैश्च वियुज्य खेदमनुभवतो रामस्य सीताविरहो भूयः परितापकरो जात इति भावः। अत्रोपमाऽलङ्कारेण मेघावरणे चन्द्रस्य प्रभयेव

सुमन्त्र—लाचारी है । सुनिये—

मुनियों की रक्षा के कारण बलवान् राक्षसों से शत्रुता हो गयी थी। इसी कारण रावण ने कपटवेष धारणकर सीता का हरण कर लिया ॥ ११ ॥

भरत—क्या सीता हर ली गई ! (मूर्च्छित होता है)

सुमन्त्र—धैर्य धरें, धैर्य धरें

भरत – (फिर संभलकर) हा शोक !

मेरे आर्य राम पिता तथा बान्धवों से बिछुड़े, वनों में दारुण दुःख सहे और अब भार्यावियोग प्राप्त कर गगनमण्डल में मेघावृत चन्द्रमा के समान प्रभाहीन हो गये ॥

भरतः—तात ! कथमिव ?

सुमन्त्रः—**सुग्रीवो भ्रंशितो राज्याद् भ्रात्रा ज्येष्ठेन बालिना ।**
हृतदारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षितः ॥ १० ॥

भरतः—तात ! कथं तुल्यदुःखेन नाम ?

सुमन्त्रः—(स्वगतम्) हन्त ! सर्वमुक्तमेव मया । (प्रकाशम्) कुमार ! न खलु किञ्चित् । ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता ममाभिप्रेता !

भरतः—तात ! किं गूहसे ? स्वर्गं गतेन महाराजपादमूलेन शापितः स्याः, यदि न सत्यं न ब्रूयाः ।

सुग्रीव इति । ज्येष्ठेन अग्रजन्मना भ्रात्रा बालिना राज्याद् भ्रंशितः अपहृतराज्यलक्ष्मीकः हृतदारः स्वायत्तीकृतपत्नीकः शैले ऋष्यमूकाभिधाने पर्वते वसन् सुग्रीवः तुल्यं समानं दुःखं हृतदारत्वलक्षणं यस्य तेन रामेण मोक्षितः मोक्षं गमितः । बालिनं हत्वा तारानामस्त्रिया राज्येन च योजित इत्यर्थः । अत्र रामस्य सुग्रीवतुल्यदुःखतोक्त्या तस्यापीहाभ्यन्तरे भार्याऽपहृतेत्युक्तम् ॥ १० ॥

सुमन्त्रोक्तं 'हृतदारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षित' इति वचः श्रुत्वा साशङ्को भरतस्तं पृच्छति—तातेति । तुल्यदुःखेन समानकष्टेन इत्याहेति ।

सुमन्त्रः स्वोक्तिमनुचितां मन्यमानो मनसि विचारयति—हन्तेति । हन्तेति खेदे । तुल्यदारेनेत्यादि कथितवता मया सर्वमुक्तप्रायमिति नोचितं कृतमिति पुनस्तदन्यथा समर्थयन्नाह—कुमारेत्यादिना । ऐश्वर्यतुल्यभ्रंशता राज्यसम्पदो द्वयोर्भ्रष्टतया तुल्यतेति मत्कथनस्याशय इति ।

स्ववाक्यमन्यथाकृत्य समर्थितवन्तं सुमन्त्रं भरतस्तथ्यभाषणायोपायान्तरशून्यतया पितृशपथं दत्वा पृच्छति तातेत्यादि । गूहसे गोपयसि । स्वर्गं गतेन मृतेन, महाराज

भरत—तात, सो कैसे ?

सुमन्त्र—सुग्रीव कोउसी के बड़े भाई बालि ने राज्यच्युत कर दिया था और उसकी स्त्री भी छीन ली थी । उस सुग्रीव को तत्समानधर्मा राम से क्लेशमुक्त कर दिया ॥ १० ॥

सुमन्त्र—तात, 'सुग्रीवसमानधर्मा राम' इसका क्या आशय ?

भरत—(स्वगत) हाँ ! मैंने सब बात खोल दी (प्रकट) कुछ नहीं, मेरा अभिप्राय राज्यच्युति की समानता है ।

भरत—तात, सच्ची बात क्यों छिपाते हो ? तुमको स्वर्गवासी महाराज की शपथ है, यदि मिथ्या बताया ।

भरतः—किन्नु खलु क्रोधेन वा लज्जया वात्मानं न दर्शयन्ति ?

सुमन्त्रः—कुमार !

कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ।
मया दृष्टं तु तच्छून्यं तैर्विहीनं तपोवनम् ॥ ९ ॥

भरतः—अथ क्व गता इति श्रुताः ।

सुमन्त्रः—अस्ति किल किष्किन्धा नाम वनौकसां निवासः । तत्र गता इति श्रुताः

भरतः—हन्त ! अविज्ञातपुरुषविशेषाः खलु वानराः । दुःखिताः प्रतिवसन्ति ।

सुमन्त्रः—कुमार ! तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवगच्छन्ति ।

क्रोधेन राज्यभ्रंशनादिकारणीभूतास्मद्द्वेषेण । लज्जया वनवासस्वरूपस्वजीवनस्तरहासोद्भवया ह्रिया ।

कुत इति—विनीतानाम् विनयावनतानाम् , कृतं सुसंस्कृतं चेतः येषां तेषां लज्जा कुतः ? नोपपद्यत इति भावः । एवं च तददर्शनं न क्रोधेन न लज्जया वा जनितम् , किन्तु स्थानपरित्यागेनेत्याह—मयेति । तैर्विहीनं विरहितम्, अत एव शून्यं रिक्तमिव प्रतीयमानम् , अश्रीकमित्यर्थः तद्वनं मया दृष्टं विलोकितम् ॥ ९ ॥

अविज्ञातपुरुषविशेषाः अविज्ञातः अविदितः पुरुषविशेषः पुरुषश्रेष्ठो यैस्तथाभूताः । अथवा पुरुषविशेषः पुरुषवैशिष्टयम् ।

उपकृतमवगच्छन्ति कृतज्ञा भवन्ति ।

भरत—कहीं वे लोग क्रोध और संकोच के कारण अपने को छिपाकर तो नहीं रहते ?

सुमन्त्र—कुमार,—

विनयीजनों को क्रोध कहाँ और निर्मल अन्तःकरण में लज्जा का प्रवेश कहाँ ? किन्तु मैंने जब तपोवन देखा तब वह उन लोगों से रहित तथा सुनसान था ॥९॥

भरत—तो फिर वे चले कहाँ गये, कुछ खबर है ?

सुमन्त्र—वनवासी वानरों का किष्किन्धा नामक एक स्थान है । सुना है—वहीं चले गये ।

भरत—वानरों को पुरुष परिचय नहीं होता । कष्ट से रहते होंगे ।

सुमन्त्र – पशु-पक्षी भी उपकार मानते हैं ।

विहितवनवासं सौभ्रात्रम् ।

(सुमन्त्रः सचिन्तस्तिष्ठति)

प्रतिहारी—भर्तृदारकः खल्वार्यं पृच्छति ।

भट्टिदारओ खु अय्यं पुच्छदि ।

सुमन्त्रः—भवति ! किं माम् ?

भरतः—(स्वगतम्) अतिमहान् खल्वायासः । सन्तापाद् भ्रष्टहृदयः । (प्रकाशम्) अपि मार्गात् प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् ?

सुमन्त्रः—कुमार ! त्वन्नियोगाद् रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः कथमहमन्तरा प्रतिनिवर्तिष्ये ।

तवनवासम् पित्राज्ञादिकारणमन्तरेणैव वनवासभाजनम् । मूर्त्तिमान् भ्रातृस्नेहो लक्ष्मण इति प्रष्टुराशयः (स हि लक्ष्मणो भ्रातृस्नेहमात्रेण वनवासमाश्रितवानिति तथोक्तिः) ।

आर्यं पृच्छति एतेनावश्यकं तत्र भवतो ध्यानदानमिति सुमन्त्र उद्बोधितः ।

मामिति—पृच्छतीति शेषः, एतेन प्रश्नेन सुमन्त्रस्य नितान्तचिन्ताचुम्बित-स्वान्ततोक्ता ।

आयासः खेदः । भ्रष्टहृदयः भ्रष्टं स्थानाच्चलितं हृदयं चित्तं यस्य तादृशः एतेनासावधानताहेतुतया सन्ताप ऊहितः, स च रामदर्शनार्थवनगमनाज्ञापालना-सामर्थ्यकृत एव । तथा चाग्रिमः प्रश्नः ।

रामदर्शनार्थम् केवलं रामदर्शनार्थमेव वनगमनं न कष्टकरं मे, तत्र तदर्था त्वदाज्ञाप्यासीत् , अथाप्यहं प्रस्थाय मध्ये मार्गात् परावर्त्तेयेति सर्वथाऽसम्भाव्य-मित्यर्थः ।

स्वीकार करने वाले भ्रातृस्नेह से साक्षात्कार किया ?

(सुमन्त्र चिन्ताग्रस्त सा खड़ा रहता है)

प्रतिहारी—राजकुमार आपसे ही पूछते हैं ।

सुमन्त्र—मुझसे ?

भरत—(स्वगत) बड़ी तकलीफ है । शोक से इनका हृदय अपने स्थान पर नहीं है । (प्रकट) क्या आप बीच में से ही लौट आये ?

सुमन्त्र—कुमार, तुम्हारे आदेश से राम को देखने वन को चला था, बीच से कैसे लौट आता ?

सुमन्त्रः—(सशोकम्) कष्टं भोः ! कष्टम् ।

नरपतिनिधनं मयानुभूतं नृपतिसुतव्यसनं मयैव दृष्टम् ।
श्रुत इह स च मैथिलीप्रणाशो गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ॥ ८ ॥

प्रतिहारी—(सुमन्त्रमुद्दिश्य) एत्वेत्वार्यः । एष भर्ता । उपसर्पत्वार्यः ।
एदु एदु अय्यो । एसो भट्टा । उपसप्पदु अय्यो ।

सुमन्त्रः—(उपसृत्य) जयतु कुमारः ।

भरतः—तात ! अपि दृष्टस्त्वया लोकाविष्कृतपितृस्नेहः । अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्धतीचारित्रम् । अपि दृष्टं त्वया निष्कारण-

---

नरपतीति—नरपते राज्ञो दशरथस्य निधनं मरणम् मया सुमन्त्रेणानुभूतम् प्रत्यक्षीकृतम् , नृपतिसुतानां रामभरतलक्ष्मणानां व्यसनं दुःखम् (रामस्य वनगमनम , भरतस्य ततोऽप्यधिककष्टसाध्यव्रतधारणम् , लक्ष्मणस्य रामानुगमनजन्यवनवासात्मकम्) मयैव दृष्टम । इह अत्रायुषि सीताप्रणाशः सीतापहारश्च श्रुतः, (तदेवम्) मे आयुषा गुणे बह्वपराद्धम् आयुषा दीर्घत्वं गुणस्य एव चात्र दोषो जात इति भावः । विशेषजिज्ञासायां द्रष्टव्या चतुर्थाङ्कगताष्टादशपद्यव्याख्या ॥ ८ ॥

लोकाविष्कृतपितृभक्तिः लोके प्रकटितपितृभक्तिः' कीर्त्तितपितृभक्तिर्वा, अर्थतः राम इव विवक्षितः, तस्यैव तथात्वात्प्रकृतत्वाच्च । अरुन्धतीचारित्रं तदभिधानाया वसिष्ठभार्यायाः प्रसिद्धं पातिव्रत्यम् । द्विधाभूतम् अपरेण रूपेण सीतालक्षणेन वर्त्तमानम् । एतेन सीतापातिव्रत्यस्यारुन्धीपातिव्रत्यसादृश्यं प्रतिपादितम् । निष्कारणविहि-

---

सुमन्त्र—(शोकपूर्वक) शोक, हा शोक !

मेरे फूटे भाग्य ने महाराज की मृत्यु देखने को मुझे बाध्य किया, रामवनगमन का खेद भी भोगना पड़ा, और अब सीता का हरण भी सुन रहा हूँ। हाय, मेरी इस लम्बी आयु ने गुण के बदले अपराध ही अधिक किये ॥ ८ ॥

प्रतिहारी - (सुमन्त्र को लक्ष्य करके) आइये आइये, ये हैं भर्त्ता, इनसे मिल लें ।

सुमन्त्र—(समीप जाकर) जय हो कुमार की ।

भरत—तात, क्या आपने लोकविख्यात पितृभक्ति के दर्शन किये ? आपको द्वितीय अरुन्धतीचरित्र देखने का अवसर मिला ? क्या आपने अकारण वनवास

लब्धप्रसादशपथे मयि सन्निवृत्ते।
दृष्ट्वा किमागत इहात्रभवान् सुमन्त्रो
रामं प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामम् ॥ ७ ॥

काञ्चुकीयः—(उपगम्य) जयतु कुमारः ।

भरतः—अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते तत्रभवान् सुमन्त्रः ?

काञ्चुकीयः—असौ काञ्चनतोरणद्वारे ।

भरतः—तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति कुमारः । (निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः प्रतिहारी च)

दण्डकारण्यभूमिं प्रपद्य लब्धप्रसादशपथे लब्धः प्रसादः पादुकारूपः प्रसन्नताङ्कः, शपथः चतुर्दशहायनात्मकवनवासाध्यवसानेऽहमागत्य राज्यं प्रतिग्रहीष्यामीत्येवंलक्षणो वागनुग्रहश्च येन तादृशे मयि सन्निवृत्ते रामाधिष्ठितकाननात् प्रत्यागते अयं सुमन्त्रः प्रजानां जनानां नयनानां नेत्राणां बुद्धीनां (ग्राहिका प्रत्यक्षानन्तरप्रकटप्रभावा चेतना बुद्धिः) धियां मनसां हृदयानाञ्च अभिरामं रमणीयम् रामं दृष्ट्वा प्रत्यक्षीकृत्य इह राजधान्याम् आगतः प्राप्तः किम् ? यद्येवं कृतार्थीकृता वयं तद्विषयकवृत्तान्तावगमावसरलाभादिति भावः। एतेन भरतस्य रामविषयक उत्कटकोटिको भावो व्यक्तः । बुद्धिमनसोः पृथगुपादानं ग्रहणस्मरणावस्थाभेदविवक्षया कृतं, तेन रामस्य प्रथमदर्शनसमये स्मरणकाले च प्रजानन्दजनकतया लोकानुरागप्रकर्षः प्रतिपादितः । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ ७ ॥

पादुकारूप प्रसाद तथा चौदह वर्षों के बाद राज्य सम्भालने का आश्वासन लेकर आने पर यह आर्य सुमन्त्र प्रजा के नयन, बुद्धि तथा मन के अभिराम श्रीराम का दर्शन कर लौटे हैं क्या ? ॥ ७ ॥

कञ्चुकी—(समीप जाकर) जय हो कुमार की ।

भरत—क्यों, आर्य सुमन्त्र किधर हैं ?

कञ्चुकी—वे स्वर्णतोरणद्वार पर खड़े हैं ।

भरत—उन्हें शीघ्र भीतर बुला लाओ ।

कञ्चुकी—जो आज्ञा ।

(दोनों का प्रस्थान)

(सुमन्त्र तथा प्रतिहारी का प्रवेश)

न्त्रागमनजनितकुतूहलहृदयश्चीरवल्कलवसनश्चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्ग इत एवाभिवर्तते । य एषः—

प्रख्यातसद्गुणगणः प्रतिपक्षकालस्तिग्मांशुवंशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्पः।
आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्थः श्रीमानुदारकलभेभसमानयानः ॥६॥

(ततः प्रविशति भरतः प्रतिहारी च)

भरतः—विजये ! एवमुपगतस्तत्रभवान् सुमन्त्रः ?

गत्वा तु पूर्वमयमार्यनिरीक्षणार्थं

उत्कण्ठातिशयो यत्र तत् सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलम् तादृशं हृदयं यस्य सः चीरवल्कलवसनः चीरवल्कले वृक्षत्वगुपभेदकल्पिते वसने परिधानीयोत्तरीये यस्य सः। चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्गः चित्राणां नानाप्रकाराणां जटानां पुञ्जेन समूहेन पिञ्जरितं पीतरक्ततां नीतम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य स तथाभूतः ।

प्रख्यातेति—प्रख्यातो जगद्विदितो गुणगणः शौर्यौदार्यादिसद्गुणसमवायो यस्य तथाभूतः, प्रतिपक्षाणां विरुद्धानां शत्रूणां कालः साक्षान्मृत्युस्वरूपः, तिग्मांशुः सूर्यस्तस्य वंशस्तत्प्रथमपुरुषतया प्रवर्त्तितोऽन्ववायस्तत्र तिलकोभूषणायमानः, त्रिदशेन्द्रकल्पः सुराधिपादीषदूनः, आज्ञावशात् भ्रातुराज्ञाया आदेशस्य वशे अधीनतायां स्थित्वेत्यर्थः, वशेऽवस्थायेत्यर्थविवक्षया ल्यब्लोपे पञ्चमी प्रयुक्ता । अखिलभूपरिरक्षणस्थः समस्तमहीमण्डलपालनावहितः, श्रीमान् प्रशस्तश्रीकः उदारो रमणीयविग्रहोयः कलभेभः त्रिंशद्वर्षवयस्कः करी तेन समानं तद्गमनोपमेयं यानं गमनं यस्य सः। एष भरतोऽस्तीति बोध्यम् । सर्वैरेव विशेषणैर्भरतस्यातिभूमिं गता सत्ख्यातिरुक्ता । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

उपगतः उपस्थितः, तत्रभवान् पूज्यः ।

गत्वेति—पूर्वमितः प्राचीने काले आर्यस्य रामस्य निरीक्षणार्थं दर्शनार्थं गत्वा

जटायें हैं, और जो सुमन्त्र के आने की खबर पाकर इधर ही आ रहे हैं ।

जो भरत लोकविख्यात सद्गुण, विपक्षियों के लिए यमतुल्य, सूर्यवंशतिलक, इन्द्र के समान, श्रीराम की आज्ञा से पृथ्वी की रक्षा में तत्पर जवाँमर्द तथा गजराज के सदृश गमन वाले हैं ॥ ६ ॥

भरत—विजया, ऐसा, क्या आर्य सुमन्त्र लौट आये ?

आर्य के दर्शनों के लिए पहले गये हुए मुझे वहाँ से आर्य द्वारा प्रदत्त चरण-

रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् सुमन्त्र' इति ।

प्रतिहारी—आर्य ! अपि कृतार्थस्तातसुमन्त्र आगतः ?

अय्य ! अवि किदत्थो तादसुमन्तो आअदो ?

काञ्चुकीयः—भवति ! न जाने ।

हृदयस्थितशोकाग्निशोषिताननमागतम् ।
दृष्ट्वैवाकुलमासीन्मे सुमन्त्रमधुना मनः ॥ ५ ॥

प्रतिहारी—आर्य ! एतच्छ्रुत्वा पर्याकुलमिव मे हृदयम् ।

अय्य ! एदं सुणिअ पय्याउलं विअ मे हिअअं ।

काञ्चुकीयः—भवति ! किमिदानीं स्थिता ? शीघ्रं निवेद्यताम् ।

प्रतिहारी—आर्य ! इयं निवेदयामि । (निष्क्रान्ता) ।

अय्य । इअं णिवेदेमि ।

काञ्चुकीयः—(विलोक्य) अये ! अयमत्रभवान् भरतकुमारः सुम-

जनस्थानम् तपोवनाश्रमपदम् । प्रस्थितः गतः ।

कृतार्थः कृतः सम्पादितः, अर्थः रामदर्शनलक्षणं प्रयोजनं येन तादृशः, रामदर्शनसन्तुष्ट इति भावः ।

हृदयस्थितेति—हृदये स्थितेन वर्त्तमानेन शोकरूपेणाग्निना शोषितमाननं मुखं यस्य तथाभूतम् (अधुना) आगतं सुमन्त्रं दृष्ट्वा एव दर्शनकालमेव मम मन आकुलमासीत् अभवत् । एतेन तन्मुखभङ्गिप्रभृतिभिः कृतार्थता न विद्यते, तेन न जाने कृतार्थोऽकृतार्थो वा प्रत्यावृत्तः सुमन्त्र इति भावः ॥ ५ ॥

स्थिता कुण्ठिता ।

सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलहृदयः सुमन्त्रस्यागमनेन जनितमुत्पादितं कुतूहलम्

गये हुये सुमन्त्र लौट आये हैं ।

प्रतिहारी—आर्य, क्या तात सुमन्त्र अपना कार्य करके लौटे हैं ?

कञ्चुकी—अजी, मुझे ठीक नहीं मालूम ।

सद्यःपरावृत्त सुमन्त्र का, हृदयस्थित शोकानल से झुलसा हुआ मुखमण्डल देखकर मेरा हृदय तो भयभीत हो उठा ॥ ५ ॥

प्रतिहारी—आर्य, यह सुनकर मेरा हृदय तो सन्न हो रहा है ।

कञ्चुकी—खड़ी क्यों हो ? शीघ्र निवेदन करो ।

प्रतिहारी—ये लीजिये, अभी निवेदन करती हूँ । (प्रस्थान)

कञ्चुकी—एँ, यह हैं भरत कुमार, जिनके शरीर पर वल्कल और शिर पर भूरी

उभौ—स्वर्ग्योऽयमस्तु ।

प्रथमः—काश्यप ! आगम्यताम् । इमं वृत्तान्तं तत्रभवते राघवाय निवेदयिष्यावः ।

द्वितीयः—बाढम् । प्रथमः कल्पः । (निष्क्रान्तौ)

(विष्कम्भः)

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः—क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ?

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आर्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ?

अय्य ! अहं विजया । किं करीअदु ?

काञ्चुकीयः—विजये ! निवेद्यतां निवेद्यतां भरतकुमाराय—'एष खलु

राजस्य दीप्तम् सुसमिद्धम् तेजः पराक्रमप्रतापम् अवधूय स्वपराक्रमप्रदर्शनेनाधः कृत्वा नागेन्द्रभग्नवनवृक्ष इव वारणभज्यमानकाननतरुरिव अवसन्नः अवसादं प्राप्य पतितः । अत्रैष जटायुरिति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः । एवञ्च नास्ति सीतोद्धारं प्रत्याशेति खेदो व्यक्तः वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्वर्ग्यः स्वर्गार्हः, परोपकारत्यक्तदेहत्वात् पुण्यगत्यर्हः । प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः सर्वप्रथममनुष्ठेयः ।

विष्कम्भ इति—वृत्तवर्त्तिष्यमाणकथाशनिदर्शकः । स चात्र शुद्धो बोध्यः मध्यमपात्रप्रयोजितत्वात् ।

काञ्चनतोरणद्वारम् सुवर्णरचितं बहिर्द्वारम् 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः

उत्पाटित वनवृक्ष की तरह उखाड़ फेंका गया है ॥ ४ ॥

दोनों—इसको स्वर्ग मिले ।

पहला—काश्यप, आओ इस समाचार की सूचना राम को दें ।

दूसरा—बहुत अच्छा ! यह तो सबसे पहला कार्य है । (दोनों का प्रस्थान)

(मिश्रविष्कम्भक)

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—काञ्चनद्वार तोरण पर कौन नियुक्त है ? (प्रतिहारी का प्रवेश)

प्रतीहारी—आर्य, मैं हूँ विजया, कहिये क्या आज्ञा है ?

कञ्चुकी—विजये, राजकुमार भरतको सूचित कर दो कि वन में रामके दर्शनार्थ

तीक्ष्णैरायसकण्टकैरिव नखैर्भीमान्तरं वक्षसो
वज्राग्रैरिव दार्यमाणविषमाच्छैलाच्छिला पाट्यते ॥३॥

द्वितीयः—हन्त ! संक्रुद्धेन रावणेनासिना क्रव्यादीश्वरः स दक्षिणांसदेशे हतः ।

उभौ—हा धिक् । पतितोऽत्रभवान् जटायुः ।

प्रथमः—भोः कष्टम् । एष खलु तत्रभवान् जटायुः ।

कृत्वा स्ववीर्यसदृशं परमं प्रयत्नं क्रीडामयूरमिव शत्रुमचिन्तयित्वा ।
दीप्तं निशाचरपतेरवधूय तेजो नागेन्द्रभग्नवनवृक्ष इवावसन्नः ॥ ४ ॥

महता पराक्रमेण युध्यते इत्यर्थोऽभिमतः, अथवा वीर्यविषयम् इति परिभूयेत्यस्य कर्म, तथा च वीर्यविषयं स्वबललक्ष्यभूतं रावणं परिभूयेत्यर्थः। अचलः स्थिरः सन् तुण्डाभ्यां चञ्चूभ्यां सुनिघृष्टं तीक्ष्णं च यथा स्यात्तथा संवेष्टनं चेष्टते सम्यग् वेष्टनयुक्तं यथा स्यात्तथा चेष्टते । एवं च तुण्डाग्रेण तीक्ष्णेन प्रतियोद्धारं निपत्य निघर्षति पुनर्वलयाकारेण वेष्टते चेत्यर्थः। आयसकण्टकैरिव लौहमयैः कण्टकैरिव तीक्ष्णैः निशिताग्रभागैः नखैः नखरैः वक्षसः रावणोरसः भीममतिभयानकं भयोत्पादकम् आन्तरम् मांसादिवज्राग्रैः कुलिशकोटिभिः दार्यमाणविषमात् पाटितत्वेनान्तरपदार्थप्रत्यक्षीभावभीषणात् शैलात् पर्वतात् शिलाप्रस्तरशकलमिव पाट्यते पाटयित्वा गृह्यते । अत्र कर्तृप्रत्ययकर्मप्रत्ययकृतः प्रक्रमभङ्गो दोषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

कृत्वेति—स्ववीर्यसदृशं निजभुजबलानुरूपं परममुत्तमं प्रयत्नं प्रयासं सीतापरित्राणविषयं कृत्वा, शत्रुं रावणसदृक्षं विपक्षं क्रीडामयूरमिव क्रीडनकशिखावलमिव अचिन्तयित्वा अविगणय्य पराक्रमवत्तयाऽविभाव्येति भावः। निशाचरपतेः राक्षस-

---

के साथ द्वन्द्व युद्ध कर रहा है, किस प्रकार खूब डटकर अपने तीक्ष्ण चञ्चुयुगलद्वारा उसे काट खाने की चेष्टा कर है। वह लौहकण्टकतुल्य नखों से रावण की छाती पर भयानक तथा विस्तृत घाव इस तरह पैदा कर रहा है, मानो वज्राग्रद्वारा कठोर शिला फाड़ी जा रही हो ॥ ३ ॥

दूसरा—शोक ! क्रुद्ध ! रावण ने गृध्रराज के दाहिने कन्धे पर तलवार का प्रहार कर दिया।

दोनों—हा शोक !! जटायु गिर गया।

पहला—खेद ! यह पुण्यात्मा जटायु—

अपने पराक्रम के अनुरूप आखिरी दम तक लड़कर, शत्रु के बलवीर्य की चिंता न कर और राक्षसराज के प्रचण्ड पराक्रम को दबाकर, इस समय वनगज के द्वारा

प्रथम—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये वचनसमकाल एव दशरथस्यानृण्यं कर्तुं 'मयि स्थिते क यास्यसी'ति रावणमाहूयान्तरिक्षमुत्पतितो जटायुः ।

द्वितीयः—एष रोषादुद्वृत्तनयनः प्रतिनिवृत्तो रावणः ।

प्रथमः—एष रावणः ।

द्वितीयः—एष जटायुः ।

उभौ—हन्तैतदन्तरिक्षे प्रवृत्तं युद्धम् ।

प्रथमः—काश्यप ! काश्यप ! पश्य क्रव्यादीश्वरस्य सामर्थ्यम् ।

पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यविषयं द्वन्द्वं प्रतिव्यूहते
तुण्डाभ्यां सुनिघृष्टतीक्ष्णमचलः संवेष्टनं चेष्टते ।

दशाननेन रावणेन तपोवनात् नीयते स्वाभीष्टं स्थानान्तरं प्राप्यते । अत्र प्रथमोपमया सीतायाः क्रोधातिशयस्तेन च तस्याश्चरित्रोत्कर्षः, द्वितीयोपमायाऽस्तव्यस्तशरीरता, पतदलङ्करणगणता च सिद्धिरिति चरमोपमया च रत्नयसर्वस्वता चेत्यादयोऽर्थाव्यज्यन्ते । अत्रैकस्याः सीताया अनेकोपमानसम्बन्धान्मालोपमाऽलङ्कारः, तथा च तल्लक्षणम्—'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दर्शितम्' इति ॥ २ ॥

दशरथस्यानृण्यम् दशरथेन सख्योपकृतस्य प्रत्युपकारम्=विपद्ग्रस्ततत्पुत्रवधूमोचनाय यावत्सामर्थ्यं प्रयतनलक्षणम् । उद्वृत्तनयनः मण्डलावर्त्तितचक्षुः । प्रतिनिवृत्तः जटायोराह्वानेन तदभिमुखं परावृत्तः । अन्तरिक्षे व्योम्नि । क्रव्यादीश्वरस्य—क्रव्यादाम् आममांसभक्षकाणाम् (अत्र गृद्ध्राणाम्) ईश्वरस्य प्रभोः जटायोः ।

पक्षाभ्यामिति—अयं जटायुः पक्षाभ्याम् परिभूय रावणं प्रहृत्य वीर्यविषयं पराक्रमसापेक्षं द्वन्द्व युद्धं प्रतिव्यूहते प्रतियुध्यते, द्वन्द्वस्य वीर्यविषयमिति विशेषणेन

पहला—(ऊपर देखकर) अरे हमारे पुकारते ही दशरथ से उऋण होनेके लिये 'मेरे रहते तू कहां जायगा' इस तरह रावणको ललकार कर जटायु आकाशमें उड़ा।

दूसरा—यह देखो—रोष से आँखो को चढ़ाकर रावण पीछे की ओर लौटा।

पहला—यह देखो रावण।

दूसरा—यह देखो जटायु।

दोनों—ओहो, आकाश में ही युद्ध छिड़ गया।

पहला—काश्यप, काश्यप, देखो, देखो, गृध्रराज जटायु के पराक्रम को। यह जटायु किस प्रकार अपने पंखों से रावण पर प्रहार करता हुआ उससे बहादुरी

अथ षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो वृद्धतापसौ)

उभौ—परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः !

प्रथमः—

इयं हि नीलोत्पलदामवर्चसा मृणालशुक्लोज्ज्वलदंष्ट्रहासिना ।
निशाचरेन्द्रेण निशार्धचारिणा मृगीव सीता परिभूय नीयते ॥ १ ॥

द्वितीयः—एषा खलु तत्रभवती वैदेही,

विचेष्टमानेव भुजङ्गमाङ्गना विधूयमानेव च पुष्पिता लता ।
प्रसह्य पापेन दशाननेन सा तपोवनात् सिद्धिरिवापनीयते ॥ २ ॥

उभौ—परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः !

इयमिति—नीलोत्पलं कुवलयं तस्य दाम माला तद्वत् श्यामं कृष्णं वर्चस्तेजो यस्यासौ तेन, अतिश्यामलकान्तिशालिनेत्यर्थः, मृणालशुक्ला बिसतन्तुधवला उज्ज्वला वर्णान्तरासङ्कीर्णश्वेता दंष्ट्रा यस्मिन् कर्मणि तथा हासिना स्मयमानेन बिसतन्तुधवलदशनरश्मि स्मितेन प्रकाशयतेत्यर्थः। निशार्धचारिणा चोरवत् रात्रिमध्यपर्यटकेन निशाचरेन्द्रेण इयं सीता जनकतनया मृगी हरिणी इव परिभूय क्लेशयित्वा नीयते स्वसदनं प्रापयितुमपह्रियते । एतेन सादृश्येन सीतायाः कान्दिशीकदशोक्ता । 'नीलोत्पलं कुवलयम्' इति कोशः । उपमालङ्कारः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥

विचेष्टमानेति—विचेष्टमाना समुपस्थितविपत्प्रतीकाराय विविधं चेष्टमाना व्याप्रियमाणा भुजङ्गमाङ्गना सर्पिणी इव, विधूयमाना कम्प्यमाना पुष्पिता पुष्पावृता लता वल्ली इव सा तत्रभवती वैदेही सिद्धिरिव तपःफलसम्पदिव पापेन दुराचारेण

(दो वृद्ध तपस्वियों का प्रवेश)

दोनों—वनवासियों, रक्षा करो, रक्षा करो ।

पहला—यह देखो, नीलकमलों की माला के समान वर्णवाले और हँसने के समय मृणालकी तरह श्वेत दन्तपंक्तिवाले निशाचारी रावण द्वारा, सिंह के द्वारा मृगीकी भाँति, सीता बलपूर्वक हरी जा रही है ॥ १ ॥

दूसरा—यह पूजनीय सीता—

छटपटाती हुई नागिन की तरह, कम्पित पुष्पलता की तरह, पापी दशानन द्वारा तपोवन से तपःफलसिद्धि की तरह बलपूर्वक अपहृत हो रही है ॥ २ ॥

दोनों—वनवासियों, रक्षा करो, रक्षा करो ।

रावणः—(परिक्रामन् विलोक्य) अये ! स्वपक्षपवनोत्क्षेपक्षुभितवनखण्ड-श्चण्डचञ्चुरभिधावत्येष जटायुः । आः ! तिष्ठेदानीम् ।

मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः ।
रुधिरैरार्द्रगात्रं त्वां नयामि यमसादनम् ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्तौ)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

स्वपक्षयोः निजगरुतोः पवनेन शीघ्रचालनप्रसूतेन वातेन, य उत्क्षेप उपरिक्षेपणम् , तेन क्षुभिताः सञ्चालिताः वनखण्डाः वनसमूहा येन तादृशः । एतेन ससम्भ्रमपतनेन जटायोरवसरमित्रत्वं व्यक्तम् । चण्डा भीषणा तीव्रप्रहारा चञ्चूर्यस्य सः । अभिधावति मां लक्ष्यीकृत्यागच्छति । एतेन रावणस्य चिन्तोक्ता । आः कोपे ।

मद्भुजेति—मम भुजेन बाहुना आकृष्टः कोशादुद्धृतो यः निस्त्रिंशः खड्गस्तेन कृत्तयोश्छिन्नयोः पक्षयोर्यत् क्षतं व्रणस्तस्मात् च्युतैर्गलितैरुधिरै रक्तैः आर्द्राणि सिक्तानि क्लिन्नानि अङ्गानि गात्राणि यस्य तथाभूतं त्वां यमस्य सदनमेव सादनं गृहं नयामि प्रापयामि । मया क्षतपक्षस्य रुधिरोक्षितस्य तव प्राणानचिरेणाहं हरामीत्यर्थः । प्राणहरणस्य यमसादनप्रापणभङ्ग्याभिधानात् पर्यायोक्तयलङ्कारोऽत्र ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते 'प्रतिमानाटक-प्रकाशे' पञ्चमाङ्कः ॥ ५ ॥

रावण—(घूमकर तथा देखकर) अरे, अपने पंखों की तेज वायु से सारे वनवृक्षों को कम्पित कर देनेवाला और भयानक चोंचवाला यह जटायु मेरी ही ओर दौड़ा आता है, आः ! ठहर तो अभी :--

मैं अपने हाथों से अपनी तीक्ष्ण धारवाली तलवार निकाल कर तेरे पंखों को काटता हूँ और शोणित से भिगोकर तुझे यमलोक भेजता हूँ ॥ २२ ॥

(दोनों का प्रस्थान)

पञ्चम अङ्क समाप्त

रावणः—अहह ! अहो पतिव्रतायास्तेजः ।

योऽहमुत्पतितो वेगान्न दग्धः सूर्यरश्मिभिः ।
अस्याः परिमितैर्दग्धः शप्तोऽसीत्येभिरक्षरैः ॥ २० ॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।
अज्जउत्त । परित्ताआहि परित्ताआहि ।

रावणः—(सीतां गृहीत्वा) भो भोः ! जनस्थानवासिनस्तपस्विनः !
शृण्वन्तु भवन्तः ।

बलादेव दशग्रीवः सीतामादाय गच्छति ।
क्षात्रधर्मे यदि स्निग्धः कुर्याद् रामः पराक्रमम् ॥ २१ ॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।
अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।

अहहेति सीताशापोपहासे ।

योऽहमिति—वेगादुत्पतितः आकाशं गतो योऽहं सूर्यस्य रश्मिभिः भास्करस्य प्रखरैः करैर्न दग्धः परितापितोऽस्मि । सोऽहं सूर्यतेजःपरिभवनसमर्थोऽहम्; अस्याः सीतायाः शप्तोऽसि एभिरेतैः परिमितैः त्रिभिरक्षरैर्वर्णैः दग्धः परितापितोऽस्मि ? अयमुपहासः सीताऽनुकूलनाय कृतो बोध्यः । जनस्थानवासिनस्तपोधनाः—जनस्थानं दण्डकारण्यमध्यवर्त्ति मुनिजनाधिष्ठितं तपोवनम् , तत्र वसन्तीति ते। तपोधनाः मुनयः ॥ २० ॥

बलादिति । एषः दश ग्रीवाः कण्ठा यस्य सः दशग्रीवः रावणः बलात् पराक्रमात् बलमास्थायेत्यर्थे ल्यब्लोपे पञ्चमी । सीतामादाय गच्छति स्वपुरीमिति शेषः । यदि रामः क्षात्रधर्मे स्निग्धः अनुरागी तदा पराक्रमं कुर्यात् प्रकटयेत् । मया क्रियमाणस्यास्यापराधस्य प्रतिशोधयेदिति भावः ॥ २१ ॥

रावण—ह ह ह !! बा हरे पतिव्रता का तेज !

जो मैं वेग से आकाश में उड़ने के समय सूर्यकिरणों से नहीं जलता, वही मैं इससे "मैं तुमको शाप देती हुँ" इन गिने अक्षरोंसे झुलस गया ? ॥ २० ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो।

रावण—(सीता को पकड़ कर) हे वनवासी तपस्वियों, आप सुन लें ।

सीता को रावण बलपूर्वक हरण कर लिये जा रहा है, यदि राम को क्षात्रधर्म पर कुछ आस्था हो तो वह अपना पराक्रम प्रकट करे ॥ २१ ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो ।

किं वा स्यात् कुपुरुषसंश्रितैर्वचोभिर्न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति ॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि । सोमित्ती ! परित्ताआहि
परित्रायस्व माम् ।
परित्ताआहि मं ।

रावणः—

विलपसि किमिदं विशालनेत्रे ! विगणय मां च यथा तवार्यपुत्रम् ।
विपुलबलयुतो ममैव योद्धुं ससुरगणोऽप्यसमर्थ एव रामः ॥ १९ ॥

सीता—(सरोषम्) शप्तोऽसि ।
सत्तो सि ।

किमपि साध्यमिति । एतैः कुपुरुषसंश्रितैः कुत्सितपुरुषविषयैः दुर्बलत्वेनातिकुत्सापात्ररामलक्ष्मणदशरथविषयैस्त्रायस्वेति वचनैर्मे मम रावणस्य किं स्यात् ? किमपि न च्छिद्यतेति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—न व्याघ्रमिति । व्याघ्रं द्वीपिनं मृगशिशवः हरिणशावकाः न प्रधर्षयन्ति नोत्पीडयन्ति । यथा व्याघ्रस्य कृते हरिणशिशवो न भयदास्तथा ममापि कृते रामलक्ष्मणदशरथाः फल्गव इति वृथा तानाक्रोशसीति भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ १८ ॥

विलपसीति—विशालनेत्रे विशालाक्षि, किमिदं विलपसि ? वृथा तवायं विलापो मत्सकाशात्त्वां त्रातुं कस्याप्यसमर्थत्वाति भावः । मां तवार्यपुत्रं भर्त्तारं यथा इव विगणय जानीहि । यतोऽहं तव भर्त्तुरप्यधिकबलवानतो मामेव भर्त्तारमङ्गीकुर्वित्यर्थः । तथा हि एष त्वया त्राणार्थं प्रार्थ्यमानः विपुलेन महता सैन्येन युतः सहितः सुराणां देवानां गणैः समूहैश्च सहितः अपि रामः मम योद्धुं युद्धेऽवस्थातुम् असमर्थ एव अशक्त एव । तस्मान्मामेव भर्त्तारं भजेति भावः । एतेन रावणस्य भुजबलावलेपो व्यक्तः ! पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १९ ॥

ही शरण में जाओ । इन कायर पुरुषों की पुकार से मेरा क्या बिगड़ेगा, क्या मृग के बच्चों से सिंह का पराभव सम्भव है ? ॥ १८ ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो । लक्ष्मण, मेरा परित्राण करो ।

रावण—हे विशालनेत्र, अब तुम यह वृथा विलाप क्यों कर रही हो ? अब से अपने आर्यपुत्र की जगह मुझे समझो । समस्त देवों के सहित तथा अपरिमित सेना से युक्त होकर भी राम मुझसे युद्ध करने में असमर्थ ही रहेगा ॥ १९ ॥

सीता—(क्रोध से) मैं तुमको शाप देती हूँ ।

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
उय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि । सौमित्तो ! परित्ताआहि
परित्रायस्व माम् ।
परित्ताआहि ।
रावणः—सीते श्रूयतां मत्पराक्रमः ।

भग्नः शक्रः कम्पितो वित्तनाथः कृष्टः सोमो मर्दितः सूर्यपुत्रः ।
धिग् भो स्वर्गं भीतदेवैर्निविष्टं धन्या भूमिर्वर्तते यत्र सीता ॥१७॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि । सोमित्ती ! परित्ताआहि
परित्रायस्व माम् ।
परित्ताआहिमं ।
रावणः—

रामं वा शरणमुपेहि लक्ष्मणं वा स्वर्गस्थं दशरथमेव वा नरेन्द्रम् ।

भग्न इति—शक्र इन्द्रो भग्नो युद्धे पराजितः, वित्तनाथः कुबेरः कम्पितः भयेन चालितः, सोमः चन्द्रः कृष्टः कर्षितः स्वावासदेशादाकृष्य स्वप्रासादशिखरे स्थापितः । सूर्यपुत्रः यमः मर्दितः मानापाकरणेन निस्तेजस्कः कृत इत्यर्थः । एतादृशपराक्रमोऽहमस्मीति रावणस्य गर्वः । नन्वेवं तर्हि स्वर्ग एव त्वया स्वावासभूमिः किमिति न कृतेत्यत्राह—धिगिति । भीतदेवैः, भीरुस्वभावैः सुरैः निविष्टमधिष्ठितं स्वर्गं धिक्, सा भूमिरियं धरित्री धन्या प्रशंसनीया, यत्र सीता (सीतासदृशी रमणीयगुणसौन्दर्या स्त्री) वर्त्तते । शालिनी वृत्तम् ॥ १७ ॥

राम इति—रामं शरणं त्रातारमुपेहि गच्छ लक्ष्मणं वा शरणमुपेहि त्रातारमाश्रयस्व, स्वर्गस्थं दशरथं तन्नामानं वा नरेन्द्रं शरणमुपेहि त्रातारमाश्रयस्व, नानेन

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो । लक्ष्मण, रक्षा करो, रक्षा करो ।

रावण—सीते, सुनो मेरा पराक्रम ।

मैंने इन्द्र को परास्त किया, कुबेरको कँपाया, सोमको खींच लिया और यमराज को मर्दित किया है । धिक्कार है उस स्वर्गको जहाँ मेरे भयसे भीत देवगण रहा करते हैं, धन्य तो वह पृथ्वी है, जहाँ सीता रहती है ॥ १० ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो, लक्ष्मण, मुझे बचाओ, बचाओ ।

रावण—तुम चाहे रामकी शरण लो, लक्ष्मणकी अथवा स्वर्गवासी दशरथकी

सीता—(भयम्) हं क इदानीमयम् ?

हं को दाणि अअं ?

रावणः—किं न जानीषे ?

युद्धे येन सुराः सदानवगणाः शक्रादयो निर्जिता
दृष्ट्वा शूर्पणखाविरूपकरणं श्रुत्वा हतौ भ्रातरौ।
दर्पाद् दुर्मतिमप्रमेयबलिनं रामं विलोभ्यच्छलैः
स त्वां हर्तुमना विशालनयने ! प्राप्तोऽस्म्यहं रावणः ॥१६॥

सीता—हं रावणो नाम !

हं लावणो णाम। (प्रतिष्ठते)

रावणः—आः ! रावणस्य चक्षुर्विषयमागता क यास्यसि ?

युद्धे येनेति। विशाले आयते लोचने नयने यस्याः सा तत्संबुद्धौ विशालनयने, येन दानवानां दैत्यानां गणैः सङ्घैः सहिताः सदानवगणाः शक्रादयः सुरा देवा युद्धे समरे निर्जिताः निरवशेषं परास्ताः सोऽहं रावणः शूर्पणखायाः स्वस्वसुः विरूपकरणं नासाच्छेदादिना वैरूप्यसंपादनं दृष्ट्वा हतौ रामेण निधनं लम्भितौ भ्रातरौ खरदूषणौ श्रुत्वाऽऽकर्ण्य दर्पात् भुजवीर्याभिमानात् दुर्मतिं बुद्धिभ्रंशजुषम् अप्रमेयबलिनं स्वल्पतयाऽगणनीयसैन्यं रामं छलैर्विलोभ्य मायानिर्मितकाञ्चनमृगोपस्थापनेन प्रतार्य त्वां हर्तुमनाः त्वदपहरणं कर्तुम् इव वनोद्देशे प्राप्तोऽस्मि। अत्र 'भ्रातरौ हतौ श्रुत्वा' इति प्रयोगे भ्रातुः श्रवणकर्मता कथमिति शङ्कायां धर्मधर्मिणोरभेदमुपचर्य तथा प्रयोग इति समाधातव्यम्। तथा च प्रयुज्यते—'राक्षसीरश्रृणोत् कपिः' इति वाल्मीकीये। 'विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम्' इति कादम्बर्याम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

सीता--(डरकर) हैं, अब यह कौन ?

रावण--क्या नहीं जानती ?

जिसने संग्राम में दानवों और देवोंको परास्त किया जिसने शूर्पणखाका नासाभङ्ग तथा खरदूषण को मारा जाना सुना, वही मैं रावण इस समय दर्पसे उद्धत रामको माया से वञ्चित कर तुम्हें हर ले जाने को उपस्थित हुआ हूँ ॥१६॥

सीता--हैं, रावण, (चलती है)।

रावण--रावण की आँखों के सामने से जायगी कहाँ ?

राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥ १४ ॥

एष मृग एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वनगहनं प्रविष्टः ।

सीता—(आत्मगतम्) **आर्यपुत्रविरहिताया भयं मेऽत्रोत्पद्यते ।**

अय्यउत्तविरहिदाए भअं मे एत्थ उप्पज्जइ ।

रावणः—(आत्मगतम्)

माययापहृते रामे सीतामेकां तपोवनात् ।
हरामि रुदतीं बालाममन्त्रोक्ताभिवाहुतिम् ॥ १५ ॥

सीता—**यावदुटजं प्रविशामि ।**

जाव उडजं पविसामि । (गन्तुमीहते)

रावणः—(स्वरूपं गृहीत्वा) **सीते ! तिष्ठ । तिष्ठ ।**

उत्साहः, सत्त्वं धीरभावः, जवः वेगः (धनुषि बाणयोजनशीघ्रतायामत्र जवः) राम इत्येतैरल्पैस्त्रित्वमप्यभजद्भिरक्षरैर्जगद्व्याप्तमिति स्थाने खलु । एतादृशलोकोत्तरवीर्यादिशालिनोऽस्य रामस्य युक्तं कीर्त्या जगद्व्यापनमिति ॥ १४ ॥

एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयः, एकेन प्लुतेन शीघ्रगतिप्रकारभेदेन अतिक्रान्तो लङ्घितः शरविषयो प्राणगोचरो येन स तथाभूतः वनगहनं दुर्गमवनभूमिम् ।

माययेति—मायया काञ्चनमृगोपस्थानरूपया वञ्चनयाऽपहृते दूरदेशं नीते रामे एकाम् असहायाम् (अत एव) रुदतीम् आक्रोशन्तीम् अमन्त्रोक्ताम् अस्वाहाकृताम् आहुतिं हव्यमिव तपोवनात् सीतां हरामि अपनयामि । एतेन रावणस्य रामाद् भयं व्यञ्जितम् ॥ १५ ॥

अद्भुत वेग है । 'राम' इन थोड़े से अक्षरों से मानो संसार व्याप्त हो रहा ॥१४॥

वह देखो, यह मृग एक ही छलांग में शरलक्ष्यता से बाहर हो घनी झाड़ी में घुस गया ।

सीता--(स्वागत) आर्युपुत्र से रहित मुझ अकेलीको कुछ भय-सा लग रहा है।

रावण—(स्वगत) मैंने मायाके द्वारा राम को दूर हटा दिया, यहाँ अब निर्जन तपोवन है । अब मैं इस रोती हुई सीता को मन्त्रोच्चारणशून्य आहुति की भाँति हरण करता हूँ ॥ १५ ॥

सीता—तब तक पर्णकुटी में पैठूँ (जाना चाहती है)।

रावण—(स्वरूप धारण करके) सीते, ठहरो, ठहरो ।

चलेति सन्दिष्टः सौमित्रिः ।

चलेहिंति सन्दिट्ठो सोमित्ती ।

रामः—तेन हि अहमेव यास्यामि ।

सीता—आर्यपुत्र ! अहं किं करिष्यामि ?

अय्यउत्त ! अहं किं करिस्सं ?

रामः—शुश्रूषयस्व भगवन्तम् ।

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

ज अय्यउत्तो आणवेदि ।

(निष्क्रान्तो रामः)

रावणः—अये अयमर्घ्यमादायोपसर्पति राघवः । एष इदानीं पूजामनवेक्ष्य धावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोपयति राघवः ।

अहो बलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो जवः ।

चिरप्रवासात् परावृत्तो हि स्निग्धः प्रत्युद्गम्य कुशलादिकं जिज्ञास्यत इति शिष्टसमुदाचारः ।

अनवेक्ष्य परित्यज्य ।

अहो बलमिति = अहो इत्याश्चर्ये, बलं शारीरिकी शक्तिः, वीर्यमान्तरिकः

अगवानीके लिये भेजा है ।

राम—तब तो मैं ही जाऊँगा ।

सीता—आर्यपुत्र ! मैं क्या करूँगी ?

राम—महाराजकी शुश्रूषा ।

सीता—जो आज्ञा ।

(रामका प्रस्थान)

रावण—अभी तो राम मेरे निमित्त अर्घ्य लिये आ रहे थे, और अभी पूजापराङ्मुख हो भागे जाते हुए काञ्चनमृग को देखकर धनुष चढ़ा रहे हैं । अहा ! कैसा असीम पराक्रम, कैसी अनुपम बहादुरी, कैसा लोकोत्तर पौरुष और कैसा

अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥

वहाँ कुलपतिके होने में प्रमाण—

एते ते तापसा देवि ! दृश्यन्ते तनुमध्यमे ।

अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः ॥ (रामायण युद्धकाण्ड १२३ अ०)

रावणः—(स्वगतम्) अहो असह्यः खल्वस्यावलेपः । (प्रकाशम्) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते । कौसल्यामातः ! इहस्थमेव भवन्तं पूजयति हिमवान् । एष काञ्चनपार्श्वः ।

रामः—भगवतो वृद्धिरेषा ।

सीता—दिष्ट्याऽऽर्यपुत्रो वर्धते ।
दिट्ठिआ अय्यउत्तो वड्ढइ ।

रामः—न न,

तातस्यैतानि भाग्यानि यदि स्वयमिहागतः ।
अर्हत्येष हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रूहि मैथिलि ! ॥ १३ ॥

सीता—आर्यपुत्र ! ननु तीर्थयात्रात उपावर्तमानं कुलपतिं प्रत्युद्ग-
अय्यउत्त ! णं तित्थअत्तादो उवावत्तमाणं कुलवदिं पच्चुग्ग-

अवलेपः पराक्रमाभिमानः (तदयमर्हति मायाकृतां वञ्चनाम्) इहस्थं हिमवद्गिरिकाननमप्राप्तमेव । पूजयति निजाङ्गणचारिकाञ्चनमृगोपहारेण समर्चयति । एतेन गौरवप्रकर्ष उक्तः । वृद्धिः प्रभावातिशयः ।

तातस्येति—यदि (काञ्चनमृगः) इह मदध्युषितप्रदेशे स्वयमन्तरैव कमपि प्रयासविशेषमागतः प्राप्तः, एतानि तातस्य पितुः (श्वःकरिष्यमाणवार्षिकश्राद्धोपयुक्तवस्तुस्वयमुपनिपातहेतुभूतानि) भाग्यानि । एष हि काञ्चनपार्श्वो मृगः पूजायां वार्षिकविधौ अर्हति उपयुज्यते । मैथिलि सीते, लक्ष्मणं ब्रूहि । इममर्थमिति शेषः । तथा च स शीघ्रमेवैनमानयिष्यतीति भावः ॥ १३ ॥

कुलपतिं तत्तपोवनप्रधानमृषिविशेषम् । प्रत्युद्गच्छ प्रत्युद्यानेन सम्भावय ।

रावण--(स्वगत) इसका घमण्ड तो सहा नहीं जाता । (प्रकट) बिजली की सी चमक मालूम पड़ रही है । कौसल्यानन्दन, तुम्हारे यहीं रहने पर भी हिमालय तुम्हारा आदर कर रहा है, यह है काञ्चनमृग ।

राम--यह आपकी महिमा है ।

सीता--अहोभाग्य, आप बड़े प्रभावी हैं ।

राम--नहीं, नहीं ।

यह पिताजीका भाग्यातिशय है कि यह काञ्चनमृग खुद यहाँ आ पहुँचा है । यह पूजाके लायक है मैथिलि, लक्ष्मणको खबर दो ॥ १३ ॥

सीता--आर्यपुत्र, लक्ष्मणको तो आपने तीर्थ यात्रा से लौटते हुए कुलपति* की

---

* कुलपतिलक्षण—
मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

रावणः—कौसल्यामातः ! अलमतिमनोरथेन, न ते मानुषैर्दृश्यन्ते ।

रामः—भगवन् ! किं हिमवति प्रतिवसन्ति ?

रावणः—अथ किम् ?

रामः—तेन हि पश्यतु भवान् ।

सौवर्णान् वा मृगांस्तान मे हिमवान् दर्शयिष्यति ।
भिन्नो मद्बाणवेगेन क्रौञ्चत्वं वा गमिष्यति ॥ १२ ॥

अतिमनोरथेन मानुषोचितसीमातिक्रमणपूर्वकं प्रवृत्तेन काञ्चनमृगकरणपितृश्राद्धानुष्ठानाभिलाषेण । मनोरथस्यास्यातिशयितत्वमेवाह—न त इति ।

प्रतिवसन्ति तिष्ठन्ति । अथ तिष्ठन्ति न शक्यं तैर्मयाऽनुपलब्धैस्तत्र वर्त्तमानैस्तैर्भवितुमिति रामस्य पराक्रमाभिमानः ।

सौवर्णान् इति—हिमवान् हिमवद्गिरिवासिमुनिजनकर्तृकपितृश्राद्धोपयुक्तान सौवर्णान् काञ्चनपार्श्वाभिधानान् तान् मृगान् मे मम दर्शयिष्यति प्रत्यक्षीकारयिष्यति, वा अथवा मद्बाणवेगेन मदीयबाणरंहसा भिन्नो विदारितान्तरः सन क्रौञ्चत्वं तदाख्यपर्वतदशां गमिष्यति । यदि तान्मृगान् हिमालयो मम दृष्टिगोचरतां न प्रापयिष्यति तदा तं कुमारः क्रौञ्चगिरिमिवाहं बाणैर्दारयिष्यामीति भावः । पुरा किल शिवाच्छरविद्यामधीयानयोः परशुरामकार्तिकेययोरहमहमिकया स्वबाणविद्योत्कृष्टतां परीक्षितुं बाणान् क्षिपतोः क्रौञ्चगिरौ रन्ध्रं जातमिति कथात्रानुसन्धेया । प्रयुक्तोऽयमर्थो मेघदूते—'हंसद्वारं, भृगुपतियशोवर्त्म तत्क्रौञ्चरन्ध्रम्' ॥ इति ॥ १२ ॥

सीता—जो आज्ञा ।

रावण—कौसल्यानन्दन, ज्यादे मनोरथ मत बढ़ाओ, काञ्चनमृग मनुष्योंके दृष्टिगोचर नहीं हुआ करते हैं ।

राम—क्या वे हिमालय पर रहते हैं ?

रावण—और क्या ?

राम—तब आप देखें—

हिमालय या तो स्वयं उन काञ्चनमृगों को लाकर मेरे सामने हाजिर करेगा या मेरे बाणों द्वारा विदीर्ण होकर क्रौञ्च पर्वत की दशा को प्राप्त होगा ॥ १२ ॥

तुल्यं सुरैः समुपयान्ति विमानवास-
मावर्तिभिश्च विषयैर्न बलाद् ध्रियन्ते ॥ १० ॥

रामः—मैथिलि !

आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च,
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।
वत्स्यामि तेषु हिमवद्गिरिकाननेषु
दीप्तैरिवौषधिवनैरुपरञ्जितेषु ॥ ११ ॥

भावः । तथा च प्रसिद्धिः—'वित्तशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति' । किञ्च सुरैस्तुल्यं सदृशं विमानवासं व्योमयानवासं समुपयान्ति लभन्ते । आवर्त्तिभिः जननमरणपूर्णभवभ्रमिप्रदैर्विषयैः इन्द्रियार्थैश्च बलात् आकृष्य न ध्रियन्ते बध्यन्ते । सांसारिकविषयलोभान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं काञ्चनपार्श्वमृगसम्पाद्यश्राद्धप्रशंसामुपश्रुत्य तदुपलब्धेर्हिमवच्छिखरगमनैक-साध्यतया तत्र गन्तुं निवासं कर्तुं च कृतरुचिराह रामो मैथिलीत्यादि ।

आपृच्छेति—पुत्रकृतकान् पुत्रभावेन लालितान् हरिणान् मृगान् द्रुमान् वृक्षान्, बिन्ध्यं विन्ध्याख्यपर्वतपादविशीर्णं काननम्, तव दयिताः स्नेहशीलाः सखीः प्रियवयस्याः लताश्च आपृच्छ गमनकालिकामन्त्रणया सम्भावय । तादृशा-नुष्ठानादेशहेतुमाह—वत्स्यामीत्युत्तरार्द्धेन । दीप्तैरिव सततशिवसान्निध्योपलब्ध-तद्भालवर्त्तिशीतरश्मिभासाग्निप्रदीप्तैरिव ओषधिवनैरुपरञ्जितेषु ज्योतिष्मल्लता-प्रकाशितेषु तेषु काञ्चनमृगशालिषु हिमवद्गिरिकाननेषु वत्स्यामि निवासं करिष्यामि । तत्र निवसतो मम वनवासव्रतमपि न हीयते, उत्तमपितृतर्पणं च कृतं भवतीति तत्रैव वासं रोचय इति रामाशयः ॥ ११ ॥

त्यागकर दीप्तिमान् हो सीधे स्वर्ग जाते हैं। वहाँ ये देवोंके साथ विमानमें रहते तथा फिर आवागमनके फेरमें डालनेवाली वासनासे बलपूर्वक आकृष्ट नहीं किये जाते ॥ ११ ॥

राम—मैथिलि,

अपने प्यारे पुत्रतुल्य मृगों, वृक्षों, विन्ध्याचलकी वनभूमि और प्यारी लताओं से तुम अब मिलकर बिदाई ले लो, मैं अब यहाँसे जाकर चमकने वाली बूटियों से भासित हिमालयपर वास करूँगा, अतः वहाँ जाना है ॥ ११ ॥

रामः—हिमवतीति । ततस्ततः ।

रावण—हिमवतः सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्थाणुशिरःपतितगङ्गाम्बुपायिनो वैदूर्यश्यामपृष्ठाः पवनसमजवाः काञ्चनपार्श्वा नाम मृगाः, यैर्वैखानसबालखिल्यनैमिषीयादयो महर्षयश्चिन्तितमात्रोपस्थितविपन्नैः श्राद्धान्यभिवर्धयन्ति ।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते
हित्वा जरां खमुपयान्ति हि दीप्यमानाः ।

शृङ्गे ऊर्ध्वोन्मुखं शिखरं शृङ्गं व्यापदिशन्ति तत्र । प्रत्यक्षस्थाणुशिरःपतितगङ्गाम्बुपायिनः प्रत्यक्षस्य स्वयंलोचनगोचरतामुपगतस्य स्थाणोः शिवस्य शिरसः पतितं स्खलितं यद् गङ्गाम्बु तत् पातुं शीलमेषामिति तथा । हिमवतः सानुषु सततं शिवसान्निध्यात्तत्रस्था मृगाः शिवशिरसः पतन्त्या गङ्गाया अधरास्पृष्टमेव जलं पिबन्तीति । वैदूर्यश्यामपृष्ठाः बालवायदेशोद्भवरत्नभेदो वैदूर्यम्, तद् इव श्यामं पृष्ठं येषां ते तथा । काञ्चनपार्श्वाः स्वर्णवर्णपार्श्वतया तदाख्यया प्रसिद्धाः । यैः काञ्चनपार्श्वमृगैः, वैखानसाः वानप्रस्थाः । बालखिल्यास्तदाख्याः । एते हि प्रमाणतोऽतिह्रस्वा अङ्गुष्ठोदरप्रमाणा ऋषयः श्रूयन्ते । नैमिषीयाः नैमिषारण्यवासिनः तदादयः तत्प्रभृतयः । चिन्तितमात्रोपस्थितविपन्नैः चिन्तितमात्रैरेव स्वसमीपे सन्निधाय विपन्नैः मृतैः । श्राद्धानि पितृकार्याणि अभिवर्धयन्ति समेधयन्ति । तदेवाहाग्रिमपद्येन—

तैस्तर्पिता इति—तैः काञ्चनपार्श्वमृगैस्तर्पिताः पितरः सुतफलं पुत्रजन्यप्रयोजनं लभन्ते । किन्तल्लभ्यमित्याह—हि यतः जरां वयोहानिं हित्वा विमुच्य दीप्यमानास्तेजसा भ्राजमानाः खं स्वर्गमुपयान्ति । वार्धक्यभयरहिताः स्वर्गे वसन्तीति

राम—हिमालय पर, और ?

रावण—हिमालयकी सातवीं चोटीपर महादेवके मस्तकसे गिरनेवाली गङ्गाका जल पीनेवाले वैदूर्यके सदृश श्यामपृष्ठ, वायुके समान शीघ्रगामी काञ्चनपार्श्व-नामके मृग रहा करते हैं । वैखानस, वालखिल्य*, नैमिषादि महर्षि ध्यानमात्रसे उन्हें बुलाते तथा उनके मांससे पितरोंको श्राद्ध अर्पित करते हैं ।

उन काञ्चनमृगों से तर्पित पितर पुत्र होनेका लाभ पा लेते हैं, और वार्धक्य

---

* वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः ।
वालखिल्यो वनेवासी तन्नतणमथोच्यते ॥ इति बृहत्पाराशरसंहिता ।

शाकेषु, मत्स्येषु महाशफरः, पक्षिषु वार्ध्रीणसः, पशुषु गौः खड्गो वा, इत्येते मानुषाणां विहिताः ।

रामः—भगवन् ! वाशब्देनावगतमन्यदप्यस्तीति ।

रावणः—अस्ति प्रभावसम्पाद्यम् ।

रामः—भगवन् ! एष एव मे निश्चयः ।

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साधयिष्यति ।
धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः ॥ ९ ॥

रावणः—सन्ति । हिमवति प्रतिवसन्ति ।

सितच्छदः । वार्ध्रीणसः स्यात् पक्षीशः' इति लक्षितः । मार्कण्डेयोऽपि 'रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः । कृष्णवर्णेन न तथा पक्षी वार्ध्रीणसो मतः ॥' इति । 'कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥' इति मनुः । खड्गः गण्डकः पशुभेदः ।

वाशब्देन अनुक्तसमुच्चयार्थकतयात्र प्रयुक्तेन वापदेन । एतेनोक्तावशिष्टमपि पितृतृप्तये क्षममस्तीति प्रतीयत इति भावः ।

एष एव प्रभावसम्पादितेन द्रव्येण पितॄंस्तर्पयामीत्येवंरूप एव ।

उभयस्येति—मयि मल्लक्षणे जने उभयस्य साधनभूतस्य तपसो धनुषश्चेति साधकद्वयस्य सान्निध्यं समीपवर्त्तित्वमस्ति । अहं धनुषा तपसा वा यत्किमपि प्रभावसम्पाद्यमाहर्तुमीशः तपोबलक्षात्रबलातिरिक्ततृतीयबलस्याप्रसिद्धेरुभयोश्च तयोर्मयि सान्निध्यमिति प्रभावसाध्यं नाम ममासाध्यं न भवतीति भावः । तदेवाह—तपसि श्रान्ते प्रयोगातिशयेन खिन्ने धनुषि च तथाभूते तपोवने वा व्यापारणीयमिति मदसाध्यं न प्रत्येमीति भावः ॥ ९ ॥

सन्तीति-प्रभावसम्पाद्यानि द्रव्याणि नालीकानीति भावः । स्थानमाह-हिमवतीति ।

महाशफर, पक्षियोंमें वार्ध्रीणस और पशुओंमें गाय या गैंडा, मनुष्योंके लिए ये ही विहित हैं ।

राम—महाराज, क्या कुछ और है ?

रावण—हाँ, है, किन्तु उसे कोई प्रतापी ही प्राप्त कर सकता है ।

राम—यही तो मेरा भी निश्चय है ।

जो इस कार्यको सिद्ध करेंगे वे दोनों (तप, बल) साधन मेरे पास मौजूद हैं । यदि तपस्या असफल हुई तो बल और बलके असफल होने पर तप ॥ ९ ॥

रावण—हैं तो, परन्तु हिमालय पर रहते हैं ।

रावणः—सर्वाः श्रुतीरतिक्रम्य श्राद्धकल्पे स्पृहा दर्शिता । किमेतत् ?
रामः—भगवन् ! भ्रष्टायां पितृमत्तायामागम इदानीमेषः ।
रावणः—अलं परिहृत्य । पृच्छतु भवान् ।
रामः—भगवन् ! निर्वपनक्रियाकाले केन पितॄंस्तर्पयामि ?
रावणः—सर्वं श्रद्धया दत्तं श्राद्धम् ।
रामः—भगवन् ! अनादरतः परित्यक्तं भवति । विशेषार्थं पृच्छामि ।
रावणः—श्रूयताम् । विरूढेषु दर्भाः, ओषधीषु तिलाः, कलायं

श्रुतीः वेदान् तदङ्गभूतानि शास्त्राण्यपि श्रुतिपदेनात्र सङ्गृह्णाति ग्रन्थकृत् ।

भ्रष्टायां समाप्तायाम्, पितृमत्तायां जीवत्पितृकतायाम्, एष एव श्राद्धकल्प एव, आगमः शास्त्रम्, प्रमीतपितृकस्य मम श्राद्धकल्प एवोपयोगावहः, प्रयोजनेनापेक्षणात् । अपेक्षोपेक्षे हि प्रयोजनतदभावाभ्यां सृज्येते पदार्थानाम् इति रामाशयः ।

श्राद्धमिति—पितॄनुद्दिश्य श्रद्धया दीयमानं श्राद्धम् । येन केनापि श्रद्धया दत्तेन पदार्थेन पितरस्तृप्यन्ति, न तु बहुमूल्यानेव पदार्थानपेक्षन्त इति भावः । श्राद्धप्रसङ्गे मनुराह—'यद्यद्ददाति विधिवत् श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । तत्तत् पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥' इति । अनादरतः अश्रद्धया, दत्तं परित्यक्तं भवति, परित्यागमात्रं तत्, न तु श्राद्धमश्रद्धोपहतत्वादिति भावः । विशेषार्थं श्रद्धापूर्वकं दीयमानेषु पदार्थेष्वप्यस्ति कश्चिद्विशेष इति भावः ।

विरूढेषु तृणजातिषु, दर्भाः कुशाः, ओषधीषु 'ओषध्यः फलपाकान्ताः' इति परिभाषितासु, कलायं कालशाकः वार्ध्रीणसः पक्षिभेदः 'नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः

रावण—आपने और सभी शास्त्रोंको छोड़कर श्राद्धकल्पमें अत्यादर प्रकट किया क्या बात है ?

राम—पितृहीन होनेके कारण इस समय हमारे लिए इसीका ज्ञान अपेक्षित है ।

रावण—आपको यह विषय छोड़ना न चाहिये । पूछिये ।

राम—महाराज, पिण्डदानके समय किस चीजसे पितरोंको तृप्त करूँ ।

रावण—जो कुछ श्रद्धासे किया जाय, वह सब श्राद्ध कहलाता है ।

राम—अश्रद्धासे दिया गया तो त्याग कर दिया जाता है । मैं तो विशेष जानने के लिए पूछ रहा हूँ ।

रावण—सुनिये । घासोंमें कुश, ओषधियोंमें तिल, शाकोंमें कलाय, मछलियोंमें

रावणः—अयि, छायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घयामि । वाचानुवृत्तिः खल्वतिथिसत्कारः । पूजितोऽस्मि । आस्यताम् ।

रामः—बाढम् । (उपविशति)

रावणः—(आत्मगतम्) यावदहमपि ब्राह्मणसमुदाचारमनुष्ठास्यामि । (प्रकाशम्) भोः ! काश्यपगोत्रोऽस्मि । साङ्गोपाङ्गं वेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं योगशास्त्रं, बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं प्राचेतसं श्राद्धकल्पं च ।

रामः—कथं कथं श्राद्धकल्पमिति ।

अयीति—योऽहं भवदीयशरीरस्य सततानुगमनात् छायातुल्यां सीतामपि शुश्रूषार्थस्पर्शदूषणलक्षणाल्लङ्घनात् परिहरामि, स कथं साक्षाद्भवच्छरीरमेव लङ्घयेयमित्यर्थः । वाचा सूनृतया गिरा, अनुवृत्तिः अनुकूलभाषणम् । तदुक्तमातिथ्यप्रस्तावे- 'तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता' इति ।

साङ्गोपाङ्गम् अङ्गैः षड्भिः शिक्षाव्याकरणच्छन्दोनिरुक्तज्यौतिषकल्पाभिधेयैः । उपाङ्गैः पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्ररूपैश्चतुर्भिश्च सहितम् । मानवीयं मनुना प्रवर्त्तितम् । धर्मशास्त्रं धर्मानुशासनम् । बार्हस्पत्यं बृहस्पतिना प्रोक्तं राजनीतिप्रतिपादनप्रधानं शास्त्रविशेषम् । माहेश्वरं महेश्वराच्छिवादागतं माहेश्वरं योगशास्त्रं पातञ्जलयोगशास्त्रस्य मूलभूतम् । मेधातिथेर्गौतमस्य । प्रचेतसा वरुणेन प्रोक्तं प्राचेतसं, श्राद्धकल्पं श्राद्धप्रक्रियाम् । अधीये इति क्रियायाः सर्वत्र समः सम्बन्धः ।

कथं कथमित्यादरातिशयद्योतिका द्विरुक्तिः ।

रावण—छायाके समान सीताकी सेवासे निषेध करने वाला मैं शरीरकी सेवा कैसे ग्रहण करूँगा । मीठे वचनोंसे स्वागत ही सच्चा अतिथिसत्कार होता है । मेरी शुश्रूषा हो चुकी । आप विराजिए ।

राम—अच्छा, जो आज्ञा । (बैठता है ।)

रावण—(स्वागत) तब तक मैं भी ब्राह्मणका आचार करूँ । (प्रकट) अजी मेरा गोत्र काश्यप है । मैंने साङ्गोपाङ्ग वेद, मानवीय धर्मशास्त्र, माहेश्वर योगशास्त्र बृहस्पतिका अर्थशास्त्र, मेधातिथिका न्यायशास्त्र और प्रचेताका श्राद्धकल्प इनका अध्ययन किया है ।

राम—क्या कहा ? श्राद्धकल्प ।

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति ! (निष्क्रम्य, प्रविश्य) इमा आपः ।
जं अय्यउत्तो आणवेदि । इमा आवो ।
रामः—शुश्रूषय भगवन्तम् ।
सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।
जं अय्यउत्तो आणवेदि ।
रावणः—(मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा) भवतु भवतु ।
इयमेका पृथिव्यां हि मानुषीणामरुन्धती ।
यस्या भर्तेति नारीभिः सत्कृतः कथ्यते भवान् ॥ ८ ॥
रामः—तेन हि आनय, अहमेव शुश्रूषयिष्ये ।

शुश्रूषय पादप्रक्षालनेनोपचरेत्यर्थः ।

मायाप्रकाशनेति—मायायाः स्वकृतस्य कपटपरिव्राजकवेषस्य प्रकाशनेन प्रकटतया (संभावितया) पर्याकुलः व्याकुलः । सीतया हि स्वपादे स्पृश्यमाने अजितेन्द्रियस्य रावणस्य रोमाञ्चोद्गमादिना माया प्रकटीभवेदिति शङ्काकुलीभावः । भवतु शुश्रूषणं परित्यजतु इति ।

इयमेकेति—इयं हि निश्चयेन पृथिव्यां धरित्रीपृष्ठे मानुषीणां मानवीनाम् एका सजातीयद्वितीयरहिता अरुन्धती पतिव्रताशिरोमणिः । अरुन्धती नाम वसिष्ठ-धर्मपत्नी स्वपातिव्रत्यप्रभावेण सप्तर्षिमध्ये वसति, इह तत्प्रयोगः पतिव्रतासामान्य-परः । यस्याः सीताया भर्त्ता स्वामीति हेतोः भवान् नारीभिः सत्कृतः पूजितः सन् कथ्यते वर्ण्यते । पतिव्रतायाः सीताया लोकनमस्यत्वम् । तत्पातिव्रत्यप्रभावेण तत्पति-र्भवानपि यतो लोके पूज्यतेऽतः पतिव्रताप्रधानभूतया सीतया क्रियमाणं पादस्पर्शं नानुमन्य इति भावः ॥ ८ ॥

सीता—जो आज्ञा (बाहरसे जल लाकर) यह है जल ।
राम—महात्माकी शुश्रूषा करो ।
सीता—जो आज्ञा ।
रावण—(भेद खुलनेके भयसे हक्का-बक्का होकर) रहने दो रहने दो ।
यह सीता पृथ्वीपरकी अरुन्धती मानवी है, जिसके स्वामी होनेके कारण स्त्रियाँ आपका यश गाती हैं ॥ ८ ॥
राम—लाओ, मैं खुद शुश्रूषा करूँगा ।

(परिक्रम्याधो विलोक्य) इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् । यावदवतरामि । (अवतरति) यावदहमप्यतिथिसमुदाचारमनुष्ठास्यामि । अहमतिथिः । कोऽत्र भोः ?

रामः—(श्रुत्वा) स्वागतमतिथये ।

रावणः—साधु विशेषितं खलु रूपं स्वरेण ।

रामः—(विलोक्य) अये भगवान् । भगवन् ! अभिवादये ।

रावणः—स्वस्ति ।

रामः—भगवन् ! एतदासनमास्यताम् ।

रावणः—(आत्मगतम्) कथमाज्ञप्त इवास्म्यनेन । (प्रकाशम्) बाढम् (उपविशति)

रामः—मैथिलि ! पाद्यमानय भगवते ।

साधु स्वभावसुन्दरम्, रूपम् आकृतिः, स्वरेण श्रवणावर्जकेन शब्देन विशेषितं रमणीयतरं कृतमित्यर्थः ।

भगवान् संन्यासिविशेषः ।

आस्यताम् इदमासनम् अलङ्क्रियताम् इति वक्तव्ये आस्यतामिति कथनं कियन्तमाज्ञाभावं व्यञ्जयति, तद्वदयति आज्ञप्त इवेति ।

पाद्यं पादार्थमुदकम् ।

(घूमकर तथा नीचेकी ओर देखकर) यह है रामाश्रमद्वार । अच्छा, नीचे तो उतर लूँ । (उतरता है) अब मैं अतिथिका रूप धारण करता हूँ । मैं अतिथि आया हूँ, कौन है यहाँ ?

राम—(सुनकर) स्वागत अतिथिका ।

रावण—इसके स्वरने रूपको और चमका दिया है ।

राम—(देखकर) भगवान् हैं ? भगवन्, प्रणाम ।

रावण—कल्याण हो ।

राम—भगवन्, यह है आसन, आप विराजिए ।

रावण—(आत्मगत) यह हुकूमत क्यों कर रहा है ? (प्रकट) बहुत अच्छा । (बैठता है) ।

राम—सीता, महात्माके लिये पाद्य जल लाओ ।

स्मारितो वनवासं च तातस्तत्रापि रोदिति ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति परिव्राजकवेषो रावणः)

रावणः—एषः भो !

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा ।
स्वरपदपरिहीणां हव्यधारामिवाहं जनकनृपसुतां तां हर्तुकामः प्रयामि ॥

तानि निजकरन्यस्तानि न तु भृत्यादिनिहितानि फलानि न तु महार्घवस्तूनि दृष्ट्वा ततो दशरथः वनवासम् अस्माकमत्र वने निवासं स्मारितस्तत्र स्वर्गेऽपि रोदिति विलपिष्यति । अस्माकमशक्तिकृतमुपहारदारिद्र्यमालोक्य वनवासितां स्मृत्वा स्वर्गेऽपि तातो रोदिष्यतीति किमनुष्ठीयतामिति रामस्य चिन्ताया विषयः ॥ ६ ॥

प्रविशति रङ्गमञ्चमवतरति । सीतापहरणं घटयिष्यन् श्राद्धप्रसङ्गेन ब्राह्मणपरिव्राजकवेषस्य रावणस्य प्रवेशमाहानेन प्रसङ्गेन ।

नियतमिति । अनियतात्मा अजितेन्द्रियः अहम् एतद्रूपं वञ्चकपरिव्राजकवेषं गृहीत्वाहं नियतं जितेन्द्रियं खरवधकृतवैरं खरो नाम मत्प्रियो राक्षसस्तस्य वधेन कृतवैरं कृतापराधम् , राघवं वञ्चयित्वा काञ्चनमृगमाययाऽऽश्रमपदादन्यत्र गमयित्वा तां राघवविरहितां–जनकनृपसुतां सीताम् , स्वरपदपरिहीणां स्वरपदविभागवर्जिताम्, स्वरेण पदेन च दुष्टैर्मन्त्रैर्देवेभ्यो दीयमानां हव्यधारां हविराज्यधारामिव हर्तुकामः प्रयामि । अयमाशयः–यथा मन्त्रदोषेण दीयमानाया हव्यधाराया राक्षसा ग्रहीतारो भवन्ति, तथैव खरदूषणादिवधं विधाय कृतवैरं रामं वञ्चयित्वा सीतामहमपहरामीति । एतयोपमया स्वस्य सीताप्राप्त्यनधिकारं सूचयति । अत्र हर्त्तुं कामो यस्येति विग्रहे 'तुं काममनसोरपी'ति मलोपः । 'परिहीणाम्' इति प्रयोगे णत्वं चिन्त्यम् , परेरनुपसर्गतया णत्वाप्राप्तेः । अनुपसर्गत्वं च 'अधिपरी अनर्थकौ' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाबाधेन बोध्यम् । मालिनीच्छन्दः, लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

याद आ जानेसे पिताजी वहां भी रो देंगे ॥ ६ ॥

(संन्यासीके वेशमें रावण का प्रवेश)

रावण--अरे यह--

रामने खरका वध करके मेरे साथ वैर बढ़ाया है। मैं आज उसे ठगनेके लिये अविरक्त होकर भी विरक्तका रूप धारण करता हूँ। मैं सीताका हरण करने उस प्रकार जा रहा हूँ, जिस प्रकार स्वर तथा पदसे अशुद्ध मन्त्रोच्चारण होमकी **आज्यधारा को हर लेता है ॥ ७ ॥**

गच्छन्ति तुष्टिं खलु येन केन त एव जानन्ति हि तां दशां मे ।
इच्छामि पूजां च तथापि कर्तुं तातस्य रामस्य च सानुरूपाम् ॥५॥

सीता—आर्यपुत्र ! निर्वर्तयिष्यति श्राद्धं भरत ऋद्धया, अवस्थानुरूपं
अय्यउत्त ! णिव्वत्तइस्सिदि सद्धं भरदो रिद्धीए, अवत्थाणुरूवं
फलोदकेनाप्यार्यपुत्रः । एतत् तातस्य बहुमततरं भविष्यति ।
फलोदएण वि अय्यउत्तो । एदं तादस्स बहुमदअरं भविस्सदि ।

रामः—मैथिलि !

फलानि दृष्ट्वा दर्भेषु स्वहस्तरचितानि नः ।

स्मरन्ति—'जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥' इति ।

गच्छन्तीति—येन केन येन केनापि प्रकारेण (पुत्रदशानुसारिणा विधिना) पितरस्तुष्टिं तृप्तिं यान्ति लभन्ते खलु । हि यतः त एव पितर एव मे मम तां वर्त्तमानवनवासकालिकीं दशां जानन्ति । एवञ्च स्वसामर्थ्यमनुसृत्य वार्षिकं सम्पादयतो मम व्यवहारेण पितरो मयि न खिद्येरन्निति भावः । नन्वेवं विज्ञायापि चिन्त्यत इत्यनुचितमित्यत आह—इच्छामीति । तथापि स्वसामर्थ्यानुश्राद्धविधेः पितृतृप्तिसाधनताप्रत्यये सत्यपि तातस्य पितुः रामस्य स्वस्य च सानुरूपां योग्याम्, पूजां श्राद्धक्रियां कर्तुं विधातुमिच्छामि । दिगन्तविख्यातप्रभावस्य पितुः प्रथितस्य स्वस्य चानुरूपं श्राद्धं विधातुमेव मम चिन्ता न पितृपरितोषविषयेति भावः । अत्र सानुरूपाम् इत्यस्य स्थाने 'अनुरूपाम्' इतीयतैव निर्वाहे 'स' इति व्यर्थम् । वंशस्थं वृत्तम् ॥५॥

ऋद्धया समृद्धिसम्पाद्यैः महार्घ्यैः पदार्थैः, फलोदकेन फलेन जलेन चेत्यर्थः, फलं च उदकं चेति द्वन्द्वः, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः ।

फलानीति—दर्भेषु कुशेषु न तु सौवर्णादिपात्रेषु नः अस्माकम् स्वहस्तरचि-

---

चाहिए। उसे मैं किस भाँति पूरा करूँगा ? यही चिन्ता है, अथवा—

वे जिस भाँति तृप्त होते हों, होवें; उन्हें हमारी स्थितिका ज्ञान तो है ही। तथापि मैं पिताजीकी प्रतिष्ठा तथा अपने सामर्थ्यके अनुरूप पितृश्राद्ध करना चाहता हूँ ॥ ५ ॥

सीता—आर्यपुत्र, बड़े वैभवके साथ पिताजीका श्राद्ध तो भरत करेंगे ही, आप भी अपनी अवस्थाके योग्य फल-जलसे श्राद्ध करें, पिताजी इसे ही पर्याप्त मान लेंगे।

राम—मैथिलि,

कुशोंपर हमारे अपने हाथोंसे विन्यस्त फलोंको देखते ही हमारे वन वासकी

सीता—शोकशून्यहृदयस्येवार्यपुत्रस्य मुखरागः किमेतत् ?

सोअसुण्णहिअअस्स विअ अय्यउत्तस्स मुहराओ । किं एदं ?

रामः—मैथिलि ! स्थाने खलु कृता चिन्ता ।

कृतान्तशल्याभिहते शरीरे तथैव तावद्धृदयव्रणो मे ।
नानाफलाः शोकशराभिघातास्तत्रैव तत्रैव पुनः पतन्ति ॥ ४ ॥

सीता—आर्यपुत्रस्य क इव सन्तापः ?

अय्यउत्तस्स को विअ सन्दावो ?

रामः—श्वस्तत्रभवतस्तातस्यानुसंवत्सरश्राद्धविधिः । कल्पविशेषेण निर्वपनक्रियामिच्छन्ति पितरः । तत् कथं निर्वर्तयिष्यामीत्येतच्चिन्त्यते । अथवा—

शोकशून्यहृदयस्य शोकेन निमित्तभूतेन शून्यं निर्विषयं तदेकायत्तं हृदयं यस्य तस्य । मुखरागः मुखवर्णः । औदास्यविवर्णतेत्यर्थः ।

स्थाने उचितेऽवश्यसमाधेये विषये चिन्ता कथमिदं निर्वहेयमिति भावना । एतेन चिन्ताविषयस्यावश्यसमाधेयत्वप्रतिपादनेन चिन्तामहत्त्वमुपचीयते ।

कृतान्तेति—कृतान्तशल्याभिहते शल्यवद्व्यथकेन कालेन अभिहते आहते मे शरीरे (पितृवियोगखेदक्लिष्टे) हृदयव्रणः पितृवियोगशोकलक्षणो मानसिकः खेदस्तथैव तावत् यथापूर्वावस्थ एव न विरूढो न वा विरोहदवस्थः, किन्तु नव एवेत्यर्थः । तत्रैव हृदयव्रणे नानाफलाः अनेकप्रयोजनाः (बहुप्रकारकप्रयोजनाभिसन्धिनिमित्ताः) शोकशराभिघाताः पुनः पतन्ति । तत्रैवेति द्विरुक्तिर्मर्मप्रहारस्य नितान्तव्यथकत्वप्रतीतये । अयमर्थः=पितृविरहदुःखशल्यमनुत्खातमेव यावत्तावन्नानाविधप्रयोजनोपनिपातचिन्ता मम मानसं व्यथयितुमुपतिष्ठन्त इति । उपजातिश्छन्दः ॥४॥

श्वः आगामिनि दिने । अनुसंवत्सरश्राद्धविधिः वार्षिकं श्राद्धम् । कल्पविशेषेण सामर्थ्यानुसारेण । निर्वपनक्रियां पिण्डदानविधिम्, इच्छन्ति कामयन्ते । तथा च

सीता--आपके चेहरेपर शोकका चिह्न देखती हूँ । क्या बात है ?

राम--चिन्ता करनेकी बात तो है ही ।

दुर्दैवके बाणप्रहारोंसे व्यथित मेरे हृदयका घाव तो अभी भरा नहीं है, और फिर नानामुख शोकशल्योंसे दैवने उसी पर प्रहार करना आरम्भ कर दिया है ॥

सीता--आर्यपुत्रको किस बातकी चिन्ता है ?

राम--कल पिताजीका वार्षिक श्राद्धदिवस है, पितरोंको सामर्थ्यानुसार श्राद्ध

कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः कठिनीकरोति ॥ ३ ॥

(उपेत्य) मैथिलि ! अपि तपो वर्धते ?

सीता—हम् आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

हं अय्यउत्तो ! जेदु अय्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! यदि ते नास्ति धर्मविघ्नः, आस्यताम् ।

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति । (उपविशति)

जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

राम—मैथिलि ! प्रतिवचनार्थिनीमिव त्वां पश्यामि किमिदम् ?

षम् न एति नानुभवति ? कष्टं खेदावहोऽयं विषयः (यत्) लताभिः समं स्त्रीजनसौकुमार्यं लतामार्दवोपमेयं ललनाजनमार्दवं वनम् (कर्तृ) कठिनीकरोति सर्वविधायाससहनशीलं विदधातीत्यर्थः । एष वनवासस्यैव महिमा यदियं मृणालकोमलकाययष्टिः स्वेन करेण दर्पणमपि धारयितुमपारयन्ती पूर्वमिदानीं स्वयं जलपूर्णं कलशमादाय वृक्षान् सिञ्चति इति । उपजातिर्वृत्तम् , तल्लक्षणमाहुर्यथा—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ ३ ॥

तपः वृक्षमूले जलप्रदानलक्षणं शरीरपरिश्रमसाध्यं पुण्यकर्म । अपि वर्द्धते ? अपि निर्विघ्नं सम्पद्यते अपिशब्दोऽयं प्रश्नार्थोऽपि, तथा च कालिदासः—'जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ? अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्त्तते ? अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः ? इत्यादि ।

धर्मविघ्नः अनुष्ठानावसरातिपातः । वृक्षसेचनमवसितं चेदित्यर्थः ।

प्रतिवचनार्थिनीं किमपि पिपृच्छिषन्तीम् । पश्यामि ओष्ठस्फुरणादिमुखचेष्टाभिर्लक्षयामि ।

उठाने में भी नहीं थक रहा है। वननिवास लताओं के साथ स्त्रियों की भी सुकुमारता को कठोरता में परिणत कर देता है ॥ ३ ॥

(समीप आकर) मैथिली, तपस्या तो चल रही है ?

सीता—जय हो आर्यपुत्र की ।

राम—यदि तुमको किसी प्रकार का धर्मविघ्न न हो तो बैठो ।

सीता—जो आज्ञा । (बैठती है)

राम—सीते, मालूम होता है तुम कुछ पूछना चाहती हो । क्या बात है ?

भ्रमति सलिलं वृक्षावर्तं सफेनमवस्थितं
तृषितपतिता नैते क्लिष्टं पिबन्ति जलं खगाः ।
स्थलमभिपतन्त्यार्द्राः कीटा बिले जलपूरिते
नववलयिनो वृक्षा मूले जलक्षयरेखया ॥ २ ॥

(विलोक्य) अये इयं वैदेही । भोः ! कष्टम् ।

योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः ।

भ्रमतीति—सलिलं (सीतया वृक्षमूलेषु दूरादाहृत्य दीयमानम्) जलम् वृक्षावर्त्ते वृक्षाधोदेशनिर्मितालवाले सफेनं फेनिलदशामनतिक्रान्तम् अवस्थितम् भूम्यन्तरप्रविष्टम् भ्रमति । वृक्षालवालेषु दीयमानं जलं फेनिलं जायते कालेन धरया च शोष्यते, तदत्र फेनिलत्वं धरयाऽशोषितत्वं च जलस्य वृक्षाणामचिरसिक्तभावं बोधयति । तृषिताः पिपासवः अत एव पतिताः जलमालोक्य पादपतलमवतीर्णा एते खगाः पक्षिणः क्लिष्टं नवनिक्षेपकृतकालुष्योपहतं न पिबन्ति । तन्निर्मलतां कालसाध्यां प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । बिले गर्त्ते जलपूरिते आर्द्राः जलक्लिन्नाः कीटाः स्थलम् अभिपतन्ति जलप्लावनमसहमानाः धरांशमन्यमुपसर्पन्तीति भावः । अत्रापि अभिपतन्तीति लटा कीटानां निर्गमस्य जायमानत्वेन जलक्षेपस्याचिरनिर्वृत्तत्वं व्यञ्जितम् । वृक्षाः मूले मूलावच्छेदेन जलक्षयरेखया जलह्रासजनितया जलमिलितपङ्कप्रसूतया रेखया नववलयिनः वलयायितनूतनरेखाशालिनः, सन्तीति शेषः । अत्रापि वलयस्य नवीनत्वमचिरसंजातत्वं तच्चानुपदमेवोत्पन्नस्य जलह्रासस्य सूचकम् , तेन च सेकस्यातिशीघ्रकृतत्वं प्रतीयते । प्रकृतिवर्णनात् स्वभावोक्तिः । हरिणीवृत्तम् , तल्लक्षणं यथा—'हरिणी न्सौम्रौस्लौग्ऋतुसमुद्रऋषयः' ॥ २ ॥

योऽस्या इति—यः अस्याः सीतायाः करो बाहुः दर्पणे मुखप्रधानतावसरधारणीयदर्पणे अपि श्राम्यति आयासमनुभवति, सः कलशं (जलपूर्णम् अतएव गुरुतरं), घटं (अधुना वने) वहन्त्याः सीतायाः करः खेदं व्यथाम् , आयासविशे

वृक्षों में आलवाल फेनिल जल से पूर्ण हैं और प्यास से समीपगत होकर भी यह चहकता हुआ खगकुल जल नहीं पी रहा है क्योंकि पानी अभि साफ नहीं हो पाया है, दरारोंमें रहने वाले कीड़े दरारों के जलपूर्ण हो जाने के कारण बाहर भागे जा रहे हैं, और पेड़ों की जड़ में चारो ओर नई वलयाकार रेखा बनी हुई है ॥ २ ॥

(देखकर) अरे, यही तो सीता है, अहा !

इसका जो हाथ दर्पण उठाने के श्रमसे भी थक जाता था, वही हाथ अब घड़ोंके

मुद्यम्यापि ममाभिषेकमखिलं मत्सन्निधावागतः ।
रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव सम्प्रेषितः
कष्टं भो ! नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति ॥ १ ॥

(विमृश्य) ईदृशमेवैतत् । यावदिदानीमीदृशशोकविनोदनार्थमवस्थाकुटुम्बिनीं मैथिलीं पश्यामि । तत् क नु खलु गता वैदेही ? (परिक्रम्यावलोक्य) अये इमानि खलु प्रत्यग्राभिषिक्तानि वृक्षमूलानि अदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति । तथाहि—

रामस्य अभिषेकं राजसंस्कारविधिम् उद्यम्य मदभिषेकप्रयासं संम्वाद्य (मामभिषेक्तुम्) मत्सन्निधौ मम समीपे इव वने आगतः सम्प्राप्तः, (सः) गुणानां राज्यस्पृहावैधुर्यभ्रातृवात्सल्यनिष्कपटत्वादीनां निधिः आकरः भरतः तत्रैव शून्यायामयोध्यायामेव संप्रेषितः यथागतं प्रत्यावर्त्तितः सन् एकः सहायान्तररहितः सुमहतीं नानाविधकार्येष्ववधानदानस्यावश्यकताऽतिशयगुर्वीम्, नृपतेर्धुरं राज्यभारम् , समुत्कर्षति समुद्वहति इति कष्टं भोः । अतिशयखेदावहम् । अयमर्थः—तातपादेषु दिवंगतेषु अस्मासु च वनवासिषु संवृत्तेषु रिक्तामयोध्यां परित्यज्य मदभिषेकार्थमखिलमप्युपकरणमुपादाय वनमागतो भरतः पुनर्मया परावर्तितो मदादेशमनुसृत्य राज्यभारं केवलो बिभर्त्ति, न तस्य कामपि सहायतामहमाचरामीति । खिद्येऽहमिति । 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥' इति । शार्दूलविक्रिडितम् ॥ १ ॥

ईदृशं कष्टमयम्, एतत् राज्यकार्यम् , तथा चोक्तम्—'नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय, राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥' इति । अवस्थाकुटुम्बिनीं सर्वावस्थासहायाम् , प्रत्यग्राभिषिक्तानि अचिरसिक्तानि अदूरगतां समीपावस्थितवृक्षान्तरसेचनसमासक्ताम् । सीतायाः समीपावस्थितत्वं तु दृश्यमानवृक्षाणामचिरसिक्तत्वबुद्धिबोधितम्, तदचिरसिक्तत्वं प्रमापयितुमग्रे पद्यमुपन्यस्यति ।

राज्याभिषेकके सारे उपकरण लेकर कुमार भरत मेरे पास आये । मैंने उन्हें साम्राज्यरक्षाके लिए फिर वहीं वापस भेज दिया । आजकल महाराज के गुरुतर भारको वह अकेले ही उठाये हुए हैं ॥ १ ॥

(कुछ सोचकर) यह राज्यकार्य ऐसा ही होता है । अच्छा अब इस प्रकारके अवसादको भुलानेके लिये अपनी सर्वावस्थासहचरी सीतासे मिलूँ । सीता कहाँ गई ? (घूमकर और देखकर) यह तत्काल सींचे गये वृक्षगण बता रहे हैं कि अभी अभी वैदेही कहीं गई है । क्योंकि—

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

सीता—आर्ये ! उपहारसुमनआकीर्णः सम्मार्जित आश्रमः । आश्रम-
अय्ये ! उवहारसुमणाइण्णो सम्मज्जिदो अस्समो । अस्सम-
पदविभवेनानुष्ठितो देवसमुदाचारः । तद् यावदार्यपुत्रो नाग-
पदविभवेण अणुट्ठिओ देवसमुदाआरो । ता जाव अय्यउत्तो ण आअ-
च्छति, तावदिमान् बालवृक्षानुदकप्रदानेनानुक्रोशयिष्यामि ।
च्छदि, दाव इमाणं बालरुक्खाणं उदअप्पदाणेण अणुक्कोसइस्सं ।

तापसी--अविघ्नमस्य भवतु ।
अविग्घं से होदु ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः--(सशोकम्)

त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां रम्यामयोध्यां पुरी-

उपहारसुमनआकीर्णः देवनिर्माल्यपुष्पाकीर्णः । सम्मार्जितः पुष्पाद्यपनयेन संशोध्य स्फीततां गमितः । आश्रमपदविभवेन आसमन्तात् श्राम्यन्ति तपसा कायं क्लेशयन्ति यत्र स आश्रमः, तदेव पदं स्थानम् , तत्र सुलभेन पुष्पफलाद्युप· करणसम्पदेति भावः, देवसमुदाचारः देवार्चनादिराचारः । उदकप्रदानेन जल-सेचनेन । अनुक्रोशयिष्यामि अनुग्रहीष्यामि ।

अविघ्नं विघ्नाभावः अव्ययीभावसमासः ।

त्यक्त्वेति--गुरुणा तातपादेन मया च रहितां शून्यीकृतां रम्यां सर्वमनोह-रामयोध्यां नाम निजां पुरीं नगरीं त्यक्त्वा अखिलं सम्पूर्णमपि मम वनवासिनो

(सीता और तापसी का प्रवेश)

सीता—आर्ये, निर्माल्यपुष्पसे आकीर्ण आश्रम झाड़-बुहार दिया है, आश्रम-सुलभ फल-फूल आदि उपकरणोंसे देवपूजन कर लिया है, इस समय इन छोटे-छोटे पौधोंको ही सींचती हूँ, जब तक आर्यपुत्र नहीं आते ।

तापसी—तुम्हारा कार्य निर्विघ्न हो ।

(रामका प्रवेश)

राम—(शोकके साथ)

पूज्य पिताजी और मुझसे रहित उस सुन्दर अयोध्या नगरीको छोड़कर मेरे

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! मयेदानीं किं कर्तव्यम् ?

रामः—तात ! महाराजवत् परिपाल्यतां कुमारः ।

सुमन्त्रः—यदि जीवामि, तावत् प्रयतिष्ये ।

रामः—वत्स । कैकेयीमातः । आरुह्यतां ममाग्रतो रथः ।

भरतः--यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(रथमारोहतः)

रामः--मैथिलि ! इतस्तावत् । वत्स ! लक्ष्मण ! इतस्तावत् । आश्रमपदद्वारमात्रमपि भरतस्यानुयात्रं भविष्यामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

चतुर्थोऽङ्कः ।

अनुयात्रं भविष्यामः । अनुगमिष्यामः । एतेनादरो व्यञ्जितः दूरं तु नानुगमिष्यामः 'यमिच्छेत् पुनरायातं न तं दूरमनुव्रजेदि'ति व्यवहारस्मरणादिति भावः ।
इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते 'प्रतिमानाटक'-प्रकाशे चतुर्थाङ्कः ॥ ४ ॥

सुमन्त्र—आयुष्मान्, अब मुझे क्या करना है ?

राम—तात, महाराज की जगह आप भरत के साथ रहें ।

सुमन्त्र—यदि जीता रहा, तो कोशिश करूँगा ।

राम—वत्स कैकेयीनन्दन, मेरे सामने रथ पर चढ़ो ।

भरत—जो आज्ञा ।

(दोनों रथ में बठते हैं)

राम—मैथिली, लक्ष्मण, इधर आओ चलो, आश्रम के द्वार तक भरत का अनुगमन करें ।

(सभी जाते हैं)

चौथा अङ्क समाप्त

रामः—वत्स ! कैकेयीमातः ! राज्यं नाम मुहूर्तमपि नोपेक्षणीयम् ।
तस्मादद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

सीता—हम् , अद्यैव गमिष्यति कुमारो भरतः ।
हं, अज्ज एव्व गमिस्सदि कुमारो भरदो ।

रामः—अलमतिस्नेहेन । अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

भरतः—आर्य ! अद्यैवाहं गमिष्यामि ।

आशावन्तः पुरे पौराः स्थास्यन्ति त्वद्दिदृक्षया ।
तेषां प्रीतिं करिष्यामि त्वत्प्रसादस्य दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्रस्तावविषयः लब्धप्रियाणाम् अधिगतकामानां प्रियः पूर्णकामतया तत्साजात्यात्तत्प्रीतिपात्रमित्यर्थः । एतत्सर्वं रामकृपाया एव फलमन्यथा तु जनाः कैकेयीकृतापराधसम्बन्धेन मामतिजघन्यं जानीयुरिति भावः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

विजयाय—राज्यकार्यनिर्वहणाय ।

आशावन्त इति—पौराः पुरवासिनः पुरे नगरे (शेषाः) त्वद्दिदृक्षया त्वदवलोकनोत्कण्ठया आशावन्तः त्वद्दर्शनविषयकाशाशालिनः स्थास्यन्ति भविष्यन्ति । 'भरतो राममनुरुध्य प्रसाद्य चायोध्यामानेष्यती'ति विश्वासेन त्वद्दर्शनेन चक्षुःसाफल्यसम्भावनापरायणाः पौराः स्थास्यन्तीत्यर्थः । तेषां त्वां दिदृक्षमाणानां पौराणां प्रीतिं प्रसन्नताम्, त्वत्प्रसादस्य त्वया दीयमानस्य पादुकारूपस्य वरस्य दर्शनात् पादुकां दर्शयित्वेत्यर्थः, करिष्यामि । त्वां दर्शयितुमशक्तो भरतस्त्वत्पादुकादर्शनेनापि बलवदुत्कण्ठितपुरवासिजनपरितोषाय कियतांशेन कल्पिष्यत इत्यर्थः, एतेनात्र स्थित्या स्वापरितोषः, अयोध्यापरावृत्त्या च पुरजनपरितोष इति द्वयोरनयोः साध्ययोर्मध्ये चरम एव समादरः, प्रकृत्यनुरञ्जनस्य भवदादेशावयवत्वादित्याशयः ॥ २८ ॥

राम—वत्स कैकेयीनन्दन, राज्यकी ओरसे थोड़ी देरके लिये भी असावधानता नहीं करनी चाहिये । इसलिये तुमको आज ही जाना है ।

सीता—क्या भरत कुमार आज ही लौटेंगे ?

राम—अधिक स्नेह मत प्रदर्शित करो, कुमारको राज्यकी हिफाजत के लिए आज ही लौटना है ।

भरत—आर्य, मैं आज ही जाऊँगा ।

नगरनिवासी आशा लगाए आपके दर्शनों के लिये अधीर हो राह देखते होंगे, मैं जाकर आपकी चरणपादुका उन्हें दिखाऊँगा, जिससे प्रसन्नता मिलेगी ॥ २८ ॥

रामः—तथास्तु । वत्स ! गृह्यताम् ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । (गृहीत्वा) आर्य ! अत्राभिषेकोदकमावर्जयितुमिच्छामि ।

रामः—तात ! यदिष्टं भरतस्य तत् सर्वं क्रियताम् ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

भरतः—(आत्मगतम्) हन्त भोः !

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौररुचितो लोकस्य दृष्टिक्षमः
स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितोऽहं सुतः ।
भ्रातॄणां गुणशालिनां बहुमतः कीर्त्तेर्महद् भाजनं
संवादेषु कथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः ॥२७॥

हन्त अत्र प्रसादे हन्तशब्दः, स च रामानुग्रहसिद्धया कृतकृत्यतया भरतस्य बोध्यः, तदेव विवृणोति श्लोकेनाग्रिमेण ।

श्रद्धेय इति—अहं (सम्प्रति) स्वजनस्य निजबन्धुजनस्य श्रद्धेयः विश्वासभाजनम् , जात इति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र जात इत्यूहनीयम् । पौररुचितः पौराणां नागराणां रुचित इष्टः । लोकस्य दृष्टौ दर्शने क्षमः, रामेणानुगृहीतस्य ममेदानीं बन्धुजनविश्वासपात्रता पौरप्रीतिभाजनता लोकलोचनसाक्षात्कारयोग्यता चाभूदित्यर्थः स्वर्गस्थस्य दिवंगतस्य नराधिपस्य राज्ञः शीलान्वितः सद्वृत्तः दयितः प्रियः सुतश्च पुत्रोऽहं सञ्जातः । रामाज्ञया तदादेशानुवर्त्तनात्तत् प्रियत्वादिकस्यापि रामानुग्रहलभ्यत्वमुक्तम् । गुणशालिनां भ्रातॄणां बहुमतः बहुमानविषयः । कीर्त्तेः महत् प्रकृष्टं भाजनं जातोऽस्मीति सर्वत्र योज्यम् । गुणवतां संवादेषु परस्परालापेषु कथाश्रयः

राम—तथास्तु, वत्स ! लो ।

भरत—बड़ी कृपा, (पादुकाएँ लेकर) आर्य, इनपर अभिषेकजलप्रक्षेप करना चाहता हूँ ।

राम—तात, भरत जो-जो चाहें, सब किया जाय ।

सुमन्त्र—आयुष्मान् की जो आज्ञा ।

भरत—अहा !

अब मैं सगे सम्बन्धियोंका श्रद्धापात्र, नगरवासियोंका प्रेमभाजन, संसारकी ओर आँख उठाकर देखने योग्य, स्वर्गीय महाराजका सुचरित पुत्र, भाई लोगोंका प्यारा, कीर्त्तिका भाजन, गुणवानोंके परस्पर वार्त्तालापमें चर्चाका विषय तथा पूर्णमनोरथ जनोंका स्नेही हुआ हूँ ॥ २७ ॥

भरतः—पादोपभुक्ते तव पादुके मे एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना ।
　　यावद्भवानेष्यति कार्यसिद्धिं तावद्भविष्याम्यनयोर्विधेयः ॥२५॥

रामः—(स्वगतम्) हन्त भोः !

　　सुचिरेणापि कालेन यशः किञ्चिन्मयार्जितम् ।
　　अचिरेणैव कालेन भरतेनाद्य सञ्चितम् ॥ २६ ॥

सीता—आर्यपुत्र ! ननु दीयते खलु प्रथमयाचनं भरताय ।

　　अय्यउत्त ! णं दीयदि खु पुडमजाअणं भरदस्स ।

पादोपभुक्ते इति—मूर्ध्ना शिरसा प्रणताय प्रणमते मे मह्यम् एते पादोपभुक्ते चरणाभ्यां व्यवहृते पादुके काष्ठनिर्मिते पादत्राणे प्रयच्छ वितर । किमर्थं पादुकायाचनमिदमित्याह—यावदिति । यावत् यदवधि भवान् कार्यसिद्धिम् एष्यति स्वकार्यमवसाय्यागमिष्यति तावत् तावत्कालपर्यन्तमनयोः पादुकयोर्विधेय आज्ञाकारी भविष्यामि तदनन्तरं तुभ्यं राज्यं प्रत्यर्पयिष्यामीति भावः, तथा च रामायणे—

　'चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् । फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
　　　तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परन्तपः ॥

इन्द्रवज्रावृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' ॥ २५ ॥

सुचिरेणेति—सुचिरेण कालेन अपि मया किञ्चिदत्यल्पं यशः (पित्राज्ञापालनपरायणत्वरूपम्) कीर्त्तिः अर्जितम् । भरतेनाद्य मामित्थमात्मवशीकुर्वता अचिरेण कालेन अतिशीघ्रतया अर्जितम् । यादृशस्य पितृभक्तत्वरूपस्य यशसोऽर्जनाय मया चिरकालं परिश्रान्तम्, अद्य तादृशमेव ततोऽपि वोत्कृष्टं भ्रातृभक्तत्वात्मकं यशो भरतेन अचिरेणैव कालेन अर्जितमित्यहो भरतस्य महापुरुषत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

प्रथमयाचनं प्राथम्येन याच्यमानं पादुकारूपं वस्तु । अत्र भवदीयपादुकयोः आवर्जयितुं निक्षेप्तुम् ।

भरत—आपके चरणों में लगी ये चरण पादुकाएँ मुझ नत किङ्करको दीजिये, मैं तब तक उन्हीं पादुकाओंका वशवर्त्ती रहूँगा जब तक आप अपना कार्य सिद्ध करके आयेंगे ॥ २५ ॥

राम—(स्वगत) अहा !

मैंने बहुत दिनों में जितना यश सञ्चित किया था, भरतने उतना यश आननफानन उपार्जित कर लिया ॥ २६ ॥

सीता—आर्यपुत्र, आप भरतको पहिली बार माँगी गई चीज देते हैं ?

पालयामि।

रामः—वत्स ! कः समयः ?

भरतः—मम हस्ते निक्षिप्तं तव राज्यं चतुर्दशवर्षान्ते प्रतिगृहीतुमिच्छामि।

रामः—एवमस्तु।

भरतः—आर्य ! श्रुतम्। आर्ये ! श्रुतम्। तात श्रुतम् !

सर्वे—वयमपि श्रोतारः।

भरतः—आर्य ! अन्यमपि वरं हर्तुमिच्छामि।

रामः—वत्स किमिच्छसि ! किमहं ददामि ? किमहमनुष्ठास्यामि ?

करणीयमन्यथा शापं प्रदास्यामीत्येवंरूपम्। समयतः किमपि निश्चित्य संविदमनुसृत्येत्यर्थः—'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः, न तु निरवधिकालस्य कृते राजा भविष्यामीति भावः।

कः समयः, तवेष्ट इति शेषः, एतेन त्वयोच्यमानमेव समयमङ्गीकरोमीति कथनेन रामस्य प्रेमपारवश्यं सूचितम्।

निक्षिप्तं न्यासीकृतम्। चतुर्दशवर्षान्ते चतुर्दशानां वर्षाणां वनवासयापनीयानाम् अन्तेऽवसाने। प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुम् (त्वयेति योजनीयम्) अथवा प्रतिग्रहीतुं प्रतिग्राहयितुम्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र ग्रहिः।

आर्य ! श्रुतमिति—रामकृतसमयाङ्गीकारस्यान्यथाभावमुद्भाव्य सीतालक्ष्मणसुमन्त्रान् साक्षिणः प्रत्यवस्थापयितुमित्थमुच्यते।

किमहमिति—किं प्रदाय किमनुष्ठाय वा तोषयेयमिति प्रश्नेन त्वत्कृते मम किमप्यदेयमननुष्ठेयं वा नास्ति तदर्हसि यथारुचि प्रार्थयितुमिति प्रघट्टकार्थः।

संभालूँगा।

राम—कौन सी शर्त्त ?

भरत—(शर्त्त यही कि) चौदह वर्षों के बाद अपना राज्य वापस लें, और तब तक मैं धरोहर की तरह आपके राज्यका रक्षक बनूँ।

राम—एवमस्तु।

भरत—आर्य, सुना आपने ? आर्ये, आपने सुना ? तात, सुना आपने ?

सभी—हम सभी श्रोता साक्षी रहेंगे।

भरत—एक वरदान और चाहता हूँ।

राम—वत्स, क्या चाहते हो ? क्या दूँ, क्या करने को कहते हो ?

किञ्चोत्पाद्य भवद्विधं भवतु ते मिथ्याभिधायी पिता ॥२३॥

भरतः—यावद् भविष्यति भवन्नियमावसानं
　　तावद् भवेयमिह ते नृप ! पादमूले ।

रामः—मैवं, नृपः स्वसुकृतैरनुयातु सिद्धिं
　　मे शापितो, न परिरक्षसि चेत् स्वराज्यम् ॥ २४ ॥

भरतः—हन्त अनुत्तरमभिहितम् । भवतु समयतस्ते राज्यं परि-

त्यादि । किन्तु एतत् राज्ये भरतोऽभिषेक्तव्य इतीदं नृपतेर्वचो वचनम् अस्तीति शेषः । तत् त्वया अनृतं मिथ्याभूतं (मां निर्बन्धेन राज्येऽभिषिच्य तदुक्तिरसत्या मा कारि कर्त्तुं न युक्तम् । पितुर्वचनस्य त्वादृशेन सुपुत्रेण सर्वदा पालनीयत्वेन आशंस्य-मानत्वाद् इत्याशयः । किञ्च भवद्विधं पुत्रमुत्पाद्यापि ते पिता मिथ्याऽभिधायी अस-त्याभिधानदोषपांसुलो भवतु नैतदुपपद्यत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

यावदिति—यावत् यावन्तं कालं व्याप्य भवतो नियमस्य वनवासव्रतस्य अव-सानं समाप्तिर्भविष्यति तावत् इह वने नृप, राजन् ते पादमूले त्वदाश्रितो भवेयं वर्ते-येति । यावद् भवान् स्ववनवासावधिं व्यतियापयति तावदिह भवन्तं शुश्रूषमाणस्ति-ष्ठेयमिति भरतस्यानुरोधः ।

पद्यस्य उत्तरार्द्धभागं रामोक्तमाह—**मैवमिति**—मैवम् एवं मा वादीरित्यर्थः, नृपः तातपादः स्वसुकृतैः स्वसत्यवादित्वादिजनितपुण्यैः सिद्धिं फलोदयम् अनुयातु लभताम् । 'त्वत्कर्त्तृकराज्यास्वीकरणे तु तातस्य मिथ्यावादित्वमिदं प्रथमतयोद्भवत्तं सिद्धेश्च्यावयेदतोऽलं तथाभिधायेत्याशयः (एवमपि) स्वराज्यं निजं राजकर्त्तव्यं न परिरक्षसि चेत् मे मम शापितः अभिशप्तः असि भविष्यसि । वर्त्तमानसामीप्ये लट् अहं त्वां शापेन विपादयिष्यामीति रामाभिप्रायः ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् । तल्लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

अनुत्तरम् अविद्यमानप्रतिवचनम्, पितुः सत्यवचनतापालनाय त्वया राज्यमङ्गी-

---

पिता मिथ्यावादी बनें ? ॥ २३ ॥

भरत—तब तक मैं आपकी चरण-शुश्रूषामें रहूँ, जब तक आपके वनबासनियम का अवसान हो ।

राम—ऐसा हठ मत करो, पिताजी अपने किये पुण्योंसे निरवच्छिन्न स्वर्ग भोगें तुम्हें मेरी शपथ, यदि तुम अपना राज्य न सँभालो ॥ २४ ॥

भरत—हाय आपने मुझे अनुत्तर कर दिया । अच्छा, एक शर्त्तपर आपका राज्य

तं चिन्तयामि नृपतिं सुरलोकयातं
येनायमात्मजविशिष्टगुणो न दृष्टः ।
ईदृग्विधं गुणनिधिं समवाप्य लोके
धिग् भो ! विधेर्यदि बलं पुरुषोत्तमेषु ॥ २२ ॥

वत्स ! कैकेयीमातः !

यत्सत्यं परितोषितोऽस्मि भवता निष्कल्मषात्मा भवां-
स्त्वद्वाक्यस्य वशानुगोऽस्मि भवतः ख्यातैर्गुणैर्निर्जितः ।
किन्त्वेतन्नृपतेर्वचस्तदनृतं कर्तुं न युक्तं त्वया

तं चिन्तयामीति—सुरलोकयातं स्वर्गगतं तं नरपतिं तातमहाराजं चिन्तयामि, भरतनिष्ठगुणावलीसाक्षात्कारवेलायामस्यां स्मरामि येन अयं विश्वविलक्षणः आत्मजविशिष्टगुणः आत्मजेषु चतुर्ष्वपि स्वतनयेषु मध्ये विशिष्टगुणः सर्वाधिकगुणपूर्णः न दृष्टः तत्त्वेन साक्षात्कर्तुं न शक्तः, इदमीयगुणविकासावसरे तन्निधनादियमीदृशी भणितिः । ईदृग्विधम् एतादृशं गुणमयं पुत्रं समवाप्य लब्ध्वा लोके पुरुषोत्तमेषु मानुषश्रेष्ठेषु तातपादसदृशेषु यदि विधेर्भाग्यस्य बलं प्रभुत्वं तर्हि धिग् भोः । एतादृशविशिष्टपुत्रलाभेन धन्यस्यापि तातस्य तदीयगुणसाक्षात्कारणपरिपन्थिदैवपारवश्यमतीवानुचितमिति भावः ॥ २२ ॥

यत्सत्यमिति—भवता यत्सत्यं वस्तुतः परितोषितः स्नेहमयेन सरलेन च व्यवहारेण सन्तुष्टान्तरङ्गः कृतोऽस्मि । भवान् निष्कल्मषात्मा निष्पापबुद्धिः । भवतः ख्यातैः लोकेऽसाधारणतया प्रसिद्धिभाग्भिः गुणैः सौजन्यसारल्यादिभिः निर्जितः पराजितः स्वायत्तीकृतः । (अहम्) त्वद्वाक्यस्य त्वदीयवचनस्य वशानुगः वश्योऽस्मि, भवदुक्तमलङ्घनीयं मन्ये इत्यर्थः । नन्वेवमनुष्ठीयतां मद्वचनमित्यत्राह-किन्त्व-

---

मैं सुरधामको प्रस्थित पिताजीको सोचता हूँ, जो अपने इन अनुपम गुणोंकी निधि इस पुत्ररत्नको नहीं देख सके। ऐसे गुणागार पुत्रको पाकर भो पिताजी कालकवलित हो ही गये, हत दैवको धिक्कार ॥ २२ ॥

वत्स कैकेयीनन्दन,

तुमने मुझे सचमुच बहुत प्रसन्न किया, तुम्हारी अन्तरात्मा अत्यन्त निर्मल है तुम्हारे वचनोंने मुझे वशमें कर लिया है, तुम्हारे जगद्विदित गुणोंने मुझे जीत लिया है। परन्तु महाराज की यह आज्ञा है कि भरतको राजगद्दी मिले, उसे असत्य करना उचित नहीं। तुम्हीं बताओ, तुम्हारे ऐसे धर्मधुरन्धर पुत्रको पैदा करके तुम्हारे

अपि सुगुण ! ममापि त्वत्प्रसूतिः प्रसूतिः ।
स खलु निभृतधीमांस्ते पिता मे पिता च ।
सुपुरुष ! पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो
वरद ! भरतमार्तं पश्य तावद्यथावत् ॥ २१ ॥

सीता—आर्यपुत्र ! अतिकरुणं मन्त्रयते भरतः । किमिदानीमार्य-
अय्यउत्त ! अदिकरुणं मन्तेअइ भरदो । किं दाणिं अय्य
पुत्रेण चिन्त्यते ।
उत्तेण चिन्तीअदि ।

रामः—मैथिलि !

इति खेदमावहतो मम राज्याभिषेकप्रसङ्गः पुनरपि खेदं दीपयति, तस्माद्विरम्यतां तथोक्तेरिति भावः ।

अपीति—हे सुगुण, शोभनगुणनिलय ! त्वत्प्रसूतिः त्वदुत्पत्तिवंशो ममापि प्रसूतिः अपि ममापि प्रभवश्चेदित्यर्थः । निभृतधीमान् अचञ्चलप्रशस्तधिषणः स प्रसिद्धः खलु ते पिता मे पिता चेदितीहापि सम्बन्धनीयम् । हे सुपुरुष ! पुरुषाणां मातृदोषो मातृकृतोऽपराधो न दोषश्चेत्, हे वरद, ईप्सितार्थदायिन् ! आर्त्तम् अतिपीडितम् यथावद् यथार्हम् पश्य तावदिति वाक्यालङ्कारे । यदि मामपि रघु-वंशोद्भवं दशरथपुत्रं स्वभ्रातरं च जानासि, मातृकृतापराधेनादण्डनीयं च प्रतिपद्यसे, तदा मा मामुपेक्षिष्ठा इति भावः ॥ २१ ॥

अतिकरुणम् अतिशयहृदयाकर्षकम् । चिन्त्यते विचार्यते, नास्ति भरत इत्थं विलपति कस्याप्यर्थस्य चिन्तनस्यावसरस्तस्मादाशु भरतोक्तप्रकारेणानुष्ठानमनुजानीहीति द्रुतायाः सीताया आशयः ।

हे सुगुण, मेरा भी जन्म उसी वंश में हुआ जिसके आप अलंकार हैं, मैं भी उन्हीं का पुत्र हूँ जिनके आप वंशधर हैं। हे सुपुरुष, मातृदोषसे पुरुषोंको दोषी नहीं गिना जाता, अतः आप अभिलषित वरदाता होनेके कारण व्यथित भरतको दयादृष्टि से देखें ॥ २१ ॥

सीता—आर्यपुत्र, भरतकी बातें अतिकरुणमय हो रही हैं। आप इस समय क्या सोच रहे हैं ?

राम—मैथिलि,

रामः—वत्स ! कैकेयीमातः ! मा मैवम् ।

पितुर्नियोगादहमागतो वनं न वत्स ! दर्पान्न भयान्न विभ्रमात् ।
कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते ॥२०॥

सुमन्त्रः—अथेदानीमभिषेकोदकं क तिष्ठतु ?

रामः—यत्र मे मात्राऽभिहितं, तत्रैव तावत् तिष्ठतु ।

भरतः—प्रसीदत्वार्यः । आर्य ! अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम् ।

कर्मणि भवतोऽत्र दूरदेशे कृतकार्यता कथं सम्भाव्यतामित्यत्राह—नाम्नैवेति । रामस्य राज्यमिति भवन्नामधेयान्वयमात्रेण अस्मदायासलेशं विनैवेत्यर्थः । कृतरक्षं सुरक्षितं भविष्यति । एवञ्चात्र मयि स्थिते न कस्यापि किमपि हीयत इति मा मामत्र स्थातु-मिच्छन्तं प्रतिषेधीति भावः ॥ १९ ॥

कैकेयीमातः कैकेयी माता यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे 'मातन्मातृकमातृषु वा' इति वार्त्तिके मातृकमात्रोरुभयोर्निर्देशात कपो विकल्पनाद्रूपम् ।

पितुरिति—अहं पितुः नियोगात् अनुशासनात् वनं काननम्, आगतः भयाद् वनं नागतः, दर्पाद् वनं नागतः, विभ्रमाद् बुद्धिनाशाद् वनं नागतः । नः अस्माकं कुलं वंशश्च सत्यधनं सत्यपालनव्यसनितया प्रसिद्धम् (तद्) ते ब्रवीमि (त्वया ज्ञायमानमपि) अवधानविशेषदानार्थं बोधयामि । एवं स्थिते भवान् नीचपथे राज्य-भारग्रहणरूपपित्राज्ञापरित्यागलक्षणे कुत्सितमार्गे कथं केन प्रवर्त्तते ? न कथमपि भवता तत्र पथि वर्त्तनीयमिति भावः ॥ २० ॥

अभिषेकोदकम् अभिषेकार्थमानीतम् अनेकपुण्यतीर्थोहृतं जलम् । क्व तिष्ठतु कस्य शिरसि निधातव्यं भवान् मन्यत् इत्यर्थः ।

व्रणे प्रहर्त्तुम् क्लेशिते क्लेशयितुम् । मद्राज्यवार्त्तयैव भवान् इमामवस्थां गमित-

---

राम—वत्स, कैकेयीनन्दन, नहीं-नहीं, ऐसा मत कहिये ।

मैं पिताकी आज्ञासे वन आया हूँ, वत्स ! न तो मैं अभिमानसे यहाँ आया हूँ, न भयसे, और न चित्तविभ्रमसे । हमारा वंश सत्यका पुजारी होता आया है, फिर तुम उससे उतरकर नीच पथपर क्यों उतरना चाहते हो ? ॥ २० ॥

सुमन्त्र—तो बताइये, अब अभिषेक का जल किसपर छोड़ा जाय ?

राम—जिस पर मेरी माताने कहा, उसी पर दीजिये ।

भरत—आर्य, आप मुझपर दया दिखावें, आर्य, अब फोड़ेपर नमक मत छिड़कें ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

भरतः—आर्य ! न खलु न्याय्यम् । क्रमेण शुश्रूषयिष्ये । अहमेव यास्यामि । (कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

रामः—(आचम्य) मैथिलि ! विशीर्यते खलु लक्ष्मणस्य व्यापारः ।

सीता—आर्यपुत्र ! नन्वेतेनापि शुश्रूषयितव्यः ।

अय्यउत्त ! णं एदिणा वि सुस्सूसइदव्वो ।

रामः—सुष्ठु खल्विह लक्ष्मणः शुश्रूषयतु । तत्रस्थो मां भरतः शुश्रूषयतु ।

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा ।
नाम्नैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति ॥ १९ ॥

पर्यवस्थापयामि प्रकृतावारोपयामि । आपस्तावत् जलमाह्रियताम्, येन मुख-प्रक्षालनादिना प्रकृतिपुनरापत्तौ क्षमेमेति भावः ।

क्रमेण अवरजत्वानुसारेण, योऽवरजः । स श्रेष्ठं शुश्रुषेतेति भावः ।

विशीर्यते विच्छिद्यते, अधुनावधि वने लक्ष्मणस्यैव जलाहरणादि कार्यमासीत, अधुना भरतस्तत्र व्याप्रियत इति तद्विच्छेदः ।

इह वने, तत्रस्थः नगरस्थः शुश्रूषयतु मत्कर्मानुतिष्ठतु, तदयं शुश्रूषाविभागोऽतिरमणीय इति भावः ।

इहेति । इह त्वया नित्यनिवासेन सनाथीकृते वने देहेन सदेहः स्थास्यामि; तत्र राजधान्यां कर्मणा राज्यपालनात्मकेन कर्त्तव्येन स्थास्यामि । कायेनात्र तिष्ठन् सर्वमपि राजधानीकार्यमनायासं सम्पादयिष्यामीति । ननु नित्यावधानसाध्ये राज-

---

लक्ष्मण—जो आज्ञा ।

भरत—आर्य, यह ठीक नहीं होगा । क्रमसे शुश्रूषा करेंगे । मैं ही जल लाऊँगा । (कलश लेकर जाता और आता है) यह लीजिये जल ।

राम—(आचमन करके) मैथिलि, लक्ष्मण का धन्धा छूट सा रहा है ।

सीता—आर्यपुत्र, इनको भी शुश्रूषा करनी चाहिये ।

राम—अच्छा, तो यहाँ लक्ष्मण शुश्रूषा करें, और वहाँ भरत शुश्रूषा करेंगे ।

भरत—आप मुझ पर प्रसन्न हों ।

देह से मुझे यहाँ रहने दिया जाय, वहाँ केवल मेरा प्रबन्ध रहेगा । रक्षा तो आपके नाम मात्र से हो जायगी ॥ १९ ॥

स्वर्गस्थः साम्प्रतं किं रमयति पितृभिः स्वैर्नरेन्द्रैर्नरेन्द्रः ॥ १७ ॥

सुमन्त्रः—(सशोकम्)

नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं भरतविषादमनाथतां कुलस्य ।

बहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ॥ १८ ॥

सीता—रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः ।

रोदन्तं अय्यउत्तं पुणो वि रोदावीअदि तादो ।

रामः—मैथिलि ! एष व्यवस्थापयाम्यात्मानम् । वत्स ! लक्ष्मण ! आपस्तावत् ।

विना अन्तरा स्वर्गस्थः सन् अधुना पितृभूतैः पितृकोटिगणनीयैः स्वैरात्मीयैः नरेन्द्रैः रमयति आत्मानं विनोदयति किम् ? न कथमपीति प्रश्नकाकुलभ्योऽर्थः । यः पुरा त्वया सहितो देवसहायतायै सशरीरः स्वर्गं गतः, स इदानीं त्वां विना शरीरं त्यक्त्वा तत्र गतोऽपि कथमिवात्मानं विनोदयेत्, सुहृद्विनाकृतत्वादिति भावः । शौर्यातिशयरूपसमृद्धिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, 'उदात्तं वस्तुनः सम्पद्' इति तल्लक्षणात् । पूर्वार्द्धे प्रतीयमानो वीरो रस उत्तरार्धे राजमरणात् प्रतीयमानस्य करुणस्याङ्गमिति बोध्यम् । स्रग्धराच्छन्दः, 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्' इति हि तल्लक्षणम् ॥ १७ ॥

नरपतीति—नरपतिनिधनं राज्ञो देहावसानम्, भवत्प्रवासं भवतां त्रयाणां वनयात्राम्, भरतविषादं भरतस्य भवत्प्रवासादिनिमित्तं दुःखम्, कुलस्य ईदृगुन्नतस्येक्ष्वाकुवंशस्यानाथताम् अशरणताम्, इत्येवंरूपं बहुप्रकारकं दुष्प्रसह्यं कृच्छ्रेण सोढव्यं दुःखं क्लेशमनुभूय मे मम आयुषा जीवितेन गुणे चिरजीवित्वलक्षणे इव बह्वपराद्धम् अनल्प उपघातः कृतः । यद्यहं चिरजीवितां नाध्यगमिष्यं, तदैतानि दुःखानि नान्वभविष्यमिति ममायुषा चिरस्थायितांश एवापराधः कृत इति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

विना स्वर्ग में भी क्या आनन्द पाते होंगे ? ॥ १७ ॥

सुमन्त्र—(शोक से) महाराजकी मृत्यु, आपका वनवास, भरत की तकलीफ, वंश की अनाथता, वगैरह नाना प्रकार के कष्टों को दिखाकर हमारी लम्बी उम्र ने गुणों के साथ दोष ही अधिक दिये ॥ १८ ॥

सीता—रोते हुए आर्यपुत्र को तात और भी रुला रहे हैं।

राम—मैथिलि, यह देखो, मैं अपने को संभाल लेता हूँ। वत्स लक्ष्मण जल ले आओ।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥१६॥

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमन्त्रः—(उपेत्य) जयत्वायुष्मान् ।

रामः—हा तात !

गत्वा पूर्वं स्वसैन्यैरभिसरिसमये खं समानैर्विमानै-
विख्यातो यो विमर्दे स स इति बहुशः सासुराणां सुराणाम् ।
स श्रीमांस्त्यक्तदेहो दयितमपि विना स्नेहवन्तं भवन्तं

विस्तृतं कुरु, तथा च सति त्वदालिङ्गनस्य सुखमधिकमनुभवितुं शक्नुयामिति भावः । मां सुविपुलेन अतिलम्बेन भुजद्वयेन बाहुयुगलेन आलिङ्गय परिष्वजस्व । इदं नमत शरदिन्दुकल्पं शारदशर्वरीशसदृशम् आननम् उन्नामय उन्नतं कुरु । तथा च सति सकलभागेषु दृष्टिर्मम व्याप्रियेताधिकमानन्दं च विन्देति । (एभिश्च व्यापारैः) व्यसनदग्धं तातवियोगत्वद्विच्छेदादिजनितेन दुःखेनोपहतम् इदं शरीरं प्रह्लादय शिशिरय । 'स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवती'ति न्यायेन क्रियतांशेन प्रसादमधिगच्छेयमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

गत्वेति— यः पूर्वं पुरा समये सासुराणां दैत्यैः सहितानां सुराणां देवाना विमर्दे संग्रामे देवासुरयुद्ध इत्यर्थः, अभिसरेः साहायकार्थं प्रस्थानस्य समये समानैः देवाध्युषितविमानोपमैः विमानैः व्योमयानैः (करणैः) स्वसैन्यैरात्मसैनिकैः (सह) खं गत्वाऽऽकाशमुत्प्लुत्य सः सः (दोर्वीर्यातिशयेन सर्वेषां पश्यतां विस्मयजननेन) सोऽयं दशरथ इति विख्यातः प्रसिद्धः, जात इति शेषः । स श्रीमान् लब्धलक्ष्मीकः त्यक्तदेहः विमुक्तकायो नरेन्द्रः महाराजः दयितं प्रियसुहृदं स्नेहवन्तं अनुरागशालिनं भवन्तं

द्वारा मुझसे भेंटो । शरद्ऋतु के चाँद के सदृश अपने मुख को उठाओ, और शोक की ज्वाला में जलते हुए मेरे अङ्गों को शीतल करो ॥ १६ ॥

भरत—मैं आपका अनुगृहीत हुआ ।

सुमन्त्र—(आकर) जय हो आयुष्मान् की ।

राम—हा तात,

आप पहले देवासुर-संग्रामों में देवों की सहायता के लिये स्वर्गजाते थे, उस यात्रा में आपके विमान देव-विमानोंके सदृश होते थे, और उस युद्धमें महाराजकी विजय पर लोग आदर-सम्मान प्रकट करते थे, वही आप अपने प्रीतिपात्रों के

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता—एहि वत्स ! भ्रातृमनोरथं पूरय ।

एहि वच्छ ! भादुमणोरहं पूरेहि ।

सुमन्त्रः—प्रविशतु कुमारः ।

भरतः—तात इदानीं किं करिष्यसि ?

सुमन्त्रः—अहं पश्चात् प्रवेक्ष्यामि स्वर्गं याते नराधिपे ।
विदितार्थस्य रामस्य ममैतत् पूर्वदर्शनम् ॥ १५ ॥

भरतः—एवमस्तु । (राममुपगम्य) आर्य ! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि ।

रामः—(सहर्षम्) एह्येहि इक्ष्वाकुकुमार ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव !
वक्षः प्रसारय कपाटपुटप्रमाणमालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

अहमिति—(यतः) नराधिपे राजनि दशरथे स्वर्गं याते विदितार्थस्य अवगततत्स्वर्गगमनसमाचारस्य (कर्त्तरि षष्ठी) रामस्य अधुना भवि एतत् पूर्वदर्शनं मम प्रथमः साक्षात्कारः (अतः) अहं पश्चात् त्वयि प्रविष्टवति प्रवेक्ष्यामि । अयमाशयः-यदवधि दशरथो दिवमुपयातस्तदादि नाहं राममैक्षिषि, तदधुना मां दृष्ट्वा प्रमीतं तातमनुस्मृत्य रामो विमनायेत, सा च तदवस्था प्रियभ्रातृसमागमानन्दपरिपन्थिनी स्यादतो नाहं पूर्वं प्रवेष्टुमिच्छामि, न वा त्वया सह, किन्तु त्वया पूर्वं प्रविष्टेन सह समागमं कृत्वाऽऽनन्दमनुभूतवति रामे प्रविष्टस्य मम दर्शनेन जनितोऽपि तातस्मृतिप्रभूतो विषादो नाभूतमानन्दं लघयेदिति ॥ १५ ॥

वक्ष इति—कपाटपुटप्रमाणं कपाटोदरविस्तीर्णम्, वक्षः उरोदेशम्, प्रसारय

भरत—आपका अनुगृहीत हुआ ।

सीता—आओ वत्स, अपने भाई के मनोरथ को पूर्ण करो ।

सुमन्त्र—कुमार भीतर जावें ।

भरत—तात, आप इस समय क्या करेंगे ?

सुमन्त्र—महाराज जब से स्वर्गवासी हुए हैं, और इसकी सूचना राम को मिली है, इसके बाद यह मेरी राम से पहली भेंट है, अतः मैं पीछे जाऊँगा ॥ १५ ॥

भरत—ऐसा ही सही । (राम के समीप जाकर) मैं भरत आपको नमस्कार करता हूँ ।

राम—(हर्ष से) आओ इक्ष्वाकुकुमार, तुम्हारा कल्याण हो । तुम चिरायु होवो । किवाड़ की जोड़ी की तरह चौड़ी अपनी छाती फैलाओ, अपने विशाल बाहुओं

ततस्तां वेलामिदानीं निष्क्रान्त आर्यपुत्रः । नहि नहि ।
तदो तं वेलं दाणि णिक्कन्तो अय्यउत्तो । णहि णहि ।
रूपसादृश्यम् ।
रूवसादिस्सं ।

सुमन्त्रः—अये वधूः ?

भरतः- अये, इयमत्रभवती जनकराजपुत्री ?

इदं तत् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्धलात् ।
जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् ॥ १४ ॥

आर्ये ! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि ।

सीता—(आत्मगतम्) नहि रूपमेव । स्वरयोगोऽपि स एव (प्रकाशम्)
णहि रूवं एव्व । सरजोओ वि सो एव्व ।

वत्स ! चिरं जीव ।
वच्छ ! चिरं जीव ।

सामान्यकृतश्च वेदितव्यः, तां यस्यामेव वेलायां क्षणेऽहमुटजान्निर्गता तत्क्षण एवार्यपुत्रोऽपि मन्ये ततो बहिर्गतो येनेह पुरतो दृश्यते । न हीति । निपुणं निभालयन्त्या रामभ्रमव्यावर्त्तनीयमुक्तिः ।

इदमिति—क्षेत्रोदरात् क्षेत्रं कर्षणीया भूमिस्तदुदरात् तन्मध्यदेशात् हलात् सीरात् जातं जनकस्य सीतापितुर्विदेहस्य राज्ञः नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् उत्तममुदाहरणम्, इदं पुरोवर्त्ति स्त्रीमयं वनिताभावेन परिणतं तत् प्रसिद्धं तेजः । जनकस्तपःफलभूतां यामयोनिजां तेजसा भासमानां तनयामलब्ध सा सीतैवेयमिति भावः ॥ १४ ॥

भ्रातृमनोरथं त्वत्समागमविषयकम्, पूरय सफलय ।

किं करिष्यसि । मया सह पश्चाद्वा रामं द्रष्टुं प्रवेक्ष्यसीति प्रश्नः ।

सुमन्त्र—क्या बहूजी हैं ?

भरत—ओहो, ये तो पूज्या जनकतनया हैं ।

यह वही दीप्तिशाली स्त्रीरूप तेज है जो खेत जोतने के समय पृथ्वीगर्भ से निकला था और जो राजाधिराज जनक के तप का ज्वलन्त उदाहरण है ॥ १४ ॥

भरत—आर्ये, मैं भरत आपको नमस्कार करता हूँ ।

सीता—(स्वगत) केवल आकृति ही नहीं, स्वर भी बिलकुल मिलता-जुलता है । (प्रकाश) वत्स, चिरंजीवी होवो ।

रामः—वत्स ! लक्ष्मण ! इदमपि तावदात्माभिप्रायमनुवर्तयितुमिच्छसि । गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्रवेश्यतां कुमारः ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः—अथवा तिष्ठ त्वम् ।

इयं स्वयं गच्छतु मानहेतोर्मातेव भावं तनये निवेश्य ।
तुषारपूर्णोत्पलपत्रनेत्रा हर्षास्रमासारमिवोत्सृजन्ती ॥ १२ ॥

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति । (उत्थाय परिक्रम्य भरतमवलोक्य) हं जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

इदमिति—इदमपि भरतप्रवेशार्थमपि मदीयामादातुमिच्छस्याज्ञां वाञ्छसि, स हि त्वया स्वयमेव प्रवेशनीय आसीत्, अत्यात्मीयतया तत्प्रवेशे मदाज्ञाया अनपेक्ष्यत्वादिति भावः ।

इयमिति—तुषारपूर्णे हिमावृते उत्पलपत्रे कुवलयदले इव नेत्रे लोचने यस्याः सा आनन्दाश्रुपरिप्लुतनयनेन्दीवरा, आसारं धारासम्पातमिव हर्षास्रं भरतागमनजन्यानन्दाश्रुप्रवाहम् उत्सृजन्ती विसृजन्ती इयं सीता माता इव तनये पुत्रे भावं वत्सलतां निवेश्य पुरस्कृत्य मानहेतोः भरतस्यादरार्थं स्वयम् आत्मनैव गच्छतु । यथा माता पुत्रमागतं निशम्य हर्षाश्रुपरिप्लुताक्षी स्वयमागत्य स्नेहेन तं संभावयति, तथा भरतस्यागतस्य सत्कारार्थं सीता स्वयं यातु । एतेन भरतं प्रति तद्बहुमान उक्तः ॥ १२ ॥

हम् इति विस्मयव्यञ्जकम्, स च भरते दृष्टे तस्मिन् रामभ्रमेण जनितो रूप-

---

राम—वत्स लक्ष्मण, क्या इसमें भी मेरी राय जानना चाहते हो ? जाओ, शीघ्र सत्कारपूर्वक भरत को भीतर ले जाओ ।

लक्ष्मण—आर्य की जो आज्ञा ।

राम—अथवा तुम ठहरो ।

तुषारपूर्ण, कमलतुल्य तथा आनन्दाश्रुपूर्ण नयनवाली यह सीता खुद आनन्दाश्रु बरसाती हुई पुत्र के प्रति माता की ममता के सदृश ममता लिये हुए जाकर भरत का सत्कार करे ॥ १२ ॥

सीता—जो आज्ञा आर्यपुत्र की। (उठकर और भरत को देखकर) हूँ, क्या आर्यपुत्र मुझसे पहले ही भीतर से बाहर निकल आये ? नहीं-नहीं, यह तो आकृति-साम्य है ।

रामः—वत्स लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ?

लक्ष्मणः—आर्य ! अथ किम् ।

रामः—मैथिलि ! भरतावलोकनार्थं विशालीक्रियतां ते चक्षुः ।

सीता--आर्यपुत्र ! किं भरत आगतः ?

अय्यउत्त ! किं भरदो आअदो ?

रामः—मैथिलि ! अथ किम् ।

अद्य खल्ववगच्छामि पित्रा मे दुष्करं कृतम् ।
कीदृशस्तनयस्नेहो भ्रातृस्नेहोऽयमीदृशः ॥ १२ ॥

लक्ष्मणः--आर्य ! किं प्रविशतु कुमारः ?

विशालीक्रियतां विस्तार्यताम् , एतेन रामस्य भरतं प्रत्यादरातिशय उक्तः, अत्यादरस्नेहभाजनं हि वस्तु विश्रृत्य नेत्रे पश्यन्ति ।

अद्येति—अद्य अस्मिन् भरतकर्तृकमदनुगमनवासरे अवगच्छामि निश्चिनोमि । मे मम पित्रा दुष्करं स्वपुत्रराज्यभ्रंशनादिदुःक्षणप्राणनरूपम् असुकरं कृतम् असामान्यधैर्यगुणयोगात् कृतम् अनुष्ठितम् । ईदृशः अयम् भ्रातृस्नेहः भरतस्य स्वहस्तगतराज्यपरित्यागपूर्वकवनगतमल्लक्षणभ्रात्रनुगमनरूपकार्यप्रयोजकः (चेत) पुत्रस्नेहः कीदृशः ? कीदृशकार्यप्रयोजकः स्यादिति । अयमाशयः—यदि भ्रातृस्नेहेन बाधितो भरतो निस्सपत्नमुपनतं राज्यमुपेक्ष्य वनगतं मामनुगतस्तदा पुत्रस्नेहः कीदृशं कठिनमध्यवसायं प्रवर्त्तयेत् , नास्ति किमप्यसाध्यं तस्येत्यर्थः । अथ तादृशे पुत्रस्नेहे सत्यपि मम पिता मदीयराज्यविभ्रंशनं दृष्ट्वापि तावन्तमपि कालं यज्जीवनं धारयितुमशकत्तदीयधैर्येणैव पराक्रान्तमिति समधिकधैर्यशाली ममासीत्तातपाद इति ॥ १२ ॥

राम—वत्स लक्ष्मण, क्या सचमुच भरत आये हैं ?

लक्ष्मण—आर्य, और क्या ?

राम—मैथिली, भरत को देखने के लिये अपनी आँख विशाल बनाओ ।

सीता—आर्यपुत्र, क्या भरत आये हैं ?

राम—मैथिलि, हाँ सच ।

आज मान रहा हूँ कि हमांरे पिताजी ने बड़ा कठिन कष्ट उठाया होगा । भला, पुत्रस्नेह कितना गम्भीर होता होगा जब कि भ्रातृस्नेह इस तरह का है ॥ १२ ॥

लक्ष्मण—आर्य, क्या कुमार भीतर आवें ?

रघुरिव स नरेन्द्रो यज्ञविश्रान्तकोशो
भव जगति गुणानां भाजनं भ्राजितानाम् ॥ १० ॥

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः—कुमार ! इह तिष्ठ । त्वदागमनमार्याय निवेदयामि ।

भरतः—आर्य ! अचिरमिदानीमभिवादयितुमिच्छामि । शीघ्रं निवेद्यताम् ।

लक्ष्मणः—बाढम् । (उपेत्य) जयत्वार्यः । आर्य !

अयं ते दयितो भ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः ।
संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्शे इव तिष्ठति ॥ ११ ॥

वीर्यः तुलितपराक्रमः त्वम् , सः प्रसिद्धः यज्ञविश्रान्तकोशः यज्ञे सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिद्यागे विश्रान्तः निरवशेषविनियुक्तः कोशो वित्तसञ्चयो येन तादृशः । गुणानां शौर्यौदार्यादीनां भ्राजितानां शोभनानां भाजनम् आश्रयः आधारीभूतो नरेन्द्रो भव । अस्मत्पूर्वपुरुषा दैत्यान् पराभूय शक्रेण सहासनं लब्ध्वा सर्वस्वदक्षिणाकेन यज्ञेनेष्ट्वा च यां कीर्त्तिमुपार्जितवन्तस्तद्रक्षणेऽवहितो वर्त्तेथा इति राजपदेऽभिषेक्तुं दत्तावसराय भरताय लक्ष्मणोक्तिः कामपि मानसिकीं कदर्थनामिङ्गितवतीव ॥ १० ॥

अयमिति--अयं पुरो दृश्यमानस्ते दयितः प्रीतिपात्रम् भ्रातृवत्सलो भ्रातृष्वनुरक्तः भरतो नाम, भ्रातास्तीति शेषः । यत्र भरते ते तव रूपमादर्शे दर्पण इव संक्रान्तं प्रतिफलितम् । आदर्शे यथा कस्यापि रूपमविकलमशेषं च प्रतिफलति तथैव तव रूपं भरते संक्रान्तमिति भावः ॥ ११ ॥

करने वाले, अतुल पराक्रम एवं वीर्य वाले अपने पूर्वजों की तरह पराक्रमी बनो । समूचे ऐश्वर्य को यज्ञ में लगा देने वाले महाराज रघु की भाँति संसार में दीप्यमान गुणों के भाजन बनो ॥ १० ॥

भरत—मैं आपका अत्यनुगृहीत हूँ ।

लक्ष्मण—कुमार, यहाँ ठहरो, मैं तुम्हारे आने की सूचना आर्य को दे रहा हूँ ।

भरत—आर्य, मैं अब शीघ्र ही उनका अभिवादन करना चाहता हूँ । उनको शीघ्र सूचित कीजिये ।

लक्ष्मण—बहुत अच्छा, (राम के समीप आकर) जय हो आर्य की । आर्य, आपके प्रिय अनुज भरत आये हैं, जिनके दर्पण की भाँति पूर्णतः आपका रूप प्रतिबिम्बित है ॥ ११ ॥

(सुमन्त्रं दृष्ट्वा) अये तातः ?

सुमन्त्रः—अये कुमारो लक्ष्मणः ?

भरतः—एवं, गुरुरयम् । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः—एह्येहि । आयुष्मान् भव (सुमन्त्रं वीक्ष्य) तात ! कोऽत्रभवान् ?

सुमन्त्रः—कुमार !

रघोश्चतुर्थोऽयमजात् तृतीयः पितुः प्रकाशस्य तव द्वितीयः ।
यस्यानुजस्त्वं स्वकुलस्य केतोस्तस्यानुजोऽयं भरतः कुमारः ॥ ९ ॥

लक्ष्मणः--एह्येहीक्ष्वाकुकुमार ! वत्स ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

असुरसमरदक्षैर्वज्रसंघृष्टचापै-
रनुपमबलवीर्यैः स्वैः कुलैस्तुल्यवीर्यः ।

रघोरिति--रघोश्चतुर्थः वंशक्रमगणनायां चतुर्थत्वेन परिगणनीयः, अजात् तृतीयः तत्पौत्रः प्रकाशस्य लोकविख्यातस्य तव पितुर्द्वितीयः, आत्मा प्रथम आत्मजो द्वितीय इति गणनायामिति भावः । स्वकुलस्य रघुवंशस्य केतोर्विजयवैजयन्तीस्वरूपस्य यस्य रामस्य त्वमनुजः, तस्यैव रामस्यानुजोऽयं कुमारो भरत इति भावः । एतेन त्वयायं भ्रातृभावेनादरणीयो न तु कैकेयीसम्बन्धेन तिरस्करणीय इति सूचितम् ॥ ९ ॥

असुरेति--असुरैः दैत्यैः सह समरे युद्धे दक्षैः समर्थैः, वज्रेण इन्द्रायुधेन सह संघृष्टं जातस्पर्धं चापं धनुर्येषां तैः (असुरदमने करणीये मत्पूर्वपुरुषाणां धनुरिन्द्रायुधेन सहाहमहमिकां दधारेति लक्ष्मणस्याभिमानः) स्वकुलैः स्वगोत्रोत्पन्नैः तुल्य-

---

(सुमन्त्र को देखकर) ओहो, यह तो तात हैं !

सुमन्त्र—ओहो, क्या राजकुमार लक्ष्मण हैं ?

भरत—हाँ, यह बड़े भाई ही हैं । आर्य, अभिवादन करता हूँ ।

लक्ष्मण—आओ आओ । चिरञ्जीवी रहो । (सुमन्त्र की ओर देखकर) तात, ये कौन हैं ?

सुमन्त्र—कुमार ।

यह हैं महाराज रघु से चतुर्थ, महाराज अज से तृतीय जगत्प्रसिद्ध तुम्हारे पिता दशरथ से द्वितीय, और जिस कुलश्रेष्ठ राम के अनुज तुम हो, उन्हीं का अनुज भरतकुमार ॥ ९ ॥

लक्ष्मण--आओ, आओ, इक्ष्वाकुवंशभूषण कुमार, वत्स, तुम्हारा कल्याण हो तुम चिरञ्जीवी रहो ।

असुरों के साथ संग्राम में कुशल, असुरसंहार से वज्रस्पर्धी धनुष को धारण

भरतः—अये, कथं न कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति ? किन्नु खलु विज्ञातोऽस्मि कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ?

लक्ष्मणः—(विलोक्य)अये अयमार्यो रामः ! न न । रूपसादृश्यम् ।

मुखमनुपमं त्वार्यस्याभं शशाङ्कमनोहरं
मम पितृसमं पीनं वक्षः सुरारिशरक्षतम् ।
द्युतिपरिवृतस्तेजोराशिर्जगत्प्रियदर्शनो
नरपतिरयं देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनः ॥ ८ ॥

अये इति खेदे । प्रतिवचनम् उत्तरम् । एतेनोपेक्षां मनसिकृत्य स्वापराधं स्मरति कैकेय्या इति । एतेन द्वेषाधीनद्वेषो मयि सम्भवत्येषाम्, स च मत्परिचयोपलब्धावेवेति तथाऽभिधानम् ।

न नेति—मनसि सञ्जातं रामभ्रमं झटिति विशेषदर्शनान्निषेधति -न नेति । सम्भ्रमकृता द्विरुक्तिः ।

मुखमिति--आर्यस्य रामस्य आस्यस्य मुखस्य आभेव आभा शोभा यस्य तत्, शशाङ्कमनोहरं चन्द्रवद्रमणीयं लोचनावर्जकम् अनुपमम् अन्यदीयवदनैस्तुलयितुमशक्यं मुखम्, मम पितृसमं तातेन तुलितं सुरारिशरक्षतं देवसाहायकाचरणावसरेषु असुरगणबाणपातक्षततया व्रणकिणितम्, पीनं विशालं, वक्षः उरोदेशः, द्युतिपरिवृतः परितः प्रसरन्त्या कान्त्या मण्डलीभावेन वेष्टितस्तेजोराशिस्तेजसां समूह इव स्थितोऽयं जगत्प्रियदर्शनो धरणीलोचनरोचनः अयं नरपतिः कोऽपि राजविशेषः आकारान्तरधारी दशरथो वा देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनो विष्णुर्वा भवेत् । विशेषादर्शनात् सामान्यगुणयोगाच्च संशयोदयः । शुद्धः ससन्देहालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा 'संदेहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः । शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥' इति ॥

भरत--ऐं, कोई उत्तर क्यों नहीं दे रहा है ? क्या वे लोग समझ गये कि कैकेयी का पुत्र भरत आया है ।

लक्ष्मण--(भरत की ओर देखकर) ओहो ! यह तो आर्य राम हैं: नहीं नहीं केवल आकृतिसाम्य है ।

चन्द्रमा के समान मनोहर आर्य से मिलता-जुलता कैसा कमनीय मुख है ? देवासुरसंग्राम में देवों की सहायता के लिए असुरों के बाणप्रहार से चिह्नित मेरे पिताजी की छाती से मिलती-जुलती चौड़ी छाती है, चारों ओर बिखरी ज्योति से दीप्तिमान्, तेजस्वी संसार की आँखों को प्यारे लगनेवाले यह क्या महाराज हैं ? या देवराज इन्द्र हैं ? या स्वयं विष्णुभगवान् हैं ? ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! ममापि खल्वेष स्वरसंयोगो बन्धुजनबहुमानमावहति । एष हि—

घनः स्पष्टो धीरः समदवृषभस्निग्धमधुरः
कलः कण्ठे वक्षस्यनुपहतसञ्चाररभसः ।
यथास्थानं प्राप्य स्फुटकरणनानाक्षरतया
चतुर्णां वर्णानामभयमिव दातुं व्यवसितः ॥ ७ ॥

रामः—सर्वथा नायमबान्धवस्य स्वरसंयोगः क्लेदयतीव मे हृदयम् । वत्स ! लक्ष्मण ! दृश्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (परिक्रामति)

घन इति—घनो निबिडः मांसलः, स्पष्टो व्यक्ताक्षरः, धीरो गम्भीरः, समदवृषभस्निग्धमधुरः मत्तवृषस्वरवत् स्निग्धमधुरः सरसरमणीयः कलः कोमलध्वनिः स्फुटं प्रकटं सौष्ठवयुक्तं वा करणं वा बाह्याभ्यन्तरलक्षणः प्रयत्नो येषां तानि स्फुटकरणानि नानाक्षराणि यस्मिन् स स्फुटकरणनानाक्षरस्तस्य भावस्तया प्रयत्नकृताक्षरलभ्यस्फुटीभावेनेत्यर्थः । कण्ठे गले वक्षसि हृदयदेशे च यथास्थानं प्राप्य यस्याक्षरस्य यत् स्थानं ताल्वादि तत्तत् स्थानमनतिक्रमेण संस्पृश्येत्यर्थः । अत एव च स्थानप्रयत्नकृतदोषविरहिततया अनुपहतसञ्चाररभसः अप्रतिबद्धप्रचारवेगः एष हि स्वरः चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् अभयं दातुं व्यवसितः उद्युक्त इव प्रतिभातीति भावः । स्वरस्य यथोक्तगुणयोगोक्त्या तत्प्रयोक्तुः चातुर्वर्ण्यरक्षाचातुर्यं समर्थ्यते । एतेन चातुर्वर्ण्यरक्षाधिकारव्यञ्जकस्वरप्रयोक्तुर्महापुरुषत्वं प्रतिपादितम्, अन्यत्सुगमम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

क्लेदयति आर्द्रीकरोति, स्वजनस्वरस्यैवैष स्वभावो यद्हृदयमावर्जयेदिति । तथा च भवभूतिः—'अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः' इति ।

लक्ष्मणः—आर्य, निश्चय ही यह स्वर मेरे हृदय में बन्धुजनोचित सम्मानभाव पैदा कर रहा है, क्योंकि—

यह स्वरसंयोग घन, स्पष्ट, गम्भीर, मतवाले साँड़ की आवाज के तुल्य सरस, मधुर, अभिरामता से भरा, यथास्थान से वर्णोच्चारण वाला, गले और छाती में अप्रतिहत वेग से प्रभावशाली है, जिससे प्रतीत हो रहा है कि चारों वर्णों को वह अभयदान देने को उद्यत हो ॥ ७ ॥

राम—निश्चय ही यह स्वरसंयोग किसी अबान्धव जन का नहीं है। इसे सुन कर मेरा हृदय पसीजा जा रहा है । वत्स लक्ष्मण, देखो तो ।

लक्ष्मणः—जो आज्ञा । (टहलता है)

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः।
भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणाभ्याम्)

रामः—(आकर्ण्य सहर्षम्) सौमित्रे ! किं शृणोषि ? अयि विदेहराज-पुत्रि ! त्वमपि शृणोषि ?

कस्यासौ सदृशतरः स्वरः पितुर्मे गाम्भीर्यात् परिभवतीव मेघनादम् ।
यः कुर्वन् मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां सस्नेहः श्रुतिपथमिष्टतः प्रविष्टः ॥६॥

निर्घृणश्चेति—निर्घृणः दयारहितः, कृतघ्नः कीर्त्तिविघाती च, प्राकृतः पामरः, प्रियसाहसः अनुचितसाहधिक्यप्रेमपरायणः, (एतावद्दोषगणसङ्कुलोऽपि) भक्तिमान् त्वद्विषयेण भक्तिगुणेन युक्तः कश्चित् अनिर्देशार्हाभिधान आगतः, स कथं केन प्रकारेण तिष्ठतु त्वद्दर्शनप्रतीक्षाद्वारि सक्तो भवतु यातु दर्शनानर्हतया दृष्टिगोचरादपसरतु वा ? दोषाधिक्यादपगच्छतु, भक्तिमहिम्ना त्वद्दर्शनं प्रतीक्षतां वेति द्वैते विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ ५ ॥

कस्यासाविति—मे मम पितुः सदृशतरः मत्पितृस्वरतुलितः कस्य असौ स्वरः वर्णपद्धतिप्रयोगपरिपाटी गाम्भीर्यात् मेघनादं घनरवं परिभवति अतिशेत इव । यः सस्नेहः स्नेहाख्यमानसभावव्यञ्जकः मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां बन्धुरयमिति सन्देहं जनयन् इष्टतः इष्टतया कर्णरसायनतया श्रुतिपथं कर्णविवरं प्रविष्टः । अयं भावः—कस्यायं मत्तातपादस्वरसदृशो घनगर्जितानुकारी च शब्दो मम श्रोत्रमाप्याययन् वर्त्तते, यमुपश्रुत्य मम बन्धुना कृतोऽयं शब्द इति मम मनः सन्दिग्धे । प्रहर्षिणीवृत्तम् , 'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥

एक नृशंस, कृतघ्न, अधम और उद्दण्ड, किन्तु भक्तिशाली व्यक्ति आया है। क्या वह दरवाजे पर प्रतीक्षा में ठहरे या लौट जाय ॥ ५ ॥

(राम का सीता और लक्ष्मण के साथ प्रवेश)

राम—(सुनकर, हर्ष के साथ) लक्ष्मण, क्या सुन रहे हो ? जनकपुत्रि, क्या तुम भी सुन रही हो ?

मेरे पिताजी के स्वर से एक दम मिलनेवाला और गम्भीरता में मेघगर्जन के समान यह स्वर किसका हो सकता है ? यह स्वर मेरे हृदय में भ्रातृ-सन्देह उत्पन्न करता है, तथा स्नेहपूर्ण रूप में कर्णगोचर हो रहा है ॥ ६ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! किमिति निवेद्यते ?

भरतः—राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ।

सुमन्त्रः—कुमार ! अलं गुरुजनापवादमभिधातुम् ।

भरतः—सुष्ठु, न न्याय्यं परदोषमभिधातुम् । तेन हि उच्यताम्—'इक्ष्वाकुकुलन्यग्भूतो भरतो दर्शनमभिलषती'ति ।

सुमन्त्रः—कुमार ! नाहमेवं वक्तुं समर्थः । अथ पुनर्भरतः प्राप्त इति ब्रूयाम् ?

भरतः—न न । नाम केवलमभिधीयमानमकृतप्रायश्चित्तमिव मे प्रतिभाति । किं ब्रह्मघ्नानामपि परेण निवेदनं क्रियते ? तस्मात् तिष्ठतु तातः । अहमेव निवेदयिष्ये । भो भो ! निवेद्यतां निवेद्यतां तत्रभवते पितृवचनकराय राघवाय—

परदोषमन्यदीयदोषम् न न्याय्यम् अनुचितमित्यर्थः । इक्ष्वाकुकुलन्यग्भूतः इक्ष्वाकुवंशकलङ्कभूतः ।

न नेति—केवलं मम नाम नाभिधीयतामित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नामेति । दोषविशेषास्पृष्टकेवलनामोपादानेन मत्प्राप्तिनिवेदनं न कर्तव्यम् । तदेवोपपादयति-अकृतेति । वस्तुतो विद्यमानस्य दोषस्य कीर्त्तनेनान्वयं लम्भयित्वाऽभिधीयमानं तु कृतानुतापरूपप्रायश्चित्तं भवतीति, तथैव मदीयनाम सूचयितुमुपयुक्तमिति भावः । ब्रह्मघ्नानां ब्रह्महत्यासमानपापकलुषितानाम्, तन्नाम्नः परेणाभिधातुमयोग्यत्वादिति भावः ।

सुमन्त्र—कुमार, क्या सूचित किया जाय ?

भरत—राज्यलुब्धा कैकेयी का पुत्र भरत आया है ।

सुमन्त्र—गुरुजनों की निन्दा आप न किया करें ।

भरत—ठीक है, दूसरे की निन्दा करना अच्छा नहीं है । यह सूचित कीजिये कि इक्ष्वाकुकुलकलङ्क भरत आपका दर्शन करना चाहता है ।

सुमन्त्र—ऐसा मैं नहीं कह सकता । हां, भरत आये हैं, ऐसा निवेदन करूँ ?

भरत—नहीं, नहीं, केवल नाम लेने से प्रायश्चित्त नहीं हुआ-सा मुझे मालूम पड़ता है । ब्रह्मघातियों की सूचना भी दूसरे देते हैं ? आप रहने दें । मैं खुद सूचित करूंगा । पिता के वचनों की रक्षा करनेवाले महानुभाव रघुकुलतिलक को सूचित करो—

तमहं द्रष्टुमिच्छामि दैवतं परमं मम ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! एतस्मिन्नाश्रमपदे—

अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशाः ।
सत्यं शीलं च भक्तिश्च येषु विग्रहवत् स्थिता ॥ ४ ॥

भरतः—तेन हि स्थाप्यतां रथः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् (तथा करोति)

भरतः—(रथादवतीर्य) सूत ! एकान्ते विश्रामयाश्वान् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

भरतः—भोस्तात ! निवेद्यतां निवेद्यताम् ।

(उपस्थितापि) राज्यश्रीः विसर्जिता परित्यक्ता, तं मम परमं सतताराध्यं दैवतं द्रष्टुं विलोकयितुम्, अहं भरतः, इच्छामि इच्छन् यामीति । अन्यदीयमातुः प्रियं कर्तुं यः समुपस्थितां राज्यश्रियं परिहरति, सोऽयमसाधारणमाहात्म्यवत्तया देवोपमः श्रद्धयाऽऽराध्य इति तमहं द्रष्टुं गच्छामीति तदाशयः ॥ ३ ॥

अत्रेति । महायशाः प्रचुरविमलकीर्त्तिः रामः, सीता, लक्ष्मणश्च तिष्ठन्तीति शेषः । येषु रामसीतालक्ष्मणेषु सत्यं शीलं भक्तिश्चेति त्रयम् । क्रमशः सत्यनिष्ठा, स्नेहो, गुरुजनविषयो भावश्चेति त्रितयं विग्रहवत् मूर्तिभागिव स्थितम् । तत्र रामे सत्यं सदा सत्यपालनपरायणत्वात्, सीतायां शीलं पत्यनुरागाधीनचित्तत्वात् लक्ष्मणे भक्तिः संतताज्ञाप्रतिपालनादिति बोध्यम् ॥ ४ ॥

विश्रामय मार्गश्रममपाकर्तुं विश्रान्तान् कारय ।

अपने उन्हीं आराध्य देव के दर्शन की कामना है ॥ ३ ॥

सुमन्त्र—कुमार, इसी आश्रम में—

महायशा राम, सीता और लक्ष्मण वास करते हैं; जहाँ ऐसा मालूम पड़ता है, मानो मूर्त्तिमान् सत्य, भक्ति, और शील रहते हों ॥ ४ ॥

भरत—अच्छा, तो रथ रोको !

सूत—जो आज्ञा । (रथ को खड़ा करता है)

भरत—(रथ से उतरकर) सारथि, घोड़ों को एक ओर ले जाकर विश्राम करने दो ।

सूत—जो आज्ञा । (प्रस्थान)

भरत—तात, सूचित कीजिए, सूचित कीजिए ।

भरतः— भोस्तात !

सुमन्त्रः—कुमार ! अयमस्मि ।

भरतः—क तत्रभवान् ममार्यो रामः ? कासौ महाराजस्य प्रतिनिधिः । क सन्निदर्शनं सारवताम् ? कासौ प्रत्यादेशो राज्यलब्धाया कैकेय्याः ? क तत् पात्रं यशसः ? क सौ नरपतेः पुत्रः ? कासौ सत्यमनुव्रतः ?

मम मातुः प्रियं कर्तुं येन लक्ष्मीर्विसर्जिता ।

मार्गेण प्रयाति । यादृशेन मार्गेण रामो व्यवहरति, तादृशेन विश्वप्रशंस्येन मार्गेण भरतोऽपि व्यवहरतीति यावत् । अत्र पितृपितामहभ्रातॄणां तत्तद्गुणगणकीर्त्तनेन भरतेऽपि तेषां गुणानां स्वाभाविकी स्थितिरावेदिता । विशेषणानां साभिप्रायतया परिकरोऽत्रालङ्कारः, 'विशेषणानां साभिप्रायत्वे परिकरः' इति तल्लक्षणात् । पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ २ ॥

महाराजस्य प्रतिनिधिः स्थानीयः एतेन तस्मिन् भरतस्य पितरीव बहुमानः सूचितः । सारवतां बालशालिनां सत् समीचीनं निदर्शनम् दृष्टान्तः । प्रत्यादेशः तिरस्क्रिया, राज्यप्राप्तये छलेन व्यवहरन्त्याः कैकेय्याः प्राप्तमपि राज्यं तृणाय मन्यमानो वनाय प्रतिष्ठमानो रामो मूर्तिरिव तत्पराभवस्य भवति स्मेति भावः । नरपतेः पुत्रः तादृशकठोरतराज्ञापालनेऽप्यकुण्ठमनोभावतया यथार्थभावेन पुत्रपदव्यवहारार्हः, एतेन स्वास्याधन्यत्वं व्यञ्जितम् । अन्यत्स्पष्टमिति तद्व्याख्यानं स्वयमूहनीयम् । अत्र सर्वत्र 'प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, धौरेयः साहसिकानाम्' इत्यत्रेवोल्लेखालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा—'क्वचिद् भेदाद् ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥' इति ।

ममेति— मम भरतस्य मातुः कैकेय्याः प्रियं हितं कर्त्तुः येन रामेण लक्ष्मीः

भरत—तात !

सुमन्त्र—राजकुमार, यहीं तो हूँ ।

भरत—कहाँ हैं हमारे पूज्य राम ? कहाँ हैं वे महाराज के प्रिय प्रतिनिधि ? कहाँ हैं वे वीरों के उत्तम उदाहरण ? कहाँ हैं वे राज्यलुब्धा कैकेयी के तिरस्कर्त्ता ? कहाँ हैं वे यशोनिधि ? कहाँ हैं वे महाराज के आदर्श पुत्र ? कहाँ हैं वे सत्यसङ्कल्प ?

मेरी माता की इष्टसिद्धि के लिए जिन्होंने राज्य के ऐश्वर्य को ठुकरा दिया ।

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सुमन्त्रः सूतश्च)

भरतः—**स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे**
पौराश्रुपातसलिलैरनुगम्यमानः ।
द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेषु
रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम् ॥ १ ॥

सुमन्त्रः--एष एष आयुष्मान् भरतः--
दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो
यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः ।
भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य
रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ॥ २ ॥

स्वर्गमिति—सुकृतं पुण्यमनुयात्रं सहगामि यस्य तस्मिन् सुकृतानुयात्रे पुण्यानुगे नरपतौ राजनि स्वर्गं गते दिवमुपयाते पौराणां पुरवासिनामश्रुपातसलिलैर्बाष्पजलैरनुगम्यमानः अहम् अकृपणेषु उदारेषु (रमणीयेषु) तपोवनेषु (वसन्तमिति सम्बन्धनीयम्) रामाभिधानं रामसंज्ञकं जगतः संसारस्य अपरं प्रसिद्धचन्द्रादतिरिच्यमानं शशाङ्कं जगदाह्लादकत्वशीतलशीलत्वादिना चन्द्रं द्रष्टुं प्रयामि गच्छामि । रामे चन्द्रत्वारोपाद्रूपकम् । ईदृशाः प्रयोगाः परत्रापि दृश्यन्ते । यथा नैषधीये—'इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिम्' इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

दैत्येन्द्रेति—दैत्येन्द्रोऽसुरश्रेष्ठस्तस्य मानं दर्पस्तन्मथनस्य दलनकारकस्य असुराधिपाहङ्कारापहारिणो दशरथस्य नृपस्य राज्ञः पुत्रस्तनयः । यज्ञोपयुक्तविभवस्य यज्ञार्थविनियुक्तधनसम्पदो नृपस्य अजस्य पौत्रः । पितुः प्रियकरस्य तातेप्सिताचारिणः जगत्प्रियस्य जगतीहितकारिणः । रामस्य भ्राता भरतः रामसदृशेन रामतुल्येन पथा

(रथ में बैठे हुए भरत, सुमन्त्र और सारथि का प्रवेश)

भरत—महाराज दशरथ अपने पुण्य के बल स्वर्ग गये । मैं पुरवासियों के अश्रुप्रवाह का संबल लेकर, उदार, तपोवन में रमते हुए राम को देखने जा रहा हूँ, जो पृथ्वी पर के दूसरे चन्द्र हैं ॥ १ ॥

सुमन्त्र—यह चिरायु भरत—

दैत्यराज के अभिमान को दूर करनेवाले दशरथ के पुत्र, समूची राज्यसमृद्धि को यज्ञों में लगादेनेवाले अज के पौत्र, पितृप्रिय राम के भ्राता राम की भाँति आदर्श-पथ पर जा रहे हैं ॥ २ ॥

विजया--अहो अत्याहितम् । राज्यलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य
अहो अच्चाहिदम् रज्जलुद्धाए भट्टिदारअस्स रामस्स
राज्यविभ्रष्टं कुर्वत्यात्मनो वैधव्यमादिष्टम् । लोकोऽपि
रज्जविब्भट्ठं करन्तीए अत्तणो वेहव्वं आदिट्ठं । लोओ वि
विनाशं गमितः । निघृणा खलु भट्टिनी । पापकं कृतम् ।
विणासं गमिओ । णिग्घिणा हु भट्टिणी । पावअं किदं ।

नन्दिनिका--हला ! शृणु । प्रकृतिभिरानीतमभिषेकं विसृज्य राम-
हला ! सुणाहि । पइदीहि आणीदं अभिसेअं विसज्जिअ राम-
तपोवनं गतः कुमारः ।
तवोवणं गदो कुमारो ।

विजया--(सविषादम्) हम् ! एवं गतः कुमारः । नन्दिनिके । एह्यावां
हम् । एवं गदो कुमारो । णन्दिणिए । एहि, अम्हे
भट्टिनीं पश्यावः ।
भट्टिणिं पेक्खामो । (निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः ।

अत्याहितम् । महती अनर्थपरम्परा । रामस्य राज्यविभ्रष्टं राज्यच्युतिम् । आदिष्टम् उपनमितम् । निर्घृणा निष्करुणा ।

प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः, आनीतम् उपकल्पितम् । रामतपोवनं रामाधिष्ठितं तपोऽनुकूलं वनम् ।

एवं गतः एतादृशीं दशां गतः । दशा चात्र मातृमुखदर्शनविरामप्रकृत्युपकल्पिताभिषेकोपकरणोपेक्षा-वनगमनप्रवृत्तिप्रभृतिः ।

विजया—ओह ! कैसा अन्याय है, इस राज्यलुब्धा रानी ने राम को राज्यच्युत किया, खुद विधवा बनी और प्रजाओं को अनाथ किया । सचमुच यह रानी बड़ी क्रूर है । इसने बड़ा बुरा किया ।

नन्दिनिका—सखी सुनो, अमात्यादि द्वारा प्रस्तुत राज्याभिषेक को ठुकराकर राजकुमार राम के तपो वन को चले गये ।

विजया—(खेद से) राजकुमार चले गये । नन्दिनिका, आओ, हम दोनों चल कर रानी को देखें । (दोनों का प्रस्थान)

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतश्चेट्यौ)

विजया--हला नन्दिनिके ! भण भण । अद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वै-
हला णन्दिणिए ! भणेहि भणेहि । अज्ज कोसल्लापुरोगेहि सव्वेहि
रन्तःपुरैः प्रतिमागेहं द्रष्टुं गतैस्तत्र किल भर्तृदारको भरतो
अन्तेवुरेहि पडिमागेहं दट्ठुं गदेहि तहिं किल भट्टिदारओ भरदो
दृष्टः ? अहं च मन्दभागा द्वारे स्थिता ।
दिट्ठो ? अहं च मन्दभाआ दुवारे ट्ठिदा ।

नन्दिनिका--हला ! दृष्टोऽस्माभिः कौतूहलेन भर्तृदारको भरतः ।
हला ! दिट्ठो अम्हेहि कोदुहलेण भट्टिदारओ भरदो ।

विजया--भट्टिनी कुमारेण किं भणिता ?
भट्टिणी कुमारेण किं भणिदा ?

नन्दिनिका--किं भणितम् ? अवलोकितुमपि नेच्छति कुमारः ।
किं भणिदं ? आलोइदुं वि णेच्छदि कुमारो ।

प्रविशत इति—'तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्त्तते लक्ष्मणप्रियः' इति भरतस्य वनगमननिश्चयः प्रोक्तः । तदनुरुध्य तस्य वनगमनं वने रामेण सह समागमनं चात्र घटयिष्यते । तदवतारयितुं प्रवेशकेनात्र तद्वनप्रस्थानं प्राह ।

मन्देति—मन्दभागा भरतदर्शनसौभाग्यरहिता, द्वारे स्थिता द्वारप्रतिपालनाधिकृता द्वारं परित्यज्य भरतावलोकनार्थं प्रतिमागृहाभ्यन्तरभागं प्रवेष्टुं न पारितवती ।

कौतूहलेन चिरादर्शनजनितेन औत्सुक्ये ।

(दो चेटियों का प्रवेश)

विजया—सखी नन्दिनिका, कहो-कहो, आज कौशल्या प्रभृति सारा अन्तःपुर प्रतिमागृह देखने गया था, क्या वहाँ भरत को देखा है ? मैं मन्दभागिनी तो दरवाजे पर ही खड़ी रही ।

नन्दिनिका—सखी हमने तो बड़े कौतूहल से कुमार भरत को देखा है ।

विजया—राजकुमार ने महारानी को क्या ?

नन्दिनिका--क्या कहते ? राजकुमार तो उन्हें देखना तक नहीं चाहते ।

भरतः—अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः ।

सुमन्त्रः—अभिषेकं विसृज्य क भवान् यास्यति ?

भरतः—अभिषेकमिति । इहात्रभवत्यै प्रदीयताम् ।

सुमन्त्रः—क भवान् यास्यति ?

भरतः—तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते लक्ष्मणप्रियः ।

नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः ॥ २४ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

तृतीयोऽङ्कः ।

भ्यस्त्रातुरभावादिति भावः ॥ २३ ॥

अनुगच्छन्तु मदीयाज्ञां पालयन्तु, एतेन राज्यभारस्य स्वीकारः कृतः । केवलमभिषेकस्य स्वीकारो न कृतः । अथवा यत्राहं यामि तत्र चलन्तु प्रकृतयः, तत्रैवाभिषेकस्यापि निर्णयो भवेदिति भावः ।

'अनुगच्छन्तु मां प्रकृतय' इत्यनेन गमने सूचिते 'क यास्यसी'ति सुमन्त्रेण पृष्टे तदुत्तरमाह—**तत्रेति** । 'लक्ष्मणप्रियः' इत्युक्त्या यत्सौभाग्यं प्रति ईर्ष्योक्ता । शेषं सुगमम् ॥ २४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते'प्रतिमानाटक-प्रकाशे' तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

भरत—प्रजायें मेरे साथ चलें ।

सुमन्त्र—राज्याभिषेक को छोड़ कर आप कहाँ जायेंगे ?

भरत—अभिषेक ? अभिषेक इनको दिया जाय ।

सुमन्त्र—आप कहाँ जायेंगे ?

भरत—मैं वहीं जाऊँगा, जहाँ लक्ष्मणप्रिय राम हैं, उनके बिना अयोध्या अयोध्या नहीं रही । राम जहाँ, अयोध्या वहाँ ॥ २४ ॥

(सबका प्रस्थान)

तृतीय अङ्क समाप्त ।

कष्टं कृतं भवत्या,

त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुभिर्नैव गणितः
सुतं ज्येष्ठं च त्वं व्रज वनमिति प्रेषितवती ।
न शीर्णं यद् दृष्ट्वा जनकतनयां वल्कलवती-
महो धात्रा सृष्टं भवति ! हृदयं वज्रकठिनम् ॥ २२ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य भवन्तं प्रत्युद्गतौ विज्ञापयतः—

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः ।
एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः ॥ २३ ॥

त्वयेति—भवति, राज्यैषिण्या पुत्रार्थं राज्यं कामयमानया त्वया नृपतिः राजा असुभिर्न गणितः प्राणैः परित्यज्यमानो नापेक्षितः (एतेन भर्तृद्रोह उक्तः), ज्येष्ठं सर्वश्रेष्ठं सुतं पुत्रं रामं च त्वं वनं प्रेषितवती अस्मात् तदभिषेकदर्शनसतृष्णात् नगरान्निष्कासितवती (एष पुत्रद्रोहः), जनकतनयां सीतां वल्कलवतीं चीराणि वसानां दृष्ट्वा यत् तव हृदयं न शीर्णम् द्विधा न विदलितं तत् तव हृदयं धात्रा वज्रकठिनं वज्रवत् कर्कशं सृष्टम् । अयमाशयः—त्वया राज्यलोभेन भर्त्तारं विपादयन्त्या कठोरता प्रदर्शिता ततोऽपि पुत्रस्य वनवासकामनया जननीहृदयदुरापं दौरात्म्यं व्यञ्जितम्, यथाकथञ्चिदनयोर्वृत्तयोर्लोभप्राबल्येन कल्पनीयत्वेऽपि सीतासमानां पुत्रवधूं वल्कलानि परिदधतीं वीक्षमाणायास्तव हृदयं यन्न भिन्नं तदवश्यं तस्य वज्रसाधारणं काठिन्यमिति ॥

प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः, अभिषेकं तदुपयोगिद्रव्यजातम्, पुरस्कृत्य सह नीत्वा ।

गोपहीनेति—यथा गोपहीना गावोऽपालिताः (सत्यः) विलयं विनाशं यान्ति तथैव प्रजाः नृपविहीना राज्ञा विरहिताः विलयं यान्ति विपद्यन्ते, बाह्यान्तराक्रमणदोषे

तुमने बड़ा बुरा किया—

राज्यलालसा से तुमने महाराज के प्राणोंकी कुछ चिन्ता न की । अपने बड़े लड़के को तुमने वन भेज दिया । जनकदुलारी सीता को वल्कलवसना देखकर भी तुम्हारा हृदय नहीं विदीर्ण हुआ ! विधाता ने तुम्हारे हृदय को वज्र कठिन बनाया है ॥२२॥

सुमन्त्र—कुमार, भगवान् वसिष्ठ और वामदेव, प्रजावर्ग तथा अमात्यों के साथ आपके राज्याभिषेक के लिये आपको सूचित करते हैं कि—

जिस प्रकार गोपाल के बिना गायें विनष्ट हो जाती हैं, ठीक उसी तरह राजा के विना प्रजाओं का नाश हो रहा है ॥ २३ ॥

कैकेयी—जात ! देशकाले निवेदयामि ।

जाद ! देसकाले णिवेदेमि ।

भरतः—

अयशसि यदि लोभः कीर्तयित्वा किमस्मान्
किमु नृपफलतर्षः किं नरेन्द्रो न दद्यात् ।
अथ तु नृपतिमातेत्येष शब्दस्तवेष्टो
वदतु भवति ! सत्यं किं तवार्यो न पुत्रः ? ॥ २१ ॥

दिष्टः । शुल्के एतदपि सभार्यस्यार्यस्य वनगमनमपि उदाहृतं कथितपूर्वम् किम् ? कामं पुत्राभिषेचनमुदाहृतम्, आर्यवनगमनं तु कदाचिदपि नोदाहृतमितीदानीमकाण्डे कल्पितवत्यसीति धिक् त्वां दुर्बुद्धिमिति भावः ॥ २० ॥

निवेदयामि रामवनवासाज्ञाप्रदानस्य कारणं समुचिते देशे काले च त्वां बोधयिष्यामीति तदाशयः । एतेन पुत्रस्य प्रलोभनार्थं तया प्रपञ्चप्रथमप्रकारः प्रकटितः ।

अयशसीति—यदि अयशसि कीर्त्तिविपर्यये लोभो यदि चेत् अस्मान् कीर्त्तयित्वा किम् ? अस्मन्नामकीर्त्तनेन किं प्रयोजनं तेन विनैवायशसः सुलभत्वादिति भावः । एवं चाकीर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वे प्रकारान्तरेणापि तल्लाभसम्भवे भरतार्थं राज्यं याच इति मदीयनाम्नः सम्बन्धनस्य तत्र नितरामनावश्यकत्वमिति भावः । नृपफलतर्षः राजप्रियत्वप्राप्यभोग्यवस्तुतृष्णा किमु ? नरेन्द्रः किं न दद्यात ? सर्वार्थदातरि राजनि तव प्रिये तल्लोभोऽपि तवानुचित एवेत्याशयः । अथ तव नृपतिमाता राजजननी इत्येष शब्दः (स्वबोधकत्वेन) इष्टः अभिलषितश्चेत्, (अयि) भवति, आर्यः रामः तव पुत्रः न भवति किम् ? इति सत्यं वदतु, सत्यभावेन रामस्य पुत्रत्वे तदन्यथाभावे वा स्वां भावनामाविष्करोतु । एवं च रामस्य तव पुत्रत्वे राजमातेति विरुद्धस्यापि त्वया तस्मिन्नभिषिच्यमानेऽपि लभ्यतया वृथा कदर्थितोऽयं लोक इति भावः । मालिनीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति ॥ २१ ॥

कैकेयी—उचित स्थान और अवसर मिलने पर कभी बताऊँगी ।

भरत—यदि तुम्हें अयश ही मोल लेना था तो इस बीच में मेरा नाम क्यों ले लिया ? यदि राजैश्वर्य की कामना थी तो महाराज से तुम्हें क्या नहीं मिल सकता था ? यदि तुम्हें राजमाता कहलाने की लालसा थी तो सच बता, क्या राम तुम्हारे पुत्र नहीं हैं ? उनके राजा होने से तुम राजमाता नहीं बन सकती थी ? ॥ २१ ॥

पितुर्मे नौरसः पुत्रो न क्रमेणाभिषिच्यते।
दयिता भ्रातरो न स्युः प्रकृतीनां न रोचते ? ॥ १९ ॥

कैकेयी--जात ! शुल्कलुब्धा ननु प्रष्टव्या ?

जाद ! सुक्कलुद्धा णणु पुच्छिदव्वा !

भरतः--**वल्कलैर्हृतराजश्रीः पदातिः सह भार्यया।**
वनवासं त्वयाऽऽज्ञप्तः शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ॥ २० ॥

कीदृशः सम्बन्धी । पुत्रो न भवति किमित्यर्थः । आर्ये राज्येऽभिषिच्यमाने तं प्रतिषिध्य मदर्थं राज्यं याचमानाया भवत्याः रामं प्रति पुत्रभावो न स्थित इति भवत्याऽनुचितमाचरितमिति ।

पितुरिति—अयं रामः मे मम पितुः औरसः धर्मभार्यायां स्वबीजोत्पन्नपुत्रो न भवति किम् ? काक्वा तस्य तद्भावोऽभिधेयः । क्रमेण वयःक्रमेण नाभिषिच्यते ? पुत्रेषु वयसा प्रथमः राज्येऽभिषेच्य इति व्यवहारः किमस्मत्कुले नास्ति ? अस्त्वेवेत्यर्थः । भ्रातरः आर्यरामादयो मत्सहिताः दयिताः अन्योन्यस्नेहपरायणाः न स्युः किम् ? न भवन्ति किम् ? सन्त्येवेत्यर्थः । (आर्यस्याभिषेकः) प्रकृतीनाम् अमात्यादिनां न रोचते न प्रियं किम् ? अयमाशयः--रामे पितुरौरसे पुत्रे कुलसमुदाचारमनुसृत्य ज्यैष्ठ्यक्रमेणाभिषिच्यमाने तदभिषेके बन्धुविरोधस्य प्रकृतिकोपस्य चासम्भावनायां भवत्या तदभिषेके विघ्नमाचार्यं सर्वथातिदारुणं चरितमिति भावः ॥

प्रष्टव्येति--शुल्के प्रतिज्ञातस्यार्थस्यावश्यप्रदेयतया तं याचमानाहं न केनापि निन्दिताचरणदोषेण भर्त्सनीयेति भावः ।

वल्कलैरिति--शुल्कप्रतिज्ञातमर्थं याचितुमहमधिकारिणीति भाषणेन कुपितो भरतः । पुत्रराज्याभिषेकस्य यथा कथञ्चित्प्राप्तयाचनयोग्यत्वेऽपि रामवनवासस्य सर्वथाऽयोग्यत्वमाहानेन । वल्कलैः चीरैर्हृतराजश्रीः अपहृतराजलक्ष्मीकः पदातिः पादचारी भार्यया सह भार्यासहितः (आर्यरामः) त्वया वनवासम् आज्ञप्तः वने वसेत्या-

---

क्या वे मेरे पिता के औरस पुत्र नहीं ? क्या उनका अभिषेक ज्येष्ठ के क्रम से प्राप्त नहीं ? क्या हममें भ्रातृप्रेम का अभाव है ? क्या राम का अभिषेक प्रजानुमोदित नहीं ? ॥ १९ ॥

कैकेयी—बेटा, क्या विवाहशुल्क का लालच रखनेवाली से ऐसे प्रश्न किए जाते हैं ?

भरत—तुमने राम को राज्य से वञ्चित कर चीर पहना कर सीतासहित पैदल बन को भेजा, यह भी विवाहशुल्क में कहा गया था ? ॥ २० ॥

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसङ्क्रान्तदोषैः पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते।
लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येव धर्मं भर्तृद्रोहादस्तु माताऽप्यमाता ॥१८॥

कैकेयी—जात ! महाराजस्य सत्यवचनं रक्षन्त्या मया तथोक्तम्।

जाद ! महाराअस्स सच्चवअणं रक्खन्तीए मय तह उत्तं।

भरतः—किमिति किमिति ?

कैकेयी—पुत्रको मे राजा भवत्विति।

पुत्तओ मे राजा होदु त्ति।

भरतः—अथ स इदानीमार्योऽपि भवत्याः कः ?

त्यक्त्वेति—शीलसंक्रान्तदोषैः सहवासिमन्थरादिपरिजनगतदुष्टस्वभावतासङ्क्रमणरूपैर्दोषैः स्नेहं त्यक्त्वा ममतामुत्सृज्य पुत्रा अपुत्राः क्रियन्ते अपुत्रवद्गण्यन्ते, द्वेषजन्यदुर्व्यवहारभाजनतां नीयन्ते इत्यर्थः। अथवा द्विष्टव्यवहारेण पुत्रानर्हे कर्मणि प्रवर्त्त्यन्त इत्यर्थः। तथा च मातुरमात्रुचितकार्यकारित्वे तस्यास्तदुत्तररूपेण मयापि पुत्रेणाद्य यावदनाचरितमेव किमपि कर्त्तव्यमिति तदाह—लोकेऽपूर्वमिति। एषोऽहं लोके भुवनेऽपूर्वमन्यानानुष्ठितं धर्मं स्थापयामि प्रवर्त्तयामि। कोऽसौ धर्म इत्याह—भर्तृद्रोहादिति। माता अपि भर्तृद्रोहादमाता अस्त्विति। अयमर्थः—पुत्रद्रोहद्वारेण स्वभर्तृमरणरूपद्रोहाचरणान्मातापि मातृबहुमानाभाजनमस्तु। यथा तया मात्रा इदं प्रथमतया पुत्रे द्रोह आरब्धस्तथा मयापि पुत्रेण तस्यां मातरि मातृबहुमानत्यागः कृत इति, एतच्च 'कृते च प्रतिकर्त्तव्यमेव धर्मः सनातनः' इत्यनुरुध्योक्तम्। शालिनीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति ॥ १८ ॥

सत्यवचनं विवाहसमयदत्तं शुल्कप्रतिज्ञावाक्यम्। रक्षन्त्या यथार्थयन्त्या। यदि मया वरो न व्रियेत, राजा मिथ्यावचनतां नीयेतेत्याशयः।

अथेति—'पुत्रको मे राजा भवत्विति' वरं याचमानाया भवत्या आर्यः रामः कः

दुष्ट परिजनों के सहवास से स्नेह को छोड़कर इसने अपने पुत्रों से सम्बन्ध तोड़ लिया है। आज मैं इस अपूर्व धर्म की स्थापना करने जा रहा हूं कि जो स्त्री अपने स्वामी का द्रोह करे, वह पुत्रवती होने पर भी माता कहलाने की अधिकारिणी नहीं है ॥ १८ ॥

कैकेयी—बेटा, महाराज की प्रतिज्ञा की रक्षा के लिए मैंने वैसा कहा था।

भरत—सो क्या ?

कैकेयी—यही कि मेरा पुत्र राज्याधिकारी हो।

भरत—क्या, राम तुम्हारे कौन होते हैं

धिगिति वचसा चोग्रेणात्मा त्वया ननु योजिताः ॥ १७ ॥

कौसल्या—जात ! सर्वसमुदाचारमध्यस्थः किं न वन्दसे मातरम् ?

जाद ! सव्वसमुदाआरमज्झत्थो किं ण वन्दसि मादरं ।

भरतः—मातरमिति । अम्ब ! त्वमेव मे माता । अम्ब ! अभिवादये ।

कौसल्या—न हि, न हि । इयं ते जननी ।

णहि णहि इअं दे जणणी ।

भरतः—आसीत् पुरा । न त्विदानीम् । पश्यतु भवती—

स्नुषा पुत्रवधूः सीतादेवी अध्वपरिश्रमैः मार्गसञ्चारायासैर्योजिता, आत्मा च उग्रेण मर्मभेदिना धिगिति वचसा 'धिक् कैकेयीम्' इति निन्दावचनेन योजितः। एतावत्या अनर्थपरम्पराया मूलं भूत्वापि किं मया कृतमिति स्वकर्त्तव्यप्रश्नप्रगल्भायास्तव धाष्टर्यमतितरां समृद्धमिति। एतेन भरतस्य कैकेयीं प्रति घृणाख्यो भावो व्यक्तः, प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां चैकक्रियाभिसम्बन्धनात्तुल्ययोगितालङ्कारः, तथा च तल्लक्षणम्—'प्रस्तुतानां पदार्थानामन्येषां वा यदा भवेत्। एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता' इति ॥ १७ ॥

सर्वसमुदाचारमध्यस्थः सकलसदाचारपालनप्रवणः। मातरं कैकेयीम्, किन्न वन्दसे ? कुतो न प्रणमसि ? सर्वसदाचारपालको भूत्वा मातृवन्दनरूपात् सदाचारात् कुतश्च्यवस इति।

त्वमेव मे माता न चेयं कैकेयी मम माता, अत एनामप्रणमतोऽपि मम न मातृवन्दनरूपसदाचारपरित्यागरूपायशसा मलीमसत्वमिति।

आसीदिति—पुरा अस्यां कैकेय्यां मे जननीबहुमानः पूर्वमासीत्, न त्वधुनाऽस्ति, भर्तृपुत्रद्रोहापराधिन्यास्तादृशादरपात्रताऽभावादिति भावः।

मृग-सहवासी बना दिया, पुत्रप्रणयिनी माताओं को शोक-सागर में डुबो दिया, पुत्रवधू सीता को जङ्गलों में भटकने और यातना भोगने के लिये भेज दिया और अपने को भी धिक्कार का पात्र बनाया ॥ १७ ॥

कौसल्या—बेटा, सब प्रकार से मर्यादा की रक्षा में प्रयत्नशील तुम अपनी माता को प्रणाम क्यों नहीं करते ?

भरत—अपनी माता को, मेरी माता तो तुम ही हो, तुमको नमस्कार।

कौसल्या—नहीं नहीं, तुम्हारी माता ये हैं।

भरत—हाँ, पहले थीं, अब नहीं हैं। आप देखें—

भरतः—(सरोषमुत्थाय) आः पापे !

मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ॥ १६ ॥

कैकेयी—जात ! किं मया कृतम् ?
जाद ! किं मए किदं ?

भरतः—किं कृतमिति वदसि ?

वयमयशसा, चीरेणार्यो, नृपो गृहमृत्युना,
प्रततरुदितैः कृत्स्नाऽयोध्या, मृगैः सह लक्ष्मणः ।
दयिततनयाः शोकेनाम्बाः, स्नुषाऽध्वपरिश्रमै-

ममेति--मम मातुः कौसल्यायाः, मातुः सुमित्रायाश्च मध्ये अन्तरभागे त्वं कैकेयी न शोभसे न शोभायावहसि, सदृशयोरेव सहवासस्य शोभाऽऽधायकत्वात् । अशोभनत्वमेवोपमया प्रकाशयति--गङ्गायमुनयोरिति । कुनदी क्षुद्रा सरित् । एते क्षुद्रा सरियावत्या मात्रया गौरवतारतम्ये गङ्गापेक्षया यमुनापेक्षया वाऽधमा, तावत्यैव मात्रया त्वमनयोरपेक्षयाऽधमेति तयोर्भरतस्यातिशयित आदरभावो व्यक्तः ॥ १६ ॥

किं मया कृतम् किमकार्यं मया कृतं येनैवमुपालभस इति भावः ।

वयमिति—त्वया वयम् अयशसा योजिताः 'भरत एव राज्यलोभेन मात्रैवं कारितवान्' इत्येवंरूपया अकीर्त्या योजिताः, आर्यः रामः चीरेण वल्कलेन योजित इति संबन्धनीयम्, एवमग्रेऽपि सर्वत्र यथालिङ्गवचनं विपरिणमय्य योजिता इत्यनुषञ्जनीयम् । रामो वनवासोचितवेषविशेषं ग्राहित इत्यर्थः । नृपो राजा दशरथः गृहमृत्युना योजितः मुनिवृत्तिमाश्रित्य वने मर्तुमुचितो गृहमरणेन संयोजितः । कृत्स्ना सकलावयवयुक्ता अयोध्या प्रततरुदितैः अविरलाश्रुवर्षणैः योजिता । लक्ष्मणो मृगैः सह योजितः वने मृगसहवासितां गमित इत्यर्थः । दयितास्तनया यासां ता दयिततनयाः प्रियपुत्राः अम्बाः जनन्यः शोकेन भर्तृवियोगवैधव्यपुत्रप्रवासादिदुःखेन योजिताः ।

भरत—(बड़े क्रोध से उठकर) आः पापे !

मेरी माता कौसल्या और माता सुमित्रा के बीच में बैठी तुम उसी भाँति बुरी लगती हो, जैसे गङ्गा और यमुना के बीच में प्रविष्ट कुनदी ॥ १६ ॥

कैकेयी—बेटा, मैंने क्या किया ?

भरत—कहती है क्या किया ?

मुझे अयश की गठरी से कलङ्कित कर दिया, आर्य राम को वल्कलधारी बना दिया, महाराज को मरने के लिये बाधित किया, सारी अयोध्या को रुलाया, लचमण को

कौसल्या--जात ! निःसन्तापो भव ।

जाद ! णिस्सन्दावो होहि ।

भरतः--(आत्मगतम्) आकृष्ट इवास्म्यनेन । (प्रकाशम्) अनुगृहीतोऽस्मि । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—इयं तत्रभवतो लक्ष्मणस्य जननी देवी सुमित्रा ।

भरतः—अम्ब ! लक्ष्मणेनातिसन्धितोऽहमभिवादये ।

सुमित्रा—जात ! यशोभागी भव ।

जाद ! जसोभाई होहि ।

भरतः—अम्ब ! इदं प्रयतिष्ये । अनुगृहीतोऽस्मि ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—इयं ते जननी ।

निःसन्तापः विगतहृदयज्वरः, एतेन कौसल्याया उदारहृदयतोक्ता ।

आकृष्ट इव अनेन कृतापराधे अपराधिजनात्मीये अपराधसम्बन्धयोग्ये वा मयि प्रवृत्तेनेदृशेन मङ्गलाशीर्वचनेन आक्रुष्ट इव उपालब्ध इव अस्मीति । कौसल्योदीरितः शुभाशीर्वादोऽप्युपालम्भवत् मम हृदयं व्यथयतीति भावः । एतेन भरतस्य स्वविषया जुगुप्सा तया च सन्तापातिशयो व्यज्यते ।

अतिसन्धितः रामानुगमनलक्ष्मणातिलाभावसरे संविभागमकृत्वा स्वयं तद्ग्रहणेन वञ्चितः ।

प्रयतिष्ये यशोलाभमुद्दिश्य यत्नं करिष्यं । एतेन भरतस्य राज्यविषयकोऽलोभः कर्त्तव्यनिर्धारणक्षमता च प्रकटिता ।

कौसल्या—बेटा, तेरे सन्ताप शान्त हों

भरत—(स्वगत) इस आशीर्वाद से कुछ भर्त्सना सी प्रकट होती है । (प्रकट) बड़ी कृपा । और ।

सुमन्त्र—ये हैं लक्ष्मण की माता सुमित्रा ।

भरत—माता, रामसेवा के लिये मुझे अवसर न देकर लक्ष्मण द्वारा वञ्चित मैं तुमको प्रणाम करता हूँ ।

सुमित्रा—बेटा, यशस्वी बनो ।

भरत—अम्ब, इसके लिये प्रयत्न करूँगा । आगे ?

सुमन्त्र—ये हैं आपकी जननी ।

सुमन्त्रः—कुमार ! अथ किम् । सुमन्त्रोऽस्मि ।

अन्वास्यमानश्चिरजीवदोषैः कृतघ्नभावेन विडम्ब्यमानः ।

अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने जीवामि शून्यस्य रथस्य सूतः ॥१५॥

भरतः—हा तात ! (उत्थाय) तात ! अभिवादनक्रममुपदेष्टुमिच्छामि मातृणाम् ।

सुमन्त्रः—बाढम् । इयं तत्रभवतो रामस्य जननी देवी कौसल्या ।

भरतः—अम्ब ! अनपराद्धोऽहमभिवादये ।

दिपरिजनादिमात्रसन्निधाने संभवति, भवति च सन्निहिते तत्ताभिराचरितमिति कार्येण रूपादिसंवादेन चात्र भरतस्य सुमन्त्रपरिचयो बोध्यः ।

अन्वास्यमान इति—चिरजीवदोषैः दीर्घजीविपुरुषसुलभैः स्वप्रियजनविपदुपनिपातप्रत्यक्षीकरणादिरूपैर्दूषणैः अन्वास्यमानः अनुगम्यमानः, कृतघ्नभावेन कृतघ्नतया विडम्ब्यमानः लोकैः कृतघ्नोऽयमिति परिहास्यमानः, (स्वामिमरणेऽपि तदनुवृत्त्या परिहासः) अहं सुमन्त्रः तस्मिन् प्रसिद्धपराक्रमे नृपतौ विपन्ने विपद्ग्रस्ते मृत इत्यर्थः, शून्यस्य राज्ञा रहितत्वेन रिक्तस्य रथस्य सूतश्चालकः जीवामि कथञ्चित् प्राणान् धारयामि । अयमाशयः—यद्यहं चिरजीवितां नाप्स्यम्, ईदृशं राजमरणरामवनवासादिदर्शनावसरं मनोव्यथकं नाध्यगमिष्यम्, राजनि मृते तदनुवृत्त्यकरणात् कृतघ्नोऽयमिति लोकानां परिहासस्य पात्रतां नाश्रयिष्यम्, मृते च राजनि शून्यं रथं नावाहयिष्यमिति सर्वमपीदं मदीयचिरजीविताविजृम्भितमिति धिङ् मम जीवनम् ॥ १५ ॥

अभिवादनेति--बहुकालं प्रोष्य दृष्टासु मातृषु का केति विशेषमजानन् कस्यै प्रथमं प्रणाममुपनयेदिति व्यामोहेनेदृशः प्रश्नः ।

अनपराद्धः अकृतापराधः, एतेन कैकेय्या कृते कुकर्मणि स्वासम्मतिः प्रकाशिता ।

सुमन्त्र—कुमार, हाँ मैं सुमन्त्र ही हूँ ।

दीर्घकालजीविता ने मुझमें अनेक बुराइयाँ ला दीं । कृतघ्नताने मुझे विडम्बित किया, और अब मैं राजा के मर जाने पर सूने रथ का सारथि हूँ ॥ १५ ॥

भरत—हा तात, (उठकर) तात, अब मैं माताओं के प्रणाम करने का क्रम जानना चाहता हूँ ।

सुमन्त्र—अच्छा । ये हैं राम की माता देवी कौसल्या ।

भरत—अम्ब, निरपराध मैं आपको प्रणाम करता हूं ।

देव्यः—(सहसोपगम्य) हा जात ! भरत ! (हा जाद । भरद) !

भरतः—(किञ्चित् समाश्वस्य) आर्य !

सुमन्त्रः—जयतु महा (इत्यर्धोक्ते सविषादम्) अहो स्वरसादृश्यम् । मन्ये प्रतिमास्थो महाराजा व्याहरतीति ।

भरतः—अथ मातृणामिदानीं काऽवस्था ।

देव्यः—जात ! एषा नोऽवस्था । (अवगुण्ठनमपनयन्ति)
जाद ! एसा णो अवत्था ।

सुमन्त्रः—भवत्यः ! निगृह्यतामुत्कण्ठा ।

भरतः—(सुमन्त्रं विलोक्य) सर्वसमुदाचारसन्निकर्षस्तु मां सूचयति । कच्चित् तात ! सुमन्त्रो भवान् ननु ?

स्वरसादृश्यं वाग्भङ्गीतुल्यत्वम्, येन भरते वदति प्रतिमागतो महाराजो वदतीति मादृशोऽपि चिरसहचरो जनो भ्राम्यति ।

इदानीं तातपादनिधनरामप्रवासानन्तरम् ।

अवगुण्ठनमपनयन्ति—अवगुण्ठनपटमपनीय स्वशिरःसिन्दूरप्रमोषं शिरोधूननजनितं व्यथुं च दर्शयन्ति, तेन नितान्तक्लेशावस्थाऽनक्षरोच्चारणमेवावेदिता भवति । निगृह्यतां मनसु नियम्यताम् । उत्कण्ठा आवेगः ।

सर्वसमुदाचारसन्निकर्षः सर्वस्मिन् सर्वप्रकारके अवगुण्ठनापनयनादिरूपे (पुत्रविस्रब्धवृद्धमन्त्रिभिन्नपुरुषसन्निकर्षे विधातुमयोग्येऽपि) सकन्निकर्षः सन्निधिस्थितिस्तु मां सूचयति बोधयति 'अमुको भवानि'ति अनुमापयति । अनुमितमेवार्थं निश्चयायोदाहरति—कच्चिदिति । अवगुण्ठनापसारणादिकं कार्यं राजदाराणामतिविविक्ते प्रियपुत्रा-

---

रानियाँ—(वेग से समीप जाकर) हा पुत्र ! भरत !

भरत—(कुछ होश में आकर) आर्य !

सुमन्त्र—जय हो महा......(आधा कहकर ही शोक से रुककर) अहा ! कितना स्वरसादृश्य है ? ज्ञात होता है जैसे दशरथ की प्रतिमा ही बोल रही हो।

भरत—माताओं की क्या अवस्था है ?

रानियाँ—पुत्र, यह हमारी अवस्था है । घूँघट हटाती हैं)

सुमन्त्र—देवियो, अपने आवेग को रोकें।

भरत—(सुमन्त्र को देख कर) सभी प्रकार के व्यवहार में आपकी उपस्थिति से मुझे जान पड़ता है, आप सुमन्त्र हैं ?

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः ।
अयन्त्रितैरप्रतिहारिकागतैर्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते ॥ १३ ॥

(प्रविश्यावलोक्य) भवत्यः ! न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम् ।

अयं हि पतितः कोऽपि वयःस्थ इव पार्थिवः ।

देवकुलिकः—

परशङ्कामलं कर्तुं गृह्यतां भरतो ह्ययम् ॥ १४ ॥

(निष्क्रान्तः)

इदमिति—यस्य प्रतिमागृहस्य समुच्छ्रय औन्नत्यम्, हर्म्यदुर्लभः प्रासाद-दुरापः सः प्रसिद्धः, तदिदं नितरां प्रसिद्धम्, नः अस्माकं हतभाग्यानां प्रतिमा-नृपस्य प्रतिमारूपेणावशिष्टस्य राज्ञः प्रतिमागृहम् अस्तीति शेषः । (यत इदम् प्रतिमागृहम्) अप्रतिहारिकागतैः द्वारपालनैरपेक्ष्येण प्रविष्टैरत एव अयन्त्रितैः कपाटादिनियन्त्रणरहितैः पथिकैः अध्वगैः विना प्रणामम् अन्तरेणैव नमस्कारम् उपस्थिते मार्गश्रमापनोदनाय निशातिवाहनाय वा अभ्युष्यते । साक्षान्नृपस्य भवनं प्रतीहारिद्वारागतैः पदे पदे नियन्त्रितैः अमात्यादिभिरपि प्रणामादिसमुचितशिष्टा-चारपूर्वकं प्रविश्यते सेव्यते च, प्रतिमागृहमिदं तु पथिकैः स्वयं निरवरोधं प्रविश्यते, प्रणामादिकमन्तरेणैवाध्युष्यते चेति प्रतिमागृहस्य राजगृहान्न्यूनताख्यो व्यतिरेकः ॥

प्रविशन्तीनां देवीनां निषेधः कृतः, सम्प्रति तत्कारणमाह—**अयमिति** । वयःस्थः वयसि वर्त्तमानस्तरुणः पार्थिव इव दशरथ इव कोऽपि पतितः भूमौ निप-तितः । अस्तीति शेषः ।

परशङ्कां परः भरताद्भिन्नोऽयमिति शङ्कां वितर्कं कर्त्तुम् अलं वृथा, परोऽयमिति मा शङ्किष्ठा इति भावः । नियमेन बोधयन्नाह-अयं भूमौ भरतः पतितः गृह्यताम्, उत्थाप्य अङ्कमारोप्य शीतलजलवीजनादिकोपचारेण प्रकृतिमानेतुमिमं प्रयत्यतामिति यावत् ॥

यह है वह प्रतिमारूप से अवस्थित महाराज का सदन, जो ऊँचाई में राज-महलों से भी बड़ा है । यात्री लोग यहाँ बिना रोक-टोक के आते-जाते और बिना प्रणाम के उपासना करते हैं ॥ १३ ॥

(बैठकर और देखकर) आप अन्दर मत आवें,

यहाँ कोई कुमार गिर पड़ा है, मालूम पड़ता है जैसे राजा दशरथ की जवानी की देह हो ।

देवकुलिक—आप दूसरे की आशङ्का मत्त करें, ये भरत हैं, इन्हें संभालिये ॥१४॥

(जाता है)

(नेपथ्ये)

उत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

उस्सरह अय्या ! उस्सरह ।

देवकुलिकः—(विलोक्य) अये,

काले खल्वागता देव्यः पुत्रे मोहमुपागते ।
हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलस्य जलाञ्जलिः ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशन्ति देव्यः सुमन्त्रश्च)

सुमन्त्रः—इत इतो भवत्यः ।

दुराचरणस्य फलभूताः धिक्प्रलापाः धिगित्युक्तयो निन्दावादाः प्रकृतिभिः अमात्यपुरोगैः पुरजनैः मयि भरते पात्यन्ते निधीयन्ते । अयमेष भरतो यदर्थमयमनर्थः समुपनतो धिगिमम् इत्यधिक्षिपन्ति जना इति भावः । तिष्ठेत्यनेन शेषस्य स्वयमूहनं प्रतिज्ञातं तदनेन प्रकाशितमिति बोध्यम् ॥ १२ ॥

दशरथप्रतिमां साक्षात्कर्तुं कौसल्यादयो देव्य आजिगमिषन्ति, तदेतदवस्थानुरूपं समुदाचारमाचरति परिजनः—उत्सरतेत्यादिना ।

काले इति—देव्यः कौसल्यादयो राजाङ्गनाः काले उचिते समये आगताः उपेताः खलु । तदेव समर्थयितुमाह—पुत्रे इति । पुत्रसमाश्वासनावसरस्योपस्थितत्वादत्रासामधुनोपसत्तिः कालान्तरोपसत्त्यपेक्षया समधिकोपयोगेत्याशयः । ननु सामान्यजनेनापि मूर्च्छितस्य भरतस्य वीजनादिनोपचारेण मूर्च्छाया निरसनीयत्वे तन्मातॄणामुपस्थितिर्नाधिकप्रयोजनेत्याशङ्कायामाह—हस्तेति । मातॄणां हस्तस्पर्शः मातृभिः क्रियमाणः पाणिकरणकः स्पर्शः अजलस्य जलरहितस्य जलार्थिनः जलाञ्जलिः स इव तृप्तिप्रदो मातृहस्तस्पर्श इति भावः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

(नेपथ्य में)

हट जाइये । हट जाइये ।

देवकुलिक—(देखकर) अच्छा,

पुत्र के मूर्च्छित होने पर मातायें आ गईं, बड़ा अच्छा हुआ । क्योंकि पुत्र के लिये माता का हस्तस्पर्श प्यासे के लिए जलधारा के समान हुआ करता है ॥१२॥

(देवियों तथा सुमन्त्र का प्रवेश)

सुमन्त्र—महारानी, आप लोग इधर से आवें ।

देवकुलिकः—श्रूयतां, तत्रभवता राज्ञाभिषिच्यमाने तत्रभवति रामे भवतो जनन्याऽभिहितं किल ।

भरतः—तिष्ठ ।

तं स्मृत्वा शुल्कदोषं भवतु मम सुतो राजेत्यभिहितं
तद्धैर्येणाश्वसन्त्या व्रज सुत ! वनमित्यार्योऽप्यभिहितः ।
तं दृष्ट्वा बद्धचीरं निधनमसदृशं राजा ननु गतः
पात्यन्ते धिक्प्रलापा ननु मयि सदृशाः शेषाः प्रकृतिभिः ॥
(मोहमुपगतः)

अत्र वर्त्तमानार्थकशानचा कैकेयीकर्त्तृकविघ्नस्य अभिषेकप्रवृत्तिकालिकत्वमुक्तं तेन च तादृशव्यवहारस्य नितान्तमनौचित्यम्, तेनाधिकखेदावहत्वं च व्यञ्जितम् । भवतो जनन्या तव मात्रा, अत्रापि तस्या नाम्नोऽनुपादानं क्षोभस्य व्यञ्जनार्थम् ।

तिष्ठ अलमितोऽग्रेऽभिधायेत्यर्थः । एतावतैव तदाचरितेन तन्मनोवृत्तेः परिचये शेषस्य स्वयमूहितुं शक्यत्वादिति भावः ।

तं स्मृत्वेति—तं पूर्वोक्तं शुल्कं वैवाहिकपणम् (अनर्थकारितया) दोषं स्मृत्वा मनसिकृत्य 'मम कैकेय्याः सुतो भरतो राजा भवतु' इति कैकेय्या राज्ञेऽभिहितमुक्तम्, तद्धैर्येण स्वोक्तस्यार्थस्य राज्ञा स्वीकृतत्वे पुत्रकर्तृकराजत्वप्राप्तौ जातेनविश्वासेन आश्वसन्त्यांऽशिकसफलतया सन्तोषं वहन्त्या तया कैकेय्या आर्यः रामोऽपि 'त्वं वनं व्रज चतुर्दश वर्षाणि वने निवासेन व्यतिगमयेति' अभिहितः उदीरितः । तं रामं बद्धचीरं 'वनवासाय प्रस्थातुकामेन तदुपयुक्तवसनादिधारणीयमि'ति परिहितवल्कलं दृष्ट्वा राजा दशरथः असदृशं स्वरूपाननुरूपं निधनं मृत्युं गतः । पुत्रशोकेन प्राणान् पर्यत्याक्षीदित्यर्थः । (अधुना कैकेय्या तथाऽनुष्ठिते) शेषाः सर्वस्यास्य

देवकुलक—सुनिये, जब माननीय महाराज राजकुमार राम का अभिषेक कर रहे थे, उस समय आपकी माता ने कहा······

भरत—बस कीजिये,

उस अनर्थकारी विवाहशुल्क की याद आने से कहा होगा कि 'मेरा पुत्र राज्याधिरूढ हो'। इस प्रार्थना के सफल हो जाने से उसका हार्दिक बल बढ़ गया होगा, और उसने दूसरी प्रार्थना की होगी कि—राम वन को जाँय। वल्कलधारी राम को वन जाते देख राजा बेमौत मर गये होंगे। इन सब बातों से दुखी प्रजा इन सभी बातों का मूल मुझे मानकर धिक्कारती होगी। उसका धिक्कारना ठीक भी है ॥ ११ ॥

(मूर्च्छित हो गये)

भरतः—तिष्ठ । शेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः—का गतिः ? श्रूयताम् । उपरतस्तत्रभवान् दशरथः । सीतालक्ष्मणसहायस्य रामस्य वनगमनप्रयोजनं न जाने ।

भरतः—कथं कथमार्योऽपि वनं गतः (द्विगुणं मोहमुपगतः)

देवकुलिकः—कुमार ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः—(समाश्वस्य)

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।
पिपासार्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ॥ १० ॥

आर्य ! विस्तरश्रवणं मे मनसः स्थैर्यमुत्पादयति । तत् सर्वमनवशेषमभिधीयताम् ।

का गतिरिति—अयोध्यावृत्तान्तमभिधातुमागृहीतस्य मम कष्टनिर्वेदेऽपि तस्मिन् प्रवृत्तिः कर्त्तव्यैवेत्यनभ्युपायतामापद्य परितापं व्यनक्ति । उपरतः मृतः ।

अयोध्यामिति—पित्रा परलोकप्रवासेन भ्रात्रा वनगतेन च वर्जितां परित्यक्ताम् अत एव प्रियजनपरिहीनतया निरानन्दामटवीभूतामरण्यभावं गताम् अयोध्याम् पिपासया पानीयाभिलाषेण आर्त्तः पीडितः क्षीणतोयां शुष्कजलां नदीं धारामिव अनुधावामि । अयमर्थः—यथा कोऽपि पिपासार्त्तः मरुषु शुष्यत्तोयां सरितमनुधावन् विफलाभिलाषो भवति, तथैवाहमपि प्रियपितृपादस्नेहपरायणभ्रातृदिदृक्षयोभाभ्यामपि ताभ्यां विरहिते अयोध्यानामनि पुरे प्रविशामि, तत्राभिलाषपूर्तेरसम्भवादिति । उपमात्रालङ्कारः ॥ १० ॥

विस्तरश्रवणं विवरणपूर्वकाकर्णनम्, (पितृभ्रातृव्यसनस्येति शेषः) स्थैर्यम् आकुलीभाववैधुर्यम् । अनवशेषं निःशेषम्, अभिषिच्यमाने राज्यधुरे नियोज्यमाने ।

भरत—ठहरिये, और कुछ कहिये ।

देवकुलिक—क्या किया जाय ? सुनिये । महाराज दशरथ अब नहीं रहे । सीता और लक्ष्मण के साथ राम क्यों वन चले गये ? इसका पता मुझको नहीं है ।

भरत—क्या आर्य भी वन को चले गये ? (फिर मूर्च्छित होते हैं)

देवकुलिक—कुमार, धीरज धरो, धीरज धरो ।

भरत—(होश में आकर)

हाय, पिताजी और आर्य राम से शून्य इस वन के समान अयोध्या में जा रहा हूँ, जैसे कोई प्यासा आदमी सूखी नदी की ओर दौड़ता जा रहा हो ॥ १० ॥

आर्य, विस्तारपूर्वक सुनने से मेरे मन को कुछ सहारा मिल रहा है, कृपया पूरा वृत्तान्त कह सुनाइये ।

स्पृशति तु यदि नीचो मामयं शुल्कशब्द-
स्त्वथ च भवति सत्यं तत्र देहो विशोध्यः ॥ ९ ॥

आर्य !

देवकुलिकः—आर्येति इक्ष्वाकुकुलालापः खल्वयम् । कच्चित् कैकेयी-पुत्रो भरतो भवान् ननु ?

भरतः—अथ किम्, अथ किम् । दशरथपुत्रो भरतोऽस्मि, न कैकेय्याः ।

देवकुलिकः—तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

पितृपादनिधनवृत्तमाकर्णनीयत्वेन सम्भावितं तदधुना शृण्वदात्मनः पूरय मनःकाम-मिति स्पष्टार्थः । तु किन्तु नीचः गर्हितः अयं शुल्कशब्दः मां स्पृशेत् यदि मां सम्बध्नीयात् विषयीकुर्यात्, मद्राज्याभिषेचनं शुल्कशब्दार्थत्वेन वक्तुरभिप्रेतं चेदित्यर्थः (न केवलं कथनमात्रेण किन्तु तत्सत्यत्वपरीक्षणेन) । अथ च सत्यं भवति यदि, (तद्वचनं तदभिप्रायेणोच्यमानं सत्यं यदि) तत्र तर्हि देहः विशोध्यः अग्निपुटपाकादिना शुद्धिं प्रापणीयः । अयमाशयः—अन्योऽपि कृतमहापापः प्रायश्चित्तान्तरेणाशोध्ये स्वपापे क्वचिदग्निपुटे स्थित्वा प्राणान् जहाति शुद्ध्यति च, तथैवाहमपि यदि मदीय-जनन्या मदभिषेचनार्थमेव स्वविवाहशुल्कभावेन राज्यं याचमानया प्राणाः पितृपादानामपहारिता इति सत्योक्तिस्तदा अग्निपुटे दग्ध्वा स्वं निजमयशः क्षालयिष्यामीति ॥

आर्येति—आर्य इत्येवं रूपं सामान्येऽपि जने सबहुमानमामन्त्रणं सम्बोधनम् इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपुरुषसाधारणम् । इयती सुजनता नम्रता मिष्टभाषिता चैतेष्वेव सम्भाव्यत इति भावः ।

अथ किम् अङ्गीकारेण इक्ष्वाकुकुलत्वमात्रे स्वीकृतिः प्रदत्ता न सर्वांशे, तदाह—न कैकेय्या इति ।

वृत्तान्त सुनो और धीरज बाँधो । किन्तु हाय ! यदि स्त्री-शुल्क में याचित् राज्य का उद्देश्य मैं बनाया गया होऊँगा, तब तो देह की शुद्धि करनी होगी अर्थात् कड़ी परीक्षा देकर अपना निर्दोषत्व साबित करना पड़ेगा ॥ ९ ॥

आर्य !

देवकुलिक—'आर्य' कहकर बात करना तो इक्ष्वाकुवंशी लोगों का क्रम है, क्या आप कैकेयीपुत्र भरत तो नहीं हैं ?

भरत—जी हाँ, दशरथ का पुत्र भरत हूं, कैकेयी का पुत्र नहीं ।

देवकुलिक—अच्छा, अब आप मुझे आज्ञा दें ।

देवकुलिकः—न खलु, अतिक्रान्तानामेव ।

भरतः—तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

देवकुलिकः—तिष्ठ ।

येन प्राणाश्च राज्यं च स्त्रीशुल्कार्थे विसर्जिताः ।
इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं नु पृच्छसे ? ॥ ८ ॥

भरतः—हा तात ! (मूर्च्छितः पतति । पुनः प्रत्यागत्य)

हृदय ! भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं
शृणु पितृनिधनं तद् गच्छ धैर्यं च तावत् ।

अतिक्रान्तानामेव इह लीलां समाप्य लोकान्तरं गतानामेव ।

आपृच्छे गच्छन्नामन्त्रये । नमनकालिकमनुज्ञायाचनामन्त्रणादिकमाप्रश्न उच्यते, तथा च कालिदासेन प्रयुज्यते मेघदूते—'आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्गय शैलम्' इति । 'आङि नुप्रच्छयो' रिति तङ् ।

येनेति—येन राज्ञा दशरथेन स्त्रीशुल्कार्थे विवाहावसरे स्त्रियै देयतया प्रतिज्ञातं द्रव्यं स्त्रीशुल्कं तदर्थे प्राणाः राज्यं राज्यकर्म च विसर्जिताः परित्यक्ताः, तस्य दशरथस्य इमां पुरोवर्त्तमानां प्रतिमां त्वं किन्नु पृच्छसे किमिति न जिज्ञाससे । जिज्ञास्यचरित्रत्वात्तथाऽभिधानम् । अत्र प्राणा विसर्जिताः, राज्यं च विसर्जितमिति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः कार्यः, अन्यथैकशेषे नपुंसकबहुवचनप्रसक्तिः स्यादिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

प्रत्यागत्य—संज्ञां लब्ध्वा ।

हृदयेति—हे हृदय चित्त ! सकामं पूर्णमनोरथं भव । पूर्णकामत्वं च स्वशङ्कितार्थाविसंवादादित्याह—त्वं यत्कृते यस्मिन् विषये शङ्कसे स्वाकर्णनीयत्वेनोत्प्रेक्षसे स्म, तत् स्वाशङ्कितं विषयं शृणु आकर्णय निशङ्कं निशमय स्वाशङ्कितं पितृमरणमिति भावः । मध्येमार्गं जायमानैरशकुनलक्षणैरन्यैश्च विकृतिदर्शनादिभिर्यस्त्वया

देवकुलिक—नहीं जी, केवल मृतकों की ।

भरत—अच्छा, अब आप मुझे आज्ञा दें ।

देवकुलिक—ठहरो,

जिन्होंने स्त्री-शुल्क के लिये अपने राज्य और प्राण सब कुछ छोड़ दिये, उन्हीं महाराज दशरथ की प्रतिमा के विषय में आप क्यों कुछ नहीं जानना चाहते ? ॥

भरत—हा पिताजी (मूर्च्छित होकर गिरता है, फिर होश में आकर)

हृदय, अब तुम्हारी कामना पूर्ण हुई, जिसकी तुम्हें आशङ्का थी, वह पितृमरण-

कथन् पर्याकुलो भूत्वा) भोः ! बहुमानव्याक्षिप्तेन मनसा सुव्यक्तं नावधारितम् । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ?

देवकुलिकः—अयं दिलीपः ।

भरतः—पितृपितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः—अत्रभवान् रघुः ।

भरतः—पितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः—अत्रभवानजः ।

भरतः—पिता तातस्य । किमिति किमिति ?

देवकुलिकः—अयं दिलीपः, अयं रघुः, अयमजः ।

भरतः—भवन्तं किञ्चित्पृच्छामि । धरमाणानामपि प्रतिमाः स्थाप्यन्ते ?

षयोऽनुतापो यस्य तस्मै । प्रियावियोगदूनस्य तत्खेदापाकृतयेऽहरहः सवनप्रवृत्तिः प्रसंसनीयेति भावः । पर्याकुलः—पृष्टपूर्वमर्थमपि पुरतो दशरथप्रतिमामालोक्य व्याक्षिप्तचेताः किमिदमापतितमिति क्षोभेणैकपदेऽस्तव्यस्तचित्तदशः । बहुमानव्याक्षिप्तेन पुरुषगौरवादन्यत्रासक्तेन गुणगौरवभावनाकृष्टहृदयतया प्रदीयमानमपि परिचयं पुनः प्रष्टुमयं कारणोपन्यासः । अभिधीयतां पुनरुच्यताम् ।

धरमाणानां जीवनं धारयताम् । धृङ्-प्राणधारणे इत्यस्य तु नायं प्रयोगः । तथा सति ध्रियमाणानामिति स्यात् , किन्तु धृञ्-धारणे इत्यस्यैव ।

देखते हुए और घबरा कर) मेरा हृदय महापुरुषों की गौरवचिन्ता में लग गया था, इसलिये ठीक से समझ नहीं सका । अतः फिर से आप बतावें—ये कौन हैं ?

देवकुलिक—यह दिलीप हैं ।

भरत—महाराज के प्रपितामह । आगे चलिये ।

देवकुलिक—ये हैं रघु ।

भरत—महाराज के पितामह । इसके आगे ।

देवकुलिक—ये हैं अज ।

भरत—महाराज के पिता । क्या कहा ? क्या ?

देवकुलिक—ये दिलीप हैं, ये रघु हैं, ये अज हैं ।

भरत—आपसे कुछ पूछना चाहता हूँ । क्या जीवितों की भी प्रतिमायें स्थापित की जाती हैं ?

देवकुलिकः—अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयोरनेकब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवो रघुः ।

भरतः--अहो बलवान् मृत्युरेतामपि रक्षामतिक्रान्तः । नमोऽस्तु ब्राह्मणजनावेदितराज्यफलाय । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ?

देवकुलिकः--अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारो नित्यावभृथस्नानप्रशान्तरजा अजः ।

भरतः--नमोऽस्तु श्लाघनीयपश्चात्तापाय । (दशरथस्य प्रतिमामवलो-

संवेशेति--संवेशनोत्थापनयोः शयनवेलायां तत उत्थानवेलायां च अनेकब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवः--अनेकैरगणितैः ब्राह्मणजनसहस्रैः सहस्रसङ्ख्यैर्ब्राह्मणैः प्रयुक्तः कृतः पुण्याहशब्दरवः पुण्याहमन्त्रवाचनध्वनिर्यस्य स तथाभूतः । यं शयानं जाग्रतं वा ब्राह्मणाः स्वस्तिवाचनेन संवर्द्धयन्तीति भावः ।

एतां रक्षामपि बहुब्राह्मणकृतपुण्याहशब्दरवकृतामपि गुप्तिम् । अतिक्रान्तः अतिक्रम्य कृतप्रवृत्तिः । ब्राह्मणेषु तथाशीःपरायणेष्वपि मृत्युर्न शक्तो निवर्त्तयितुं पर्यनुयोगः ।

प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारः--प्रियाया इन्दुमत्याः वियोगेन विरहेण निर्वेदः विषयवैमुख्यं तेन परित्यक्तो राज्यभारो धरणीशासनभारो येन सः । नित्यावभृथस्नानप्रशान्तरजाः नित्यैः प्रतिवासरोपक्लृप्तैः अवभृथस्नानैः यज्ञदीक्षान्ताभिषेकैः प्रशान्तं प्रक्षालितं रजः रजोगुणकृतमन्तरशुद्धत्वं यस्य स तथा । अन्योऽपि हि रजसाप्लुतो जलेन स्नात्वा रजोरहितो भवतीति तथोक्तिः ।

श्लाघनीयपश्चात्तापाय--श्लाघनीयः प्रशंसायोग्यः पश्चात्तापः प्रियात्यासक्तिवि-

---

देवकुलिक—ये हैं महाराज रघु । जिनके कान सोते-जागते समय ब्राह्मणों के पुण्याहवाचन की मन्त्रध्वनि से पूर्ण हुआ करते थे ।

भरत—ओह ! प्रबल मौत इस घेरे को भी पार कर गई । ब्राह्मणों की सेवा में समग्र संपत्ति अर्पित करने वाले महाराज रघु को मेरा प्रणाम । ये आगे कौन हैं ?

देवकुलिक—ये हैं अपनी प्रियतमा महारानी के वियोग में विरक्त होकर राजपाट को त्याग देनेवाले और नित्य प्रति किये जाने वाले यज्ञों के अवसान में अभिषेकों से सम्पूर्ण कल्मषभार को धो देने वाले महाराज अज ।

भरत—प्रशंसनीयपश्चात्ताप, आपको नमस्कार । (दशरथ की प्रतिमा को

एते ते प्राप्नुवन्तः स्वभुजबलजितां कृत्स्नां वसुमती-
मेते ते, मृत्युना, ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता ॥ ७ ॥

भोः ! यदृच्छया खलु मया महत् फलमासादितम् । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ?

देवकुलिकः—अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयिता प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिलीपः ।

भरतः—नमोऽस्तु धर्मपरायणाय । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ?

प्रकर्षः प्रत्याय्यते । एते ते स्वभुजबलजितां निजबाहुपराक्रमायत्तीकृतां कृत्स्नां समग्राम्, महीं पृथ्वीम्, प्राप्नुवन्तः सन्तीति शेषः । एते ते छन्दं मृगयता इच्छामनुवर्त्तमानेन मृत्युना कालेन चिरं बहुकालम् अनवसिताः अभक्षिताः । 'मृतिर्नो जायताम्' एवमिच्छतामेवेक्ष्वाकूणां प्राणहरणे प्रभवता मृत्युना तत्प्राणहरणे तदिच्छानुवर्त्तनमेवोपाय इति मृत्युजयप्रभुत्वरूपः प्रकर्षः । अन्यत् स्पष्टम् । सुवदनावृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः' ॥ ७ ॥

महदिति—महत् फलम् महापुरुषप्रतिमावलोकनरूपम् ॥

सन्निहितसर्वरत्नस्य सन्निहितानि विश्वविजयोपाहृतानि सर्वरत्नानि सकलविधानि अनर्घ्यवस्तूनि यस्य तस्य । विश्वजितः तदाख्यस्य यज्ञविशेषस्य । प्रवर्त्तयिता आहर्त्ता । प्रज्वलितधर्मप्रदीपः प्रज्वलितः सततप्रदीप्तः धर्म एव प्रदीपो यस्य स तादृशः । धर्मस्य प्रदीपत्वञ्चान्धतमसावृतोत्तरलोकमार्गप्रदर्शकत्वाद् बोध्यम् ।

धर्मैकपरायणाय धर्म एकः परमयनं गतिर्यस्य तादृशः, धर्मैकनिरत इत्यर्थः । तस्मै धर्मनिष्ठाय ।

जाते थे ? क्या ये वे ही हैं जो अपने बाहुबल से सम्पूर्ण भूमण्डल को जीतकर अपने अधिकार में करते थे ? और जिनकी मृत्यु अपनी इच्छा पर निर्भर करती थी ॥ ७॥

अहा ! अकस्मात् मुझे महान् फल मिल गया । अच्छा, बताइये ये कौन महानुभाव हैं ?

देवकुलिक—ये हैं महाराज दिलीप, जिन्होंने सभी रत्नों को इकट्ठा कर विश्वजित् यज्ञ पूर्ण कर धर्मप्रदीप को प्रकाशित किया था ।

भरत—धर्मप्राण को नमस्कार । (प्रणाम करता है) आगे कहिये, ये कौन हैं ?

देवकुलिकः—न खल्वेतैः कारणैः प्रतिषेधयामि भवन्तम् । किन्तु दैवतशङ्कया ब्राह्मणजनस्य प्रणामं परिहरामि । क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः ।

भरतः—एवम् । क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः । अथ के नामात्रभवन्तः ?

देवकुलिकः—इक्ष्वाकवः ।

भरतः—(सहर्षम्) इक्ष्वाकव इति । एते तेऽयोध्याभर्तारः ।

एते ते देवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरी-
मेते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।

नियोगे प्रभविष्णुता स्वातन्त्र्यमेवात्र निषेधे हेतुः ? भवतोऽत्र प्रतिमागृहेऽधिकृतत्वे-नैकच्छत्रं राज्यमुज्जृम्भते इति वस्तुतोऽधिकारिणोऽपि मम प्रणमनक्रियां वारयत-स्तवेयं स्वेच्छामात्रानुवर्त्तनेति भावः ॥ ६ ॥

एतैः दोषकलुषितत्व-प्रणामायोग्यत्व-स्वेच्छाचारित्वैः । परिहरामि भवन्तो ब्राह्मणाः दैवतभ्रमेण प्रतिमा एता मा प्रणंसुरिति निषेधामि । अत्रभवन्तः पूज्याः मूर्त्तिषु चित्रिताः ।

एते त इति—अतिप्रसिद्धा इमे इक्ष्वाकवः दैवतानां देवानाम् असुरपुरवधे । राक्षसैः समं युद्धे तद्वधे अभिसरीं साहाय्यार्थमभिगमनं गच्छति । देवसाहाय्यार्थं राक्ष-सान् हन्तुं स्वर्गं गच्छन्तीति । एतेन इक्ष्वाकूणां देवासाध्यराक्षसवधसमर्थत्वप्रतिपा-दनेन तदपेक्षयाऽधिकपराक्रमशालित्वं व्यञ्जितम् । एते ते इक्ष्वाकवः स्वसुकृतैः स्वाचरितैः पुण्यैः सपुरजनपदाः सनगरप्रजाः शक्रलोके स्वर्गे यान्ति एतेनैषां पुण्य-

---

की प्रतीक्षा कर रहे हो ? यह प्रणाम करने का निषेध क्यों कर रहे हो ? क्या यह तुम्हारा अधिकारमद तो नहीं है ? ॥ ६ ॥

देवकुलिक—नहीं, इन कारणों से नहीं रोक रहा हूँ, किन्तु इसलिये रोक रहा हुँ कि कहीं तुम ब्राह्मण होकर देवमूर्त्ति के भ्रम से इन राजमूर्तियों को प्रणाम न कर लो । ये क्षत्रियों की मूर्तियां हैं देवप्रतिमायें नहीं हैं ।

भरत—अच्छा, क्या ये क्षत्रिय महानुभाव हैं, तो फिर ये कौन महानुभाव हैं ?

देवकुलिक—ये इक्ष्वाकुवंशीय हैं ।

भरत—इक्ष्वाकुवंशीय ! यही अयोध्या के राजा ?

ये वे ही लोग है, जो असुरपुर के विनाश में देवों की सहायता के लिये जाते थे । क्या ये वे ही ह, जो अपने पुण्यप्रताप से अपने नगर तथा प्रजाजन के साथ स्वर्ग

देवकुलिकः—भोः ! नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनुतिष्ठति मयि को नु खल्वयमासां प्रतिमानामल्पान्तराकृतिरिव प्रतिमागृहं प्रविष्टः ? भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये । (प्रविशति)

भरतः—नमोऽस्तु !

देवकुलिकः—न खलु न खलु प्रणामः कार्यः ।

भरतः—मा तावद् भोः !

वक्तव्यं किञ्चिदस्मासु विशिष्टः प्रतिपाल्यते ।
किंकृतः प्रतिषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता ॥ ६ ॥

देवकुलिकः देवगृहरक्षकः । नैत्यकावसाने नित्यकर्मणो देवपूजास्वरूपस्य, अवसाने समाप्तौ, प्राणिधर्मे भोजनम् । अल्पान्तराकृतिः स्वल्पभेदाऽऽकृतिः समानाकृतिरित्यर्थः । यादृशी प्रतिमानामाकृतिस्तत्तुल्याऽऽकृतिरित्यर्थः ।

प्रणामनिषेधे स्वापमानमुत्प्रेक्ष्य निषेधन्तं देवकुलिकं प्रति तदीयैतदाचरणस्यानौचितीं प्रतिपिपादयिषन्नाह—मा तावद्भोरिति ।

वक्तव्यमिति—किमपि अस्मासु मल्लक्षणेषु जनेषु वक्तव्यं वाच्यम्, दूषणम् (येनाहं प्रणामकरणायोग्यो गण्येय । अथवा) विशिष्टः मदपेक्षयोत्कृष्टः मदपेक्षया श्रेष्ठः प्रणामाधिकारी प्रतिपाल्यते प्रतीक्ष्यते(मदपेक्षयोत्कृष्टः एवं प्रणामं कर्तुमर्हति?) । अयम् भवता विधीयमानः प्रतिषेधः 'न खलु न खलु प्रणामः कार्य' इत्येतादृशशब्दप्रयोगरूपो प्रतिषेधः किंकृतः ? अस्मद्दूषणास्मदुत्कृष्टप्रतिपालनयोः कारणयोर्मध्ये केन कारणेन कृतः ? तृतीयं कारणमुत्प्रेक्षते--नियमप्रभविष्णुतेति । भवतः नियमेषु तपोऽनुष्ठानेषु प्रभविष्णुता प्रौढिः (एवात्र कारणमिति प्रश्नः)। अयमाशयः—नाहं दुष्यामि, न वा मदुत्कृष्ट एव प्रणामेऽधिक्रियते, इत्येतत्कारणद्वयनिरासे स्वतपसि प्रौढभाजो भवतः स्वतपोविघ्नाशङ्काकृत एवायं निषेधो भवितुमर्हतीति । अथवा नियमे

देवकुलिक—अरे नित्य नियत पूजापाठ कर लेने के बाद मेरे भोजनादि के अवसर पर इन मूर्त्तियों से मिलती आकृतिवाला कौन इस प्रतिमागृह में पैठा है ? अच्छा, भीतर जाकर पता लगाता हूँ । (भीतर जाता है)

भरत—नमस्कार ।

देवकुलिक—नहीं नहीं, प्रणाम मत करो ।

भरत—क्यों, क्या बात है ?

क्या हममें कोई दोष है ? या 'हमारी अपेक्षा किसी अच्छे प्रणामाधिकारी

दृश्यते। भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये (प्रविश्यावलोक्य) अहो क्रिया- माधुर्यं पाषाणानाम्। अहो भावगतिराकृतीनाम्। दैवतो- द्दिष्टानामपि मानुषविश्वासतासां प्रतिमानाम्! किन्तु खलु चतुर्दैवतोऽयं स्तोमः! अथवा यानि तानि भवन्तु। अस्ति तावन्मे मनसि प्रहर्षः।

कामं दैवतमित्येव युक्तं नमयितुं शिरः।
वार्षलस्तु प्रणामः स्यादमन्त्रार्चितदैवतः॥ ५॥

(प्रविश्य)

कुक्कुटादिः बहिश्चिह्नं बाह्यं दैवतविशेषलक्ष्म। पाषाणमयीनां प्रतिमानां दर्शनेना- ह्लादितचित्तस्य भरतस्योक्तिः—

अहो इति—पाषाणानां शिलाशकलानाम्, क्रियामाधुर्यम् शिल्पचातुर्यम्। आकृतीनाम् आकाराणां भावव्यक्तिः अहो। आसां प्रतिमानां, दैवतोद्दिष्टानामपि दैवप्रतिमात्वेन सङ्कल्पितानामपि मानुषविश्वासता मनुष्यप्रतिमाविश्वासयोग्यता। प्रतिमानां गणनां कृत्वाऽऽह—किन्तु खल्विति। चतुर्दैवः चत्वारि दैवतानि अवयवा यस्य तादृशः स्तोमः सङ्घः। अथवेति--चतुर्दैवतस्तोमत्वशङ्कां प्रतिक्षिप्याह-- यानीति। यानि तानि भवन्तु दैवतानि वा भवन्तु अन्यथा वा भवन्तु, मे मम मनसि प्रहर्षः प्रतिमानामादरभाजनताविषया तृप्तिरस्त्येवेति भावः।

काममिति—दैवतमित्येव देवताबुद्ध्यैव शिरो नमयितुं कामं युक्तम्। तु किन्तु प्रणामः न मन्त्रैरर्चितं पूजितं दैवतं यत्र तथाभूतः अत एव वार्षलः शूद्रकृत इव स्यात्। सम्भावनायां लिङ्। शूद्रो हि मन्त्रपाठं विनैव पूजयेदिति धर्मशास्त्र- विधिः, मन्त्रपाठस्य निषेधात्। शिरोनामने न कोऽपि दोषः, दैवतविशेषनिश्चया- भावात् मन्त्रपाठस्तु किंदैवतकः क्रियेतेति स परित्यज्यत इति भावः॥ ५॥

और देखकर) अहा, पत्थर की कारीगरी कितनी अच्छी बनी है ? मूर्त्तियाँ भाव- व्यञ्जना में सजीव प्रतीत होती हैं। देवमूर्त्तियाँ होकर भी मनुष्यमूर्त्तियाँ जान पड़ती हैं। देव तो चार ही नहीं। जो हो, मुझे तो इन्हें देखकर अपार आनन्द हो रहा है।

ये देवमूर्त्तियाँ हैं, ऐसा समझकर प्रणाम करना उचित है, परन्तु विशेष परि- चय नहीं होने से बिना मन्त्र पढ़े ही प्रणाम करना होगा और वह परिपाटी शूद्रों की सी होगी॥ ५॥

(पुजारी का प्रवेश)

ष्यति-दैवतपूजा विश्रमश्च । अथ च उपोपविश्य प्रवेष्टव्यानि नगराणीति सत्समुदाचारः । तस्मात् स्थाप्यतां रथः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं स्थापयति)

भरतः—(रथादवतीर्य) सूत ! एकान्ते विश्रामयाश्वान् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

भरतः—(किञ्चिद् गत्वावलोक्य) साधुमुक्तपुष्पलाजाविष्कृता बलयः, दत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः अवसक्तमाल्यदामशोभीनि द्वाराणि, प्रकीर्णा बालुकाः । किन्नु खलु पार्वणोऽयं विशेषः ? अथवा आह्निकमास्तिक्यम् ? कस्य नु खलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति ? नेह किञ्चित् प्रहरणं ध्वजो वा बहिश्चिह्नं

पाकरणदेववन्दनसदाचारपालनात्मकं प्रयोजनत्रयमत्र वृक्षावकाशे समुपवेशनेन साध्यत इत्यहो सौकर्यमिति भावः ॥

साध्वित्यादि—साधुमुक्तपुष्पलाजाविष्कृताः साधुना दान्तस्वान्तेन देवादिपूजारसिकेन मुक्तैः अवकीर्णैः पुष्पैः लाजैश्च आविष्कृताः प्राकाश्यं गमिताः पार्वणः पर्वणि तिथिविशेषे भवः । अयं बल्यादिकृतः । आह्निकम् अहन्यहन्यनुष्ठीयमानम् । आस्तिक्यम् अस्ति दिष्टमिति मतिर्येषां ते आस्तिकाः तेषां भावः कर्म वा आस्तिक्यम् । दैवतस्य स्कन्दाद्यन्यतमस्य । प्रहरणम् आयुधम् (शक्त्यादि) ध्वजः

तरह देवदर्शन और विश्राम, एक पन्थ दो काज होंगे। एक बात और—'नगरों के समीप थोड़ा बैठकर नगर में प्रवेश करना चाहिए, इस चिरागत शिष्टाचार का भी पालन हो जायगा। अतः रथ रोको।

सूत—जो आज्ञा। (रथ रोकता है)

भरत—(रथ से उतर कर) सूत, एक ओर ले जाकर घोड़ों को विश्राम दो।

सूत—जो आज्ञा। (प्रस्थान)

भरत—(कुछ चलकर और देखकर) यहाँ तो विधिवत् फूल और खील के नैवेद्य दिये गये हैं, दीवारों की पुताई के ऊपर चन्दन से पाँचों अङ्गुलियों की पाँच छापें लगाई गई हैं, दरवाजों पर फूलों की मालाएँ लटक रही हैं, बाहर चारों ओर रेत बिछी हुई है। क्या कोई त्योहार है ? जिसकी यह विशेषता है, अथवा प्रतिदिन का नियमपालन है ? अच्छा, भीतर जाकर पता लगाता हूँ। (भीतर जाकर

भटः—जयतु कुमारः।

भरतः—भद्र, किं शत्रुघ्नो मामभिगतः ?

भटः—अभिगतः खलु वर्तते कुमारः। उपाध्यायास्तु भवन्तमाहुः।

भरतः—किमिति किमिति ?

भटः—एकनाडिकावशेषः कृत्तिकाविषयः। तस्मात् प्रतिपन्नायामेव रोहिण्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः।

भरतः—बाढमेवम्। न मया गुरुवचनमतिक्रान्तपूर्वम्। गच्छ त्वम्।

भटः—यदाज्ञापयति कुमारः। (निष्क्रान्तः)

भरतः—अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमिष्ये। भवतु, दृष्टम्। एतस्मिन् वृक्षान्तराविष्कृते देवकुले मुहूर्तं विश्रमिष्ये। तदुभयं भवि-

---

उपेति—उपाध्यायाः वसिष्ठवामदेवादयः।

एकेति—एकनाडिकावशेषः एका नाडिका दण्डोऽवशेषो यस्य तथा।

कृत्तिकेति—कृत्तिकाविषयः कृत्तिकानक्षत्रयुक्तः कालः।

बाढम्—अङ्गीकारे। एवं गुर्वादिष्टेन प्रकारेणानुतिष्ठामीति भावः। नातिक्रान्तपूर्वं न लङ्घितपूर्वम्।

विश्रेति -विश्रमिष्ये दीर्घाध्वलङ्घनश्रममपाकरिष्यामि ! आत्मनेपदमपाणिनीयमिति गणपतिशास्त्रिणः।

वृक्षेति--वृक्षान्तरालाविष्कृते वृक्षावकाशलक्षिते। उभयंश्र मनिवृत्तिः देवसम्भावना च, उपोपविश्य उपकण्ठे क्षणमुपविश्य। सत्समुदाचारः शिष्टाचारः। एतेन श्रमा-

---

भट—जय हो राजकुमार की।

भरत—भद्र, क्या शत्रुघ्न आये हैं ?

भट—कुमार तो आ ही रहे हैं, किन्तु उपाध्यायों ने आप को कहा है !

भरत—क्या कहा है ?

भट—कृत्तिका एक दण्ड रह गया है, उसके बीत जाने पर रोहिणी में कुमार अयोध्या में प्रवेश करें।

भरत—बहुत अच्छा। मैंने कभी गुरुजनों के वचन नहीं टाले। तुम जाओ।

भट—जो आज्ञा। (जाता है)

भट—किस जगह तब तक विश्राम करूँ ? अच्छा, देख लिया। वृक्षों के अन्तराल से होकर एकमन्दिर देख रहा हूँ, वहीं चलकर कुछ देर विश्राम करूँ, इस

सूतः—(आत्मगतम्) भोः ! कष्टम् , यदयमविज्ञाय महाराजविनाश-मुदर्के निष्फलामाशां परिवहन्नयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः । जानद्भिरप्यस्माभिर्न निवेद्यते । कुतः,

पितुः प्राणपरित्यागं मातुरैश्वर्यलुब्धताम् ।
ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कोऽभिधास्यति ? ॥४॥

(प्रविश्य)

स्थापरिशीलनसात्म्यभावेनात्रापि बला-मुखान्निर्गच्छन्तीं सरस्वतीं च सौमित्रिणा लक्ष्मणेन परिहसितमिव पश्यामि । लक्ष्मणो मम भाषां वेषं च भेदेन प्रतियन् परिहसिष्यतीति तदुपनतमिवावगच्छामीति भरतस्योत्कण्ठाकृता प्रतीतिः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । संकृतिच्छन्दो वृत्तभेदः ॥ ३ ॥

उदर्के उत्तरकाले निष्फलाम् स्थितिपरिवर्त्तनेन फलयोगं नानुभविष्यन्तीम् । आशां पितृप्रणामसखिस्नेहमातृवात्सल्यभृत्यसेवादिप्राप्तिविषयं मनोरथम् । जानद्भिरिति । सर्ववृत्तान्तज्ञोऽपि नाहं किमपि भरताय निवेदयामीति ।

तत्र कारणमाह—**पितुरिति**—पितुः प्राणपरित्यागं मृत्युम्, मातुः जनन्या ऐश्वर्यलुब्धताम् धनलोलुपताम्, ज्येष्ठभ्रातुः रामचन्द्रस्य प्रवासं वनगमनलक्षणं देशान्तरगमनं च (एतान्) त्रीन् दोषान् कः कतरः अभिधास्यति ? भरताय निवेदयिष्यति ? नाहं क्षम इति भावः । पितृमरणजनन्यपवादभ्रातृवनवासानां त्रयाणामेकैकस्य मर्मव्यथकत्वेन संहतानां तेषां मत्कर्तृकं भरताय निवेदनमसुकरमिति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

दूसरे ने कहा–नहीं, कुछ बड़े और पुष्ट भी हो गये हैं। इस तरह भृत्यगण मेरी स्तुति प्रीति से करते हैं और लक्ष्मण मेरी भिन्न प्रकार की वेशभूषा तथा भाषा पर परिहास कर रहा है ॥ ३ ॥

सूत—(स्वगत) ओह ! कितने शोक की बात है कि महाराज की मृत्यु से अनवगत होने के कारण भरत मिथ्या आशा लिये अयोध्या में प्रवेश करेंगे और सकलवृत्तान्ताभिज्ञ होने पर भी मैं इन्हें कुछ भी नहीं बता रहा हूँ। बताऊँ भी कैसे ?

पिता का स्वर्गवास, माता का राज्यैश्वर्यलोभ, बड़े भाई का वनवास, एक एक से बढ़कर इन तीनों दोषों को कहने के लिए कौन जीभ हिलाएगा ? ॥ ४ ॥

(भट का प्रवेश)

सूतः—आयुष्मन् ! सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयोध्यया भवितव्यम् ।

भरतः—अहो न खलु स्वजनदर्शनोत्सुकस्य त्वरता मे मनसः सम्प्रति हि,

पतितमिव शिरः पितुः पादयोः स्निह्यतेवास्मि राज्ञा समुत्थापित-
स्त्वरितमुपगता इव भ्रातरः क्लेदयन्तीव मामश्रुभिर्मातरः ।
सदृश इति महानिति व्यायतश्चेति भृत्यैरिवाहं स्तुतः सेवया
परिहसितमिवात्मनस्तत्र पश्यामि वेषं च भाषां च सौमित्रिणा ॥ ३ ॥

सोपस्नेहतया-वृक्षबाहुल्यनिमित्तकोपक्लेदवत्तया । त्वरता उत्कण्ठितता, स्वजनदर्शनानन्तरभाविस्वाभीष्टकल्पनव्यग्रतेत्यर्थः, अत्र सत्वरतेति त्वरितेति वा साधु बोध्यम् ।

पतितमिवेति—पितुः पादयोश्चरणयोः शिरः मम मस्तकं पतितमिव, किञ्चित्कालानन्तरं राजानं प्रणंस्यामीति सोत्कण्ठतयाऽधुनैव शिरः पितृपादयोः पतितं प्रत्येमीति भावः । स्निह्यता सुतवात्सल्यद्रुतान्तरङ्गेणेव राज्ञा दशरथेन समुत्थापितः पादप्रदेशादाकृष्य स्वाङ्कमारोपित इवास्मि । भ्रातरः रामादयः त्वरितं मदागमनाकर्णनोत्तरकालमविलम्बेनैव उपगताः मातुलकुलादुपागतं मां परिवार्य स्थिता इत्यर्थः । मातरः माम् अश्रुभिः पुत्रागमनप्रसूतानन्दाश्रुभिः क्लेदयन्तीव आर्द्रयन्तीव, सदृश इति । यस्यामेव कायिकस्थिताविती मातुलकुलं गतस्तदवस्थ एव परावृत्त इति, महानिति यावदाकारो गतस्तत उपचितावयवः सन् प्ररावृत्त इति, व्यायतः परिशीलितव्यायामश्चेति भृत्यैः सेवया चरणसंवाहनादिना स्तुत इवाहम् । भृत्या हि चिरादुपेतं स्वामिपुत्रमुपलभ्य चरणसेवनादिकुर्वाणास्तत्प्ररोचनार्थं यथास्वबुद्धिपुरोदीरितमिवाभिदधतीति स्थितिः । आत्मनः वेषं केकयदेशोचितपरिधानीयनिवेशं भाषां तद्देशवासाव-

---

सूत—वृक्षों की सघनता तथा शीतलता से जान पड़ता है कि अयोध्या समीप में ही है ।

भरत—अहो, आत्मीय जनों के दर्शनार्थ मेरा मन कितना उतावला हो रहा है । क्योंकि, इस समय—

ऐसा जान पड़ रहा है कि मैं पिताजी के चरणों में नत हूँ और उन्होंने वात्सल्य से मुझे गोद में उठा-सा लिया है । भाई शीघ्रता से आकर मुझे घेर-से रहे हैं और माताओं की आँखें आनन्दाश्रु बरसा रही हैं, जिससे मैं भी भींगता-सा जा रहा हूँ । भरत जैसे जाने के समय थे, अब भी वैसे ही हैं, एक ने कहा,

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं वाहयति)

भरतः—(रथवेगं निरूप्य) अहो नु खलु रथवेगः । एते ते,

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया
　　नदीवोद्वृत्ताम्बुर्निपतति मही नेमिविवरे ।
अरव्यक्तिर्नष्टा स्थितमिव जवाच्चक्रवलयं
　　रजश्चाश्वोद्धूतं पतति पुरतो नानुपतति ॥ २ ॥

सोत्कण्ठतया त्वरया स्पन्दत इत्यर्थः । जीवत्पितृचरणदिदृक्षादुःस्थस्य मम शान्तये रथमाश्वाशु चालयेति भावः । संवादपद्यमिति न विशिष्य व्याख्यामर्हति ।। १ ॥

अहो न खल्विति—आश्चर्यकरस्तव रथस्य वेग इत्यर्थः ।

द्रुमा इति—द्रुतया शीघ्रया रथगत्या रथचलनेन क्षीणविषयाः अल्पीभूतदृष्टिविषयपातिद्रुमभागाः द्रुमा वृक्षाः धावन्तीव धावन्त इव प्रतीयन्ते । रथवेगमहिम्ना त्वरया दृश्यमाना अपि द्रुमावयवा दूरमुपसर्पन्तो दृग्गोचरतां जहतीति तेषां धावन मुत्प्रेक्षते । उद्वृत्ताम्बुः उद्भ्रान्तजला मही भूमिः नदीव नेमिविवरे प्रधिरन्ध्रे निपतति निपतन्तीव ज्ञायते । भूभागविशेषे विद्यमाना जलाशया रथवेगेन रथस्थानां दृष्टौ चलज्जला इति तत्सहिताया भुवो नदीभावेन नेमिप्रवेश उत्प्रेक्ष्यते । अराणां नेमिनाभिमध्यवर्त्तिदण्डाकारावयवानां व्यक्तिः स्फुटावभासता पार्थक्येन प्रतीयमानता नष्टा तिरोहिता, जवात् रथवेगात् चक्रवलयं चक्रमण्डलं स्थितमिव गतिरहितमिव अतित्वरितगामिनो रथचक्रस्य त्वरितभ्रमणं नोपलक्ष्यत इति स्थितत्वप्रतिभासः । अश्वोद्धूतं वाजिखुराघातोत्थापितं रजश्च पुरतः अग्रे पतति उद्गच्छति, न अनुपतति न रथमनुगच्छति, निमेषमात्रेण रजोऽनुपतनगोचरदेशातिक्रमणादित्यर्थः । उत्प्रेक्षासहकृता स्वभावोक्तिरलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

सूत—जो आज्ञा । (रथ चलाता है)

भरत—(रथ के वेग को देखकर) वाह,

रथ किस तीव्रता से भागा जा रहा है ? ये वृक्ष रथ की द्रुतगामिता में क्षण भर में ही आँखों से ओझल हो गये, भँवर से युक्त जलवाली नदी की भांति पृथ्वी धुरी के छिद्र में गिर रही है, बड़ी तेजी से घूमने के कारण चक्र के आरे दीख नहीं पड़ रहे हैं और धूलि घोड़ों की टापों से उड़कर सामने ही गिरती है, पीछे नहीं ॥ २ ॥

भरतः—(सावेगम्) सूत ! चिरं मातुलपरिचयादविज्ञातवृत्तान्तोऽस्मि । श्रुतं मया दृढमकल्यशरीरो महाराज इति । तदुच्यताम्—

पितुर्मे को व्याधिः

सूतः— हृदयपरितापः खलु महान्

भरतः—किमाहुस्तं वैद्याः

सूतः— न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः ।

भरतः—किमाहारं भुङ्क्ते शयनमपि

सूतः— भूमौ निरशनः

भरतः—किमाशा स्याद्

सूतः— दैवं

भरतः— स्फुरति हृदयं वाहय रथम् ॥ १ ॥

तत्प्रवेशमाह—तत इति ।

मातुलेति—मातुलपरिचयात् मातुलस्य युधाजितः परिचयात्, तद्गृहे भृशनिवासात् । अविज्ञातवृत्तान्तः अविदितराजसमाचारः । दृढं नितान्तम् । अकल्यशरीरः अस्वस्थदेहः । उच्यतां राज्ञोऽस्वस्थतायाः सामान्यतो ज्ञातत्वेनोदिताया विशेषजिज्ञासायाः शान्तये विविच्य प्रतिपाद्यतामित्यर्थः ।

भरतस्य प्रश्नान् सूतेन दत्तान्युत्तराणि चैकपद्येनैवाह—**पितुरिति** । निपुणाः दक्षाः, हृदयपरितापस्य निदानापगममात्रसाध्यतायाः सर्वविदितत्वेन वैद्यानां तत्राप्रसरादिति ।

दैवं भाग्यम्, तदेवात्र राजजीवने आशामुज्जीवयितुमीश इति भावः। स्फुरति हृदयं

भरत—(चिन्तापूर्वक) सारथि, चिरकाल तक मामाजी के यहाँ रहने से मुझे घर की कुछ खबर नहीं मिली, मैंने सुना था महाराज अधिक रुग्ण हैं, तुम तो कहो—मेरे पिता को कौन व्याधि है ?

सूत—दारुण मानसिक सन्ताप ।

भरत—वैद्यों ने क्या कहा ?

सूत—उन्हें कुछ पता नहीं चलता ।

भरत—खाने और सोने की क्या व्यवस्था है ?

सूत—भूमि पर निराहार पड़े रहते हैं ।

भरत—क्या उनके जीने की आशा है ?

सूत—दैव जाने ।

भरत—मेरा हृदय धड़क रहा है, रथ चलाओ ॥ १ ॥

सौधवर्णकदत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः । अवसक्तमाल्य-
सोहवण्णअदत्तचन्दणपञ्चाङ्गुला भित्तीओ । ओसत्तमल्ल-
दामशोभीनि द्वाराणि । प्रकीर्णा बालुकाः । अत्रेदानीं
दामसोहीणि दुवाराणि । पइण्णा बालुआ । एत्थ दाणि
मया किं न कृतम् ?
मए किं ण किदं ?

भटः—यद्येवं विश्वस्तो गच्छ । यावदहमपि सर्वं कृतमित्यमात्याय
जइ एवं विस्सत्थो गच्छ । जाव अहं वि सव्वं किदं त्ति अमच्चस्स
निवेदयामि !
णिवेदेमि ।

(निष्क्रान्तौ)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सूतश्च)

कपोतसन्दानकं कपोतनीडं यस्मात् तत् । चिरापरिमार्जितेषु हि गृहेषु कपोतादयो नीडानाबध्नन्ति । सौधे सुधामये वर्णके आलेपे दत्तं निवेशितं चन्दनपञ्चाङ्गुलं चन्दनमयपञ्चाङ्गुलन्यासो यासु ताः । अवसक्तैः संयोजितैः माल्यदामभिः पुष्पस्रग्गुणैः शोभितुं शीलमेषामिति तथाभूतानि । बालुकाः सूक्ष्मसिकताः । पादस्पर्शसुखार्थं ता न्यस्यन्ते । विश्वस्तः कृतस्वकर्त्तव्यतया ताडनभयरहित इत्यर्थः ।

प्रवेशक इति—प्रवेश एव प्रवेशकः । तल्लक्षणं यथा—

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥
एकानेकगतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्ययोः । तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥

'क्षिप्रमानीयतां पुत्रः' इति मुमूर्षुराजोक्तौ भरतस्यागमनं सूचितम् , सम्प्रति

लिये थे, वे हटा दिये गये हैं, दीवारें पुतवा दी गयी हैं, उन पर पञ्चाङ्गुलि का आकार बना दिया गया है, दरवाजे पुष्पमालाओं से सजा दिये गये हैं, सजावट के लिये चारों ओर रेत बिछा दी गई है । आप ही कहिये—यहाँ मैंने क्या नहीं किया !

भट—यदि ऐसी बात है तो इतमीनान से जाओ, मैं भी मन्त्रीजी को तैयारी की सूचना देता हूँ ।

(दोनों का प्रस्थान)

(प्रवेशक)

(रथ में बैठे भरत और सारथि का प्रवेश)

भटः--एहि दास्याःपुत्र ! मृते मोक्ष्यामि । (पुनरपि तडयति)
एहि दासिएपुत्त ! मुदे मुञ्चिस्सं ।

सुधाकारः—(रुदित्वा) शक्यमिदानीं भर्तः ! मेऽपराधं ज्ञातुम् ।
सक्कं दाणि भट्टा ! मे अवराहं जाणिदुम् ।

भटः--नास्ति किलापराधो नास्ति । ननु मया सन्दिष्टो भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यविभ्रष्टकृतसन्तापेन स्वर्गं गतस्य भर्तुर्दशरथस्य प्रतिमागेहं द्रष्टुमद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तःपुरैरिहागन्तव्यमिति । अत्रेदानीं त्वया किं कृतम् ?
णत्थि किल अवराहो णत्थि । ण मए सन्दिट्ठो भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जविब्भट्ठकिदसन्दावेण सग्गं गदस्स भट्टिणो दसरहस्स पडिमागेहं देट्ठुं अज्ज कौसल्लापुरोएहि सव्वेहि अन्तेउरेहि इह आअन्तव्वं त्ति । एत्थ दाणि तुए किं किदं ?

सुधाकारः--पश्यतु भर्ता अपनीतकपोतसन्दानकं तावद् गर्भगृहम् ।
पेक्खदु भट्टा अवणीदकवोदसन्दाणअं दाव गब्भगिहं ।

मृत इति--त्वयि मृत एव त्वां त्यक्ष्यामीति भावः । जीवन्तं त्वां न परित्यजामीति हृदयम् ।

अपराधमिति--जानातेरिदं कर्म, शक्यमित्यत्र भावे प्रत्ययः, जानातेः कर्त्तरि तुमुन्, तेन कर्मणि द्वितीया । एतादृशस्थले एवमेव व्यवस्थापनीयम् ।

नास्तीति--काक्वार्थविपर्ययः अस्त्येव तवापराध इति भावः । विभ्रष्टं विभ्रंशः । सन्दिष्टः आज्ञप्तः, त्वमिति शेषः । प्रतिमागेहं मृतानां राज्ञां स्मृतिचिह्नभूताः प्रतिमा यत्र स्थाप्यन्ते तद् गृहम् ।

अपनीतेति—सुधाकारस्य स्वकृतकार्यताप्रदर्शनार्थेयमुक्तिः । अपनीतं दूरीकृतं

भट—आः, अरे दासीपुत्र, अब तो खतम करके ही छोड़ूँगा । (फिर पीटता है)

सुधाकार—(रोते हुए) तो क्या इस समय आप हमारा अपराध बता सकते हैं ?

भट—कुछ अपराध नहीं, सचमुच कुछ अपराध नहीं । भला मैंने जो तुमको आज्ञा दी थी कि—राजकुमार राम राज्यच्युत होकर वन चले गये, उनके शोक में महाराज ने प्राण दे दिये, उनकी प्रतिमा का दर्शन करने के लिये उनका समस्त अन्तःपुर प्रतिमागृह जाने वाला है । बता, तूने यहाँ क्या काम किया है ?

सुधाकार—देख लीजिये, प्रतिमागृह के अपरिमार्जन से पक्षियों ने घोसले बना

न करोषि ? (ताडयति)
ण करेसि ?

सुधाकारः—(बुद्ध्वा) ताडय मां ताडय माम् !
तालेहि मं तालेहि मं ।

भटः—ताडिते त्वं किं करिष्यसि ?
ताडिदे तुवं किं करिस्ससि ?

सुधाकारः—अधन्यस्य मम कार्तवीर्यस्येव बाहुसहस्रं नास्ति ।
अहण्णस्स मम कत्तवीअस्स विअ बाहुसहस्सं णत्थि ।

भटः—बाहुसहस्रेण किं कार्यम् ?
बाहुसहस्सेण किं कय्यं ?

सुधाकारः—त्वां हनिष्यामि ।
तुवं हणिस्सं ।

पुत्रस्यैव तथा सम्बोध्यमानत्वात् । 'षष्ठया आक्रोशे' इति षष्ठया अलुक् । कर्म स्वनियोगम्, कर्त्तव्यत्वेनादिष्टं व्यापारम् ।

ताडयेति—स्वकर्त्तव्यस्य समापितत्वेन गर्वितस्य तस्येत्थमुक्तिर्निरपराधताडनस्य बलवदनर्थानुबन्धित्वमावेदयति ।

ताडिते इति—'त्वयि' इति विशेष्यमध्याहार्यम् , अथवा भावे क्तः, तथा च सति ताडने कृतेऽपि त्वं किं करिष्यसीति स्वाभिमानः ।

कार्त्तवीर्यस्य तदाख्यस्य, तथा हि स्मर्यते—'कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् । योऽस्य सङ्कीर्त्तयेन्नाम कल्यमुत्थाय मानवः ॥ न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं च लभते ध्रुवम् ॥' इति ।

नहीं करता ? (पीटता ही है)

सुधाकार—(जागकर) मार लो, मुझे मार लो ।
भट—मारूँगा ही तो तुम क्या करोगे ?
सुधाकार—मैं अभागा सहस्रबाहु की तरह हजार हाथ नहीं पाया ।
भट—हजार हाथ होनेपर क्या करते ?
सुधाकार—तुमको मार डालते ।

सर्वे—हा हा महाराजः। हा हा महाराजः।
हा हा महाराओ। हा हा महाराओ।
(निष्क्रान्ताः सर्वे)
द्वितीयोऽङ्कः।

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सुधाकारः)

सुधाकारः—(सम्मार्जनादीनि कृत्वा) भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्यमार्य-
भोदु, दाणि किदं एत्थ कय्यं अय्य-
सम्भवकस्याज्ञप्तम्। यावन्मुहूर्तं स्वप्स्यामि। (स्वपिति)
सम्भवअस्स आणत्तं। जाव मुहुत्तं सुविस्सं।
(प्रविश्य)

भटः—(चेटमुपगम्य ताडयित्वा अङ्को दास्याःपुत्र ! किमिदानीं कर्म
अङ्को दासीएपुत्त ! किं दाणि कम्मं

यथा—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥२१॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते प्रतिमानाटक-प्रकाशे द्वितीयोऽङ्कः।

सुधाकार इति—सुधा चूर्णम्, तां करोतीति विग्रहेण भवनभित्तिधवलीकरणाय सुधालेपनाधिकृतः सुधाकार इत्युच्यते। स चात्र दशरथप्रतिमागृहपरिमार्जनेऽधिकृतो वेदितव्यः।

आर्येति—आर्यसंभवकस्य पूज्यस्य संभवकाख्यस्य काञ्चुकीयस्य, आज्ञप्तम् आदेशः। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी।

अङ्को इति-निपातोऽयं सकोपामन्त्रणार्थः। दास्याः पुत्रेति निन्दार्थम्, अदासी-

---

सब—हा महाराज, हा महाराज! (सबका प्रस्थान)
द्वितीय अङ्क समाप्त ॥ २ ॥

(सुधाकार प्रवेश)

सुधाकार—(झाड़ू लगाकर) अच्छा, आर्य संभवक द्वारा आदिष्ट सब कार्य तो कर लिए, अब थोड़ी देर सो लूँ। (सोता है)
(भट का प्रवेश)

भट—(चेट के पास जाकर तथा उसे पीट कर) अरे दासीपुत्र, अब काम क्यों

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः ।

राजा—आपस्तावत् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । इमा आपः ।

राजा—(आचम्यावलोक्य)

अयममरपतेः सखा दिलीपो, रघुरयमत्रभवानजः पिता मे ।
किमभिगमनकारणं, भवद्भिः सह वसने समयो ममापि तत्र ॥ २१ ॥

राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! अहमितः पितॄणां सकाशं गच्छामि ।
हे पितरः ! अयमहमागच्छामि । (मूर्च्छया परामृष्टः)

(काञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति)

अयमिति—अयम् अमराणां देवानां पत्युरिन्द्रस्य सखा दिलीपः तदाख्यया प्रथितः अस्मत्प्रपितामहः, अयम् रघुः दिलीपपुत्रः अस्मत्पितामहः, अयम् अत्रभवान् पूज्यः अजः नाम मे मम दशरथस्य पिता जनकः अभिगमनकारणं भवतामत्र मर्त्यभुवि समागमनस्य प्रयोजनम् किम् ? न कोऽपि हेतुरत्र भवतामागमनस्येत्यर्थः, भवता सह सहवास एवात्र पितॄणामस्माकमत्रागमनकारणमिति चेत्तथापि माऽऽगमि, स्वयं ममैव भवदीयलोकोपसरणसमयस्य समुपस्थितस्यानुपेक्ष्यत्वात् । तदाह—सहेति । ममापि तत्र भवदध्युषिते लोके सह वसने भवद्भिः सह निवासे समयः आगत इति । अहमचिरेणैव शरीरमिदं जहामीत्याशयः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्, लक्षणं

कञ्चुकी--जय हो महाराज की ।

राजा--जल लाओ ।

कञ्चुकी--जो आज्ञा (बाहर से जल ले आकर) जय हो महाराज की । यह जल है ।

राजा—(आचमन करके और देखकर)

ये हैं देवराज इन्द्र के सखा महाराज दिलीप, ये हैं महाराज रघु, ये हैं माननीय मेरे पूज्य पिताजी अज, आप लोगों के यहाँ आने का क्या कारण हो गया ? अब तो मेरे लिए भी आप के साथ रहने का समय आ पहुँचा है ॥ २१ ॥

राम, जानकी, लक्ष्मण, अब मैं पितृलोक चला । पितरो, मैं यह आया । (मूर्च्छित होते हैं)

(कञ्चुकी पर्दा गिराता है)

कैकेय्या हि तदन्यथा कृतमहो निःशेषमेकक्षणे ॥ १९ ॥

सुमन्त्र ! उच्यतां कैकेय्याः--

गतो रामः, प्रियं तेऽस्तु, त्यक्तोऽहमपि जीवितैः ।
क्षिप्रमानीयतां पुत्रः, पापं सफलमस्त्विति ॥ २० ॥

सुमन्त्रः--यदाज्ञापयति महाराजः ।

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये ! रामकथाश्रवणसन्दग्धहृदयं मामाश्वासयितुमागताः पितरः ! कोऽत्र ?

(प्रविश्य)

समुपयुज्यमानं किमपि काननं गन्तव्यमिति (यन्मया सन्ततं चिन्तितम्) तत् चिन्तितं वस्तु निश्शेषम् अखिलम् कैकेय्या अहो एकक्षणे क्षणमात्रेण अन्यथाकृतम् विपरीततां गमितम् । अहो कष्टम् ! पुत्रसङ्क्रान्तलक्ष्मीकस्य स्वस्य वनगमने चिन्त्यमाने पुत्रस्यैव वनगमनं विपरीतं सद्व्यर्थकमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१९॥

गत इति । रामः गतः, वनमिति योजनीयम् । ते प्रियमस्तु त्वं तद्वनगमनश्रवणेन प्रीता भव । पुत्रः भरतः क्षिप्रमानीयताम् अविलम्बमाकार्यताम्, पापं रामनिर्वासनस्वरूपम्, सफलं भरताभिषेकेण फलेन सहितं यथा तथा अस्तु जायताम्, रामो वनं गतो भरताय राज्यं देहीति राज्ञः सोल्लुण्ठवचनम् ॥ २० ॥

श्रवणसन्दग्धेति—श्रवणस्य च रामस्मारणद्वारा सन्तापकत्वादित्थमुक्तिः । पितरः पितृभूताः, पितृपितामहादयः पूर्वजाः, तद्दर्शनस्य सन्निहितमरणसूचकत्वम् । एतच्च नियतमरणख्यापकं लिङ्गमरिष्टम् । तदुक्तम्—

'श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् । पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥

यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमीक्षते ।
आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥' (सु. सू. अ. ३०)

मैं छुटकारा प्राप्त कर, इस वृद्धावस्था को तपोवन में व्यतीत करूँगा । परन्तु हाय, इन बातों को कैकेयी ने क्षणभर में पलट डाला ॥ १२ ॥

सुमन्त्र, जाओ, कैकेयी से कह दो—

राम वन चले गये, तुम अपना मनोरथ पूर्ण कर लो, मुझे भी मेरे प्राण छोड़ चले । अब तुम अपने बेटे को बुलवा लो, तुम्हारा पापाध्याय पूरा हो जावे ॥ २० ॥

सुमन्त्र—जो आज्ञा ।

राजा—(ऊपर की ओर देखकर), ओ, राम की इस विपद्गाथा से दग्धहृदय मुझको सान्त्वना देने के लिए पितरगण आ गये हैं । कोई है यहाँ ?

(कञ्चुकी का प्रवेश)

काञ्चुकीयः तथा । (निष्क्रान्तः)

देव्यौ—महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।
  महाराअ ! समस्ससिहि समस्ससिहि ।

राजा--(किञ्चित् समाश्वस्य)

अङ्गं मे स्पृश कौसल्ये ! न त्वां पश्यामि चक्षुषा ।
रामं प्रति गता बुद्धिरद्यापि न निवर्तते ॥ १८ ॥

पुत्र ! राम ! यत् खलु मया सन्ततं चिन्तितं—

राज्ये त्वामभिषिच्य सन्नरपतेर्लाभात् कृतार्थाः प्रजाः
कृत्वा, त्वत्सहजान् समानविभवान् कुर्वात्मनः सन्ततम् ।
इत्यादिश्य च ते, तपोवनमितो गन्तव्यमित्येतया

अङ्गमिति । कौसल्ये, मे मम अङ्गं शरीरं स्पृश (येन त्वां सन्निहितां प्रतीत्य किञ्चिदाश्वासितहृदयत्वेन युज्येय) त्वां चक्षुषा उपहतदर्शनसामर्थ्येन नेत्रेण न पश्यामि (अथानेन विपदुपनिपातेन यदि मदीया दर्शनशक्तिर्नालोप्स्यत तदा तु दर्शनेनैव तव सान्निध्यं ज्ञात्वाङ्गस्पर्शनेन त्वां स्वसान्निध्यसूचनाय नाक्लेशयिष्यमिति भावः) रामं प्रति तद्विषये गता (न तु प्रेषिता, एतेन राज्ञो विवशत्वमुक्तम्) अद्यापि अधुनाऽपि न निवर्त्तते न परावर्त्तते । एवञ्च बुद्धिविरहितस्य ममाकार्यकारित्वव्या-वृत्तयेऽपि तवात्रावस्थानं प्राप्तावस्थानमिति भावः ॥

राज्ये त्वामिति । त्वां राज्ये नृपाधिकारेऽभिषिच्य व्यवस्थाप्य सन्नरपतेः प्रशं-सास्पदस्य त्वद्रूपस्य राज्ञो लाभात् प्रजाः प्रकृतिजनान् कृतार्थाः कृतकृत्याः कृत्वा विधाय त्वत्सहजान् तव सहजनुषो भरतादीन् भ्रातॄन् समानविभवान् स्वतुल्यभोग्या-र्थसम्पदधिकारिणः कुर्विति च ते तुभ्यमादिश्य व्याहृत्य इतोऽयोध्यायाः तपोवनं तपसे

महाराज की दशा असाध्य हो चुकी है ।

कन्चुकी—जो आज्ञा । (जाता है)

दोनों रानियाँ—महाराज, धीरज धरें, धीरज धरें ।

राजा—(कुछ सँभलकर)

कौसल्या, मेरे अङ्गों पर हाथ फेरो, मुझे तुम नहीं दीखती हो । राम की ओर गया हुआ मेरा हृदय अभी नहीं लौट रहा है ॥ १८ ॥

बेटा राम, मैं सदा सोचता आ रहा था कि—

तुम्हें राजगद्दी पर बैठाकर, प्रजावर्ग को उत्तम राजा के लाभ से कृतार्थ कर और तुम्हें यह कहकर कि 'अपने भाइयों को सदा स्वसदृश ऐश्वर्यशाली बनाये रखना'

सुमन्त्रः—शृङ्गबेरपुरे रथादवतीर्यायोध्याभिमुखाः स्थित्वा सर्व एव महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयितुमारब्धाः।

कमप्यर्थं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः।
बाष्पस्तम्भितकण्ठत्वादनुक्त्वैव वनं गताः॥ १७॥

राजा—कथमनुक्त्वैव वनं गताः ? (इति द्विगुणं मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः—(ससम्भ्रमम्) बालाके। उच्यताममात्येभ्यः—अप्रतीकारायां दशायां वर्तते महाराज इति।

विज्ञापयितुम्—सन्देष्टुम्, आरब्धाः आरब्धवन्तः। अत्र कर्त्तरि क्तस्य मूलं मृग्यम्। **कमपीति**। कमपि पितरि श्रद्धां धारयद्भिः पुत्रैस्तथाविधायां स्थितौ पितुराश्वासनायोपयुज्यमानं सन्देशनीयम् अर्थं (वनवासस्य तातवचनपालनावसरप्रदायित्वेन नानानदनदीकाननसुखविहारावसरसमर्पकत्वेन चास्माकं कृते प्रमोदावहत्वमेवेत्थं रूपः, अयोध्यावासावस्थायां भवच्चरणशुश्रूषणावसरोऽस्माभिरनुदिनं लभ्यते स्म, इदानीं स विच्छिद्यमानोऽपि पुनर्नालभ्य इति कियन्ति हायनानि भवता स्वीयो वृद्धो देहो न विषद्य विषादनीयः इत्येवंविधो वान्यादृशो वात्र सन्देशार्थः) चिरं बहुकालं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः प्रचलितौष्ठपुटाः अधरस्फुरणानुमितवचनप्रयत्ना अपीति यावत्, बाष्पस्तम्भितकण्ठत्वात् सद्यः प्रियपितृपरिजनादिवियोगप्रभवेन स्तम्भितो निरुद्धव्यापारः कण्ठो यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् अनुक्त्वा चिन्तितमपि असन्दिश्यैव वनं गताः। एतेन तेषामवचनस्य शोकवेगपराहतचित्ततापप्रसूतत्वेन कारणान्तरजन्यता निरस्ता, दशरथादीन् प्रति तेषां भावातिशयश्च व्यञ्जितः॥१७॥

अनुक्त्वैवेति—मया जनितस्य वनवासात्मकखेदस्यातिभूमिप्राप्तिरेव वचनप्रतिबन्धकरीति कथमहमेव तथा भावे निदानमिति राज्ञो भावः, अत एव च द्विगुणमोहोपगतिसङ्गतिः।

सुमन्त्र—शृङ्गवेरपुर में रथ से उतरकर अयोध्या की ओर मुख करके सबने महाराज को सन्देश कहने का उपक्रम किया।

न जाने कौन सी बात बड़ी देर तक सोचते रहे, कुछ कहने के लिये उनके ओठ फड़के, किन्तु अश्रुवेग से कण्ठावरोध हो जाने के कारण बिना कुछ कहे ही वे वन चले गये॥ १७॥

राजा—क्या, बिना कुछ कहे ही वन चले गये? (यह कहकर घोर मूर्च्छा में पड़ जाता है)

सुमन्त्र—(हड़बड़ाहट के साथ) बालाकि, मन्त्रियों से जाकर कहो कि

बहुदोषाण्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति ॥ १५ ॥

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा—अयं रामः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मती जनकराजपुत्री ।

राजा—इयं वैदेही ।

सुमन्त्रः—आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा—अयं लक्ष्मणः । राम! वैदेहि ! लक्ष्मण ! परिष्वजध्वं मां पुत्रकाः ।

सकृत् स्पृशामि वा रामं, सकृत् पश्यामि वा पुनः ।
गतायुरमृतेनेव जीवामीति मतिर्मम ॥ १६ ॥

मभिव्यज्यते । तत्र कारणमाह—बहुदोषाणीति । अरण्यानि वनानि बहुदोषाणि नानाविधभयानि, अत एव पालकसापेक्षनिवासानीति एवं स्थिता चैषा सनाथा उभयदिगवस्थितरामलक्ष्मणरूपपतिदेवरपालितत्वेन निर्भयावस्थाना । एतत्सर्वं दशरथस्य मनोदशां विवृण्वत् वात्सल्यातिशयं पोषयति ॥ ५ ॥

परिष्वजध्वम् आलिङ्गत ।

स्वोक्तेरावश्यकत्वं व्यञ्जयितुमाह—सकृदिति । सकृत् एकवारं रामं स्पृशामि वा पुनः सकृत् तं पश्यामि; (रामदर्शनस्पर्शनयोरभिप्रेयमाणताप्रतिपादनेन वात्सल्यपोषः) तत्फलमाह—गतायुरिति । गतायुः मुमूर्षुः यथा अमृतेनास्वादितेन जीवति तथा रामस्य दर्शनेन स्पर्शनेन वा मया जीवितव्यम् । इति मम मे मतिर्निश्चयात्मिका बुद्धिः । उपमया स्वस्यावश्यम्भाविमरणमुच्यते स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

क्योंकि वन में बहुत से भय हुआ करते हैं, दोनों के बीच में रहने से वह निरापद रहेगी ॥ १५ ॥

सुमन्त्र—जो महाराज की आज्ञा । चिरजीवी राम ।

राजा—यह राम ।

सुमन्त्र—आयुष्मती जनकनन्दिनी सीता ।

राजा—यह सीता ।

सुमन्त्र—चिरजीवी लक्ष्मण ।

राजा—यह लक्ष्मण । राम, सीता, लक्ष्मण, आओ मुझ से लिपट जाओ, मेरे प्यारे बच्चो ।

मैं फिर कभी न कभी राम से मिलूंगा, उसे देखकर आंखें शीतल करूँगा, इस सम्भावनासे मैं उसी प्रकार जी रहा हूँ, जैसे आसन्नमरण जीव अमृत की बूँदों से ॥

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा—राम इति । अयं रामः । तन्नामश्रवणात् स्पष्ट इव मे प्रतिभाति । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा—अयं लक्ष्मणः । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मती सीता जनकराजपुत्री ।

राजा—इयं वैदेही । रामो लक्ष्मणो वैदेहीत्ययमक्रमः ।

सुमन्त्रः—अथ कः क्रमः ?

राजा—रामो, वैदेही लक्ष्मण इत्यभिधीयताम् ।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली ।

सह्यताव्यञ्जकतयाऽभ्यप्रताव्यञ्जकः । श्रोत्ररसायनैः, श्रुतिप्रियैः, हृदयातुरौषधैः मानसिकव्यथाप्रशमनपटुभिः । एष चार्थ आतुरपदस्य भावप्रधानस्याश्रयणेन लभ्य इति बोध्यम् ।

अक्रमः अनुपयुक्तः क्रमः, सीताया मध्यनिर्देशस्येष्यमाणत्वेनैवमुक्तम् ।

रामलक्ष्मणयोरिति—'रामो लक्ष्मणः सीता' इत्यस्याभिधानस्याक्रमत्वं ब्रुवाणेन राज्ञा 'रामः सीता लक्ष्मणः' इत्ययं क्रमो निजाभिलषितो व्यक्तीकृतः, तदुपपत्तिमत्राह--अत्रापीति । मैथिलि सीता अत्र नामधेयनिर्देशावसरेऽपि रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठतु, एकतो रामस्य नामान्यतश्च लक्ष्मणस्य नामाभिधीयमानं सीताया मध्येऽभिधीयमानं नामावृणोत्वित्यर्थः । अत्रापीत्यपिना नामधेयनिर्देशेऽपि मध्यगत्वेनाभिप्रेतायाः सीताया वनवासावस्थायां सर्वदैव रामलक्ष्मणान्तरालवर्त्तित्वमभिप्रेत-

---

प्रत्येक का नाम लेकर उनके संवाद सुनाओ ।

सुमन्त्र—चिरजीवी राम ।

राजा—अच्छा राम, यह राम, राम का नाम सुन लेने से ऐसा जान पड़ता है मानो हमने उसे छाती से लगा लिया हो । हां फिर ?

सुमन्त्र--चिरजीवी लक्ष्मण ।

राजा--चिरजीवी लक्ष्मण । अच्छा आगे ।

सुमन्त्र—आयुष्मती जनकनन्दिनी सीता ।

राजा—यह सीता ! 'राम, लक्ष्मण, सीता' यह क्रम तो ठीक नहीं ।

सुमन्त्र—तो फिर कौन-सा क्रम ठीक होगा ?

राजा—राम, सीता, लक्ष्मण ऐसा कहिये ।

यहां नामोच्चारण में भी मैथिली राम और लक्ष्मण दोनों के बीच में ही रहे,

सुमन्त्रः—महाराज ! मा मैवममङ्गलवचनानि भाषिष्ठाः। अचिरादेव तान् द्रक्ष्यसि ।

राजा—सत्यमयुक्तमभिहितं मया। नायं तपस्विनामुचितः प्रश्नः। तत् कथ्यताम्। अपि तपस्विनां तपो वर्धते ? अप्यरण्यानि स्वाधीनानि विचरन्ती वैदेही न परिखिद्यते ?

सुमित्रा—सुमन्त्र ! बहुवल्कलालङ्कृतशरीरा बालाऽप्यबालचारित्रा
सुमन्त ! बहुवक्कलालङ्किदसरीरा वालावि अवालचरित्ता
भर्तुः सहधर्मचारिणी अस्मान् महाराजं च किञ्चिन्नालपति ।
भत्तुणो सहधम्मआरिणी अम्हे महाराअं च किंचि णालवादि ।

सुमन्त्रः—सर्व एव महाराजम्—

राजा—न न। श्रोत्ररसायनैर्मम हृदयातुरौषधैस्तेषां नामधेयैरेव श्रावय।

अमङ्गलवचनानि अशुभसूचकवाक्यानि । तत्त्वञ्च राजोक्तौ आसन्नमरणत्वाद्यभिधानेन बोध्यम् ।

तपस्विनां नागरभोगजिहासया तापसत्वं परिगृहीतवतां रामादीनां त्रयाणाम् । तपो वर्द्धते नियमादिकं निर्विघ्नमनुष्ठीयते । स्वाधीनानि स्वभर्तृभुजवीर्यगुप्तिवशाद् आत्मवशे स्थितानि, अकुतोभयसञ्चाराणीति यावत् ।

बहुवल्कलालङ्कृतशरीरा अधिकसङ्ख्यकवल्कलवासिनी, एतेन सीतायाः शरीरबन्धनव्यञ्जकेन कार्यतत्परतोक्तिमुखेन प्रौढिरुक्ता । बाला अल्पवयस्का, अबालचारित्रा प्रौढव्यवहारा ।

न नेति-निषेधश्चैष संवादप्रेषकपुत्रप्रेमपराधीनस्य राज्ञः तेषां सर्वनाम्ना निर्देशस्या-

---

सुमन्त्र—महाराज, आप ऐसे अमङ्गल वचन अपने मुखसे न निकालें। आप उन्हें शीघ्र देखेंगे।

राजा—सचमुच मैंने ठीक नहीं कहा। तपस्वियों के विषय में ऐसे प्रश्न ठीन नहीं। अच्छा बताओ—तपस्वियों का तप तो निर्विघ्न है वन में निश्शङ्क विचरती हुई वैदेही थकती तो नहीं ?

सुमित्रा—सुमन्त्र, बहुत वल्कलों से भूषितशरीरा बाला होकर भी आदर्शचरित्रा, पतिसहचारिणी वह पतिव्रता सीता हमलोगों तथा महाराज को कुछ कह तो न रही थी ?

सुमन्त्र—सबने महाराज को.........

राजा—नहीं नहीं, कर्णरसायन तथा आतुर हृदय के लिये जीवनौषधिस्वरूप

(उपेत्य) जयतु महाराजः ।

राजा—भ्रातः ! सुमन्त्र !

क्व मे ज्येष्ठो रामः—

न हि न हि युक्तमभिहितं मया ।

क्व ते ज्येष्ठो रामः प्रियसुत ! सुतः सा क्व दुहिता
विदेहानां भर्तुर्निरतिशयभक्तिर्गुरुजने ।
क्व वा सौमित्रिर्मां हतपितृकमासन्नमरणं
किमप्याहुः किं ते सकलजनशोकार्णवकरम् ॥ १४ ॥

क्व मे ज्येष्ठ इति—हे प्रियसुत, सुमन्त्र मे ज्येष्ठः सुतः रामः क्व ? इति प्रष्टुमुपक्रान्तम्, मध्ये मन्दभाग्यस्य स्वस्य रामेण सह सम्बन्धं परिजिहीर्षन्निवाह—क्व ते ज्येष्ठ इति । ते तव (वनगमनकालेऽनुवृत्त्या प्रियसुतत्वं व्यञ्जितवतस्तव, न तु वनवासाज्ञाप्रदानेन निर्घृणस्य मम) ज्येष्ठः प्रथमः पुत्रो रामः क्व ? कुत्रोद्देशे वर्त्तत इति जिज्ञासा । गुरुजने श्वशुरादौ निरतिशयभक्तिः सर्वातिशायिभक्तिसंवलिता विदेहानां मिथिलामहीमहेन्द्राणां शासने स्थितानां देशविशेषाणां भर्त्तुर्जनकस्य दुहिता सुता सीता च क्व ? सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः वा क्व ? किं ते रामलक्ष्मणसीताख्यास्त्रयोऽपि जनाः सकलजनशोकार्णवकरम् अखिललोकखेदसमुद्रोत्पादकम् (तत्त्वं च रामवनवासाज्ञाप्रदानात्खेदावसरसमर्पणाद्युज्यते) आसन्नं सन्निहितं मरणं यस्य तं मुमूर्षुमित्यर्थः । हतपितृकम् अभाग्यभाजनं निजं जनकं मां ते किमप्याहुः किमपि सन्दिदिशुः ? अथ तथा, त्वरितमभिधीयतामिति तदाशयः । शिखरिणीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी' इति ॥ १४ ॥

(पास आकर) जय हो महाराज की ।

राजा—भाई सुमन्त्र,

कहाँ है मेरा बेटा राम ?

नहीं-नहीं, मैंने ठीक नहीं कहा,

कहाँ है तुम्हारा बेटा राम ? ऐ राम को प्यार करनेवाले, कहाँ है वह गुरुजनों पर निरतिशय श्रद्धा रखनेवाली सीता ? कहाँ है वह सुमित्रा की आँखों का तारा ? क्या उन्होंने सबके लिए शोकप्रद, आसन्नमृत्यु मुझ अभागे पिता को कुछ संवाद कहा है ? ॥ १४ ॥

तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

राजा—धन्याः खलु वने वातास्तटाकपरिवर्तिनः ।

विचरन्तं वने रामं ये स्पृशन्ति यथासुखम् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः—(सर्वतो विलोक्य सशोकम्)

एते भृत्याः स्वानि कर्माणि हित्वा स्नेहाद् रामे जातबाष्पाकुलाक्षाः ।
चिन्तादीनाः शोकसन्दग्धदेहा विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ॥ १३ ॥

ततश्च शून्यरथप्रेषणस्यानयनार्थितया यमकृतं शून्यरथप्रेषणं दशरथानयनार्थमेवेति गम्यते ॥ ११ ॥

धन्या इति—तटाकपरिवर्त्तिनः पद्माकरपरिवर्त्तनशीलाः वने वाताः कानन-मारुताः धन्याः खलु । धन्यत्वमेव समर्थयितुमुपन्यस्यति—विचरन्तमिति । ये वाताः वने विचरन्तं विहरन्तं रामं यथासुखं यथेच्छं स्पृशन्ति आलिङ्गन्ति, रामदेह-स्पर्श एव वातान् धन्यान् करोतीत्युक्त्या तद्विरहितस्य स्वस्याधन्यत्वमुक्तम् । स्मरामि चात्र पद्ये दृष्टे—'धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः । राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥' इति ॥ १२ ॥

एते भृत्या इति—एते भृत्याः स्वानि कर्माणि स्वनियोगान् हित्वा परित्यज्य रामे रामविषये स्नेहाद् भावबन्धात् जातबाष्पाकुलाक्षाः सञ्जातबाष्पकलुषनेत्राः, चिन्तादीनाः चिन्तया मलिनाः, शोकसन्दग्धदेहाः रामविरहजनितखेदाग्निज्वलित-वपुषः विक्रोशन्तं बहु विलपन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति निन्दन्ति ॥ १३ ॥

अच्छा तो शीघ्र ही अन्दर बुलाओ ।

कञ्चुकी—जो महाराज की आज्ञा । (प्रस्थान)

राजा—सरोवरों से होकर गुजरनेवाली वन की हवायें ही धन्य हैं, जो वन में विचरते हुए राम को स्वेच्छा से आलिङ्गन करती हैं ॥ १२ ॥

(सुमन्त्र का प्रवेश)

सुमन्त्र—(चारों ओर देखकर शोक से)

राम के स्नेह उदश्रु, चिन्ता से ग्लानमुख, शोक के मारे दग्धहृदय ये नौकर चाकर भी अपने अपने कार्यों को छोड़ 'राम-राम' की रट लगाते हुए महाराज को धिक्कार रहे हैं ॥ १३ ॥

काञ्चुकीयः—न खलु, रथेन ।

राजा—कथं कथं रथेन केवलेन ? (इति मूर्च्छितः पतति)।

देव्यौ—महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (गात्राणि परामृशतः)
महाराअ ! समस्ससिहि समस्ससिहि ।

काञ्चुकीयः—भोः ! कष्टम् । ईदृग्विधाः पुरुषविशेषा ईदृशीमापदं प्राप्नुवन्तीति विधिरनतिक्रमणीयः महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(किञ्चित् समाश्वस्य) बालाके ! सुमन्त्र एक एव ननु प्राप्तः ?

काञ्चुकीयः—महाराज ! अथ किम् ।

राजा—कष्टं भो !

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।
नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ॥ ११ ॥

मूर्च्छितः असंज्ञः, तथाभावश्च रामशून्यरथागमनश्रवणेन रामपरावृत्त्याशातन्तुच्छेदाद् बोध्यः ।

ईदृग्विधाः ईदृशाः, लोकोत्तरत्वं मनसिकृत्येत्थमुक्तम् । विधिः भवितव्यता, अनतिक्रमणीयः अनुल्लङ्घनीयः ।

शून्य इति—शून्यः जनानधिष्ठितः, रथः यदि प्राप्त आयातस्तर्हि मम मनोरथो रामपरावृत्तिलक्षणो भग्नस्त्रुटितः । एतन्मनोरथभङ्गस्य च मन्मृत्युनिदानत्वमित्याह—नूनमिति । दशरथं नेतुं कालेन यमेन रथः प्रेषितो नूनम् । नूनं पदमुत्प्रेक्षायाम् ।

कञ्चुकी—नहीं, खाली रथ लेकर ।

राजा—क्या कहा ? खाली रथ लेकर ? (मूर्च्छित होकर गिर पड़ता है)

दोनों रानियाँ—महाराज, धीरज धरें, धीरज धरें (महाराजकी देह सहलाती हैं)

कञ्चुकी—हाय, कैसा दारुण दुःख है ? ऐसे महापुरुष को भी इस प्रकार की आपत्ति सहनी पड़ती है । सचमुच, भवितव्यता किसी से नहीं टाली जा सकती ।

राजा—(कुछ सँभलकर) बालाकि, क्या सुमन्त्र अकेले ही आये हैं ?

कञ्चुकी—जी हाँ ।

राजा—हा शोक !

रथ का खाली लौटना मेरे मनोरथ का टूटना है । जान पड़ता है कि—काल ने दशरथ को बुला लाने के लिये ही यह रथ भेजा है ॥ ११ ॥

कौसल्या—महाराज ! वत्सलक्ष्मणस्य जननी सुमित्रेति वक्तुं मयोपक्रान्तम् ।
महाराअ ! वच्छलक्खणस्य जणणी सुमित्तत्ति वत्तुं मए उवक्कन्दं ।

राजा—अयि सुमित्रे !

तवैव पुत्रः सत्पुत्रो येन नक्तन्दिवं वने ।
रामो रघुकुलश्रेष्ठश्छाययेवानुगम्यते ॥ १० ॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान् सुमन्त्रः प्राप्तः ।

राजा—(सहसोत्थाय सहर्षम्) अपि रामेण ?

तवैवेति—तव सुमित्रायाः पुत्रो लक्ष्मण एव सत्पुत्रः प्रशंसाभाजनं तनयः । तस्य प्रशंसायां कारणमाह—येनेति । येन लक्ष्मणेन वने रघुकुलश्रेष्ठः रघुवंशावतंसो रामः नक्तंदिवं दिवानिशम्, छाययेवानुगम्यते । अत्र लक्ष्मणस्य छायोपमायां लिङ्गभेदेन 'सुधेव विमलश्चन्द्रः' इत्यत्रेवालङ्कारदोषो नोद्भाव्यः, तत्र सामान्यधर्मस्य पुंल्लिङ्गविमलप्रदप्रतिपाद्यत्वेन तेन रूपेणोपमानोपमेययोरुभयोरन्वेतुमयोग्यतया दोषस्वीकारेऽपि पक्षेऽस्मिन्ननुगम्यत इति क्रियायाः सामान्यधर्मत्वेनोभयत्रान्वययोग्यत्वात् तया दोषानुपनिपातात् । उक्तञ्च—'न लिङ्गवचने भिन्ने न न्यूनाधिकते तथा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥' इति । दृश्यते लिङ्गभेदेऽपि सादृश्योनोपनिबन्धो बाणेन कृतः, तद्यथा—'आयतनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेन'······'इति ॥ १० ॥

अपि रामेणेति—अत्र रामेण सह प्राप्त इति विवक्षा, सहार्थशब्दयोगाभावेऽपि तृतीया 'वृद्धो यूने'त्यादाविव तदध्याहारसाध्या ।

कौसल्या—महाराज, मैं तो यह कह रही थी कि यह वत्स लक्ष्मण की माता सुमित्रा है ।

राजा—सुमित्रे,

तेरा ही पुत्र सत्पुत्र है, जो छाया की भांति रात-दिन वन में रघुकुलश्रेष्ठ राम के पीछे-पीछे चलता है ॥ १० ॥

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—जय हो महाराज की । यह आर्य सुमन्त्र आ गये ।

राजा—(झट उठकर हर्ष से) क्या राम के साथ ?

राजा—किं किं सर्वजनहृदयनयनाभिरामस्य रामस्य जननी त्वमसि कौसल्या ?

कौसल्या—महाराज ! सैव मन्दभागिनी खल्वहम् ।
महाराअ ! सा एव मन्दभाइणी खु अहं ।

राजा—कौसल्ये ! सारवती खल्वसि । त्वया हि खलु रामो गर्भे धृतः ।

अहं हि दुःखमत्यन्तमसह्यं ज्वलनोपमम् ।
नैव सोढुं न संहर्तुं शक्नोमि मुषितेन्द्रियः ॥ ९ ॥

(सुमित्रां विलोक्य) इयमपरा का ?

कौसल्या--महाराज ! वत्सलक्ष्मण—(इत्यर्धोक्ते)
महाराअ ! वच्छलक्खण--

राजा--(सहसोत्थाय) क्वासौ क्वासौ लक्ष्मणः ? न दृश्यते । भोः कष्टम् ।
(देव्यौ ससंभ्रममुत्थाय राजानमवलम्बेते)

मन्दभागिनीति—मन्दभागिनी हतभाग्या, तत्त्वं च पुत्रप्रवासक्लेशोपनिपातात् । सारवतीति—सारवती सा प्रशस्तं वस्तु रामनामकं तद्वती मतुबर्थः सम्बन्धः, स चात्र जन्यजनकभावलक्षणो वेदितव्यः ।

अहमिति—अहं नितान्तमसह्यं सोढुमशक्यम् , ज्वलनोपमम् अग्नितुल्यं तत्तुलना च सन्तापप्रदानात् । दुःखं प्रियतमपुत्रप्रवासात् समुत्पन्नं क्लेशम् नैव सोढुं मर्षयितुम् शक्नोमि; न संहर्तुं प्रतिक्रिययाऽपनेतुं शक्नोमि, तत्र कारणमाह--मुषितेन्द्रिय इति । मुषितानि उपहतसामर्थ्यानि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः । इन्द्रियोपहतौ परिच्छेदाभावेन सहनप्रतिकारयोरुभयोरशक्यसम्पादनत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

राजा—क्या कहा ? तुम सर्वनयनाभिराम राम की माता कौसल्या हो ?

कौसल्या—हाँ महाराज, मैं वही अभागिन हूँ ।

राजा—कौसल्या, नहीं तुम धन्य हो । तुमने तो राम को गर्भ में धारण किया । अभागा तो मैं हूँ, जो अग्नि के समान अत्यसह्य इस दुःख को न सह सकता हूँ और न दूर कर सकता हूँ । मेरे इन्द्रियगण शून्य हो गये हैं ॥ ९ ॥

(सुमित्रा की ओर देखकर) यह दूसरी कौन है ?

कौसल्या—महाराज, वत्स लक्ष्मण—

राजा—(सहसा उठकर) कहां है ? कहाँ है वह लक्ष्मण ? नहीं दीखता है । बड़ी तकलीफ है !

(दोनों रानियां हड़बड़ाकर उठती और राजा को संभालती हैं)

वने व्याघ्री च कैकेयी त्वया किं न कृतं त्रयम् ? ॥ ८ ॥

कौसल्या—(सरुदितम्) अलमिदानीं महाराजोऽतिमात्रं सन्तप्य पर-
अलं दाणिं महाराओ अदिमत्तं सन्तप्पिअ पर-
वशमात्मानं कर्तुम्। ननु सा तौ च कुमारौ महाराजस्य
वसं अत्ताणं कादुं। णं सा ते अ कुमारा महाराअस्स
समयावसाने प्रेक्षितव्या भविष्यन्ति ।
समआवसाणे पेक्खिदव्वा भविस्सन्ति ।

राजा—का त्वं भो ?

कौसल्या—अस्निग्धपुत्रप्रसविनी खल्वहम् ।
असिणिद्धपुत्तप्पसविणी खु अहं ।

राज्ञः पुत्रः सुत इति, तथा कैकेयी तदाख्या मम मध्यमा भार्या, वने अरण्ये व्याघ्री व्याघ्रयोनिजाता; इति त्रयं कुतो न कृतमिति पूर्वेणान्वयः। अयमाशयः–यदि वयमनपत्याः कृता अभविष्याम तर्हि गुणवत्तमपुत्रपरित्यागावसरलाभेन नातप्स्यामेति, रामस्य चान्यनृपतिकुमारत्वे पुत्रोचितलालनस्थाने वनवासकष्टं नापतिष्यत् कैकेय्याश्चेदृशक्रूरस्वभावायाः काननव्याघ्रीभाव एवोचित इति त्रयमप्याशंसनमुपपन्नमेव। स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

समयावसाने समयस्य चतुर्दशवर्षात्मकस्य वनवासावधेरवसाने समाप्तौ, प्रेक्षितव्याः आलोकनीयाः ।

का त्वमिति—जरसोपहतदृष्टितया रामादिविरहजनिताश्रुपूर्णलोचनतया वा राज्ञः समीपस्थेऽपि जने तथा प्रश्नः ।

अस्निग्धेति—अस्निग्धः स्नेहशून्यः, तत्त्वञ्च वृद्धौ जननीजनकौ परित्यज्य वनगमनादुपपद्यते । अथवा राज्ञा वनवासाज्ञाप्रदानात्तदप्रीतिपात्रत्वेनास्निग्धत्वमभिप्रेतम् ।

राजा का पुत्र और कैकेयी को वनव्याघ्री बनाते। फिर तुमने ये तीनों कार्य क्यों न किये ? ॥ ८ ॥

कौसल्या—(रोती हुई) महाराज, अब अधिक खेद न करें, बहुत विलाप करके अपना धीरज न खोवें। चौदह वर्षों के बीत जाने पर तो आप सीता और राम-लक्ष्मण को देखेंगे ही।

राजा—तुम कौन हो ?

कौसल्या—मैं उसी अप्रिय पुत्र की जननी हूँ।

सूर्य इव गतो रामः सूर्यं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः ।
सूर्यदिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता ॥ ७ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य) **भोः कृतान्तहतक !**

अनपत्या वयं रामः पुत्रोऽन्यस्य महीपतेः ।

सूर्य इवेति—रामः सूर्य इव गतः दृष्टिवर्त्मबहिर्भूतः एतेन तस्य सूर्यस्येव पुनरुदयसम्भावनोक्ता (तादृशमस्तंगतम्) सूर्यमिव रामं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः, यथास्तमितं भास्वन्तं दिवसोऽनुगच्छति तथा वनं गतं रामं लक्ष्मणोऽनुसृतवानिति विवक्षितोऽर्थः । सूर्यश्च दिवसश्चेति सूर्यदिवसौ तयोरवसानेऽन्तर्धाने छायेव सीता न दृश्यते । अयमाशयः—यथा सूर्येऽस्तमिते दिवसोऽपसरति, तत्र चापसृते छायाऽनुविनश्यति, तथैव रामे प्रस्थिते लक्ष्मणस्तमनुगतः, तयोश्च प्रस्थाने छायेव सीता दृक्पथमतीत्य स्थिताऽभूदिति । अत्रोपमात्रयम् , सूर्य इव **राम** इति प्रथमा, दिवस इव लक्ष्मण इति द्वितीया, छायेव सीतेति तृतीया । तत्र रामस्य सूर्योपमया प्रकाशातिशयेन प्रतापवत्ताऽऽधिक्यम् , तददर्शनस्य मोहसमयत्वम् , सकलकार्यविरामश्चेत्यादयोऽर्था व्यक्ताः । लक्ष्मणस्य च दिवसोपमया रामेण समं प्रयाणस्य स्वभावसिद्धत्वमावेदितम् , सीतायाश्छायोपमया च तस्या अतिशयितपत्यनुवृत्तिलक्षणं चारित्रं प्रकटीकृतम् । किञ्च सूर्यस्यास्तमितस्यापि यथा पुनरुदयस्तत्सम्बन्धेन च दिवसश्रियो यथा पुनरनुवृत्तिश्छायायाश्च पुनर्यथा गृहाङ्गणालङ्करणभावस्तथा तेषामपि पुनरावृत्तिरिति च सर्वत्र प्रतिपाद्यमिति ॥ ७ ॥

कृतेति--कृतान्तहतक कालहतक, हतकपदं निन्दाद्योतनार्थम् ।

कृतान्तहतक इत्युक्तं तत्र तस्य हतकत्वमकार्यकारित्वादिति, तदाह—**अनपत्या- इति** । त्वया एतत् त्रयं किं कुतो न कृतम्, अवश्यकरणीयमिदं त्रयं कुतः परित्यक्तं यतश्च परित्यक्तं ततस्त्वं निन्द्य इति । तदेव त्रयं विवरीतुमाह—अनपत्या इति । वयमहमित्यर्थः, अनपत्याः सन्तानरहिताः, रामस्तदाख्यः, अन्यस्य परस्य महीपतेः

सूर्य की भाँति राम चला गया, सूर्य के पीछे दिन की तरह लक्ष्मण भी चला गया। सूर्य और दिन के चले जाने पर छाया की तरह सीता भी नहीं दीख पड़ती ॥ ७ ॥

(ऊपर की ओर देखकर) अरे दुर्दैव,—

(इससे अच्छा तो यही होता कि) तुम मुझे निस्सन्तान, राम को किसी दूसरे

पुत्र राम ! वत्स लक्ष्मण ! वधु वैदेहि ! प्रयच्छत मे प्रतिवचनं पुत्रकाः ! शून्यमिदं भोः ! न मे कश्चित् प्रतिवचनं प्रोयच्छति । कौसल्यामातः ! क्वासि ?

सत्यसन्ध ! जितक्रोध ! विमत्सर ! जगत्प्रिय ! ।
गुरुशुश्रूषणे युक्त ! प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ॥ ६ ॥

हा क्वासौ सर्वजनहृदयनयनाभिरामो रामः ? क्वासौ मयि गुर्वनुवृत्तिः ? क्वासौ शोकार्तेष्वनुकम्पा ? क्वासौ तृणवद्गणितराज्यैश्वर्यः ? पुत्र ! राम ! वृद्धं पितरं मां परित्यज्य किमसम्बद्धेन धर्मेण ते कृत्यम् ? हा धिक् । कष्टं भोः ?

परित्यागस्य खेदावहत्वमुच्यते ॥ ५ ॥

पुत्रेति—पुत्रकाः रामसीतालक्ष्मणाः, पुत्री च पुत्रौ चेति विग्रहे पुमेकशेषः । अनुकम्पायां कन् । तेन चानुकम्पा चात्र पुत्रपुत्रवधूविरहस्यासह्यतोक्ता ।

सत्यसन्धेति—ध्यानसन्निधापितरामसम्बोधनानि सत्यसन्धेत्यादीनि । सत्या अर्थादनपेता सन्धा प्रतिज्ञा यस्य तत्सम्बुद्धौ । जितक्रोध आत्मवशीकृतकोपवेग, वनवासहेतुभूतायां कैकेय्यामुचितस्यापि कोपस्य परित्यागसमभिधानान्माहात्म्यं रामस्य प्रकाश्यते । विगतो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यस्य तत्सम्बोधने तथा । (अत एव) जगतां प्रिय प्रेमास्पद, गुरूणां पूजनीयानां पित्रादीनां शुश्रूषणे सेवायां युक्त तत्पर, मे मह्यम् , प्रतिवाक्यं प्रतिवचनम् , प्रयच्छ देहि । अत्र जितक्रोध-विमत्सर-जगत्प्रियत्वादिप्रतिपादनेन प्रतिवचनस्यावश्यप्रदेयतोक्ता, गुरुशुश्रूषणे युक्तस्य गुर्वनुरोधानुध्यानस्यावश्यसम्पाद्यत्वं च ध्वनितम् । विशेषणसाभिप्रायत्वकृतः परिकरालङ्कारः । अनुष्टुबेव वृत्तम् ॥ ६ ॥

बेटा राम, वत्स लक्ष्मण, बहू वैदेहि, मेरे प्यारे लाड़लो, वचनों का उत्तर तो दो ? उफ, यहाँ तो सुनसान है, मेरे वचनों का कोई उत्तर ही नहीं देता । कौसल्यानन्दन, तुम कहाँ हो ?

ऐ सत्यप्रतिज्ञ, ऐ जितक्रोध, ऐ मात्सर्यशून्य, ऐ जगत्प्रिय, ऐ गुरुभक्त, मुझे प्रतिवचन तो दो ॥ ६ ॥

हाय, कहाँ है वह सर्वप्रिय राम ?, जो सबकी आँखों का सितारा था, कहाँ है वह मुझमें भक्ति ? कहाँ है वह शोकपीड़ितों पर दया दिखानेवाला ? कहाँ है वह राज्याधिकार को तिनका समझनेवाला ? बेटा राम, मुझ वृद्ध पिता को छोड़कर इस धर्मनिष्ठा को तुमने क्यों अपनाया ? हा धिक् । कैसा दारुण दुःख है ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा देव्यौ च)

राजा—हा वत्स ! राम ! जगतां नयनाभिराम !
हा वत्स ! लक्ष्मण ! सलक्षणसर्वगात्र ! ।
हा साध्वि ! मैथिलि ! पतिस्थितचित्तवृत्ते !
हा हा गताः किल वनं बत मे तनूजाः ॥ ४ ॥

चित्रमिदं भोः, यद् भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि तावल्लक्ष्मणं द्रष्टुमिच्छामि । वधु ! वैदेहि !

रामेणापि परित्यक्तो लक्ष्मणेन च गर्हितः ।
अयशोभाजनं लोके परित्यक्तस्त्वयाप्यहम् ॥ ५ ॥

हा वत्सेति—जगतां लोकानां नयनाभिराम लोचनरोचन, सलक्षणानि सामुद्रिकोक्तशुभलक्षणशालीनि सर्वाणि अशेषाणि गात्राणि अवयवा यस्य सः, सामुद्रिकोक्तशुभलक्षणोपेतसकलावयवस्तत्संबुद्धौ रूपम् । पत्यौ स्वामिनि स्थिता अविचलभावेन वर्त्तमाना (स्थितिप्रतिपादनं निष्ठाद्योतनार्थम्) चित्तवृत्तिर्यस्यास्तत्संबोधनम् । बतेति कष्टद्योतकम् । मे मम हतभाग्यस्य तनूजाः पुत्रा एते रामलक्ष्मणसीताः गता एव ममोपेक्षां कृत्वा वनं प्रस्थिता इति भावः । एतेन दशरथस्य वनगतान् तान् प्रति वात्सल्यातिशयः उक्तः । स्पष्टमन्यत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

द्रष्टुमिच्छामि इति—आश्चर्यमिदं यत् पितुरपेक्षया भ्रातर्येवाधिकं स्निह्यतोऽपि लक्ष्मणस्य दर्शनाय मम हृदयं सोत्कण्ठमिति । औचित्यं तु न तथा तादृशस्या—प्रीतिपात्रत्वादिति ।

रामेणापीति—रामेण तदभिधानेन, अपिशब्दात् पुत्रान्तरातिशायिनिरुपमपितृभक्तिशालितयाऽसम्भावितपितृपरित्यागव्यसनित्वं द्योत्यते । गर्हितः निन्दितः तिरस्कृत इति यावत् । तिरस्कारश्च आसन्नमरणं पितरमुपेक्ष्य भ्रातुरनुवृत्त्या सूचितः । अयशोभाजनम् अकीर्त्तिपात्रम् तत्त्वञ्चात्र रामोपमपुत्रविषये तादृशव्यवहारपरायणत्वरूपम् । त्वया वैदेह्या, अपिशब्देन वैदेह्याः श्वशुरेऽसाधारणभक्तियुक्तत्वेन तत्कर्तृक-

---

राजा—हा जननयनाभिराम राम, हा सर्वसुलक्षण लक्ष्मण, हा स्वामिभक्ते सुविमलचरित्रे मैथिलि, शोक ? मेरे प्रिय बच्चे सचमुच बन को चले गये ॥ ४ ॥

ओह ! यह कैसा आश्चर्य है कि लक्ष्मण ने भ्रातृस्नेह के आगे पितृस्नेह को तिलाञ्जलि दे दी, फिर भी उसे देखने के लिये मेरा हृदय लालायित हो रहा है । हे वैदेहि—

राम ने मुझे तज दिया, लक्ष्मण ने भी तिरस्कृत कर दिया, संसार में मैं अयशोभागी बना तो क्या तुमने भी मेरा त्याग ही कर दिया ? ॥ ५ ॥

यावदहमपि महाराजस्य समीपवर्ती भविष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य) अये ! अयं महाराजो महादेव्या सुमित्रया च सुदुःसहमपि पुत्रविरह-समुद्भवं शोकं निगृह्यात्मानमेव संस्थापयन्तीभ्यामन्वास्यमानस्तिष्ठति । कष्टा खल्ववस्था वर्तते । एष एष महाराजः—

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चैर्लपन् मुहुः ।
दिशं पश्यति तामेव यया यातो रघूद्वहः ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तः)

मिश्रविष्कम्भकः ।

वत्ताऽभिहिता । आहारकथात्यागाभिधानेन पौराणां विमनायमानतोक्ता । स्पष्ट-मन्यत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्, पूर्वमुक्तञ्च तल्लक्षणम् ॥ २ ॥

महादेव्येति—महादेव्या कौसल्यया । सुदुःसहम् अत्यन्तासह्यम् । संस्थापय-न्तीभ्याम् आश्वासनादिना धारयन्तीभ्याम् ।

पततीति—हा हा इति मुहुः उच्चैर्लपन् उच्चारयन् उत्थायोत्थाय पतति उत्तिष्ठति पुनश्च भूमौ पततीत्यर्थः । तामेव दिशं च पश्यति, यया दिशा रघूद्वहः रघुवंशश्रेष्ठो यात इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मिश्रविष्कम्भक इति—तल्लक्षणमुक्तं यथा—

'वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

अच्छा अब मैं भी महाराज के पास चलूं, (घूमकर और देखकर) ऐं ये ही तो महाराज हैं, कौशल्या और सुमित्रा अत्यन्त असहनीय पुत्रशोक को भी किसी भांति सहकर महाराज को आश्वासन देती हुई उनकी सेवा में लगी हैं । कैसी दर्दनाक दशा है । यह महाराज—

उठते हैं, गिरते हैं, फिर उठते हैं, हाय हाय की रट लगाये हुए हैं, फिर लड़खड़ाते हैं और उसी ओर एकटक निहार रहे हैं, जिधर से राम लक्ष्मण वन को गये हैं ॥ ३ ॥

(प्रस्थान)

(मिश्रविष्कम्भकः)

(वर्णित रूप में राजा और देवियों का प्रवेश)

प्रतीहारी--हा हा एवंगतो महाराजः ?

हा हा एव्वंगओ महाराओ ?

कञ्चुकीयः--**भवति ! गच्छ ।**

प्रतीहारी--**आर्य ! तथा ।**

अय्य ! तहा । (निष्क्रान्ता)

कञ्चुकीयः--(सर्वतो विलोक्य) **अहो नु खलु रामनिर्गमनदिनादारभ्य शून्यैवेयमयोध्या संलक्ष्यते । कुतः--**

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्रेक्षणा वाजिनो
ह्रेषाशून्यमुखाः सवृद्धवनिताबालाश्च पौरा जनाः ।
त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्त उच्चैर्दिशा
रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ॥ २ ॥

एवमिति एवंगतः ईदृग्दशात्वमुपगतः ।

अहो इति--'अहो नु खलु' पदसमुदायोऽयं खेदमाह ।

शून्यत्वमेवोपपादयति--**नागेन्द्रा इति** । नागेन्द्राः गजमुख्याः यवसाभिलाषविमुखाः घासग्रासग्रहणपराङ्मुखाः, वाजिनः अश्वाः सास्रेक्षणाः सास्रे सबाष्पे ईक्षणे येषां ते तथोक्ताः, वाजिनः न केवलं सास्रेक्षणाः किन्तु ह्रेषाशून्यमुखाः मूकाः ह्रेषा अश्वशब्दस्तद्रहिता इत्यर्थः । सवृद्धवनिताबालाः वृद्धैर्वनिताभिर्बालैश्च सहिता पौरा जनाः पुरवासिनः त्यक्ताहारकथाः विसृष्टभोजनवार्ताः सुदीनवदनाः आर्तदीनमुखाः क्रन्दन्तश्च । सर्वेऽपीमे गजेन्द्रवाजिपौरजना अमी तामेव दिशं पश्यन्ति यया दिशा सदारसहजः सीतालक्ष्मणाभ्यामनुयातो रामो याति । एतेन तेषां तं प्रति गाढानुराग-

---

प्रतीहारी—**हाय, महाराज की ऐसी दशा ?**

कञ्चुकी—**श्रीमती जी, आप जायँ ।**

प्रतीहारी—**जाता हूं ।**

कञ्चुकी—(चारो ओर देखकर) **जबसे राम गये, तब से यह समूची अयोध्या सूनी दीख रही है ? क्योंकि—**

गजराजों ने चारा खाना छोड़ दिया है, साश्रुनयन घोड़ों ने हिनहिनाना बन्द कर दिया है, नगरवासी बूढ़े, स्त्रियाँ, बच्चे जवान—सबने भोजन की बात भुला दी है और जोर से रोने से उनका चेहरा उतर गया है । राम, सीता और लक्ष्मण जिधर गये हैं; सबकी आँखें टकटक उसी ओर लगी हैं ॥ २ ॥

प्रतीहारी—आर्य ! किमेतत् ?
अय्य ! किं एदं ?

कञ्चुकीयः—एष हि महाराजः सत्यवचनरक्षणपरो राममरण्यं गच्छन्तमुपावर्तयितुमशक्तः पुत्रविरहशोकाग्निना दग्धहृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहके शयानः—

मेरुश्चलन्निव युगक्षयसन्निकर्षे
शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः ।
सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः
शोकाद् भृशं शिथिलदेहमतिर्नरेन्द्रः ॥ १ ॥

किं एदं इति—अवधानोपदेशने प्रयोजनं किमिति प्रश्नाशयः ।

सत्यवचनरक्षणपरः सत्यवाक्पालनतत्परः, उपावर्त्तयितुं स्वाध्यवसायान्निवर्तयितुम् । शोकाग्निना खेदवह्निना तस्य च वह्नित्वमत्यन्तसन्तापकत्वेनोपचरितम् । प्रलपन् निरर्थकं भाषणं कुर्वन् । समुद्रगृहके कृतकस्य समुद्रस्य समीपवर्तिनि गृहे तद्वति वा गृहे । कृतकसमुद्रनिर्माणं हि क्रीडाशैलादिनिर्माणवद् भोगार्थम् ।

मेरुरिति- युगस्य क्षयो युगान्तस्तस्य सन्निकर्षे सामीप्योपस्थितौ, मेरुः सुमेरुश्चलन्निव कम्पायमान इव, अप्रमेयः परिच्छेत्तुमशक्यः, महोदधिः सागरः शोषं व्रजन् शुष्यन् इव । मण्डलमात्रलक्ष्यम् उपसंहृतप्रभाजालतया मण्डलमात्रेण लक्ष्यः प्रशान्तदीधितिरित्यर्थः । सूर्यो रविः पतन्निव स्रंसमान इव शोकाद् अतिप्रियपुत्रविरहकृतात् खेदात् शिथिलदेहमतिः अवसन्नकायबुद्धिः अस्तीति शेषः । युगक्षये हि विनाशस्यासत्तौ प्रलयपवनेन मेरुश्चलति, प्रशान्तः सागरः शुष्यति, आसन्नपतनश्च रविर्निष्प्रभतया मण्डलमात्रेणोपलक्षितो भवति; तद्वदधुना राजापि शिथिलकायः शिथिलबुद्धिश्च दृश्यत इति भावः । अत्र त्रिभिरप्युपमानभूतैर्मेरुमहोदधिभास्करै राज्ञो मरणस्यासन्नत्वमुक्तम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

प्रतीहारी—आर्य, यह क्या ?

कञ्चुकी—क्या कहूँ, प्रतिज्ञापालक महाराज राम को वन जाने से लौटा नहीं सके, और अब पुत्रवियोग की ज्वाला से सन्तप्त हृदय हो पागल की भांति प्रलाप करते समुद्रगृह में लेटे हुए—

महाराज युगान्त समीप आने पर डगमगाते हुए सुमेरु के समान अथवा सूखते हुए सागर के समान अथवा मण्डलमात्र-लक्ष्य सूर्य के समान अपार शोकसागर में निमग्न दुर्बलकाय तथा हीनचेतन होते जा रहे हैं ॥ १ ॥

चीरमात्रोत्तरीयाणां किं दृश्यं वनवासिनाम् ? ।

रामः--

गतेष्वस्मासु राजा नः शिरःस्थानानि पश्यतु ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कञ्चुकीयः)

कञ्चुकीयः--**भो भोः प्रतिहारव्यापृताः ! स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।**

(प्रविश्य)

चीरमात्रेति—चीरमात्रमुत्तरीयं येषान्ते चीरमात्रोत्तरीया वल्कलमात्रोत्तरीय-वसनाः (न तु पीताम्बरपरिधानाः) तेषां वनवासिनां किं दृश्यं न किमपीत्यर्थः । तेन च राज्ञः आगमनस्य तत्प्रतीक्षार्थमवस्थानस्य चानावश्यकत्वमुक्तम् । अस्मासु गतेषु अप्रतीक्ष्यैव राजानं वनं प्रस्थितेषु राजा दशरथः नोऽस्माकं शिरःस्थानानि प्रधानवासस्थानानि विलोकयतु । अस्मदध्युषितानि स्थानानि विलोक्यात्मानं सान्त्वयत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति मैथिलपण्डित-श्रीरामचन्द्रमिश्रकृते प्रतिमानाटक-प्रकाशे प्रथमोऽङ्कः ।

प्रतीति--प्रतीहारव्यापृताः प्रतीहारे द्वारदेशे व्यापृताः नियुक्ताः, अप्रमत्ताः सावधानाः ।

चीरमात्रपरिधान हम वनवासियों को देख कर क्या करेंगे ? ।

राम—हमारे चले जाने पर महाराज हमारे प्रधान निवासस्थानों को देखा करेंगे ॥ ३१ ॥

(सब का प्रस्थान)

प्रथम अङ्क समाप्त ।

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—**ऐ द्वारपालो, आप अपने स्थानों पर सावधान रहें ।**

(प्रतीहारी का प्रवेश)

निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥ २९ ॥

(प्रविश्य)

कञ्चुकीयः--कुमार ! न खलु गन्तव्यम् । एष हि महाराजः,

श्रुत्वा ते वनगमनं वधूसहायं
सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रम् ।
उत्थाय क्षितितलरेणुरूषिताङ्गः
कान्तारद्विरद इवोपयाति जीर्णः ॥ ३० ॥

लक्ष्मणः--आर्य !

सामान्यदर्शनविषयत्वस्यौचित्यमुपपादयति--**निर्दोषेति** । नार्यो वनिता हि यज्ञेऽश्वमेधादौ विवाहे पाणिग्रहणावसरे व्यसने विपदि श्मशानाद्युपगमावसरे वने च निर्दोषदृश्याः, निर्दोषाः दृश्याश्चेति विग्रहः, दृश्यत्वेऽपि दर्शननिमित्तकदोषरहिता इत्यर्थः । अत्र वनप्रस्थानोन्मुखानां दर्शनं वने दर्शनमित्यभिमानः ॥ २९ ॥

श्रुत्वा त इति--वधूः सीता सहाया द्वितीया यस्मिन् कर्मणि तत्तथा, सौभ्रात्रेण भ्रातृस्नेहमहिम्ना अध्यवसिता सङ्कल्पिता लक्ष्मणानुयात्रा लक्ष्मणानुगमनं यत्र कर्मणि तथाभूतम् , ते तव रामस्य वनगमनं वनाय प्रस्थानं श्रुत्वा निशम्य उत्थाय स्थण्डिलशयनं परित्यज्य क्षितितलरेणुभिः धरातलधूलिभिः रूषिताङ्गः धूसरशरीरावयवः जीर्णः जरसा ग्रस्तः कान्तारद्विरद इव वन्यकरीव राजा उपयाति इत आगच्छति । अतस्तमुपेक्ष्य गमनमनुचितमिति तदाशयः । सौभ्रात्रव्यवसितेति लक्ष्मणस्यामायता, वधूसहायमिति रामवनगमनस्यात्यन्तदुःसहता, निशम्य उत्थायेति क्रिययोरव्यवहितपौर्वापर्येण तद्वृत्तान्तश्रवणानन्तरमेव राज्ञो भृशास्थिरता, रेणुरूषिताङ्गतोक्त्या राज्ञो दीनावस्थता, कान्तारद्विरदोपमया च तस्य नितान्तकष्टमयजीवनता चावेद्यते ॥३०॥

और वन में स्त्रियों का देखना निर्दोष है ॥ २९ ॥

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—कुमार, मत जाइए । मत जाइए । यह देखिये, वृद्ध महाराज—

सीतासहित आपका वनगमन तथा लक्ष्मण का अनुगमन सुनकर सहसा उठकर पृथ्वी की धूलि से धूसराङ्ग बने राजा वन्य गजराज की भाँति कांपती चाल से आप लोगों को देखने के लिये इधर ही आ रहे हैं ॥ ३० ॥

लक्ष्मण—आर्य,

खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—अनुगृहीतोऽस्मि । (गृहीत्वा परिधत्ते)

रामः—श्रुतवृत्तान्तैः पौरैः सन्निरुद्धो राजमार्गः । उत्सार्यतामुत्सार्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अहमग्रतो यास्यामि । उत्सार्यतामुत्सार्यताम् ।

रामः—मैथिलि ! अपनीयतामवगुण्ठनम् ।

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति । (अपनयति)

जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

रामः—भो भोः पौराः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः—

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद् बाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।

अङ्कुशः वशीकरणसाधनम् । इन्द्रियाणि अश्वा इव तेषां खलीनं नियन्त्रणप्रग्रहः, धर्मसारथिः धर्मस्य रथस्य सारथिः चारकः । एवंमहिमा वल्कलपट इति रामस्याशयः । अत्र तपसः सङ्ग्रामत्वाभिधानेन युद्धवन्निरन्तरसावधानताऽपेक्षितेति, नियमानां द्विरदत्वरूपणेन तेषां नितान्तस्वाच्छन्द्यकृता दुरुपास्यतेति, इन्द्रियाणामश्वत्वाभिधानेन नितान्तचञ्चलता, वल्कलानां तत्खलीनत्वोक्त्या च तन्नियमनसमर्थतेति धर्मस्य रथत्वोक्त्या परलोकप्रापकतेति चावेद्यते ॥ २८ ॥

अवेति—अवगुण्ठनं परदर्शनपरिहारार्थं शिरोमुखाच्छादकवस्त्रम् ।

स्वैरं हीति । भवन्तः पुरवासिनः मम रामस्य भार्यां सीतां स्वैरं यथेच्छं निःशङ्कं बाष्पाकुलाक्षैः बाष्पपरिप्लुतनयनैः वदनैः मुखैरुपलक्षिता भवन्त इति पौरैष्वन्वेतव्यम् , पश्यन्तु विलोकयन्तु । असूर्यम्पश्यानामपि राजवनितानां जन-

---

रूप अश्वों के निग्रह में लगाम का काम करते हैं, अतः इन्हें ग्रहण करो ॥ २८ ॥

लक्ष्मण—मैं अनुगृहीत हुआ (लेकर धारण करता है) ।

राम—यह समाचार सुनकर नागरिकों से राजमार्ग बिलकुल घिर गया है, इन्हें (समझा कर) हटा दीजिये ।

लक्ष्मण—आर्य मैं आगे चलता हूं । हट जाइये, हट जाइये ।

राम—मैथिलि, घूँघट हटा लो ।

सीता—जो आज्ञा (घूंघट हटाती है)

राम—हे नगरवासिजन, आप लोग सुनिये सुनिये—

आपलोग निःशङ्क होकर साश्रुनयन से सीता को देख लें । यज्ञ, विवाह, संकट

रामः—मैथिली ! वार्यतामयम् ।

सीता—सौमित्रे ! निवर्त्यतां किल ।

सौमित्रे ! णिवत्तीअदु किल ।

लक्ष्मणः—आर्ये !

गुरोर्मे पादशुश्रूषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि ? ।
तवैव दक्षिणः पादो मम सेव्यो भविष्यति ॥ २७ ॥

सीता—दयतां खल्वार्यपुत्रः । संतप्यते सौमित्रिः ।

दीअदु क्खु अय्यउत्तो । सन्तप्पदि सौमित्ती ।

रामः—सौमित्रे ! श्रूयताम् । वल्कलानि नाम—

तपःसङ्ग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः ।

निवर्त्यतां वनगमनाध्यवसायादिति शेषः ।

गुरोर्मे इति । मे मम गुरोः पूजनीयस्य ज्येष्ठभ्रातुः पादशुश्रूषाम् चरणसंवाहनादिपरिचर्याम् त्वम् एका सहायान्तरनिरपेक्षा कर्तुं विधातुम् इच्छसि ? स्वयमेकाकिनी मम पूज्यस्य चरणौ सेवितुकामा त्वं माम् उक्तकार्यावसरलाभतो वञ्चयसीति तव नोचितमित्यर्थः । अथ तव महानत्राग्रहस्तर्हि तदीयं दक्षिणं पादं परिचर, मम कृते सव्यमेव तदीयं पादं विसृज । एवमपि मया तत्पादपरिचर्यावसरो गौणभावेनापि लब्धो भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

तपःसङ्ग्रामेति । वल्कलानि नाम तप एव संग्रामः युद्धम् तत्र कवचं वर्म युद्धे धर्त्तव्यतया प्रसिद्धम् । (तान्येव वल्कलानि) नियमो व्रतमेव द्विरदो गजः तस्य

राम—मैथिलि, इसे मना करो ।

सीता—लक्ष्मण, रहने दो ।

लक्ष्मण—आर्ये,

मेरे पूज्य राम की चरणशुश्रूषा तुम अकेले करना चाहती हो ? । अच्छा, दक्षिण चरण पर तुम्हारा ही एकाधिपत्य रहेगा, मैं बाम चरण की ही सेवा करके अपना जीवन सार्थक समझ लूँगा ॥ २७ ॥

सीता--आर्यपुत्र, आप दया करें, लक्ष्मण को (रोकने से) कष्ट होता है ।

राम—लक्ष्मण, यह वल्कल—

तपस्यारूप संग्राम में कवच, संयमरूप हाथी के वशीकरण में अङ्कुश, इन्द्रिय-

इमेऽपरा अननुभूता वल्कलाः । निर्वर्त्यतां तावत् किल
इमा अवरा अणणुहूदा वक्कला । णिव्वत्तीअदु दाव किल
प्रयोजनमिति ।
पओअणं त्ति ।

रामः— भद्रे ! आनय, सन्तुष्टैषा । वयमर्थिनः ।

चेटी—गृह्णातु भर्ता । (तथा कृत्वा निष्क्रान्ता)
गह्णादु भट्टा ।

(रामो गृहीत्वा परिधत्ते)

लक्ष्मणः—प्रसीदत्वार्यः ।

निर्योगाद् भूषणान्माल्यात् सर्वेभ्योऽर्धं प्रदाय मे ।
चिरमेकाकिना बद्धं चीरे खल्वसि मत्सरी ॥ २६ ॥

भुक्ताः । प्रयोजनम् उपयोगः । अनुष्ठीयतां सम्पाद्यताम्, यथेच्छमुपयुज्यतामित्यर्थः ।

सन्तुष्टा पूर्वत एव वल्कलपरिधानेन तृप्ता । एषा सीता । अर्थिनः वल्कलस्य कृते याचकाः, तथा च मह्यं पात्रायार्पयेति रामाशयः ।

रामेण वल्कले धार्यमाणे लक्ष्मणः स्वस्य रामानुगमनाभिलाषं व्यञ्जयन्नाह-प्रसीदत्वार्य इति ।

निर्योगादिति । निर्योगात् वस्त्रकञ्चुकादेराच्छादनोपयोगिवसनात्, भूषणात् कटककुण्डलादेरलङ्कारात्, माल्यात् पुष्पादिस्रजः सर्वेभ्यो मे मह्यम् अर्धम् समांशं प्रदाय दत्त्वा चीरं वल्कलम् (त्वया) एकाकिना मह्यमप्रदायैव बद्धं परिहितम् । बहुमूल्यवसनाभरणस्रगादीनां संविभागकरणे गतस्वार्थता दृष्टपूर्वा, चीरस्य तु अतिहीनमूल्यस्य संविभागे तव स्वार्थबुद्धिरुदितेत्याश्चर्यम्, इत्याह—**चीरे खल्वसि मत्सरीति** । इदमपि मह्यं प्रदाय मामपि सह नयेति तदाशयः ॥ २६ ॥

है । (हो सकता है वे अच्छे नहीं हों) ये नये वल्कल हैं, इनसे अपना प्रयोजन पूरा कीजिये ।

राम—भद्रे, इधर लाना, इनका तो काम चल गया है, मुझे जरूरत है ।

चेटी—स्वामी ग्रहण करें । (वल्कल देकर प्रस्थान)

(राम लेकर पहनते हैं)

लक्ष्मण—आर्य, प्रसन्न हों । आज तक सभी तरह के वस्त्र, भूषण, माल्य–सभी प्रकार की भोग्य वस्तुओं में आप मुझे आधा देते आये हैं, फिर इस वल्कल में इतना लोभ क्यों है कि इसे अकेले पहन रहे हैं ? ॥ २६ ॥

अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा
पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च ।
त्यजति न च करेणुः पङ्कलग्नं गजेन्द्रं
व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य)

चेटी—जयतु भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा प्रणम्य विज्ञापयति--
जेदु भट्टिणी । णेवच्छपालिणी अय्यरेवा पणमिअ विण्णवेदि—
अवदातिकया सङ्गीतशालाया आच्छिद्य वल्कला आनीताः ।
ओदादिआए सङ्गीयसालादो आच्छिन्दिअ बक्कला आणीदा ।

अनुचरतीति—तारा चन्द्रमसो भार्या शशाङ्कं चन्द्रं राहुकृतोपरागेऽपि राहुग्रसनदशायामपीत्यर्थः, अनुचरति अनुगच्छति न तु स्वामिनं विपदुपनिपतितं त्यजति । किञ्च वनवृक्षे वन्ये तरौ पतति (सति) लता वल्लरी च भूमिं याति अधोदेशसंयोगवती भवतीत्यर्थः । किञ्च करेणुः हस्तिनी पङ्कलग्नं कर्दममग्नम्, गजेन्द्रं न त्यजति अनुयात्येव । एवं देवभावमारभ्य तर्वादिभावपर्यन्तं स्त्रीणां स्वनाथानुसरणस्य लक्ष्येषु भूयिष्ठं दृश्यमानत्वेन सीताया अपि त्वदनुवर्त्तनाध्यवसायान्निवर्त्तनं न योग्यमित्यर्थः । सीतायाः कर्त्तव्यनिर्णयमेव समर्थयति—व्रजतु त्वामनुवर्त्तताम्, धर्मं पत्यनुवृत्तिलक्षणं सतीसमुदाचारं चरतु अनुतिष्ठतु । तमिममर्थमर्थान्तरन्यासेन पोषयति—भर्तृनाथा हि नार्य इति । नार्यः स्त्रियो भर्तृनाथाः स्वामिपरतन्त्राः, अतस्तासां तदनुवृत्तिस्तत्समसुखदुःखता च सदोचितेति भावः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासभेदः । हिशब्दोऽस्यार्थस्य प्रसिद्धतां द्योतयति, शेषं सुगमम् ॥ २५ ॥

विज्ञापयति सूचयति । आच्छिद्य बलादपहृत्य । अननुभूताः अभिनवाः अनुप-

---

राहुग्रहण के अवसर पर भी रोहिणी चन्द्रमा का साथ देती है, वृक्ष के धराशायी होने पर भी उसकी लतायें उससे लिपटी ही रहती हैं, गजराज के पङ्कपतित होने पर भी हथिनियाँ साथ नहीं छोड़तीं (इसलिए) उन्हें भी वन जाने दो, अपना धर्म निभाने दो । स्त्रियों के तो पति ही अवलम्ब होते हैं ॥ २५ ॥

(चेटी का प्रवेश)

चेटी--जय हो महारानीजी की । नेपथ्यपालिका आर्या रेवा प्रणामपूर्वक निवेदन करती है कि अवदातिका सङ्गीतशाला से कुछ वल्कल स्वयं ही ले आयी

रामः—मयैकाकिना किल गन्तव्यम् ।

सीता—अतो न खल्वनुगच्छामि ?

अदो ण क्खु अनुगच्छामि ।

रामः—वने खलु वस्तव्यम् ।

सीता—तत् खलु मे प्रासादः ।

तं क्खु मे पासादो ।

रामः—श्वश्रूश्वशुरशुश्रूषापि च ते निर्वर्तयितव्या ?

सीता—एनामुद्दिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते ।

णं उद्दिसिअ देवदानं पणामो करीअदि ।

रामः—लक्ष्मण ! वार्यतामियम् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! नोत्सहे श्लाघनीये काले वारयितुमत्रभवतीम् ।

कुतः—

एकाकिना सहायान्तररहितेन गुर्वाज्ञाया अक्षरशोऽर्थतोऽनुवृत्तौ मम सहायकान्तररक्षणं धर्मच्युतिरतस्त्वया तथाऽऽग्रहो न कर्त्तव्य इति रामाभिसन्धिः ।

अतो नु खल्विति । असहायेन भवता गम्यतेऽत एव तु मया विशिष्य गन्तुं काम्यते, त्वत्सहायतायाः मद्धर्मत्वादिति ।

एनां गुरुशुश्रूषाम्, गुरुशुश्रूषास्थाने वनदेवताः प्रणम्य चेतः सान्त्वयिष्यामि । अथवा मया पतिसहानुवृत्तिपरतन्त्रतया गृहेऽवस्थाय गुरुशुश्रूषा विधातुं नाशकीति विवशायाः स्वस्याः अपराधमिमं मर्षयितुं देवताः प्रणंस्यामीति तदाशयः ।

काले सीतायास्त्वदनुगमनाऽध्यवसायसमये ।

राम—मुझे तो अकेले वन जाना है ।

सीता—इसी से तो आपके साथ जाना है ।

राम—वहाँ तो वन में रहना होगा ।

सीता—वह वन मेरे लिये प्रासाद होगा ।

राम—सास-ससुर की सेवा भी तो तेरा कर्त्तव्य है ।

सीता—इसके लिये मैं (सर्वसाक्षी) देवों को प्रणाम करती हूँ (कि वे हमारी लाचारी देखें)

राम—लक्ष्मण, इसे वन जाने से रोको ।

लक्ष्मण—आर्य, ऐसे प्रशंसनीय अवसर में आर्या को रोकने का साहस नहीं हो रहा है, क्योंकि—

रामः—अत्र मोहमुपगतस्तत्रभवान् । हन्त ! निवेदितमप्रभुत्वम् ।
मैथिलि !
मङ्गलार्थेऽनया दत्तान् वल्कलांस्तावदानय ।
करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्मं नैवाप्तं नोपपादितम् ॥ २४ ॥

सीता—गृह्णात्वार्यपुत्रः ।
गह्णादु अय्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! किं व्यवसितम् ?

सीता—ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम् ।
णं सहधम्मआरिणी क्खु अहं ।

तत्रभवान् पूज्यस्तातः । अत्र मद्वनवासलक्षणे विषये । हन्त खेदे, अप्रभुत्वम् विपदुपनिपातसहनासामर्थ्यम् । निवेदितं प्रकटीकृतम् । मया सुखं साधयितुं योग्ये कार्ये तातस्य तादृशी दशा तत्पक्षे नितरामयुक्तेति भावः ।

अवसरप्राप्तं कर्त्तव्यमादिशति—**मङ्गलार्थ इति** । अनया अवदातिकाभिधानया तव चेट्या दत्तान् वल्कलान् तरुत्वक्कल्पितानि वसनानि मङ्गलार्थे मङ्गलमयपित्राज्ञापालनात्मकवनवासोपयोगिवस्त्रार्थम् आनय मह्यमर्पय । वनवासस्य मङ्गलमयतामेवोपपादयति परार्द्धेन—**करोमीति** । अन्यैः मद्भिन्नैः नृपैः राजभिः नैव आप्तं बाल्यभावे कर्त्तव्यत्वेनाधिगतं नोपपादितम् नानुष्ठितं च । राजानो हि वार्द्धके पुत्रसमर्पितराज्यभाराः सन्त एव वनवासावसरमलभन्त तथाऽऽचरंश्च, प्रथमोऽयमवसरो यदहं बाल एव वनवासाय लब्धावसरस्तथा कर्तुं यत इति मङ्गलमयभावोऽस्य कर्मणस्तदाशूपनय मम वल्कलानीति रामस्याशयः ॥ २५ ॥

व्यवसितम्—इष्टं मयि वनाय चलिते त्वया किं चिकीर्षितमिति भावः ।

सहधर्मचारिणी—सहधर्मानुष्ठानशीला । एतेन मयापि गन्तव्यमिति व्यञ्जितम् ।

राम—क्या इसी बात पर महाराज मूर्च्छित हो गये ? अफसोस ! उन्होंने अपनी अधीरता व्यक्त की । मैथिलि,

इस समय उपस्थित इस मङ्गलमय कार्य के लिये मुझे अवदातिकाद्वारा लाये गये वल्कल दो । उन्हें पहन कर मुझे ऐसा धर्म-कार्य करना है, जिसे किन्हीं राजाओं ने नहीं किया ॥ २४ ॥

सीता—लीजिये आर्यपुत्र !

राम—मैथिलि, तुम्हारी क्या राय है ?

सीता—मैं तो आपकी सहधर्मचारिणी ठहरी ।

दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि
किं रोषणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ॥ २२ ॥

लक्ष्मणः—(सबाष्पम्) हा धिक् ! अस्मान् अविज्ञायोपालभसे ।

यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः ।
वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुर्दश वने त्वया ॥ २३ ॥

हरन्त्यां मातरि कैकेय्यां शरं मुञ्चानि चालयानि ? नैतदप्युपयुज्यते । दोषेषु एषु मद्राज्यप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतव्यापारकलापेषु बाह्यं पृथग्भूतं भरतं हनानि मारयाणि, नैतदपि युक्तं, तस्य सर्वथा दोषरहितत्वात् । अस्यां स्थितौ एषु त्रिषु पातकेषु पितृमातृभ्रातृवधाख्येषु महापापेषु रोषणाय कोपकलुषाय तुभ्यं किं कतमत् पातकं रुचिरं रुचिप्रदं रोचत इत्यर्थः । स्वजनोऽप्यपकुर्वन् हन्तव्य इति हि त्वदभिप्रायः । न चात्र गर्हितकर्मणि कस्यापि स्वजनस्यापराधं निर्णेतुमीशे, तातस्य स्ववचोरक्षाव्रतपरायणत्वात्, मातुर्मध्यमायाः स्वधनप्राप्तिप्रवृत्तत्वात्, मम भ्रातुर्भरतस्यैभिर्व्यापारकलुषपङ्कैरलिप्तत्वादतोऽत्र निरपराधप्रियपरिजनत्रयमध्ये कस्य वधो मया क्रियमाणस्त्वयाऽभिप्रेयत इति रामाशयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् , लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥

हा धिगिति--कष्टमित्यर्थः, अविज्ञाय ज्ञातव्यमर्थमविज्ञाय । उपालभसे तिरस्करोषि । ज्ञाते वृत्तान्ते तथापि ममेव व्यग्रा चित्तवृत्तिर्भवेदित्यर्थः ।

तद्वस्तुतत्त्वमेवाह—**यत्कृत इति** । यत्कृते येनार्येण जनिते महति दुरन्ते क्लेशे खेदे, मनसाऽध्यायमान इति शेषः । मे मम राज्ये राजपदे मनोरथः अभिलाषो न । तमेव क्लेशमविज्ञाय त्वं मामुपालभस इत्यर्थः ? क्लेशमाह—**वर्षाणीति** । त्वया रामेण चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यं स्थातव्यम्, इति । चतुर्दशवर्षाणीत्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । न हि केवलं दुराशयया कैकेय्या भरताभिषेकमात्रेण तृप्तं, किन्तु तव वनवासोऽपि तया वृत इति भावः । चरमश्चायं वरो मर्मवेधी येनाहं पूर्वप्रकारेण वक्तुं बाधित इति सरलार्थः ॥ २३ ॥

अथवा अत्यन्त निर्दोष भरत को मारा जाय ? पितृवध, मातृवध और बन्धुवध; इन तीनों पातकों में कौन सा पातक तुम्हारे रोष को अभिमत है ? ॥ २२ ॥

लक्ष्मण—(रोकर) खेद है, आप बिना जाने हमें उलाहना दे रहे हैं ।

मुझे राज्य की अभिलाषा नहीं है, किन्तु जिस बात पर मुझे इतना खेद हुआ वह यह है कि—आपको चौदह वर्ष तक वन में रहना होगा ॥ २३ ॥

रामः—

त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता ।
भ्रुकुटिर्लक्ष्मणस्यैषा नियतीव व्यवस्थिता ॥ २१ ॥
सुमित्रामातः ! इतस्तावत् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अयमस्मि ।

रामः—भवतः स्थैर्यमुत्पादयता मयैवमभिहितम् । उच्यतामिदानीम् ।

तातं धनुर्न मयि सत्यमवेक्षमाणे
मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम् ।

ऽलम्, अन्यथा तदावेशवशात् कदाचिदवाच्यमुच्येत अकार्यं वा क्रियेत, वरमत इतः स्थानादन्यत्र गन्तुमिति प्रकरणार्थः ।

त्रैलोक्यमिति—त्रयो लोका एव त्रैलोक्यम् चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । तत् भुवनत्रयम् दग्धुं कामो यस्याः सा दग्धुकामा दिधक्षन्तीव ललाटपुटसंस्थिता कपालदेशेऽवस्थापिता एषा प्रत्यक्षदृश्या लक्ष्मणस्य भ्रुकुटिः वक्रीभूता कोपव्यञ्जिका भ्रूलता वियति व्योमनि इव व्यवस्थिता । कोपातिरेकेण लक्ष्मणस्योर्ध्वबद्धवक्रभ्रुकुटितया दृग्भङ्गेराकाशावस्थितमुत्प्रेक्षते । 'नियतीव' इति पाठे नियतिः भाग्यरेखेवेत्यर्थः । अतः पाठेऽर्थसामञ्जस्येऽपि ङीप्सिद्धये क्तिजन्तत्वादिकमनुसरणीयम्, तच्चागतिकगतिभूतमिति सुधियो विभावयन्तु ॥ २१ ॥

स्थैर्यम्—चित्तविक्रियोपरमम्, उत्पादयता जनयता त्वां शान्तयतेत्यर्थः । उच्यताम् इदानीं शान्तचित्तेन भवता मत्प्रश्नोत्तरमभिधीयताम् ।

तात इति । मयि स्वविधेये मल्लक्षणे जने मामवलम्ब्येत्यर्थः । सत्यं स्वप्रतिश्रुतभरताभिषेकान्यथाभावम् अवेक्षमाणे प्रतीक्षमाणे ताते धनुर्न चापावसर एव नास्ति । किञ्च स्वधनं विवाहावसरप्रतिश्रुतं लभ्यतया निश्चितं स्वधनं राज्यरूपं

राम—त्रिभुवन को भस्म करने के लिए उद्यत लक्ष्मण की भ्रुकुटि विधाता की इच्छा की तरह अटल मालूम पड़ रही है ॥ २१ ॥

सुमित्रानन्दन, जरा इधर तो आना ।

लक्ष्मण—आर्य, यह आया ।

राम—तुम्हें शान्त करनेके उद्देश्यसे ही मैंने वैसा कहा है, अब तुम्हीं बताओ— क्यों पिता पर धनुष उठाया जाय जो अपनी प्रतिज्ञाका पालन कर रहे हैं, या माता पर प्रहार किया जाय जो पूर्व-प्रतिज्ञात अपना विवाह शुल्क माँग रही है,

इदनीमपि सन्देहः किं क्षमा निर्मनस्विता ? ॥ १९ ॥

रामः—सुमित्रामातः ! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योगं जनयति । आः, अपण्डितः खलु भवान् ।

भरतो वा भवेद् राजा वयं वा ननु तत् समम् ।
यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा स राजा परिपाल्यताम् ॥ २० ॥

लक्ष्मणः—न शक्नोमि रोषं धारयितुम् । भवतु भवतु । गच्छामस्तावत् । (प्रस्थितः)

दपहृते सति नृपे महाराजदशरथे च भुवि धरित्र्याम् । (न तु पर्यङ्के) शोच्यासने दुःखासिकायाम् (न तु सुखशयनीये) सति इदानीमपि अस्यामपि स्थितौ तदपकारितायां प्रकटं प्रतीतायामपीत्यर्थः, सन्देहः—प्रतिक्रियाविधाननिश्चयाभावः (किमिदमित्यादिवचनेनोह्यमानः) तव किं क्षमा सहनशीलता, निर्मनस्विता मनस्विताविरहो वेति (न जाने इति भावः) एतादृश्यामपि तस्या अपकारितायां प्रकटं प्रतीतायामपि तव कर्त्तव्यानवधारणस्वरूपः सन्देहः क्षमया गौरवभावनाशून्यतया वा प्रसूत इति न निर्णेतुं शक्नोमीति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

उद्योगम्—युद्धसन्नाहम्, अपण्डितः विवेकविधुरः, मयि राज्यासनात् पातिते त्वं युद्धाय सन्नद्ध इति तवाविवेक एवेत्यर्थः ।

भरतो वेति—भरतो वा राजा भवेत् वयं वा राजानो भवेम, तदन्यतराभिषेचनं ननु समं तव विषये तुल्यम् औदासीन्येनावस्थानस्यैव प्रवर्त्तकमिति भावः । यदि ते धनुःश्लाघा धनुर्धरत्वगर्वः (अस्ति) तदा सः नवाभिषिक्तः राजा भरतः परिपाल्यतां सहायकत्वमासाद्यान्तरेभ्यो बाह्येभ्यश्च विघ्नेभ्यो रक्ष्यताम् । अत्र मद्विषये दोषे त्वया चिन्ता मा कारीत्युक्त्या रामस्यात्मनिर्भरता व्यक्ता । अन्यत्स्पष्टम् ॥ २० ॥

रोषमिति—रोषं कोपवेगं धारयितुं नियन्तुं न शक्नोमि न क्षमे, तदत्र स्थित्वा-

---

हैं, क्यों, अब भी आपको संदेह है ? क्षमा आत्मगौरवशून्यता को तो नहीं कहते ॥

राम—सुमित्रानन्दन, हमारी राज्यच्युति तुम्हें इतना उत्तेजित कर रही है, खेद ! तुम इतने अधीर हो ।

चाहे भरत को राज्य मिले या राम को, तुम्हारे लिये तो दोनों बातें एक सी हैं । हां, यदि तुम्हें अपने धनुषपर अभिमान है तो जाओ, राजा भरत की सहायता करो ।

लक्ष्मण—मैं रोष को रोक नहीं सकता, अच्छा, जाता हूँ । (प्रस्थान)

सीता—आर्यपुत्र ! रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम् । अपूर्वः
अय्यउत्त ! रोदिदव्वे काले सोमित्तिणा धणू गहीदं । अपूव्वो
खल्वस्यायासः ।
क्खु से आआसो ।

रामः—सुमित्रामातः ! किमिदम् ?

लक्ष्मणः—कथं कथं किमिदं नाम ?

क्रमप्राप्ते हृते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे ।

जातिरेवास्मास्वपराधिनीति तद्विध्वंसोपाये प्रवर्तितुमिच्छामि, केवलं त्वदादेशमात्रं प्रतीक्ष इति तदाशयः । कृतापकारे दण्डविधया क्रियमाणस्यापकारस्यानिषिद्धत्वादियमनुज्ञायाचना । हरिणीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता' इति ॥ १८ ॥

अय्यउत्त इति—रोदितव्ये रोदनायोपस्थिते । 'रुदन्त्यस्मिन्निति रोदितव्यः' इत्यधिकरणे तव्यद् बाहुलकात् । अस्य लक्ष्मणस्य, आयासः खेदः, अपूर्वः अदृष्टपूर्वप्रकारकः, शोकप्रकाशनावसरे कोपाविष्कारस्यायुक्तत्वेनेत्थमुक्तिः ।

सुमित्रामातरिति—सुमित्रा माता यस्य तत्सम्बुद्धौ तथा । मातृगुणवत्तया गुणवत्त्वमाशंसमानाया इदं सम्बोधनम् । यद्यप्यत्र 'नद्यृतश्चे'ति कप् प्राप्नोति, तथापि 'मातच्मातृकमातृषु' इत्यत्र मातृशब्दे परतो बहुव्रीहौ ष्यङः सम्प्रसारणविकल्पविधायके मातृशब्ददर्शनात् कपो वैकल्पिकत्वं कल्पयित्वेदं निर्वाह्यम् । किमिदम् अकाण्डेसंरम्भस्य किमुपस्थितं कारणमिति ।

कथं कथमिति अधुनाऽपि किमिदमिति प्रश्नस्यावसरमसहमानः लक्ष्मणस्तथाह ।

क्रमप्राप्ते इति—क्रमप्राप्ते न्यायतस्त्वदासाद्यभावेनोपस्थिते राज्ये हृते बला-

---

छोड़ दें, (यह सहने के योग्य बात नहीं है कि) एक युवती—स्वामी को मुट्ठी में करके हम सभी को छल से परास्त कर दे, अतः मैंने सम्पूर्ण विश्व को युवति शून्य कर देने का निश्चय कर लिया है ॥ १८ ॥

सीता—आर्यपुत्र, लक्ष्मण ने रोने के अवसर पर धनुष उठाया है । इनका इतना क्षोभ तो कभी नहीं देखा गया ।

राम—सुमित्रानन्दन, यह क्या ?

लक्ष्मण—क्यों, क्या अब भी पूछ रहे हैं कि यह क्या ?

वंशपरम्परा से प्राप्त राज्य छिन गया, महाराज मूर्च्छित दशा में भूमि पर लोटते

येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिवाग्रतः ॥ १७ ॥

(ततः प्रविशति धनुर्बाणपाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—(सक्रोधम्) कथं कथं मोहमुपगत इति ।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया
स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते ।
अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो
युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम् ॥ १८ ॥

पश्यामि एकोऽपि क्षुभितो लक्ष्मणः कोपकुटिलभ्रुकुटिः शतजनसम्बाधमिवाग्रतः प्रदेशं करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदि न सहसे इति—यदि राज्ञः तातस्य महाराजस्य मोहं विसंज्ञभावेनावस्थानम्, न सहसे न मर्षयसि, प्रतिचिकीर्षसि चेत्, धनुः स्पृश चापमास्फालय, मोहहेतुजने चापं व्यापारयेत्यर्थः । दया, तितिक्षा मा न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्र कारणमाह—स्वजनेति । स्वजने (अपकारपरायणेऽपि) निजे परिजने निभृतः क्षमाशीलः मृदुः शीतलस्वभावः सर्वोऽपि (भवद्विधोऽखिलोऽपि जनः) परिभूयते सर्वेषां तिरस्कारस्य पात्रत्वमुपयातीति भावः । अथ न रुचितं स्वजनविषये स्वयं धनुरादानं नेच्छसि चेत् (अलं तथा कृत्वा, त्वयि धनुरास्फालयति साध्यस्य कार्यस्य मयापि साध्यत्वादिति मनसिकृत्याह) माम् लक्ष्मणं मुञ्च स्वविचारमनुसृत्य व्यवहर्तुं स्वतन्त्रं कुरुष्वेत्यर्थः । अनुज्ञातस्य स्वस्य कर्त्तव्यमाह--अहमिति । अहं लोकं संसारम्, युवतिरहितं युवतिजात्या विरहितं कर्तुं कृतनिश्चयः निष्ठापितमतिः कृतप्रतिज्ञ इत्यर्थः । युवतिविषयकस्य स्वप्रद्वेषस्य कारणमभिधातुमाह--यत इति । यतः यस्मात् कारणात् वयं छलिताः वञ्चिताः राज्याद् भ्रंशिता इत्यर्थः । युवत्या हि कैकेय्या स्वयौवनेन राजानं प्रलोभ्य स्वहावभावादिभिराकृष्य च वयं राज्याद् भ्रंशिताः, अतो युवति-

---

किसने उभाड़ दिया ? इस अकेले लक्ष्मण के क्रोधित होने से मैं अपने आगे जनसमूह-सा देख रहा हूँ ॥ १७ ॥

(हाथ में धनुष बाण लिये लक्ष्मण का प्रवेश)

लक्ष्मण—(क्रोध से) यह 'क्यों क्यों मूर्च्छित हो गये' ।

यदि महाराज की मूर्च्छितावस्था सह्य न हो धनुष बाण संभालो । यह दया का अवसर नहीं है । स्वजन के लिये शान्तिप्रवीण जनों का इसी भाँति अनादर हुआ करता है । यदि स्वजनोंके ऊपर धनुष उठानेका आपका विचार न हो तो मुझे तो

किमप्यभिमतं मन्ये मोहं च नृपतिर्गतः ॥ १६ ॥

रामः—कथं मोहमुपगतः ?

(नेपथ्ये)

कथं कथं मोहमुपगत इति ?

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया

रामः—(आकर्ण्य पुरतो विलोक्य)

अक्षोभ्यः क्षोभितः केन लक्ष्मणो धैर्यसागरः ।

हस्तेन गद्गदकण्ठतया विसंज्ञप्रायतया च करचेष्टयैव (अहम्) विसर्जितः, गच्छ कैकेयीचरितं रामभद्राय आख्याहीति गन्तुमनुज्ञातः । न केवलं वाक्शक्तिविरह एव राज्ञः, किन्तु सर्वेन्द्रियलोपप्रभुर्मोहोऽपीत्याह—**किमपीति** । नृपतिः महाराजः किमप्यभिमतम् अमोहदशाया अपेक्षया किञ्चिदिष्टत्वेन मन्यमानं मोहं सर्वेन्द्रिय-संज्ञालोपं च गतः । अयमर्थः-एतादृशाप्रियोपनिपाते ससंज्ञस्य हृदयं शतधा दीर्येत, विसंज्ञभावेन स्थितस्य तु न तदवसर इति ज्ञानावस्थापेक्षया मोहावस्थाया मनागिष्टत्व-मवसेयम्, तथा च प्रयुक्तं कालिदासेन—'सा मुक्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः । तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः' इति ॥

कथमिति—कथं मोहमुपगतः केन कारणेन विसंज्ञोऽभवत् । मदभिषेकप्रति-घातस्य तं मोहयितुमसामर्थ्यात्, 'न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया' इति न्यायात् । अतिधीरत्वाभिमानकृतेत्थमुक्तिः ।

अक्षोभ्य इति—धैर्यसागरः गाम्भीर्यपयोनिधिः (कोपयितुमशक्यः) लक्ष्मणः सौमित्रिः केन कारणीभूतेन वस्तुना जनेन वा क्षोभितः रोषमुपगमितः । येन लक्ष्म-णेन रुष्टेन कुपितेन तिष्ठता अग्रतः पुरःप्रदेशम्, शताकीर्णम्, जनशतपरीतमिव

से आपको अवगत करानेके लिये भेजा और स्वयं मूर्च्छित हो गये । इस दारुण दुःख की अवस्थामें होशसे रहनेकी अपेक्षा मूर्च्छित हो जाना ही उन्होंने भला समझा ॥

सीता—क्यों मूर्च्छित हो गये ?'

(नेपथ्य में)

यह क्यों—क्यों मूर्च्छित हो गये ?

यदि राजा की मूर्च्छितावस्था असह्य है तो धनुष धारण कीजिये, दया का समय नहीं है ।

राम—(सुनकर और सामने देखकर) अतिप्रशान्त धैर्यसागर इस लक्ष्मणको

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते ।
तस्या लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम् ॥ १५ ॥

काञ्चुकीयः—अथ ।

रामः—अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छामि । महाराजस्य वृत्तान्तस्तावदभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः—ततस्तदानीम्,

शोकादवचनाद् राज्ञा हस्तेनैव विसर्जितः ।

कैकेय्या अलोभतामेव समर्थयति—शुल्के इति । शुल्के विवाहसमये कन्यादेये विपणितं विशेषेण पणीकृतं सम्भावितं राज्यं पुत्रार्थे यस्याः पाणिग्रहणावसर एव 'योऽस्याः पुत्रो भवेत् स एव राज्यमधिकुर्यादि' ति पणः कृतस्तदौरसपुत्रकृते यदि राज्यं याच्यते प्रार्थ्यते, अत्र पूर्वपणीकृतराज्ययाचने तस्या मध्यमाम्बाया लोभः अविवेककारित्वम्, भ्रातृराज्यापहारिणां भ्रातुर्भरतस्य राज्यं पित्रा पणीकृत्य दातुं प्रतिज्ञातं ततश्चैव स्वभूतं हर्तुं स्वायत्तीकर्तुं शीलं येषां तेषां परराज्यगृध्नूनां नः अस्माकं लोभो न समर्थ्यते प्रतिपाद्यत इति आर्यस्य पक्षपातमेवास्मासु विजृम्भमाणमुत्प्रेक्षामहे कारणमिति भावः ॥ १५ ॥

कैकेय्या दोषान्तरमभिधातुमुपक्रमते—अथेति ।

अतः परमिति--दोषान्तराभिधानाय यतमानं काञ्चुकीयं निवारयितुमिच्छामि-न श्रोतुमिच्छामीति । गुरुजनपरिवादश्रवणस्याधर्मजनकत्वस्य स्मृत्युक्तत्वादिति ।

तत इति--ततो भरताभिषेकप्रार्थनानन्तरम्, तदानीम् इत्युत्तरान्वयि ।

शोकादिति--राज्ञा महाराजदशरथेन शोकात् कैकेयीयाचनजनिताद् विषादात् अवचनात् वचनं विनैव किमप्यनुक्त्वैवेत्यर्थः, तत्र कारणं च शोकाभिभूतत्वम् ।

विवाहावसर में प्रतिज्ञात राज्य यदि पुत्र के लिये माँगा जाता है तो इसमें उसका लोभ है, और भाई के राज्याधिकार के हरण करने वाले हम लोगों की निर्लोभता ही रही ॥ १५ ॥

कन्चुकी--और—

राम--इससे अधिक और माँ की निन्दा नहीं सुनना चाहता हूँ । पहले महाराज का समाचार बताइए ।

कन्चुकी--तब उसी समय—

शोक के कारण महाराज ने मौन हो हाथ के इशारे से ही मुझे कैकेयीके विचार

नवनृपतिविमर्शे नास्ति शङ्का प्रजाना-
मथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥ १४ ॥

कञ्चुकीयः—अथ च तयाऽनाहूतोपसृतया भरतोऽभिषिच्यतां राज्य इत्युक्तम् । अत्राप्यलोभः ?

रामः—आर्य ! भवान् खल्वस्मत्पक्षपातादेव नार्थमवेक्षते । कुतः,

परिभोगैः राजकुमारतादशालभ्यैर्भोग्यानुभवैः वञ्चिता रहिता न भवन्तीति पञ्चमो गुणः । अयमाशयः—राज्याभिषेके प्रतिबध्यमाने आपाततोऽध्यवसितविघातलक्षणो दोषोऽवसीयते, परं यद्यहं राजा न क्रियेय, महाराज एव यथापूर्वं राज्यधुरां दधीत, अस्यामवस्थायां पञ्च गुणाः—राजा वनगमनक्लेशान्निवारितो भवति इत्येकः, मम पितृपादकल्पतरुच्छायावाससुखसौलभ्यमिति द्वितीयः, राज्यभारानधिगत्या यथासुखस्थितिस्वास्थ्यावाप्तिश्च ममेति तृतीयः, प्रजानां नवनिर्वाचितोऽयं राजाऽसाधु साधु वा स्वं कर्त्तव्यं पालयेदिति कातरभावेन चिन्तनान्मुक्तिरिति चतुर्थः, पितृपादेषु शासनाधिकृतेषु तत्पुत्रतया समेऽपि राजकुमारा असाधारणसुखभाजः, भ्रातरि मयि तथाभूते तु स्वभागमात्राधिकारशालिनस्ते स्युरिति पञ्चमो गुणः । तदेवं मध्यमाम्बाऽध्यवसायो गुणगुम्फित इति । गणपतिशास्त्रिणस्तु चरमचरणस्य 'भ्रातरो भरतादयः परिभागैर्महाराजभावमात्रलभ्यैर्भोग्यानुभवैः वञ्चिता अकृतसंविभागा न भवन्तीति । मे मया तृतीयार्थेऽव्ययमिदम्' इत्यर्थमाहुः । मालिनीवृत्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

न केवलमेतावदेव तयोपहृतं, यत्त्वं राज्यान्निवर्त्तितः, इत्थं हि सति कदाचित्त्वदुक्तदिशा तदलोभताऽपि समर्थिता सति चेतसि पदमादध्यात् , किन्तु लोभाकृष्टचेतस्कतया भरताभिषेकमपि याचितो महाराज इत्याह—अथ चेति ।

अस्मत्पक्षपातात् अस्मासु स्नेहातिशयात् । अर्थं वस्तुतत्त्वं, नावेक्षते न गणयति स्वोक्तार्थेऽश्रद्दधानस्य काञ्चुकीयस्य रामपक्षपातादेव वस्तुतत्त्वानवबोध इति रामाशयः ।

गया, प्रजाओं का 'नया राजा कैसा होगा ? इस आशङ्का से पिण्ड छूटा और मेरे भाई भी राज्यसुखोपभोग से वञ्चित नहीं हुए ॥ १४ ॥

कञ्चुकी—इस पर भी उसने बिना बुलाए ही महाराज के पास जाकर 'भरत को राजतिलक हो' ऐसा कहा, क्या इसमें भी उसका लोभ नहीं झलकता ?

राम—आर्य, हमारी ओर अधिक झुकाव होने के कारण आप वास्तविकता की ओर नहीं देखते । क्योंकि,

काञ्चुकीयः—कुमार ! अलमुपहतासु स्त्रीबुद्धिषु स्वमार्जवमुपनिक्षेप्तुम् ।
तस्या एव खलु वचनाद् भवदभिषेको निवृत्तः ।

रामः—आर्य ! गुणाः खल्वत्र ।

काञ्चुकीयः—कथमिव ?

रामः—श्रूयताम्,

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव-
न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव ।

अकर्त्तव्यं करिष्यति विधास्यति । तदेव तु फलं न विभावयामि, यद्राजाऽह वा तदनुरोधेन साधयितुं न क्षमेय, चात्र केनापि महता कारणेन भवितव्यमिति भावः । तथा चास्य दोषस्य परिणामे गुणत्वं पूर्वोक्तं पुष्यति ॥ १२ ॥

उपेति—उपहतासु नष्टासु स्वभावकुटिलासु इत्यर्थः, स्त्रीबुद्धिषु वनिताजनमतिषु, स्वबुद्धिगतं निजमतिसम्बन्धि,उपनिक्षेप्तुम् आरोपयितुम्, अलं नोपयुज्यत इत्यर्थः । यथा तव मतिरतिसरला, तथा स्त्रीबुद्धिरपि मा मंस्था इत्याशयः । कैकेयीबुद्धेः कुटिलत्वं निर्धारयितुमाह—तस्या एवेति । एतेन च स्त्रीसामान्यबुद्धेरसरलता प्रतिज्ञा स्थापिता । अत्रोपनिक्षेप्तुमलम्, इत्यत्र तुमुनप्रत्ययोपपत्तिरपाणिनीया, एतादृशस्थले क्त्वाप्रत्ययस्यौचित्यात् 'अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्यनुशासनादिति ।

गुणान् गणयति—वनगमनेति । तावत् प्रथमं पार्थिवस्य महाराजस्य एव वनगमनात् मद्राज्याभिषेकात् परतः कर्त्तव्यत्वेनापतितात् अध्यवसितादित्यर्थः, निवृत्तिरित्येको गुणः, मम रामस्य पितृपरवत्तापितृपारतन्त्र्यलक्षणमस्वास्थ्यं सर्वथाऽभिलषितमिति स एव चिरानुवृत्तः बालभावः शिशुभाव इति चेति द्वितीयतृतीयौ द्वौ गुणौ । प्रजानां नवनृपतिविमर्शो नूतनराजकर्तृके राज्यभारनिर्वहणे विषये शङ्काविचिकित्सा नास्तीति च चतुर्थो गुणः । अथ च किञ्च मे मम भ्रातरो भरतादयः

कामना हो सकती है ? जिसके लिये वे ऐसा बुरा कार्य करेंगी ॥ १३ ॥

कञ्चुकी—कुमार, स्वभावतः मारी गई नारीबुद्धि पर अपने सीधेपन का आरोप न करें । उसीके रोकने से तो आपका अभिषेक होते होते रुक गया ।

राम—आर्य इसमें अवश्य बहुत-सी भलाइयाँ हैं ।

कञ्चुकी—सो कैसे ?

राम—सुनिये—

महाराज का वन जाना रुक गया, मैं पिता की छत्र-छाया में बाल की तरह रह

काञ्चुकीयः—तत्रभवत्याः कैकेय्याः ।

रामः—किमम्बायाः ? तेन हि उदर्केण गुणेनात्र भवितव्यम् ।

काञ्चुकीयः—कथमिव ?

रामः—श्रूयताम्,

> यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या ।
> फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ॥ १३ ॥

'स्वजनः' इत्ययं शब्दो मम लज्जां ह्रियम् उत्पादयिष्यति जनयिष्यति ॥ १२ ॥

किमम्बाया इति—किमत्र स्वजनशब्दः अम्बां मातरं कैकेयीं विषयीकरोति ? इति प्रश्नाशयः । यद्येवं तर्हि नासौ दोषः तस्याः, एतादृशाचरणप्रवृत्तेरलीकत्वात् । केनापि कारणविशेषेण तथाऽनुष्ठानेऽपि संप्रति दोषत्वेन प्रतीयमानस्यास्य विपदुपनिपातस्य परिणामसुखप्रदत्वादिति तात्पर्यम् । उदर्केण उत्तरफलेन, गुणेन हितकरेण ।

कथमिति—सम्प्रति श्वेतत्वेन, प्रतीतस्य कालान्तरेऽपि यथा विना कमपि यत्नं तथा भावेनैवोपलब्धे राशा, तथाऽम्बया विहितस्य दोषस्यापि सदा दोषत्वमेव लभ्यं न गुणत्वमिति त्वयोच्यमानमुदर्के गुणत्वं केन प्रकारेण शक्योपपादनमिति पृच्छति 'कथमिति' ।

पूर्वोक्ताशङ्कां परिहरति—श्रूयतामिति । यथोक्तौ कारणमाकर्ण्यतामिति भावः ।

यस्या इति—यस्याः कैकेय्या भर्त्ता स्वामी शक्रसमः इन्द्रतुल्यः, परमैश्वर्यशालित्वेन मानुषसामर्थ्यासाध्यमपि साधयितुमलमित्यर्थः । न केवलमेतावदेव, किन्तु सा सुपुत्रापि, तदाह—या च मया पुत्रवती सेत्यर्थः । मया पुत्रवतीत्यत्र 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकेनाभेदे तृतीया धान्येन धनवानित्यत्र यथा । तस्याः इन्द्रसमस्वामिना सनाथायाः मया च पुत्रवत्याः कस्मिन् फले स्पृहा अभिलाषः, येन लब्धुमिष्यमाणेन फलेन हेतुभूतेन अकार्यम्—दशरथव्यसनापादनरूपम्

मेरे लिये लज्जाकर होगी ॥ १२ ॥

कञ्चुकी—महारानी कैकेयी की ।

राम—क्या क्या ? मेरी माताजी की । तब तो आवश्य ही इसका परिणाम भला होगा ।

राम—सुनिये—

जिसके पतिदेव इन्द्र के समान हों और मैं जिसका पुत्र होऊँ, भला उसे क्या

रामः—महाराज इति। आर्य ! ननु वक्तव्यम् एकशरीरसंक्षिप्ता पृथिवी रक्षितव्येति । अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः ।

काञ्चुकीयः—स्वजनात् ।

रामः—स्वजनादिति । हन्त ! नास्ति प्रतीकारः ।

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा ।
कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति ? ॥ १२ ॥

नन्विति—महाराजः परित्रातव्य इत्यभिधानेन महाराजस्य विपद्ग्रस्तताऽनुमीयते, तथा च सकलाया धरण्या रक्षणाय क्षममाणस्य महाराजस्य विपद्ग्रस्तत्वे तत्परिपालितायाः पृथिव्या अपि विपदुपनिपातकृताऽव्यवस्थाग्रासत्वे तत्पालनायापि प्रयत्नः करणीय इति रामस्याशयः । एकशरीरसंक्षिप्ता-एकस्मिन् शरीरे महाराजरूपे संक्षिप्ता तत्पाल्यतया तदन्तर्भूतत्वेन स्थिता पृथिवी धरणी भूमिः । रक्षितव्येति । अयं दोषः महाराजस्य विपत्प्राप्तिरूपो दोषः ।

स्वजनात्—आत्मीयात् , परिजनात् इत्यर्थः । आत्मीयजनेनैव जनितोऽयं दोष इत्यर्थः ।

स्वजनादितीति—आत्मीयजनाचरिते दोषे कोऽपि प्रतिकारो नास्ति, परेणापकृते तन्मारणेन तद्वारणेन वा प्रतिक्रियते, स्वजने तु न तेऽभ्युपायाः तेषां दमने आत्मीयदमनेन पुनः खेदावसरोपनिपातात् ।

शरीरे इति । अरिः शत्रुः शरीरे काये प्रहरति ताडयति, स्वजनः हृदये अन्तर्मर्मणि प्रहरति इति शेषः । शरीरप्रहाराच्च हृदयप्रहारो दुःसहतर इति हार्दिकमात्मीयकृतमाघातं सोढुमक्षमस्य महाराजदशरथस्य विपत्प्राप्तिरतीव सम्भाविनीति भावः । येन महाराजस्येयं विपत्प्राप्तिरुपपादिता, कतमोऽसौ परिजनः ? तं परिजनेषु गणयितुं बाध्यस्य मम लज्जावनतं शिरो भवेत् , जघन्यकार्यविधानदुर्ललितस्य सम्पर्को हि साधुजनं ह्रपयतीति भावनयेत्थमुक्तिः । स्वजनशब्दाभिधेयेषु बहुषु कतमोऽसौ यस्य

राम—महाराज की ? तब यही न कहिये कि एक शरीर में संक्षेप में वर्त्तमान समूची पृथ्वी का पालन करना है । अच्छा, यह विपत्ति कहाँ से फट पड़ी ?

कन्चुकी—आत्मीय जन से ही ।

राम—क्या आत्मीय जन से ? तब तो इसका प्रतीकार भी नहीं किया जा सकता।

बाहरी शत्रु केवल देह पर आघात करता है, किन्तु स्वजन मर्मस्थान पर ही आघात करते हैं । न जाने इस विपत्ति में कौन स्वजन निमित्त हुए हैं ? जिनकी याद

सीता—आर्यपुत्र ! किमेतत् ?

अय्यउत्त ! किं एदं ?

रामः—(आकर्ण्य)

नारीणां पुरुषाणां च निर्मर्यादो यदा ध्वनिः ।
सुव्यक्तं प्रभवामीति मूले दैवेन ताडितम् ॥ ११ ॥

तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः ।

रामः—आर्य ! कः परित्रातव्यः ?

काञ्चुकीयः—महाराजः ।

किमेतदिति—किमिदं महाराजशोकसूचकमसमये समापतितमिति सीताया व्याकुलोक्तिः ।

नारीणामिति—यदा नारीणां वनितानां पुरुषाणां च निर्मर्यादः सीमानमतिक्रान्तः ध्वनिः खेदप्रकाशकः समयः शब्दः, (तदा) सुव्यक्तं सुखानुमेयं कारणमस्य कलकलस्येति भावः । सुखानुमेयं कारणमेवोपन्यसितुमाह—प्रभवामीति । दैवेन भागधेयेन प्रभवामीति—'सर्वसामर्थ्यशाली मत्प्रभावः' इति द्योतयितुं मूले प्रधानस्थाने महाराजरूपे ताडितं प्रहृतम्, न तु शाखायां स्कन्धे वा कृतः प्रहार इति । दैवी ह्यपुरुषिकामात्रकृता प्रधानभूतमहाराजविपत्तिरियं न कारणान्तरजनितेति तदाशयः । एतेन महाराजविपत्तिसम्भावनया रामस्य खेदः प्रकटीकृतः ॥ ११ ॥

महाराजः दशरथः परित्रातव्य इति शेषः ।

सीता—आर्यपुत्र, यह क्या हुआ ?

राम—(सुनकर) जो यह नर-नारियों का जोरों से कोलाहल सुनाई पड़ रहा है, इससे ज्ञात होता है कि काल ने अपनी सर्वसामर्थ्यशालिता के बल पर मूल में प्रहार किया है ॥ ११ ॥

शीघ्र कोलाहल के कारण का पता लगाओ ।

(प्रवेश कर)

कन्चुकी—कुमार, रक्षा करें ।

राम—किसकी रक्षा ?

कन्चुकी—महाराज की ।

रामः--मैथिलि ! किमर्थं वारयसि ?

सीता--उज्झिताभिषेकस्यार्यपुत्रस्यामङ्गलमिव मे प्रतिभाति ।

उज्झिदाहिसेअस्स अय्यउत्तस्स अमङ्गलं विअ मे पडिहादि ।

रामः--मा स्वयं मन्युमुत्पाद्य परिहासे विशेषतः ।

शरीरार्धेन मे पूर्वमाबद्धा हि यदा त्वया ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

हा हा महाराजः ।

वारयसि वल्कलानयनप्रार्थनां प्रतिषेधसि ।

उज्झितराज्याभिषेकस्य परित्यक्तराज्याभिषेकस्य । अयमाशयः--आरब्धाभिषेकपरित्याग एव तावदेकममङ्गलं, वनवासिजनोपयुक्तं वल्कलयाचनमिदं क्रियमाणं 'वनवासपरिक्लेशोऽपि ते भावी'ति सूचयदिव मे द्वितीयमङ्गलभावेन भासत इत्यर्थः ।

मा स्वयमिति--मम परिहासे त्वदुपभुक्तवल्कलयाचनात्मके विशेषतो विशेषेण स्वयम् आत्मनैव मन्युं दुःखं मा उत्पाद्य अलं विधाय । विनोदवचसि मया भवत्या परिहितस्य वल्कलस्य याचने विधीयमाने ततो भाविनोऽमङ्गलस्याशङ्कया मा व्यथिष्ठा इत्यर्थः । खेदाभावे कारणमुपन्यस्यति--शरीरार्द्धेनेति । यदा त्वया मे मम रामस्य शरीरार्धेन देहार्धभागभूतेन जायालक्षणेन अर्धाङ्गेनेत्यर्थः, पूर्वं मद्याचनावसरतः प्रागेवं वल्कला आबद्धाः शरीरशोभार्थमुपयुक्ताः । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' इति हि श्रूयते । त्वं च वल्कलं वसाना सती ममापि वल्कलवसनत्वं विहितवत्येवासि, तदधुना मया धृतेऽपि वल्कले न किमपि हीयते इति वृथैव ते खेद इति भावः । अत्र 'मा उत्पाद्ये'ति क्त्वा चिन्त्यः ॥ १० ॥

हा हा इति--हा इति खेदे । सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । हा महाराजः खेदविषयो दशरथः, शोच्यां दशामनुप्रपन्न इति यावत् ।

राम--मैथिलि, किस लिये रोक रही हो ?

सीता--अभी अभी आपका अभिषेक होते होते रुक गया है । इससे आपका वल्कलधारण मुझे अमङ्गल-सा लगता है ।

राम--खुद अमङ्गल की आशङ्का मत करो, विशेषतः विनोद में । जब मेरी अर्धाङ्गिनी होकर तुमने पहले ही वल्कल पहन लिये, तो समझो मैंने भी पहन लिये ॥१०॥

(नेपथ्य में)

हाय ! हाय ! महाराज !!!

अवदातिके ! किमेतत् ?

अवदातिका--भर्तः ! 'किन्नु खलु शोभते न शोभते' इति कौतूहलेना-

भट्टा ! किण्णु हु सोहदि ण सोहदि त्ति कोदूहलेण बद्धानि ।

आबज्झा ।

रामः--मैथिलि ! किमिदम् ? इक्ष्वाकूणां वृद्धालङ्कारस्त्वया धार्यते । अस्त्यस्माकं प्रीतिः । आनय ।

सीता--मा खलु मा खल्वार्यपुत्रोऽमङ्गलं भणतु ।

मा खु मा खु अय्यउत्तो अमङ्गलं भणादु ।

सीतामुदासीनवदासीनमनुत्तरयन्तीमालोक्य तत्सखीमवदातिकामनुयुङ्क्ते—किमेतदिति । एतत्सीताकर्तृकवल्कलधारणं किम् किंहेतुकमिति प्रश्नः ।

भर्त्तः इति—नेयं सीताया नियमस्पृहा, किन्तु शोभते न वा शोभते इति परीक्षामात्रप्रयोजनेयं वल्कलधारणेति तदाशयः ।

किमिदमिति त्वया क्रियमाणमिदं वल्कलधारणमयुक्तमित्यर्थः । अयुक्तत्वे कारणमाह—इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंश्यानां वृद्धालङ्कारो वार्धक्यधार्योऽलङ्कारो वल्कलं त्वया धार्यते, इक्ष्वाकवो हि वृद्धाः सन्तः पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीका वानप्रस्थे कृतमतयो वल्कलं परिणह्यन्ति । इक्ष्वाकुपदं रामवंशे पुरा प्रादुर्भूतस्य राज्ञो वाचकम् , तत्संबन्धादेव तद्वंशवाचि, तथा च प्रयुक्तं कालिदासेन—'इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वाम्' इति, अन्यत्रापि -'पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेक्ष्वाकुभिः कृतम्' इति । प्रीतिः वल्कलधारणाभिलाषः, आनय वल्कलं मह्यं देहीत्यर्थः ।

'मा खलु' इति--भवत्कृतो वल्कलानयनानुरोधो नितरामयुक्तः अमङ्गलापहतत्वादिति सीताऽऽशयः ।

अवदातिके, क्या बात है ?

अवदातिका—'भले लगते हैं या नहीं ?' यही देखने के लिये केवल विनोद में यह वल्कल पहना गया है ।

राम—मैथिलि, क्या बात है ? तुम इक्ष्वाकुओं के वृद्धावस्था के अलङ्कार वल्कल इसी उम्र में पहने हुई हो । मैं भी पहनना चाहता हूँ । लाओ तो ।

सीता—नहीं, आप ऐसा अमङ्गल मुँह से न निकालें ।

सीता--पारय त्यार्यपुत्रोऽलीकमपि सत्यमिव मन्त्रयितुम् ।
पारेदि अय्यउत्तो अलिअं पि सच्चं विअ मन्तेदुं ।

रामः--तेन हि अलङ्क्रियताम् । अहमादर्शं धारयिष्ये । (तथा कृत्वा निर्वर्ण्य) तिष्ठ ।

आदर्शे वल्कलानीव किमेते सूर्यरश्मयः ।
हसितेन परिज्ञातं क्रीडेयं नियमस्पृहा ? ॥ ९ ॥

दूरीकृतालङ्करणौ अत एव गौरतलौ कटकादिभूषणसंघर्षनसम्भवं बाहुभागगौरत्वमधुनापि विद्यमानं भूषणापगमस्यानतिचिरनिर्वृततां प्रत्याययति । गात्रे वपुषि आभरणभारनतानि भूषणधारणभारनिम्नीभूतानि स्थानानि समताम् आगन्तुकनतत्वपरिहारेण स्वभावावस्थितिं भूषणावतारणोत्तरकालशीघ्रलभ्यां नैव उपयान्ति नैव प्राप्नुवन्ति, त्वं भूषणानि नातिपूर्वमपसारितवत्यसि यतस्तव भूषणभारनम्रीभूततत्स्था न समताप्राप्तिपर्याप्तोऽपि कालो न व्यतीत इति स्वभावोक्तिः। पूर्वोक्तमेव । वृत्तम् ॥८॥

पारेदि इति—आर्यपुत्रोऽसत्यमपि वस्तु सत्यमिव वर्णयितुं शक्तः, सत्यभूतस्य वस्तुनो यथावद् वर्णनं तु तवातीव सुखेन साध्यमिति सीताया आशयः ।

तिष्ठ—आदर्शाभिमुखी सती निश्चला तिष्ठेति भावः ।

आदर्शे इति—आदर्शे दर्पणे वल्कलानीव वल्कलानि त्वया धृतानीव प्रतिभासन्त इत्यर्थः, प्रतिभानसाम्यादाशङ्कते—एते सूर्यरश्मयः भास्करकिरणानि किम् ? विशेषदर्शनेन निर्णयमधिगम्याह—तव हसितेन हासेन परिज्ञातम् अवगतम्, सूर्यरश्मितया सन्दिह्यमानं वस्तु वल्कलत्वेन निश्चितमित्यर्थः । वल्कलनिर्णयेनैव पृच्छति-क्रीडेयं नियमस्पृहेति । इयं प्रत्यक्षदृश्या तव नियमस्पृहा नियमिजनधार्यवल्कलधारणाभिलाषः तव क्रीडा अथवा वास्तविकनियमस्पृहेति प्रश्नकाकुः ॥ ९ ॥

अभी भी पूर्वानुरूप नहीं हो पाया है और आभूषण के भार से अवनत तुम्हारे अवयव अभी तक स्वाभाविक दशा को नहीं प्राप्त कर सके हैं ॥ ८ ॥

सीता—आप असत्य को सत्य साबित कर सकते हैं ।

राम—जाने दो, तुम गहने पहनो, मैं दर्पण दिखाता हूँ (दर्पण हाथ में लेकर) ठहरो ।

दर्पण में यह कुछ वल्कल सा मालूम पड़ता है । कहीं ये सूर्य की किरणें तो नहीं हैं । अच्छा,तुम्हारी हँसी ने सारा रहस्य बता दिया । ठीक-ठीक कहो, तपस्विजनोचित यह वल्कल क्या तुमने केवल हँसी-खेल में पहने हैं, अथवा साधना करने का ही विचार है ? ॥ ९ ॥

सीता—प्रियं मे । महाराज एव महाराजः, आर्यपुत्र एवार्यपुत्रः ।

पिअं मे । महाराओ एव्व महाराओ, अय्यउत्तो एव्व अय्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! किमर्थं विमुक्तालङ्कारासि ?

सीता—न खलु तावदाबध्नामि ।

ण खु दाव आबज्झामि ।

रामः—न खलु । प्रत्यग्रावतारितैर्भूषणैर्भवितव्यम् । तथा हि—

कर्णौ त्वरापहृतभूषणभुग्नपाशौ
संस्रंसिताभरणगौरतलौ च हस्तौ ।
एतानि चाभरणभारनतानि गात्रे
स्थानानि नैव समतामुपयान्ति तावत् ॥ ८ ॥

पिअं मे इति—महाराज एव महाराजः, न तु महाराजत्वादपेत इति, आर्यपुत्र आर्यपुत्र एव, न तु राजत्वसम्बन्धादन्यादृशत्वेन तस्य कियदंशेनापि स्नेहन्यूनीभावाशङ्केति भावः ।

विमुक्तालङ्करणा—अवतारिताभरणा ।

आबध्नामि—न विमुञ्चामि, सार्वदिको नायमलङ्कारत्यागो मम, किन्तु कियत्कालव्यापीति तदाशयः ।

प्रत्यग्रावतारितैः—अचिरपरित्यक्तैः, द्वित्रिक्षणपूर्वमेव भूषणानां परित्यागस्त्वया विहितोऽतः किमपि कारणमत्र स्यादिति रामस्याशयः ।

भूषणानामचिरपरित्यक्तत्वसूचकप्रमाणानि प्रतिपादयति-**कर्णौ त्वरेत्यादिना ।** कर्णौ त्वरापहृतभूषणभुग्नपाशौ त्वरया शीघ्रतया अपहृतभूषणौ अपसारितालङ्कारावत एव भुग्नो वक्रतां गतः पाशः ग्रन्थिसमानो भूषणधारणाधारभागो ययोस्तादृशौ, शीघ्रमपनीतभूषणे श्रवणे तदपगमकृतं भुग्नत्वमधुनाऽप्युन्नीयत इति तदपगमकार्यस्यानतिचिरनिर्वृत्ततां विभावयामः । हस्तौ बाहू च संस्रंसिताभरणगौरतलौ संस्रंसिताभरणौ

सीता—अच्छा हुआ, महाराज महाराज ही रहे और आर्यपुत्र आर्यपुत्र ही रहे ।

राम—सीते, गहने क्यों उतार डाले ?

सीता—नहीं, नहीं, पहना करती हूँ ।

राम—नहीं तो, पहनती तो हो, गहने अभी के उतारे जान पड़ते हैं, क्योंकि—शीघ्रता में आभूषण उतारने के कारण कानों के छेद अभी भी कुछ नीचे की ओर झुके हुए हैं, हस्ताभरण उतारने के कारण दबाव पड़ने से हथेलियों का वर्ण

रामः--ततोऽप्रतिगृह्यमाणेष्वनुनयेषु आपन्नजरादोषैः स्वैः प्राणैरस्मि शापितः ।

सीता—ततस्ततः ।
तदो तदो ।

रामः—ततस्तदानीं,

शत्रुघ्नलक्ष्मणगृहीतघटेऽभिषेके
छत्रे स्वयं नृपतिना रुदता गृहीते ।
सम्भ्रान्तया किमपि मन्थरया च कर्णे
राज्ञः शनैरभिहितं च न चास्मि राजा ॥ ७ ॥

तत इति—ततः बाष्पराबिलनयनयोरावयोर्जातयोरनुनयेषु राज्यं ग्राहयितुं महाराजेन विहितेष्वनुरोधेषु मया अप्रतिगृह्यमाणेषु अनभ्युपगम्यमानेषु सत्सु आसन्नजरादोषैः आसादितवार्द्धक्यैः स्वैः प्राणैः शापितः उपालब्धः अस्मि, महाराजेनेति-शेषः। यदि जरसाभ्युपेतस्य पितुर्मम प्राणान् रिरक्षिषसि तर्हि राज्यं गृहाणेत्या-गृहीतोऽहं महाराजेनेति भावः ।

तदानीमिति—अप्रतिपत्तिमूढतादशायामेवावयोरित्यर्थः ।

शत्रुघ्नेति—शत्रुघ्नो लक्ष्मणकनिष्ठः लक्ष्मणश्च ताभ्यां गृहीतः करधृतः घटः तीर्थाहृतजलकलशो यस्य तस्मिंस्तथाभूते (अभिषेके) छत्रे श्वेतातपत्ररूपे राजचिह्ने रुदता आनन्दाश्रु विमुञ्चता नृपतिना स्वयम् आत्मना गृहीते सति, प्रवृत्तेऽभिषेककर्मणि इति भावः । सम्भ्रान्ततया त्वरया समुपसर्पन्त्या मन्थरया तदाख्यया कैकेयीपरिचारिकया राज्ञो महाराजदशरथस्य कर्णे किमपि जनान्तरेणाश्राव्यं यथा भवति तथा शनैरभिहितं निवेदितं च अहं राजा नास्मि न भवामि च । तदभिधानमात्रप्रतिबद्धराजभावोऽभूवमन्यथा सर्वाऽपि मदभिषेकसामग्री प्रस्तुता प्रवृत्तोपयोगा चासीदिति भावः । चकारद्वयेन मन्थरोक्तिमद्राजभावयोः प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावः सम्बन्धो व्यक्तमुक्तः । वसन्ततिलका वृत्तम्-'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति तल्लक्षणम् ॥ ७ ॥

राम—इसके बाद जब मैंने प्रत्येक अनुनय को अस्वीकार कर दिया, तब उन्होंने अपने जीर्ण-शीर्ण प्राणों की शपथ दी ।

सीता—तब फिर ?

राम—तब—

शत्रुघ्न और लक्ष्मण ने तीर्थजल के घड़े को थामा, रोते हुए महाराज ने स्वतः छत्र सभाला (और इस प्रकार अभिषेक का कार्यारम्भ हुआ)। इतने में ही हाँफती हुई मन्थरा ने आकर राजाके कानोंमें धीरेसे कुछ कहा और मैं राजा नहीं हुआ ॥

पादमूलयोः पतितमिति ।

पादमूलेसु पडिअं त्ति ।

रामः—सुष्ठु तर्कितम् । अल्पं तुल्यशीलानि द्वन्द्वानि सृज्यन्ते ।

तत्र हि पादयोरस्मि पतितः ।

समं बाष्पेण पतता तस्योपरि ममाप्यधः ।

पितुर्मे क्लेदितौ पादौ ममापि क्लेदितं शिरः ॥ ६ ॥

सीता—ततस्ततः ।

तदो तदो ।

मां ततोऽपसार्य नानाप्रपञ्चचपले प्रकृतिपालने नियोजयेति भावमन्तर्निधाय मूकीभावेनैव रामस्य पितृपादपतनं सीतयोहितम् ।

सुष्ठु इति त्वया तर्कितं तथैव मयाऽऽचरितमिति त्वत्तर्कस्य स्वविषयाविसंवादः सुष्ठुभावः । ईदृशश्च सीतायास्तर्को रामसमानशीलताकृत इति स्वसमानशीलपत्नीलाभप्रमुदितस्य रामस्य सन्तोषनिर्भरेयमुक्तिः—तुल्यशीलानीत्यादि । सौभाग्यादेव तेष्वहमपीति तदाशयः । तुल्यशीलानि—सदृशस्वभावानि, द्वन्द्वानि-स्त्रीपुंसमिथुनानि ।

कथाप्रसङ्गेन रामकर्तृकपादपतनावसरे वृत्तमन्यदपि रामः प्राह—**सममिति ।** समम्-तुल्यकालम् उपरि ऊर्ध्वदेशावच्छेदे पतता प्रवहमानेन तस्य मम पितुर्महाराजस्य बाष्पेण वात्सल्यजाश्रुणा मम पादपतितस्य रामस्य शिरः मस्तकं क्लेदितम् आर्द्रतां गमितम् । अधः (नम्रीभूततया नीचैः शिरस्कत्वेन) पतता मे मम बाष्पेण भावनिर्गतेन पितुः महाराजस्य पादौ चरणौ क्लेदितौ प्रक्षालितौ । युगपदेवावां तत्कालप्रवृद्धवात्सल्यभावावेशेन गलद्बाष्पनयनौ सञ्जाताविति भावः ॥ ६ ॥

तदो इति—शेषवृत्तान्तश्रवणोत्कण्ठाद्योतनार्था द्विरुक्तिः ।

बिना ही लम्बी साँस लेकर महाराज के चरणों में झुक गये होंगे ।

राम—ठीक समझा । समान शील वाले जोड़े बिरले ही हैं । सचमुच वहाँ मैं महाराज के चरणों पर जा गिरा ।

उस समय हमारे और पिताजी—दोनों के नेत्र साश्रु हो गये, उनके अश्रुजल से हमारा शिर और हमारे अश्रुजल से उनके चरणकमल भींग गये ॥ ६ ॥

सीता—तब फिर ?

रामः—मैथिलि ! किमिदं कथ्यते ।

सीता—न खलु किञ्चित् । इयं दारिका भणति—अभिषेकोऽभिषेक इति

ण खु किंचि । इअं दारिआ भणादि—अहिसेओ अहिसेओ त्ति ।

रामः—अवगच्छामि ते कौतूहलम् । अस्त्यभिषेकः । श्रूयताम् । अद्यास्मि महाराजेनोपाध्यायामात्यप्रकृतिजनसमक्षमेकप्रकारसङ्क्षिप्तं कोसलराज्यं कृत्वा बाल्याभ्यस्तमङ्कमारोप्य मातृगोत्रं स्निग्धमाभाष्य 'पुत्र ! राम ! प्रतिगृह्यतां राज्यम्' इत्युक्तः ।

सीता—तदानीमार्यपुत्रेण किं भणितम् ?

तदाणिं अय्यउत्तेण किं भणिदं ?

रामः--मैथिलि ! त्वं तावत् किं तर्कयसि ?

सीता--तर्कयाम्यार्यपुत्रेणाभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य महाराजस्य

तक्केमि अय्यउत्तेण अभणिअ किंचि दिग्घं णिस्ससिअ महाराअस्स

अवगच्छामीति -कौतूहलम् अभिषेकवृत्तान्तश्रवणोत्कण्ठाम् । उपाध्यायाः वसिष्ठादयो विद्यायशस्विनः, अमात्याः सुमन्त्रादयो मन्त्रिणः, प्रकृतयः-प्रजामुख्याः पौराश्च, तेषां समक्षं तेषु शृण्वत्सु, एकप्रकारसंक्षिप्तम्-एकेन प्रकारेण संक्षिप्तं-मेलितम्, सकलार्थक्रोडीकरणेऽपि शब्दलाघवकृतं संक्षिप्तत्वमत्र बोध्यम् । कोसलराज्यम्-स्वाधिकारवर्त्ति समग्रं राज्यम्, न तु कमपि भागमेकम्, मातृगोत्रम्-जननीनाम, आभाष्य उच्चार्य कौसल्यानन्दनेत्युदीर्येति भावः ।

तर्कयसीति-अनासादितराज्यभारो यथेच्छं पितृचरणपरिचर्यामाचरामि तन्मा

राम—मैथिलि, यह क्या कहती है ?

सीता—कुछ नहीं । यह लड़की अभिषेक-अभिषेक कह रही थी ।

राम—तुम्हारी उत्सुकता समझता हूँ । हाँ सचमुच आज अभिषेक था । सुनो । आज पिताजी ने आचार्य, मन्त्री, मित्र, पुरोहित, पुरवासीगण—सभी की उपस्थिति में एक प्रकार से छोटा-सा दरबार बुलाकर मुझे बाल्यकाल से परिचित अपने अङ्क में बैठाकर बड़ी ममता से 'कौसल्यानन्दन' नाम से पुचकारकर कहा—बेटा, यह राज्यभार स्वीकार करो ।

सीता—इस पर आपने क्या उत्तर दिया ?

राम—मैथिलि ,तुम्हीं बताओ, तुम क्या अनुमान करती हो ?

सीता—मेरा तो यही अनुमान है कि उस समय आर्यपुत्र कुछ भी मुँह से कहे

रामः—मैथिलि ! किमास्यते ?

सीता—हम् आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।
हं अय्यउत्तो । जेदु अय्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! आस्यताम् । (उपविशति)

सीता—यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति । (उपविशति)
जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

अवदातिका—भट्टिनि ! स एव भर्तृदारकस्य वेषः । अलीकमिवैतद् भवेत् ।
भट्टिणि ! सो एव्व भट्टिदारअस्स वेसो । अलिअं विअ एदं भवे ।

सीता—तादृशो जनोऽलीकं न मन्त्रयते । अथवा बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम ।
तादिसो जणो अलिअं ण मन्तेदि । अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउलाणि णाम ।

रामः कदाचिन्मानमन्यं वा कञ्चन भावमुत्प्रेक्षेत, ततोऽनुचितं स्यादिति तदाशयः ।

आस्यतामिति—आगतमात्रस्य रामस्य 'मैथिलि किमास्यते' इति प्रश्नः पुनश्चात्र 'आस्यताम्' इत्यादेशं विचारयतः 'सीता रामागमने प्रत्युत्थानाय स्वासनं विहाय स्थिते'ति स्पष्टमवभासते, तदयं सीतायाश्चारित्र्यविशेष उपनिबद्धो वेदितव्यः ।

अलीकमिति—अलीकम् अनृतम् रामाभिषेकवृत्तमसत्यम्, रामवेषस्यापरिवर्त्तनात् इति तदाशयः ।

तादृश इति—विश्वासपात्रतया राजकुले समाद्रियमाणः ।

नहीं उतारा ?

राम—मैथिलि, बैठी क्या हो ?

सीता—एँ, आर्यपुत्र हैं ! जय हो आर्यपुत्र की ।

राम—मैथिलि, बैठो । (बैठते हैं)

सीता—जो आज्ञा । (बैठती है)

अवदातिका—महारानी, राजकुमार का वेश तो अभी भी वही है । वह बात झूठीसी मालूम पड़ती है ।

सीता—वैसे आदमी झूठी खबर नहीं फैलाते । अथवा राजकुल में बहुत-सी घटनायें होती रहती हैं ।

राज्ञाहूय विसर्जिते मयि जनो धैर्येण मे विस्मितः
स्वः पुत्रः कुरुते पितुर्यदिवचः कस्तत्र भो ! विस्मयः ? ॥५॥

'विश्रम्यतामिदानीं पुत्र'ति स्वयं राज्ञा विसर्जितस्यापनीतभारो-च्छ्वसितमिव मे मनः । दिष्ट्या स एवास्मि रामः, महाराज एव महाराजः । यावदिदानीं मैथिलीं पश्यामि ।

अवदातिका—भट्टिनि ! भर्तृदारकः खल्वागच्छति । नापनीतं वल्कलम् ?
भट्टिणि ! भट्टिदारओ खु आगच्छइ । णावणीदं वक्कलं ?

देशनयनेन नम्यमानं नम्रोक्रियमाणं यद्वदनं मुखं गलविवरः तस्मात् प्रच्योतितोये पातोन्मुखसलिले सतीत्यर्थः, मयि मल्लक्षणे जने राज्ञा महाराजेन आहूय विसर्जिते भद्रासनादवतार्य गच्छेत्यादिष्टे मे मम (अभिषेकार्थमुपस्थापितस्य विना कमपि दोषमेव कस्मात्तथा विसृष्टस्यापीत्यर्थः) धैर्येण पित्रादेशानुष्ठानप्रावीण्यलक्षणेन गाम्भीर्येण जनो विस्मितः आश्चर्यौघं भावमावहत् । न चैतदुचितं तत्र विस्मयका-रणीभूतालौकिककार्याभावात, तदेवाह--स्व इति । यदि स्वः औरसः पुत्रः पितुर्वचः वचनं कुरुते प्रतिपालयति तत्र पुत्रकर्तृकपित्राज्ञापालने को विस्मयः ? न कोपीत्यर्थः । तस्य न्यायप्राप्तत्वेन सततमाशास्यमानत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

विश्रम्यतामिति--विरम्यताम्-अभिषेकादिति भावः । विसर्जितस्य विसृष्टस्य स्वच्छन्दीकृतस्येति भावः । अपनीतभारोच्छ्वसितम्-अपनीतो दूरीकृतो यो भारो राज्य क्षणावेक्षणादिकृतस्तेन उच्छ्वसितम्--साश्वासमिव जातमिति योजनीयम् । भारापहारकारणमाह--राम इत्यादिना । अहं पूर्ववद्राम एव केवलं राम एव, न तु महाराजपदाभिलप्यः, महाराजः शासनाधिकृतः (पूर्ववत) महाराज एवेति (स्ववनवासभरताभिषेकयाचनास्वरूपमजानतो रामस्येद्दगुक्तिः सम्भाविनी) ।

नापनीतमिति—सुन्दरतममसृणक्षौमयोग्यया भवत्या वल्कलपरिधानमालोक्य

लगा, इतना हो जाने पर भी राजा ने मुझे बुलाकर बिदा दी । इस स्थिति में मेरी दृढ़ता पर लोग आश्चर्यित रह गये । किन्तु अपना पुत्र यदि पिता की आज्ञा पालता है तो इसमें आश्चर्य की क्या बात है ? ॥ ५ ॥

'पुत्र ! इस समय राज्याभिषेक रहने दो' इस प्रकार खुद महाराज से विदा प्राप्त कर अपने भार को उतरा समझ कर मेरा मन छुटकारे की सांस ले रहा है । परमात्मा ने बड़ी कृपा की, जो मैं वही राम बना रहा और महाराज महाराज ही बने रहे । अच्छा, तबतक चलकर सीता से भेंट करूँ ।

अवदातिका—महारानीजी, राजकुमार आ रहे हैं । आप ने अभीतक वल्कल

चेटी—भट्टिनि ! एवं मया श्रुतं—भर्तृदारकमभिषिच्य महाराजो वनं गमिष्यतीति ।
भट्टिणि ! एवं मए सुदं—भट्टिदारअं अहिसिञ्चिअ महाराओ वणं गमिस्सदि त्ति ।

सीता—यद्येवं, न तदभिषेकोदकं, मुखोदकं नाम !
जइ एव्वं, ण सो अहिसेओदओ, मुहोदअं णाम ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः—हन्त भोः !

आरब्धे पटहे स्थिते गुरुजने भद्रासने लङ्घिते
स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये घटे ।

भट्टिनि ! एवमिति—एवञ्च रामाभिषेकावसरप्रवृत्तस्य पटहप्रणादस्य झटिति विरतौ दशरथवनगमननिश्चयाकर्णनं कारणं कदाचिदुत्प्रेक्ष्येतेति भावः ।

मुखोदकमिति—राजवनगमनश्रवणप्रवृत्तबाष्पप्रक्षालनार्थमुदकमत्र मुखोदकपदेन विवक्षितमित्यर्थः ।

ततः प्रविशति राम इति—निश्चितप्रतिबद्धराज्याभिषेकस्य वनवासाय राज्ञादिष्टस्य च रामस्य प्रवेशमाहानेन ।

हन्त भोः ! इति—हर्षोऽस्य निपातसमुदायस्यार्थः । स च रामस्य पितृनिदेशपालनावसरलाभजन्योऽत्र ।

आरब्ध इति । पटहे वाद्यभेदे आरब्धे प्रारब्धवादने, गुरुजने वसिष्ठादिगुरुजने स्थिते अभिषेकमंगलावलोकनोत्सुकतया स्थित इत्यर्थः । भद्रासने सिंहासने लङ्घिते आरूढे मयेति शेषः । घटे तीर्थाहृतजलपूर्णकुम्भे स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये स्कन्धोच्चारणेन शिरसि आवर्जने सुकरतासम्पादनाय स्कन्धोर्ध्व-

---

चेटी—महारानी जी, मैंने ऐसा सुना है—राजकुमार को अभिषिक्त कराके महाराज वन चले जायेंगे ।

सीता—यदि ऐसी बात हुई तब तो वह अभिषेक-जल आंसू धोने का पानी होगा, अभिषेकजल नहीं ।

(राम का प्रवेश)

राम—ओह !

बाजे बजने लग गये, गुरुवर्ग चले आये, मैं सिंहासन पर बैठा दिया गया, मङ्गलमय तीर्थजलों से पूर्ण घटों को उठा-उठाकर उनके द्वारा मैं नहलाया जाने

चेटी--भट्टिनि ! तथा । (तथा करोति)

भट्टिणि ! तह ।

सीता (आभरणान्यवमुच्य ददाति)

चेटी--भट्टिनि ! पटहशब्द इव ।

भट्टिणि ! पटहसद्दो विश्र ।

सीता--स एव ।

सो एव्व ।

चेटी—एकपदे अवघट्टिततूष्णीकः पटहशब्दः संवृत्तः ।

एक्कपदे ओघट्टिअ तुह्णीओ पटहसद्दो संवुत्तो ।

सीता--को नु खलूद्घातोऽभिषेकस्य । अथवा बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम ।

को णु खु उग्घादो अहिसेअस्य । अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउलाणि णाम ।

रामस्य चाभिषेक इति द्वयमति शुभम् । मे प्रियम्, मया श्रुतमिति व्याख्येयम् । उत्सङ्गम्, अञ्चलपटम्, विशालतरम्-पारिणाहिनम् , शुभसंवादश्रावणावसरलभ्य-पारितोषिकग्रहणायाञ्चलप्रसारणं करणीयं शुभद्वयसंवादश्रावणावसरे तु पारितोषिक-द्वैगुण्यमुत्प्रेक्ष्य विशालीकरणायादेशः ।

सो एव्व इति--पटहशब्द एवेत्यर्थः । अभिषेकमङ्गलाङ्गभूतः पटहप्रणादः श्रूयत इत्याशयः ।

एक्कपदे इति--एकपदे-सद्यः,अवघट्टिततूष्णीकः--आरब्ध-विरतः पटहशब्दः श्रूयत इति । बहुवृत्तान्तानि-नानाविधकथानि । राजान्तःपुरं हि कतिपयसद्यः परिवर्त्तनाकर इति भावः ।

चेटी—जो आज्ञा । (अंचल फैलाती है)

सीता—[गहने उतार कर देती है]

चेटी—महारानीजी, बाजे की आवाज-सी सुन रही हूं ।

सीता—हाँ, बाजे ही बज रहे हैं ।

चेटी—बाजे बजते ही बन्द किये गये ।

सीता—अभिषेक में कौन-सा विघ्न आ पड़ा ? अथवा-राजकुल की कथा अनन्त होती है ।

चेटि—भट्टिनि ! प्रियाख्यानिकं प्रियाख्यानिकम् ।
भट्टिणि ! पिअक्खाणिअं पिअक्खाणिअं ।
सीता—किं किं प्रतीष्य मन्त्रयसे ।
किं किं पडिच्छिअ मन्तेसि ।
चेटी—भर्तृदारकः किलाभिषिच्यते ।
भट्टिदारओ किल अहिसिञ्चीअदि ।
सीता—अपि तातः कुशली ?
अवि तादो कुसलो ।
चेटी—महाराजेनैवाभिषिच्यते ।
महाराएण एव्व अहिसिञ्चीअदि ।
सीता—यद्येवं, द्वितीयं मे प्रियं श्रुतम् । विशालतरमुत्सङ्गं कुरु ।
जइ एव्वं, दुदीअं मे पिअं सुदं । विसालदरं उच्छङ्गं करेहि ।

स्थेति सीतया औदासीन्याभिव्यञ्जिका वाचो भङ्गिः ।

प्रियाख्यानिकम् इति--प्रियाख्यानमस्मिन्नस्तीति प्रियाख्यानिकं कर्म शुभसंवाद इत्यर्थः ।

किम् इति--प्रतीष्य उपलभ्य, किमाधारीकृत्य त्वदीया शुभसंवादश्रावणप्रवृत्तिरिति भावः ।

भर्तृदारक इति--भर्तुः स्वामिनः दारकः पुत्रः, राजकुमार इत्यर्थः, तेन चात्र रामो विवक्षितः ।

अवि तादो इति--रामाभिषेकं, पितरि जीवत्यसम्भवं मत्वा तत्कुशलप्रश्नो रामाभिषेकसंवादश्रवणेन दत्तावसर इति बोध्यम् ।

दुदीअं इति--दशरथेन रामो राज्योऽभिषिच्यत इत्यनेन दशरथः कुशली,

[दूसरी चेटी का प्रवेश]

चेटी—महारानीजी, शुभ संवाद है ! शुभ संवाद है !!
सीता—क्या मन में रखकर बोल रही है ?
चेटी—सुना है राजकुमार का अभिषेक हो रहा है ।
सीता—पिताजी सकुशल तो हैं ?
चेटी—महाराज ही तो अभिषेक करा रहे हैं ।
सीता—यदि ऐसी बात है तो मैंने दुहरी खुशखबरी सुनी । अपना अंचल फैला ।

मन्त्रयन्ते । (पुलकं दर्शयति)
मन्तेन्ति ।

सीता--हञ्जे ! आदर्शं तावदानय ।
हञ्जे ! आदंसअं दाव आणेहि ।

चेटी--यद् भट्टिन्याज्ञापयति । (निष्क्रम्य प्रविश्य) भट्टिनि ! अयमादर्शः ।
जं भट्टिणि आणवेदि । भट्टिणि ! अअं आदंसओ ।

सीता--(चेटीमुखं विलोक्य) तिष्ठतु तावदादर्शः । त्वं किमपि वक्तुकामेव ।
चिट्ठदु दाव आदंसओ । तुवं किं वि वत्तुकामेव विअ ।

चेटी--भट्टिनि । एवं मया श्रुतम् । आर्यबालाकिः कञ्चुकी भणति-
भट्टिणि ! एवं मए सुदं । अय्यबालाई कञ्चुई भणादि-
अभिषेकोऽभिषेक इति ।
अहिसेओ अहिसेओ त्ति ।

सीता--कोऽपि भर्ता राज्ये भविष्यति ।
को वि भट्टा रज्जे भविस्सदि ।

तनूरुहाणि लोमानि प्रहर्षितानि-उद्गतानि । पुलकितानां रोम्णामेव मदन्तर्गतामन्दानन्दाभिव्यञ्जकत्वशालित्वे तदभिप्राया वागावश्यकतारहितेति भावः । रोमोद्गमो ह्यानन्दप्रभवः, आनन्दश्चात्र वल्कलाहितत्वत्कायशोभातिशयदर्शनजन्मैवेति मम वचनं भूतार्थव्याहृतिमात्रतामुपगच्छेदिति कृत्वैवाहमवचना स्थितास्मीति चेट्याशयः ।

'चिट्ठदु' इति--आनीतस्य दर्पणस्योपयोगस्तावन्मा कारि, किमपि त्वं विवक्षसि, तदाकर्ण्यैव परतः किमपि तदाधारेण निर्धारणीयमिति सीताया आशयः । को वि इति--दशरथस्य जीवनदशायामत्र राज्ये कस्यापि परिवर्त्तनस्यानावश्यकत्वेनाशङ्कनीयतया कुत्रापि राज्ये कोऽपि कुमारः अभिषेक्ष्यते तदस्माकमत्र ना-

---

(रोमाञ्च दिखाती है)

सीता—सखि, जरा शीशा तो ला ।

चेटी—जो आज्ञा । (जाकर तथा आकर) महारानीजी, लीजिये यह दर्पण ।

सीता—(सखी के मुंह पर दृष्टि देकर) दर्पण रहने दे । अच्छा पहले यह तो बता-क्या तू कुछ कहना चाहती है ?

चेटी—महारानी, हमने ऐसा सुना है । आर्य बालाकि कञ्चुकी कह रहे थे—राजतिलक है, राजतिलक है ।

सीता—हाँ, होगा किसी का राजतिलक है ।

सीता—आनय तावत् । (गृहीत्वालङ्कृत्य) हला ! पश्य, किमिदानीं शोभते ?
आणेहि दाव । हला ! पेक्ख, किं दाणिं सोहदि ?

अवदातिका—तव खलु शोभते नाम । सौवर्णिकमिव वल्कलं संवृत्तम् ।
तव खु सोहदि णाम । सौवण्णिअं विअ वक्कलं संवुत्तम् ।

सीता—हञ्जे ! त्वं किञ्चिन्न भणसि ।
हञ्जे ! तुवं किंचि ण भणासि ।

चेटी—नास्ति वाचा प्रयोजनम् । इमानि प्रहर्षितानि तनूरुहाणि
णत्थि वाआए पओअणं । इमे पहरिसिदा तणूरुहा

आणेहि दावेत्यादि—इदानीं वल्कलधारणानन्तरम्, शोभते-भासते मम वपुरित्यर्थः । धृतेनानेन वल्कलेन मदीयशरीरकान्तिरधिकीकृता न वेति तदाशयः । अथवा धारितेनानेन वल्कलेन मदीयशरीरमलङ्क्रियते स्वशोभा वा मत्कायसम्पर्कवशादतिशय्यते इति प्रश्नाशयः । अत्रार्थे सीताया रूपगर्वितत्वं प्रतीयते, तद्वर्णनञ्च तादृश्यां नायिकायां नोपयुज्यत इति प्रथमार्थ एवादरः । तस्मिंश्चाश्रीयमाणे 'किन्नु खलु ममापि तावच्छोभते' इति पूर्वोक्तेन समं पुनरुक्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरियम् ।

सौवर्णिकम् इति—सुवर्णनिर्मितमिव । त्वत्कायसम्पर्कमहिम्ना तरुवल्कलमिदं सुवर्णनिर्मितमिवावभासत इत्यर्थः ।

'ण भणसि' इति—त्वं किञ्चिन्न भणसि, अत्र प्रसङ्गे तवाभिप्रायो नाभिव्यज्यते, तत्र हेतुं न विद्म इति सीताऽभिप्रायः ।

'णत्थि' इति—वाचा प्रयोजनम्—वचनस्यावश्यकता 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' इत्यनुशासनात् निमित्तार्थकप्रयोजनशब्दयोगे वाचेत्यत्र तृतीया । नन्वेवं वाचोऽप्रयोजनत्वेऽनुमापकप्रमाणाभाव इत्यपेक्षायामाह-इमानीति ।

सीता—अच्छा ला । (लेकर तथा पहन कर) अरी, देख तो अब अच्छा लगता है ?

अवदातिका—आपको तो अच्छा लगता है । यह वल्कल तो अब सुवर्णनिर्मित-सा प्रतीत होता है ।

सीता—सखि, तुम कुछ नहीं बोलती ।

चेटी—वाणी का प्रयोजन नहीं । ये हमारे रोंगटे सब कहे दे रहे हैं ।

सीता—उन्मत्तिके ! एवं दोषो वर्धते। गच्छ, निर्यातय निर्यातय।

उन्मत्तिए ! एव्वं दोसो वड्ढइ। गच्छ, णिय्यादेहि, णिय्यादेहि।

अवदातिका—यद् भट्टिन्याज्ञापयति। (प्रस्थातुमिच्छति)

जं भट्टिणी आणवेदि।

सीता—हला एहि तावत्।

हला एहि दाव।

अवदातिका—भट्टिणि ! इयमस्मि।

भट्टिणि ! इअम्हि।

सीता—हला ! किन्नु खलु ममापि तावत् शोभते।

हला ! किंणु हु मम वि दाव सोहदि।

अवदातिका—भट्टिनि ! सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम। अलङ्करोतु भट्टिनी।

भट्टिणि ! सव्वसोहणीअं सुरूवं णाम। अलङ्करोदु भट्टिणी।

उन्मत्तिके--उन्मादिनि, भ्रान्तचित्त, परिहासार्थमन्यदीयवस्त्वादानं न साधु तच्च साधु मत्वाऽनुतिष्ठन्ती भ्रान्तमतित्वमात्मनः सूचयतीति तथा सम्बोधिता। परिहासचौर्यमपि लोभमुपचयन् परमार्थचौर्ये प्रवर्तकत्वमुपयातीति भावः, निर्यातय—परावर्त्तय, अत्र द्विरुक्तिः सम्भ्रमसूचनार्था, सम्भ्रमश्च तस्य कार्यस्य त्वरयानुष्ठानं व्यञ्जयितुम्।

मम वि इति--मया धार्यमाणमिदं वल्कलं श्रियमादधाति न वेति तत्प्रश्नाशयः।

सव्व इति-सुरूपं सुभगं स्वभावरमणीयं वपुः शरीरं, सर्वशोभनीयम्-सर्वैः सुन्दरताऽऽधानसमर्थैः अतथाविधैर्वा पदार्थैः शोभनीयं शोभयितुमलङ्कर्तुं समर्थम्। सुन्दरी आकृतिः केनापि पदार्थेन भूषयितुं सुशकेति तात्पर्यम्। अनुमोदितश्चायमर्थः कालिदासेनापि-'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' इति।

सीता—पगली, इसी प्रकार बुराई बढ़ती है। जा, लौटा दे, लौटा दे।

अवदातिका—जो आज्ञा। (जाना चाहती है)

सीता—अरी जरा इधर तो आ।

अवदातिका—महारानी, आई।

सीता—अरी, क्या यह वल्कल मुझे भी भला लगेगा ?

अवदातिका—महारानीजी, सुन्दर रूप पर सभी चीजें अच्छी लगती हैं। आप पहन कर देखें।

अवदातिका—भर्तृनि ! इदं वल्कलम् ।

भट्टिणि ! इदं वक्कलं ।

सीता—वल्कलं कस्मादानीतम् ।

वक्कलं किस्स आणीदं ।

अवदातिका—शृणोतु भर्तृनी । नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा निर्वृत्तरङ्गप्रयोजनमशोकवृक्षस्यैकं किसलयमस्माभिर्याचितासीत् । न च तया दत्तम् । ततोऽर्हत्यपराध इतीदं गृहीतम् ।

सुणादु भट्टिणी । णेवच्छपालिणी अय्यरेवा णिव्वुत्तरङ्गप्पओअणं असोअरुक्खस्स एक्कं किसलाअं अम्हेहि जाइदा आसि । ण अ ताए दिण्णं । तदो अरिहादि अवराहो त्ति इदं गहिदं ।

सीता—पापकं कृतम् । गच्छ, निर्यातय ।

पावअं किदं । गच्छ, णिय्यादेहि ।

अवदातिका—भर्तृनि ! परिहासनिमित्तं खलु मयैतदानीतम् ।

भट्टिणि ! परिहासणिमित्तं खु मए एदं आणीदं ।

अथापि—त्वमित्थमभिदधासीति त्वयि शङ्कायाः सम्भाव्यते समुदय इति ।

नेपथ्यपालिनी—रङ्गालङ्काररक्षाधिकृता सा हि पात्रैरुपयुज्य स्थापितानि तैरुपयोक्ष्यमाणानि वा वस्त्राभरणादीनि तत्रावहिता पालयितुं नियुज्यते । निर्वृत्तरङ्गप्रयोजनम्–अभिनयावसरे कृतोपयोगम् । किसलयम्—पल्लवम् । अत्र याचेर्द्विकर्मकतया द्वितीया, द्वितीयं कर्म 'आर्यरेवा' इति । अत्रैव कर्मत्वस्योक्तेः अर्हति—औचित्यमावहति ।

निर्यातय—परावर्त्तय । परकीयवस्तु हि तदननुज्ञया गृह्यमाणं ग्रहीतारं दोषभाजं करोति ।

परिहासनिमित्तम्—परिहासार्थम् ।

अवदातिका—महारानीजी, यह वल्कल है।

सीता—तू वल्कल कहाँ से उठा लाई ?

अवदातिका—महारानीजी, सुनिये, नेपथ्यरक्षिका आर्या रेवा है, उससे मैंने कहा कि यह अशोकपत्र जो नाटक में उपयुक्त हो चुका है, हमें दे, किन्तु उसने नहीं दिया। इसलिये उसके स्थान में यह वल्कल ही उठा लाई हूँ।

सीता—यह तो बुरा किया। जा, लौटा दे।

अवदातिका—महारानी, मैं तो इसे हँसी में ले आई हूँ।

(ततः प्रविशति सीता सपरिवारा)

सीता—हञ्जे अवदातिका परिशङ्कितवर्णेव दृश्यते। किन्तु खल्विवैतत् ?

हञ्जे ! ओदादिआ परिसङ्किदवण्णा विअ दिस्सइ। किं णु हु विअ एदं।

चेटी—भर्त्रिनि ! सुलभापराधः परिजनो नाम। अपराद्धा भविष्यति।

भट्टिणि ! सुलहावराहो परिअणो णाम। अवरज्झा भविस्सदि।

सीता—नहि नहि, हसितुमिवेच्छति।

णहि णहि, हसिदुं विअ इच्छदि।

अवदातिका—(उपसृत्य) जयतु भट्टिनी। भट्टिनी ! न खल्वहमपराद्धा।

जेदु भट्टिणी। भट्टिणि ! ण खु अहं अवरज्झा।

सीता—का त्वां पृच्छति। अवदातिके ! किमेतद् वामहस्तपरिगृहीतम्।

का तुमं पुच्छदि। ओदादिए ! ओदादिए ! किं एदं वामहत्थपरिगहिदं

हञ्जे इति—पराकारपरिचयचतुरा हि सीता तन्मुखदर्शनमात्रेण तदाशङ्कामनुमायेत्थमाह-हञ्जे इति। वयोऽवस्थादिना नीचानां चेटीनां सम्बोधनपदम्। तथा चोक्तम्-'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इति। परिशङ्कितवर्णेव-परिशङ्कितायाः मानसिकशङ्काकुलायाः वर्णो लक्षणमाकार इव वर्णो यस्यास्तथाभूतेव।

अवरज्झा इति—कृतापराधा भविष्यामीति भावः, एवञ्च कृतापराधस्य शङ्काकुलत्वमतिसम्भावितमिति त्वद्दृढः समूल इति तदाशयः।

ण इति—एवमुक्तवत्याश्चेटया मुखमीक्षित्वा हासलक्षणं च तत्रावेद्य स्वं पूर्वोक्तिकारणं भ्रमं मार्जयत्यनेन कथनेन सीतेति बोध्यम्।

का तुमं इति—त्वदपराधविषये न मया सन्दिग्धं न वा तथा जिज्ञासितमपि

[सपरिवार सीता का प्रवेश]

सीता—अरी सखि, अवदातिका की मुखाकृति कुछ भयाकुल-सी दीख रही है, क्या बात है ?

चेटी—महारानी, अनुचरों से कुछ-न कुछ अपराध हो ही जाता है। इससे भी कुछ अपराध हो गया होगा।

सीता—नहीं, नहीं, वह तो हँसना चाह रही है।

अवदातिका—(पास आकर) जय हो महारानीजी की। महारानी, मुझसे किसी प्रकार का अपराध नहीं हुआ है।

सीता—तुमसे पूछती कौन है ? अवदातिका, अरी, यह तुम्हारे बायें हाथ में क्या है ?

नाटकीयेभ्यो विज्ञापय—कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतेति।
नाडईआणं विण्णवेहि—कालसंवादिणा णाडएण सज्जा होह त्ति।
यावदहमपि सर्वं कृतमिति महाराजाय निवेदयामि।
जाव अहं वि सव्वं किदं त्ति महाराअस्य णिवेदेमि।

(निष्क्रान्ता।)

(ततः प्रविशत्यवदातिका वल्कलं गृहीत्वा)

अवदातिका—अहो अत्याहितम्। परिहासेनापीमं वल्कलमुपनयन्त्या
अहो !अच्चाहिदं। परिहासेण वि इमं वक्कलं उवणअन्तीए
ममैतावद् भयमासीत्, किं पुनर्लोभेन परधनं हरतः। हसितु-
मम एत्तिअं भअं आसी, किं पुण लोभेण परधणं हरन्तस्स। हसिदुं
मिवेच्छामि। न खल्वेकाकिन्या हसितव्यम्।
विअ इच्छामि। ण खु एआइणीए हसिदव्वं।

कीयेभ्यो नाटकप्रयोगाधिकृतेभ्यः कुशीलवेभ्य इत्यर्थः। अत्र कर्मणी षष्ठी चिन्त्या। सज्जाः-प्रयोगाय कृतसन्नाहाः। निवेदयामि यावत् निवेदयिष्यामि सूचयिष्यामीत्यर्थः। 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यति लट्।

अहो—कष्टम्—अत्याहितम् महद्भयमुपस्थितम्। किन्तदिति विवृणोति-'परिहासेण' इति—अन्यदीयाम्-इतरस्वामिकाम्, अल्पमूल्याम्-अनधिकमूल्याम्, वृक्षत्वचं तरुवल्कलं, परिहासेन विनोदपरिहासार्थम्, उपनयन्त्याः-गृह्णत्याः अपि मम एतावत् स्वानुभवैकगोचरप्रमाणं भयं साध्वसं जातं प्रादुर्भूतं चेत्, लोभेन परधनं-परकीयां सम्पदं हरतश्चोरयतः कीदृग् भयं जायेतेत्यर्थः। एतेन कैकेयीकर्तृकरामराज्यापहारकथेङ्गितेन सूचिता। हसितव्यमिति स्निग्धजनसंविभक्तं हि सुखमधिकं स्वदत इति द्वितीयान्वेषणौचित्यम्।

रहे मैं तब तक 'सब कुछ तैयार है' ऐसी सूचना महाराज को देती हूँ।

(प्रस्थान)

(वल्कल लिए अवदातिका का प्रवेश)

अवदातिका—ओह! बड़ा बुरा हुआ। विनोद में भी इन वल्कलों को उठा लाने से जब मैं इतना डर गयी हूँ, तो बुरी नीयत से परकीय धन को हरने वालों की क्या दशा होती होगी? हँसने की इच्छा सी हो रही है, परन्तु एकाकी हंसना तो भला न लगेगा।

काञ्चुकीयः— हन्त भोः !

इदानीं भूमिपालेन कृतकृत्याः कृताः प्रजाः ।
रामाभिधानं मेदिन्यां शशाङ्कमभिषिञ्चता ॥ ४ ॥

प्रतीहारी—त्वरतां त्वरतामिदानीमार्यः ।

तुरवदु तुरवदु दाणिं अय्यो ।

काञ्चुकीयः—भवति ! इदं त्वर्यते । (निष्क्रान्तः)

प्रतीहारी—(परिक्रम्यावलोक्य) आर्य ! सम्भवक ! सम्भवक ! गच्छ
आय्य ! संभवअ ! संभवअ ! गच्छ,,
त्वमपि महाराजवचनेनार्यपुरोहितं यथापचारेण त्वरय ।
तुवं पि महाराअवअणेण अय्यपुरोहिदं जहोपआरेण तुवारेहि ।
(अन्यतो गत्वा) सारसिके ! सारसिके ! सङ्गीतशालां गत्वा
सारसिए ! सारसिए सङ्गीदसालं गच्छिअ

हन्त भोः इति—निपातसमुदयोऽयमानन्दव्यञ्जक इति ।

इदानीमिति—इदानीमधुना रामाभिधानं रामनामकं शशाङ्कं शीतलशीलता-प्रियदर्शनत्वादिना चन्द्रमसं मेदिन्यां पृथिव्यां धराभारधारणे यौवराज्येऽभिषिञ्चता स्थापयता भूमिपालेन राज्ञा दशरथेन प्रजाः अस्मदादयः प्रकृतयः कृतकृत्याः कृतार्थाः कृता विहिताः । रामयौवराज्याभिषेको हि जनतामनोरथसिद्धिरित्यर्थः । अत्राभिषिञ्चतेत्यत्र वर्तमानसामीप्ये लट् तत्स्थाने शतृ । तेन चानुपदमेव भवन्नभिषेकः समर्थितः ॥

'तुवरदु' इति—अतः परं करणीयानामनुष्ठाने क्षिप्रताऽऽदिश्यते ।

यथोपचारेण यथोचितसम्मानपूर्वकम् । त्वरय-आगन्तुमनुरुध्यस्व । नाट-

---

कञ्चुकी—अहो ! बड़े हर्ष की बात है—

पृथिवी पर के चन्द्र श्रीराम का राज्याभिषेक करके अब महाराज दशरथ ने सचमुच प्रजा को कृतकृत्य कर दिया है ॥ ४ ॥

प्रतीहारी—आर्य, शीघ्रता कीजिये, शीघ्रता ।

कञ्चुकी—आर्ये, यह शीघ्रता कर रहा हूं ।

प्रतीहारी—(घूमकर और देखकर) आर्य सम्भवक, सम्भवक, जाओ, तुम भी महाराजके आदेशानुसार मान्य पुरोहित महोदय को यथोचित आदरके साथ शीघ्र बुला लाओ (दूसरी ओर जाकर) ओ सारसिके, सारसिके, संगीतशाला में जाकर अभिनय करनेवालों से कहो कि वे आज एक सामयिक अभिनय दिखाने को तैयार

छत्रं सव्यजनं सनन्दिपटहं भद्रासनं कल्पितं
न्यस्ता हेममयाः सदर्भकुसुमास्तीर्थाम्बुपूर्णा घटाः ।
युक्तः पुष्यरथश्च मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः
सर्वस्यास्य हि मङ्गलं स भगवान् वेद्यां वसिष्ठः स्थितः ॥३॥

प्रतिहारी—यद्येवं, शोभनं कृतम् ।

जइ एव्वं, सोहणं किदं ।

छत्रमिति—छत्रं राजधारणीयं श्वेतातपत्रं सव्यजनं वीजनसाधनान्वितं चामरसहितमित्यर्थः । कल्पितमिति शेषः । सनन्दिपटहं—नन्दिरानन्दः तस्य तत्कालोपयुक्तः पटहो—वाद्यविशेषस्तेन सहितं भद्रासनं मङ्गलमयमासनम्, अत्रापि कल्पितमित्यन्वितम् । सदर्भकुसुमाः–दर्भैः कुशैः कुसुमैः पुष्पैश्च सहिताः (तथा) तीर्थस्य गङ्गादितीर्थविशेषस्य तोयं जलं तेन पूर्णाः भृतान्तराः हेममयाः सौवर्णा घटाः कलशाश्च न्यस्ताः समुपस्थापिताः । राजपुत्राणां यौवराज्याभिषेकावसरे तत्तत्तीर्थोपहृतानाञ्जलानामुपयोग इति तत्सम्प्रदायसिद्धम् । पुष्यरथः क्रीडाविहारप्रयोजनो रथविशेषश्च युक्तः योजिताश्वः कृतः, मन्त्रिभिस्तत्तत्कार्याधिकृतैः प्रधानराज्यकर्मचारिभिः सहिताः पौराः पुरवासिनः समभ्यागताः। अभिषेकदर्शनेन निजाक्षीणि सफलयितुमुपस्थिता इति भावः । नैतावद्भिरुपकरणैरेव सर्वं सम्पाद्यमन्तरेण तत्त्वावधानदक्षपुरोहितोपस्थितिमित्याशयमन्तर्निधायाह–सर्वस्येति । अस्य पुरोदीरितस्य सर्वस्य वस्तुसमुदायस्य मङ्गलोपरणकत्वेन प्रसिद्धावपि वसिष्ठसन्निधानेनैव तेषां तत्त्वम् इति भावः । अस्य छत्रादेः सर्वस्य मङ्गलोपकरणस्य मङ्गलं कुशलकारणम् भावप्रधाननिर्देशेन कुशलत्वहेतुरित्यर्थः । वसिष्ठः–तदाख्यया प्रसिद्धः ऋषिः वेद्याम् अनुष्ठानस्थाने स्थितः कर्मोपदेष्टृत्वेन वर्त्तमान इति भावः । अत्र काञ्चुकीयोक्तौ साधनसम्पत्तिसमुपस्थितिसूचनेन कार्यावसरः समर्थ्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति ॥ ३ ॥

जइ इति—भवदुक्तकार्ये कृते पूरिता आवश्यकतेत्यर्थः ।

ये छत्र और चंवर हैं, ये माङ्गलिक बाजे और सिंहासन हैं, यहाँ कुश, पुष्प और मङ्गलप्रद तीर्थजलों से पूर्ण कलश रखे गये हैं, क्रीडारथ जोता खड़ा है, राजमन्त्रियों के साथ सकल पुरजन आ गये हैं, इस समूची आनन्दमयी सृष्टि के प्रवर्त्तक वे भगवान् वसिष्ठ भी वेदी पर विराजमान हैं ॥ ३ ॥

प्रतीहारी—यदि ऐसी बात है तो अति उत्तम ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—भवति ! अयमस्मि । किं क्रियताम् ?

प्रतीहारी—आर्य ! महाराजो देवासुरसङ्ग्रामेष्वप्रतिहतमहारथो
अय्य ! महाराओ देवासुरसंगामेसु अप्पडिहदमहारहो
दशरथ आज्ञापयति—शीघ्रं भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यप्रभाव-
दसरहो आणवेदि—सिग्घं भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जपहाव-
संयोगकारका अभिषेकसम्भारा आनीयन्तामिति ।
सञ्जोअकारआ अहिसेअसम्भारा आणीअन्तु त्ति ।

काञ्चुकीयः—भवति ! यदाज्ञप्तं महाराजेन, तत् सर्वं सङ्कल्पितम् । पश्य—

किं क्रियताम् इति—अवसरप्राप्तं कार्यमादिश्यतामिति तत्तात्पर्यम् ।

अय्य महाराओ इति—आर्य, इति कञ्चुकिसम्बोधने, महाराजः-दशरथ इति विशेष्यमनतिदूरे देवासुरसंग्रामेषु देवदानवयुद्धेषु अप्रतिहतमनोरथः-अबाधप्रसारः महारथो रथमुख्यो यस्य स तथाभूतो दशरथः आज्ञापयति आदिशति । किमिति जिज्ञासायामाह—शीघ्रमिति । शीघ्रम्-अविलम्बम् , भर्तृदारकस्य-राजकुमारस्य रामस्य राज्यप्रभावसंयोगकारकाः राज्ञः कर्म राज्यं, प्रभावः-कोशदण्डजं तेजः, ताभ्यां संयोगः सम्बन्धस्तस्य कारकाः सम्पादयितारः अभिषेकसम्भाराः=अभिषेकोपकरणानि आनीयन्ताम्=सज्जीक्रियन्ताम् । अस्मिन् आदेशे राज्यप्रभावसंयोगकारका इत्यंशस्यायमाशयः, इदानीं रामो यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः, तस्मिंस्तत्पदमाश्रितवति तस्य राज्यकर्माधिकृतत्वेन स्वत एव राजकार्यभारः समापन्नो भवति, तेन यौवराज्याभिषेक एव राज्यप्रभावसंयोगकारक इति ।

सङ्कल्पितम् इति—सज्जीकृतमित्यर्थः । सज्जीकृतानि यौवराज्याभिषेकोपकरणानि गणयितुं तानि नामग्राहमाह—

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—आर्य, मैं हूँ आज्ञा दें, क्या कार्य है ?

प्रतीहारी—आर्य, देवासुरयुद्ध में समरविजयी महाराज दशरथ का आदेश है कि शीघ्रातिशीघ्र राजकुमार राम के राजोचित प्रभुत्व के परिचायक राज्याभिषेक की सारी सामग्रियाँ प्रस्तुत की जायँ ।

कञ्चुकी—आर्य, महाराज की आज्ञा के अनुकूल सब कुछ तैयार है । देखिये—

(निष्क्रान्तौ)
स्थापना ।
(प्रविश्य)

प्रतीहारी—आर्य क इह काञ्चुकीयानां सन्निहितः ।
अय्य ! को इह कञ्चुईआणं सण्णिहिदो ।

धिक्कृतत्वेन सञ्जातत्वरा । किञ्चात्रोपमानभूतप्रतीहार्यामपि काशांशुकवासिनीति विशेषणं काशवदंशुकं वस्ते इति विगृह्य योजनीयम् । काशकुसुमवसनयोश्च सूक्ष्मत्व-धवलत्वादिकृतं सादृश्यम् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २ ॥

निष्क्रान्ताविति-कथावस्त्वंशस्य स्थापनात् स्थापना*; प्रस्तावनेति पर्यायेणापीयमभिधीयते ।

अय्येति—प्रतीहारी कञ्चुकिनं कञ्चिदाह्वयति, कञ्चुकिनां मध्ये कोऽत्र सन्निहितः? सन्निहितः—समीपस्थितः । यस्तथा तेनागन्तव्यमिति तदाशयः ।

(दोनों का प्रस्थान)
[प्रतीहारी का प्रवेश]

प्रतीहारी—आर्य, कौन कन्चुकी यहाँ उपस्थित है ?

*अत्र गणपतिशास्त्रिणः—

'प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नाम च कीर्तयेत् ।
प्रस्तावनां ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयाम् ॥' (नाट्यशा० ६)
'वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।
स्वाभिधेयगतत्वेन सा द्विधा परिपठ्यते ॥
स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्वीयकीर्तिप्रशंसनम् ।
अभिधेयगतं यत् तत् काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥' भावप्र०)

इत्यादिलक्षणशास्त्रविहिता कविकाव्यकीर्त्तना कालिदासादिनिखिलकविग्रामाचरिताऽत्र स्थापनाप्रकरणे कर्त्तव्या सती कस्मान्न कृता ? उच्यते—प्रस्तावनायां कविकाव्यकीर्त्तनसमुदाचारस्तावदस्य पुराणमहाकवेः काले नावर्त्तत, पश्चात् कालेन कवीनामुपजातं कविकाव्यकीर्त्तनसमुदाचारप्रणयं भूयिष्ठमुपलभ्य तदनुसारिलक्षणं लक्षणकारैः प्रणीतमित्यदोषः । अस्य तु नाटकस्य मातृकाग्रन्थान्तदृष्टपाठानुसारात् प्रतिमानाटकमिति संज्ञा । श्रीरामे वनाय प्रस्थिते दशरथस्य या दशा सा प्रतिमागृहे तत्प्रतिमां दृष्टवता भरतेनावगतेति प्रतिमाप्रधानत्वादस्य तथा व्यपदेशः । एतत्कवेश्च 'भास' इति नामधेयमनुमितम् । यथा च तदनुमितिसिद्धिस्तत् स्वप्नवासवदत्तोपोद्घाते निरूपितं तत एवावगन्तव्यम् इति ।

सूत्रधारः—अस्मिन् हि काले,

चरति पुलिनेषु हंसी काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा ।

(नेपथ्ये)

आर्य ! आर्य !

अय्य ! अय्य !

(आकर्ण्य)

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

मुदिता नरेन्द्रभवने त्वरिता प्रतिहाररक्षीव ॥ २ ॥

अस्मिन्निति—इदं चरतीत्यादिना पद्येन सम्बध्यते ।

चरतीति । अस्मिन् काले शरत्समये काशांशुः काशपुष्पप्रकाशा, कवासिनी जलनिवासिनी च । सुसंहृष्टा अतिमुदिता सती हंसी वरटा पुलिनेषु नदीसैकतस्थलीषु चरति–यथेच्छमितस्ततो भ्रमति । हंसी धवला, शरदि काशविकासादत्यच्छप्रभेत्यर्थः । एतावतो भागस्य श्रवणात् प्रवृत्तोऽभिनय इत्यस्माभिरपि सन्नद्धैर्भाव्यमिति नेपथ्यगतानां पात्राणामितस्ततः सम्भ्रमं सम्भवन्तमुत्प्रेक्ष्याह–नेपथ्ये इति । प्रतीहार्याः प्रवेशाथ कृतभूमिकाधारणायाः सम्भ्रमकृता द्विरुक्तिः–'आर्य आर्य' इति ।

विज्ञातम्—कस्य पात्रस्य वचनमिदमिति मया विदितमित्यर्थः । तस्यैव विदितोक्तेः पात्रविशेषस्य प्रवेशमनुजानान इव सूत्रधारः प्रतीहारीपदगर्भमार्योत्तरार्द्धं पूर्वार्द्धोपात्तहंस्युपादानमुखेनाह—

मुदितेति । हंसी अस्मिन् काले चरतीति पूर्वत्र पादेऽभिहितमिदानीं केव कस्मिन्निति वक्तव्यं तदाह-नरेन्द्रभवने दशरथाख्यनरपत्यन्तःपुरे प्रतीहाररक्षी प्रतीहारी द्वाराधिकृतेव । सा कथम्भूतेत्यपेक्षायामाह–मुदिता प्रसन्नान्तरङ्गा, त्वरिता कार्या-

---

सूत्रधार--इस शरत्समय में—

काश के फूलों से धवल प्रकाशवाली, (अथवा अतिस्वच्छ काशकुसुमों से आच्छादित नदी तीर में रहनेवाली) हंसी प्रसन्न-चित्त होकर नदीतट पर इस तरह पदसञ्चार कर रही है............।

(नेपथ्य में)

आर्य, आर्य,

सूत्रधार—अच्छा, समझ गया ।

जिस तरह (काशपुष्प-सदृश श्वेत मृदुल वस्त्र पहने) प्रसन्नहृदया द्वारपालिका शीघ्रतापूर्वक महाराज दशरथ के अन्तःपुर में (परिभ्रमण करती है) ॥ २ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—आर्य ! इयमस्मि ।

अय्य ! इअम्हि ।

सूत्रधारः—आर्ये ! इममेवेदानीं शरत्कालमधिकृत्य गीयतां तावत् ।

नटी—आर्य ! तथा ।

अय्य ! तह । (गायति)

रतः-अनुरक्तः च अस्तीति पदमध्याहार्यम् । अथ चात्र-सीता-राम-सुमन्त्र-सुग्रीव-लक्ष्मण-रावण-विभीषण-भरताभिधानानि नाटकीयानि प्रमुखपात्राणि मुद्रालङ्कारद्वारोपनिबद्धानि । अप्रतिमघटकः प्रतिमशब्दश्चैकदेशविकृतन्यायमहिम्ना 'प्रतिमा' शब्दं स्मारयन् नाटकस्य नामधेयं प्रतिमानाटकपदव्यपदेश्यताबीजभूतं दशरथप्रतिमावृत्तं चावेदयति । इयं च द्वादशपदता नान्दी मङ्गलसाधारण्यत्र बोध्या । तदुक्तमभियुक्तैः—'पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत' इति । अत्र पदपदं श्लोकपादं सुबन्ततिङन्तत्वरूपपदत्वभाजं च सङ्गृह्णाति । अत्र यद्यपि 'समाप्य पुनरादानात् समाप्तपुनरात्तते'ति लक्षितं समाप्तपुनरात्तत्वं प्रतिभासते, तथापि पालनस्य रावणारिस्वविभीषणात्मत्वादिपदप्रत्याय्याशासनार्थत्वेनोत्थिताकाङ्क्षत्वं प्रतिपद्य परिहरणीयंतदिति बोध्यम् । अत्रेन्द्रवज्रावृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः'॥१॥

इतस्तावदिति—आगम्यतामिति चेष्टाव्यञ्जयम् ।

इममिति—अचिरप्रवृत्तम् । तावदितीह प्रथममित्यर्थे । गीयताम्-गानमारभ्यतामित्यर्थः ।

'अय्य तह' इति--तथेति तदुक्तिः स्वीकृता, गायामीत्यर्थः ।

(नेपथ्य की ओर देखकर)

आर्ये, इधर तो आना ।

(नटी का प्रवेश)

नटी—आर्य, आई तो ।

सूत्रधार—इसी शरद् ऋतु के सम्बन्ध में इस समय कुछ गाओ ।

नटी--अच्छी बात, गाती हूँ । (गाती है)

सूत्रधारः—

सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च ।
यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम् ॥ १ ॥

आनकादिवाद्यवादने समाप्त इत्यर्थः पर्यवस्यति । यद्वा—नन्दिरानन्दस्तस्या इयं नान्दी-गीतवाद्यवादनादिक्रिया, तस्या अन्ते-उपरमे इत्यर्थः, तदनुष्ठानं च देवता-परिषदादिप्रसादनाय क्रियते । ततः तदुत्तरकालम्, नान्दीसमाप्त्यव्यवहितोत्तर-काल इति तु नार्थः, मध्ये वाद्यादिस्थापनादौ व्यापारान्तरेऽनुष्ठीयमानेऽपि पौर्वाप-र्याव्याघातात्, अव्यवधानांशस्याविवक्षितत्वात्, तत्त्वेऽप्यधिकचमत्काराऽनाधा-नात् । नान्दीलक्षणं साहित्यदर्पणे यथा-'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति शब्दिता' ॥ इति ॥

प्रविश्य सूत्रधारः कर्त्तव्यस्य कर्मणो निर्विघ्नसम्पूर्त्तये मङ्गलं विधत्ते-**सीताभव** इति । सीतायाः स्वनामख्यातायाः जनकदुहितुर्भवः क्षेमः तत्कारणमित्यर्थः, कार्यका-रणयोरभेदोपचारकृत ईदृक्प्रयोगः । सुमन्त्रतुष्टः शोभनेन मन्त्रेण मुदितः । सह-लक्ष्मणः-लक्ष्मणसहितः, अथवा भ्रातुरर्थे वनवासतत्परिचरणस्वप्रेयसीवियोगादि-क्लेशानां सोढा लक्ष्मणस्तदभिधानो भ्राता यस्येत्यर्थः । विशेषणद्वयमपीदं रामस्य । सुग्रीवरामः—शोभनकण्ठश्चासौ राम इति कर्मधारयः । कर्तृपदमिदम् अनुसर्गम्—सर्गे सर्गे जन्मनि जन्मनि प्रतिप्रादुर्भावमित्यर्थः, वीप्सायामव्ययीभावः । पातु-रक्षतु अस्मान् युष्मांश्चेति शेषः, तत्रास्मानिति पक्षे प्रयोगसाफल्यप्रदानमत्र पालनेना-भिप्रेतम्, युष्मानिति पक्षे च यथाभवदभीष्टं फलं दद्यादिति ।

उत्तरार्धेन पुनरपि रामं विशिनष्टि—**यो रावणार्यप्रतिम** इति । रावणारिः-रावणशत्रुः, न विद्यते प्रतिमा सादृश्यं यस्यासौ अप्रतिमः निरुपम इत्यर्थः । प्रतिमा-शब्दस्य प्रसिद्धं मूर्त्तिवाचकत्वं तथापि -'सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः । अतद्द्वयीजिन्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे' इति नैषधीये सादृश्यपरत्वमपि प्रतीतमिति बोध्यम् । देव्या-सीतया, सहित इति शेषः । विभीषणः रावणानुजः, तस्मिन् आत्माभे स्वसदृशे स्वसमसुखदुःख इति तात्पर्यम् ।

सूत्रधार—सीता के आनन्ददाता, अच्छे मन्त्र के पक्षपाती, सुन्दर कण्ठशाली (अथवा सुग्रीव के मित्र), लक्ष्मण के सहचर, सीताहरण द्वारा कृतापराध रावण के निहन्ता, विभीषणाभिन्नहृदय (अथवा शत्रुभयङ्कर) भगवान् राम जन्म-जन्म में हमारी तुम्हारी रक्षा करें ॥ १ ॥

प्रतिमानाटकम्

'प्रकाश'-संस्कृत-हिन्दीटीकोपेतम्

अथ प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

यदिङ्गितं चक्रमदृष्टसाध्यं विनैव मृद्दण्डपटैकदेशान् ।
ब्रह्माण्डभाण्डानि सृजत्यखेदं तं कुम्भकारं प्रणतः प्रपद्ये ॥ १ ॥
यो गुरुर्मम विकास्य शेमुषीं कल्पनामपि न जातु जग्मुषीम् ।
सिद्धिमानयत मां दयामये तस्य पादसरसीरुहे श्रये ॥ २ ॥
ध्यात्वा नतेन शिरसा 'जयमणि'-'मधुसूदनौ' पितरौ ।
प्रतिमा 'प्रकाश'विधये प्रयते श्रीरामचन्द्रोऽहम् ॥ ३ ॥
सन्तो गुणेन तुष्यन्ति स नैकान्तेन दुर्लभः ।
दोषाविलेऽपि तेनात्र दृक्पातः क्रियतां बुधैः ॥ ४ ॥

नाटकप्रणयनप्रथमाचार्यत्वेनाधुनावधि संस्तुतः प्रधानकविर्भासोऽभिनययोग्यं प्रतिमाऽभिधानं नाटकं निर्मित्सुः प्रारम्भे तस्य निर्विघ्नाभिनयसम्पत्तिं विद्वत्समुदय-प्रतिपत्तिपरिपन्थिदुरितक्षयसाधनं पूर्वरङ्गप्रधानाङ्गं मङ्गलश्लोकपाठं तद्ङ्गत्वेनैव कथांशनिर्देशं प्रयोगनिपुणेन सूत्रधारेण प्रथमाचरणीयं विभावयंस्तस्य तावत् प्रवेश-माह—'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार' इति । नान्द्या अन्ते इति समासः । नान्दी-आनकः, 'दुन्दुभिस्त्वानको भेरी भम्भा नासूश्च नान्द्यपि' इति वैजयन्ती । सा चात्र वाद्यान्तराण्यप्युपलक्षयति । तथा चाभिनेयनाटकीयकथारम्भपूर्वाङ्गभूते

(नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश)

(१०)

प्रतिमानाटकम्

व्याख्याकारः—

आचार्य रामचन्द्र मिश्र

प्रस्तावना—सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥
अङ्कः—अङ्क इति रूढशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहत्यर्थान् ।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥
विष्कम्भकः—वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥
स्वगतम्—अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
प्रकाशम्—सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ।
नायकः—त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥

अविमारकगतानि च्छन्दांसि सलक्षणानि

१—अनुष्टुप्—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
षष्ठं गुरु विजानीयादेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥
वंशस्थम्—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।
वसन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः ।
मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनीभोगिलोकैः ।
शालिनी—मात्तौ गौ चेच्छालिनी भोगिलोकैः ।
शिखरिणी—रसैरीशैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ।
पुष्पिताग्रा—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च यनजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।
शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।
स्रग्धरा—म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ।
दण्डक—यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।

परिशिष्ट

अविमारकगतानि सुभाषितानि

१—कन्यापितुर्हि सततं बहु चिन्तनीयम् ।
२—विवाहा नाम बहुशः परीक्ष्य कर्त्तव्या भवन्ति ।
३—निष्परिहारा व्यापदाः ।
४—अहो प्रच्छन्नरत्नता पृथिव्याः ।
५—कः शक्तः सूर्यं हस्तेनाच्छादयितुम् ।
६—न भृत्यदूषणीया राजानः ।
७—कस्तावदौषधमुपलभ्य मन्दीभवत्यातुरः ।
८—सर्वमलङ्कारो भवति सुरूपाणाम् ।
९—स्वभावरमणीयानि मण्डितानि अतिरमणीयानि भवन्ति ।
१०—न तथा रत्नमासाद्य सुजनः परितुष्यति यथा तत्तद्गताकाङ्क्षे पात्रे दत्वा प्रहृष्यति ।
११—को विश्रमो नाम विभ्रष्टमनोरथानाम् ।
१२—नहि घृतवचनेन पित्तं नश्यति ।

नाटकीयवस्तुलक्षणानि

प्रकरणम्—भवेत्प्रकरणं वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥
नान्दी—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
माङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥
सूत्रधारः—आसूत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥
प्रयोगातिशयः—यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥
नेपथ्यम्—कुशीलवकुटुम्बस्य गृहं नेपथ्यमुच्यते ।

इमामुदीर्णार्णवनीलवस्त्रां
नरेश्वरो नः पृथिवीं प्रशास्तु ॥ २१ ॥

(भरतवाक्यम्)

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।
इमामपि महीं कृत्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

षष्ठोऽङ्कः ।

कल्याणमस्तु, लोके सर्वप्रज्ञानां सर्वेषां जनानां सुखं कल्याणमस्तु, उदीर्णः विस्तृतः अर्णव एव नीलं वस्त्रं यस्यास्तां तथोक्तामिमां पृथिवीं नः नरेश्वरः कुन्तिभोजः प्रशास्तु पालयतु ॥ २१ ॥

भवन्त्विति—गावः इन्द्रियाणि अरजसः रजोगुणरहिताः शुद्धसत्त्वाश्रया भवन्तु परचक्रं शत्रुमण्डलं प्रशाम्यतु क्षीणं सत् निर्वीर्यं जायताम् , इमां कृत्स्नाम् समस्ताम् महीं नः राजसिंहः सिंहोपमो राजा कुन्तिभोजः प्रशास्तु ॥ २२ ॥

यो जातो धरणीसुरान्वयसरोहंसात् प्रसर्पद्यशो-
ज्योत्स्नाद्योतितदिङ्मुखान्मधुरिपुध्यानैकबद्धाशयात् ॥
मिश्राख्यान्मधुसूदनाज्जयमणौ सीमन्तिनीनां मणौ
तस्य श्रीयुतरामचन्द्रसुधियो व्याख्या प्रसिद्ध्यादियम् ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽविमारकप्रकाशे षष्ठाङ्कप्रकाशः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

चाहूँ ? इस सागरवसना पृथ्वी का पालन हमारे नरेश करते रहें ॥ २१ ॥

(भरत वाक्य)

हमारी इन्द्रियाँ सात्त्विक हों, शत्रुमण्डल शान्त हो, राजसिंह समस्त पृथ्वी पर शासन करें ॥ २२ ॥ (सबका प्रस्थान)

षष्ठ अङ्क समाप्त ।

॥ ग्रन्थ समाप्त ॥

नारदः—अलमतिस्नेहेन। प्रविशतु कन्यापुरं सुचेतना सुचेतना सुदर्शना सुदर्शना च सभार्येण पुत्रेण।

कुन्तिभोजः—यदाज्ञापयति भगवान्।

सुदर्शना—जं भअवं आणवेदि। [यद् भगवानाज्ञापयति]

नारदः—अचिरेण सौवीरराजो विसृज्यतां स्वदेशगमनाय। जयवर्मणे सुमित्रा प्रदीयतां काशिराज्ञे। त्वमपि सन्निहितो भव।

कुन्तिभोजः—अनुगृहीतोऽस्मि।

नारदः—कुन्तिभोज! किमन्यत् ते प्रियमुपहरामि।

कुन्तिभोज—भगवान् यदि मे प्रसन्नः, किमतः परमहमिच्छामि।

गोब्राह्मणानां हितमस्तु नित्यं
सर्वप्रजानां सुखमस्तु लोके।

नारदः—सौवीरराज! किं ते भूयः प्रियमुपहरामि।

सौवीरराजः—यदि मे भगवान् प्रसन्नः, किमतः परमहमिच्छामि।

सुचेतना-सुबुद्धिः। सुदर्शना-सुन्दरी। विशेषणयोरयमर्थः, विशेष्ये तु पुनर्नामनी। विसृज्यताम्--गन्तुमनुमन्यताम्। सन्निहितः-विवाहमण्डपे समुपस्थितः।

गोब्राह्मणानामिति—गोब्राह्मणानाम् गवां विप्राणाञ्च नित्यं सदा हितं

नारद—विशेष स्नेह अनावश्यक है, सुचेतना तथा सुदर्शना सस्त्रीक पुत्र के साथ अन्तःपुर में जाये।

कुन्तिभोज—आप की जैसी आज्ञा।

सुदर्शना—आपकी जैसी आज्ञा।

नारद—सौवीरराज को शीघ्र अपने देश जाने की अनुमति दें, जयवर्मा को सुमित्रा प्रदान करें, तुम भी उसमें सम्मिलित होना।

कुन्तिभोज—यह सब आपका अनुग्रह है।

नारद—मैं आपका और क्या कल्याण करूँ।

कुन्तिभोज—जब आप मुझपर प्रसन्न हैं तो इससे बढ़कर मैं और क्या चाहूँगा। गायों तथा ब्राह्मणों का कल्याण हो, प्रजायें सुखी हों।

नारद—सौवीरराज, आपको क्या उपहार दूँ—

सौवीरराज—यदि आप मेरे ऊपर प्रसन्न हैं तो इसके अलावा और क्या मैं

उभौ—एवं क्रियताम् ।

अविमारकः—भवति ! अभिवादये ।

सुदर्शना—पुत्र ! चिरं जीव एदाए सह । (परिष्वज्य) चिरेण दिट्ठो सि । अज्ज मए अणुभूदो पुत्तसम्पत्तिरसो । [पुत्र ! चिरं जीवैतया सह । चिरेण दृष्टोऽसि । अद्य मयानुभूतः पुत्रसंपत्तिरसः ।] (रोदिति)

कुन्तिभोजः—

इमां तु बाष्पार्द्रकुतूहलाक्षीं
सम्प्रस्नवद्दुग्धपयोदयुग्माम् ।
अवेक्षितां मातरमप्रकाश्य
धात्रीत्वमेवैति सुचेतना मे ॥ २० ॥

पुत्रसम्पत्तिरसः--पुत्रजन्मन आनन्दः ।

इमां त्विति--बाष्पार्द्रे कुतूहले सकौतुके च अक्षिणी यस्यास्तां तथोक्ताम् रुदत्कौतुकपूर्णनेत्राम् संप्रस्नवद् दुग्धं क्षरत्स्तन्यं पयोधरयुग्मं यस्यास्तां तथोक्ताम् च इमां सुदर्शनाम् मातरम् अविमारकस्य जननीम् अप्रकाश्य अप्रकटय्य मम सुचेतना धात्रीत्वमेव एति । अविमारकस्य माता त्वियं सुदर्शना या पुत्रं दृष्ट्वा सहर्षाश्रुनयना परिस्नुतस्तनी च जायते, सुचेतना तु सुदर्शनाया जननीत्वं गोपयित्वा धात्रीकार्यं पोषणादिकमेव कृतवती । अन्या धात्री मातरमन्यां प्रकाश्य कञ्चन बालं पोषयति, सुचेतना तु सुदर्शनां मातरमप्रकाश्यैवाविमारकस्य धात्रीभावं कृतवतीति विशेषः ॥ २० ॥

दोनों—ऐसा करो ।

अविमारक—श्रीमती जी ! मैं प्रणाम करता हूँ ।

सुदर्शना—बेटा, इसके साथ तुम चिरञ्जीवी बनो । (गले लगाकर) बहुत दिनों पर तुम्हें देख सकी, आज ही मैने पुत्र होने का आनन्द प्राप्त किया है । (रोती है)

कुन्तिभोज—बाष्पपूर्ण तथा कुतूहल भरे नयनों वाली एवं दुग्धस्रावयुक्त स्तनों वाली इस सुदर्शना को माता के रूप में अप्रकाशित करके सुचेतना वस्तुतः धात्री का ही कार्य करती रही है ॥ २० ॥

कुन्तिभोजः—एह्येहि वत्स !

यज्ञैः शुभैर्हरिसमो भव नित्ययुक्तैः
सत्यैर्दृढैर्दशरथप्रतिमो भव त्वम् ।
नित्यार्पितैः पितृसमो भव सम्प्रदानैः
स्वेनात्मना सुसदृशेन पराक्रमेण ॥ १९ ॥

सौवीरराजः—पुत्र ! सुदर्शनामभिवादयस्व ।

कुन्तिभोजः—अयुक्तमिव सुचेतनामनभिवाद्य सुदर्शनामभिवादयितुम् ।

नारदः—अस्ति कारणम् । अभिवाद्यतां सुदर्शना ।

यज्ञैः शुभैरिति—त्वं नित्ययुक्तैः अहन्यहन्यनुष्ठीयमानैः शुभैः अनाभिचारिकैः यज्ञैर्हरिसमः इन्द्रोपमो भव, दृढैः प्राणापायेऽप्यचलैः सत्यैः सत्यवचनैः दशरथप्रतिमः दशरथेन समो भव, नित्यार्पितैः सम्प्रदानैः पितृसमो भव यथा तव पिता दाता त्वमपि दाता भवेत्यर्थः, सुसदृशेन स्वोपयुक्तेन पराक्रमेण स्वेनात्मना (सदृशो भव) पराक्रमे कोऽपि त्वत्सदृशो नास्तु, स्वसदृशः स्वयमेव भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सुचेतनाम् ज्येष्ठां मातरञ्च । सुचेतनामभिवाद्यैव सुदर्शनाभिवादनं युक्तमित्यर्थः ।

अस्ति कारणम्—सुदर्शनैवास्य वस्तुतो माता, अतो ज्येष्ठामपि सुचेतनां विहाय अनेन सुदर्शनैव प्रथमं प्रणम्या, 'न मातुर्दैवतं परम्' इति न्यायादिति भावः ।

कुन्तिभोज—आओ वत्स, आओ,

तुम नित्य शुभ यज्ञों से हरि के समान, दृढ सत्य से दशरथ के समान, नित्यप्रवृत्त दान से पिता के समान एवं अपने पराक्रम से अपने समान (अद्वितीय) बनो ॥ १९ ॥

सौवीरराज—बेटा, सुदर्शना को प्रणाम करो ।

कुन्तिभोज—सुचेतना को छोड़ कर सुदर्शना को प्रणाम करना ठीक नहीं होगा ।

नारद—इसका कारण है ।

अविमारकः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

कुन्तिभोजः—वत्स ! इत इतः पितरमभिवादयस्व ।

अविमारकः—भोस्तात ! अभिवादये ।

सौवीरराजः—एह्येहि वत्स !

विरचितवरवेषदर्शनीयो
गुरुजनवन्दनमिश्रशुभ्रवक्त्रः ।
वयमिव भव हर्षबाष्पनेत्र-
स्त्वमिह भवत्तनयं समीक्षमाणः ॥ १८ ॥

पुत्र ! अभिवादयस्व मातुलम् ।

अविमारकः—मातुल ! अभिवादये ।

जय अनुरञ्जय । तत्त्वबुद्धया वस्तुतत्त्वज्ञानेन आत्मानं जय वशीकुरु, तेजसा पराक्रमेण पार्थिवान् राज्ञो जय ॥ १७ ॥

विरचितेति—विरचितेन वरवेषेण जामातृरूपेण दर्शनीयः विशेषसुन्दरः गुरुजनानां श्वशुरादीनां वन्दने नमने मिश्रं संलग्नं शुभ्रं वक्त्रं मुखं यस्य तादृशस्त्वम् वयमिव अहमिव हर्षबाष्पनेत्रः सानन्दाश्रुः भवत्तनयं समीक्षमाणस्त्वं सहर्षबाष्पनेत्रो भव । वरवेषरमणीयं गुरुजनवन्दनपरं च त्वां दृष्ट्वा यथाहं सानन्दाश्रुनयनो भवामि तथैव त्वमपि वरवेषधरं स्वसुतं वीक्ष्य सानन्दाश्रुनयनो जायस्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अविमारक—बड़ी कृपा ।

कुन्तिभोज—इधर आकर अपने पिता को प्रणाम करो ।

अविमारक—पिता जी, प्रणाम ।

सौवीरराज—आओ बेटा, आओ,

जैसे मैं तुझे इस वरवेष में देखकर प्रसन्न हो रहा हूँ, उसी तरह तुम भी वरवेष में दर्शनीय तथा गुरुजन की वन्दना में निरत अपने पुत्र को देखकर प्रसन्नता प्राप्त करो ॥ १८ ॥

बेटा, मामा को प्रणाम करो ।

अविमारक—मामा जी, प्रणाम ।

वेदेषु गीतेषु च रक्तकण्ठः ।
स्निग्धेषु वैराण्युपपाद्य यत्ना-
न्नष्टानि कार्याणि समीकरोति ॥ १६ ॥

कुन्तिभोजः—इत इतः कुमारः । अभिवादयस्वात्मकुलदैवतं देवर्षिम् ।

अविमारकः—भगवन् ! अभिवादये ।

नारदः—स्वस्ति भवते सपत्नीकाय ।

अविमारकः—अनुगृहीतोऽस्मि । मातुल ! अभिवादये ।

कुन्तिभोजः—एह्येहि वत्स !

क्षमया जय विप्रेन्द्रान् दयया जय संश्रितान् ।
तत्त्वबुद्ध्या जयात्मानं तेजसा जय पार्थिवान् ॥ १७ ॥

बुद्धिः समासक्तहृदयः समभावेन शापमनुग्रहञ्च यथायोग्यं कर्तुं शक्नुवन्नित्यर्थः । वेदेषु गीतेषु गानविद्यासु च रक्तकण्ठः समभावेन गीतं वेदञ्च गातुं कृताभ्यास इत्यर्थः । स्निग्धेषु परस्परप्रीतिशालिषु यत्नात् प्रयासपूर्वकं वैराण्युपपाद्य नष्टानि नाशं प्राप्तानि कार्याणि शमीकरोति शमयति, समभावेनैव कलहं शान्तिञ्च करोतीति नारदस्य सर्वत्रानासक्तिरावेदिता ॥ १६ ॥

अभिवादयस्व—प्रणम । आत्मकुलदैवतम्-स्वकुलस्याराधनीयम् ।

क्षमयेति—क्षमया सहनशीलतया विप्रेन्द्रान् ब्राह्मणश्रेष्ठान् जय, ब्राह्मणेभ्योऽपि अधिकक्षमाशीलः स्या इत्यर्थः । दयया कृपया संश्रितान् स्वाश्रितजनान्

मजा हुआ है, मित्रों में परस्पर कलह उत्पन्न करके यह नष्ट कार्यों को संभाला भी करते हैं ॥ १६ ॥

कुन्तिभोज—कुमार, इधर आओ, अपने कुलपूज्य देवर्षि नारद को प्रणाम करो ।

अविमारक—भगवन्, प्रणाम करता हूँ ।

नारद—सपत्नीक आपका कल्याण हो ।

अविमारक—बड़ी कृपा, मामाजी, प्रणाम ।

कुन्तिभोज—आओ वत्स, आओ ।

क्षमा द्वारा ब्राह्मणों पर विजय प्राप्त करो, दया द्वारा आश्रितों को जीतो, तत्त्व ज्ञान द्वारा अपने ऊपर विजय प्राप्त करो, और पराक्रम से दूसरे नृपतियों पर विजय प्राप्त करो ॥ १७ ॥

नारदः—गच्छ कुन्तिभोजमनुवर्तस्व ।
सुदर्शना—जं भअवं आणवेदि । [यद् भगवानाज्ञापयति ।]

(ततः प्रविशति वरवेषेणाविमारकः कुरङ्गी भूतिकश्च)

अविमारकः—भोः ! लज्जित इवास्म्यनेन वृत्तान्तेन ।

दृष्ट्वा तदानीं गजसम्भ्रमे मां
मद्विक्रमं ये परिकीर्तयन्ति ।
ते किन्नु वृत्तान्तमिमं विदित्वा
चारित्रदोषं मयि पातयन्ति ॥ १५ ॥

(परिक्रम्य दृष्ट्वा) अये अयं खलु भगवान् नारदः । य एषः,

शापे प्रसादेषु च सक्तबुद्धि-

अनुवर्त्तस्व—तदादेशानुसारमाचर ।

अनेन—मम कन्यापुरप्रवेशपूर्वकं कुरङ्गया सह स्नेहसम्बन्धस्थापनेन ।

दृष्ट्वा तदानीमिति—तदानीं तस्मिन्समये गजसंभ्रमे हस्तिना क्रियमाणाया-मस्तव्यस्ततायाम् ये मद्विक्रमं परिकीर्त्तयन्ति स्तुतवन्तः, किम् ते मम प्रशंसकाः इमं वृत्तान्तं मम कन्यापुरप्रवेशादिवृत्तजातं विदित्वा ज्ञात्वा मयि चारित्रदोषं दुश्चरित्रतां पातयन्ति आरोपयन्ति । गजसम्भ्रमदिवसे ये मम प्रशंसकाः आसंस्त एव सम्प्रति मम निन्दका भवेयुरित्यस्ति लज्जास्थानमिति भावः ॥ १५ ॥

शापे प्रसादेष्विति—शापे परस्मै शापप्रदाने प्रसादेषु अनुग्रहेषु च सक्त-

---

नारद—जाओ, कुन्तिभोज का साथ दो ।
सुदर्शना—आप की जैसी आज्ञा ।

(वरवेष में अविमारक, भूतिक, एवं कुरङ्गी का प्रवेश)

अविमारक—मैं इस घटना से लज्जित सा हो रहा हूँ ।

उस समय, हस्तिकृतोपद्रव को शान्त कर सकने के कारण जो लोग हमारी प्रशंसा करते थे, वही जब हमारी यह बात सुनेंगे तब चरित्रदोष मढेंगे ॥ १५ ॥

(चलकर, देखकर) यही हैं भगवान् नारद, यह—

शाप एवं अनुग्रह में समभाव से समर्थ हैं, वेद और संगीत में इनका कण्ठ

ब्राह्मणेन सह कुन्तिभोजस्य कन्यापुरं स्वगृहवत् प्रविश्य कुरङ्ग्या यथेष्टमभिरममाणः सुखमास्ते। एष वृत्तान्तः। किमिदानीं कर्तव्यम्।

सुदर्शना—अणन्तरं अय्याए वञ्चिदाए चलदी विअ मे हिअअं, कोदूहलेण तुस्सदि। भअवं! एसु दिअसेसु कुरङ्गी जअवम्मणो भय्यत्ति पुच्छदि। अज्जप्पहुदि तस्स वन्दणीआ संवुत्ता। [अनन्तरमार्यया वञ्चितया चलतीव मे हृदयं, कौतूहलेन तुष्यति। भगवन् एषु दिवसेषु कुरङ्गी जयवर्मणो भार्येति पृच्छयते। अद्य प्रभृति तस्य वन्दनीया संवृत्ता।]

नारदः—अभिजनयुक्तमेवाभिहितं भवत्या। कथमिदानीं ज्येष्ठपत्नी कनीयसे दीयते। सुदर्शने अभिधीयतां काशिराजाय जयवर्मणः कुरङ्गी वयसाधिकेति। नन्वस्ति कुरङ्ग्याः कनीयसी सुमित्रा नाम। सा जयवर्मणो भार्या भविष्यति।

सुदर्शना—पडिग्गहिदं इसिवअणं। [प्रतिगृहीतमृषिवचनम्।]

त्रम्–तिरस्करिणीसाधनम्। यथेष्टमभिरममाणः–सुखं विहरन्।

आर्यया वञ्चितया चलतीव मे हृदयम्-स्वपुत्रस्य जयवर्मणः कृते कुरङ्गीं प्रार्थयमानाऽहं स्वभगिनीं सुचेतनां वञ्चितवत्यस्मि, तद्बिभेति ततो मम मानसम्।

अभिजनयुक्तम्—कुलोचितम्। ज्येष्ठस्य अविमारकस्य पत्नी कुरङ्गी कनीयसे जयवर्मणे कथं दीयते। काशिराजाय-स्वपतये। वयसाऽधिका-ज्येष्ठा।

वह कुन्तिभोज के कन्यापुर में अपने घर की तरह पैठ गया, इस समय कुरङ्गी के साथ सानन्द रहा करता है। यही समाचार है। अब क्या करना चाहिये।

सुदर्शना—इस बीच में मैंने अपनी बड़ी बहन को वञ्चित किया, अतः मेरा हृदय काँप रहा है। भगवन्, कुरङ्गी जयवर्मा की स्त्री मानी जाने लगी थी, अब वह उसकी प्रणम्य हो गई।

नारद—यह तो तुमने कुल के सदृश ही कहा। बड़े की स्त्री छोटे को कैसे दी जायेगी। काशिराज से कह देना कि कुरङ्गी जयवर्मा से बड़ी थी। कुरङ्गी की छोटी बहन सुमित्रा अब जयवर्मा की स्त्री होगी।

सुदर्शना—यह ऋषि-वचन स्वीकृत है।

ऽभिलाषः परेण पौरुषेण सङ्गम्य कुरङ्ग्या दर्शनशङ्कितैः कन्यापुररक्षिभिः परीक्ष्यमाणोऽग्निना भगवता प्रच्छादितो निर्गतः। तेन निर्वेदेनाग्निं प्रविष्टः पित्रा [भगवताग्निना प्रीत्या परिष्वज्यमानो न दहत्यग्निरिति मरुत्प्रपातार्थं कञ्चित् पर्वतमारूढः।

सुदर्शना—अहो अच्चाहिदं। [अहो अत्याहितम्।]

नारदः—तत्र केनापि विद्याधरेण तद्रूपदर्शनमात्रप्रहृष्टेन प्रीत्यान्तर्धानकार्यमात्रमङ्गुलीयकं दत्तं, यद् दक्षिणाङ्गुल्या धारयन्नदृश्यो भवति, वामेन प्रकृतिस्थश्च।

सुदर्शना—अच्छरीअं अच्छरीअं। [आश्चर्यमाश्चर्यम्।]

नारदः—ततस्तद् दक्षिणाङ्गुल्या धारयन् सन्तुष्टनामधेयेन

स्नेहः। सङ्गम्य-कुरङ्गयाः सङ्गं कृत्वा। दर्शनशङ्कितैः-किमिदं बहिपरीतं यस्तु कन्यापुराद् बहिर्यातीतिभीतैः। तेन निर्वेदेन-कुरङ्गीवियोगजन्मना खेदेन। मरुत्प्रपातार्थम्-पर्वतशिखरात्पतित्वा प्राणान् परित्यक्तुम्।

अत्याहितम्—महद्भयमुपस्थितम्।

तद्रूपदर्शनमात्रप्रहृष्टेन--तदीयं सौन्दर्यं दृष्ट्वा प्रसन्नेन। अन्तर्धानकार्यमा-

---

बाद में ब्रह्मर्षि के शाप से जातिच्युत वह बालक हाथी द्वारा किये गये उपद्रव के दिन कुरङ्गी को देखकर उसके लिये सकाम हो गया। बड़ी बहादुरी से उसने उससे भेंट की। कन्यापुर के रक्षक उसके दर्शन से आतङ्कित हुए, अग्निदेव की सुरक्षा में वह कन्यापुर से निकल सका। कुरङ्गी के वियोग में उसने आग में जलकर मरने की ठानी, परन्तु अग्नि ने पुत्र-प्रेम से उसे गले लगा लिया, तब उसने पर्वत से गिरकर प्राण देने की इच्छा से पर्वत-शिखर पर आरोहण किया।

सुदर्शना—यह तो बड़ा अनर्थ हुआ।

नारद—उस समय किसी विद्याधर ने उसका रूप देख प्रसन्न होकर उसे एक अँगूठी दी जिसे दायें हाथ में रखे तो अदृश्य एवं बायें हाथ में रखे तो दृश्य हो सकता है।

सुदर्शना—आश्चर्य है आश्चर्य।

नारद—उसी अंगूठी को दायें हाथ में लेकर सन्तुष्ट नामक ब्राह्मण के साथ

नारदः—मा मैवम् । भवत्या विस्मृतोऽग्निदेवादुत्पन्नोऽग्रजस्ते पुत्रः ।

सुदर्शना—हं, एदं पि भअवं जाणादि । [हम्, एतदपि भगवान् जानाति ।]

नारदः—ममैवमाज्ञां कुरुष्व तावत् ।

सुदर्शना—एवं करोमि । भअवं भणादु । [एवं करोमि । भगवान् भणतु ।]

नारदः—तवायं पुत्रोऽग्नेरुत्पन्नः । त्वद्भगिन्याः सुचेतनायाः प्रसवसमकाल एव तत्सुतः स्वर्गं गतः । तवायं पुत्रस्त्वद्भगिन्यै त्वया दत्तः । सौवीरराजश्चासावत्यन्तसन्तुष्टः प्रीतिसदृशीः क्रियाः कृत्वा विष्णुसेन इति संज्ञामकरोत् । अमानुषस्वरूपबलवीर्यपराक्रमेणानेन वर्धमानेन यस्मादविरूपधारी मारितोऽसुरः, तस्मादविमारक इति विष्णुसेनं लोको ब्रवीति । ततः सोऽपि ब्रह्मशापपरिभ्रष्टो हस्तिसम्भ्रमदिवसे कुरङ्गीं दृष्ट्वा समुत्प-

---

मामैवम्—विष्णुसेनः सौवीरराजस्य पुत्र इति मा भाषिष्ठाः, सहि वह्नेरुत्पन्नस्तवैपुत्र इत्याशयः ।

प्रसवसमकाले—पुत्रोत्पत्तिसमये । अमानुषस्वरूपबलवीर्यपराक्रमेण-स्वरूपे वले वीर्ये पराक्रमे च मानुषातिशायिना । अविरूपधारी-मेषरूपधरः ।

ब्रह्मशापपरिभ्रष्टः—ब्रह्मर्षेर्वर्षं यावत् श्वपाकत्वमासादयेति शापेन गतप्रभावः । हस्तिसंभ्रमदिवसे-हस्तिकृतोपद्रवदिने । समुत्पन्नाभिलाषः—सञ्जात-

---

नारद—ऐसी बात मत कहो । अग्निदेव से उत्पन्न अपने बड़े लड़के को तुमने भुला दिया है क्या ?

सुदर्शना—हुं, आप यह भी जानते हैं ।

नारद—मेरी आज्ञा मानो ।

सुदर्शना—ऐसा ही करूँगी, आप आदेश दें ।

नारद—अविमारक अग्निदेव से उत्पन्न तुम्हारा पुत्र है । तुम्हारी बहन सुचेतना का लड़का प्रसवकाल में ही मर गया था, तुमने अपना पुत्र उसे दे दिया । सौवीरराज को बड़ी खुशी हुई, उन्हों ने प्रेमपूर्वक सारे संस्कार किये और विष्णुसेन नाम रखा । अतिमानव रूप बलवीर्य शाली उस बालक ने अविरूपधारी असुर को मारा, अतः विष्णुसेन को लोग अविमारक कहा करते हैं ।

नारदः—तिष्ठतु भवान्। भूतिक ! गच्छ त्वम्।

भूतिकः—यदाज्ञापयति भगवान्। (निष्क्रान्तः।)

कुन्तिभोजः—भगवन् ! विज्ञाप्यमस्ति।

नारदः—इतस्तावत्। स्वैरमभिधीयताम्।

कुन्तिभोजः—भगवन् सुदर्शनायाः पुत्राय जयवर्मणे कुरङ्गीं दास्यामीति मयानीता सा पूर्वं सनाथा। किं कर्त्तव्यमिदानीम्, अभिधीयताम्।

नारदः—एवं करोमि। मुहूर्तमेकान्ते तिष्ठ।

कुन्तिभोजः—तथास्तु। (तथा करोति।)

नारदः—सुदर्शने ! इतस्तावत्।

सुदर्शना—भअवं ! इअम्हि। [भगवन् इयमस्मि।]

नारदः—ननु श्रुतमस्मद्वचनम्।

सुदर्शना—सुदं सोवीरराअउत्तस्स गुणसङ्कीत्तणं। [श्रुतं सौवीरराजपुत्रस्य गुणसङ्कीर्तनम्।]

विज्ञाप्यम्—कथनीयम्।

सौवीरराजपुत्रस्य—विष्णुसेनस्य। गुणसङ्कीर्त्तनम्-गुणानां प्रशंसनम्।

नारद—आप ठहरिये, भूतिक, आप जाइये।

भूतिक—जो आज्ञा। (जाता है)

कुन्तिभोज—भगवन्, कुछ निवेदन करना है।

नारद—मजे में कह सकते हैं।

कुन्तिभोज—महाराज, सुदर्शना के पुत्र जयवर्मा के साथ कुरङ्गी का विवाह होगा इस अभिप्राय से मैंने सपुत्रा सुदर्शना को बुलवा लिया था, अब उसका क्या होगा ? कृपया आदेश दें।

नारद—इस तरह करूँगा। आप कुछ देर के लिये एकान्त में बैठें।

कुन्तिभोज—जो आज्ञा। (एकान्त में बैठता है)

नारद—सुदर्शने, इधर आओ।

सुदर्शना—महाराज, यही तो हूँ।

नारद—तुमने हमारी बातें सुनीं।

सुदर्शना—मैंने सौवीर-राजपुत्र का सारा गुणगान सुना है।

पूर्वं पौरुषमाश्रित्य प्रविष्टो मायया पुनः ॥ १४ ॥

कुन्तिभोजः—भवत्वेवं तावन्निष्प्रतिवचनमृषिवचनम् । भगवन् ! इदानीं किं प्राप्तकालं कुमारस्य कुरङ्ग्याश्च । विवाहः पूर्वमारब्धव्यः ।

नारदः—निष्ठितो विवाहो ननु गान्धर्वः स्वसमय एव इदानीम्

कुन्तिभोजः—अग्निसाक्षिकमिच्छामि ।

नारदः—नित्यमग्निः साक्ष्येव । तथापि स्वजनपरितोषणार्थमभ्यन्तरसमयमात्रमुपाध्यायेन कारयित्वा शीघ्रमानीयतामिह कुमारः सह भार्यया ।

कुन्तिभोजः—भगवन् ! एष गच्छामि ।

सा कुरङ्गी अविमारकेण गजसंभ्रमे हस्तिकृतोपद्रवकाले दृष्टा साक्षात्कृता, पूर्वं प्रथमवारम् पौरुषमाश्रित्य अविमारकः कन्यापुरं प्रविष्टः पुनः द्वितीयवारश्च मायया विद्याधरदत्ताङ्गुलीयकप्रभावतः प्रविष्टः, तदित्थं सर्वमपि कुन्तिभोजस्य सन्देहजातमुत्तरितं बोध्यम् ॥ १४ ॥

निष्प्रतिवचनम्—अनुत्तरणीयम् । प्राप्तकालं-कर्त्तुमुचितम् ।

निष्ठितः—सम्पन्नः ।

अग्निसाक्षिकम्—वह्निं साक्षिणं कृत्वा क्रियमाणम् ।

स्वजनपरितोषणार्थम्—आत्मीयजनानां सन्तोषमुत्पादयितुम् ।

अभ्यन्तरसमयमात्रम्—अन्तःपुरकरणीयमाचारमात्रम् । उपाध्यायेन-गुरुणा पुरोहितेन ।

उपद्रव के दिन उसे देखा, पहली बार तो पराक्रम से उसने कन्यापुर में प्रवेश किया था, इस बार माया से प्रवेश किया है ॥ १४ ॥

कुन्तिभोज—इसप्रकार यह ऋषिवचन अनुत्तरणीय है। महाराज, इस समय कुमार और कुरङ्गी को क्या करना उचित है, क्या विवाह किया जाय ।

नारद—गान्धर्व विवाह अपने समय में पहले ही हो चुका है ।

कुन्तिभोज—मैं अग्नि-साक्षिक विवाह चाहता हूँ ।

नारद—अग्नि सदा साक्षी रहा है । तथापि आप अपने बान्धवों के सन्तोषार्थ पुरोहित द्वारा रीति-व्यवहार कराकर सस्त्रीक कुमार को शीघ्र यहाँ मँगवाइये ।

कुन्तिभोज—भगवन्, अभी जा रहा हूँ ।

कुन्तिभोजः—कः सः।

नारदः—

पिता कुरङ्ग्या भूपालो वैरन्त्यनगरेश्वरः।
दुर्योधनस्य तनयः कुन्तिभोजो भवान् ननु ॥ १३ ॥

कुन्तिभोजः—किं बहुभिः प्रश्नैः। मत्सुतायां कुरङ्ग्यां निर्विष्ट इत्युच्यते भगवता।

नारदः—एवमेतत्।

कुन्तिभोजः—लज्जित इवास्मि। केन दत्ता, कथं वा, कथं चायं प्रविष्टः कन्यापुरम्।

नारदः—

दत्ता सा विधिना पूर्वं दृष्टा सा गजसम्भ्रमे।

कः सः—कोऽयमपरः कुन्तिभोजनामा वैरन्त्यनगरेश्वरः।

पिता कुरङ्ग्या इति—कुरङ्ग्याः पिता जनकः, भूपालो राजा वैरन्त्यनगरेश्वरः वैरन्त्याख्यनगरस्य शासिता, दुर्योधनस्य तनयो भवान् कुन्तिभोजो ननु मया कुन्तिभोजपदेनाभिलषितो नान्यः कुन्तिभोज इति स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

विर्निष्टः—विवाहपूर्वकमासक्तः।

दत्ता सेति—सा कुरङ्गी पूर्वं सर्वप्रथमं विधिना ब्रह्मणा अविमारकाय दत्ता,

---

कुन्तिभोज—वह कौन है ?

नारद—कुरङ्गी के पिता, वैरन्त्य नगर के स्वामी, दुर्योधन के पुत्र आप ही वह कुन्तिभोज हैं ॥ १३ ॥

कुन्तिभोज—अधिक क्या पूछें, आपके कहने का अर्थ है कि अविमारक का सम्बन्ध हमारी कन्या से है।

नारद—हाँ, यही बात है।

कुन्तिभोज—मैं लज्जित हो रहा हूँ, किसने दिया, कैसे दिया, कैसे वह कन्यापुर में प्रवेश कर सका ?

नारद—ब्रह्मा ने पहले ही कुरङ्गी का दान अविमारक को दिया था, हस्तिकृत

उभौ—अनुगृहीतौ स्वः ।

कुन्तिभोजः—भगवन् ! किं जीवति सौवीरराजपुत्रः ।

नारदः—बाढम् ।

सौवीरराजः—केन कारणेन न दृश्यते ।

नारदः—विवाहव्याक्षेपात् ।

सौवीरराजः—कथं निर्विष्टः कुमारः ? ।

कुन्तिभोजः—अथ कस्मिन् प्रदेशे ।

नारदः—नगरे वैरन्त्ये ।

कुन्तिभोजः—वैरन्त्यं नाम नगरमप्यस्तीति । भवतु कस्य जामातृत्व-मुपगतः ।

नारदः—कुन्तिभोजस्य ।

विवाहव्याक्षेपात्—विवाहे समासक्तत्वात् ।

निर्विष्टः—गृहस्थतां प्रविष्टः कृतविवाह इत्यर्थः ।

वैरन्त्यं नाम नगरमप्यस्ति—इदमेकं मम नगरं वैरन्त्यम् अन्यदपि वैरन्त्यं नाम नगरं जगत्यस्तीति तदाश्चर्यम् । भवतु-आस्तां वैरन्त्यं नाम नगरम् ।

दोनों—यह आपकी कृपा है।

कुन्तिभोज—क्या सौवीरराज का पुत्र अविमारक जीवित है।

नारद—अवश्य।

सौवीरराज—फिर दीखता क्यों नहीं है।

नारद—विवाह में आसक्त है।

सौवीरराज—क्यों, कुमार ने विवाह कर लिया ?

कुन्तिभोज—कहाँ विवाह किया ?

नारद—वैरन्त्य नगर में।

कुन्तिभोज—वैरन्त्य नामक कोई दूसरा भी नगर है। अच्छा, किसका दामाद बना।

नारद—कुन्तिभोज का।

उभौ— यद्येवं, विमुक्तसन्तापौ स्वः।

नारदः—भूतिक! सुदर्शनामानय।

भूतिकः—यदाज्ञापयति भगवान्। (निष्क्रम्य सुदर्शनया सार्धं प्रविष्टः)

सुदर्शना—अब्भाअदो देवरिसी। [अभ्यागतो देवर्षिः]।

भूतिकः—एवम्।

सुदर्शना—सणाहो दाणि मे पुत्तअस्स विवाहो संवुत्तो। (उपगम्य) भअवं वन्दामि। [सनाथ इदानीं मे पुत्रकस्य विवाहः संवृत्तः। भगवन्! वन्दे।]

नारदः—

एवमेव महाभागे! नित्यं प्रीतिमवाप्नुहि।
कुन्तिभोजश्च भूपालो नित्यं स्यात् प्रीतिपीडितः॥ १२॥

सुदर्शना—अणुग्गहीदम्हि। [अनुगृहीतास्मि।]

नारदः—इदानीं पृच्छतां भवन्तौ प्रष्टव्यम्।

विमुक्तसन्तापौ—विगतक्लेशौ।

एवमेवेति—हे महाभागे सौभाग्यातिशयशालिनि, एवमेव इत्थमेव नित्यं सदा प्रीतिम् सुखम् अवाप्नुहि प्राप्नुहि, भूपालो राजा कुन्तिभोजश्च नित्यं सदा प्रीतिपीडितः सुखेन युक्तः स्यात् जायेत॥ १२॥

दोनो—यदि ऐसी बात है तब तो हमारे सारे सन्ताप दूर हो गये।

नारद—भूतिक, सुदर्शना को बुला लाओ।

भूतिक—आप की जैसी आज्ञा। (जाकर पुनः सुदर्शना के साथ प्रवेश)

सुदर्शना—देवर्षि नारद पधारे हैं?

भूतिक—हाँ।

सुदर्शना—अब हमारे पुत्र का विवाह सनाथ हो गया। (समीप जाकर) भगवन्, प्रणाम।

नारद—हे सौभाग्यशालिनि, इसी तरह सदा तुम्हारी प्रसन्नता बढ़ती रहे, और राजा कुन्तिभोज भी सदा प्रसन्नता से पूर्ण हों॥ १२॥

सुदर्शना—यह आपका अनुग्रह है।

नारद—अब आप लोगों को जो पूछना हो, पूछिये।

कुन्तिभोजः—अनुगृहीतोऽस्मि।

सौवीरराजः—भगवन्! अभिवादये।

नारदः—शान्तिरस्तु ते।

सौवीरराजः—अनुगृहीतोऽस्मि।

कुन्तिभोजः—(कर्णे) भूतिक! एवं क्रियताम्।

भूतिकः—यदाज्ञापयति स्वामी। (निष्क्रम्य प्रविश्य) इदमर्घ्यं पाद्यं च।

कुन्तिभोजः—भगवन्! क्रियतामनुग्रहः।

नारदः—एवमस्तु।

कुन्तिभोजः—(अभ्यर्च्य) भगवन्! अस्मद्गृहं परिपूतं भवदवतरणेन।

सौवीरराजः—इदानीं मुक्तशापोऽस्मि देवर्षिदर्शनेन।

नारदः—नाहं साम्प्रतं युष्मद्दर्शनार्थमेवागतोऽत्र। अविमारकादर्शनेन सम्भूतं दुःखं भवतोर्ज्ञात्वावतीर्णोऽस्मि।

परिपूतम्—पवित्रं कृतम्।

युष्मद्दर्शनार्थमेव—केवलं भवद्भ्यो दर्शनं दातुम्। संभूतम्—जातम्।

कुन्तिभोज—यह आपका अनुग्रह है।

सौवीरराज—भगवन्, प्रणाम।

नारद—आपको शान्ति प्राप्त हो।

सौवीरराज—यह आपका अनुग्रह है।

कुन्तिभोज—(कान में) भूतिक, यह सब किया जाय।

भूतिक—महाराज की जैसी आज्ञा। (बाहर जाकर, फिर लौटकर) यह अर्घ्य तथा पाद्य उपस्थित है।

कुन्तिभोज—भगवन्, कृपया अर्घ्य तथा पाद्य को स्वीकार करें।

नारद—एवमस्तु।

कुन्तिभोज—(पूजा करके) आपके शुभागमन से मेरा घर पवित्र हो गया।

सौवीरराज—देवर्षि के दर्शन से अब मेरा शाप समाप्त हो गया।

नारद—मैं इस समय केवल आप लोगों के दर्शनार्थ नहीं आया हूँ, अविमारक के अदर्शन से उत्पन्न आप दोनों के कष्ट को जान कर आया हूँ।

उत्पादयाम्यहरहर्विविधैरुपायै-
स्तन्त्रीषु च स्वरगणान् कलहांश्च लोके ॥ ११ ॥

भोः ! कुन्तिभोजस्य पित्रा दुर्योधनेन वयं सुचिरमाराधिताः ! तस्मिन् मानुषस्वभावमुपगते कुन्तिभोजश्चास्मासु भृत्यत्वमाचरति । अद्य कुन्तिभोजस्य सौवीरराजस्य च महानविमारकादर्शनेन कार्यसङ्कटो वर्तते । तदिदानीमहमविमारकप्रदर्शनेन तयोर्व्याक्षेपं समाक्षिपामीत्यवतीर्णोऽस्मि भूम्याम् (इति कुन्तिभोजसौवीरराजयोः पुरतः स्थितः ।)

कुन्तिभोजः—अये भगवान् देवर्षिर्नारदः । भगवन् ! अभिवादये ।

नारदः—स्वस्ति भवते ।

रोमाञ्चं करोमि । अहरहः प्रतिदिनं विविधैरुपायैः नानाविधाभिः क्रियाभिः तन्त्रीषु वीणायन्त्रेषु स्वरगणान् निषादादिस्वरभेदान् लोके कलहांश्च विवादांश्च उत्पादयामि । मदीयेन वेदाध्ययनेन मम पिता ब्रह्मा प्रसीदति, मदीयैर्गीतैश्च हरिस्सञ्जातरोमहर्षो भवति, अहन्यहनि चाहं वीणया नानाविधं स्वरं लोकेषु परस्परं विवादञ्च समुत्थापयामि, सोऽहं नारदोऽस्मीति भावः ॥ ११ ॥

सुचिरम्—बहुकालं यावत् । आराधिताः—पूजया सत्कृताः । मानुषस्वभावम्—मृत्युम् ।

कार्यसङ्कटः—कर्त्तव्यव्याक्षेपः कार्यहानिरिति यावत् । व्याक्षेपम्—सङ्कटम् । समाक्षिपामि—समापयामि । अवतीर्णः—आगतः ।

विष्णु को रोमाञ्चित किया करता हूँ, प्रतिदिन नाना उपायों द्वारा वीणा से स्वर तथा लोक में कलह उत्पन्न किया करता हूँ ॥ ११ ॥

कुन्तिभोज के पिता दुर्योधन ने चिरकाल तक हमारी आराधना की थी। उसके मर जाने पर कुन्तिभोज हमारे सेवक बने हुए हैं। इन दिनों अविमारक के गुम हो जाने से कुन्तिभोज तथा सौवीरराज पर बड़ा सङ्कट आया हुआ है। अतः मैं अविमारक का प्रत्यक्ष कराके कुन्तिभोज की तथा सौवीरराज की विपत्ति दूर करूँ, इसीलिये पृथ्वी पर उतरा हूँ।

(कुन्तिभोज तथा सौवीरराज के सामने उपस्थित होते हैं)

कुन्तिभोज—अहा भगवान् नारद आये हैं। भगवन् , प्रणाम।

नारद– आपका कल्याण हो।

सौवीरराजः—भवान् सहस्रनेत्रश्चरैः कथं चिन्तयत्यविमारकं प्रति ।

भूतिकः—स्वामिन् !

गम्यास्तु देशाः सुपरीक्षिता मे
न दृश्यते क्वापि चरैः कुमारः ।
परीक्षितुं तं मनसोऽस्ति शक्ति
र्नूनं हि मायामनुगच्छतीति ॥ १० ॥

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः—

वेदैः पितामहमहं परितोषयामि
गीतैः करोमि हरिमुद्गतरोमहर्षम् ।

मनुष्यः । चरैः सहस्र नेत्रः—गुप्तचरैः सर्वतोद्रष्टा, यथा सहस्रनेत्रः सर्वा दिशः पश्यति तथा चरैः सर्वा दिशः पश्यन्नित्यर्थः ।

गम्यास्तु देशा इति—गम्याः गन्तुं शक्याः देशाः भूखण्डानि मया सुपरीक्षिताः साधु गवेषिताः, तेषु गम्येषु देशेषु क्वापि कुत्रापि कुमारो न दृश्यते नावलोक्यते, नूनं निश्चयेन तं परीक्षितुं गवेषयितुं मनसः शक्तिरस्ति मनसैवासौ गवेषयित्वा प्राप्तव्यः नतु चक्षुषेत्यर्थः, यतोऽसौ मायाम् कामपि तिरस्करिणीं विद्यामनुगच्छतीति, यतोऽसौ कामपि मायामाश्रयति अतो नासौ चक्षुषा द्रष्टुं शक्योऽपि तु तस्य मनसैव प्राप्तिः संभविनीति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

वेदैः पितामहमिति—अहं नारदः वेदैः वेदाध्ययनैः पितामहं स्वपितरं ब्रह्माणं परितोषयामि प्रसन्नं करोमि, गीतैः हरिं विष्णुम् उद्गतरोमहर्षं समुचित-

---

सौवीरराज—आप गुप्तचरों के द्वारा सहस्र नेत्र हैं आप अविमारक के संबन्ध में क्या सोचते हैं ।

भूतिक—जहाँ तक जाया जा सकता है, मैंने वहाँ तक अच्छी तरह खोज करवाली है, कहीं भी गुप्तचरों ने कुमार को नहीं पाया, उन्हें अब मन ही खोज सकता है, निश्चय ही इन दिनों वह माया का आश्रय ले रहे हैं ॥ १० ॥

(नारद का प्रवेश)

नारद—मैं वेदों के अध्ययन से अपने पिता ब्रह्मा को प्रसन्न और गीत से

भूतिकः—ततः स राक्षसः प्रीत्या सुसम्पन्नमिवाहारं कुमारमभिसमीक्ष्य स्वकर्म कर्तुमारब्धः।

कुन्तिभोजः—अहो नृशंसता राक्षसस्य। ततस्ततः।

भूतिकः—अथ कुमारेण किञ्चित् प्रहस्य,

प्रपतदशनिना यथा गिरीन्द्रो
दवदहनेन यथा वनप्रदेशः।
युधि ललितमनायुधेन तेन
क्षितिपसुतेन तदा हतः स नीचः ॥ ९ ॥

कुन्तिभोजः—प्रथममेव हस्तिसम्भ्रमे मयोक्तं—दैवादुत्पादितोऽयं केवलो मानुषो न भवतीति।

सुसम्पन्नम्—स्वादुं प्रीतितृप्तिकरम्। स्वकर्म—मारणोद्यमम्।

नृशंसता—क्रूरता।

प्रपतदशनिनेति—प्रपतदशनिना पतता वज्रेण यथा गिरीन्द्रः पर्वतः (हन्यते) दवदहनेन दावाग्निना यथा वनप्रदेशः अरण्यम् (हन्यते विनाश्यते) तथा तदा तेन अनायुधेन अशस्त्रेण क्षितिपसुतेन राजपुत्रेण स नीचः जघन्यकर्मा राक्षसः हतः मारितः। यथा पतन्नशनिः पर्वतं नाशयति, यथा वा दावाग्निर्वनं क्षपयति तथैवाशस्त्रोऽप्यसौ कुमारस्तं क्रूरकर्माणं राक्षसं निहतवानिति भावः ॥ ९ ॥

दैवादुत्पादितः—भाग्यवशाद् गृहीतजन्मा। केवलो मानुषः—साधारण-

भूतिक—विष्णुसेन के आने पर उस राक्षस ने सुसम्पन्न आहार आया जान अपना कार्य प्रारम्भ किया।

कुन्तिभोज—आश्चर्य जनक है राक्षस की क्रूरता ? तब क्या हुआ ?

भूतिक—इसके बाद कुमार ने हँसकर—

जैसे गिरते हुए वज्र से पर्वत और दावाग्नि से वन-प्रदेश नष्ट होता है उसी तरह बिना किसी शस्त्र के खेलते-खेलते उस नीच राक्षस को राजकुमार ने मार डाला ॥ ९ ॥

कुन्तिभोज—पहले ही हस्तिद्वारा किये गये उपद्रव के दिन मैंने कहा था कि यह युवक साधारण मनुष्य नहीं है।

भूतिकः—शृणोतु स्वामी—अस्ति धूमकेतुर्नामासुरः। सर्वलोकमारणाय परिभ्रमन् स कदाचित् सौवीरराष्ट्रमुत्सादयितुं प्रवृत्तः।

कुन्तिभोजः—अपूर्वा खलु कथा। ततस्ततः।

भूतिकः—ततः स्वदेशे सर्वप्रजानामार्तिं दृष्ट्वा तस्य राक्षसस्य च प्रतिक्रियामनवेक्षमाणः स्वामी क्लेशमुपगतः।

कुन्तिभोजः—ततस्ततः।

भूतिकः—ततस्तत् सर्वं बुद्ध्वा कुमारो विष्णुसेनः क्षितिरेणुपरुषगात्रः प्रलम्बमानकाकपक्षः शिशुभिस्तुल्यवयोभिः प्रक्रीडमानो दैवयोगात् प्रमत्तेषु रक्षिपुरुषेषु सहसैव तं देशमभ्युपगतो यत्रासौ राक्षसः।

कुन्तिभोजः—अहो आश्चर्यमाश्चर्यम्। ततस्ततः।

इति नामान्तरेण प्रसिद्धिः। उत्सादयितुम्—ध्वंसयितुम्।

अपूर्वा—अश्रुतपूर्वा, अद्भुता च।

आर्त्तिम्—पीडाम्। प्रतिक्रियाम्—निवारणोपायम्। अनवेक्षमाणः—अपश्यन्। क्षितिरेणुपरुषगात्रः—धूलिधूसराङ्गः। प्रलम्बमानकाकपक्षः—वर्द्धमानकचराशिः। तुल्यवयोभिः—अवस्थया समानैः। प्रमत्तेषु—असावधानेषु। रक्षिपुरुषेषु—रक्षाऽधिकृतेषु भृत्येषु।

भूतिक—सुनिये महाराज, धूमकेतु नाम का एक असुर है। सब लोगों को मारने के लिये घूमता हुआ वह एक समय सौवीर राष्ट्र को समाप्त करने लगा।

कुन्तिभोज—बड़ी अपूर्व कथा है। तब ?

भूतिक—इसके बाद अपने देश की प्रजा की पीड़ा देख कर उपाय के नहीं होने से सौवीरराज क्लेश में पड़ गये।

कुन्तिभोज—तब ?

भूतिक—सारी बातें सुनकर कुमार विष्णुसेन भाग्यवश रक्षिपुरुषों की आँखें बचा कर वहाँ पहुँच गये जहाँ वह राक्षस था, उसकी देह में धूल लगी थी, उसके बाल लटक रहे थे, और उसके साथ उसी उम्र के कुछ लड़के थे।

कुन्तिभोज—आश्चर्य, तब क्या हुआ ?

इति। एवमुक्त्वा प्रसन्नचित्तेन एहि भोः काश्यप ! इत्याहूयत, स तमनुगतो व्याघ्रेण मारितो बटुः चरितं च मया संवत्सरं श्वपाकव्रतम्। अद्यास्मि शापान्मुक्तः।

कुन्तिभोजः—अहो व्यापदः प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च। दिष्ट्या भवान् वर्धते।

भूतिकः—जयतु स्वामी।

कुन्तिभोजः—ननु विष्णुसेनमाता सपरिवारमन्तःपुरं प्रविष्टा।

भूतिकः—तत्रभवती प्रविश्याभ्यन्तरं चिरकालप्रसुप्तं प्रणयमुद्बोधयति।

कुन्तिभोजः—अथेदानीं विष्णुसेनः कथमविमारको जातः।

परतः संवत्सरे पूर्णे व्यतीते सति मुक्तशापो भविष्यसि निवृत्ताभिशापो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रसन्नचित्तेन—सन्तुष्टेन हृदयेन। आहूयत—आकारितः स्वशिष्यः काश्यप इत्यर्थः। तमनुगतः—तत्पश्चाच्चलितः—यं बटुं व्याघ्रो मारितवान् स तदाह्वानमात्रेण शयितप्रतिबुद्ध इवोत्थाय तमनु जगामेत्यर्थः ॥

व्यापदः—आपत्तेः। प्रवृत्तिः-आगमः, निवृत्तिः—अवसानम्।

चिरकालप्रसुप्तम्—बहुकालं यावत् अप्राप्तप्रीतिव्यवहारम्। प्रणयम्—स्नेहम्। उद्बोधयति—जागरयति।

विष्णुसेनः कथमविमारको जातः—विष्णुसेनसंज्ञया प्रथितस्य कथमविमारक

मुझे ऐसा कहकर उन्होंने व्याघ्र द्वारा मारे गये उस विद्यार्थी को प्रसन्न मन से पुकारा, कहा—आओ काश्यप, और वह लड़का उनके पीछे चल पड़ा। मैंने वर्ष पूराकर लिया है, आज मैं शापमुक्त हो गया हूँ।

कुन्तिभोज—आप पर आपत्ति आई और गई, आपके बड़े भाग्य हैं।

भूतिक—जय हो महाराज की।

कुन्तिभोज—क्या विष्णुसेन की माता अपने दल के साथ अन्तःपुर गयीं।

भूतिक—वह अन्तःपुर में जाकर चिरसुप्त प्रणय को जागृत कर रही हैं।

कुन्तिभोज—अच्छा यह तो बताइये-विष्णुसेन कैसे अविमारक बन गया ?

भूतिकः—सभाग्यं सौवीरराजकुलम् । कुतः,

ब्रह्मर्षिणा प्ररुष्टेन श्वपाकत्वं तदा कृतम् ।
तस्मात् तेनैव रूपेण न सर्वं भस्मसात् कृतम् ॥ ७ ॥

कुन्तिभोजः— युक्तमभिहितं भवता । ततस्ततः ।

सौवीरराजः—ततस्तच्छापप्रक्षुब्धमनसा मया सुचिरमनुनीयमानः शनैः शनैः प्रकृतिस्थो भूत्वानुग्रहं कृतवान्—

तावत् प्रच्छन्नरूपेण यावत् संवत्सरं व्रजेः ।
ततः संवत्सरे पूर्णे मुक्तशापो भविष्यसि ॥ ८ ॥

सभाग्यम्—भाग्यशालि । श्वपाकभावमात्रशापादेव निवृत्तश्चण्डभार्गव इति मन्ये भाग्योदयं सौवीरराजकुलस्यान्यथा स कोपनो मुनिस्तत्कुलं भस्मसादपि कर्तुं क्षमते, तदा त्वतीवदौर्भाग्यं प्रकटीभवेदित्यर्थः ।

ब्रह्मर्षिणेति—तदा तस्मिन् समये प्ररुष्टेन कुपितेन ब्रह्मर्षिणा चण्डभार्गवेण श्वपाकत्वं कृतम् चाण्डालभावमात्रं शप्त्वा निवृत्तम् , तस्मात् तत एव कोपात् तेनैव रूपेण सर्वं सौवीरराजकुलं न भस्मसात्कृतम् दग्धम् । अतः सभाग्यं सौवीर-राजकुलमिति युक्तमुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तच्छापप्रक्षुब्धमनसा—तदीयशापक्षुब्धहृदयेन । अनुनीयमानः-प्रसाद्यमानः ।

प्रकृतिस्थः—प्राप्तनिजरूपः । अनुग्रहम्—कृपाम् ।

तावदिति—तावत् प्रच्छन्नरूपेण क्वचिद् गुप्तरूपेण यावत् संवत्सरं वर्षं यावत् व्रजेः गच्छेः, वर्षं यावत्क्वचित् स्थाने गुप्तरूपेण तिष्ठेत्यर्थः । ततः वर्षात्

भूतिक—सौवीर राजकुल बड़ा भाग्यवान् है, क्योंकिः—

जिस कोप के कारण ब्रह्मर्षि ने श्वपाक होने का शाप दिया, उसी कोप के कारण सारे वंश को भस्म नहीं कर दिया ॥ ७ ॥

कुन्तिभोज—आप ठीक कहते हैं । तब ?

सौवीरराज—शाप सुनकर मैं क्षुब्ध हो गया, मैंने बड़ी अनुनय विनय की, धीरे-धीरे वह प्रकृतिस्थ हुए, कृपा करके कहा कि :—

श्वपाक के रूप में छिप कर किसी तरह वर्ष बिताओ, एकवर्ष पूर्ण हो जाने पर तुम्हारा शाप छूट जायगा ॥ ८ ॥

ब्रह्मर्षिरूपेण भवाञ्छ्वपाकः ॥ ५ ॥

कुन्तिभोजः—असदृशमुक्तं भवता ।

सौवीरराजः—ततस्तच्छ्रुत्वैवाज्यधारावसिक्तो भगवान् हुताशन इव प्रज्वलितनेत्रो बहुशः शिरः कम्पयन् 'कथं कथम्' इत्युक्त्वा मां शप्तुमारब्धवान् ।

यस्माद् ब्रह्मर्षिमुख्योऽहं श्वपाक इति भाषितः ।
तस्मात् सपुत्रदारस्त्वं श्वपाकत्वमवाप्स्यसि ॥ ६ ॥

इति ।

कुन्तिभोजः—अहो अल्पमूलत्वं महतां चानर्थस्य ।

पात् अतिरोषात् कारणात् त्वम् तपसाम् अभाजनम् अपात्रम् तपश्चर्यानधिकृत इत्यर्थः, भवान् ब्रह्मर्षिरूपेण श्वपाकः चण्डालः असीति शेषः ॥ ५ ॥

असदृशम्—वक्तुमयोग्यम् ॥

आज्यधारावसिक्तः—घृतधारया प्रोक्षितः, हुताशनः—अग्निः । प्रज्वलितनेत्रः—कोपरक्तनयनः ।

यस्मादिति—यस्मात् कारणात् त्वया ब्रह्मर्षिमुख्यः ब्रह्मर्षिगणप्रधानभूतः अहं चण्डभार्गवः श्वपाक इति भाषितः चण्डालोऽसीत्युक्तः, तस्मादेव कारणात् सपुत्रदारः स्त्रीपुत्रसमन्वितः त्वम् श्वपाकत्वम् चाण्डालभावम् अवाप्स्यसि प्राप्तो भविष्यसि ॥ ६ ॥

अल्पमूलत्वम्—साधारणकारणोत्पन्नत्वम् ।

कोप के कारण आप तपस्या के पात्र नहीं हैं, आप ब्रह्मर्षि के रूप में चाण्डाल हैं ॥

कुन्तिभोज—आपने अनुचित कहा ।

सौवीरराज—इतना सुनते ही वह जल उठे जैसे घी की धार पड़ने से अग्नि देव । उनकी आँखें प्रज्वलित हो उठीं, उन्होंने बार-बार सिर हिलाया, क्यों ? क्या कहा ? इतना कह कर शाप देना प्रारम्भ किया ।

'मुझ ब्रह्मर्षि को तुमने श्वपाक कह दिया, अतः अपनी स्त्री तथा पुत्र के साथ तुम चाण्डाल हो जाओ' ॥ ६ ॥

कुन्तिभोज—इस महान् अनर्थ की जड़ बहुत कम है ।

कुन्तिभोजः—ततस्ततः ।

सौवीरराजः—अथ मां दृष्ट्वा विजृम्भमाणरोषभ्रुकुटीपुटविषमीकृतवदनः प्रलम्बजटाभारः शिष्ये स न्यस्तकरः क्रुद्धो दहन्निव क्रोधाग्निना मद्वचनमश्रोतुकामः संरम्भस्खलितवचनो मां बहुधा क्षेप्तुमारब्धः ।

कुन्तिभोजः—ततस्ततः ।

सौवीरराजः—ततोऽहमपि भवितव्यस्यार्थस्य प्राबल्येनाधृतिः 'वृत्तान्तं न ब्रवीषि, निष्कारणं क्षिपसि' इति संक्रुद्धवानस्मि ।

न भाषसे वृत्तमुपैषि रोषं
निष्कारणं प्रक्षिपसि प्रकामम् ।
अभाजनं त्वं तपसां प्रकोपाद्

विजृम्भमाणेति—विजृम्भमाणः वर्धमानः रोषः कोपो यस्मिन् तादृशेन भ्रुकुटीपुटेन भ्रुकुट्या विषमीकृतं निम्नोन्नततां गमितं वदनं यस्य तथोक्तः । प्रलम्बजटाभारः—लम्बमानसटः । शिष्ये न्यस्तकरः—शिष्योपरि हस्तं धारयन्, संरम्भस्खलितवचनः—कोपत्रुट्यद्वचनः । क्षेप्तुम्—आक्रोष्टुम् ।

भवितव्यस्यार्थस्य प्राबल्येन—भवितव्यताया दुर्वारतया । अधृतिः—च्युतधैर्यः । अकारणं क्षिपसि—विनैव कारणमाक्रोशसि । संक्रुद्धवान्—कुपितः ।

न भाषस इति—वृत्तम् वृत्तान्तम् न भाषसे न कथयसि, रोषमुपैषि कोपं धारयसि, निष्कारणम् विनैव कारणम् प्रकामम् प्रचुरं क्षिपसि आक्रोशसि । प्रको·

कुन्तीभोज—तब ?

सौवीरराज—मुझे देखते ही उनका कोप बढ़ने लगा, भवें तन गयीं, मुँह विषम हो गया, जटायें फैल गईं, शिष्य के शरीर पर हाथ रखकर क्रोधाग्नि से मुझे दग्ध करने लगे, मेरी बातें नहीं सुनीं, कोप से उनकी बातें लटपटा रही थीं, उन्होंने मुझे बहुत फटकारा ।

कुन्तिभोज—तब ?

सौवीरराज—भावी के प्रबल होने के कारण मैं भी अधीर हो गया—कहा कि कुछ बात बताते हैं नहीं, बिना कारण फटकार रहे हैं ।

आप बात कुछ बताते हैं नहीं, बिना कारण फटकारते चले जा रहे हैं । इस

कुन्तिभोजः—अहमप्यनेन व्याक्षेपेण विस्मृतवानेतत् प्रष्टुम् ।

सौवीरराजः—श्रूयताम् । अथवा भूतिकस्तु विजानाति । अप्यस्मन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छति ।

कुन्तिभोजः—वयमवहिताः स्मः ।

सौवीरराजः—अपि ज्ञायते चण्डभार्गवो नामात्यन्तरोषी ब्रह्मर्षिः ।

कुन्तिभोजः—श्रूयते तत्रभवांस्तपोनिधिः ।

सौवीरराजः—सोऽस्मद्विषयमभ्यागतः । कान्तारे तस्य शिष्यो व्याघ्रेणाभिभूय मारितः ।

कुन्तिभोजः—ततस्ततः ।

सौवीरराजः—ततोऽहमपि तस्मिन् काले मृगयावशात् यदृच्छयैव तं देशमभ्युपगतः ।

व्याक्षेपेण—खेदेन । एतत्—एतादृशशोककारणम् ।

अप्यस्मन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छति—मयैवोच्यमानमाकर्णयितुमिच्छति किम् ?

अत्यन्तरोषी—अतिकोपनः । ब्रह्मर्षिः—ब्राह्मणवंशजो मुनिः ।

तत्र भवान्—पूजनीयः । तपोनिधिः—तपसां राशिः ।

अस्मद्विषयम्—मम प्रदेशम् । कान्तारे—वने । अभिभूय—आक्रम्य ।

मृगयावशात्—आखेटकारणात् । यदृच्छयैव—अचिन्तितरूपेणैव ।

कुन्तिभोज—मैं भी इसी सन्ताप के कारण यह पूछना भूल गया था ।

सौवीरराज—सुनिये, अथवा भूतिक को सब ज्ञात है, क्या आप मेरे मुख से सुनना चाहते हैं ?

कुन्तिभोज—हम सावधान हैं ।

सौवीरराज—क्या आप चण्डभार्गव नामक अति क्रोधी ब्रह्मर्षि को जानते हैं ।

कुन्तिभोज—हाँ, मैंने उन्हें सुना है ।

सौवीरराज—एक बार वह हमारे देश में आये, जङ्गल में उनके शिष्य को व्याघ्र ने मार दिया ।

कुन्तिभोज—इसके बाद ?

सौवीरराज—संयोग वश शिकार खेलता हुआ मैं भी वहाँ पहुँच गया ।

भूतिकः—विदितमस्तु स्वामिना। न दृश्यते किलास्मिन् संवत्सरे कुमारः।

सौवीरराजः—बलवान् पुत्रस्नेहो नाम। पश्यतु भवान्

अनुपमबलवीर्यरूपवन्तं
सुतमविमारकमद्य चिन्तयामि।
तव चरणरजोञ्चिताग्रकेशो
यदि स भवेदिह को नु मद्विशिष्टः॥ ४॥

भूतिकः—(आत्मगतम्) महान् खल्वयं सन्तापो वर्धत एव हि कुमारमन्तरेण। विलोपयाम्येनम्। (प्रकाशम्) कथं स्वामिनोऽभ्यागता व्यापत्।

संवत्सरे कुमारः—अस्मिन् वर्षे कुत्रापि कुमारस्य दर्शनं न जायते,

अनुपमेति—अनुपमबलवीर्यरूपवन्तम् अप्रतिमशक्तिसौन्दर्यशालिनम् अविमारकं नाम सुतम् आत्मनः पुत्रम् अद्य एषु दिनेषु चिन्तयामि क्व गतो मे पुत्र इति भावयामि। यदि सः मम पुत्रोऽविमारकः तव चरणरजसा त्वदीयपादपरागेण अञ्चितः पूजितः अग्रकेशो यस्य तादृशः त्वदीये चरणयुगे प्रणम्य तद्रजसा स्वकचाग्रभागं धूसरयन् स्यात् तदा इह अत्र भुवने को नु मद्विशिष्टः मदपेक्षयोत्कृष्टः भवेत्, सर्वतोऽधिकमुत्कर्षं प्राप्तोऽहं स्यामित्यर्थः॥ ४॥

अयं सन्तापः—पुत्रशोकः। विलोपयामि—शोकप्रसङ्गमिमं कथान्तरेण तिरोदधामि।

भूतिक—महाराज को विदित हो कि वर्ष भर से कुमार नहीं मिल रहे हैं।

सौवीरराज—पुत्रस्नेह बड़ा बलवान् होता है।

आज मैं अनुपम बलवीर्य-शाली पुत्र अविमारक की चिन्ता कर रहा हूँ। अगर वह आज आपके चरणों में झुक कर आपके चरण रज से अपने केश को युक्त करता, तो मुझ से बढ़ा भाग्यवान् कौन होता॥ ४॥

भूतिक—(स्वगत) कुमार के बिना इनका यह सन्ताप बढ़ता ही जाता है। बात को दूसरी ओर ले जाता हूँ। (प्रकट) श्रीमान् पर यह आपत्ति आई कैसे ?

नेत्रे सबाष्पे मुखमप्रसन्नं
किं हर्षकाले क्रियते विकारः ॥ २ ॥

सौवीरराजः—न खल्वहमप्रहृष्टो भवत्सङ्गमेन । किन्तु बलवान् पुत्रस्नेहो नाम ।

यो मे पुत्रगतः शोको हृदयस्थो विजृम्भते ।
सोऽद्य लब्ध्वा सहायं त्वां बाष्परूपेण निर्गतः ॥ ३ ॥

कुन्तिभोजः—कथं पुत्रगतः शोक इति ।

तदयम् हर्षकाले मित्रमिलनरूपप्रमोदावसरे उपस्थिते विकारः मनःखेदः किं किमर्थं क्रियते ! तव मतिश्चिन्ताकुला वाक्यं बाष्पगद्गदम् , नयने साश्रुणी, मुखं खिन्नं तदयं हर्षकाले कुतो विकार उदित इति भावः ॥ २ ॥

अप्रहृष्टः—अनानन्दी, भवत्संगमेन ममानन्दो जात एव, परं कारणान्तरेणाहं खिन्नवत्प्रतीये इत्यर्थः । पुत्रस्नेहः—पुत्रप्रेम । (यः कारणान्तरोत्पन्नमानन्दमप्यभिभवति) ।

यो मे पुत्रगत इति—यः मे पुत्रगतः पुत्रव्यापत्तिनिमित्तः हृदयस्थः मनसि स्थितः शोको विजृम्भते अनुक्षणं वर्धमान इव तिष्ठति, सः मे पुत्रशोकः अद्य सम्प्रति त्वां सहायं साहाय्यकरं सुहृदम् लब्ध्वा प्राप्य बाष्परूपेण अश्रुभावेन निर्गतः । चिरान्मनसि वर्त्तमानो मम पुत्रशोको भवति दृष्टेऽश्रुप्रवाहरूपेण प्रकटतां यात इत्यर्थः । उक्तश्चायमर्थो भवभूतिना—'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥' ३ ॥

कथं पुत्रगतः शोकः—पुत्रस्य किं जातम् ?

रहे हैं, आँखों में आँसू भरा है, मुख अप्रसन्न है, हर्ष काल में यह सब विकार क्यों हो रहे हैं ॥ २ ॥

सौवीरराज—आप से मिलकर मैं अप्रसन्न नहीं हूँ, किन्तु पुत्रस्नेह बड़ा बलवान है ।

जो मेरा पुत्र शोक हृदय में बढ़ता रहा है, वह आज आपके सदृश मित्र को पाकर बाष्प के रूप में उमड़ पड़ा है ॥ ३ ॥

कुन्तिभोज—क्यों, पुत्रशोक की क्या बात ?

गाढं परिष्वज सखे ! स्मर बालभावम् ।
प्रीत्या भवन्तमनिमेषमवेक्षितुं मे
स्नेहान्नवीकृत इवाद्य वयस्यभावः ॥ १ ॥

सौवीरराजः—यदिष्टं भवतः ।

(उभौ परिष्वजेते)

कुन्तिभोजः—

चिन्ताकुलत्वं व्रजतीव बुद्धि-
र्वाक्यं च बाष्पाहतगद्गदं च ।

मया साक्षात् कृतः त्वं किम् कुतो मम मुखं प्रेक्षसे पश्यसि, (माम्) गाढं परिष्वज दृढमालिङ्ग, बालभावम् बाल्यावस्थाम् (तत्काले कृतामनेकविधां प्रणयपूरिकां कार्यावलिम्) स्मर ध्याने नय । अनिमेषं निर्निमेषभावेन प्रीत्या सस्नेहं भवन्तम- वेक्षितुं द्रष्टुम् स्नेहात् प्रणयोद्रेकवशात् वयस्यभावः मित्रत्वम् नवीकृतः नूतन- तामिव प्रापितः, अस्तीति शेषः । हे सखे, बहुकालानन्तरं दृशोरग्रे समायातो भवान् किमिति मूढवन्मम मुखं पश्यसि, सरभसमेहि, दृढं परिष्वजस्व । बाल्ये यः प्रणयोऽस्माभिः संवर्धितस्तं स्मर, भवन्तमनिमिषन्त्यादृशा वीक्षितुमिवाद्य मम वयस्यभावः स्नेहोद्रेकवशान्नूतनमामिव प्रपन्न इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥१॥

यदिष्टं भवतः—यथात्वमिच्छसि तथैव भवत्वित्यर्थः ।

परिष्वजेते—अन्योन्यमालिङ्गतः ।

चिन्ताकुलत्वमिति—(तव) बुद्धिः चिन्ताकुलत्वं व्रजतीव चिन्तया ग्रस्तेव प्रतिभाति, वाक्यं त्वयोच्यमानं वचनं च बाष्पाहतगद्गदम् साश्रु अस्पष्टा- क्षरञ्च, नेत्रे त्वदीये नयने सबाष्पे अश्रुपूर्णे, मुखम् अप्रसन्नम् खिन्नम् ,

---

मुझसे लिपट जाओ, लड़कपन की याद करो । स्नेह से आपको देखने ही के लिए मेरा मित्रत्व आज नवीनता को धारण कर रहा है ॥ १ ॥

सौवीरराज— आप की जैसी इच्छा । (दोनों परस्पर आलिङ्गन करते हैं)

कुन्तिभोज— आपकी बुद्धि चिन्ताकुल हो रही है, वचन बाष्प से गद्गद हो

नलिनिका—तदो एवं सव्वं सुणिअ तस्स लेहस्स अवसाणं पेक्खिअ अय्यभूदिएण सह गओ किल महाराओ तं अण्णेसिदुं। [तत् एतत् सर्वं श्रुत्वा तस्य लेखस्यावसानं प्रेक्ष्यार्यभूतिकेन सह गतः किल महाराजस्त मन्वेषितुम्।]

धात्री—किण्णु खु भवे। [किन्नु खलु भवेत्।]

वसुमित्रा—णलिणिए ! तुवं दाव अब्भन्तरं पविस। [नलिनिके ! त्वं तावदभ्यंतरं प्रविश।]

नलिनिका—जं अय्या भणादि। (निष्क्रान्ता) [यदार्या भणति।]

वसुमित्रा—एहि दाव वअं भट्टिणीं पेक्खामो। [एहि तावत्। आवां भट्टिनीं पश्यावः।]

धात्री—एवं करेम्ह। [एवं कुर्वः।]

(निष्क्रान्ते।)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति कुन्तिभोजः सौवीरराजभूतिकाभ्याम्)।

कुन्तिभोजः—वयस्य !

किं प्रेक्षसे मम मुखं चिरकालदृष्टो

तस्य लेखस्य—अमात्यैर्लिखितस्य पत्रस्य। अवसानम्—अन्तिमांशम्। तम्—सौवीरराजम्। अन्वेषितुम्—गवेषयितुम्।

किं प्रेक्षस इति—हे सखे प्रिय मित्र, चिरकालदृष्टः बहोः कालात् परतो

नलिनिका—इसके बाद सारी बातें सुनकर तथा पत्र का अन्तिम अंश देखकर महाराज भूतिक के साथ उन्हें ढूँढ़ने गये हैं।

धात्री—देखें, क्या बात है।

वसुमित्रा—नलिनिका, तुम अन्दर चलो।

नलिनिका—आपकी जो आज्ञा। (जाती है)

वसुमित्रा—चलो हमलोग महारानी के पास चलें।

धात्री—हाँ यही करती हैं॥ (प्रस्थान)

प्रवेशक।

(कुन्तिभोज, भूतिक और सौवीरराज का प्रवेश)

कुन्तिभोज- बहुत दिनों पर दर्शन हुए हैं, मेरा मुँह क्या देख रहो ? आओ

वसुमित्रा—हला णलिणिए। एहि दाव। तुमं कञ्चुइसहवासेण राअउलवुत्तन्तं जाणासि। [हला नलिनिके ! एहि तावत्। त्वं कञ्चुकिसह-वासेन राजकुलवृत्तान्तं जानासि।]

नलिनिका—अभिणवो वुत्तन्तो। णं तं णिवेदिउं आअदम्हि। [अभि-नवो वृत्तान्तः। ननु तं निवेदयितुमागतास्मि।]

वसुमित्रा—भाणाहि जादे !। [भण जाते !।]

नलिनिका—पेसिदो खु सोवीरराअस्स अमच्चेहि दूदो—अम्हाअं सामी तुम्हाणं णअरे सपुत्तकलत्तो पच्छण्णो पडिवसदि त्ति अम्हाअं गूढपुरुसेहि वुत्तन्तो जाणिअदु सामिणेत्ति। [प्रेषितः खलु सौवीरराजस्या-मात्यैर्दूतः—अस्माकं स्वामी युष्माकं नगरे सपुत्र-कलत्रः प्रच्छन्नः प्रतिवसती-त्यस्माकं गूढपुरुषैर्वृत्तान्तो ज्ञायतां स्वामिनेति।]

उभे—कहं पच्छण्णवेसो वत्तदित्ति। तदो तदो। [कथं प्रच्छन्नवेषो वर्तत इति। ततस्ततः।]

आपदः। इमामुपसर्प्य—अस्याः समीपं गत्वा। असुखवृत्तान्तम्—कष्टप्रदं समाचारम्।

कञ्चुकिसहवासेन—कञ्चुकिना सह निवासेन।

अस्माकं स्वामी—सौवीरराजः। सपुत्रकलत्रः—पुत्रेण स्त्रिया च सहितः। प्रच्छन्नः—आत्मानं गोपयन्। गूढपुरुषैः—गुप्तचरैः।

प्रच्छन्नवेषः—गुप्तरूपः।

वसुमित्रा—आओ नलिनिका, कञ्चुकी के साथ रहने से तुम राजकुमार की बातें जानती होगी।

नलिनिका—बड़ी नई खबर है। वही तो कहने आयी हूँ।

वसुमित्रा—बताओ बेटी।

नलिनिका—सौवीरराज के मन्त्रियों ने महाराज के पास दूत भेजा है, कहलाया है कि हमारे स्वामी स्त्री-पुत्र के साथ छिपकर आपके नगर में रहते हैं, हमारे गुप्त-चरों ने पता लगाया है, आप भी जान लें।

दोनों—क्यों, छिपकर रहते हैं। इसके बाद।

एतस्मिन् कार्ये कर्तव्यं चिन्तयितुम् ।]

धात्री—सम्पदि भट्टिणीए को अभिप्पाओ । [संप्रति भट्टिन्याः कोऽभिप्रायः ।]

वसुमित्रा—अत्तणो वंसजादस्स विह्णुसेणस्स अवत्थं अजाणिअ णेच्छदि जअवम्मणो दारिअं दादुं । किन्तु महाराओ सोवीरराअउत्तं अजाणन्तो अज्ज किल अहिअसन्दावो जादो । [आत्मनो वंशजातस्य विष्णुसेनस्यावस्थामज्ञात्वा नेच्छति जयवर्मणे दारिकां दातुम् । किन्तु महाराजः सौवीरराजपुत्रमजानन्नद्य किलाधिकसन्तापो जातः ।]

(प्रविश्य)

नलिनिका—अज्ज किदसङ्केदा विअ अम्हाअं सव्वसङ्कडा । (परिक्रम्यावलोक्य) किण्णु हु एसा मम मादा वसुमित्ताए सह किं वि चिन्तेदि । इमं उपसप्पिअ असुहवुत्तन्तं सुणामि । [अद्य कृतसंकेतानीवास्माकं सर्वसंकटानि । किं नु खल्वेषा मम माता वसुमित्रया सह किमपि चिन्तयति । इमामुपसर्प्यासुखवृत्तान्तं शृणोमि ।]

भट्टिन्याः कोऽभिप्रायः—राज्ञी किमिच्छति, राज्ञी कस्मै स्वां कन्यां दित्सतीति प्रश्नाशयः । आत्मनो वंशजातस्य—स्ववंशे लब्धजन्मनः । अवस्थामज्ञात्वा-कस्यां स्थितौ वर्तते विष्णुसेन इति यथार्थतोऽविज्ञाय । दारिकाम्—स्वसुताम् । सौवीरराजपुत्रम्—विष्णुसेनम् अजानन्-कुत्र गत इति ज्ञातुमशक्नुवन् । अधिकसन्तापः-अतिखिन्नः । कृतसङ्केतानि—आगन्तुं कृतनिश्चयानि । सर्वसङ्कटानि—सर्वा

धात्री—इस समय महारानी की क्या इच्छा है ?

वसुमित्रा—अपने वंश में उत्पन्न विष्णुसेन की स्थिति को बिना जाने वह नहीं चाहती है जयवर्मा के हाथ में अपनी कन्या को देना । महाराज को जब विष्णुसेन की कोई खबर नहीं मिली तो उनका क्लेश बढ़ गया ।

(प्रवेश करके)

नलिनिका—आज हमारे सारे सङ्कट आ रहे हैं । (चलकर-देखकर) क्यों, यह हमारी माता वसुमित्रा के साथ कुछ सोच रही हैं, उसके पास जाकर कुछ अशुभ समाचार जानूं ।

(ततः प्रविशति वसुमित्रा ।)

वसुमित्रा—अहो विसमसीला संवच्छरिआ णाम अत्तणो णक्खत्त-विसेसं एव्व चिन्तअन्ति, कम्मगोरवं ण जाणन्ति। अज्ज पविट्ठो कुमारो, अज्ज एव विवाहो णिउत्तो। (परिक्रम्य) किण्णु खु जअदा इअं किं वि चिन्तअन्ती अप्पसण्णा विअ उस्सुआ दीसइ। जअदे! भट्टिणी भणादि—आअच्छेहि त्ति। [अहो विषमशीलाः सांवत्सरिका नामात्मनो नक्षत्रविशेषमेव चिन्तयन्ति, कर्मगौरवं न जानन्ति। अद्य प्रविष्टः कुमारोऽद्यैव विवाहो नियुक्तः। किं नु खलु जयदेयं किमपि चिन्तयन्त्यप्रसन्नेवोत्सुका दृश्यते। जयदे! भट्टिनी भणति-आगच्छेति।]

धात्री—हला! जाणासि किं णिमित्तं त्ति। [हला! जानासि किं निमित्तमिति।]

वसुमित्रा—किं अण्णं, एदस्सिं कय्ये कत्तव्वं चिन्तेदुं। [किमन्यत्,

---

खल्वेतद् भविष्यति—अस्मिन् त्रिसंशये किं करिष्यति, सौवीरराजेन स्वपुत्रार्थं वृता कुरङ्गी, मध्ये तस्याः प्रणयः केनाप्यज्ञातवंशेन सुभगेन युवकेन सह वर्द्धितः, ततश्च परतः काशिराजपुत्रो जयवर्मा मात्रा सह भूतिकेन कुरङ्गीं परिणेतुमानीतः। तदियं महती अप्रतिपत्तिकरी त्रिसंशया स्थितिः, अत्र किं भविष्यतीति न ज्ञायते। विषमशीलाः—दुष्टस्वभावाः। सांवत्सरिकाः—ज्यौतिषशास्त्रज्ञाः। नक्षत्र-विशेषम्—ग्रहस्थितिम्। कर्मगौरवम्—कार्यस्य महत्त्वम्। प्रविष्टः—अत्र नगरे समागतः। नियुक्तः—निर्धारितः, विवाहस्वरूपे महत्त्वशालिनि कार्ये इयत्या त्वरया समयनिर्धारणं तेषां कर्ममहत्त्वानभिज्ञतां गमयति। प्रसन्ना—खिन्ना।

(वसुमित्रा का प्रवेश)

वसुमित्रा—ज्यौतिषी लोग भी बड़े विचित्र होते हैं, वह अपने नक्षत्र की ही चिन्ता करते हैं कार्य के महत्व की चिन्ता नहीं रखते। आज ही कुमार आये और आज ही विवाह का लग्न स्थिर कर दिया। क्यों यह जयदा कुछ सोचती हुई अप्रसन्न सी दीख रही है, जयदे, महारानी की आज्ञा है कि आओ।

धात्री—सखी, जानती हो कि क्यों बुला रही हैं महारानी जयदा को।

वसुमित्रा—और क्या, इसी सम्बन्ध में कर्त्तव्य-निर्णय करने के लिये बुलाती होंगी।

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति धात्री ।)

धात्री—अहो अणवत्था किदन्तस्स, जं राअदारिआ पढमं महाराएण सोवीरराएण तं विह्णुसेणं उद्दिसिअ वरिदा। अज्ज अविदिअसम्भवेण माणुसलोअदुल्लभाकिदिगुणविसेसेण केण वि संओओ जादो। अहअ दाणि कासिराअपुत्तो जअवम्मा णाम भट्टिणीए सुदस्सणाए सह अमच्चेण भूदिएण आणीदो सम्पदि राअउलं पविट्ठो। सअं किल कासिराओ जण्णवावारेण ण आअदो। किंणु खु एदं भविस्सदि। [अहो अनवस्था कृतान्तस्य, यद् राजदारिका प्रथमं महाराजेन सौवीरराजेन तं विष्णुसेनमुद्दिश्य वृता। अद्याविदितसम्भवेन मानुषलोकदुर्लभाकृतिगुणविशेषेण केनापि संयोगो जातः। अथ चेदानीं काशिराजपुत्रो जयवर्मा नाम भट्टिन्या सुदर्शनया सहामात्येन भूतिकेनानीतः संप्रति राजकुलं प्रविष्टः। स्वयं किल काशिराजो यज्ञव्यापारेण नागतः। किन्तु खल्वेतद् भविष्यति।]

अनवस्था—अस्थिरत्वम्। कृतान्तस्य—भाग्यस्य। वृता—याचिता, विष्णुसेननामकेन स्वपुत्रेण सह विवाहाय प्रार्थिता। अविदितसम्भवेन—अज्ञातपरिचयेन। मानुषलोकदुर्लभाकृतिगुणविशेषेण—आकृत्या गुणैश्च मानुषलोके स्थितेन केनापि तुलयितुमशक्येन। आकृत्या गुणैश्च मनुष्येभ्यः श्रेष्ठतमेन। केनापि संयोगो जातः—राजपुत्र्याः प्रणयो बद्धः। यज्ञव्यापारेण—यज्ञव्यापृतत्वेन। किन्तु

छठा अङ्क

(धात्री का प्रवेश)

धात्री—भाग्य कितना चञ्चल होता है। राजदारिका का विवाह महाराज ने सौवीर राजपुत्र विष्णुसेन के साथ स्थिर किया था। आज अज्ञातकुल तथा अतिमानुष गुण वाले किसी युवक के साथ संयोग हुआ। अब भूतिक अपने साथ काशिराजपुत्र जयवर्मा को उसकी माता सुदर्शना के साथ ले आये हैं। स्वयं काशिराज यज्ञ में लगे रहने के कारण नहीं आसके। इसमें क्या होगा, कहा नहीं जा सकता है।

कुरङ्गी—अय्यउत्त ! आरद्धो सम्पदि वरिसिदुं देवो । [आर्यपुत्र ! आरब्धः सम्प्रति वर्षितुं देवः ।]

अविमारकः—प्रिये ! एहि अभ्यन्तरमेव प्रविशावः ।

कुरङ्गी—(सहर्षम्) जं अय्यउत्तो आणवेदि । [यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति ।]

(निष्क्रान्तौ ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

घनो निविडः स्तनमर्दः कुचोपगूहनं तस्य कालः तदुचितः समयः प्राप्तः आयातः, कामसुखोपभोगोपयुक्तोऽवसर उपस्थितः इत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवो वर्षितुमारब्धः—प्रारब्धा वृष्टिर्मेघैरित्यर्थः ।

अभ्यन्तरम्—गृहमध्यम् ।

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽविमारक 'प्रकाशे' 'पञ्चमाङ्क-प्रकाशः' ।

प्ररोह के समान यह जल-धारायें गिर रही हैं, राक्षस स्त्रियों की भ्रुकुटि के समान बिजली चमक रही है, प्रौढ़ यौवन के स्तन-मर्दन का काल आ गया है ॥ ७ ॥

कुरङ्गी—आर्यपुत्र, अब मेघ बरसने लगे ।

अविमारक—प्रिये, आओ भीतर चलें ।

कुरङ्गी—(सहर्ष) आर्यपुत्र की जो आज्ञा ।

(दोनों का प्रस्थान)

पञ्चम अङ्क समाप्त

उदधिसलिलभैक्षहारा रवीन्द्वर्गला देवयन्त्रप्रपा भान्ति नीलाम्बुदाः ॥६॥

कुरङ्गी—अय्यउत्त ! दस्सणीआ दाणिं संवुत्ता । [आर्यपुत्र ! दर्शनीया इदानीं संवृत्ताः ।]

अविमारकः—अहो विपुलता विरलता धाराणाम् । तथाहि,

व्योमार्णवोर्मिसदृशा निनदन्ति मेघा
मेघप्ररोहसदृशाः प्रपतन्ति धाराः ।
रक्षोङ्गनाभ्रकुटिवत् तडितः स्फुरन्ति
प्राप्तोऽग्रयौवनघनस्तनमर्दकालः ॥ ७ ॥

उदधेः सागरात् सलिलभैक्षहाराः पानीयभिक्षाग्राहिणः, रवेः सूर्यस्येन्दोश्चन्द्रमसश्च अर्गलाः पिधानसाधनभूताः, देवानां यन्त्रप्रपाः देवैः प्रवर्त्तिता यन्त्रचालिताः पानीयशालाः अमी नीलाम्बुदाः कालमेघा विभान्तीत्यर्थः । अत्र श्लोके मेघोऽनेकधा रूपितः, अतएव मालारूपकमलङ्कारः । दण्डकभेदो वृत्तम् ॥ ६ ॥

दर्शनीया इदानीं संवृत्ताः—त्वयि मिलिते सत्येवेमे मेघा रमणीयाः प्रतिभान्ति, कामोपभोगस्य संभवित्वात्, प्राक् त्वद्विरहे त्विमे व्यथकत्वेनारमणीया एवाभासन्तेत्यर्थः ॥ विपुलता विरलता—क्षणेऽधिकता क्षणे न्यूनता चेत्यर्थः ।

व्योमार्णवेति—मेघाः जलदाः व्योमार्णवोर्मिसदृशाः आकाशसागरे तरङ्गा इव निनदन्ति शब्दायन्ते, यथा सागरस्य तरङ्गाः प्रचुरं नदन्ति तथैवामी मेघाः शब्दायन्ते इत्याशयः । मेघप्ररोहसदृशाः मेघाख्यस्य तरोः प्ररोहाः इव धाराः वर्षासाराः निपतन्ति । तडितः विद्युतः रक्षोऽङ्गनानाम् राक्षसस्त्रीणां भ्रुकुटिवत् कटाक्षनिक्षेपसमाः स्फुरन्ति चलन्ति, तदयम् अग्रयौवनस्य यौवनप्रारम्भस्य

समुद्र से जल की भिक्षा माँगने वाले हों, रवि तथा चन्द्रमा को छिपाने वाले कपाट हों या देवों द्वारा प्रवर्त्तित यन्त्र-चालित पनशालायें हों ॥ ६ ॥

कुरङ्गी—आर्यपुत्र, अब यह मेघ देखने योग्य लग रहे हैं।

अविमारक—अहा, कभी कम कभी अधिक पड़ती हुई यह वर्षा कितनी भली लगती है, आकाशरूप सागर की तरङ्गों के समान यह मेघ गरज रहे हैं, मेघ के

विदूषकः—भोदि ! अअं आअच्छामि । [भवति ! अयमागच्छामि ।]

(निष्क्रान्तौ ।)

अविमारकः—प्रिये ! पश्य पश्य परमदर्शनीयान् प्रावृट्कालवल्लभान् कालमेघान् । इमे हि,

जलदसमयघोषणाडम्बरानेकरूपक्रियाजम्भका वज्रभृद्गृष्टयो
भगणयवनिकास्तडित्पन्नगीवासवल्मीकभूता नभोमार्गरूढक्षुपाः ।
मदनशरनिशानशैलाः प्ररुष्टाङ्गनासन्धिपाला गिरिस्नापनाम्भोघटाः

परमदर्शनीयान्—अतिरमणीयान् । प्रावृट्कालवल्लभान्—वर्षाकाले प्रियान् द्रष्टुं योग्यानित्यर्थः । कालमेघान्—श्यामलान् जलदान् ।

जलदसमयेति—जलदसमयो वर्षाकालस्तस्य घोषणायाः वर्षाकालः समागत इति कथायाः साधिकारायाः सूचनाया य डम्बरः आडम्बरस्तत्र या अनेकरूपाः क्रियाः नानाविधानि कर्तव्यानि तासां जम्भकाः प्रवर्त्तयितारः, अमी मेघा दृश्यमानाः सन्तो वर्षाकालः समागत इति घोषणामिव कुर्वन्तीति तत्क्रियाप्रवर्त्तकत्वेनात्र रूपिताः । वज्रभृद्गृष्टयः—इन्द्रस्य गावः सद्यः पयःप्रदानादिमे मेघा गाव इति रूपिताः, भगणयवनिकाः नक्षत्रसमूहस्यावरणकराः, तडित् विद्युदेव पन्नगी सर्पिणी तस्या वासे निवासे वल्मीकभूताः वामलूरक्षेत्रसमाः, नभोमार्गे आकाशवर्त्मनि रूढा उत्पन्नाः क्षुपाः क्षुद्रवृक्षाः, मदनशराणां कामबाणानां निशाने तीक्ष्णीकरणे शैलाः शिलाराशिभूताः, प्ररुष्टानां कुपितानाम् अङ्गनानां सन्धिपालाः प्रियैः सह सन्धिविधायिनः, गिरीणां पर्वतानां स्नापने सेचनेऽम्भोघटाः पानीयकलशाः,

---

विदूषक—भद्रे, अभी आ रहा हूँ ।

अविमारक—प्रिये, देखो इन परम दर्शनीय, वर्षाऋतु के प्यारे काले बादलों को,

यह काले मेघ ऐसे लगते हैं मानो वर्षा समय के आने की घोषणा करने वाले हों, इन्द्र की धेनु गायें हों, ग्रह नक्षत्र के छिपने के लिये पर्दे हों, बिजली रूप सर्पिणी के निवास स्थान स्वरूप वल्मीक हों, आकाशमार्ग में पैदा होने वाले क्षुद्र वृक्ष हों, काम के बाणों को पिजाने के लिये पत्थर हों, क्रुद्धवनिताओं का पतियों के साथ सन्धि करवाने वाले हों, पर्वत के सेचन के लिये जल-पूर्ण घट हों,

नलिनिका—एवं होदु। (आभरणान्यवमुच्य ददाति) [एवं भवतु।]

विदूषकः—सुणादि होदी। [शृणोतु भवती।]

नलिनिका—मूढ ! बम्हण ! चउस्साले उवविसिअ गोट्ठीजणेण सह सुणामि। [मूढ ! ब्राह्मण ! चतुःशाल उपविश्य गोष्ठीजनेन सह शृणोमि।]

विदूषकः—तत्तहोदीं पुच्छिअ आअच्छामि। [तत्रभवतीं पृष्ट्वा-गच्छामि।]

नलिनिका—को तुवं, मम सव्वाभरणं गह्विअ वल्लहो जादो। एहि दाव। (विदूषकं हस्ते गृह्णाति।) [कस्त्वं, मम सर्वाभरणं गृहीत्वा वल्लभो जातः। एहि तावत्।]

विदूषकः—भोदि ! मा मा एवं। अदिसुउमारो खु अहं। [भवति ! मा मैवम्। अतिसुकुमारः खल्वहम्।]

नलिनिका—जाणामि जाणामि दे सुउमारत्तणं। जइ सुउमारो, सिग्घं एहि। [जानामि जानामि ते सुकुमारत्वम्। यदि सुकुमारः, शीघ्रमेहि।]

किमपि फलं किन्तु त्वया भूषणे दत्त एव मम तृप्तिः। उन्मुच्य—शरीरादवतार्य।

बल्लभो जातः—प्रियः संवृत्तः।

सुकुमारः—कोमलतनुः।

नलिनिका—यही हो। (गहने उतार कर देती है)

विदूषक—सुनिये।

नलिनिका—मूर्ख ब्राह्मण, चतुःशाल में बैठ कर सखियों के साथ सुनूंगी।

विदूषक—राजकुमारी से पूछ कर आऊंगा।

नलिनिका—तुम कौन होते हो पूछने वाले, मेरे सारे गहने लेकर मालिक बन गये हैं, आओ इधर।

(विदूषक का हाथ पकड़ती है)

विदूषक—अजी, इस तरह मत खींचो, मैं बड़ा सुकुमार हूँ।

नलिनिका—मैं तुम्हारी सुकुमारता को जानती हूँ। सुकुमार हो तो शीघ्र आओ।

मेहसद्दं सुणिअ सव्वं विसुमरिअ पडिदा। [कोऽत्र ममाश्रद्धेयं भणति। अहं न हास्यः, तत्रभवत्येव हास्या। यात्मनोऽवस्थां ज्ञात्वा किमपि कर्तुं व्यवस्य मेघशब्दं श्रुत्वा सर्वं विस्मृत्य पतिता।]

कुरङ्गी—हं एदं पि इमेहि दिट्ठं। [हम् एतदप्याभ्यां दृष्टम्।]

नलिनिका—याचेमि अहं। इदो एहि बम्हण ! [याचेऽहम्। इत एहि ब्राह्मण !।]

विदूषकः—जइ भोअणं देसि, तदो गच्छामि अहं। इट्ठं आअन्तुअस्स भोअणदाणं। [यदि भोजनं ददासि, ततो गच्छाम्यहम्। इष्टमागन्तुकस्य भोजनदानम्।]

नलिनिका—एहि मे सव्वाभरणं देमि। [एहि मे सर्वाभरणं ददामि।]

विदूषकः—णहि घिदवअणेण पित्तं णस्सदि। मम हत्थगदं करेहि। [नहि घृतवचनेन पित्तं नश्यति। मम हस्तगतं कुरु।]

अश्रद्धेयम्—अविश्वास्यम्। अवस्थाम्—वियोगदशाम्। किमपि कर्त्तुं व्यवस्य-उद्बन्धनादिना प्राणत्यागादिरूपं, किमपि कर्त्तुं निश्चित्य।

एतदपि—इदमपि मया प्रच्छन्नभावेन कर्त्तुमिष्यमाणम्।

याचे—प्रार्थये।

आगन्तुकस्य—अतिथेः।

मे सर्वाभरणं ददामि—ममशरीरे वर्त्तमानं सकलमप्याभरणं तुभ्यं ददामि।

नहि घृतवचनेन पित्तं नश्यति—घृतशब्दस्योच्चारणमात्रेण पित्तं न नश्यति किन्तु घृतस्योपभोगेनैव पित्तं नश्यति, तद्वत् भूषणं दास्यामीति कथनेन मम न

है। कहाँ तो वह अपनी वियोगावस्था से ऊब कर कुछ करने जा रही थी, मेघ शब्द सुना और सब कुछ भूल कर गिर पड़ी।

कुरङ्गी—क्या यह भी इन लोगों ने देख लिया ?

नलिनिका—मैं प्रार्थना करती हूँ, ब्राह्मण देवता, आप इधर चलिये।

विदूषक—यदि भोजन दो तो मैं चलूँ। अतिथि को भोजन देना चाहिये ही।

नलिनिका—आइये, मैं अपने सारे गहने देती हूँ।

विदूषक—घी का नाम लेने से पित्त नहीं शान्त होता है। मेरे हाथ में दो।

पविट्ठो। [दुर्ब्राह्मण ! एतदपि भोजनं चिन्तयसि । सर्वं तावत् तिष्ठतु । कथं दिवसेऽनेकपुरुषसम्पाते राजमार्गे भर्तृदारकः प्रविष्टः]

अविमारकः—सर्वं भवत्यै सन्तुष्टः कथयिष्यति ।

नलिनिका—विसज्जिदम्हि इमिणा बहुमाणवअणेण । ओदु, इमं गह्णिअ चउस्सालं एविसिअ गोट्ठीजणेण सह वुत्तन्तं सुणामि। एहि बम्हण ! (इत्याकर्षति ।) [विसर्जितास्म्यनेन बहुमानवचनेन । भवतु, इमं गृहीत्वा चतुःशालं प्रविश्य गोष्ठीजनेन सह वृत्तान्तं श्रृणोमि । एहि ब्राह्मण ! ।]

विदूषकः—अब्बम्हण्णं अब्बम्हण्णं । [अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् ।]

कुरङ्गी—हस्सो खु अअं बम्हणो । [हास्यः खल्वयं ब्राह्मणः ।]

अविमारकः—वयस्य । हास्यः खलु भवान् ।

विदूषकः—को एत्थ मम अस्सद्धेअं भणादि । अहं ण हस्सो, तत्त-होदी एव हस्सा । जा अत्तणो अवत्थं जाणिअ किं पि कत्तुं ववसिअ

ब्राह्मणादिरप्राशनीयः । अनेकपुरुषसम्पाते—बहुजनसङ्कुले राजभवने । भर्तृदा-रकः—राजकुमारोऽविमारकः । विसर्जिता—अन्यत्र गन्तुमाज्ञप्ता । बहुमानवच-नेन—आदरवाक्येन । गोष्ठीजनेन—सखीवर्गेण, वृत्तान्तम्—राजकुमारस्य कन्या-पुरप्रवेशवृत्तम् ॥

हास्यः—उपहासास्पदम् ।

सारी बातों को । दिन में जब राजमार्ग पर बहुत से पुरुष वर्त्तमान थे, राजकुमार ने किस प्रकार यहाँ प्रवेश किया ?

अविमारक—खुश होने पर यह सन्तुष्ट सारी बातें तुम्हें बता देगा ।

नलिनिका—इन आदर पूर्ण शब्दों से यह मुझे यहाँ से टरका देना चाहते हैं, अस्तु । इसे लेकर चतुःशाल में जाती हूँ और वहाँ बैठ कर सखियों के साथ सारी बातें सुनूंगी । आओ ब्राह्मण देवता ।

विदूषक—अनर्थ हो गया, अनर्थ हो गया !

कुरङ्गी—यह ब्राह्मण बड़ा हँसोड़ है ।

अविमारक—मित्र, क्या तुम हँसोड़ हो ?

विदूषक—कौन मेरे बारे में ऐसी बात कहता है ? मैं नहीं, कुरङ्गी ही हँसोड़

नलिनिका—आ दिट्ठपुरुवो णअरापणालिन्दे अअं बम्हणो। [आ दृष्टपूर्वो नगरापणालिन्देऽयं ब्राह्मणः।]

विदूषकः—आम भोदि। जण्णोपवीदेण बम्हणो, चीवरेण रत्तपडो। जदि वत्थं अवणेमि, समणओ होमि। भोदि! किं एदं। [आम भवति! यज्ञोपवीतेन ब्राह्मणः, चीवरेण रक्तपटः यदि वस्त्रमपनयामि श्रमणको भवामि। भवति! किमेतत्।]

नलिनिका—भट्टिदारिआए उवण्हाणं [भर्तृदारिकाया उपस्नानम्]

विदूषकः—किं एदिणा बुभुक्खिदाए रोदन्तीए अत्तहोदीए उवण्हाणेण कय्यं। गच्छ सिग्घं भोअणं आणेहि। अहं अग्गासणीओ होमि। [किमेतेन बुभुक्षिताया रुदन्त्या अत्रभवत्या उपस्नानेन कार्यम्। गच्छ शीघ्रं भोजनमानय। अहमग्राशनीयो भवामि।]

नलिनिका—दुब्बम्हण! एदं पि भोअणं चिन्तेसि। सव्वं दाव चिट्ठदु। कहं दिअसे अणेअपुरुससम्पादे राअमग्गे भट्टिदारओ

सदा कथ्यते—वार्तालापे स्मर्यते।

नगरापणालिन्दे—नगरस्य क्वचन बहिर्देशे।

चीवरेण—वस्त्रखण्डेन। श्रमणकः—बौद्धसंन्यासी।

उपस्नानम्—स्नानोपकरणम्।

बुभुक्षितायाः—भोक्तुमिच्छन्त्याः। उपस्नानेन कार्यम्—स्नानोपकरणेन प्रयोजनम्। बुभुक्षितया भोजनमिष्यते न स्नानोपकरणमित्याशयः। अग्राशनीयः—भोजनात् पूर्वं गृहस्थेन ब्राह्मणादिभ्यो दातुं यदन्नं पृथक् क्रियते तद्भोक्ता

नलिनिका—इस ब्राह्मण को तो नगर के आपण में मैंने पहले देखा था।

विदूषक—हाँ जी, यज्ञोपवीत से ब्राह्मण हूँ, कपड़े से रक्त-पटधारी योगी हूँ, अगर कपड़ा उतार दूँ तो क्षपणक बन जा सकता हूँ। यह क्या बात है जी।

नलिनिका—यही है राजकुमारी का स्नानोपकरण।

विदूषक—भूख से रोती हुई यह राजकुमारी इस स्नानोपकरण को लेकर क्या करेगी? जाओ जल्दी से भोजन ले आओ। मैं उसमें से पहले थोड़ा पा लूँगा।

नलिनिका—अभागा ब्राह्मण, यहाँ भी भोजन की ही सोचता है। छोड़ो इन

अविमारकः—नलिनिकाया इव स्वरः। वयस्य ! विघाट्यतां द्वारम्।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि। (विघाट्य) एदु एदु भोदी। [यद् भवानाज्ञापयति। एत्वेतु भवती।]

नलिनिका—हं को दाणिं एसो पुरिसो। [हं क इदानीमेष पुरुषः।]

विदूषकः—सुट्ठु विञ्ञादं तुए। अहो राअउलस्स विसेसो। को अण्णो जणो मं पेक्खिअ पुरिसो त्ति भणादि। इत्थिआ खु अहं। [सुष्ठु विज्ञातं त्वया। अहो राजकुलस्य विशेषः। कोऽन्यो जनो मां प्रेक्ष्य पुरुष इति भणति। स्त्री खल्वहम्।]

अविमारकः—नलिनिके ! प्रविशेदानीम्।

नलिनिका—कहं भट्टिदारओ। भट्टिदारअ ! वन्दामि। भट्टिदारअ ! को एसो पुरिसो। [कथं भर्तृदारकः ! भर्तृदारक ! वन्दे। भर्तृदारक ! क एष पुरुषः।]

विदूषकः—अहं पुक्खरिणी णाम चेडी। [अहं पुष्करिणी नाम चेटी।]

अविमारकः—योऽस्माभिः सदा कथ्यते सन्तुष्ट इति, सोऽयं ब्राह्मणः।

विशेषः—विशिष्टो व्यवहारः, यत् स्त्रियमपि मां पुरुषमभिदधति।

अविमारक—नलिनिका की आवाज मालूम पड़ रही है। मित्र, दरवाजा खोलो।

विदूषक—जो तुम्हारी आज्ञा। (दरवाजा खोल कर) आइये आइये।

नलिनिका—अरे, यहाँ यह कौन पुरुष है ?

विदूषक—आपने खूब पहचाना ! राजकुल की यही विशेषता है, दूसरा कौन आदमी मुझे देख कर पुरुष कह सकता है, मैं तो औरत हूँ।

अविमारक—नलिनिके, आओ।

नलिनिका—राजकुमार ! राजकुमार को नमस्कार। राजकुमार, यह कौन पुरुष है।

विदूषक—मैं पुष्करिणी नाम की दासी हूँ।

अविमारक—जिस सन्तुष्ट की चर्चा हम बराबर किया करते थे, वही ब्राह्मण यह है।

अविमारकः—अलमुत्प्रहसितेन। अच्छलो हि स्नेहो नाम।

न ते न बुद्धिर्मम दूषणीया
येन प्रकामं भवितास्मि हास्यः।
प्राज्ञस्य मूर्खस्य च कार्ययोगे
समत्वमभ्येति तनुर्न बुद्धिः॥ ५॥

(प्रविश्य)

नलिनिका—हरिणिए! हरिणिए!। कहं दुवारं रुद्धं। हद्धि दुवारणिरोहेण अवअदसन्दावं अत्ताणं करिस्सदि त्ति तक्केमि। हरिणिए! हरिणिए!। हद्धि तं एव संवुत्तं। [हरिणिके! हरिणिके!। कथं द्वारं रुद्धम्। हा धिग् द्वारनिरोधेनापगतसन्तापमात्मानं करिष्यतीति तर्कयामि। हरिणिके! हरिणिके!। हा धिग् तदेव संवृत्तम्।]

सन्तापे कथमिव बाष्पं निर्गच्छेदित्यर्थः।

उत्प्रहसितेन—विशिष्यहासेन। अच्छलः—अव्याजः।

न ते नेति—न ते तव न मम वा बुद्धिर्दूषणीया निन्दनीया, येन प्रकामं हास्यः भवितास्मि उपहासपात्रं भवेयम्, कार्ययोगे कर्मसिद्धौ प्राज्ञस्य मूर्खस्य च तनुः समत्वमेति समानरूपेण व्याप्रियते न बुद्धिः। अयमाशयः—न तावकी मामकी वा बुद्धिर्निन्दनीया वर्त्तते, येन त्वमहं वोपहस्येय, अस्ति हि मकर्मणि तनोरुपयोगो न बुद्धेरतोबुद्धिदोषेणोपहासोऽप्राप्तावसर एवेति॥ ५॥

द्वारनिरोधेन—द्वारि कपाटपिधानेन। अपगतसन्तापम्—विगतखेदम्।

अविमारक—हँसने की आवश्यकता नहीं है, मित्रता में छल नहीं किया जाता है।

तुम मेरी बुद्धि की शिकायत नहीं कर सकते जिससे मैं उपहास्य होता। प्राज्ञ और मूर्ख की कार्य-सिद्धि में शरीर का समान योग होता है, बुद्धि समान नहीं होती है॥ ५॥

नलिनिका—हरिणिके, हरिणिके, हाय, तू दरवाजा बन्द कर यह अपने को गत सन्ताप करना चाहती है, हाय, आखिर वही हुआ।

सततपरिचितो मनोभियोगा-
दधिकरसः प्रथमात् समागमात् ।
रणशिरसि नृपेण साहसाद्यो
विजय इवाद्य मयानुभूयते ॥ ४ ॥

विदूषकः—कहं रोदिदुं आरद्धा । अलं अदिमत्तं सन्दावेण । अहव अहं वि रोदामि । एक्कं पि तहिं दुल्लहं मम णअणादो बप्फं ण णिग्गच्छइ । जदा मे पिदा उवरदो, तदा वि महन्तेण आरम्भेण रोदिदुं आरद्धो । बप्फं ण णिग्गच्छइ किं पुण अण्णसन्दावस्स । तह वि अणुस्सुओ रोदामि । [कथं रोदितुमारब्धा । अलमतिमात्रं सन्तापेन । अथवा अहमपि रोदिमि । एकमपि तत्र दुर्लभं मम नयनाद् बाष्पं न निर्गच्छति । यदा मे पितोपरतस्तदापि महतारम्भेण रोदितुमारब्धः । बाष्पं न निर्गच्छति । किं पुनरन्यसन्तापस्य । तथाप्यनुत्सुको रोदिमि ।]

सततेति—मनोभियोगात् एतस्याः मनसा सह मम मनसो मिलनात् सततपरिचितः सर्वदाऽनुभूतपूर्वः (एतस्याः कुरङ्गयाः स्पर्शः) प्रथमात् समागमादपि । आद्यसंपर्कादपि अधिकरसः अधिकानन्ददायी वर्त्तत इति शेषः । यः स्पर्शः अद्य सम्प्रति नृपेण रणशिरसि युद्धक्षेत्रे साहसाद् विजय इव मयाऽनुभूयते । यथा केनचन नृपेण रणे साहसं कृत्वा प्राप्तो विजयः सुखप्रदतयाऽनुभूयते तद्वत् अस्या अयं स्पर्शः पूर्वपरिचितोऽपि सम्प्रति प्रथमादपि समागमात् मया समधिकरसोऽनुभूयत इत्याशयः ॥ ४ ॥

आरब्धा—प्रारब्धवती । उपरतः—मृतः । महतारम्भेण—अतिप्रयासेन । अन्य-सन्तापस्य—पितरि मृते यस्य नेत्राद्बाष्पं न निर्गतं तस्य नेत्रादन्यस्मिन्-

---

सदा का परिचित होकर भी मनोयोग होने के कारण पहले आलिङ्गनों से अधिक सुखप्रद, लग रहा है, जैसे युद्ध में किसी राजा को साहस द्वारा प्राप्त विजय अधिक सुखप्रद होती है ॥ ४ ॥

विदूषक—यह रोने क्यों लगी ? सन्ताप करना व्यर्थ है । अथवा मैं भी रोता हूँ । मेरी आँखों में आँसू आते ही नहीं । जब हमारे पिता मरे थे तब मैंने जोरों से रोना प्रारम्भ किया था । आँसू नहीं निकला । दूसरे सन्तापों की क्या बात ? फिर भी शान्तभाव से रोता हूँ ।

(उत्थाय तथा कुर्वती मेघस्तनितं श्रुत्वा) हं परित्ताआहि परित्ताआहि मं। [भवतु, उत्तरीयवाससात्मानमुद्बध्य व्यापादयिष्यामि । हं परित्रायस्व परित्रायस्व माम् ।]

अविमारकः—सखे ! न शक्यमतः परमुपेक्षितुम् । (अङ्गुलीयकं वामाङ्गुल्यां प्रक्षिप्य) कान्ते ! न भेतव्यं न भेतव्यम् । (इति कुरङ्गीमुत्थापयति)

कुरङ्गी—(सहर्षम्) किण्णु खु सच्चं एदं । मूढा विअ जादा । [किन्नु खलु सत्यमेतत् । मूढेव जाता ।]

अविमारकः—कान्ते । व्यपनीयतां शङ्का । (परिष्वजते)

कुरङ्गी—अच्छरीअं एकक्खणेण णस्सदि विअ मे सरीरदाहो । [आश्चर्यम् । एकक्षणेन नश्यतीव मे शरीरदाहः ।]

अविमारकः—अयं खल्वस्याः परिष्वङ्गः,

उत्तरीयवाससा—उत्तरीयवस्त्रेण । उद्बध्य—गलं बद्ध्वा । व्यापादयिष्यामि—आत्मानं घातयिष्यामि ।

वामाङ्गुल्यां प्रक्षिप्य—सव्यकराङ्गुलिधृतां कृत्वा, दृश्यत्वयोग्यतासम्पादनार्थमिदमङ्गुलिपरिवर्त्तनमन्यथाऽशरीरिणीं वाचं श्रुत्वा सा भीता स्यादिति दृश्यत्वमपेक्षितम् ।

मूढा—मूर्च्छिता ।
व्यपनीयतां शङ्का—भयं त्यज ।
नश्यतीव—समाप्त इव भवति ।

(उठकर, फाँसी लगाती हुई मेघ का शब्द सुनकर) मुझे बचाओ, बचाओ ।

अविमारक—मित्र, इससे आगे उपेक्षा नहीं की जा सकती है । (अँगूठी बायें हाथ में डाल कर) प्रिये, मत डरो, मत डरो । (कुरङ्गी को उठाता है)

कुरङ्गी—(सहर्ष) क्या यह सत्य है ? मैं मूर्च्छित सी हो रही हूँ ।

अविमारक—प्रिये, शङ्का दूर करो । (आलिङ्गन करता है)

कुरङ्गी—आश्चर्य, एक ही क्षण में मेरे देह का दाह दूर हो गया ।

अविमारक—इसका यह आलिङ्गन—

कुरङ्गी—अज्ज विअदरोआ सोत्था होदि त्ति। [अद्य विगतरोगा स्वस्था भवतीति।]

हरिणिका—कहं तुए विञ्ञादं त्ति पुच्छिदा किं विण्णवेमि। [कथं त्वया विज्ञातमिति पृष्टा किं विज्ञापयामि।]

कुरङ्गी—सुट्ठु तुए विञ्ञादं। एदेण ओसधविसेसेण त्ति भणेहि। [सुष्ठु त्वया विज्ञातम्। एतेनौषधविशेषेणेति भण।]

हरिणिका—जं भट्टिदारिआ आणवेदि। (निष्क्रान्ता) [यद् भर्तृदारिकाज्ञापयति।]

अविमारकः—किन्नु खल्वनया व्यवसितम्।

उष्णं श्वसिति तन्वङ्गी सर्वतः प्रेक्षते मुहुः।
नेत्राभ्यां बाष्पपूर्णाभ्यां किन्नु कर्तुं व्यवस्थिता॥ ३॥

कुरङ्गी—होदु, उत्तरीअवासेण अत्ताणं उब्बन्धिअ वावादइस्सं।

न लभ्य इत्यर्थः। विगतरोगा—निवृत्तामया। (मृता सती सर्वेभ्यो रोगेभ्यो-मुक्ता भवतीति तस्या गूढोऽभिप्रायः।

किन्नु खल्वनया चिन्तितम्—किमनया कर्तुमिष्टमिति न ज्ञायते, चेष्टाभिस्तु ज्ञायते यदियं किमपि भीषणं कार्यं कर्तुं कृतमतिरिति भावः।

उष्णं श्वसितीति—इयं तन्वङ्गी कृशाङ्गी कुरङ्गी उष्णं श्वसिति मुहुः वारं वारं सर्वतः, बाष्पपूर्णाभ्याम् अश्रुपूरिताभ्याम् नेत्राभ्याम् सर्वतः प्रेक्षते पश्यति, तदियमसाधारणी स्थितिरेवास्याः कमपि भीषणं सङ्कल्पं गमयतीति तात्पर्यम्॥३॥

कुरङ्गी—कह देना कि आज स्वस्थ तथा नीरोग हो गई।

हरिणिका—यदि पूछेंगी कि तुमने कैसे जाना? तब मैं क्या कहूंगी।

कुरङ्गी—तुमने ठीक समझा है। कहना कि इसी औषध से नीरोग हो गई।

हरिणिका—राजकुमारी की जैसी आज्ञा। (जाती है)

अविमारक—यह करना क्या चाहती है,

यह कृशाङ्गी गरम सांस लेती है, बार-बार चारो ओर देखती है, आँखों में आँसू भरे हैं, न जाने यह क्या करना चाह रही है॥ ३॥

कुरङ्गी—अच्छा, इसी चादर से फांसी लगा कर अपना अन्त कर दूंगी।

कुरङ्गी—हला ! एहि परिस्सजेहि मं। [हला ! एहि परिष्वजस्व माम् ।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! तह ! (परिष्वजते) [भर्तृदारिके ! तथा ।]

कुरङ्गी—हला ! अदिसीदलं मणोहरं च दे सरीरं। [हला ! अतिशीतलं मनोहरं च ते शरीरम् ।]

नलिनिका—अणुग्गहीदम्हि । [अनुगृहीतास्मि ।]

कुरङ्गी—हला ! सम्पदि णस्सदि विअ मे सरीरदाहो। (स्वगतम्) हन्त किदो सहिप्पणओ । समत्तो अ अज्ज एदाए सरीरसंसग्गो । (प्रकाशम्) गच्छ दाणि तुवं । [हला ! सम्प्रति नश्यतीव मे शरीरदाहः । हन्त कृतः सखीप्रणयः । समाप्तश्चाद्यैतस्याः शरीरसंसर्गः । गच्छेदानीं त्वम् ।]

नलिनिका—जं भट्टिदारिआ आणवेदि। (निष्क्रान्ता) [यद् भर्तृदारिकाज्ञापयति ।]

हरिणिका—भट्टिदारिए ! भट्टिणीए किं णिवेदेमि। [भर्तृदारिके ! भट्टिन्यै किं निवेदयामि ।]

एहि—आगच्छ । परिष्वजस्व—आलिङ्ग ।

नश्यतीव मे शरीरदाहः—समाप्तप्रायो मम देहसन्तापः । कृतः सखीप्रणयः-सख्या प्रणयानुरोधेन यावत् कर्तुं शक्यते तावत् त्वया कृतमित्यर्थः । एतस्याः शरीरसंसर्गः—मम शरीरस्पर्शः, अनुपदमेव मयि मृतायां मम कायस्पर्शस्त्वया

कुरङ्गी—सखी आओ, मुझसे लिपट जाओ ।

नलिनिका—राजकुमारी, अच्छी बात । (आलिङ्गन करती है)

कुरङ्गी—सखी, तुम्हारा शरीर अतिशीतल तथा मनोहर है ।

नलिनिका—मैं अनुगृहीत हूँ ।

कुरङ्गी—अब मेरे शरीर का सन्ताप समाप्त हो गया। (स्वगत) हाय, सखी के प्रति स्नेह कर लिया, अब इसके शरीर का संसर्ग नहीं हो सकेगा। (प्रकट) अब तुम जाओ ।

नलिनिका—राजकुमारी की जैसी आज्ञा। (जाती है)

हरिणिका—राजकुमारी, महारानी से क्या कहूँगी ।

सम्पदि कीदिसी सीसवेदणत्ति। एदं वि ओसधं लिम्पेहि किल। [जयतु भर्तृदारिका। भर्तृदारिके ! भट्टिनी भणति–सम्प्रति कीदृशी शीर्षवेदनेति। एतदप्यौषधं लिम्प किल।]

कुरङ्गी—णलिणिए ! गच्छ दाणि तुवं। तक्केमि देवो वरिसिदुं आरद्धो। अहं इच्छामि अहिणवेण आआसतोएण ण्हादुं। ता तुवारेहि उवण्हाणं। [नलिनिके ! गच्छेदानीं त्वम्। तर्कयामि देवो वर्षितुमारब्धः। अहमिच्छाम्यभिनवेनाकाशतोयेन स्नातुम्। तत् त्वरयोपस्नानम्।]

नलिनिका—जं भट्टिदारिआ आणवेदि। [यद् भर्तृदारिकाज्ञापयति।]

अविमारकः—किन्नु खल्वनया व्यवसितम्।

कुरङ्गी—हला ! एहि दाव ! [हला ! एहि तावत्।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! इअम्हि। [भर्तृदारिके ! इयमस्मि।]

कुरङ्गी—हला ! णं सीदलं दे सरीरं। [हला ! ननु शीतलं ते शरीरम्।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! ण आणामि। [भर्तृदारिके ! न जानामि।]

शीर्षवेदना—शिरःपीडा।

देवो वर्षितुमारब्धः—वृष्टिः प्रारब्धा। आकाशतोयेन—वर्षाया जलेन। त्वरय—शीघ्रमानय।

किन्नु खल्वनया व्यवसितम्—इयं किंकर्त्तुमिच्छति।

शिर दर्द कैसा है ? यह दवा भी लगा लेने को कहा है।

कुरङ्गी—नलिनिके, अब तुम जाओ, मैं सोचती हूँ मेघ बरसने लगा। मैं चाहती इस नये आकाशजल से स्नान करूं। अतः स्नानोपकरण लाने में शीघ्रता करो।

नलिनिका—राजकुमारी की जैसी आज्ञा।

अविमारक—यह क्या करना चाह रही है।

कुरङ्गी—सखी, इधर आओ तो।

नलिनिका—राजकुमारी, यही तो हूँ।

कुरङ्गी—सखी, तुम्हारा शरीर कैसा शीतल है।

नलिनिका—राजकुमारी, मैं नहीं जानती हूँ।

व्यग्रा विचिन्तयति किञ्चिदलोलदृष्टि-
र्बाष्पं निवारयितुमूर्ध्वमवेक्षमाणा ॥ २ ॥

कुरङ्गी—(स्वगतम्) किं एदेण जीवन्मरणेण । (प्रकाशम्) णलिणिए ! गच्छ माअधिअं आणेहि उवण्हाणेण । [किमेतेन जीवन्मरणेन । नलिनिके ! गच्छ मागधिकामानयोपस्नानेन ।]

नलिनिका—एआइणिं भट्टिदारिअं उज्झिअ कहं गमिस्सं । ण हु एत्थ को वि जणो । [एकाकिनीं भर्तृदारिकामुज्झित्वा कथं गमिष्यामि । न खल्वत्र कोऽपि जनः ।]

(प्रविश्य)

हरिणिका—जेदु भट्टिदारिआ । भट्टिदारिए । भट्टिणी भणादि—

वर्षासमयम् असृष्यमाणा सोढुमक्षमा अलोलदृष्टिः स्थिरनयना बाष्पं निवारयितुम् अश्रुपातं निरोद्धुम् ऊर्ध्वमवेक्षमाणा उपरि पश्यन्ती व्यग्रा व्याकुलहृदया किञ्चित् विचिन्तयति शोचति । सन्तापक्लिष्टं मुखं करतले कृत्वा कामोद्दीपकं वर्षाकालं सोढुमपारयन्ती इयं मम प्रेयसी स्थिरनयना किमपि शोचति, मुखनमने नयनाश्रु-निपतेत् तथा च परिजनो वृथा प्रबोधनमारभेरन्निति सोर्ध्वमेवेक्षते, तदियमतिकष्टायां दशायां वर्त्तत इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

उपस्नानेन—स्नानोपकरणेन । सहेति शेषः ।

उज्झित्वा—त्यक्त्वा ।

सहन करने में असमर्थ हो, व्यग्रभाव से, स्थिरदृष्टि किये कुछ सोच रही है, आंसूको रोकने ही के लिये वह ऊपर की ओर देख रही है ॥ २ ॥

कुरङ्गी—(स्वगत) इस जीवनमरण से क्या लाभ ? (प्रकट) नलिनिके, जाओ, स्नानोपकरण के साथ मागधिका को बुला लाओ ।

नलिनिका—अकेली राजकुमारी को छोड़कर कैसे जाऊँगी ? यहाँ कोई दूसरा है नहीं ।

(प्रवेश कर के)

हरिणिका—जय हो राजकुमारी की । महारानी ने पूछा है कि इस समय

विदूषकः—भो ! ण सक्कं एदं। को सकदि उच्छिट्ठं णकरन्तो भुञ्जिदुं। अहं एत्थ चिट्ठामि। तुवं एव आलुह। [भोः ! न शक्यमेतत्। कः शक्नोत्युच्छिष्टमकुर्वन् भोक्तुम्। अहमत्र तिष्ठामि। त्वमेवारोह।]

अविमारकः—यदि विमुञ्चे, दृश्यते भवान्।

विदूषकः—भो ! विस्सरिदं खु मए एदं। पुणो पुणो कहेहि। [भोः ! विस्मृतं खलु मयैतत्। पुनः पुनः कथय।]

अविमारकः—इतस्तावत्। (आरुह्यावलोक्य) सखे ! इयमस्मत्कान्ता शिलातले नलिनिकया सहास्ते। यैषा,

सव्ये करे समुपवेश्य मुखं सुदीनं
कालं मनोभवसहायममृष्यमाणा।

उच्छिष्टमकुर्वन्—विनैवोच्छिष्टविधानम्। यथा भोज्यं पदार्थमुच्छिष्टमकृत्वा न शक्नोति कोऽपि भोक्तुम्, तथैव सोपानशब्दमकृत्वा प्रासादाधिरोहणमपि कर्त्तुं न कोऽपि शक्तस्तदलं तादृशेनादेशेनेति भावः।

विमुञ्चे—त्वामत्र त्यक्त्वा गच्छामि। दृश्यते भवान्—मत्स्पृष्टस्यैव भवतोऽदृश्यभावः, मत्स्पर्शविगमे भवान् लोकैर्दृश्येत, तच्च नेष्टमतो यथाकथञ्चिन्मया सहैव भवतापि प्रासादाधिरोहणं कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः।

अस्मत्कान्ता—मम प्रिया।

सव्ये कर इति—सुदीनं सन्तापकदर्थिततयाऽतिदीनम् मुखम् आत्मनो वदनम् सव्ये वामे करे हस्ते समुपवेश्य स्थापयित्वा मनोभवसहायम् कामसुहृदं कालं

विदूषक—यह संभव नहीं है। बिना जूठा किये कौन खा सकता है। मैं यहीं रहता हूँ, तुम्हीं चढ़ो।

अविमारक—यदि मैं छोड़ दूँगा तो तुम दीखने लगोगे।

विदूषक—अजी, यह बात तो मैं भूल रहा था, फिर कहो।

अविमारक—इधर आओ, (चढ़कर तथा देखकर) सखे, यही हमारी प्रिया नलिनिका के साथ शिलातल पर बैठी है।

उदास मुखड़े को बायें हाथपर रखकर, इस काम के सखा वर्षाकाल को

विदूषकः—भो ! णिच्चपरिचएण मं परिहससि। अपुव्वो जणो मम वुद्धिं अजाणन्तो अहिअदरं पसंसेदि। अहं पि तं जाणिअ एदस्सिं णअरे केण वि विस्सम्भं ण करेमि। [भोः ! नित्यपरिचयेन मां परिहससि। अपूर्वो जनो मम बुद्धिमजानन्नधिकतरं प्रशंसति। अहमपि तद् ज्ञात्वैतस्मिन्नगरे केनापि विस्रम्भं न करोमि।]

अविमारकः—अलमौदासीन्येन। बहुजनपरिवारतया न लब्धः क्षणः कान्तां प्रबोधयितुम्। तदिदानीं प्रासादगतामपि तत्रैव तां बोधयिष्यावः।

विदूषकः—सुट्ठु भवं भणादि। पासादं आलुहामो। [सुष्ठु भवान् भणति। प्रासादमारोहावः।]

अविमारकः—सखे ! प्रयत्नादारोढव्यं यथा तथा न प्रवर्तते प्रासाद-शब्दः।

नित्यपरिचयेन—चिरपरिचिततया। अपूर्वः—नवपरिचितः। मम बुद्धिम-जानन्—ममबुद्धेर्विषये सर्वथा ज्ञानमरक्षन्। अधिकतरं प्रशंसति—बहुस्तौति। तज्ज्ञात्वा—अल्पपरिचयो मामधिकं प्रशंसतीति विज्ञाय। विस्रम्भम्—बहु-परिचयम्।

बहुजनपरिवारतया—बहुजनपरिवृतत्वेन। क्षणः—कालः। प्रबोधयितुम्—संबोध्याभिधातुम्। प्रासादगताम्—हर्म्योपरिस्थिताम्।

प्रासादशब्दः—प्रासादसोपाने चरणपातध्वनिः।

विदूषक—अजी, अतिपरिचय के कारण तुम मेरा उपहास करते हो, नया आदमी जो मेरी बुद्धि को नहीं जानता है वह मेरी बहुत प्रशंसा करता है, इसी लिये मैं भी इस नगर में किसी के साथ अधिक आत्मीयता नहीं कर रहा हूँ।

अविमारक—उदास होने की बात नहीं है। बहुत लोग थे अतः मुझे प्रियतमा को समझाने का अवसर नहीं मिला, इस समय वह प्रासाद पर गई है, वहीं उसे तुम्हारे विषय में समझा दूँगा।

विदूषक—ठीक कहते हो, चलो प्रासाद पर चलें।

अविमारक—मित्र, इस तरह प्रयास करके चढ़ो कि सीढ़ी पर आवाज नहीं हो सके।

विभाति निर्व्याजमनोहराङ्गी
वेदश्रुतिर्हेतुविवर्जितेव ॥ १ ॥

विदूषकः—भो ! तुट्ठो म्हि। तुवं खु सव्वलोए अहं सुरूवो त्ति अत्ताणं आअरसि। जिदो दाणि तत्तहोदीए सहावरमणीएण रूवेण। चिन्तेमि भवदो विओएण इअं तणुआ जादा। एवं पि एसा बालचन्दलेहा विअ दिट्ठिं तोसेदि। [भोः ! तुष्टोऽस्मि ! त्वं खलु सर्वलोकेऽहं सुरूप इत्यात्मानमाचरसि। जित इदानीं तत्रभवत्याः स्वभावरमणीयेन रूपेण। चिन्तयामि भवतो वियोगेनेयं तनुका जाता। एवमप्येषा बालचन्द्रलेखेव दृष्टिं तोषयति।]

अविमारकः—सखे ! अतिपण्डित इव किमेतत्।

समस्तविभ्रमा निर्व्याजमनोहराङ्गी अव्याजसुन्दरशरीरा हेतुविवर्जिता तर्कविद्यारहिता श्रुतिरिव विभाति शोभते। 'योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः' इत्युक्त्या वेदे हेतुर्वर्ज्यते, तथा च यथा हेतुविवर्जिता श्रुतिः शोभते तथैवेयं कुरङ्गी सन्तापादनादृतचन्दनलेखा त्यक्तालङ्कारा परित्यक्तविभ्रमापि चाव्याजसुन्दरावयवतया शोभत इत्यर्थः। उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

सर्वलोके—समस्ते संसारे। सुरूपः—सुन्दरः। आत्मानम् आचरसि—प्रशंससि।

तत्रभवत्याः—पूज्याया राजकुमार्याः। तनुका—कृशा। बालचन्द्रलेखा—पक्षप्रारम्भिकचन्द्रकला। तोषयति—सुखयति।

अतिपण्डित इव—महापाण्डित्याभिमानी।

दिये हैं, इसके सारे विलास लुप्त हो रहे हैं, फिर भी इसके अङ्ग निश्छल सौन्दर्य से रमणीय लगते हैं, जैसे हेतुवर्जित श्रुति मनोहर लगती है ॥ १ ॥

विदूषक—अजो, मैं खुश हूँ, तुम गर्व करते थे कि विश्वमें मैं सुन्दर हूँ, इसने अपने स्वभावरमणीय रूप से तुम्हें पराजित कर दिया। मैं सोचता हूँ यह तुम्हारे वियोग में दुबली हो गई है, फिर भी यह बालचन्द्रकला की तरह आखों को तृप्त करती है ॥

अविमारक—अजी महापण्डित, यह क्या है ?

धारिअ कालमेहो। [हला ! अत्रापि महाननर्थ उत्थितः विद्युत्प्रदीपं धृत्वा कालमेघः ।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! अलं उक्कण्ठिदेण। पेक्ख पेक्ख णवसलिलधररुद्धसुय्यं पविरलजलणिवाददस्सणीअं गअणअलं। [भर्तृदारिके ! अलमुत्कण्ठितेन । पश्य पश्य नवसलिलधररुद्धसूर्यं प्रविरलजलनिपातदर्शनीयं गगनतलम् ।]

कुरङ्गी—पेक्खामि अ रमणीअं आआसं। [पश्यामि च रमणीयमाकाशम् ।]

(ततः प्रविशत्यविमारको विदूषकश्च)

अविमारकः—वयस्य ! दृष्टा सा कुरङ्गी। यैषा,

रोगादकालागुरुचन्दनार्द्रा
विमुक्तभूषा गतहावभावा।

कालमेघः—श्यामवर्णो वारिदः, सोऽनर्थरूपेणोपस्थितः, कामोद्दीपकतया तस्यात्रानर्थरूपत्वमुक्तम् ।

नवसलिलधररुद्धसूर्यम्—नवीनमेघान्तर्हितरविबिम्बम् । प्रविरलजलनिपातदर्शनीयम्—अल्पवृष्टिरमणीयम् ।

रोगादिति—रोगात् मनःसन्तापात् कारणात् अकालागुरुचन्दनार्द्रा देहे कालागुरुचन्दनलेपमधारयन्ती विमुक्तभूषा त्यक्तसर्वाभरणा गतहावभावा प्रोषित-

---

नलिनिका—उत्कण्ठित होने की आवश्यकता नहीं है । देखो देखो नये मेघोनें सूर्य को छिपा दिया, झीनी-झीनी वर्षा पड़ रही है, आकाश कैसा भला लग रहा है ?

कुरङ्गी—रमणीय आकाश को देख रही हूँ।

(अविमारक तथा विदूषक का प्रवेश)

अविमारक—मित्र, देखा तुमनें कुरङ्गी को।

रोग के कारण इसने चन्दन का लेप नहीं लगाया है, इसने गहने उतार

परिज्ञातम् । अत्र ह्यजानता परिजनेन मम परितोषनिमित्तं बकुलसरलसर्जार्जुनकदम्बनीपनिचुलप्रभृतीनि मेघकालवल्लभानि परमसुरभीण्यानीयमानानि मामुन्मादयन्ति । अथ चेमे मयूरा अस्माकं राजकुलमानसे अतिपीठमर्दभावं कुर्वन्ति । अस्माभिः सततलालिता अप्येकदेशकालज्ञतयात्मनोऽधिकज्ञभावं दर्शयन्ति । शुकसारिकापि व्याख्यानमेव कथयितुमारब्धा । मम निर्वेदभावमजानन्ती भूतिकसारिकापि सर्वलोकवृत्तान्तं कथयिष्यामीत्यागता । मम रोगावस्थां प्रष्टुमागतः परिजनो मां निर्बध्य निवेदयति । तदिच्छामि मुहूर्तकं प्रासादे आसितुम् ।]

नलिनिका—जं भट्टिदारिआए रुइदं । होदु । [यद् भर्तृदारिकायै रुचितम् । भवतु ।]

(उभे आरोहतः ।)

कुरङ्गी—हला ! एत्थ वि महन्तो अणत्थो उट्ठिदो विज्जुप्पदीवं

अजानता—मम मनोदशानभिज्ञेन । परितोषनिमित्तम्—सन्तोषणाय । बकुलम्—नागकेशरम् , सरलः—देवद्रुमः, अर्जुनः—पार्थः, निचुलः—वेतसः, नीपः-कदम्बः, । मेघकालवल्लभानि वर्षाकालमनोरमाणि । परमसुरभीणि—अतिसुगन्धीनि । उन्मादयन्ति—उन्मादं कुर्वन्ति व्यथां वर्धयन्ति । अतिपीठमर्दभावं कुर्वन्ति—विशिष्टस्य पीठमर्दस्य कार्यं विदधति, पीठमर्दः शृङ्गारे सहायो भवति, तद्विधेयं कार्यं कर्त्तुमारभमाणा इमे मयूराः कामं दीपयन्तीत्यर्थः । एकदेशकालज्ञतया—असमस्तवस्तुस्थितिज्ञतया । अधिकज्ञभावम्—बहुज्ञताम् ।

शुकसारिका—शुकी । निर्वेदभावमजानन्ती—मम मनः क्लेशमविदन्ती ।

सारिका व्याख्यान प्रारम्भ कर देती है । भूतिकवाली सारिका भी सारे संसार की कथा ही कहने आ गई है । मेरी रोगावस्था जानने जो दासी आती है वही मुझ से आग्रह करके कुछ कह जाती है । अतः मैं चाहती हूँ कि कुछ देर प्रासाद पर बैठूं ।

नलिनिका—आपको जो अच्छा लगे वही हो ।

(दोनों प्रासाद पर चढ़ती हैं)

कुरङ्गी—यहाँ भी महानर्थकारी बिजली का प्रदीप लिये काला मेघ उपस्थित है ।

पञ्चमोऽङ्कः

(तत प्रविशति कुरङ्गी नलिनिका च)

नलिनिका—भट्टिदारिए ! अलं सन्दावेण । कण्णाउरप्पासादं आलुहिअ दिट्ठिविलोभणं करिस्सामो । [भर्तृदारिके ! अलं सन्तापेन । कन्यापुरप्रासाद-मारुह्य दृष्टिविलोभनं करिष्यावः ।]

कुरङ्गी-हला ! किं तुए मम हिअअं परिञ्ञादं । एत्थ हि अजाणन्तेण परिजणेण मम परितोसणिमित्तं बउलसरलसज्जज्जुणकदम्बणीवणिउलप्प-हुदीणि मेहकालवल्लहाणि परमसुरहीणि आणीअमाणाणि मं उम्माद-अन्ति । अह अ इमे मोरा अम्हाअं राअउलमाणसे अदिपीठमद्दभावं कर-न्ति । अम्हेहि सददलालिदा वि अदेसकालञ्ञदाए अत्तणो अहिकञ्ञ-भावं दंसेंदि । सुअसारिआ वि वक्खाणं एव कहेदुं आरद्धा । मम णिव्वेद-भावं अजाणन्ती भूदिअसारिआ वि सव्वलोअवुत्तन्तं कहइस्सामि त्ति आअदा । मम रोआवत्थं पुच्छिदुं आअदो परिजणो मं णिब्बन्धिअ णिवे-देदि । ता इच्छामि मुहुत्तअं पासादे अच्छिदुं । [हला ! किं त्वया मम हृदयं

अलं सन्तापेन—माऽधिकं सन्तापं कार्षीरित्यर्थः । दृष्टिविलोभनम्—नयन-सुखदवस्तुविलोकनेन मनोविनोदम् ।

पञ्चम अङ्क ।

(नलिनिका तथा कुरङ्गी का प्रवेश)

नलिनिका—राजकुमारी, सन्ताप मत करें, चलिये कन्यापुर-प्रासाद पर चलकर आखों को आनन्दित करें ।

कुरङ्गी—सखी, तुमने हमारा हृदय क्या समझा है ? नहीं जानने वाले परिजन द्वारा मुझे प्रसन्न करने के लिये मेघकाल में भले लगने वाले परम सुगन्धित वकुल, सरल, सर्ज, अर्जुन, कदम्ब वगैरह फूल लाये जाते हैं, उनसे मेरा सन्ताप बढ़ता ही है । यह मयूर हमारे कन्यापुर में पीठमर्द का कार्य करते हैं । मैंने इन्हें पाला है, जानते यह कम हैं, परन्तु अपनी विशेषज्ञता प्रकट करते हैं । यह

पुनः कृतार्थैर्मुदितान्तरात्मभिः
सुखं प्रवेष्टुं सविशेषकर्मभिः ॥ २३ ॥

(निष्क्रान्तौ)

चतुर्थोऽङ्कः ।

पुनः कृतार्थैः प्राप्तप्राप्तव्यैः मुदितान्तरात्मभिः प्रसन्नैः सविशेषकर्मभिः कार्यविशेष-मुद्दिश्यागतैः प्रवेष्टुं सुखम् सुकरम् । यत्र क्वचन गृहे पुरे वा मनस्विनः दुर्लभवस्तु प्रार्थनया ससुखं निवसन्ति, तत्रैव कृतार्थाः प्रसन्नाश्च ससुखं प्रविशन्तीति तात्पर्यम् , तन्मयाऽप्यत्र पूर्वं कृतवासेन सम्प्रति कुरङ्गीप्राप्तौ सञ्जाताशेन च सुखं प्रवेष्टुं शक्यत इति परमार्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृते 'अविमारकप्रकाशे' 'चतुर्थाङ्कप्रकाशः' ॥

रहने वाले किसी कार्यवश आये हुए, कृतकार्य, प्रसन्न जन सुख से प्रवेश कर पाते हैं ॥ २३ ॥

(दोनों का प्रस्थान)

चतुर्थ अङ्क

पतन्नरेन्द्रभवनं निशि जातशङ्को
यत् साहसं समुपलभ्य तथा प्रविष्टः ।
भूयस्तदेव दिवसे सुसहायमायो
वृन्दं सतामिव पटुः प्रविशाम्यशङ्कः ॥ २२ ॥

(परिक्रम्य) इदानीं प्रसादे स्नातयाभ्यन्तरस्थया कुरङ्ग्या भवितव्यम् ।

विदूषकः—जहिं वा तहिं वा पविसामो । अदिक्कमदि भिक्खवेला ।
[यत्र वा तत्र वा प्रविशावः । अतिक्रामति भिक्षावेला ।]

अविमारकः—एहि तावदभ्यन्तरमेव प्रविशावः (प्रविश्य) इह हि,

पुरे गृहे वापि पुरा सुखोषितै
र्मनस्विभिर्दुर्लभचिन्तयागतैः ।

पतन्नरेन्द्रेति—एतत् नरेन्द्रभवनम् तदेवेदं राजकुलम् यत् अहम् प्रथमप्रवेशकाले तथा तादृशं साहसं समुपलभ्य आश्रित्य प्रविष्टः प्रवेशं कृतवान्, भूयः पुनरधुना तदेव राजकुलम् दिवसे दिने सुसहायमायः मायाकृतसाहायकः अशङ्कः निर्भयो भूत्वा सतां वृन्दं सज्जनमण्डलं पटुश्चतुरो जन इव प्रविशामि । यथा चतुरो लोकोऽशङ्कभावेन सज्जनमण्डलं प्रविशति तथैवाहमपि दिन एव साहसप्रवेश्यं राजकुलं प्रविशामि, तदिदं सर्वं मायाविजृम्भितमिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

प्रासादे—सौधोपरिभागे । स्नातया—कृतस्नानया ।

पुरे गृहे वेति—पुरे नगरे गृहे राजप्रासादे वापि पुरा पूर्वं सुखोषितैः ससुखं कृतवासैः दुर्लभचिन्तयाऽऽगतैः दुर्लभस्य वस्तुनः प्राप्तेरिच्छया समायातैः मनस्विभिः

यही वह राजभवन है जहाँ पहले मैंने रात में डरते-डरते साहस कर के प्रवेश किया था । आज उसी में दिनदहाड़े माया के बल पर प्रवेश कर रहा हूँ, जैसे सज्जनों के दल में बालक निर्भय प्रवेश करते हैं ॥ २२ ॥

(घूमकर) इस समय कुमारी छत पर नहा कर भीतर बैठी होगी ।

विदूषक—जहाँ तहाँ पैठ चलो, भिक्षा का समय बीत रहा है ।

अविमारक—चलो भीतर चलें । (जाकर) यहाँ ग्राम में या घर में आराम से

अविमारकः—किं न स्मरति मां कुरङ्गी।

विदूषकः—किण्णु खु जीवदि णग्गन्धस्समणिआ। [किं नु खलु जीवति नग्नान्धश्रमणिका।]

अविमारकः—वयस्य ! याचे भवन्तं, शीघ्रमागम्यताम्।

विदूषकः—किस्स तुवं किदसमावुत्तो वडुओ विअ तुवरसि। [कस्मात् त्वं कृतसमावर्तो बटुक इव त्वरसे।]

अविमारकः—मूर्ख ! इतस्तावत्।

विदूषकः—मा कड्ढेहि, अअं अणुधावामि। [मा कर्ष, अयमनुधावामि।]

अविमारकः—(परिक्रम्य) एतन्नगरम्।

विदूषकः—पेक्खामि दाव णअरस्स सोहं। [पश्यामि तावन्नगरस्य शोभाम्।]

अविमारकः—इदं राजकुलम्।

नग्नान्धश्रमणिका—नग्नान्धा श्रमणिका तपस्विनी। यदि जीवति तदास्मरति न वा स्मरतीति द्वैविध्यम्, मम तु तस्या जीवन एव संशय इति भावः।

कृतसमावर्तः—विहितसमावर्त्तनसंस्कारः, तादृशो हि बटुः व्रतसमाप्तौ स्वच्छन्दं वस्तुं त्वरया गृहं धावतीति तथोक्तिः।

अविमारक—क्या कुरंगी मुझे याद भी करती है।

विदूषक—क्या वह नग्ना तपस्विनी जीती ही है ?

अविमारक—मैं प्रार्थना करता हूँ, मित्र, शीघ्र चलो।

विदूषक—क्यों तुम समावर्त्तन किये गये बटुक की तरह शीघ्रता कर रहे हो ?

अविमारक—मूर्ख, इधर चलो।

विदूषक—खींचो मत, यह तो चल ही रहा हूँ।

अविमारक—(चलकर) यही नगर है।

विदूषक—तब तक नगर की शोभा देखता हूँ।

अविमारक—यही राजकुल है।

विदूषकः—सम्पदि बुभुक्खिदो सि । [संप्रति बुभुक्षितोऽसि ।]

अविमारकः—वैधेय ! शीघ्रमागच्छ प्रच्छेपभूमिप्रवेशाय । नैवायं हस्तो मोचयितव्यः ।

विदूषकः—अच्छरीअं अच्छरीअं । अहं पि दाव अदिस्सो । मम सरीरं अत्थि वा णत्थि वा । उच्छिट्ठं करिस्सं । थु थु । [आश्चर्यमाश्चर्यम् । अहमपि तावदद्दश्यः । मम शरीरमस्ति वा नास्ति वा । उच्छिष्टं करिष्यामि । थु थु ।]

अविमारकः—मूर्ख ! अलमलं विलंबितेन । त्वरते मे मनः कान्तादर्शनाय । (आकर्षति)

विदूषकः—ण मे सद्धा । [न मे श्रद्धा ।]

अविमारकः—हन्त भोजनवेलां प्रतिपालयामि ।

विदूषकः—कञ्चि कालं विस्समिअ गमिस्सामो । [कंचित् कालं विश्रम्य गमिष्यावः ।]

वैधेय—मूर्ख । प्रच्छेपभूमिप्रवेशाय—मायया प्रच्छन्नरूपताप्राप्तये ।

उच्छिष्टं करिष्यामि—थूत्करिष्यामि, येन स्वशरीरस्यास्तित्वमनुमातुं शक्येतेति भावः । कान्तादर्शनाय—प्रियायाः प्रेक्षणाय ।

विदूषक—क्या अभी भूख लग रही है ?

अविमारक—मूर्ख, शीघ्र आओ अदृश्य होने के लिये, देखना मेरा हाथ न छोड़ देना ।

विदूषक—क्या आश्चर्य है, मैं भी अदृश्य हो गया । मेरी देह है कि नहीं, थूकूंगा ।

अविमारक—मूर्ख, देर मत करो, प्रियतमा से मिलने के लिये मेरा मन व्यग्र हो रहा है ।

(खींचता है)

विदूषक—मुझे श्रद्धा नहीं हो रही है ।

अविमारक—खाने के समय की प्रतीक्षा करता हूँ ।

विदूषक—थोड़ा विश्राम करके चलूंगा ।

दृश्यते । आ तस्मिन् गतया चिन्तया तमिव पश्यामि । अथवा स्फुटीकरिष्यामि । भो वयस्य ! शापेन शापितोऽसि, यद्यात्मानं छादयसि ।]

अविमारकः—वयस्य ! अयमस्मि ।

विदूषकः—कहिं कहिं सि । [क्व क्वासि ।]

अविमारकः—(वामाङ्गुल्यामङ्गुलीयकं प्रक्षिप्य) वयस्य ! अयमस्मि ।

विदूषकः—पुढमं सुद्धो अविमारओ, इदाणिं माआविमारओ संवुत्तो । एवं माआवित्तअ ! किस्स तुवं कण्णाउरे पच्छण्णरूवो ण चरसि ।] प्रथमं शुद्धोऽविमारकः, इदानीं मायाविमारकः संवृत्तः । एवं मायावित्तक ! कस्मात् त्वं कन्यापुरे प्रच्छन्नरूपो न चरसि !]

अविमारकः—वयस्य ! इदानीं खल्वेतदुपलब्धम् ।

विदूषकः—अच्छरीअं अच्छरीअं । कुदो दाणि एदस्स आगमो । [आश्चर्यमाश्चर्यम् । कुत इदानीमेतस्यागमः ।]

अविमारकः—सर्वमन्तःपुरे कथयिष्यामि ।

शापेन शापितोऽसि—शापः प्रदास्यते । छादयसि—गोपयसि ।

मायाविमारकः—मायया प्रसिद्धोऽविमारकः मायाविमारकः । मध्यमपदलोपी समासः ।

मायावित्तक—मायानिपुण ।

एतत्—अङ्गुलीयकम् , येन धृतेनात्मा निह्नूयते ।

कुत एतस्यागमः—कुतोऽद्भुतमिदमङ्गुलीयकं प्राप्तम् ?

सफाई कर लूंगा, अजी मित्र, मैं शाप दे दूंगा अगर तुम छिपे रहे ।

अविमारक—मित्र, यही तो हूँ ।

विदूषक—कहाँ हो कहाँ हो ?

अविमारक—(अँगूठी बायें हाथ में डालकर) मित्र, यही तो हूँ ।

विदूषक—पहले तुम शुद्ध अविमारक थे, अब मायावी अविमारक बन गये । अरे मायाप्रवीण, क्यों नहीं अब तुम छिपकर कन्यापुर में भ्रमण किया करते हो ?

अविमारक—अभी तो यह मिला है ।

विदूषक—आश्चर्य है आश्चर्य, इस समय यह कहाँ मिला है ?

अविमारक—सारी बातें अन्तःपुर में कहूँगा ।

विदूषकः—(बुद्ध्वा) चिरं खु सुत्तम्हि। जाव गच्छामि। को विस्समो णाम विब्भट्ठमणोरहाणं। परिक्रम्याविमारकं विलोक्य) कहं तत्तभवं अविमारओ। [चिरं खलु सुप्तोऽस्मि। यावद् गच्छामि। को विश्रमो नाम विभ्रष्टमनोरथानाम्। कथं तत्रभवान् अविमारकः।]

अविमारकः—अये वयस्यः सन्तुष्टः।

(उभौ परिष्वजेते)

विदूषकः—(उच्चैर्विहस्य) भो वअस्स ! कहेहि कहेहि एत्तिअं कालं किं तुए किदं। [भो वयस्य ! कथय कथयैतावन्तं कालं किं त्वया कृतम्।]

अविमारकः—वयस्य ! एतत् कृतम्। (अङ्गुलीयकं दक्षिणाङ्गुल्यां प्रक्षिप्य तिरस्कृतः।)

विदूषकः—हा हा कहिं कहिं तत्तभवं। कहं ण दिस्सदि। आ तस्सिं गदाए चिन्ताए तं विअ पेक्खामि। अहव फुडीकरिस्सं। भो वअस्स ! सावेण साविदो सि, जदि अत्ताणं छादेसि। [हा हा क क तत्रभवान्। कथं न

विभ्रष्टमनोरथानाम्—नष्टमनोरथानाम्।

एतावन्तम् कालम्—एतावद्दिनपर्यन्तम्।

लगाने के लिये मेरा हृदय उतावला हो रहा है।

विदूषक—(जगकर) बड़ी देर तक सोता रहा, अब जाता हूँ, जिसके मनोरथ नष्ट हो गये उसे क्या विश्राम ? (चलकर, अविमारक को देख कर) क्यों, यह मेरे अविमारक हैं ?

अविमारक—अरे, यह तो मेरा मित्र सन्तुष्ट है।

(दोनों गले लगते हैं)

विदूषक—(जोरों से हंसकर) अजी मित्र, इतने दिनों तक तुम क्या करते रहे ? बताओ।

अविमारक—यही किया है। (अँगूठी को दायें हाथ में डालकर छिप जाता है)

विदूषक—हाय हाय ! कहाँ गया मेरा मित्र, दीखता क्यों नहीं है ? उसी की चिन्ता करते रहने के कारण सर्वत्र उसी की छाया देखा करता हूँ, अथवा—

अविमारकः—का नु खलु सन्तुष्टस्यावस्था। सुष्ठु भवेद् यदि मे निर्गमनं तेन श्रुतं, न श्रुतं चेद् विपत्स्यते स ब्राह्मणः। अथवा किं मम सर्वारम्भैस्तेन विना। स हि,

गोष्ठीषु हास्यः समरेषु योधः
शोके गुरुः साहसिकः परेषु।
महोत्सवो मे हृदि किं प्रलापै-
र्द्विधा विभक्तं खलु मे शरीरम्॥ २१॥

(सर्वतो विलोक्य) अये को नु खलु च्छायायामध्वगः प्रसुप्तः। (उपेत्य) अभ्युदयो मे हृदयस्य यदृच्छयागतः। त्वरते मे मनः परिष्वंक्तुमेनम्।

विपत्स्यते—मरिष्यति। सर्वारम्भैः—सकलैरपि कार्यैः।

गोष्ठीषु हास्य इति—गोष्ठीषु लोकसमाजेषु हास्यः हास्यकरः समरेषु युद्धेषु योधो योद्धा शोके खेदावसरे समुपस्थिते गुरुः उपदेशदानेन सान्त्वनाप्रदः, परेषु शत्रुषु (प्राप्तेषु) साहसिकः असाधारणसाहसकरः, मे मम हृदि हृदये महोत्सवः अत्यानन्दकरः, प्रलापैः अनर्थकवचनैः किम्? अनर्थकोक्तितो नास्ति किमपि फलमित्यर्थः, स हि विदूषकः मे मम द्विधा विभक्तं शरीरं खलु द्वितीयं वपुरिव अस्तीति शेषः॥ २१॥

अध्वगः—पान्थः। प्रसुप्तः—प्राप्तनिद्रः। अभ्युदयः—उत्सवः, मदीयस्य-हृदयस्य उत्सवस्वरूपोऽयं मम सुहृत्सन्तुष्टो नाम विदूषकः स्वयमायात इत्यर्थः।

परिष्वङ्क्तुम्—आलिङ्गितुम्।

परलोक जाकर कुमार का सहायक बनूंगा। थक गया हूँ। इस वृक्ष की छाया में थोड़ा विश्राम कर के जाऊंगा। (सोता है)

अविमारक—सन्तुष्ट की क्या स्थिति है? अच्छा होता कि उसे मेरे निकल आने की खबर लग जाती, यदि यह खबर उसे नहीं लगी तो वह ब्राह्मण मर जायगा। फिर, उसके नहीं रहने पर मेरे इन प्रयासों का क्या फल? वह—

सभा में हास्य कर, युद्ध में योद्धा, शोककाल में गुरु, शत्रुओं के सामने साहसी, और मेरे हृदय के लिये महोत्सव स्वरूप है, और क्या कहा जाय, वह तो दो भागों में विभक्त मेरा ही शरीर है॥ २१॥

(चारो ओर देखकर) अरे, इस छाया में यह कौन सा यात्री सो रहा है? (समीप जाकर) यह तो मेरे हृदय का उत्सव स्वयं आ गया है। इसे गले से

कुमारो । (परिक्रम्य) अज्ज खु तत्तहोदीए भणिदं—खेमेण गदो कुमारो त्ति । अहव को एत्थ जाणादि अदिसुउमारो राअउमारो एआई वम्महेण अभितालिअमाणो परिब्भट्टो कुसलो होदि त्ति । अहं वि कुमारं वा कुमारस्स सरीरं वा पेक्खिस्सामि दाव सव्वलोअं परिब्भमिअ । जदि ण पेक्खामि, तत्तहोदो परत्त सहाओ होमि । परिस्सन्तो खु अहं । भोदु, एदस्सिं पादपच्छाआए मुहुत्तअं विस्समिअ गमिस्सं । (स्वपिति) [अहो तत्रभवतः सुगृहीतनामधेयस्य सौवीरराजस्याधन्यता, यया चिरमपुत्रो भूत्वात्मनो नियमविशेषेण दैवप्रसादेन च मानुषलोकदुर्लभं सुपुत्रं लब्ध्वा पुनरपि तादृश एव संवृत्तः । सर्वथा मम च समाप्तजीविततया बन्धुजनस्याधन्यतया परिभ्रष्टः कुमारः । अद्य खलु तत्रभवत्या भणितं—क्षेमेण गतः कुमार इति । अथवा कोऽत्र जानाति अतिसुकुमारो राजकुमार एकाकी मन्मथेनाभिताड्यमानः परिभ्रष्टः कुशलो भवतीति । अहमपि कुमारं वा कुमारस्य शरीरं वा प्रेक्षिष्ये तावत् सर्वलोकं परिभ्रम्य । यदि न प्रेक्षे, तत्रभवतः परत्र सहायो भवामि । परिश्रान्तः खल्वहम् । भवतु, एतस्यां पादपच्छायायां मुहूर्तकं विश्रम्य गमिष्यामि ।]

तत्रभवतः—पूजनीयस्य । सुगृहीतनामधेयस्य—ख्यातनाम्नः । अधन्यता—भाग्यराहित्यम् । नियमविशेषेण—तपश्चर्याविशेषेण । दैवप्रसादेन—भाग्यानुकूलतया । मानुषलोक दुर्लभम् मर्त्यलोके दुरापम् । तादृशः—पूर्वसदृशः, अपुत्रः । संवृत्तः-जातः । समाप्तजीविततया जीवनस्य समाप्तया । अधन्यतया—हतभाग्यतया । परिभ्रष्टः-अदृश्यत्वं गतः । क्षेमेण गतः—सकुशलं प्रस्थितः । मन्मथेनाभिताड्यमानः-कामेनाकुलीक्रियमाणः । कुमारस्य शरीरम्—प्राणापगमेऽपि तस्य देहम् । प्रेक्षे-पश्यामि । परत्र-स्वर्गे । पादपच्छायायाम्-वृक्षस्याधस्तात् ।

प्राप्त किया और फिर अपुत्र हो गये । हमारे मृत्यु-मुखगत होने तथा बान्धवों के अभाग्य से वह राज कुमार खो गये हैं । आज महारानी ने कहा है कि कुमार सकुशल गये हैं ।

अथवा—कौन जानता है कि अति सुकुमार राजकुमार—असहाय अवस्था में कामातुर होकर भी सकुशल होंगे । मैंने भी प्रतिज्ञा कर ली है कि सारी पृथ्वी घूम कर कुमार को या उनकी देह को अवश्य देखूँगा । यदि नहीं देख सका तो

स्तनतटवल्गनखिन्नसन्नमध्या ।
वियति दयितदत्तपूर्वकाया
तडिदिव तोयधरेषु दृष्टनष्टा ॥ २० ॥

गतस्तत्रभवान् मेघनादः । अहमप्यद्यैव नगराभिमुखो भविष्यामि । यावदवतरामि । (अवतीर्य) परिश्रान्त इवास्मि । भवतु, एतस्मिन् शिलातले मुहूर्तं विश्रम्य गमिष्यामि । (उपविशति ।)

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदूषकः—अहो तत्तहोदो सुगहीदणामहेअस्स सोवीरराअस्स अधण्णदा, जाए चिरं अपुत्तो भविअ अत्तणो णिअमविसेसेण देव्वप्पसादेण अ माणुसलोअदुल्लभं सुपुत्तं लभिअ पुणो वि तादिसो एव संवुत्तो। सव्वहा मम अ समत्तजीविददाए बन्धुजणस्स अधण्णदाए परिब्भट्ठो

लम्बमानाः च पार्श्वकेशाः यस्याः सा तथोक्ता ऊर्ध्वगमनवेगवशाद्विमुक्तपार्श्ववर्त्तिकचनिचयेत्यर्थः । स्तनतटयोः वल्गनेन चलनेन खिन्नं श्रान्तं सन्नं शून्यं च मध्यम् यस्याः सा तथोक्ता । वियति आकाशे दयिताय दत्तः दयितोपरि न्यस्तः पूर्वकायः शरीरपूर्वभागो यया तथा सति तोयधरेषु मेघेषु तडित् विद्युदिव दृष्टनष्टा तत्काल एव दृष्टा सत्यनुपदमेव नष्टा विलीना (विभाति) सेयं विद्याधरस्त्री ऊर्ध्वगतिवेगेन विकीर्णकचनिचया स्तनचलनश्रान्तमध्या प्रियन्यस्तपूर्वकाया च सती मेघेषु तडिदिव कदाचिद् दृश्यते कदाचिन्नेति भावः ॥ २० ॥

इसका मध्यभाग खिन्न हो रहा है, आकाश में जाकर इसने अपने शरीर का पूर्वभाग प्रियतम की गोद में डाल दिया है, अतः वह मेघ में बिजली सी लग रही है ॥ २० ॥

मेरे मान्य मेघनाद चले गये, मैं भी आज ही नगर की ओर प्रस्थान करूँगा। उतरता हूँ (उतर कर) थक गया हूँ । अच्छा, इसी शिलातल पर थोड़ा विश्राम करके जाऊँगा । (बैठता है)

(विदूषक का प्रवेश)

विदूषक— हमारे वन्दनीय ख्यातनामा सौवीर राजा का अभाग्य है कि बहुत दिन तक अपुत्र रहकर अपने नियमों तथा देवताओं की कृपा से अतिमानव सुपुत्र

(उत्थितो विद्याधरः सह प्रियया)

अविमारकः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) एष हि तत्रभवान् मेघनादो गगनार्णवमवगाढः । य एषः,

वातोद्धूताग्रकेशः सलिलधरदरीमृष्टदृष्टाङ्गरागः
सम्यग्बद्धासिकक्ष्यः प्रिययुवतिकरस्पृष्टसङ्गूढमध्यः ।
वातोद्धूतोत्तरीयो मुकुटमणिगणैस्तारकाः सम्प्रमृद्नन्
श्रीमान् विद्याधरोऽसावुपरिगतिजवैः क्षीयमाणः प्रयाति ॥१९॥

इयमपि विद्याबलेन प्रियमनुवर्तते । यैषा,

जवशिथिलविमुक्तपार्श्वकेशी

गगनार्णवम्—आकाशसागरम् । अवगाढः—प्रविष्टः ।

वातोद्धूताग्रकेश इति—वातेन वायुना उद्धूताः कम्पिताः अग्रकेशाः केशाग्रभागा यस्य सः तथोक्तः, सलिलधरदरीभिः मेघगुहाभिः मृष्टः निह्नुतः दृष्टः च अङ्गरागः कायवर्णो यस्य तादृशः, सम्यग्बद्धासिः कक्ष्या यस्य तथोक्तः परिकरे खड्गं सम्यग्धारयन् प्रिययुवतिकरेण प्रिया बाहुना स्पृष्टं संगूढं सम्यगालम्बितं च मध्यं यस्य तादृशः प्रियया पार्श्वस्थितया स्वकरेणालम्बितकटिदेश इत्यर्थः । वातोद्धूतोत्तरीयः वायुप्रचलितोर्ध्ववस्त्रः मुकुटमणिगणैस्तारकाः नक्षत्राणि संमृद्नन् सङ्घर्षयन् श्रीमान् अतिशोभाशाली असौ विद्याधरः उपरिगतिजवैः ऊर्ध्वगमनवेगवशात् क्षीयमाणः क्षीणदर्शनः सन् प्रयाति । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १९ ॥

जवशिथिलेति—जवेन ऊर्ध्वगमनवेगेन शिथिलाः श्लथबन्धनाः विमुक्ताः

(विद्याधर अपनी प्रिया के साथ उठता है)

अविमारक—(ऊपर देखकर) यह मेघनाद आकाश सागर में पैठ गये ।

इनके बाल हवा में लहरा रहे हैं, मेघ की गुफा में इनकी देह कभी छिप जाती हैं, कभी दृष्टिगोचर होती है, कमर में तलवार भलीभाँति बँधी हुई है, प्रियतमा के हाथों से मध्यभाग वेष्टित है, चादर हवा में उड़ रही है, मुकुट की मणियाँ तारों से घिस रही हैं इस प्रकार यह विद्याधर ऊपर जाने की तीव्रगति से क्रमशः अदृश्य होता जा रहा है ॥ १९ ॥

यह सौदामनी भी विद्या के प्रभाव से अपने प्रियतम का अनुगमन कर रही है। वेग के कारण इसके पार्श्व के केश खुल गये हैं, स्तनतट के काँपते रहने से

विद्याधरः—जानाम्यहं भवतोऽच्छलां बुद्धिम्। यदि च भवानस्मद्वचनमनुवर्तते,

सख्यै मम प्रतिनिवेदय मामिमां च
त्वं मामनुस्मर सखे! गतिरीक्ष्यतां मे।
क्रीडारसैः प्रतिविलोभय राजपुत्रीं
कार्यान्तरेषु पुनरप्यहमस्मि पार्श्वे ॥ १८॥

अहो पुरुषसारो हि नाम नेच्छति विसर्जयितुं मे मनः। वयस्य! गच्छामस्तावत्।

अविमारकः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय।

विद्याधरः—बाढम्।

अच्छलाम्—निर्व्याजाम्। अस्मद्वचनमनुवर्त्तते—मदीयं वचनमनुरुध्यते।

सख्यै ममेति—माम् विद्याधरम् इमां स्वसखीं सौदामनीं च मम सख्यै तव प्रियायै कुरङ्ग्यै निवेदय कथय, मम सस्त्रीकस्य चर्चां स्वप्रियतमासमक्षं कुर्वित्यर्थः। त्वम् माम् अनुस्मर स्मृतिपात्रतां नयस्व, मे मम गतिः वर्त्तमानाऽऽकाशयात्रा ईक्ष्यताम् विलोक्यताम्। क्रीडारसैः विहारजन्मभिरानन्दैः राजपुत्रीं कुरङ्गीं प्रति विलोभय मुग्धां कुरु, कार्यान्तरेषु अन्येषु केषुचन कार्यविशेषेषु पुनरपि अहं तव पार्श्वेऽवश्यमुपस्थातव्यमित्याशयः ॥ १८ ॥

पुरुषसारः पुरुषश्रेष्ठः, (अत इमम्) मे मनः विसर्जयितुमनुमन्तुं नेच्छति।

विद्याधर—मैं आप की निश्छल बुद्धि का अन्दाजा रखता हूँ अगर आप मेरी बात मानें तो—

आप अपनी प्रियतमासे मेरी तथा मेरी स्त्री सौदामनी की चर्चा करें, खुद मुझे याद करें, मेरी गति देखें, अपनी क्रीडाओं से राजकुमारी को खुश करें, कार्यान्तर में मुझे अपने पास ही समझें ॥ १८ ॥

यह कैसा पुरुष श्रेष्ठ है, मन नहीं चाहता है कि इसे छोड़ें। मित्र, विदा होता हूँ।

अविमारक—अच्छा, जाइये, फिर दर्शन दीजिएगा।

विद्याधर—अच्छी बात।

अविमारकः—सखे ! प्रीतोऽस्मि । अयमभ्युदयादभ्युदयः । सखे ! अस्मदपेक्षया विलम्बितमिति तर्कयामि । मा भूदिदानीं वेलातिक्रमः ।

विद्याधरः—प्रविष्टोऽस्मि, यद्यापृष्टो भवान् ।

अविमारकः—किं बहुना भाषितेन ।

विद्यावशानां तु भवद्विधानां
कोऽस्मद्विधः स्यात् प्रतिकर्तुकामः ।
क्रीतोऽस्म्यहं जीवितसम्प्रदानात्
प्रशाधि मां किं करवाणि भृत्यः ॥ १७ ॥

तादृशेन चान्तर्हितस्पृष्टेन स्पृष्टः अन्तर्हितस्पृष्टस्पृष्टस्त्रयोऽपीमेऽन्तर्धानं लभन्ते इति निश्चयः । प्रीतः—प्रसन्नः । अभ्युदयादभ्युदयः—महानभ्युदयः ।

विलम्बितम्—विलम्बः कृतः । वेलातिक्रमः—समयातिपातः ।

आपृष्टः—गमनानुज्ञां याचितः । त्वया गन्तुमाज्ञप्तमात्र एवाहं प्रवेशं लभे, नास्ति संप्रति कोऽपि प्रतिबन्ध इत्यर्थ, । बहुना भाषितेन—बहुप्रलपितेन ।

विद्यावशानाम् इति—विद्याः तिरस्करिण्यादिविद्या वशयन्ति स्वाधीनीकुर्वन्ति ये तेषाम् विद्यावशानाम् तिरस्करिण्यादिविविधविद्याज्ञातृणाम् भवद्विधानाम् भवादृशां कः अस्मद्विधः मादृशः प्रतिकर्तुकामः प्रत्युपकाराय प्रवृत्तः स्यात् ? न कोऽपीत्यर्थः । भवादृशानां विद्याविदां प्रत्युपकाराय नहि मादृशः क्षमत इत्यर्थः । अहम् भवता जीवितसंप्रदानात् प्राणदानात् क्रीतः स्वायत्तीकृतोऽस्मि, अहं भृत्यः किंकरवाणि त्वदर्थे किमनुतिष्ठामि ? इति त्वम् प्रशाधि आज्ञापय ॥ १७ ॥

अविमारक—सखे, मैं प्रसन्न हूँ । अभ्युदय पर अभ्युदय हो रहा है । सखे, हमारे कारण आप को देर हो गई, मैं समझता हूँ । अब देर मत कीजिये ।

विद्याधर—आपने अनुमति देदी, अब मुझे पहुँचा हुआ ही समझिये ।

अविमारक—अधिक क्या कहें,
आपको विद्या सिद्ध है, हमारे समान आदमी आपका क्या प्रत्युपकार कर पायेगा । आपने जीवनदान देकर खरीद लिया है, बताइये मैं भृत्य आप का कौनसा प्रत्युपकार करूँ ॥ १७ ॥

धरेष्वपि कतिचित् सहन्ते । अग्निः खलु भगवानिमं रक्षति ।

अविमारकः—(खड्गं दृष्ट्वा) अहो भगवतीनां विद्यानां प्रभावः ।

दिव्यं स्वभावं समुपागतोऽस्मि
स एव नामास्मि गुणैर्विशिष्टः ।
इदं यदा निर्गुणमर्त्यवृन्दै-
र्न ज्ञायते चास्ति च मे शरीरम् ॥ १६ ॥

वयस्य ! कृतमस्मत्कार्यम् । गृह्यतामसिः ।

विद्याधरः—यदिष्टं भवतः । वयस्य ! अन्तर्हितश्चान्तर्हितस्पृष्टश्च तत्स्पृष्टश्चान्तर्हिता भवन्तीति निश्चयः ।

अपि तु अल्पीयांस एव विद्याधराः खड्गमिमं धारयितुं क्षमन्तेऽयं चाग्निपुत्रतया खड्गमिमं धारितवान् , इत्यहो अग्निपुत्रस्य प्रभाव इत्याशयः ।

दिव्यमिति—(अहमधुना) दिव्यं विलक्षणम् एव स्वभावं प्रकृतिं समुपागतोऽस्मि प्राप्तवानस्मि । स एव नाम सम्प्रति गुणैरदृश्यताजनकैः प्रभावविशेषैः विशिष्टः पूर्वापेक्षया विलक्षणः अस्मि नाम । यदा इदं मे शरीरं निर्गुणमर्त्यवृन्दैः साधारणैर्मानुषैः न ज्ञायते अस्ति च, तदवश्यमस्ति विद्यानां कोऽपि प्रभावातिशयो येन सन्तमपि मम देहं सम्प्रति मानवा द्रष्टुन्नेशत इत्याशयः ॥ १६ ॥

योऽङ्गुलीयकं धृत्वाऽन्तर्धानं भजते सोऽन्तर्हितः, तेन स्पृष्टोऽन्तर्हितस्पृष्टः,

---

विद्याधरों में भी कुछ ही लोग बरदास्त कर सकते हैं । अग्निदेव ही इसकी रक्षा करते हैं ।

अविमारक—(खड्ग को देखकर) विद्याओं में भी क्या ही अद्भुत प्रभाव है ! इस समय मुझे दिव्य प्रभाव प्राप्त हो रहा है, मैं हूँ वही, किन्तु हमारे गुण विशिष्ट हो रहे हैं । मेरा शरीर है फिर भी इसे साधारण मानव देख नहीं सकते हैं ॥ १६ ॥

वयस्य, हमारा कार्य आपने कर दिया, अपनी यह तलवार लीजिये ।

विद्याधर—तुम्हारी जैसी इच्छा । मित्र, अंगूठी पहनने पर तुम स्वयं अदृश्य हो जाओगे, जिसे तुम छूते रहोगे वह अदृश्य होगा, वह जिसे छूता रहेगा वह भी अदृश्य होगा ।

विद्याधरः—तेन हि प्रक्षिप दक्षिणाङ्गुल्याम् ।

अविमारकः—बाढम् । (तथा करोति)

विद्याधरः—वयस्य ! गृह्यतामसिः ।

अविमारकः—बाढम् । (खड्गं गृहीत्वा सविस्मयम्) अहो खड्गस्य प्रभावः ।

प्रच्छन्नरूपस्त्वशनिः कथञ्चित्
खड्गीकृतः स्यात्तु तडित्कलापः ।
निर्भर्त्सयन् सूर्यकृतां प्रदीप्तिं
वनं दवाग्निः सहसाभ्युपैति ॥ १५ ॥

विद्याधरः—अहो वीर्यमग्निपुत्रस्य । अस्य खड्गस्य प्रभावं विद्या-

---

प्रच्छन्नरूप इति—प्रच्छन्नरूपः तिरोहितनिजस्वरूपः अशनिः वज्रं स्यात्, कथञ्चित् केनापि विधिविशेषेण खड्गीकृतः खड्गभावं गमितः तडित्कलापः विद्युत् समूहः स्यात्, सूर्यकृतां प्रदीप्तिं सूर्यस्यप्रभां निर्भर्त्सयन् अभिभवन् दवाग्निः सहसा हठात् वनम् अभ्युपैति प्राप्नोति । नायं खड्गः साधारणोऽपि त्वयं तिरोहितनिजरूप-वज्रवत् प्रतीयतेऽथवा तडिदेव केनापि प्रकारेण खड्गरूपं प्राप्तवती स्यादिति प्रति-भाति, अनेन खड्गेनात्रस्थितेन तथा कान्तिर्विस्तार्यते यथा सूर्यस्यापि प्रभामधरयन् दवाग्निर्वनं व्याप्नुवन्निव प्रतिभासत इत्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

अस्य खड्गस्य प्रभावं विद्याधरेष्वपि कतिचित् सहन्ते— न सर्वे विद्याधरा

विद्याधर—तो इसे तुम दायें हाथ की अङ्गुली में पहन लो ।

अविमारक—अच्छी बात है । (वैसा करता है)

विद्याधर—मित्र यह तलवार पकड़ो ।

अविमारक—अच्छी बात है । (खड्ग लेकर साश्चर्य) खड्ग का कैसा अद्भुत प्रभाव है ?

यह छिपा हुआ वज्र है, या विजलीने ही किसी तरह खड्ग के रूप में बदल गई है, या सूर्य के प्रभाको मन्द करती हुई दावाग्नि ही वन में फैल रही है ॥१५॥

विद्याधर—अग्निपुत्र का कैसा अद्भुत पराक्रम है । इस खड्ग के प्रभाव को

भवतु, प्रविष्ट एवास्म्यनेन ।

विद्याधरः—(वामाङ्गुल्या प्रक्षिप्य) तेन हि गृह्यतामङ्गुलीयकम् ।

अविमारकः—(प्रतिगृह्य) अनुगृहीतोऽस्मि ।

विद्याधरः—न न, अहमेवानुगृहीतः । कुतः,

न तथा रत्नमासाद्य सुजनः परितुष्यति ।
यथा तत् तद्गताकाङ्क्षे पात्रे दत्त्वा प्रहृष्यति ॥ १४ ॥

अविमारकः—एकस्तु मे संशयः । मम शरीरे परीक्षितुमिति वक्तुमसदृशमिव ।

कृतैः प्रभावैः सर्वं विदन्ति जानन्ति, सुखम् यथारुचि अन्तर्हिताः गुप्ताः विवृताः प्रकाशितात्मानश्च भवन्ति (ते खलु सुखिनो नाम) ॥ १३ ॥

अनेन—करधृतेनाङ्गुलीयकेन । प्रविष्ट एवास्मि—निश्चितो मम प्रवेशः ।

अहमेवानुगृहीतः—अङ्गुलीयं मया दीयमानं गृह्णता त्वयाऽहमेवानुकम्पितः ।

न तथेति—सुजनः रत्नम् आसाद्य प्राप्य तथा तावत् न परितुष्यति तृप्यति, यथा यावत् गताकाङ्क्षे निर्लोभे पात्रे तत् रत्नं दत्त्वा प्रहृष्यति सुखी भवति, रत्नादानापेक्षया रत्नप्रदानपात्रलाभस्याधिकानन्दजनकतया न मया त्वमनुकम्पितोऽपि तु त्वयैवाहमनुकम्पित इति भावः ॥ १४ ॥

मम शरीरे परीक्षितुम्—इदमङ्गुलीयकं मम शरीरे भवच्छरीर इव कार्यकरं भवति न वेति परीक्षणीयम् ।

अस्तु, इस अँगूठी के सहारे प्रवेश तो हो ही गया ।

विद्याधर—(अँगूठी बायें हाथ में लेकर) अच्छा तो लीजिए यह अंगूठी ।

अविमारक—(लेकर) बड़ी कृपा ।

विद्याधर—नहीं नहीं, इसमें अनुगृहीत तो मैं हुआ । क्योंकि :—

सज्जन लोग रत्न पाकर उतना प्रसन्न नहीं होते, जितना प्रसन्न उस रत्न को किसी निर्लोभ पात्र के हाथ सौंप कर होते हैं ॥ १४ ॥

एक संदेह है । तनिक इसकी परीक्षा मेरे शरीर पर की जाती ?

अविमारकः—वयस्य ! एतदप्यस्ति ।

विद्याधरः—अयं ते प्रत्ययं करिष्यामि । वयस्य ! किं मां पश्यसि ।

अविमारकः—एवम् ।

विद्याधरः—अवहितो भव ।

अविमारकः—अवहितोऽस्मि ।

विद्याधरः—(दक्षिणाङ्गुल्यां प्रक्षिप्य) वयस्य ! किं मां पश्यसि ।

अविमारकः—वयस्य ! छायापि न दृश्यते, किं पुनः शरीरम् । एते खलु लोके सुखिनो नाम ।

ये सञ्चरन्ति गगने वनितासहायाः
क्रीडन्ति पर्वततटेषु कृतोपदेशाः ।
सर्वं विदन्त्यपि च मन्त्रकृतैः प्रभावै-
रन्तर्हिताश्च विवृताश्च सुखं भ्रमन्ति ॥ १३ ॥

प्रत्ययम्—प्रतीतिम् , विश्वासम् ।

अवहितः—सावधानमनाः ।

ये सञ्चरन्तीति—ये वनितासहायाः स्त्रिया सहिताः गगने व्योम्नि सञ्चरन्ति भ्रमन्ति कृतोपदेशाः कृतमन्त्रोपदेशाः पर्वततटेषु क्रीडन्ति विहरन्ति, मन्त्र-

---

अदृश्य हो जाता है, और बायें हाथ की अंगुली में धारण करने से पुनः प्रकृतिस्थ दृश्य हो जाता है ।

अविमारक--मित्र, यह भी बात है ।

विद्याधर--अभी-अभी तुझे विश्वास कराता हूँ । मित्र, क्या तुम मुझे देखते हो?

अविमारक—हाँ ।

विद्याधर—सावधान रहो ।

अविमारक—सावधान हूँ ।

विद्याधर—(अँगूठो दायें हाथ में पहनकर) क्या मुझे देख रहे हो ?

अविमारक—मित्र, छाया भी नहीं दीख रही है, देह की क्या बात ? यही संसार में सुखी हैं—

स्त्रियों के साथ आकाश में भ्रमण किया करते हैं, पर्वतों पर क्रीड़ा किया करते हैं, मन्त्र के प्रभाव से सारी बातें जानते हैं तथा इच्छानुसार प्रकट या अन्तर्हित हुआ करते हैं ॥ १३ ॥

अविमारकः—उच्यताम् ।

विद्याधरः—अद्यप्रभृत्यावयोः सख्यमस्तु । सकला च भवतोऽस्माभिरवस्था विदिता । प्राणपरित्यागार्थमिहारूढो भवान् ननु ।

अविमारकः—वयस्य ! एवमेतत् ।

विद्याधरः—भोः ! प्रीतोऽस्म्यनेन विस्रम्भेण । यदि तत्राज्ञातमेव-प्रवेष्टुं स्यादुपायः, किं करिष्यति भवान् ।

अविमारकः—(सहर्षम्) किमन्यत् । अनुप्रवेक्ष्यामि । तदर्थो हि व्याक्षेपः ।

विद्याधरः—तेन हि सखे ! दृश्यतामङ्गुलीयम् । (इत्यङ्गुलीयकं दर्शयति)

अविमारकः—वयस्य ! किमनेन प्रयोजनम् ।

विद्याधरः—एतदङ्गुलीयकं दक्षिणाङ्गुल्या धारयन्नदृश्यो भवति, वामेन प्रकृतिस्थः ।

सख्यम्—मित्रत्वम् ।

बिस्रम्भेण—विश्वासं कृत्वा स्पष्टोक्त्या । तत्र—कुन्तिभोजस्य कन्यान्तःपुरे ।

तदर्थो हि व्याक्षेपः—तत्र प्रवेशार्थमेव सकलोऽयमुन्मादः ।

अदृश्यः—अन्येन द्रष्टुमशक्यः । प्रकृतिस्थः-स्वाभाविकरूपेण दृश्यः ।

अविमारक—कहिये ।

विद्याधर—आज से हमलोगों की मित्रता हुई । मैंने तुम्हारी सारी अवस्था जान ली है । तुम प्राण देने के लिये इस पर्वत पर चढ़ आये हो ।

अविमारक— मित्र, बात तो यही है ।

विद्याधर—मैं तुम्हारे इस विश्वस्त भाव से खुश हूँ । यदि छिपे-छिपे वहाँ प्रवेश का कोई उपाय हो जाय तब तुम क्या करोगे ?

अविमारक—(सहर्ष) और क्या, वहाँ जाऊंगा । इसीलिये तो पागल हो रहा हूँ ।

विद्याधर--अच्छा तो यह अँगूठी देखो, (अँगूठी दिखलाता है)

अविमारक--मित्र, इससे क्या कार्य होगा ।

विद्याधर--इस अंगूठी को दाहने हाथ की अंगुली में धारण करने से आदमी

विद्याधरः—(आत्मगतम्) एतदनृतम् । नेयमाकृतिर्मानुषी । (प्रकाशम्) अथ किमर्थमेकाकी भवानिहागतः ।

अविमारकः—(आत्मगतम्) किन्नु खलु वक्ष्यामि । (अधोमुखस्तिष्ठति)

विद्याधरः—(आत्मगतम्) भवत्वहमेवज्ञास्यामि । (विद्यामावर्तयति) भोः ! कष्टम् । अयं खलु भगवतोऽग्नेः पुत्र आत्मानं न जानाति, कुन्तिभोजदुहितरं कुरङ्गीमभिलषमाणो रममाणश्च तत्र विदिते सति निर्गतः, पुनः प्रवेशोपायमलभमानः प्राणपरित्यागाभिलाषी मरुत्प्रपातं कर्तुमिहारूढः । सापि च तत्र जीवन्मरणमनुभवति । अहमस्यास्मिन् कार्ये सहायो भविष्यामि । (प्रकाशम्) भो अविमारक ! अच्छलं मित्रत्वं नाम । न शक्नोषि मया विदितमर्थं प्रच्छादयितुम् ।

एकाकी—सहायान्तररहितः ।

विद्यामावर्त्तयति—यया विद्यया परकीयं वृत्तं ज्ञायते तां विद्यां स्मरतीत्यर्थः ।

अभिलषमाणः—कामयमानः । रममाणः—उपभुञ्जानः । विदिते—स्वीये प्रच्छन्नभावेन कन्यान्तःपुरनिवासे राज्ञा ज्ञाते सति । प्रवेशोपायम्—कुन्तिभोजस्य कन्यान्तःपुरे भूयः प्रवेशस्य मार्गम् । मरुत्प्रपातम्—पर्वतशिखरात् पतित्वा प्राणपरित्यागम् । जीवन्मरणम्—जीवनदशायामेव मृत्युसमं कष्टम् । अच्छलत्वम्—छलराहित्यम् । प्रच्छादयितुम्—गोपयितुम् ।

विद्याधर—(स्वगत) झूठी बात है । यह मनुष्य की आकृति नहीं हो सकती है । (प्रकट) आप अकेले यहाँ क्या करने आये हैं ।

अविमारक—(स्वगत) क्या कहूँगा ? (मुंह नीचा कर के बैठा रहता है)

विद्याधर—(स्वगत) अच्छा, मैं स्वयं जान लूंगा । (विद्या की आवृत्ति करता है) अहा, बड़ा कष्ट है, यह व्यक्ति यह नहीं जानता है कि यह अग्निदेव का पुत्र है । इसे कुन्तिभोज-पुत्री कुरङ्गी से प्रेम हो गया, उसके साथ विहार करता रहा, भेद खुलजाने पर वहाँ से निकल भागा । फिर वहाँ प्रवेश करने के उपाय को नहीं पाकर प्राणत्याग की इच्छा से पर्वत-शिखर पर चढ़ा था । वह इसकी प्रेयसी भी वहाँ जीते ही मरण का अनुभव कर रही है । मैं इसके इस कार्य में सहायक बनूँगा । (प्रकट) अजी अविमारक, मित्रता में छल नहीं किया जाता । मैं जिस बात को जानता हूँ उसे तुम छिपा नहीं सकते ।

तदपि संमूढानां खलु। अहं तु सर्वं जानामि। भवतु पृच्छाम्येनम्। भोः! कतरकुलान्वयो भवतालङ्क्रियते।

विद्याधरः—श्रूयताम्—'अहं मेघनादो नाम विद्याधरः। इयं तावदस्मत्कुटुम्बिनी सौदामनी नाम। अद्य भगवन्तमगस्त्यमाराधयितुं मलयपर्वते विद्याधरैरुत्सवः प्रारब्धः। तत्र वयमपि सङ्केतिताः। इह मुहूर्तं विश्रम्य गमिष्याव इत्यवतीर्णाः। एषोऽस्माकं वृत्तान्तः। अथ किमर्थमिदानीं भवान् क्षितितलं देवलोकीकरोति।

अविमारकः—(आत्मगतम्) किन्नु खलु वक्तव्यम्। वर्तमाने ममान्तकालेऽनृतं न वक्तव्यम्। (प्रकाशम्) भोः! सौवीरराजपुत्रोऽविमारको नाम्नास्मि।

संमूढानाम्—अज्ञानाम्। कतरकुलान्वयः—को वंशः। अलङ्क्रियते—आत्मनो जन्मना सनाथीक्रियते।

कुटुम्बिनी—स्त्री। आराधयितुम्—पूजयितुम्।

क्षितितलं देवलोकीकरोति—भवान् देवलोकवासयोग्यः पृथिव्यां वसन् पृथ्वीं देवलोकतां प्रापयतीत्यर्थः।

वर्तमाने ममान्तकाले—उपस्थिते मम मृत्युसमये। अनृतम्—मिथ्या।

हैं, यही कुछ होगा, वह भी बेवकूफों के लिये है, मैं तो सब जानता हूँ। अच्छा इसे पूछता हूँ। आप किस वंश को अलङ्कृत करते हैं?

विद्याधर—सुनिये, मैं मेघनाद नाम का विद्याधर हूँ और यह है मेरी स्त्री सौदामनी। आज भगवान् अगस्त्य की आराधना के लिये विद्याधरों ने उत्सव प्रारम्भ किया है जिसमें हमें भी बुलाया है, यहाँ क्षणभर विश्राम कर के आगे बढ़ूंगा, इसी लिये उतर गया हूँ। यही हमारा वृत्तान्त है।

अब आप यह बताइये कि आप इस धराधाम को क्यों देवलोक बना रहे हैं।

अविमारक—(स्वगत) क्या कहूँ? अपने मरणकाल में मिथ्या तो नहीं कहूँगा (प्रकट) अजी मैं अविमारक नाम का सौवीरराजकुमार हूँ।

विद्याधरः—सौदामनि ! पुष्पितानां नगानां षड्भागग्रहणमस्माकं धर्मः। तस्मादनृणान् वृक्षान् करिष्यावः।

सौदामनी—अय्य ! तह। [आर्य। तथा।]

(पुष्पापचयं नाटयतः)

विद्याधरः—(अविमारकं विलोक्य) अये को नु खल्वयम्। आ ज्ञातम्। विद्याधरः खलु मन्त्रभ्रष्टः। कुतः, रूपमीदृशं हि नान्येषाम्। दिष्ट्या यदयं दृष्टः। भवत्वहमपि विस्मृतं पृच्छामि।

अविमारकः—भवतु कृतं देवकार्यम्। प्रपतामि। (पार्श्वतो विलोक्य, विद्याधरं दृष्ट्वा) भोः ! को नु खल्वयम्। अथवा, स्वप्नोऽयं भवेत्। न ह्यहं सुप्तः। आ अन्तकाले मनुष्याः किमपि पश्यन्ति। तदेतत् स्यात्।

नगानाम्—वृक्षाणाम्। षड्भागग्रहणम्—षष्ठस्य भागस्य स्वीकरणम्। धर्मः—अधिकारः। अनृणान्—शोधितर्णान्। वृक्षाः षड्भागं पुष्पं विद्याधरेभ्यो दत्त्वा शोधितर्णा जायन्ताम् इति तात्पर्यम्। षड्भागः षष्ठो भागः, स चायं शब्दः कालिदासेनाप्यत्रैवार्थे प्रयुक्तो दृश्यते शाकुन्तले, 'तपः षड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥'

मन्त्रभ्रष्टः—मन्त्रस्यासिद्धया च्युतः। विस्मृतम्—अनेनास्मर्यमाणमिदमीयं विद्याधरभावम्।

प्रपतामि—पर्वतशिखरात् पतित्वाऽऽत्मानं व्यापादयामि।

विद्याधर—इन फूले हुए वृक्षों से षष्ठभाग लेना हमारा धर्म है, अतः इन्हें ऋणमुक्त करेंगे।

सौदामनी—अच्छी बात है। (फूल चुनते हैं)

विद्याधर—(अविमारक को देखकर) अरे, यह कौन है ? आः, समझ गया, कोई मन्त्रभ्रष्ट विद्याधर ही होगा, ऐसा रूप दूसरों का कहाँ से होगा। भाग्यवश यह मिल गया, मैं विस्तार से इसका वृत्तान्त पूछूँगा।

अविमारक—देवकार्य कर लिया, अब गिरता हूँ। (बगल की ओर देखकर) अजी, यह कौन है ? अथवा यह स्वप्न होगा। अन्तकाल में मनुष्य कुछ देखते

सौदामनी—अय्य ! पिअं मे । [आर्य ! प्रियं मे ।]

(उभाववतरतः)

विद्याधरः—सौदामनि ! पश्य पश्य ।

जलदगहनमुज्झतीव वेगा-
दभिपततीव मही समुद्रमुद्रा ।
जलदसमयतोयदा इवामी
भृशमभिभान्ति नगा विजृम्भमाणाः ॥ १२ ॥

भवति ! अयं पर्वतः समर्थ इवास्माकं मुहूर्तमातिथ्यं कर्तुम् । तस्माद् विश्रान्तौ गमिष्यावः ।

सौदामनी—अय्य ! एवं करेम्ह । [आर्य ! एवं कुर्वः ।]

जलदगहनेति—वेगात् गतिवेगवशात् समुद्रमुद्रा सागरवेष्टिता मही पृथ्वी जलदगहनम् मेघमालाम् उज्झती विसृजन्तीव अभिपतति सम्मुखमागच्छति, अमी विजृम्भमाणाः स्फुटभावमापद्यमानाः नगाः वृक्षाः जलदसमयतोयदाः वर्षाकालिकमेघा इव भृशमभिभान्ति अत्यर्थं शोभन्ते । समीपमागच्छन्ती धरणी जलदगहनं परित्यज्य प्रकटन्तीव भाति, स्फुटत्वमुपयान्तो वृक्षाश्च वर्षाकालमेघा इव प्रतीयन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अयम् पर्वतः— मलयगिरिः । आतिथ्यम्—अतिथिसत्कारम् । विश्रान्तौ—कृतविश्रामौ ।

सौदामनी—आर्य, यह तो मुझे अच्छा लगेगा ।

(दोनों उतरते हैं)

विद्याधर—सौदामिनी, देखो-देखो,

समुद्र से घिरी हुई यह पृथ्वी मेघ के जंगल से निकल कर वेग पूर्वक समीप आती जा रही है, और प्रकट होते जाने वाले यह वृक्ष बरसात के मेघों की तरह मालूम पड़ रहे हैं ॥ १२ ॥

भद्रे, यह पर्वत कुछ काल तक हमारा आतिथ्य करने में समर्थ है, अतः विश्राम कर के चलेंगे ।

सौदामनी—आर्य, ऐसा ही करेंगे ।

सीमन्ता इव निम्नगाः सुविपुलाः सौधाश्च बिन्दूपमा
इत्थं वक्रमिवाभिभाति सकलं संक्षिप्तरूपं जगत् ॥ ११ ॥

भद्रे ! अवहिता भव । शीतचन्दननिलयं मलयं प्रयास्यावः ।

सौदामनी—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।]

(उभावाकाशयानं निरूपयतः)

सौदामनी—अय्य ! ण पारेमि अविस्सन्ता गन्तुं । [आर्य ! न पारयाम्यविश्रान्ता गन्तुम् ।]

विद्याधरः—तेन हि कस्मिंश्चित् पर्वते मुहूर्तं विश्रम्य गमिष्यावः ।

निम्नभूमिकम् , निम्नगाः नद्यः सीमन्ताः केशान्तररेखा इव, सुविपुलाः विशालाः सौधाः प्रासादाश्च बिन्दूपमाः बिन्दुसमानाः, तदित्थं इष्टं संक्षिप्तरूपं संहृतपरिमाणं जगत् विश्वं वक्रमिव अन्यादृशं कुटिलमिवाभाति । अयमाशयः—दूराद् दृश्यमानं विशालमपि वस्तु लघु प्रतीयते तत्पर्वताः करिशावका इव, सागराः स्वल्पजलाशया इव, वृक्षा जम्बालवत् , पृथ्वीतलं तिरोहितनिम्नभूभागम् , नद्यः केशान्तरालरेखावत् प्रासादा बिन्दव इव, तदित्थं जगदेव विपरीतं भासत इति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११ ॥

अवहिता—सावधाना । शीतचन्दननिलयम्—शीतलस्य चन्दनस्योत्पत्तिस्थानम् । मलयं तदाख्यं दक्षिणदिगवस्थं पर्वतभेदम् ।

पारयामि—शक्नोमि । अविश्रान्ता—विना विश्रामम् ।

मुहूर्तम्—स्वल्पकालम् ।

तरह दीखते हैं, पृथ्वी के सभी निम्नस्थल छिप रहे हैं, नदियाँ पृथ्वी की मांग की तरह लगती हैं, यह प्रासाद बिन्दुओं के सदृश दीखते हैं, यह समस्त संसार संक्षिप्त रूप तथा वक्र दीख रहा है ॥ ११ ॥

भद्रे, सावधान हो जा, हम शीतल चन्दन वाले मलयगिरि पर पहुँच गये ।

सौदामनी—बहुत अच्छा, (दोनों आकाश-गमन देखते हैं)

सौदामनी—आर्य, बिना विश्राम किये मैं आगे नहीं बढ़ सकती हूँ ।

विद्याधर—तो किसी पर्वत पर थोड़ा विश्राम कर के चलेंगे ।

भूयो मन्दरकन्दरान्तरतटेष्वामोदितं यौवनम् ।
क्रीडार्थं हिमवद्गुहासु चरिता दृष्टिश्च संलोभिता
यास्यावो मलयस्य चन्दननगान्मध्याह्ननिद्रासुखान् ॥ १० ॥

(आकाशयानं निरूप्य) सौदामनि ! पश्य पश्य भगवत्या वसुन्धराया दूरस्थां दर्शनीयामाकृतिम् । इह हि,

शैलेन्द्राः कलभोपमा जलधयः क्रीडातटाकोपमा
वृक्षाः शैवलसन्निभाः क्षितितलं प्रच्छन्ननिम्नस्थलम् ।

अतिवाहिता, मानसे मानसाख्ये सरोवरे स्नातम् स्नानं कृतम् , भूयः पुनश्च मन्दरस्य पर्वतभेदस्य कन्दरान्तरतटेषु गुहासु यौवनम् आमोदितम् विहृत्य सफलतां गमितम् । क्रीडार्थम् मनोविनोदाय हिमवद्गुहासु हिमालयस्य कन्दरासु चरिता प्रचलिता दृष्टिः नयनम् संलोभिता, सम्प्रति मध्याह्ननिद्रासुखान् मध्यन्दिननिद्रोपयुक्तान् , मलयस्य चन्दननगान् चन्दनद्रुमान् यास्यामः । अस्माभिः प्रातःकाल उत्तरकुरुषु व्यतियापितः, मानसे सरोवरे स्नातम् , मन्दरकन्दरान्तरे विहृतम् , विनोदाय हिमालयकन्दरासु सञ्चलिता दृष्टिर्विनोदप्राप्तया सफलीकृता, सम्प्रति च मध्याह्नरमणीयं चन्दनद्रुमभूषितं मलयपर्वतं गत्वा विहर्तुमिष्यते इत्याशयः ॥ शार्दूलविक्रीडितमेव वृत्तम् ॥ १० ॥

वसुन्धरायाः—पृथिव्याः । दूरस्थाम्—विप्रकृष्टाम् । दर्शनीयाम्—रमणीयाम् । आकृतिम्—रूपम् ।

शैलेन्द्रा इति—शैलेन्द्राः महान्तः पर्वताः कलभोपमाः करिशावकसमाः, जलधयः सागराः क्रीडातटाकोपमाः क्रीडार्थनिर्मितस्वल्पजलाशयसदृशाः, वृक्षाः शैवलसन्निभाः जम्बालतुल्याः, क्षितितलम् भूतलं प्रच्छन्ननिम्नस्थलम् तिरोहित-

---

स्नान किया, मन्दराचल की कन्दरा में यौवन के आनन्द लूटे, क्रीड़ा के लिये ललचाई आँखें हिमालय पर विचरतीं रहीं, अब हम मध्याह्न कालिक निद्रा के लिये मलय पर्वत स्थित चन्दनवन में जायेंगे ॥ १० ॥

(आकाश गमन को देखकर) सौदामनि, देखो तो यह भगवती पृथ्वी दूर से कितनी भली लगती है ।

पर्वत हाथी के बच्चों की तरह, सागर क्रीडा-सरोवर की तरह, वृक्ष शैवाल की

सुकविमतिविचित्रो मित्रसंयोगहृद्यो
नरपतिरिव नीचो दृश्यते निष्फलाढ्यः ॥ ९ ॥

भवतु तावदस्मिञ्छैले प्राणान् परित्यजामि । मरुत्प्रपातो हि सर्वार्थसाधकः । यावदारोहामि । (आरुह्यावलोक्य) एतत् पानीयं गोत्रस्थं स्नात्वोपस्पृश्य मन्त्रं जपामि । (तथा कृत्वा जपति)

(ततः प्रविशति विद्याधरः सह प्रियया)

विद्याधरः—

प्राक्सन्ध्या कुरुषूत्तरेषु गमिता स्नातं पुनर्मानसे

कुलानाम् आकाशचारिणां विश्रामस्थानभूतः विश्रामभूमिः सुकविमतिरिव विचित्रः मित्रसंयोगेन सूर्यसंपर्केण हृद्यः रमणीयः मित्रजनसम्पर्कप्रियश्चायं पर्वतः निष्फलाढ्यः व्यर्थधनः नीचः नीचस्वभावः नरपतिः राजेव दृश्यते । श्यामलामेघाः अस्य पर्वतस्य शृङ्गेषु मिलिताः शृङ्गभ्रमं जनयन्ति, आकाशचारिणोऽत्र विश्राम्यन्ति, कविबुद्धिरिवायं विचित्रो मित्रसंपर्कप्रियश्च । किञ्चास्याढ्यत्वमपि व्यर्थमलोकोपकारित्वात् , तदयं निष्फलसम्पत्तिकराजेव प्रतिभातीत्यर्थः, मालिनी वृत्तम् ॥ ९ ॥

मरुत्प्रपातः—पर्वतशिखरात् पतनम् । गोत्रस्थम्—पर्वतस्थितम् । पानीयम्—जलम् । उपस्पृश्य—आचम्य ।

प्राक्सन्ध्येति—उत्तरेषु कुरुषु प्राक्सन्ध्या प्रथमा सन्ध्या प्रातःकालो गमिता

तरह यह विचित्र है, मित्र के संयोग से इसे प्रसन्नता होती है, निष्फल धन रखने वाले नीच नृपति की तरह यह भी निष्फल धन रखता है ॥ ९ ॥

अस्तु, इसी पर्वत पर प्राणत्याग करता हूँ । पर्वत-शिखर से गिर कर प्राण देना सर्वार्थ साधक है । चढ़ता हूँ ।

(चढ़ कर और देख कर) यह है पर्वत पर जल, इसमें स्नान आचमन कर के मन्त्र जप लूँ ।

(वैसा करके जप करता है)

(प्रिया के साथ विद्याधर का प्रवेश)

विद्याधर—प्रातःकाल उत्तर कुरु देश में व्यतीत हुआ, मानस सरोवर में

दग्धाः स्फुलिङ्गनिकरैर्निपतन्ति वृक्षा
ज्वालाश्च मे मलयचन्दनपङ्कशीताः ।
अग्निर्दयां हि कुरुते मदनातुरेऽपि
पुत्रं पितेव च परिष्वजति प्रहृष्टः ॥ ८ ॥

भोः! किमतः परं विस्मयनीयम् । अग्निः खलु मां न दहति । अथवा एतदप्यस्ति कारणम् । अन्यथा प्रयतिष्ये (परिक्रम्य) एष खलु महान् पर्वतः,

असितजलदवृन्दैर्मिश्रसन्दिग्धशृङ्गो
गगनचरकुलानां विश्रमस्थानभूतः ।

दग्धा इति—स्फुलिङ्गनिकरैः अग्निकणसमूहैः दग्धाः वृक्षा निपतन्ति धराशायिनो भवन्ति, च पुनः मे मम अविमारकस्य कृते ज्वालाः वह्निदीप्तयः मलयचन्दनपङ्कशीताः मलयजलेपवच्छीतलाः । मदनातुरे मादृशे कामपीडया-व्याकुले अग्निः दयां कुरुते कृपां प्रकटयति, प्रहृष्टः अतिशयप्रसन्नो भूत्वा पुत्रं पितेव परिष्वजति आलिङ्गति, मादृशं कामपीडितं जनमनुकम्पमानोऽयमग्निः पुत्रं पितेव सस्नेहमालिङ्गति नतु दहति तत्किमिदमिति पूर्वेणान्वये वाक्यविश्रान्तिः ॥ ८ ॥

एतदप्यस्ति कारणम्—अत्रापि कारणमस्ति । अन्यथा प्रयतिष्ये—उपायान्तरं करोमि ।

असितजलदेति—असितजलदवृन्दैः श्यामलमेघसमूहैः मिश्राणि मिलितानि सन्दिग्धानि संशयितानि च शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तथोक्तः गगनचर-

---

रहे हैं, और मेरे लिये आग की ज्वाला चन्दन के लेप की तरह शीतल हो रही है, यह अग्निदेव मुझ कामातुर के प्रति दया दिखला रहे हैं, जैसे पिता प्रसन्न हो कर पुत्र का आलिङ्गन करता है उसी तरह यह अग्निदेव हमारा आलिङ्गन कर रहे हैं ॥ ८ ॥

इससे बड़ा क्या आश्चर्य हो सकता है ? आग मुझे नहीं जला रही है। अथवा—इसका भी कारण है। दूसरा प्रयास करूंगा। (चल कर) यह एक विशाल पर्वत है।

काले मेघ इस पर्वत पर फल रहे हैं जो इस पर्वत के शृङ्ग के समान दीख रहे हैं, यह पर्वत आकाशचारियों के लिये विश्राम स्थान है, कविबुद्धि की

क्रामति) किन्नु खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । अस्मिन्नारण्यतटाके विसर्जयिष्याम्यात्मानम् । धिगधर्मः खलु मे मरणमार्गः । अभिमानमोहान्महापथो विस्मृतः । अन्यथा प्रयतिष्ये । (विलोक्य) भवतु दृष्टम् । अये अदूरे दृश्यते दवाग्निः । तस्मिन् प्राणाहुतिं करिष्यामि । (उपगम्य प्रणम्य च) भगवन् ! अग्ने !

इष्टं चेदेकचित्तानां यद्यग्निः साधयिष्यति ।
परत्रापि च मे कान्ता सा भवेदेककीर्तनी ॥ ७ ॥

(अग्निं प्रविश्य सकुतूहलम्) किमिदं वर्तते ।

आरण्यतटाके—वन्यसरसि । मरणमार्गः—मृत्युप्रकारः । अभिमानमोहात्-अभिमाने स्वाभिमाने देहाभिमाने वा मोहात् ममतातिशयात् । अन्यथा प्रयतिष्ये उपायान्तरमवलम्बिष्य इत्यर्थः ।

अदूरे—समीपे । प्राणाहुतिम्—प्राणहोमम् ।

इष्टं चेदिति—यदि चेत् एकचित्तानाम् अनन्यासक्तमनसाम् परस्परानुरक्तानामित्यर्थः । इष्टम् अभिलषितम् अग्निः साधयिष्यति सम्पादयिष्यति, सा मम कान्ता प्रेयसी कुरङ्गी परत्रापि अन्यजन्मन्यपि एककीर्त्तिनी अनन्यव्याहारिणी मदेकानुगा स्यात् । अग्नौ प्राणान् हुतवतां हितं यद्यग्निः करोति तदा-तत्कृपयाग्निः परजन्मन्यपि मम प्रियां कुरङ्गीम् मदनुगामिनीं करोत्वित्याशयः ॥ ७ ॥

किमिदं वर्तते—विस्मयावहमिदमिति भावः ।

(उठ कर चलता है) क्या करूंगा ? अच्छा, उपाय तो सूझ गया, इसी वन के सरोवर में आत्मत्याग करूँगा, मेरे मरने का मार्ग अधर्म पूर्ण है । अभिमान के मोह में मैंने प्रशस्तमार्ग भुला दिया, दूसरा प्रयास करूंगा । (देख कर) अच्छा, देख लिया, समीप में ही तो दावाग्नि दीख रही है । इसी में प्राणों को होम कर दूँगा । (समीप जाकर, प्रणाम कर के)

भगवन् अग्निदेव, यदि हृदय से स्नेह करने वालों का हित आप करते हों, तो हमारी प्रिया जन्मान्तर में भी मेरी रहे (ऐसा उपाय कीजियेगा) ॥ ७ ॥

(आग में पैठ कर, साश्चर्य) आग की चिनगारियां से जल कर वृक्ष गिर

हा प्रिये ! हा सुन्दरि ! देहि मे प्रतिवचनम् । (मूर्च्छां नाटयति । पुनर्निःश्वस्य । ऊर्ध्वमवलोक्य) रुद्धः खलु भगवान् सूर्यः सहस्ररश्मिः । अथवा,

किमत्र चित्रं विततः पयोदा
रुन्धन्ति सूर्यं ननु वातनीताः ।
अन्तःस्थितं मे यदि वारयन्ति
कामं भवेद् विस्मयनीयमेतत् ॥ ६ ॥

किमनेन जीवन्मरणेन । विसर्जयिष्याम्यात्मानम् । (उत्थाय परि-

द्रवीकृततनुः द्रुतगात्रः भास्वान् सूर्यः स्रवति उष्णधारारूपेण क्षरतीव, तदित्थम् आदित्यपाकचलितः सूर्यसन्तापकदर्थितः लोकः फलति पच्यत इव ॥ ५ ॥

प्रतिवचनम्—प्रत्युत्तरम् ।

किमत्रेति—यदि वातनीताः वायुना नीत्वा एकत्रीकृताः अमी विततः सर्वत्र प्रसृताः पयोदाः मेघाः सूर्यं रुन्धन्ति छादयन्ति अत्र किं चित्रम् न किमपीत्यर्थः, यदि वायुप्रेरणया संहन्यमानैः प्रसारिभिश्च मेघैर्यदि भास्वानाप्रियते न तत्र किमपि विस्मयावहमित्याशयः । यदि मे मम अन्तःस्थितं मनसि विद्यमानम् कामं वारयन्ति अपसारयन्ति, तदा इदं विस्मयनीयम् आश्चर्यस्थानं भवेत् । यदीमे मेघा मम मनसि सन्तं कामसन्तापं शमयेयुस्तदा चित्रं स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

जीवन्मरणेन—जीवतोऽपि मृत्युना, अतिकष्टमयेन जीवनेन । विसर्जयिष्यामि त्यक्ष्यामि ।

हा प्रिये, हा सुन्दरि, मुझे उत्तर दो । (मूर्च्छित होता है) (फिर साँस लेकर ऊपर देख कर) भगवान् सूर्य छिप गये । अथवा—

हवा द्वारा लाये गये मेघ सूर्य को छिपा रहे हैं इसी में आश्चर्य की क्या बात है, वह मेघ यदि मेरे हृदय में वर्त्तमान काम को छिपा दे, तो कुछ विस्मय की बात हो ॥ ६ ॥

इस जीकर भी मृतक की तरह रहने से क्या लाभ ? मैं जान दे दूँगा ।

यक्ष्मार्ता इव पादपाः प्रमुषितच्छाया दवाग्न्याश्रयात् ।
विक्रोशन्त्यवशादिवोच्छ्रितगुहाव्यात्ताननाः पर्वता
लोकोऽयं रविपाकनष्टहृदयः संयाति मूर्च्छामिव ॥ ४ ॥

किमिदानीं करिष्ये । न चास्म्यहं गन्तुं समर्थः । कुतः,

लिम्पन्ति रूक्षपवनाः सिकताग्निचूर्णैः
संस्वेदयन्ति च नगाः परुषैः पलाशैः ।
दावैर्द्रवीकृततनुः स्रवतीव भास्वा-
नादित्यपाकचलितः फलतीव लोकः ॥ ५ ॥

श्रितत्वात् प्रमुषितच्छायाः नष्टपत्रादिच्छायाः पादपाः वृक्षाः यक्ष्मार्त्ता इव यक्ष्माख्यरोगविशेषपीडिता इव जाता इति शेषः । उच्छ्रिताः दीर्घाः गुहाः एव व्यात्तानि प्रसारितानि आननानि येषां ते तथा पर्वताः अवशात् पारवश्यात् विक्रोशन्ति वदन्तीव, रविपाकनष्टहृदयः सूर्यकरसन्तापशुष्यद्धृदयः अयं लोकः संसारः मूर्च्छाम् इव संयाति प्रपद्यते । तदयं भीषणो निदाघसमयो विजृम्भत इत्यर्थः । सर्वत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

गन्तुं समर्थः—चलनक्षमः ।

लिम्पन्ति रूक्षेति—रूक्षपवनाः अत्युल्बणाः वायवः सिकताग्निचूर्णैः अग्निचूर्णोपमाभिः बालुकाभिः लिम्पन्ति भुवं व्याप्नुवन्ति, नगाः वृक्षाश्च परुषैर्नितान्तरूक्षैः पलाशैः पत्रैः संस्वेदयन्ति सञ्जातस्वेदान् कुर्वन्ति, दावैः वनाग्निभिः

तरह तप रही है, दवाग्नि लगने से वृक्षों की छाया समाप्त हो गई है, वह ऐसे लगते हैं मानों उन्हें यक्ष्मा हो गया है । गुहा रूप मुँह फैलाये यह पर्वत बेबसी में चिल्ला रहे हैं, यह संसार सूर्य की किरणों से दग्ध हृदय हो कर मूर्च्छित सा हो रहा है ॥ ४ ॥

मैं अब क्या करूँगा ? मैं चल भी नहीं सकता हूँ, क्योंकि—

बालुका रूप अग्नि चूर्ण से यह रूक्ष वायु संसार को व्याप्त कर रही है, कर्कश पत्रों से यह वृक्ष लोगों को स्वेदित कर रहे हैं, दावाग्नि से पिघल कर सूर्य चू रहा है, और सूर्य के पाक से यह संसार पक हो रहा है ॥ ५ ॥

निर्व्याजं परिचयवर्धमानरागां
रूपाढ्यामभिनवयौवनां मनोज्ञाम् ।
त्यक्त्वा तां क्षणमपि वञ्चितोऽस्मि जीवन्
कष्टोऽन्यः क इह भवेत् कृतघ्नभावः ॥ ३ ॥

सम्प्रति हि मदनेनान्तर्दह्यमानस्य क्षारीभवितुमारब्धो भगवान् सूर्यः सहस्ररश्मिः। (सर्वतो विलोक्य) अहो प्रतिभयता निदाघस्य। सम्प्रति हि,

अत्युष्णा ज्वरितेव भास्करकरैरापीतसारा मही

निर्व्याजमिति—निर्व्याजम् निश्छलभावेन परिचयेन अन्योन्यपरिज्ञानेन वर्धमानः उपचीयमानो रागः परस्परप्रेम यस्यास्तां तथोक्ताम् रूपाढ्याम् अतिसुन्दरीम् अभिनवयौवनाम् नूतनयुवत्वशालिनीम् मनोज्ञाम् हृदयहारिणीम् ताम् प्रियां प्रेयसीम् त्यक्त्वा परित्यज्य क्षणमपि जीवन् प्राणान् धारयन् वञ्चितोऽस्मि, इह कष्टः कष्टप्रदः अन्यः कः कृतघ्नभावः भवेत् ? नेतः परमकृतज्ञत्वं सम्भवति यत्तादृशीमपि प्रियां परित्यज्यापि जीवामीत्याशयः ॥ ३ ॥

मदनेनान्तर्दह्यमानस्य—कामेन मनसि पीड्यमानस्य । क्षारीभवितुम्—कष्टप्रदत्वमूरीकर्तुम् ।

प्रतिभयता—भीतिजनकता ।

अत्युष्णेति—भास्करकरैः सूर्यकिरणैः आपीतसारा निःशेषशोषितजला अतएव अत्युष्णा अतितप्ता मही पृथ्वी ज्वरिता सञ्जायमानज्वरा इव लक्ष्यत इति शेषः, एवमग्रेऽप्याहृतक्रियया वाक्यपूर्त्तिः । दवाग्न्याश्रयात् दावाग्निकव-

---

अकपट परिचय में प्रेम बढ़ाने वाली सुरूपा, नवयौवना, तथा प्रियतमा कुरङ्गी से दूर रह कर मैं क्षणभर भी यदि जीवित हूँ तो इससे बड़ी और कौन सी कृतघ्नता हो सकती है ॥ ३ ॥

इस समय काम से जलते हुए मेरे शरीर पर भगवान् सूर्य क्षार का कार्य कर रहे हैं। (चारो ओर देख कर) अहा ! ग्रीष्म काल कितना भयङ्कर हो रहा है, इस समय—

सूर्य-किरणों ने जिस का रस खींच लिया है ऐसी यह पृथ्वी ज्वरिता की

का नु खलु भवेदवस्था कुरङ्ग्याः ।

ह्रीता भवेत् प्रेष्यजनप्रवादैर्भीता च राज्ञा दृढसन्निरुद्धा ।
बाष्पाविला मामनवेक्षमाणा मोहं व्रजेद् रात्रिषु किं करिष्ये ॥ २ ॥

हन्त दृष्टः प्रतीकारः । तयापि तावदस्मदपेक्षया नापेक्षित आत्मा । तस्मादहमपि तावत् तदर्थे प्राणान् परित्यजामि । (परिक्रम्य) कतिपयदिवसप्रोषितोऽहमस्मि । अद्य तु मानसं शारीरं च दुःखमसह्यमिव मे प्रतिभाति । इह हि,

---

मनस्तत्रैव विद्यते, तत्तु कुरङ्गया निरुद्धं सन्मयि पश्यत्यपि नेत्यतिकष्टं वर्त्ते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

ह्रीता भवेदिति—प्रेष्यजनप्रवादैः परिचारकजनमिथ्याव्याहारैः ह्रीता लज्जिता भवेत् , राज्ञा कुन्तिभोजेन दृढसन्निरुद्धा अतिकठोरे कारावासे क्षिप्ता भीता प्राणापहारादिभयशालिनी भवेत् । माम् अनवेक्षमाणा अपश्यन्ती मम प्रेयसी बाष्पाविला शोकाश्रुपूर्णमुखी रात्रिषु सुखविहारोपयुक्तासु निशासु मोहं व्रजेत् मूर्च्छिता स्यात् , किङ्करिष्ये अहं किं प्रतिविधास्यामि । भृत्याः किमपि मिथ्याव्याहरेयुस्ततस्तस्या लज्जा संभवति, राज्ञा दृढे निरोधे प्राणभयमपि संभवति, इदन्तु निश्चितमेव यत्सा निशासु मूर्च्छेत् , परमहं किंकर्त्तुं शक्नोमि, नास्ति मम तत्र प्रवेश इत्यर्थः ॥ २ ॥

दृष्टः—बुद्धावारूढः । प्रतीकारः—उपायः ।

तया—कुरङ्गया । अस्मदपेक्षया—मदर्थम् । नापेक्षितः—न ध्यातः ।

कतिपयदिवसप्रोषितः— कियद्भिरहोभिर्वियुक्तः ।

असह्यम्—सोढुमशक्यम् ।

कुरङ्गी की क्या दशा होगी ।

वह परिजन की बातों से लज्जित, तथा राजा के द्वारा कड़ी निगरानी में रखी जाने से डरी होगी । मुझे नहीं पाकर वह रोती होगी, रात में वह मूर्च्छित हो जायेगी, मैं क्या करूँगा ॥ २ ॥

अहा ! उपाय सूझ गया । उसने भी मेरे लिये जानकी परवाह नहीं की थी, अतः मैं भी उसके लिये प्राण त्याग करूँगा । (चल कर) कुछ दिनों से मैं वियुक्त हूँ, आज मानस तथा शारीर क्लेश असह्य हो रहा है । यहाँ—

मागधिका—ण सक्कं खु भट्टिदारिआए अवत्थादंसणं। तह वि भट्टिदारिअं अस्सासइस्सामो। [न शक्यं खलु भर्तृदारिकाया अवस्था-दर्शनम्। तथापि भर्तृदारिकामाश्वासयिष्यामः।]

उभे—एवं करेम्ह [एवं कुर्मः।]

(सर्वा निष्क्रान्ताः)

प्रवेशकः।

(ततः प्रविशत्यविमारकः)

अविमारकः—(सशोकम्)

कन्यापुरात् कथमपीह विनिर्गतं मे
　　भाग्यावशेषमवलम्ब्य शरीरमात्रम्।
अद्यापि तन्मम मनो न तु मामुपैति
　　नावेक्षते मयि तया प्रियथावरुद्धम्॥ १॥

अवस्थादर्शनम्—प्रियवियोगदुःखावलोकनम्।

कन्यापुरादिति—भाग्यावशेषम् अवशिष्यमाणं जीवनादृष्टम् अवलम्ब्य आधारीकृत्य इह अस्मिन् समये मे शरीरमात्रम् केवलं वपुः कथमपि केनापि प्रकारेण कन्यापुरात् विनिर्गतम् बहिर्यातम्, तु किन्तु अद्यापि सम्प्रत्यपि मम मनः माम् न उपैति कुरङ्गीसकाशान्मम पार्श्वं नोपैति तथा किञ्च प्रियया कुरङ्गया अवरुद्धं स्वाधीनीकृतम् नावेक्षते ममोपरि दृक्पातमपि न करोति अयमाशयः—प्राक्तनपुण्यशेषेण यद्यपि मम शरीरं कन्यान्तःपुरतो निर्गतं परं मम

मागधिका— राजकुमारी का दुःख देखा नहीं जाता है, फिर भी राजकुमारी को आश्वासित करूंगी॥

दोनों—हाँ, ऐसा करेंगी।

(सब का प्रस्थान)

(अविमारक का प्रवेश)

अविमारक—(शोक के साथ) भाग्य शेष था अतः किसी प्रकार मेरा शरीर मात्र कन्यापुर से निकल आया है, मेरा मनतो वहीं है, उसे मेरी प्रियतमा ने इस तरह रोक लिया है कि वह मेरी ओर ताकता भी नहीं है॥ १॥

स्तिकरं न जातम्। भर्तृदारकोऽविघ्नेन निर्गत इति श्रुत्वाथ प्रह्लादितमिव मे हृदयम्। सम्प्रति सुरुद्धं कन्यापुरम्। अम्मो सख्यौ। हला मागधिके! किमेतत्।]

मागधिका—हला! किं पुच्छसि। णं मण्डणवेला भट्टिदारिआए। [हला! किं पृच्छसि। ननु मण्डनवेला भर्तृदारिकायाः।]

नलिनिका—अदिक्कन्दो उच्छवो। (रोदिति) [अतिक्रान्त उत्सवः।]

उभे—सिविणं विअ किं एदं। भणाहि समाणा भवामो। [स्वप्न इव किमेतत्। भण समाना भवामः।]

नलिनिका—सव्वहा गओ भट्टिदारओ। [सर्वथा गतो भर्तृदारकः।]

उभे-हं।

नलिनिका—अहं पि भट्टिदारिआए दुक्खं पेक्खिदुं असहन्ती इह आअदम्हि। [अहमपि भर्तृदारिकाया दुःखं प्रेक्षितुमसहमानेहागतास्मि।]

मण्डनवेला—अलङ्करणकालः।

समानाः—समदुःखाः, ज्ञाते उत्सवापगमहेतौ वयमपि त्वया समानदुःखा जायेमहीत्यर्थः।

असहमाना—अक्षमा।

गया हो। राजकुमार के वियोग में मुझे कुछ भी भला नहीं लग रहा है। राजकुमार सकुशल यहाँ से निकल गये यह जान कर थोड़ी खुशी हुई है। इस समय कन्यापुर में बड़ा-कड़ा पहरा है। अरी मागधिके, यह क्या है?

मागधिका—सखी, क्या पूछती हो, राजकुमारी के अलङ्करण का यही समय है।

नलिनिका—उत्सव के दिन तो बीत गये (रोती है)

दोनों—स्वप्न की तरह यह क्या बात है? कहो, हम सभी एक सी हो जायें।

नलिनिका—राजकुमार तो चले गये।

दोनों—हाँ।

नलिनिका—मैं भी राजकुमारी का दुःख नहीं देख सकी, अतः यहाँ चली आई हूँ।

त्ति। एसो खु संवच्छरो अदिक्कन्दो भट्टिदारिआए अविच्छिण्णसुहसम्भोएण रदिं करिअ। अम्हाअं पुण गोट्ठीजणस्स उत्तरकुरुवासो संवुत्तो। अज्ज उण महाराएण विदिदो एसो खु वुत्तन्तो त्ति सुणिअ सीददि विअ सरीरं। भट्टिदारिआ च लज्जाभअमअणेहि अभिताडिअमाणा सन्दावेण मुद्धा अवगदचेदणा विअ संवुत्ता। एसो खु पासादो णिव्वाविददीवो विअ मे पडिभादि। तेण भट्टिदारएण विरहिदाए मम एक्कं पि हिअअप्पीदिकरं ण जादं। भट्टिदारओ अविग्घेण णिग्गदो त्ति सुणिअ अज्ज पह्लादिदं विअ मे हिअअं। सम्पदि सुरुद्धं कण्णाउरं। (परिक्रम्य) अम्मो सहीओ। हला माअधिए! किं एदं। [सत्यः खलु लोकप्रवादः-बहुविघ्नानि सुखानीति। एष खलु संवत्सरोऽतिक्रान्तो भर्तृदारिकाया अविच्छिन्नसुखसम्भोगेन रतिं कृत्वा। अस्माकं पुनर्गोष्ठीजनस्योत्तरकुरुवासः संवृत्तः। अद्य पुनर्महाराजेन विदित एष खलु वृत्तान्त इति श्रुत्वा सीदतीव शरीरम्। भर्तृदारिका च लज्जाभयमदनैरभिताड्यमाना सन्तापेन मुग्धापगतचेतनेव संवृत्ता। एष खलु प्रासादो निर्वापितदीप इव मे प्रतिभाति। तेन भर्तृदारकेण विरहिताया ममैकमपि हृदयप्री-

---

बहुविघ्नानि—नानाप्रतिबन्धपूर्णानि। संवत्सरः—वर्षम्। अतिक्रान्तः—व्यतीतः। अविच्छिन्नसुखसंभोगेन—निरन्तरानन्दोपभोगेन। उत्तरकुरुवासः—प्रवासः, निरन्तरं विहरन्त्या राजकुमार्या गोष्ठीजनेन सहावस्थानावसरालाभेन विप्रयोग इत्यर्थः। एष वृत्तान्तः—राजकुमारेण सह कुरङ्ग्या गुप्तमिलनसमाचारः। सीदतीव—व्यथामिवानुभवति। लज्जाभयमदनैः—लोकैर्गुप्तमिलनं ज्ञातमितिलज्जा, पिता कोपिष्यतीति भयम्, अस्यां स्थितौ राजकुमारेण सह मिलनं न संभविष्यतीति मदनः कामस्तैर्भावैः। अपगतचेतना—मूर्च्छिता। संवृत्ता—जाता। विरहितायाः—वियुक्तायाः। निर्गतः—कन्यान्तःपुराद् बहिर्गतः। प्रह्लादितम्—प्रसन्नम्। सुरुद्धम्—सर्वतो निरुद्धप्रसरं कृतम्।

विघ्न हुआ करते हैं। एक वर्ष हुआ राजकुमारी निरन्तर सुखोपभोग करती रही है। हमलोग इस बीच में प्रवासित सी हो रही थीं। आज महाराज को इस बात की खबर मिल गई है यह सुन कर हमारे अङ्ग शिथिल हो रहे हैं। राजकुमारी तो लाज, काम, तथा भय से पीड़ित हो कर और सन्ताप से व्यथित हो बेहोश ही हो रही है। मुझे ऐसा लगता है मानो इस महल का दीप ही बुझ

मागधिका—हला ! सुजोजिदो खु भट्टिदारिआए रूवाणुरूवो भत्ता । [हला ! सुयोजितः खलु भर्तृदारिकाया रूपानुरूपो भर्ता ।]

विलासिनी—अलं पक्खवादेण भट्टिदारअस्स समीवे भट्टिदारिआ पदुमिणिआ विअ दिस्सदि । [अलं पक्षपातेन । भर्तृदारकस्य समीपे भर्तृदारिका पद्मिनीव दृश्यते ।]

मागधिका—सुट्ठु भणादि । अहं वि चिन्तेमि—ससरीरो भअवं कामदेवो ईदिसो भवेत्ति । [सुष्ठु भणति । अहमपि चिन्तयामि—सशरीरो भगवान् कामदेव ईदृशो भवेदिति ।]

विलासिनी—तह एव्व भट्टिदारिआ भट्टिदारअं विणा खणमत्तं वि ण रमदि । [तथैव भर्तृदारिका भर्तृदारकं विना क्षणमात्रमपि न रमते ।]

(ततः प्रविशति सास्रा नलिनिका)

नलिनिका—(सशोकम्) सच्चो खु लोअप्पवादो—बहुविग्घाणि सुहाणि

रूपानुरूपः—रूपस्य योग्यः सदृश इत्यर्थः ।

पद्मिनी—कमलिनीव ।

सशरीरः—देहधारी । यदि कामः शरीरमाधायोपस्थितो भवति तदा राजकुमारेणानेन सादृश्यं धारयेदित्यर्थः ।

न रमते—न प्रसीदति ।

सास्रा—साश्रुनयना ।

मागधिका—राजकुमारी को अपने रूप के योग्य स्वामी मिल गये हैं ।

विलासिनी—पक्षपात करना ठीक नहीं है । राजकुमार के सामने राजकुमारी कमलिनी की तरह लगती है ।

मागधिका—ठीक कहती हो, मैं भी सोचती हूँ कि यदि कामदेव सशरीर हो उठे तो राजकुमार के ऐसा लगे ।

विलासिनी—और राजकुमारी तो राजकुमार के बिना क्षण भर भी प्रसन्न नहीं दीख पड़ती है ।

(रोती हुई नलिनिका का प्रवेश)

नलिनिका— (शोक के साथ) लोग ठीक ही कहते हैं कि सुख में बहुत

विलासिनी—किं भट्टिदारिआए सुमणावण्णएण वा अलङ्कारेण वा। [किं भर्तृदारिकायाः सुमनोवर्णकेन वालङ्कारेण वा।]

मागधिका—अविणीदे ! मा अमङ्गलं भणाहि। सददालङ्किदा भट्टिदारिआ होदु। [अविनीते ! मा अमङ्गलं भण। सततालङ्कृता भर्तृदारिका भवतु।]

विलासिनी—ण खु। आइदी एव भट्टिदारिआए अलङ्कारो त्ति भणामि। [न खलु। आकृतिरेव भर्तृदारिकाया अलङ्कार इति भणामि।]

मागधिका—उम्मत्तिए ! णणु पुप्फं वि वासीअदि। [उन्मत्तिके ! ननु पुष्पमपि वास्यते।]

विलासिनी—सदिसं एदं। सभावरमणीआणि मण्डिदाणि अदिरमणीआणि होन्ति। [सदृशमेतत्। स्वभावरमणीयानि मण्डितान्यतिरमणीयानि भवन्ति।]

अविनीते—अभद्रव्यवहारिणि। सततालङ्कृता—सदाभूषिता।

आकृतिः—स्वरूपम्। स्वभावसुन्दर्यास्तस्या भूषणान्तरस्यापेक्षा नास्तीत्यर्थः। पुष्पमपि वास्यते—द्रव्यान्तरसम्पर्केणातिशयितसुगन्धशालि सम्पाद्यते। यथा स्वभावसुरभि पुष्पमपि वासयित्वाऽधिकसौरभं सम्पाद्यते तथैव स्वभावसुन्दर्यपि भर्त्तृदारिका पुष्पमाल्यादिना विशेषयिष्यत इत्याशयः। स्वभावरमणीयानि—स्वतः सुन्दराणि। मण्डितानि भूषितानि।

विलासिनी—भर्त्तृदारिका को पुष्पमाल्य अथवा अलङ्कार की क्या आवश्यकता है।

मागधिका—अरी अविनीते, अमङ्गल बात मत कह।

विलासिनी—नहीं नहीं। मेरे कहने का तात्पर्य यह था कि राजकुमारी का अलङ्कार उसकी आकृति ही है।

मागधिका—पगली कहीं की, फूल भी तो सुवासित किया जाता है।

विलासिनी—हाँ, यह ठीक कहा। जो स्वभावतः रमणीय होता है वह अलङ्कृत होने पर और अलङ्कृत हो जाता है।

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चाङ्गेरिकाहस्ता मागधिका)

मागधिका—अहो परिजणस्स पमादो। आसुय्योदअं पि ण किदा पासादरअणा। ण सुणीअदि गोट्ठीजणकोलाहलो। किं णु खु भवे। आ, रत्तिजागरदाए पभादप्पसुत्ता भवे। जाव भट्टिदारिअं ओबोधेमि। (परिक्रामति) [अहो परिजनस्य प्रमादः। आसूर्योदयमपि न कृता प्रासादरचना। न श्रूयते गोष्ठीजनकोलाहलः। किं नु खलु भवेत्। आ, रात्रिजागरतया प्रभातप्रसुप्ता भवेत्। यावद् भर्तृदारिकामवबोधयामि।]

(ततः प्रविशति विलासिनी वीजनेन)

विलासिनी—मागधिए ! चिट्ठ चिट्ठ। [मागधिके ! तिष्ठ तिष्ठ।]

मागधिका—हला ! मा वारेहि। भट्टिदारिआए सुमणावण्णअं मए आणीअदि। [हला ! मा वारय। भर्तृदारिकायै सुमनोवर्णकं मया नीयते।]

चाङ्गेरिकाहस्ता—करे वंशनिर्मितं पुष्पादिधारणोपयुक्तं पात्रविशेषं धारयन्ती।

परिजनस्य—भृत्यपरिचारकगणस्य। प्रमादः—असावधानता। प्रासादरचना—प्रासादस्यालङ्क्रिया। प्रभातप्रसुप्ता—प्रातःकाले प्राप्तनिद्रासुखा। अवबोधयामि—जागरयामि। सुमनोवर्णकम्—पुष्पमाल्यम्।

चतुर्थ अङ्क

(हाथ में चँगेरी लिये मागधिका का प्रवेश)

मागधिका—परिजन की असावधानता देखो, सूर्योदय के हो जाने पर भी प्रासाद को अलङ्कृत नहीं किया है। गोष्ठीजनों का कोलाहल भी नहीं सुना जा रहा है। क्या बात है ? आः, रात में जगी रहने के कारण सबेरे नींद लग गई हो, तब तक राजकुमारी को जगाऊँ।

(इसके बाद पङ्खा लिये हुए विलासिनी का प्रवेश)

विलासिनी—मागधिके, ठहर, ठहर,

मागधिका—सखी, रोको मत। मैं राजकुमारी के लिये पुष्पमाल्य लाई हूँ।

अविमारकः—अयमयमागच्छामि । (उभौ परिक्रामतः)

अविमारकः—(सहर्षम्) अनृणोऽस्मि यौवनस्य । कुतः,

नेत्रे बाष्पपरिप्लुते करधृतौ व्यावल्गमानौ स्तनौ
श्रोणी चाधिकभारिका न विशदौ पादौ ह्रिया स्यन्दिनौ ।
एतत् सप्तपदप्रमाणमिह भोः ! सम्पाद्यते योजना
यद्येषा क्षणदा भवेद् युगशतं धन्यो मदन्यः कुतः ॥ २० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः

नेत्रे बाष्पपरिप्लुते इति—नेत्रे अस्या मम प्रियायाः नयने बाष्पपरिप्लुते आनन्दाश्रुसिक्ते, करधृतौ हस्तावलम्बितौ स्तनौ व्यावल्गमानौ चलन्तौ, श्रोणी जघनभागः अधिकभारिका समधिकभारवती । ह्रिया लज्जया स्यन्दिनौ सस्वेदौ पादौ चरणौ न विशदौ न स्पष्टौ । एतत् सप्तपदप्रमाणम्—इयमेव विवाहाङ्गभूता आवयोः सप्तपदीचङ्क्रमणम् । योजना सम्पाद्यते मनसि चिन्तितं क्रियते । यदि एषा अद्यतनी क्षणदा रात्रिः युगशतम् भवेत् तदा मदन्यः कः धन्यः, आनन्दातिरेकादस्या नयनं साश्रु, सात्त्विकभावेनास्या हृदयं वेपत इति स्तनौ चलौ, श्रोणी भारवती, पादौ सात्त्विकस्वेदयुतौ, तदस्याः समागमस्य रात्रिर्यदि युगशतपरिमाणाऽभविष्यत्तदा मम समधिकं सौभाग्यमभविष्यत् इत्यर्थः ॥२०॥

श्रीरामचन्द्रमिश्र कृतेऽविमारक 'प्रकाशे' तृतीयाङ्क 'प्रकाशः' ॥

अविमारक—आ रहा हूँ । (दोनों आते हैं)

अविमारक—(सहर्ष) आज मैंने यौवन का ऋण चुका दिया, क्योंकि—

इस मेरी प्रिया की आँखें आनन्दाश्रु से भरी हैं, हाथ द्वारा थामे गये स्तन सात्त्विक भावोदय से काँप रहे हैं, श्रोणी अधिक भारवती, एवं चरण स्वेद से गीले हो रहे हैं । यही हम दोनों की सप्तपदी रही, योजना कार्यान्वित हो रही है, यदि आज की रात युगशत प्रमाण हो जाय तो मुझसा धन्य कौन होगा ? ॥२०॥

तृतीय अङ्क समाप्त

नलिनिका—भट्टिदारअ ! उट्ठेहि उट्ठेहि । भट्टिदारिआ भणादि । उट्ठेहि किल । [भर्तृदारक ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । भर्तृदारिका भणति । उत्तिष्ठ किल ।]

अविमारकः—बाढम् । (उत्तिष्ठति)

(प्रविश्य)

धात्री—जेदु भट्टिदारओ । [जयतु भर्तृदारकः ।]

अविमारकः—कथं भवती ।

धात्री—णलिणिए ! अब्भन्तरमण्डवे खु रइदं सअणं । भट्टिदारिअं भट्टिदारअं च तहिं एव पवेसेहि । [नलिनिके ! अभ्यन्तरमण्डपे खलु रचितं शयनम् । भर्तृदारिकां भर्तृदारकं च तत्रैव प्रवेशय ।]

नलिनिका—तह । [तथा ।]

(निष्क्रान्ता धात्री)

नलिनिका—भट्टिदारअ ! अब्भन्तरमण्डवे खु रइदं सअणं । तहिं एव पविसदु भट्टिदारिआए सह । [भर्तृदारक ! अभ्यन्तरमण्डपे खलु रचितं शयनम् । तत्रैव प्रविशतु भर्तृदारिकया सह ।]

अविमारकः—त्वमप्येवं प्रियशतानि शृणु ।

(हस्तेन तस्या हस्तं गृहीत्वोत्तिष्ठति ।)

नलिनिका—एदु एदु भट्टिदारओ । [एत्वेतु भर्तृदारकः ।]

नलिनिका—राजकुमार, उठो उठो, भर्तृदारिका कहती हैं कि उठिये ।

अविमारक—(उठता है) (प्रवेश कर के)

धात्री—जय हो राजकुमार की ।

अविमारक—क्यों, आप आई हैं ।

धात्री—नलिनिके, भीतर में बिछावन लगा हुआ है, राजकुमार तथा राजकुमारी को वहीं पहुँचा दो ।

नलिनिका—अच्छा । (धात्री का प्रस्थान)

नलिनिका—राजकुमार, भीतर मण्डप में बिछावन लगा है, आप राजकुमारी के साथ वहीं चलें ।

अविमारक—तुम को भी इसी तरह की प्रिय कथा सुनने को प्राप्त हो ।

(हाथ से उसका हाथ पकड़े उठता है)

नलिनिका—आइये राजकुमार,

नलिनिका—भट्टिदारिए ! इअम्हि । [भर्तृदारिके ! इयमस्मि ।]

कुरङ्गी—(बलादाकृष्याविमारकमालिङ्गति) हं को दाणिं मं संवाहेदि । [हं क इदानीं मां संवाहयति ।]

नलिनिका—(कर्णे) एवं विअ । [एवमिव ।]

कुरङ्गी—(ससम्भ्रमम्) हा हीणं चारित्तं । भीदम्हि । [हा हीनं चारित्रम् । भीतास्मि ।]

अविमारकः—

न त्वं प्रिये ! मम नवासि मनोभियोगात्
किं कम्पसे पवनवेगहता लतेव ।
भद्रे ! भयं त्यज कुरुष्व मयि प्रसादं
किं वा प्रलप्य बहुधा शरणागतोऽस्मि ॥ १९ ॥

(कुरङ्गी सलज्जं नलिनिकां विलोकयति)

न त्वं प्रिये इति—हे प्रिये, त्वं मनोभियोगात् मानसिकसंयोगस्य चिरवृत्तत्वात् मम नवा अपरिचिता नासि, पवनवेगहता वायुवेगाच्चलिता लता वल्लीव किं कम्पसे किमिति वेपसे । अयि भद्रे शुभशीले, भयम् त्यज मयि प्रसादं कृपां कुरु, बहुधा नानाविधेन रूपेण प्रलप्य किम् , अहं तव शरणागतोऽस्मि, अतोऽलं भीत्येति भावः ॥ १९ ॥

नलिनिका—राजकुमारी, यही तो हूँ ।

कुरङ्गी—(बलपूर्वक अविमारक का आलिङ्गन करती है) इस समय मेरे पैर कौन दाब रहा है ।

नलिनिका—(कान में) यह बात है ।

कुरङ्गी—(घबड़ा कर) हाय, मेरा चरित्र नष्ट हो गया, मैं डरती हूँ ।

अविमारक—प्रिये, चिर प्रणय के कारण तुम मेरे लिये अपरिचित नहीं हो फिर वात-चालिता लता की तरह क्यों काँप रही हो । भद्रे, भय दूर करो, मुझ पर कृपा करो, अधिक क्या कहूँ, मैं तेरी शरण में हूँ ।

(कुरङ्गी लज्जा से नलिनिका की ओर देखती है)

अविमारकः—प्राप्तं खलु मया जीवितस्य फलं, येनेयमीदृशं मोहं गता।

कुरङ्गी—(आत्मगतम्) हं परिब्भट्ठम्हि। (प्रकाशम्) हला! किं मए भणिदं। [हं परिभ्रष्टास्मि! हला किं मया भणितम्।]

नलिनिका—भट्टिदारिए! किञ्चि ण मन्तिदं। [भर्तृदारिके! किञ्चिन्न मन्त्रितम्।]

अविमारकः—अयमस्या मोहविस्तरेण द्वितीयो मे मोहः।

कुरङ्गी—णलिणिए! चिरं खु उववि‌ट्ठा। का वेला। [नलिनिके! चिरं खलूपविष्टा। का वेला।]

नलिनिका—संवुत्तं अद्धरत्तं। [संवृत्तोऽर्धरात्रः।]

कुरङ्गी—तेण हि परिस्सन्तासि। एहि परिस्सजेहि मं। [तेन हि परिश्रान्तासि। एहि परिष्वजस्व माम्।]

नलिनिका—(अपवार्य) अहं संवाहेमि। भट्टिदारअ! परिस्सजेहि भट्टिदारिअं। [अहं संवाहयामि। भर्तृदारक! परिष्वजस्व भर्तृदारिकाम्।]

अविमारकः—(सहर्षम्) बाढम्। एवमेव त्वमपि प्रियशतानि शृणु।

कुरङ्गी—अलं अदिसिणेहेण। एहि दाव। [अलमतिस्नेहेन। एहि तावत्।]

अविमारक—मेरा जीवन सफल हुआ जब कि मेरे लिये यह मूर्च्छित हो रही है।

कुरङ्गी—(स्वगत) मैं भटक गई। (प्रकट) सखि, मैंने क्या कहा था।

नलिनिका—राजकुमारी, आपने कुछ नहीं कहा था।

अविमारक—इसके मोह के बढ़ते जाने से मुझे दूसरा मोह हो रहा है।

कुरङ्गी—नलिनिके, मैं बड़ी देर से बैठी हूँ, क्या समय हुआ होगा।

नलिनिका—आधीरात हो रही है।

कुरङ्गी—मैं थक गई हूँ, आओ मुझ से लिपट जाओ।

नलिनिका—(छिप कर) मैं पैर दबाती हूँ। राजकुमार, आप राजकुमारी से लिपट जायें।

अविमारक—अच्छी बात है, इसी तरह प्रिय कथायें तुमको भी सुनने को मिला करें।

कुरङ्गी—अधिक स्नेह की जरूरत नहीं है, शीघ्र आओ।

अविमारकः—भद्रे ! अलमलं बालचापलेन । पश्य,

अहं द्विनेत्रो न सहस्रनेत्रो
मतिश्च मूढा सुचिराभिलाषात् ।
कामार्णवस्याद्य तु दृष्टपारं
चेक्रीडयतां मे सुखमक्षियुग्मम् ॥ १८ ॥

नलिनिका—जाणामि जाणामि भट्टिदारिअं अन्तरेण भट्टिदारअस्स परिस्समं । [जानामि जानामि भर्तृदारिकामन्तरेण भर्तृदारकस्य परिश्रमम् ।]

अविमारकः—अद्य सफलो मे परिश्रमः ।

कुरङ्गी—(बुद्ध्वा) हला ! किं णिरणुक्कोसेण भणिअं । [हला ! किं निरनुक्रोशेन भणितम् ।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! भणिदं खु मए पुढमं । [भर्तृदारिके ! भणितं खलु मया प्रथमम्]

अहं द्विनेत्र इति—अहं द्विनेत्रः नयनद्वयवान् सहस्रनेत्रः न, (यदल्पेनैव कालेन प्रियां समग्रं निर्वर्णयामि) सुचिराभिलाषात्—चिरोत्कण्ठावशात् मम मतिः मूढा कर्त्तव्यावधारणासमर्था । अद्य सम्प्रति प्रियादर्शनात्परतः कामार्णवस्य कामोदधेः दृष्टपारम् अन्तं प्राप्तवत् मे मम अक्षियुग्मम् नेत्रद्वयं सुखं चेक्रीड्यताम् खेलतु । चिरात् प्रियां द्रष्टुमुत्कं मदीयं नयनं प्रेयसीरूपसुधां यथेच्छं पीत्वाऽऽत्मानं सुखयत्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

निरनुक्रोशेन—निर्दयेन ।

अविमारक—भद्रे,लड़कपन नहीं करो, देखो :—

मेरे दो ही नेत्र हैं, मैं सहस्रनेत्र नहीं हूँ । चिर प्रतीक्षा के कारण हमारी बुद्धि मूढ़ हो रही है । काम-सागर के अन्त को प्राप्त करके हमारी आँखें आज यथेच्छ क्रीड़ा कर लें ॥ १८ ॥

नलिनिका—राजकुमारी के वियोग में आप के परिश्रम को मैं जानती हूँ ।

अविमारक—आज मेरा श्रम सार्थक हुआ ।

कुरङ्गी—(जाग कर) उस निर्दय ने क्या कहा ?

नलिनिका—राजकुमारी, वह तो मैंने पहले ही कह दिया था ।

अविमारकः—(दृष्ट्वा सानन्दम्) इयमियं सा । यत्र मम,

दृष्टिर्न तृप्यति परिष्वजतीव साङ्गं
बुद्धिस्त्वरां व्रजति बोधयतीव सुप्ताम् ।
रागोऽभिचोदयति सादयतीव चाङ्गं
हर्षात् प्रसीदति विमुह्यति चान्तरात्मा ॥ १७ ॥

नलिनिका—(आत्मगतम्) एसो खु भअवं कामदेवो ओघो विअ उभअपक्खं पीडेइ । (प्रकाशम्) भट्टिदारअ ! अलङ्करीअदु सअणअलं [एष खलु भगवान् कामदेव ओघ इवोभयपक्षं पीडयति । भर्तृदारक ! अलंक्रियतां शयनतलम् ।]

अविमारकः—बाढम् । (उपविशति)

नलिनिका—भट्टिदारअ ! किं ओबोधेमि भट्टिदारिअं । [भर्तृदारक ! किमवबोधयामि भर्तृदारिकाम् ।]

दृष्टिर्न तृप्यतीति—दृष्टिर्मम नयनं न तृप्यति सन्तोषं न लभते, सा दृष्टिः अङ्गम् प्रियाशरीरावयवम् परिष्वजति आलिङ्गतीव । बुद्धिः त्वरां व्रजति शीघ्रकारितां लभते, सुप्ताम् प्रियाम् बोधयति जागरयति इव । रागः उत्कण्ठातिशयः अभिचोदयति प्रेरयति, अङ्गम् मदीयं शरीरावयवं च सादयति क्लेशयति, अन्तरात्मा च हर्षात् प्रसीदति विमुह्यति मोहमाप्नोति च ॥ १७ ॥

अलङ्करोतु—स्वसंयोगेन भूषयतु ।

अविमारक—(देखकर, सानन्द) यही तो है वह, जिसमें—

मेरी आँख तृप्त नहीं हो रही है, अङ्गों का आलिङ्गन सा करती है, बुद्धि जल्दी कर रही है, और सोती प्रिया को जगा रही है, उत्कण्ठा प्रबल हो रही है, अङ्ग सन्न हो रहे हैं, हर्षसे आत्मा प्रसन्न भी हो रही है और मुग्ध भी हो रही है ॥१७॥

नलिनिका—(स्वगत) यह भगवान् काम जलराशि की तरह दोनो तटों को पीड़ित कर रहे हैं । (प्रकट)राजकुमार, इस शयनतल को अलङ्कृत करें ।

अविमारक—अच्छी बात है । (बैठता है)

नलिनिका—राजकुमार, क्या राजकुमारी को जगा दूँ ।

स्तम्भाः प्रवालविहिताः किमिह प्रलापै-
र्मन्दीभवन्ति मणिदीपहताः प्रदीपाः ॥ १६ ॥

अलं रौद्रवेषेण। (चोरवेषमपनीय कक्ष्याबन्धं विमुञ्चति)

नलिनिका—को णु खु वुत्तन्तो भट्टिदारअस्स। भट्टिदारिआ वि अवत्थादुल्लहं णिद्दं लभदि अज्ज उ मम पिओ आअच्छदि त्ति सुदमत्तेण एव। [को नु खलु वृत्तान्तो भर्तृदारकस्य। भर्तृदारिकाप्यवस्थादुर्लभां निद्रां लभते अद्य तु मम प्रिय आगच्छतीति श्रुतमात्रेणैव।]

अविमारकः—(श्रुत्वा सहसोपसृत्य) भवति ! अयं मे वृत्तान्तः।

नलिनिका—(विलोक्य सहर्षम्) साअदं भट्टिदारअस्स। [स्वागतं भर्तृदारकस्य।]

प्रवालविहिताः, प्रलापैः व्यर्थवागाडम्बरैरिह किं नास्ति किमपि फलम्, मणिदीपहताः मणिदीपपराभूतकान्तयः प्रदीपाः मन्दीभवन्ति नष्टप्रभा जायन्ते। मणीनां रत्नानां यानि शिलातलानि तत्र हंसाः शेरते, अत्रत्या बालुकाश्च वैदूर्यमणिभिर्मुक्ताभिश्च कृताः, स्तम्भाः प्रवालै रचिताः, किमधिकेन, अत्रत्यमणिदीपप्रभया पराजिताः प्रदीपा मन्दीभवन्तीत्यर्थः। उदात्तं नामालङ्कारः। पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ १६ ॥

भर्तृदारकस्य—राजकुमारस्याविमारकस्य। अवस्थादुर्लभाम्—अस्यां वियोगावस्थायां दुरापाम्।

मोती की बनी हैं। खम्भे मूंगा के बने हैं, अधिक क्या कहा जाय, मणिदीप से पराजित प्रदीप मन्द पड़ रहे हैं ॥ १६ ॥

अब इस उग्रवेष की क्या आवश्यकता, (चोर-वेष छोड़कर परिकरबन्ध खोलता है)

नलिनिका—राजकुमार की क्या खबर है ? राजकुमारी भी वियोगावस्था में दुर्लभ गाढ़ी नींद में केवल प्रियतम के आज आने की बात सुनकर-सो रही है।

अविमारक—(सुनकर सहसा समीप जाकर) भद्रे, यही मेरी खबर है।

नलिनिका—(देखकर सहर्ष) राजकुमार का स्वागत है।

कान्तासमीपमुपगम्य मनोभिलाषा-
द्धर्म्याधिरोहणमतेर्मम का विशङ्का।
संसक्तनालगतकण्टकभीतचेता-
स्तृष्णार्दितः क इह पुष्करिणीं जहाति ॥ १५ ॥

भवत्वारोहामि। (आरुह्य) इदं तयोक्तं जालयन्त्रम्। (विघाट्य प्रविश्यावलोक्य च) साधु कुन्तिभोज! साधु। उत्प्रहसित इव भवनेनानेन स्वर्गः। तथाहि,

हंसाः स्वपन्ति मणिरत्नशिलातलेषु
वैदूर्यमौक्तिककृताः सिकताप्रतानाः।

यत्र लोकाः राजानं पश्यन्ति तद् गृहम्। काष्ठकर्मबहुलतया—नानाप्रकारककाष्ठसाध्यगवाक्षादि युक्ततया। समासन्नजालत्वात्—समीपस्थितगवाक्षत्वात्।

कान्तासमीपमिति—मनोभिलाषात् स्नेहातिशयात् कान्तासमीपमुपगम्य प्रियानिकटमागत्य हर्म्याधिरोहणमतेः प्रसादारोहणात् मम का विशङ्का को वितर्कः? यत् नालगतं कण्टकं ततो भीतं चेतो यस्य स तथोक्तः कः पुष्करिणीं कमलिनीं संसक्तं मिलितं जहाति त्यजति, यथा नालगतकण्टकभयात्कमलिनीत्यागोऽनुचितस्तथैव स्नेहातिशयवशतः प्रियावासमासाद्य हर्म्यारोहणाद् भयमनुचितमित्यर्थः। दृष्टान्तोऽलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

तयोक्तम्—धात्रीकथितम्। उत्प्रहसितः—निन्दितः।

हंसाः स्वपन्तीति—मणिरत्नशिलातलेषु मणिमयशिलाशकलेषु हंसाः तन्नामप्रथिताः पक्षिणः स्वपन्ति निद्रामुपभुञ्जते, सिकताप्रतानाः वालुकाराशयः वैदूर्यमौक्तिककृताः वैदूर्यमणिभिः मौक्तिकैश्च विहिताः सन्तीति शेषः। स्तम्भाः

प्रियतमा के पास आकर प्रासाद पर चढ़ने में मुझे क्या शङ्का? नाल में वर्तमान कण्टक के भय से कौन आदमी नलिनी का त्याग करता है? ॥ १५ ॥

अस्तु, चढ़ता हूँ। इसी जालयन्त्र के बारे में धात्री ने कहा था। (खोलकर पैठकर और देखकर) साधु कुन्तिभोज, आपके इस भवन ने स्वर्ग को मात कर दिया।

मणिरत्नमय शिलाखण्डों पर हंस सो रहे हैं, यहाँ की बालुका वैदूर्य तथ

अये तन्त्रीनादो युवतिकलगीतध्वनियुतः

अन्यतो यास्यामि ।

अये गन्धामोदो गजवरमदोद्बोधितपटुः ।

मुहूर्तं स्थित्वा यास्यामि ।

प्रभैषा दीपानामिह तु वितता रक्षिपुरुषाः

का गतिः ।

चिराद् रात्रौ शान्तं सह कमलषण्डैर्नृपगृहम् ॥ १४ ॥

यास्यामि । एष तयोक्तो मार्गः । इयं मन्दाकिनी । असौ दारुपर्वतकः । इयमुपस्थानसभा । अये अयं कन्यापुरप्रासादः । एष तु काष्ठकर्मबहुलतया समासन्नजालत्वाच्च सुखमारोढुम् । अथवा दुरारोहश्चेत्,

---

अये तन्त्रीति—अये युवतिकलगीतध्वनियुतः रमणीकण्ठनिर्गतमधुरगीतध्वनिमिश्रः तन्त्रीनादः वीणाशब्दः (श्रूयत इति शेषः) अये इति आश्चर्यव्यञ्जकम् । गजवराणां करिवराणां मदेन दानवारिणा उद्बोधितः पटुश्च गन्धामोदः गजमदसुगन्धः प्रसरतीत्यर्थः, एषा दीपानां प्रभा कान्तिः, इह अत्र भागे रक्षिपुरुषाः विततः इतस्ततः प्रसृताः, रात्रौ चिरात् बहुकालानन्तरं नृपगृहं कमलषण्डैः सह शान्तम् निर्वृतं जातमिति शेषः ॥ १४ ॥

मन्दाकिनी नाम कृत्रिमा सरित् । दारुपर्वतकः कृत्रिमो गिरिः । उपस्थानसभा–

अरे, यह युवति-गीत से युक्त बीणा नाद है, (दूसरी ओर जाऊँगा)

हाथियों के दानवारि से उदित यह सुगन्ध फैल रही है । (थोड़ा रुक कर जाऊँगा) यह दीपों की प्रभा है, यहाँ बहुत से रक्षक हैं । (क्या उपाय है ?)

बड़ी रात को यह नृप-भवन शान्त होता है जब कि कमलवन मुंद जाते हैं ॥ १४ ॥

जाऊँगा । यही मार्ग तो उसने बताया था । यही मन्दाकिनी है । यही दारु पर्वतक है । यही है उपस्थान सभा । यह है कन्यान्तःपुर का प्रासाद । इसमें लकड़ी का काम अधिक किया गया है और खिड़की समीप में है अतः इस पर चढ़ना सरल है । अथवा—यदि चढ़ना कठिन होगा तथापि—

भवतु रज्जुमवलम्ब्यारोहामि। (आरुह्य दृष्ट्वा) अहो राजकुलस्य श्रीः।

विपुलमपि मितोपमं विभागा-
न्निबिडमिवाभ्युदितं क्रमोच्छ्रयेण।
नृपभवनमिदं सहर्म्यमालं
जिगमिषतीव नभो वसुन्धरायाः॥ १३॥

इह तु न स्थातव्यम्। अट्टालप्रतोलीन्द्रपथेभ्यः सर्वविघ्ना भवन्ति। भवतु अनयैव रज्ज्वावतरिष्यामि। (अवतीर्य) क्व नु खल्विदानीं रज्जुं प्रच्छादयामि। (विचिन्त्य) भवतु दृष्टम्। अस्यां हस्तिशालायां पाशं छित्त्वा क्षिपामि। (प्रक्षिपति। परिक्रम्य)

विपुलमपीति—विपुलम् विशालमपि विभागात् तत्तद्विभागवशतः मितोपमम् सीमितमिव, क्रमोच्छ्रयेण क्रमोन्नत्या निबिडं घनमिवाभ्युदितम् सर्वत्र दृढसंयोगमिव प्रतीयमानम्, इदं सहर्म्यमालम् सप्रासादपरम्परं नृपभवनम् वसुन्धरायाः विहाय धरणीं नभः जिगमिषतीव गन्तुमिच्छतीव। विशालमपि नृपभवनं विभक्ततया परिमितमिव प्रतीयते, क्रमोन्नततया दृढबन्धनमिव च भासते, तन्मन्ये इदं नृपभवनं धरां विहाय व्योम्नीवोड्डीय गन्तुमिच्छतीत्यर्थः। पुष्पिताग्रावृत्तम्॥ १३॥

अट्टालम्—गृहोपरितनो भागः, प्रतोली—रथ्या। इन्द्रपथः—प्रधानमार्गः। अवतरिष्यामि—अधो गमिष्यामि। पाशं छित्त्वा—बन्धनं विघट्य।

अस्तु, रस्सी पकड़ कर चढ़ता हूँ। (चढ़कर तथा देखकर) अहा, राजकुल की कैसी शोभा है?

विशाल होने पर विभागों में बँट जाने से यह राजकुल परिमित सा लगता है, क्रमशः उन्नत होते जाने के कारण घना सा लगता है, प्रासाद परम्परा से युक्त यह नृपभवन ऐसा लगता है मानो पृथ्वी से उठकर आकाश की ओर जा रहा हो॥ १३॥

यहाँ नहीं ठहरना चाहिये। अट्टालिका, गली, तथा चौराहे से ही सारे विघ्न आते हैं। अस्तु, इसी रस्सी के सहारे उतरूँगा। (उतरकर) अब इस रस्सी को कहाँ छिपाऊँ? (सोचकर) इस हस्तिशाला में गिरह खोल कर रख देता हूँ। (फेंकता है। चलकर)

भवन्तु। हताः परिपन्थिका भवन्तु । जयतु भगवती कात्यायनी। (रज्जुं क्षिप्त्वा) हन्त बद्धः कर्कटकरज्ज्वा कपिशीर्षकः। अहो भवितव्यस्य प्रभावः। एकेनैव क्षेपेण सुसंसक्तां रज्जुं कार्यसिद्धिमिव पश्यामि। अहो बलवान् हि भगवान् प्रजापतिः। कुतः,

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः
को वा न सिध्यति ममेति करोति कार्यम्।
यत्नैः शुभैः पुरुषता भवतीह नृणां
दैवं विधानमनुगच्छति कार्यसिद्धिः ॥ १२ ॥

शास्त्रप्रसिद्धाः । अनुमन्यताम् अनुज्ञां करोतु । परिपन्थिकाः—शत्रवः। भवितव्यस्य प्रभावः भवितव्यतायाः सामर्थ्यातिशयः। सुसंसक्ताम्—दृढं लग्नाम्। कार्यसिद्धिम् इव एकेनैव क्षेपेण यत्कपिशीर्षके लग्ना रज्जुस्तन्मन्ये कार्यं सिद्धमिवेत्यर्थः।

यत्ने कृत इति—यत्ने कृते यथाशक्ति प्रयासे कृते सति यदि कार्यं न सिद्ध्यति विपद्यते तदाऽत्र कर्त्तुः को दोषः, नहि कोऽपीत्यर्थः। को वा पुरुषः मम न सिद्ध्यति मम कार्ये सिद्धिर्न जायताम् इति कार्यं करोति नहि कोऽपि असिद्धिमभिलष्य कर्मारभते, सर्वस्यापि सिद्धिरेवाभिलष्यमाणा भवतीत्यर्थः। इह शुभैः यत्नैः अनुरूपैः प्रयासैः नृणां पुरुषता भवति पुरुषाः पौरुषपदं लभन्ते एतावदेव पुरुषस्य कार्यं यदसौ प्रयासमनुरूपं विदधीतेत्यर्थः, कार्यसिद्धिस्तु पुनः दैवं विधानमनुगच्छति कार्यं तु भाग्यवशादेव सिद्धयति इत्यर्थः॥ १२ ॥

नींद गाढ़ी हो, लक्ष्मी अनुकूल रहें, सभी विघ्नों का लय हो। मेरे शत्रु निहत हों। जय हो भगवती दुर्गा की। (रस्सी फेंक कर) अहा, रस्सी से कंगूरा बँध गया। अहा, भवितव्यता का क्या प्रभाव है।

एक ही बार फेंकने से रस्सी फँस गई, इससे पता चलता है कि कार्य बन जायगा भगवान् प्रजापति सामर्थ्यशाली हैं। क्यों कि:—

यत्न करने पर भी यदि कार्य नहीं सिद्ध हो तो इसमें किसका दोष है? कौन नहीं चाहता कि मेरे कार्य सिद्ध हों। अच्छे प्रयत्नों से पुरुषों की पुरुषता सिद्ध होती है। कार्य की सिद्धि तो भाग्य के विधान पर अवलम्बित है॥ १२॥

अबहुपुरुषपक्षमेत्य शौर्यं
निशि विचरन्ति सरागलोभमोहाः।
इह तु पुरुषकारसारसाक्षी
बहुविषमश्च सुखश्च रात्रिचारः॥ ११॥

एतद् राजकुलम्। अहो स्थिरत्वमुच्छ्रितत्वं प्राकारस्य। इह खलु प्रयुज्यते पुरुषाणां कक्ष्याबन्धः। अथवा प्रविष्ट एवाहं चिन्तयितव्यः, यदि स्थिराः कपिशीर्षकाः। इह स्थित्वा रज्जुं प्रक्षिपामि। नमः प्रजापतये। नमः सर्वसिद्धेभ्यः। प्रसीदन्तु बलिशम्बरमहाकालाः। विजृम्भतां रात्रिः। वर्धतां निद्रा। अनुमन्यतां पद्मा। लयं गताः सर्वविघ्ना

रक्षितात्मानम्—स्वत्राणसमर्थम्, सर्वो हि स्वरक्षणाधिकारीत्यर्थः।

अबहुपुरुषेति—अबहुपुरुषपक्षम्—बहुभिः पुरुषैरनाश्रीयमाणपक्षम् अन्यैरकृतसाहायकम् शौर्यम् पराक्रमशालित्वम् एत्य प्राप्य सरागलोभमोहाः रागेण लोभेन मोहेन चोपेताः निशि विचरन्ति रात्रौ संचरन्ति। इह राजप्रासादे तु पुरुषकारस्य पौरुषातिशयस्य साक्षी प्रज्ञापकः रात्रिचारः बहुविषमः नितान्तकष्टसाध्यः सुखश्च अनायाससाध्यश्च अस्तीति शेषः। अन्यत्र चौरा अन्यकृतां सहा ताम् अनपेक्षमाणा अपि रागलोभमोहादिना निशि प्रचरन्ति अत्र राजान्तःपुरे तु पौरुषमाधाय यदि प्रचर्यते तदा द्वयी गतिः सति भाग्योदये अक्लेशं सञ्चर्यते, सति च विपर्यये विपत्तिरपि लभ्यत इत्यर्थः॥ ११॥

राजकुलम्—राजप्रासादः। उच्छ्रितत्वम्—उन्नतत्वम्। प्राकारस्य–परितोरक्षार्थं कृतस्य कुड्यस्य। कक्ष्याबन्धः—परिकरबन्धनम्। कपिशीर्षकः—कपिशीर्षाकारमिष्टकादिनिर्मितमुन्नतं स्थानम्। बलिशम्बरमहाकालाः—स्तेय-

---

अल्पजनलभ्य पौरुष लेकर राग-लोभ-मोह वाले रात में घूमा करते हैं। रात में घूमना सुखप्रद, खतरे से भरा, तथा पौरुष का साक्षी हुआ करता है॥११॥

यही तो है राजकुल। अहा प्राकार कितने ऊँचे और दृढ़ हैं। यहीं पुरुषों को परिकर बाँधना होता है। अथवा मैं तो प्रविष्ट ही हूँ। यदि यह कंगूरे स्थिर हैं तो इन्हीं पर रस्सी फेंकता हूँ। प्रजापति को नमस्कार। बलि, शम्बर तथा महाकाल मुझपर प्रसन्न हों। सभी सिद्धों को नमस्कार करता हूँ। रात बढ़े,

हन्त परिहरिष्याम्येनम् । (एकान्ते स्थितः) गतो नृशंसः । वयमपि तावत् प्रतिष्ठामहे । (परिक्रम्य) अये रक्षिणः खल्वेते । किन्तु खल्विदानीं करिष्ये । भवतु दृष्टम् । इमां शृङ्गाटकस्थां विटसभां प्रविशामि । (विलङ्घ्य स्थित्वा)

आरक्षिणां तु विमुखं मितविक्रमाणां
मामभ्युपेत्य हसतीव ममैष खड्गः ।
नैते तु रक्षिपुरुषा मम भारभूता
मत्कार्यसाधनपरोऽहमिह प्रविष्टः ॥ १० ॥

गता रक्षिणः । के रक्षन्ति रक्षितात्मानम् ।

परिहरिष्यामि—वर्जयिष्यामि । नृशंसः—क्रूरकर्मा । प्रतिष्ठामहे—गच्छामः । शृङ्गाटकस्थाम्—चतुष्पथे वर्त्तमानाम् । विटसभाम्—विटानामुपवेशनस्थानं निशि रिक्तम् ।

आरक्षिणामिति—मितविक्रमाणाम् परिमितपराक्रमशालिनां स्वल्पसामर्थ्यानाम् आरक्षिणाम् कन्यान्तःपुररक्षिणाम् विमुखं पराङ्मुखम् माम् अभ्युपेत्य अवगम्य एषः प्रबलो मम खड्गः मां हसतीव ममोपहासमिव करोति । तु किन्तु एते रक्षिपुरुषाः मम भारभूताः विघ्नस्वरूपाः न, अहम् इह मत्कार्यसाधनपरः प्रविष्टः आयातः, अतो मम कार्ये प्रतिबन्धमनाचरतामेषां रक्षिणां वधो मया स्वपराक्रमप्रकटनमात्रमुद्दिश्य नैव कर्त्तव्य इत्याशयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १० ॥

अच्छा, इसे बचा जाऊँगा । (एकान्त में खड़ा हो जाता है) चला गया यह क्रूर । अब मैं भी जाता हूँ । (चलकर) अरे यह तो रक्षक हैं, अब क्या करूँगा, अच्छा, देख लिया, इसी चौराहे पर की विटसभा में पैठ जाता हूँ (लाँघकर खड़ा होकर)

मुझे इन साधारण पराक्रम वाले रक्षकों से विमुख होते देख मेरा यह खड्ग मुझे हँस रहा है, परन्तु यह रक्षक मेरे भार तो हैं नहीं, मैंने तो अपना काम निकालने के लिये यहाँ प्रवेश किया है ॥ १० ॥

रक्षक चले गये, जो अपनी रक्षा खुद करते हैं उनकी रक्षा कौन करेगा ?

(परिक्रम्य) अये ज्योत्स्ना। नैषा ज्योत्स्ना, उभयपङ्क्तिगतानां प्रासादानां गवाक्षान्तरगता दीपप्रभैषा। इह खलु प्रयत्नादात्मा रक्षितव्यः। अये अयं तु तस्करः। एष हि,

दृढपरिकरबन्धहृष्टचित्तः
परगृहवादनिविष्टदृष्टिचेष्टः।
द्रुतगतिरपि दीपिकावलोकी
भवति च पादनिपातनादभीरुः॥ ९॥

कस्यचिद् भीरोः कामुकस्य वर्णनमिदम्। स हि परिचारकेण मन्दं वक्तुमुपदिश्यते, काम्यमानवनिताधृतभूषणशब्दे श्रुते काममप्युद्विग्नतामिव धारयति, पुनश्च परकीयनायिकासङ्गमसुखोदर्कं मत्वा ततो निवृत्तिं कामयते, मदनपीडितश्च भूत्वा सङ्केतं कल्पयति, नच तत्र प्रविष्टो भवति, स्वभावभीरुत्वादित्यर्थः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ८॥

ज्योत्स्ना-चन्द्रप्रकाशः। उभयपङ्क्तिगतानाम्—मार्गस्योभयोः पार्श्वयोः स्थितानाम्। प्रासादानाम्—राजगृहाणाम्। गवाक्षान्तरगता—जालमार्गान्निष्क्रामन्ती। रक्षितव्यः—गोपनीयः। तस्करः—चौरः।

दृढपरिकरेति—दृढस्य परिकरस्य बन्धेन हृष्टं प्रसन्नं चित्तं यस्य तादृशः, अथ परगृहवादे अन्यदीयगृहे जायमाने वार्त्तालापे निविष्टा लग्ना दृष्टिश्चेष्टा च यस्य तादृशः, द्रुतगतिः शीघ्रगामी अपि दीपिकावलोकी प्रकाशद्रष्टा सन् पादनिपातनात् चरणन्यासं कृत्वा अभीरुः भयरहितः भवति। दृढं परिकरं दृष्ट्वा प्रसीदति, परगृहे जायमानां वार्त्तामाकर्ण्य तत्र सावधानां दृशं निक्षिपति, द्रुतं गच्छति, दीपिकां दृष्ट्वापि पादन्यासान्न निवर्त्तते, तदयं चौरलक्षणयोगित्वाच्चौर एव संभवतीत्यर्थः॥ ९॥

(चलकर) अरे यह चाँदनी है। नहीं यह चाँदनी नहीं है। यह तो दोनों पङ्क्तियों में वर्त्तमान भवनों की खिड़कियों से निकली दीप की प्रभा है। इसमें यत्नपूर्वक अपनी रक्षा करनी है। अरे, यह तो चोर है, यहः—

परिकर बाँधकर इसके हृदय को बड़ा आनन्द मिल रहा है, दूसरों के घर की बात सुनने-देखने में इसकी नजर लगी रहती है, शीघ्र चलता है, फिर भी दीप देख कर भी निर्भय भाव से पैर बढ़ा रहा है॥ ९॥

को नु खल्वयं पक्षी भैरवस्वरः । आ उलूकः खल्वयम् । कथं हसित-मनेन । उलूकस्वरश्रवणभीतया कान्तया परिष्वक्तः खल्वयं तपस्वी । सदृशं वयसः । किं परव्यापारवीक्षणम् । साधयामस्तावत् । (परिक्रम्य) को नु खल्वयमस्मिन् नगरापणालिन्दे सशङ्कितमतिस्निग्धं च सम्भाषते । अस्मत्सब्रह्मचारी खल्वयं तपस्वी ।

सम्पीड्यते परिजनेन शनैर्वदेति
संविग्नवद् भवति भूषणनिस्वनेन ।
सङ्गं वदत्यसुखदं मदनाभिभूतः
सङ्केतमिच्छति च नेच्छति चाभिगन्तुम् ॥ ८ ॥

यद्यपि काऽहं तव इति व्याहरति, परं तस्या हृदयमनुकूलतां गतमथापि स्त्री-भावाद् वक्रामेव गिरमुच्चारयति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

भैरवस्वरः—कठोरशब्दकर्ता । परिष्वक्तः—आलिङ्गितः । सदृशं वयसः—अवस्थाऽनुकूलम् । किं परव्यापारवीक्षणम्—अयुक्तं परकीयरहस्यनिरीक्षणम् । साधयामः—गच्छामः । नगरापणालिन्दे—नगरापणस्य बहिर्भागे । सशङ्कितम् सभयम् । अतिस्निग्धम्—मन्दं मधुरञ्च । अस्मत्सब्रह्मचारी—मया तुल्यः ।

सम्पीड्यत इति—परिजनेन परिचारकवर्गेण शनैर्वद मन्दमभिधेहीति सम्पीड्यते बलवदनुरुध्यते, भूषणनिःस्वनेन कामिनीधृतालङ्कारशब्देन श्रुतमात्रेण संविग्नवद् भवति उद्विग्न इव जायते । सङ्गम् नायिकासंयोगम् असुखदम् अहित-जनकं वदति, अथ च मदनाभिभूतः कामपीडितः सन् सङ्केतम् प्रियतमासङ्गतये कल्पितं स्थानविशेषम् इच्छति, परन्तु अभिगन्तुम् तत्र सङ्केते गन्तुं नेच्छति ।

भीषण स्वभाव वाला यह कौन सा पक्षी है ? अरे यह तो उलूक है । यह हँस क्यों रहा है । उलूक के स्वर को सुनकर डरी हुई यह नायिका अपने प्रिय-तम का आलिङ्गन कर रही है । (चलकर) यह कौन नगरापण के अलिन्द पर सशङ्क तथा स्निग्ध भाषण कर रहा है । यह तपस्वी तो हमारे समान ही है ।

परिजन इसे दबाता है कि धीरे से बोलो । यह भूषण की आवाज सुनकर उद्विग्न हो जाता है, इसे सङ्ग में असुख प्रतीत होता है, तथापि कामवश हो कर सङ्केत की कामना करता है, फिर भी आगे बढ़ना नहीं चाहता है ॥ ८ ॥

सञ्जायते सद्वलयस्वनेन ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य) हहह अयमपरः कः क्रुद्धां कान्तां प्रसादयति । महान् खल्वस्यापराधः, येनेयमस्यां वेलायामपि न प्रसीदति । अथवा प्रसन्ना खल्वियं व्यपदेशमिच्छति । कुतः,

बाष्पोपरुद्धजडगद्गदजिह्मकण्ठं
काऽहं तवेत्यसकलं प्रणयाद् वदन्ती ।
सद्भावतः प्रियवशं समुपागतापि
स्त्रीभावतः प्रवदति प्रतिकूलमेव ॥ ७ ॥

स्त्रिया एव गायकतेतिप्रत्यये कारणं संजायते । करतालध्वनौ दीर्घतरेऽपि वलयध्वनिरेव माधुर्यमवतार्य स्त्रिया एव गायकत्वमिति प्रत्ययं दृढयतीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् , 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति च तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥

क्रुद्धाम्-कुपिताम् । कान्ताम्-स्त्रियम् । प्रसादयति-अनुकूलयति । अस्य-पुरुषस्य । वेलायाम्—समये । व्यपदेशमिच्छति-किमपि व्याजं कृत्वा स्वं प्रसादं प्रकटयितुमिच्छति, येन लाघवं न प्रकाशितं स्यात् ।

बाष्पोपरुद्धेति—बाष्पेण अश्रुणा उपरुद्धः आकीर्णः जडः गद्गदः श्लथवाक्प्रवृत्तिः जिह्मः कुटिलश्च कण्ठो यत्र तत्तथा तव का अहम् इति असकलं समस्तं वर्णमनुच्चार्य वदन्ती व्याहरन्ती सद्भावतः सौजन्यवशात् प्रियवशं समुपागताऽपि प्रियेऽनुरक्तापि स्त्रीभावतः स्त्रीत्ववशात् प्रतिकूलमेव वदति विरुद्धेव व्याहरति । अयमाशयः—बाष्पेण रुद्धः कण्ठः गद्गदो जातस्तेन कण्ठेन

हुआ है, स्थूल करताल वलय के शब्द के साथ होता है, (इसी से यह गीत स्त्री का है यह सिद्ध है) ॥ ६ ॥

(चलकर तथा देखकर) हहह !! यह कौन अपनी मानिनी स्त्री को मना रहा है, मालूम पड़ता है—इसने बहुत बड़ा अपराध किया है, जिससे यह स्त्री इस समय भी नहीं मान रही है । अथवा—यह कुपित नहीं रह गई है, केवल प्रसन्नता व्यक्त करने के लिये बहाना ढूँढ़ रही है । क्योंकिः—

उसका कण्ठ बाष्प से उपरुद्ध, जड़ तथा गद्गद हो रहा है, वह मैं तुम्हारी कौन होती हूँ ऐसा कह रही है, सद्भावना के कारण वह प्रियतम के समीप आकर भी स्त्री स्वभाव से प्रतिकूल ही बोल रही है ॥ ७ ॥

उच्चं हर्म्यं सन्निरुद्धाश्च जाला-
स्तन्त्रीनादः श्रूयते सानुनादम् ।
बाह्यस्थानं व्यक्तमेवं प्रयोक्तुं
किं सामर्थ्यं स्त्रीकराग्राङ्गुलीनाम् ॥ ५ ॥

गीतं तु पुनः स्त्रियाः । इह हि,

तानस्तु मन्दो विशदप्रवृत्तो
जातश्च नादो मुखनासिकेन ।
स्थूलोऽपि हेतुः करतालनादः

उच्चमिति—हर्म्यम् भवनम् उच्चम् उन्नतम् , जालाः गवाक्षाश्च सन्निरुद्धाः पिहिताः, तन्त्रीनादः वीणाशब्दश्च सानुनादम् सप्रतिशब्दं श्रूयते, बाह्य-स्थानम् परश्रवणगोचरतायोग्यम् ध्वनिगततारत्वमन्दत्वादिकम् व्यक्तम् स्फुटम् , एवं प्रयोक्तुम् इत्थं वीणां वादयितुं स्त्रीकराग्राङ्गुलीनां वनिताहस्तस्थाङ्गुलीनाम् किं सामर्थ्यम् कुतो बलम् ? उच्चे पिहितसकलगवाक्षे च हर्म्ये वाद्यमानाया वीणायाः सप्रतिध्वनिर्ध्वनिरिहाकर्ण्यते, तत्रापि तारत्वादिस्फुटं प्रतीयते, नेत्थं स्त्रीकराग्राङ्गुलिः वीणां वादयितुं क्षमते तदपेक्षितसामर्थ्यस्य तत्राभावादिति पुरुष-एव वीणां वादयत्ययं यः शब्दो मयाऽऽकर्ण्यत इत्याशयः । शालिनीवृत्तम्—'मात्तौ गौचेच्छालिनी वेदलोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥ ५ ॥

गीतं तु पुनः स्त्रियाः—तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त्तकः, वीणां पुरुषो वादयति, गायति तु स्त्री, इति भावः, तत्र कारणमग्रिमश्लोकेन वक्ष्यति ।

तानस्त्विति—विशदप्रवृत्तः स्फुटमारब्धः तानः लयप्रकाशनप्रकारः मन्दः अनतिस्थूलः, नादश्च मुखनासिकेन मुखसहितया नासिकया जातः, एतेन माधुर्यं व्यञ्जितम् । स्थूलः दीर्घः अपि करतालनादः सद्वलयस्वनेन करभूषणध्वनिना हेतुः

मकान ऊँचा है, खिड़कियाँ बन्द हैं, प्रतिध्वनि के साथ बीणा का शब्द सुनाई पड़ रहा है, इस वीणा-ध्वनि में बाह्य स्थान स्फुट है, इस तरह वीणा बजाने की शक्ति स्त्री की अङ्गुलियों में कहाँ से आ सकती है ? ॥ ५ ॥

गीत स्त्री का ही है, इसमें—

तानमन्द है परन्तु स्पष्ट है; मुख नासिका के मिलित प्रयत्न से नाद पैदा

अद्यैव खलु वर्तते कालरात्रिः ।

तिमिरमिव वहन्ति मार्गनद्यः
पुलिननिभाः प्रतिभान्ति हर्म्यमालाः ।
तमसि दश दिशो निमग्नरूपाः
प्लवतरणीय इवायमन्धकारः ॥ ४ ॥

(परिक्रम्य कर्णं दत्त्वा) अये गान्धर्वध्वनिरिव श्रूयते । को नु खल्वयं सर्वकालसुखी पुरुषः कान्तया सह गान्धर्वमनुभवति । व्यक्तं स्वयं वीणां वादयति । कुतः,

---

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् , 'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ३ ॥

तिमिरमिवेति—मार्गनद्यः मार्गा एव नद्यः वर्त्मरूपा नद्यः तिमिरं जलस्थाने वहन्ति प्रवाहयन्ति, सर्वोऽपि मार्गचयोऽन्धकारव्याप्त इत्यर्थः, इमाश्च हर्म्यमालाः पुलिननिभाः तटसदृशाः प्रतिभान्ति, सर्वेऽपि गृहा मार्गरूपनद्यास्तटभूमय इव भासन्त इत्यर्थः । तमसि अन्धकारे निमग्नरूपाः निलीनस्वरूपा दशापि दिशः प्राच्यादयो दिग्विभागाः जाता इति शेषः । (एवमतिगाढोऽयमन्धकारः) प्लवतरणीयः नावा तार्य इव विभातीति शेषः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ४ ॥

गान्धर्वध्वनिः—गीतवादित्रशब्दः । सर्वकालसुखी—सततानन्दी । गान्धर्वमनुभवति गीतवादित्रविनोदेनात्मानं विनोदयति । स्वयं वीणां वादयति—पुरुष एवाधुना वीणां वादयतीति स्फुटम् , तत्र युक्तिं वक्ष्यति—

आज ही काल रात्रि है,

मार्गस्थित नदियों में अन्धकार प्रवाहित हो रहा है, मकान नदी-तट के समान प्रतीत हो रहे हैं, दश दिशायें अन्धकार में लीन हो रही हैं, और अन्धकार इतना गाढ़ा है जैसे इसे नाव से पार करना पड़ेगा ॥ ४ ॥

(चलकर, कान देकर) अहा, गीत की ध्वनि सुनाई पड़ रही है, कौन यह सर्वकाल-सुखी पुरुष है जो अपनी प्रिया के साथ गीत का आनन्द ले रहा है । स्पष्ट है कि वह स्वयं वीणा बजा रहा है । क्योंकि :—

असिरपि सुसहायो निश्चितश्चान्तरात्मा
किमिह बहुविचारैः को मया दुष्करोऽर्थः ॥ २ ॥

अहो अर्धरात्रस्य प्रतिभयता । सम्प्रति हि,

गर्भस्था इव मोहमभ्युपगताः सर्वाः प्रजा निद्रया
प्रासादाः सुखसुप्तनीरवजना ध्यानं प्रविष्टा इव ।
प्रग्रस्ता इव सञ्चितेन तमसा स्पर्शानुमेया नगा
अन्तर्धानमिवोपयाति सकलं प्रच्छन्नरूपं जगत् ॥३॥

मदीयः असिः खड्गः अपि सुसहायः साधुसहायताकरः, अन्तरात्मा च निश्चितः निर्धारितकरणीयः, इह अस्मिन् समये बहुविचारैः नानाविधैर्विचारैः किम् नास्ति किमपि विचारैः फलम् , मया कः अर्थः दुष्करः सर्वोऽप्यर्थः साधयितुं शक्यः, अस्यां स्थितौ साधयितुं शक्ये कार्ये मन्दप्रवृत्तिकता नोपयुक्तेत्यर्थः । मालिनीवृत्तं 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

प्रतिभयता—भीषणता ।

गर्भस्था इति—सर्वाः प्रजाः अखिलो लोकः गर्भस्था इव जननीजठरस्थिता इव निद्रया मोहमभ्युपगताः अज्ञानं प्राप्ताः, सर्वोऽपि लोको निद्रानिलीनः सन् गर्भस्थ इव मुग्धो जात इत्यर्थः । सुखसुप्ताः नीरवा जना यत्र तादृशाः प्रासादाः राजगृहाः ध्यानं प्रविष्टाः कृतध्याना इव सर्वेषु सुप्ततया नीरवेषु सत्सु प्रासादा ध्यानमिवाधाय मूकीभूता जाता इत्यर्थः । सञ्चितेन पुञ्जीभूतेन तमसा अन्धकारेण प्रग्रस्ताः कवलीकृता इव नगा वृक्षाः स्पर्शानुमेयाः स्पर्शमात्रज्ञेयसत्त्वा जाता इत्यर्थः । तदित्थं सकलमपि स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् विश्वम् अन्तर्धानम् तिरोधानमिव उपयाति सकलमपि विश्वं तमस्यन्तर्हितमिव निलीय स्थितमित्याशयः ।

कर्त्तव्य है, फिर इस प्रसङ्ग में विचार क्या करना है, मेरे लिये दुष्कर हो क्या है ॥ २ ॥

अहो, अर्धरात्रि का समय कितना भयङ्कर है । इस समय सारी जनता गर्भस्थ शिशु की तरह निद्रा से मुग्ध हो रही है, प्रासाद पर सभी लोक सुख से सो रहे हैं मानो प्रासाद ध्यानमग्न हों । अन्धकार में डूबे वृक्षों का ज्ञान स्पर्शहेतुक अनुमान मात्र से होता है, इस जगत् का रूप छिप गया है मानो वह अन्तर्धान प्राप्त हो रहा हो ॥ ३ ॥

अविमारकः—(सविमर्शम्) भोः ! कष्टं तारुण्यं नाम । कुतः,

रागं विजृम्भयति संश्रयते प्रमादं
दोषान् न चिन्तयति साहसमभ्युपैति ।
स्वच्छन्दतो व्रजति नेच्छति नीतिमार्गं
बुद्धिं शुभां सुविदुषामवशीकरोति ॥ १ ॥

कथमात्माधीनेष्वर्थेषु मन्दीभवामि । इह हि,

नगरपरिचितोऽहं रक्षिणो ज्ञातसारा-
स्तिमिरगहनभीमं वर्तते चार्धरात्रम् ।

कष्टं तारुण्यं नाम—यौवनं नाम नितान्तकष्टकरं भवति ।

रागमिति—रागं कस्मिंश्चिदपि विषये समासङ्गं विजृम्भयति वर्द्धयति, प्रमादम् असावधानताम् संश्रयते समाश्रयति, दोषान् भाविनोऽनर्थान् न चिन्तयति न विभावयति, साहसम् हठप्रवृत्तिम् अभ्युपैति अङ्गीकरोति, स्वच्छन्दतः स्वेच्छानुसारम् व्रजति आचरति, नीतिमार्गम् शास्त्रोपदिष्टं पन्थानम् नेच्छति न कामयते, सुविदुषाम् शास्त्राण्यधीतवताम् (अपि) शुभाम् बुद्धिम् अवशीकरोति स्वतन्त्रविचाराक्षमां करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

आत्माधीनेषु—स्वसाध्येषु । अर्थेषु-कार्येषु । मन्दीभवामि—अकृतोत्साहो भवामि ।

नगरेति—अहं नगरपरिचितः समस्तमपि ग्रामं परिचिनोमि, रक्षिणः—राज्ञोऽन्तःपुरस्य रक्षणेऽधिकृताः ज्ञातसाराः अवगतसामर्थ्याः, इदम् च अर्धरात्रम् तिमिरेण अन्धकारेण गहनं भयङ्करं भीमं भीषणञ्च वर्तते विद्यते,

---

अविमारक—राग बढ़ाता है, असावधानता को प्रश्रय प्रदान करता है, दोषों की चिन्ता नहीं रखता तथा साहस ग्रहण कराता है । स्वच्छन्दता अपनाता है नीतिमार्ग नहीं चाहता है, विद्वानों की कल्याणिनी बुद्धि को भी विवश कर देती है ॥ १ ॥

स्वाधीन विषय में भी मन्दता क्यों अपनाऊँगा ? यहाँ पर—

मुझे नगर का परिचय है, रक्षकों के बलको मैं जानता हूँ, अन्धकारपूर्ण तथा भीषण यह अर्धरात्रि का समय है । तलवार मेरी सहायिका है, आत्मा निश्चित-

नलिनिका—जदा सो भट्टिदारओ पविसदि, तदा होदि विवाहो। [यदा स भर्तृदारकः प्रविशति, तदा भवति विवाहः ।]

विलासिनी—अविग्घेण पविसदु। [अविघ्नेन प्रविशतु ।]

नलिनिका—एवं होदु। [एवं भवतु]

मागधिका—हला ! एहि चउस्साले उपविसामो। [हला ! एहि चतुःशाले उपविशामः ।]

विलासिनी—एवं होदु। गदप्पाओ पओसो। आरूढा जोह्ला। [एवं भवतु। गतप्रायः प्रदोषः। आरूढा ज्योत्स्ना ।]

नलिनिका—हला ! मम वि अत्थरं अत्थरेहि । हला ! ममाप्यास्तरमास्तृणु ।]

मागधिका—अत्थि अवआसो। सेवेहि भट्टिदारिअं, जाव णिद्दं लभदि। [अस्त्यवकाशः। सेवस्व भर्तृदारिकां, यावन्निद्रां लभते ।]

नलिनिका—एवं होदु। [एवं भवतु ।]

(उभे निष्क्रान्ते ।)

(ततः प्रविशति खड्गहस्तश्चोरवेषेण रज्जुहस्तोऽविमारकः)

गतप्रायः—व्यतीतकल्पः। आरूढा—प्रकर्षंगता।

आस्तरमास्तृणु—शयनीयं रचय।

नलिनिका—जभी वह राजकुमार प्रवेश करेंगे, तब विवाह होगा।

विलासिनी—निर्विघ्नभाव से प्रवेश करें।

नलिनिका—ऐसा ही हो।

मागधिका—सखी, चलो चतुःशाल में चलकर बैठें।

विलासिनी—यही होवे, प्रदोष बीत गया, चन्द्रिका फैल रही है।

नलिनिका—सखी, मेरा बिस्तर भी लगा दे।

मागधिका—अवकाश तो है। राजकुमारी की सेवा कर जब तक वह सो नहीं जाती।

नलिनिका—यही हो।

(दोनों का प्रस्थान)

(इसके बाद खड्ग तथा रस्सी हाथ में लिये चोरवेषधारी अविमारक का प्रवेश)

कुरङ्गी—हं हीणं चारित्तं। [हं हीनं चारित्रम्।]

नलिनिका—णं सम्भावणीओ एसो। णं सो एव सो। [ननु संभावनीय एषः। ननु स एव सः।]

कुरङ्गी—णलिणिए! संवाहेहि मं। [नलिनिके! संवाहय माम्।]

नलिनिका—जं भट्टिदारिआ आणवेदि। [यद् भर्तृदारिका ज्ञापयति।]

विलासिनी—णलिणिए! विवाहो कदा भविस्सदि। [नलिनिके! विवाहः कदा भविष्यति।]

(नेपथ्ये)

अद्य

नलिनिका—चिरं जीव।

(नेपथ्ये)

राजपुरुषाः! अमात्यः प्रस्थित इति कश्चिदमात्यभृत्यः कन्यापुररक्षणार्थं नाभ्यागतः। तद् यथेष्टं भवतु। तावदहं श्वो राज्ञो निवेदयिष्यामि।

विलासिनी—हला णलिणिए! किं भणिदं। [हला नलिनिके! किं भणितम्।]

संभावनीयः—आदरेण ग्रहणीयः।

संवाहय—धारय।

कुरङ्गी—हाय, चारित्रिकपतन हो गया।

नलिनिका—ऐसा मत सोचिये। निश्चय ही वह वही हैं।

कुरङ्गी—नलिनिके, पकड़ ले मुझे।

नलिनिका—राजकुमारी की जो आज्ञा।

विलासिनी—नलिनिके, विवाह कब होगा।

(नेपथ्य में)

आज।

नलिनिका—चिरकाल तक जीती रहो।

(नेपथ्य में)

राजपुरुषो, अमात्य चले गये हैं अतः कोई भी अमात्य का भृत्य कन्यान्तःपुर की रक्षा करने नहीं आया है। जो होता है होवे। कल मैं महाराज से निवेदन करूँगा।

विलासिनी—सखी नलिनिके, क्या कहा?

कुरङ्गी—कोणु खु अभूदपुव्वो रोओ चिन्तिअमाणो मं उम्मादेदि। सुमणावण्णअं णेच्छदि। ण तुस्सदि गोट्ठीए। इदं एत्थ दारुणं मणोहरं च। (निःश्वस्य) णलिणिए! किं एदं। [कोनु खल्वभूतपूर्वो रोगश्चिन्त्यमानो मामुन्मादयति। सुमनोवर्णकं नेच्छति। न तुष्यति गोष्ठ्या। इदमत्र दारुणं मनोहरं च। नलिनिके! किमेतत्।]

मागधिका—भट्टिदारिए! माअधिआ खु अहं। [भर्तृदारिके! मागधिका खल्वहम्।]

विलासिनी—भट्टिदारिए! विलासिणी खु अहं। [भर्तृदारिके! विलासिनी खल्वहम्।]

नलिनिका—(उपगम्य) भट्टिदारिए! अहं णलिणिआ। सोवाणसद्देण खु भट्टिदारिआए विण्णादं। भट्टिदारिए! भट्टिणी भणादि। [भर्तृदारिके! अहं नलिनिका। सोपानशब्देन खलु भर्तृदारिकया विज्ञातम्। भर्तृदारिके! भट्टिनी भणति।]

कुरङ्गी—किं त्ति। [किमिति।]

नलिनिका—(कर्णे) एवं विअ। [एवमिव।]

अभूतपूर्वः—पूर्वं कदाप्यजातः। सुमनोवर्णकम्–पुष्पमाल्यम्।

सोपानशब्देन—सोपानोपरि मदीयपादनिपातेन जायमानेन शब्देन।

कुरङ्गी—यह कौन सा अपूर्व रोग है जिसकी चिन्ता से मैं पागल होती जा रही हूँ। मुझे पुष्पमाल्य अच्छा नहीं लगता है, लोगों से मिलना-जुलना नहीं भाता, यह तो नितान्त कष्टकर होतेहुए भी मनोहर है। (साँस छोड़कर) नलिनिके, यह क्या बात है?

मागधिका—राजकुमारी, मैं मागधिका हूँ।

विलासिनी—राजकुमारी, मैं विलासिनी हूँ।

नलिनिका—(समीप जाकर) राजकुमारी मैं हूँ नलिनिका, सीढ़ी के शब्द से आपने जान लिया। महारानी ने कहा है :—

कुरङ्गी—क्या कहा है?

नलिनिका—(कान में) यही कहा है।

कुरङ्गी—(स्वगतम्) हन्त कालन्तरिदं कय्यं। [हन्त कालान्तरितं कार्यम् ।]

विलासिनी—पिअं भट्टिदारिआए रूवजोव्वणं सफलं संवुत्तं त्ति। [प्रियं भर्तृदारिकाया रूपयौवनं सफलं संवृत्तमिति ।]

(प्रविश्य)

नलिनिका—भणिदं हि मम मादाए-गच्छ।एदं वुत्तन्तं भट्टिदारिआए कहेहि। पिअणिवेदिअमाणाणि पिआणि पिअदराणि होन्ति। अह अ सा वि मं पेक्खन्ती सव्वं विस्सत्थं ण भणादि। अहं पि काले पस्सदो पभवामि त्ति। जाव भट्टिदारिआए पिअं णिवेदेमि। (परिक्रामति) [भणितं हि मम मात्रा–गच्छैतं वृत्तान्तं भर्तृदारिकायै कथय। प्रियनिवेद्यमानानि प्रियाणि प्रियतराणि भवन्ति। अथ च सापि मां पश्यन्ती सर्वं विश्वस्तं न भणति। अहमपि काले पार्श्वतः प्रभवामीति यावद् भर्तृदारिकायै प्रियं निवेदयामि।]

कालान्तरितम्—विलम्बनिष्पाद्यम् ।

रूपयौवनम् सफलं संवृत्तम्—अनुरूपस्वामिलाभेन राजकुमारिकाया रूपं यौवनञ्च सफलं जातमित्यर्थः ।

प्रियनिवेद्यमानानि प्रियाणि-प्रियतराणि भवन्ति—प्रियजनेन कथितानि प्रियवृत्तानि सातिशयमनोहराणि भवन्ति, अतो भर्त्तदारिकायाः प्रियसख्या त्वया तस्यै निवेद्यमानस्तद्विवाहोदन्तः समधिकहृद्यो भवितेति भावः। सर्वं विश्वस्तं न भणति–विश्वासपूर्वकं सर्वं मनोगतं न कथयति, सङ्कुचति। काले पार्श्वतः प्रभवामि—समये समीपस्था भवामि ।

कुरङ्गी—(स्वगत) अच्छा, यह कार्य अब कालान्तरित हुआ।

विलासिनी—बड़ी खुशी की बात, राजकुमारी का रूपयौवन सफल हुआ।

(प्रवेश करके)

नलिनिका—मेरी माता ने कहा है कि जाओ यह समाचार राजकुमारी को सुनादो। प्रियजन द्वारा कथित प्रियवस्तु प्रियतर होता है। वह भी मुझे देखते ही सारी बातें खुलकर नहीं कहती है। मैं भी समय पर समीप आ जाऊँगी। तबतक मैं राजकुमारी को खुशखबरी सुना दूँ।

रिका। तस्य च दूत आगतो महाराजेन पूजितः। प्रतिगृहीतं च वर्णिकारम्।]

कुरङ्गी—(आत्मगतम्) एदं अलिअं। अहं अत्तणो पभवामि। [एतदलीकम्। अहमात्मनः प्रभवामि।]

मागधिका—तहिं किल भट्टिणीए भणिदं—बाला खु मे दुहिआ, ण सक्कुणोमि एक्कं पि दिअसं अपेक्खन्ती जीविउं। जदि मे महाराओ पसण्णो, एत्थ एव्व जामादुओ आणीदव्वो त्ति। [तत्र किल भट्टिन्या भणितं-बाला खलु मे दुहिता, न शक्नोम्येकमपि दिवसमपश्यन्ती जीवितुम्। यदि मे महाराजः प्रसन्नः, अत्रैव जामातानेतव्य इति।]

विलासिनी—तदो तदो। [ततस्ततः।]

मागधिका—तदो तं पि किल अणुमदं महाराएण। अज्ज णक्खत्तं सोभणं त्ति तेण अ दूदेण अमच्चो अय्यभूदिओ पत्थिदो। [ततस्तदपि किलानुमतं महाराजेन। अद्य नक्षत्रं शोभनमिति तेन च दूतेनामात्य आर्यभूतिकः प्रस्थितः।]

वर्णिकारम्—कन्यावरणसामग्र्यादि।

अलीकम्—मिथ्या, अहं जयवर्मणे दत्तेति कथनं न सत्यमित्यर्थः, तत्र कारणमाह-अहमात्मनः प्रभवामि-स्वयं मयाऽऽत्मनि प्रभूयतेऽतो मत्सम्मतिं विना मदन्यदानं कथं सत्यं भवितेति भावः।

एकमपि दिवसम्-एकमपि दिनम्। अपश्यन्ती-स्वां सुतामनवेक्षमाणा।

अमात्य आर्यभूतिकः प्रेषितः—जामातरमानेतुं प्रहित इत्यर्थः।

गई है। उसका दूत भी आया था, महाराज ने उसका सत्कार किया। वरणसामग्री भी लेली।

कुरङ्गी—(स्वगत) यह असत्य है, मैं अपनी मालिक स्वयं हूँ।

मागधिका—इसपर महारानी ने कहा—मेरी लड़की अभी छोटी है, उसे मैं एक दिन के लिये भी नजर से अलग नहीं रख सकती हूँ। यदि महाराज की मुझ पर कृपा है तो दामाद को यहीं बुला लें।

विलासिनी—तब क्या हुआ?

मागधिका—महाराज ने वह भी स्वीकार कर लिया। आज शुभ समय था अतः दूत के साथ अमात्य आर्यभूतिक भी गये हैं।

विलासिनी—सुहं सइदु भट्टिदारिआ । मे कहेहि । [सुखं शेतां भर्तृदारिका । मम कथय ।]

कुरङ्गी—(आत्मगतम्) किंणु खु भवे ! [किंनु खलु भवेत् ।]

मागधिका—हला ! सुणाहि भट्टिदारिअं अन्तरेण । [हला ! शृणु भर्तृदारिकामन्तरेण ।]

कुरङ्गी—हं विदिदं रहस्सं । परिब्भट्ठम्हि । [हं विदितं रहस्यम् । परिभ्रष्टास्मि ।]

विलासिनी—हला । कहिं तुए सुदं । [हला ! कुत्र त्वया श्रुतम् ।]

मागधिका—भट्टिणीपरिचारिआए वसुमित्ताए कहिदं । [भट्टिनीपरिचारिकया वसुमित्रया कथितम् ।]

विलासिनी—सअं णाम भट्टिणीए कहिदं होदि । [स्वयं नाम भट्टिन्या कथितं भवति ।]

मागधिका—अत्थि कासिराअपुत्तो जअवम्मा णाम । तस्स दिण्णा भट्टिदारिआ । तस्स अ दूदो आअदो महाराएण पूइदो । पडिग्गहिदं च वण्णिआरं । [अस्ति काशिराजपुत्रो जयवर्मा नाम । तस्मै दत्ता भर्तृदा-

---

मम कथय—मह्यं श्रावय ।

परिभ्रष्टास्मि—पतितास्मि, यद्यभिर्मम तत्र यून्यनुरागादिकं वृत्तं ज्ञातं तदा जातं मम पतनमिति ।

विलासिनी—राजकुमारी आराम से सोवे, मुझे सुनाओ।

कुरङ्गी—(स्वगत) न जाने क्या बात है ?

मागधिका—सखी, सुनो, राजकुमारी के बिना..........

कुरङ्गी—हाय, मेरा रहस्य इसे मालूम है । मैं भ्रष्ट हो गई ।

विलासिनी—सखी, तुमने कहाँ सुना ?

मागधिका—महारानी की परिचारिका वसुमित्रा ने कहा है ।

विलासिनी—तब तो स्वयं महारानी ने ही कहा ।

मागधिका—काशिराज का एक पुत्र जयवर्मा नाम का है । राजकुमारी उसे दी

मागधिका—अदिपण्डिदा खु संवुत्ता। एवं पण्डितचेडवुत्तं भत्तारं लभेहि। [अतिपण्डिता खलु संवृत्ता। एवं पण्डितचेटवृत्तं भर्तारं लभस्व।]

कुरङ्गी—हला! इमस्सिं सिलादले मुहुत्तअं उवविसामि। [हला! अस्मिन् शिलातले मुहूर्तकमुपविशामि।]

मागधिका—जं भट्टिदारिआए रुइदं। होदु। [यद् भर्तृदारिकायै रुचितम्। भवतु।]

(सर्वा उपविशन्ति)

मागधिका—भट्टिदारिए! कहेमि वक्खाणं। [भर्तृदारिके! कथयामि व्याख्यानम्।]

कुरङ्गी—हला! जाणामि दे असम्बद्धप्पलावं। [हला! जानामि तेऽसंबद्धप्रलापम्।]

मागधिका—भट्टिदारिए! अभिणवा खु कहा। [भर्तृदारिके! अभिनवा खलु कथा।]

कुरङ्गी—याचेमि, मा णिब्बन्धिअ, मुहूत्तअं सआमि। [याचे, मा निर्बध्य, मुहूर्तकं शये।]

अतिपण्डिता—अतिचतुरा। पण्डितचेटवृत्तम्—चेटेषु पण्डितत्वेन प्रथितम्।
व्याख्यानम्—कथाविशेषम् आख्यानम्।

असंबद्धप्रलापम्—परस्परासम्बद्धकथाभिधायित्वम्।

याचे-प्रार्थये। मा निर्बध्य-आग्रहं न कुरु। शये-निद्रामनुभवामि।

मागधिका—तुम बड़ी काबिल हो रही है। अपने समान ही चतुर स्वामी को प्राप्त करो।

कुरङ्गी—सखी, इस शिलातल पर थोड़ा बैठ लेती हूँ।

मागधिका—राजकुमारी को जो भला लगे। अस्तु।

(सभी बैठती हैं)

मागधिका—राजकुमारी, अब मैं कहानी कहती हूँ।

कुरङ्गी—सखी, मैं जानती हूँ तुम बेसिर-पैर की कहानी कहती हो।

मागधिका—राजकुमारी, यह बिलकुल नई कथा है।

कुरङ्गी—प्रार्थना करती हूँ, जिद मत करो, थोड़ा सो लेती हूँ।

रइदाणि त्ति । [हला ! जानामि तेऽलसत्वम् । दिवसरचितानि भणसि रचितानीति ।]

विलासिनी—हला ! मा एव्वं भणाहि । भट्टिदारिअं अन्तरेण अण्णादिसाणि होन्ति । [हला ! मैवं भण । भर्तृदारिकामन्तरेणान्यादृशानि भवन्ति ।]

मागधिका—हला ! गदुअ जाणामि । [हला ! गत्वा जानामि ।]

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

मागधिका—एसो पासादो । [एष प्रासादः ।]

कुरङ्गी—अग्गदो जाहि ! [अग्रतो याहि ।] (आरोहणं नाटयति ।)

मागधिका—साहु विलासिणि ! साहु ! अत्तणो णामसदिसं किदं । एदस्सिं सिलादले रइदं सअणं । [साधु विलासिनि ! साधु ! आत्मनो नामसदृशं कृतम् । एतस्मिन् शिलातले रचितं शयनम् ।]

विलासिनी—अब्भन्तरमण्डवे खु रइदं सअणं । मागधिए ! पेक्ख पेक्ख मे अलसत्तणं । [अभ्यन्तरमण्डपे खलु रचितं शयनम् । मागधिके ! पश्य पश्य मेऽलसत्वम् ।]

सम्प्रति कृतानि ब्रूषे, स्वमलसत्वं प्रच्छादयितुमेवं मिथ्या भाषस इत्यर्थः ।

अभी किया बता रही है ।

विलासिनी—ऐसा मत कहो, राजकुमारी क्या सोचेंगी ।

मागधिका—सखी, जाकर ही जान सकूँगी ।

(सभी जाती हैं)

मागधिका—यही तो प्रासाद है ।

कुरङ्गी—आगे चल, (चढ़ती है)

मागधिका—शाबाश विलासिनि, शाबाश, तुमने नामानुकूल ही कार्य किया है । इस शिलातल पर बिछावन लगा रखा है ।

विलासिनी—मैंने भीतर के मण्डप में बिछावन लगा दिया है । देखो मेरा आलस्य ?

मागधिका—णं णिट्ठिदो सुअपञ्जरो भट्टिदारिए। [ननु निष्ठितः शुकपञ्जरो भर्तृदारिकायाः ।]

कुरङ्गी—वाचाडे ! किं अण्णो वि अत्थि। [वाचाटे ! किमन्योऽप्यस्ति ।]

मागधिका—भोदव्वं। [भवितव्यम् ।]

कुरङ्गी—हला ! का वेला। [हला ! का वेला ।]

मागधिका—ओगाहो पओसो। [अवगाढः प्रदोषः ।]

कुरङ्गी—तेण ही पासादं आलुहामो। [तेन हि प्रासादमारोहामः ।]

मागधिका—विलासिणि ! अग्गदो जाहि। विरएहि सअणासणाणि। [विलासिनि ! अग्रतो याहि । विरचय शयनासनानि ।]

विलासिनी—सुत्ता खु तुवं ! को कालो विरइदाणि सअणासणाणि। [सुप्ता खलु त्वम् । कः कालो विरचितानि शयनासनानि ।]

मागधिका—हला ! जाणामि दे अलसत्तणं। दिवसरइदाणि भणासि

निष्ठितः—निर्मितः।

वाचाटे—बहुभाषिणि,

का वेला—कः समयः ?

अवगाढः—घनीभूतः, चिरपरिणतः।

विरचय—निर्माय सज्जीकुरु।

दिवसरचितानि भणसि रचितानीति—दिवस एव सज्जीकृतानि शयनासनानि

मागधिका—राजकुमारी के शुकपञ्जर तो बनकर आचुके हैं।

कुरङ्गी—ओ री बातूनी, क्या दूसरा भी है।

मागधिका—होना चाहिये।

कुरङ्गी—सखी, क्या समय है।

मागधिका—प्रदोष गाढ़ा हो रहा है।

कुरङ्गी—तब हम लोग छतपर चलें।

मागधिका—अरी विलासिनि, तू आगे चल, बिछावन ठीक कर।

विलासिनी—क्या तुम सो रही थी, कब न मैंने बिछावन ठीक कर दिया।

मागधिका—मुझे तुम्हारा आलस्य ज्ञात है, दिन में किये गये बिछावन को ही

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कुरङ्गी चेट्यौ च)

कुरङ्गी—हला ! किं तेण भणिअं [हला ! किं तेन भणितम् ।]

चेटी—भट्टिदारिए ! केण । [भर्तृदारिके ! केन ।]

कुरङ्गी—(स्वगतम्) हं भिन्दामि खु मन्दभाआ । (प्रकाशम्) कण्णेउरचेडेण । [हं भिनद्मि खलु मन्दभागा । कन्यापुरचेटेन ।]

मागधिका—दिट्ठो मए कण्णेउरचेडो । भणिदं च । ण किञ्चि आह । [दृष्टो मया कन्यापुरचेटः । भणितं च । न किञ्चिदाह ।]

कुरङ्गी—हन्त भट्टिणीए णिवेदेमि—कण्णेउरचेडो मम सुअपञ्जरं ण करेदि त्ति । [हन्त भट्टिन्यै निवेदयामि—कन्यापुरचेटो मम शुकपञ्जरं न करोतीति ।]

भिनद्मि—अपमानदुःखेन भिन्नहृदया भवामि ।

कन्यापुरचेटः—कन्यान्तःपुरपरिचारकः ।

तृतीय अङ्क

(कुरङ्गी के साथ दो चेटियों का प्रवेश)

कुरङ्गी—सखी, उसने क्या कहा ?

चेटी—भर्तृदारिके, किसने ?

कुरङ्गी—(स्वगत) मैं अपमान-दुःख से मरी जाती हूँ (प्रकट) कन्यापुर के भृत्य ने ।

मागधिका—मैंने कन्यापुर के भृत्य से भेंट की थी, कहा भी था, उसने कुछ नहीं कहा ।

कुरङ्गी—अच्छा, मैं महारानी से कहूँगी । कन्यापुर का भृत्य मेरे शुकपञ्जर नहीं बना दे रहा है ।

व्यामृष्टसूर्यतिलको विततोडुमालो
नष्टातपो मृदुमनोहरशीतवातः ।
संलीनकामुकजनः प्रविकीर्णशूरो
वेषान्तरं रचयतीव मनुष्यलोकः ॥ १३ ॥

(निष्क्रान्तौ)

द्वितीयोऽङ्कः ।

व्यामृष्टेति—व्यामृष्टम् प्रोञ्छितम् सूर्य एव तिलकं ललाटस्थचन्दनबिन्दुर्येन तथोक्तः, विततोडुमालः वितता विस्तृता उडूनां नक्षत्राणां माला दाम येन तथोक्तश्च, नष्टातपः शान्तसूर्यकरतापः मृदुमनोहरशीतवातः कोमलैर्मनोज्ञैश्च शीतवातैः सहितः, संलीनकामुकजनः गृहाभ्यन्तरगतकामिलोकः प्रविकीर्णशूरः प्रचलितवीरजनश्चायं मनुष्यलोको वेषान्तरं रूपान्तरमिव रचयति विधत्ते । अयं मनुष्यलोकः सम्प्रति सूर्यरूपं तिलकमपास्य तारामाल्यं धारयति, आतपं प्रशमय्य कोमलशीतं वायुं सञ्चारयति, कामिलोकं प्रियापरिसरे प्रापय्य शूरानितस्ततः प्रचारयति, तन्मन्ये रूपान्तरमिव करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीतेऽविमारक'प्रकाशे' द्वितीयाङ्क'प्रकाशः' ॥

सूर्यरूपी चन्दन पुँछ गया, तारों की माला फैली, धूप समाप्त हो गई, कोमल ठंढी हवा बह रही है, कामुक जन घरों में छिप गये, बहादुर लोग इधर-उधर फिर रहे हैं, इस तरह यह मनुष्य लोक वेषान्तर की रचना सा कर रहा है ॥ १३ ॥

(दोनों का प्रस्थान)

द्वितीय अङ्क समाप्त

चेटी—जेदु भट्टिदारओ। आवुत्तं ह्णाणोदअं! [जयतु भर्तृदारकः। आवृत्तं स्नानोदकम्।]

अविमारकः—अयमयमागच्छामि। गच्छाग्रतः।

चेटी—जं भट्टिदारओ आणवेदि। (निष्क्रान्ता) [यद् भर्तृदारक आज्ञापयति।]

अविमारकः—वयस्य! अस्तमितो भगवान् दिवाकरः। सम्प्रति हि—

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता
सन्ध्यारुणा भाति च पश्चिमाशा।
द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्षं
यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम्॥ १२॥

विदूषकः—सुट्ठु भवं भणादि। अदिक्कन्दो दिअसो। आरूढो पओसो। [सुष्ठु भवान् भणति। अतिक्रान्तो दिवसः। आरूढः प्रदोषः।]

अविमारकः—अहो विचित्रस्वभावता जगतः। कुतः।

पूर्वा त्विति—पूर्वा काष्ठा प्राची दिशा तिमिरानुलिप्ता अन्धकारेण व्याप्ता, पश्चिमाशा पश्चिमदिशा च सन्ध्यारुणा सान्ध्यरागेण रक्ता भाति शोभते। तदेवम् अन्तरिक्षं व्योम द्विधा विभक्तान्तरम् द्वेधा विभज्यमानं सत् अर्धनारीश्वररूपशोभाम् अर्धाङ्गाश्रितजायस्य शिवस्य सादृश्यं धारयति। अर्धांशे श्यामलाभं तदवशिष्टे चार्धांशे रक्तवर्णं व्योमार्धनारीश्वरस्य सादृश्यं धारयतीत्यर्थः॥ १२॥

अतिक्रान्तः—व्यतीतः। आरूढः-प्रारब्धः।

विचित्रस्वभावता—विस्मयावहप्रकृतित्वम्।

चेटी—जय हो राजकुमार की। नहाने का जल प्रस्तुत है।

अविमारक—यह आया, तुम आगे चलो।

चेटी—राजकुमार की जो आज्ञा। (जाती है)

अविमारक—मित्र, भगवान् सूर्य अस्त हो गये। इस समय—

पूर्वदिशा अन्धकार से पूर्ण तथा पश्चिमदिशा सन्ध्यारुणा हो रही है। दो रूपों में बटा हुआ यह आकाश अर्धनारीश्वर का सादृश्य धारण कर रहा है॥ १२॥

विदूषक—तुम ठीक कहते हो, दिन समाप्त हो गया, प्रदोष गाढ़ा हो रहा है।

अविमारक—अहा, जगत् का स्वभाव विचित्र है, क्योंकिः—

नृपभवनं विभवैः सुखं प्रवेष्टुम् ।
वयमपि च भुजायुधप्रधानाः
किमिह सखे ! भवतापि शङ्कनीयाः ॥ ११ ॥

विदूषकः—जइ एवं किदो णिच्चओ, संपदि णअरं पविसामो । तहिं मम अत्थि मित्तो । तस्स आवासे कालं पडिवालम्ह । [यद्येवं कृतो निश्चयः, संप्रति नगरं प्रविशावः । तत्र ममास्ति मित्रम् । तस्यावासे कालं प्रतिपालयावः ।]

अविमारकः—सम्यग् भवानाह । साम्प्रतमभ्यन्तरं प्रविश्य कृताह्निको महाराजेनाभ्यनुज्ञातो वासगृहे शयनसंविधानं प्रविश्याज्ञातो नगरं प्रविश्य भवतो मित्रगृहे कालं प्रतिपालयामि ।

(प्रविश्य)

नृपतेः बलम् मितगुणम् परिमितगुणशालि (विद्यते) अतस्तत्प्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः । विभवैः (उपपन्नं) नृपभवनं राजान्तःपुरं सुखं प्रवेष्टुम् प्रवेष्टुं सुकरम् । भुजायुधप्रधानाः प्रधानरूपेण बाहुप्रहरणाः वयम् अपि किं सखे, भवताऽपि शङ्कनीयाः, भवान्मम पराक्रमं वेत्ति, तदस्यां स्थितौ बाहुसहाये मयि मितगुणसैनिकशालिराजान्तःपुरं प्रविशति सति भवता शङ्का नैव कार्येत्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति तल्लक्षणम् ॥ ११ ॥

कालं प्रतिपालयावः—अर्धरात्रात्मकं कन्यान्तःपुरप्रवेशयोग्यं समयं प्रतीक्षावहे ।

महाराजेन—पित्रा ।

हमारे हाथ में अस्त्र के रहने पर भी क्या तुम को भी मुझ पर शङ्का करनी चाहिये ॥ ११ ॥

विदूषक—अगर यही निश्चय कर लिया है तो चलो नगर में चलें, हमारा एक मित्र है, उसी के घर बैठकर समय की प्रतीक्षा करें ।

अविमारक—तुम ठीक कहते हो । अब भीतर जाकर दिनकृत्य सम्पन्न करके महाराज की अनुमति से वासगृह में प्रवेश कर छिपे-छिपे तुम्हारे मित्र के यहाँ समय की प्रतीक्षा करें ।

(प्रवेश करके)

विदूषकः—कहं मं उज्झिअ गच्छसि । अहं भवन्तं सव्वकालं ण मुञ्चामि । अक्कोसन्तो वि एक्को इच्छिदव्वो । [कथं मामुज्झित्वा गच्छसि । अहं भवन्तं सर्वकालं न मुञ्चामि । आक्रोशन्नप्येक एष्टव्यः]

अविमारकः—न जानाति भवान् शास्त्रमार्गम् ।

एकः परगृहं गच्छेद् द्वितीयेन तु मन्त्रयेत् ।
बहुभिः समरं कुर्यादित्ययं शास्त्रनिर्णयः ॥ १० ॥

तस्मादेकेनैव मया प्रवेष्टव्यं कुन्तिभोजस्य कन्यापुरम् । न ते वयं शङ्कनीयाः । पश्यतु भवान् ,

मितगुणमिह कुन्तिभोजसैन्यं

प्रवेशे किमपि भयम् ।

आक्रोशन्—विपदुपनिपाते शब्दायमानः । एक एष्टव्यः-अभिलषणीयः । एकः एतादृशोऽपि सहायकोऽपेक्ष्यते यः प्रकारान्तरेणानुपकुर्वन्नपि सत्यां विपदि लोकाह्वानाय शब्दायेतेत्यर्थः ।

शास्त्रमार्गम्—शास्त्रस्य तत्त्वम् ।

एक इति—एकः सहायकान्तररहित एव परगृहं गच्छेत् अन्यदीयं भवनं प्रविशेत्, द्वितीयेन सह तु मन्त्रयेत्, मन्त्रणे द्वितीयमाददीत सहायकम् । बहुभिः सह समरं युद्धं कुर्यात् युद्धे सहायान् यथासंभवमाददीत । इत्ययम् एतादृशः शास्त्रनिर्णयः—शास्त्रसम्मतो मार्गः । अस्तीति शेषः ॥ १० ॥

न ते वयं शङ्कनीयाः—मद्विषये त्वया शङ्का न कार्येत्यर्थः ।

मितगुणमिति—इह अत्र कन्यान्तःपुरे कुन्तिभोजसैन्यम् कुन्तिभोजस्य

विदूषक—मुझे छोड़कर क्यों जाते हो, मैं तुझे किसी भी हालत में नहीं छोड़ूँगा, चिल्लाने वाला भी तो एक आदमी चाहिये ।

अविमारक—आप शास्त्र की बात नहीं जानते हैं,

अकेला दूसरे के घर में प्रवेश करें, दो आदमी मन्त्रणा करें, बहुत आदमी लेकर युद्ध करें, यही शास्त्र का निर्णय है ॥ १० ॥

अतः मैं अकेला ही कुन्तिभोज के अन्तःपुर में प्रवेश करूँगा । मेरे विषय में तुम लोग शङ्का मत करना, देखो—

कुन्तिभोज की सेना साधारण है, वैभवशाली राजकुल में प्रवेश सरल है ।

भग्ना मयैकेन पराः ससैन्या
अद्यापि गन्धेन न संश्रयन्ते ।
किं मानुषैः सोऽप्यसुरेश्वरो मे
हतो भुजाभ्यामविरूपधारी ॥ ९ ॥

विदूषकः—जाणामि जाणामि भवदो अमाणुसाणि कम्माणि । सव्वहा सङ्कणीओ रत्तिच्छण्णो परगिहप्पवेसो । [जानामि जानामि भवतोऽमानुषाणि कर्माणि । सर्वथा शङ्कनीयो रात्रिच्छन्नः परगृहप्रवेशः ।]

अविमारकः—एष समासः । सर्वथा प्रवेष्टव्यं कुन्तिभोजस्य कन्यापुरम् । तदनुमन्तुमर्हति महाब्राह्मणः ।

भग्ना इति—मया एकेन सहायकान्तरनिरपेक्षेणापि सता पराः शत्रवः ससैन्याः सैनिकसार्थसमेता अपि भग्नाः पराजिताः सन्तः अद्यापि सम्प्रत्यपि गन्धेन गर्वेण न संश्रयन्ते न युज्यन्ते, ससैन्यस्यापि परस्य मयैकेन जये साधिते नास्ति तस्याधुनापि गर्वाङ्कुरोदय इत्यर्थः । किं मानुषैः मम पराक्रमस्य पुरतः का गणना मानुषाणाम् ? अविरूपधारी मेषरूपधारी सः प्रसिद्धपराक्रमः असुरेश्वरः असुरराजोऽपि मे भुजाभ्यां बाहुभ्याम् हतः व्यापादितः, अतो मम कन्यान्तःपुरप्रवेशोऽशङ्क्यभय एवेति भावः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः' इति विश्वः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम्—'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति तल्लक्षणात् ॥ ९ ॥

अमानुषाणि—मनुष्यैः सम्पादयितुमशक्यानि । रात्रिच्छन्नः—रात्रौ गूढभावेन क्रियमाणः ।

एष समासः—संक्षेपेणैतन्मया ते कथितम् । सर्वथा प्रवेष्टव्यम्—नास्ति तत्र

मैंने अकेले शत्रुओं की सेना को ऐसी हार दी है कि वह आज भी शिर नहीं उठा रही है । मनुष्यों की तो बात ही क्या ? वह भेंड़े का रूप बनाने वाला असुरराज भी मेरे हाथों मर चुका है ॥ ९ ॥

विदूषक—जानता हूँ जानता हूँ मैं तुम्हारे अमानुषकर्मों को । फिर भी रात में छिपकर दूसरे के घर में प्रवेश करना सर्वथा शङ्कनीय है ।

अविमारक—सारांश यही है कि किसी भी हालत में कुन्तिभोज के अन्तःपुर में प्रवेश करना है । तुम ब्राह्मण हो, अनुमति दो ।

विदूषकः—आम भो ! दिट्ठाओ तत्तहोदीओ ! किं आणीदं । [आम भोः दृष्टे तत्रभवत्यौ । किमानीतम् ।]

अविमारकः—अस्मच्छोकौषधमानीतम् ।

विदूषकः—पेक्खामि दाव । [पश्यामि तावत् ।]

अविमारकः—काले द्रक्ष्यसि । अद्य तावच्छ्रूयताम् ।

विदूषकः—भणादु भणादु भवं [भणतु भणतु भवान् ।]

अविमारकः—किं बहुना । तत्रभवती ब्रवीति अद्यैव प्रवेष्टव्यं कन्यापुरमिति ।

विदूषकः—(विहस्य) केण खु उआएण अब्भन्तरं पविसिअ जीवग्गहणं पत्तुकामोऽसि । अमच्चा णाम विसमसीला कुन्तिभोअस्स । [केन खलूपायेनाभ्यन्तरं प्रविश्य जीवग्रहणं प्राप्तुकामोऽसि । अमात्या नाम विषमशीलाः कुन्तिभोजस्य ।]

अविमारकः—कथं भवतापि शङ्कनीयम् । पश्य,

अस्मच्छोकौषधम्—मदीयस्य कष्टस्य निवारकं वस्तु ।

जीवग्रहणं प्राप्तुकामः—जीवितुमिच्छुः । विषमशीलाः—दुष्टस्वभावाः । कुन्तिभोजस्यामात्या अतिदुष्टास्तत्कन्यान्तःपुरं प्रविष्टस्य गृहीतस्य च तव जीवनोपयिकं किमपि न पश्यामीति तदाशयः ।

विदूषक—हाँ, उन दोनों को तो देखा है ।

अविमारक—वे दोनों हमारे शोक की दवा ले आई थीं ।

विदूषक—देखूँ ।

अविमारक—समयपर देख लेना, अभी सुनो ।

विदूषक—कहिये कहिये आप ।

अविमारक—अधिक क्या कहें, उसने कहा कि आज ही कन्यापुर में प्रवेश करें ।

विदूषक—(हंसकर) किस उपाय से अन्तःपुर में प्रवेशकर के जीते रह सकोगे । कुन्तिभोज के अमात्य बड़े खतरनाक हैं ।

अविमारक—तुमको भी क्यों शङ्का होती है ? देखो—

अविमारकः—वयस्य ! अतिविलम्बितमिव भवता नगरे ।

विदूषकः—तुमं दाव आमन्तणविप्पलद्धो विअ बम्हणो अहोरत्तं चिन्तेसि । अहं पि दाव दिअसे णअरं परिब्भमिअ अलद्धभोआ पाअडगणिआ विअ रत्तिं पस्सदो सइदुं आअच्छामि । [त्वं तावदामन्त्रणविप्रलब्ध इव ब्राह्मणोऽहोरात्रं चिन्तयसि । अहमपि तावद् दिवसे नगरं परिभ्रम्यालब्धभोगा प्राकृतगणिकेव रात्रौ पार्श्वतः शयितुमागच्छामि ।]

अविमारकः—सखे ! प्रियं ते कथयिष्यामि ।

विदूषकः—किं समत्तो अम्हाअं इसिसावो । [किं समाप्तोऽस्माकमृषिशापः ।]

अविमारकः—मूर्ख ! अवश्यं भवितव्येऽर्थे कः प्रहर्षः ।

विदूषकः—किं पुण अण्णं । [किं पुनरन्यत् ।]

अविमारकः—किं न दृष्टा कुरङ्ग्या धात्री नलिनिका च ।

नाकृतीनाम्' । अतिविलम्बितम्—भूयान् विलम्बः कृतः ।

आमन्त्रणविप्रलब्धः—निमन्त्रणेन वञ्चितः । अलब्धभोगा-अप्राप्तभोगसाधना । प्राकृतगणिका-वेश्या साधारणी ।

अवश्यंभवितव्येऽर्थे कः प्रहर्षः—यत्कार्यमवश्यंभावि तस्मिञ्जातेऽपि कः प्रमोदः । ऋषिशापस्य सावधिकतया समये स्वयं समाप्यतया तत्समाप्तेर्हर्षकारणत्वं न युज्यत इत्यर्थः ।

अविमारक—मित्र, आपने नगर में बहुत विलम्ब कर दिया ।

विदूषक—तुम तो निमन्त्रण-लोभी ब्राह्मण की तरह दिन-रात चिन्ता किया करते हो । मैं भी दिनभर नगर में घूमकर अलब्धभोग सामान्य वेश्या की तरह रात में बगल में सोने आ जाता हूँ ।

अविमारक—सखे, तुझे खुशखबरी सुनाऊंगा ।

विदूषक—क्या हमारा शापकाल समाप्त हो गया ?

अविमारक—मूर्ख, उस अवश्यंभावी वस्तु में खुशी की क्या बात है ?

विदूषक—तो फिर और क्या है ?

अविमारक—क्या तुमने कुरङ्गी की धात्री तथा नलिनिका को नहीं देखा ?

गणिकाजनो नागरिकजनश्चान्योन्यविशेषमण्डितावात्मानं दर्शयितुकामौ तेषु तेषु प्रासादेषु सविभ्रमं संचरतः । अहं तु तादृशानि प्रेक्ष्योन्माद्यतस्तत्रभवतो रात्रिसहायो भवामीति नगरान्निर्गतोऽस्मि । सोऽपि तावदस्माकमधन्यतया केनाप्यनर्थसंचिन्तनेनान्यादृश इव संवृत्तः । एतत् तत्रभवत आवासगृहम् । अद्य नगरापणालिन्दे शृणोमि तत्रभवतो गृहान्निर्गता राजदारिकाया धात्री सखी चेति । किं नु खल्वत्र कार्यम् । अथवा हस्तिहस्तचञ्चलानि पुरुषभाग्यानि भवन्ति । अथवा गच्छत्वनर्थोऽस्माकम् । अवस्थासदृशं राजकुलं प्रविशामि । ही ही एषोऽत्रभवान् कामुकजनवर्णकेनानुलिप्त इव पाण्डुभावेनेत एवागच्छति । अथवा सर्वमलङ्कारो भवति सुरूपाणाम् । जयतु भवान् ।]

अस्तंप्राप्तः । दधिपिण्डपाण्डरेषु-दधिपिण्डस्वच्छेषु । प्रासादेषु—राजभवनेषु । अग्रापणालिन्देषु आपणाग्रस्थितालिन्देषु । प्रसारितगुडमधुरसङ्गतः—प्रसारितस्य गुडस्य मधुनश्च रसङ्गत इव, राजभवनोपरि आपणालिन्देषु च प्रतिफलन् सूर्यस्तत्र प्रसारिते गुडे मधुनि च लोलुप इव दृश्यत इत्यर्थः । गणिका—वेश्या । अन्योन्यविशेषमण्डितौ—परस्परप्रतिस्पर्धयेव सविशेषं प्रसाधितकायौ । सविभ्रमम्—सविलासम् । तादृशानि—कामसंदीपनानि । उन्माद्यतः—विमनायमानस्य । रात्रिसहायः—निशायां सहायताकरः । अधन्यतया भाग्यदोषेण । केनाप्यनर्थसश्चिन्तनेन—किमपि दुखं भावयित्वा । तत्रभवतः—राजकुमारस्य । अत्र—राजकुमारस्यावासे । हस्तिहस्तचञ्चलानि—करिशुण्डादण्डवच्चपलानि । अनर्थः गच्छतु—अपसरतु दुर्भाग्यम् । कामुकजनवर्णकेन—कामिजनोचितेन वेषेण । पाण्डुभावेन श्वेतिम्ना । सुरूपाणां सर्वमलङ्कारः—रूपशालिनः केनापि वस्तुनाऽलङ्कृता भवन्ति, तथा चोक्तं कालिदासेन—'किमिव हि मधुराणां मण्डनं

निवास है । मैंने बाजार में सुना है कि उनके घर से राजकुमारी की सखी तथा धात्री निकलीं हैं । उनका यहाँ क्या कार्य हो सकता है ? अथवा—पुरुष के भाग्य हाथी के शुण्डादण्ड की तरह चञ्चल हुआ करते हैं । अथवा—हमारे अनर्थ दूर हों । अवस्थानुकूल राजकुल में प्रवेश करता हूँ । हाँ, यही तो कामिजन के समान पाण्डुता से युक्त राजकुमार हैं जो इधर ही आरहे हैं । सुरूपजन के लिये सब कुछ भूषण ही होता है । जय हो आप की ।

उभे—जं भट्टिदारओ आणवेदि (निष्क्रान्ते) [यद् भर्तृदारक आज्ञापयति ।]

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदूषकः—अहो णअरस्स सोहा संपदि । अत्थं आसादिदो भअवं सुय्यो दीसइ दहिपिण्डपण्डरेसु पासादेसु अग्गापणालिन्देसु पसारिअगुलमहुरसङ्गदो विअ । गणिआजणो णाअरिअजणो अ अण्णोण्णविसेसमण्डिदा अत्ताणं दंसइदुकामा तेसु तेसु पासादेसु सविब्भमं सञ्चरन्ति । अहं तु तादिसाणि पेक्खिअ उम्मादिअमाणस्स तत्तहोदो रत्तिसहाओ होमि त्ति णअरादो णिग्गदो म्हि । सो वि दाव अम्हाअं अधण्णदाए केण वि अणत्थसञ्चिन्तणेण अण्णादिसो विअ संवुत्तो । एदं तत्तहोदो आवासगिहं । अज्ज णअरापणालिन्दे सुणामि तत्तहोदो गिहादो णिग्गदा राअदारिआए धत्ती सही अ त्ति । किं णुखु एत्थ कय्यं । अहव हत्थिहत्थचञ्चलाणि पुरुसभग्गाणि होन्ति । अहव गच्छदु अणत्थो अम्हाअं । अवत्थासादसं राअउलं पविसामि । (प्रविश्य) ही ही एसो अत्तभवं कामुअजणवण्णएण अणुलित्तो विअ पण्डुभावेण इदो एव आअच्छदि । अहव सव्वं अलङ्कारो होदि सुरूवाणं (उपेत्य) जेदु भवं । [अहो नगरस्य शोभा सम्प्रति । अस्तमासादितो भगवान् सूर्यो दृश्यते दधिपिण्डपाण्डरेषु प्रासादेष्वग्रापणालिन्देषु प्रसारितगुडमधुरसङ्गत इव ।

अहो नगरस्य शोभा—अतिविस्मयजननी पुरशोभा । अस्तमासादितः—

दोनों—राजकुमार की जैसी आज्ञा । (प्रस्थान)

(विदूषक का प्रवेश)

विदूषक—अहा, नगर की शोभा इस समय क्या ही विलक्षण है ? अस्ताचल को प्राप्त सूर्य दही की तरह धवल प्रासादों तथा अंगनई की सहन पर फैले हुए गुड़-मधु की तरह प्रतीत होता है । वेश्यायें तथा नागरिकजन विशेष मण्डित होकर इस विलास से विचरण करते हैं मानो अपने रूपयौवन का प्रदर्शन कर रहे हों । मैं तो इसलिये नगर से निकल पड़ा हूँ कि इन वस्तुओं को देखकर उन्मत्त की तरह आचरण करने वाले राजकुमार की सहायता कर सकूंगा । वह आजकल किसी अनर्थ की चिन्ता से कुछ दूसरी तरह हो रहे हैं । यही तो उनका

धात्री—एवं विअ। [एवमिव।]

अविमारकः—हन्त भोः!

श्रुत्वा तु राज्ञो गृहसंविधानं
प्रविष्टमात्मानमवैति बुद्धिः।
न पौरुषं वै परदूषणीयं
न चेद् विसंवादमुपैति दैवम्॥ ८॥

(विचिन्त्य) भवति! कोऽस्माकमस्मिन् कार्ये प्रत्ययः।

उभे—अअं पच्चओ। जेदु भट्टिदारओ। [अयं प्रत्ययः। जयतु भर्तृदारकः।]

अविमारकः—हन्त गम्यतां सम्प्रति। प्रतीक्ष्यतामर्धरात्रम्।

श्रुत्वेति—राज्ञः गृहसंविधानम् कन्यान्तःपुरप्रवेशानन्तरकरणीयं नियमजातं श्रुत्वा बुद्धिः मम कुशला मतिः आत्मानं प्रविष्टम् अवैति, स्वं प्रवेशमतिसुकरतया जातकल्पं मन्यते। पौरुषम् मदीयः पुरुषकारः परदूषणीयं केनाप्यन्येन तिरस्करणीयं नास्ति, यदि दैवं भाग्यं विसंवादं प्रतिकूलत्वं न उपैति भवतीभ्यामुच्यमानं राजकुलसंविधानमतिसुकरमितिहेतोरहमात्मनः प्रवेशमतिसुसाध्यं मन्ये, मदीयं पौरुषमपि परैरधर्षणीयमेव यदि भाग्यं न विरुणद्धि तदा नास्ति कोऽपि प्रत्यूह इत्यर्थः॥ ८॥

प्रत्ययः—विश्वासः। इदं कार्यं भविष्यतीति विश्वासः कथं क्रियताम् इत्याशयः।

धात्री—(कान में) ऐसे ही।

अविमारक—अहा, राजा के गृह का व्यवहार सुन कर मेरी बुद्धि यही समझ रही है कि मैं राजकुल में प्रवेश पागया। मेरा पराक्रम ऐसा है कि दूसरे उसकी शिकायत नहीं कर सकते हैं, हाँ यदि भाग्य प्रतिकूल नहीं हो॥ ८॥

(सोचकर) भद्रे, मुझे इस कार्य में विश्वास कैसे हो?

दोनों—ऐसे विश्वास होगा। जय हो राजकुमार की।

अविमारक—अच्छा, तो आप अभी जायें, आधीरात के समय प्रतीक्षा करें।

अविमारकः—बाढम् । प्रथमः कल्पः । भवति ! कस्तावदौषधमुपलभ्य मन्दीभवत्यातुरः ।

धात्री—पवेसमत्तं एव्व दुल्लहं । सक्कं अब्भन्तरे चिरं वसिदुं । [प्रवेशमात्रमेव दुर्लभम् । शक्यमभ्यन्तरे चिरं वस्तुम् ।]

अविमारकः—प्रविष्ट एवाहं चिन्तयितव्यः । क्रियतामनर्गलविशाला प्रासादमाला ।

धात्री—एवं करेम्ह । सव्वं अब्भन्तरकरणीअं संपादेम्ह । अप्पमत्तो एव पविसदु अय्यो । [एवं कुर्वः । सर्वमभ्यन्तरकरणीयं संपादयावः । अप्रमत्त एव प्रविशत्वार्यः ।]

अविमारकः—भवति ! सकृदभिधीयतां राजकुलस्य विधानम् ।

प्रथमः कल्पः—अस्य भवतीभ्यां प्रार्थितस्य कन्यान्तःपुरप्रवेशलक्षणस्य कार्यस्य प्रथमकरणीयत्वं मया स्वीकृतमित्यर्थः । मन्दीभवत्यातुरः—कोऽपि रोगी औषधमासाद्य तत्पातुं यथा न मन्दायते तथैव मयाऽप्यत्र कर्मणि विलम्बो नैव विधास्यते, तत्सङ्गमस्य प्राणधारणौपयिकत्वेनात्यन्ताभ्यर्हितत्वादिति भावः । प्रवेशमात्रमेव दुर्लभम्—प्रवेशः केवलमसुकरः, बहुरक्षिपरिवृतत्वात्, प्रवेशे पुनर्जाते चिरं वस्तुं शक्यते कन्यान्तःपुरे, तस्य प्रकामगुप्तत्वादिति भावः ।

प्रविष्ट एवाहं चिन्तितव्यः—मम प्रवेशो निश्चितो मन्तव्यः । अनर्गलविशाला अदत्तार्गलैः कपाटैर्विस्तीर्णद्वारदेशा । प्रासादमाला—प्रासादपरम्परा ।

अभ्यन्तरकरणीयम्—भवति कन्यान्तःपुरे प्रविष्टे सति कर्त्तव्यम् । अप्रमत्तः—सावधानः । राजकुलस्य विधानम्—तत्र वासौपयिकं कर्त्तव्यज्ञानम् ।

अविमारक—अच्छी बात है । कौन ऐसा रोगी होगा जो औषध के मिलने पर देर करेगा ?

धात्री—प्रवेश पाना कठिन है, भीतर में बहुत दिनों तक सुख से रहा जा सकता है ।

अविमारक—आप लोग यही समझें कि मैंने प्रवेश पा लिया । केवल आप प्रासाद के कपाट खुले छोड़ दें ।

धात्री—हम ऐसा ही करेंगी । भीतर का सारा काम हम कर लेंगी, आप सावधानी से प्रवेश करें ।

अविमारक—आप एक बार यह तो बता दें कि राजकुल में कैसे बरता जाता है ।

तस्या भयाकुलितदृष्टिविषं मनोज्ञं
सौम्यप्रकारमतितीक्ष्णमवेक्ष्य वक्त्रम् ।
उन्मादमभ्युपगतोऽस्मि चिरं भवत्यो-
र्वाक्यामृतेन पुनरद्य कृतः ससंज्ञः ॥ ७ ॥

धात्री—दिट्ठिआ अय्येण परिपालिदो अअं जणो । अलमदिप्प-सङ्गेण । अज्ज एव पविसिदव्वं कण्णाउरं । अमच्चो अय्यभूदिओ कण्णा-उररक्खओ कासिराअदूदेण सह अम्हाअं महाराएण पूइदो पत्थिदो अ । [दिष्टयार्येण परिपालितोऽयं जनः । अलमतिप्रसङ्गेन । अद्यैव प्रवेष्टव्यं कन्यापुरम् । अमात्य आर्यभूतिकः कन्यापुररक्षकः काशिराजदूतेन सहास्माकं महाराजेन पूजितः प्रस्थितश्च ।]

तस्या भयेति—भयेन हस्तिसंभ्रमकालोत्पन्नया भीत्या आकुलिता व्याकुलत्वं गता दृष्टिरेव विषं प्राणापहरणसाधनं यत्र तादृशम् , सौम्यप्रकारम् सातिशयभद्ररूपम् अतितीक्ष्णम् उन्नतनासत्वादिनातितुङ्गम् तस्या राजकुमार्या वक्त्रम् मुखम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा चिरं बहुकालपर्यन्तम् उन्मादं चित्तविक्षेपम् अभ्युपगतोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि अद्य अधुना पुनः भवत्योः युवयोर्धात्रीनलिनिकयोः वाक्यामृतेन अमृतवद् अतिहितेन प्राणपदेन च वाक्येन पुनः भूयः ससंज्ञः कृतोऽस्मि प्रत्यापन्नचैतन्योऽस्मि जात इत्यर्थः । भीतिलोलनयनं सौम्यं सुन्दरतमं च कुमार्या वदनमालोक्य चिरादुन्मादयतो मम चेतनाऽद्य भवत्योर्वाक्यं श्रुत्वा प्रत्यागतेवेति तात्पर्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अयं जनः परिपालितः—ईप्सितकार्यप्रतिश्रुत्या महतो भयात् त्रातो मल्लक्षणो जनः । अतिप्रसङ्गेन—कालविलम्बेन ।

उसके भयाकुल नयनों से सुन्दर, सौम्य, अतितीक्ष्ण मुख देखकर मैं पागल हो रहा था, सम्प्रति आपलोगों के वाक्य रूप अमृत ने मुझे होश में ला दिया है ॥ ७ ॥

धात्री—सौभाग्यवश आपने मुझे बचा लिया । समय बिताने की जरूरत नहीं है, आज ही कन्यापुर में प्रवेश करना चाहिये । कन्यापुर के रक्षक अमात्य भूतिक काशिराजदूत के साथ गये हैं ।

होदु । प्रतिगृहीतं मङ्गलवचनम् । योगशास्त्रमेव भवतु ।]

अविमारकः—(आत्मगतम्) को नु खलु वाक्यार्थः । अन्यदप्यभिलाष-वशादन्यथा सङ्कल्पयामि । (प्रकाशम्) किमभिप्रेतं भवत्याः ।

धात्री—जोअं इच्छन्तीओ आअदम्ह । अणुमदो अय्येण जोओ त्ति णं णिट्ठिदं कय्यं अम्हाअं राअउले विवित्ते अवआसे । तहिं पि को वि जणो अहिअदरं जोअं चिन्तअन्तो अच्छदि । तेण सह तहिं एव्व अय्येण सुट्ठु जोअविहाणं चिन्तीअदु त्ति । [योगमिच्छन्त्यावागते स्वः । अनुमत आर्येण योग इति ननु निष्ठितं कार्यमस्माकं राजकुले विविक्ते अवकाशे । तत्रापि कोऽपि जनोऽधिकतरं योगं चिन्तयन्नस्ति । तेन सह तत्रैवार्येण सुष्ठु योगविधानं चिन्त्यतामिति ।]

अविमारकः—कथमद्यापि सावशेषाणि मे भाग्यानि । (आसनादुत्थाय) भवति ! पुनर्दत्ता इव मे प्राणाः । कुतः,

---

प्रतिगृहीतम्—अङ्गीकृतम् ।

को नु खलु वाक्यार्थः—किमाभ्यां स्त्रीभ्यामुच्यते ? अन्यदपि—अन्यार्थकमपि । अभिलाषवशात्—स्वहृदयस्यानुरक्ततया । अन्यार्थकम्—स्वमनोनुकूलार्थकम् । योगम्—युवयोः संयोगम् । निष्ठितम्—सम्पन्नम् । तत्र—राजकुले कोऽपि राजपुत्रीलक्षणः ।

सावशेषाणि—अवशिष्टानि । भाग्यस्यावशिष्यमाणतयैवैतादृशावसरलाभ इत्यर्थः । पुनर्दत्ताः—पुनः प्रत्यर्पिताः, भवत्योरीदृशेन प्रस्तावेन मृतकल्पोऽहं पुनर्जीवलोकं-प्रविष्टोऽस्मीति मन्ये भवतीभ्यामेव मे प्राणाः पुनर्दत्ता इत्यर्थः ।

अविमारक—(स्वगत) इसका क्या अर्थ ? दूसरी वस्तु को भी मैं अभिलाष-वश दूसरे रूप में सोचने लगता हूँ । (प्रकट) आप का क्या अभिप्राय है ?

धात्री—हम दोनों योग की ही इच्छा लेकर आई थीं, आपने भी योग की अनुमति दी है इससे हमारा कार्य बन गया, वह एकान्त राजकुल में सम्पन्न होगा । वहाँ भी कोई उत्कट रूप में योग की चिन्ता कर रहा है । उसके साथ आप भी वहीं भली भाँति योग की चिन्ता करें ।

अविमारक—क्या अभी भी मेरे भाग्य बचे हुए हैं ? (आसन से उठ कर) आपने मेरे प्राण मुझे फिर से दे दिये हैं, क्योंकि:—

धात्री—सा एव इमं उम्मादेदि । [सैवेममुन्मादयति ।]

नलिनिका—सुट्ठु भणिदं-एसो वि किलिस्सिदि त्ति । [सुष्ठु भणितम्-एषोऽपि क्लिश्यत इति ।]

धात्री—सुट्ठु विञ्ञादं तुए । सुहं अय्यस्स । [सुष्ठु विज्ञातं त्वया । सुखमार्यस्य ।]

अविमारकः—(विलोक्य सव्रीडम्) स्वागतं भवतीभ्याम् ।

उभे—अवि सुहं । [अपि सुखम् ।]

अविमारकः—भविष्यति वां दर्शनेन ।

धात्री—अय्य ! किं चिन्तीअदि । [आर्य ! किं चिन्त्यते ।]

अविमारकः—भवति ! शास्त्रं चिन्त्यते ।

धात्री—किं णाम एदं रमणीअं सत्थं विवित्थे चिन्तीअदि । [किं नामैतद् रमणीयं शास्त्रं विविक्ते चिन्त्यते ।]

अविमारकः—भवति ! योगशास्त्रं चिन्त्यते ।

धात्री—(सस्मितम्) पडिग्गहिदं मङ्गलवअणं । जोअसत्थं एव्व

भविष्यति वां दर्शनेन—युवयोर्दर्शनेन मे सुखं भविष्यतीत्यर्थः ।

विविक्ते—एकान्तदेशे ।

धात्री—राजकुमारी के लिये ही यह पागल हो रहा है ।

नलिनिका—ठीक कहती हो, यह भी क्लेश में है ।

अविमारक—(देख कर, लज्जा पूर्वक) आप लोगों का स्वागत है ।

दोनों—आप तो सानन्द हैं ?

अविमारक—आप के दर्शन से मैं भी सानन्द हो जाऊँगा ।

धात्री—आर्य, आप क्या सोच रहे हैं ?

अविमारक—मैं शास्त्र की चिन्ता करता हूँ ।

धात्री—कौन सा वह रमणीय शास्त्र है जिसकी चिन्ता आप एकान्त में कर रहे हैं ।

अविमारक—मैं योग शास्त्र की चिन्ता करता हूँ ।

धात्री—(मुस्कुराहट के साथ) इस मङ्गलवचन को मैं स्वीकार करती हूँ, योगशास्त्र ही हो ।

धात्री—अम्मो पिप्पलवदि। [अम्भो विप्रलपति।]

अविमारकः—

मुखं नयनवल्लभं प्रकृतिताम्रबिम्बाधरम्।

धात्री—धण्णो खु सो जणो इमं एवं उन्मादेदि। [धन्यः खलु स जन इममेवमुन्मादयति।]

अविमारकः—

भयेऽपि यदि तादृशं नयनपात्रपेयं वपुः

धात्री—सुत्थिदं कय्यं [सुस्थितं कार्यम्।]

अविमारकः—

कथन्नु सुरतान्तरप्रचुरविभ्रमं तद् भवेत्॥ ६॥

तनुः जघनभारखिन्ना नितम्बभारपीडिता, मुखं नयनवल्लभं नेत्ररमणीयं, प्रकृतिताम्रबिम्बाधरम्—स्वभावरक्तवर्णेन बिम्बोपमेन चाधरेण युक्तम्, भयेऽपि भयकारणे समुपस्थितेऽपि यदि तादृशं, नयनपात्रपेयम् नयनैः सादरं दर्शनीयं वपुः शरीरम्, तद् वपुः सुरतान्तरे रतिक्रीडाकाले प्रचुरविभ्रमं नानाविलासयुतं कथं कीदृशं नु भवेत्। यद्वपुर्भयकाले तादृशं रामणीयकं धारयति तस्यैव वपुषो रतिकाले नानाविधविलाससम्बलितत्वे कीदृशं रमणीयत्वं स्यादिति मनोमात्रकल्पनीयमित्यर्थः। पृथ्वीवृत्तम्—जसौ जसजला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति तल्लक्षणात्॥ ६॥

धात्री—अरे यह तो विप्रलाप कर रहा है!

अविमारक—मुख आंख की सुन्दरता से पूर्ण है, अधर स्वाभाविक लालिमा से भरा है।

धात्री—धन्य है वह स्त्री जिसके लिये यह इस तरह पागल हो रहा है।

अविमारक—भय की स्थिति में भी यदि उसका रूप देखते ही बनता था तो फिर—

धात्री—काम बन गया।

अविमारक—

सुरत के मध्य में विलासों से पूर्ण उसका चेहरा कितना सुन्दर होगा?॥६॥

नलिनिका—हला ! अहो दस्सणीअं किदोवहारं च दुवारमुहं । हला ! एहि पविसामो । [हला ! अहो दर्शनीयं कृतोपहारं च द्वारमुखम् । हला ! एहि प्रविशावः ।]

धात्री—हला ! कहिं भट्टिदारओ किं भणासि-चउस्साले वत्तदि त्ति । [परिक्रम्यावलोक्य) अअं अम्हाणं भट्टिदारओ । एको एव किं वि चिन्तअन्तो चिट्ठई । [हला ! कुत्र भर्तृदारकः । किं भणसि-चतुःशाले वर्तत इति । अयमस्माकं भर्तृदारक एक एव किमपि चिन्तयंस्तिष्ठति ।]

नलिनिका—हला ! णं पिविसामो । [हला ! ननु प्रविशावः ।]

धात्री—एव्वं करेम्ह । (प्रविश्य) सुहं अय्यस्स । [एवं कुर्वः । सुखमार्यस्य ।]

अविमारकः—अहो तस्या रूपसम्पत् ।

धात्री—(साकुलम्) किण्णुहु भवे । सुहं अय्यस्स । [किन्नु खलु भवेत् । सुखमार्यस्य ।]

अविमारकः—

उरः स्तनतटालसं जघनभारखिन्ना तनुः

दर्शनीयम्—सुन्दरम् । कृतोपहारम्—कल्पितप्रसाधनञ्च । चतुश्शाले—बहिर्गृहे । सुखमार्यस्य—भवतः कुशलम् ?

उर इति—उरः वक्षस्थलम् स्तनतटालसम् स्तनभारेण भाराक्रान्तम्,

नलिनिका—इसका दरवाजा कितना सुन्दर तथा अलङ्कृत है ? चलो, प्रवेश करें ।

धात्री—अरी, राजकुमार कहाँ हैं ? क्या कहा—चतुःशाल में हैं ? यही तो हमारे राजकुमार कुछ सोचते हुए बैठे हैं ।

नलिनिका—अरी, चलो चलें ।

धात्री—ऐसा करें । (प्रवेश करके) आप आनन्द से तो हैं ?

अविमारक—अहा, कैसा विलक्षण था उसका रूप ।

धात्री—(आकुलता के साथ) जाने क्या होता है । आप सानन्द तो हैं ?

अविमारक—छाती स्तन के भार से अलस है, शरीर जघन के भार से खिन्न है ।

धात्री—पहिट्ठरोमकूवं मे सरीरं। असंसअं दव्वेण भणिदं। अहं पुण जाणामि ण एसो केवलो माणुसत्ति। [प्रहृष्टरोमकूपं मे शरीरम्। असंशयं दैवेन भणितम्। अहं पुनर्जानामि नैष केवलो मानुष इति।]

नलिनिका—गदो तस्स कुलसन्देहो। अम्हाणं वअणं करेदि ण करेदि त्ति चितेमि। (विचिन्त्य) धण्णो खु सो जणो इमं एवं उम्मादेदि। किं बहुणा, सअं कामदेवो वि भट्टिदारिआए रूवं पेक्खिअ किलिस्सिदि। तेण सो वि किलिस्सिदि त्ति तक्केमि। [गतस्तस्य कुलसन्देहः। अस्माकं वचनं करोति न करोतीति चिन्तयामि। धन्यः खलु स जन इममेवमुन्मादयति। किं बहुना, स्वयं कामदेवोऽपि भर्तृदारिकाया रूपं प्रेक्ष्य क्लिश्यते। तेन सोऽपि क्लिश्यत इति तर्कयामि।]

धात्री—हला! एसो तस्स आवासो, जं तदा हत्थिसम्भमदिअसे कोदूहलेण आअदम्ह। [हला! एष तस्यावासः, यं तदा हस्तिसम्भ्रमदिवसे कौतूहलेनागते स्वः।]

प्रहृष्टरोमकूपम्—जातरोमाञ्चम्। एषः—कुमारः।

गतस्तस्य कुलसन्देहः—तदीयकुलविषयको मम सन्देहो दूरापास्त इत्यर्थः। इममेवमुन्मादयति—यो जन ईदृग्धीरमपीमं जनमेवमुन्मादयति स विशिष्टसौन्दर्य-शालितया धन्य इत्यर्थः।

तस्य—राजकुमारस्य। आवासः—वासस्थानम्। हस्तिसम्भ्रमदिवसे—हस्तिना कृतस्य उपद्रवस्य दिने। कौतूहलेन—कुत्रेदृशो महानुभावो वसतीति कौतुकेन।

धात्री—मेरे तो रोंगटे खड़े हो रहे हैं, निश्चय ही दैवने कहा है। मैं जानती हूँ यह निरा मनुष्य ही नहीं है।

नलिनिका—इस के वंशगत संशय का तो अन्त हो गया। देखें हमारी बात मानता है या नहीं। वह धन्य है जिसके लिये यह इस तरह पागल हो रहा है। और क्या, स्वयं कन्दर्प भी राजकुमारी के रूप को देख कर दुःखी हो जाय। इसी लिये यह भी दुःखी हो रहा है।

धात्री—अरी, यही न उसका निवास स्थान है जहाँ हाथी वाले उपद्रव के दिन हम आई थीं।

धात्री—जदि सो सन्देहो णत्थि, को अण्णो अदिरित्तगुणो जामादुओ भवे। [यदि स सन्देहो नास्ति, कोऽन्योऽतिरिक्तगुणो जामाता भवेत्।]

(नेपथ्ये)

यदि च विभवरूपज्ञानसत्त्वादयः स्यु-
र्न तु कुलविकलानां वर्तते वृत्तशुद्धिः।
ध्रुवमिह कुलमस्य श्रोष्यसि प्राप्तकाले
त्यज कुलगतशङ्कां साध्यतां स्वन्तमेतत् ॥ ५ ॥

धात्री—हला ! केण खु भणिदं [हला ! केन खलु भणितम्।]

नलिनिका—एत्थ को वि ण दिस्सदि। [अत्र कोऽपि न दृश्यते।]

स सन्देहः—अन्त्यजत्वशङ्का। अतिरिक्तगुणः—इतोऽधिकगुणशाली।

यदि चेति—कुलविकलानाम् नीचवंशजातानाम्, ज्ञानम् शास्त्रज्ञानम्, विभवः समृद्धिः, रूपं कायसौन्दर्यम्, सत्त्वम् बलञ्च तदादयो गुणाः यदि स्युः भवेयुर्नाम, परन्तु तेषां वृत्तशुद्धिः शुद्धचरित्रता न वर्त्तते। नीचवंशजातेषु विभवरूपबलादयो गुणाः काममासतां परं ते शुद्धचरित्रा नैव भवन्ति, तन्निर्गलितमर्थमाह—ध्रुवमिति। इह अस्य प्रसङ्गे, प्राप्तकाले समये प्राप्ते सति, ध्रुवं निश्चयेन अस्य कुमारस्य, कुलं सत्कुलप्रसूतत्वं श्रोष्यसि, अतः कुलगतशङ्कां त्यज, एतत् कुमार्याः कुमारेण सह सङ्गमनरूपं कार्यं, स्वन्तं सुखोदर्कं, साध्यताम्, तथा यतस्व यथाऽनयोः सङ्गमः सुखावसानो जायेतेत्यर्थः। मालिनीवृत्तं, तल्लक्षणं यथा—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति ॥ ५ ॥

धात्री—यदि वह सन्देह नहीं है तो कौन इससे अधिक गुणी जामाता मिल सकता है।

(नेपथ्य में)

यदि सम्पत्ति, रूप, ज्ञान, बल आदि हो भी जाय, फिर भी अकुलीनों का चरित्र निर्मल नहीं हुआ करता है। निश्चय आप इसके कुल के सम्बन्ध में समय पर सुन लेंगे, इस कार्य का अन्त भला होगा, यह कार्य अवश्य करो ॥ ५ ॥

धात्री—अरी, यह किसने कहा।

नलिनिका—यहाँ तो कोई नहीं दीख रहा है।

नलिनिका—किस्स ण मन्तेदि। मम सव्वं कहेदि। [कस्मान्न मन्त्रयते। मम सर्वं कथयति।]

धात्री—हला! जाणामि दे अभिप्पाअं, अवत्थं जाणिअ सव्वहा इमं एदेण जोजेहि त्ति। [हला! जानामि तेऽभिप्रायम्, अवस्थां ज्ञात्वा सर्वथेमामेतेन योजयेति।]

नलिनिका—किंणुखु ईदिसो तादिसेहि गुणविसेसेहि अकुलीणो भवे। [किन्तु खल्वीदृशस्तादृशैर्गुणविशेषैरकुलीनो भवेत्।]

धात्री—तहिं च सन्देहो। सुदं च मए भट्टिणीए समीवे अमच्चेहि किल भणिदं—ण सो तादिसो दुक्खुलजो त्ति। अत्ताणं केण वि कारणेण पच्छादेदि त्ति। [तत्र च सन्देहः। श्रुतं च मया भट्टिन्याः समीपेऽमात्यैः किल भणितं-न स तादृशः दुष्कुलज इति। आत्मानं केनापि कारणेन प्रच्छादयतीति।]

नलिनिका—कोणुखु भवे। [को नु खलु भवेत्।]

स्मीति ख्यापयति। कुलमानेन—कुलगौरवेण। एकस्याः अपि—कस्याश्चिदपि सख्याः।

अवस्थां ज्ञात्वा—स्थितिं परिचित्य। इमाम्-राजकुमारीम्। एतेन-राजपुत्रेण। योजय-घटय। तादृशैर्गुणैरकुलीनो भवेत्—तादृशेषु गुणेषु सत्सु तस्यान्त्यजत्वमविश्वास्यमेवेत्यर्थः। भट्टिन्याः—राज्ञ्याः।

नलिनिका—क्यों नहीं कहती है, मुझ से तो सारी बातें कहती है।

धात्री—हांरी, मैं तुम्हारा मतलब समझती हूँ—अवस्था देख कर इसे उस पुरुष से मिला दो।

नलिनिका—क्या ऐसा व्यक्ति इस तरह के गुणों के रहते हुए भी अकुलीन हो सकता है।

धात्री—इसमें सन्देह है, मैंने महारानी के पास मन्त्रियों से सुना है कि वह उतना छोटे कुल का नहीं है, किसी कारण वश अपने को छिपा रहा है।

नलिनिका—यह कौन हो सकता है?

अणेएहि उवाएहि विआरिदं च। मम वि सा अज्ज वि पच्छादेदि। अहव किं ताए पच्छादिदं। सा तद्प्पहुदि सुमणावण्णअं णेच्छदि, आहारं णाभिलसदि, ण रमदि गोट्ठीजणेण, दिग्घं णिस्ससदि, असम्बद्धं कहेदि, कहिदं ण जाणादि, गूढं हसदि, विवित्ते रोदिदि, रोअं अवदिसदि, तणुआ होदि, पण्डभावं गच्छदि। एक्कं पि तहि अच्छरिअं। एवं विधेहि अवत्थाविसेसेहि अत्तणो लज्जाए भएण कुलमाणेण बालभावेण अ एकस्सा वि किञ्चि ण मन्तेदि। [अहो सङ्कटता कार्यस्य। यद्येवं क्रियते, राजकुलं दूषितं भवति। यदि न क्रियतेऽवश्यं सा विपद्यते। मयानेकैरुपायैर्विचारितं च। ममापि साद्यापि प्रच्छादयति। अथवा किं तया प्रच्छादितम्। सा तदाप्रभृति सुमनोवर्णकं नेच्छति, आहारं नाभिलषति, न रमते गोष्ठीजनेन, दीर्घं निःश्वसिति, असम्बद्धं कथयति, कथितं न जानाति, गूढं हसति, विविक्ते रोदिति, रोगमपदिशति, तन्वी भवति, पाण्डुभावं गच्छति। एकमपि तत्राश्चर्यम्। एवंविधैरवस्थाविशेषैरात्मनो लज्जया भयेन कुलमानेन बालभावेन च एकस्या अपि किञ्चिन्न मन्त्रयते।]

भावः। सङ्कटता—सङ्कटपूर्णता। यद्येवं क्रियते—प्रच्छाद्य राजकुमारो राजकुमार्या सङ्गम्यते। सा—राजकुमारी। विपद्यते-प्राणान् न धारयति। ममापि साद्यापि प्रच्छादयति अधुनापि सा ममापि निकटे स्फुटं स्वमभिप्रायं न विवृणोति। सुमनोवर्णकम्—पुष्पमाल्यम्। गोष्ठीजनेन—प्रियसखीसङ्गमेन। असम्बद्धम्—अप्रस्तुतम्। विविक्ते-एकान्ते। रोगमपदिशति—रोगस्यच्छलं करोति—रुग्णा-

---

राजकुल कलङ्कित होता है, और यदि नहीं करती हूँ तो निश्चय ही वह मर जायेगी। मैंने अनेक प्रकार से सोच कर देखा है, वह तो अभी भी मुझ से छिपाती ही है, अथवा उसने छिपाया क्या? उसको उसी दिन से फूल की माला भली नहीं लगती है, खाना नहीं रुचता है, सखी-सङ्गति नहीं अच्छी लगती है। वह लम्बी सांस लेती है, बेसिर-पैर की बका करती है, कहा हुआ नहीं समझ पाती है, छिपा कर हंसती है, एकान्त में रोती है, रोग का बहाना बनाती है, दुबली होती जा रही है, पीली पड़ गई है,। इस पर भी एक आश्चर्य है कि वह इस स्थिति में भी भय, कुल गौरव तथा बाल्य के चलते किसी से कुछ नहीं कहती है।

कथमहं पुनरारब्धश्चिन्तयितुम् । किमिदानीं करिष्ये । मनश्च ताव-दस्मदिच्छया न प्रवर्तते । इह हि,

प्रतिषिद्धं प्रयत्नेन क्षणमात्रं न वीक्षते ।
चिराभ्यस्तपथं याति शास्त्रं दुर्गुणितं यथा ॥ ४ ॥

अथवा न शक्यं मनो जेतुम् । चिन्तयिष्याम्येनाम् । अहो सर्वेषां स्त्रीगुणानामेकत्र समवायः । (चिन्ताभिभूत उपविशति)

(ततः प्रविशति धात्री नलिनिका च ।)

धात्री—(सवितर्कम्) अहो सङ्कडदा कय्यस्स । जइ एवं करीअदि, राअउलं दूसिअं होइ । जदि ण करीअदि, अवस्सं सा विवज्जइ । मए

आरब्धश्चिन्तयितुम्—चिन्तां कर्तुमेव प्रारब्धवान् । अस्मदिच्छया न प्रवर्तते—मदीयां रुचिं नानुवर्तते । अहं चिन्तयितुं नेच्छामि, मनश्च तद्विपरीतं चिन्तन-मेव प्रारभते ।

प्रतिषिद्धमिति—प्रयत्नेन प्रतिषिद्धं प्रयासं कृत्वा दुष्टमार्गात् निवर्त्यमानं मनः क्षणमात्रं कालम् अल्पं यावत् न वीक्षते स्वमार्गं नालोकते, यथा दुर्गुणितं साधु नाभ्यस्तं शास्त्रं यथा असम्यगभ्यस्तशास्त्रवत् चिराभ्यस्तपथं बहुनिषेवितं वर्त्म याति, अयमाशयः—यथा असम्यगभ्यस्तं शास्त्रं बहु प्रयस्य यदि किमपि स्मार्यते तदा कियन्तं कालं यावत्स्वाध्येतुर्वशे तिष्ठति पुनश्च तमेवाशुद्धं पन्थानं प्रतिपद्यते तद्वत् मनोऽपि बलवन्निगृह्यमाणं कियतः कालस्य कृते वशे तिष्ठति, तदनन्तरं च पुनः स्वमेव मार्गमाश्रयतीति ॥ ४ ॥

स्त्रीगुणानाम्—स्त्रियामपेक्षितानां तेषां तेषां गुणानाम् । समवायः—राशी-

---

मना करने पर भी क्षणमात्र के लिये नहीं मानता है, यह बार बार उसी की याद किया करता है, जैसे अनभ्यस्त शास्त्र बार बार गलत मार्ग ही पकड़ा करता है ॥ ४ ॥

अथवा—मन नहीं जीता जा सकता है । मैं उसके बारे में सोचूंगा ही । अहा, सभी स्त्रीगुण उसमें एकत्रित हो रहे हैं । (चिन्ताभिभूत हो कर बैठा रहता है)

(धात्री तथा नलिनिका का प्रवेश)

धात्री—(कुछ सोचती हुई) कार्य बड़ा टेढ़ा है, यदि ऐसा करती हूँ तो

अथवा अयुक्तमधृतित्वं पुरुषाणाम् ! सङ्कल्प्यमानो हि विजृम्भते मदनः । तस्मादहमिदानीं न सङ्कल्पयामि । (स्मृत्वा) अहो तस्या रूप-सम्पद् , रूपानुरूपं यौवनं, यौवनसदृशं सौकुमार्यम् । अत्र हि,

प्रतिच्छन्दं धात्रा युवतिवपुषां किन्नु रचितं
गता वा स्त्रीरूपं कथमपि च ताराधिपरुचिः ।
विहाय श्रीः कृष्णं जलशयनसुप्तं कृतभया
धृतान्यस्त्रीरूपं क्षितिपतिगृहे वा निवसति ॥ ३ ॥

अधृतित्वम्—धैर्यत्यागः । सङ्कल्प्यमानः—सङ्कल्पगोचरतां नीयमानः । विजृम्भते-वर्द्धते । रूपानुरूपं यौवनम्—यादृशं रूपं तादृशं यौवनम् । यौवनसदृशं सौकुमार्यम्—यादृशं यौवनं तादृशमेव सौकुमार्यम् ।

प्रतिच्छन्दमिति—धात्रा ब्रह्मणा युवतिवपुषाम् सुन्दरीतनूनाम् प्रति-च्छन्दम् आदर्शरूपम् किन्नु रचितम् ? वा अथवा ताराधिपरुचिः चन्द्रकान्तिः कथमपि केनापि प्रकारेण स्त्रीरूपं गता स्त्रीस्वरूपतां प्राप्ता ? वा अथवा जलशयन-सुप्तम् जलनिधिशयनीये शयानम् कृष्णं भगवन्तं विष्णुं विहाय परित्यज्य कृतभया सञ्जातभीतिः श्रीः लक्ष्मीः धृतान्यस्त्रीरूपम् अन्यरमणीस्वरूपं धृत्वा क्षितिपतिगृहे कुन्तिभोजनृपभवने तत्तनयारूपेण निवसति ? इयं राजकुमारी ब्रह्मणा निर्मितस्य स्त्रीरूपादर्शस्य स्त्रीरूपं बिभ्रतः चन्द्ररोचिषश्च समाना विद्यते, अथवा समुद्रे शयानं विष्णुं विहायागतया तद्भयादन्यस्त्रीरूपमास्थाय वसन्त्या श्रिया वा तुलिता विद्यत इत्यर्थः । उत्प्रेक्षात्रयं स्फुटम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथवा—पुरुषों का अधैर्य उपयुक्त नहीं है । संकल्प करने से ही काम की वृद्धि होती है, अतः मैं अभी संकल्प ही नहीं करूँगा । (याद कर के) अहा, कैसा था उसका रूप, जैसा ही रूप वैसा ही यौवन, यौवन के ही सदृश सुकुमारता । यहाँ—

उसे क्या ब्रह्माने युवतियों के रूप का नमूना बनाया है ? अथवा किसी तरह चन्द्रमा की कान्ति ने स्त्री का रूप धारण किया है ? अथवा लक्ष्मी ने सागर में सोते हुए भगवान् को छोड़ कर भय के कारण अन्य स्त्री का रूप बनाकर राजा के घर में बास कर रही है ? फिर कैसे मैं सोचने लग गया ? अब क्या करूँगा ? मनतो हमारी इच्छा से नहीं चलेगा ॥ ३ ॥

स्वप्नेषु नित्यमुपलभ्य पुनर्विबोधे
जातिस्मरः प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥ १ ॥

अहो बलमनङ्गस्य । कुतः,

दृष्टिस्तदाप्रभृति नेच्छति रूपमन्यद्
बुद्धिः प्रहृष्यति विषीदति च स्मरन्ती ।
पाण्डुत्वमेति वदनं तनुतां शरीरं
शोकं व्रजामि दिवसेषु निशासु मोहम् ॥ २ ॥

नित्यं स्वप्नेषूपलभ्य स्वप्नावस्थायामासाद्य पुनर्विबोधे जाते जागरे जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मरणशक्तिशाली प्रथमजातिं पूर्वजन्मेव स्मरामि । अयमाशयः—यथा जातिस्मरः पूर्वतनीं जातिं स्मरति न चोपलभते, तथैवाहं करिकरशीकरक्लिन्नसर्वावयवतया शीतलीभवद्वपुषं भयाकुलविषादपूर्णनयनाञ्च तां बालां स्वप्नेषु साक्षात्कृत्य जाते जागरे ध्याने भावयामीति । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

अहो बलमनङ्गस्य आश्चर्यजनकं कामदेवस्य सामर्थ्यम् । तदेवोपपादयति—कुत इति ।

दृष्टिरिति—तदाप्रभृति यदा सा युवतिर्दृष्टा ततः कालात् दृष्टिः अन्यद्रूपम् अन्यगतं सौन्दर्यम् नेच्छति नाभिनन्दति । स्मरन्ती प्रेयस्या ध्याने आसक्ता बुद्धिः प्रहृष्यति विषीदति च लाभाशया प्रहर्षमाप्नोति विघ्नशङ्कया च विषादमनुभवति । वदनं मुखं पाण्डुत्वम् पाण्डुरवर्णत्वम् शरीरं तनुताञ्च एति प्राप्नोति, दिवसेषु शोकम् इष्टानवाप्तिजनितं खेदम् निशासु रात्रिषु च मोहं मूर्च्छाम् व्रजामि । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ २ ॥

भयाकुलनयना उस बाला को स्वप्न में प्राप्त करता हूँ, फिर जगने पर उसी तरह याद किया करता हूँ जैसे पूर्वजन्म को जातिस्मर लोग याद करते हैं ॥ १ ॥

अहो, कन्दर्प कितना प्रबल है,

उस समय से मेरी दृष्टि दूसरे रूप को नहीं देखना चाहती है, बुद्धि उसके स्मरण से कष्ट तथा आनन्द दोनों प्राप्त करती है, चेहरा पीला एवं शरीर दुबला होता जा रहा है, दिन में शोक एवं रात में मोह घेरे रहता है ॥ २ ॥

चिट्ठ। किं धावइ एव। जाव अहं वि धावामि। (धावति) मम पादा सिविणे हत्थिणा आसादिअमाणस्स विअ तहिं तहिं एव्व पडन्ति। हन्त कुम्भदासीए वुत्तन्तं तत्तहोदो णिवेदइस्सं। [चन्द्रिके! चन्द्रिके! कुत्र कुत्र चन्द्रिका। हा वञ्चितोऽस्मि। गण्डभेददास्याः शीलं जानन्नप्यात्मनो भोजनविस्रम्भेण च्छलितोऽस्मि। भोजनमप्यलीकं चिन्तयामि। हन्तैषा धावति। तिष्ठ तिष्ठ अधर्मिष्ठदासि! तिष्ठ। किं धावत्येव। यावदहमपि धावामि। मम पादौ स्वप्ने हस्तिनासाद्यमानस्येव तत्र तत्रैव पततः। हन्त कुम्भदास्या वृत्तान्तं तत्रभवते निवेदयिष्यामि।]

(निष्क्रान्तः)

प्रवेशकः।

(ततः प्रविशत्युपविष्टोऽविमारकः।)

अविमारकः—

अद्यापि हस्तिकरशीकरशीतलाङ्गीं
बालां भयाकुलविलोलविषादनेत्राम्।

दासि। हस्तिना साद्यमानस्य–करिणा गृह्यमाणस्य। तत्र तत्रैव पततः—तस्मिन्नेव स्थाने निपततः नाग्रतः सरतः।

प्रवेशक समाप्त

अद्यापीति—अद्यापि बहुसमयातिपातेऽपि हस्तिनः करस्य शुण्डादण्डस्य शीकरैः अम्बुकणैः शीतलानि शीतानि अङ्गानि यस्यास्तां तथोक्ताम्, भयेन आकुले व्याकुले विलोलविषादे विषादपूर्णे च नेत्रे यस्यास्तां तथाभूताम्, बालां

भोजन के मिलने की आशा में ठगा गया। (चल कर) भोजन का निमन्त्रण भी झूठा हो सकता है। (आगे देख कर) हाय, यही तो दौड़ी जा रही है। अरी पापिनी दासी, ठहर ठहर। क्यों, भागती ही जा रही है। मैं भी दौड़ता हूँ। (दौड़ता है) मेरे पैर जहाँ के तहाँ ही पड़ रहे हैं, जैसे सपने में हाथी ने पकड़ लिया हो। हाय, इस अभागी दासी की सारी बातें मैं महाराज से कह दूँगा। (जाता है)

(प्रवेशक)

(बैठे हुए अविमारक का प्रवेश)

अविमारक—हाथी के शुण्डा-दण्ड से निर्गत जलकण से सिक्त सर्वगात्री,

चेटी—पेक्खामि दाव अय्यस्स अङ्गुलीअअं। [पश्यामि तावदार्यस्याङ्गुलीयकम् ।]

विदूषकः—पेक्ख पेक्ख ममकेरअं दंसणीअं। [पश्य पश्य मदीयं दर्शनीयम् ।]

चेटी—(गृहीत्वा) एसो भट्टिदारओ इदो एव्व आअच्छदि। [एष भर्तृदारक इत एवागच्छति ।]

विदूषकः—(परावृत्यावलोक्य) कहिं कहिं तत्तभवं । [कुत्र कुत्र तत्रभवान्]

चेटी—विलोभिदो मुद्धबम्हणो। इमं जणसमूहं पविसिअ चउप्पहमग्गे वञ्चिअ गमिस्सं। (निष्क्रान्ता) [विलोभितो मुग्धब्राह्मणः । इमं जनसमूहं प्रविश्य चतुष्पथमार्गे वञ्चयित्वा गमिष्यामि ।]

विदूषकः-(सर्वतो विलोक्य) चन्दिए ! चन्दि ! कहिंए कहिं चन्दिआ हा वञ्चिदो म्हि। गण्डभेददासीए सीलं जाणन्तो वि अत्तणो भोअणविस्सम्भेण छालिदो म्हि (परिक्रम्य) भोअणं वि अलिअं चिन्तेमि। (अग्रतो विलोक्य) हन्त एसा धावइ। चिट्ठ चिट्ठ अधम्मिट्ठदासि !

विलोभितः—वञ्चितः। मुग्धब्राह्मणः—सरलमतिर्विप्रः।

इमं जनसमूहं प्रविश्य—अस्मिन् जनसम्मर्देऽन्तर्भूय।

गण्डभेददास्याः—निन्द्यचरित्राया दास्याः। भोजनविस्रम्भेण—भोजनलाभप्रत्ययेन। छलितः—वञ्चितः। भोजनमप्यलीकं चिन्तयामि यथा इत्थं प्रतारितोऽस्मि तया दत्तं निमन्त्रणमपि मिथ्या संभवतीति भावः। अधर्मिष्ठदासि—पापे-

---

चेटी—जरा आप की अंगूठी देखूँ ।

विदूषक—देखो देखो, मेरी अँगूठी देखने लायक है।

चेटी—(लेकर) यह राजकुमार इधर ही आ रहे हैं।

विदूषक—(मुड़ कर देख कर) कहाँ ? कहाँ है राजकुमार ?

चेटी—ठग लिया बेवकूफ ब्राह्मण को, इस जनसमूह में मिल कर चौराहे पर ठग कर निकल जाऊँगी।

(जाती है)

विदूषक—(चारो ओर देख कर) चन्द्रिके, चन्द्रिके, कहाँ कहाँ है चन्द्रिका। हाय, ठगा गया। मैं इस कलमुँही दासी का स्वभाव जानता था, तथापि

चेटी—जाणामि जाणामि। अय्यस्स कुलोइदो ईदिसो मेधाविभावो। [जानामि जानामि। आर्यस्य कुलोचित ईदृशो मेधाविभावः]

विदूषकः—ण केवलं सुलोआ एव्व, तेसं अत्थो वि मुणिओ। अण्णं च। अवरो विसेसो, बम्हणो दुल्लहो अक्खरञ्जो अत्थञ्जो अ। [न केवलं श्लोका एव, तेषामर्थोऽपि ज्ञातः। अन्यच्च। अपरो विशेषः, ब्राह्मणो दुर्लभोऽक्षरज्ञोऽर्थज्ञश्च।]

चेटी—तेण हि भणाहि किं णाम एदं अक्खरं। (नाममुद्रिकां दर्शयति) [तेन हि भण किं नामैतदक्षरम्।]

विदूषकः—(आत्मगतम्) अजाणमाणो किं भणिस्सं। (विचार्य] भोदु दिट्ठं। एवं दाव भणिस्सं। (प्रकाशम्) भोदि ! एदं अक्खरं मम पुत्थए णत्थि। [अजानानः किं भणिष्यामि। भवतु दृष्टम्। एवं तावद् भणिष्यामि। भवति ! एतदक्षरं मम पुस्तके नास्ति।]

चेटी—जदि ण जाणासि, अदक्खिणं भुञ्जेहि। [यदि न जानासि, अदक्षिणं भुङ्क्ष्व।]

विदूषकः—भोदु भोदु। [भवतु भवतु।]

मेधाविभावः—बुद्धिवैभवम्। कुलोचितः कुलक्रमागतः।

अदक्षिणं भुङ्क्ष्व—दक्षिणामन्तरेणैव भोजनं कुरु।

चेटी—जानती हूँ, आप की यह बौद्धिक प्रखरता कौलिक है।

विदूषक—केवल श्लोक ही नहीं, मैंने उनका अर्थ भी पढ़ लिया है। और मुझ में यह विशेषता है, अक्षर भी जाने और अर्थ भी, ऐसा ब्राह्मण दुर्लभ होता है।

चेटी—अच्छा तो बोलो यह कौन अक्षर हैं? (अंगूठी दिखलाती है)

विदूषक—(स्वगत) मैं अनजान क्या बताऊँगा? (सोच कर) समझ गया, यही कह दूँगा। (प्रकट) यह अक्षर मेरी पुस्तक में नहीं है।

चेटी—अगर नहीं जानते तो बिना दक्षिणा के भोजन करो।

विदूषक—अच्छा अच्छा।

विदूषकः—चन्दिए । किं एदं । [चन्द्रिके ! किमेतत् ।]

चेटी—अय्य ! कञ्चि बम्हणं अण्णेसामि । [आर्य ! कञ्चिद् ब्राह्मण-मन्विष्यामि ।]

विदूषकः—बम्हणेण किं कय्यं ! [ब्राह्मणेन किं कार्यम् ।]

चेटी—किमण्णं, भोअणत्थं णिमन्तेदुं । [किमन्यद् , भोजनार्थं निमन्त्रयितुम् ।]

विदूषकः—भोदि ! अहं को, समणओ । [भवति ! अहं कः, श्रमणकः ।]

चेटी—तुवं किल अवेदिओ । [त्वं किलावैदिकः ।]

विदूषकः—किस्स अहं अवेदिओ । सुणाहि दाव । अत्थि रामाअणं णाम णट्टसत्थं । तस्सि पञ्च सुलोआ असम्पुण्णे संवच्छरे मए पाठदा । [कस्मादहमवैदिकः । शृणु तावत् । अस्ति रामायणं नाम नाट्यशास्त्रम् । तस्मिन् पञ्च श्लोका असम्पूर्णे संवत्सरे मया पठिताः ।]

ब्राह्मणेन किं कार्यम्—किंनिमित्तं ब्राह्मणोऽन्विष्यते ?

श्रमणकः—बौद्धभिक्षुः (अब्राह्मणत्वे तात्पर्यम्)

अवैदिकः—वेदज्ञानशून्यः ।

असम्पूर्णे—असमाप्ते । वर्षे अपूर्णे एव मया पञ्च श्लोकाः पठिता इत्यहो मम बुद्धेः प्रखरता ।

विदूषक—चन्द्रिके, यह क्या ?

चेटी—आर्य, किसी ब्राह्मण का अन्वेषण कर रही हूँ ।

विदूषक—ब्राह्मण से क्या कार्य है ?

चेटी—और क्या ? भोजन के लिये निमन्त्रण देना है ।

विदूषक—अरी, मैं कौन हूँ, संन्यासी ।

चेटी—तुम अवैदिक हो ।

विदूषक—कैसे मैं अवैदिक हूँ । सुनो—रामायण नाम का नाट्यशास्त्र है । वर्ष पूरा नहीं हो पाया, और मैंने उस के पाँच श्लोक पढ़ लिया ।

न्यादश इव संवृत्तः। ही ही किं बहुना, मयापि सह गोष्ठीं नेच्छति, सर्वकालं चिन्तयन्नभिरमते। सत्यः खलु लोकप्रवादः 'सङ्घचारिणोऽनर्था' इति। कोऽत्र सम्बन्धः। सा राजदारिका स्वयमन्त्यज इति। अहमपि तावद् ब्राह्मणपरिवादं परिहरन् ब्राह्मणकुलेषु परिभ्रम्य प्रच्छन्नस्तत्रभवत आवासमेव गच्छामि।]

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी—एदस्सिं अवत्थापरिब्भट्ठे राअउळे अबहुकय्यदाए णअरं पेक्खिदुं णिग्गदम्हि। (परिक्रम्यावलोक्य) अयि एसो अय्यसन्तुट्ठो गच्छइ। होदु, एदेण सह हसन्ती मुहुत्तअं णिव्वेदं विणोदेमि। (उपसृत्योर्ध्वमवलोक्य) हळा कोमुदिए! किं ळद्धो बम्हणो। किं भणासि-ण ळभामि त्ति। [एतस्मिन्नवस्थापरिभ्रष्टे राजकुलेऽबहुकार्यतया नगरं प्रेक्षितुं निर्गतास्मि। अयि एष आर्यसन्तुष्टो गच्छति। भवतु, एतेन सह हसन्ती मुहूर्तकं निर्वेदं विनोदयामि। हला! कौमुदिके! किं लब्धो ब्राह्मणः। किं भणसि—न लभ इति।]

कोऽत्र संबन्धः—न कोऽपि संबन्धः अस्ति येनानुरागोदयः प्राप्तावसरतया समर्थ्येत। ब्राह्मणपरिवादं परिहरन्—ब्राह्मणोऽयमिति वक्तव्यतां दूरीकुर्वन्।

अवस्थापरिभ्रष्टे—स्वदशायाश्च्युते। अबहुकार्यतया—कार्यबाहुल्यस्याभावेन। मुहूर्तकम्-कियन्तं कालम्। निर्वेदम्—मनःखेदम्। विनोदयामि—आनन्दे परिवर्तयामि।

कहते हैं कि अनर्थ अकेला नहीं चलता है। इस में क्या सम्बन्ध? वह राज कन्या है, और आप खुद अन्त्यज हैं। मैं भी ब्राह्मणों की शिकायत को बचाता हुआ ब्राह्मणों के घर का चक्कर लगा कर छिप कर उसी के आवास को जाता हूँ।

(चेटीका प्रवेश)

चेटी— इस अवस्था-परिभ्रष्ट राजकुल में काम कम है, इस लिये नगर देखने निकल पड़ी हूँ। (चल कर तथा देख कर) अजी, यही तो आर्य सन्तुष्ट जा रहे हैं। अच्छा, इनके साथ हँस खेल कर जरा दिल बहला लूँ। (समीप जाकर तथा ऊपर देख कर) सखी कौमुदिके, क्या ब्राह्मण मिलगये? क्या कहा? नहीं मिले?

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः—भो ! ण जाणन्ति अवत्थाविसेसं इस्सरपुत्ता णाम। अदो तत्तभवं अविमारओ इसिसावेण कुलपरिब्भंसं अन्तअकुलप्पवासं अत्तणो विण्णाणं गुरुजणं च अचिन्तअन्तो जदा हत्थिसम्भमदिअसे कुन्तिभोअदुहिआ कुरङ्गी दिट्ठा, तदप्पहुदि, अण्णादिसो विअ संवुत्तो। ही ही किं बहुणा, मए वि सह गोट्ठिं णेच्छदि, सव्वआलं चिन्तअन्तो अहिरमदि। सच्चो खु लोअप्पवादो 'सङ्घआरिणो अणत्थ' त्ति। को एत्थ सम्बन्धो। सा राअदारिआ सव्वं अन्तअ त्ति। अहं पि दाव बम्हणपरिवादं परिहरन्तो बम्हणकुलेसु परिब्भमिअ पच्छण्णो तत्तहोदो आवासं एव्व गच्छामि। [भोः ! न जानन्त्यवस्थाविशेषमीश्वरपुत्रा नाम। अतस्तत्रभवान् अविमारकः ऋषिशापेन कुलपरिभ्रंशमन्त्यजकुलप्रवासमात्मनो विज्ञानं गुरुजनं चाचिन्तयन् यदा हस्तिसम्भ्रमदिवसे कुन्तिभोजदुहिता कुरङ्गी दृष्टा, तदाप्रभृत्य-

---

अवस्थाविशेषम्—आत्मनो दशाविपर्ययम्। ईश्वरपुत्राः—राजकुमाराः। ऋषिशापेन—कस्यापि ऋषेरियन्त्यहानि चण्डालो भवेति साधिक्षेपवचसा। हस्तिसम्भ्रमदिवसे-यस्मिन् दिने मत्तो हस्ती कन्योद्यानं प्रविश्य तत्र स्थितान् पीडयितुं प्रवृत्तस्तस्मिन्नहनि। अन्यादृशः—पूर्वापेक्षया विलक्षणः। संवृत्तः—जातः। सह गोष्ठीं नेच्छति—लोकैः सह वासं न कामयते। सर्वकालम्—सर्वदा। चिन्तयन्नभिरमते—चिन्ताकुलस्तिष्ठति। सङ्घचारिणः—एकस्यानर्थस्योपनिपाते परेऽप्यनर्थाः समापतन्तीति मन्येऽनर्थाः सर्वदा सहैव तिष्ठन्तीत्यर्थः, 'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति' 'misfortune never comes alone' इत्याभाणकसमानार्थेयमुक्तिः।

द्वितीय अङ्कः

विदूषक—ये राजा के लाड़ले अवस्था-परिवर्त्तन समझते ही नहीं हैं। इसी लिये यह अविमारक—ऋषिशाप के कारण कुलभ्रंश, अन्त्यजकुलप्रवास, अपना ज्ञान, एवं गुरुजन—सबकुछ भूलकर—जभी से उस हस्तिसंभ्रम के दिन कुन्तिभोज-पुत्री कुरङ्गी दीख गई—तभी से कुछ दूसरी ही तरह का हो रहा है। हःहः, और क्या, मेरे साथ भी बैठना नहीं चाहता है, सदा सोचा करता है। लोक ठीक ही

राजा—अहो महद्भारो राज्यं नाम। कुतः,

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिः प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ कालयोगेन कार्यौ
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं परचरनयनैर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं
रक्ष्यो यत्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥१२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे।)

प्रथमोऽङ्कः।

धर्मः प्रागेवेति—धर्मः प्रागेव पूर्वमेव चिन्त्यः विचारणीयः, अनन्तरं स्वबुद्ध्या निजमत्यनुसारं सचिवमतिगतिः सचिवानां मन्त्रिणां मतिगतिः बुद्धिधारा-इमे मन्त्रिणः सद्बुद्धयो दुर्बुद्धयो वेति—प्रेक्षितव्या द्रष्टव्या। रागदोषौ रागः वस्तुष्वभिषङ्गः दोषः दुष्टविचारानुवृत्तिश्च प्रच्छाद्यौ बलान्निग्रहीतव्यौ। कालयोगेन समयानुसारेण मृदुपरुषगुणौ कार्यौ, कदाचिन्मार्दवं कदाचिच्च पारुष्यं यथावसरं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। लोकानुवृत्तं लोकवृत्तं ज्ञेयं बोद्धव्यं, परे उत्कृष्टा ये चराः गुप्तचरास्त एव नयनानि दर्शनसाधनानि तैः मण्डलं प्रजामण्डलं प्रेक्षितव्यं द्रष्टव्यम्, इह लोके प्रयासमास्थाय आत्मा स्वो रक्ष्यः रक्षितव्यः, पुनः रणशिरसि युद्धभूमौ सोऽपि यत्नात् आत्मापि नावेक्षितव्यः, आत्मनोऽपि चिन्ता न कर्त्तव्या, युद्धे पराजयस्य मरणादपि कष्टकरत्वादित्यर्थः। तदित्थं राज्यं महद् भारो नामेति भावः॥ १२॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृते अविमारक 'प्रकाशे' प्रथमाङ्क 'प्रकाशः'

राजा—अहो, राज्य भी एक बोझ है, क्योंकि:—

पहले धर्म देखना होता है, अपनी बुद्धि से मन्त्रियों की गति-विधि देखनी पड़ती है, राग-द्वेष को छिपाना पड़ता है, सरलता तथा कठोरता यथासमय बरतनी होती है। गुप्तचर रखना पड़ता है, प्रजा की रक्षा करनी है, अपनी रक्षा करनी तथा युद्ध में उसकी भी उपेक्षा करनी होती है॥ १२॥

(सबका प्रस्थान)

प्रथम अङ्क।

शीघ्रं परीक्ष्यतामेष वृत्तान्तः ।

भूतिकः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

राजा—कौञ्जायन ! किमिदानीं काशिराजदूतं प्रति कर्तव्यम् ।

कौञ्जायनः—एवं गते काशिराजदूतः पूजयितव्यः । बहुमुखा विवाहा यथेष्टं साध्यन्ते ।

राजा—अहो कार्यमेवापेक्षते बुद्धिरमात्यानां, न स्नेहम् ।

(नेपथ्ये)

जयतु स्वामी, जयतु महाराजः । दश नालिकाः पूर्णाः ।

भूतिकः—स्वामिन् ! शेषमभ्यन्तरे चिन्तयिष्यामः । अतिक्रामति स्नानवेला । स्वामिदारिका चाश्वासयितव्या । महादेवी च चिरं प्रतीक्षते । महाजनोऽप्यस्मिन्नुपद्रवे स्वामिनं द्रष्टुमिच्छति ।

एवंगते—अस्यां दशायाम् । पूजयितव्यः सत्कृत्य विसर्जनीयः । बहुमुखाः—बहुषु स्थानेषु संभविनः । यथेष्टं साध्यन्ते—यथारुचि क्रियन्ते ।

कार्यमेवावेक्षते—कर्त्तव्यमेव विचारयति ।

दशनालिकाः पूर्णाः—दशवादनवेला जाता इत्यर्थः ।

अभ्यन्तरे—कालान्तरे । अतिक्रामति—अतिगच्छति । आश्वासयितव्या-सान्त्वनीया । महाजनः—सर्वोऽपि परिजनवर्गः ।

इस बात का शीघ्र पता लगाओ ।

भूतिक—महाराज की जो आज्ञा ।

राजा—इस समय काशिराज के दूत का क्या किया जाय ?

कौञ्जायन—इस स्थिति में काशिराज के दूत का आदर हो । विवाह में बहुत में से एक चुनना होता है ।

राजा—हाँ, मन्त्रियों की बुद्धि काम की बात सोचती है !

(नेपथ्य में)

जय हो महाराज की, दश बज गये ।

भूतिक—और बातें पीछे सोची जायेंगी, स्नान का समय बीत रहा है, आपको राजकुमारी को आश्वासन भी देना है । महारानी देर से राह देख रही हैं, और लोग भी इस समय श्रीमान् को देखना चाहते हैं ।

कार्याण्यमात्याः किल वर्तयन्ति ।
न विद्यते कारणमत्र किञ्चि-
न्न लभ्यते राजकुलप्रवेशः ॥ १० ॥

राजा—भोः ! किन्नु खलु भवेदेतत् ।

कामाहतः कुमतिभिः सचिवैर्गृहीतो
रोगातुरः स्वजनरागमवेक्षते वा ।
शप्तो द्विजैर्व्रतमुपेत्य करोति शान्तिं
को वा भवेन्नरपतेर्गृहरोधहेतुः ॥ ११ ॥

न दृश्यते नावलोक्यते, तदनुपस्थितौ अमात्याः मन्त्रिणः किल कार्याणि राजकर्त्तव्यानि वर्त्तयन्ति कुर्वन्ति । अत्र राज्ञः सपुत्रस्यादर्शने किञ्चित् कारणं न विद्यते, नन्वेवं राजकुलं प्रविश्यैव राज्ञः स्थितिः कुतो नावधार्यते, तत्राह—न लभ्यते राजकुलप्रवेश इति । अतश्च वस्तुस्थितिरवधारयितुं न शक्यत इत्याशयः ॥ १० ॥

किन्नु खलु भवेदेतत्—राज्ञोऽदर्शने किन्नु कारणं स्यात् ?

कामाहत इति—कामाहतः कस्यांचन वनितायां जातेन अभिलाषातिशयेन पीडितः, कुमतिभिः दुष्टबुद्धिभिः सचिवैर्गृहीतः बद्ध्वा क्वचनाज्ञाते स्थाने स्थापितः, रोगातुरः केन चन व्याधिविशेषेण पीडितः, वा अथवा स्वजनरागम् आत्मीयजनानुरागम् अवेक्षते परीक्षते मयि प्रच्छन्ने मदात्मीयः कथमाचरतीति जिज्ञासत इत्यर्थः । अथवा द्विजैः ब्राह्मणैः सप्तः शापेन कदर्थितः सन् व्रतमुपेत्य व्रतमाधाय शान्तिं करोति शापनिवृत्त्यौपयिकं कर्मविशेषमाचरति ? एवमादिषु कारणेषु संभवत्सु नरपतेर्गृहरोधहेतुः गृहे प्रच्छन्नभावेनावस्थाने कारणं को वा भवेत् ? को हेतुर्यदयं सौवीरराजो नावगम्यते कुत्र स्थित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कुछ कारण समझ में नहीं आता, राजकुल में किसी को जाने नहीं दिया जाता है ॥ १० ॥

राजा—अजी, इस में क्या हो सकता है, कामासक्त हैं या मन्त्रियों ने उन्हें बन्दी बना लिया है ?

रुग्ण हैं ? या अपने स्वजन के प्रेम की परीक्षा ले रहे हैं, अथवा ब्राह्मणों से शप्त हो कर व्रत द्वारा उसकी शान्ति कर रहे हैं, आखिर उनके छिपने का क्या कारण हो सकता है ? ॥ ११ ॥

भूतिकः—इदानीं तु न प्रत्याख्यातव्यम्। स्वामिन्! सौवीरराज-काशिराजौ स्वामिनो भगिनीपतित्वे तुल्यौ। अथ देव्या भ्रातेति सौवीरेन्द्रो गुणाधिकः।

राजा—न खलु भवानस्मत्सङ्कल्पानभिवादकः।

भूतिकः—उभयथानुगृहीतोऽस्मि।

राजा—भोः! किन्तु खलु सौवीरेन्द्रेण पुनर्न दूतसम्पातः क्रियते।

भूतिकः—तत्रास्ति मे कश्चित् सन्देहः। सुष्ठु परीक्ष्य वक्ष्यामीति नोक्तवानस्मि।

राजा—ननु कुशली तत्रभवान्।

भूतिकः—वदन्ति चारपुरुषाः—

न दृश्यते तत्रभवान् सपुत्रः

इदानीं तु न प्रत्याख्यातव्यम्—सम्प्रति त्वन्यतरनिर्णयो मया वाच्य-एवेत्याशयः।

अस्मत्सङ्कल्पानभिवादकः—मदीयविचारानुमोदकः।

उभयथा—गुणाधिकस्य पूर्वसम्बन्धिनः स्वाम्यनुमोदितस्य च प्रार्थिनः प्राप्त्येत्यर्थः।

दूतसम्पातः—दूतप्रेषणम्।

न दृश्यते इति—सपुत्रः पुत्रेण सहितः तत्रभवान् आदरणीयः सौवीरराजः

भूतिक—अब तो प्रत्याख्यान नहीं करना है। महाराज, सौवीरराज और काशिराज आप के समान रूप से बहनोई हैं, परन्तु महारानी के भाई होने के कारण सौवीरराज गुणाधिक ठहरते हैं।

राजा—तुम कभी भी हमारे सङ्कल्प का विरोध नहीं करते हो।

भूतिक—दोनों प्रकार से अनुगृहीत हुआ।

राजा—अजी, सौवीरराज फिर से दूत क्यों नहीं भेजते हैं?

भूतिक—इस विषय में मुझे भी कुछ सन्देह है, अच्छी तरह पता लगाकर कहूँगा इसी लिये श्रीमान् से नहीं कहा था।

राजा—सौवीरराज सकुशल तो हैं?

भूतिक—सपुत्र सौवीरराज दीखते नहीं हैं, सारा कार्य मन्त्रियों के हाथ में है।

राजकाशिराजौ स्वामिनो भगिनीपतित्वे तुल्यौ अस्मत्सम्बन्धयोग्या-विति स्वामिना चिन्तितौ। तत्र पूर्वमेव सौवीरराजेन पुत्रस्य कारणाद् दूतः प्रेषितः। स चास्माभिरतिबाला कन्येत्यपदेशमुक्त्वा सुपूजितो विसर्जितः। इदानीं तु काशिराजेन पुत्रस्य कारणाद् दूतः प्रेषितः। तत्र बलाबलचिन्तायां स्वामी प्रमाणम्।

राजा—सम्यगुक्तं कौञ्जायनेन। भूतिक! सर्वराजमण्डलमपोह्य द्वयोः स्थापितयोः कं प्रति विशेषः।

भूतिकः—न भृत्यदूषणीया राजानः, स्वामिनो हि स्वाम्यममात्यानाम्।

राजा—अलमुपचारेण। ब्रूहि को निश्चयः।

भगिनीपती। पुत्रस्य कारणात्—पुत्रार्थं भवतः कन्यां याचितुम्।

अतिबाला—अतिस्वल्पवयाः। अपदेशमुक्त्वा-छलं कृत्वा। बलाबलचिन्तायाम्—केन सह सम्बन्धः करणीय इति तारतम्यभावविचारे। स्वामी प्रमाणम्—भवानन्तिमनिर्णयकरः।

अपोह्य—अपास्य, अगणयित्वा। द्वयोः—सौवीरराजकाशिराजयोः।

भृत्यदूषणीयाः—भृत्यैर्निन्दनीयाः। स्वामिनो हि स्वाम्यममात्यानाम्—स्वामिनो हि मन्त्रिभिरनुगम्यन्तेऽतो भवतैव निर्णीतविशेषस्य कस्यापि राज्ञः प्रशंसा मयापि कर्त्तव्या, नतु स्वयं विशेषो निर्णयः, अलमुपचारेण—शिष्टाचारपूर्णव्यवहारेण।

राज तथा काशिराज आप के बहनोई होते हैं, अतः आपने सोचा था कि यह हमारे सम्बन्ध के योग्य हैं। सौवीरराज ने अपने पुत्र के लिये पहले ही दूत भेजा था, हमलोगों ने उसे यह कह कर सादर लौटा दिया कि लड़की निरी बच्ची है। अब काशिराज ने अपने पुत्र के लिये दूत भेजा है। इन में आप ही निर्णय करें कि कहाँ सम्बन्ध करना अधिक उपयुक्त होगा।

राजा—कौञ्जायन ने ठीक कहा है। समस्त राजमण्डल को छोड़ कर चुने गये इन दोनों में कौन अधिक अच्छा रहेगा?

भूतिक—भृत्यों को राजा की आलोचना नहीं करनी चाहिये, स्वामियों का अमात्यों पर प्रभुत्व होता है।

राजा—शिष्टता की बात छोड़ो, बताओ क्या निश्चय रहा?

सर्वे नरेन्द्रा हि नरेन्द्रकन्यां
मल्लाः पताकामिव तर्कयन्ति ॥ ९ ॥

राजा—कोऽभिप्रायः ।

भूतिकः—सर्वत्र दाक्षिण्यं न कर्तव्यम् । गुणबाहुल्यं तदात्वमायतिं चावेद्य त्वरतां दीर्घसूत्रतां च परित्यज्य देशकालाविरोधेन साधयितव्यं कार्यमित्यर्थः ।

राजा—युक्तमभिहितं भूतिकेन । कौञ्जायन ! किमर्थं तूष्णीं भूतः ।

कौञ्जायनः—स्वामिन् ! बहुष्वपि क्षत्रियेषु पूर्वसम्बन्धविशेषौ सौवीर-

---

नीयम् अतिप्रशंसनीयम्—यतः सत्यां कन्यायां सर्वे राजानस्तां याचन्ते तद्द्वारा च कन्यापितरं प्रार्थयन्ते इति कन्यापितृत्वस्य प्रशंसनीयता । मल्लाः योद्धारः पताकाम् जयध्वजमिव सर्वे नरेन्द्राः नरेन्द्रकन्यां तर्कयन्ति स्वलभ्यां सम्भावयन्ति । यथा सर्वेऽपि योद्धारो विजयपताकां स्वलभ्यामेव मन्यन्ते तथैव राजकन्यां सर्वेऽपि राजानः स्वलभ्यामेव मन्यन्तेऽतश्च राजानमुपतिष्ठन्त इत्याशयः ॥ ९ ॥

दाक्षिण्यं न कर्त्तव्यम्—उदारतया न व्यवहर्त्तव्यम् । गुणबाहुल्यम्—बहुगुणशालित्वम्, तदात्वम्—तात्कालिकीम् परिस्थितिम् आयतिं—भविष्यम् । त्वरताम्—क्षिप्रकारित्वम् । दीर्घसूत्रताम्—विलम्ब्य कार्यकारित्वम् । देशकालाविरोधेन—देशस्य कालस्य च अनुसारेण ।

किमर्थं तूष्णींभूतः—त्वं किमर्थमत्र प्रसङ्गे स्वीयं विचारं न प्रकटयसीत्यर्थः ।

पूर्वसम्बन्धविशेषौ—प्राक्तनसम्बन्धशालिनौ । भगिनीपतित्वे तुल्यौ-तुल्यरूपेण

बात है । सभी राजा राजकुमारी को उसी प्रकार चाहते हैं जैसे बहादुर लोग विजय-पताका को चाहा करते हैं ॥ ९ ॥

राजा—इसका क्या अर्थ ?

भूतिक—सर्वत्र उदारता से काम नहीं करना चाहिये, गुण-गौरव, तात्कालिक स्थिति, तथा भविष्य का विचार कर के जल्दबाजी और दीर्घसूत्रता दोनों का परित्याग कर के देशकाल के अनुसार अपना कार्य करना चाहिये ।

राजा—भूतिक ने ठीक कहा है । कौञ्जायन, तुम क्यों चुप हो ।

कौञ्जायन—महाराज, बहुत क्षत्रियों के रहने पर भी पुराने सम्बन्धी सौवीर-

प्रच्छन्नोऽप्यनुकृतिलक्ष्यराजभावो
मेघान्तर्गतरविवत् प्रभानुमेयः ॥ ८ ॥

राजा—अलमेतावता प्रसङ्गेन। पुनरप्येषा परीक्षा क्रियताम्।

भूतिकः—यदाज्ञापयति स्वामी।

राजा—अथेदानीं काशिराजदूतं प्रति किं कर्तव्यम्।

भूतिकः—स्वामिन्! दूतशतान्यागतान्यागमिष्यन्ति च।

न तत्र कर्तव्यमिहास्ति लोके
कन्यापितृत्वं बहुवन्दनीयम्।

शुष्कव्रणचिह्नैः उल्बणः भीषणः प्रकोष्ठः बाहुभागो यस्य तादृशः, प्रच्छन्नः नामगोत्रादिगोपनेन तिरोहितस्वरूपोऽपि अनुकृतिलक्ष्यराजभावः प्रत्येकाचरणे प्रकटीभवद्राजभूयः मेघान्तर्गतरविवत् जलधरमालान्तर्निहितसूर्यवत् प्रभाऽनुमेयः कान्त्या ज्ञातव्यो भवतीति प्रच्छन्नजातेरपि सततव्यायतशरीरतयोन्नतांसस्य ज्याघातकर्कशभुजाग्रभागस्य च तस्य प्रत्येकाचरणे राजभावो लक्ष्यते सूर्यस्य मेघावृतस्य यथा कान्त्याऽनुमानं जायते तथेति भावः। प्रहर्षिणीवृत्तम्-'म्नाशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्' इति च तल्लक्षणम् ॥ ८ ॥

एतावता प्रसङ्गेन—इयता परिकरेण। एषा परीक्षा—तदीयपरिचयजिज्ञासा।

काशिराजदूतं प्रति किंकर्त्तव्यम्?—आगतस्य काशिराजदूतस्य किं सन्देष्टव्यम्?

दूतशतानि—बहवो दूताः, शतशब्दो बहुत्वाभिप्रायः।

न तत्रेति—इह लोके तत्र दूतागमनविषये कर्त्तव्यं नास्ति, दूता आगच्छन्ति तेभ्यः किमुच्यतामिति चिन्तयाऽलमित्यर्थः। कन्यापितृत्वं बहुवन्द-

---

भी उनका राजभाव लक्षित हो ही जाता है, जैसे मेघ में छिपे सूर्य का भी प्रभा से अनुमान हो जाता है ॥ ८ ॥

राजा—इतने विस्तार की जरूरत नहीं है, फिर से इस विषय का पता लगाओ।

भूतिक—महाराज की जैसी आज्ञा।

राजा—अब काशिराज के दूत का क्या किया जाय?

भूतिक—महाराज, सैकड़ो दूत आये और आयेंगे।

इस प्रसङ्ग में कुछ भी करना नहीं है, कन्या का पिता होना सौभाग्य की

राजा—किमस्त्यस्य कलत्रम् ।

भूतिकः—सर्वमस्ति । कलत्रं त्वयमभिनिविष्टः ।

राजा—यद्यपि स्त्रीदर्शनं परिहृतं, किमर्थं तस्य पिता न परीक्षितः ।

भूतिकः—दृष्टस्तत्रभवान् सत्पुत्रसम्पन्नः । स हि,

व्यायामस्थिरविपुलोच्छ्रितायतांसो
ज्याघातप्रचितकिणोल्बणप्रकोष्ठः ।

व्यर्थः । देवोचिते रूपे ब्राह्मणोचिते वचनविन्यासे क्षत्रियोचिते तेजसि बले च विद्यमानेऽपि यदि सत्यमसौ चण्डालः स्यात्तदा व्यर्थमस्माकं शास्त्राभ्यसनम् , शास्त्रानुसारेणैतादृशा गुणा एव तमचण्डालं बोधयितुमलमतोऽसौ निश्चयेनाचण्डालस्तदलमत्र परीक्षयेति तात्पर्यम् । शालिनी वृत्तम्—'मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः' इति च तल्लक्षणम् ॥ ७ ॥

किमस्त्यस्य कलत्रम्—किं तस्य स्त्री विद्यते ?

कलत्रं त्वयमभिनिविष्टः—स्त्रियां त्वयं नितान्तमादरवान्, प्रियानुरागपूर्णहृदयोऽसावित्यर्थः ।

स्त्रीदर्शनं परिहृतम्—परवनितादर्शनं निषिद्धम् । परीक्षितः-निर्णीतगोत्रः कृतः ।

सत्पुत्रसम्पन्नः—तादृशसुपुत्रसंपन्नः ।

व्यायामेति—व्यायामेन नियतपरिश्रमविधानेन स्थिरो दृढीभूतो विपुलो विस्तृतः उच्छ्रितः उन्नतः आयतो विशालश्च अंसः स्कन्धदेशो यस्य तथाभूतः, अथ च ज्यायाः प्रत्यञ्चायाः आघातेन सततसम्पर्केण प्रचितैः जायमानैः किणैः

राजा—क्या उसे स्त्री भी है ?

भूतिक—सब है, स्त्री को वह बहुत चाहता है ।

राजा—यद्यपि स्त्री के साथ साक्षात्कार वर्जित है, फिर भी उस के पिता का पता क्यों नहीं लगाया ?

भूतिक—उस सुपुत्र के पिता के दर्शन हुए थे । वह—

व्यायाम करने के कारण उनके कन्धे उठे हुए एवं दृढ़ हैं, उनके हाथों में ज्या के आघात से निर्मित अनेक चिह्न हैं, यद्यपि वह छिप कर रह रहे हैं, फिर

राजा—अथ किं कृतो निश्चयः ! श्रुतमस्माभिरन्त्यज इति ।

भूतिकः—शान्तं शान्तं पापम् । नायं तादृशः केनापि कारणेनात्मानमन्वयं चाच्छादयति ।

राजा—अथ किं भवता परीक्षितम् ।

भूतिकः—किमत्र परीक्षितव्यम् ।

दैवं रूपं ब्रह्मजं तस्य वाक्यं
क्षात्रं तेजः सौकुमार्यं बलं च ।
यद्येवं स्यात् सत्यमस्यान्त्यजत्वं
व्यर्थोऽस्माकं शास्त्रमार्गेषु खेदः ॥ ७ ॥

गजावासस्थलं प्रापय्य । प्रवृत्तिम्-वृत्तान्तम् । अन्वयम्—वंशश्च । अन्यापदेशेन—कार्यान्तरव्याजेन किं कृतो निश्चयः—कीदृशो निर्णयः कृतः ?

शान्तं पापम्—नेदृशं वाच्यमित्यर्थः । नायं तादृशः—अन्त्यजत्वेन संभावयितुं योग्यो नायमित्यर्थः । अन्वयमाच्छादयति—गोपयति ।

अथ किं भवता परीक्षितम्—अन्वेषणं कृत्वा भवता किं निर्णीतमिति भावः ।

किमत्र परीक्षितव्यम्—नास्ति किमपि संशयास्पदं येन निर्णयोऽनुधाव्येतेति तात्पर्यम् ।

दैवमिति—तस्य दैवं देवतुल्यं रूपं कायिकी शोभा, ब्रह्मजं वाक्यं ब्राह्मणोपयुक्तं सत्यमार्दवोपपन्नं वचनम् , क्षात्रं क्षत्रियोचितं तेजः शूरत्वम् , सौकुमार्यम्—अकठोरत्वं बलश्च । एवम् अस्यामपि स्थितौ यद्यस्य यूनः अन्त्यजत्वं चण्डालवंशोद्भवत्वं सत्यं स्यात् तदा शास्त्रमार्गेषु शास्त्राभ्यासविषयेऽस्माकं खेदः परिश्रमो

राजा—फिर क्या पता लगाया, हमने सुना कि वह अन्त्यज है ।

भूतिक—ऐसा मत कहिये, वह वैसा नहीं है, किसी खास कारण से वह अपने वंश को छिपाता है ।

राजा—तुमने क्या पता लगाया ।

भूतिक—इसमें पता क्या लगाना है ।

उस का देवता के समान रूप, ब्राह्मण के समान वचन, क्षत्रिय के समान बल, तेज, तथा सौकुमार्य है, यदि वस्तुतः वह अन्त्यज हो तो हमारा शास्त्र पढ़ना निरर्थक है ॥ ७ ॥

राजा—को वृत्तान्तस्तस्य परार्थमनवेक्षितशरीरस्य ।

भूतिकः—शृणोतु स्वामी । स मुहूर्तमनादरमत्वरितं सललितं प्रियवयस्येनेव तेन हस्तिना प्रक्रीड्य निवर्तनानुवर्तनगतिविशेषैर्विमोह्य लज्जित इव तेन कर्मणा महाजनप्रशंसामसहमानः समवनतशिरस्कः स्वैरं स्वमेवावासं गतः ।

राजा—भोः ! प्रीतोऽस्मि । अयं हि मे द्वितीयो लाभः ।

भूतिकः—अथ तदनन्तरमुपलभ्य हस्तिनीभिस्तं गजवरं सङ्ग्राह्येमां गजशालां प्रवेश्याहं तस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिमन्वयं च ज्ञातुमन्यापदेशेन गतवानस्मि ।

परार्थम्—अन्यविपत्तिप्रतीकाराय । अनवेक्षितशरीरस्य—स्वदेहमपि तृणीकृतवतः । अनादरम्—आदररहितम् । अत्वरितम्—मन्दमन्दम् । सललितम्—सविलासम् । प्रक्रीड्य—विहृत्य । निवर्त्तनम्–पश्चाद्गमनम् अनुवर्त्तनं साक्षाद्गमनञ्च, तादृशैर्गतिविशेषैः विमोह्य—मोहमापाद्य । महाजनप्रशंसाम्—लोकैः क्रियमाणां स्तुतिम् । समवनतशिरस्कः–नम्रीकृतशिराः ।

द्वितीयो लाभः—अपरा प्राप्तिः । कन्यायाः सकुशलं गृहागमनं प्रथमो लाभः, तस्याभ्रातुरपि सकुशलं स्वगृहगमनं द्वितीयो लाभ इत्यर्थः ।

हस्तिनीभिस्तं गजवरं संग्राह्य—मत्तस्य करिणो मदापनयनाय करिण्यः प्रेष्यन्ते, ताभिश्च वशीक्रियते मत्तः करीति व्यवहारानुसारिणीयमुक्तिः । गजशालां प्रवेश्य–

राजा—दूसरे के लिये अपने शरीर की उपेक्षा करने वाले उस युवक का क्या समाचार है ?

भूतिक—महाराज, सुनिये । उस युवक ने अवहेलना के साथ उस हाथी के साथ खेल किया मानो वह अपने मित्र के साथ खेल रहा हो, और आगे पीछे हट कर उसने हाथी को लज्जित सा कर दिया । इसके बाद उसे लोगों द्वारा की गई प्रशंसा भली नहीं लगी । वह शिर झुकाये अपने घर को चला गया ।

राजा—मुझे बड़ी खुशी हुई, यह मेरे लिये दूसरा लाभ हुआ ।

भूतिक—इसके बाद उस मतवाले हाथी को हथनियों के सहारे पकड़वा कर मैंने गजशाला में भेज दिया और मैं उस पुरुष के वंश वृत्त का पता लगाने चला ।

विस्मृत्य पूर्वनियमं विवृता भवन्ति ॥ ६ ॥

जयसेन ! कस्मिन् प्रदेशे वर्तते स्वामी । किं ब्रवीषि-उपस्थानगृह इति । अतस्त्वशङ्कनीयेयं भूमिः । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य) अये अयं महाराजो देव्या सहास्ते । (उपगम्य) जयतु महाराजः ।

राजा—देवि ! त्वमभ्यन्तरं प्रविश्याश्वासय कुरङ्गीम् । अहमप्यनुपदमागमिष्यामि ।

देवी—जं महाराओ आणवेदि । [यन्महाराज आज्ञापयति ।]

(निष्क्रान्ता)

एत्य आसाद्य विमोक्तुकामाः विपन्नमुद्धर्तुमिच्छवः पूर्वनियमं विस्मृत्य मया गुप्तेन स्थातव्यमिति प्राक्तनं स्वं नियममनादृत्य विवृताः भवन्ति प्रकटीभवन्ति, अयमाशयः—स्वमनोमात्रगोचरैः कैरपि कारणैः पित्रादेशादिभिश्च केचन महापुरुषा गुप्तरूपेण कियन्तं कालं यावत्तिष्ठन्ति, परन्तु यदा ते कमपि विपन्नं जनं पश्यन्ति तदा प्रकटीभूताः सन्तो विपन्नं तं जनं ततो विपदस्त्रायन्त इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रदेशे—स्थाने । उपस्थानगृहे—यत्र स्थित्वा राजा प्रकृतिभिरुपास्यते तत्र सर्वसुलभप्रवेशे गृहे ।

अशङ्कनीया—अशङ्कभावेन प्रवेशयोग्या ।

आश्वासय—सान्त्वय । अनुपदम्—अतिशीघ्रम् ।

परन्तु दूसरों को आपत्ति से मुक्त करने के समय अपने प्राक्तन नियम का त्याग कर के प्रकट हो जाते हैं ॥ ६ ॥

जयसेन, महाराज कहाँ हैं ? क्या कहा, उपस्थान-गृह में हैं ? तब तो वहाँ अशङ्कित रूप में प्रवेश किया जा सकता है, प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश कर के) यही तो महाराज महारानी के साथ वर्त्तमान हैं, (समीप जाकर) जय हो महाराजकी ।

राजा—देवि, तुम अभ्यन्तर में जा कर कुरङ्गी को आश्वासित करो, मैं भी अभी आ रहा हूँ ।

देवी—महाराज की जो आज्ञा । (जाती है)

राजा—किन्तु खलु भवेदेतत् ।

(ततः प्रविशति भूतिकः ।)

भूतिकः—(सविस्मयम्) अहो प्रच्छन्नरत्नता पृथिव्याः । अस्य तावत् पुरुषस्य निर्व्याजेन विक्रमेण मन्दीभूता इव मनस्विनां विक्रमबुद्धयः । एकस्तु मे संशयः, किमर्थमात्मानमन्वयं चाच्छादयति । अथवा कः शक्तः सूर्यं हस्तेनाच्छादयितुम् । इह हि,

छन्ना भवन्ति भुवि सत्पुरुषाः कथञ्चित्
स्वैः कारणैर्गुरुजनैश्च नियम्यमानाः ।
भूयः परव्यसनमेत्य विमोक्तुकामा

प्रच्छन्नरत्नता—प्रच्छन्नानि गुप्तानि रत्नानि यस्यां तस्याभावः, पृथिव्यां नितान्ताश्चर्यकराणि रत्नानि गुप्तानि सन्तीति विस्मयावहं वस्तु । निर्व्याजेन—अकपटेन । मनस्विनाम्—वीराणाम् । विक्रमबुद्धयः—पराक्रममतयः । अस्य यूनः पुरुषस्याव्याजं वीरत्वमालोक्य मनस्विनां विषये विक्रमवत्ताप्रत्ययो मन्द इव जायते, तदपेक्षयाऽप्यस्य समधिकपराक्रमवत्तया प्रतीतेरित्यर्थः । आत्मानमन्वयं चाच्छादयति = स्वीयं नाम गोत्रादि गोपयति । कः शक्तः सूर्यं हस्तेनाच्छादयितुम्—यथा सूर्यस्य हस्तेन पिधानं न शक्यक्रियं तथैव शूरस्य नामगोत्रादिगोपनमपि कठिनमेवेत्यर्थः ।

छन्ना भवन्तीति०—कथञ्चित् केनापि प्रकारेण । स्वैः कारणैः स्वानुभवमात्रविषयैः हेतुभिः, गुरुजनैश्च पित्रादिभिः नियम्यमानाः शापादिना निरुध्यमानाः सत्पुरुषाः भुवि च्छन्नाः गुप्ताः भवन्ति, भूयः पुनः परव्यसनम् परकीयां कष्टां दशाम्

राजा—यह कैसी बात है ?

(भूतिक का प्रवेश)

भूतिक—(आश्चर्य से) अहा ! पृथ्वी में बहुत से रत्न छिपे पड़े हैं । इस पुरुष के निश्छल पराक्रम से बहादुरों का बुद्धि-पराक्रम फीका पड़ गया है । परन्तु मुझे एक सन्देह हो रहा है कि आखिर यह अपने को तथा अपने कुल को छिपा क्यों रहा है ।

अथवा—सूर्य को कौन हाथ से छिपा सकता है ।

सत्पुरुष कुछ खास कारणों से तथा गुरुजन के नियन्त्रण से छिपे रहते हैं,

राजा—अहो महानयं प्रमादः । अथ भूतिकः किमर्थं नाभ्यागतः ।

कौञ्जायनः—उक्तोऽहं भूतिकेन-गत्वेमं वृत्तान्तं स्वामिने कथय । अहं तस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिमन्वयं च ज्ञात्वा शीघ्रमागमिष्यामीति ।

राजा—तेन हि सर्वं परीक्ष्यागमिष्यति भूतिकः । कौञ्जायन ! कतरकुलसमुद्भूतः परव्यसनसहायः ।

कौञ्जायनः—स्वामिन् इह विसंवादयत्यात्मानमन्त्यजोऽहमिति ।

देवी—महाराअ ! अकुलीणो कहं एव्वं साणुक्कोसो भवे । [महाराज ! अकुलीनः कथमेवं सानुक्रोशो भवेत् ।]

कन्यान्तःपुरम्—कन्यानिवासाय निर्मापितं राज्ञोऽन्तःपुरम् ।

महानयं प्रमादः—महत्कष्टमुपस्थितमासीदित्यर्थः ।

तस्य पुरुषस्य—राजकुमारीं गजात् परित्रातवतो जनस्य । प्रवृत्तिम्-वृत्तान्तम् । अन्वयं वंशश्च ।

सर्वं परीक्ष्य—तस्य पुरुषस्य वंशादिकमखिलं ज्ञात्वा ।

कतरकुलसमुद्भूतः—कस्मिन् वंशे जातः । परव्यसनसहायः—अन्यस्य विपत्तौ सहायतां कर्तुमुद्यतः ।

इह—वंशविषये । आत्मानं विसंवादयति—यादृशं तस्य रूपविक्रमशीलादिकं तादृशं वंशमनाख्याय अन्त्यजोऽहमिति कथयित्वा आत्मानं गोपयतीत्यर्थः ।

सानुक्रोशः—दयावान् ।

राजा—यह बड़ी भारी असावधानता हो गई थी। अच्छा, भूतिक क्यों नहीं आये ।

कौञ्जायन—भूतिक ने मुझे कहा कि जाकर यह समाचार महाराज से कहो । मैं उस युवक का समाचार तथा वंश जान कर शीघ्र ही आ रहा हूँ ।

राजा—तब तो भूतिक सारी बातों का पता लगा कर आवेगा । कौञ्जायन, वह परोपकारी युवक किस कुल का था ।

कौञ्जायन—इसी प्रसङ्ग में उस की बात कुछ भ्रामक है, वह कहता था कि अन्त्यज हूँ ।

देवी—महाराज, अकुलीन कैसे इतना दयाशील होगा ?

भिभूयमानायां तत्कालदुर्लभमभयं प्रदाय निर्विशङ्कः समासादितवांस्तं द्विपवरम्।

राजा—अनृणः स कारुण्यस्य। ततस्ततः।

कौञ्जायनः—ततस्तेन सललितसरभसकरतलताडनप्ररुष्टः सहसैव स्वामिदारिकां विहाय तमेव हन्तुकामः प्रतिनिवृत्तः स व्यालः।

देवी—कुसलो होदु। [कुशलं भवतु।]

राजा—ततस्ततः।

कौञ्जायनः—अथ तदनन्तरमभ्यागतेन भूतिकेन मया च पुनर्यानमारोप्य द्रुतमानीय कन्यान्तःपुरमेव प्रवेशिता स्वामिदारिका।

सुकुमारः—अकठोरकायः। बलवान्—पराक्रमी। स्वामिदारिकायाम्–राजकुमारिकायाम्। हस्तिनाभिभूयमानायाम्—गजेन पीड्यमानायाम्। तत्कालदुर्लभम्—तस्मिन् समये दुरापम्। अभयम्—अभयदानम्। निर्विशङ्कः–अशङ्कमानहृदयः। समासादितवान्—प्राप्तः। द्विपवरम्—गजश्रेष्ठम्।

अनृणः स कारुण्यस्य—कारुण्यस्य यदनुकूलं तथाऽनुष्ठाय स युवकः कारुण्यस्य ऋणं परपरित्राणरूपं शोधयित्वा कारुण्यस्यानृण्यमभजतेति भावः।

सललितसरभसकरतलताडनप्ररुष्टः—सललितम्-सविलासं सरभसं निर्विकारञ्च यत् करतलेन ताडनम् तेन प्ररुष्टः कुपितः। प्रतिनिवृत्तः–परावृत्तः। व्यालः—करी अभ्यागतेन—आयातेन। यानमारोप्य—याने उपवेश्य। द्रुतम्-शीघ्रम्।

डरी हुई राजकुमारी को अभय प्रदान करता हुआ निर्भय भाव से उस हाथी के पास पहुँच गया।

राजा—उस युवक ने दयालुता का ऋण चुका दिया। उसके बाद क्या हुआ?

कौञ्जायन—इसके बाद उस युवक ने लीलापूर्वक तथा अशङ्कभाव से हाथी को छुआ, तभी वह हाथी राजकुमारी की ओर से मुड़ कर उस युवक को मारने दौड़ा।

देवी—भला हो उसका।

राजा—इसके बाद?

कौञ्जायन—इसके बाद भूतिक भी आ गये, हम दोनों ने राजकुमारी को सवारी पर बैठाया, और उन्हें कन्यान्तःपुर भेज दिया।

समाश्रितनिहतेषु सुपुरुषेषु उद्यानगतानां सर्वोपकरणानां परीक्षणाय मुहूर्तव्याक्षिप्ते मयि च नीतिगुप्ते सहसैव स्वामिदारिकाया यानमेव प्राप्तः स हस्ती ।

देवी—हं इदो वरं किण्णुखु भविस्सदि । [हम् इतः परं किन्नु खलु भविष्यति ।]

राजा—अथ केन सनाथीकृता कुरङ्गी ।

कौञ्जायनः—अथ कश्चिद् दर्शनी—(इत्यर्धोक्ते तिष्ठति)

राजा—यथेष्टमिदानीं ब्रूहि । निष्परिहारा व्यापदः ।

कौञ्जायनः—अथ कश्चिद् दर्शनीयोऽप्यविस्मितस्तरुणोऽप्यनहङ्कारः शूरोऽपि दाक्षिण्यवान् सुकुमारोऽपि बलवान् स्वामिदारिकायां हस्तिना-

---

हाहाकारमात्रप्रतीकारासु—प्रतीकारान्तरमनालोक्य हाहाकारं कुर्वतीषु । समाश्रित निहतेषु—समाश्रिताः प्राप्ताः निहताः व्यापादिताश्च तेषु, ये पुरुषाः करिणा तेन प्राप्ताः सर्वेऽपि ते व्यापादितास्तदेत्यर्थः । उद्यानगतानाम्—तत्रोद्याने वर्त्तमानानाम् । उपकरणानाम्—तासां तासां सामग्रीणाम् । परीक्षणाय—कस्यां दशायां सन्ति तान्युपकरणानीति निरीक्षितुम् । मुहूर्त्तव्याक्षिप्ते—कियन्तं कालं यावद् व्याकुले । यानम्—शिबिकारूपं मनुष्यवाह्यं यानसाधनम् । सनाथी-कृता—रक्षिता ।

यथेष्टम्—यथारुचि । निष्परिहाराः-अनभ्युपायाः । आपत्तिकाले जायमानस्य कस्यापि अनुचितोचितसाधारणस्य व्यवहारस्य मर्षणीयतया त्वया निश्शङ्कं कथ्यतामित्यर्थः । दर्शनीयः—सुन्दरः । अविस्मितः—अचकितः । तरुणः-युवा । अनहङ्कारः—अभिमानरहितः । शूरः-पराक्रमी । दाक्षिण्यवान्—सुशीलः ।

देवी—हाय, इसके बाद क्या हुआ ?

राजा—फिर कुरङ्गी को किसने बचाया ?

कौञ्जायन—इसके बाद कोई खूबसूरत—(आधा कह कर ही रुक जाता है)

राजा—कहते जाओ, आपत्ति-काल में इन बातों पर ध्यान नहीं दिया जाता है।

कौञ्जायन—इसके बाद कोई खूबसूरत हो कर भी अगर्वित, युवक हो कर भी निरहङ्कार, बहादुर हो कर भी नम्र, सुकुमार हो कर भी बलवान् युवक हाथी से

निहतपतितसादिपुरुषः क्षितिरजोवगुण्ठिताऽव्यक्तभीममूर्तिर्मूर्तिमानिव पवनो दृष्टादृष्टलघुप्रचारः स्वामिसचिवानां वक्तव्यं जनयितुकाम इवैकपुरुषविशेषं प्रकाशयितुमिच्छन्निव मदान्धस्तं देशमभ्युपगतो हस्ती।

राजा—तिष्ठतु विस्तरः। ननु कुशलिनी कुरङ्गी।

कौञ्जायनः—कथमकुशलिनी भवति विद्यमानेषु स्वाभिभाग्येषु।

राजा—दिष्ट्या। यथेष्टमिदानीं ब्रूहि।

कौञ्जायनः—ततः प्रद्रुतेषु प्राकृतजनेषु हाहाकारमात्रप्रतीकारासु स्त्रीषु

पतन्ति म्रियन्ते चेतिवस्तुवृत्तकथनगर्भं करिविशेषणमिदम्। क्षितिरजसा भूमिधूलिचयेन अवगुण्ठिता आवृता अतएव च अव्यक्ता भीमा भीषणा मूर्तिर्यस्य तादृशः। मूर्त्तिमान् शरीरधारी। पवनः वायुः। अतितीव्रगामितया मूर्त्तपवनत्वोत्प्रेक्षा। दृष्टः क्वचिद् दृश्यमानः अदृष्टः क्वचिददृश्यमानश्च लघुः प्रचारो यस्य तादृशः। स्वामिसचिवानाम् राजमन्त्रिणाम् वक्तव्यम् निन्दां जनयितुकामः बोधयितुम् इच्छुरिव। हस्तिन उपस्थित्या राजकन्याया विपदुपस्थितेति स हस्ती मन्त्रिणो निन्दामेव जनयितुमुपस्थित इत्युत्प्रेक्षा। एकपुरुषविशेषम् प्रकाशयितुम् इच्छन्निव—एकं पुरुषविशेषम् प्रकटीकर्त्तुं कामयमान इव। विस्तरः—विस्तारेण कथनम्। अलं विस्तारेण कथयित्वेत्यर्थः। कुशलिनी कुरङ्गी—सकुशला कच्चित् मम कन्या कुरङ्गीत्यर्थः।

कथमिति०—स्वामिभाग्येषु भवदीयशुभादृष्टेषु विद्यमानेषु कथमकुशलं कुरङ्ग्याः संभवतीत्यर्थः। प्रद्रुतेषु—पलायितेषु। प्राकृतजनेषु-साधारणपुरुषेषु।

मतवाला हाथी हथवाह को मार कर, पृथ्वी की धूलि से धूसर भीषणकाय बन कर, राजभृत्यों में शिकायत पैदा करता हुआ वहाँ आकर उपस्थित हुआ।

राजा—विस्तार छोड़िये, कुरङ्गी तो सकुशल है न?

कौञ्जायन—जब आपका भाग्य प्रबल है तो सकुशल क्यों न रहेगी?

राजा—अहोभाग्य, अब तुम जो कहना चाहते हो कहो।

कौञ्जायन—इसके बाद साधारण जन भाग खड़े हुए, स्त्रियाँ हाहाकार करने लगीं, कुछ लोग मरे, उद्यानगत उपकरणों को देखने मैं उधर गया, इसी समय वह हाथी राजकुमारी की सवारी पर टूट पड़ा।

इति । अतस्त्वशङ्कनीयेयं भूमिः । (परिक्रम्य ससम्भ्रमम्) प्रसीदतु स्वामी ।

राजा—अलमलं सम्भ्रमेण । स्वैरमुपविश्य कथ्यतां वृत्तान्तः ।

कौञ्जायनः—शृणोतु स्वामी । ननु स्वामिनाहमुक्तः-स्वामिदारिकया सह गच्छोद्यानम् इति ।

राजा—एवमुक्तम् । पुनः किम् ।

कौञ्जायनः—ततो गत्वोद्यानं यथासुखमाक्रीड्य निवर्तमानायां राजसुतायां दासीदासहसितकथितश्रवणबृंहितमदस्रवन्मदजलार्द्रदुर्दिनाननो

अशङ्कनीया प्रवेशार्हा । उपस्थानगृहे राज्ञो दर्शनस्यानुमतत्वेनाशङ्कप्रवेशार्हा भूमिरियमित्यर्थः ।

सम्भ्रमेण—उद्वेगेन, स्वैरमुपविश्य-यथेच्छमासनपरिग्रहं कृत्वा । कथ्यतां वृत्तान्तः—सूच्यतां समाचारः ।

स्वामिनाहमुक्तः—भवताहमाज्ञप्तः । स्वामिदारिकया—राजकन्यया ।

यथासुखम्—यथारुचि । आक्रीड्य—विहृत्य ।

दासीदासेति०—दासीनाम् किङ्करीणाम् , दासानां राजभृत्यानाञ्च हसितकथितयोः हासस्य परस्परव्याहारस्य च श्रवणेन बृंहितेन अधिकीभूतेन मदेन उन्मादाख्यमनोविकारेण स्रवता च्यवमानेन मदजलेन दानवारिणा आर्द्रम् सिक्तम् अतएव दुर्दिनम् क्लिन्नम् आननं यस्य तादृशः, दासीनां दासानां च हसितकथितानि श्रुत्वा सातिशयं मत्तो भूत्वा दानवारिस्रवणेनार्द्रमुख इत्यर्थः । निहताः पतिताः सादिनः पुरुषा येन तादृशः, सम्भ्रमेण चलतो गजात् सादिनः आरूढाः

जाने में कुछ शङ्का नहीं है । (चलकर, घबराहट के साथ) महाराज, प्रसन्न रहें ।

राजा— घबराहट की आवश्यकता नहीं है । यथेच्छ बैठ कर समाचार सुनाइये ।

कौञ्जायन—महाराज सुनें । श्रीमान् ने मुझे कहा था कि तुम राजकुमारी के साथ उद्यान जाओ ।

राजा— हाँ, ऐसा कहा था, फिर क्या हुआ ?

कौञ्जायन— इसके बाद उद्यान में जाकर तथा यथेच्छ विहार कर के राजकुमारी लौट रही थीं, इसी समय दासी-दास आदि के हंसने-बोलने के शब्दों को सुनकर

भटः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति कौञ्जायनः ।)

कौञ्जायनः—(सनिर्वेदम्) भोः ! कष्टममात्यत्वं नाम । कुतः,

प्रसिद्धौ कार्याणां प्रवदति जनः पार्थिवबलं
विपत्तौ विस्पष्टं सचिवमतिदोषं जनयति ।
अमात्या इत्युक्ताः श्रुतिसुखमुदारं नृपतिभिः
सुसूक्ष्मं दण्ड्यन्ते मतिबलविदग्धाः कुपुरुषाः ॥ ५ ॥

जयसेन ! कस्मिन् प्रदेशे वर्तते स्वामी । किं ब्रवीषि—उपस्थानगृह

सनिर्वेदम्—समनःखेदम् । अमात्यत्वं कष्टम्—मन्त्रिपदं नितान्तखेदजनकम् ।

प्रसिद्धाविति—कार्याणां प्रसिद्धौ निष्पत्तौ जनः पार्थिवबलं नृपसामर्थ्यं प्रवदति प्रशंसति, यदि कार्यं सिद्धं भवति तदा लोकस्तत्र सिद्धौ नृपस्य प्रभावातिशयमेव कारणं मन्यत इति भावः । विपत्तौ कार्यस्य विघटने जाते सचिवमतिदोषं मन्त्रिबुद्धिदोषं जनयति प्रकाशयति, यदि कार्यं विपद्यते तदाऽयं मन्त्री दुष्टबुद्धिरिति लोकः ख्यापयतीत्यर्थः । नृपतिभिः राजभिः श्रुतिसुखम् श्रवणसुखकरम् उदारञ्च अमात्या इत्युक्ताः अमात्यशब्देनाभिधीयमानाः मतिबलविदग्धाः बुद्धिवैभववञ्चिताः कुपुरुषाः सुसूक्ष्मं दण्ड्यन्ते निभृतं दण्डिता भवन्ति । राजानो यत्कर्णप्रियैरमात्या इति शब्दैः सम्बोधयन्ति मन्त्रिणस्स एव तेषां दण्ड इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् , 'रसैरीशैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

उपस्थानगृहे—यस्मिन् गृहे वर्त्तमानं राजानं लोका उपतिष्ठन्ते तत्रेत्यर्थः ।

भट—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

(कौञ्जायन का प्रवेश)

कौञ्जायन—(खेद के साथ) हा, मन्त्री होना बड़ा कष्टकर होता है, क्योंकिः—

कार्य की सिद्धि होने पर लोग राजा के बल की प्रशंसा करते हैं और असिद्धि होने पर लोग मन्त्री की बुद्धि को दोष देते हैं, राजा लोग मन्त्री को अमात्य इस मधुर शब्द से संबोधित कर के अति सूक्ष्म दण्ड ही दिया करते हैं ॥ ५ ॥

जयसेन, महाराज, कहाँ हैं ? क्या कहा ? उपस्थान-गृह में हैं । वहाँ तो

अये शब्द इव । बहुभिः कारणैर्भवितव्यम् । अयं हि,

बहुत्वाद् दूरसंस्थोऽपि समीप इव वर्तते ।
सत्सु हेतुसहस्रेषु कुरङ्ग्यां शङ्कते मतिः ॥ ४ ॥

देवी—हं उय्याणं गआ मे दुहिआ । [हम् उद्यानं गता मे दुहिता ।]

राजा—कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः—जयतु महाराजः । एष आर्यकौञ्जायनो निवेदयितुमागतः ।

राजा—शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

शब्द इव—शब्द इव श्रूयत इति शेषः । बहुभिः कारणैर्भवितव्यम्—शब्दस्य श्रूयमाणस्य बहूनि कारणानि संभवन्तीत्यर्थः ।

बहुत्वादिति—दूरसंस्थः सुदूरवर्त्ती अयं शब्दः बहुत्वात् दीर्घत्वात् समीपे इव वर्त्तते निकटवर्त्तीव प्रतिभासते । यद्यप्ययं शब्दो दूरे भवति, तथाप्युच्चैरुदीर्यमाणतया समीपस्थ इव प्रतीयत इत्यर्थः । हेतुसहस्रेषु बहुविधेषु शब्दस्यास्य कारणेषु सत्सु मतिः मम बुद्धिः कुरङ्ग्यां शङ्कते कुरङ्ग्या विषये शङ्कां जनयति, यद्यप्यस्य शब्दस्य बहूनि कारणानि संभवन्ति तथापि मम मतिः कुरङ्ग्या अनिष्टमेव शङ्कते, अतिस्नेहस्य पापशङ्कित्वनियमादिति भावः ॥ ४ ॥

हम्—इति शङ्काव्यञ्जकम्, मम दुहितोद्यानं गता, तत्संभवति तस्याः काचन विपत्तिरिति । निवेदयितुम्—किमपि सूचयितुम् ।

अरे, कुछ शब्द सा सुनाई पड़ता है, बहुत से कारण हो सकते हैं, यह—

शब्द गम्भीर होने के कारण दूरस्थ हो कर भी समीपस्थ सा प्रतीत हो रहा है, बहुत से कारणों के रहने पर भी मेरा मन कुरङ्गी के विषय में शङ्काशील हो रहा है ॥ ४ ॥

देवी—हाँ, मेरी बेटी उद्यान गई है ।

राजा—कोई है ?

(प्रवेश कर के)

भट—जय हो महाराज की, आर्य कौञ्जायन कुछ निवेदन करने आये हैं ।

राजा—शीघ्र बुला लाओ ।

राजा—तादृशमप्यस्ति। न तु तावत् क्रियते निश्चयः। एह्युपविश।

देवी—जं महाराओ आणवेदि। [यद् महाराज आज्ञापयति।]

(उपविशति।)

राजा—देवि ! विवाहा नाम बहुशः परीक्ष्य कर्तव्या भवन्ति। कुतः,

जामातृसम्पत्तिमचिन्तयित्वा
पित्रा तु दत्ता स्वमनोभिलाषात्।
कुलद्वयं हन्ति मदेन नारी
कूलद्वयं क्षुब्धजला नदीव ॥ ३ ॥

सत्यम्, नतु तावत् क्रियते निश्चयः—तदीयविवाहस्य निर्णयो न जातः, अतोऽचिरेण जामातरं प्रेक्षिष्य इति त्वदीयो मनोरथः सम्प्रति न समीपस्थफल इत्यर्थः। बहुशः परीक्ष्य–अनेकधा विचार्य। विवाहानां विचार्य कर्त्तव्यतायां कारणमाह—

जामात्रिति—जामातुः वरस्य कन्यासम्प्रदाने सम्प्रदानीकृतस्य पुंसः सम्पत्तिम् धनम् अचिन्तयित्वा अविचार्य पित्रा जनकेन कन्याप्रदानाधिकारिणा स्वमनोभिलाषात् स्वीयरुच्यनुसारम् दत्ता यस्मै कस्मैचिदर्पिता नारी क्षुब्धजला प्रवाहशालिपानीया नदी कूलद्वयं तटयुगमिव मदेन यौवनमदेन कुलद्वयम् पितृकुलं श्वशुरकुलं च हन्ति विनाशयति। यदि कन्यापिता जामातुरर्थसम्पदमविचार्य स्वरुच्यनुसारं स्वां कन्यां यस्मै कस्मैचनार्पयति तदा सा यौवनमदवशान्मार्गत्यागेन चपला नारी पितृकुलं श्वशुरकुलञ्च कलङ्कयित्वा विनाशयति, यथा पयःपूरपूर्णा नदी तटद्वयं विपादयति, अतो विवाहा बहुशो विचार्य कर्त्तव्या भवन्तीति सिद्धमित्यर्थः। उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

राजा—वैसी बात है तो, परन्तु अभी निश्चय नहीं है, आओ बैठो।

देवी—महाराज की जो आज्ञा। (बैठती है)

राजा—देवि, विवाह बहुत सोचकर करना होता है, क्योंकि—

जामाता की संपत्ति का विचार बिना किये यदि अपनी रुचि से कन्या किसी को दे दी गई तो वह कन्या अपने दोष से श्वशुरकुल तथा पितृकुल इन दोनों कुलों का नाश कर डालती है जैसे बाढ़ वाली नदी अपने दोनों तटों को गिरा देती है ॥ ३ ॥

कन्यापितुर्हि सततं बहु चिन्तनीयम् ॥ २ ॥

केतुमति ! गच्छ देवीमानय ।

प्रतिहारी—जं भट्टा आणवेदि । [यद् भर्ताज्ञापयति ।] (निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति सपरिवारा देवी)

देवी—जेदु महाराओ । [जयतु महाराजः ।]

राजा—देवि ! नित्यप्रसन्नमपि ते मुखमद्यातिप्रसन्नमिव । किङ्कृतोऽयं प्रहर्षः ।

देवी—णं महाराएण कहिदं-कुरङ्गीणिमित्तं दूदो आअदत्ति । ता अइरेण जामादुअं पेक्खामि त्ति । [ननु महाराजेन कथितं—कुरङ्गीनिमित्तं दूत आगत इति । तदचिरेण जामातरं प्रेक्ष इति ।]

नास्ति, तत्र कारणमाह—कन्यापितुरिति, कन्यापितुः अपरिणीतकन्यावतः बहु चिन्तनीयम् भवति । यद्यप्यहं यज्ञानकृषि, ब्राह्मणान् समतोषयम्, राज्ञोऽजयम्, अथापि कन्याविषये सततं चिन्ताशालितया मम मनसि प्रमोदो न धत्ते पदमित्यर्थः । कालिदासोऽप्याह—'कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम्' ॥ २ ॥

देवीम्—राज्ञः प्रधानमहिषीम् । आनय-आह्वय, आगन्तुमनुरुध्यस्व मम वचनादिति शेषः । नित्यप्रसन्नम्-सर्वदा सुन्दरम्, नित्यविकसितम् । अतिप्रसन्नम्-सातिशयप्रमुदितम् । किङ्कृतः-किन्निमित्तकः ।

कुरङ्गीनिमित्तम्—कुरङ्गीविवाहं द्रढयितुम् । प्रेक्षे-प्रेक्षिष्ये, वर्त्तमानसामीप्ये लट् । तादृशमप्यस्ति-अस्ति तादृशं वृत्तम्, कुरङ्गीविवाहप्रस्तावेनागतो दूत इति

प्राप्त हो रही है, सचमुच कन्या के पिता को बहुत चिन्ता करनी पड़ती है ॥ २ ॥

केतुमति, जा महारानी को बुला ला ।

प्रतीहारी—महाराज की जो आज्ञा । (जाती है)

(सपरिवार महारानी का प्रवेश)

देवी—जय हो महाराज की ।

राजा—देवि, सदा प्रसन्न रहने वाले तुम्हारे मुख पर आज कुछ और प्रसन्नता दीख रही है, यह प्रसन्नता किस बात के लिये है ?

देवी—महाराज ने ही तो कहा कि कुरङ्गी के लिये दूत आया है, अतः शीघ्र ही दामाद को देख सकूँगी ।

सूत्रधारः—आर्ये! ननु भवत्या श्रुतम्-उद्यानं गता राजपुत्रीति। तस्मात् सम्प्रति सर्वतः परिगुप्तानि भवन्त्युद्यानानि। प्रतिनिवृत्तायां राजसुतायां स्वैरं गमिष्यावः।

नटी—जं अय्यो आणवेदि। [यदार्य आज्ञापयति।]

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना।

(ततः प्रविशति राजा सपरिवारः)

राजा—

इष्टा मखा द्विजवराश्च मयि प्रसन्नाः
प्रज्ञापिता भयरसं समदा नरेन्द्राः।
एवंविधस्य च न मेऽस्ति मनःप्रहर्षः

परिगुप्तानि—रक्षितानि निषिद्धपरप्रवेशानि। प्रतिनिवृत्तायाम्—उद्यानाद्-गृहमागतायाम्।

यद् आर्य आज्ञापयति—यथा भवतोक्तं तथैव भवतु, निवृत्यागतायां राजपुत्र्यामेव आवामुद्यानं गमिष्याव इत्यर्थः।

इष्टा इति—मखाः इष्टाः यज्ञाः सम्पादिताः, द्विजवराः ब्राह्मणाश्च मयि प्रसन्नाः अनुकूलाः, समदाः मदशालिनः नरेन्द्राः राजानश्च मया भयरसं प्रज्ञापिताः भयं कीदृशं भवतीति बोधिताः, एवंविधस्य-सम्पादितयज्ञस्य ब्राह्मणप्रियस्य राजभ्यो भयं प्रापितवतोऽपि मे मम कुन्तिभोजस्य मनःप्रहर्षः मानसिकी प्रसन्नता

सूत्रधार—आर्ये, सुना तुमने, राजकुमारी उद्यान में गई है। अतः इस समय उद्यान में कड़ा पहरा होगा। राजकुमारी के वहाँ से लौटने पर चलेंगें।

नटी—आपकी जो आज्ञा। (दोनों जाते हैं)

स्थापना।

(सपरिवार राजा का प्रवेश)

राजा—मैंने यज्ञ किये हैं, ब्राह्मणों की भी मुझ पर कृपा रहती है, मैंने मतवाले राजाओं को भय का स्वाद चखाया है, इस स्थिति में भी मुझे मनःप्रसन्नता नहीं

नटी—को एत्थ विम्हओ अय्यो भावञ्जो त्ति। [कोऽत्र विस्मय आर्यो भावज्ञ इति ।]

सूत्रधारः—तेन हि स्वैरमभिधीयताम् ।

नटी—इच्छेमि अय्येण सह उय्याणं गन्तुं। अत्थि मे तहिं इत्थिआकरणीअं णिअमकय्यं। [इच्छाम्यार्येण सहोद्यानं गन्तुम्। अस्ति मे तत्र स्त्रीकरणीयं नियमकार्यम् ।]

(नेपथ्ये)

भूतिक ! त्वमप्युद्यानं गच्छ कुरङ्गीरक्षणार्थम् । मदभावस्थो ह्यञ्जनगिरिः ।

तर्कितमित्याशयः । विस्मयः-आश्चर्यम् , आर्यः-भवान् , भावज्ञः-मनोगतार्थज्ञाननिपुणः । भवान् हृदयगतं भावं जानातीति नाश्चर्यकरं चिरप्रतीतत्वादस्यार्थस्येति भावः । स्वैरम्—यथारुचि । अभिधीयताम्—कथ्यताम् ।

आर्येण-भवता । उद्यानम्-पुष्पवाटिकाम् । गन्तुमिच्छामि-जिगमिषामि । स्त्रीकरणीयम्-नारीजनसम्पादनीयम् । नियमकार्यम्-कर्त्तव्यम् आवश्यकं कृत्यम् ।

कुरङ्गीरक्षणार्थम्—कुरङ्गीनाम राजकन्या, तस्या रक्षार्थम् आकस्मिकविपत्तिनिवारणाय । मदभावस्थः—मादकभावमुपेतः, उन्मादककामोत्तेजकपुष्पसमृद्धयादिसहितो ह्यञ्जनगिरिरधुना वर्त्तते, अतः कामयमानावस्थायां वर्त्तमानायास्तत्र गतायाश्च कुरङ्गयाः सम्भवी विपदुपनिपातोऽतो भूतिकस्य नाम कस्यचनान्तरङ्गपरिजनस्य तत्रोपस्थानमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

नटी—आर्य, आप भावज्ञ हैं, इसमें आश्चर्य की क्या बात है ?

सूत्रधार—तो फिर यथेच्छ अपनी बात कहो ।

नटी—आर्य, मैं चाहती हूँ कि आप के साथ उद्यान में चलूँ। वहाँ मुझे स्त्री-कार्य कुछ नियम करना है ।

(नेपथ्य में)

भूतिक, आप भी कुरङ्गी की देख-रेख करने के लिये उद्यान में जाँय। इनदिनों अंजन-गिरि पर मादक भाव पैदा हो रहे हैं ।

सम्भुक्तां प्रीतिपूर्वं स्वभुजवशगतामेकचक्राभिगुप्तां
श्रीमान् नारायणस्ते प्रदिशतु वसुधामुच्छ्रितैकातपत्राम् ॥ १ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अय्य ! इअम्हि । [आर्य ! इयमस्मि ।]

सूत्रधारः—आर्ये ! तव वदनजनितकौतूहलेन स्मितेन निवेदित इवान्तर्गतो भावः । ननु किञ्चिद् वक्तुकामासि ।

धूताम् एकचरणपरिच्छिन्नाम् प्रीतिपूर्वं सस्नेहम् संभुक्ताम् लालिताम् स्वभुजवशगताम् निजबाहुवशीकृताम् एकचक्राभिगुप्ताम् एकेन चक्राख्येनास्त्रभेदेन पालिताम् उच्छ्रितैकातपत्राम् प्रकटैकच्छत्राम् वसुधाम् पृथ्वीं श्रीमान् नारायणः ते तुभ्यम् प्रदिशतु अर्पयतु । याम् भुवं मत्स्यावतारे भगवान् सागरसलिलादूर्ध्वमुत्क्षिप्तवान्, वराहावतारे दंष्ट्राग्रलग्नतामनयत्, नृसिंहावतारे युद्धे हिरण्यकशिपुं निपात्य शान्तोपद्रवामकार्षीत्, वामनावतारे पादेनैकेन परिच्छिन्नवान्, रामावतारे च सदयं बुभुजे, तामेकातपत्रां धरणीं भगवान् भवते वितरत्वित्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम्, 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्' इति तल्लक्षणात् । इयं नान्द्यन्तनरकृता स्तुतिर्भासनाटकसाधारणी । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १ ॥

वदनजनितकौतूहलेन—त्वदीये मुखे कौतुकं जनयता शोभातिशयजननद्वारा त्वदीयं मुखं निरतिशयसौन्दर्यशालि कुर्वता । स्मितेन ईषद्धसितेन । निवेदित-इव—कथित इव । त्वदीयं सहासं मुखं दृष्ट्वैव मया त्वं किमपि वक्तुकामासीति

किया, अपने वश में कर के जिसे चक्र से पाला, वही भगवान् वह एकातपत्र पृथ्वी आपको प्रदान करें ॥ १ ॥

(नेपथ्य की ओर देखकर) आर्ये, इधर तो आना ।

(प्रवेश कर के)

नटी—आर्य, यह हूँ ।

सूत्रधार—तुम्हारे मुख में कौतुक उत्पन्न करने वाली हँसीने ही सारी बातें बता दीं, क्या कुछ कहना चाहती हो ?

भासनाटकचक्रे

अविमारकम्

'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

उत्क्षिप्तां सानुकम्पं सलिलनिधिजलादेकदंष्ट्राग्ररूढा-
माक्रान्तामाजिमध्ये निहतदितिसुतामेकपादावधूताम् ।

कज्जलाविलगोपालबालानयनवासतः ।
इव श्यामः श्रियं दिश्यान्मम केशीनिषूदनः ॥

श्रद्धानतेन शिरसा पितरं मधुसूदनम् ।
प्रसूं जयमणिं चाहं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ॥

उत्क्षिप्तामिति—सलिलनिधिजलात् सागरवारिणः सानुकम्पम् सदयम् उत्क्षिप्ताम् उपर्यानीताम्, एकदंष्ट्राग्ररूढाम् एकस्मिन्दशनाग्रभागे संलग्नाम् आजिमध्ये युद्धे आक्रान्ताम् आक्रम्य वशीकृताम् निहतदितिसुताम् क्षपितराक्षसाम् एकपादाव-

---

(नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश)

सूत्रधार—भगवान् ने जिस पृथ्वी को दयापूर्वक समुद्र के जल से निकाला, अपने दन्ताग्र पर रखा, जिस की रक्षा के लिये युद्ध में राक्षसों का संहार किया, जिसे वामनावतार में एक डेग से नापा, रामावतार में जिस का सप्रेम पालन

(९)

अविमारक

व्याख्याकार :—

आचार्य रामचन्द्र मिश्र

भासनाटकचक्रम्

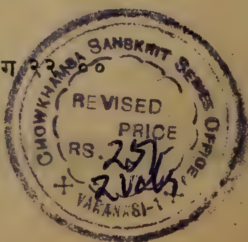
(प्रथमो भागः)

१. दूतवाक्यम्
२. कर्णभारम्
३. दूतघटोत्कचम्
४. मध्यमव्यायोगः
५. पञ्चरात्रम्
६. ऊरुभङ्गम्
७. अभिषेकनाटकम्
८. बालचरितम्

(द्वितीयो भागः)

९. अविमारकम्
१०. प्रतिमानाटकम्
११. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
१२. स्वप्नवासवदत्तम्
१३. चारुदत्तम्

मूल्य : १-२ भाग २२-००

॥ श्रीः ॥

महाकविभासप्रणीतं

भासनाटकचक्रम्

'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

विद्वन्मण्डल-सम्पादितम् ।

आचार्य बलदेव उपाध्याय

विरचित 'महाकवि भास' नामक समालोचना सहित

(द्वितीयो भागः)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

Printed at
Vidya Vilas Press
Varanasi-1

THE

BHĀSANĀTAKACHAKRAM

(Thirteen Plays Ascribed To Bhāsa)

Edited With the

PRAKĀŚA SANSKRIT-HINDĪ COMMENTARIES

BY

Various Scholars.

With

A Critical & Comprehensive Introduction

BY

BALDEVA UPĀDHYĀYA

Professor, Varanaseya Sanskrit University, Varanasi.

VOL. II

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-1

